Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

ЧАСТЫҢ БАЙЫРЛАЛЫ-БИЛЕ, ЭШТЕР!

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 чылда үндезилеттинген

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл май 1 среда

№ 79 (14579)

(Чагыдар ортээ 8 коп.). Садар ортээ 10 коп.

Часкы хову ажылдары

КОГУРУМ-БИЛЕ ЧАРЖАЛАШТЫР

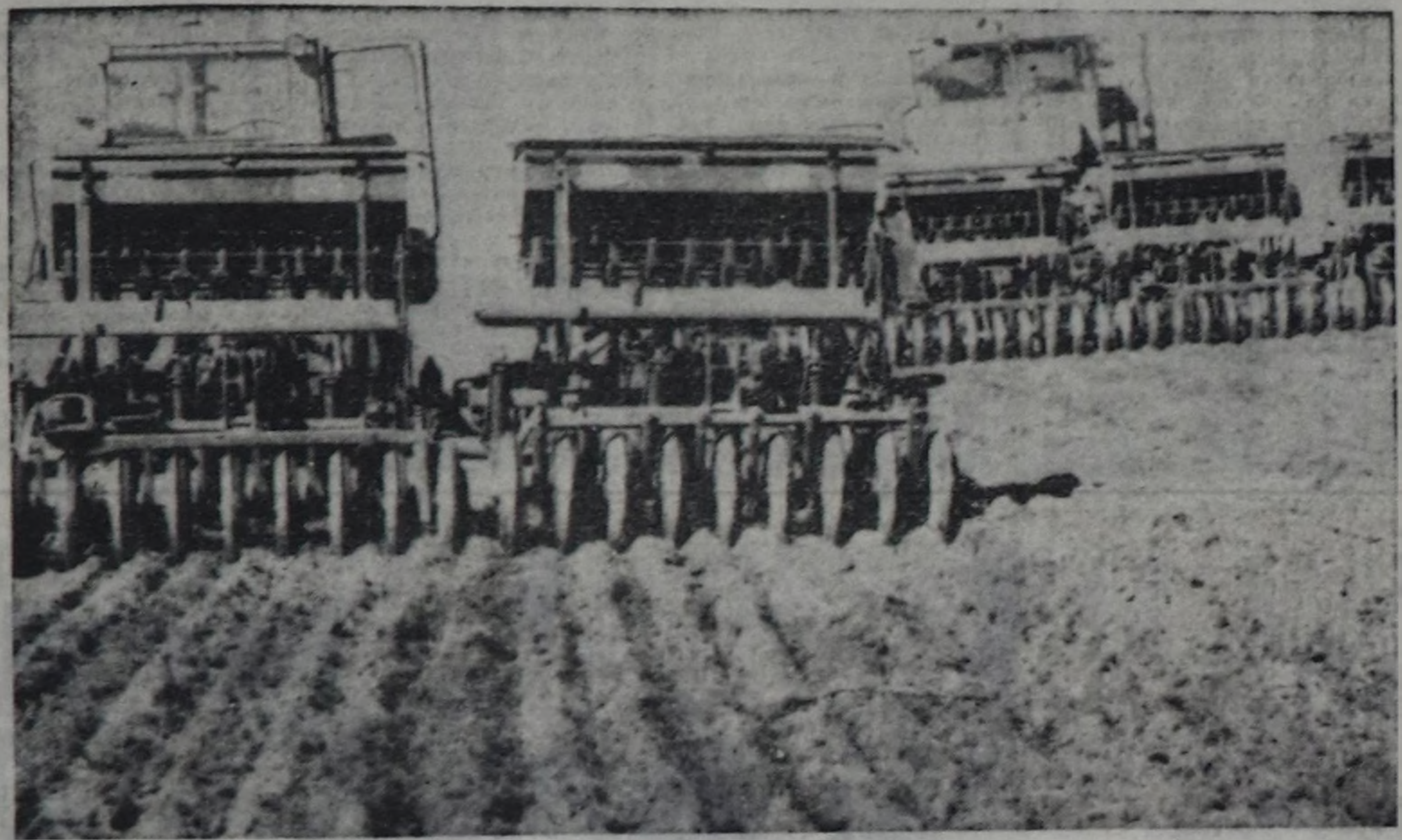

Кааң, аяс хүн. Ынчалза-даа соок сырын бар. Когурумнуг частың когу ам-даа үзүлбээн. Найыралдың, ынакшылдың, эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май 1 бүдүүзүнде Таңдыда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң тараа шөлдеринге агаар ындыг турду. Харын-даа совхозтуң ийиги бригадазындан ырак эвеске, Таңды сынының эдектеринге хар чаапкан. Ол хирезинде-ле черле ойу келген болганда, эртенги сериинде-ле эрип калган. «Тракторум кабиназының иштинге үш литр савага суг доңуп калган болду» — деп, тракторист Май-оол Оюн чугаалады. Ийет, бо час берге, соок, хаттыг боор турарын шуптувус — кодээ ишчилерде-даа, хоорай чурттакчылары-даа билир бис. Ооң уламындан тараажылар хову-шөлдерже орайтады үнген. Ам харын шору шуудай берген. Шык базырывышкыны кидин түлүк чорупт турар. Бо ажылды Д. Б. Хертекке удурткан ийиги бригаданың механизаторлары база эгелей берген.

Демир-оол Биче-ооловичиниң чугаазы мындыг болду: «Эрткен чылын бо бригаданы каапкан чүве. Ам катап ээлеп эгеледивис. Амдыызында чемни бажыңнарывыстан ап алгаш, маңаа дүъштеп ап тур бис. Бөгүн столоваяны чугайлап тур, а даарта механизаторларның удуур, дыштаныр өрээлдерин чугайлаар, чуур. Ооң соонда, маңаа шуут-ла турумчуй бээр бис. Поварывыс бар». Бригаданы катап тургузуп турар болганда, аңаа ажылдаар кадрлар херек. Ону бригадир четчелеп алган. Ам мында 14 кижи бар. Чаңгыс ээлчег-биле ажылдаарывыга четчир. Ол коллективтиң ниити шөлү база шору — 1800 гектар. Аңаа олар кызыл-тас, сула тарыыр.

Май бүдүүзүнде, ол эртен аңаа соок-даа болза, бригадир ийи агрегатты илиртээр ажыл чорудар кылдыр аъткарган. Ынчалза-даа аңдарган чер доңуп калганындан илиир ийи хөрзүнче кирбес болган. Ынчангаш оларның бирээзин соксаткаш, өскезин шала иштик шөлче чорудупкан. Ол ында ажылдап турар дииштилер. А өске тракторист (бистер дүъш үезинде чеде берген бис. Ынчан тараажыларның хөй кезии бригада төвүнге турду) элээн ыракта, тей артында, шык базырывышкыны чорудуп турар, аңаа база бир кижи немежи бээрин бригадир Д. Б. Хертек тайылбырлады. Бригаданың механизаторлары 220 гектар чериниң шыгын базырган.

— А чаштырылганы каждан эгелээр деп планнап турарыл? — деп, Демир-оол Биче-ооловичиден айтырдым.

— Май 2-3-те деп көрүп тур бис. Ынчалза-даа агаар-бойдус бо хевээр турар болза, берге-дир. Биске чылыг, аяс хүннер херек. Хөрзүн эки эрип, чылып кээр кылдыр аан. Ооң кадында, бистиң бо бригадавыстың шөлүнүң барык 700 гектар хирезин шак мындыг хүннер турар болза, дораан ажыглап шыдавас бис. Ону тайылбырлаарга мындыг чүве. Чүл дээрге тайга эдээ чер болгаш оон баткан суглар бо шөлдерге келгеш, кыжын булукталы бээр, а чазын эрээш, бичии-бичии хөөлбектер апаар. Оон оларның черже эки синип кирерин манаар. Түвектиг-ле аажок. Ынчалза-даа баштай аңдарып болгу дег черлерни көрүп, ажылды башкарар, хөделир бис. Оон өске арга бисте чок — деп, бригадир ол тараа шөлүнүң ындыг «аажызынга» таарзынмаан сеткилин илеретти.

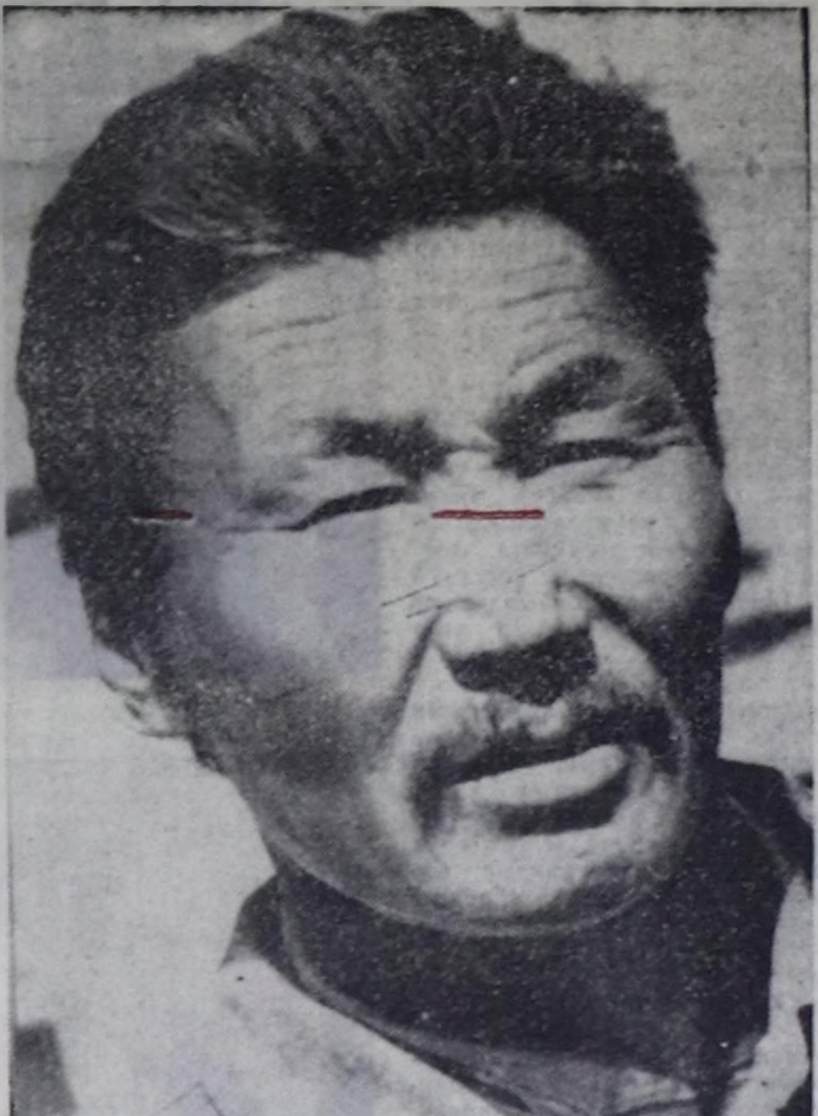

Ийет, тараажы кижиге частың чаңгыс хүнү хамаанчок, чаңгыс шагы безин үнелиг ышкажыгай. Ооң кадында, оларның буруузу-биле эвес, а агаар-бойдустуң байдалы-биле часкы хову ажылдары орайтады эгелээн болганда, бригадирниң-даа, механизаторнуң-даа дүвүрээри, сагыжы саарзык апаары чөп. Ол бригаданың кол күжү бо: 2 «К-700», 2 «Беларусь», 5 «Т-150». Олар ажылдап турар. Ында 18 сеялканы чыскаап каан тур. Оларның септелгезин механизаторлар боттары кылган. Амгы байдалы ындыг-ла эки эвес-даа болза, чайгы үеле чаагай дүжүт дээш ажылдаар күзелин олар илередип турду.

А суурдан ырак эвесте ол совхозтуң бирги хову-трактор бригадазы бар. Мында часкы ажылдар ийигизиниинден дээре. Шөлдери иштик черде болганда, чамдык шөлдерге шык базырывышкынын чорутпушаан, өскелеринде чаштырылганы эгелеп турар.

Бир шөлдүң кыдыындан сеялкалар көжүп алган үш трактор барык-ла хары угда шимчеп үнүпту. Чүгле чаңгыс машина — бригадирниң «хөлгези» артып калды. Көк-тараа чаштырылгазын эгелээн үш агрегат ынаар, доң артынче ажытталы бергенде, С. А. Макаров-биле чугаалажыр аргалыг болдум.

— Баштайгы шенелдени — шык базырывышкынын апрель 25-те эгеледивис. Шөлдерниң дүжүткүр байдалы шоолуг эвес, хөрзүн эвээш, колдуунда-ла элезиннелчек апарган чер бо. Амга чедир 800 гектар шөлдүң шыгын базырып, элээн ажылдадывыс. Техника четчир — тракторлар, кодээ ажыл-агый машиналары шупту мында, бригада төвүнде. Үрезинни база четчирп-биле эккеп алдывыс — деп, Сергей Андреевич мээң баштайгы айтырыымга ындыг харыы берди.

Бригаданың шөлү делгем: кызыл-тасты 1199, көк-тараазы 33, арбайны 500, чаңгыс болгаш хөй чылдыг сигеннерни 1300 гектарга чажып, тарыыр. Ам көк-тарааның чажылдазын чорудa бергени ол. А кызыл-тасты, арбайны соолзуредир чажарын көрүп турар. Ону база-ла агаар-бойдус байдалын барымдаалаар: май 10 үезинден бээр чаштырар.

Совхозта бедик мергежилдиг мотористер, одалга аппаратуразы, электри системазын эки сайгарып билир специалистер чогунга Сергей Андреевич хомудалын илеретти. Хоорайдан ындыг специалистер маңаа келир болза, квартиралар-биле дораан хандырарын-даа ол чугаалады. Маңаа келгеш мал-магандан тутсуннар, рынок экономиказының үезинде амыдыралга ажыктыг, немере болур чүве ол ышкажыл-даа диди. Бригадирниң чалалгазы эки, кедилиг ышкаш эвес-тир бе?

Ол хүн көк-тараа чажылдазынга дуржулгалыг механизаторлар ажылдаан. Оларның аттары бо: Саяты Куулар, Олег Оюн, Александр Оюн. «Идегелдиг, харысалгалыг улус чүве» деп, үнелелди бригадир оларга хамаарыштыр чугаалады.

Дүжүт дээш демисел үргүлчүлеви шаан. Часкы хүн чылды чемгерер деп чугаа бар. Ындыг болганда оларның ажылының түңнели күзүн көстү бээр. А майның баштайгы хүннеринде тараажылар база-ла ажылдаар: чер аңдарар, үрезин чаштырар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ,
«Шынның» корр.

ЧУРУКТАРДА: көк-тараа чаштырылгазы; тракторист Май-оол Оюн.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Дүүн —

МӨҢГЕДЕ АРТТЫРГАН

Тыва АССР-ниң Курстрах эргелелиниң коллективи чонунуң эт-хөреңги болгаш хууда камгалалын база үлетпүр, бүдүрүлгелерниң, ажыл-агыйларның ажыл-чорудулгазынга күрүне страхованиезин тургузар талазы-биле соолгу чылдарда чедип алган эки көргүзүглери дээш ССРЭ-ниң Сан-хөө министерствозунуң болгаш күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының профэвилел ТК-зының шилчиир Кызыл тугун бодунга мөңгезин-биле арттырып алыр эргени чаалап алган.

Чиңгээлээрге, Мөңгүн-Тайга районнуң курстрах салбырының коллективи эрткен дөрт айның планын дүүп күүседипкен.

Бедик көргүзүглерни чедип алырынга кол идиг болган чүүлдерниң бирээзи — курстрахтың республика эргелелиниң ажылында чамдык чүүлдерни үениң негелдезинге дүүштүр эде тургусканында.

Бөгүн —

КЫМ ШҮГЛҮР ИРГИ?

Бөгүн ыызымчылар болгаш аалчылар «Хүреш» стадионнуң олуттарын ээлептер. Аңаа хоорайның бирги чери дээш шилиттинген 32 мөгениң хүрежи болур.

Содак-шудаан кеткен, мөчек-мөчек шыңганнарлыг, улуг-биче мөгелер ээр куш дег девип үнер. Кымның шүглүп, чемпион болу бергенин даразында солунуң үндүрүлгезинден билип алыр силер.

Хүреш соонда солун оюн—лотерея ойнадывышкыны база болур. Бир рубль өртектиг билет-биле «Москвич-412» маркалыг машинаны болгаш херегледдиң өске-даа чугула барааннарын ойнадып ап болур.

Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынга спортчу маргылдаалар — баскетболга, теннискe бирги чер дээш демисел база оюн-тоглаалар орай кежээге чедир уламчылаар.

(Бистиң корр.)

Даарта —

АЖЫК КӨЖЕГЕ

В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга дүштекиниң 12 шак турда, өөреникчилерниң «Хөгжүмнүг час» деп концерти болур.

Каас, шевергин кеттинген школачыларның уран талантылары ажык көжеге дамчыштыр ада-иелерин өөртүр. Найыралга, күш-ажылга, тайбыңга турасказткан ырылар, уран номчулгалар, танцылар, каттырынчыг шоодутлар концерттиң кол программазының өзээ болуп турар. Ол ышкаш Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгының Делгелге залынга уругларның «Растр» чурук тыртыр клувунуң фото-чуруктар делгелгези ажыттынар. Дыштаныкчылар болгаш аалчылар кежээкиниң беш шакта Кызылдың уран чүүл училищезиниң «Азас» ыры-хөгжүм ансамблиниң концертин база көрүп болур.

Владимир САРЫГЛАРНЫҢ «Май байырлалы» деп фотоплакады.

ЧОПУМ

Ындынналган чүрээм үнүн
Ыдыктаддыр ырлаптар мен.
Уран-чараш аялганы
Улус чонум чаяап берген.
Кежиимни улуг болганындан,
Келээ шагда чалгынныг мен.
Тайбың ыште начын болгаш,
Дарганнавас чүвем-не чок.
Ыраажы мен. Чонумнуң сээн
Дамды ышкаш [illegible]-дир мен.
Ынаа-даа бол дамды база
Далай, хемден ылгалышпас.

Мария РАМАЗАНОВА,
Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи.

Е. Б. Байындыга «Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Дүрзүлел уран чүүлүнге ачы-хавыязы дээш дашы чонукчузу, ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү Елизавета Байыровна Байындыга «Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай,
1991 чылдың апрель 29.

Б. Б. Кувезинге «Тыва АССР-ниң күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Күш-культурага ачы-хавыязы дээш областың профэвилелдериниң ВДФСО чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Будачи Базанович Кувезинге «Тыва АССР-ниң күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай,
1991 чылдың апрель 29.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Бүгү делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының байырлалы — Май 1-ниң таварыштыр Тыва АССР-ниң ажылчы чонунга байыр чедирген телеграммалар Калмык ССР-ниң Дээди Совединден болгаш Министрлер Чөвүлелинден, РСФСР-ниң Компартиязының Калмык болгаш Якут республика комитеттеринден, Даг-Алтайның республика Совединиң күүскомунуң президиумундан болгаш СЭКП обкомундан РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң адынга келген.

Республиканың ажылчы чоннарынга Май 1-ниң байырлалын таварыштыр байыр чедиргеш, совет ниитилелдиң экономиктиг болгаш угаан-бодал чаартылгазынга улуг чедиишкиннерлиг болурун, хамааты тайбынны болгаш эп-тежилгени чедип алырын база кадыкшылды болгаш аас-кежикти уг телеграммаларда илергейлээн.

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга уткуштур

КӨКТҮГ-ШЫКТЫГ ХӨНДЕРГЕЙИМ

Мени Василиса Александровна Сарлина дээр. Чөөн-Хемчик районда Хөндергей—өскен-төрээн черим ол. Ногаан арга-арыг шыпкан, аңныг-меңниг, ээмнеринде, арыгларында эм оъттарлыг, чодурааллыг, кара сугларының эриин дургаар инек-караалыг, кызыл-каттыг. Агаранннаан хадыннарлыг, арыгларында чүзүн-бүрүн мөөгүлерлиг, агаар-бойдузу арыг, тайга чер. Агып баткан улуг, биче Хөндергей хемнериниң суу, дүвүнде каш янзы өңнүг сай-даштары ылгалып көстүр арыг, соок, шапкын. Эриин дургаар хөлегелендир янзы-бүрү ыяштар хээлээн хемнерим-биле атташ Хөндергей суурнуң хөглүг, хөгжүмнүг, күш-ажылчы чону —хан төрел өгбелерим, эш-өөрүм.

Ада-ием алыс угу хакас улус. 1948 чылда ачам чуртунга, маңаа Абаканның кодээ ажыл-агый техникумун доозуп турда. Тоңа дарга келгеш, тускай эртемниг кезек аныяк кижилерни Тываже чалаан. Ынчан Тывага тускай эртемниглер ховар турган дээрзин ачамдан дыңнаан мен.

Кызылга баргаңывыста бир дугаар класска өөренип кирип турумда, Салчак Калбакхорекович школавыска келген. Сентябрь 1-ниң хүнүнде бүгү школа чурукка тырттырып алган болган бис. Тыва школага өөренип кирген бир дугаар хакас уруг дээш ол дарга мени хойнунга олуртуп алган-дыр. Ол чурук өг-бүлевис тооргузунде шыгжаттынган. Бир катап Кызылда Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге барган мен. Ол чуруктуң эжин ында делгээнинге хөлчок өөрээн мен. Ак фартуктуг, чашчыгаштарымда ак кожааларлыг чордум.

Ачам сут оон кошкеш, Чөөн-Хемчиктиң бо суурунга барганы ол. Олар аңаа дыка ур ажылдап, чурттап чораан...

Кезек болгаш-ла өскен Хөндергейимге чеде бээр мен. Чаш шаамның эскет чок үелерин, чагыг сөстүг, ак баштыг кырганнарымны, чаптанчыг чаш амгы салгалды, эш-өөрүмнү, байлак бойдузумну сагынганым чидирип аар мен. Черимге, чонумга чоргаараалым дендээр.

Амгы үеде Абакан хоорайда ажылдап, чурттап чоруур мен. «Шын» солуннуң чылдып-на чагыдып алган номчуп турар мен. Тывам-биле, тыва чонум-биле харылзаамның бир херечизи база ол. «Кенин дээрге база урук-дур» деп рубрикада парлаттынган материалдарны, дыштаныр хүнге тускай арынны болгаш черле ол солуннуң ниитизи-биле сонуургап номчуур, уругларымга-даа номчуп, очулдуруп берип орар-дыр мен.

Хөндергей дугайында сактымышкыннарым мени тура-соруп киирер. Хемге кады эштип, сайзанактап өскен эштерим-биле чугаалашкан дег боор мен. Кызыл-каттап, инек-караалап, көк-каттап чиир дээш Арына, Дыкая, Варя, Оюмаа суглар тайгаже чадаг чоруптар бис. Оон сагыш-сеткилим ажып, чымчап кээр. Кожамыктап турувуста, бистен эрткен кым-даа чок дег боор. Тыва кожамыктарым ам-даа билир мен. Ону уттур ужурум чок. Төрээн чериңге ынакшыл, төрел чонуңга хүндүткел деп чүве ол-дур.

Василиса САРЛИНА.

Абакан хоорай.

ЫНДЫГ НАЙЫРАЛ БАР

Националдар аразында харылзааларга эрткен чылын Тывага таарымча чок чүүлдер болуп турда, аңаа үндезилеп, фактыларны чаңдык авторларның хөөредип каан фото-чуруктары өске девискээрлерниң болгаш төп солуннарга үнүп, бистиң республикавыс бүгү Эвилелге «алдаршып» турар үеде ол-ла шупту болуушкуннарга удур, орус дылдыг болгаш тыва кижилерниң аразында ёзулуг найырал бар деп бадыткаптар чүүлдү дыка-ла бижиксээн ийик мен. Хамык ужур орус, тыва дээш өске-даа национал кижилерниң аразында чоок, чылыг, чырык найыралда эвес... Ахаа-ла бир-ле чүүл сагыжымга четпээн. Херек кырында ап көөр болза, бодумнуң-даа чоок эдержип чоруур орус дээш өске-даа национал эш-өөрүм бар-мендeн өске тывалар ангы-ангы национал эш-өөрлүг деп билир-ле мен. Бир талазында оларның азы бистерниң найыралывыста кандыг-бир онзагай чүүлдү корбээнимден, эскербээнимден «дус» четпейн чоразн-даа чадавас. Тываның хоочун журналистерниң бирээзи, «Тувинская правда» солунга барык бүгү назынында ажылдап келген, Тываның иштинде барбаан-чорбаан чери чок, оон хөөредир болза, кодурбээн тоңээ чок Петр Борисович Грищенко-биле, согур дуп боол, чугаалашканым соонда ол «дузум» сагыжымга чеде берген чүве.

Петр Борисович-биле шагда-ла таныжар кижи мен. Чугаакыр, чазык, хөглүг аажы-чаңныг акый-ла болгай. Аажы-чаңывыста дөмейлешкек чүүлдер бар болгаш, ужурашкан санывыста чугаалажыр, баштактанчыр, адак дээрге мендилежип эртер улус бис. Ынчалза-даа оон-биле, бөгүн-даа болза, аравыстан сүт акпас өңнүктер бис деп чугаалап шыдавас мен. Мээң орус таныжым-дыр.

Эрткен күзүн ажылым аайы-биле соңгаар кирер дээш аэропортка тур мен. Көөрүмге, Петр Борисович база ында базып тур. Ташкент хоорайда чурттап турар уруунче аалдап бар чыдар кижи боллу. Кезек чугаалажып турувуста, 17-18 харлыг хире, даштындан көөрге тыва-даа ышкаш, хара-ащ уруг бистиң чаңывыска чедип келди.

Петр Борисович:

— Алыр шүүме, уругларым бирээзи мени үдеп келген чүве. Самолеттуң ужуп үнери ам-даа ырак ышкаш-тыр, ону чаңдырыптайн — диди.

Аразында чугаалашкан соонда демги уруг байырлашкаш, чоруй барды.

Самолетка олурупкан бис: Ажылывыс үт-шии чаңгыс улус болгаш солуң, сеткүүл, тараа-былаа дээш, ол-бо чүүлдер дугайында чугаалажып чор бис.

Ол аразында:

— Демги ол уруг урууң бе? — деп, айтырдым.

Ахаа-ла ынчаар айтырган мен. Кандыг-бир чүве тодарадып, тодаргайлап алыр дээн сеткилим-даа чок.

Петр Борисович хүлүмзүрээш:

— Чок — деп харыылады.

— Дем чаа аэропортка уругларым бирээзи-дир диди чоп деп чугааладым.

— Ынча дидим бе — дээш, каттыра-дыр. — Ынчаар чаңгыгып калган кижи-дир мен ийин. Оларны чүге уругларым деп чаңчыкканым бүдүн тоогу. Мени үдеп чораан уруг Аюжана-дыр. Оон ангыда Азиата, Лариса база бар.

Ынчан уругларының дугайын-да Петр Борисович мактап чугаалаан кижи.

Петр Борисович Ала-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, дайынның кадыг-берге айыылдыг оруктарын эрткен, дыка хөй хоорайларны, чурттарны хосташкан, дайынны Эльба хемге американнар-биле ужуражып, куспактажып, оларның-биле тиилелгени байырлап, дашка ускүлештирген фронтучу. Тывага ВЛКСМ Төп Комитединиң чорутканы-биле 1946 чылда келген, ол-ла хевээр Тыва чуртун чуртсуна берген кижи. Хүндүлүг дыштанылга деп адаарывыс пенсияже каш чыл бурунгаар үнген, ынчалза-даа кезек-кезек, кадыкының байдалы экижий бергенде, солунга ажылдай-даа бээр.

1987 чылда Петр Борисович аар дарый берген. Садыг-магазин-даа чедери бергелээн. Оон таныжы тыва журналистерниң бирээзи Кызылдың ийи дугаар школазынче телефоннаан чүве-дир. Ындыг-мындыг адресте, мындыг фронтучу журналист аар аарааан, аңаа дузалажыры-биле тимуржулардан чорудуп корунер деп, тимуржу даалгага алгаш, Аюжана биле Азиата Петр Борисовичиниң бажыңынга дузалажыр дээш чеде берген. Дузалажып-даа турда, баштайгы үеде оларның аразында чугаа-соот дөрүксүмээр турган. Чоорту бот-боттарының чаңын билчип, найыралдажы берген.

Бо материалды бижиириңге белеткенип тура:

— Мен база школага тимуржу чордум, кырганнарга-даа дузалажып турдум. Оларның-биле ол-ла хевээр найыралдажып чоруй барган-дыр мен. А бо уруглар сеңээ каш чыл уламчылап дузалажып турар-дыр. Чылдагааны чүдел? — деп айтырдым.

Ылап-ла ынчаар дорт-ла айтырдым, Петр Борисович-биле таныш кижи болгаш.

— Тэ... — деп, кижим айтырыгыма харыылаар аайын тыппайн-дыр. — Дыка берге байдалга меңээ дузалажып келгеш, ол-ла хевээр дузалашпышаан уруглар-дыр. Уругларым-биле дөмей апарган.

Шак-ла ындыг янзылыг айтырыгны Аюжана биле Ларисага база салган мен. Оларның харыызы кандыг болган деп бодаар силер!

— Петр Борисович биске бүзүрээр-дир — деп харыыладылар.

Сагыш-сеткилдиң бүзүрел деп үнезиниң үнезин база бир катап сеткилимге дензилеп, үнелеп кордум. Уругларының харыызындан. Бүзүрелдиң үнезин олар меңээ ажыы билир чадавас.

— Төрелдерңер аразында, Петр Борисович ышкаш, силерге бүзүрээр кижи бар бе? — деп, айтырыымга уруглар харын дораан тыппадылар.

Сеткил бедиинче ужутпайн, амыдырал ёзу-биле алырга, бүзүрел деп чүл ол? Ол дээрге Петр Борисович бажыңының дүлгүүрүн уругларга арттырып каары, акшазын, чем талоннарын берип кааргa, аъш-чемни оларның садып каары, эш-өөрү-биле кады Петр Борисовичиниң бажыңынга кирип, аңаа аъш-чемни кылып ижип болуру, Петр Борисович кайы-бир чер чораш, уругларга белекчигештер садып бээри, уругларының ада-иези, төрелдери, эш-өөрү кырган орус кижиге оларның дузалажып, бажыңынга үнүп-кирип турарын билири дээш: кижи кайгап-магадаар хире онза чүве чок, аңаа-ла амыдырал боор чүве боор-тур.

Азиатаның сураан дыңнаан дээрден башка, ужурашпаан мен, а бо Аюжана биле Ларисага ужураштым. Мени таныр эвес, чүгле мээң айтырыымга харыылап каап ордулар. Петр Борисович оларның дугайында, ылап-ла төрээн кырган-ачазы чүве дег, чаптап, мактап чугаалап орду.

Районнар үнүп командировкага баарда, уругларга чер көргүзүп сонуургадыр дээш, машинага олуртуп алгаш, чайлаглар, кыштаглар, хову турлагларынга чедип турган. «Хоорайга өскен уругларга чер көрүп, малчыннарның сүт болза канчаар чурттап турары солун-на болгай — деп, Петр Борисович чугаалады. Фронтучу кижи боорга, олардан дайын дугайында база аажок айтырар уруглар чүве-дир. Дайын дугайында кино көрген сүт болза, кинода чүге дайын сээң чугааң-биле дөмей эвезил деп айтырарлар-даа.

— Аравыста маргылдаалар база туруп кээп турар болдур ийин — дээш, Петр Борисович хүлүмзүрээ. — Ынчалза-даа бистиң аравыска эрткен чылын Тывага «националдар аразында таарымча чок байдал» турда безин «национал дүжүүрлүг чорук» турбаан. Ол-ла болуушкуннарны аравыста база сайгарып турдувус.

Кызыл хоорайның кырганнарынга дузалажыры школаларның талазындан багай деп чугаа социал-хандырылга чериниң бир комиссиязынга үнген чүве-дир. Петр Борисович меңээ, орус кижиге тыва уруглар дузалажып кээп турар деп, чугаалаарга, чамдык кижилер бүзүревес болган-дыр. «Таанда кайыкам...» дээр.

— Уруглар-биле силерниң найыралыңарны чылдагаалап чугаалап берейн бе? — деп, Петр Борисовичиге чугааладым.

Кижим:

— Чаа — дей-дир.

— Бир эвес силер, уруглар дузалажыр дээш чеде бээрге, хаваанар дүйүп алган орар, чугаа-соодунар-даа чок, дүндүгүр, дүүшкек кижи болган болзуңарза, олар силерге аңаа-ла дузалаар дээрден башка, силерге бүзүрел, силерге сеткилиниң ыяңындан эки хамаарылгалыг болбас-тыр ийин — дидим.

— Ынчанмайн канчаар, ындыг кижиге кым дузалажыксаар, оон-биле кым найыралдажыр боор — диди.

Аюжана, Азиата, Лариса эрткен чылын-на школаны доозупканнар. Школа доозулганы-биле кады оларның «тимуржу даалгазы» соксай берген. Хоорестпейн-даа чугаалай-дыр мен, уруглар кырган-ачазын ам-даа кагбаан.

Сөөлгү үеде буян дугайында чугаалаарынга хандыкшаан бис. Мээң дуп боол билип алганым, чамдык кижилерниң бүзүревээни бо таварылга (ону канчап таварылга дээр боор) буян ол эвес бе?

Шаңгыр-оол МОНГУШ.
Журналист.

31 ЧЫЛ МАЛЧЫННААН

«Чыраа-Бажы» совхозтуң «Дагыр-Шеми» кооперативиниң хойжузу Д. Ч. Додуй-оол Тывылбас деп черге кыштаан. Достай Чамырыковичиниң хою январь ортан үезинден ооллап эгелээн, коданда хураганнары онча-мендиг. Ол дээрге сакманчылар Бичии-Уруг Додуй-оолдуң, Клара Достайның, Шулуун Ооржактың кызымак ажылының түңнели-дир.

— Хой каларга-ла 31 чыл болдувус. Эрткен чылын 100 хойдан-на 88 хураганны, бир баштанна 2,3 кг дүктү кырып алдывыс. Ол планнарывыс кайызы-даа ажыр күүсеттинген чүве. Чыл түңнелинде алды хураган-биле шаңнаттывыс.

Эрткен чылдың бо үезинде күш-деңгели шырак турган хой чүве. Бо чылын хар-чам улуг болганындан хойларывыс дужу тастап, арып-доруп баксырады. 60-70 хире хойну тургузу азырап тур бис. Кыштагда сиген, дус бар. Аренда керээзи-биле ажылдап турар болганывыста черле кызымак ажылдаар апаар бис — деп, Достай Чамырыкович бодунуң ажыл-ижин кысказы-биле тайылбырлады.

Совхозтуң мал, кижи эмчилери хойжуларга өй-шаанда кээп, херек дузаны көргүзүп турарлар.

Хоочун хойжу Д. Ч. Додуй-оол эрткен чылын малчыннар Наадымынга киржип чораан. Ынчан ол приёмник-биле шаңнаткан.

Арагачы ДОНГАК.
Чөөн-Хемчик район.

«Чаагай сеткил аас-кежикти шаңнаар»

«Экии-экии. Силерни манап турдум. Эртиңер. Чалап тур мен» деп, Кызылда орус хүрээниң улуг ламазы Александр Васильевич Костриков шору тыва дыл кырынга бисти уткуп алды. Ооң мурнунда хүн чаагай йөрээдиг игумен Алексий ада-биле ужуражып чугаалажырын дилээривиске, ол күзелдии-биле чөпшээрешкен. Бистиң чугаавыстың кол утказы шажын деп чогум чүл ол, ооң черле читпес чылдагааны чүдел деп айтырыгларга харыыны тывары-биле утланган. Үе-биле кады үнелелдерниң эде көрүүшкүнү чоруп, чонның чаңчылдарынче, ёзулалдарынче эглип кээп турар бис. Ооң бир чижээ — Тывага сарыг шажынның үндезиннерин катап тургузуп алыр дээш изиг күзелдер, оралдажыышкыннар болур. Амгы үеде сарыг шажын ниитилелиниң активчилери «Эреге» деп солунну үндүрүп алыр дээш кызыдып турарлар. Шажынны чеже-даа буруу шаап, ооң архитектурлуг тудугларын үрегдеп, узуткап, ном-дептерин өрттедип-хуюктап турда, кижи төрелгетенниң тывылганындан бээр чүс-чүс чылдарда турумчуп, хөгжүп-сайзырап, тергиидеп келген чүдүлгениң чаштанчылары кижилерниң мээ-медерелинге салгалдан салгал дамчып, угаан-бодалдың бир онзагай хевири боор дөмей-ле чыдып калган. А кижиниң бажында сиңе берген бодалдарны, бүзүрелдерни арыдыр сиирип каптары болдунмас. Алексий ада-биле беседавыс ажык-чарның модазын өттүнгени-даа эвес, а чаңывыста кады-кожа чурттап чоруур чонуң чаңчылдарын, үнелелдерин чоок билип, орус шажынның төлээлекчизиниң бодалдарын угаазылап көөрүнүң чүткүүшкүнү болур. Ынчангаш чугаавысты силерге бараалгадывыт, эргим номчукчу.

— Алексий ада, баштай-ла бодуңарны бистиң номчукчуларывыска таныштырып көрүңерем.

— Мен 1951 чылда Тульск обласка колхозчу өг-бүлеге төрүттүнген мен. Ортумак школаны дооскан соонда Новомосковсктиң химия-технология институдунче өөренип кирип алгаш, сагыжымга кирбес боорга, ону дооспайн-даа Совет Армияның албанынче аъттанган мен. Оон халажып келгеш, Москваның шажын семинариязынче кирдим, ону дооскаш, уламчылап-ла Москваның шажын академиязынче өөренип кирдим. Академияны доозуптарымга Красноярск крайның, Кемерово областың хүрээлеринге албан эрттирери-биле чорудупкан.

— Тывага кажан келген силер? Маңаа кайы хире таарыш бердиңер?

— Минусинск хүрээзинге турган-ла. Тываже кээп турган болгаш бээр мени албан эрттирери-биле чорудуптарга күзелдиим-биле келген мен. 1988 чылда келгенимде соонда, Тываның элээн хөй районнарынга чоргуладым. Ол чорууга тыва чонун хүндүлээчели, биче сеткилдии аажок эки, сеткилге кирер-дир.

— Шажынны кажан сонуургай берген силер?

— Бичии школачы тургаш-ла шажын дугайында хандыр өөренип, ол дугайында тускай литератураны дилеп номчуур апарган мен.

— Силер амга школага өөренип турган болгай силер, шериге база турган-дыр силер. Силерниң чүдүлгелиг чоруунарны үе-чергелериңер канчаап көөр турганыл? Ону чажырар чоруңар бе?

— Мени чүдүлгелиг деп билип кааш, чамдык өөрлерим аажок кайгаар, чамдыктары ону шынга албас, бүзүревес. «Ооң херээ чүү боор» деп тоовас, херексевес турган. Чогум ону чажырбайн-даа чораан мен ийин.

(Төнчүзү 3-кү арында).

ЫДЫКТЫГ ЧҮВЕ АРТПААНЫ ОЛ БЕ?

Май 1-ниң байырлалы. Бо сөстер мурнуку дыка хөй чылдар дургузунда кижилерниң чүректеринге күзенчиг байырлал кылдыр төрүттүнүп келген болгай. Аңаа баш удур дыка белеткенип, ёзулуг байырлал шинчи кирип турдувус. А ам?.. Ындыг эвес апарган.

Ийет, ындыг эвес апарган. Бо чүүлүмге мурнуку, таптаашкынныг деп адаарывыс үени мактаар, амгызын бактаар дивээн мен. Оон-биле кады бо үени мактааш, эргиин бактаар база дивээн мен. Ажы-биле чугаалаарга, амыдырал мен чокка-ла бодуңуң ээлчээ-биле эртип турар ышкажыл, аңаа-ла бодумнуң чамдык кударанчыг бодалдарымны бо ийи чурукту көргеш, бодап ор мен. Номчукчу та каттышсын, та каттышпазын...

Май байырлалын кайгамчык көдүрлүүшкүн-биле байырлааның карактарым-биле көрген үелерим — чедек чылдар болгаш сезен чылдарның бирги чартыы. Ынчан кандыг турган ийик? Ук байырлалга белеткел бүдүрүлгелерге, организацияларга, албан черлеринге, дээди, ортумак өөредилге черлеринге, школаларга, адак дээрге-ле, бир ай бурунгаар эгелээр турган. Ону коллективке организастап эрттирер комиссияны баш бурунгаар удуртукчунуң дужаалы-биле үндүрүп каар. Партия, профэвилел организацияларының төлээлери аңаа албан кирер. Ынчангы сорулга — байырлалды эрткен чылдазындан дора эвес кылдыр эрттирери. Комиссия кежигүннеринге коллективтен, администрациядан бээр даалга база ындыг.

Ол даалганы күүседири-биле ажыл каш хонук бурунгаар хайныгып эгелээр. Девискээрни аштап арыглаар, эжик-херимнерин будуур, оът сиген үнер черни үлдүрертип чазаар, туктарны, лозуннарны азар... Ажыл-ла хөй. Оон кадында чыскаал үезинде кедер хевин, тудар транспарантыларын, портреттерин база четчелээр, чыскаалга шуптузунуң киржирин удуртукчу каш катап сагындырар. Келбес, оон туржук озалдаар кижи болза, хемчег хүлээдиринге чедер. Чамдык черлерге шаңнал акша-көпеезин-даа казып турган фактылар бар-ла болгай. Аңаа кым-даа хомудавайн турган, ужуру ындыг.

Май 1-ниң хүнү келгенде кандыг ийик? Ол үениң солуннары: «Эртен дан бажында-ла кызылчылар (туранчылар, чадаанажылар...) кудумчуларга үнүп кээп, кызыл туктарын, транспарантыларын тудуп алган, боттарының колонналарының турар черлеринче далажып чоруп турдулар...» деп бижип турган, амыдырал. шынап-ла. ынчан ол ёзугаар боор турган.

Чыгдыр черге келирге, кандыг ийик сактып тур силер бе? Боттары-даа каас кылдыр кеттинген, уруг-дарыын база эң чараш хепкерген өөрүн-биле ужуражы бээринге, бир янзы көстүр ышкажыгай. Шупту-ла өөрүшкүлүг, каткы-хөглүг, бот-боттарынга байыр чедиржир. Ол-ла өөрүн аразында «ээнгизин дыңзыы» берген кижилер база турганнаар. Ынчалза-даа ону кым-даа херекке албас, а оларда-даа зээрик мен дээн ышкаш улуска шорулдас, харын деңге-ле байырлап турар. А кудумчуларда тургускан радиоларда хөглүг ырылар чаңгыланып турар. Ёзулуг-ла байырлал!

Чыскаалганнар шимчей үнүүтер болгай але. Үрер хөгжүмнүң таалаңныг аялгалары ону үдээр. Колонналарга ыр-шоор чаңгыланып. Кыйгырыгаар шоллу дургаар ужуга бээр. Сургуулдарга, студентилерге, мурнакчы коллективтерге байыр чедирген сөстер дыңналыр. Ийет, Май 1 мурнунуң социалистиг чарыжының тиилекчизи болган коллективтерниң кежигүннери чыскаалдың мурнуку одуруун ээлээр турган ышкажыгай. Ол — чаңчыл. Ынчангаш коллективтер ол эрге дээш чаржып турган. Планнарын ажыр күүседип турган. Ында багай чүү-даа чүве турбаан, кижилерниң амыдыралын экижидеринге детким-ле турду-ла ыйнаан.

Баштайгы кезек чылдарда ол чыскаалды көөр дээш кээр кижилер хөй турганын база уттпаан мен. Кызылдың төп кудумчузун дургаар бадып чыдырда, чыскаалганнарның бир талазы хүндүлүг таңныылдың шериглериниң чаны-биле эртер, а өскези — ону сонуургап келгеннерни көөр ийик чоп. Олар база өөрүшкүлүг, таныыр кижизин кайы ырактан мендилээн турар. Дыка улуг байырлал!

Оон та чүү кижиниң айтышкын-дужаалы чүве, азы кымга ол чорук таарымча чок апарган чүве, шериглерден өске кижилер чыскаалганнар эртер кудумчуже кирбес апарган. Бистер, журналистер, ол кудумчуже эртер дээш орук ара дөрт-беш доскуулга дужугуп, шуптузунга эрттирилгевис көргүзүп эртип турдувус. Ынчалза-даа байырлалдың ону дөмей өшпес, өөрүшкү дөмей-ле улуг турган чүве.

Эде тургустунуушкун-биле холбаштыр ажык-чарлыг чорук, демократия нептерээн болгай але. Канчаар ажылдаарын, кымны-биле харылзаа тударын, коллективтер удуртукчуларынга, депутаттарга кымны соңгуурун боттары баш билир дээн ышкаш делгем оруу ажыттынган. Аңаа чергелештир кандыг байырлалды эрттирерил, кайызын эрттирбезил деп шилиишкин база тургустунуп келген. Оларның аразынга Май 1 база кире берген. Чыскаалып турары албан эвес, чыскаалга баар кижи баар, барбас кижи барбас...

Хөй чыл дургузунда чаңчыкканывыс байырлалдың ат-алдарын ынчаар кудуладып каарга, бо кижиниң сеткилинге аар боор чорду. Чүгле ол безин бисте ам ыдыктыг, сагыыр, хүндүлээр чүве чогувусту айтып берген ышкажыл. Социалистиг ниилип алышкынывыста бичии-даа чыргыткылыг чүве чок апарганы ол бе? Делегейниң улустарының эп-сеткил каттыштырылгазының байырлалын эргиге бээр болур-чогууру-биле эрттирип турзувусса кандыгыл? Чоннар каттыжарга чүгле эки бодур дээрден башка, хора черле турбас. Май 1-ин байырлаарының хевирин карын өскертип болгай. Ындирге «дириг бурганнар» тургузуп алгаш, аңаа байыр чедирип турган херээ харын чок, аңаа бодум удур мен. А чыскаалып, эп-сеткилин каттыштырганын илередип, тайбыңын, частыг алгап чүге болбазыл! Хөй-хөй оон-тоглааны чүге кылбазыл?.

Бо ийи чурукту кичээнгейлиг көрүңер. Бирги — чаңчыл... байырлал: өөрүшкү-маңнай. Өскезинде (ону эрткен чылдың Май 1-де тырттырган) — шөлге чыглып келгеш айбын тыппайн турар кижилер. Байырлаарын-даа канчаарын-даа билбейн турар хоочуннар. Чүгле олар эвес, сөөлгү үеде бистер шупту ындыг аалгынышкынга таваржып турар бис. Амыдыралдың кайы чүгүнден чүү кээрин билбес апарган бис. Тургустунуп турар ындыг чүүлдер кижиниң даартагы хүнге бүзүрелин чайгаар өжүрүптер сезиглениишкинниң тывылдырар. «Кайнаар бар чыдар улус бис?» деп айтырыгны кижи бүрүзү дүвүрел-биле салып турар. Аңаа каттышпас арга чок.

Оон алгаш көөрге, кижиге ыдыктыг чүве черле херек. Бир эвес бүзүрел чок, сагыш чоорур ыдыы чок болза, сагыш-сеткилдиң хоозуралы болу бээр, кем-херек чүүлгедиишкинче суңгулап бар чыдарывыстың бир чылдагааны-даа ында.

Дангыт ЧЫДЫМ.

ХЕРЭЭЖЕННЕРНИҢ ИДЕПКЕЙИ

«Мурнакчы» совхозта херээженнер чөвүлели чон ортузунга кижизидилге ажылынга идепкейлиг киржип турар. Чөвүлел даргазы Чимисмаа Оолак кылып чоруткан ажылының отчёдун берген. Сес агитквартиралар дамчыштыр уруг-дарыг кижизидилгезинге хамаарышкан беседаны кылып турар. Улусчу байырлалдарны солун өрттиреринче сагыш салган. Ылаңгыя Шагаага аныяктар хөй чыылган болгаш тевек тевер, чинчи чажырар, баг кагар оюннарны сонуургал-биле ойнааннар.

Чөвүлел чонның амыдыралы дең-дески болзун дээш өреге бүрүзү дузалаа ажылагыйлыг, огородтуг турарын чедип алыр сорулгалыг. Активчи херээженнер Дарья Алдай, Соңгуда Хертек, башкылар Күнзенмаа Кудурукпай, Күске Салчак, Сесимаа Хомушку бо ажылга төлептиг үлүүн киирип келгеннер.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

АЖЫЛЧЫ ЧОНГА СОЦИАЛ МАГАДЫЛАЛДАРНЫ БЕДИДЕР ДУГАЙЫНДА

РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаалдары болза:

1 чүүл. Күш-ажыл төлевиринин эң эвээш хемчээли 1991 чылдың октябрь 1-ден эгелээш, айда 180 рубльден эвээжевес, а 1992 чылдың январь 1-ден эгелээш, 195 рубльден эвээш эвес кылдыр доктаадыр, мында үүрмектеп садар өртектерни өстүргени-биле холбаштыр 1991 чылдың апрельде күштүг болдуруп киирген компенсация кирип турар.

Күш-ажыл төлевиринин эң эвээш хемчээлинге немей төлеттинер, өске хемчээлдер, а ол ышкаш шаңнал акшалары болгаш өске-даа шаңназашкык акшалары кирбес.

Күш-ажыл төлевиринин эң эвээш хемчээлин бедидерин 1991 чылда күш-ажыл төлевиринге көрдүнген акша-хөреңгиниң күүсели-биле чорудар. Бюджеттиг албан черлеринге болгаш организацияларга база ындыг болур.

2 чүүл. Түр үеде ажылдаар шинээн чидиргенде, бээр пособиениң эң эвээш хемчээлин бо Хоойлунуң 1 чүүлүнүң бирги кезээнде көрдүнген күш-ажыл төлевиринин эң эвээш хемчээлиниң 90 хуузу болур кылдыр доктаадыр.

3 чүүл. Ажылдаар үениң чогуур үргүлчүлелин бир шакка кызырар. Ажылдаар үениң чогуур үргүлчүлелин неделяда дөртен шактан ковудевес кылдыр доктаадыр.

4 чүүл. Алды хүннүг ажыл неделязынга (календарьлыг дөрт неделяга) дүүштүр алырга, бүгү-ле ажылчы чоннарга чыл санында алыр төлевирлиг шөлээни чээрби дөрттен эвээш эвес ажыл хүнү үргүлчүлелдиг кылдыр доктаадыр.

5 чүүл. Дээди өөредилге черлериниң база эртем-шинчилел албан черлериниң чанында аспирантурада бүдүрүлгеге ажылдавайн өөренип турар аспирантыларга стипендияны бо Хоойлунуң 1 чүүлүнүң бирги кезээнде көрдүнген күш-ажыл төлевириниң эң эвээш хемчээлиниң 100 хуузундан эвээжевес кылдыр, а дээди өөредилге черлеринде шуут кирип өөренип турар эки өөредилгелиг студентилерге — 80 хуузу кылдыр, ортумак тускай өөредилге черлериниң кирип өөренип турар эки өөредилгелиг сургуулдарынга — 70 хуузу кылдыр төлээрин доктаадыр.

6 чүүл. Бо Хоойлу бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның кандыг ведомствога чагыртырындан хамаарылга чокка, бүгү бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның бүгү ажылчы чоннарынга, 5 чүүлде айыттынган өөренип турар бүгү кижилерге, а ол ышкаш түс-түс хамаатыларга бараан бооп турар ажылчы чоннарга (няньлар, шофёрлар, секретарьлар болгаш о. д.) хамаарыштыр күштүг болур.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.
Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1991 чылдың апрель 19.

Сут-Хөлде «Алдан-Маадыр» совхозтуң тараажылары часкы тарылгага белеткелдерин дооскан. Техника септеттинген. Тарылга шөлдеринче чемишчидилгелерин сөөртүп турар. Алаш хемден бадар сугнуң оруунда шаптараазыннар чок. Суггарылга системазындан аккан сугну шөлдерже салырынга белеткелди база чорудуп турар.

ЧУРУКТА: ол ажылагыйның аныяк чолаачызы Ооржак Уян-оол бодунуң башкарган самосвалы-биле шөлдерже үрезинни, өдекти чедирип турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

КАА-ХЕМНИ КАНЧАП КЕЖЕР

Каа-Хемниң каас-чараш бойдузун Тывада билбес кижи ховар боор. Девискээр талазы-биле база улуг район болгай. Каа-Хемниң кат-чимизин ам-ап чип, балык-байлааны магадап, арыг суун ижип, бырланнашкан чалгыгларынга эштип, самнап, эриктеринге дөгеленип, дөпзэлеп, төрээн хеминге чоргаарланып өскеннерниң саны төнчү чок. Ынчалза-даа ыдыктыг хемивис бистерни төрээн кавайывыс ышкаш тончузунге чедир оорейлеп кээр эвес. Күчүлүг Каа-Хем чамдыкта улуг далай ышкаш коргунчуг-даа, сүртенчиг-даа, дошкун-даа болу бээр-дир.

Кым-даа кижи төрээн черин, ынак хемин бактап чораан боор. Ол дээрге кижиге ыдыктыг болуп артып калыр. Ындыг турбуже, айыылгалап бо хемниң уңунга кандаа болду. Оон агымынга улустуң улуу-даа, бичээни-даа төнмес айтыгзын тып аарын чыл бүрүде көрүп чор мен. Хай-халап деп чүве ол ыйнаан. Улуг Каа-Хемде бөрүү чүү боор.

Хамык чүвени хайгаалып турар кол чылдагаан — Каа-Хемниң кежиг көвүрүг туттпааны. Хем кежир чазын, күзүн аргыжылга бергедеп, ол-бо чарыкта чон хемге муңгашталы бээр. Ол үелерде каш-даа удаа оол-ондак болганын амыдырал чыл санында көргүзүп келди.

Көвүрүг тудар дугайында айтырыг шагдан тура тургустунуп келген. Бир талазында, Каа-Хем тараазы районнарның бирээзи-дир. Ынчап кээрде, харылзаа чүгле паромнар ажыглалы-биле болурга таарымчалыг эвес-тир.

Сарыг-Сепче шөйүлген каажама орук бар-дыр. Аңаа хемден кежилдир көвүрүг турган болза, та чеже кижиниң амы-тыны хевээр артар, та чеже машина-техника, ажыл шагы камнаттынар турду ыйнаан.

Кижиниң чурттаалгазы чеже-даа акша-биле санаттынмас болгай. Ындыг болганда, чоннуң чаагай чоруу дээш акша-хөреңгини харамнанмайн Каа-Хемниң кежир көвүрүг тудуп каар болза, чон совет күрүнезинге чоргаарланыр-ла ыйнаан. Бо бүгүнү дүвүрел-биле бижип орарым чүгле мээң хуудаа дилээм эвес, а чоннуң чөптүг негелдези-дир. Ону чогуур черлерниң даргалары думчуунга шагда-ла кертип алыр турган-дыр ийин.

Сергей ЭРЕНДЕЙ.

«ЧААГАЙ СЕТКИЛ ААС-КЕЖИКТИ ШАҢНААР»

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

— **Алексий ада, шажын-чүдүлгениң ужур-утказы чүдел? Чамдык кижилер бурганга, ниигилери чырыткылыг келир үеге бүзүреп, а үшкүлери — ыргалдыг, ёзулуг чуртталга ам-даа оларның мурнунда деп ынанып чоруур болгай. Кижилерниң бир-ле чүвеге бүзүреп, идегеп чорууруң канчаар тайылбырлап болурул?**

— Бурган башкы кижи амытанда эки чаагай чүүлче чүткүүшкүннү авыралдап чаяап кааны. Бүзүрел чок кижи турбас. Чырыткылыг, чыргалдыг амыдыралды ооң кезээде манап чорууру дээрге, кижилерде бурган-чаяаканның ыдык-дээзизи хевирлеп салып каан бүзүрели-дир. Кижи ынчангаш-ла эки чүвеге бүзүреп, ынанып чоруур, ынчангаш-ла ол бодун сайзырадырынче албадап чоруур.

— **Ангы-ангы шажын-чүдүлгелерниң деңнейлежир болгаш ангылалып турар чүүлдери кандыгыл?**

— Бүгү-ле шажын агымнарын каттыштырып турар чүүлдер — мөзү-шынап негелделерниң ниитилежээ, кижилерниң бурганга, боттарынга хамаарылгазы, оларның амыдырап-чурттаарының, ажы-чаңының мөзү-бүдүштүг болуру. Чижээ, буддизмниң болгаш христиан шажынының кол-кол ылыкшылдыг сургаалдары кол нугуулайында каттыжып турар. Кайы-даа религия амылыг чүвеге хора чедирип болбазын, оорлавазын, нүгүлдевезин, мегелевезин чагып, өг-бүлениң ыдыктыын, ада-иезинге, чоок кижилеринге болгаш бүгү-ле кижилерге хайыралыг болурун өөредип турар. А ангылажып турар чүүлдер ындыг-ла хөй эвес, колдуунда ниити чергелиг айтырыгларга ылгалы бээр.

— **Бо чазын христианчы байырлалдарны ажык-биле эрттирген болгай. Чеже ынчап шажынныг-даа, хамааты ниитилелдиң-даа байырлалдарының ужур-утказы чүдел, Алексий ада? Чижээ, Май байырлалын кижилер чүге демдеглеп турарыл, ол чаңчыл бе, азы мында кижиниң иштики үзел-бодалы илереп турар бе?**

— Кижилерниң, ылангыя амгы үеде, шугул, чазык эвес апарганы кончуг. Ынчангаш байырлалдарда сагыш-сеткилди чазамыктап, чазыктырып алыры, бот-боттарынга харылзаалардан чаагай чорукту немеп алыры кончуг чугула. Байырлал дээрге кижиниң иштики сагыш-сеткилиниң негелдези, ол амыдыралды каас-шиник болдурарының аргазы, чоннуң чаагай чаңчылы-дыр. Байырлалдарда эки сеткип, кижилерге чүгле экини күзеп, чаагай, чырык, чараш чүүлдү бодувус долгандыр бодарадыр ужурлуг бис.

— **Алексий ада, сөөлгү чылдарда националдар аразының харылзааларында нарын, харын-даа билчилге чок чүүлдер тыптып келгени кончуг хараадаанчыг. Маңаа хамаарыштыр кандыг бодалдыг силер?**

— Бурган кижини чаагай, эки, төлептиг кылдыр чаяап дээрээн. Ындыг болганда бис алгыжып-кыржып чурттаар болзувусса, оон-биле бис бурганның ыдык-сагыызынын кудду көрүп турарывыс ол. Бистиң энергиявыс бурган башкыдан когаадылгага болгаш тургузулгага бердинген. Ону алгыш-кырышка, ош-өжээнге чарыгдап болбас. Бистиң улуг салгалдарывыс аразында аралажып чораан, мөзү-бүдүжүнүң эң-не бедик сагыызынының көргүзүп чораан. Олар аразында тааржылганың болгаш хүндүткелдиң сеткил-хөөнү-биле эдержип келген. Националдар аразының чорулгаэлеринде кижиниң национал эвес, а ооң мөзү-бүдүжүнүң кудузу көстүп турар. Бедик мөзү-шынарлыг кижи нациялар ылгай көрбес. Каржы чоруктуң дөзүн кижи бодундан тыпкаш, ону адырып октаары чугула.

— **Чуртта тургустунган нарын байдалга кандыг үнелел берип болур силер?**

— Амыдырал-чурттаалганы эки кылып алырының чүткүлү удурланышкак күштерни тывылдырып турар. Кижилерниң туттунуп билбези, боттарын кижизитпези — багай салдарлыг чүүлдерниң бир чылдагааны. Оон аңгыда, дыка хөй кижилер бүзүрелин чидирген. Сагыш-сеткилде, угаан-бодалда тыптып келген хос черни бир-ле чүве-биле долдурар апаар. Мындыг байдалда кайы-даа күш болуунуң аайынче хөй талалакчыларны тыртып алырын оралдажыр апаар. А бот-боттарынга удур туржуру, билишпези, өжээнежири, адааргажыры кандыг-даа эки үнелге эккелбес. Кижи бодун-биле, долгандыр турар делегей-биле тааржылгалыгда, чөпшээрежилгелигде чүгле ынчаш турум амыдырал бодарар.

— **Сарыг шажынның төлээлери-биле харылзажып турар силер бе?**

— Харылзаалар бар. Чадаанада Кирбиш-Сарайда чурттап орар Шымбай-оол Куулар өг-бе-биле ужуражып, чугаалажып чораан мен. Бистер бүгү бар-ла аргалар-биле бот-боттарывыска дузалажып тургаш, кижилерниң сеткилинде артып калган чаагай чүүлдү камгалаары чугула деп дугурушкан бис. Чаагай, экиргек, дузааргак чорук бисти долгандыр турар каржы күштерни буза иткеш, тиилээр ужурлуг. Эки кижилер бисте эндерик, оларның күжү болгаш деткимчези эки чүүлдерни бодарадыр.

— **Алексий ада, амыдыралдың утка-шыны чүдел?**

— Бот-хуумда амыдыралымның ужур-дузазын бурган башкыны болгаш ыдыктыг бижилгени билип алырында, шажын-чүдүлгени таварыштыр сагыш-сеткилдиң байлаан чечектелдирер арганы берип турар күштерге каттыжарында деп билип чоруур мен. Чүге дээрге ол кижиге мерген угааны, хамы бодалдарны хайырлаар. Бурган-биле харылзажыры дээрге хүнүң чылыынга чечектерниң частыры дег, сагыш-сеткилдиң ынчаар байыры-дыр.

— **Силерниң билиишкиннер-биле аас-кежик деп чүл?**

— Ол дээрге кижилерге чүгле экини кылыры-дыр. Бодуң долгандыр эки чүвени тарадыр болзуңза-ла, аас-кежииң көвүдээр. А эки чүвени кылып чоруур болзуңза, ол сээн бодуңга дедир эглип чедип кээр. Ынчан сен бодуң база аас-кежиктиг болур сен.

— **Алексий ада, албан эрттирип турар хүрээңерниң дугайында сонуургалып көрүнерем. Маңаа кымнар кээп турарыл?**

— Бистиң хүрээвиске ангы-ангы назы-харлыг, мергежилдиг, социал байдалдыг кижилер кээп турар. Кижи бүрүзү бодунуң бергедээшкинин, өөрүшкүзүн, муңгаралы-биле бурганга дуза дилеп кээр. Оон аңгыда, хүрээде бичии уругларынга шажын ёзулалын кылдыртып ап турар. Өг-бүле тудар дээн аныяктардан хүрээге бадыланчып алыр дээш кээп турарлар база бар. Аныяктарның бо ёзулалының үезинде тускай мөөгүл номчуур, оларның билзектерин ыдыктаар, бадылажылга дээрбээн кедирер болгаш кады чурттаарының йөрээлин кылыр.

— **Чажыт эвес болза, саңхөө айтырыын канчаар шиитпирлеп турарыл? Силерниң бодуңарның шалыңнар кайы хирел, Алексий ада?**

— Бистер хүрээге кээп турарларның эки тура-биле берген акша-тегериинден болгаш хүрээ-хиит барааннарын саткаанындан орулга кирип ап турар бис. Ол барааннарны Москвада тускай мастерскаяда бүдүрүп турар. Мээң бир айда шалыңым 400 рубль. Үндүрүг тырткан соонда холга арыг 264 рубль алыр мен. (Ук үндүрүг күрүне бюджединче кирип турар болду — Н. Э.). Кирген орулгадан акша-төгерикти хүрээ-хииттиң өөредилге черлеринге, хүрээниң пенсия фондузунга, мастерскаяларның сайзыралынга болгаш хөй-нитти фондулары — тайбыңның, буянның сеткилдиң, кызыл крестиң, уругларның фондузунче шилчидип турар. Ол ышкаш шажын черлериниң удуртукчу аппаралынга, коммунал ачы-дуза чедирилгезн, аренда дээш акша база төлеп турар. Кымдан-даа дотация албайн турар бис.

— **Силерниң хүрээде ниити ыр (хор) бар бе?**

— Улуг эвес хор бар. Сонуургаар улус улуг-хүннерде кээп дыңнап болур.

— **Республиканың удуртулгазы-биле харылзаалар кандыгыл?**

— Чүгле эки деп демдеглээр мен. Ажыл-агый-даа, хөй-нити амыдыралы дээш-даа харылзажы бээр бис. Дуза деткимишкин бар.

— **Өг-бүле байдалыңарны чугаалап көрүңерем.**

— Бистиң шажын-чүдүлгевис өг-бүле тударын хорувайн турар. Ынчалза-даа мен өг-бүле тутпазымның даңгыраан хүлээп алгаш, бот чурттап чоруур мен.

— **Сөөлгү айтырыг: тыва дылга кана өөренип турар силер?**

— Тывада чурттап турар болганымда, кижилер-биле харылзажып турар болганымда, тыва дылды өөренири хүлээлгем деп билир мен. Тыва кижилер-биле аралажып, бөлгүмде база өөренип тур мен.

— **Интервью бергениңер дээш четтирдивис, Алексий ада.**

— Силерниң номчукчуларыңарга Май 1-ниң байырлалы-биле чырык черде бүгү-ле чаагай чүүлдерни — тайбыңны, аас-кежикти, кадыкшылды, эки чүвеге бүзүрелди, байлакшылды, омакшылды күзеп йөрээдим.

* * *

Игумен Алексий ада май байырлалында мугур хар харлаар. Төрүттүнген хүнүнер-биле изиг байыр чедирип, эң-не чаагай күзээшкиннерни силерге сөңнедивис.

Интервьюну Надежда ЭРГЕП алган.

ЧОЛААЧЫ-БАШКЫ

Улуг делгем Совет Эвилелиниң хамаатызы мен деп, кижи бүрүзү мининип чоруур. Төрээн чурт кайыын эгелээрил? Төрүттүнген черинден, өскен сууруундан.

Аянгатының аргаларының аян үннүг куштарының ырызын, аржаан суглуг дамыракдарының шулурашкан «чугаазын» аттынган кавайынга бичиизинде Самдар-оол дыңнап өскен.

— Кижиниң төрүттүнген, өскен чери ышкаш, ындыг эргим чер делегейниң кайы-даа булуңнарында чок — деп, ооң адазы Моңгуш ирей оглунга чагып чораан. «Кижи чурттуг, куш уялыг болур» — деп үлегер домакта утка-ла бар. Ону Аянгатының оглу сактып чоруур.

Школачы чылдарындан эгелээш, Самдар-оол Сат техниканы сонуургап, аңаа хандыкшый берген. Школаны доосканы соонда, найысылал Кызылга чолаачыга өөренип алган. Техникага хандыкшылы, ооң салым-чолу-биле ынчаар доңнажы берген.

— Төрээн сууруң, чуртуң чечектелип, хөгжүүрүнге бодуңнуң улуг-хуузуңну киирип эгелээниң ол-дур, оглум — деп, адазы ону деткип, хей-аът киирген. Баштайгы күш-ажылчы хүнүнге ынчаар байыр чедирген. Ол хүн Самдар-оол Моңгушович Саттың амыдыралынга уттундурбас, чырыткылыг болуп арткан.

Башкылаашкын ажылын алдан чылдарның төнчүзүнде Кызыл-Даг ортумак школазынга үстүкү класстарга машина өөредип эгелээн. Амгы үеде ол-ла ажылын С. М. Сат Тээли № 1 ортумак школада уламчылап турар. Ооң салып алган кол сорулгазы — өөреникчилерге бызыг билиглерни берип, оларның техникага сонуургалын оттуруп, медерелин сайзырадып, бедик мергежилдиг чолаачылар кылдыр өөредип алыры.

Ооң ажылдаар өрээлинде бүгү-ле көргүзүг материалдары кезээде белен тургулаар. Чылдың-на август чөвүлел хуралынга үстүкү класстарда районнуң машина өөредир башкылары чыглып келгеш, ооң байлак арга-дуржулгазын өөренип, ажыл-ижинге ажыглап турар. Сөөлгү үш чылдарда безин аладан чеди өөреникчилерни школа доозарга, аттестады-биле кады чолаачылар шынзылгазын тывысканы дээрге, ол башкының кызымак күш-ажылының көскү түңнели-дир. Оларның аразында дээди эртемниг инженерлер Тываның барык район бүрүзүнде ажылдап чоруур. Башкызынга улуу-биле четтиргенин ужурашкан санында илередип чоруурлар.

С. М. Сат школада кино үндүрер бөлгүмнү өөреникчилерде база өөредип турар, аңаа «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальды тывыскан.

Ооң башкы стажы чээрби чыл чедип турар.

Ада кижи болганда, уругларының өөредилгекижизидилгези дээш доктаамал сагыш салып чоруур. Өөнүң херээжен эези — улус өөредилгезиниң тергиини, районда улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Е. Ш. Сат. Найыралдыг өг-бүлениң уруглары: Слава — сантехник, Саяна Томскиниң эмчи институдун дооскан, дээди эртемниг уруглар эмчизи, Малчын-оол — Красноярскиниң күш-культура институдунуң студентизи, Аяна — Омскиниң экономика институдунуң студентизи.

Чону-биле хинни тудуш, бодунуң ынак мергежилинге доңнашкан. Моон соңгаар С. М. Саттың чоруу чогузун, ажыл-ижи бүдүңгүр болзун. Ооң Төрээн чурту кайыын эгелээрил? Төрүттүнген чери — Үстүкү Алыр-Дыттан, өскен сууру — Аянгатыдан.

Көк-оол САЛЧАК.
Башкы.
Бай-Тайга район.

ДУГУЙЛУГ САДЫГ, ООҢ ЭЭЗИ

Очерк

«Оттуг-терге», «чычаан», «чиик-кара», «машина» деп состер Шемиге аалдар санай дыргын тарай берген-даа болза, ону карак-биле көргеннер эвээш турган. Ынчалза-даа бир-ле хүннүң экизинде, айның чаазында кайгамчык чурумалдыг Кара-Сугга Мишке Ондарның аалынга чычаанныг даргалар чедип келген. Даргаларның чугаа-соодун дыңнаар, чычаанны көөр дээн улуг-биче кижилер кожа-хелбээ аалдардан чыглып эгелээн.

Мишке ашак беш харлыг оглун чедип алган, өске кижилер-биле бир демей, машинаны долгандыр көрүп, ону магадап, харын-даа суйбап каап тургулаан. Чамдык кижилер машинаның чоогунче безин баарындан сестир болган. Ашактың чедип чораан оглу адазының холундан ушта соп алгаш, карак чивеш дээр аразында «чиик-караның» иштинче кирген соонда, «дөөйт-дөөйт» дизе-ле, дааш эвес дааш үнген. Оол корткаанындан ыглап бадырыпкан. Чамдык кижилер аъттарын шагда-ла мунупкаш, бурт дээн. Девидээн ашак оглун чычаандан уштуп алырын оралдашса-даа, ооң ажини канчаар ажыдарын билбес бооп-тур.

Өгден чолдак, булгаар тоннуг орус кижи үне халып келген. Чычаан чанында турган аксын аазадыпкан уруглар, ушкан тааннар дег, караш дээннер. Ол кижи эжикти ажыткаш, оолду дашкаар үндүрүп эккелгеш:

— Кым оол? Хорош! Шофёр оол ээн-дир, оо! Ол потом шофёр болур аа? — деп чугаалааш, тонунуң карманындан ак чигир уштуп эккелгеш, аңаа тутсуп берген. Улус ам оожургай берген.

— Чүү дидир моошар, оолдар, шопур дидир бе? Ол чүү дээни ол чүве ирги? — деп, Мишке ашак ыыт чок турган оглунуң холундан так тудуп алган, кожа турган өөрүнден айтырган. Оларны чүнү-даа ыыттавааннар.

— Шопур дээрге чолаачы дээни ол-дур. Өзүп келгеш, бо оол шопур болур чадавас дидир — деп, даргаларның бирээзи тайылбырлаан.

— Шопур. Та кым билир ону. Шопур-даа болу бээр чадавас, кым билир боор — деп чугаалаттынмышаан, оглун чедип алгаш, улус аразынче базып чоруй барган.

Ооң соонда, даргалар чыылганнарга фашист магачыннарның улуг орус чуртче оор ёзу-биле халдааны, ТАР-ның Х Улуг Хуралының совет күрүнеге бүгү тала-биле дузалаар дээн шиитпирин, аңаа харыы кылдыр хайнып үнген Тываның арат чонунуң патриотчу шимчээшкинин, белек-селек сөөрткен «кызыл коштарның» найысылал Кызылда төнчү чок кээп турарын чугаалап бергеннер.

Чөөн кожууннуң Шеми сумузунуң араттары база аңаа олурбааннар. Олар эки дээн аъттарын, үнелиг белек-селээн Кызыл шеригге белек кылдыр харам чогу-биле үзүп бергеннер. Кызыл партизан чораан Мишке Ондар Кызыл шеригге хөй белек бергеннерниң бирээзи болган. Ооң берген чээрби ажыг аъттарын даргалар мактаан. Ашак аңаа дыка өөрээн. Оон бээр-ле Мишке ашактың бичии оглун Шемиге улуг-даа, бичии-даа кижилер «Шопур-оол» деп адай берген. Ол ат ооң төрүттүнгенинниң дугайында херечилелинге база кирген. Школага өөренип киргеш, чеди классты доскужеге ол ат оон чарылбаан.

Ой та, бодунуң адын бадыткаар бодааны ол, ой та, черле төрүттүнген күзели ол, ой та, шаанда орус чолаачының чугаазын сактып чорааны ол, 1955 чылда Кызылдың автошколазынга өөренип киргеш, үшкү класстың чолаачызының шынзылгазын холга алган. Ынчан чолаачы кижиниң ховар эртемниг кижи кылдыр улус санаар. Ол баштайгы күш-ажылчы базымын Чөөн-Хемчиктиң Чыраа-Бажынга эгелээн. Шопур-оолдуң шала бышкан чодураа ышкаш саргылзымаар карактары, хүрең-кызыл бопутур чаактары, арнынга таарышкан кырлаң думчуу, хүлүмзүрүп чоруур чазык арын-шырайы, мөге-шыырак мага-боду, ажыл дээнде салдыммайн баар мөзү-шынары кайы-даа кижилерге эргим болгаш чоргааранчыг турган.

Оон бээр ам 35 чыл эрткен. Бо үениң дургузунда Шопур-оолдуң амыдыралынга хөй-хөй өскерилгелер болгулаан. Садыг талазы-биле дээди эртемниг ресс кежээ, ажылгыр Шолбан-биле өг-бүле туткан болгаш соон сылгаар ажы-төлдүг. Чолаачы Шопур-оол Өвүр, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарга болгаш Кызылда респотребсоюзтуң автобаазазынга, совхозтарга үзүктел чок ажылдап келген. Ынчангаш ооң арга-мергежили өскен.

Бир-ле катап чогаадыкчы сургакчылаашкыным алгаш, бөлүк журналистер-биле кады Сут-Хөл районга чеде бердим. Райпо баштаар черниң ажылдакчылары-биле чугаалажып орумда, мурнакчы автолавка садыгжызы Шопур-оолдуң ады база үнүп келди. Ол дугуй кырында садыы-биле районнуң малчыннарын кезип, оларга херегледиң барааннарын сөөртүп, садып-саарып турар кижи дээрзин, ажылдаан чылдарындан бээр доктаамал планныг онаалдаларын ажыр күүседип келгенин билип алдым. Ол-ла хүн «чыткан теве аксынга кадыныл киргеп» дээри ышкаш, чолаачы-садыгжы Шопур-оолга таваржы бергенимге дыка өөрээн мен. Чаа паспорт солуулгазының үезинде паспорт столунуң ажылдакчызының буруузу-биле Шапир аттыг апарганын ол баш удур сагындырып кагды. Ында багай чүү деп, Шапир-даа болуп чораай-ла.

— Чолаачылап келген үелерде кандыг бергелерге таваржыкылаан силер, чолаачы кижи чүнү кончуг сагыырыл, ол дугайны чугаалап берип көрүңерем, Шапир Михайлович? — деп ооң-биле хөөрежип оргаш, чугаа эрдим.

— Чолаачы кижиниң ажылы берге, харысаалгалыг дээрзин 35 чыл дургузунда ажылдап келгеш, билдим. Улус чолаачылаарда берге чүү боор, руль долгап орар чүве ышкажыл дээр.

Шапир малчыннарга дүрген чедирер дээн, хлеб болгаш өске-даа херегледиң барааннарын машиназынга чүдүргеш, кадыр-берт орукка чаңчыл апарганы ёзугаар баш удур белеткенгеш, караңгы дал бажында Шом-Шум кайы сен дээш хапкан. Ол-бо аалдарга саадап чораанындан Шом-Шумнуң аай-дедир ыргак-дагыр оруунче үнүпкен. Хензиг-ле серемчилел чок болур болза, амы-тынындан чарлыры каш секунда иштинде болу бээр. Куду көөрге, ыңгар мыштар баштары көстүр. Кышкы орук чылгыр, ондактыг. Чедер чер ам-даа ырак. Кадыр-берт черже чүткүп үнүп орда, машина иштин изип, уйгудан карактары шимдиниип, могап-шылап эгелээн. Оваарымча чок болуп, хензигле өсвээр долгаар болза, карак четпес ханы оңгарже караш кынны берип болур. Оон кадында машинаның көзенээнден чүве көзүлбес кылдыр дүвү-шуурган хадып турар. Ынчаар дөш өру үнүп, калгып орда, машинаның мотору хенертен өже берген. Ол кудургай куду дедирленип бадып каан.

Чолаачы Шапир кортканындан девидеп, арны-бажы изиш кыннып, чүрээ тиккиңейнип, бүткүр боду сирилейнип берген. «Ам-даа өлгеним ол-дур» деп бодал ооң корткан чүрээн аспактапкан. Каш-ла секунда иштинде ооң бодалынга ажы-төлү, алган кадайы, дөргүл-төрели, ал боду кире дүшкен. Аас-кежик бооп машина орук кыдыында турган дытка үскеш, доктаап турупкан. Чолаачы дашкаар үне халып келгеш, чүге-ле чүве ийик, ээн тайгага хөөледир ыглапкан. Шынап-ла, өлүм оон таварылга болуп чайлаан. Кайнаар-даа көөрге, чүү-даа көзүлбес, ээн тайга, улаан дүвү-шуурган. Чеже-даа чыккылама соок хаарып турза, чушкуттунуп турза-турза, машиназын ажылдадып апкан. Кадыр-берт арт-сынны ашкаш, таныыры малчынның коданынга чедип келгеш, чүгле ынчан ол улуг тынган.

Чурт, республика рынок экономиказынче шилчип турар үеде районнуң складтарында бараан аймаа көскүзү-биле ховартаан. Ооң түңнелинде план күүседип алыры берге апарган. Малчыннар соодуучу, хевис, ээр, телевизор, кышкы тоннар, идиктер, уруглар хептери болгаш чигир, быдаага хереглээр чемнер, конфета дээш өске-даа барааннарны негээр. Оларны райпода туржук, республикада безин чок чүвени кайыын тывар боор. Ынчалза-даа складка келген барааннарны малчыннарга автолавкалар сөөртүп турар. Бодунуң девискээринде малчыннарны хомудатпас дээш Шапир Ондар кызымаккай ажылдап турарларның бирээзи. Шом-Шум, Шеле, Алдыы, Үстүү Ишкин баштарында, Манчүрек, Ак тайгаларында ажылдаан, чурттап турар малчыннарга херегледиң барааннарын чедирер дээш Шапир Михайлович Ондар ам база аъттаныптар. Узун, берге оруктар ону манап чыдар, мурнакчы чолаачы-садыгжының дугуйлуг садыы чуглуп чоруптар, ынчан ол малчыннарның эң хүндүлүг аалчызы.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Найыралдың шүлүктери

ЧАСТЫ КАНЧААР ЧУРУУР ЧУВЕЛ?

[illegible]

Иван АТАНОСОВ.
Болгар шүлүкчү.

ТАНЫЛ КАГДЫҢАР ДЕ...

[illegible]

Пасей САМЫК.
Алтай шүлүкчү.

ӨЛЧЕЙ-КЕЖИИМ — АЛЫМДА

[illegible]

Александр ДАРЖАЙ.

ӨРТЕҢ ЧҮГЛҮГ

[illegible]

Мухтар МАГАУИН.
Казах шүлүкчү.

Тайбыңның ыраажызы

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотоэтюду.

ӨСКЕ ҮЕНИҢ КИЖИЗИ

Чечен чугаа

[illegible]

Шаңгыр-оол СУВАН.

НӨРЭЭЛ

[illegible]

КЫРГАН-АЧАМ

[illegible]

Люба ЧАМБЫТ.
Тээли ортумак школазының 5 «в» класстың өөреникчизи.

ТЫВЫЗЫКТАР

[illegible]

Чурукчунуң көрүжү

Сөс чокка...
Геннадий МАКАРОВТУН чуруктары.

«ТЫВА» ДЕП ПЛАНЕТА БАР БЕ?

Бистиң чурттуувуста Крымда турар астрофизиктиг обсерваторияның — делегейде ле шимээр эртем төптериниң бирээзи. Оон специалистери чаа билдинген планеталарга тускай хуу аттарны тывып турар.

[illegible]

Владимир КУКОВЯКИН.
Ялта хоорай.

«Шып» солунуң шаңналы дээш

БО ЧЫЛДЫҢ МАЙ 9-ТА «ХҮРЕШ» СТАДИОНГА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАРЫК БҮГҮ РАЙОННАРЫНДАН КЕЛГЕН 64 МӨГЕНИҢ ХҮРЕЖИ БОЛУР. «ШЫН» СОЛУННУҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ ХҮРЕШ 12.00 ШАКТА ЭГЕЛЭЭР.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

МАЙ 1

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 ТМА. 8.20 Барымдаалыг телефильмнер. 8.55 Концерт. 9.55 Барымдаалыг фильм. 10.25 Камерлиг хөгжүм. 10.40 Мультфильм. 10.50 Уругларга дамчыдылга. 11.55 «Фальков». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.45 Концерт. 13.55 Москва. Кызыл шөл. Делегейниң ажылчы чонунуң эп-сеткил каттыжылгазының хүнү—Май 1-ге тураскааткан дамчыдылга. 15.00 Эрте-бүрүнгү уран чүүлге тураскааткан бөлүк дамчыдылгаларның ажыдыышкыны. 15.40 Бирги болгаш ийиги фестивальдарның алдарлыг артистериниң концерти. 16.55 Командалар ужуражылгазы. 18.50 «Уолт Диснейк көргүзүп тур...» 19.40 «Князь Удача Андреевич». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 Байырлалдың музыка программазы. 23.40—00.20 Европаның кубогу дээш. Берлинден дамчыдылга.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Концерт. 8.45 Мультфильм. 9.05 Уругларга фильм. «Улуг ужурал». 1-ги серия. 10.20 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 10.40 Концерт. 11.40 В. Шукшин. «Кырганнар херээ». Телешии. 12.40 Улустуң аялгалары. 12.55 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.45 «Кортпа, сээң-биле мен». Телефильмниң 1-ги, 2-ги сериялары. 16.15 «Камгалалдыг черлер». Телеочерк. 16.40 «Ыяш театрым». 17.40 Шүлүкчү Н. Денисовтуң чогаадыкчы кежээзи. 19.45 Россияның парламент медээзи. 20.00 «Тамчыктыг улунар, чаштар!» 20.15 Орус улустуң ырларының теленадиоконкурузунуң лауреады Е. Мосолова күүседир. 20.30 Делегатскоеде музей. 21.00 «Үе». 21.45—23.55 «Херээженнерни камнаңар». Уран-чечен телефильмниң 1-ги, 2-ги сериялары.

ӨӨРЕДИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Кызылда күрүнениң педагогика институду хүндүскүү салбырның бирги курузунга дараазында мергежилдер аайы-биле студентилер хүлээп алырын чарлаан тур:

Математика, информатика база санаалга техниказы; физика, информатика база санаалга техниказы; химия база хандыртынылга күш-ажылы; биология база күш-культура; география болгаш төөгү; начальной школага орус дыл болгаш литература, тыва дыл болгаш литература, педагогика болгаш эге өөредилгениң методиказы.

Кирериниң экзаменнери 1991 чылдың июль 15-тен июль 30-те чедир дараазында эртемнерге дужаар.

Математика, информатика база санаалга техниказы тускай мергежилге — математикага (аас, бижимел-биле), орус дылга база литератураға (эдертиг, чогаадыг), национал школа доозукчуларынга (эдертиг).

Физика, информатика база санаалга техниказы тускай мергежилге — физикага (бижимел-биле), математикага (аас-биле), орус дыл болгаш литератураға (эдертиг, чогаадыг).

Химия база хандыртынылга күш-ажылы — химияга (бижимел-биле), математикага (аас-биле), орус дылга база литератураға (эдертиг, чогаадыг).

Биология болгаш күш-культура тускай мергежилге — биологияга (аас-биле), күш-культурага (чиик атлетика, гимнастика, эштери), орус дылга болгаш литератураға (эдертиг, чогаадыг).

География болгаш төөгү тускай мергежилге — географияга (аас-биле), төөгүге (аас-биле), орус дылга болгаш литератураға, (эдертиг, чогаадыг).

Начальной школаларга орус дыл болгаш литература тускай мергежилге — орус дылга (аас-биле), литератураға (аас-биле), орус дылга база литератураға (чогаадыг).

Тыва дыл болгаш литература тускай мергежилге—тыва дылга (аас-биле), тыва литератураға (чогаадыг), орус дылга болгаш литератураға (эдертиг).

Педагогика база эге өөредилге методиказы тускай мергежилге — орус дылдыг абитуриентилерге: орус дылга (аас-биле), математикага (аас-биле), орус дылга база литератураға (чогаадыг), тыва абитуриентилерге — тыва дылга (аас-биле), математикага (аас-биле), орус дылга болгаш литератураға (эдертиг). Педагогика болгаш эге өөредилгениң методиказы тускай мергежилге өөрениричилерниң музыка дыңнаарын база хынаар.

Билдириишкиннерни июнь 25-тен июль 15-ке чедир дараазында документилерни ыяап-ла чыгаш чоруткаш-биле хүлээп алыр: ортумак эртемниң дугайында документизи (бодун), № 086 У маягтыг эмчи шинчилгези, күш-ажыл дептеринден үжүг бижилге (ажыл стажтыгларга), 3х4 хемчээлдиг алды фото-чурук, паспортту база шериг хүлээлгезинге хамаарылга дугайында документилерни боду бээр.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың февраль 8-тиги № 86 «Дээди болгаш ортумак эртемниг специалистерни белеткээрниң дугуржулгалыг хамаарылгаларын сайзырадыр хемчеглер дугайында» доктаалын ёзугаар Кызылдың педагогика институдунуң үстүнде айыттынган мергежилдерге башкылар белеткээриниң планындан ажыр хүлээп алыышкынын чорударда дугуржулгалыг үндезинге сонуургалдыг организациялардан специалистер белеткээрде, өөредилгениң өртээн бүдүрүлгелерге төлээр. Кериниң кирериниң экзаменнеринге чедир неделя хире хуусаа чарар.

Абитуриентилер кирериниң экзаменнерин чедиишкиниг дужааган таварылгада институттуң курбанк эргелелинде РКЦ 120167 агар саныкче (кор. 264006) өөредилгениң өртээн шилчиткенде институтка хүлээп алыр.

Бойдус-география факультединге беш чыл өөредилгениң өртээ стипендияны киириштирипкеске 26147 рубль, физика-математика факультединге 18398 рубль, биология факультединге 10459 рубль, эге өөредилге факультединге 10489 рубль. Курунениң доктаалынга 30 хуу бедик стипендияны бүдүрүлге чери төлээр.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың март 23-тегиниң № 51 доктаалынга үндезилээш, бүгү мергежилдер аайы-биле хүлээп алыышкынның 80 хуузун кожууннар школаларының доозукчуларындан алыры көрдүнген.

Документилерни дараазында адреске хүлээп алыр: 667000, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 34, хүлээп алыр комиссия.

КИНО

МАЙ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Космическая заварушка» (АКШ) 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20, 19.10 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Смех и горе у Бела моря» 9.00, 12.20, «Тайна золотого берега» 10.30, 13.50, «Секретный указ императора» 15.40, 17.40, 19.40 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сказка про Емелю» 11.50, «Пламя» (2 сериялыг) 13.20, 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Знахарь» (Польша, 2 сериялыг) 13.00, 15.40, 18.20 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241.

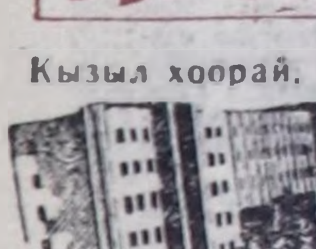

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 [illegible] ◆ культура — 3-39-15, 3-37-11 [illegible] 3-34-57 [illegible] — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-13-41.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 86.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 чылда үндезилеттинген

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
май
2
четверг
№ 80 (14580)

(Чагыдар өртээ 6 кеп.).
Садар өртээ 10 кеп.

МАЙНЫҢ ТЫВА ЧЕРДЕ АРЫН-ШЫРАЙЫ

Частың эдир булуттарлыг хүнү. Хоорай шагда-ла уйгузундан одунган. Найысылалдың төп кудумчуларында биеэки дег кызыл-чайт лозуң, плакаттар, панноолар, партия, чазактың баштыңчыларының хөрек-чуруктары көзүлбес. Ынчалза-даа амыдырал чаңгыс черге турар эвес, хайнышкыныг. Бөгүн Май бирниң байырлалы Шевергин кезтинген кижилерниң. Майның шырай-арны бир янзы.

«Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас» дижиривис дег, үе-шаг өскерилген. Бөгүн частың, эде тургустунуушкуннуң, ажыл-херектерниң, чаартылганың болгаш найыралдың, тайбыңның байырлалы. Ол чаңчыл болган Бүгү-делегейниң эп-сеткил каттыштырылгазының байырлыг хүнүн бөмбүрзектиң бурунгаар депшилгелиг улустары социал депшилге, демократия, чоннуң эргелери дээш пролетаржы чаңгыс одуругга сырый каттыжып, сүрлүг күжүн көргүзер дээрзин болап, Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг паргынче базып ор бис.

— Кызыл хоорайның чурттакчылары Совет күрүнениң үндезилекчизи В. И. Лениниң төрүттүнген хүнүн болгаш «кызыл субботаны» чоокта чаа демдеглеп эрттирген. Амгы үеде совет чурт рынок экономиказынче шилчээн, херегледиң барааннар өртектери өскен. Чуртта ниити байдал дүвүренчиг бо үеде Май бирниң байырлалын кызылчыларның массалыг дыштанылгазы, оюн-тоглаазы кылдыр эрттирер деп шиитпирлээн. «Байырлал парктан эгелээр» —деп улус депутаттарының Кызыл хоорккүүскомунуң даргазының оралакчызы Людмила Леонидовна Волгинаның дүүнгү чугаазы сагышка кирип, оруум улап орарым бо.

Республиканың районнары, хоорай, суурлары Май бирге тураскааткан митингилерни, байырлыг хуралдарны, культура-массалыг оюн-тоглааларны, спортчу маргылдааларны, дайынның, күш-ажылдың болгаш партия, совет ажылдарының хоочуннары-биле ужуражылгаларны, концерт, кино көргүзүглерин болгаш өске-даа байырлал шинчилиг ажылдарны, хемчеглерни дүүн организастап эрттиргенн дээрзинге чигзиниг турбас. Байырлал дээрге, байырлал-ла болгай.

Май бирниң байырлалы Кызылга канчаар эрткенил? Бо айтырыгга харыы бээриниң мурнунда төөгүже хая көрнүп көрээлиңер. Май бирниң байырлалын чүге чылдың-на демдеглеп турар апарган бис. Ол мындыг. Америкада Чикаго хоорайга 1886 чылдың Май бирде аарберге амыдыралга шыдашпайн барган ажылчыннар негелде кылып, массалыг чыскаал кылган. Ажылчын аңгының килеңниинден корткан хөреңгитеннер боо-чепсектиг каргыс шагдааларны ол чыскаалды базарынче ыдалган. Ооң түңнелинде хан төгүүшкүннүг сегиржип алышкын болган болгаш ажылчыннар аштырган. Ооң соонда Чикагонуң ажылчыннарын деткээн эп-сеткил, каттыштырылгазының чыскаалдары, митингилери, чыштары, ажыл соксадыышкыннары делегейге чылдың-на болуп эртип турар апарган. Оон бээр частың, найыралдың, эп-сеткилдиң байырлалы 105 чыл болуп турар. Май бирниң чыскаалы Россияга 1891 чылда болган болгаш бо чылын 100 чыл оюн демдеглеп эрттирип турарывыс бо-дур. А Тывага ол байырлал 1917 чылда болган, оон бээр 74 чыл эрткен.

Мооң мурнунда чылдарда найысылал Кызылды Май бирниң хүнүнде кижи танывыр ужур чок турган болгай. Кыйгырыглыг лозуңнар, паннолар, стендилер, плакаттар, көргүзүг самбыралары, кызыл туктар-биле кызыл-чайт кылдыр каастаттынган хоорайның ажыл-ишчилери Коммунистиг партияның, совет чазактың удуртукчуларының портрет-чуруктарын, янзы-бүрү шарлар, чечектер, лозуң-плакаттар туткулааш чоруп турган болгай. Ам хоорай иштинде биеэки дег хөй каасталга чок, чыскаалыпкаш «ураалаар» чорук читкен. Амгы рынок экономиказынче шилчилге үезинде түр үениң каасталгазы дээш муң-муң рубльди агаарже чашканнаар кижилер кайа турар боор.

(Төнчүзү 3-кү арында)

1991 чылдың июнь 12-де РСФСР Президентизиниң соңгулдаларын Тыва АССР-ге эрттирерин хандырар талазы-биле организастыг хемчеглер дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ДОКТААЛЫ

«РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын 1991 чылдың июнь 12-де эрттирерин хандырар талазы-биле организастыг хемчеглер дугайында» РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1991 чылдың апрель 19-та доктаалынга дүүштүр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын Тыва АССР-ге белеткээрин база эрттирерин Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязынга дагзыр.

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын Тыва АССР-ге белеткээр база эрттирер талазы-биле хемчеглерниң планын ажылдап кылгаш, боттандырарын Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязынга сүмелээр.

2. Район, хоорай Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле районнарның, хоорайларның соңгулда комиссияларын РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын эрттиреринге киириштирерин РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Тываның округ комиссиязынга чөпшээрээр болгаш ук комиссияларга эргежок чугула эрге-хүлээлгелерин тыпсыр.

3. РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле участоктарның соңгулда комиссияларын 1991 чылдың май 10-га чедир тургузарын азы 1991 чылдың март 17-де ССРЭ референдумунуң участоктарын соңгулдалар эрттиреринге ажыглаар кылдыр эргежок чугула болганда оларның мурнуку составын чаартырып улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтеринге азы оларның Президиумнарынга дагзыр.

Участоктар комиссияларын чогуур үезинде тургузарынга контрольду Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы боттандырар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың апрель 30.

ТЫВА АССР-НИН АДЫНЫН ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң Конституциязынга, РСФСР-ниң Конституциязынга болгаш Тыва АССР-ниң Конституциязынга дүүштүр Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

Тыва Совет Республиканың чаа Конституциязы (Үндезин Хоойлузу) хүлээп алдынгыже чедир Тыва АССР-ниң адын хевээр арттырар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай.
1991 чылдың апрель 26.

Эш Г. И. Штейнбормну Тыва АССР-ниң Чер реформазының талазы-биле Күрүне комитединиң даргазынга томуйлаар дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Чер реформазының талазы-биле Күрүне комитединиң даргазынга эш Геннадий Иванович **Штейнбормну** томуйлаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың апрель 26.

С. Ч. Өлзей-оолга «Тыва АССР-ниң алдарлыг мал эмчизи» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Көдээ ажыл-агыйга ачы-хавыяазы дээш Сүт-Хөл районнуң Карл Маркс аттыг совхозтуң мал эмчизи Сат Чымбаевич **Өлзей-оолга «Тыва АССР-ниң алдарлыг мал эмчизи»** хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай
1991 чылдың апрель 29.

А. Н. Куударга «Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Чоннуң кадыкын камгалаарынга ачы-хавыяазы дээш республиканың божудулга бажыңының эмчизи Александра Норбуевна **Куударга «Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи»** хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай.
1991 чылдың апрель 29.

Социал хандырылганың ажылдакчыларынга «Тыва АССР-ниң социал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Социал хандырылгага ачы-хавыяазы дээш «Тыва АССР-ниң социал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты **тыпсыры болза:**

Дүгер Валентина Кыргысовна—улус депутаттарының Эрзин район Совединиң күүскомунуң социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи.
Ковалева Любовь Алексеевна—Красноярскиниң протезиг-ортопедик бүдүрүлге каттыжышкынының Кызылда филиалының эргелекчизи.
Тюлюш Чылас Барзын-оолович — улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Совединиң күүскомунуң социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи.
Чамзырын Екатерина Дордумовна—Каа-Хем районнуң Бүренде психоневрология бажың-интернадының эмчи сестразы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай
1991 чылдың апрель 29.

А. С. Чанзанны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижик-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Социал хандырылгага хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш РСФСР-ниң пенсия фондузунуң салбырының Тыва АССР талазы-биле эргелекчизи Александр Салчакович **Чанзанны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижик-биле** шаңнаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай
1991 чылдың апрель 29

Т. И. Бакулинаны, Т. Д. Кужүгетти Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижик-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Көдээ ажыл-агыйга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижик-биле **шаңнаары болза:**

Бакулина Тамара Ивановна—Тыва агроүлетпүр эвилелиниң штат болгаш күш-ажыл планнаашкынының талазы-биле кол экономизи.
Кужүгет Тамара Дугановна—Бай-Тайга районнуң «Кара-Хөл» совхозтуң малчыны.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай.
1991 чылдың апрель 29.

МАЙ 1-НИ МОСКВАГА ДЕМДЕГЛЭЭНИ

Делегейниң ажылчы чонунуң эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май 1-ни Москвага бо чылын бир янзы демдеглеп эрттирген. Байырлал индирлери база бир янзы көстүп турган. Кол индирге — ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев, чурттуң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, ПБК-ниң даргазы В. П. Щербаков болгаш өскелер-даа турганнар. Май 1-ниң байырлалынга чалаткан РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин Кузбасстан келбээн, а Моссовет даргазы Г. Х. Попов аңаа киржиринден ойталаан.

Аалчылар: күш-ажылдың хоочуннары, улус депутаттары, Москвада турар төлээчилерниң баштыңнары Кызыл шөлге база келген.

Москваның-биле эртенгиниң 10.00 шакта чыскаалганнарның митингизин профэвилелдериниң Москва Федерациязының даргазы М. Шмаков ажыткан. ПБК-ниң даргазы В. Щербаков. «Борец» заводтуң ажылчыны П. Данилин. Москвада сатираның академиктиг театрында профком даргазы. РСФСР-ниң алдарлыг артизи О. Аросева болгаш өскелер-даа митингиге чүве чугаалаан.

Эвилелдиң келир үези болгаш күш-ажыл кижилериниң эргелери дээш сагыш човаашкының база сеткил дүвүрээшкиниң митингиге чүве чугаалаанңар болгаш лозуңнарда бижиттинген состер илергейлеп турган: «Депшилгеже орук — удур туржуушкун эвес, а хамааты чөпшээрежилге болгаш ажылчыннарның эп-сеткил каттыштырылгазы-дыр!». «Демократия делгерезин, өжээтен чорук — чок болзун!». «Хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну хандырар!».

Катап тургустунуп турар ажылчын шимчээшкиниң бодунуң күжүн болгаш организастыын 1991 чылдың Май 1-де көргүскен.

(СЭТА).

ПАРТОРГАНИЗАЦИЯЛАР СЕКРЕТАРЬЛАРЫНЫҢ ЧӨВҮЛЕЛИ ТУРГУСТУНГАН

Партийжи политиканы ажылдап кылыр, чорудар талазы-биле партия эге организацияларының эргелерин бүрүн боттандырар, массалар органзунга ажылдың, партия эге организацияларының секретарьларының ажыл дуржулгазын түңнээрин база непередирин организастаарының политиктиг методтарын шиңгээдип алыр, профэвилелдер, аныяктар болгаш хой-ниитиниң өске-даа организациялары-биле дем каттыштырып ажылдаарының практиказын өөренип көөр, экономиктиг, социал айтырыгларны шиитпирлээринге, рынокче шилчиирде чоннуң бүгү болуктериниң үндезин эрге-ажыктарын камгалаарынга оларның ажылын идепкейжидер сорулга-биле парторганизациялар секретарьларының Чөвүлелин партия рескомунуң чанынга тургускан. Оон организастыг хуралы бо чылдың апрель 29-та партия рескомунуң хуралдаар залынга болган. Парторганизациялар секретарьларының Чөвүлелиниң дугайында дүрүмнү аңаа чугаалажып көрген, парторганизацияларның, оларның секретарьларының ролюн база харысалгазын бедидери, күш-ажылчы коллективтерниң амыдыралга болгаш ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан шиитпирлерни ажылдап кылырынга база хүлээп алырынга, оларны херек кырында боттандырарынга коммунистерниң киржилгезин идепкейжидери, Чөвүлелди тургузарының, ооң ажылын организастаарының. Чөвүлелдиң ажылын деңге башкарар даргаларын соңгуурунуң, хуралдарын эрттирериниң, Чөвүлелдиң ажыл планнарын, саналдарын болгаш сүмелерин чугаалажып көөрүнүң база бадылаарының, оон ажыл-чорудулгазының болгаш хүлээп алдынган шиитпирлериниң база сүмелериниң күүселдинген түңнелдерин парторганизацияларга информастап дыңнадырының чуруму ында көрдүнген, партияның республика, хоорай, районнар комитеттериниң комиссиялары-биле, партия хоорkомунуң, райкомнарының чанында секретарьлар чөвүлелдери болгаш партия эге организацияларының секретарьлары-биле Чөвүлелдиң дем каттыштырып ажылдаарын, оон эрге-хүлээлгелерин Дүрүмде база айыткан.

Чөвүлелдиң ажылын деңге башкарар оон даргаларынга Чөөн-Хемчик районнуң «Хорум-Даг» колхозта партком секретары Т. Ш. Сарыглар, Кызыл хоорайның Даг-техниктиг инспекциязында парторганизация секретары М. Ф. Вареник соңгуттурган.

Бо чылдың бирги чартыында Чөвүлелдиң ажыл планын бадылаан.

Партия рескомунуң бирги секретары эш Г. Ч. Ширшин хуралды даргалап эрттирген. СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан апрель (1991 ч.) Пленумунуң ажылының болгаш түңнелдерниң дугайында Чөвүлел кежигүннеринге ол чугаалап берген болгаш оон шиитпирлерин күүседир талазы-биле парторганизацияларның сорулгаларынга доктааган.

Партияның республика комитединиң чанында партия эге организацияларының секретарьларының чөвүлели

1. **Сарыглар** Токпак-оол Шодук-оолович — Чөөн-Хемчик районнуң «Хорум-Даг» колхозунда партком секретары, деңге башкарар даргазы.
2. **Вареник** Мария Федотовна — Кызыл хоорайда Даг-техниктиг инспекциязында парторганизациязының секретары, деңге башкарар даргазы.
Балдан Раиса Кара-ооловна — «Тыва кобальт» комбинаттың септелге-тудуг цехинде парторганизациязының секретары.
4. **Базыр-оол** Николай Алексеевич — В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-хүдүг» комбинаттың ОРС-та парторганизациязының секретары.
5. **Допчук** Кара-кыс Байкараевна — Кызыл хоорайда Тываның Респотребсоюзунда парторганизациязының секретары.
6. **Кужүгет** Алексей Очурович — Барыын-Хемчик районнуң «Хемчик» совхозта партком секретары.
7. **Куулар** Зинаида Максимовна — Чөөн-Хемчик районнуң «Ленинче орук» солуннуң редакциязында парторганизациязының секретары.
8. **Куулар** Владимир Доржапович — Таңды районнуң «Россия» совхозта партбюро секретары.
9. **Көк-кыс** Валентина Ховалыговна — Бии-Хем районнуң «Өөк» совхозта партком секретары.
10. **Ламажап** Игорь Кыргысович — Эрзин райкүүскомунда партбюро секретары.
11. **Моңгуш** Сергей Седенович — Бай-Тайга районнуң АҮК-те парторганизацияның секретары.
12. **Полухин** Сергей Георгиевич — Тыва АССР-ниң ИХМ-де парторганизация секретары.
13. **Салчак** Кержек-оол Иргекович — Мөңгүн-Тайга райкүүскомунда парторганизация секретары.
14. **Слюсарева** Анна Дементьевна — Каа-Хем районнуң «Ленинче орук» совхозта партбюро секретары.
15. **Тюлюш** Чадам-оол Суваковich — Сүт-Хөл районнуң «Ишкин» совхозта партком секретары.
16. **Хоядыр** Серен Колович — Тожу районнуң «Май 1» совхозта партком секретары.
17. **Хомушку** Зоя Мендишовна — Өвүр райкүүскомунуң районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлгеге эргелелинде парторганизация секретары.
18. **Черкасова** Лидия Александровна — Кызыл районнуң «Көк-Тей» совхозта партбюро секретары.
19. **Чичикин** Александр Николаевич — Тываның чурт-үлетпүр бүдүрүлге каттыжышкынында парторганизация секретары.
20. **Чамыян** Серен-Дажы Артёмович — Тес-Хем райкүүскомунуң ИХК-те парторганизация секретары.
21. **Шалган** Елизавета Андреевна — Улуг-Хем районнуң «Күш-ажылдың хостуу» совхозта партком секретары.

зыо-аао

МАЙ 5 — ПАРЛАЛГА ХҮНҮ

«Шынның» почтазындан

1) Эрткен 4 айларда 1880 чагаа келген.

2) Хемчээн алыры-биле чер-черлерже 51 чагааны шилчиткен.

3) Чыл эгезинден 35 харыыны редакция алган.

4) Солунга 500 ажыг чагаа парлаттынган.

5) 499 чагаага харыылаан, 177 чагааны архивтээн.

НОМЧУКЧУЛАРЫН ХҮНДҮЛЕЗЕ ЭКИ

Солуннуң ажык-дузазы кончуг улуг. Ол кижизидикчи, башкарыкчы, өөредикчи, сорук киирикчи, органзакчы күштүг. Чалыы шаамда «Шын» солун дээрге «Правда» солуннуң дорт оңулгазы-дыр деп бодап чорааным элдептиг. Ону чүгле Кызылда парлап турар, оон өске чер-даа, чон-даа чок деп бодап чорааным ол-дур ийин. Ам бодаарга каттырынчыг-даа, хоктуг-даа чүвел.

«Шын» солун бистиң республиканың ажыл, амыдыралынга төлептиг үлүүн киирип турар. Ында материалдар дугайында чүнү бодап турар мен? Хамыктың мурнунда, ниити чуртта берге байдал мени кончуг-ла дүвүредип турар. Шахтёрларның ажыл соксадыышкынын көрээлиңер. «Шахтёрлар бүгү чуртту, чонну дискек кырынга тургузуп аарын бодап турар. Ол ажыл соксадыышкыннары кижи бүрүзүнге дээп, оларның амыдырал-чурттаалгазын баксырадып, улам-на куду бадып турар» — деп, М. С. Горбачевтуң Хабаровскиге чугаалаанынга каттыжар мен.

Мээң билип турарым-биле чуртта шак-ла ындыг байдал тургустунган. Эң кол чүүл — чаңгыс эп-сеткилдиг быжыглалары, ону камгалаары дээр мен. Медерелдиг, угаанныг болуп, чаңгыс эп-сеткил каттыжыышкынынче чүткүүр болза, бистиң келир үевис ында деп санаар мен.

«Шын» солун чүгле шынны бижиир ужурлуг. Ынчалза-даа чамдыкта ындыг эвес болгулаар. Солун номчукчуларын черле хүндүлезе эки. Чедирилгеде база четпестер ам-даа бар. Солун келбейн баарга хомудап турарлар хөй деп бодаар мен.

Салчак КААДЫР.
Ажылчын.
Тес-Хем район.

ХӨЙ-НИИТИ БОДАЛЫНЫҢ СУДАЛЫ

Номчукчуларның, бижикчилерниң чагааларлы редакцияның үнелиг байлаа ол-ла болгай. Чагааларны номчуп олурда, кайда чүү болуп турарын, кижилерни дүвүреп турар айтырыгларны барометр дег көргүзүп турарын оон-на эскерип болур. «Шын» солун — чоннуң ишак солуну. Оон тургустунган үезинден ам бо хүннерге чедир «Шын» солун редакциязы авторларның чагааларын хөй-биле ап турар. Өртек-үне өскен бо берге үеде безин «Шын» солуннуң тиражы кудулавайн, а харын улам өзүп турары — номчукчуларның бедик үнелели ол. Бөгүн бистиң солуннуң тиражы 27915. Бо дээрге чүгле чагыдылга-дыр.

Маңаа чагыдылга дугайында каш состен чугаалзайн. Солунну чартык чылда чагыткан-нарның саны 2500 ажыг. Эргим номчукку, чагыдылганар үзүктелбези силерге таарымчалыг болгай. Чылдың ийиги чартыынче уадып алырын май, июнь айларда дарый кылып алырын утпаңар. Харын чоокку хүннерде кылып алза улам эптиг.

Ажык-чарлыг деп адап турарывыс амгы бо үеде кандыг-бир айтырыгны долгандыр хөй-ниитиниң бодалы, үнелээшкини кескү черин ээлеп турар апарганы таварылга эвес. Ийи-чаңгыс таварылгаларда дээрден башка, ону черле элээн эптиг, таарымчалыг чүүл деп санап болур. Солунга хамаарыштыр алыр болза, чоннуң санал-оналы, оларның бодалдары эң таарымчалыг, солун, ажыктыг аргаларының бирээзи болуп турар. Канчаар ажылдаза, чүнү кылза экил дээрзин билип алырынга чугула.

Чүгле сөөлгү кезек үени ап көрээли. Бистиң солуннуң хөй-ниити корреспондентилериниң чүү холзедип турарыл? Чуртуунга тургустунуп келген берге байдалдап канчап уштуарыл, бергелерни канчаар ажып эртсе экил, экономикада байдалды канчап сегидерил дээн чергелиг айтырыглар кирези-биле бистиң солуннуң бижикчилерин база холзедип турар. Бисче кымнары биживейн турар деп бодаар силер, шупту улус бижип турар. Сөөлгү үеде, ылангыя бо чылды-даа көөр болза, чер-черде ажыл-херектерни канчаар органзастааны, аренда харылзааларны чергелиг айтырыглар малчыннарывысты, өске-даа ажылчыннарны база дүвүредип турары илс.

Аренда харылзааларын мал ажылында, чер ажылында органзастап кирип турарында бергелерни, чедир көрдүнмээн чүүлдерни олар айтып, ханы бодалдарын илередип турарлар. Солун болунуң талазындан оларга дузалап келген.

Үе-үе аайы-биле чугула айтырыгларны амыдырал болуп ла илип үндүрүп турар. Рынок харылзааларынче шилчилге үезинде тургустунуп турар бергелер, ылаңгыя бараанарга, аъш-чемге өртектерни улгаттырганындан тургустунуп келген, социал амыдыралда таваржып турар шаптараазыннар дугайын солунче оң-оң кижилер бижип, айтырып, тода билип алырын оралдажып турар. Оларны дүвүредип турар кол-ла айтырыг — бараанарның чогу. Оон аңгыда, чер-черде магазиннерде бараан кувааллдазынга хамаарыштыр хөй бижип турар. Бараанарның эвээжинден кижилерге ол чедишпес, ынчангаш хомудалдар чайтаар-ла үнүп келир. Ынчалза-даа бараанарны садыглаарында база четпестер бар. Бо айтырыгларны ол талазы-биле харысалгалыг кижилер кажан-даа холдан салбайн, шыңгыы контрольга тургузары чугула. Магазиннерге кирип турар бараанарның эң шыңгыы учётка ап, хуваалданы чөптүг-биле чорудары албан.

Бисти бөгүнге чедир хөлзедип турар база бир чугула айтырыг бараанар өртээ улгатканы-биле чонга — бичии уругларга, улуг улуска, пенсионерлерге, инвалидтерге дээш өске-даа улуска бээр ужурлуг акша дузаламчызының хемчээли, ону канчаар тыпсыры билдинмес айтырыг болуп турар. Бо талазы-биле элээн ажылдар кылдынып турза-даа, хомудалдар ам-даа үзүктелбейн турар. Профэвилел комитеттери, чер-черде пенсия, пособие харылзаар органзациялар, бир эвес херек болза, кижи бүрүзү-биле-даа ажылдап тургаш, айтырыгны ол-ла черинге үзе шиитпирлээри чугула.

Ажылга чер-черде кызырылда база чорупт турар. Бо талазы-биле хоойлу-дүрүмнү болур-чогуур-биле барымдаалап тургаш, ону чорудар болза, хомудал чергелиг айтырыг турбазы билдингир. Черле ынчаш кайы-даа таварылгада кижиже кичээнгей чүлен артык негеттинер апаары чугаажок.

Моон мурнунда чылдарга бодаарга, автобус харылзаазынга хомудалдар эвээжээни эки. Харын харылзаа-почта талазы-биле хомудалдар тып-тып кээп турары таарымча чок. Харылзаа ачы-дузазын чедирип турарында чамдык четпестер бар апарган. Посылкалар будаар чоруктар тыптып кээп турары кончут багай. Чоннуң чагыдып алганы солуннарын, журналдарын чедирер ажылда кошкак талалар база эскертинип турар. Маңаа чамдык чижектерден көрээлиңер. Сыстыг-Хемден хоочун бижикчивис Д. М. Ак-Санааның чагаазындан: «Январь, февраль, март айларда солуннарывыс, журналдарывыс четче албадывыс. 15-20 хонгаш келгенде, чамдык дугаарлар чок болур. Март 20-ге чедир ол айның чаңгыс калбак-даа солуну келбеди. Оон чылдагааны, авиабүдүрүлге Сыстыг-Хемче рейс чорутпайн турарында. Бистиң солун, сеткүүлдүвүстү Ырбанче чедирип турарынга дузалап көрүңер. Ырбан-биле хүн бүрү харылзээжып турар улус бис» дээн. Ырак-узак чер ышкаш дижик. А найысылал-биле кожа Кызыл районнуң төвү Каа-Хем суурдан Орлан Оюн чагыдылгазын четче албайн турарынга, ону каш удаа харылзаа белдиринге чедип, сургап чадашканынга хомудап бижээш, «бир хүн хлеб чивейн барып болур мен, а чаңгыс-даа хүн солун номчувайн шыдавас мен» деп шын-на сеткилинден чугаалаан. Хомудал-чагааларлардан мындыг чижекти көргүзейн. «Элээн үр келбейн турган соонда, бөлүк солуннар чедип келир, оон коорге чаңгыс хүнүн солуну болур таварылгалар турар». Бо дугайын малчыннардан-даа, Саян артында өске хоорайлардан чагыдылгалыг кижилерден-даа чагаалар кээп турган. Шак мындыг частырыг — хөй чагыкчыларның солуннун албазынга чедирип турар ышкажыл.

Харылзаа ачы-дузазының өртээ кончуг өскен, харылзаа ажылдакчыларының акшашалыгы база улгаткан болганда, ажылынга оларның харысалгазы каш дакпыр экижир ужурлуг. Байырлал-даа хүнү болза ол дугайын чугаалавас аргажок.

Социал амыдыралдын талазында чедимче чок чүүлдер дугайын редакцияже кижилер хөй-биле бижип турар. Бөгүнгү чуртта ниити байдалдан бо бүгү база тодараттынар. Ынчалза-даа кандыг-даа таварылгада бирги олурганда — кижи, оон херегели, ооң амыдыралының байдалы турар болбайн аан. Ынчангаш кижилер бот-боттарын билчип, эп-найыралдыг, дузалажып чоруур болза, демниг, күштүг бергелерни ажып эртери-даа чиик болур.

«Шын», «Тувинская правда» солуннар чамдыкта номчукчуларга четпейн баары — саазын чогу, солун парлаттынмайн барган таварылгалар турганы. Ол дугайын номчукчуларга редакция дыннатканын номчукчулар билир. Саазын эвээш болганындан март 26, 27; апрель 2, 3, 9 хүннеринде «Шын» солуннуң тиражы чедир парлаттынмайн барган таварылгалар тургулаан. Апрель 10-дан мындыг таварылга турбаан, четчезибиле парлаттынып келген.

Редакциядан хамаарышпас чылдагааннардан чамдык ындыг чүүлдер болу бээр-дир. Ол дээш номчукчулар бисти буруудатпазын дилеедивис.

Парлалга хүнүнде бижикчилеривиске, номчукчуларывыска байыр чедирип, идепкейлиг бижикчилеривисти адаары ооргуңчуг-дур. Мөңгүн-Тайгадан Успун-Доржу Конгуровна Иргит, Зоя Акаажык, Бай-Тайгадан Кара-оол Сойбунович Хертек, Чечекмаа Акимовна Саая, Тожудан Алексей Балганович Нугурак, Татьяна Тулушовна Кушкаш, Өвүрден Намажаан Шангышовна Куулар, Тес-Хемден Биче-оол Сержнеевич Дэюндуп, Каадыр Салчак, Эрзин районундан Александр Сагачиевич Тава, Бии-Хемден Степан Дуктүгбеевич Дангаа, Тамба Белекпенович Монгуш, Каа-Хем районундан Биче-оол Кыргысович Монгул-оол, Кара-оол Донгакович Натпий-оол, Кызыл районундан Роман Дембирелович Очур-оол, Монгуш Санчат-оолович Эргеп, Тандыдан Корола Таржаевич Оюн, Чөөн-Хемчиктен Александра Бегзикеевна Монгуш, Улуг-Хемден Янчап Монгушович Бүрбү, Сүт-Хөлден Чан-оол Дозур-оолович Ондар, Барыын-Хемчиктен Маадыр-оол Бартыштаанович Ховалыг, Эрес-оол Конзай-оолович Саая, Кызыл хоорайдан Хеймер-оол Арапганович Монгуш, Нина Александровна Ондар, Альберт Степанович Санчат, Николай Алдын-оолович Ондар, Чап Монгушович Чүлдүм, Владимир Седипович Серен-оол болгаш оон-даа өске авторлар утка-шынары бедик чүүлдерни бижип турарлар. «Шын» солун-биле быжыг харылзаалыг доктаамал бижикчилерни районнардан оң-оңу биле адап болур. Бөгүн оларны шуптузун адаары болдунмазын билир силер. Ынчалза-даа бистиң солунувустуң арыннарынга силерниң бижээн чүүлдериңер моон соңгаар-даа номчукчуларны сонуургадып, ат-сывыңар көстүп келир болгай.

Майның 5-те демдеглээривис — Парлалга хүнү-биле, эргим эштер!

СОЛУН ПАРЛАТТЫНГАН СООНДА

Солунну парлагыжеге чедир улуг ажылды редакция ажылдакчылары кылып турарлар. Солунну типографияга парлаан соонда, ону номчукчуларга кымнар, канчаар чедирип турар дээрзин эки билбестер база бар чадавас. Ооң дугайында каксы чугаалап көрейн.

Чоокта чаа, бир эртен найысылал Кызылдың топ почтазында солунну чедирер салбырга (эргелекчизиниң оралакчызы Светлана Монгушовна Оюн) чеде берген мен. Сес шак чедер-четкелек, почтачылар ажылдап үнеринге белен тургулар. Ол хүн парлап белеткээн республика солуннарын участок аайы-биле тарадып чорупт турарлары ол. Почтачылар эртен эрте келгеш, бо даңны эзсы девискээр, адрес аайы-биле ылгакчыларның хуваап каан солуннарын хүлээп алганнары ол.

Типографияга парлап каан республика солуннарын кежээкиниң 10.30 шактан-на харылзаачылар почтаже дажып эгелээр. Олар солуннарны үнген хүннеринде-ле эртенгиниң 03.30 шакка чедир бо салбырга экээр. «Шын», «Тувинская правда», «Тываның аныяктары», «Молодежь Тувы» солуннарның хары угда тиражы сезен үш муң ырак ажыг болгай. Солунну ол-бо районнарже, суурларже ылгаарынга бир хүн-дүн дургузунда үш кижи ажылдаар, олар бир хондур ажылдааш, дараазында үш кижиге ээлчээп хүлээдир. Бир хондур ажылдаашла, үш хондур дыштаныр. Ниитизи-биле дөрт бөлүк бар. Хынамчалыг, харысалгалыг болбас болза, база берге ажыл. Хамык солуннарны, журналдарны холуштуруп, салчаштырып каар болза, номчукчунуң-на сеткили хомудаар, албайн барган номеринге хараадаар. Ону болдурбас дээш мында ажылды харысалгалыг кылдыр тургускан. Чогум бо ылгакчыларның ажылынга дөрт хамаарыжы бээр ийи-чаңгыс хомудалдар болу бергеде, ону доразы-биле ап турарын Светлана Монгушовнадан база билип алдым. Чамдыкта солуннар чедир парлаттынмайн тургулаан (ылангыя бо чылын) таварылгаларда кайы-бир суурга, адреске солун медиишпейн баргылаар, ол кончуг багай, саазын-на четчир болза, моон соңгаар мындыг таварылгалар турбас ужурлуг.

Республика ниитинде үнүп турар солуннарны ылгакчылар хуваап, шараан соонда, бүгү почтаны он беш районче машиналар алгаш хаптар, ол ышкаш найысылал Кызылдың ниитинге почтаны салбырлар аайы-биле эртежик-ле чедирер. Районнарже чоруур машиналар ырак баарлары эртен 04.30 шактан-на чоруптар, чамдыктары алды шак үезинде чоруур. Углаңныышкыны чаңгыс болза, хары угда бөлүктей эп алыр, чижээлээрге, Кызыл, Каа-Хем районнарже дээн ышкаш. Бүгү ажыл график ёзугаар чорупт турар. Солун озалдаваан таварылгада, график черле будалбас, харылзааның автобаазазы машина бээрин озалдадыптар таварылгаларда мында-хаая озалдаашкын база болгулаар бээрин дарганың оралакчызы чугаалап турду. Ындыг таварылгада харысалганы олар чүктээр.

Солунну чедирер салбырның ажылы бүдүн дүн-хүн дургузунда үзүктелбес дивитвис. Республика солуннарын чорутканда соонда таптыг-ла он ийи шак үезинде «Правда», «Известия», «Советская Россия», «Сельская жизнь» солуннар кээрге, хуваап эгелээр. Ниитизи-биле Красноярск хоорайдан янзы-бүрү 100 ажыг аттыг солуннар келир. Чаа, бичии солуннар бо чылын мырыңай көвүдээн. Тираж кызырылза-даа, ниити аңгы-аңгы солуннар саны улам көвүдээн болур чорду.

Дүъш соонда, таптыг-ла 16 шак үезинде Абакан, Новосибирскиден почтаны хүлээп алыр. Мында «Семья», «Рабочая трибуна» дээш база-ла хөй солуннар бар. Оларны база-ла тус-тус делгиирлер, клеткалар аайы-биле бүрүн, четче, шын кылдыр ылгап салыр. Кежээ 17.30 шак үезинде Абакандан машиналар-биле хөй журналдарны эккээр, олар кончуг хөй, ниитизи-биле үш чүс кезек черде боле салгап, чижээлээрге, «Здоровье» журнал чүс дугаар черде, ону алгаш бүгү республикада девискээр аайы-биле чагыткаңы бүтгаар кончуг дүрген хуваап салыр апаар сен. Берге, солун, чымыштыг ажылда хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап турар Дукаа Кара-кыс, Лапиничева Полина, Иргит Тамара ышкаш кижилерге өөрүп четтирер ужурлуг бис.

Почтаны районнарга чедирерінге эки ажылдап турар Оюн Кара-оол, Евгений Середкин, Павел Воротников ышкаш мурнакчыларынга коллективи чоргаарланыр.

Хуваап белеткээн солуннарны почта салбырындан почтачылар алгаш, номчукчулар силерге чедирери-биле хүн бүрү-ле далажыптарлар. Кызылдың топ почтазында Елизавета Булугун, Зинаида Султрекова, Елена Тутатчикова, Светлана Сат, Валентина Аазнова ышкаш шалып, кежээ почтачыларны Парлалга хүнүнүң бүдүүзүнде черле адаар апаар. Солуннуң номчукчуже оруунга боттарының үлүг-хуузун киирип, хүндүлүг номчукчулар, силерге бараан бооп турар кижилерниң дугайын база билир болзуңарза артык эвес.

Бопуймаа ДИРЧИН.

ЧУРУКТАРДА: солуннуң ээлчеглиг номерин типографияда парлаар машинада парлап турары. Дараазында чурукта — төп почтада солуннарны ылгап хуваар салбырда. Үшкү чурукта — почтачылар «аът-танып» турлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

САНААЛДАРЫМ МЫНДЫГ

Парлалга хүнүн таварыштыр солунга каш сөс шыя тудар бодап алдым. «Шынны» доктаамал чагыдып ап турар мен: карак чер албас, номчуурум чегей апарган кижи-дир мен, ол багай.

Бодум хоочун коммунист кижи болгаш, сөөлгү үеде солуннарда парлаттынып турар чүүлдерге хамаарыштыр бодалым: Лениниң херээ мөңгеде артар дээрзинге бүзүрээр мен. Коммунистиг партия салгал дамчып кациалып быжыгар ужурлуг. Бодумнуң кара угааным-биле бодаарымга, үрегдекчи, хоралыг күштерге удур дыңзыг туржуру эки болгу дег-дир.

Советтерге эрге-чагырганы берген болганда, эки ажылдаар херек. Өртек-үне улгадып турар берге үеде кандыг-даа адырга ажыл-херекчи болуру албан деп бодаар мен. Көдээ ажыл-агыйны сайзырадып, дузалал ажыл-агыйын хөгжүтсе эки. Ажыл-агый, ог-бүле бүрүзү бодун чемгербес болза, канчап хандыртынар бис.

Солунумнуң ачы-дузазын черле чүү деп чүү дээрил, чоннуң, хөйнүң индири-ле болгай. Оон өөренип, билип ап чор бис. Моон соңгаар-даа чорук чогузун!

Адаш ИРГИТ.
Күш-ажылдың болгаш партияның хоочуну.
Бай-Тайга район.

ДУЗАЗЫН АЖЫГЛААР

Чоокта чаа № 51 «Шын» солунга парлаттынган Маадыр-оол Артаның «Кижиге дузалаарындан артык чүү боор» деп эгелиг материалын номчуп тапшкаш, сеткил-сагыжымны хөлзедип, ынаа хамаарыштыр бодалымны илередиринче албадады. Элдептиг таварылгалар, «караң көрнүр» салым-чаяанныг кижилер дугайында хөйнү номчаан, дыңнаан мен. Амгы шагның болбаазырангай эртеми безин оларның чажыттарының чамдыызын ажыдып шыдавазан.

Шаанда Тывага чарын көөр, хуваанак салыр, кижиге болур таварылгаларны баш удур өттүр сөглээр, улусчу медицинаның аргалары-биле аарыглар эмнээр, хереэжиннер бөжүдар, мага-боттуң будалган, кады-рылган сөөктерин эвинче киирер, баш тиглеринге болган кемдээшкинни эде тудуптар, эм-таң оъттарны, адыг, бөрү, торгу кини, чукма хаиы, сыын мыйызы, хая чүгү дээн ышкаш чүүлдерни аарыг кижилер эмнээринге ажыглап шыдаар, астрология календарын ёзугаар чамдык хүннерниң органзымге салдарын тайылбырлап билир кижилер чоргулаан.

Олар сөөлүнде барып кочуштотка таваржып, чоп төөредир, мегечи, чазый-чилби этка кирип, ажык-дузалыг арга-мергежилин каап, чамдыызы халаптыг репрессияга таваржыпкан. Анаа бадыткал кылдыр ийи чижекти маңаа көргүзейн. Бай-Тайганың Кара-Хөл сумузунга ады-сураа алгаан Иргит Калзан дээр кижи чурттап чораан. Отка кызыткан демирни чылгаптар, дүңгүрүн соктаарга, орбазы хенертен ышкындырган, өгнүң дүндүүнден ужугуп үнгеш, дээвиир кырынга ору-куду чуглуп эгелээрге, арай боорда тудуп алыр илби-шидилиг хам дээрзин хөй кижи көрүп бүзүрээн. Аарыг кижилерге хоглуруп барып, эптиг алганы биле мунгарааш сеткилин оожургадып, хөй-аъдын кулугуп шыдаптар, лаларсылдамты бичии ург-ларның калыын эдеринге мергежилдиг, ачы-буяныг кижи дижир. Бодунуң бичии оглун школаже чаа-ла үдеп тура, «келирнде барып демир удазын, агаар дамчыштыр дылдажып эртемге чедер-дир» деп өттүр сөглээнин хөй кижи дыңнаан. Шынап-ла, Александр Иргит школа соонда Новосибирскиге институт доозкаш, республикада харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң кол инженеринге, начальниктиге ажылдап чораан.

Ол-ла сумута алыс боду ажок биче сеткилдиг, оъттардан эм-таң кылыр, моол, тибет дылдарда шажын номнары номчуур, чартыктаан кижилерни балды хевирлиг хензиг херексели-биле хол дамырындан хаиап экиртиптер Салчак Санчы база чурттап турган.

Чонунга ачы-дузазын чедирерин оралдашкан, мөлчүлге-даа кылбаан ол ийи кижини, Калзан-хам биле Санчы-хелиини чоннуң хоралыг дайзынары дээш хоп-нугул-биле аалдарындан тудуп аппарган. Ол-ла хевээр эш келбээнир.

Бо чылын үнген «Каргыштыг чылдар» деп солунга парлаан данзыда Салчак Санчы-хелинни агарткан деп бижээн чорду. Актыг черге репрессияга таварышкан Калзан-хамның арыг-чагаазы адын катап тургузарын ажы-төлү, төрелдери негээр эргелиг.

Амгы ажык-чарлыг үеде элдептиг, төрүмелинден салым-чаяанныг кижилерниң аттарын адап, сактып, кажыт чүүлдерниң дооп чежип, радиога дамчыдып, солуннарга бижип турарын чон деткиир. Ынчалза-даа мындыг чүүлдү маңаа база айтыр апаар. Сөөлгү үеде аарыг-аржык, өлүм-чидим болган черлерге чүнү-даа билбес, чазый-хоптак кижилер ламалар, хамнар өттүнер, кажыдалдыг кижилерниң сагыш-сеткилинге эвчок чүүлдер чулчуруур, акша-төгерик алыр ындыныыг чоруктарны буруу шавар херек.

Чүвени өттүр көөр, илби-шидилиг, бертик-межел эптей тудар, эм оъттарны таныр билир кижилерни деткиир, улусчу медицинаны сайзырадыр, төвүн тургузар дугайында автор Артаа Маадыр-оолдуң саналы чөптүг. Тывага хүрээлерни катап тургузуп эгелээн чоннуң шаандагы чаагай чаңчылдарын нептередиринге салдарлыг болур. Чоокта чаа Бай-Тайгада Кызыл-Даг хүрээзинге баргаш, ламазы Орус Кууларга ужураштым. Эрги тибет, моол бижик өөредир бөлгүмнү удуртуп турар болду. Хүрээ анаа ажылдап эгелээн соонда, суурнуң аныяктарының сагылга-чуруму, кижилерге хамаарылгазы көскүзү биле экижээнин, кем-херек үүлгедиишкинни ийи катап кызырылганын мында ортумак школага лама баргаш, тайылбыр ажылы чорутkan соонда, бистиг лемир, бижек ап чорууруңдан оолдар шупту ойталааның база чугаалады. Мөзү-шынар кижизидилгезинге шажынның салдары оон безин көзүлген чорду.

Александр ХЕРТЕК.
Журналист.

МАЙНЫҢ ТЫВА ЧЕРДЕ АРЫН-ШЫРАЙЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ажылчын чон ам таптаашкын үезиниң хөлегелерин арта базып, демократтыг, ажык-чарлыг эде тургустунуушкуннуң, ревелюстуң чаартылганың эргезинче шилчээн.

— Байырлал байырлалла болгай. Чаңчыгып калган болгаш ындыг чүве ийикпе, чыскаалыпкаш Ленин шөлү-биле эртерге база сагыш-сеткилге өөрүнчүг-ле чүве. Үрер хөгжүм-даа чыккылады бадырып, ында-мында кижилер-даа ырлаан-шоорлаан турар. Хурал-суглаа-даа чок, шып-ла шыпшың эрттирерге, арай-ла сагышка анчыы көнчүг кылдыр сагындырар чүве-дир. Элдеп-ле чүве-дир, аъш-чем садып чип, уруглар белек-селек садып алыр дээрге, оларның өртээнге кижи күш чедер аргажок. Үе-шаг өскерилген, сагыш-сеткил саарзык апарган үе-ле-дир. Ынчалза-даа чаа үениң негелдезин өзугаар ажылдаар, чурттаар, демисежир апаар. Шагүениң чаартылгазынга бүзүрээр, эки үе келир дээрзинге идегеп чор мен— деп мээң ужурашкаш, сонуургаан айтырыымга Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Калга-оол Моңгуш болгаш өскелер-даа катчып харыыладылар. Ынчалза-даа чамдык багай үзелдиг кижилер байыр-чыскаалды өскээр ажыглап, митингилерге, чыскаалдарга үй-балай чугаалар кылыр, ону өскээр ажыглаар чорук үнүп турар апарганын олар база билип турар. Чогум-на мооң уржуундан эмин эрттир «чыскаалдаар», «урааладар» чорук чидип бар чыдары ол чадавас. Ынчалза-даа байырлал дээрге байырлал болгай.

Майның чырык, чылыг хүнүнге таалаан кижилерниң арын-шырайлары шириин-даа, хүлүмзүрүг-даа чайнааннары бар. Олар Советтер бажыңының мурнунда шөлде тургускулаан янзы-бүрү өңнүг тукчугаштарның салгын-биле сымыранчып бырлаңайнып чалгып тургулаарын көргеш магадаар. В. И. Лениниң тураскаалының чанынга чечектерни салган.

— Бо чылгы Май бирниң байырлалын канчаар уткуп тур силер?— деп аныяк өг-бүле бөшкы Владимир, эмчи сестразы Надя Быркынайлардан сонуургадым.

— Бир-ле дугаар чыскаал чок байырлалга таварыштывыс. Ынчалза-даа янзы-бүрү культура-массалыг оюннарга киржип, ону сонуургап көрүп, концерттеп, кинолап, аъш-чем садып чип, хүреш барып көрүп, эш-өөр-биле ойнап-хөглеп алырга, эки болбайн канчаар.

Шынап-ла, Ленин болгаш Кочетов кудумчуларын өрү дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң студентилери, сургуулдары, өөреникчилери базып бар чорлар.

Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг паргының байырлыг ажыдыышкыны Май бирниң байырлалы-биле үн алчы берген. Кижилер сонуургаан черлеринче барып тургулаар. Хөй санныг чыылган чон паркта уруглар хоорайжыгажынга бичии чаштарның оюн-тоглаазын, ында орус болгаш тыва тоолдарның маадырларының даштан, ыяштан чазап кылган дүрзүлерин канчап сонуургал чок көөр боор. Ол ышкаш парктың делгелге залынга уругларның чураан чуруктарын аскылаан. Ында бичии кижилерниң янзы-бүрү овур-хевирлери, ынак дириг амытаннары дээш, черле чүнү чуруваан дээр. Спорт шөлдеринге болгулаан хоорайның шаңналы дээш баскетболга, теннисе маргылдаалар база солун болуп эрткен.

Тыва улустуң бурунгу оюннарының бирээзи — хүрешти көөр дээш кижилер олуттарын шагда-ла ээлепкен. Аңаа хоорайның тыва хүрешке тулган чемпионун илередир 32 мөгениң кайызы шүглүрүл дээрзин көрүкчүлер көрүп оргулаан.

Парктың фонтан чоогунга Майдыр бурганның йөрээлин күүседип бээрге, көрүкчүлерниң өөрүшкүзү адыш часкаашкыннары-биле холушкаш, амыдыралдың бир хөгжүмүн чогаалып турганзыг болду. Хүрешке кым тиилекчи болганының дараазында солуга дыңнадыр болганда, өске маселлыг оюннарны көрүп-туулдер. Ол ышкаш «Совет Тываның 5 чылы» стадионга Сибирь хоорайларының футбол федерациязының кубогу дээш болган маргылдааның тиилекчилерин алдары ам-даа орай, ол дээрта оюнун уламчылаар.

Кызылчыларның болгаш аныяк оолдар, кыстарның сонуургалын «Аян», «Кара-Өдүрек», «Азас» ыры-хөгжүм ансамбльдериниң каттышкан концерти болдурган. Ылаңгыя «Аян» ансамбльның Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Надежда Шойгунуң, Демир-оол Кежиктигниң, Тываның комсомол шаңналының лауреады Кайгал-оол Ховалыгның, «Юрмала» Бүгү-эвилел конкурстарының киржикчилери Айдын Мортай-оолдуң, Борис Салчактың болгаш өскелерниң-даа уран күүседиглерин барып көөр дээш баш удур билет садып алганнарның саны хөй болган. Ногаан театрга Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулдарының концертин көрген кижилерниң сеткил-сагыжы ханган. Ол ышкаш паркка, «Енисей», «Колос» культура бажыңнарынга аныяктарның танцы кежээлери, дискотекалар, янзы-бүрү хееирниң оюннары орай кежээге чедир үргүлчүлээн.

— Май бирниң хүнүнүле элер-хааржактар хөглүг ойнап, чодураалар чечектелип турда, танышпастар таныжып, удур-дедир байыр чедиржип, ойнап-хөглээрге кайгамчыкла солун-дур. Улуг аас-кежикти кижилерниң эгиннери чүктеп эртер Майның бирн магаданчыг байырлал-дыр. Бүгү талалыг чединишкиннерни кижи бүгүдеге күзедим — деп, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Мария Рамазанова сагыш-сеткилин арыг тыва дылга чугаалады.

«Совет Эвилелиниң хамаатылары! Бистиң хөй националдыг күрүневистиң бүдүн-бүрүн турарын камгалап арттырарынче угланган хемчеглерни деткиңер!», «Көдээниң ажыл-ишчилери! Аъш-чем айтырыын шиитпирлээри, өг-бүле бүрүзүнүң чаагай чорууу силерниң холуңарда! Чер реформазын — амыдыралга!», «Эртем болгаш культураның ажылдакчылары! Ниитилелдиң угаан-бодал амыдыралын катап тургузар, оон мөзү-шынар байдалын экижидер херекке күженишкиннериңерни каттыштырыңар!» деп Май бирге СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң Кыйгырыгларын солуннардан номчаан болгаш найысылалдың кудумчуларынга аскылаанын көрген кижилер чуртта социал-экономиктиг амыдыралды бөттаандырарынче чонну хей-аът киирип турар дээрзин медереп билир ужурлуг. Паркка ол хүн чыглып келген чоннун янзы-бүрү төлээлери-биле ужуражып чугаалашкан бис. Башкылар, эртемденнер, эмчилер, артистер, тудугжулар, ажылчыннар дээш оон-даа өске мергежилдиг кижилери эде тургустунуушкуннуң боттанып эгелээни-биле чергелештир ажык-чарлыг чоруктуң, демократияның, бот-боттарын билчир чоруктуң кады ажылдажылганың калбарып оралын, чурттаалга байдалдарының чоорту экжип бар чыдарын сеткил ханып чугаалаар чордулар.

Ниитизи-биле Май бирниң байырлалы чамдык четпестер бар-даа болза, органызастыг болгаш солун, хөглүг байдалга болуп эрткен деп санап болур. Ынчалза-даа чеже-даа чонну хөгледир, дыштандырар хемчеглерни алза-даа, чамдык кижилер Май байырлалын чалгааранчыг эрткен деп санап турар. Ол ышкаш аъш-чем, суксун база херегледиң барааннарын садары негелдеге четпээн. Кижилерниң сеткил-сагыжын каттыштырарда чыскаалды, митингини, хуралды моон соңгаар органызастап көрзе кандыг чүве ирги деп чамдык кижилерниң саналын деткип болгу дег. Май бирниң байырлаалы уламчылавышаан.

Бо чылын республика найысылалынга ышкаш, чамдык районнар төптеринге, суурларга чыскаалдар орнунга митингилер, чоннуң массалыг селгүүштээшкиннери болуп эрткилээн. Ооң-биле баштайгы ма... дарның аян-хевирлинче дедир эгли кээп турарыныс ол. Ынчан ажылчын чон ындыр кылып алгаш, оон бааары-биле чыскаалып алгаш эртип турбайн, митингилер соонда чоннуң массалыг селгүүстээшкиннин, оюн-тоглаазын эрттирип турган болгай. Эрги чаңчылдар эглип кээп, оларның эки талалары катап тургустунуп, амгы үениң утка-шинчизи-биле чаарттынып турар.

Чогум-на шак ындыг митинг, чоннуң массалыг селгүүстээшкинин Каа-Хем районнуң төвү Сарыг-Сеп суурга болган. Эртенгиниң 10 шак үезинде суур төвүнде Культура бажыңының баарынга, В. И. Лениниң тураскаалының чанынга сарыг-сепчилер чыглып келген. Үе-шаг канчаар-даа өскерлип, чаартынып турза, ажылчы чоннуң эп-сеткил каттыштырылгазының ужур-утказы кажан-даа өлүп читпес, ылаңгыя бистиң ышкаш хөй националдыг улустарның чаңгыс Эвилелде каттыжып турары күрүнеде ол улам хаш, онзагай дээрзиниң дугайында бодалдар митингиге илереттинип турган.

Бөгүн мында бээзки чылдарда дег ындыг хөй улус чок-тур. Ынчалза-даа чыглып келгеннер дээрге, боттарының ажыл-ижи-биле эде тургустуушкуннуң херээ дээш демисежип, делегейниң ажылчы чону-биле эп-сеткил каттыштырылгазын, чаңгыс эвин болгаш акы-дуңмалышкы чоруун ышкыныы-биле илередип келген кижилер-дир. Силер ышкаш кижилер турда, бистер, кырганнар чуртувустуң келир үезин дээш улуг дыка дүвүревейн, шупту чүве чогумчуп, экижиир дээрзинге идегеп болур бис — деп, районда дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Виктор Ефимович Арчумаев чугаалаан. Хоочуннуң бо бодалынга канчап черле каттышпас боор.

Байырлалдың оюн-хөглээшкиннери, спортчу маргылдаалар район төвүнге болгаш бүгү суурларга болуп турза-даа, амгы үеде часкы хову ажылдарының чымыштыг ижинге хаара туттунган тараажылар ажылын соксатпаан. Суурларның бот-тывынгыр артистери хову турлагларының чаңдыктарынга чедип, механизаторларга солун концерттерни көргүскүлээн. Чижээлээрге, район төвүнүң агит-культбригадазы «Енисей» совхозтуң Баядай хову-трактор бригадазынга аалдап чораан.

Республиканың ийи дугаар улуг хоорайы Ак-Довурактың спорт комплекизиниң стадионунга хоорайның чурттакчыларының байырлыг чыскаалы болган. Бүдүрүлгениң шалыпчылары — хоорайның автобүдүрүлгезиниң, орук-септелге-тудуг участогунуң, чоннуң амыдырал-хандырылга комбинадының коллективтери чыскаалдың мурнуку одуруглары чорааннар. Д. Сүрүңге, Г. Колядага удурткан тудугжулар бригадаларының, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың Т. Полухинага, Г. Кууларга, Г. Ивановага удурткан даг-дүгү болбазырадыр ээлчеглериниң кежигүннери, автобүдүрүлгениң мурнакчы чолаачылары Хасан Тумгаев, Шакур Шахмурадов чыскаалчылар-биле базып эрткеннер. Мыя бо каш адаттынган шалыпчыларның фамилиялары, аттары безин Ак-Довуракта аңгы-аңгы аймак-сөөк улустарның амыдырап, ажылдап чорууруң көргүзүп турар ышкажыл. А комбинаттың продукциязының херегленкчилери, комбинаттың бодунуң дериг-херекселдер, өске-даа эргежок чүгула чүүлдер ап турар черлери чуртувуста хөй болгай. Ынчангаш чогум-на ындыг хоорайның өзулуг-ла интернационалчы, ажык-чаагай сеткилдиг болуру чугаажок болгу дег. Ынчалза-даа херек кырында ийи-чаңгыс кижилерниң толеп чок мөзү-шынарындан ооң өзулуг-ла ындыг эвес боор турарын, байырлал-даа болза, демдеглевейн бааары арга чок. Хоорайынга шынапла ынак, ооң эки адының, атаалдарының дугайында бодап чоруурлар мону эскерер, чогуур түңнел үндүрер чадавас боор.

Ол-ла үеде район төвү Кызыл-Мажалыкка байырлыг чыскаал эрткен. Кызыл-Мажалыктың сүт комбинадының, ажыл-агыйлар аразының көжүп чоруур механизастаттынган колоннаазының, херегленкчилер ниитилелиниң коллективтериниң чедиишкиннинг ажылы аңаа демдеглеттинген. Чыскаал соонда байырлалдың өзулалдары Хемчик хемниң эриинде Хомушку Чүргүй-оол аттыг паркка уламчылаан.

Чөөн-Хемчик районнуң төвү Чадаана хоорайга эрткен байырлыг чыскаалдың индириинге районнуң удурткучулары-биле кады хоочуннар чөвүлелиниң кежигүнү Дугуржап Сундуевич Моңгуш, агропромтранстың Чадаана салбырының чолаачызы Александр Барыимаевич Ооржак болгаш өске-даа хоочуннар, күш-ажылдың шалыпчылары турган. Чыскаалчыларга өскелер-биле кады № 2 школаның өөреникчизи казах уруг А. Кабимульдинова байыр чедирген.

Район төвүнге болгаш бүгү суурларга эрткен спортчу маргылдааларлардан «Ленинчи орук» солуннуң шаңналы дээш тыва хүреш эң солун, хөй көрүкчүлерлиг болганы чугаажок.

Улуг-Хемниң Шагаан-Арыг хоорайынга байырлыг чыскаал, суурларынга митингилер эрткилээн. Хоорайга чыскаал төнген дораан улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң дужунда дазыр шөлге чедер, маниаар аъттар чарыжы. «Улуг-Хем» солуннуң шаңналы дээш тыва хүреш, өске-даа спортчу маргылдаалар болган.

Бии-Хем районнуң төвү Туран хоорайга эрткен чыскаалдың киржикчилери дораан тарап чорүй барбаан, В. И. Ленин аттыг шөлге чыглып келгеннер. Районнуң удуртукчулары аңаа чыылганнарга байырлал таварыштыр байыр чедирген. Районнуң арга-ыяш ажыл-агыйының, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының, орук-септелге-тудуг участогунуң найыралдыг шалыпчы коллективтери онза демдеглеттинген.

Дайынның, күш-ажылдың хоочуннары Любовь Николаевна Шамонина, Николай Федорович Бочаров, амыдырал-хандырылга эргелелиниң даарамкычызы, күш-ажылдың хоочуну Александра Шырапповна Серен, хлеб заводунуң мурнакчы ажылчыны Эдер-оол Ховалыгович Бегзинек олар Таңды районнуң төвү Бай-Хаак суурга эрткен байырлыг чыскаалдың индириинге турганнар.

Тываның бурунгу найысылалы Самагалдай суурга байырлыг чыскаал эрткен. Тесхемчилерде солун чүве —Май 4, 11 хүннерни суурлар чаагайжыдылгазынга тураскааттынган субботниктер хүннери кылдыр чарлааны.

Шак-ла ындыг байырлыг чыскаалдар, митингилер, чоннуң массалыг селгүүстээшкиннери Каа-Хем, Тоора-Хем, Мугур-Аксы, Тээли, Сүт-Хөл, Хандагайты, Эрзин суурларга, өске-даа чурттакчылыг черлерге болгулаан. Бо байырлалдың бир онзагай чүүлү — чоорту кагдынып бар чыткан тыва чаңчылдарның катап тургустунуп турары болган дизе ажырбас. Шак ынчаар, хүреш, аът чарыжы, баг кагары, буга-шыдыраа ойнаары дээн ышкаш тыва национал маргылдаалар районнар төптериниң барык шуптузунга эрткен.

Чыскаалдарның к... чилери биеэги ышкаш хөй эвес, чыскаалдар боттары каас шинник эвес апарган дээн болгай бис. Ол ындыг харын, ынчалза-даа бирээни эгелээш, ону эмин эрттирип туруп бээр чаңчылдыг-ла болгай бис. Май 1 дээрге канчаарга-даа чүтле бистиң чурттуң эвес, бүгү делегейниң ажылчы чоннарының байырлалы-ла болгай. Ынчангаш хоорай, суурларывыс амгызындан арыг-силиг, эмин эрттир эвес-даа бол, көскү кылдыр шиметтинген турган болза, сеткил-хөөн-даа амгызындан-даа сергек, хөглүг боор-даа турган чадавас боор.

Николай БАЗЫР.
Сарыг-оол КУУЛАР.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ байырлал үезинде тырттырган чуруктары.

ТВ ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Четверг

МАЙ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 ТМА. 8.20 Концерт. 8.55 Барымдаалыг телефильм. 10.00 Чурукчу Ф. Константинов. 11.00 Мультфильмнер. «Канчаар эвес мен, Койгунак!» 1-ги, 2-ги, 3-кү үндүрүлгелери. 11.30 Концерт. 12.00 Режиссер А. Шахмалиеваның фильмнери. 13.20 Музыкалыг капсырылга. 15.00 ТМА. 15.15 Мультфильмнер. 15.40 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.05 «Долгандыр чыскаалынар». 18.35 «Зверобой». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 21.00 «Үе». 21.45 Өг-бүле телевикторинази. 22.55 Хоккей. Делегей чемпионады. Финляндиядан дамчыдылга. 01.00—03.05 «Цветная. 13-те Рандеву».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бистиң-биле кыл, бис ышкаш кыл, бистен эки кыл». 9.00 Уругларга фильм «Улуг ужурал» 2-ги сериязы. 10.20 Фильм-шии. 12.00 Мультфильм. 13.50 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14.40 «Сосновкага баштайгы көргүзүг». Уран-чечен телефильм. 15.55 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.20 Спортчу бүгүдеге. 16.45 «Хууда компьютерлер дугайында». 17.30 Мультфильмнер. 17.55 Барымдаалыг телефильм. 18.55 Хоккей. Делегей чемпионады. Чапсарда—«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 «Үе». 21.45 Барымдаалыг телефильм. 22.00 Футбол. ССРЭ-ниң чемпионады. 22.50—01.25 «Турбиннерниң хүннери». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң 1-ги, 2-ги сериялары.

Пятница

МАЙ 3

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 ТМА. 8.20 Концерт. 8.50 «Бөрүлер болгаш хойлар». Фильм-шии. 11.45 «Эртенги сылдыс». 12.45 «Софья Ковалевская». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң 2-ги, 3-кү сериялары. 15.00 ТМА. 15.15 «Орук башта». 15.45 «Чаа салгал шилип ап тур». 17.00 Киноконцерт. 3-кү үндүрүлгези. 17.40 Поэзия минуталары. 17.50 Делегей панорамазы. 18.35 «Бистиң бронепоездивис». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 Концерт. 22.40—01.00 «ВиД» көргүзүп тур.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Ксения Георгиади ырлаар. 8.40 Барымдаалыг телефильм. 9.05 Телеочерк. 9.45 Баскетбол талазы-биле АКШ-тың чемпионады. 10.45 «Кадыкшыл». 11.15 «Дыня». Уран-чечен телефильм. 12.15 Концерт. 13.05 Телерадиоконкурстуң дипломантызы ырлаар. 13.15 «Кадар он бир» видеоканал. 16.45 «Өг-бүле» телепрограмма. 17.40 Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.45 Мультфильм. 18.55 Американ футбол. Делегей лигазының бирги чери дээш. 19.55 Коллаж. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «1990 чылдың дээре спортчулары-биле ужуражылга». 21.00 «Үе». 21.55 Футбол. ССРЭ-ниң чемпионады. 23.50—00.50 «Турбиннерниң хүннери». 3-кү сериязы.

Суббота

МАЙ 4

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 ТМА. 8.20 Ритмиг гимнастика. 8.50 Мультфильм. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Адачуртка бараан болуушкун». 11.00 Эртенги хөглүг программа. 11.30 «Аян-чорукчуларның клуву». 13.00 «Көлээден дамчыдылга». 14.00 «Музыка кинооскизи». 14.30 «Камгалал бижик». 15.00 ТМА. 15.15 «Праганың архивиниң чажыттары». 16.30 «Ыры дугайында сактыышкын». 17.00 Хоккей. Делегей чемпионады. Финляндиядан дамчыдылга. 19.3) «Чазагдыг эртенги орук». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «Брэйн-ринг». 6-гы үндүрүлгези. 22.35 «Михаил Муроков: ырдап ырже». 23.15—01.35 Хоккей. Делегей чемпионады. Финляндиядан дамчыдылга.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаже чыскаалынар! 8.15 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Черни камгалаар ужурлуг бис» деп бөлүк дамчыдылгалардан. 9.10 Мультфильм. 9.30 «Кадар он бир» видеоканал. 13.00 «Планета». 14.00 «Кады ажылдажылга» видеоканал. 17.30 Улуг кижилерге мультфильмнер. 18.15 Киносерпантин. 1-ги хоолгазы. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.15 Киносерпантин. 2-ги хоолгазы. 21.00 «Үе». 21.45—00.05 Киносерпантин. 3-кү хоолгазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
КЫЗЫЛДАН

10.00—17.00 «Тыва-ТВ».

Воскресенье

МАЙ 5

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ажылгыр чарылгачы». 9.20 «Спортлото» тиражы. 9.35 «Зверобой». Уран-чечен телефильмниң 1-ги, 2-ги сериялары. 12.00—12.15 ТМА.

• • •

15.15 «Болчаглар үези». Уран-чечен телефильм. 16.20 Сонуургактарга. «Куштар-биле кады». 16.35 Авам, ачам база мен. 17.05 Мультфильм. 17.15 Концерт. 18.15 «Ажылгыр чарылгачы». 18.30 ТМА. 18.45 Чернобыль дугайында телеочерк. 19.15 Эфирде музыка. 19.50 «Адвокат». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 Хронограф. 22.00 Ыры конкуруэзу. Италиядан дамчыдылга. 01.00—01.20 «Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 8-ки класс. 9.05 Англи дыл. Бирги чылы. 10.05 Англи дыл. Ийиги чылы. 10.35; 11.40 Литература. 6-гы класс. Б. Н. Полевой. «Ёзулуг кижи дугайында тоожу». 11.05 Адам Смиттиң акша-хөреңгизи. 12.10 «Турбиннерниң хүннери». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң 1-ги сериязы. 13.25—14.25 «Планета».

• • •

16.45 Барымдаалыг телефильм. 17.35 Мультфильмнер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Уругларга фильм. 18.25 Медээлер. 18.30 Медээлер. 18.40 Даюндан Киносита. «Дурува чүглери». Тываның эмыяктарының «Күзел» театр-студиязының шиизи. 19.35 «Тываның экраннарында». Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

19.45 Россияның парламент медээчизи. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Концерт. 21.00 «Үе». 21.45—23.50 Автор телевидениези.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 Тайбың рынокче дүлгүүр. 18.45 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Европаның чери» деп бөлүк дамчыдылгалардан (Шотландия). 19.40—19.45 Коллаж.

Понедельник

МАЙ 6

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Контакт». Экономиктиг допчулал. 9.20 «Адвокат». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.30 Якутияның уран чүүлүнүң мастерлериниң концерти. 11.30 Футбол допчулалы. 12.00 ТМА. 12.15 «Хааржактыгажың ажыт». Барымдаалыг фильм. 12.40 Эрте-бурунгу уран чүүл дугайында. 13.10—13.25 «Амара алышкыларның шарманщиктери» (Франция).

• • •

15.15 «Ольместиң ээп келгени». Уран-чечен телефильм. 16.20 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 17.20 Концерт (Франция). 18.15 ССРЭ-ниң ИХМ-ниң КАИ-зиниң Кол эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы В. Г. Ишутин-биле беседа. 18.30 ТМА. 18.45 «Рынок: Японияда ону канчаар кылып турары». 1-ги дамчыдылга. 19.30 Поэзия минуталары. 19.35 «Контакт». Экономиктиг допчулал. 19.50 «Адвокат». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 Футбол допчулалы. 22.15 «Дайын даартазында эгелээн». Фильм-шииниң баштайгы көргүзүү. 01.15—01.30 «Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 Ажылгыр кижиниң эртени. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Сээң оруун далайларда». Эртем-пептерелдиг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 9-ку класс. 9.05 Итали дыл. 10.05 Орус чугаа. 10.35; 11.40 Астрономия. 11-ги класс. 11.05 Адам Смиттиң акша-хөреңгизи. 12.10 «Турбиннерниң хүннери». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 13.25—13.55 Барымдаалыг телефильм.

• • •

17.00 «Дамчыдылга эфирни эрткен...» 5-ки үндүрүлгези. Доктор Сарчуктуң эмнээшкининиң түңнелдериниң дугайында. 17.30 Фильм-шии.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Уругларга фильм. 18.55 «Салгынчыгаш». Уругларга дамчыдылга. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Бадминтон. Делегей чемпионады. 21.00 «Үе». 21.45 «Дайын». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. Н. Стадньюктуң романының өзугаар. 1-ги сериязы. 23.00—00.55 Футбол. ССРЭ чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 К. Хачатурян. «Чиполлина» балеттен сюита. 18.45 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Европаның чери» деп бөлүктен (ГФР). 19.40—20.00 Камерлиг хөгжүм ойнаар.

КЫЗЫЛДАН

20.00 «Тыва — ТВ». Мультфильмнер. 21.00 «Смит болгаш Вессон». Уран-чечен фильм. 22.30 «Сарыыл чок полковник». Уран-чечен фильм.

КИНО

МАЙ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Космическая заварушка» 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20, 19.10 (узаткан) шактарда.
«ПИОНЕР»: «Смех и горе у Бела Моря» 9.00, 12.20, «Тайна золотого берега» 10.30, 13.50, «Секретный указ императора» 15.40, 17.40, 19.40 (узаткан) шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Поросёнок Чок» 11.50, «Пламя» (2 сериялыг) 13.20, 16.10, 19.00 шактарда.
«ВОСТОК»: «Тайна жителей Луны» 10.00, «Знахарь» (Польша, 2 сериялыг) 11.20, 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.
«ЕНИСЕЙ» к-б: «Приказ № 027» 17.30, 19.10 шактарда.

МАЙ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Космическая заварушка» 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20, 18.10 (узаткан) шактарда.
«ПИОНЕР»: «Приключения Пифа» 9.00, 11.50, Кинолар чыындызы 10.30, «Тайна золотого берега» 13.20, «Искусство любви» (Польша) 15.10, 17.20, 19.30 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Принцесса с Луны» 14.20, «Секретный указ императора» 12.30, 16.20 (узаткан), 18.40 шактарда.
«ВОСТОК»: «Неизвестный с хвостом» 10.00, «Пламя» (Индия, 2 сериялыг) 11.10, 13.50, 16.40, 19.30 шактарда.
«ЕНИСЕЙ» к-б: Кинолар чыындызы 13.00, «В джазе только девушки» 15.00, 16.50 шактарда.

МАЙ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Космическая заварушка» 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20, 19.10 (узаткан) шактарда.
«ПИОНЕР»: «Приключения Пифа» 9.00, 12.20, «Тайна золотого берега» 10.30, 13.50, «Искусство любви» 15.40, 17.50, 20.00 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Секретный указ императора» 12.00, 13.50, 15.40, 17.30, 19.20 (узаткан) шактарда.
«ВОСТОК»: «Неизвестный с хвостом» 10.00, «Пламя» (2 сериялыг) 11.10, 13.50, 16.40, 19.30 шактарда.

МАЙ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Тысячелетие» (Англия) 10.00, 12.10, 14.20, 16.30 (кинолар тайылбыры), 18.50 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Приключения Пифа» 9.00, 12.20, «Тайна золотого берега» 10.30, 13.50, «Искусство любви» 15.40, 17.50, 20.00 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Принцесса с Луны» 11.50, «Секретный указ императора» 13.50, 15.40, 17.30, 19.20 (узаткан) шактарда.
«ВОСТОК»: «Пламя» (2 сериялыг) 13.30, 16.40, 18.50 шактарда.
«ЕНИСЕЙ» к-б: «Знахарь» (Польша, 2 сериялыг) 16.00, 18.40 шактарда.

МАЙ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Тысячелетие» (Англия) 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.50 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Искусство любви» 14.20, 16.30, 13.40 шактарда.
«ВОСТОК»: «Пламя» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

МАЙ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Взлом» (Германия) 9.40, 12.00, 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Искусство любви» 14.20, 16.30, 18.40 шактарда.
«ВОСТОК»: «Секретный указ императора» (Кыдат Улус Республиканың кинозу) 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

ДЫЛЫМ ЧОКТА...

Тыным ышкаш эргим болгаш үнелээрим
Тыва дылым — чоргааралым, буззүрелим.
Дылым чокта хостуг чаңнап шыдаар мен бе?
Дылым билбес апарзымза, хүндүм бар бе?
Хуралдарга чадай-чадай орустаар бис,
Хупуразын, ону кандыг ёзу дээрил.
Хайыралыг дылывысты камнавайн,
Хайнак кылдыр эдилээрге болур деппе?
Казыттырып, бактаттырган тыва дылым,
Канчап сеңээ үнелеңди эгидейн?!
Кижи болза, чилчин үстүп, ушку-даа дег,
Химиренип, каргыш-ижин төкку-даа дег...
«Төрээн дылың иең ышкаш үнеле!» деп,
Төлү мешээ чонум чагып, сүмелеп чор.
Ажык-чарлыг үе сеңээ дузалаан-дыр,
Артында-ла күрүнениң дылы болдуң.

Чечекмаа СААЯ.

МАЛЧЫННЫҢ КОЖАҢЫ

Малчыннарның чайлаар чери
Баян-Хемим чагс-чараш.
Бай-ла хемим улам каастаан
Бажын дозар хоюм чараш.
Серииин оъттуг тайгаларлыг
Сесерлиг хем таан чараш
Черниң өңүн улам каастаан
Семиртирзе хоюм чараш.

Сарра КУУЛАР.
Бии-Хем район.

ЧАСТЫҢ ДЕМДЭЭ

Частың айы шагда үнзү.
Чаңган куштар чедип келди.
Канчап барган, чүгле чаңгыс
Кара-дуруна озалдаан-дыр.
Бора-талдар саңында-ла
Мочургалар көстүп келген.
Часкы хүннүң чылыг,
чырыын.
Чаштар ойнаан, тааланчыын.

Мадон МОНГУШ.
Өвүр район.

«УЖУКТУҢ» УРАН-ШИДИЗИ

Сайлыкмаа — уран сеткилдиг шүлүкчүзү. Кижилерниң эрээ-шиңнээнге оон эскет чок таладан белчүп, азы кээргээн уу-биле киржи бээрин бүзүнүр.

...Кандыг-бир төрел кирип келзе,
Харлыккан сеткилдер шимирээр.
Уян энелер ону билип кааш,
Уругларны кээргеп чассыдар.
Адрези—уруглар бажыңы,
Аваларын чаштар дүжей бээр...
Ханыңар чамдыызы — төлүңерге
Хаваланып чедип келиңер.

Ие-хамаатының изиг сеткилинден чаңгыланып үнген бо одуруглар кымның-даа болза чүрээнге шимирт кылдыр дегги дег.

Шүлүкчүге бодалды чажырып билири чүгүла. Ону овур-хевирге ойзу сөглээри — уран арганың чажыдлы.

Чеже чылын аравыска
Сепчигеш суу доңмаан дээрил...
Маңнайлыг сөс сенден эреп,
Мага хандыр манап келдим.

Сепчигеш суунуң дона бергени-биле сеткил-сагыштың эрээ болган маңаашкынын элдээрти ленинээни — авторнуң уран ажыдышкынындыр. Ында дорт одуругнуң кол «чүгү» ийиги одуругда мөңгүнүң илереттинген. Ийи кижиниң аразында «көвүрүгнүң» тудушпайн барганын база үениң хилиг эрткен маңын мында эдээрткен.

Шүлүкчү чүгле чурукчу эвес, ол овур-хевирлиг бодалдарының философчу түңнелдери-биле байлак, ханы. Сайлыкмаа — шак-ла ындыгларын одуруунда. Эки шүлүк номун кайы-даа арындан ажыдыптарыңга, сээң сеткилиңин хаара туда бээр одуругларны эскерип болур сен. Оон «Ужуун» номчааш, эки симфонияны дыңнаашың дег, чүгле эстетиктиг таалалды алыр эвес, амыдырал дугаайында бар-ла идегел азы өөрүшкү-биле боданыр сен. «Салым-чаяан ам-даа эстип читпээн-дир! Чараш чүүлдүн хуулгаазын күжү-биле самыыралдың эрбеңниг күштеринге удур ам-даа туржуп болур-дур бис!».

Уран сөстүн чедир сөглеттинмээн ужуу-биле ол хуулгаазын быдланы тып, одуругнуң шиңгин чылыын хөрээжен сеткилдиң херели-биле «отчулуп» эгеледи.

Шүлүктерниң сүрүшкээ (шын чыскаалы) уран ужук болуп уламчын, авторнуң азы оон чоок эш-өөрүнүң намдарындан бөттүг төөгүлерни ажыдып турганы дег, шынзы-биле бистиң кичээнгейивисти хаара тудар.

Чалым шаавыс сууруңга
Чаш-ла харны уткаанывыс
Шак бо өйнүң эртезин аар,
Салым-чолга орайын аар...
(«Орайын аар»).

Үениң билдириппейн эрте берген маңын база салым-чолдуң сыр делир кйи ашты оруктай бергенин эң сөөлгү одурутда тывызык-ла түңнээн (!) овур-хевирниң ишкири мында бодалды хаңыладырынга дөмек болган.

Ынакшылды ыдыкшыткан «Сени көөрге өөрүнчүүн» (ар. 19), «Моңгун биләэзин сагындырар», «Манаашкын» (ар. 24,25) болгаш оон-даа өске лириктиг чогаалдарда сагыш-сеткилдиң чаагай куттулуушкуннарын шүлүктүң аялгалыынга дүүштүр нарын чоңнзаалааныпн эскердивис.

Каржы, бака хүлүттүргеш,
Кадыр ийдем таа-таа,
Хомс келген шуурган удур
Хөңнүм доңуп үнүп чор мен.
(«Шынны дилеп»).

Амыдыралга кижи туржуп чорааш чалыгар. Шынны кижи дилеп чорааш тывар. Одуруглар мерген, шиңкир.

«Азыг черде азыралла хөөкүй кушкаш» деп шүлүктүң сюжеди чаа эвес-ле хары. Пушкинде безин барын сактыр бис. Ыңчалза-даа авторнуң болунуу-биле солун түңнелди үндүргенин айытса чогуур.

Шүлүкчү мында бектеттирген амытанның салым-хуузунга дөмейлеп, човулаңны көрбээн кижи хөлчеккө онашкан кижиниң сеткилин чедир билбес деп түңнелди шын кылган.

Бодалының хөлээшкиннерин ажыдарда, автор бойнуң «аажызынга» бодунуң хөөннерни күүлдештир азы удурланыштыр түңнеллерни үндүрүп турары — оон база бир поэтиктиг тывынышкыны болур.

Күскү сагыш
Күзеглексеп,
Хүннүң-дашның
Хүлүр-хүлүр
(«Долу»).

Назы догаан тудум, чамдык кижилерниң сеткилиниң эрин түлээн бүрү дег, тоглап азы чегейтеп орар дээри ол. (Бо бодал-биле кижи чөпшээрешпейн барып база болур, чүге дээрге эки кижилерниң бүрүн олар улгаткан тудум улам байыыр дижир).

Доңгун-кадыын
Долу дег-дир
Доңган сеткил
Доглур-доглур.
(«Долу»).

Бо тавэрылгада доңгун сеткилди долу-биле дөмейлээни солун, ынаа харын чалыыдаа кижиниң сеткили эргип, шымнап-ла, «доглурткайнып» болур.

Үстүнде айыткалым одуруглары хөгжүмчү сөстериниң нижиги утказынга овур-хевирни байыдып, утказы хамыладырынга дөгүмнү берген.

Шүлүкчүнүң тускайлаң үнү бир-ле дугаарында, оон уран-чечен «Ивис дең» (бүлүргей чырыктыг — К. Ч.), «алдын чадыг», «булуктаан сеткил», «хүскү эчен» (бүрү), «адаарадалдын ай-дузаа», «чүрээм шоорун» болгаш оон-даа өй сагыш-сеткилдиң янзы-бүрү оңнерин, шимчээшкиннерин илереткен демнелгелериндн, метафораларындан эскерип болур.

Сайлыкмаа Комбуиуң номуун Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинге сайгарып турувуста, Александр Даржай оон өске кижилерниң ожаавайн турары хензиг чүүлдерден сюжетти диргизиптерин «Көвей хөкпеш аразында» деп сонедиинң кичээнге айытты.

Көвей хөкпеш аразында
Хоочүй сайлык
чаасканзыргай.

— Мыжырашкан хөй хөкпештерни мен амгы демократтарга дөмейлээр мен — деп, ол чугаалады —, Сайлыкмааның кээргээчел сеткилин азы оон социал эскериин мыя бо «хөкпештеринден» безин эскерзе чогуур. Радикалдар, демократтар — ырмасынчыг үе мушкажыл бо... — деп, А. А. Даржай түңнээн.

Ниитизи-биле Сайлыкмаа Комбуиуң «Ужуу» — тыва чечен чогаалдың база бир кскү чедиишкини.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ.

ТЫВА ЦИРК-ХАРЬКОВТА

ССРЭ-ниң улустуң артизи Владимир Оскал-оолдуң удуртулгазы-биле тыва цирк бөлүү даштыкы чурттарга болгаш Совет Эвилелиниң хоорайларынга совет сураглыг цирк артистери-биле кады чедиишкиниг ойнап чоруурлар. Олар кайы-даа чораан, тыва улустуң амыдыралын цирк уран чүүлүнге көргүскен номерлерин, демир кырынга танцылаарын, уран көргүзүглерин мергежилдиниле күүседип келген, ынчангаш көрүкчүлерниң хүндүткелин чаалап алган. Бо хүннерде тыва цирк бөлүү Украин ССР-ниң Харьков хоорайда ойнап чоруп турар.

Тыва цирк бөлүүнде мергежилдиг, талантылыг артистер бар. Оларны өстүрериннге, мергежилин бедидеринге Владимир Базыр-ооловичиниң ролю эң-не улуг. Ыңгыя бодунуң өг-бүлезинден салгакчыларны белеткээриче сагышты салып турар. Мында улустуң артизиниң оглу Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Юрий Оскал-оол, уругларының уруглары Долаана, Вова Оскал-оолдар ажылдап турар. Оон аңгыда, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Зелим Ензак, талантылыг цирк артистери Борис Хертек, Александр Товуу болгаш өскелер-даа чоңга бараан болуп чоруур.

Тыва цирк бөлүүнүң артистери мергежилин улам бедидип тургаш, көрүкчүлерге чараш номерлерни көргүзер сорулгалыг ажылдап турарлар.

ЧУРУКТА: сывырындак демир кырынга танцылаар, нарын көргүзүглер күүседир цирк артизи Борис Хертек.

Сонуургактарга

ЭЛДЕПТИГ БАЛЫКТАР

Төп Африканың хөлчүгештеринде болгаш хөөлбектеринде улуг-бичи балыктар, ыңгыя шорганнар эмгежок хөй. А кажан чаъс чок, кедергей изиг үеде хөлчүгештер, хөөлбектер кошгүс соглуп, чүгле кадып калган малгажы артар. Хөй балыктар база чиде бээр. Чаашкынныг сезон чедип келирге, хөлчүгештер, хөөлбектер чаъс суу-биле дола бээр, а балыктар база катап көстүп келир. Бойдустуң ол элдептиг болуушкунунуң чажыдын эртемденнер амга чедир тып чадап турар.

ШЫН ИРГИ БЕ?

АКШ-тың кадээ ажыл-агый министерствозунуң ажылдакчызы К. П. Куруман чоокта чаа медеглел кылгаш, хлеб бызыраарынга, пиво кылырынга ажыглаар дрожжиде «онзагай» болгаш «дергиин эки» дээн шынарлар бар деп чугаалаан. Бирээде, оон витаминнерин кылып болур, олар кижи ханының туриумуушкуннарын сайгарылдыр таарыштырар. Ийиде, кижиниң деклэзиниң чогумчалыг болуурунга, баш дугунуң өзүлдезинге эки салдарлыг чүүлдерни дрожжиден кылып ап болур, үште, аъш-чем аймзан амданныг болдурар чүүлдерни, чижээ, картофельден сүт быштаандан безин артык чаагай быштак кылыр бүдүмелдерни дрожжи берип болур. Ол шын ирги бе?

25 МИЛЛИОН ЧЫЛ БУРУНГААР

Бурунгу шагның даштады берген селескезиниң мага-бодундан арткан чамдык чүүлдерни, ыңгыя оон дыргактарын Билл Уокер деп кижи чоокта чаа Лондонның бойдус музейинге эккеп берген. Уокерниң ону тыпканы Сергей деп черже музейниң эртем ажылдакчылары доораан чорупкаш, бурунгу шагның селескезиниң өске-даа артынчыларын немей тыпкан. Ол селеске 25 миллион чыл бурунгаар чурттап турган.

БОДУ ЭМНЭЭРИНИҢ ХОРАЛЫЫ

Испанияда Сарагосс хоорайның чурттакчызы Кармела Алонсоның уруу Лауренсияның хары ам чүгле тос. Уругнуң арны ак, өзүлдези кошкак боорга, авазы дүврен, кожазынга чугаалаан. А кожазы кадай уругнуң иезинге «чугула» сүме берген: «Микройодтуң үш таблетказын хүн бүрүде эртен, дүъште, кежээ уруунга берип тур. Оон өзүлдези тергиин болур». Кармела уруунга таблетказы 4 ай дургузунда берип келген түңнелинде, тос харлыг уругнуң узуну 195 сантиметр чеде берген. Оон узуну 3 метр чеде бербес ирги бе?

ОНДАКТЫГ МӨӨРЕЙ

Испан национальдыг Пруденсио Рубиалес 100 миллион песета испан акшаның түңүн ойнап алыры-биле ондактыг мөөрей кылгаш, тиилээн: ол хары угда чиг 30 дагаа чуургазын, 2 килограмм хлебти, 500 грамм хаван чагн чипкен, 2 литр пивону, 6 кундага (рюмка) ишти коньякты чоогланкан. А оон соолунде Рубиалес үш хүн дургузунда чем, арага аймаанче көөр хөөн чок болган.

(СОЛУННАРДАН).

Чарлал

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Кызылда күрүнениң педагогика институду хүндүскүү салбырының бирги курузунга дараазында мергежилдер аайы-биле студентилер хүлээп алырын чарлап тур:

Математика, информатика база саналга техниказы; физика, информатика база саналга техниказы; химия база хандыртынылга күш-ажылы; биология база күш-культура; география болгаш төөгү; национал школага орус дыл болгаш литература; тыва дыл болгаш литература; педагогика болгаш эге өөредилгениң методиказы.

Кирерниң экзаменнери 1991 чылдың июль 15-тен июль 30-ге чедир дараазында эртемнерге дужаар:

Математика, информатика база саналга техниказы тускай мергежилге — математикага (аас, бижимел-биле), орус дылга база литератураға (эдертиг, чогаадыг), национал школа доозукчуларынга (эдертиг).

Физика, информатика база саналга техниказы тускай мергежилге — физикага (бижимел-биле), математикага (аас-биле), орус дыл болгаш литератураға (эдертиг, чогаадыг).

Химия база хандыртынылга күш-ажылы — химияга (бижимел-биле), математикага (аас-биле), орус дылга база литератураға (эдертиг, чогаадыг).

Биология болгаш күш-культура тускай мергежилге — биологияга (аас-биле), күш-культураға (чиик атлетика, гимнастика, эштири), орус дылга болгаш литератураға (эдертиг, чогаадыг).

География болгаш төөгү тускай мергежилге — географияга (аас-биле), төөгүге (аас-биле), орус дылга болгаш литератураға, (эдертиг, чогаадыг).

Национал школаларга орус дыл болгаш литература тускай мергежилге — орус дылга (аас-биле), литератураға (аас-биле), орус дылга база литератураға (чогаадыг).

Тыва дыл болгаш литература тускай мергежилге—тыва дылга (аас-биле), тыва литератураға (чогаадыг), орус дылга болгаш литератураға (эдертиг).

Педагогика база эге өөредилге методиказы тускай мергежилге — орус дылдыг абитуриентилерге: орус дылга (аас-биле), математикага (аас-биле), орус дылга база литератураға (чогаадыг), тыва абитуриентилерге — тыва дылга (аас-биле), математикага (аас-биле), орус дылга болгаш литератураға (эдертиг). Педагогика болгаш эге өөредилгениң методиказы тускай мергежилге өөренип-лерниң музыка дыңнаарын база хынаар.

Билдириишкиннерни июнь 25-тен июль 15-ке чедир дараазында документилерни ымап-ла чыгтааш чорутканы-биле хүлээп алыр: ортумак эртемниниң дугайында документизи (боду), № 086 V маййыктыг эмчи шынзылгазы, күш-ажыл дептеринден ушта бижилге (ажыл стажтыгларга), 3×4 хемчээлдиг алды фото-чурук, паспортту база шериг хүлээлгезинге хамаарылга дугайында документини боду эккээр.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың февраль 8-тиги № 86 «Дээди болгаш ортумак эртемниг специалистерни белеткээриниге дугуржулгалыг хамаарылгаларны сайгарадыр хемчеглер дугайында» доктаалын ёзугаар Кызылдың педагогика институду үстүнде айыттынган мергежилдерге башкылар белеткээриниң пландан ажыр хүлээп алышкынын чорудар-да дугуржулгалыг үндезинге сонуургалдыг организацияларадан специалистер белеткээрде, өөредилгениң ортээн бүдүрүлгелерге төледир. Керээни кирерниң экзаменнеринге чедир неделя хире хуусаада чарар.

Абитуриентилер кирериниң экзаменнерин чедиишкинниг дужааган таварылгада институттуң курбанк эргелелинде РКЦ 120167 агар саныңче (код 264006) өөредилгениң ортээн шилчиткенде институтка хүлээп алыр.

Бойдус-география факультединге беш чыл өөредилгениң ортээ стипендияны киириштирбеске 26147 рубль; физика-математика факультединге 18308 рубль; биология факультединге 10459 рубль; эге өөредилге факультединге 10459 рубль. Күрүнениң доктаатчанындан 30 хуу бедик стипендияны бүдүрүлге чери төлээр.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың март 23-теги № 51 доктаалынга үндезилээш, бүгү мергежилдер аайы-биле хүлээп алышкынының 80 хуузун кодээ школаларының доозукчуларындан алыры көрдүнген.

Документилерни дараазында адреске хүлээп алыр: 667000, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 34, хүлээп алыр комиссия.

АНАЙ-ХААКТАР ЧАСТЫП ТУРДА

Лириктиг новелла

Сөөлгү үеде уруунуң ажычаңында өскерилгелерни авазы билип турган хиреэнде, ону билбээчиннеп, харын-даа уруунга, «Мен сен хиремде кино, концерт, танцы дээнимде тыным садар, чыгыы чорааш мен. Хөглүг-ле үелер турган ийин...» — деп, оон сеткилиниң сээнин аяар суйбагылаар апарган. Шынапла, час дүжүп, анай-хаактар частып турда, кымның чүрээ кыймыш дивес боор. Бойдус биле кижиниң тудуш харылзаазы мында доюнаттыкган болбайн аан.

Байырлал уткаан концерт көөр дээш, авазы биле дуңмазы Кызыл-Кат клубче чоруптарлы билек. Сесек номчуп турганы ынакшыл дугайында дептериниң аразындан шүгүмнүг саазынга чараштыр бижип каан «Анай-хаактар частып турда» деп шүлүктү номчуй берген. Ук шүлүктү Сесек Кызылга библиотекарьлар семинарынга киржип чораан эрес, кайгал эжи Шурууң блокнодундан чара бижип алган.

Сесекке ол шүлүк база-ла таарыжып, сеткил-чүрээн хейзыт киирип кээр болган. Ынчангаш ам ол шүлүктү шээжилеп эгелээн.

«Арыг агаар тынар дижип
Аравыста дугурушкаш
Анай-хаактар частып турда,
Алдаатыва кире бээр бис».

Ийе, ийе. Кире бээрлер. Оон ынай чүү болур эвес. Билдингир-ле, бистиң дугайывыста бижип турар шүлүкчү-ле-дир.

Дүдүскевве эжингензиг
Дүвүрүг-ары ужуп турда.
Ырҗым алаак тааланчыг.
Ыш сиген ырлап-анзыг...

Шынап-ла, ыңыг Бистиң аламчыы чыл чамчап билир кижи боор. Маңаа келбээн хире-дир. Оон башка кыш-чай чок ырлап чылар, дээп өөнүг сыраж сунавусту шүлүүнге база киирип каар турган боор. Ол сутактыг чыын дургаап ыра шуралар, кызыл-кат сыптарын чечеги. Олар удавас алдарын чечектерин эштиптерлер.

Эптиг болгаш шолээн өйде
Эриннер-даа дегжи бээрлер...
Чалыы назын, чалыы назын,
Часкы шаг дег үевис сен.

Чогум-на Алдай-оол биле мээң алаакка селгүүстеп турган аас-кежиктиг шактарывыс карактарга көстүп, чуруттунун келир-дир деп, Сесек түкнеп олура, бир-ле аныг үн дыңнап кааш чүве ышкаш, сырбаш кылыкан. Оон кадында чүрээнде бир-ле чүве чым-сырт дээн. Уруг дуптура халааш, кожегени ажыдыпкаш, караңгы дүмбей ортемчейже кайгай бээрге, өөр сылдыс талыгырда чивеңнешкеннер. Чүге-ле Алдай-оолдуң адаптарым ол дээш, ынайбээр көргүлээн. Авазы Кызылче командировкалай берген, ам-даа каш хонгаш келир. А авазы биле дуңмазы Кызыл-Кат концерт көрүп олурарлар. Алдай-оол биле оон кударалдыг ынакшылын үлешпестер дээрзин Сесек билгеш, «улуг аалдан» Алдай-оолдуң бижээни чагаазын сумказындан ужулгаш, номчуй берген:

«Экии, Сесек!

Мээн чагаамны чылыг сөстер-биле харылзааңын дээш, улуу-биле четтирдим. Меңнеңнниг демир-дузактар артынче кире бербээн болзумза, бистиң чүрттаалгавыс шагдаала шуудай берген, харын-даа опеналыг-даа турар ийик бис кылдыр бодаптарымга, аяс кудай эниммиреп, чаңныктыг кара булуттар ындымна-ла кударалга алыскан хорээмге ыйлыдыр кожуп эгелээрлер дир...

Моон хостаныр үем чоокшулаан, май айның эгезинде, анай-хаактар частып турда дээрзин билир болгай сен. Аас-кежиктиг ол хүнүү салаа бажы санап олургулаар-дыр мен. Ынчап сээң чырык арнымны көрүп, чылыг, ымчак сөстериниң дыңнаар аас-кежик меңээ хүнден келир. Ынчалза-даа Демир-оол бистиң суурувуста севээр болза, бис ийи чаңгыс суурга кайын сыңар бис. Кончут-ла арын-нүүр чок болган хей... Ийи чылды теңниг демирлер ыштынге эрттиргениң бо-дур. Чүнү бодап, чүнү күзевели дээр. Мында кижи бүрүзү-ле хостаглаже холун сунуп алган олурар деп бил. Кандыг-даа меге чугаа дыңназа болзумза, арага ижип алгаш, Демир-оолдув эттей бербейн, а сээң-биле эп-чөвүн чугаалажыр турган-дыр мен ийин. Сээң арыг арын-нүүрүңнү Демир-оол довураакка борап турар боорга, тутчуп шыдавайн барган мен. Ол мээн улуг чазыым болган. Ынчалза-даа сээң меңээ арыг ынакшылың дээш, сээң арын-нүүрүң дээш өлгүжемге сеңээ шынчы болуп артар мен. Ужурашкыже, байырлыг!

Алдай-оол».

Сесек биле Алдай-оол он чыл дургузунда кады өөренип келгеннер. Школаны дооскаш, Алдай-оол шеригже, а Сесек Кызылдың уран чүүл училищезиниң библиотека салбырынга өөренип кирген. Сесек училищени дооскаш, совхозунда библиотека эргелекчилеп ажылдап турары бо. А Алдай-оол шеригден халажып келгеш, чолаачылар курзунче өөренип чорууру деп турган. Демир-оол дээрзин эттээш, херек алдынче кирген.

Чолаачылар курзунче өөренир күзелдиг кезек оолдар чаңгыс чөрге бир кежээ арага ижип, хоорежип олурда (оларның аразынга Демир-оол база турган) Алдай-оолга айтырган:

— Сесээңден ам база ырай бээриң ол бе?

— Мыя бо Кызылда чрак чүү боор. Кедерээ ужартем чок эвес — деп, Алдай-оол дүште вок хөөрээн.

— Сен-даа каппаар сен. Кызылга бирээни тырыкылап-даа тургай-ла сен.

— Сесек меңээ өскерилбээн. Сен чүнү билир сен — деп, Алдай-оол удурланган.

— Билбес боор бе. Маңаа артистер концерт көргүзүп чорда, бир гитаралаар эрлен чүректериң ыгы чоржук. Сураглыг карактар бе-дир. Суур чону-даа сетур эвес — дээш, Демир-оол өскелерже карааш баскан...

— Суглуг караан-биле, көргең-даа болзуңза, суйлдыг холуң-биле тутпаан-дыр сен. Хей чүве чулчурба — дээш, Алдай-оол гитара алгаш, чүнү бадырар бис дээниг, өөрүн долгандыр көрген.

— Бажыңга база гитаралаар, я сен база. Сесекти элчип-селчип чалгаарапкас эрлер-ле-дир бо — дээш, Демир-оол туруп орда, хажызында олурган Алдай-оол оон чушкуузун орта шаанарга, чем делгээн стол моон-тывылаанла үнген. Алдай-оолдуң өске ийи эжи оон холдарындан сегирип алганнар.

Демир-оол ахсынын хавын шала кырынче дүкпүргүшээн, хлеб кезер бижекти карап чиве аразында ап-кааш, Алдай-оолче дап берип чорда. Алдай-оолдуң оң бүлү Демир-оолдуң думзуунга кээп дирт кынган. Демир-оол ол-ла черинге калбаш дээн.

Каш-ла минута иштинде болган чогууш соксай бээри билек, суурнун шагдаазы Калбак-оол бо кирип келген. Кыска-биле Алдай-оолдун «улуг аалче» орну ынаар эгелээн.

Демир-оол Сесек биле Алдай-оолдун аразынче чүге эрбеңниг сөстер октай берген ийл?

Ийе, ол чайын суурга Сесектиң училищеге кады өөренип турган өөрү колдаен хылдыг хөгжүм ансамбли концерт көргүскен. Оларның аразынга Тевек-оол дээр гитаралаар оолду Сесек таныыр болгаш бодунуң шериге Алдай оглувун гитарага сайнааш, бодун чассыдарын сактып, ол оолдуң ойнарын өскелерден ылгалдыг кылдыр хүлээп ап турганы шын.

Концерт соонда Демир-оол бажынынче чанып орган Сесектиң бажын дозаа кылаштап келгеш, мынча дээн:

— Ал сагыжың гитарада арты бе?

— Ийе. Кончуг-ла ойнаар аа. Алдай-оол шериг барбаан болза, хылдыг хөгжүмге кирер деп турган — дээш, Сесек бурунгаар дап берген.

— Гитара-даа, Алдай-оол-даа ындыг-ла ыйнаан, күжүр мени кээргеп кээр даан. Сесек. Сээң арыг үнүң, кыдыраннг карактарын... — деп чөрүй, Демир-оол Сесекти бодо кусапактаанкаш, ушбаш чок ошкап-чыттап-ла эгелээн.

— Сал! Чүдээини, Демир-оол! — деп, Сесек кыжкырыплы үнген. Ындыңда-ла суурнун чамдык оолдарындан өлгүже коргар Демир-оол уругсалыпкаш, багайтыр кыжанган.

— Алдай-оглунга чугаалаар болзуңза, бо бижир — дээш, чудурун көргүскен.

Сесек ону-даа херекке албайн, бажынынче маңнап чаа берген. Оон бээр-ле Демир-оол Сесектен кулак лажы негеп алырын күзеп чораан.

. . .

Авазы биле дуңмазы концерттен чедип келгеш Май байырлалынга тураскааткан концерт дугайын Сесекке элчин-селчин хөөреп бергеннер.

Сесектиң дужу чиктиг болган.

Селгүүстээр аалдагынга чеде бээрге, моңгүн хөлчүгеш чалгыы чыткан. Сесек оон эриинде туруп алгаш, бо хөлчүгеш эвес, а Алдай-оолдуң карактарының бажы ышкаждырга, артында-ла моңгүннелчек деп өөрү уруглар оолдарга тайылдыртып турган.

Моңгуш ДОРЖУ.

КРОССВОРД

ДООРА ДУРГААР: 1. Өг кезээ. 8. Тожуда суур. 9. Суг ортузунда кургаг чер. 11. Өөктүң бир хевири. 12. Тожуда хол. 14. Малчын. 18. Эрги Тывага дүжүмет кижиниң ылгавыр демдээ. 20. Тыва төрел бөлүк. 21. Салдап чоруур кежиг. 22. Ак чем. 26. Хавасинда суур. 27. Херээжен ат. 28. Тыва ат. 29. Хурал. 31. Францияда хоорай. 34. Келдиришкин бижик. 35. Шыдыраага байдал. 36. Совет авиаконструктор.

УЗУН ДУРГААР: 2. Хемчиктиң адыры. 3. Эр ивн. 4. Аныяк сыын. 5. Соок чепсек. 6. Мал чүзүнү. 7. Мал төлү. 10. Медерел, бодал. 13. Торгу пос. 15. Специалист. 16. Тывада хоорай. 17. Тыва оюн. 19. Кара далайда курорт. 20. Ажааган шөлде арткан тараа. 23. Тывада хол. 24. Кунгуртуга хем. 25. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры. малчын. 30. Шай артынчызы. 31. Стол оюну. 32. Ыт кажаазы. 33. Азырал мал.

Елена ЫНААЛАЙ тургускан.
Кызыл хоорай.

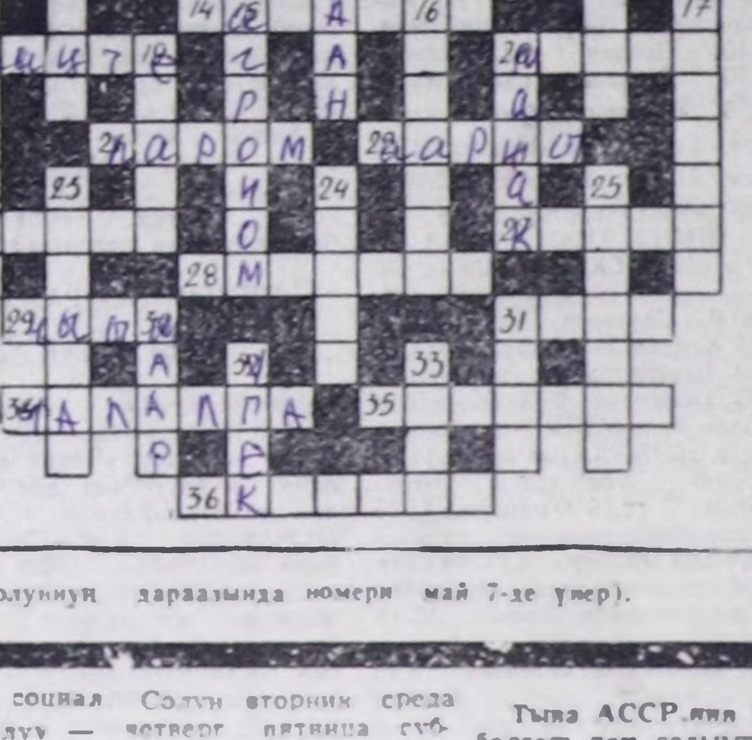

(Солуннуң дараазында номери май 7-де үнер).

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-31-17. ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партий, ниитилел-организацыстыг болгаш идеология — 3-36-82 3-36-25 ◆ советтер ажылдакчыларының — 3-31-98 3-41-23 ◆ — 3-31-19, 3-26-72 ◆ кодээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-41; социал айтырыгдар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-31-29 ◆ чагаа килдизи — 3-39-02 ◆ очулга — 3-31-93; ◆ корректорлар—3-34-19. ◆ үндүрүкчүлер— 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-42-41

Солун вторник среда четверг пятница суббота хүннеринде үнер. Чыжы 260 катап тырса. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 27515 экз.

Тыва АССР-ниң Пом үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1. Чагыг № 87.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үнезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
май
7
вторник
№ 81 (14581)

(Чагыдар өртээ 6 көп.).
Садар өртээ 10 көп.

РСФСР-ниң Президентизиниң дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың чонунуң 1991 чылдың март 17-де болган бирги референдумунга илереткен күзел-соруун күүсеткишаан, РСФСР-ниң Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1 чүүл. Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Президентизи РСФСР-ниң бирги албан-дужаалдыг кижизи болгаш РСФСР-ге күүсекчи эрге-чагырганың баштыңы болур.

РСФСР-ниң Президентизи улус депутады боор болбас.

РСФСР-ниң Президентизи бодунуң эрге-хүлээлгелерин күүседип турар үеде политиктиг партияларга болгаш хөй-нийти каттыжышкыннарынга кежигүн болуруң түр соксадыр.

РСФСР-ниң Президентизи күрүне болгаш хөй-нийти органнарынга база организацияларга кандыг-даа өске албан-дужаалга туруп болбас.

2 чүүл. РСФСР-ниң Президентизинге соңгудар эргелиг 35 хардан аныяк эвес болгаш 65 хар челир назылыг чүгле РСФСР-ниң хамаатызы соңгудуп болур.

РСФСР-ниң Президентизи 5 чыл хуусаага соңгудар. Чаңгыс ол-ла кижи РСФСР-ниң Президентизинге улаштыр ийи хуусаадан хөй үеде соңгудуп болбас.

3 чүүл. РСФСР-ниң Президентизин соңгуурун РСФСР-ниң хамаатылары бүгү-нийтиден болгаш дорт соңгулда эргезиниң үндезининге чажыт бадылаашкын-биле боттандырар.

РСФСР-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга оон өске кандыг-даа соңгулдалар азы томуйлаашкын кылыры, а [illegible] хүлээнип алыры хоойлу-дүрүмге таарышпас болгаш күш чок болур.

РСФСР-ниң Президентизин соңгуурунуң болгаш ол албан-дужаалды хүлээнип алырының чурумун РСФСР-ниң хоойлулары-биле тодарадыр.

4 чүүл. РСФСР-ниң Президентизи албан-дужаалды ап турар кижи дараазында даңгыракты бээр:

«Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Президентизи бүрүн эргелерни боттандырарда РСФСР-ниң Конституциязын болгаш хоойлуларын сагыырын, оон суверенитедин камгалаарын, кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын, РСФСР-ниң улустарының эргелерин хүндүлеп көөрүн болгаш камгалаарын база чонуң мензэ онаан хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседирин даңгыраглап тур мен».

5 чүүл. РСФСР-ниң Президентизи:

1) хоойлулар саналдап киирер эргелиг;

2) оларны хүлээп алганындан эгелээш 14 хонук дургузунда РСФСР-ниң хоойлуларынга ат салыр болгаш оларны чонга чарлап дыңнадыр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алган хоойлуларын РСФСР-ниң Президентизи катап чугаалажып көөрүн-биле ол хуусаада дедир эгидип болур. Бир эвес катап чугаалажып көрүүшкүнге РСФСР-ниң хоойлузун РСФСР-ниң Дээди Совединиң палата бүрүзүнүң нийти составынга бадылаашкынның хөй кезии-биле хүлээп алган болза, РСФСР-ниң Президентизи аңаа [illegible] хонук дургузунда ат салыр болгаш парлалгага чарлап дыңнадыр хүлээлгелиг;

3) РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы социал-экономиктиг болгаш өске-даа программаларның күүселдезиниң дугайында, РСФСР-де байдал дугайында РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге чылда бирден эвээш эвес катап илеткелдерни кылыр, РСФСР-ниң чонунга, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединге кыйгыргаларны үндүрер. РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи РСФСР-ниң улус депутаттарының нийти санының хөй кезии-биле РСФСР-ниң Президентизинден ээлчег чок илеткел кылырын негээр эргелиг;

4) РСФСР-ниң Дээди Совединиң чөпшээрели-биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазын томуйлаар;

5) РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының киирип келгенин ёзугаар РСФСР-ниң министрлерин, комитеттер болгаш ведомстволар удуртукчуларын албан-дужаалдарга кижилерни томуйлаар болгаш хостаар;

6) РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазын удуртур;

7) РСФСР-ниң Дээди Совединиң чөпшээрежилгези-биле РСФСР-ниң чазааның халажылгазын хүлээп алыр;

8) РСФСР-ниң дипломаттыг төлээлекчилерин томуйлаар болгаш дедир кыйгыртыр, РСФСР-де туруп турар дипломаттыг төлээлекчилерниң бүзүредир болгаш дедир кыйгыртыр бижиктерин хүлээп алыр;

9) ооң структуразын, бүрүн эргелерин болгаш ону тургузарын РСФСР-ниң хоойлузу-биле тодарадыр РСФСР-ниң Айыыл чок чорук чөвүлелин удуртур;

10) оларны РСФСР-ниң Дээди Совели чарлап күштүг болдурар делегей болгаш республикалар арасының керээлериниң талазы-биле РСФСР-ниң өмүнээзинден чугаалажышкыннарны кылыр болгаш оларга ат салыр;

11) РСФСР-ниң күрүне болгаш хөй-нийти айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле хемчеглерни алыр, ССР Эвилелиниң күрүне болгаш хөй-нийти айыыл чок чоруун хандырарынга РСФСР-ниң өмүнээзинден киржир;

РСФСР-ниң Президентизиниң саналы-биле РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң ээлчег чок хуралдарын болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының ээлчег чок хуралдарын чыылдырар.

РСФСР-ниң Президентизинде РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң ажыл-чорудулгазын тарадыр болгаш түр соксадыр эрге чок;

12) РСФСР-ниң хоойлузунга дүүштүр онза байдалды чарлаар. РСФСР-де кирип турар республиканың девискээринге онза байдалды ук республиканың дээди күрүне эрге-чагыргазының органнарының чөпшээрежилгези-биле чарлаар;

13) РСФСР-ниң хамаатызы болур болгаш политиктиг хоргадал тыпсыр айтырыгларны хоойлуга дүүштүр шиитпирлээр;

14) РСФСР-ниң күрүне шаңналдары-биле шаңнаар тускай дужаалдарны, класстыг албан дужаалдарын болгаш РСФСР-ниң хүндүлүг аттарын тыпсыр;

15) РСФСР-ниң судтары-биле шииттирген хамаатыларга оршээл-келдерел көргүзер эргени боттандырар;

16) РСФСР-ниң Конституциязының болгаш хоойлуларының аңаа хүлээткени өске-даа бүрүн эргелерин боттандырар.

6 чүүл. РСФСР-ниң Президентизиниң бүрүн эргелерин РСФСР-ниң национал-күрүне тургузуун өскертиринге, дүрүм ёзугаар соңгуттурган кандыг-даа күрүне эрге-чагыргазының органнарының ажыл-чорудулгазын дүжүреринге азы түр соксадырынга ажыглап болбас.

7 чүүл. РСФСР-ниң Президентизи-биле кады РСФСР-ниң Оралакчы-президентизи соңгуттурар. РСФСР-ниң Оралакчы-президентизиниң кандидатуразын РСФСР-ниң Президентизинге кандидат саналдап киирер.

РСФСР-ниң Оралакчы-президентизинге соңгуур эргелиг 35 хардан аныяк эвес болгаш 65 хардан улуг эвес назылыг РСФСР-ниң хамаатызы соңгудуп болур.

РСФСР-ниң Оралакчы-президентизи бодунуң бүрүн эргелерин күүседип турар үеде политиктиг партияларга болгаш хөй-нийти каттыжышкыннарынга кежигүн болуруң түр соксадыр.

РСФСР-ниң Оралакчы-президентизи улус депутады боор болбас.

РСФСР-ниң Оралакчы-президентизи РСФСР-ниң Президентизиниң даалгазын ёзугаар ооң чамдык бүрүн эргелерин боттандырар.

РСФСР-ниң Оралакчы-президентизи Президент чок турган үеде ону төлээлээр.

8 чүүл. РСФСР-ниң Президентизи РСФСР-ниң Конституциязының, хоойлуларының, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң шиитпирлериниң үндезининге база оларның күүседири-биле чарлыктарны болгаш айтыышкыннарны үндүрер, оларның күүселдезин хынаар. РСФСР-ниң Президентизиниң чарлыктары РСФСР-ниң Конституциязынга болгаш хоойлуларынга чөрүшкек эвес болур. РСФСР-ниң Президентизиниң чарлыктарын РСФСР-ниң бүгү девискээринге күүседири албан.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи азы РСФСР-ниң Дээди Совели бир эвес олар РСФСР-ниң Конституциязынга болгаш хоойлуларынга, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң шиитпирлеринге чөрүшкек болур болза, РСФСР-ниң Конституция судунуң кылган түңнелинге үндезилээш, РСФСР-ниң Президентизиниң чарлыктарын күш чок болдуруп болур.

РСФСР-ниң Президентизи, бир эвес олар РСФСР-ниң Конституциязынга болгаш хоойлуларынга чөрүшкек болуп турар болза, күүсекчи эрге-чагырга органнарының шиитпирлерин РСФСР-ниң девискээринге түр соксадыр, а ол ышкаш ук органнарның албан-дужаалдыг кижилери РСФСР-ниң хоойлужудулгаларын үрээн таварылгада оларны хүлээлгелерин күүседиринден чайладыр эргелиг.

9 чүүл. РСФСР-ниң Президентизи кажыгте дээп болбас болгаш ону хоойлу камгалаар.

10 чүүл. РСФСР-ниң Президентизин РСФСР-ниң Конституциязын, РСФСР-ниң хоойлуларын, а ол ышкаш берген даңгыраан үрээн таварылгада ол албан-дужаалдан чайладып болур.

Ындыг шиитпирни РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң, РСФСР-ниң Дээди Совединиң азы оон палаталарының кайы-бирээзиниң киирген саналын ёзугаар, РСФСР-ниң Конституция судунуң кылган түңнелдерин үндезин болдургаш, РСФСР-ниң улус депутаттарының нийти составының бадылаашкынының үштүн ийи кезии-биле РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи хүлээп алыр.

11 чүүл. РСФСР-ниң Президентизи албан-дужаалындан чайлаткан, РСФСР-ниң Президентизи халашкан болгаш ол бодунуң бүрүн эргелерин моон соңгаар боттандырар арга чок апарган болгаш, а ол ышкаш РСФСР-ниң Президентизи мөчээн таварылгада РСФСР-ниң Президентизиниң бүрүн эргелерин РСФСР-ниң Оралакчы-президентизи күүседир.

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын чорудар дугайында айтырыгны «РСФСР-ниң Президентизин соңгуурунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр шиитпирлээр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.

1991 чылдың апрель 24.

«РСФСР-ниң Президентизиниң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күштүг болдурарының чурумунуң дугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

«РСФСР-ниң Президентизиниң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун парлаттынган үеден эгелеп күштүг болдурар.

Хоойлуну бадылаадыры-биле РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге киирер.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.

1991 чылдың апрель 24.

ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛ

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев май 5-те Кремльге чөвүлел хурал эрттирген, «Солдаттар иелериниң саналдарын боттандырар талазы-биле хемчеглер дугайында» ССРЭ Президентизиниң 1990 чылдың ноябрь 15-те Чарлыын күүседиринге хамаарышкан айтырыгларны аңаа чугаалажып көрген. Шериг албаннығларның болгаш шериг тудугжуларының өлгениниң база озал-ондактарга таварышканының чылдаганнарын истеп көргенниң шыныы болгаш долузун хынап көөр талазы-биле Президент Чарлыын ёзугаар тургускан тускай комиссияның ажыл-чорудулгазының түңнелдерин чугаалажып көрген. Бо айтырыглар талазы-биле ССРЭ Президентизиниң берген даалгаларын канчаар күүседип турарының дугайында чамдык министерстволар болгаш ведомстволар удуртукчуларының информацияларын дыңнаан.

1990 чылдың ноябрь 15-те-ги Чарлыкты чайгылыш чокка бүрүн күүседирин албан-дужаалдыг бүгү кижилерден ССРЭ-ниң Президентизи негээн. Хуусаалыг шериг албанныгларның эрге-хоойлу база социал камгалалдыын хандырарынче угланган хоойлужудулга актыларын, а ол ышкаш ССРЭ-ге шериг реформазының талазы-биле хоойлулар төлевилелдерин ажылдап кылырын дүргедедирин ол сүмелээн. Шериг албанын эрттирер үеде шериг албанныгларның эргелерин сагыырын контрольдаар хөй-нийти күрүне органын тургузары эргежок чугула деп санап көрген.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, министрлер Б. К. Пуго, С. Г. Лушиков, ССРЭ-ниң чиигине прокурору Н. С. Трубин, албанның өске-даа хамаарылгалыг кижилери чөвүлел хуралга киришкен.

(СЭТА).

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР КАБИНЕДИНДЕ

«Үүрмектеп садар өртектер реформазы-биле холбаштыр чоннуң социал камгалалының талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» бо чылдың апрель 6-да хүлээп алган доктаалының күүселдезиниң чорут турарының дугайында айтырыгны Эвилел чазаа чугаалажып көрген. Кижилерниң ажылдап, өөренип турар черлеринде столоваяларының, буфеттерниң аъш-чемниниң өртээниң улгаткаңындан чоннуң чамдык категорияларынга компенсация төлээриниң талазы-биле айыттынган хемчеглерни эргелеп башкарылганың чер-чер органнары күүсетпейн турарының дугайында хомудаллар чазакка хөй-биле кээп турар. Ооң уламындан чоннуң чамдык кезектериниң амыдыралының байдалы бергедеп, ниитилелге, сеткил-хөөнге багай салдарлыг болуп турар.

Он хонук хуусаа дургузунда тус-тус девискээрлерге чоруп тургаш, тургустунуп келген байдалдың кандыг ындыг боор турарын тодарадырын, тодаргай саналдарны киирип кээрин чазак ССРЭ-ниң Сан-хөө министерствозунга, ССРЭ-ниң Садыг министерствозунга, ССРЭ-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитединге дааскан.

Часкы хүн чылды чемгерер

ҮРЕЗИН ХОРАННААРЫНЫҢ ҮЕЗИ

Көдээ ажыл-агый культураларының продукциязын бүдүрерин көвүдедири болгаш шынарын экижидери үрегдекчилерден, үнүштерниң аарыгларындан база бок чашпаннардан болган дүжүттүң чидирииниң деңнели-биле холбалыг болуп турар. Республиканың ажыл-агыйлары дүжүттүң-даа, саваңның-даа нийти чыылдазын чедир албайн турар. Ылаңгыя соолгу чылдарда кара бегениң өзүп, таraaры дыка улгаткан. Тараа культураларының 1989 чылда чидирии 791, а 1990 чылда — 1772 тонна болган.

Шак ындыг чүүлдерни болдурбазы-биле республиканың үнүш камгалал станциязының специалистери ажыл-агыйларның байдалдарын өөренип кирүп тургаш, көдээ ажыл-агый культураларын хоралакчылардан, аарыглардан база бок чашпаннардан камгалаар хемчеглерни ажылдап кылып турар.

Амгы үеде сыптары ирип болгаш кара беге тыптыр аарыгларга удур тараа болгаш мал чеми культураларының үрезиннерин хораннаар ажылдар чорүп турар. Үрезиннерни хораннаары — чугула болгаш чогумчалыг арга болуп турар. Ооң технологиязы үрээри дээрге-ле, дүжүттү чедир албазы, аарыгларны калбартыры, инфекцияны чыылдырары-дыр. Хавыктыг культураларның үрезиннерин чогуур кондицияжынга чедир арыглаваазының республиканың күрүрезин инспекциязының хыналдазының түңнелдери бадыткаан. Ындыг үрезин «Сүт-Хөл» совхозта 60, «Барлыкта»—50, «Ак-Туругда»—186 тонна болган.

Черге чажып болурунун аргазын чидирбээн-даа болза, хавыктыг культураларның хөй кезиинде кара беге база бар болуп турар. Чүгле Улуг-Хем районда безин шак ындыг үрезиннер 1000 тонна четкен. Бо дээрге үрезинни хораннаарындан чайлаар дээн хөөнүң чылдагааны-дыр. Ындыг чижек «Ак-Туруг» совхозка турган. Бо ажыл-агыйның специалистери 1989 чылда гранозан-биле витотиурам садып алырындан ойталап каапкан болгай. Харын-даа мырыңай хораннаар бүдүмелдиң артынчызы турда-ла, ону безин ажыглавайн барганнар. Өске таварылгада чамдык ажыл-агыйлар бо ажылды чорударын озалдадып, бир тонна үрезинге онаар хоран бүдүмелдерни ажыглаарының нормазын 40-60 хуу кудулдадып турарлар. Ындыг чижектер «Тиилелге», «Күш-ажылдың хостуу», «Барлык», «Енисей», «Совет Тыва» совхозтарга тургулаан. Ооң түңнелинде тараа культураларының дүжүдү кудулаан, аңаа тыптыр аарыглар көвүдей берген.

Үрезин хораннаарда дараазында чүүлдерни сагыыры артык эвес: тараа, мал чеми, техниктиг культураларның, картофельдиң болгаш ногааның бүгү үрезиннерин хораннаашкынга киирер: шык сиңиргенде чүгле ынчан хораннаашкып кылыр ужурлуг; хораннаашкын чорударының хуусаалары хораннаар бүдүмелдерден хамааржыр: үрезин чаштырарын эгелээр мурнунуң бир ай, азы оон улуг хуусаада гранозан-биле: ТМТД-ниң 80 хуузу-биле 1-1.5 ай бурунгаар; витатиурам-биле 20-25 хонук бурунгаар, ТУР-биле 20-25 хонук бурунгаар, формалин-биле 5 хонук бурунгаар хораннаар.

Культуралар аайы-биле хораннаар бүдүмелдерни ажыглаары: бүгү тараа культураларынга гранозанны; кызыл-таска болгаш көк-тарааga ТМТД-ны; кызыл-таска, арбайга, чинге-тараага витотиурамны; ТУР-ну чүгле кызыл-таска база хавыктыг культураларга формалинни ажыглаар.

Бир тонна үрезинге 1.5 килограмм гранозанны, ТМТД-ниң 80 хуулуг эзилдиринин—2, витотиурамны — 2.5—3, ТУР-ну—3,3 килограммны чарыглаар. База ол ышкаш бир тонна чинге-тараага 0,33, бир тонна сулага 0,38, бир тонна арбайга 0,25 килограмм формалинни ажыглаар. Хораннаашкынны чүгле ПС-10, Мобитокс, ПСШ-5 дээр тускай машиналар-биле чорудар.

Бо чылдың апрель 22-деги байдал-биле алырга, республиканың совхозтарынга 2,6 муң тонна үрезин хораннаттынган болуп турар. Ол дээрге эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, барык чартык кезиндир. Ам безин чүгле тараа культураларының 30 муң тонна үрезинин хораннаары арткан. Ажыы-биле чугаалаарга, республиканың совхоз, колхозтары тараа үрезиннерин хораннаарының ажылдарын саададып турар. Темп оожум. Санитар-эпидемиология станциязы совхозтарга чүгле 27 паспорт берген. Ол дээрге совхозтарның складтарынче хоран химикаттар сөөртүп алырының чөпшээрели-дир.

Чагаалар дамчыштыр сүмелер берип, Агроүлетпүр эвилелиниң президиумунуң хуралынга ол айтырыгның сайгарылгазын кылып турда безин чамдык «Кызыл тарааchын», «Саян», ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, «Россия», «Шамбалыг», «ҮТКА 25 чылы» «Улуг-Хая», «Сүт-Хөл» ышкаш ажыл-агыйларда хоран химикаттар сөөртүп алырының паспорттары чок болуп турар. Оон аңгыда ажыл-агыйларның хөй кезии Кызылдың агрохандырылга баазазы-биле хоран химикаттар сөөртүп алыр талазы-биле керээ чарып албаан. А паспорттуг ажыл-агыйларга агрохандырылга баазазы гранозан биле витотиурам сөөртүлгезин саадады бээр таварылгалар бар.

Үнүш камгалал албаныиың специалистери март, апрель айларда республиканың ажыл-агыйларынга картофель үрезининге анализ кылган. Ынчан 4,741 муң тонна картофельди хынаан. Оон 85,6 хуузу кадык болган. Артканнары үрелик, ирик болган. Фитофтороз-биле хораннанган үрезин Каа-Хем, Таңды, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Улуг-Хем районнарның ажыл-агыйларынга илереттинген. Ынчаар үрелген картофель 1,4 хуу болган. Бактериялыг аарыглар чер болгаш-да бар болуп турар.

Ол анализтерни чорутканн соонда картофель үрезинин купрозан-биле (хомецин) хораннаарын, картофельге арыглаашкынны шыңгыы чорударын ажыл-агыйларның специалистеринге сүмелээн.

Михаил ХАЗБУЛАТОВ.
Республиканың үнүш камгалал станциязының директору.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНДА

Тыва АССР-ниң улус депутады Василий Иванович Лукашовтуң бүрүн эргезиң хуусаа бетинде доозулганы-биле холбаштыр «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлузунуң 21 болгаш 54 чүүлдеринге дүүштүр, үнүп чоруткан Тыва АССР-ниң улус депутадының орнунга Сарыг-Сеп Барыын № 70 соңгулда округунга соңгулданы 1991 чылдың июнь 29-та субботада эрттирер.

Соңгулда мурнунуң чогуур хемчеглерин дараазында хуусаaларда чорудар: округтуң соңгулда комиссиязын май 15-ке чедир, участок комиссиязын май 29-ка чедир тургузар, улус депутаттарының кандидаттарын депшидерип май 6-дан 27-ге чедир, оларны бүрүткээрин май 28-тен 29-ка чедир, соңгукчулар-биле ужуражылгаларын бүрүткээн хүнүнден эгелээш, 1991 чылдың июнь 28-ке чедир эрттирер.

БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң хүнүнге тураскаатан байырлыг хуралга олуржурунче Силерни улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскому, РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хоорkому, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының хоорай чөвүлели болгаш республиканың шериг комиссарлады чалап тур.

Байырлыг кежээ 1991 чылдың май 8-те 17 шакта Политиктиг чырыдышкын бажыңынга болур.

БӨГҮН–РАДИО ХҮНҮ

Бөгүн — Радио хүнү, харылзааның бүгү адырларының ажылдакчыларының байырлалы. Чаңчыл болган бо байырлалды бистиң республиканың радио, телевидение болгаш харылзаа ажылдакчылары күш-ажылчы көдүрлүүшкүннүг уткуп турар.

Бо адырның хөгжүлдези — бистиң республиканың социал-экономиктиг сайзыралының база бир бадыткалы.

ЧУРУКТАРДА: дамчыдылгалар чорудар пульт: тыва телевидениениң хоочуну, инженер М. К. Куулар болгаш Новосибирскиниң электротехниктиг техникумунуң доозукчузу В. Д. Куулар.

Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

«ЫРАКШЫЛ БИЛБЕС, СААЗЫН ЧОК СОЛУН»

Бөгүн — Радио хүнү, харылзааның бүгү адырларының ажылдакчыларының байырлалы. Орус эртемден Александр Степанович Поповтуң радиону чогаадып тургусканынга алдар кылдыр май 7-ниң хүнүн Радио хүнү кылдыр демдеглээрин совет чазак доктаатан. Сооңзүредир бо хүн харылзааның бүгү адырларының — почта, телеграф, телефон харылзаазының, радио болгаш телевидение ажылдакчыларының чылдың-на демдеглеп эрттирер чаңчылчаан байырлалы апарган.

Ниитилел амыдыралынга, массалыг информация болгаш пропаганда чепсектеринге радионуң ролю күштелип турар. Радио делегейниң муңмуң кижилериниң чурттаалазының, оларның нийти политиктиг амыдыралының болгаш культуразының чарылбас кезээ болу берген.

В. И. Ленин радиону информацияның күчүлүг чепсээ, чаартыкчы ажыл-чорудулганың дээштиг пропагандизи кылдыр бедин-биле үнелеп, ону хөгжүдеринче улуг кичээнгейни салып чораан. В. И. Ленин радиону «Саазын чок, ыракшыл билбес массалыг солун», «миллионнарның индирии» деп адаан.

Бистиң кадбак делгем Төрээн чуртувус, ооң ырак-узак хоорайлары, суурлары, булуң бүрүзү хүнниң-не чүгле Москваның үнүн дыңнап турар эвес, а харын телевидение дамчыштыр чуртта болгаш делегейде болуп турар болуушкуннарны көрүп турар болу берген. Амгы үеде Бүгү-эвилел радиозунун дамчыдылгазын сес программа-биле чорудуп турар. Оон иштинде,

(Төнчүзү 4-кү арында).

ТЫВА АССР-НИҢ 1991 ЧЫЛДЫҢ БИРГИ КВАРТАЛЫНДА СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

Республиканың бүдүрүлге черлериниң болгаш организацияларының ажылында бүдүрүүшкүн хемчээлиниң кудулаашкынынче угланыышкын артып-шаан. Үлетпүрде бүдүрүүшкүн хемчээлдери кызырылган, кереэлиг садыглажылга, хандырылга чуруму баксыраан. Агроүлетпүр комплекизинде мал ажылының продукциязының кол-кол хевирлерин бүдүрериниң хемчээли эвээжээн. Улус ажыл-агыйының талазы-биле орулга ниитизи-биле элээн кудулаан.

Херелгел рыногунда нарын байдал биеэги хевээр артып-шаан. Садып алыр барааннарның өртээ көзүлдүр-ле өзүп орар.

Республиканың кол социал-экономиктиг көргүзүглерин дараазында сан-чурагайлар-биле көргүзүп болур (херек кырында бар өртектерге; миллион рубль):

	1991 чылдың бирги кварталы	
	херек кырында	1990 чылдың I кварталынга хамаарыштыр хуу-биле (деңнелиг өртектерге)
Үлетпүр продукциязының хемчээли	75,0	88,8
Чонуң херелгел барааннарының бүдүрүлгези үрмектеп садар өртектерге	27,3	98,8
ооң иштинде:		
аъш-чем барааннары	9,9	87,3
эзиртир суксуннар	9,3	111,9
аъш-чем аймаа эвес барааннар	4,0	100,1
чиик үлетпүр барааннары	4,1	103,0
Курүнениң төпчүткен капитал салыышкыннарының болгаш бүдүрүлге черлериниң база организацияларының фондуларының акша-хөреңгизиниң күсели-биле кол фондуларны ажыглалга киирген (смета ёзугаар өртектер-биле)	10,0	51,4
төпчүткен капитал салыышкыннарының	5,1	64,5
бүдүрүлге черлериниң фондуларының акша-хөреңгизиниң	4,9	42,4
Ниити ажыглалдың транспорту-биле чүък сөөртүлгези — муң тонна	2098	87,6
Ниити ажыглалдың транспортунуң пассажирлер аргыштырылгазы — миллион пассажир-километр	142,7	92,8
Ажыл-чорудулганың бүгү хевирлеринге хаара туттунганнар, муң кижи	132,8	97,1
Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның ажыл төлевириниң фондузу	97,8	107,8
Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның бир айда алыр ортумак ажыл төлевири — рубль	269	111,6
Курүнениң болгаш кооперативтиг садыгның үрмектеп садар барааннар саарылгазы	114,0	112,6
Өртектиг ачы-дуза чедирилгези	10,7	114,0
Акшаландырылгыкының бүгү үндезиннериниң күсели-биле чурталга бажыңнарын ажыглалга киирген, муң дөрбелчин метр ниити шөл	6,8	48,4

Херелгел рыногу болгаш ачы-дуза адыры

1. Чонуң херелгел барааннарын бүдүргени дараазында сан-чурагайлар-биле көргүстүнген (үрмектеп садар өртектер-биле; миллион рубль):

	1991 чылдың I кварталында бүдүргени	1991 ч. I кварталы 1990 ч. I кварталынга хуу-биле
Чонуң херелгел барааннары	27,3	98,8
ооң иштинде:		
аъш-чем барааннары	9,9	87,3
эзиртир суксуннар	9,3	111,9
аъш-чем аймаа эвес барааннар	4,0	100,1
чиик үлетпүр барааннары	4,1	103,0

Эзиртир суксуннар өртээ чокка чонуң херелгел барааннарының бүдүрүлгези эрткен чылдың бирги кварталы-биле деңнээрге, 1,3 миллион рубль азы 6,8 хуу кудулаан.

Бирги кварталда аъш-чем барааннары эрткен чылдың деңнелиинден 1,4 миллион рубльге эвээш бүдүрүлген.

Аъш-чем барааннарының кол-кол хевирлерин бүдүрери 1991 чылдың бирги кварталында мындыг болган:

	1991 I кварталы	1991 I кварталы 1990 ч. I кварталынга хуу-биле
Эът (бүдүрүп үндүргени), тонна	1227	72
Колбаса кылыглары, тонна	497	89
Саржаг, тонна	18	29
Чалаң сүттен продукция (сүт кылдыр санаарга), муң тонна	6,0	84
Чемге ажыглаар балык продукциязы, тонна	64	133
Хлеб болгаш хлеб-булка кылыглары, муң тонна	8,1	106
Кондитер кылыглары, тонна	614	99,0
Далган, муң тонна	5,9	77
Минералдыг суглар, муң декалитр	7	32
Эзиртпес суксуннар, муң декалитр	46	72
Пиво, муң декалитр	23	—
Водка, муң декалитр	52	113
Мороженое, тонна	87	99,0

Эрткен чылдың бирги кварталы-биле деңнээрге, саржаг бүдүрери 44 тонна, эът 489 тонна, колбаса кылыглары 60 тонна, чалаң сүт продукциязы 1,2 муң тонна, далган 1,8 муң тонна, эзиртпес суксуннар 18 муң декалитр, кондитер кылыглары 9 муң тонна, минералдыг сут 14 муң декалитр кызырылган.

Аъш-чем аймаа эвес барааннар бүдүрери эрткен чылдың бирги кварталы-биле деңнээрге, 126 муң рубльге азы 1,6 хуу көвүдээн.

Барааннарның чамдык хевирлерин бүдүрери дараазында сан-чурагайлар-биле көргүстүнген:

	1991 чылдың I кварталында бүдүргени	1991 чылдың I кварталы 1990 чылдың I кварталынга хуу-биле
Даараныкга үлетпүрүнүң продукциязы (ажылдап кылырының нормативтиг үнези-биле), муң рубль	278	97
Трикотаж кылыглары, муң	107	107
ооң иштинде уругларга	67	131
Ук аймаа, муң эжеш	1	42
ооң иштинде уругларга	1	62
Кидис идиктер, муң эжеш	16	57
Хөм идиктер, муң эжеш	12	60
Бажың иштиниң дерии, муң рубль	732	93

Эрткен чылдың бирги кварталы-биле деңнээрге, 12 муң эжеш кидис идик, 8 муң эжеш хөм идик, даараныкга үлетпүрүнүң ажылдап кылырының нормативтиг үнезин ёзугаар [illegible] продукциязы 10 муң рубльге, бажың иштиниң дерин 57 муң рубльге эвээш бүдүрүлген.

2. Курүнениң болгаш кооперативтиг садыгның үрмектеп садар барааан саарылгазының түңү 114 миллион рубль болган, 1990 чылдың бирги кварталының деңнелиинден 12,6 хуу хөй болганы ол.

Курүнениң болгаш кооперативтиг садыгга чамдык барааннарны сатканын дараазында сан-чурагайлар мынчаар көргүзүп турар:

	1991 чылдың I кварталы 1990 чылдың I кварталынга хуу-биле
Хлеб болгаш хлеб-булка кылыглары	106
Чалаң сүт продукциязы	84
Саржаг	39
Эът болгаш эът продуктулары	91
Балык болгаш балык продуктулары	111
Чигир	79
Чуургалар	93
Кондитер кылыглары	125
Картофель	46
Ногаалар	39
Чимистер болгаш цитрустар	75
Эзиртпес суксуннар	72
Арага аймаа	137
Хеп, иштики хеп болгаш пөс аймаа	111
Трикотаж кылыглары	106
Ук аймаа	127
Хөм идиктер	77
Саваң болгаш синтетиктиг чуур чүүлдер	119
Бажың иштиниң дерии	78
Соодукчулар болгаш соодар камералар	82
Хеп [illegible] машиналар	108
Даараныр машиналар	2,4 катап
Электриниг доозун сордурукчулары	81
Радиоприемниктер хевирлери	99
Телевизорлар	78
Тудуг материалдары	118
Автомобиль бензини	81

46 миллион рубль түңнүг аъш-чем продуктулары садыгже кирген, 1990 чылдың бирги кварталының деңнелиинден 6 миллион рубль хөй боор турары ол.

Курүнениң болгаш кооперативтиг садыгларының, ниитиниң чемненилге черлериниң бүдүрүлгелериниң барааан саарылгазы эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 6,8 хуу өскен болгаш 6,1 миллион рубль болган.

Чурттакчы чонга 11 миллион рубль түңнүг өртектиг ачы-дуза чедиртинген, 1990 чылдың бирги кварталының деңнелиинден 14 хуу хөй боор турары ол.

1990 чылдың бирги кварталы-биле деңнээрге, чурттакчы чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээлин «Тыва даг-дүгү» комбинат, Тываның электри четкилери, геология-шинчилел экспедициязы, Тываның коммерция-харылзаштырылга компаниязы, Садыг министерствозу, Улус өөредилгезиниң министерствозу, профэвилелдер, «Тыва хамааты тудугу» трест, «Тыва автоорук» каттыжышкын, Министрлер Чөвүлелиниң автобаазазы, аңчылар болгаш балыкчылар ниитилелдериниң эвилели, Енисейниң хем пароходствозу эвээжеткен.

Республиканың 14 районундан Өвүр болгаш Таңдыда өртектиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли кудулаан.

3. 1991 чылдың бирги кварталында өртектиг ачы-дуза чедирилгезиниң барык бүгү хевирлеринге өртектер улгаткан. Культура албан черлериниң ачы-дуза чедирилгезиниң болгаш амыдыралга ачы-дуза чедирериниң өртектери өскелерден ораңчок өскен. Ачы-дуза чедирериниң өртектери чурук тырттырарынга (40 хуу), баш таартырынга (39 хуу), түр хөлезилел пунктуларынга (54 хуу) кылдыр элээн өскен. Кинотеатрларже кирер билеттер өртектери ортумаа-биле 22 хуу бедээн. Аалчылар хонар бажыңнар өртээ 33 хуу, юридиктиг сүме кадарының өртээ 26 хуу өскен.

Аъш-чем-даа болгаш үлетпүр-даа барааннары дээн мышкаш чонуң херелгел барааннарының өртээниң бедээни эскерттинип турган. Аъш-чем продуктуларындан чуургалар өртээ (2,3 катап), чимис-кат болгаш ногаалар консерваларының өртээ (1,5 катап) ораңчок өскен. Үлетпүр барааннарының өртээ ортумаа-биле 5,6 хуу бедээн. Саваң, парфюмер-косметиктиг барааннар, шактар, электриниг барааннар өртээ өскен.

4. Курүне секторунда ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның саны 121,2 муң кижи болган болгаш 1990 чылдың бирги кварталы-биле деңнээрге, 3,3 хуу кызырылган. Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда алыр ортумак ажыл төлевири 241 рубль турганындан 269 рубль чедир бедээн.

Кызыл хоорайның ор-бүле бюджеттерин шинчилеп көргениинден алырга, ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның бир кижиге оналаштыр каттышкан орулгазы 1990 чылдың бо үезинде 174 рубль турганы-биле деңнээрге, 239 рубль чедир өскен.

Ажаалга банкызының албан черлеринде чурттакчы чонуң салыглаларынга 10,6 миллион рубль немешкен болгаш 1991 чылдың апрель 1-де 169,5 миллион рубль болган.

Курүне банкызынга акша кирериниң талазы-биле касса планы ниитизи-биле күүсеттинген. Ол-ла үеде Ажаалга банкызының албан черлериниң пландан ажыр эвээш эвес акшаны үндүрүп бергениинден хемчээлинден ажыр парлаан акшалар ажыглаар чүүлдер тургулаан.

Үрмектеп садар өртектер реформазы-биле холбаштыр 1991 чылдың апрель 1-ниң байдалы-биле бүдүрүлге черлериниң болгаш организацияларының ажылдакчылары 111,4 муң кижи ниитизи-биле 9,3 миллион рубль түңнүг компенсацияны алган боор турар.

Чурталга тудуг

Чурттаар оран-сава болгаш социал-культура адырларының объектилериниң тудуунга 23,6 миллион рубль түңнүг капитал салыышкыннар ажыглаттынган, республиканың улус ажыл-агыйының талазы-биле салыышкыннарның ниити хемчээлинде оларның үлүү 60 хуу болган. Чурталга тудуунга 18,6 миллион рубль чарыгдаттынган, оларның аразындан төпчүткен капитал салыышкыннарның күсели-биле 13,6 миллион рубль азы ол соруглаларга бүгү капсалыышкыннарның 73 хуузу ажыглаттынган.

Акшаландырылгыкының бүгү үндезиннериниң күсели-биле ниити шөлү 6,8 муң дөрбелчин метр 79 квартира дужааттынган. 1990 чылдың бирги кварталы-биле деңнээрге ол 7,2 муң дөрбелчин метрге азы 52 хуу эвээш боор турары ол.

Корум-чурум үрээшкиннери

1991 чылдың бирги кварталында Тыва АССР-ниң иштики керектер органнары 2,2 муң кем-херек үүлгедиишкиннерин бүрүткээн, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээр болза, 14 хуу хөй боор турар.

Чурттакчы чонуң 10 муң кижизинге-ле хамаарыштыр алыр болза, 1990 чылдың бирги кварталында 61 турганындан бо чылын 69 кем-херек үүлгедиишкиннериниң болганы ол. Белүүглежиин алгаш үүлгеткен 135 херек демдеглеттинген, эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, 32 хуу эвээжээн. Январь-март дургузунда курүнениң болгаш ниитиниң өнчүзүнүң 177, хууда өнчүнүң 809 оорлаашкыны болган. Оларның өзүлдези тус-тузунда 14,2 болгаш 54,4 хуу, чепсек оорлаашкынының 2 таварылгазы демдеглеттинген.

Үлетпүр

Ажыл-агый харылзааларының хажыдыышкыннары, бүдүрүлге, күш-ажыл болгаш кереэлиг сагылга-чурумунуң кошкаазы бүдүрүлгениң кудулаашкынынга чедирип келген. Үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли эрткен чылдың бирги кварталы-биле деңнээр болза, 8,4 миллион рубльге эвээжээн (11,2 хуу).

Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 4,5 хуу кудулаан.

Кереэлиг хүлээлгелерниң хажыдыышкыннарындан херелгечилерге чедиртинмээн продукцияның хемчээли 3,4 миллион рубль түңнүг болган, оларның күүселдезин бүдүрүлге черлериниң 21,3 хуузу хандырып шыдаваан (1990 чылдың бирги кварталында тус-тузунда 1,7 миллион рубль болгаш 26,4 хуу турган).

Бүдүрүлге черлериниң болгаш каттыжыышкыннарының 1991 чылдың бирги кварталында ажыл-чорудулгазының чамдык көргүзүглери мындыг болган:

	Херелгечилерге чедиртинмээн продукция, муң рубль	1991 чылдың I кварталы 1990 чылдың I кварталынга хуу-биле: Продукция хемчээли	Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү
«Тыва даг-дүгү» комбинат	—	96,8	97,0
«Каа-Хем» хөмүр-даш разрези	—	76,6	77,1
«Тыва кобальт» комбинат	147	60,7	92,3
Кызылдың бажың тудуг комбинады	1500	66,3	76,9
«Тыва даг-дүгү тудугу» комбинады	112	68,3	50,8
«Тыва тудуг материалдары» каттыжышкын	—	89,3	—
Кызылдың даараныкга фабриказы	—	103,2	107,9
Кызылдың алгы заводу	70	62,7	71,2
Ак-Довурактың даараныкга трикотаж фабриказы	—	156,0	146,1
«Тыва арга-ыяш одалга үлетпүрү» каттыжышкын	—	102,8	110,9
«Тыва тус чер үлетпүрү» каттыжышкын	368	92,8	92,3
Автосепелге заводу	59	69,9	96,3
Ном үндүрер чер, полиграфия талазы-биле курүне комитеди	—	98,9	101,7
«Тыва эът, сүт, аъш-чем үлетпүрү» каттыжышкын	—	80,5	78,3
«Тыва агроүлетпүр тудугу» каттыжышкын	—	74,8	93,2
«Тыва балык ажыл-агыйы» каттыжышкын	—	146,[illegible]	154,8
Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгези	—	82,[illegible]	98,4
«Тыва тараа үлетпүр» каттыжышкын	—	100,6	103,0
«Тыва арга-ыяш ажыл-агыйы» каттыжышкын	7	93,6	93,2

Бии-Хем районда бүдүрүлге черлериниң 50 хуузу, Таңдыда — 40, Каа-Хемде—33,3, Чөөн-Хемчикте—20, Барыын-Хемчик районда—12,5 хуузу болгаш Кызылда бүдүрүлге черлериниң 22,2 хуузу кереэлиг сагылга-чурумну хажыткан.

1991 чылдың бирги кварталында үлетпүр продукциязының чамдык хевирлерин бүдүргенин дараазында сан-чурагайлар көргүзүп турар:

	1991 чылдың I кварталында бүдүргени	1991 чылдың I кварталы 1990 ч. I кварталынга хуу-биле
Хөмүр-даш, муң тонна	236	81
Чарт ыяш үндүр сөөртүкени, муң сырый чыскааган кубиктиг метр	106	89
ооң иштинде тудугга ажыглаар ыяш	95	87
Ыяш материалдары, муң кубиктиг метр	24,7	86
Соңга болгаш эжик блоктары, муң дөрбелчин метр	11,7	75
Тудуг тууйбузу, миллион	9,[illegible]	87
Демир-бетондан чыгдынган конструкциялар болгаш кылыглар, муң кубиктиг метр	11,5	47
Сорттуг даг-дүгү, муң тонна	52,7	89

Агроүлетпүр комплекизи

1991 чылдың бирги кварталында эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, республиканың совхозтарында болгаш колхозтарында мал ажылының продукциязын бүдүрери кызырылган:

	I квартал 1990 ч.	I квартал 1991 ч.	1991 чылдың I кварталы 1990 чылдың I кварталынга хуу-биле
Эът (малдың болгаш куштуң кол-кол хевирлериниң сайгарылгазы), муң тонна	3,4	2,7	78
Сүт, муң тонна	7,3	6,0	82
Чуургалар, миллион борбак	15,1	13,6	90

Он районнуң совхоз болгаш колхозтарынга эът бүдүрүлгези кызырылган, ооң иштинде Бай-Тайга база Эрзин районнарга 2 ажыг катап, Улуг-Хемге—34 хуу, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Таңды, Тес-Хем, Кызыл районнарга —20-25 хуу. 1990 чылдың бо үези-биле деңнээрге, Өвүр (106,8 хуу) болгаш Бии-Хем (118,9 хуу) районнардан ангыда шуптузунга эвээш сүт саап алдынган.

Республиканың совхозтарынга болгаш колхозтарынга бо чылдың эрткен үш айларында бир инекке оналаштыр ортумаа-биле саап алдынган сүт 294 килограмм болган, эрткен чылдың бо үеги деңнелиинден 55 килограмм азы 16 хуу эвээш болганы ол. Мөңгүн-Тайга, Улуг-Хем, Кызыл районнарның ажыл-агыйларынга бир инектен ортумак саггаң сүт 30 хуу, Каа-Хемге — 35 хуу кызырылган.

Ажыл-агыйларның бүгү хевирлеринге мал ажылының продуктуларын курүнениң садып алганының хемчээли мындыг болган:

	I квартал 1990 ч.	I квартал 1991 ч.	1991 чылдың I кварталы 1990 чылдың I кварталынга хуу-биле
Мал болгаш куш (дириг деңзизи), муң тонна	3,7	2,6	69
Сүт, муң тонна	6,7	5,1	76
Чуургалар, миллион борбак	14,0	11,9	85

Мал ажылының продукциязын садып алырының талазы-биле квартал планын республиканың ажыл-агыйлары күүсеттээн. Эрзин районга 1991 чылдың январь-март айларында эрткен чылдың бо үезиниң деңнелиинден 52 хуу эвээш мал садып алдынган, Улуг-Хем районга мал садып алыры барык 2 катап кызырылган, сүт садып алышкыны база-ла ындыг.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы-биле 1991 чылдың I кварталында колхоз болгаш совхозтарга доктааттынган аъш-чем үндүрүүнүң база курүне чагыышкын хемчээлдери чуурга садып алырынга курүне чагыышкындан ангыда күүсеттинмээн:

	аъш-чем үндүрүү: доктааткаыны	херек кырында	оналдаашы сеткениниң хуузу	курүне чагыы: доктааткаыны	херек кырында	оналдаашы сеткениниң хуузу
Мал болгаш куш, муң тонна	1,5	0,8	55	1,5	1,3	89
Сүт, муң тонна	3,5	2,5	73	2,7	2,5	93
Чуургалар, миллион борбак	5	4,4	88	3	7,5	2,5 катап

Совхоз болгаш колхозтарда малдың база куштуң баш саны:

(муң баш)

	апрель 1-де 1990 ч.	апрель 1-де 1991 ч.	1991 чыл 1990 чылга хуу-биле
Мыйыстыг бода мал	106,5	104,7	98
ооң иштинде инектер	34,0	32,7	96
Хаваннар	21,7	19,9	92
Хойлар болгаш өшкүлер	1217,4	1142,0	94
Куш	461,7	468,3	10[illegible]

Эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, төс районнуң ажыл-агыйлары мыйыстыг бода малдың, Бай-Тайгадан ангыда (100,3 хуу) шупту районнарның ажыл-агыйлары хой болгаш өшкүнүң баш санының кызырылдазын болдурган.

Часкы тарылгага белеткел республикага кошкак чорудуннуп турган. Шак мынчаар 1991 чылдың март 1-ге чедир херелгеттиннер ужурлуг тараа культураларының үрезиннериниң хандырылга 59 хуу, картофель үрезини-биле — 75 хуу болган.

Республикага апрель 1-ге чедир тракторларның чүгле 79 хуузу, чүък машиналарының 77 хуузу, трактор сеялкаларының 71 хуузу септеттинген, белениниң шугумунда турган.

Чөөн-Хемчик районнуң ажыл-агыйларында часкы тарылгага белеткел ааҗок ооҗум чорудуннуп турар, мында трактор сеялкаларының чүгле 44 хуузу үрелик эвес, а Эрзин районда — чүгле 23 хуузу.

Капитал тудуг

Акшаландырылгыкының бүгү үндезиннериниң күсели-биле кол фондуларны ажыглалга киирген түңү 10,1 миллион рубль болган, эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, 48,2 хуу кызырылганы ол.

Улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга акшаландырылгыкының бүгү үндезиннериниң күсели-биле капитал салыышкыннар 1990 чылдың январь-март-биле деңнээрге, 28,6 хуу эвээжээн болгаш 39,5 миллион рубль болган. Бүдүрүлге черлери болгаш организациялар боттарының акша-хөреңгизин 9,9 миллион рубль хемчээлге ажыглаан. Курүнениң капитал салыышкыннарының ниити хемчээлинге ол акша-хөреңгиниң үлүү эрткен чылдыңындан 18 пунктуларга кызырылган. Техниктиг эде дерилгеге, ажылдап турар бүдүрүлгелерин чаартырынга ажыглаттынар акша-хөреңгиниң кудулаашкыны болган. Ол соруглаларга курүнениң капитал салыышкыннарының 4,8 миллион рубли чарыгдаттынган (бүдүрүлге хөгжүлдезинге бүгү чарыгдалдарның 30,1 хуузу), ол 1990 чылда турганындан 3,6 хуу эвээш боор турар.

Курүнениң кереэлиг организациялары 29,5 миллион рубль түңнүг ажылдарны күүсеткен. Эрткен чылдың бирги кварталы-биле деңнээрге, кереэлиг ажылдарның хемчээли 23,3 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү — 23,0 хуу кудулаан, кереэлиг организацияларның [illegible] (60,0 хуу) ажылының темпилери кошкаткан.

Кереэлиг ажылдарның хемчээлдериниң болгаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өскерлиишкиннерин тудуг каттыжышкыннарының база трестерниң талазы-биле дараазында сан-чурагайлар көргүзүп турар:

	1991 чылдың бирги кварталы 1990 чылдың бирги кварталынга хуу-биле: боттарының күштери-биле күүсеткен кереэлиг ажылдарның хемчээли	Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү
«Тыва тудуг» каттыжышкын	43,8	51,6
«Тыва агроүлетпүр тудугу» каттыжышкын	75,8	80,6
«Тыва суг-мелиорация» каттыжышкын	71,7	77,4
«Тыва хамааты тудугу» трест	91,1	115,6
«Тыва агроүлетпүр тускай монтаж» трест	77,8	96,9

Ажыл-агый аргазы-биле күүсеттинген ажылдарның хемчээли кызырылган. Тудуг-монтаж ажылдарының ниити хемчээлинге ооң үлүү 13,0 хуу болган, 1990 чылдың бирги кварталында 18,8 хуу турган.

Транспорт болгаш харылзаа

Ниити ажыглалдың транспортунга пассажирлер аргыштырылгазының хемчээли чүгле ужар чүүл транспортунуң талазы-биле өскен:

	1991 чылдың I кварталы (миллион пассажир-километр)	1991 чылдың I кварталы 1990 чылдың I кварталынга хуу-биле
Транспорттуң бүгү хевирлериниң пассажирлер аргыштырылгазы	142,7	92,8
ооң иштинде:		
автомобиль	85,9	87,6
ужар чүүл	56,8	102,2

Ужар чүүл транспорту-биле пассажирлер аргыштырылгазының талазы-биле курүне чагыы 108 хуу, автомобиль транспорту-биле — 85,4 хуу күүсеттинген. Бо чылдың бирги кварталында «Тыва автотранстың» бүдүрүлгелери пассажирлер аргыштырылгазындан орулгалар талазы-биле курүне чагыын 102,6 хуу күүсеткен, ындаза-даа автобустар шимчээшкининиң үзүктелиишкин чок болурунуң планы 100 хуу көрдүнген турда, херек кырында ол 94,2 хуу болган.

«Тыва автотранс» каттыжышкынның бүдүрүлгелери 2,1 миллион тонна улус ажыл-агыйының чүъктерин сөөрткен, ол болза планның 94,3 хуузу, эрткен 1990 чылдың бо үезиниң деңнелиинден 12,4 хуу кудулаан.

Харылзааның бүдүрүлге черлери кол ажыл-чорудулгадан орулгалар талазы-биле планын 100 хуу күүсеткен, эрткен чылдың бирги кварталы-биле деңнээрге, орулгалар 0,9 хуу кудулаан. Чурттакчы чонга 886 муң рубль түңнүг ачы-дуза чедиртинген, эрткен чылдың үш айларынга бодаарга, 7,5 хуу хөй болганы ол. Бирги квартал дургузунда 561 телефон аппарадын, ооң иштинде чурттакчыларга 477 аппаратты тургускан.

СТАТИСТИКАНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА ЭРГЕЛЕЛИ

ТЫВАНЫҢ ПРОФЭВИЛЕЛДЕРИ

№ 4 (12). май. 1991 ч.

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң бөлүк ажылдакчылары чоокта чаа Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарының чамдык колхоз, совхозтарының ажыл-ишчилери-биле ужуражып, үрмектеп садар барааннарга өртектерниң өскениниң дугайында, оларның оруун дуглаарының болгаш оон-даа өске айтырыгларга беседаларны кылып, кодээ ишчилерниң хөй санныг айтырыгларынга харыылааннар. Аңаа хамаарышкан материалдар моон адаанда парлаттынмас.

ШЕМИ — ХОРУМ-ДАГ — ЧЫРГАКЫ — АЯНГАТЫ — ШУЙ

Эде тургустунуушкунуң сөөлгү чылдарында чурттуң политиктиг болгаш экономиктиг амыдыралында бергедээшкиннерниң тыптып келгени кымга-даа чажыт эвес. Чоннуң хереглел бараанынга өртектерниң өскени, ачы-дуза чедирилгезинге тарифтерниң улгатканы болгаш оон-даа өске айтырыглар ылаңгыя чоннуң эвээш шалыңныг кезииниң дүвүрелин болдуруп турар болгай. Хөй уругларлыг нелер, бот-нелер, пенсионерлер, студентилер болгаш оон-даа өскелер солуннар редакцияларынче, профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң удуртулгазынче, ооң килдистеринче үстүнде айтырыгларга хамаарыштыр хөй-хөй чагааларны чорудуп, оларны тайылбырлап бээрин дилеп турарлар. Шынап-ла, чоннуң бо айтырыглары-даа, дүвүрээзиннери-даа чөптүг. Өртектер чүге өскенил, оларның оруун каччаар дуглаарыл, ылаңгыя хөй уругларлыг өг-бүлелерниң кежигүн бүрүзүнге аъш-чем, хеп-сын садып алырынга каш акшаны эгилерил дээш чижектиг хөй-хөй айтырыгларга харыы бээри негеттинип келген. Республика радиозунга-даа, солуннарга-даа, теледамчыдылгаларга-даа ол талазы-биле эвээш эвес тайылбырларны кылза-даа, чон-биле барып ужуражып, оларның амыдырап, чурттап олурарын көрүп, оларның негелделерин, сонуургалдарын дыңнап тургаш, оларның салган айтырыгларынга ногуур харыыны бээри черле чугула апарганы билдингир.

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң даргазы, Тыва АССР-ниң улус депутады Ш. П. Кууларның удуртулгазы-биле профэвилел ажылдакчыларының бөлүү республиканың Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарының чамдык ажыл-агыйларынга чедип, колхоз-совхозтарның кодээ ишчилерниң амыдыралы-биле таныжып, үстүнде айтырыглар талазы-биле беседаларны аңаа кылып, оларның хөй санныг айтырыгларынга харыыларны бергеннер. Ол чоруп чорааны беш хүннериниң дугайында бо профэвилел бөлүүнүң кежигүннери хөй-хөй культура бажыңнарынга, школаларга, улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының мурнунга тайылбыр ажылдарын чорудуп, үрмектеп садар барааннарга өртектерниң өскениниң чылдагаазын тайылбырлап, ооң оруун дуглаарының талазы-биле чазактың чорудуп турар ажылдарының дугайын чоңга тайылбырлап, аңаа хамаарышкан айтырыгларга харыыларны берип чорааннар. Ылаңгыя хөй уругларлыг нелер, бот-нелер, пенсионерлер, колхоз, совхозтарның ажыл-ишчилери, улус өөредилгезиниң ажылдакчылары болгаш оон-даа өскелер ол ужуражышкыннарга хөй санныг айтырыгларны салып, боттарының сонуургап чорууру айтырыгларынга долу харыыларны алганнар.

Колхозтуң ажыл-ишчилерниң мурнунга профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулар, Тываның улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң даргазы М. Ч. Ооржак, профэвилелдерниң спорт ниитилелиниң даргазы, Тыва АССР-ниң улус депутады В. С. Биче-оол, профресчөвүлелдиң социал страхование талазы-биле инструктору Ш. С. Бакчап олар беседалар кылып, чоннуң хөй санныг айтырыгларынга харыылааннар.

Профэвилел ажылдакчыларының бо бөлүү-биле кады бот-тывынгыр артистер база чораан. Оларны Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, композитор А. С. Танов удуртуп чораан. Бодунуң чогаадыкчы ажылының дугайын Альберт Седип-оолович ужуражышкынның киржикчилеринге чугаалап берип, бодунуң-даа, өске-даа композиторларның чогааткан ырларын профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң инструктору Х. С. Сиримниң болгаш В. С. Биче-оолдуң күүселдези-биле чоңга аян тудуп чораан. Кат шак уламчылап болгулаан ол солун беседаларны, айтырыгларга харыыларны доозары билек, олар сценаже үнүп, боттарының урам хаажызын бараалгазын эгелээннер. Эвээш санныг ол ыраажыларның күүселделерин көдээ ишчилер үнелеп, катап-катап ырлаарын дилеп турганнар.

Профэвилел бөлүүнүң ажылы Чөөн-Хемчик районнуң Шемиде «Большевик» совхозтуң Арыг-Бажы сүт-бараан фермазының коллективинге эгелээн. Ол-ла шакта Шеми ортумак школазының өөреникчилери, башкылары-биле ужуражышкынны школага организастаан. Композитор башкының ырлары-даа аңаа чаңгыланган, В. С. Биче-оолдуң спорт дугайында беседазы-даа аңаа болган. М. Ч. Ооржак өртектерниң өскениниң болгаш ооң оруун дуглаарының талазы-биле беседаны школаның башкыларынга кылып берген.

Совхозтуң көдээ Культура бажыңын кежээ чон доллур олурупкан. Партия комитединиң секретары О. Д. Кара-Сал профэвилел ажылдакчыларының мында келген болуу-биле чонну таныштыргаш, оларның сонуургап турар айтырыглары хөй, аңаа харыыларны олар манап турарлар дээрзин чугаалааш, Шангыр Пичи-оолович Куударга сөс берген. Ооң чугаазының колла утказы — үрмектеп садар барааннарга өртектерниң өскени, ооң оруун дуглаарының дугайы. Чуртта бүдүрүп үндүрүп турары продукцияның чарыгдалдарының улуу, ол чарыгдалдарны дуглаарынга күрүнеден үндүрүп турар акшаларның дугайын ол чугаалааш, ол бүгү чүүлдерни деңнээри-биле өртектерниң улгадып турарының дугайын чугаалаан. Ооң-биле чергелештир, бистиң бүдүрүп үндүрүп турарывыс чамдык барааннарның шынарының кудузун, а өртектерниң өскени-биле холбаштыр оларның шынары база бедиир ужурлуг дээрзинге Ш. П. Куулар доктааган. Ол ышкаш амгы үеде тургустунган өртектер реформазының дугайын база чугаалааш, көрдүнген өртектерниң, таарыштыртынып турар өртектерниң болгаш дугурушканы ёзугаар өртектерниң дугайын чоңга тайылбырлап берген. Мында база бир билип алза ногуур чүүл болза, барааннарның өртээн айыттынган нормадан өрүлетпези болур. Харын-даа бир эвес чер-черлерде мындыг байдалдар бар болза, айыттынган өртектерни кудуладып болуруң аргаларын дилеп тывары чугула айтырыгларның бирээзи болуп турар-дыр.

Үрмектеп садар барааннарга өртектерниң улгатканын барымдаалааш, ооң оруун дуглаарының айтырыы амгы үеде тургустунган болгай. Ынчангаш бистиң республикага ажылдап турар кижи бүрүзүнге 60 рубльди (хуу-биле 90 рубль чедир) төлээри көрдүнген. Ону бо айда кижи бүрүзү алыр. Ооң-биле чергелештир, студентилерниң болгаш сургуулдарның стипендиязы өзер, ол ышкаш өскүстерге, чартык өскүстерге төлээр акшалар база өзер. Студентилерниң, сургуулдарның өөредилгезин барымдаалаары көрдүнген: кым эки өөренип турар болдур, ол хөйнү алыр апаар.

Чер-черге чоруп чорууруңга мындыг чүүлдер база таварышкылаар боор-дур: хөй уругларлыг нелер оруун дуглаарының акшазын дыка хөйнү ап турарлар, ылаңгыя беш уругдан хөй уругларлыг нелер муң ажыг акшаны алгылаан боор-дур. А ынча хөй акшаны ам канчаарыл? Уругларга хеп-сын садып бээр дээрге, магазиннерде ол барааннар чок-тур. Аъш-чем база-ла ховар. Моон хараазындан чамдык нелер ол акшаны арага-тары садарынга ажыглай бээр таварылгалар база тургулаан. Ону канчап-даа болдурбас херек. Магазиннерге барааннар өртээ улуг-даа болза, чоорту кестүп көөр. Ол барааннарны садарынга немей акшаны нелерге берип каан болгай, ынчангаш акшаны камныг чарыгдаары чугула дээрзин билип алыры чугула. Чүге дээрге барааннарның өртээ улгаткан болгай. Ынча акшаны ап тура, уруглары хеп чок азы самдар маңнажып турар болза, мындыг ада-иелер-биле ногуур ажылды чорудары албан апаары чугаажок.

Пособие, пенсия төлевирлериниң дугайында беседаны профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң инструктору Ш. С. Бакчап кылган.

Бо чылдың апрель 2-ден эгелеп үрмектеп садар барааннарга, ол ышкаш ачы-дуза чедирилгезинге өртектер өскен болгай. Ынчангаш ол талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээри-биле чазак черинден янзы-бүрү хемчеглерни ап чорудуп турарын чон билир. Ылаңгыя барааннарның өртээниң өскенин барымдаалааш, ооң оруун дуглаарының айтырыглары тургустунуп келген болгай. Бо-ла бүгүнүң дугайын төп-даа, республика-даа солуннарынга бижиглээн, радио, телевидениеге-даа дамчыткан — ону билир силер. Ол талазы-биле маңаа кыска-даа болза, чугаалаары чугула боор. Апрель 2-ден бээр үеде төрүттүнген уругларга харыы угда 420 рубльди төлээр. Ол пособиени төлээриниң дугайында билдириишкинни уругнуң авазының ажылдап азы өөренип турар черинге киирер. А бир эвес ол не ажылдавайн азы өөренмейн турар болза, уругнуң адазының ажылдап азы өөренип турар черинге киирер апаар. Ол билдириишкинге уругнуң төрүттүнгениниң дугайында справканы кожар. Комиссия ол документилерни барымдаалааш, пособие тыпсыр дугайында шиитпирни хүлээп алгаш, протоколга бижиир. ХБАБ-тың бергени справканың артынга 420 рубль түңнүг пособиени тыпсыр дугайында бижип каар. Ооң соонда бүдүрүлгениң бухгалтериязы пособиени олда хүн төлеп бээр ужурлуг.

А уругну 1,5 харга чедир азырап олурар нелерге 132 рубльдиң пособиезин төлээр апаар. Ону ай санында уруг бүрүзүнге төлээр. Өг-бүлениң азыралында турар 1,5 хардан 6 харга чедир уруг бүрүзүнге ай санында-ла 96 рубльдиң пособиезин төлээр. Ол пособиени уругларынга өске-даа пособиелерни, пенсияларны, алиментилерни ап турар болза, аңаа хамаарылга чокка төлээр апаар. Бир эвес нелер уруун ажаап-карактаары-биле шөлээде олуруп турар болза, ол ышкаш, олар долу эвес ажыл хүнүнде ажылдап, азы бажыңында ажылдап турар болза, азы өөредилгезин уламчылап турар болза, ынчан оларның уруг ажаап олурары дээш ап турар пособиезин хоорайда 1,5 харга чедир, көдээ черлерге 3 харга чедир өскерилге чок артып каар. Ажылдавайн турар болгаш уруун 1,5 харга чедир азырап олурар не кижиге айда 96 рубльдиң пособиезин төлээр, а ажылдап турар нелерге — оларның ажылдап турар черинден айда-ла 132 рубльдиң пособиезин төлээр болгай. Пособие албайн турар уругларга (18 хар чедир) ай санында-ла 48 рубльдиң пособиезин бээр. Бот-нелерге уруун 6 харга чедир азырааны дээш айда уруг бүрүзүнге 96 рубльди, а 6-дан 18 харга чедир азыраан дээш уруг бүрүзүнге 108 рубльдиң пособиезин төлээр. Ол ышкаш шеригже ооларның уругларынга 132 рубльдиң пособиезин тыпсыр.

Саттыг херээженнерге база дыка улуг чиигелделер көрдүнген. Чижээлээрге, көдээ черлерде ажылдап турар херээженнерге божуур-биле шөлээниң акшазын бүрүн төлеп бербишаан, 140 хонуктуң (70 хонук божуурже чедир, а 70 хонук — божаан соонда) шөлээзин бээр. А бир эвес, не кижи бергедеп божаан болза, 156 хонуктуң шөлээзин бээр (божуурже чедир — 70 хүн, божаан соонда — 86 хүн). А ийи болгаш оон-даа хөй уруглар төрүттүнген таварылгада шөлээниң хуусаазы 180 хүн чедер (божууже чедир — 70 хүн, божаан соонда — 110 хүн).

Ол ышкаш пенсияның Тываға кудуку хемчээли 120 рубль болур. Ажылдап турар пенсионерлерге ай санында-ла 60 рубльдиң хуу-биле 90 рубль чедир компенсациязын бербишаан, шалыңын, пенсиязын бээр, а ажылдавайн турар пенсионерлер — ай санында компенсация 65 рубль болгаш пенсиязын алыр.

Ол ышкаш социал пенсияларны база тургускан, ылаңгыя чажындан-на инвалид болган уругларга, күш-ажыл дептери чок кижилерге. Амыдыралының дургузунда ниитилелге ажыктыг ажыл кылбаан, а херек адаанга хөй чылдарда чорааныңдан күш-ажыл дептерлери чок кижилер база бар-дыр. Оларга база пенсия тыпсыры көрдүнген-дир: эр улус 69 хар чедерге, а херээжен кижилер 65 хар чедерге 50 рубльдиң пенсиязын тыпсыры көрдүнген.

Ажыл чок чоруп турар кижилер база бар. Бир эвес олар күш-ажыл талазы-биле килдистерге билдириишкиннерни киирип каан, а оларга ажыл тывылбаан болза, оларга ажыл чогунуң пособиезы-биле база компенсация акшазын бээри көрдүнген (50 рубль).

Тываның улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң даргазы М. Ч. Ооржак аңаа база беседа кылып, хөй санныг айтырыгларга харыылаан. Пенсия дээрге ажылдап чораан чылдарында чедир албаны акшазын ажылдап шыдавас апаарга аңаа немей төлээри-дир. Ынчангаш улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының аразында дыка хөй башкылар 25-30 чылдарда школаларга ажылдааш, ол ажылын ам-даа уламчылап турарлар. Моон мурнунда чылдарда пенсиялаан башкы башкылаашкын ажылынга киришпес турган болгай. Ам мындыг эвес: пенсиязын-даа алыр, шалыңын-даа алыр, хөй чылдарда ажылдааны дээш акшазын-даа алыр апарган. 25 чыл ажылдаан башкылар пенсияже үнер эргелиг. Ол башкылар пенсияже үнерде, сөөлгү ап турган шалыңының 55 хуузун алыр. Ол ышкаш моон мурнунда чылдарда башкылар 350-ден хөй түңнүг шалың албас турду, ам мындыг эвес: пенсиязын-даа, шалыңын-даа алыр. Ынчалза-даа чамдык башкылар ону ажыглааш, боттарының кадыкшылы багай-даа болза, ону барымдаалавайн, хөй немелде шак алырын кызыдып турарлар дээрзин школалар директорлары чугаалап турдулар. Ону база өөренип көөр-ү күзенчиг-дир. Ол ышкаш 30 дөрбелчин метр хемчээлдиг бажыңнарда чурттап турар башкыларга олары-биле 3 тонна хөмүр-дашты азы 12 кубометр одаар ыяшты халаска бээр ужурлуг.

Бир эвес башкыларның чурттап турары бажыңының дөрбелчин метри улуг болза, дөрбелчин метр бүрүзүнге-ле 0,12 тонна хөмүрнү, 0,48 кубометр одаар ыяшты немээр апаар. Ындыг турбуже, чамдык школаларның удуртукчулары ону чедир бербейн турары канчап-даа таарышпас. Башкыларның шалыңы өзүп турар болгай, а 1992 чылда база өзер, ынчангаш оларның шалыңы бүдүрүлге черлериниң ажылдакчыларының ортумак шалыңы-биле деңнежир.

Профэвилелдерниң спорт ниитилелиниң даргазы, Тыва АССР-ниң улус депутады В. С. Биче-оол республикада спорт, кадыкшылдың айтырыгларының талазы-биле беседаны чораан-на черлеринге кылып, дыңнакчыларның айтырыгларынга харыыларны берген.

Чөөн-Хемчикте чаа тургустунган «Хорум-Даг» колхозтуң көдээ Культура бажыңынга база мындыг ужуражышкын болган болгаш колхозчуларның хөй санныг айтырыгларынга харыыларны бергеннер.

Дараазындагы мындыг ужуражышкыннар «Чыраа-Бажы» совхозтуң Чыргакы салбырынга, Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозтуң Шуйда көдээ Культура бажыңынга, Барыын-Хемчикте «Шекпээр» совхозтуң Аянгаты салбырынга болгулаан. Ол ужуражышкыннарның темазы чаңгыс аай болганда, чер-черге болгулаан ужуражышкыннарны долу биживейн, а оларга салдынган чамдык айтырыгларга харыыларны маңаа киирери чугула боор деп түңнелге келген бис. Ам ол айтырыгларны болгаш аңаа харыыларны маңаа кысказы-биле көргүзерге мындыг. Айтырыгларга профэвилел бөлүүнүң ажылдакчылары харыыларны берген.

* * *

Айтырыг: «Бистиң фермада үнү чок саанчы бар, ол ам удавас пенсияже үнер. Инвалид дээш акша албайн турар. Ол шын бе?

Харыы: ВТЭК комиссиязынга киргеш, инвалид бөлүүн тодараттырып алыы. Үнү чок кижиге берге болгай, силер аңаа дузалажыңар. Ынчан ол пенсиязын-даа, инвалид дээш акшаны-даа алыр апаар.

Айтырыг: Компенсация акшазын чаш уруг азырап олурар нелер алыр бе?

Харыы: Ийе, уруун 1,5 хар чедир азыраары-биле шөлээде олурар нелер алыр апаар.

Айтырыг: Орнукшудулгага чеже акша бээр ужурлугул?

Харыы: Назы-хары барымдаа чокка 100 рубльди үндүрүп бээр.

Айтырыг: 1,5 хардан 6 харга чедир уругларга бээр пособиениң хемчээли чежел?

Харыы: Бо апрель айдан эгелеп уруг бүрүзүнге 96 рубль болур.

Айтырыг: Бистиң салбыр совхозтан үнгеш, колхоз апарган болгай. Совхозтан саналжылга биске турар бе?

Харыы: Ийе, силер совхозтан үнер дугайында билдириишкинни киргеш, оон үнүп алыр апаар силер. Саналжылга база турар. Оон колхозка кирер дугайында база билдириишкин киирер силер. Ол бүгү силерниң күш-ажыл дептериңерге бижиттинген турар ужурлуг.

Айтырыг: Ажылдавайн турар кижилерге компенсация бээр дилинер. А аңаа-ла аалдар аразында арагалап маңнадып турар кижилер ам артала пенсия алыр апаары ол бе?

Харыы: Чок, мындыг ажыл чок, ажылдаар хөңнү чок кижилер компенсация акшазын алыр эрге чок. А ажылдаар дээш кызып чоруур, ол дугайын күш-ажыл талазы-биле инспекцияда азы оон чер-черде төлээлерниңге демдегледип алган чоруур ындыг кижилерге компенсация акшазын бээр.

Айтырыг: Курорттарның путёвкаларының өртээ улгаткан дижип-ле турар-дыр. Чогум кайы хире улгаткан боор чүвел?

Харыы: Курорттарның путёвкаларының өртээ улгадыры шын, эштер. Ынчалза-даа ол өртек улгадыышкыннары чылдың ийиги чартыындан эгелээр апаар, а июнь айга чедир эрги өртек хевээр турар. Красноярскиниң девискээр аайы-биле курорт эргелелиниң айтып турар өртектери дыка улуг. А бистиң планнап турарывыс оон арай чиик. Ынчалза-даа чарыгдалдарны дуглаары-биле бистиң республиканың профэвилелдери дыка хөй акшаны төлеп турарын маңаа чугаалаар апаар. Ам билдинип турары-биле алырга, курорттарывыска өртектер 500-600 рубль чеде бээр боор. А бир эвес ажыл-агыйлар азы бүдүрүлгелер ында бажың-балгаттыг болза, ол ышкаш орулгалыг ажылдап турар болза, ажылчыннарынга чиигелделиг, харын-даа халас путёвкаларны берип болур. Чүгле боттарыңарның ажылдаарыңардан хамаарыжыр-дыр ийин.

Айтырыг: Өртектер улгаткан-даа болза, магазиннерде барааннар чок-тур. Мен бодап көөрүмге, Россияның референдумунга удур бадылаан дээш бистиң республиканы бараан-биле кызагдап турар херип бар-дыр.

Харыы: Өртектер улгаткан болгай, а барааннар бистиң магазиннеривиске удавас кестүп келир ужурлуг. Амдызында эле санаашкыннар-даа чоруп турар болгай. А Россияның чазааның талазындан бистиң республиканы барааннар-биле кызагдап турар дээр болза, ол шын эвес болур, эштер. Байдал чеже-даа берге болза, бисче барааннарны доктаамал чорудуп берип турар-дыр, дузалажып турар-дыр. А чуртта ниити байдал база дыка берге деп чүвени эштер эки билир ужурлуг. Барааннар моон соңгаар-даа келир апаар, ол дугайын аскээр бодаан херээ чок боор.

Айтырыг: Дыңнаарывыска, дээди-даа, ортумак-даа өөредилге черлеринге моон соңгаар өөредири өртектиг дээр-дир. Ол шын бе?

Харыы: Чурттуң чамдык өөредилге черлеринге өөрениири өртектиг апарганы шын. Ону ада-иелер төлээр эвес-ле болгай, а өөреникчи-биле Саян артынче чорудуп турары черлер ол өөредилге черлери-биле керээ чарып, ону төлээр апаар. А бистиң республикада амдызында ол айтырыг бүрүн шиитпирлеттинмээн. Ынчангаш ылангыя башкы институдунче өртектиг киирип өөредирин бис таарзынмайн турар бис. Ылангыя сөөлгү ийи чыл дургузунда мындыг айтырыг маңаа турбас.

Айтырыг: Башкыларның, культура ажылдакчыларының, эмчилерниң шалыңы өзүп-ле турар, а көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының шалыңы чүге өспейн турар ирги?

Харыы: Колхоз, совхозтарның ажыл-ишчилериниң шалыңы база өзер деп турар. Ылангыя оларның тариф ставказы (малчыннарга-даа) 1,6-1,8 катап өзери көрдүнген, ону чазак черинде киирип каан.

Айтырыг: Партия рескомунда-даа, чазак чери-даа, аныяктар-даа, школачылар-даа, оон-даа өске черлер солуннарлыг болур чүве-дир. Оларның саны өзүп-ле турлар. А Тываның профэвилелдери чүге солун чок олуруп турарыл?

Харыы: Шын айтырыг-дыр. Солун үндүрер дугайында чугааны кылып турар бис, бисте парлалга төвү-даа ажылдап турар. Ынчалза-даа солун тургузуп алырының айтырыы, ылангыя, амгы үеде дыка берге айтырыгларның бирээзи болуп турар болгай: чуртта саазын чедишпейн турарын билир силер, ол ышкаш типография чарыгдалдары, ону парладыры дээш акша-хөреңги эвээш эвес негеттинер апаар. Ынчалза-даа Тываның профэвилелдери черле солуннуг апаары чугаажок.

Айтырыг: Студентилерге, сургуулдарга, аныяк башкыларга кандыг дуза, чиигелделер көрдүнүп турарыл?

Харыы: Студентилерниң стипендиязын ПТУ сургуулдарынга 80 рубльди, ортумак өөредилге черлериниң сургуулдарынга 100 рубльди, дээди өөредилге черлериниң студентилеринге 120 рубльди берип турар, а эки өөредилгелиглерге база немелделер бар болгай. Өскүс студентилер институтту доозуптарга, оларга 1140 рубльди берип турар. Башкы институдунуң бирги курузунга киреерге, ооң ажыл стажы эгелээр апарган болгай. 3-кү курстан эгелеп өг-бүлелиг студентилерге 2000 рубльдиң чээлизин бээри көрдүнген. Ол ышкаш бир чыл ажылдаан башкыларга 5000 рубльдиң чээлизин база бээр апаар.

Айтырыг: 30 чыл ажыл стажтыг башкы кижи мен, 54 харлыымда пенсиялап болур мен бе?

Харыы: 25 чыл стажтыг, 50 харлыг башкы кижи чиигелделиг пенсияже үнүп болур.

Айтырыг: Төрүмелинден инвалид уруглуг неге кандыг чиигелделер турарыл?

Харыы: Инвалид уруун 16 хар четкижеге азыраары-биле ол не ажылдан үнүп ап болур. Ынчан ооң күш-ажыл стажы үзүктелбес болгаш оруун дуглаарының акшазын база алыр апаар.

Айтырыг: Уруун 1,5 хар чедир азыраарының шалың албас шөлээзинде олуруп турар нелер компенсация акшазын кайын алырыл, оларга кандыг чиигелделер турарыл?

Харыы: Оларга оруун дуглаарының акшазын ажылдап турганы организация төлеп бээр. Ол нелер ажыл кызырлыышкынынга таварышпас. Бир эвес ындыг айтырыг тургустунуп келир болза, кажан ол не ажылга үнүп келгенде, чүгле ынчан ол айтырыгны чугаалажыр апаар.

Айтырыг: 42 рубль ап турар силер дээш, районо оруун дуглаарының акшазын бербеди, ол шын бе?

Харыы: Ол шын эвес, чүге дээрге, 42 рубль дээрге, пособие-дир, а компенсация эвес.

Айтырыг: Ийи уруглуг бот-не кижи өөренип турган черинден паспортун үндүр бижидип албайн чанып келген-дир. Ол не пособиени келген черинден алыр бе?

Харыы: Чок, баштай паспортун үндүр бижидип алгаш, маңаа келгеш кирип бижидип алырга, ынчан пособие төлээр апаар.

Айтырыг: Шалыңым эвээш, 96 рубль ап турар сен дээш меңээ чээли бээриниден ойталааны. Ол шын бе?

Харыы: Ол шын эвес, чээлини бээр ужурлуг. Ынчалза-даа ол айтырыгны совхозтуң дирекциязы өөренип көөр ужурлуг.

Айтырыг: Мен школага түр када аараан башкы орнунга ажылдап тургаш, божуур мурнунуң шөлээзинче үндүм. Меэң акшамны төлеп бербеди, ол шын бе?

Харыы: Ол шын эвес болган чорду. Ам чаа ол айтырыгны чугаалаштывыс, силерге ол акшаны төлеп бээр кылдыр шиитпирлээн.

Айтырыг: Садик барып турар бичии уруг аарыглыг апарганда авазы узун хуусаалыг шөлээге олуруптарга, ону садиктен үндүрүпкен. Ол шын бе?

Харыы: Ол шуут шын эвес, ол уруг садикке турар ужурлуг.

Айтырыг: Садикте ажылдап турар башкыларга чиигелделер турар бе?

Харыы: Садиктерде ажылдап турар башкыларга чиигелделер школаларда ажылдап турар башкыларны-биле домей.

Айтырыг: Бистиң бир башкывыс Хайыраканда ажылдап турар, а чурттап турар чери — Чадаанада. А чурттап олурары бажыңының хөлезиниң боду төлээни дээн, ол шын бе?

Харыы: Чок, шын эвес. Бажың өртээн районо төлээр ужурлуг.

Айтырыг: Компенсация акшазын төлээринге, штат, ажылдап турган черинден үнген-киргени хамаарылгалыг бе?

Харыы: Чок, ол хамаарылга чокка оруун дуглаарының акшазын төлээр.

Айтырыг: Шеригде албан эрттирип турар оолдарның уругларынга каш акшаның компенсациязын бээрил, ону кымга тыпсырыл?

Харыы: Шеригде албан эрттирип турар оолдарның уругларынга 132 рубльди компенсацияга бээр, ону уругларының авазынга бээр.

Айтырыг: Ховар барааннарны канчаар садыглап турарын контрольдап турар силер бе?

Харыы: Чок, ам ол айтырыгны профэвилелдер харыылавас апарган.

ЧУРУКТА: профэвилелдерниң ресчөвүлелдиң инструктору Х. С. Сиирин (солагай талада), профэвилелдерниң спорт ниитилелиниң даргазы В. С. Биче-оол болгаш композитор А. С. Танов ужуражыышкынның киржикчилеринге аян тудуп турлар.

Маадыр-оол КАЛЧАННЫҢ фотозу.

БИЛИП АЛЫРЫ ЧУГУЛА

Бо чылдың январь 11-де Тываның профэвилелдериниң XIX конференциязының II ээлчээ болуп эрткен болгай. Конференцияга соңгуткан профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң составынга чаа күштерни, бедик мергежилдиг специалистерни киирери эргежок чугула дээрзин боттарының саналдарынга делегаттар чугаалап турганнар. Оон-биле чергелештир профресчөвүлелдиң аппарадын кызырары база негеттинип келген болгаш килдистерниң харыылаар айтырыгларын база эде көөрү чугула апарган. Ол бүгү чүүлдер, өскерилгелер чурттуң профэвилел шимчээшкининиң өйү келген айтырыглары-биле холбашкан.

Бо чүүлдерге үндезилээш, профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң организастыг тургузуунуң болгаш ажыл-чорудулгазының Дүрүмүн хүлээп алган, ооң аппарадының чаа структуразын ажылдап кылган. Ол ышкаш профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң аппарадының ажылдакчыларының, килдистериниң саның кызырганының түңнелинде мурнундагы турган 10 килдистен ам 5 килдис арткан. **Ол килдистерни маңаа көргүзерге мындыг:**

Ажылчы чоннуң экономиктиг болгаш күш-ажылчы эргелерин камгалаар талазы-биле килдис (эргелекчизи Ч. С. Монгуш, телефону 2-33-43).

Эрге-хоойлу болгаш культура-кижизидилге ажылдарының талазы-биле килдис (эргелекчизи М. Ф. Глазырин, телефону 2-15-53).

Организастыг ажылдарның болгаш херек эгелелдиниң килдизи (эргелекчизи Ч. С. Саая, телефону 2-11-51).

Социал страхование килдизи (эргелекчизи М. М. Монгуш, телефону 2-43-61).

Сан-хоо ажылының болгаш бухгалтер учётунуң килдизи (эргелекчизи К. М. Сат, телефону 2-42-41).

Парлалга төвү (удуртукчузу М. К. Калчан, телефону 2-21-26, 3-39-73).

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлели бөгүн 1399 профбөлүктерни, 705 цех комитеттерни, 1870 профкомнарны, 33 профэвилелдиң хооркомнарын болгаш райкомнарын, адырлар аайы-биле 10 республика комитеттерин каттыштырып турар. **Ол кежигүн организацияларны маңаа көргүзерге мындыг:**

АҮК-түң профэвилел организацияларының Тыва республика чөвүлели (даргазы А. Т. Сотпа, телефону 2-26-04).

Тус чер үлетпүрүнүң болгаш коммунал-хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылчыларының профэвилелиниң Тыва республика комитеди (даргазы А. К. Бавуужап, телефону 3-03-21).

Харылзаа ажылдакчыларының профэвилелиниң Тыва республика комитеди (даргазы Г. И. Насюрин, телефону 2-13-14).

Автотранспорттуң болгаш орук ажыл-агыйының ажылдакчыларының профэвилелиниң Тыва республика комитеди (даргазы А. Н. Тава-Самбу, телефону 4-10-44).

Тудуг болгаш тудуг материалдары үлетпүрүнүң ажылдакчыларының профэвилелиниң Тыва республика комитеди (даргазы М. Х. Самданчап, телефону 2-16-11).

Культура ажылдакчыларының профэвилелиниң Тыва республика комитеди (даргазы Е. М. Захаринская, телефону 3-12-63).

Тываның улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитеди (даргазы М. Ч. Ооржак, телефону 2-47-18).

Тываның күрүне албан чериниң ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитеди (даргазы Д. М.-Д. Ооржак, телефону 2-10-39).

Садыгның, ниитиниң чемненилгезиниң болгаш хереглел кооперациязының ажылдакчыларының профэвилелиниң Тыва республика комитеди (даргазы Э. Ш. Ондар, телефону 3-02-05).

РСФСР-ниң кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилелиниң Тыва республика комитеди (даргазы Е. В. Черногривов, телефону 3-02-84).

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелинге хамаарылгалыг организацияларны база маңаа айтырга мындыг:

Профэвилелдерниң күш-культура спортчу ниитилели (даргазы В. С. Биче-оол, телефону 2-67-80).

«Тыва турист» турист-экскурсия бүдүрүлге каттыжыышкыны (даргазы В. А. Михневич, телефону 3-38-41).

Красноярскиниң курорт чөвүлелиниң Тываның девискээринде курорттарны харыылаар килдизи (даргазы А. А. Саин, телефону 3-10-77).

Бо арынны профресчөвүлелдиң парлалга төвү белеткээн.

БӨГҮН—РАДИО ХҮНҮ

Кежээки үелерде бистиң телевизорларывыстың ак-көк экраннарынга Кызылдан дамчыдылгалар доктаамал чоруп, Тываның районнарында, хоорай, суурларда чонунуң амыдырал-чуртталгазын, ажыл-агыйын көргүзүп, тайылбырлап, четпестерни шүгүмчүлеп турар. Кижи бодаарга, ол дамчыдылгаларны ийи-үш-ле кижи белеткээш, үндүрүп тургаазыг. Чок. Ол ындыг эвес. Чүгле чаңгыс кежээниң дамчыдылгаларын безин бүдүн коллективтиң дыка хөй кежигүннери — операторлар, режиссёрлар, үн бижикчилери, инженерлер, редакторлар, корреспондентилер дээш, оон-даа аңгы специалистер белеткеп турар. Боттарының дааңган ажыл-ижинге харыысалгалыг, ону эгезинден төнчүзүнге чедир сайгарып билир тускай эртемниг ажылдакчылар тыва радиода болгаш телевидениеде хөй. Чижээ, радионуң хоочуннары Александра Саичыевна Монгуш, Калдар Кашпык-ооловна Монгуш болгаш Светлана Баировна Данзын-оол оларның кайызы-даа улуг редакторлар. Олар чечен чогаал, агитация болгаш пропаганда, школачылар база аныяктар дамчыдылгазында тус-тузунда ажылдап турарлар.

ЧУРУКТАРДА: радиостудияның ажылдакчылары Сара Какай-оол биле Наталья Гвоздак; теледамчыдылгаларның үн режиссёрлары Валентина Цыденжапова, Николай Ензак; радионуң улуг редакторлары (солагай таладан) Калдар Монгуш, Светлана Данзын-оол, Александра Монгуш.

Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

«ЫРАКШЫЛ БИЛБЕС, СААЗЫН ЧОК СОЛУН»

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Барыын Сибирьниң болгаш Ортаакы Азияның чурттакчыларынга тускай программаларны дамчыдып турар. Тыва республика, оон ырак-узак черлерде чурттап турар чону ол дамчыдылгаларны база-ла дыңнап келген. Бөгүн радио дамчыдылгаларын ССРЭ-ниң улустарының 70 ажыг дылдарында чорудуп турар. Программа хүлээп алыр радиоприемниктерниң саны 80 миллион четкен болгаш чурттуң чонунуң 99 хуузу радио дамчыдылгаларын дыңнап турар.

Эде тургустунуушкунуң чылдарында радио болгаш телевидение база-ла бодунуң ролюн ойнап турар. ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Советтериниң база Чазактарының хүлээп ап турар доктаал-шиитпирлерин радио дамчыштыр дүргени-биле билип ап турар бис.

Радио хүнүн демдеглеп тура, Тывавыста радио дамчылылгазының сайзыралын ыттавайн баар аргам чок. Республиканың радио дамчылылгазы сөөлгү чылдарда элээн сайзыраан. Кызыл хоорайга баштайгы станцияны 1963 чылда тудуп тургускан. Амгы үеде республиканың районнарында аңгы-аңгы күчүлүг чаа дериг-херекселдер-биле чепсеглеңен 75 радио бельдирлери ажылдап турар. Кызыл хоорайда үш программалыг радио дамчылылгазы бар. Оон аңгыда, Кызыл хоорайның чурттакчылары хүнүнүн-не бир шак иштинде стереопрограмманы дыңнап турар.

Бөгүн Тыва радио улус ажыл-агыйының, пропаганда, чечен-чогаал болгаш хөгжүмнүң дамчыдылгаларының, ургаарның болгаш аныяктарның, сөөлгү медээлер редакциялары ажылдап турар. Тыва радионуң үнүн хүнүнүнде ийи шак иштинде республиканың чурттакчы чону дыңнап турар. Ол дамчыдылгаларның 40 хуузун орус дылда чорудуп турар. Чурттуң экономиказын чогумчалыг болдурув бижыглаарынче чону эвилеңдээр, рынок харылзааларынче шилчилге үезинде ажылда чедишкиннерни болгаш четпестерни чырыдарынче кол кичээнгей салдынган. Радио бажыңында чаа венгр аппаратураны дерип тургускан. Ол чаа техника радио дамчыдылгаларының культуразын болгаш шынарын бедидер арганы берген. Бо хүннерде бистиң техниктиг ажылдакчыларывыс үн бижиир ийи чаа аппаратураны ажыглалга кирер дээш эптеп турар.

Радио болгаш телевидениениң хөгжүдүп, ону улам сайзыраңгайжыдып турар эртемниң болгаш техниканың база культураның эң-не янзы-бүрү адырларынга чедиишкиннер болгаш информация талазы-биле солчулгалар кылырынга калбак оруктуг ажыдып турар. Черниң кылымал эдеринчилериниң дамчыштыр метеорология болгаш геология талазы-биле сан-түңнерни, медээлерни чырып, чер бөмбүрзээнден бүгү чүүлдерни көргүзүп турар телевидение база-ла өске-даа улуг-улуг айтырыгларны сөөлгү чылдарда шиитпирлеп турар апарган.

Келир чылын Сибирь зоназы спутник таварыштыр Төп телевидениеден аңгы боду тускай телепрограмманы дамчыдарын планнап турар. Амгы үеде Төп телевидениениң бирги программазын чурттуң чонунун барык 92 хуузу, а ийиги программаның дамчыдылгаларын барык 80 хуузу көрүп турар. Чуртта 50 муң ажыг телестанциялар спутниктен дамчыдылга хүлээп ап турар. «Экран» болгаш «Москва» дээр системалар дамчыштыр хүлээп алыр 7.5 муң станциялар ажылдап турар. Оон ыңай «Орбита» станциязы база бар. Өңнүг дамчыдылга кылыр телевидение төптерниң саны 124 четкен.

Бистиң республикага хамаарыштыр алырга, телевидениениң материал-техниктиг баазазы элээн хөгжээн. Республиканың чонунуң 99.6 хуузу бирги программаны, 91 хуузу ийиги программаны көрүп турар. А Тыва телевидениениң программазын 83 хуузу көрүп турар. Ийиги программаны көргүзери-биле радиореле станцияларының шугумунуң тудуун доозар деп турар. 1992-1993 чылдарда Кызылга телевидение дамчыдар күштүг станцияның тудуун эгелээри планнаттынган. Амгы үеде Тыва телевидениениң программазын Тожу, Мөңгүн-Тайга районнарның, Кунгуртуг, Кара-Хөл, Торгалыг суурларның чурттакчылары көрбейн турар.

Кызылдың телевидение товү чылдың-на чаа-чаа аппаратураларны ап, ону эптеп турар. Эрткен чылын безин дөрт камералыг чаа аппаратураны тургускан болгаш 60 дөрбелчин метр студияны ажыглалга кирген. Кино кылыр тускай комплекстиң тудуун бо чылын ажыглалга кирер деп турар. Оон аңгыда, эрткен чылын ийя камералыг тележурналистика комплекизин алдывыс. Бо бүгү бистиң ажылывыстың шынарын бедиткен. 300 дөрбелчин метр шолдуг улуг телестудияның төлевилел ажылдары амгы үеде дооступ турар. Ону 1993-1994 чылдарда тудуп эгелээр.

Радио хүнүн болгаш харылзааның бүгү адырларының ажылдакчыларының байырлалын таварыштыр радиотележурналистикага хөй чылдарның дургузунда төлептиг үлүүн киирип келген бистиң мурнакчыларывысты адавайн барып болбас мен. Кижи бүрүзү төлептиг үлүүн киирип келген. Ыңчалза-даа оларның шуптузун адап турар дээрге хөй чер ээлей бээр боор. Ынчангаш оларның чамдыктарын борта киирип каайн. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Калдар Монгуш, радиожурналистер Александра Монгуш, Тамаа Сиирин, аппарат-студия комплекизиниң начальниги А. Алдын-оол, инженер Г. Глазунов, үн бижиир оператор А. Сандан, участок начальниктери ССРЭ-ниң хүндүлүг радизи хорек демдээниң эдилекчилери К. Газизов, О. Зайцев, чолаачы В. Кызыл-оол дээш, өске-даа мурнакчыларывыска чоргаарланып чоруур бис. Радио хүнүн таварыштыр радионуң болгаш харылзааның бүгү ажылдакчыларының ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзеп тур мен.

Очур ШИРИНДУУ,
Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылгазының талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы.

Делегейниң ажылчы чонунарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүну — Май-1-ниң байырлалы Кызыл хоорайга хөй янзы культура-массалыг хемчеглерлиг эрткен.

Тываның В. Ш. Кок-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болгаш Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга хоорайның бот-тывынгыр уран чүүл коллективтериниң, ыры болгаш хөгжүм ансамбльдериниң концерттери улаа-дараа эрткилээн. Кызылдың уран чүүл училищезиниң концерт залынга «Аяс» ансамбльның сонун концертин аңаа келгеннер улуг сонуурга-биле көрген.

Кызылдың № 4 ортумак профессионал-техниктиг училищезиниң тыва хөгжүм оркестри сөөлгү үеле культура-массалыг хемчеглерге доктаамал киржип, бодунуң профессионал мергежилин бедидип турар. Май 1-ниң байырлалынга турааскаатан концерт көөргүзүкчүлерге оон хөгжүмчүлери идепкейлиг киришкен.

ЧУРУКТА: № 4 профтех-училищениң тыва хөгжүм оркестри ойнап тур.

Оолдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Май 7-ден 12-ге чедир телевидение

Вторник

МАЙ 7

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Чугула репортаж». 9.20 «Адвокат». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги серияз. 10.20 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11.00 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 Уругларның музыка клуву. 12.50 Лирика альбому. Шүлүкчү К. Скворцов. 13.15 — 13.40 Мультфильмнер.

• • •

15.00 Музыка шыгжамыры. 16.25 «Кадайым — кырган-авам». Уран-чечен телефильм. 16.30 Барымдаалыг телефильм. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Ленинградтың радиокомитединиң ажылының дугайында. 17.00 «Рок-кичээл». 18.00 Политиктиг диалогтар. 18.30 ТМА. 18.45 «Адвокат». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги, 3-кү серияларн. 21.00 «Үе». 21.45 «ВиД». 22.45 «Сес». Литературлуг уран-чечен программа. 00.15 «Меридиан». 00.30 — 01.30 «Хадыңнарның үннери». Барымдаалыг телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Константин Батюшков». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35: 9.35 Музыка. Чедиги класс. 9.05 Француз дыл. Бирги чылы. 10.05 Француз дыл. Ийиги чылы. 10.35: 11.35 Төөгү. Чедиги класс. 11.05 «Бурда модель» көргүзүп тур...». 12.05 «Турбиннерниң хүннери». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү серияз. 13.05 Камерлиг хор. 13.55 Ритмиг гимнастика. 14.25—15.30 «Ковель чоогунда эзим». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги серияз.

• • •

17.20 «Чылдың үелери»

КЫЗЫЛДАН

18.05 Композитор А. Чыргал-оолдуң чогаадылгазынга турааскааткан концерт. 18.25 Рынокче базымнар. 18.55 «Азия товү». Информация-публицистиг программа. 19.40 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.55 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.10 Концерт. 21.00 «Үе». 21.45 «Дайын». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги серияз. 22.55 — 00.50 Футбол. ССРЭ чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.05 Ритмиг гимнастика. 18.35 «Музыкалыг телеабонемент». 5-ки дамчыдылга. 19.35 —19.55 «Ажыдыышкын». Барымдаалыг телефильм.

Среда

МАЙ 8

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ажылгыр чарылгачы». 9.15 «Адвокат». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү серияз. 10.20 Мультфильм. 10.30 «Сөс». Литературлуг уран-чечен программа. 12.00 ТМА. 12.15 — 13.15 «Рок-кичээл».

• • •

15.00 «Оюннар болгаш ... лээшкиннер өңнүктери». Уран-чечен телефильм. 15.20 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 16.20 Тоолдар болгаш ужуралдар». 17.45 «Херээжей бүрүлүг». 18.00 П. И. Чайковский. «Улуг чыдыр чараш кыс» деп балеттен концерт сюитазы. 18.30 ТМА. 18.45 «Он алды харга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.30 Орус улустуң ырлары. Телерадио конкурстуң лауреады Е. Молодцова күүседир. 19.45 Көргүкчүлерниң дилээ-биле. «Дорт чавызавышаан, бомбалаар самолёттуң хрониказы». 21.00 «Үе». 21.45 «Эфирде музыка». 23.45 — 01.20 Эстрада программазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 3-кү класс. 9.05 Немец дыл. Бирги чылы. 10.05 Немец дыл. Ийиги чылы. 10.35; 11.35 Ийиги биология. 10-гу класс. 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 —14.15 «Ковель чоогунда эзим». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги болгаш 3-кү серияларны.

• • •

16.45 «Эртенги сылдыс»

КЫЗЫЛДАН

17.45 Уругларга фильм. 18.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 18.50 Медээлер. 18.55 «Бистиң Тиилелгевистиң чазы». Тиилелге хүнүнге турааскааткан программа. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Делегей рыногунче дүлгүүр». Француз вариант. 20.45 Урео хөгжүм ойнаар. 21.00 «Үе». 21.45 «Дайын». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң 3-кү серияз. 23.00— 01.30 Радио хүнүнге турааскааткан концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Европаның черы» деп бөлүктен (Дания). 18.40 «Тоолчургу ыраажы. Борис Зайцев». 19.30 Россияның парламент медээчизи. 19.45 Коллаж. 19.50 Барымдаалыг телефильм. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Четверг

МАЙ 9

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 «Май ай турган». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 8.25 «Дайынчы чылдарны сактыдыр мен...». 8.50 «Өңнүктер-эштер дугайында». Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң Москва хоорунда 9.35 «Маршал Жуков. Намдарындан арыннар». Барымдаалыг фильм. 11.00 Мультфильмнер. 11.20 «Эртен аяс хүн болур». Барымдаалыг телефильм. 11.55 «Бир шииниң төөгүзү». (А. Миронов биле А. Папанов сатира театрында). 13.00 Циркке бүгүде ышак. 13.45 «Ийи дайынчы». Уран-чечен фильм. 15.00 «Тиилекчилер». 16.00 «Бөгүн —Тиилелге байырлалы». 16.15 «Утпас-тыр мен...». «Ыры дугайында сактыышкын» деп бөлүктен. 16.55 Мультфильм. 17.05 «Ойна, элер-хааржак». Телекөргүкчүлерниң чагааларын бүгаар. 18.40 Кино-чурумал. 18.50 Фашизмге ужур демиселге амы-тынындан чарылганнарга чырыткылыг турааскаал. Минута иштинде туруп сактыышкын. 19.10 «Чер — бистиң ниити өргээвис» деп фотоконкурс. 19.15 «Солдаттар». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «Солдат ыры фестивалы». 00.15 —00.40 Барымдаалыг телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 8.50 Кыска рассказ антологиязы. Е. Носов. 10.00 С. Алексеевич. «Дайынга кээргел турбас». Фильм-шии. 11.55 Уругларга фильм. 13.00 Дайынчы ырлар ансамблиниң концерти. 14.00 «Шулукчу болгаш дайын». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 14.50 Л. Руслановага турааскааткан концерт. 16.10 Мультфильм. 16.25 «Володьканың чуртталгазы». Уран-чечен телефильмниң 1-ги, 2-ги сериялары. 18.40 «Эштерим—солдаттар». 18.50 Фашизмге удур демиселге амы-тынындан чарылганнарга чырыткылыг турааскаал. Минута иштинде туруп сактыышкын. 19.10 «Мээң эргим кырганнарым». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 19.30 Делегатскиде музей. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Бокс. Европа чемпионады. Швециядан дамчыдылга. 21.00 «Үе». 21.45 — 23.00 «Дайын». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң 4-кү серияз.

Пятница

МАЙ 10

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртенги демир-орук». ССРЭ-ниң улустарының ырлары болгаш танцылары. 7.00 Ритмиг гимнастика. 7.30 Эртенги хөглүг программа. 8.00 ТМА. 8.15 Бистиң садывыс. 8.45 Концерт. 9.20 Мультфильм. 9.50 Уругларга фильм. 10.50 Барымдаалыг телефильм. 11.00 «Эртенги сылдыс». 12.00 «Бурда модель» көргүзүп тур...». 12.30 А. Н. Островский. Фильм-шии. 14.50 Бүгү-российның телерадиоконкурузунуң лауреады ырлаар. 15.00 ТМА. 15.15 «Овур-хевир». Литературлуг дамчыдылга. 16.15 Режиссёр Г. Натансонуң фильмнери. 18.00 Делегей панорамазы. 18.45 Мультфильм. 19.05 Фильм-концерт. 19.40 «Тын-меңди үнген кижи чыргазык». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «ВиД» программа. 00.20 — 01.30 «Джаз дүнези».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Объектив». Ужуражылышкын. 8.50 «Хуулгаазын чээрен». Мультфильм. 9.10 Орус чугаа. 9.40 Олекминск заповедниктиң салым-хуузунуң дугайында. 10.15 «Кадар он бир» видеоканал. 13.45 Америк футбол. Делегей лиганың бирги чери дээш. 14.45 Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 6-гы фильм. 15.55 «Ачыбуян». (Телерадиомарафонуң түңнелдери-биле). 17.55 Россияның парламент медээчизи. 18.10 Коллаж. 18.15 Бокс. Европа чемпионады. Швециядан дамчыдылга. 19.00 «Ыныг театрым». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Городок спорту. 21.00 «Үе». 21.45 «Дайын». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң 5-ки серияз. 23.00 — 00.55 Футбол. ССРЭ кубогу. Чартык финал.

Суббота

МАЙ 11

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Сактып чоруурларның дугайында». Барымдаалыг телефильм. 7.00 «Эртенги сылдыс». 8.00 ТМА. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 Бүгүдеге спорт. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртка бараан болуушкунга». 11.00 Эртенги хөгжүг программа. 11.30 «Аяк-чорукчулар клуву». 13.00 «Көдээден дамчыдылга». 14.00 «Кадыкшыл». 14.30 «Далеп чорук ор бис». 15.00 ТМА. 15.15 «Чурукчунуң мастерскаязында». 15.35 «Марафон-15». 16.50 «Улустуң тоолдары болгаш делегейниң янзы-бүрү чурттарының ирткчалары». Анри Гюго (Франция). 16.55 Музыкалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. Ыраажы Алла Баянова. 18.10 «Уолт Диснейг көргүзүп тур...». 19.00 Эстрада программазы. Т. Рузавина биле С. Тюшев киржир. 19.25 Поэзия минуталары. 19.30 «Холумну болгаш чүрээмни сундум». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «Кинопанорама көргүзүп тур. 23.15 — 00.20 Концерт. Дирижёру Е. Светланов.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаже, чыскаалыңар!». 8.15 «Тоолдан чугаалап көрүнер, доктор». Мультфильм. 1-ги, 2-ги, 3-кү үндүрүлгелери. 8.50 Барымдаалыг телефильм. 9.30 «Ынакшылбиле сагнымышаан...» Клавдия Шульженко. 10.15 «Кадар он бир» видеоканал. 13.45 «Агат». Барымдаалыг телефильм. 14.00 «Дем каттыжылгазы» видеоканал. 17.30 «Михаил Муромов ырдап ыржее». 18.05 «Планета». 19.05 Киноконцерт. 19.50 Поэзия минуталары. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Барымдаалыг фильм. 20.45 Улустуң аялгалары. 21.00 «Үе». 21.45 «Дайын». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 6-гы серияз. 22.55 — 23.40 Аът спорту.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
КЫЗЫЛДАН

12.00 — 17.00 «Тыва—ТВ»

Воскресенье

МАЙ 12

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Спортлото тиражы». 9.20 «Холумну болгаш чүрээмни сундум». Уран-чечен фильм. 10.45 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 11.45 Ансамбль концерти. 12.00 ТМА. 12.15 «Футбол допчулалы». 12.45 — 14.00 Ыраажы Алла Баянова. Музыкалыг телефильм.

• • •

15.00 «Малахов базырыы». Уран-чечен фильм. 16.50 «Бир эвес силерге дээш...» 17.05 «Ак дугайында ном». Англи чогаалчы Э. Несбит. 17.45 Улусчу аялгалар. 18.00 Айның пок чорук шимчээшкини. 18.30 ТМА. 18.45 Концерт. 19.10 Дипломатчы эвес беседалар. АКШ-тың президентизи турган Ричард Никсон болгаш политиктиг тайылбырлакчы В. С. Зорин. 19.35 «Сээң ажыг-шужүүңнү үлежийн». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 Чугула репортаж. 21.55 Футбол допчулалы. 22.25 «Брэйн-ринг». 7-ги үндүрүлгези. Финал. 23.10 Хронография. 23.25 «Пи» демдээ-биле. Чапсарда — (00.15) «Меридиан». 01.10 — 02.00 «Гимназистер». Барымдаалыг фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 8-ки класс. 9.05 Англи дыл. Бирги чылы. 10.05 Англи дыл. Ийиги чылы 10.35; 11.35 Литература. 6-гы класс. 11.05 «ТелеЭКО». Журнал. 12.05 «Музыкалыг телеабонемент». 13.05 «Планета». 14.05 «Шоотанның кузели-биле». Шии. 15.10 — 16.10 «Бүгүдеге педагогика».

• • •

17.05 «Шаптараазынга торулбайн». Совет ажылгыр-тывынгыр кончаачылар дугайында.

КИНО

МАЙ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Взлом» (Германия) 9.40, 12.00, 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Искусство любви» 14.20, 16.30, 18.40, шактарда.

«ВОСТОК»: «Секретный указ императора» (Кыдат Улус Республиканың кинозу) 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

КАЖАН, КАЯА, ЧҮҮ БОЛУРУЛ?

МАЙ 8-ТЕ

РСФСР-ниң КП-зының Тыва рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга Тиилелге хүнүнге турааскаатан байырлыг хурал 17 шакта болур.

МАЙ 9-ТА

В. И. Лениниң болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынынга өлген дайынчыларның турааскаалдарынга «Аддар» гирляндыларны 10 шакта салыр.

Кызылдың кол шөлүнге шериглерниң болгаш юнармейлерниң парады 11 шакта эгелээр.

«Совет Тываның 5 чылы» стадионга «Динамо» болгаш «Спартак» командаларының хоочуннарының аразында бут бөмбүүнге эш хуузунуң ужуражылгазы 14 шакта болур.

Ол-ла стадионга 4х100 метрге эстафета 13 шак 30 минутада эгелээр.

Шыдыраа клувунга хоочуннар аразынга шыдыраа маргылдаазы эгелээр.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарын, шуптуу кызылчыларны, хоорайның аалчыларын байырлыг кежээге болгаш байырлалдың эп чоруудар хемчеглеринге идепкейлиг киржирин партия хоорхому болгаш хоорайкүскөм чалап тур.

ЛОТЕРЕЯЛАРЫҢАРНЫ ШУУШТУРУҢАР!

Республиканың профэвилелдериниң спорт ниитилелиниң моон мурнунда тараткан спорт лотереяларының ойнаашкыны 1991 чылдың май 1-де болган. Дараазында дугаарларлыг лотереялар ойнаашкынга таварышкан:

«Москвич» автомашина	33735
«Урал» мотоцикл	21288
«Иж-Юпитер» мотоцикл	40763
Өңнүг телевизор «Таурас»	49819
Ааза телевизор	35260
Ааза телевизор	44928
Соодукчу «Саратов»	07010
Доңурар камера «Саратов»	39316
Хеп чуур машина «Малютка»	29704
Электроплитка	35817
Чадыг хевис	06921
Чадыг хевис	28150
Бут мячиги	44314
Спорт костюму	22195
Хатка кедер костюм	31482
Электросамовар	10645
Электросамовар	44419
Хаакчы комплектизи	34219
Хаакчы комплектизи	21387
Спорт куртказы	22085
Путевка—«Чедер» курорт	22341
Путевка—«Чедер» курорт	19841
Путевка—«Чедер» курорт	34592
Путевка—«Үш-Белдир» курорт	24986
Путевка—«Үш-Белдир» курорт	31946
Путевка—«Үш-Белдир» курорт	19966
Футболист комплектизи	39824
Футболист комплектизи	48996
Волейболист комплектизи	08616
Волейболист комплектизи	48509

Ойнаашкынга таварышкан чүүлдерни бо чылдың май 5-тен май 17-те чедир профэвилелдерниң спорт ниитилелинден алыр. Ол «Хүреш» стадионда турар.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34, ● оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17, ● приемная — 3-34-26, ● харысалгалыг секретарь — 3-34-92, ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партий жизни-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ● советтер ажылының — 3-31-98, 3-11-23 ● үлетүүн — 3-34-49, 3-36-73 ● көдээ ажыл-агый 3-41-16; ● культура — 3-39-15, 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57, репортерлар бөлүү — 3-34-39 ● чагаа килдизи — 3-39-02 ● онзага — 3-34-93; ● корректорлар—3-34-19; ● үндүрүкчүлер— 3-27-41 ● солун кедбейн баргаңза — 2-32-75 ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница суббота хүннеринде үнер.
Чылда 260 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга ажалы.
Тиражы 27915 экз.
Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 88.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл май 8 среда
№ 82 (14582)
(Чагыдар өртээ 6 көп.). Садар өртээ 10 көп.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң болгаш партияның республика организациязының контроль комиссиязының каттышкан пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң болгаш партияның республика организациязының контроль комиссиязының каттышкан пленуму дүүн Кызылга, Политиктиг чырдыышкын бажыңынга болуп эрткен.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин пленумну ажыткан.

«Партийжи сагылга-чурумну быжыглаар талазы-биле партия организацияларының сорулгаларының дугайында» айтырыгны аңаа чугаалашкан. Партияның республика организациязының контроль комиссиязының даргазы Д. К.-Х. Ооржак бо талазы-биле илеткелди пленумга кылган.

Пленумга санал бергеннер: партия Каа-Хем райкомунуң бирги секретары **В. Б. Петров**, партия рескомунуң бюро кежигүнү, партия Бии-Хем райкомунуң бирги секретары **Т. А. Парчин**, Өвүр районда «Торгалыг» совхозтуң партком секретары **Б. Х. Натпит**, партия Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары **С. К. Күжүгет**, Тыва АССР-ниң хлеб быжырар болгаш макарон кылыр бүдүрүлгелериниң каттыжышкынының кол механиги, партия эге организациязының секретары **Ч. И. Доспан**, партия Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары **М. Д. Кара-Сал**, партия рескомунуң бюро кежигүнү, Тес-Хем районда «Чодураа» совхозтуң партком секретары **О. Ч. Сырат**, партия Эрзин район организациязының контроль комиссиязының даргазы **Ш. К. Маажый**, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының марксизм-ленинизм кафедразының эргелекчизи **С. М. Биче-оол**, партия Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары **Д. О. Саая**, Улуг-Хем районда «Ак-Хем» совхозтуң партбюро секретары **С. И. Аптан-оол**, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы **К. С. Күжүгет**, Тыва АССР-ниң улус өөредилге министри **Н. С. Коңгар**.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** пленумну түңнеп, чүве чугаалаан.

Илеткелчи **Д. К.-Х. Ооржак** түңнел сөс чугаалаан.

«Партийжи сагылга-чурумну быжыглаар талазы-биле партия организацияларының сорулгаларының дугайында» доктаалды пленум хүлээп алган.

Партияның республика комитединиң болгаш партияның республика организациязының контроль комиссиязының каттышкан пленуму ооң-биле ажылын доосккан.

ПАРТИЙЖИ САГЫЛГА-ЧУРУМНУ БЫЖЫГЛААР ДЭЭШ

Партия рескомунуң болгаш партияның республика организациязының контроль комиссиязының каттышкан пленумунга контроль комиссиязының даргазы Д. К.-Х. ООРЖАКТЫҢ илеткели

Партийжи сагылга-чурумну быжыглаар талазы-биле партия организацияларының сорулгаларының дугайында айтырыгны бо пленумга ниитилелге болгаш партияга аажок нарын үеде чугаалажып турар-дыр бис деп, Д. К.-Х. Ооржак чугаалаан. Чуртта ниитилел-политиктиг байдал улам чидигленип турар. Улус ажыл-агыйының сандараашкыны үргүлчүлеп, кижилерниң амыдыралчы деңнели кудулап, өртектер өскениңге болгаш бараан чедишпезинге ажылчы чоннуң чоптүг хомудалы өзүп турар. Ниитилелде политиктиг удур туржуушкун кадыг хевирже шилчээн. Антикоммунистиг оппозиция тургустунган, ол эрге-чагырганы холга алыр, диктатураны тургузар, совет социалистиг тургузуну узуткаар, эвилел күрүнени сандарадыр сорулганы салган. 1991 чылдың март 17-де болуп эрткен Бүгү-эвилел референдумунга чоннуң хөй кезиниң бот-догуннаан хостуг күрүнелерниң чаартынган Эвилели турзуп деп бадылааны безин хөй-хөй салгалдарының күженишкиннери-биле тургускан бүгү чүүлдерни канчап-даа тургаш болза, чуура шаварын оралдажып турар кижилерни доктаатпайн турар.

Ол чорудулгалар республиканы база ойбаан. Экономиктиг харылзааларның үрелгени, кереэлиг хүлээлгелерни үзер хоочураан аарыглар республиканың улус ажыл-агыйын шиңгы чидириглерге чедирген, чамдык бүдүрүлгелерни доктаадып тургузарынга айыылды тургузуп турар. Ол чүүлдер күш-ажылчы идепкейни чавызадып, бүдүрүлгелерге болгаш каттыжышкыннарга сагылга-чурумну баксырадып турар.

Бо чылын ниитилел бүдүрүлгезиниң кудулаашкыны чүгле доктааган эвес, харын-даа улам дорайтап турар. Бараанныг продукция бүдүрүлгези эрткен 4 айда, 1990 чылдың ол үезинге деңнээрге, 10,1 хуу кудулаан. Бо үе дургузунда херегленкчилерге 5,5 миллион рубльдиң продукциязын чедир бербээн.

Мал болгаш куш, сүт болгаш чуурга садары 1990 чылдың бо үезинге деңнээрге дыка эвээжээн. Капитал салыышкынының шиңгээдип алыры, тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлин күүседири кудулаан.

Чоннуң садыг, чуртталга-амыдырал болгаш транспорт хандырылгазы чоптүг чемени болдуруп турар. Чинжеч садыг кылыр, оорлаар чоруктар нептерээн.

Чамдык партия организацияларының социал-экономиктиг, харын-даа идеологтуг, кижизидилге сорулгаларны шиитпирлээриниден хоорулганы хомуданчыг, чамдык таварылгаларда совет, ажыл-агый органнары-биле быжыг харылзаазын болгаш кады ажылдажылгазын чидирип турар. Конституцияның алдыгы чүүлүн ап кагган соонда партия организациялары, оларның секретарьлары хөй кезиинде элээдип, сагылга-чурумну анаа-ла кошкаткан, коммунистерниң кылганы алдагдалдыг чүүлдерни үнелээриниң мооу-шинаар бирээзин кошкаткан, Устав айтырыгларын чугаалажып көөрүн ховартаткан. Удуртукчуларның аңгы-аңгы категориялары-биле ажылдаарының даандырган ажыл-дерээ дээш, СЭКП Уставының негелделерин, партияның болгаш күрүнениң сагылга-чурумун сагып турары дээш коммунист удуртукчулардан шыңгыы негелдени тургузарының системазы читкен.

Чуртта нептерээн политиктиг болгаш экономиктиг кризис, СЭКП-ни кайы хамаанчок шүгүмчүлээр чорук белгаш бот-шүгүмчүлел партияга, ооң бүгү организацияларынга болгаш удуртукчу структуразынга улуг согугну таварыштырган. Амгы үеде дыка хөй кижилер, ылаңгыя чаа көстүп келген демократтар СЭКП-ниң мурнуку болгаш амгы частырыглары дээш өлче чидиг халдаашкынны чорудуп, партия комитеттери-биле, организациялар-биле болгаш партийжи ажылдакчылар-биле удур туржуушкунну ээлеп турар. Амгы үеде дыка хөй партия эге организацияларының секретарьларын, шынчы болгаш бердинген коммунистерни партийжи сагылга-чурумну быжыглаарының айтырыглары дүвүредип турар. Кижилер боттарывыстың иштивисте чурумувусту тудуп алырывысты негеп турар.

Байдал мындыг турда коммунистерниң медерелдиг сагылга-чурумну онза улуг ужур-дузалыг. Шынап-ла, СЭКП дээрге чуртту тургустунган кризистиг байдалдан үндүрүп шыдаар политиктиг нити-эвилел кара чаңгыс партия-ла болгай. СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан январь (1991 ч.) Пленумунга база СЭКП ТКК-ның март (1991 ч.) Пленумунга кризистиг байдалдан үнер аргалар бар, ынчалза-даа ол партияның ажыл-херектеринден дыка хамааржыр дээрзин демдеглээн.

Бо чылдың апрель 11-де ССРЭ-ниң Юстиция министерствозунга СЭКП Уставының бүрүткелн болган. Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы ниити-эвилелдиң политиктиг партиязының статузун болгаш юридиктиг эргени алган. Коммунистиг партия ССРЭ Конституциязынга болгаш совет хоойлуларга дүүштүр ажылдап, бодунуң программныг эчис сорулгаларын барымдаалап, күш-ажылдың кижилериниң, социалистиг шилиишкинге берлинген ниитилел бөлүктериниң эрге-ажыктары дээш туржуп турар.

СЭКП-ге езулуг психологтуг дайынны чарлаан. Бистиң политиктиг удурланыкчыларывыс партияны карартыр дээш кандыг-даа аргаларны ажыглап турарлар. Олар шыңгыы күүседикчи сагылга-чурумну чеческ кылып ап, кижилерни чүгле политиктиг чылдаганнар болгаш хуу бердиниишкин-биле шилип ап турарлар.

Партияның хүрээлениң каган, ооң дүүнгү дыка хөй кежигүннери «демократтыг» деп адаар партияларның идепкейлиг талалакчылары апарып, антисоциалистиг күштерге каттыжып, боттарының күженишкиннерин СЭКП-ниң адын баксырадырынче угландырып, ССРЭ-ниң хоойлу езугаар соңгуткан парламентизин тарадырынче ажыл-биле кыйгырып, Президентини болгаш Министрлер кабинединиң дүжүрерин, ССР Эвилелиниң сандарадырын негеп турар дээрзин СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан апрель (1991 ч.) Пленумунга демдеглээн. Бо ажыл-херээнге олар чүнү-даа, өске бодалдыг кижилерин, хамыктың мурнунда коммунистерни күш-биле кезедиринге болгаш судтаарынга, чурттуң национал байлаан садып саарарынга болгаш ону капиталистиг чурттарның чиг эт алыр черинге болдурарынга, күчүлүг күрүнени национал үүрмек бөлүктерге үзеринге, ындыг арга-биле эрге-чагырганы ээлеп алырынга чедир ажыглап турар. Ол кампанияның бадыткалы болза В. И. Ленинче, ооң өөредииинче халдаашкыннар, аңаа тураскаалдарга хамаарыштыр чурум чок аажылаашкыннар болуп турар.

Бистиң республикада база деструктивтиг, антисоциалистиг күштерниң төлээлекчилери тыптып келген, олар боттарының ажыл-херектеринге чүве билбес, белеткел чок кижилерни, ылаңгыя аныяктарны хаара тударын оралдажып турар. А чамдык кижилер аңаа алзып турар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң эрткен сессиязынга бөлүк коммунист депутаттар депутат Г. Я. Эпптиң партия рескомунуң адрезинче үндезин чок болгаш нүүр чок халдаашкынынга хамаарыштыр политиктиг медеглел кылган. Ол-ла сессияга депутаттар бөлүк хамаатыларның Дөгедаанда «Ленин» деп бижимелди эткенин буруу шапкан болгаш ону мурнуку хевиринче киирерин Кызыл хоорайкүүскомундан негээн. Кызыл хоорайга бөлүк кижилер аш база чарлаан болгай. Ол конституцчу эвес байдалдыг болуп, республиканың хоойлу езугаар соңгуткан удуртукчуларынче ыйыдышкын кылыр сорулгалыг чаа тывылган чамдык демократтарның чүткүлүн илергейлеп турган.

Бөгүн партия рескому, хоорkomу, райкомнары, контроль комиссиялары, улус депутаттарының Советтериниң хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырга туткан коммунист удуртукчулары ындыг авантюрисчи хөделиишкиннерге чогуур үнелелди болгаш шиитпирлиг харыны бээр ужурлуг дээрзин кижи бүрүзүнге билдингир апарган.

СЭКП ТК-ның омүнээзиплен ССРЭ-ниң Дээди Совединиге антикоммунистиг хөделиишкиннерге удур угланган хоойлу телевиделенин хоойлужудулга саналдаар эргезин ажыглап киирер үе келген дээрзин СЭКП ТК-ның март (1991 ч.) Пленумунга демдеглээн.

Коммунист бүрүзү СЭКП ТК-ның, РСФСР КП ТК-зының, рескомнуң, бодунуң партия организациязының болгаш бодунуң хуу туружун эрес-дидими-биле болгаш шиитпирлиг-биле камгалаарын, янзы-бүрү экстремистерге, национализмниң, шовинизмниң болгаш сепаратизмниң илерээшкиннеринге удур шиитпирлиг демиселди чорударын, ажыл-херектиң херек кырында байдалын бадыткалдыы-биле көргүзерин, «демократтар» деп аттың артында чаштынып алганнарның езулуг арын-шырайын илередирин чедип алыр ужурлуг бис.

Партийжи сагылга-чурумнуң быжыглаашкыны коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң аразынга идей-кижизидилге ажылын күштелдирери-биле дорт харылзаалыг. Ооң ужур-дузалы саналдарның аңгы-аңгы болуп, янзы-бүрү медээ-дыңналгаларны, ылаңгыя массалыг информацияның мөге демократчы чечектеринге көвүдеп турар үеде улам өзүп турар.

Чуртта болгаш республикада болуушкуннар дугайында шын медээни коммунистер, ажылчы чон чогуур үезинде алыр, марксисчи-ленинчи идеологияны шиңгээдир, партийжи шиитпирлерни шын хүлээп алыр болгаш чогуур түңнелдерни үндүрер, бодунуң хамааты тодаргай туружун тодарадыр аргаларлыг болур ужурлуг. Маңаа партия рескомунуң, хоорkomунуң болгаш райкомнарының база партия эге организацияларының массалар-биле хүн бүрү харылзаалары, партия хуралдары, политөөредилге системалары, ажылдың чаңгыс аай политхүннер, айтырыглар болгаш харыылар кежээлери, «төгерик столдар» дээн ышкаш шылгаттынган хевирлери чугула рольдуг болур. Ынчалзажок хөй-хөй черлерде олар ажыглаттынмайн келген.

Республиканың болгаш районнарның партийжи солуннары «Шын», «Тувинская правда» болгаш өскелерге-даа «Чогум кымыл, ол» деп доктаамал эгелерни ажыдып, аңаа идея талазы-биле удурланыкчыларывыстың алыс мөзүзүн база сорулгаларын сойгалаары-биле чергелештир кортуундан база дораан апкы дег кежикке саттынып, доп-дораан партбилеттерин дужаап бериптеринге белен партия ажылдакчылары чораанналның, удуртукчуларның оодежогун көргүзер болза чогуур.

Партияның шугумун тайылбырлаары-биле, ооң практиктиг базымнарын деткиири, политиктиг удурланыкчыларга ойтур шавыышкын бээри-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле телевидениеге, радиога, партийжи парлалга арыпнарынга партия рескомунуң, хоорkomунуң, райкомнарының секретарьларының, контроль комиссияларының даргаларының болгаш өскелээ активтиң чүве чугаалазарын, материалдар бижиирин доктаамал болдурары чугула.

Партийжи хүрээлениң чаңгыс эвии, партийжи эш езуун быжыглаарын улуг ужур-дузалыг кылдыр көөр, коммунистерниң харысалгалыг болгаш органзастыг болуун ижиктирип кижизидер дээш парторганизацияларның база оларның соңгулдалыг органнарының ажылын үргүлчү углап баштаары эргежок чугула.

Моон-биле кады күш-ажылчы коллективтерде партия организация бүрүзүн быжыглаар, бүдүрүлгелериниң амыдыралының бүгү-ле талаларынга оларның салдарын бедидер апаар. Девискээрлерде болгаш улустуң чурттап турар черлеринде парторганизацияларны тургузарының база быжыглаарының оруу-биле чоруур. Олар чон ортузунга идея-политиктиг ажылдың кол үүрлери, ажылчы чоннуң, коммунистерниң социал камгалалының органзастакчы звенолары, хөй-ниитиниң санал-бодалын шиңчилеп, өөренип кооруңуң база хевирлээриниң төптери апаар ужурлуглар.

Коммунистерниң дыка хөй кезии СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң документилерин, СЭКП ТК-ның Пленумнарының, ооң Политбюрозунуң, Секретариадының база РСФСР-ниң КП-ниң ТК-зының шиитпирлерин эки-ле билбезин, ажыглап [illegible] анализ көргүскен. Бо чугаа партияның XXIII республика конференциязының база пленумнарының доктаалдарынга база хамааржыр.

Партийжи сагылга-чурумну быжыдарынга чугула роль күүселдени хынаарын органиазастарынга онаажыр. Контроль болгаш күүселде хыналдазы ниң янзы рольдуг болуру билдингир болгай. Олар корум-чурумну быжыдарынга дузалаар болгаш партийжи шиитпирлерни күүседиринге деткимче бээр. Партияның республика комитеди, ооң килдистери болгаш комиссиялары, контроль комиссиязы ол ажылды чогуурубиле сайзыраңгайжытпайн келген. Партийжи органнарның шиитпирлерин күүседип турары дээш негелде совет, ажыл-агый органнарының база бүдүрүлгелерниң, организацияларның коммунист удуртукчулары чавыс. Партия хуралдарынга, партия комитеттериниң пленумнарынга, партияның республика, хоорай, районнар конференцияларынга чугаалаттынган шүгүмчүлелдиг чүүлдерге болгаш саналдарга хамаарыштыр күүселдениң кошкаа болдуруп болбас ужурлуг херек-тир.

Күүсекчи сагылга-чурумнуң чавызындан Кызыл хоорайның чылыг-энергия ажыл-агыйын хөгжүдеринге улуг частырыглар болдунган. Кышкы үеде чылыг чедишпээниинден чамдык чурттаглга кварталдарында бажыңнарның температуразы 16 градустан өскевээн, чамдык школалар, уруглар албан черлери кезек үеде хагдынып турган. Ол айтырыгга моон соңгаар база кичээнгей чок болур болза, чаа микрорайоннарга тудуг кылырын саададыр, чурттаар оран-сава программазын шуут үзеринге чедирер деп чүвени коммунист удуртукчулар А. Д. Монгуш, И. А. Остапец, С. С. Конвиз, В. А. Попов, партия кежигүнү чораан Ю. И. Сурков медереп билген турар ужурлуг.

Республикада бүдүрүүшкүн кудулаашкыны улус ажыл-агыйының барык-ла бүгү адырларында — бүдүрүлге-техниктиг кылыглардан эгелээш чоннуң хереглел бараанларын бүдүрерниге чедир нептереп турар. Эң ылаңгыя культура-амыдыралга база ажыл-агыйга хереглээр кылыглары бүдүрериниң хемчээлин важок улуг эвээжеткени-биле эптежир кандыг-даа арга чок. Садыг четкизинге продукция бээр талазы-биле кереэлиг хүлээлгелерни үргүлчү күүсетпес чээрби хире хожудаан бүдүрүлгелер болгаш организациялар бар, оларның аразында алгы заводу, Улуг-Хем ныш. ажыл-агыйы, автосептелге заводу, лааранылга-трикотаж фабриказы болгаш өскелер-даа бар. Ук бүдүрүлгелерни коммунист эштер В. П. Козловский, Ч. Д. Сат, Х. Ч. Сарыглар болгаш өскелер-даа удуртуп турар. Байдалды эдер дээш олар бүгү-ле чогуур чүүлдерни кылып турар бе? Бодавыже, ындыг эвес хире.

«Тыва кобальт» комбинатта байдал кедергей нарын байдалда артпышаан, ол дугайын парлалга чаңгыс эвес удаа бижип келди. Ындыг берге байдалды барымдаалааш, комбинаттың парткому, коммунистер А. В. Меньшиков, С. Г. Поляков күш-ажылчы коллективтерге тодаргай ажылче, бүдүрүлгени кадрлар-биле четчелээриниче кичээнгейни улгаттырар ужурлуглар. Ол бир талазында Нийде — СЭКП кежигүнү В. А. Парунин эвилел министерствозу-биле кады комбинатты специалистер-биле быжыглаар талазы-биле практиктиг хемчеглерни ажылдап кылырын дүргедедир, бо чылдың бирги чартыында чиг этти комплекстиг ажыглаарының, коллективтиң ажылының ажыктыын бедидериниң, бүдүрүлгени карылга чок болдурарының талазы-биле хемчеглерни дарый алыр апаар.

Капитал тудугда байдал кес кырында келген. Коммунистер Г. М. Шубник, М. А. Кыргыс, А. И. Антонов, П. А. Петров, Н. А. Жоголь болгаш өскелер-даа тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлиниң кудулаашкынын доктаадыр, оон ону чоорту көвүдедир дээш, кол фондуларны ажыглалга киирерин, капсалыышкыннарны шиңгээдип алырын экижидер дээш онза хемчеглерни боттандырар ужурлуглар.

Чоннуң амыдырал байдалы аажок кудулап турар байдалдарда коммунист удуртукчуларның болгаш специалистерниң күүседикчи сагылга-чурумну сагыры, садыгның, коммунал-амыдырал хандырылга, транспорт база харылзаа бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажылынга доктаамал контрольду тургускан турары кончуг чугула.

Көдээ ажыл-агыйда байдал база дыка берге. Коммунистер эштер А. А. Мельников, В. О. Оюн, И. Г. Лавриненко күш-ажылчы коллективтерни мал кыштаглаашкынын органызастыг эрттирериниче мобилизастап шыдаваан, ажылда бууразашкыннар дээш удуртукчулардан база специалистерден чогууру-биле айтырбайн келгеннер. Ооң түңнелинде бирги кварталда колхозтар болгаш совхозтар янзы-бүрү чүзүн 45 муң малдан когараан, ол дээрге эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге 1,4 катап хөй болуп турар. Мыйысыг бода малдың саны 1,3 муң, хой, өшкү 75,4 муң башка кызырылган. Бир инектен-не сүт саары 55 килограмм эвээжээн. Күрүнеге 947 тонна эътти, 1172 тонна сүттү чедир бербээн.

Каш чыл мурнунда тургаңындан Таңды, Улуг-Хем, Каа-Хем районнарның агроүлегпүр каттыжышкыннары (эштер Н. Т. Букша, Г. В. Черепанов), «Бурунгаар» (эш А. Х. Монгуш), ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг (эш Ч. Х. Монгуш), «Россия» (эш И. П. Лавриненко) совхозтар дыка кошкак ажылдап турар, ол черлерде бо кыштаглаашкын үезинде, эрткен чылдың деңнелинге көөрде, мал продукциязын бүдүрерин база саарын дыка кудулаткан, мал саны, чаш төл алыры эвээжээн, малдың өлүп хораары көвүдээн. Ук удуртукчуларның ындыг байдал дүвүретпейн турар деп чугаалап болбас-ла харын, ынчалза-даа оларның ап чорудуп турар практиктиг хемчеглери чогуур ажыкты, түңнелдерни бербейн турар.

Республикада база бир чидиг болгаш нарын айтырыгларның бирээзи социалистиг хоойлу-дүрүм сагылгазын база корум-чурумну быжыглаары болур. Бо чылдың дөрт айларында, эрткен чылдың ол үезинге турганынга деңнээрге, кем-херек үүлгедиишкини 16,8 хуу өскен. Кызыл хоорайда, Каа-Хем, Бии-Хем районнарда ол дыка өскен. Рескомнуң болгаш контроль комиссиязының каттышкан пленуму эрге-хоойлу камгалаар органнарның коммунист удуртукчулары эштер В. Б. Кара-Салдан, С. С. Зотовтан, Ю. Т. Стал-оолдан республикага чогуур корум-чурумну тургузарын хандырарын, кадрларын харыысалгазын болгаш сагылга-чурумун чер-ле болганчынга бедидерин негээр ужурлуг.

Чаа байдалдарда ажылдаарының эки дуржулгазын шуут четпес нептередип турар. Оон-биле кады рескомнуң комиссияларынга, бюрозунга болгаш секретариадынга партияның Кызыл хоорkomунуң, Каа-Хем райкомунуң, коммунист удуртукчулар Н. Б. Дьяковтуң, А. А. Рудольфтуң отчёттарын чугаалажып көргени, партия эге организацияларының дээбыйчы арга-шинээзиниң көрулдезиниң түңнелдери ындыг дуржулга барын, ооң сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглаарынга, социал-экономиктиг сорулгаларны шиитпирлээринге, партия организацияларының ат-алдарын көдүрериниң херээнге эки түңнелдерни берип турарын херечилеп, көргүзүп турар.

Чижээ, «Тыва даг-лүгү» комбинаттың удуртукчулары (эш Г. Н. Парамзин) күш-ажылчы коллектив чөвүлели, парторганизациялар-биле демниг ажылдап, ажылдаар болгаш чурттаар чогумчалыг байдалдарны тургузар дээш, эң кол чүве — рынокче шилчилге үезинде ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын камгалаар дээш чүткүлдүүн көргүзүп турар. Өртек болгаш өске-даа реформаларның ажылчы чоңга чедирер уржуктарын чиигедир дээш комбинатта эвээш эвес чүүлдерни кылган, кылыр-даа деп турар. Бо чылдың апрельде уурганың болгаш фабриканың ажылчыннарының дүштеки чемниң өртээ бежен көпеекке чиигээн, ам ук компенсация рубль чедип турар.

Рынок байдалдарында ажылдаарынче шилчиири-биле холбаштыр ажылчы чон ортузунга политиктиг ажылды чорударының чаа арга-хевирлеринге партия активин өөредирин органызастаары эргежок чугула. Совет, ажыл-агый органнарының удуртукчуларының болгаш партия организацияларының эвилелдекчи, практиктиг ажылынга ажылчы чоннуң социал камгалалының, ажыл-агый харылзааларын база керээ сагылга-чурумун быжыглаарының айтырыглары доктаамал кичээнгейге алдынган турар ужурлуг.

Совет болгаш ажыл-агый органнарының удуртукчулары чамдык коммунистерниң ажылын шүгүмчүлелдиг езу-биле көрбүшаан, улус ажыл-агыйында байдалды экижидеринге деткимче көргүзериниң, бүдүрүлге черлеринге, организацияларга база совхозтарга экономиктиг ажылды экижидериниң, бараанныг продукцияның бүдүрүлгезиниң хемчээлин улгаттырарының база чурттакчы чоңга өртектиг ачы-дуза чедирилгезин көвүдедириниң талазы-биле рескомнуң бюрозунуң, ооң секретарьлары эштер А. И. Ванжа, Д. Л. Тинмей болгаш В. Д. Хемер-оол оларның талазындан практиктиг ажыл-херектерниң чедишпес боол турарын оратор демдеглээн.

Амгы байдалдарда чамдык партия организацияларның чүнү кылып болбазын, чиигн концут илип алгаш, чогум чүнү кылыр ужурлуун аажок оожум шиңгээдип ап турары хомуданчыг. Бистиң партиявыстың үндезиниң партия эге организациялары деп чоптүг-биле санап турар бис. Коммунистерниң аңгылаары, харын-даа партия организацияларын боттары чок кылыр, дүжүрер чоруктарга чедирип кээп турар чүүлдер чогумна ында болуп, партияның ниитиниң сагылга-чурумну чогумна ол звенода көскүзү-биле баксыразы.

(Уламчызы 2-ги арында).

ПРЕЗИДИУМ ХУРАЛЫ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы Кремльге май 6-да А. И. Лукьяновтуң даргалаашкыны-биле болуп эрткен. Аңаа чуртта байдалды экижидип тургузар болгаш кризисти ажып эртер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында ССРЭ Президентизиниң болгаш тос республиканың удуртукчуларының кады кылган медеглелинге кирген чүүлдерни боттандырып чорудар талазы-биле хемчеглерни чугаалашкан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтериниң моон соңгааргы ажыл-чорудулгазы медеглелде кирген чүүлдерни боттандырарынга дүүштүр чорудтунган турарының чугулазы демдеглеттинген. Эвилелдиң болгаш республикаларның хүлээп ап турар хоойлулары чедип алдынган дугуржулгаларга долузу-биле дүүшкен турар ужурлуг. Эвилел керээзин чарарын чедип алырынга бүгү талалыг дузалаары, ССРЭ Конституциязының телевиделин ажылдап кылырын дүргедедирин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, ооң комитеттериниң болгаш комиссияларының хүлээлгези болур.

Президиум Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле хуралдың киржикчилери чурттарының парламент ассамблеязын тургузар дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Делегей херектериниң талазы-биле комитединиң даргазы А. С. Дзасоховтуң информациязын дыңнааш болгаш кичээнгейге хүлээп алган.

Президиумга өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

(СЭТА).

РЕСПУБЛИКА ХҮНҮН ДОКТААДЫП ТУРГУЗАР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Таңды Тываның улустарының бүгү кожууннар төлээлекчилериниң 1921 чылдың августа болган бирги Революстут съездизиниң Таңды Тыва Улус Республиканы тургузар дугайында шиитпиринге үндезилээш, тыва улустуң амыдыралынга ол болуушкунуң онза чугула ужур-дузазын барымдаалавышаан, Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

Август 15-ти Республика хүнү кылдыр доктаадыр болгаш ону дыштаныр хүн кылдыр чарлаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың апрель 26.

ЧОЛААЧЫЛАРНЫҢ ДУЗАЗЫ

Малчын кодан бүрүзүнге ажыл-иш чымыштыг; малчын бүрүзүнге дуза херек. Ындыг шеф дузазын Бии-Хем районда «Сесерлиг» совхозтуң хойжузу Күдерек Салчактың кыштаазынга чедирген.

Тыва агроүлетпүр эвилелиниң инженер-механиги Николай Шактарның удуртулгазы-биле бөлүк чолаачылар ол малчынның кажаазының кордженин хоорул берген.

Хойжу шефчилерниң чедирген дузазын үнелеп, моон соңгаар-даа шеф дузазын чедирип турарын чолаачылардан диләэн.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

ПАРТИЙЖИ САГЫЛГА-ЧУРУМНУ БЫЖЫГЛААР ДЭЭШ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Шак ынчаар 1990 чылдың февральда Каа-Хем районда улус депутаттарының Суглуг кодээ Советиниң даргазы А. В. Попов, партия организациязының секретары база ол турган, баштадыр партиядан СЭКП-ниң беш кежигүнү үнген, ооң түңнелинде партия организациязы буурап дүшкен. Ол-ла районнуң херээжекчилер ниитилелиниң партия организациязынга ооң секретары Т. Н. Фунтикова баштадыр 5 коммунист партия билеттерин дужааган. Кызыл районнуң ажыл-агыйлар аразының кожуун чоруур механизастаттынган колоннаазының болгаш ...сайлаттынган кожуун чоруур механизастаттынган колоннаазының парторганизациялары база дүшкен.

1990 чылдың январь 1-ге хамаарыштыр алырга, партияның 547 эге организациялары ажылдап турган, а 1991 чылдың январь 1-ге хамаарыштыр оларның саны ийи катап кызырылган. Партияның иштики сагылга-чурумун кошкатканының түңнелинде ындыг чүүлдер болуп турар. Чамдык партия организацияларында хуралдар ай-айлары-биле эртпээн, партия кежигүннериниң идепкейи боскуту-биле кудулаан, дыка хөй кежигүннер кандыг-даа даалгалар чок боор турар. Партия кежигүннеринден, ылаңгыя коммунист удуртукчулардан даандырган херээ дээш негелде кошкаан. Партия хуралдарынга коммунист удуртукчуларның отчёттарын сайгарып көөрү аажок ховар апарган. Аңгы-аңгы деңнелдерниң удуртукчулары, эртем-техниктиг интеллигенция, ажылчыннар, пенсионерлер-биле ажыл кошкаан. Дыка хөй партия организацияларында негелдениң кошкак боор турары кижилер дээш сагыш човаашкынның четпези-биле, оларның херектелдеринге болгаш негелделеринге кичээнгей чок чорук-биле сырый холбаалыг. СЭКП-ден үнүүшкүннерниң бир кол чылдагааны чогум-на ол. 1990 чылда республиканың партия организациязында СЭКП-ниң хүрээлениинден 652 кижи, азы ооң кежигүннериниң 4,5 хуузу үнген, а бо чылдың бирги кварталында — 332 кижи.

Партияның бистиң республика организациязының талазы-биле партиядан үнүүшкүннериниң хуузу Сибирьниң чамдык областарының болгаш крайларының партия организацияларындан элээн эвээш-даа болза, бис аңаа оожургаваас ужурлуг бис.

Эң хөй үнүүшкүннер партияның Кызыл хоорай, партиядан үнгеннериниң ниити санынга хамаарыштыр ооң үлүг-хуузу 1990 чылда 41 хуу, бо чылдың бирги кварталында — 66,5 хуу болган, ооң аңгыда Кызыл, Тожу, Каа-Хем районнар, Ак-Довурактың хоорай организацияларында болгаш «Тыва кобальт» комбинаттың парткомунда боор турар.

СЭКП-ниң хүрээлениинден үнгеннериниң аразында 55 удуртукчунуң, партия организацияларының секретарьлары турган 15 кижиниң бар боор турары дүвүренчиг, ындыгларның партия хүрээлениинден үнүүшкүннериниң чылдагааннары оларның үнүп тура, кылган медегелдери, билдириишкиннери база албан-дужаалдарының байдалдары-биле дүүшпейн баар тавырылгалар эвээш эвес.

Боттарының эрткен үедеги частырыглары дээш харыысалганың чүтүн боттарындан дүжүрүксээн удуртукчулар болгаш эрге-дужаал чедип аар сорулга-биле партияга киргеннер ам кээп партия-биле харылзааларын үзүп турарлар. Кызыл хоорай Советиниң даргазы Ю. П. Слободчиков, республиканың сан-хоо министриниң оралакчызы турган В. М. Ломко, Тываның электри четкилериниң директору Ю. И. Сурков, ооң оралакчызы Ю. Н. Доронин, «Тыва суг-мелиорациязының» КМК-зының начальниги А. Н. Гончаренко, ол-ла КМК-ның кол механиги В. М. Срыгин, «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынының начальнигиниң оралакчызы В. С. Креш, «Кодээ электротудуушкун» № 118 МК-зының начальниги, инженери, кол бухгалтери А. Ф. Пирогов, С. Д. Елизарьев, В. Ф. Захарова, «Центр Азии» деп хоорай солуннуң редакторуу Н. Н. Антуфьева, башкы институдунуң проректору турган Р. Ф. Петрова, Кызылдың уран чүүл училищезиниң директору В. В. Нагорный, хөгжүм-шии театрының директору турган С. Д. Оюн болгаш өске-даа эштер партиядан үнген. Оларның чамдыктары партиядан үнүп турарының чылдагааны кылдыр СЭКП-ниң амгы политиктиг шугуму-биле чөпшээрешпейн турарын, эде тургустунуушкунуң түңнелдеринге чөгел тонгенин, хууда үзел-бодалдарын, партийжи даалгалар күүседир, оларның бодап турары-биле, домей-ле партия ажылдакчыларының ажылының төлевиринге баар дадывырларны төлээр күзел чогуп, коммунист удуртукчу турган партиядан хамаарылгалыг болурун болгаш өске-даа чүүлдерни айтып турарлар.

Берге үелерде партиядан дезип, ырбап чоруп турарларга чогуур үнелел бээр үе келген. Бо талазы-биле В. И. Олейниктиң («Правда» солун, 27.10.1990 ч.) бижээнинден арттыр чүнү чугаалаар боор: «...дүүн чаа-ла партияның мурнундан бисте ленинчи ёзу-биле канчаар чурттаарын кызымак өөредип турган, а ам кээп ол-ла кызымак чүткүлүг-биле СЭКП-ни бужартадып, Ильичиниң хүлер, гранит база мрамор дүрзүлериниң моюннарынче дузактарын күзелдиг-биле кирр октап турар ырбакчыларны чаржынчыг үүле манап турар...».

СЭКП-ден бирги удуртукчулары үнер берген бүдүрүлге черлеринде болгаш организацияларда партияны каггааннарның саны эң хөй боор турары эскертинип турар. Оларга Тываның электри четкилери, ТЭС-тиң тудуг эргелели, «Тыва агроүлетпүр тудуунуң» автобаазазы, «Тыва суг-мелиорациязының» КМК-зы, Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кеземче херээ истээр килдизи болгаш өске-даа чамдык черлер хамааржыр.

Учётка турганы партия организацияларынга, партия Уставының негеп турары ышкаш, чогуур үнелелди оларга бербээн, чамдык черлерге оларның партиядан үнүүшкүннериниң кижи бүрүзүнүң Компартияның одуругларынга мышкаш, өске-даа ниитилел-политиктиг организацияга туруп болур хамааты эргези-биле тайылбырлап, аңаа-ла демдеглеп эрттирип кааны хомудаачыг.

Партиядан үнүүшкүннүң тавырылга бүрүзүн партия организациязының, партия комитединиң ажылында четпес чүүл кылдыр демдеглеп, өөренип көрүп, партияга кирер дээн билдириишкиннер дудак чок, эң хынамчалыг, бүгү талазы-биле сайгарып көөрү чугула. Коммунистерниң чамдык кезииниң партиядан үнүп турарының чылдагааннарын ханызы-биле анализтээниинден, сайгаранныдан чүнү көрүп болур? Партия эге организациязының ажыл-чорудулгазында шыңгыы четпестер, оларның политиктиг чугааны, хууда ажылдыг коммунистер-биле чорудуп билбезин, оларны ниити ажыл-херекке киириштирип шыдаваазы хамыктың мурнунда илереп кээр болгай. Партияның Кызыл хоорkомунуң, чамдык райкомнарының, партия эге организацияларының талазындан партийжи сагылга-чурумну быжыглаар талазы-биле ажылдың кошкак чоруттунуп турары, партиядан үнүүшкүннер дугайында билдириишкиннерин дыка хөй тавырылгаларда канчаар даа сайгарып көрбейн турарын ол фактылар көргүзүп турар. Чамдык партия комитеттери, партия эге организациялары корум-чурум камгалаар органнарның, өөредилге черлериниң болгаш школаларының деполитизация айтырыгларынга хамаарыштыр тодаргай эвес туруштуг боор турар ажылдакчыларының, оларның удуртукчуларының сеткил-хөөннеринге принципиалдыг үнелелди бербейн турарлар. 1990 чылдың августан эгелеп хоорайның болгаш элээн каш районнарның иштики херектер килдистеринде чамдык коммунистер СЭКП кежигүнү болурун соксадып, кежигүн дадывырларын төлевестээн.

Коммунистерни кижизидериниң школазы, партийжи хүрээлениниң сырый каттыштырарының, ажыл-чорудулгаларының программаларын ажылдап кылырының чепсек-херекселдери партия хуралдары боор турар. Дыка хөй партия организацияларының коммунистери болгаш секретарьлары оларны өй-шаанда база организастыг эрттирерин онза чугула кылдыр көрбүн турарлар.

Ынчалза-даа Бай-Хаак кодээ Советиниң, Балгазынның ыяш ажыл-агыйының, Таңды районнуң агроүлетпүр каттыжышкынының, амыдырал хандырылга эргелелиниң партия организацияларында, Кызыл районнуң «Шамбалыг» болгаш «Кара-Хаак» совхозтарының парткомнарында болгаш өске-даа чамдык черлерде партия хуралдарын эрттирбестээни хомудавачыг. Ол болгаш өске-даа четпес чүүлдер партия дадывырларын өй-шаанда төлевес, партиядан үнер база партияның сагылга-чурумунуң өске-даа хажыдыышкыннарынга чедирип келген.

Партийжи кижиниң ак сеткилдиг болгаш арыг овур-хевирин дээш демисел эде тургустунуушкунуң байдалдарында онза ужур-уткалыг апар чыдар. Ажылчын аңгының болгаш интеллигенцияның эң төлептиг төлээлерин партияга шилип аарының талазы-биле партия организацияларының хүн бүрүде хынамчалыг болгаш тодаргай сорулгалыг ажылы чок болур болза, ол чоруттунун чыдаштыныве. Партияже кым кирип турар болур, ооң ооң амгы болгаш келир үези хамааржыр. Бистиң партиявыстың амыдыралынга аажок нарын чүүлдер, бергелер турза-даа, эмин эртир дүрүмчүткен чүүлдерниң чайлатканы ооң одуругларынга чаа кежигүннерни немей киирип аар арганы берген. 1990 чылда болгаш бо чылдың эрткен 4 айлар дургузунда партияның республика организациязының талазы-биле СЭКП кежигүнүнге 285 кижи кирген, оларның аразында ажылчыннар 40 хуу, херээженнер — 65,2, комсомолчулар 31,5 хуу боор турар.

«Коммунизмниң херели», «Торгалыг», «Кызыл тук» совхозтарының партия организацияларының соолгу ийи чылда партияга чаа кежигүннер киирип алыр талазы-биле ажылды идепкейлиг чоруткан. Мөңгүн-Тайганың, Сүт-Хөлдүң район организациялары база «Тиилелге», «Чыраа-Бажы», «Нарын» совхозтарның, «Туран» сентелге-техника бүдүрүлгезиниң, Сагы, Тоора-Хем ортумак школаларының партия эге организациялар партия хүрээлениинден кежигүн үнүп чорук баар чоруктарны болдурбаан.

Оон-биле чергелештир партия ажылдарының демократчылдар чорудулгалар элээн хөй боттут эвес чүүлдериниң бар боор турарын илереткен. Чамдык партия организациялары партияга кежигүн хүлээп алыр ажылды чорутпастай берген. Ооң түңнелинде Барыын-Хемчиктиң, Бии-Хемниң, Тожунуң партия организацияларының, Ак-Довурак парткомунуң эге организацияларының хүрээлени өспестээн, «Тыва кобальт» комбинаттың, Тываның каттышкан авиаотрядының, Кызыл районнуң орук-тудуг сентелге участогунуң, «Совет Тыва», «Ленинчи орук» совхозтарының партия организациялары бо чылдың бирги кварталында чаңгыс-даа кижини кежигүнге хүлээп албаан.

Каттышкан пленумну белеткеп турар үеде рескомнуң болгаш контроль комиссиязының кежигүннери дадывыр төлээриниң дугайында уставчы негелделерин партия организацияларының канчаар күүседип турарын хынаан. Кежигүн дадывырын чогуур үезинде төлевес, ол талазы-биле улуг орени болдуруп турар коммунистерниң санының көвүдеп турары дүвүренчиг.

Бо талазы-биле партия Кызыл хоорkомунуң болгаш райкомнарының ажылында улуг четпестерниң бар боор турарын 1991 чылдың бирги кварталында кирген кежигүн дадывырының отчёттарының анализи көргүзүп турар. Партия хоорkому, райкомнары Устав негелделерин чайгылыш чок күүседирин база күүсекчи сагылга-чурум дээш харыысалганы бедидери дээш негелдени коммунистерден сулараткан. Партия комитеттериниң, контроль комиссияларының талазындан ажылдың бо чугула участогу дээш контрольду четпес боттандырып, кежигүн дадывырын хүлээп алыр, учётка тодаргайлап айтыр талазы-биле ажылды кошкатканы дээш эге организацияларның секретарьларындан негелдени күштелдирбейн турар.

Эрткен пленумга кежигүн дадывырының дугайында айтырыгларже кичээнгейни кошкатканы дээш партия Кызыл хоорkомунуң, Каа-Хем, Таңды, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем райкомнарының адынга шыңгыы шүгүмчүлелдер болган болгай. Ындыг турбуже, кежигүн дадывырын чогуур үезинде төлевейн турар коммунистерниң саны үстүнде айыттынган партия организацияларында көвүдеп турар.

1991 чылдың апрель 1-де байдал-биле алырга, партияның республика организациязында 593 коммунист кежигүн дадывырын чогуур үезинде төлевээн боор турар. Ол дээрге бүгү коммунистерниң 4,5 хуузу-дур. Бо чылдың бирги кварталында 41 партия организациязы азы 7,5 хуузу дадывыр дужаавааның отчёттарын дужаавааан. Кызыл хоорайда 11, Таңды, Улуг-Хем болгаш Бии-Хем районнарда 7,7 партия организациялары отчёттарын дужаавааан. Пиво заводунуң, № 12 автобаазазының, харылзаа автобаазазының, «Кызыл агропромтранстың» транспорт бүдүрүлгезиниң, тарап хүлээп алыр бүдүрүлгениң партия организациялары отчёттарын эрткен чылдың август айындан бээр дужаавааан.

Партия Кызыл хоорkому, райкомнары база контроль комиссиялары кежигүн дадывырын дужаап турарының хыналдаларын ужур эдертин кылып, болдунган өрелерин төлеп база партия организацияларының боттарынга арттыртып ап турар акша-хөреңгилерин канчаар чарыгдап турарынга чогуур контрольду тургузбайн турар. Партия хоорkому, чамдык райкомнар кежигүн дадывырын төлээриниң талазы-биле ажыл-херектиг экижидер айтырыгларны бюро болгаш президиум хуралдарынга ында-хаая сайгарып көрүп турар.

Чамдык коммунистерниң, ылаңгыя удуртукчу коммунистерниң мөзү-шынар талазы-биле төлеп чок чоруу бистиң партиявыстың ат-алдарын баксырадып, аңаа улуг согугну таварыштырып турар дээрзин Төп контроль комиссиязының Пленумунга демдеглээн. СЭКП Уставының негелделерин хажыдып, партияның болгаш күрүнениң сагылга-чурумун үреп, партийжи этиканы сагывайн турар коммунистер партияның ат-алдарынга багай салдарны чедирип турар. Ындыг чоруктар партияның республика организациязында ам-даа бар боор турар. Чижээ, партия Мөңгүн-Тайга райкомунуң ийиги секретары В. Д. Ондар мораль чок чоруу дээш ажылындан дүжүрткен. «Бүрен» совхозтуң партия организациязының секретары В. Б. Сарыгларны Кызылга сургакчылап чорааш, эзиртир арагалап алгаш, гостиницага шош-содаа үндүргени дээш ук организацияның коммунистери ону секретарь албан-хүлээлгезинден хостаан болгаш шыңгыы харыысалганы онааган.

Партия Сүт-Хөл райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи турган О. Н. Ондар үргүлчү арагалап, өг-бүле талазы-биле будалып чоруп турган. Ол дээш ону ажылындан хостаан болгаш аңаа шыңгыы харыысалганы хүлээткен. Өвүр райкүүскомунуң даргазының оралакчызы коммунист Ш. С. Куулар бодунга болгаш оглунга автомашиналар садып алырда, социал чөптүг чоруктуң принцивин үрээн болгаш төлеп чок чоруун көргүскен. Ол дээш аңаа партийжи харыысалганы хүлээткен.

Республика солуннарынга болгаш телерадио дамчыдылгазынга үнген шүгүмчүлелдерге кандыг-даа харыы бербес коммунист удуртукчулар база бар. Олар чамдык коммунистерниң адынга болган шүгүмчүлелдерни сайгарып чугаалажыр туржук, харын оларның боттарын камгалаар дээш янзы-бүрү аргаларны ажыглап турар. Чижээ, 1990 чылдың майда «Шын» солунга «Чүге шыгыы хемчег албааныл?» деп чүүл үнген. Аңаа Каа-Хем АҮК-туң даргазы турган В. А. Морозовтуң ажыл-агыйларының балансызынга турган 15 чиик автомашинаны колдуунда удуртукчу ажылдакчыларга садып саарганын, а бодунга УАЗ-469 деп автомобильди база-ла ындыг арга-биле садып алганын бижээн турган. Чүүлдүң автору эш Морозов бодунуң төлеп чок чоруун көргүскен болгаш социал чөптүг чорукту барымдаалап көрбээн деп шынныг-биле бижээн. РСФСР-ниң Компартиязының Каа-Хем райкомунуң бирги секретары В. Б. Петров болгаш райкомнуң бюрозу коммунист Б. А. Морозовтуң ол херээнге принципиалдыг үнелелди бербээн. Бо хевирлиг чижектерни ам-даа көргүзүп болур.

Бо чылдың эрткен 4 айларында партия организацияларының ниитизи-биле коммунистерниң 613 хууда херээн көрген, 98 кижини партия кежигүнүнден үндүрген, 59 коммунистке партийжи хемчеглерни көргүскен.

Партия Кызыл хоорkомунуң, райкомнарының болгаш чамдык партия организацияларының талазындан партия Уставының негелделерин күүседирин, партияның болгаш күрүнениң сагылга-чурумун сагыыры дээш коммунистерниң харыысалгазын кудулатпайн турарын демдеглээр херек. Чамдык коммунистер янзы-бүрү хажыдыышкыннарны кылып турарын билип тура-ла, оларга харыысалга онаавайн турарын ажылы-биле чугаалаар апаар. Коммунистерниң хууда херээн сайгарып көргеш, ол талазы-биле түңнел шиитпирни хүлээп алыр эргени алган партия организациялары чамдык таварылгада ук херектерни чиңги-биле көрүп, СЭКП Уставында көрдүнген негелделерни долузу-биле сагывайн турар. А партия хоорkому болгаш райкомнары хажыызында туруштуу ээлей берген. Ындыг чүүлдерни болдурбас херек.

Төлеп чок чоруу, ажылды баксыратканы, чиижең-кажар чорук болгаш өске-даа чүүлдер дээш кежигүнден үндүрткен коммунистерден партия организацияларының болгаш райкомнарының ол талазы-биле хүлээп алган шиитпирлерин эде көөр, партия хүрээлениинге арттырып каар дугайында дилег-билдириишкиннер кончуг эвээш чогуур комиссияларга кээп турар. Кежигүн дадывырын чогуур үезинде төлевээн, партиядан эки тура-биле үнүп турар коммунистерниң хууда херектерин колдуунда сайгарып турар. Сагылга-чурумнуң кудулаанындан, даандырган ажыл-херек дээш коммунистерден негелделерниң кошкаанындан ындыг чүүлдер тургустунуп кээп турар. Партия рескомунуң, хоорkомунуң, райкомнарының база контроль комиссияларының ажылдакчылары партия организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге чоруп турган, ол черлерде ажыл-херектиң байдалын база эге организацияларның партияның уставтыг негелделерин канчаар күүседип турарын хандыр анализтеп көрбес чоруктар эвээш эвес.

Партияның сагылга-чурумун быжыглаарынга бистиң кадрларывыс бирги ээлчегде кол рольду ойнаар ужурлуг. СЭКП башкарыкчы партия боор арттышаан, хөй партиялар тургустуна берген амгы байдалдарда хөделип ажылдап турар байдалдарга ол чорук кончуг чугула.

Эрге-хүлээлгелерни аңгылаар талазы-биле партияның инициативазын барымдаалааш, совет, ажыл-агый органнарының чамдык коммунист удуртукчулары оспаксыравайн, партия органнарының, партия эге организацияларының санал-оналын тоомчага албайн, оларның кандыг-даа инициативазын, саналдарын команда, чагырып дужаар чорук, оларның эрге-хүлээлгелеринче холгаарлаашкын кылдыр чамдыкта хүлээп ап турар. Социал-экономиктиг хөгжүлдениң тодаргай сорулгаларын шиитпирлээринге күженишкиннерни каттыштырарынга болгаш идепкейлиг, демниг хөделишкинниң чорударынга ындыг байдал чамдыкта шаптыктап турар. Ол чорук ажылчы чоннуң үндезин эрге-ажыктарынга кончуг дүүшпейн турар.

Республиканың партия организациязының ажыл-чорудулгазының программазында демниг хөделишкиниң, организастыг тускайлаң чорукту, хүндүткелди болгаш бүзүрелди хүлээп көөрүнүң үндезининге Советтер, профэвилел, комсомол организациялары-биле ооң сырый кады ажылдаарын айыткан.

Күрүне, ажыл-агый, хөй-ниити ажылының тодаргай участоктарынче коммунистерни болгаш партия кежигүнү эвестерни сүмелээр талазы-биле СЭКП Уставында бердинген эргени идепкейлиг ажыглап, оларны соңгуурунга база депшиделеринге дузалап, оларга деткимчени көргүзер ужурлуг бис. Партийжи кадрларның улам күжениишкиниг, эчис сорулгалыг ажылдаарын байдал негеп турар. Оларның составының кожуулдүр-ле чаартыгланын силер эскерип тур боор силер. Районнарның болгаш хоорайларның, коллективтерниң социал-экономиктиг, культура хөгжүлдезинге, ажыл-херекти экижидеринге, сагылга-чурумну база корум-чурумну быжыглаарынга, кижилерни кижизидеринге чамдык партия ажылдакчылары дээштиг салдарны ам-даа ыракта-ла чедирбейн турар.

Даандырган ажыл-херек дээш кадрларның харыысалгазын бедидер талазы-биле ажыл ам-даа дыка сула. Партия Кызыл хоорай, район комитеттери болгаш контроль комиссиялары күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдеринге, профэвилел организацияларынга кошкак даянып, улус ажыл-агыйында ажыл-херектерниң байдалының дугайында информацияны доктаамал алырынче база боттуу-биле анализтээринче чүткүвейн, коммунист удуртукчуларның ажыл-херекке хууда үлегерлиг болурунуң болгаш хамаарылгазының айтырыгларын эвээш соңуургап турарлар. Партия Кызыл хоорkому, райкомнары, хөй-хөй партия организациялары социал-ажыл-агый сорулгаларын шиитпирлээринден боттарыла ойталап, СЭКП Уставының негелделерин күүседип турары болгаш даандырган ажыл-херек дээш коммунист удуртукчуларның харыысалгазын бедидериниң айтырыгларын ында-хаая көрүп турар.

Болдунган хожудаашкыннары ажып эртериниң сорулгаларын шиитпирлээринге, чазактың антикризистиг программазын, республиканың социал-экономиктиг болгаш угаан-бодал улам ыңай хөгжүлдезин боттандырарынга онза харыысалга депутат коммунистерге онаажыр. Амгы үеде янзы-бүрү деңнелдерниң Советтеринде бүгү-ле улус депутаттарының чартыктан хөй кезии коммунистер болуп турар. Оларның парламент ажыл-чорудулгазын организастаарынга кол рольду Советтерде партия бөлүктери (коммунистер фракциялары) ойнаан турар ужурлуг.

Сүт-Хөл, Эрзин, Кызыл районнар, Аныяктар, Мөген-Бүрен, Нарын болгаш чамдык өске-даа кодээ Советтериниң коммунистериниң депутат бөлүктери идепкейлиг ажылдап турар.

Ынчалзажок партияның республика, Кызыл хоорай, район комитеттери партийжи туруштан бүгү коммунист депутаттарга идепкейлиг салдар ам-даа чедирип шыдаваан. Тыва АССР-ниң Дээди Советинде, улус депутаттарының Кызыл хоорай, чамдык район, кодээ болгаш суур Советтеринде партия бөлүктери чамдыызы кошкак ажылдап турар. Хөй-хөй депутат коммунистер көңгүс идепкей чок, харын-даа коммунистер нургулайында хөй безин черлерде оларның инициативазы кончуг кошкак болуп турар. Янзы-бүрү чылгаачыларның ужурунда СЭКП кежигүннериниң кезии партия бөлүктериниң составында кирбейн турар. Боттарының санал-оналдарының, ооң иштинде массалыг информация чепсектериниң талазы-биле чамдык депутат коммунистер принципиалдыг айтырыглар талазы-биле партияның угаанындан хажыдып дүүшпейн турар удаазынын кылып чорудуп турар.

Партия комитеттери, партия эге организациялары ындыг коммунистерге партийжи үнелелди бээри эргежок чугула. Депутат коммунистерниң хуу бүрү ажыл-чорудулгазын хараганзавайн, коммунистер боттарының хүлээлгелерин бедик харыысалга-биле күүседир кылдыр каттыжып, олгаш ажылдаарынга ындыг таарымчалыг байдалдарны тургузар херек. Соңгулдалыг партийжи органнарның кежигүннериниң деңнелинге чедир депутат коммунистер-биле ажылды доктаамал организастаар, партияның политиказын ажылдап кылырынга оларның дорт киржилгезин хандырар, оларның теоретиктиг деңнелин бедидеринге ижигин бээр.

Удуртукчу партийжи органнардан хамаарылга чок, ынчалзажок СЭКП-ниң өмүнээзинден хөделип турар бөлүктерниң азы фракцияларны коммунистерниң тургузуп болбазының дугайында СЭКП Уставының негелделерин бо бүгү ажылга барымдаалаар херек, партийжи сагылга-чурум бүгүдеге — бодуун-даа кижилерге, улус депутаттарынга-даа чаңгыс болгай.

Партийжи сагылга-чурумну быжыглаары партия эге организацияларынга, партия хоорkомунга, райкомнарынга, республика комитединге болгаш контроль комиссияларынга бирги чергениң ужур-дузалыг херээ болган турар ужурлуг.

Чурттуң болгаш партияның амыдыралында бо нарын үеде бүгү партия организациялары, контроль комиссиялары партийжи сагылга-чурумну болгаш харыысалганы бүгү талазы-биле быжыглап, партияның ат-алдарын катап тургузар ужурлуг. Кижилерниң дүвүредип турар айтырыгларының талазы-биле идепкейлиг туруштуг диалогту-биле ажылдап кылыр, бүдүрүлгениң шуудалып чорударынга, ажылчы чоннуң социал камгалалынга киржир херек. Совет болгаш ажыл-агый органнары шиитпирлерни хүлээп ап турда, партия организациялары боттарының туруштары дээш туржуп, совет хоойлуларны үрээн таварылгаларда, принципиалдыг ойтур шаавышкынны бээр ужурлуг. Партийжи эш хуу сөзүнүң болгаш дузалажылганың байдалын партия организацияларынга балыткаар, истеп сүрүүшкүннерден болгаш кыжагдалдардан коммунистерни камгалаар, партийже халдаашкыннарның болгаш хоп-нүгүлдээшкиннерниң, ооң политиказын хажыдарының бүгү-ле таварылгаларынга шалыпкын харыыны бээр ужурлуг. Антипартийжи, антикоммунистиг агымнарга удур демиселдиң хевирлерин болгаш методтарын калбартыр талазы-биле хемчеглерни ап, ол сорулгаларга массалыг информацияның чепсектерин идепкейлиг ажыглаар. Партийжи сагылга-чурумну быжыглаарынга бирги ээлчегде, хамыктың мурнунда, бистиң соңгулдалыг актививис, партия хоорkомунуң, райкомнарының, республика комитединиң болгаш контроль органнарының кежигүннери кол рольду ойнаар ужурлуг. Бистиң күженишкиннеривистен СЭКП Уставын сагыыры, партийжи хүрээлениң чаңгыс эвин болгаш сырый каттыжышкынын хандырары дыка хамааржыр.

• • •

Партия Каа-Хем райкомунуң бирги секретары **В. Б. Петров** илеткелчиниң партийжи сагылга-чурумга хамаарыштыр кылганы түңнелдерин болгаш шүгүмчүлелдерин долузу-биле деткиирин чугаалаан. Ылаңгыя кежигүн дадывырының талазы-биле айтырыг чөптүг, кежигүн бүрүзү дадывырны доктаамал төлээр ужурлуг. Партия организациялары республиканың, районнуң чогуур деңнелинге чедир политиктиг-даа, ажыл-агыйжы-даа ажылды көдүрер дээш канчаар ажылдазывысса эки? Бо айтырыгны чайгылыш чокка, тупуулуга чедир шиитпирлеп алыр болзувусса, бодувуска ат-алдарны, ажылывыска тодаргай байдалды чедип алыр бис. Ол ышкаш партияга харыысалгавысты болгаш сагылга-чурумну көдүрүп алгавыс ол болур. Ажыл-агыйжы, социал айтырыгларны шиитпирлээринге партия райкомунда бөгүн күш-даа аргалар-даа чедишпейн турар дээрзин мииниң тур мен, а хөй-ле айтырыгларга чүдүрүүн алгаш, бис оларны хаай сайгарып база күш четпейн турар бис. Ажыл-биле чугаалаарга, айтырыг бүрүзүн шиитпирлеп азы аңаа эки салдар чедирип шыдавайн турар улуг тур бис ийин.

Кайы-бир тодаргай участок харылап турар коммунистиң ол даалганы эки азы багай күүседип турарындан партияның ат-алдары дыка хамаарылгалыг. Ынчангаш коммунист удуртукчуларны деткиир, оларга дузалаар, кады ажылдаар, бүдүрүлгениң азы албан черниң ажыл-чорудулгазын эки бүдүрер турар ужурлуг бис. Ындыг арга-биле экономикага идиг бээр, ооң эки көргүзүг алыр бис.

Кежигүнден үнүп турарларның ат-сывын адап, сандарай берген эге организациялар дугайын шүгүмчүлеп турары чөп. Партияга хүлээп алыышкын дугайын илеткелчи база тодаргай айытты. Кижилер-биле ажылдаар, тус-тус коммунист-биле ажык чугааны кылырывыс албан. Партияның иштики амыдыралының дугайын база утпаза дээре. Коммунист каяа-даа, кымга-даа үлегер-чижек болур турда, эрткен сессия үезинде чамдык аныяктарның талазындан болган чурум чок байдалды көрүп турар-дыр бис. Биске бодаарга, ажылчын кижи херимге азып каан турган бижимелди ап каапты. Оон-даа өске нарын байдалдарга мынчага кандыг-даа хамаарылгавыс билдинмес-тир. Партийжи сагылга-чурумну орталандырарынга эң шыңгыы хемчег херек.

Партийжи сагылга-чурум деп ленинчи билиг республиканың партия организацияларында багай шиңгээттингенден билип тур мен деп, партия Бии-Хем райкомунуң бирги секретары **Т. А. Парчын** чугаалаан. Экономиктиг, социал-даа айтырыгларны шиитпирлеп турувуста, партийжи сагылга-чурум эң чугула. Районнуң коммунистериниң колдуу боттарының быжыг туружунда эки ажылдап турар «Кызыл тараачын», «Өөк» совхозтарының парткомнарын. Хадын сүт-бараан фермазында, «Туран» сентелге-техниктиг бүдүрүлгеде партия эге организацияларын болгаш партийжи клубтарны дамчыштыр коммунистер кежигүн четпестер ортузунга кижизидилге ажылының арга-хевирлерин улам чаартып тур бис. Болуунуң даанганы участогу дээш коммунистер кызымак ажылдап турар. Ынчалза-даа үстүүртен айтыышкын манаар, эгелекчи, мобилизакчы санал-онал үндүрбес, коммунистерниң хей-аъдын көдүрүп шыдавайн турар эге организациялар база бар. Ажылывыста бар четпестерни дарый чайладыр дээш демниг ажылдаалыңар, деткижээлиңер. Чон ортузунче кирип, кижилер-биле ажылдаар дээш партия райкомунуң ажылдакчылары кедээже үнүүшкүннерни кылып тур бис, ынчалза-даа ол ам-даа четпес.

Партиядан үнер дээн кижини далаштырбайн турар бис. Боданып алгыже манаар, оларның тус-тузу-биле беседалажыр-дыр бис. Билетти дужаап бээр дээн чаңгыс-даа факт бисти хувурел чок арттырбайн турар.

Ленинчи чагыгларны күүседир, ооң идеяларын камгалаар дей бо-ла чугаалажып турар бис, а ол херек кылында боттаныл турар бе? Бүгү делегейниң ажылчы чонунуң эп-сеткил каттыштырылгазының байырлалы — Май 1-де кайысылалдың төп шөлү чүге шип-шимээн болганыл? Хоорайның коммунистериниң сырый каттыжышкыны, чаңгыс эви кайыл? Кандыг-даа айтырыгларны шиитпирлээринге чедиишкин бодувустуң органзакчы, ыштап-баштакчы чорувустан хамааржыр дээрзин утпаалыңар.

Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозунуң партком секретары **Б. Х. Натпит** илеткелчиниң кылганы тодаргай шүгүмчүлелдери болгаш түңнелдери коммунист бүгүдезин бодандырар боор деп чугаалаан. Совхозтуң парткому болгаш партия эге организациялары күш-ажылчы коллективтерже кичээнгейни күштелдирип келген. Аныяк коммунистерниң, удуртукчу эштерниң информациязын, Советтер күүскомнарының болгаш профэвилел даргаларының безин отчёттарын ап, кады демниг ажылдап турарывыс партийжи сагылга-чурумга-даа, күрүне мурнунга ылаңныг онаалдалар күүселдезинге-даа эки салдарны чедирип турар. Чеди эге организацияда чүс ои ажыг коммунист бактаап турар. Оларның иштиинден кежигүнден үнер дээн таварылга чаңгыс-даа болбаан. Чүгле бо чылын безин беш кижини кежигүнге хүлээп алдывыс. Коммунист бүрүзү-биле, ылаңгыя аныяк коммунистер-биле тайылбыр ажылын, беседалажыышкынны доктаамал кылып, хоочуннар-биле ужуражылгаларны удаа-дараа кылып турарывыстың түңнели багай эвес болуп турар.

Партияның чаа Уставының V пунктузунда билдинмес чүүлдер бар. Чүгле ол эвес, чаа Уставты сайгарып чугаалажып турувуста, коммунистерниң сеткилинге таарышпас чүүлдер бар болган. Чамдык коммунистерниң талазындан партия хуралдарынга келбейн баар таварылгалар тургулаан. Чылдагааны айтырарга: «Уставта айтып каан-дыр» дээр.

Партия рескомунуң, райкомнуң секретарьлары кодээ чон аразынче кирип, кижилер-биле ажык чугаа кылыр болза деп демдеглээн. Экономика, политика талазы-биле чуртта болуп турар болуушкуннарны малчыннар, көдээниң ишчилери хөлчок билип алыксап турар деп, ол айыткан.

Партия Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары **С. К. Кужугет** партия-даа, чурт-даа берге үени чурттап эртип тур деп чугаалаан. Кижилер-биле ажылдың, кижилерни ажылче хаара тударының болдунар-ла аргаларын ажыглаар, кижи, ооң социал байдалы дээш сагыш салырын үе негеп турар. Күш-ажылчы коллективтерде, партия организацияларында чөвүлелдер тургускулап алдывыс. Олар комсомол, профэвилел болгаш хөй-ниити организациялары-биле демниг ажылдап турлар. Ындыг чөвүлелдерге удуртукчу коммунистерни дыңнап, оларның ажылында эки чүүлдерни шиңгээдип ап, четпестер бар болза, оларны дарый чайладырының аргаларын база демниг шиитпирлеп тур бис. Чамдык коммунистерниң талазындан партийжи сагылга-чурумун каржызы-биле хажыдар бээр чоруктар чамдык туруш чок, чайгылчак кижилерге партияны ол-бо дээринге чеминиш болуп турар. Оону болдурбас дизе, хамыктың мурнунда коммунист деп бедик адывыс бодаар ужурлуг бис. Сагылга-чурумдан дыка хөй чүүл хамааржыр. Планныг онаалдаларын күүседип шыдавайн турар бүдүрүлгелеривис бар, мал кыштаглаашкынын-даа организастаанында четпестер бар, корум-чурум-даа талазы-биле бисте байдал эки эвес. Бо бүгү дээш сагыжы аарып чоруур кижи чок-даа апарган ышкаш сагындырар.

Кадрлар кижизидилгезинче, оларны удуртур ажылче шилип ап, таарыштыр тургузар ажыл бисте ийиги чергениң эвес. Ол талазы-биле айтырыг бисте багай эвес шиитпирлеттинип турар деп, ол чугаалаан.

Каттышкан пленумда чугаалажып турар бо айтырыг кончуг үезинде, чугула айтырыг-дыр деп санап турар мен деп, хлеб быжырар болгаш макарон кылыр бүдүрүлге каттыжышкынында партия организациязының секретары **Ч. И. Доспан** саналын эгезинге демдеглээн. Партияның ат-алдары кудулап турар бо үеде кижилер аразынче доктаамал кирери, оларның ажыл-ижин, амыдырал-чурттаалгазын соңуурган, болдунар дузаны, деткимчени көргүзери чугула хемчеглерниң бирээзи, чүгле массалар-биле харылзаалыг тура ат-алдарны катап тургузуп, диргизип ап болур. Партия рескому кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди күштелдирер талазы-биле кыйгырыг үндүрген турда, оон соонда референдум эрттирериниң мурнунда оларны деткип, бистиң коллектививис база кыйгырыгларны хүлээп ап, оларны солуннарга парлаарын-биле бердивис. Оларны солуннар редакциялары парлавайн, соонда барып аңаа медээ кылдыр берип каан. Мындыг чорук безин кижилерниң сорууну базып, партия организациязының ат-алдарын деткивейн турар.

Бистиң адырның мурнунда берге сорулгалар туруп турар. Бо нарын үеде чонну хлеб, далган аймаа-биле хандырар дээш кызымак ажылдап, чедер кылдыр боттандырып-даа турар бис. Ол кадында солуннарга ол-бо шын эвес медээлер, чүүлдер база кеступ кээр-дир. Дериг-херекселдер-биле, кадрлар-биле хандырылгада бергедээшкиннер бар, бо талазы-биле биске деткимче, дузаламчы чугула херек. Чижээ, Кызылда туттунуп турар макарон цеги республикага онза чугула тудуг апарган, чүге дээрге оон тудуу бо чылын доостур кылдыр көрдүнгени-биле макарон кылыгларының фондузун биске кызырган, харын-даа моон соңгаар бербестей берип болур. А ол тудуг чылбастааш турупкан. Санал берикчизи оон ынай партия Кызыл хоорkомунуң ажылының стилинге, методтарынга доктаап, оон шүшпеп, чондан хоорук байдалдыг ажылын шүгүмчүлээн.

Районнуң аңы-аңгы деңнелдиг удуртукчуларының аразында политиктиг, идеологтуг адырлар талазы-биле бот-боттарын билишпейн баар чүүлдер бар-даа болза, экономиктиг, ажыл-агыйжы хемчеглер талазы-биле билчиишкин, кады хөделишкин, чангыс эптиг чорук тургустунган деп, партияның Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары **М. Д. Кара-Сал** бодунуң саналынга демдеглээн. Чуртта хөй-хөй айтырыглар талазы-биле маргылдаалар, чөрүлдээлер чоруп турар мындыг байдалдарда кижилер янзы-бүрү программаларга бүзүрээвестээн. Ынчангаш ТЕ-ниң эгелээзи, төптүң тодаргай ажыл-херекчи, боттуг ажыл-чорудулгазын манап турар бис.

Партийжи сагылга-чурумну дээрге-ле Уставтың негелделерин күүседири, коммунистиң адын бедик тудары-дыр. Ындыг болзажок, бистиң районда удуртукчу коммунистерден безин ону хажыдар, арага-дарыны ижер, ажыл шагы үзер таварылгалар турган. Алдан-Маадыр, Ийме кодээ Советтериниң даргаларын, «Ишкин» совхозтуң директорун ындыг чоруктар дээш хемчег алыр ужурга таварыштырдывыс.

Районнуң партия организациязының амыдыралдың бүгү талаларынга салдарын чедирер, күштелдирер дээш чамдык хемчеглерни ап келген бис. Чижээ, райкомнуң бир пленумунга Советтерде коммунистер, депутат коммунистерниң ролунуң дугайында айтырыгны сайгарып чугаалашкан.

Эрге-чагырга база партия органнарының демниг, кады хөделиишкиннери боттут түңнелдерин берип болур. Тургустунган берге байдалдан уштунарының-даа аргазы ында. Ынчангаш партия рескому, Дээди Совет, Министрлер Чөвүлели кады хөделип, чонга кыйгырыгдан үндүрерин саналдап турар мен.

Саналдакчы оон ынай аныяктар-биле ажылче кичээнгейни угландырып, районда бо талазы-биле кылдынып турар ажылдарның дугайын чугаалаан. Комсомол ажылын деткиири-биле акша-хөреңгини тускайлап берип, районнуң Аныяктар бажыңын ажыткаанын дыңнаткан.

(Уланчызы дараазында солунга үнер).

Кыштың аагы чазын келир

«МЫНДЫГ КЫШ КӨРБЭЭН МЕН»

ООҢ ЧЫМЫШТЫГ ИЖИ. Ол бодуун кижи-биле барык бир ай бурунгаар ужурашкан мен. Бо хойжунуң ажылы өскелеринден ылгалбас. Барык дөмей. Кажаа-хоразының ол, кургаан, чылыг, соогун хайгаараар, одар таарыштырып хой кадарар, хой түлүктеп төрүй берген үеде хүндүс-даа, дүне-даа кажаадан ыравас, нургулайында-ла аңаа турар. Аскы сүксүн, хырынга чем кылып чиптер безин чайы чок апаар үези ол. Бо эрткен кыш, амгы час аңаа дыка берге болган. Ооң кадында ооң ийиги чаа кыштаан аныяк оолдар хол дашты-биле кылып каан: шаараш, соок болган. Ону чылыглаар, чамдык черлерин эде кылыр, сыскыыр дээш черле аңаа олурбаан. Шала четтикпес хире апаарга, хой кажаазының мурнуку ханазының хой кезиинге бодунуң садып алганы эрги, калбак брезентизин ажыглаан: шуут-ла шыва, дуй шаап алган. Бо бүгүнү Эрзинде «Мөрен» совхозтуң хойжузу, партия рескомунуң кежигүнү, район Совединиң депутады Б. П. Лопсанның Шавы-Бединде кыштаанга чеде бергеш көрген бис. Кажаа ишти чылыг, сери адаа кургаг. Дузалакчы кадарчы Семен Сагаачының, хойжунуң болунуң кызымаазы, ажыл дээнде амыр-дыш билбезиниң херечизи ол. Кажааның ишти-дашты дыка арыг-силиг. Чаш хураганнарның байдалы база-ла ындыг: күш-деңгелдиг, силиг аажок.

Ниити кижилер каяа-даа илден. Ындыгларны кижи чаңгыс көргеш-ле эскерип каар. Оларның санынга Бурбуужук Парович черле кирер. Чүге дээрге ол чылгыдаа кадарып, бригадирлептаа чорааш, ооң соонда үш чыл улаштыр төрүүр хойдаа кадарып келген, кады-кожа эш-өөрүнүң, совхозтуң удуртукчуларының чемелээн эвес, а оларның чылыг сөстерин, деткээн бодалдарын, мактаал чугааларын дыңнап келген. Ындыг-даа болза, амыдырал чаңгыс чалгыг аайы-биле шаанайнып агып чытпас чүве болганда, кандыг-бир айтырыг ужун маргыжа бээр, ону өскелерге бузуредир. Ооң ажыктыын, ажык чогун амыдырал кырынга көргүзер таварылгалар аңаа тургулаан. Ылангыя чаа кажаазының байдалы дээш ол арендатордаа болза, совхоз-биле бо чылын керээ чарарын соңгаарлаткан. Хой оолдап турда ол айтырыгны сүржүр аргазы чок болган. Мында кол-ла моондак болган чүве — кажааны шынар чок кылганы. Кырын эрги ыяш-биле дуттаан. Ооң чамыктарын боду солуп алган. Шаараш черлерин шаа-биле кылып доскап деп үстүнде бижидим. Ам ол кажааның өртээн доктаадыры, кажаа мурнунуң серизин кылдыртыры арткан. Чүгле ооң соонда хойжу совхоз-биле керээ чарар бодалдыг. Бо айтырыгның дүрген, боттуг шиитпирлеттинери удуртукчулардан, специалистерден хамааржып турар.

Хойжунуң амгы байдалында девидеңниг, дүвүреңниг чүве чок. Ынча дээрининг бетинде кышкы хүннерже эглип көрээл. «Мындыг берге кыш көрүп көрбээн мен. Алызында кыш чылыг болза-даа, хат кончуг болду. Харны хөртүктеп каапкан: чамдык черлерге чортарга аът дуюу безин харже кирбес, ынчангаш хойну далбыйлап каан черге чедирип алыры чамдык хүннерде берге турду». Ийет, ындыг байдал чүгле Мөрен девискээринге эвес, а бүгү Эрзинге турганын, агаар-бойдустуң берге хүннеринде кодээ ишчилер ёзулуг-ла маадырлыг чорукту көргүзүп турар деп АУК дарганы У. Д. Донгур-оолдуң чугаазын хойжунуң өөнге база катап сактып, деңнештирип бодап, деңзилей көрүп ордум. Чогум-на шак ындыг кызымак, шудургу иштиң түңнелинде хойжунуң кодаңында мал хүр кыш ажып турар. Кодаңда төрүүр 340 хой бодуу оолдапкан. Хураганнар меңди. Кол көргүзүг, кол түңнел ол. Хой бүрүзүнүң хураганы менди өзүп, доругуп келир, ниити кодаңга хорамча чок болур болза-ла, хойжу кижиге ооң амгы чүү херегил (ижер-чиирин, идик-хевин санаваска аап), аңаа кандыг өске өөрүшкү турар боор.

ООҢ ТУРУЖУ. Чуртта экономиктиг байдал баксыраан. Амыдырал-чурттаары берге апарган. Ынчангаш чамдык чайгылчак кижилер ооң тевиинге алыскаш, ажык-чарлыг чорукка болгаш демократияга сылдап алгаш, партияны бактап турар, коммунист кижилерниң туружун божаңнадырын сеткий берген. Чогум-на бо айтырыгга хамаарышкан чугаа хойжунуң өөнге эгелей бээрге, ол шала шиитпирлиг аажок мынча диди:

— Аңаа-даа чугаалажып орарга, хурал-суглаага-даа чораашар дыңнап орарга, чамдык эштер черле чазыыл чок баардыр. Аксы-мурнун та чүге тыртып ап, арай бодамчалыг чугаалап чорбас чүве ийик, шуут-ла суглук чокка сала бергилээрлер. Ажык-чарлыг чорукту, демократияны чарлап каан соонда, меңде чүү боор, чүү-даа дээримин бодум билир мен дээр хөөнге алзып чорлар ийин. Ындыг улустуң артында чугаазы хөй, а кылыр, бүдүрер ишке хирелиг боор чүве-дир. Чүү дээр, көрүп-ле чор мен. Өскээр чугаалаарга, ону кызы билгени, бодунун эрге-ажыын мурнады берген дээрим ол.

— А партияга, ооң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр бодалыңар кандыгыл? — деп, бистиң бир эживис айтырыг салды.

— Буржуаз-даа күрүнеге черле бир удуртукчу партия турар ужурлуг — деп, Бурбуужук Парович бодунуң бодап-ла чораан сеткилин ыяк илеретти.

Хойжунун бодалы-биле алырга, бистиң чуртувуска дөрт, беш-даа партия тургустунуп келир болза, оларның бирээзи башкарыкчы болгаш удуртукчу партия апаар ышкажыл. Ол бодалга хой кижилер каттыжар боор деп бодаар мен.

Часкы үеде, кажаага чаш мал немежип, көвүдей бергенде, хойжу кижиге чай-хос тывылбас, берге. Ынчангаш чогум-на ооң ужун ол бодунуң партийжи даалгазын — партия эге организацияларының арга-шинээн көдүрер, туружун быжыглаар талазы-биле чорудар ажылын эгелевээнин ол ажыы-биле чугаалап, буруузунуп, ону черле кылырын, күүседирин аазап олурду. Аңаа болушпайн, харын ооң цегээр апаар. Биртээ, реском кежигүнү кижи болганда, ол ажылын эгзинге чедирер боор.

ООҢ ХОМУДАЛЫ. Ол болу эрес-даа, чугаакыр-даа, баштак-даа кижи болду. Бурбуужук Парович ийи кыштаглыг: Кызыл-Дашта, Шавы-Бединде. Одар-белчиири четчир. Ийи сакманчылыг — Аяна Кызыл-оол, Саяна Лаажав. Оларның ажылдаары багай эвес. Бистер оларны көрбээн бис. Суур кире берген дишти. Хойжу „боду — района Совединиң депутады. Ынчангаш аңаа соңгукчулардан хөй чагыглар кирип турар. Багай чүве — оларның күүсеттинмейн баары. «Элер чагыыр-дыр. брезент тып кор дээр. Кажаа иштинче арыг хевиг кирер эвес, бодуун, ажылчын хеп херек боор-дур. А уруглар хевинге чагыглар база бар. Хойжуларның, малчыннарның аъш-чем база үлетпүр барааннары садып алыр чаңгыс магазини — автолавка. Ооң хойжу турлагларга кээри ховар. Айда бир келзе, кээр. Кээрге-даа, бараандаа, аъш-чем-даа ховар боор. Чок чүвени кайыын тывар мен».

Хойжунуң хомудалы кончуг чөп. Шын харын. Чок чүвени кайыын дилээр боор. Берге, нарын айтырыг бо. Журналист кижи болгаш, ол хомудалды өске-даа хойжулар, саанчылардан дыңнап келдим. Шак ындыг негелделиг малчыннарның даңзызын тургузар болза, ужуу узун удазын дег шөйлүп чорүй баар. Бо негелдени Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Агроүлетпүр эвилелиниң мал ажылының талазы-биле специалистери эде көрүп, дээштиг хемчеглерни алыры чугула апарган. Чүге? Аңаа харыы чүгле чаңгыс эвес болдур эвесве. Догааштыр бодап орарга, ооң саны долу деп билир херек. Ынчангаш ээтти бүдүрүп берип, эки шынарлыг сүттү саап, саваланаш үзүктел чок хандырып турар ишчи кижилеривиске боттуг дузаны чедирип, оларның амыдырал деңнелин экижидери, ооң-биле кады өске-даа дилеглерни шиитпирлеп бээри — амгы хүннериң кол айтырыы-дыр.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр.).

Сүт-Хөлде «Алдан-Маадыр» совхозтуң хову-шөлдеринде ажыл-иш хайнышкыныныг. Алаш хемниң суггарылга бугазының элбек суун суггатчылар шөлдерже бадырып эгелээн. Эрте чажар тараа культураларын чаштырарынга Сарыг-Булуң чанының шөлдерин белеткеп турар. Ында шык базырыышкынын доосказ, чемишчи-дилгелерин төп, хөрзүннү болбаазырадырынче күштү мөөннээн.

Механизаторлар, чолаачылар шөлдерде чоруп турар. Ажыл-агыйның удуртукчуларын, агрономнарны чүгле тарылга шөлдеринден тып ап, ужуражып болур. Чолаачылардан Мерген Ондар база ажылынга кызымак. Ол чеди чыл ажыр чолаачылап келген. Сагылга-чуруму быжыг. Бодунга негелделиг. Суурга корум-чурумну улам быжыглаарынга доктаамал киржип турар. Шалыпчы ажыл-ижи-биле Алдан-Маадырның аныяктарынга үлегерлиг апарган.

ЧУРУКТА: «Алдан-Маадыр» совхозтуң чолаачызы Мерген ОНДАР.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ХАРЫЫЛАП БЭЭРИН ДИЛЭЭН

Тыва АССР-ниң Дээди Совединге Чадаана хоорайның чурттакчызы, күш-ажылдың хоочуну Бады-Доржу Сотпаевна Саттан билдиришкин кирген. Ук билдиришкинниң кыска утказы, Бады-Доржу Сотпаеванаң иезиниң адазы Докпак-оол Чамыяңович Саттың 1940 чылдарда репрессияга таварышканының дугайында. Б.-Д. С. Саттың дилээ болза, солун, сеткүүл дамчыштыр кырган-ачазының дугайында таныштырып бээрин дилээн.

Дээди Советтиң даалгазы-биле архивте херектер-биле танышкаш көргеш, дараазында тайылбырны бердивис.

Сат Чамыян оглу Докпак-оол 1883 чылда Чөөн-Хемчик кожуунунуң Мойналык деп черге төрүттүнген. 1940 чылдарда ол өг-бүлелиг, бир кыс уруглуг, 8 бодалыг, 30 шаа шээр малдыг. Чөөн-Хемчик кожуунунуң Хайыракан сумузунуң 2 дугаар арбанының хамаатызы болуп, мал таваа ажыл-агыйлыг чурттап чораан. Үжүк-бижик билбес, чүгле адын багайты салып билир. 1944 чылдың 7 айның 11-ниң хүнүнде Сат Докпак-оолду, ооң азырааң оглу Сат Бора-Калзаңны (Комбу оглу). Иргит Комбу оглу Көк-оолду (Көк-Хелин) түс-түзүнде ТАР-ның ИХЯ-зының доктаалын ёзугаар тудуп бажынааш. Доктаалга тудуп хоругдаарының чылдагаанын мынчаар бижээн: «...олар болза, революстуг бау-тургузугга удур контрреволюстуг чорукту бөлүү-биле кылып турганы илерээн болгаш эң ылангыя, кодээ ажыл-агыйга хора чедирип, үреглекчи, хоралакчы чорукту, күрүнениң хөй-ниитиниң бажын-тудуун өрттедип, чок кылырын оралдажып турган...»

Байысаалга ажылын 1944 чылдың 7 айның 19-таң 10 айның 2-ниң хүнүнге чедир чорутканы. Истеп-байысаагалның түңнелинде тыпкан документилерде айыткаңы: үстүнде хоругдаткан хамаатылар эргезин казыткан феодалдар, ламалар Моңгуш Белек чагырыкчы, Сат Сагды-Базыр, Сат Шойдаң, Сат Чымдаан, Түлүш Сотпа хешпи, Ховалыг Санчай хаа суглар-биле кады нам, чазакка удур чугаалар кылып, Германияның тиилээрин күзеп, эрги шагны эгидерин кордап, чазалга-чаартылга боор чадавас, ажыл-албан чымчаар чадавас деп болап, чем эреп, эрге-чагырга улустарны аразында бак сөглеп чугаалажып турганнар. Арат чоннуң аразынга база-ла контрреволюстуг суртаалдарны тарадып, нам, чазактың доктаал-шиитпирлеринге удурланып, ылангыя күрүнениң планныг ажылдарынга болгаш фронтуга дузаламчы чедирер чорукка удурланып турганнар.

Сат Докпак-оолдуң Сат Чүрмит-Тажы-биле төрел болур байдалын истекчилер ажыглап, ону Чүрмит-Тажының контрреволюстуг организациязының база бир идепкейлиг киржикчизи деп чыгап, чыыра тудуп турганнар. Докпак-оолду 1937 чылдың чайынында Оруйгу-Таа лама, Манзырыкчы хелиг, Мандыр-Чүльдүм, Байыр хелин суглар-биле кады он шаа кижи чыглып, бөлүглежип хурал эрттирген деп турар. Хуралга: «...Нам, чазакты дүжүрер, Японияга чагыртып, оларга каттыжар бис... Чүрмит-Тажы ок-боо бээрге тура халыышкын үндүрер бис... Телефонну үзер, улуг көвүрүглерни үрээр бис...» деп чугаалажып турганы илерээн деп истелге документилеринде бижээн.

Истелге материалдарында ооң ыңай айытканы болза: Иргит Көк-оол, Сат Докпак-оол, Сат Бора-Калзаң суглар эвилелдежип алгаш, аразында чугаалажып турганының түңнелинде күрүнениң экономиказынга, ажыл-агыйынга хора чедирип, доктар-моондак тургузар сорулга-биле 1944 чылдың чайынында Сүт-Хөл кожууннуң Кызыл-Тайга сумузунуң школазын, кожууң төвүнүң бажыңын, Чадаанада үлегерлиг станцияны өрттедир, ол станцияның болгаш Сүт-Аксында садыгның тараазын оорлаап, ооң-биле улустар хээлилеп турганы, оларны контрреволюстуг чорукка киирер деп турганнар. Ол ажылының дугайында аразында бадылыг даңгырак-даа бижип турганнар, чоок, кедилиг, бузурээр улустарын база чыыра тыртып, бөлүүнче киирип ап турганнар.

Херектиң истелгезин тенгеш, 8 хонгангада 1944 чылдың 10 айның 10-нуң хүнүнде, ТАР-ның ИХЯ-ның херек шиидер коллегиязының хуралы болган. Аңаа үш кижини Тыва Арат Республиканың Кеземче дүрүмүнүң 48 чүүлү-биле буруудаткан: Сат Бора-Калзаңны 12 чылга шыңгыы хоругдалга олуртур болгаш хөреңгизин хавырар дээн. Сат Докпак-оолду болгаш Иргит Көк-оолду кайызын-даа 10-10 чылдарга шыңгыы хоругдалга олуртур болгаш хөреңгизин хавырып шиидер дээн шиитпирни үндүрген.

Ук хуралдың доктаалында Сат Докпак-оолдуң дугайында ангылап бижээни: «Бо дайынга германия тиилээр, революстуг нам, чазак дүжер, эрги шаг келир деп контрреволюстуг суртаалын салып турган. Бо дугайында кембүргүзүн билинген-даа болза, чамдык чүүлдерин өш-биле херлээн». Моон алгаш көөрге, истекчилер хоойлу-дүрүмге дүүшпес шын эвес хемчеглер-биле байысаап, бодун болгаш эш-өөрүн нүгүлдээн өчүктер ушта шаап турда, чамдык чүүлдерин шуут хүлээп албайн турганы Сат

КАК ажылдакчызынга сөс

Докпак-оолдуң туружунуң быжыын көргүзүп турар-дыр.

Шиитпирген үш кижи архив материалдарындан алгаш көөрге, дедир аал-оранынче ээп келбээн боор турар. Докпак-оол Чамыянович Сат 1950 чылдың февраль 6-ның хүнүнде Ростов областың Новочеркасск деп хоорайынга херээн эрттирип турган өлген. Ооң уруу Севээн Докпак-ооловна Сат адазын 1956 чылдың августан эгелээш дилеп эгелээн. 1966 чылда Севээн Докпак-ооловнаның Тыва АССР-ниң прокурорунуң адынга адазынның херээн тодарадырының дугайында кирген билдиришкинин барымдаалааш, ол-ла чылдың ноябрь айда үш кижиниң херээн катап көдүрген, истеп-хынаарын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Күрүнениң айыыл чок чорук комитединге дааскан. КАК-тың истелге черин ук херекти катап хынааның түңнелинде тыпканы болза, шииткел чүгле Сат Докпак-оолдуң, Сат Бора-Калзаңның, Иргит Көк-оолдуң боттарының болгаш өске-даа херектеннерниң өчүктеринге үндезилеттинген болуп турар. Оларның школа, албан бажыңын, станцияны өрттедир деп турган бис дээн өчүктери өске барымдаалыг факт-чижектер-биле бадыткаттынмайн барган. Чүрмит-Тажы баштаткан 9 кижиниң херээн 1964 чылда катап көргеш, оларның дегерезин агарткан. Шынында Тывага «Чүрмит-Тажы-данчайларның контрреволюстуг организациязы» деп организация турбааны илерээн.

Хыналданы доосказ, чогуур түңнелдерни үндүргеш, КАК-тың истелге чери архивтен катап көдүрген херек-биле чаа чыгдынган материалдарны Тыва АССР-ниң прокурорунче чорудуп берген. 1969 чылдың 1 айның 8-тиң хүнүнде үнген Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң доктаалын ёзугаар Сат Бора-Калзан Комбу, Иргит Көк-оол Комбу, Сат Докпак-оол Чамыян оларның херээн көргеш, үстүнде ады кирген кижилерниң талазындан кемниг үүлгедиглерниң болбаанын барымдаалааш, ТАР-ның ИХЯ-зының коллегиязының 1944 чылдың 10 айның 10-нуң хүнүнде үндүрген шиитпирин күш чок болдургаш, херекти соксаткан.

Үстүнде бижиттинген чүүлду алгаш көөрге, Сат Докпак-оол, Иргит Көк-оол болгаш Сат Бора-Калзаң 1940 чылдарда Тывага болуп турган репрессияларның хай-халаазынга таварышкаш, актыг берге туттуруп, човулан-хилинчекти көргеннер. Оларның ажы-төлү, алган кадайлары, хадуңмалары, чоок, ырак төрелдери база-ла аар-бергени, доромчылалды хөй чылдарның дургузунда көрүп келгеннер. Хаяныг репрессияларга таварышканнарның актыг адын эгиттинген, «Мемориал» («Тураскаал») ниитилели оларның аттарын чыып, тодарадып, оларга тураскаалды тургузарын белеткеп турар. Тыва АССР-ниң КАК-тың ажылдакчылары агартыышкынга хамаарышкан ажылдарны коддуунда доозупкан. Уламас репрессияга таварышканнарның бүрүн дамзызын солун, сеткүүлге парлаарын белеткеп турар.

Владимир ТҮМЕТЕЙ
Тыва АССР-ниң КАК-ында парлалга бөлүүнүң кежигүнү.

Рынок болгаш амыдырал

ДАШТЫКЫ ЭКОНОМИКТИГ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАВЫС

«ТУВАТУР». Баштай-ла солунуң номчукчуларын бо сөстүң утказы-биле таныштырып каары артык эвес боор. ТУР — хураангайлап бижээн сөс. Орус дылдан ону чаза чугаалаарга, «Туве ускоренное развитие» дээни ол, а тывалаарга «Тываны шапкын хөгжүдер» дээн утказыг.

Харын-даа үш чыл бурунгаар чуртка билдинип келген экономиктиг нарын байдал бүдүрүлгелерниң удуртукчуларын болгаш кол специалистерин күш-ажылчы коллективтерниң даартагы хүннүн дугайында бодандырып келген үе-ле болгай. Амыдырал-чурттаарынга бүгү-ле чүвени берип турар бүдүрүлгениң салым-хуузун бодаарынче удуртукчу бүрүзүн бо берге байдал албадап келгенин билир бис. Хажызындан көөрге, бүгү чүве магалыг-ла боол турган, ынчалзажок экономиканы ханызы-биле анализтеп, хайгаарап турган кижилер ооң азрышкылыг уржуктарын эскерип турган. Эртем-техниктиг депшилгениң темпизи улам-на дөвүнчүктеп бадып орган. Чаа дериг-херекселдер-биле, чүдүрер, дужүрер механизмнер болгаш транспорт херекселдери-биле хандырылга улам-на дорайтап кел чыткан. Дериг-херекселдер улам-на эргижирер, ону солуптар артык кезектер тывылбастап эгелээн.

Ынчанмыже министерстволарның тергиидели деңдел, базым бүрүзүн контрольга ап турганындан бүдүрүлгелерниң эптиг ажылдаар аргазы чок турган. Ындыг турбуже, адырлар аайы-биле министерстволар тургустунуп келчилер берге байдалдан канчап уштунуп үнүп алырын бодавайн турган. Харын-даа орулга чок ажылдап турар бүдүрүлгелерни дужүрер дугайында шууган турду. Ол бүдүрүлгелерниң орулга чок ажылдап турарын анализтеп көрбээн. Ажыл чок артып каан кижилер канчаар амыдырап-чурттаарыл? Ону безин бодавайн турганывыс ол-дур. Кижилерде буруу чүү боор. Планнаашкын кылып турар органнарның, ылангыя ССРЭ-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң бүгү айтыышкыннарын күүседип турган боордан башка, кижилерде буруу чок. Бүдүрүлге бүрүзүнге бүдүрүп турган кылыгларының база чедирип турар ачы-дузаның бот-үнезин безин санаарындан бо органның ажылдакчылары шуут-сүнер турган. Кудайже көргеш, өртек доктаадып турган боордан башка, эки-ле кылып бүдүрүпкен ажылы бар эвес.

Бо бүгү чүге чедиргенил? Өртек хажыдыышкыннарынга чедирген. Бүдүрүп каан ажылы дээш бүдүрүлге чери 200 рубль алзын деп. Өртектер күрүнеже дужаал берип турда, бүдүрүлге ол продукцияны бүдүреринге ийи муң рубльди чарыгдап турганын билир бис.

Шак мындыг сандараашкынга күрүне шыдашпас апарган. Орулгалыг эвес ажылдап турарының ёзулуг чылдагааның илередип тываларның орнунга «бүдүрүлгелерниң экономика талазы-биле хамаарылга чок болуру» деп чүүлге сылдап алгаш, экономика талазы-биле ёзулугла бузраашкынче шымны берген болгай бис. Херек кырында алыр чүве болза, кижиниң күш-ажылы кажан-даа карылга чок болур ужурлуг. «Ажыл-чорудулганың бүгү хевири арыг орулгалыг болур ужурлуг» деп кыйгырыг база тыптып келген турду. Бүдүрүлгеде бүгү-ле карылгалыг ажылдап турар участоктарны илереткеш, чок-ла болза, оларны узуткаар, чок-ла болза, оларның орулгалыг ажылдаарын чедип алыр дээн утказыг айтыышкыннар сөктүп эгелээн. Ындыг чүве кажандаа турбас ужурлуг.

Мээн бо үстүнде чугаалаан чүүлдеримни өөренип көргеш, «ТУВАТУР» дээр акционер ассоциацияны Тывага чартык чыл бурунгаар тургусканнаа ужуру ында. Ооң тургузукчулары — 14 бүдүрүлгелер болгаш организациялар. Хемчилер, авиаторлар, автотранспортчулар, арга-арыг ажылдакчылары, респотребсоюз, банкирлер, турисчи болгаш садыг организациялары ында кирип турар.

Бо ассоциацияны тургусканының кол-ла эчис сорулгазы бистиң күш-ажылчы коллективтеривисти болгаш черле ынчаш, чонну рынок харылзааларының кончуг берге, кээргел чок байдалдарында эки амыдырап-чурттаар аргалыг чонга бээр дээш тургускан чүве. Бистиң бүдүрүлгелеривистиң кылып чадчыкпааны ажыл-чорудулганы кылыр деп шиитпир хүлээп алган бис. Чаа тургустунуп турар бичии бүдүрүлгелер, акционер ниитилелдер дээн чижектиг экономиктиг структураларның баазазынга коммерция ажыл-чорудулганың дуржулгазын өөренип көөрүп бээз планнаан бис. Коммерция талазы-биле дүрген беримчелиг ажыл-чорудулганы чүнү-даа мурнай сайзырадыры. Амгы үениң технологиязы болгаш делегей чергелиг дериг-херекселдер-биле чепсегленген болбаазырадып кылыр күчүлерни республикага чоокку үеде тургузар деп турар бис. Кандыг-даа чиг эттиң, үнүш, мал-маганның, минералдыг чиг эттиң республикадан үндүр сооргүрүн бүрүн соксадырын планнап турар бис. Чүгле мону безин кылып алыр болзувусса, ийи дакпыр чедиишкинниг болур ийик бис. Бирээде, кылып бүдүрген продукциявыстан хөй орулга киирип алыр бис. Чиг эттиң чиик өртекке садып чорудуптарының оорунга бо-ла кедилиг хире. Ийиде, аныяктар ажылдаар чаа-чаа черлерни чоорту тургузар. Ынчан аныяктарның мергежили база бедиир болгаш алыр акша-төгерин-даа арбын болур.

Ооң туржук, чүгле ажылдаар чаа-чаа черлер тургуспайн, а районнарда кижилерниң чурттап турар черниң аайы-биле ол бүдүрүлгелерни тургузары. Кижилер ажыл дилеп, өскен-төрээн черлерин каапкаш чорип турбазы-биле суур бүрүзүнге ажылдаар черлерни тургузары чугула деп санап турар бис. Ынчан кижи бүрүзү бодунуң таарыжыр болгаш шыдаар ажылын шилип алыр апаар.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга кылып турар үеде чаа коммерция структураларын тургузуп болурунуң аргалары районнарда, хоорайга көөрде, хөй-дүр деп түңнел үндурдүвүс. Ынчангаш хоорайның бүдүрүлгелеринге бодаарга, бистиң районнарывыс даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы идепкейлиг чорудуп болгу дег аргалары хөй боор турар. Чогум-на ынчангаш бистиң районнарывыс, хоорайның бүдүрүлгелеринге көөрде, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгаже дүрген болгаш ажыктыг кылдыр кирип болур аргалар бар. Даштыкы туризмниң янзы-бүрү хевирлери дээн чижектиг ажыл-чорудулгаже бистиң ассоциацияның дузазы-биле районнар бо чайгы сезондан эгелеп кирип болур арга бар боор турар. А национал суй белектеривисти даартадан-даа эгелеп садып-сайгарып болур. Барык район бүрүзүнде туристчи маршруттар бар болгай. Ону чоп ажыглап болбас бис. Моон база-ла акша ажылдап ап болур-дур. Туристерниң мунар аъдындан эгелээш, оларны үдеп чорууру, ашкарып-чемгерери дээш ажыл-ла хөй-дүр. Ол база-ла акша-дыр.

Дүрген үрелиичел аъш-чем аймаазының артыкшылын, а ол ышкаш кат, мөөгү, пош тоорук, пош чочагайып ол-ла черинге чүге саарып болбас деп. Суй белектерин кылгаш, магазиннерге ону дужаап чадап турбайн, туристерниң боттарынга чүге садып болбазыл? Суй белектеривисти делегей рыногунуң негелдезинге дүүштүр чараштыр кылгаш, садар болза, ол база-ла акша-дыр. Ындыг суй белектерни чүгле Тывадан садып ап болур кылдыр ону бүдүрерин организастаары чугула.

Турисчи бөлүктерни делегей рыногундан дилеп тывары — ассоциацияның хүлээлгези. Чагаг, аъттыг, сүт биле чорудуушкун, хемге, хөлге, тайгага дыштанырының чаа аргаларын тып, ону организастаары база-ла бистиң хүлээлгевис. Самолёт-биле ынай бээр ужудары организастаары, банк-биле холбашкан бүгү ажылдарны чорудары база-ла биске онаажып турар. Арткан чүүлдерни туристерниң дыштанып барган черлеринге болгаш маршруттарынга чон организастаар ужурлуг. Мынчап кээрге, кижи бүрүзү бодунуң кылган ажылы дээш төлевир алыр. Бо черле кедилиг.

«Даштыкыдан келген улус аңнап болур бе?» деп айтырыглар биске кээп турар. Ийет, ындыг аңнаашкынны организастап турар бис. Туризмниң кончуг ховар болгаш онзагай бо хевиринге даштыкыда сонуургал улуг. Черлик аңнарны чежени олурерин күрүне бүдүрүлгелери болур аңнаар ажыл-агыйы, респотребсоюз, аңчылар ниитилели болгаш совхозтар чөпшээреп берип турар. Ону эртемге үндезилеп чорудар. Ынчалза-даа черлик аң-мениниң өзүп көвүдээринге ол когарал чедирбес ужурлуг. Боолап өлүрер кылдыр чөпшээреп каан ол аң-мениниң 10-15 хуузун даштыкы кижилер аңнаар кылдыр чөпшээрээн. Ынчап кээрге, АКШ-тың 1,3 миллион долларын ажылдап ке ажыктыг боол турар. Мооң саарылгалыг талазын көрүп көрээл. Чер хаваны алып алыр дээш совет аңчы кижи лицензияны 5 рубль-биле садып ап турар, а даштыкы кижи 200 доллар-биле садып алыр. Тоорук адар лицензия бисте 2 рубль боол турда, даштыкыдан келген аңчы 400 доллар төлээр, азы бистиң совет акша-биле санаарга, 8000 рубль болур. Өлүрген аңның эъдин чоогунда турар магазинге дужаап тар. Даштыкыдан келген аңчы кижи аңның чүгле кежин, чок-ла болза, мыйызын, а ол ышкаш азыг-дижин, дыргактарын алыр. Шак ындыг акша дээш чүге садыглажып болбас деп. Аңнаашкынны чорударынга тус черниң чурттакчылары болур егерьлер болгаш өске-даа ажылдакчылар киржир.

Бистиң ассоциациявыс ажылы чүгле мооң-биле кызыгаарлаттынмайн турар. Бистиң даштыкы экономиктиг харылзааларывысты ажыглаап алгаш, даштыкы чурттарже чогаадыкчы аян-чорук кылырын национал фольклор ансамбльдерге болгаш бөлүктерге саналдаарынга белен бис. Бистиң чурукчуларывыстың болгаш даш чонукчуларывыстың делгелгезин даштыкыга организастап болур бис. Бо талазы-биле саналдарлыңар солчуп көрүнер.

Чаа структураны тургусканывыстың база бо талазы-биле делегей дуржулгазын өөренип алганывыс соонда «ТУВАТУР» акционер ассоциация ССРЭ-ниң Садыг-үлетпүр палатазының, Француз-Совет Садыг палатазының чиңгине кежигүнү болу берген. ССРЭ-ниң Даштыкы экономиктиг банкызында валюта агар саныывыс база ажыдып алган бис. ССРЭ-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар министерствозу биске херечилел база тывыскан.

Биске чаа чүүл боол турар ажыл-чорудулгавыска бо эргежок чугула боол турар. Сонуургалдыг бүгү кижилерни болгаш организацияларны кады ажылдаарынче чалап тур бис.

Олег ПЕТРОВ,
«ТУВАТУР» акционер ассоциацияның президентизи.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРДИВИС

Чоокта чаа кыштаавыска хой төрүп турган үеде, хураганнар ыдып турувуста, чурттап орган өөвүс өрттени берген. Шалыпкын, эрес кудээвис Шолбан Базыр-оол эвес болза, көңгүс куруг артар турган чадавас боор бис. Аныяк, кашпагай кижи болгаш, өрттенип турган өгге баштай-ла халып чедип, ону чаза тыртып, өг иштиниң чамдык херекселдерин үндүр октап, өрттүң бодун өжүрген.

Өрт соонда совхозувустуң директору Анатолий Кыргысович Доржу чедип кээп, байдалды өөренип көргеш, биске дарый дузалаар дугайында шиитпирни хүлээп алган. Шак ынчаар, чаа өг ыяжын, кидизин, ооң кырынга 400 рубльди дузаламчы кылдыр дораан алдывыс. Ынчангаш кудээвиске, совхозувустуң удуртулгазынга өөрүп четтиргенивисти солун дамчыштыр чедирерин дилеп олур бис.

Бодум сес уругнуң иези мен. 1979 чылдан бээр төрээн «Мөрен» совхозумда малчыннап турар мен. Бо эрткен кыш амыр эвес-ле болган, элээн бергедээшкиннерге-даа таварыштывыс. Эң берге үеде Мөрен ортумак школазының онгу класының өөреникчилери Манзат Идам биле Мөнгүнөй Хангай биске дузалажып, кезек сакманчыладылар. Эрес-кежээ, биче сеткилдиг ол уругларга база өөрүп четтиргеним илередип олур мен.

Чечекмаа САДИ.

Эрзин район.

ХАРЫЛЗАЖЫП ЭГЕЛЭЭН

Кыдат Улус Республикада Суйфэньхэ деп хоорай дыңнаан силер бе? Моон соңгаар бо хоорайның ады бистиң республиканың ээзэн харылзажылга туда бергени Шеньян деп хоорай ышкаш база ындыг билдингир апаарын канчап билир. Суйфэньхэ хоорайның «Синьгун» компаниязы даштыкы-биле харылзаалыг. Ооң ажыл-херекчи, тудуунтур, эрестиг ажылдакчылары Тыва дугайында ээзэн билип алгаш, ооң бүдүрүлгечерлери-биле харылзажып болур-дур деп шиитпирлээннер. Ооң түңнелинде компанияның директорун Кызылдың Үлетпүр садыының директору А. С. Сатка чагаа чоруткаш, ажыл-херекчи ужуражылгадан кылып көрээлиңер деп дилээн. Ол чалаашкын ёзугаар А. С. Сат, Кызылдың аъш-чем садыының директору Н. М. Гуркина, Кызылдың садыг-саарыжылга баазазының директору В. Д. Молоңдай бо чылдың март 23-тен эгелеп 12 хонук иштинде Кыдат киргеш келген. Кызылдың Үлетпүр садыының директору А. С. САТТАН ол ажыл-херекчи аян-чоруунуң дугайында бистиң номчукчуларывыска сонуургадырын дилээн бис.

— Моон Иркутскиге чедип алгаш, оон ыңай Москва—Пекин поездизинге олурупкаш, Пекинге 2 хонуп чорааш четтивис. Кыдат кызыгаарынга кирип келгеш-ле, бир дугаарында эскерген чүүлүвүс — ында тарылга шөлдериниң болбаазырадып турарының шевергини. 5-10 га черде чаңгыс кижи ажылдап турар. Суурларында ам-даа бистиң саман дижириивис бажыңнар тургулаар чорду. Суурларының арыг-силии дораан каракка илдигер.

Пекинниң вокзалынга дүшкеш, кижиниң хөйүнден аймаарап калган бис: шуут-ла далай чалгыы-биле дөмей. Ынчалзажок иткилешкен-сыймарлашкан, алгырышкан-кышкырышкан чүве чок, кижи бүрүзү болуунуң аайы-биле шолээн чоруп турар.

Аалчылар бажыңында болу ажыттынар эжиктер, арыг-силии, чаражы, хамык чүвени эптиг кылдыр бодап кылып кааны, ында ажылдап турар оолдар, кыстарның чаражы, кезээде хүлүмзүрүп турары, эптиг-ээлдээ кижини кайгадыр. Аңаа биске чаңгыс катап ажыглаар тапочкаларны, диш чүүр щёткаларны, өске-даа үүрмек херекселдерни солуп-ла турар болду.

Кежээки чем үезинде ресторанга ийи каът столдар (кыры тырыкылаңып турар) артынга чемненгивис. Кыдат кухня бүгү делегейге алдаржаан болгай. Кижи ону херек кырында көргеш, магадап ханмас чорду. 18-20 янзы чемнерни кижиге делгеп бээр, ону кылып кааныының амданныын, аянныын кижи чугаалап төтпес. Бир-ле кайгамчык амданныг чем чиген бис, ону медуза деп-даа билбээн болгай бис. Ында далай продукциязын дендии хөй ажыглаар. Ол ышкаш пага чип турганывысты база ожаавааш болган бис. Ол хире болбаазырадып, амдан-чимденниг кылып билириниң херечизи ол-дур. Пагадан кылган чем Кыдатта аажок хүндүткелдиг чемнерниң бирээзи. Эртенги, дүштеки, кежээки чемнер черле катаптатпымас, бир продукциядан та чеже янзылыг кылдыр белеткээр чүве ыйнаан.

Бисти уткуп алган компанияның ажылдакчылары даартазында «баштай ажыл-херек, оон дыш» деп сагындырган. Аңаа барык ийи хонук улаштыр чугаалажылганы чоруткан бис. Бистиң республикавыстың, ооң үлетпүр-бүдүрүлгезиниң дугайында аажок тодаргай айтырганнар. Бистер «хөй чүве саналдап, аазап шыдавас бис: бисте чүгле минералдыг чемишчидилгелер болгаш хөмүр-даш бар» деп сагындырдывыс. Кыдатче баар мурнунда ол талага саналдап болур чүүлдер талазы-биле республиканың Министрлер Чөвүлелинге дугуржулганы кылган бис. Ол дугайында чазак чергелиг дугуржулга чугаалажып алыры билдингир. (Чугаа хөөг хөмүр дугайында болуп турар). Олар дораан хөмүр-даштың химиктиг формулазын бистен айтырган, ону кааа билир ийик бис. Ынчангаш ол улус ужуражылгага эки белеткелдиг болур ужурлуг турган силер деп дорт чемелеве-даа, ындыг турганлар деп билип каан бис.

Бодувустуң талавыстан республикага чүү херегин чугааладывыс: бирги ээлчегде, чоннуң херегле бараанnары база дериглелер. Ылангыя алгы-кеш эттээр, чымчадыр станоктар чугула херек. Түңнелинде орнажып болур бараанnарның талазы-биле протоколду тургускан. Кыдат компаниядан удавас делегация чазак деңнелинге кээр чарып Тывага келир болган. Ужуражылганың ажыл-херекчи кезээнде эскерген чүүлүвүс — кыдат ажылдакчылар чугаалажырда коңгуг тавaар, шолээн, бодалын билдиртпес, бичии-даа артык аазaашкыннар кылбазы болду.

Пекинниң садыг-магазиннерин, хуу делгирлериниң кезип бистиң ажыл-херээвистиң бир талазы болуру билдингир. Аңаа чорупп турган, чүгле кайгаарынга өй болганывысты баш удур чугаалап каайн. Ында черле кандыг бараазының чок дээр: чүгле куш сүдү болгаш дириг сут чок деп болур. Рынок ында шуут холүн эртир хандыртынгаг, барааны кээнчаптарын аайып тыппайн турар. Термостардан аялгалыг безин бар. Телевизор, радиоаппаратура хорум дег. Изиктеп дугайында чугаалааш-даа канчаар. Савына курткалар бистиң акша-биле 120-200 рубль (1 юань бистиң 1 рубльге деңнежир). Мээаа хунзажын ап турганывыс кыдат хөйлеңнер ында чүгле 10 рубль. Бажың херекселиниң гарнитуру 900 рубль. Аъш-чем өртээ база чиик. Ынчалзажок Кыдатта оргумак шалыы бир айда 120-130 юань. Директорнуң шалыңы 200-300 юань. Чиик автомашинаның өртээ дыка зар — 200 муң юань. Ынчангаш Кыдатта чадаг-терге — хуу улустуң кол транспорту. Кудумчуларда та чеже чадаг-тергелиг кижи чоруп турар чүве ыйнаан — санаары берге.

Кыдатта оср деп чүве шуут чок, арага-дары ишпес. Пивону ишкенде ижер, ооң амданы недергей эки. Чоруурувус мурнунда олар найырал кежээзин организастаан. Оларның совет ырларны билирин мырынай кайгаан бис. Шуптузун кыдат дылче очулдуруп каан. Ырлаары-ла аажок улус болду. Кудумчула-даа ырлап чоруур аныяктарны дыңнадывыс. Ниитизи-биле Кыдатче ажыл-херекчи аян-чоруувус эң-не чылыг бодалдарны, чаагай сагыш-сеткилди, магадаашкынны, оорушкуну биске сонпеди.

Александра Салчаковнаны дыңнааш, бо кижи база магадалга, харын-даа эки адаарталга алзы бээр. Ол миллиард ажыг чон амыдырал-чурттал-газын ынчаар эки кылдыр канчап аайлап-башкарып турар деп, а бистер чүге хоржок бис? Ынча түмен хирезинде чаңгыс катап ажыглаар бараанnарны безин бүдүрүп, бараанның хөйүнден халаажырап турарын бодап көорге, кайгамчык-ла ажылгыр чоң-дур. Бот-боттарынга хүндүткел, кижизиг хамаарылга бедик культураны херечилеп турар. Делегейде чок дээн узун кыдат ханаы бедик даглар кырынга тудуп алган чон эрес-кежээ, угаангыр-сагынгыр болбайн аан. Бистер ышкаш, ээзэш-биче бүдүрүп алган бараанын үлежип чадап, канчаар ажылдаарын хөй санныг хуралдарга маргыжып, хей черге шуугажып, эрге-чагырга хунаажып, ыракка ыыт, чоокка шоот болуп турар улуг чурт ол эвес-ле болгай. Кыдаттар аксы-биле эвес, холу-биле тудуп кылыр чон-дур. Бжыг сагыыга-чурум, күш-ажылдың бедик культуразы, үүрмек политиктиг айтырыгларга чашкаааалбазы арытүмен чоңну арттыр болгаш четчир чемгеериинден эрткеш, ам бүдүрген бараанын өскелерге саналдап турар апарганының деңнелинге эккелгени ол-дур.

Амыдырал кайы-даа чуртта дөмей-ле амыдырал болгай. Эки ажылдааш, боттарын хүндүлежип чоруур болза, кижи бодун кезээде сайзырадып, эки чүвеже чүткүп чоруур болза, бай-шыырак, чараш амыдырай бээриниң барымдаазы бар. Кымда аныяктар канчап чазык, хүлүмзүргей шырайлыг чоруурул? Оларның сагыш-сеткилиниң экизи, ээлдек-эйлеңи, салгалдарының чыып берген культуразын сагып, камнап чоруру — чоңу, нациязы дээш чоргаарадын база биче сеткилдиг демдээ. Ынча иилееме хиреде чер хуңгажып, бот-боттарын артыктажып чорбазы — кыдат чоннуң кижи деп чүвениң алыс утказын ханызы-биле тып билип алганы, философчу мерген угааныны чырыы чүгле эрес-кежээ, кижизиг кижилерге чаяан болурун херечилеп турар-дыр.

Кыдат чоннуң бүгү-ле амыдыралы база кайын-на кылаң-тас болурул аан. Айтырыглар, бергелер амыдыралга черле турар. Ынчалза-даа иштики бергелерин, чайгаар тургустунуп келир айтырыгларын оларның төлептии-биле ажып эртип, артык алгы-кышкы чокка шиитпирлеп ап турары дозевсенчиг. Чеже-даа политика, идеология хайнып турар болза, олар экономиказын холдан салбааннар. Чүге дээрге амыдырап-чурттаарының дөзү ында деп ыяк билирлер. Депшилгениң өзерин базымнары-биле ажылдап, чурттап чоруур кыдат чон үлегер алырынга төлептиг.

Надежда ЭРГЕП.

«Шын» солуннуң шаңналы дээш

«ШЫН» солуннуң шаңналы дээш Тиилелгениң 46 чылдынга турааскааткан хүреш май 8-та «Хүреш» стадионга болур. Аңаа районнарның болгаш Кызыл хоорайның эң-не шыырак дээн мөгелери күрежир. Ниитизи-биле 64 мөге киржир.

Хүреш дүштекиниң 12 шакта эгелээр.

Стадионче кирериниң өртээ улуг улуска 2 рубль, бичии кижилерге 50 көпеек. Билеттерни стадионнуң кирер эжиктеринде садып турар.

Хүрешти көөрүнче далажыңар!

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 8

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ажылгыр чарылгачы». 9.15 «Адвокат». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 10.20 Мультфильм. 10.30 «Сөс». Литературлуг уран-чечен программа. 12.00 ТМА. 12.15 — 13.15 «Рок-кичээл».

• • •

15.00 «Оюннар болгаш хөглээшкиннер оннуктери». Уран-чечен телефильм. 15.20 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 16.20 Тоолдар болгаш ужуралдар». 17.45 «Херээжен бурууулуг». 18.00 П. И. Чайковский. «Удуп чыдар чараш кыс» деп балеттен концерт сюитазы. 18.30 ТМА. 18.45 «...Он алды харга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.30 Орус улустуң ырлары. Телерадио конкурстуң лауреады Е. Молодцова күүседир. 19.45 Көрүкчүлерниң дилээ-биле. «Доот чавызавышаан, бомбалаар самолёттуң хроникази». 21.00 «Үе». 21.45 «Эфирде музыка». 23.45 — 01.20 Эстрада программазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 3-кү класс. 9.05 Немец дыл. Бирги чылы. 10.05 Немец дыл. Ийиги чылы. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10-гу класс. 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 — 14.15 «Ковель чоогунда ээзим». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги болгаш 3-кү сериялары.

• • •

16.45 «Эртенги сылдыс».

КЫЗЫЛДАН

17.45 Уругларга фильм. 18.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 18.50 Медээлер. 18.55 «Бистиң Тиилелгевистиң чазы». Тиилелге хүнүнге турааскааткан программа. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар чаштар!» 20.15 «Делегей рынногунче дүлгүүр». Француз вариант. 20.45 Урер хогжүм ойнаар. 21.00 «Үе». 21.45 «Дайын» Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң 3-кү сериязы. 23.00 — 01.30 Радио хүнүнге турааскааткан концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.45 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Европаның чери» деп бөлүктен (Дания). 18.40 «Тоолтургу ыраажы Борис Зайцев» 19.30 Россияның парламент медээчизи. 19.45 Коллаж. 19.50 Барымдаалыг телефильм. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар чаштар!»

КИНО

МАЙ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Взлом» 9.40, 12.00, 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Воля вселенной» 9.00, 12.20, «Удивительные приключения Робинзона Крузо» 10.30, 13.50, «Космическая заварушка» 15.40, 17.50, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Месть» 14.20, 16.30, 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Секретный указ императора» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узааткан) шактарда.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

БИЛЕТТЕР ТАРИФТЕРИ

Кызылдың автовокзалындан хоорайлар аразының автобустарынга пассажир билеттериниң өртектери база чүък хөлезини.

Чедер чери	хемчээли	каттыг олуттуг автобуска билет өртээ	чымчак олуттуг автобуска билет өртээ	чүък хөлезини (кезек)
Кызыл—Абакан 7.30, 9.45				
Өөк	61		3,25	0,70
Туран	72,7		3,85	0,70
Шивилиг	90,7		4,85	0,90
Арадан	146		7,65	1,60
Танзыбей	241		12,45	2,30
Ермаковское	290		14,85	2,30
Жеблахты	305		15,35	3,00
Казанцево	325		16,85	3,00
Знаменка	349		17,65	3,00
Минусинск	363		18,45	3,00
Подсинее	378		19,26	3,00
Абакан	388		19,25	3,00
Кызыл—Тарлаг 7.50				
Соош	52,7	2,10	2,60	0,70
Өөк	61	2,40	3,00	0,70
Туран	72,7	2,90	3,60	0,70
Аржаан	98,7	4,05	5,05	1,60
Чкаловка	107,7	4,30	5,40	1,60
Тарлаг	117,7	4,65	5,80	1,60
Хадын	112,7	4,65	5,80	1,60
Туран 8.00 (чаа ковурүглээш, Ээрбек таварты)				
Ээрбек	18,9	0,70	0,90	0,30
Сесерлиг	51,5	2,10	2,60	0,70
Соош	96,3	3,85	4,80	0,90
Өөк	103,3	4,05	5,05	1,60
Туран	116,5	4,65	5,80	1,60
Кызыл—Усинск 9.20				
Соош	52,7	2,25	2,85	0,70
Өөк	61	2,60	3,25	0,70
Туран	72,7	3,15	3,85	0,70
Шивилиг	91	3,95	4,85	0,90
Иджим	171,2	7,15	8,85	1,60
Усинск	194,7	8,10	10,05	1,60
Кызыл—Чадаана—Ак-Довурак углуг бүгү автобустарга				
Элегес-Аксы	32	1,30	1,60	0,50
Сукпак	16	0,65	0,80	0,30
Баян-Кол	74	2,90	3,60	0,70
Ийи-Тал	86	3,35	4,20	0,90
Хайыракан	100	4,05	5,05	1,60
Шагаан-Арыг	116	4,65	5,80	1,60
Арыг-Үзүү	142	5,60	7,00	1,60
Ак-Туруг	169	6,90	8,60	1,60
Чадаана	224	8,80	11,00	2,30
Чыраа-Бажы	276	11,05	13,80	2,30
Хандагайты	312	12,65	15,80	3,00
Суг-Хол	260	10,40	13,00	2,30
Адаан-Маадыр	286	11,35	14,20	2,30
Ийме	276	11,05	13,80	2,30
Шекпээр	287	11,35	14,20	2,30
Кызыл-Мажалык	299	12,10	15,10	3,00
Ак-Довурак	304	12,10	15,10	3,00
Тээли	353	13,90	17,40	3,00
Чаа-Хол	189	7,50	9,40	1,60
Кызыл—Терлиг-Хая 17.00				
Оттук-Даш фермазы	74	2,90	3,60	0,70
Ээрбек	18,9	0,70	0,90	0,30
Терлиг-Хая	103	4,05	5,05	1,60
Кызыл—Бай-Хаак 10.00, 15.00				
Бай-Хаак	78	3,05	3,80	0,90
Сосновка	83	3,35	4,20	0,90
Межегей	96	3,85	5,04	0,90
Кызыл—Хову-Аксы 14.40 (дорт чоруур)				
Элегес-Аксы	28	1,10	1,40	0,50
Элегес	75	3,05	3,80	0,90
Чал-Кежиг	84	3,35	4,20	0,90
Кочетово	85	3,35	4,20	0,90
Хову-Аксы	121	4,95	6,20	1,60
Кызыл—Хову-Аксы 13.50 (Бай-Хаак таварты)				
Бай-Хаак	78	3,05	3,80	0,90
Березовка	85	3,35	4,20	0,90
Успенка	110	4,30	5,40	1,60
Кочетово	117	4,65	5,80	1,60
Чал-Кежиг	131	5,30	6,60	1,60
Хову-Аксы	166	6,55	8,20	1,60
С. Тока аттыг с-з	140	5,60	7,00	1,60
Кызыл чоогунуң маршруттары				
Тайга станциязы	36	1,45	1,80	0,70
Сесерлиг	25	0,95	1,20	0,30
Кара-Хаак	24	0,95	1,20	0,30
Черби	34	1,35	1,70	0,50
Кара-Хаак кежии	18	0,70	0,90	0,30
Кызыл—Сарыг-Сеп (Балгазын таварты долгандыр) 7.20				
Кур-Чер	54	2,10	2,60	0,70
Балгазын	99	4,05	5,05	1,60
Сой	104	4,05	5,05	1,60
Владимировка	113	4,65	5,80	1,60
Ильинка	132	5,30	6,60	1,60
Бүрен-Бай-Хаак	158	6,25	7,80	1,60
Авыйган	165	6,55	8,20	1,60
Дерзиг-Аксы	185	7,20	9,00	1,60
Сарыг-Сеп	191	7,50	9,40	1,60
Бояровка	208	8,15	10,20	2,30
Кундустуг	222	8,80	11,00	2,30
Бүрен-Хем	237	9,45	11,80	2,30
Суг-Бажы	247	9,75	12,20	2,30
Кызыл—Сарыг-Сеп—Ильинка—Кызыл (долгандыр) 13.30				
Көк-Тей	21	0,80	1,00	0,30
Суг-Бажы	34	1,35	1,70	0,50
Бүрен-Хем	44	1,75	2,20	0,50
Кундустуг	60	2,40	3,00	0,70
Бояровка	73	2,90	3,60	0,70
Сарыг-Сеп	89	3,50	4,40	0,90
Дерзиг-Аксы	96	3,85	4,80	0,90
Авыйган	116	4,65	5,80	1,60
Бүрен-Бай-Хаак	126	4,95	6,20	1,60
Ильинка	132	5,30	6,60	1,60
Владимировка	165	6,55	8,20	1,60
Сой	177	7,20	9,00	1,60
Балгазын	181	7,20	9,00	1,60
Кур-Чер	226	9,10	11,40	2,30
Бүрен-Аксы	101	4,05	5,05	1,60
Кызыл—Самагалдай—Эрзин углуг автобустарга				
Кур-Чер	54	2,10	2,60	0,70
Балгазын	99	4,05	5,05	0,60
Кызыл-Арыг	107	4,30	5,40	1,60
Шуурмак	140	5,60	7,00	1,60
Курап	122	4,90	6,20	1,60
Самагалдай	169	6,90	8,60	1,60
Эрзин	232	9,10	11,40	2,30
Берт-Даг	184	7,20	9,00	1,60
О. Шынаа	269	10,70	13,40	2,30
Ак-Чыраа	310	12,65	15,80	3,00
Ак-Эрик (Берт-Дагдаа)	236	9,45	11,80	2,30
Чодураа	182	7,20	9,00	1,60
Нарын	264	10,40	13,00	2,30
Морен	252	10,20	12,60	2,30
Кызыл—Шамбалыг 8.15, 17.30				
Чеден	45	1,75	2,20	0,50
Кур-Чер	54	2,10	2,60	0,70
Шамбалыг	81	3,20	4,00	0,90

Тайылбыр: 1) Билеттерниң кандыг-даа автобустарга чүгле улуг кижилерге долу өртээн айыткан. Бичии уругларга билеттиң өртээ оон чартыынга дең. 2) Билеттер өртээнде болгаш чүък хөлезининде 5 хуудуг үндүрүг кирбээн, ынчангаш ол үндүрүг-биле кады билеттиң өртээн санаарда, бир 1 рубль бүрүзүнге 5 копеекти, 20 копеек бүрүзүнге-ле 1 копеекти немептер.

ДУЗАЛАЛ АЖЫЛ-АГЫЙ: хууда огород

Бистиң республикада ногаа, картофель-биле чонну хандырары нарын айтырыг боор артыл турар. Мону ажыл-агыйлар чоокку үеде шиитпирлептериниң аргазы шуут чок деп болур. Ынчангаш бот хандыртынар арганы ажыглаар апаар. Рынок үезиниң эң кол негелдези-даа ындыг. Норма-чижек ёзугаар алырга, чылда кижи бүрүзүнге 39 килограмм капуста, 32 килограмм помидор, 10 килограмм огурец, 8-8 килограмм морковь биле согуна, 6 килограмм свёкла, 100-150 килограмм картофель херек. Бистиң республикада сөөлгү беш алды чылдарда ортумаа-биле бир кижиге 41,8 килограмм картофель онаашкан.

Ынчаарга ам үстүнде адааның ногаа аймаан өстүрүп, ажаап алыр дизе, кижи бүрүзүнге онаштыр 10 дөрбелчин метр черге капустаны, а помидорну 8, огуречти 3, морковьту, свёкланы 2-2, согунаны 3 база өске-даа үүрмек ногааны 11 дөрбелчин метр черге тарып өстүрери негеттинер-дир. Садар артык ногааны өстүрери кижи бүрүзүнүң херээ болбайн аан. А бир дөрбелчин метр черден 3 килограмм картофельди ап болур дизе, дөрт кижилиг өг-бүле 142 дөрбелчин метр шөлге оңу тарыыр болгаш кыштап чиир 426 килограммны азы 10 шоодайны үрүп алган турар ужурлуг.

Дачаларда, бажың чанында участоктарда ажыл хайнып эгелээн. Оон аңгыда, чамдык өг-бүлелер хууда дузалал ажыл-агый талазы-биле дуржулга чок. Ынчангаш бо чүүлге огородка ногаа, картофельди канчалдыр тарып өстүрерил деп айтырыгга хамаарыштыр доп-чу сүмелерни номчукчуларга бээр бодадым.

Помидорну, капустаны рассадалыг арга-биле үрезинин баштай бажыңга азы теплицага тарып өстүргеш, оон даштыгаа олуртур. Тываның агаар-бойдузунуң аайы-биле. Мында бир дугаарында айтырыг — ногаа үрезинин кажан, каяа тарыза чогуурул?

Рассаданы улус колдуунда совхозтардан болгаш рыноктан садып ап турар. Хууда херглээр азы садар рассаданы бажыңынга өстүрүп алыр улус база хөй. Ындыг арганы калбаа-биле ажыглаар херек. Ынчангаш ындыг кижилер боттарының дуржулгазын өскелерге дамчыдып, улуг дузаны чедирип болур.

Бистиң Тывага белен рассаданы июнь 10-дан эрте огородка олурткан херээ чок дээрзин ызап-ла билзе чогуур, чүге дизе доматка алзыптар. А июнь 10-нуң соонда лонат колдуунда болбас.

Теплица чок улус пленка адаанга рассадазын майның бирги он хонуунда-ла олуртуп эгелей бээрлер. Ынчан олар дүне база соок хүннерде рассаданы чылыг үнмес кылдыр пленка-биле шуглавышаан, хүн ажа бээрге база-ла улам чылыглап каарлар. Эртенинде хүн бедип үнүп кээрге, ол шугланы ажыдып, агаарладыр.

Капустаның-даа, помидорнуң-даа рассадазы 30-35 сантиметрден эртпес, чоон, бжыг, четпейн бөрбектерни салыры эгелей берген турар болза эки. Бүрүлериниң саны — эрте бижар капустаныы 6-7, оргумак эрте бижарларыныы — 5-6, а эрте бижар помидорнуң рассадазы 8-9, өскелериниң 6-8 бүрүлерлиг болза эки.

Бажың чанынга, дачаларга-даа чамдык улус 40-50-даа сантиметр, ол хамаанчок чектелип каапкан-даа рассаданы ажыглап турар болгай. Бо таварылгада аажок хынамчалыг болур херек: рассаданы ышкаа бжыглай баглаар, эки суггарар, чылыглаар. Мооң эки талазы — эрте дүжүт алыры.

Рассаданы өстүрерде бажың иштинге чырык соңганы колдуунда ажыглаар. Парникти, пленка-биле шыпкан бичии теплицаны ажыглап, мурнунда хааржактарга олурткан рассаданы аңаа тарады олуртур.

Чемишчидилге дугайында каш сөс: шала элезинниг, үлдүргей чиик хөрзүннүг черге эң эки чемишчидилге — инектиң шала ирээн өдээ. Ону ажыглаарының чижек-нормазы — бир дөрбелчин метр черге 10 килограмм. А сүме ёзугаар минералдыг чемишчидилге херглээр апарза, өдекти ээзэжедир. Ынчалза-даа кижиниң кадыынга хоралыг нитраттар, нитриттер ээзэш болзун деп бодаар болза, минералдыг чүүлдерни ажыглавас, азы ооң чижек-нормазын ээзэжедир, оваарымчалыг болур. Өдекте бүгү-ле ажыктыг бүдүмелдер бар, ол ирип хайлырга, үнүшке эң-не херек CO_2 (углерод ажыдызы), антибиотиктер болгаш озүлдеге херек өске-даа бүдүмелдер тыптыр.

Үнүшке бир кол чүве — суггарылга. Рассаданы олурткан хүнүнден эгелеп, 2-3 хонук иштинде бичии ой-чижек-биле ону хөй катап суггарар. Ынчаарывыска хөрзүн база шык болур. Рассадаңың бжыгып, дазылданырынга, хөндүрлүп көдүрлүрүнге ажыктыг. Чогум ону 4-5 хонгаш-ла суггарар болза эки. Оон аңгыда, аажок изиг хүннерде серииндедири-биле хензиг чаашкыннадыр чаштырып суггарары улуг ажыктыг. Чогум кол суггарылганың чижек-нормазы дөрбелчин метр чер бүрүзүнге 30 литр суг, азы 10 литр хемчээлдиг 3 кочал иштии суг херек. Капуста суггарарга ооң бүрүлери коклактанып эгелээриниң мурнуу чарыынга чедир база шак-ла ындыг болур.

Капустаның бүрүлери шуут-ла бөрбектелип, а помидорнуу чаа-ла көстүп кээри билек суггарар чижек-хемчээли — бир дөрбелчин метрге 4-5 кочал суг, а ниитизи-биле бир чайның дургузунда 18-20-ден ээзэш эвес катап суггарар (сериндедир суггарылганы санавaска). Огуречти 3-4 хонгаш-ла суггарып турар. Капустаның борбаа тигленип чарылбазы-биле норма, хуусаа ёзугаар дүжүттү ажаап алгыже чедир үзүк чок суггарары албан.

Бистиң ажыл-агыйларывыс картофельди май 5-тен июнь 15-ке чедир олуртуп турар болгай. Картофельге үлдүргей, элезинилчек чиик хөрзүннүг чер эң-не таарыжыр. Дой-довуракты черге элезинни, хирээнни, органиктиг чүүлдерни ажыглаары албан. Чай дургузунда картофельди 7-9 катап суггарар болза, дөрбелчин метр черден ортумаа-биле 3-3,5 килограмм дүжүттү ап болурун Тывада чамдык дуржулгалар бадыткап көргүскен. Картофельди чечектелгиже чедир суггарылганың нормазы бир дөрбелчин метрге 30 килограмм, азы 3 кочал, чечектелген соонда 45-50 килограмм — 4,5-5 кочал иштии суг-биле суггарар.

Хаан ЕНЗАК

Көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады.

ЧАСКЫ АЯН

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотоэтюду.

ХУУ МАЛДЫ КАДАРЗА

Чадаана хоорайның чурттакчыларының хууда малын чыыптар болза, ээзэш эвес болур. Ылангыя чайгы үеде чоннуң хуу малын, оода-ла хөй, өшкүзүн кадарар кооперативтен тургузуп көрзе кандыг ирги? Хоорай Совединиң чон-биле сүмележип, оларны кадарарыныц кандыг-бир аргазын дилеп-тывар чүве болза, дыка-ла ажыктыг ажыл болур ийик.

Чоокта чаа «Шын» солунга бижикчи Николай Куулар бодунуң «Кадарчылыг болза» деп чүүлүнге ол дугайын бижиди. Ону аажок деткип турар бис. Сөөлгү үеде ол-бо черлерде тыптып кээп турар аныяктар ассоциациязынга ону чүге дагзып болбас деп?

Чап МОНГУШ.

Сайзын МОНГУШ.

ДУЗАЛЛАЖЫП КӨРҮҢЕР

Бо чылдың апрель 19-та Каа-Хем районнуң Бүрен-Хем суурга хем кежип турган хөй кижи сугга дүшкениң ол үеде республика солуннарынга бижип, радио, телевидение дамчыштыр бүгүдеге дыңнаткан болгай. Сугга дүшкен 9 кижиниң чедизи ол хевээр тывылбаан.

Сугга дүжүп, мөчээн кижилерниң чоок кижилери, төрелдери ол-ла бүгү үе дургузунда дилээшкиннерни чорудуп келгеш, чаңгыс-даа кижиниң мөчү-сөөгүн тыпаадывыс. Ынчангаш Каа-Хем, Улуг-Хем унунда хоорай, суурларның чурттакчыларындан, балыкчылардан, өске-даа кижилерден биске дузалажырын улуу-биле дилеп тур бис. Бир эвес суудан кандыг бир мөчү-сөөк тывылза, республиканың сугга дүшкеннер амы-тынын алыр ниитилелинче 2-11-87, 2-36-72 дугаарлыг, милицияның 02 дугаарлыг телефоннарже долгааш, дыңнадырын улуу-биле дилеп тур бис.

БАДАРЧЫЛАР, БАЗЫРЛАР, БИЛИКТИЛЕР, ООРЖАКТАР болгаш өскелер-даа.

Кызылдың № 2 школазын 1966 чылда 11 класс дооскаңнары бо чылдың май 25-те 11 шакта, а 10 класс дооскаңнары июнь 15-те 11 шакта ук школага белур ужуражылгаларже оргкомитет чалап тур.

Бистиң ачавыс, акывыс Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу, «Тыва даг-дугу» комбинаттың болгаш Ак-Довурак хоорайның баштайгы тудугжуларының бирээзи **Кара-оол Балчырович Салчакиның** мөчээни-биле холбаштыр бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлешкен ханы кажыдалды илереткен бүгү коллективтерге, эш-өөрге чүректиң ханызындан четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Өг-бүлези, төрелдери.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

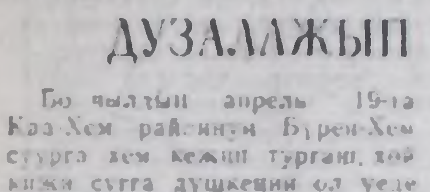

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82 3-36-25 ◆ советтер ажылының — 3-31-98, 3-41-22 ◆ үлетпүр — 3-31-40, 2-36-72 ◆ көдээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-31-39 ◆ чагаа килдизи — 3-39-02 ◆ эзулга — 3-31-93; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн баргаңда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41

Солун вторник среда четверг пятница суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыгы.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тираж 27815 экз. Чагыг № 89.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл май 9 четверг
№ 83 (14583)
(Чагылар өртээ 6 кеп.). Садар өртээ 10 кеп.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң болгаш партияның республика организациязының контроль комиссиязының каттышкан пленуму

ПАРТИЙЖИ САГЫЛГА-ЧУРУМНУ БЫЖЫГЛААР

(Саналдарның төнчүзү. Эгези май 8-те үнген «Шында»).

Совхозтуң партия организациязында 76 коммунист бактаап турарын, олар колдуунда материалдыг бүдүрүлгеде хаара туттунганын Тес-Хем районда «Чодураа» совхозта партком секретары, партия рескомунуң бюро кежигүнү **О. Ч. Сырат** айтып, партия хүрээлениниң быжыг турушту байдалын оон үнүп турарларның чогу-биле, харын-даа хүрээлениң немежип турары-биле бадыткаан. Ынчалзажок партком идеология ажылын чедир чорутпайн турарын ол бот-шүгүмчүлекчи билинген. Бо талазы-биле халдакчы туруштуң негеттинип турарын үе коргузуп турар. Аныяктар-биле ажылды күштелдирериниң чугулазынга ол доктааган. Аныяк оолдар, кыстарның хөй кезии ажыл-агыйга ынак, сагылга-чурумнуг, топтуг кижилер, олар бистиң келир үеде ажыл-херектеривисти хүлээдир кижилеривис болгай.

Партияның Эрзин район организациязының контроль комиссиязының даргазы **Ш. К. Маажый** партияның ат-алдарының бадып турарынга дүвүрелин, өске санал бергеннер дег, илереткен, ол дээрге партияның болгаш Советтерниң ажыл-хүлээлгелериниң аңгылааны-биле чергелештир партия организацияларының ажыл-агый чорудулгазынче сагыш салбастааны-биле база холбашкан бооп турарын айыткан. Чамдык партия организацияларының секретарьлары боттарының кандыг, чүнү кылырының аайын тыппайн турар. Бо таварылгаларда биске чедип кээрге, оларның ажылының уг-шиин тыварынга дузалап, деткимчени көргүзерин кызыдып турар бис. Ниитизи-биле партия ажылында политиктиг аргаларны чедир ажыглап шыдавайн турарывыс илдең. Удуртукчу коммунистерге негелде чогуур деңнелге четпес. Уставта көрдүнген эргелерни долузу-биле ажыглап шыдавайн турар бис. Ооң бир чылдагааны болза, Устав болгаш партияның өске-даа удуртулга болдурар документилери тыва дылда парлаттынмаан, орус дылда безин ховар бооп турар. Ынчангаш оларны тыва дылга тускай парлап үндүрери күзенчиг.

Районнуң партия организацияларында кежигүнден үнүп турар кижилер ховар, а ынчаарга кирген билдиришкиннерни сайгарып көөрге, амгы байдалга албаараашкын, бодунуң бактаап турары организациязының ажылынга сеткил ханмааны илереп турар. Бо таварылгаларда ындыг коммунистер-биле беседалажып, партия организациязының ажылын экижидеринге дузалажырының хемчеглерин ап келгениниң түңнелинде ол эштер билдиришкиннерин дедир ап турары база бар. Партия организацияларынга, секретарьларга материалдыг, техниктиг деткимчени көргүзериниң талазы-биле рескомнуң талазындан хемчеглерни бодап көөрүн ол саналдаан.

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының кафедра эргелекчизи **С. М. Биче-оол** саналынга коммунистерниң ат-алдарының камгалалынга хамаарыштыр бодалдарын илереткен. Сөөлгү үеде чамдык улус коммунистер-биле холбашкан ажыл-херектерни шоодуг аяны-биле көөр, ону херексевес апарган. Ол хамаанчок коммунистер бот-боттары аразында тоомча чок хамаарылгалыг, партийжи этиканы сагывас таварылгалар бар. Чамдык депутаттар сессияларга коммунист эш-өөрүнүң ат-алдарын кудуладыр сорулгалыг чүүлдер чугаалаар.

Дадывыр төлевириниң талазы-биле тургустунган байдалды эдеринге дадывыр дугайында дүрүмнерни тыва-даа, орус-даа дыл кырынга бичии номчугаш кылдыр парлааш, эге организацияларга, партия кежигүннеринге тарадыры күзенчиг деп, саналдакчы уламчылаан.

Мурнунда саналдаан Т. А. Парчииниң Кызыл хоорайның партия организациязы ажылын сулараткан деп шүгүмчүлели-биле чөпшээрежир-дир мен. Ол көдээ районнарның партия организацияларынга үлегер болур турбуже, чаңчыл болган Май 1 байырлалын безин демдеглевээн. Маңаа профэвилелдиң республика чөвүлели чүге чүнү-даа кылбааныл? Хоорайда демократчыдылга өске талаже угланып турар. Демократтарның аразында эки, шын бодалдыг кижилер база бар. Ынчангаш оларның-биле-даа, аныяктар-биле-даа ажыл ёзулуг деңнелге турар ужурлуг.

Бистиң институттан ийи студент хоорай Советиниң депутаттары. Студентилерниң төлээлерин сессияларже, пленумнарже чүге чалап болбазыл? База ол ышкаш С. М. Биче-оол херээженнер айтырыынга доктааган. Республикада ажылдап турарларның 51 хуузу херээженнер. Ол хиреде кандыг-даа хуралга оларның айтырыглары кодуртуннайн турар. Саналының түңнелинде ол РСФСР-ниң Президентизиниң кандидатуразынга бир тодаргай кижини депшидер азы кым-бирниң кандидатуразын деткиир ужурлуг бис деп чугаалаан.

Партия Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары **Д. О. Саая** партийжи сагылга-чурумнуң айтырыы үезин келген айтырыг деп демдеглээн. Эргиде ол кол нургулайында коммунист кижи арага-дары ижиптен таварылгада кодурлуп турган болза, ам үе өскерилген. Партийжи сагылга-чурумнуң айтырыгларының утказы база өскерилген. Чаа айтырыгларны сайгарары база нарыдаан. Бүгү-ле таарымча чок чүүлдерниң чылдагаанын санал берикчизи демократтыг төпчүдүлгениң принципинге хамаарылганын өскерилгени-биле тайылбырлап турар. Ленинчи ол принцип бир чүүлден өскезинче карак-кулак чок шурай бербезинге магадылалды берип турган. Тыва интеллигенцияның чамдык кезектери үргедекчи күштерниң аажылалын олчаан өттүнүп турар. Бистерниң чаңчылдарывыс, онзагай байдалдарывыс бар болгай. Ону сагыырын чүге бодавас бис?

Рескомнуң ажыл программазында ажыл-ишчилерниң социал камгалалын экижидер дээн. Ону кандыг хемчеглер-биле, канчаар чорударыл деп чүүл чок. База ол ышкаш партияга удурланыштыр турар күштер партияны саң-хөөден хамаарылгалыг болуру-биле ядараңгай болурунуң байдалынче чыгап турар. Маңаа харыы кылдыр тодаргай программа херек. База бистер, коммунистер, берге үеде партияга акша-төгерик-биле дузалаарывыс — бистиң хүлээлгевис болур деп Д. О. Саая онзалаан.

Дүштеки чапсар соонда. Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары **М. Д. Кара-Сал** РСФСР-ниң Президентизиниң кандидатуразынга хамаарышкан айтырыгны пленумга чугаалажып көөрү күзенчиг деп саналды киирген.

Ооң соонда санал берикчизи Улуг-Хем районнуң чаа тургустунган «Ак-Хем» совхозунуң партбюро секретары **С. И. Ап-тан-оол** чүве чугаалааш, Уставтың негелделериниң чамдык тодаргай эвес чүүлдери партийжи чурум-сагылганы хажыда бээринге идиг болуп турар деп демдеглээн. Партия хуралдары кварталда безин чаңгыс удаа эрттирип болур апарганы партия хуралынга тоомча чок хамаарылганы тургускан. Дадывыр төлелгезиниң талазы-биле харысалга айыттынмаан. Ооң ужундан чамдык коммунистер дадывырын төлевейн, өреленгеш, харын-даа олчаан үнүп чоруй баар таварылгалар бар. Партияга хүлээп алышкын документилерни свадаткан дээш партия секретарынга харысалга база-ла айыттынмаан. Чамдык кижилер Уставтың негелделериниң кошкаан ажыглап алгаш, өжегээр байдалдыг чүүлдерни кылып турар. Партия ажылдакчыларының тайылбыр ажылы эвээш. Ындыг болзажок чер-черлерде партия эге организациялары маңаашкынга олуруп бээр болза база хоржок: партийжи хүрээлең эвээжээр, ат-алдар бадар. Чугаазының төнчүзүнде саналдакчы чаа тургустунган совхозтуң девискээр талазы-биле тургустунуп келген айтырыгларынга доктааган.

Партийжи ажыл дээрге политиктиг ажыл болгай деп, ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы **К. С. Күжүгет** демдеглеп, партия органнары ажыл-агый айтырыгларынче хөлүн эрттир сундукпаза чогуур дээш, чижек кылдыр Хову-Аксы дугайында айтырыгны Дээди Советтен эш Ч.-Д. Б. Ондар-даа, рескомдан эш А. И. Ванжа-даа хурал чыып, чергелештир чугаалашканын сагындырган. Шаандагы ышкаш бүгү-ле чүвени катап холга алыры дөмей-ле болдунмас — үе өскерилген.

Кол-ла чүүл харын кадрлар шилилгези. Совет органнарга кадрларны шилип, сүмелээри чөптүг. Удуртукчуларны база. Депутаттар аразында коммунистерни, коммунист удуртукчуларны дамчыштыр ажылдаар деп шын чугаалап турар бис деп, оратор уламчылаан. Чүгле ону херек кырында чорудар херек.

Партийжи эш-хуу ёзу дээрге көвүүг шын чүве-дир. Ынчаарга чамдыкта кандыг болгулаарыл? Тожуга депутатка кандидат кылдыр депшиттирип турдум, а партия райкомунуң төлээлери Күжүгет СЭКП-ге удур, Ельциниң таланыкчызы деп турган боор-дур деп, санал берген эш айыткан.

Доге даанда бижикти өскерткенинге хамаарыштыр чугаалааш, эш Күжүгет ол дээрге, хоорсоветтиң база хоорккүскомунуң херээ-дир, мээн бодалым болза анаа чүнү-даа биживес болза эки дээн.

Моон соңгаар пленум эрттирерде президиумга бюро, комиссия кежигүннерин эвес, а чугаалажып турар айтырыгларны эки билир кижилерни соңгуп, сууштуруп болза чогуур боор.

Пленумга тургускан айтырыгны база илеткелди кол ирруузунда деткээш, Тыва АССР-ниң улус өөредилге министри **Н. С. Конгар** илеткелчи чурттa байдалды эки чырыткан, ынчалза-даа анаа дүүштүр республиканың байдалга төп доктаан болза дээн бодалын илергейлээн. Амгы үеде чүгле коммунистер эвес, өске күштер база бар. Чүү ындыг күштерил ол, олар-биле канчаар ажылдаарыл? — ындыг сайгарылга чок болду. Дептаал төлевилелинде база. Ол күштер-биле чүгле демисежир эвес, а ниити дылды тып, оларды ажылдаар, айтырыгларны кады шиитпирлээр ужурлар эвес бе. Чогум бүрүткеттинген кандыг партиялар, шимчээшкиннер барыл — чугаалаттынмады.

Ийиде. Чаа аргалар, чаа корүштер деп турар бис. Чогум чүлерил ол, бистиң тодаргай байдалдарывыска оларны канчаар ажыглаарыл? База-ла илеткелден эки билдинмес.

Министр саналының төнчүзүнде өөредилге черлеринге политика, партия, идеология турбас дээр дугайында чүүлге хамаарыштыр оон бодунуң база министерствонуң тодаргай турушту барын чугаалааш, ол талазы-биле школаларга сөөлгү үеде кылган ажылдарынга доктааган.

Партия рескомунуң болгаш контроль комиссиязының каттышкан пленумунга партия рескомунуң бирги секретары Г. Ч. ШИРШИННИҢ 1991 чылдың май 7-де чугаазы

Бистиң партия ажылының болгаш ниитизи-биле партийжи амыдыралдың дыка чугула айтырыгларын бөгүн чугаалажып көрүп турар-дыр бис.

СЭКП — чуртту кризистен уштуп шыдаар аргалыг кара чаңгыс эң-не массалыг политиктиг организация-дыр. Эрге-чагырга дээш демисел амгы үеде ниитилелде чоруп турар. Социализмге удур үргедекчи күштер күрүне тургузуун, ниитилел системазын өскертир дээш ол демиселди чорудуп турарлар. Антикоммунизм, тодаргайлаарга, коммунизмге удур халыыдаашкын чаа шынарлыг болу берген.

Эде тургустунуушкун болза ону боттандырар кылдыр көрдүнгениниң дүүшпес болуп, бүттүнмейн барганы ам билдингир апарган. Ол дугайын СЭКП ТК-ның, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының сөөлгү Пленумнарынга демдеглеп чугаалаан. Улуг частырыгларны болгаш соора кылышкыннарны болдурган. Ниитилелде кризистиг байдалды хөй нуруузунда оон-биле тайылбырлаар апаар.

Бистер муң-муң харылзаалар ёзугаар бүгү чурт-биле, ооң девискээрлери-биле дорт болгаш улаштыр холбаалыг бис. Эде тургустунуушкунуң стратегтиг сорулгазын боттандырарда болдунган частырыглар болгаш соора кылышкыннар бистиң болувустуң чедир кылбаан, үезин эрттирген чүүлдеривис-биле, четпестеривис-биле немешпишаан, республикада ажыл-херектерге, ниити социал-экономиктиг, политиктиг байдалга дыка таарымча чок салдарлыг болган. Ол байдал база дыка нарын.

Амгы үеде бо кедергей нарын байдалдарда ажылдаар ужурга партия комитеттери, парторганизациялар, коммунистер, бистер шуптувус таваржып турар-дыр бис. Чаа ёзу-биле ажылдаарын, ооң чаа хевирлерин болгаш арга-методтарын тывылгаарын ол байдалдар бистен негеп турар. Бистиң ол ажылывыс болза улам ыңай ниитилел-политиктиг, социал-экономиктиг, угаан-бодал культура хөгжүлдезинге партияның республика организациязының, ооң бүгү звеноларының ролюн бедидеринче угланган турар ужурлуг.

Коммунистерниң иштики организастыг, сырый каттышкан чоруу, бүзүрели, ажылдаарының чаңгыс эптии ол рольду бедидип быжыглаарының эң чугула негеллези болуп турар. Ону чедип алыр төлээде, сагылга-чурум негеттинип турар. Сагылга-чурумну быжыглаар херек.

Айтырыг мынчаар тургустунуп келген: партийжи сагылга-чурумну каяа, канчаар база чүнү кылырынга быжыглаарыл?

Уставта айыткан партийжи иштики сагылга-чурумну хамыктың мурнунда быжыглаар херек. Партийжи иштики сагылга-чурумну партияның бүгү звеноларынга, хамыктың мурнунда партия эге организацияларынга хандырар херек. СЭКП-ниң чаа Уставы, ажыы-биле чугаалаарга, дээштиг эвес болуп турар. Ону өскертир дугайында айтырыглар тургустунуп келген. Коммунистерниң сүмелерин болгаш саналдарын чыыры база түңнээри ам бистен негеттинип турар. Партия эге организацияларынга чорудар чогаадыкчы ажылче улуг кичээнгейни угландырары чугула. Партия хуралдары болза бөгүн мааза чугаалап, демдеглеп турарывыс ышкаш эвес, а доктаамал үргүлчү эртген турар ужурлут. Партийжи даалгалар, коммунистерниң отчеттары партия дадывырын чогуур үезинде төлээри, хүлээп алдынган шиитпирлерни күүседири, коммунистерниң политика талазы-биле бышкан чоруу, мөзү-шынар талазы-биле арыгсилии, ак сеткилдии, өскелерге үлегерлиг күш-ажылы, партийжи хүрээлениң чаа күштер-биле өстүрери болгаш өске-даа хөй чүүлдер — партия комитеттериниң, партийжи активтиң доктаамал ажылдаарының чугула чүүлдери-дир. Партийжи амыдыралдың бүгү айтырыгларын чаа ёзу-биле, амгы үеге дүүшкен шынарлыг кылдыр шиитпирлээри эргежок чугула.

Күш-ажылчы коллективтерге болгаш чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле массаларга партия организацияларының салдарын, экономиктиг, социал, угаан-бодалдың культура сорулгаларын ажылчы чоннуң эрге-ажыынга дүүштүр шиитпирлээринге партийжи салдарны коммунистерниң иштики организастыг чоруун болгаш ажылдаарының чаңгыс эптиин быжыглаарын дамчыштыр күштелдирер херек.

Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның күш-ажылчы коллективтеринге партияның ролюн ында парторганизацияларны оорган үндүр ойладырының болгаш үзүткаарының аргазы-биле кошкадыр дээп оралдажышкыннарга болгаш хөөннерге удур шиитпирлиг туржур ужурлуг бис, ындыг хөөннер бисте илереп турар болгай. Ону соксадыр херек, ажылчы чонга ажыктыг, күженишкиниг ажыл-биле, чоннуң эрге-ажыын камгалаарынга идейлиг туруш-биле ону чедип алыр апаар.

Оон ыңай. Ажылдың даандырган участогу дээш, тодаргай ажыл-херектер, ажылдың алыс эчис түңнелдери дээш кадрларның, коммунист удуртукчуларның харысалгазын, күүсекчи сагылга-чурумун бедидеривис негеттинип турар.

Бисте чогум кандыг болуп турарыл, ынчаш? Улус ажыл-агыйының адырларында ажыл-херектиң байдалы бичии-даа экиживейн, харын улам баксырап турар. Рынок харылзааларынче шилчиири-биле холбашкан бергелер бар-ла, харын. Ынчалзажок улуг четпестерни, сандаразашкыннарны чүгле ооң-биле тайылбырлап болур бе, ынчаш? Чүгле ооң-биле тайылбырлап болбас деп бодаар мен.

1991 чылдың дөрт айларында ажылывыстың түңнелдерин ап көрээли. Республикага эът бүдүрери дөрт ай дургузунда 16,6 хуу эвээжээн. Ону садары — 26,5 хуу кудулаан. Сүттүң ниити саалдазы 18, бир инектен-не саалда ортумаз-биле 16 хуу кызырылган. Сүттү садары 24 хуу эвээжээн. Малдың хорамчазы дыка хөй болган. Май 1-ге чедир 72 муң хой, ошку өлүп хораан, азы эрткен чылдың ол-ла үезинде турганындан барык 30 муң баш хөй болган. Мыйыстыг бода мал 3420, инек — 2600, хой, ошку — 40 муң башка эвээжээн. 1765 бызаа, 36 муң баш хураган болгаш анайлар чедир алдынмаан. Чугаалап көрүңерем, бо бүгүнүң уржуун рынокче, рынок харылзааларынче чүүй каар бис бе? Ол дээрге, бистиң багай ажылдаарывыстың түңнели-дир, эштер.

Өске адырларны көрүп көрээлиңер. **Тудуг.** Бирги кварталда тускайлап берген акша-хөреңгилерни шиңгээдири эрткен чылдың ол үезинге бодаарга, 30 хуу кызырылган. Ооң иштинде бүдүрүлгениң эвес тудугларга 20 хуу кудулаан. Ниитизи-биле тудуг-монтаж ажылдарының хемчээли барык 30 хуу эвээжээн. Бирги кварталда чуртталга бажыңнарын чүгле 6,8 муң дөрбелчин метрни, азы эрткен чылдың бирги кварталында киргениниң ийи катап эвээшти ажыглалга кирген. А чылда планывыс 189 муң дөрбелчин метр болгай. Кызыл хоорайда чуртталга тудуу шуут сан-чок багай байдалда. Мону кандыг ажыл дээрил?

Мурнады тудар деп көрдүнген даңзыда кирген 23 улуг тудугларның чүгле 11-иинге бирги кварталда ажыл чоруп турган. Цемент заводунуң тудуунга дөрт ай дургузунда чүгле 113 муң рубльди шиңгээдип алган. Ол хире хемчээлдиг ажылды бичии кооператив бир ай дургузунда кылып каапты болур. Алгы-кештен тон даараар фабриканың тудуунга ажылдар кылдынмаан. Ол кадында-ла чиг эттин болбаазырадып, тон даарап, акша ажылдап ап көрээлиңер деп турар бис. Колбаса цегин чаартып кылырынга бирги кварталда чүгле 50 муң рубльди шиңгээткен.

Владимировка, Бүрен-Аксы суурларда бо чылдың сентябрь 1-де ажыттынар ужурлуг школаларда ажыл шимчевээн. Ажыглалга кирер ужурлуг 8 санныг уруглар садтарының чүгле үжүнге ажыл чоруп келген. Типография тудуун көөр болза байдал база ындыг.

Үлетпүрде бүдүрүлге хемчээли 12 хуу кызырылган. Чоннуң херевлел бараанының бүдүрери 14,7 хуу кызырылган. А бараанннар чедишпес хевээр. Ажыл шагының чидирип ковудээн. Эрткен чылын үлетпүрге 18 муң кижи-хүн үстүнген. А чылдагаан чокка ажыл шагы үзери ниити чидириглерниң 47,5 хуузу бооп турар. Дыка хөй коллективтерде күш-ажылдың сагылга-чурумунче сагыш салбастап, ооң каржы хажыдышкыннарының чаны-биле эртип турар апарган.

Мен мындыг түңнелди үндүрдүм: бир эвес бис, партия, совет, ажыл-агый ажылдакчылары шыңгыы хемчеглерни албас болзувусса, кижи бүрүзү бодунуң хүлээлгезин медерел билбишаан, күженишкиннерни көвүдетпес болза, ажыл-херекти эде албас, а харын улам дорайтадыр бис. Акша-хөреңгини берип турар-дыр, бис ону шиңгээдип ап шыдавайн турар бис. Ынчаар болза республикада байдалды улам баксырадыр-дыр бис. Мындыг чүүлде бо пленумдан түңнел кылдыр коммунист кижи бүрүзү үндүрери, боттуг хемчеглерни хүлээп алырының эргежок чугулазын медереп билири херек. Янзы-бүрү хуралдарны болгаш чыышарны эвээш база шалыпкын эрттирер, тодаргай ажыл-херектерже шымнып кирер херек.

Партия комитеттери кайда-даа ажылдап, кандыг-даа эрге-дужаал эдилеп турар удуртукчу коммунистерден негелдени шыңгыырадыр ужурлуг. Ажыл-херек дээш шыңгыы айтырар апаар. Оон ыңай. Партия, совет органнар экономиканың, социал-культура адырының өзек болур нарын айтырыгларын шиитпирлээринге күженишкиннерни каттыштырар, бүгү деңнелдерге оларның демниг ажылын хандырар ужурлуг.

Улуг айтырыгларны сайгарып көөрүнүң, оларның талазы-биле шиитпирлерни, программаларны болгаш планнарны хүлээп алырын дүүштүрериниң практиказынче катап эглири чугула. А кол-ла чүве чул дээрге, бот-боттарынче чүүй кагжып, ол-бо дев чаргылдажып турбайн, боттуг ажыл-херектерже демниг, эптиг кирери-дир.

Совет органнарда коммунистер, депутат-коммунистер дугайында онзалап чугаалаксайдыр мен. Оларның ажыл-чорудулгазы эрге-чагырга органнарының дээштиг ажылынче, оларның мурнунда турар сорулгаларны боттандырары дээш бот-боттарынга бедик негелдени бадыткаарынче угланган турар ужурлуг. Республиканың Дээди Совети сөөлгү үеде онза чугула хоойлуларны болгаш доктаалдарны хүлээп алган. Республиканың Министрлер Чөвүлели база амыдыралчы чугула айтырыглар талазы-биле шыңгыы шиитпирлерни хүлээп алгылаан. Ам оларның күүселдезин организастаар херек. Партия комитеттери, парторганизациялар бо херектерге бүгү талалыг салдарны чедирер, политиктиг деткимчени, организакчы ажылдың дуржулгазын немештирер ужурлуг.

СЭКП-ниң болгаш Совет эрге-чагырганың үндезин эчис сорулгаларында теория-даа, практика-даа талазы-биле алыр болза, кандыг-даа каржылга чок деп чүвени партия комитеттери, парторганизациялар, улус депутаттарының Советтери, оларның күүсекчи органнары боттарының кады ажылдажылгазынга удуртулга болдурары эргежок чугула. Бир эвес бо талазы-биле айтырыглар тургустунуп келир чүве болза, ол дээрге чүгле чедип билбээзиниден боор болур.

Оон ыңай бо чугаазынга эш Г. Ч. Ширшин кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдирериниң, ылангыя өлүрүүшкүннерниң, аар кемдээшкин чедирерин когу-биле узуткаарының айтырыгларынга доктааган. Эрге-хоойлу камгалалының органнары, оларның удуртукчулары, боттарының ажылын шыңгыы сайгарып көөр, согет хоойлулар хажыдышкыны-биле демиселдиң деңнелин шыңгыы көдүрер, күрүнениң болгаш хамаатыларның эрге-ажыктарын дээштиг камгалаар ужурлуг.

Партия рескомунуң бирги секретары пленум киржикчилериниң кичээнгейин мал кыштаглаашкынның чедишкинниг доозарының, часкы хову ажылдарын чорударының сорулгаларынче угландырган.

Түңнелинде ол мынча дээн: бот-боттарын деткижер, улам сырый харылзаалыг ажылдаар, оон-биле чергелештир ажылдың даасканы участок дээш бот-боттарындан партийжи ёзу-биле принципиалдыг негежир херек, бир эвес шак мындыг чергелиг ажылдаар болзувусса, республиканың амыдыралының чидиг айтырыгларын шиитпирлеп шыдаар, ниити ажыл-херээвисти бурунгаарладып шыдаар бис.

ЮБИЛЕЙГЕ БЕЛЕТКЕЛДИ ДҮРГЕДЕДИР

Тывага улусчу революцияның 70 чылының байырлалын белеткээр болгаш эрттирер оргкомитеттиң ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Ооң ажылынга РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң секретарьлары, партия Кызыл хооркомунуң, райкомнарның бирги секретарьлары, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң харысалгалыг ажылдакчылары киришкен.

Тывага улусчу революцияның 70 чылының байырлалынга кандыг белеткел ажылдарын чорудуп турарының талазы-биле Кызыл хоорккүскомунуң даргазы В. Х. Кара-оолдуң, Тыва АССР-ниң культура министриниң оралакчызы Н. Л. Верхотурованың дыңнадыгларын хуралга дыңнаан.

Кызыл хоорккүскомунуң даргазы В. Х. Кара-оол юбилейге белеткел ажылдарын март айның төнчүзүнден эгелээш чорудуп турарын дыңнаткан. Байырлалга белеткел ажылдарын чорудар болгаш эрттирер хоорайның оргкомитеди тургускан, чорудар ажылдарының план-хемчеглерин ажылдап кылган. Хоорайның социал экономиктиг хөгжүлдезиниң планныг онаалдаларын күүседиринче ында кол кичээнгейни угландырган, ынчангаш ону боттандырарының тодаргай хемчеглерин ап турар. Хоорайның улус ажыл-агыйының чедишкиннериниң дугайында фото-делгелгени, чоннуң бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдезин, найысылалдың херээженнериниң чогаадылгазының делгелгезин организастаарын планда айыткан. Юбилейге тураскааткан спорттуг маргылдааларны эрттирер. Ниитизи-биле он сес янзы бүрү хемчегни эрттирери көрдүнген. Хоорайның чаагайжыдылгазынче улуг сагышты салган. Он бир кудумчуну чаагайжыды кылыр, тураскаалдарны, Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг парыгын, стадионнарны, гостиницаларны, хөгжүм-шии театрын, чурт-шинчилел музейин, хем эриин эде кылыр, септээр, чаартыр болгаш өске-даа ажылдарны кылыр. Бо бүгүнү кылырынга эвээш эвес акша хөреңги негеттинип турар, ону тыварының хемчеглерин ап турарын ол чугаалаан. Хоорккүском, оргкомитет байырлалга эки белеткелдиг ужуражыр дээш элээн ажылдарны чорудуп турар.

Тыва АССР-ниң культура министриниң оралакчызы Н. Л. Верхотурова Тывага улусчу революцияның 70 чылынга төлептиг ужуражыры-биле культура ажылдакчылары чамдык хемчеглерни алганын демдеглээн. Юбилейге тураскааткан дөртен үш хемчегни айыткан планны бадылааш, ол ёзугаар ажылдап турар. Культура ажылдакчыларының уран чүүл көрүлдезин эрттирген, анаа Кызыл хоорайдан өске районнар шупту кирипкен. Улусчу революцияның 70 чылынга хамааржыр моон соңгаар кандыг ажылдарны кылырын допчузу-биле ол дыңнаткан. Ында көрүлделерни, ужуражылгаларны, хүннерни, делгелгелерни эрттирери көрдүнген. Культура ажылдакчыларының кол сорулгазы болза тыва уран чүүлдүң чедишкиннерин көргүзери, пропагандалаары, ону сайзырадыры, күүседикчилерниң мергежилин бедидери, талантылыг кижилерни илередири, улустарның интернационалчы найыралын, чаңгыс эвин улам быжыглаары, культура албан черлериниң материал-техниктиг баазазын экижидери болур. Ындыг болганда ону күүседириниң хемчеглерин ап турарын чугаалаан.

Хуралга бир дугаарында Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Сал санал бергеш, Кызыл хоорайда кем-херек үүлгедир чорук бо чылдың эрткен дөрт айларында эрткен чылдың ол үезинден дыка өскенин чугаалааш, орта удур шиитпирлиг хемчеглерни хоорккүском (Совет даргазы Ю. П. Слободчиков) албайн турарын айыткан. Хуралдар эрттирип, хөй шиитпирлерни хүлээп турар, оларның күүселдези чок. Байырлал эрттирер деп турар болганда, бирги ээлчегде найысылалга корум-чурумну экижидип алыр дээш дээштиг ажылды чорударын саналдаан.

Тываның эртем-шинчилел институдунуң директору Ю. Л. Аранчын сөс алгаш, Кочетово суурда Культура бажыңын, тураскаалдарны, музейин септээрниче, эде кылырынче, бөже баар автоорукту доозарынче хуралдың киржикчилериниң кичээнгейин угландырган.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң секретары Д. Л. Тиимей байырлалга чедир эвээш үе арткаын, юбилейге төлептиг ужуражыры-биле планнаттынган кылыр ажылдарның хөйүн айыткаш, белеткел ажылдарын хоорайга шапкынчыдарын онзалаан. Найысылалдың санитарлыг байдалы багай болуп турар, ону экижидериниң боттуг хемчеглерин алыр.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Паруиин, Тыва АССР-ниң садыг министри П. Н. Ходырев, респотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы З. А. Шишигина олар санал бергеш, садыг организацияларының юбилейге төлептиг ужуражыры-биле кандыг белеткел ажылдарын чорудуп турарын чугаалаан. «Тывага улусчу революцияның 70 чылы» деп бижиктиг кандыг хеп аймаан, аяк-савааларны, шактарны болгаш өске-даа бараанннарны, суй белектерни чурттуң аңгы-аңгы бүдүрүлгелеринде чагыт канын дыңнаткан.

Оргкомитеттиң даргазы Г. Ч. Ширшин хуралдың ажылын түңнеп чүве чугаалааш, юбилейге белеткелди чорудуп тургаш, кандыг айтырыгларже кичээнгейни салырын сүмелеп саналдаан. Планнарда кылыр ужурлуг хөй чүүлдерни киирген, ындыг-даа болза кылдынган чүве эвээш болуп турарын шүгүмчүлээн. Май айда хоорайга ыыштарны тарырын, газоннарны кылырын, тураскаалдарны септээрин, парктарны база хем эриин чаагайжыдарын болгаш өске-даа чаагайжыдылгага, каастаалга-шимелдеге хамаарышкан хемчеглерни боттандырарын чугулалап көрген. Чүге дээрге чайгы үеде Тывага туристер, аалчылар хөйү-биле келир. Чүлдүм кудумчузун чаагайжыдарын, аэропортче баар орукту алгыдарын, аът чарыштырар черни дерип кылырын, юбилейге чедир ийи ярмарканы Кызылга организастаарын болгаш өске-даа ажылдарны чорударын оргкомитеттиң даргазы сүмелээн. Тывага улусчу революцияның 70 чылының ужур-дузазының дугайында пропаганда ажылын күштелдиреринче улуг кичээнгейни салган.

Оргкомитеттиң ажылының планын хуралга бадылаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Саннар, фактылар!

Бо чылдың июнь 22-де Ада-чурттуң Улуг дайынының эгелээн хүнүнден бээр 50 чыл ою болур.

● 1941 чылдың июньда ССРЭ-ниң кызыгаарларынга дайзынның 190 дивизиязы мөөңнеттинген турган. Удурланыкчының аңаа турган шерииниң ниити саны 5,5 миллион кижи. Олар 4,3 муң танкыларлыг болгаш шаап халдаар чепсектиг, муң хире самолёттуг, 47,2 муң янзы-бүрү ок-боолуг болгаш миномёттуг турган.

● Совет-герман фронтуга дайзынның фашист коалициязының кол күжүн тургузуп турган 607 дивизиязын сандан үндүрген.

● Чүгле Чехословакияны хостаары дээш безин 149 муң совет дайынчылар кара бажын хары черге салганнар, а Польшаны хостаарынга — 600 муң. Бо дээрге факт-тыр. Оон чайлап шыдавас бис. Совет дайынчыларга тураскаалдарны ап октап, төөгү номундан каш-каш арыннарны ора соп каапкаш болур-ла ыйнаан. Ынчалза-даа төөгүнүң бодун өскертип шыдавас бис.

● Чурттуң политиктиг амыдыралынга таарымча чок чоруктар, И. В. Сталинниң тергиидели Кызыл Армияның командылал составынга дендии каражалыг чидириглерни таварыштырган. Совет Эвилелиниң беш Маршалының үжүн, полк командирлериниң чартык кезиин, бригадалар болгаш дивизиялар командирлериниң барык шуптузун, корпустар, шериг округтарының шериин командылап турган бүгү командирлерни, шериг чөвүлелдериниң кежигүннерин, округтарның политиктиг эргелел начальниктерин, полк комиссарларының дөрттүң үш кезиин, дээди болгаш ортумак шериг өөредилге черлериниң дыка хөй башкыларын чылдагаан чок черге тудуп шииткен. Ол чорук 1941 чылдың чайынында база күзүнүнде Кызыл Армияны түр үеде аштырыышкынга таварыштырган.

● Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы ёзулуг демисельчи партия деп чүвени Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында база катап көргүскен. Эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК секретарьларындан, партияның край, область, хоорай болгаш район комитеттериниң секретарьларындан 500 кижи, областар болгаш районнар звенолардан 1265 коммунист фронтуже чоруткан турган. Ада-чурттуң дайынының бүгү дургузунда Чепсектиг Күштерже ниитизи-биле 13850 удуртукчу партажылдакчылар хаара туттунган турган. Дөрт фронтучунуң бирээзи-ле коммунист болган.

● ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Чарлыын ёзугаар «1941-1942 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Германияны тиилээни дээш» деп медальды доктаадып тургускан. А 1943 чылдың ноябрь 8-те «Тиилелге» деп орденни доктаадып тургускан. Ол дээрге Совет Армияның командылал составының эң дээдилерин шаңнаар дээди шериг орден. Дайын чылдарында ол орден-биле Г. К. Жуков, А. М. Василевский, К. К. Рокоссовский, И. С. Конев, Р. Я. Малиновский, Ф. И. Толбухин, Л. А. Говоров, С. К. Тимошенко, А. И. Антонов, К. А. Мерецков олар шаңнаткан.

ЧОННУҢ УЛУГ БАЙЫРЛАЛЫ

Май 9-ту бистиң чоннуң Тиилелге хүнү кылдыр байырлап турар. Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улус ол хүн тиилээн. 46 чыл бурунгаар Европага делегейниң ийиги дайынының өрту өжүртүнген.

Тиилелгеже орук кадыг-дошкун болгаш берге болган. Совет улус болгаш оон Чепсектиг Күштери фашистиг Германияның шерии-биле база оон техниказы-биле дөрт чыл хире тулчуп келген. Бистиң чырыткылыг келир үевис дээш тулчуп чораан кижилерге совет улустуң бүгү салгалдары мөгейип чоруур.

1941 чылдың июнь 22-де фашистиг Германия кандыг-даа чарлаал чокка оор ёзу-биле Совет Эвилелинче халдаан. Баренцеводан Кара далайга чедир хары утда согуг болган. Совет-герман фронтуга 190 дивизия, 5 миллион кижи, 4300 хире танк, 47 муң ажыг үгер-боо-чепсек болгаш миномёт, 5 муң хире дайынчы самолёт хаара туттунган.

Дайынга бис белен турган бис бе? Аңаа белеткенмээн дээр болза меге апаар. Ол дугайында чугаалажып турган болгаш дайзынга согуг бээринге белеткел ажылы чоруп турган. Ынчалза-даа дайын мурнунда чылдарда хөй частырыглар кылган болгаш дайзынны хоомай кылдыр бодаан.

Кызыл Армияны чаа техника-биле чепсеглеп четтикпээн. Шериг каарларны репрессияладып хойу-биле чидирген. Июнь 21-ниң хүнүнде безин шеригни долузу-биле белеткеп албаан. Дайынга белен эвес деп чүвени шериг удуртукчулар чугаалажып турганнар.

Совет Эвилелинче халдаар мурнунда фашистиг Германия Европаның эвээн хөй чурттарын эжелеп алган болгаш оларның экономиказын ажыглааш, Чөөн чүкче халдаарынга белеткенип алган турган. Дайзынның шериг-экономика күчүзү Совет Эвилелинден артык болган.

Гитлержилер совет черге келгеш, аңаа-ла таварып эрте бээр болдаан. Удур согуг болур деп чүвеге бүзүревээннер. Бир дугаар минутадан эгелээш, совет-герман фронтуга хан төгүүшкүннүг тулчуушкуннар кызыгаар дургаар чаттыла берген.

Брест шивээзин немецтерниң чынды 45 дугаар дивизиязы бүзээлээш, шавар халдаашкынны кылган. Ол дивизия Варшаваже база бир дугаарында кирген. Парижке база шаап халдаашкынны чоруткан. Дайзынның бирги хүнүнде кара-далайжы моряктар Севастополь хоорайже агаардан шаап халдаашкынны бир демниг ойтур шаап турган.

Совет шериглер боттарының маадырлыг чорууң көргүскен. Дайын эгелээш, 15 минута болуп турда, биче лейтенант Дмитрий Кокорев агаарга буза үстүрүүшкүнү кылган. Оон үлегери-биле 500 хире шериг ужудукчулар агаарга буза үстүрүүшкүнү чоруткан. 300 ажыг экипажтар боттарының хып турган самолёттарын немецтерниң чаңгыс черге чыгылып келген техникаларынче ээй тудуп, боттары кады өрттенип турган.

Кызыгааржылар болгаш чадаг шериглер, танкистер болгаш артиллеристер, ужудукчулар болгаш далайжылар, барык бүгү дайынчылар эрес-маадырлыг чорууң көргүзүп, чаңгыс базым чер дээш безин амы-тынын харамнанмайн демисешкеннер. Дайынның баштайгы минуталарында 1200 хире бистиң самолёттарывыс агаарже ужуп үнүп четтикпейн чыткаш, узуткаттырган. Кызыгаар чанынга турган чепсектиг складтарны дайзынның артиллериязы болгаш самолёттары узуткаан.

1941 чылдың июнь 30-де дайын үезиниң онза органы — Күрүнениң Камгалал Комитеди (ККК) тургустунган. Күрүнениң бүгү эрге-чагыргазын холунга алгаш, ССРЭ-ниң күрпланының ажыл-херээн удуртуп эгелээн. Кыска үениң иштинде Комитеттиң удуртулгазы-биле тылга эде тургустунуушкун эгелээн болгаш улус ажыл-агыйының курлавырларын шериг ёзуже шилчиткен.

Дайын чылдарында ССРЭ хөмүр-дашты болгаш каңны Германиядан 5 база 3 катап эвээшти бүдүрүп турган, шериг техниказын ийи катап хөйнү бүдүрүп үндүрген.

Чон биле шериглерниң каттышкан күжү фашистиг эжелекчилерни чылча шаварынче мөөңнеп турган, эки түңнелдерни чедип алган. Ленинградты, Киевти, Одессаны, Севастопольду, Смоленскини хостап алыр дээш бар-ла күштү, техниканы ок-чепсекти херевлеп турган, гитлержилерниң чаңнык дег дайынның планын үзе шапкан. Москва чоогунга тулчуушкунга Кызыл Армия гитлержилерни бир дугаар аштырыышкынга чедирген. Фашистер ол тулчуушкунга 500 муң кижини, 2300 танкыны, 2500 үгер-бооларны, 15 муң ажыг автомашиналарны болгаш шеригниң өске-даа техниказын чидирген.

Москва чоогунга аштырыышкынга таварышса-даа, Германия бодунуң планын күүседири-биле Кавказты болгаш Волга чоогунуң районнарын эжелеп алыр сорулга-биле бүгү күжүн ынаар мөөңнээн. Чүгле Волгаже 34 дивизияны болгаш хөй техниканы октаан турган. Ол черге 200 дүн-хүн иштинде тулчуушкуннар үргүлчүлээн.

Сталинград тулчуушкунунга Германия болгаш оон сүлчээчилери 1500 муң кижизин чидирген. Ол дээрге совет-герман фронтуга дайылдажып турганнарның дөрттүң бир кезин-дир.

Совет Армияның болгаш чоннуң чер-черге болган тиилелгелери фашистиг Германияны чылча шаварынга улуг деткимчени берген. Совет черни хостааның соонда Совет Армия Европаның 10 чурттарын бүрүнү-биле болгаш чамдык девискээрлерин хостаан.

Делегейниң ийиги дайынынга Германия болгаш оон сүлчээчилери бүрүнү-биле чуура шаптырган. Оларны тиилээниниң соонда милитаристиг Япония база чылча бердирген.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Совет Армияга өске чурттардан материалдыг болгаш моральдыг деткимче берип турганын совет улус кажан-да-даа утпас. Пролетаржы-интернационалчы чорууң көргүспүшаан, Тываның ажылчы чону дайын үезинде ССРЭ-ге база дузаламчыны чедирген.

1941 чылдың июнь 22-де X Улуг Хурал тускай Декларацияны хүлээп алган. Оон бүгү ажылчы чон деткээн. Тываның Араттың революстуг намының кежигүнү Улуг-Хем кожууннуң төлээзи Кыргыс Кудажы Кызыл Армияга бодунуң малының дөрттүң үш кезиин үзүп берген. Тожудан аңчы-ивижи Тамчыл фронтуже баар изиг күзелин илередип, фашистерни чаңгыс-даа окту халас эрттирбейн, снайперлер ёзу-биле адарын аазап турган. Ындыг изиг күзээшкиннер чер бүрүзүнге турган.

Дайын чылдарында Кызыл Армияга 50 муң ажыг аъттарны халаска чоруткан. Ниитизи-биле ССРЭ-ге 19 миллион акша түңнүг белекти берген.

Дайын үезинде фронтуже чоруур дээш эки турачыларның киирген билдириишкиннери көвүдээн. 1943 чылдың май 20-де баштайгы эки турачы танкистер фронтуже чоруткан. Оларны бүгү Тываның чону үдээн. 1943 чылдың сентябрь 1-де эки турачы аъттыг шериг аъттаныпкан.

Кызыл Армияның шериглери-биле кады фашистерге удур демисешкеш, боттарының чонунуң адын сыкпааннар. Кадыг-берге тулчуушкуннарга каңналып, боттарының маадырлыг чорууң көргүскеннер. Т-34 танкының башкарыкчызы Ч. Н. Хомушку эрес-маадырлыг чорууң көргүскен. Аңаа Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атты тывыскан.

Капитан Кечил-оолдуң (аңаа Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскак болгай) командылааны эки турачы эскадрон хөй-хөй тулчуушкуннарга шылгараан. Олар Барыын Украинаның 80 ажыг хоорайларын болгаш суурларын хосташкан. Эскадронунуң командириниң политика талазы-биле дузалакчызы М. Т. Байысылан Ровнонуң кудумчуларынга болган тулчуушкунга боду балыглатса-даа, эки турачыларны кыйгырып, дайылдажырын уламчылап келген. Ол дээш аңаа Кызыл Сылдыс орденни тывыскан.

1944 чылдың февраль 12-де Сурмичи дээш тулчуушкунга 31 дугаар полк аткаарлаар ужурга таваржырга, улуг лейтенант С. Бүрзекейге, старшина К. Дажы-Серенге, сержант Дөңгүр-Кызылга баштаткан 11 пулемётчулар боттарының сөөлгү тынынга чедир дайылдашкаш, удурланыкчыны доктаадып шыдааннар.

Немец-фашистиг эжелекчилерге удур Тываның алдарлыг кыстары Галина Сынаа, Моңгуш Ама, Ооржак Севен болгаш өскелер-даа эрес-маадырлыы-биле тулушканнар. Дыка хөй эки турачылар орденнер болгаш медальдар-биле шаңнаткан.

Делегейниң ийиги дайыны совет улустуң болгаш маадырлыг Кызыл Армияның тиилелгези-биле доозулган. Оон бээр 46 чыл эртип турар. Бөгүн совет улус болгаш оон Чепсектиг Күштери Тиилелге хүнүн байырлаар.

ССРЭ-НИҢ КАМГАЛАЛ МИНИСТРИНИҢ ДУЖААЛЫ

Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң болгаш оон Чепсектиг Күштериниң Тиилелгезиниң 46 чыл ою-биле холбаштыр ССРЭ-ниң камгалал министри Совет Эвилелиниң Маршалы Д. Язов дужаал үндүрген.

Улуг Тиилелгениң байырлалы-биле холбаштыр Армияның болгаш Флоттуң бодунуң составынга, дайынның, күш-ажылдың болгаш Чепсектиг Күштерниң хоочуннарынга, бүгү совет кижилерге чүректиң ханызындан изиг байырны министр чедирген.

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 46 чыл оюнга алдар кылдыр 1991 чылдың Май 9-та түс черииниң-биле 22 шак турда, бистиң Төрээн чуртувустуң нийслелдери маадыр-хоорай Москвага, эвилелдешкен республикаларның нийслелдеринге, маадыр-хоорайлар Ленинградка, Волгоградка, Одессага, Севастопольга, Новороссийскиге, Керчьге, Тулага, Смоленскиге, Мурманскиге, маадыр-шивээ Брестиге, а ол ышкаш Калининград, Львов, Донда Ростов, Самара, Новосибирск, Чита, Хабаровск, Владивосток, Североморск хоорайларга артиллерияның үжен удаа даштаашкын ёзулалдыг кылырын дужаалда айыткан.

Бистиң Төрээн чуртувустуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш тулчуушкуннарга өлген маадырларга мөңге алдар!

Маадырлыг совет улус болгаш оон эрес-маадырлыг Чепсектиг Күштери делгерезин!

ШЫЛГАРАЛ

РЕВОЛЮСЧУ, ДАЙЫНЧЫ, КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР

ҮЛҮҮВҮС БАР

Харын өстүрүп тургаш, 1942 чылдың майда аревэ кежигүнүнге кирип алганым утпайн чоруур мен. Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-дошкун үези. Улуг-Хем кожууннуң Кара-Булуң сумузунуң аревэчилери маадырлыг совет улуска бүгү тала-биле дузалаар дээш бар-ла аргаларны ажыглап, белек чыырынга эң идепкейлиг киржип турдувус.

Аревэчилер дугурушкаш, фронтуга тараа тарып чорудар деп шиитпир хүлээп алгаш, Тал-Аксынга ийи га черни суггаргаш, чондан диленип туруп, үрезин тып алгаш, ол черниисе кызыл-тас, суда тарыдывыс. Сугаттыг черниң дүжүдү элбек болган. Ону база-ла демнежип тургаш ажаагаш, шуптузун Баян-Кол-Аксынга турган тараа хүлээп алыр черге дужаадывыс.

Бо болгаш өон-даа өске ажылдарга аревэчилер Күске Түлүш, Борбак-оол Ховалыг, Самдан-оол Доңгак, Севил Түлүш, Хандыжаа Сат оларның олут-чыдын чок чоруп турганын сакты-дыр мен. Олар дээрге база мен ышкаш, чээрби безин хар четпээн аныяктар чүве.

Ол-ла чылдың декабрьда соок дендеп келген. Сумунуң АРЭ организациязы аревэчилер Хүүлең оглу Доржу, Мургу оглу Байыр-оол база мен үшке онза даалга берген. Балыглаткан кызыл шериглерге херек эм үнүш—чыжыргана чыып чорудар дээш. Шагаан-Арыгның Белдир-Кежиг хөлчок чыжырганалыг турган чер. Дөрт хонукта элгеп, шишкип, арыглап, чыып келгеш, дөрт барба дош дег, арыг чыжырганаңы чыгдывыс. Эккеп дужаарывыска, ону Кызылга чедирер даалга меңээ онаашкан. Кыштың соогу хаарза-даа, шанактыг аътка сөөртүп чораш, даалганы хонук дургузунда күүсеткен мен.

Немец-фашистиг эжелекчилерни чылча шапчырынга хензиг-даа бол үлүүм киргенимге чоргаарланып чоруур кырган мен.

Алексей СОКСАЛ,
Күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл район.

БООДАЛГА

Тиилелге байырлалынга тураскааткан боодалга маргылдаазын ДОСААФ-тың Кызыл хоорай комитеди организастап эрттирген. Аңаа ниитизи-биле 48 адыгжылар командазы киришкен. Маргылдаа команда болгаш хууда бирги чер дээш болган.

Команда аайы-биле бирги черни Кызылдың электри четкилериниң командазы алган. Оон кежигүннери алза чогуур 300 сандан 286-ны алган.

Хууда бирги чер дээш 144 кижи киришкен. Кызылдың электри четкилериниң командазының киржикчизи П. Попов алза чогуур 100 сандан 98-ти аткаш, бирги черни алган.

Шаңналдыг чер алган командаларга дипломнарны, а адыгжыларга хүндүлел бижиктерни болгаш белектерни тывыскан.

Алексей ЕФИМОВ.
ДОСААФ-тың Кызыл хоорай комитединиң даргазы.

БИР ШЕРИГ КЕЗЭЭНДЕ

Амгы үеде шериг албан-күлээлгезин эрттирери берге. Совет Армияда шериг кызырылдазы чоруп турарын билир болгай бис. Кызылда Н шериг кезээнге баргаш, ында шериг албаны эрттирип турар солдаттар-биле болгаш офицерлер-биле чугаалажып тургаш, оларның амыдырал-чурттаалгазын билип алдывыс.

Оларның удуур өрээли арыгсилиг. Оруннарын чараштыр эткеш, ооң чанында сандайларны салгылап каан. Дыштаныр өрээлинде телевизорну, янзы-бүрү журналдарны, шай хайындырар самовардан бээр бар. Харын-даа солдаттарны сонуургадыры тускай аквариумда балыктарны тудуп турар. Хаалаларда дайын үезинде чуруктарны чураап, аскан.

Солдаттарның хостуг шагында номчуттунар залында библиотеканы база дерип каан. Ном бүрүзүн чыскаай салган. Ажыл планын тургускаш, викториналарны болгаш номчулга кежээлерин эрттирип турар. Хүндүс эргелекчи хостуг шагында чуруттунар. Кезек бүрүзүнге мындыг талантылыг солдаттар турар болза, көскү агитацияны хөйү-биле көрүп болур.

Эй-не солун ажыл — кезекте дузалал ажыл-агыйын тудуп турары. Ында 23 хаваны, 4 инекти, бир буганы азырап турар. Оон ангыза, ногаа тарыыр теплицаны база тудуп алган. Марттан эгелээш, помидорну, огурецти, кулчаны болгаш өске-даа ногаа аймаан чип эгелээн. Ол бүгү ажыл-агыйны чүгле ийи солдат харылаар. Инектиң сүдүн литрлээш, склад дамчыштыр столоваяга киирип бээр. Ногаа аймаан дензилээш, хүлээдип бээр. Ону ажаап тудары-биле аңаа солдаттар Альбиев Сейдахметов, Баходыр Курбанов оларда быжыглаан.

Азырап турары хаваннар аккыр Чыдар черинде хирээнинин төп каан. Төрүүр хаваннарны аңгы өрээлде үскен. Чаш хаваннарны тудар клеткаазы тускайлаттынган. Оларның ачызы-биле хүнде бир солдат кижи 175 грамм эът чиир турган болза, бо кезектиң солдаттары 250 граммны четтирип турар.

Амгы үеде рынок экономиказынче шилчип турар болганда, аъш-чем айтырыы база бергедеп турарын рота командири капитан Анатолий Михайлович Севастьянов чугаалаар болду. Кезектиң девискээринге турган садыг хагдынган. Аңаа садар бараан аймаа чок. Военторг хандырар кылдыр дугурушкан.

Солдаттарга амданныг чемни повар солдат Сергей Деев, эрткен күзүн шеригге келдирткен Изатулоха Апсаматов олар белеткеп турар. Ам солдат кижиниң нетелдези база улгаткан. Оларның чиир чижек-нормазы ийи катап өскен.

Бо шериг кезээниң корум-чуруму эки. «Дедовщина», «салага» болгаш өске-даа кижини бастып соглээр сөстер чок. Бо талазы-биле айтырыгларны Кызыл хоорайның чурттакчылары тургузуп турган. Ол кезектиң командири ада-иелер-биле шериглерниң ужуражылгаларын организастаан. Ол ужуражылгага бир солдаттың иези тургаш: «Мээң оглум Казахстанда шериг эрттирип турар. Ында идиксевин уштуп аппаар-дыр деп турар-дыр, ол шын бе?» — деп айтырыг база салган.

Кезектиң командири подполковник Владимир Филиппович Кулик чоннуң айтырыгларынга харыны берип, солдаттар-биле кады чемгерип, амыдырал-чурттаалгазы-биле таныштырган. Ада-иелер боттарының караа-биле көргеш, солдаттар-биле беседалашканының түңнелинде бүзүрээннер.

Рынок экономиказынче шилчип турар үеде, бо шериг кезээ кооперативтерге болгаш колхоз, совхозтарга автомашиналарны садып турар. Офицер кижи бүрүзү огород тарыыр шөлчүгештерлиг.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

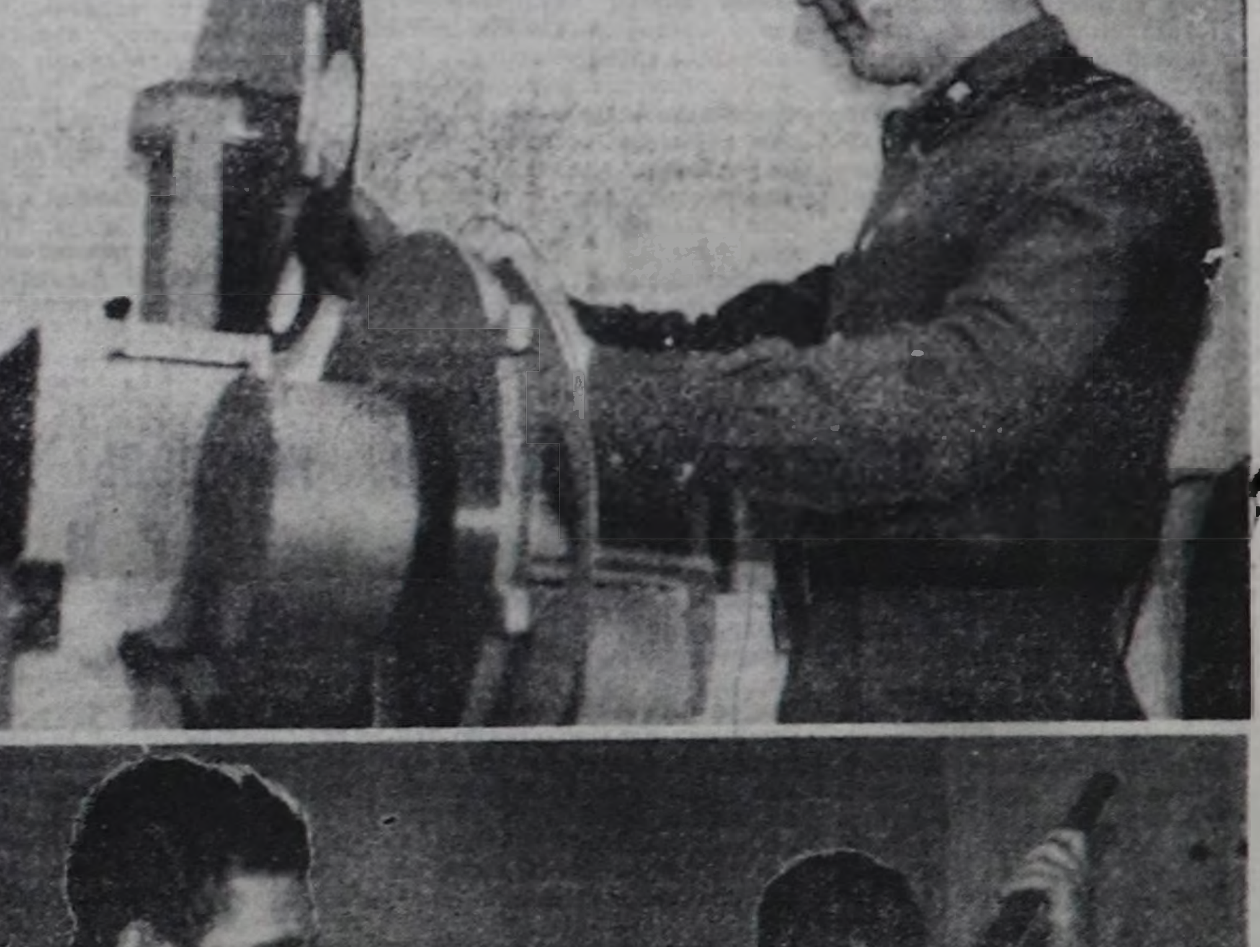

ЧУРУКТАРДА: солдаттар боттарының ажылдаар черлеринде.

УТТУНДУРБАС АТТАР

Немец эжелекчилерге удур демиселдиң фронтузунга командылал чериниң дайынчы даалгаларын күүседип чорааш, көргүскен маадырлыг чоруу дээш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму 1945 чылдың март 24-те Чарлыы-биле Хомушку Чүргүй-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты тывыскан.

Маадырның дугайында чугаалап тургаш, ооң он эштериниң дугайында албан сактыр ужурлуг бис. Эки турачы танкистер Уманьдан эгелээш, Румыния, Болгария, Венгрияны, Чехословакияны хостаарынга эң-не эрес-маадырлыг чорууң көргүскеннер.

Оон бээр эм үш чыл ажа берген чүве ийин. Ол Москваның Кызыл шөлдүң чанында, билдинмес солдаттың хөөрүнүң чанынга болган. Аңаа он бир тыва эки турачы танкистерниң каттышкан чээрби бирги тускай танк бригадазының политиктиг килдистиниң комиссары чораан Андрей Авксентьевич Витрук, ийиги гвардейжи танк армиязының штаб начальнигиниң оралакчызы, курлавырда полковник Сергей Михайлович Терехов, Тывага хөй чылдарда ажылдап, чурттап чораан, курлавырда полковник Павел Петрович Филиппов, алдыгы гвардейжи аъттыг корпустуң хайгыылчызы, шериг корреспондентизи чораан, чолаачы Михаил Максимович Вершинин, Совет Эвилелиниң Маадыры Герман Николаевич Липкин, оон кады төрээн дуңмазы Юрий Николаевич Липкин он бир тыва эки турачы танкистерниң бирээзи, танк взводунуң командири, курлавырда биче лейтенант Түлүш Самбуевич Нурзат, капитан Кечил-оолдуң аъттыг шериг эскадронунуң хайгыылчызы, гвардейжи сержант Юрий (Оюн) Пандар-оолович Седен-оол, эскадронунуң тук тудукчузу гвардейжи, аңаа дайынчы Төгүл Майнай-оолович Моңгуш болгаш өскелер-даа киришкеннер.

Герман, Юрий Липкиннерниң Түлүш Самбуевич Нурзат-биле ужуражылгазы солун-даа, хөлзенчиг-даа чүве чораан. Олар Чүргүй-оол Хомушкуну, Оюн Бортуй-оолду, Түлүш Кызыл-Тастың аттарын безин утпаан, сактып адаарга, кижиниң сеткил-сагыжы шуут-ла хөлзей бээр чораан.

Тываның эки турачы он бир танкистери деп кымнарыл? Ынчангаш маңаа харын кылдыр Тыва АССР-ниң Төп күрүнес, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң архивтеринде материалдарынга үндезилээш, дараазында даңзыны «Шынның» номчукчуларынга бараалгаттывыс.

Нурзат Түлүш Самбуевич 1917 чылда Өвүрнүң Торгалыгга төрүттүнген. 1939 чылдан Тываның Араттың Революстуг Намының кежигүнү. Тускай мергежили — тракторист, Араттың Революстуг Шериинге 1938 чылда келдирткен. 1941 чылдан танк взводунуң командири. Биче лейтенант.

Коңгар Түлүш Халырбаевич 1910 чылда Улуг-Хемниң Хайыраканга төрүттүнген. 1937 чылдан Тываның Араттың Революстуг Намының кежигүнү. Кызылдың алгы заводунга ажылчыдап эгелеп, мастерлеп, сөөлгү чылдарда Кызылдың Раскова аттыг дааранылга комбинадының директорунга ажылдап турган. Танкистер курстарының доозукчузу, аңаа дайынчы Т-26 танкының башкарыкчызы.

Шойдун Түлүш Сажикаевич 1918 чылда Улуг-Хемниң Эжимге төрүттүнген. Кежигүн эвес. 1940-1942 чылдарда Араттың Революстуг Шериинге шериг албаны эрттирген. Сержант. Тыва Арат Республиканың Сан ямызынга чолаачылап ажылдап турган. Танкистер курстарының доозукчузу, танкының механик-башкарыкчызы.

Сайын-оол Ховалыг Өлеевич 1922 чылда Улуг-Хемниң Кара-Талга төрүттүнген. 1942 чылдан Тываның Араттың Революстуг Намының кежигүнү. Кызыл горпозунга садыглап ажылдап турган. 1941 чылда Тываның Араттың Революстуг Шериинге келдирткен. Танк взводунуң дузалакчы командири, улуг сержант. Танкының механик-башкарыкчызы.

Чүргүй-оол Хомушку Намгаевич 1918 чылда Барыын-Хемчиктиң Хөндергейге төрүттүнген. 1938 чылдан Тываның Араттың Революстуг Намының кежигүнү. Араттың Революстуг Шериинге 1936 чылда келдирткен. Мергежили — чолаачы. Биче лейтенант. Танкистер курстарын дооскан. Т-26 танкының механик-башкарыкчызы.

Кызыл-Тас Түлүш Мартыевич 1915 чылда Бии-Хемниң Тарлагга төрүттүнген. Тываның Араттың Революстуг Намының кежигүнү (киргени чылын айытпаан). 1940 чылдан Араттың Революстуг Шериинге танк взводунуң курсантызы. Т-26 танкының механик-башкарыкчызы. Старшина.

Биче-оол Байкара Маспык-оолович 1923 чылда Бии-Хемниң Хадынга төрүттүнген. Кежигүн эвес. 1941 чылда Араттың Революстуг Шериинге келдирткен. Т-26 танкының башкарыкчызы. Сержант.

Идам Кыргыс Самданович 1911 чылда Эрзинниң Нарынга төрүттүнген. 1929 чылдан Тываның Араттың Революстуг Намының кежигүнү, 1929-1931 чылдарда Араттың Революстуг Шериинге албан шериин эрттирген, аңаа дайынчы. 1937-38 чылдарда Москваның үлегерлиг бирги типографиязын өөренип доозкаш, республика типографиязынга ажылдап турган. Танкистер курстарының доозукчузу. Т-26 танкының башкарыкчызы.

Дыртык Ондар Чүсүмаевич 1918 чылда Таңдының Элегеске төрүттүнген. Тускай мергежили — чолаачы. 1940 чылдан Тываның Араттың Революстуг Намының кежигүнү. Танкистер курстарын дооскан. Т-26 танкының механик-башкарыкчызы. Аңаа дайынчы.

Бортуй-оол Оюн Коңгар-оолович 1921 чылда Таңдының Элегесте Чал-Кежигте төрүттүнген. Араттың Революстуг Намының кежигүнү (киргени чылын айытпаан). Араттың Революстуг Шериинге 1941 чылда келдирткен. Сержант. Танкистер курстарын дооскан. Т-26 танкының башкарыкчызы.

Үйнук-оол Доңгак Долдаакпанович 1914 чылда Улуг-Хемниң Демир-Суггаа төрүттүнген. Тускай мергежили — тракторист. 1933-1936 чылдарда Араттың Революстуг Шериинге шериг албаны эрттирген. Старшина. Кызыл хоорайның саң килдизинге инспекторлап ажылдап турган. Танкистер курстарының доозукчузу. Т-26 танкының башкарыкчызы.

Ам он бир эки турачы танкистеривистиң бо хүннерде бистиң аравыста чаңгыс-даа дириг кижиниң чогу дыка-ла хомудаанчыг. Биче-оол Байкара Маспык-оолович, Идам Кыргыс Самданович, Үйнук-оол Доңгак Долдаакпанович немец-фашистерниң чакпылл октарындан кара баштарын кодурбейн барган. А Түлүш Самбуевич Нурзат, Түлүш Халырбаевич Коңгар, Түлүш Сажикаевич Шойдун, Түлүш Мартыевич Кызыл-Тас, Ондар Чүсүмаевич Дыртык олар аар аарыгларга таварышкылааш мөчээннер.

Тыва эки турачы аъттыг эскадронунуң дугайында орус-тыва дылдарга элээн каш номнарның чырыкче үнгенин номчукчулар кончуг эки билирлер. А он бир эки турачы танкистер дугайында чүүлдерни чыып тургускан чаңгыс-даа ном бо хүннерге чедир шуут чок. Маңаа Тыва АССР-ниң чогаалчыларының болгаш журналистерниң буруузу чок деп болбас боор деп бодаар мен. Тыва эки турачы он бир танкистерниң дугайында тускай номдан чырыкче үндүрериниң дугайында эрткен чылын бистен элекке чарлып чоруткан Нурзат Түлүш Самбуевич үргүлчү чугаалап чораанын каш удаа дыңнаан мен.

Ынчангаш мээн бодум хуумда саналым, он бир эки турачылар дугайында тускай номну чырыкче үндүрериниң дугайында бүгү-ле хемчеглерни алыр. Моон-биле чергелештир оларның ажылдап, чурттап чораан черлеринге кудумчуларны оларга тураскаадып адаар болза, черле ажырбас боор деп бодаар мен.

Иван КЕЛИК-СЕҢГИ,
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

«РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының дугайында»

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

«РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының дугайында РСФСР-ниң Хоойлузун күштүг болдурарының чурумунуң дугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаадыры болза:

«РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун ону парлаан үеден соңгаар күштүг болдурар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1991 чылдың апрель 24.

1 Эге. НИИТИ ЧҮҮЛДЕРИ

1 чүүл. РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдалары

Россия Совет Федеративтиг Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын РСФСР-ниң хамаатылары бүгү-нииити дең болгаш дорт соңгулда эргезинге үндезилээш, боттандырар.

Чүгле РСФСР-ниң 35 хардан куду эвес, 65 хардан улуг эвес назылыг болгаш бо Хоойлуга дүүштүр соңгудар эргелиг хамаатызы РСФСР-ниң Президентизи кылдыр соңгуттурган туруп болур.

РСФСР-ниң Президентизин 5 чыл хуусаалыг соңгуур.

Чаңгыс ол-ла хамааты РСФСР-ниң Президентизинге ийиден хөй хуусаада улаштыр РСФСР-ниң Президентизи болуп шыдавас.

Бо чүүлдүң негелделерин үрээнде, РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын күш чок деп санаар.

2 чүүл. Хамаатыларның соңгуур эргези

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларынга РСФСР-ниң 18 хар четкен хамаатылары киржир эргелиг.

Угааны четпес деп судтуң хүлээп көргени угаан-медерел талазы-биле аарыг хамаатылар, судтуң шиткелиниң ёзугаар хосталгазын казаан черлерге кеземчеде бадылаашкын хүнүнде эрттирип турар кижилер РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларынга кириппес.

Социал болгаш эт-хөреңги байдалындан, кылып турар ажылының болгаш характеринден, сөөк-язызындан болгаш националындан, эр-херээженинден, эртем-билиинден, дылындан, шажынны канчаар көрүп турарындан, политиктиг болгаш өске-даа үзел-бодалдарындан, РСФСР-де чурттап турарының үргүлчүлелинден хамаарыштыр РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларынга хамаатыларның киржир эргезин кызыгаарлаары хоруглуг.

3 чүүл. РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын эрттирериниң принциптери

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле соңгулда мурнунуң кампаниязынга болгаш бадылаашкынга хамаатылар эки тура-биле киржир.

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле бадылаашкын чажыт болгаш хамаатылар дорт боттандырар. Хамаатыларның тура-соруун илергейлээринге контрольду болдурбас.

Хамааты бүрүзү чаңгыс бадылаар.

РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттар болгаш РСФСР-ниң оралакчы президентизинге кандидаттар талазы-биле бадылаашкынны хары угда чорудар.

4 чүүл. РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын белеткээрде болгаш чорударда ажык-чарлыг чорук

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын белеткээринге база эрттиреринге киржип турар күрүне болгаш хөй-нити органнары боттунуң ажыл-чорудулгазын ажык болгаш ажык-чарлыг чорудар.

РСФСР-ниң Президентизинге кандыг-даа кандидат дээш азы аңаа удур агитация чорудар эргени политиктиг партияларга, профэвилелдерге, хөй-ниитиниң өске-даа каттыжышкыннарынга, массалыг шимчээшкиннерге, күш-ажылчы коллективтерге болгаш РСФСР-ниң хамаатыларынга РСФСР магадылап берип турар.

Бадылаашкын хүнүнде агитация чорудары хоруглуг.

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын белеткээр база эрттирер талазы-биле хамаарышкан органнарның бүгү шинтпирлерин оларны хүлээп алган хүнден соңгаар чеди хонук дургузунда парлаар, радиога болгаш телевидениеге дамчыдар.

Соңгулда комиссияларының составының, соңгулда участоктарының турар черинин, ажылдаар шагының, соңгукчулар дансызының дугайында чоңга чогуур үезинде информастап дыңнадыр.

Улус депутаттары, политиктиг, профэвилел болгаш хөй-ниитиниң өске-даа каттыжышкыннарының, массалыг шимчээшкиннериниң, күш-ажылчы коллективтериниң, хамаатыларның чурттап турар черлериниң аайы-биле хуралдарының, а ол ышкаш массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери соңгулда комиссияларының хуралдарынга, соңгулда участоктарынга бадылаашкын үезинде, бадылаашкыннарны санап турда, а ол ышкаш бадылаашкыннар түңнелдерин тодаргайлаар үеде олуржур эргелиг. Төлээлекчилер болза оларны чоруткан организацияларның хуралдарының протоколдарындан бөзүреткен ушта бижидилгелиг азы оларның бүрүн эргелерин шынзыткан өске-даа документилиг болур ужурлуг. Айыттынган төлээлекчилер олуржур дугайында соңгулда комиссияларынга баш бурунгаар дыңнадыры негеттинмес. Соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазынга хоойлуга чөрүштүр холгаарлаашкынны болдуруп болбас.

5 чүүл. РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын эрттирериниң материалдыг хандырылгазы

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын белеткээри база эрттирери-биле холбашкан чарыгдалдарны РСФСР-ниң республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле үндүрер. Ол сорулгаларга эки тура-биле бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның, хөй-нити каттыжышкыннарының болгаш РСФСР-ниң тус-тус хамаатыларының дамчыдып берген акша-хөреңгилерин РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы хүлээп алгаш, РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарның аразынга дең кылдыр хуваар.

Соңгулдаларны белеткээринге болгаш эрттирериинге эргежок чугула бажыңнарны, дериг-херекселдерин күрүне органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар болгаш оларның каттыжышкыннары соңгулда комиссияларының эргезинге төлевир чокка бээр. Күрүнениң эвес бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның бажыңнарының база дериг-херекселдериниң төлезинин РСФСР-ниң республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле төлээр.

Кандидаттарны депшидер болгаш соңгулда мурнунуң агитация кампаниязын чорудар талазы-биле чарыгдалдарны РСФСР-ниң республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң, а ол ышкаш кандидаттарның хууда акша-хөреңгилериниң, соңгуургалдыг хамаатыларның, күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-нити организацияларының, массалыг шимчээшкиннериниң дамчыдып берген акша-хөреңгилериниң күсели-биле үндүрер. Ол акша-хөреңгилерни мооннээриниң болгаш ажыглаарының чурумун РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы күштүг хоойлужудулгага дүүштүр тодаргайлаар.

РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарны деткиир кампанияга даштыкы чурттарның организацияларының болгаш хуу кижилериниң кандыг-бир дорт азы хажызындан киржилгези хоруглуг.

2 Эге. РСФСР-НИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ СОҢГУЛДАЛАРЫН ОРГАНИЗАСТААРЫ БОЛГАШ ЭРТТИРЕРИ

6 чүүл. РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының хүнүн доктаадыры

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын эрттирер хүнүн РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи доктаадыр.

Президентиниң ажылындан дүшкенинин, албан-дужаалыдан ойталаашкыны, өлгениниң азы өске-даа чылдагааннарның түңнелинде РСФСР-ниң Президентизиниң бодунуң президент бүрүн эргелерин боттандырып чорудар аргазы чок апарган болза, РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын РСФСР-ниң Дээди Соведи доктаадыр. РСФСР-ниң Дээди Соведи РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын РСФСР-ниң Президентизиниң бодунуң ажыл-чорудулгазын соксаткан хүнден эгелээш, үш айдан орай эвес үе иштинде доктаадыр.

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын организастаар болгаш чорудар талазы-биле шинтпирни РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму хүлээп алыр.

7 чүүл. РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттар

РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарны хоойлу-биле доктааткан чурум ёзугаар бүрүткеттирген республиканың (РСФСР) политиктиг партиялары, профессия эвилелдери болгаш массалыг ниитилел-политиктиг шимчээшкиннери, а ол ышкаш Бүгү-эвилелдиң бүрүткеттирген политиктиг партиялары, профессия эвилелдери болгаш массалыг ниитилел-политиктиг шимчээшкиннер депшидер.

Бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның күш-ажылчы коллективтери, ортумак тускай болгаш дээди өөредилге черлериниң коллективтери, хамаатыларның чурттап турар черлериниң аайы-биле болгаш шериг албанныгларның шериг кезектериниң аайы-биле хуралдары «РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң негелделеринге дүүшкен чурум-биле РСФСР-ниң соңгуур болгаш соңгудар эргелиг бир чүс муң хамаатыларындан эвээш эвес кижи депшиттирип турар кандидатты деткээн болза, РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарны дорт депшидер эргелиг болур. Депшидип турар кандидатты деткээн хамаатыларның хол үжүүн чыыры РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының доктааткан хуусаада «РСФСР-ниң референдумунуң дугайында» Хоойлу ёзугаар чоруттунар.

РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарны депшидериниң инициативазы хөй-ниитиниң органнарындан, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның коллективтеринден, а ол ышкаш РСФСР-ниң тус-тус хамаатыларындан үнүп болур. Бо таварылгада ындыг инициативаны РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарны депшидер эргелиг органнарны болгаш организацияларны дамчыштыр боттандырып чорудар.

РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарны политиктиг партияларның, профессия эвилелдериниң азы массалыг ниитилел-политиктиг шимчээшкиннериниң съездилериниң, конференцияларындан азы оларның уставтарын (дүрүмнерин) болгаш РСФСР-ниң күштүг боор турар хоойлужудулгаларын ёзугаар оларның республика органнарындан депшидип болур.

Хөй-нити каттыжышкыларының болгаш РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарны депшидер эргелиг хөй-ниитиниң каттыжышкыны болгаш Бүгү-эвилел хөй-нити каттыжышкынының республика (РСФСР) орган бүрүзү, а ол ышкаш бир бүдүрүлгениң, албан чериниң азы организациязының коллективи азы хамаатыларның чурттап турар чериниң аайы-биле база шериг кезектериниң аайы-биле шериг албанчыларының бир хуралы РСФСР-ниң Президентизинге чүгле чаңгыс кандидатты депшидип болур. Бо дүрүмнү хажыдып, РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарны депшиткен болза, ону күш чок деп санаар.

РСФСР-ниң Президентизинге кандидатты депшидериң соңгулдаларга чедир 25 хүнден эвээш эвес үеде чорудар. РСФСР-ниң Президентизинге депшиттирген кандидат бүрүзү Төп соңгулда комиссиязынга бүрүткедиринге чедир, РСФСР-ниң оралакчы президентизинге кандидатураны тодарадыр.

Чүс муң хамаатыларның деткээни кандидаттар, а ол ышкаш соңгулдаларга чедир 15 хонуктан орай эвесте РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хуралынга чажыт бадылаашкын-биле алган азы РСФСР-ниң улус депутаттарының холдарының үжүүн чыыр арга-биле хүлээп алган РСФСР-ниң улус депутаттарының нити саныының бештиң бириниен эвээш эвезиниң деткээни кандидаттар РСФСР-ниң Президентизин соңгуурунуң талазы-биле чажыт бадылаашкынның бюллетенинге киртинер.

Бир эвес РСФСР-ниң Президентизинге чаңгыс-даа кандидат депшиттинмээн азы депшиттирген кандидаттар шуптузу боттарының кандидатураларын дүжүрген таварылгага туруп келзе, РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарны РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хуралдарынга депшидер. РСФСР-ниң улус депутаттарының нити саныындан бештиң бириндеи эвээш эвезиниң чажыт бадылаашкынының түңнелинде алган кандидаттарны бо таварылгада депшиттирген деп санаар.

8 чүүл. РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарны болгаш оларның бөзүреттирген кижилерин бүрүткээри

РСФСР-ниң Президентизинге депшиттирген кандидаттарны, оларның РСФСР-ниң оралакчы президентизинге депшиткен кижилерин болгаш оларның бөзүреттирген кижилерин кандидатты депшиткениниң дугайында документилери болгаш оон бүрүткедиринге бижимел чөпшээрели келгениниң үезинден бээр үш хүнүң иштинде, ынчалза-даа РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларынга чедир 22 хонуктан орай эвес үеде РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы бүрүткээр.

РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарны бүрүткээр дугайында шинтпирни дараазында документилер барда хүлээп алыр;

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында негелделерин ёзугаар тургускан хөй-нити каттыжышкынының дээди органының хуралының (Съездизиниң, конференциязының, пленумунуң), күш-ажылчы коллективтиң хуралының протоколдары;

бо Хоойлуда айыттынган таварылгаларда РСФСР-ниң Президентизинге кандидатты деткээн хол үжүктерин чыганының түңнелдериниң дугайында шынзыткан протоколдар;

РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттың дугайында доочу намдарда айыткан чүүлдер:

РСФСР-ниң оралакчы президентизинге кандидаттың РСФСР-ниң Президентизинге кандидат-биле калы бүрүткедиринге оон чөпшээрешкениниң дугайында РСФСР-ниң оралакчы президентизинге кандидаттың билдириишкини.

РСФСР-ниң Президентизинге кандидат, РСФСР-ниң оралакчы президентизинге кандидат, а ол ышкаш РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттың бөзүреттирген кижилери РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле соңгулда комиссияларының чаңгызынга-даа кирген туруп болбас. Бир эвес РСФСР-ниң Президент соңгулдаларының талазы-биле бир соңгулда комиссиязының кежигүнү РСФСР-ниң Президентизиниң кандидадынга, РСФСР-ниң оралакчы президентизиниң кандидадынга депшиттирген болза, азы кандидаттың бөзүреттирген кижизи апарган болза, ону кандидат азы бөзүреттирген кижи кылдыр бүрүткээн үеден эгелээш, комиссия кежигүнү хүлээлгезинден хостаттырган деп санаар.

Төп соңгулда комиссиязы бүрүткээн соонда ийи хүн дургузунда РСФСР-ниң Президентизиниң кандидаттарынга болгаш РСФСР-ниң оралакчы президентизиниң кандидаттарынга чогуур шынзылга бижиктерни бээр.

РСФСР-ниң Президентизинге кандидатты бүрүткээриндеи Төп соңгулда комиссиязы ойталаар болза, ук кандидатты депшиткен хөй-нити каттыжышкыннары болгаш коллективтери РСФСР-ниң Дээди судунга хомудап болур. РСФСР-ниң Дээди суду ук хомудалды үш хонук хуусаа иштинде көөр. РСФСР-ниң Дээди судунуң шинтпири күштүг болур.

9 чүүл. РСФСР-ниң Президентизинге, РСФСР-ниң оралакчы президентизинге кандидаттарның болгаш оларның бөзүреттирген кижилериниң ажыл-чорудулгазының магадылалдары

РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттар оларны Төп соңгулда комиссиязы бүрүткээн үеден эгелээш, соңгулда мурнунуң кампаниязынга дең үндезиннерге киржир, массалыг информация чепсектериниң аргаларын ажыглаарынга дең эргелиг болур, оон иштинде РСФСР-ниң девискээринге радио болгаш телевидениени дең эргелиг ажыглаар.

РСФСР-ниң Президентизиниң кандидаттарынга бүрүткеттирген кандидаттар соңгулда кампаниязының материал-техниктиг болгаш сан-хөө хандырылгазынга дең эргаларлыг хандыртынар.

РСФСР-ниң Президентизинге болгаш РСФСР-ниң оралакчы президентизинге бүрүткеттирген кандидаттар соңгулда кампаниязын эрттирип турар үеде бүдүрүлге азы албан-дужаал хүлээлгелеринден хостаттырар, соңгулдаларны эрттирериниге үзүп берген акша-хөреңгиниң күсели-биле ажылдап турар чериниң аайы-биле ортумак ажыл төлевирин алыр эргелиг.

РСФСР-ниң Президентизинге болгаш РСФСР-ниң оралакчы президентизинге кандидаттар РСФСР-ниң девискээриниң иштинге хоорайның пассажир (таксиден өске) болгаш хоорайлар аразының транспортунга халас чоруур эргелиг.

РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарны, РСФСР-ниң оралакчы президентизинге кандидаттарны, РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарның бөзүреттирген кижилерин ажылдан үндүрүп болбас, а ол ышкаш оларның чөпшээрели чокта өске ажылче азы, албан-дужаалче шилчидип болбас.

РСФСР-ниң Президентизинге кандидатты РСФСР-ниң Президентизинге соңгулдалар талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының чөпшээрели чокта кеземче харысалгазынга онаап, тудуп бажыңнап, азы административтиг хемчег көргүзүп болбас.

РСФСР-ниң Президентизинге кандидат РСФСР-ниң Президентизинге соңгулдалар талазы-биле Төп соңгулда комиссиязынга бижимел билдириишкинин киргеш, соңгулдаларга чедир кандыг-даа үеде болдунуң кандидатуразын уштуп болур.

10 чүүл. РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттың бөзүреттирген кижизи.

РСФСР-ниң Президентизинге кандидат оон соңгулда кампаниязын чорударынга дузалажыр, ону РСФСР-ниң Президентизинге соңгузун дээш суртаал ажылын чорудар, оон эрге-ажыктарын күрүне болгаш хөй-нити органнарынга, соңгулда комиссияларынга тургузуп камгалаар чүс чедир бөзүреттирген кижилерлиг болур эргелиг. РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттың киргениниң ёзугаар бөзүреттирген кижини РСФСР-ниң Президентизин соңгуур талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы бүрүткээр.

11 чүүл. РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын организастаары

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның, Москва болгаш Ленинград хоорайларының кызыгаарларынга Төп соңгулда комиссиязының тургузары соңгулда округтарының аайы-биле чорудар.

Бадылаашкыннарны эрттирери-биле «РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң негелделеринге дүүштүр Төп соңгулда комиссиязының тодарадканы чурумну болгаш нормаларны ёзугаар соңгулда участоктарын тургузар.

12 чүүл. РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле соңгулда комиссиялары

РСФСР-ниң Президент соңгулдаларын организастаары болгаш эрттирери-биле:

РСФСР-ниң Президент соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязын;

РСФСР-ниң Президент соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларын;

РСФСР-ниң Президент соңгулдаларының талазы-биле участоктарның соңгулда комиссияларын тургузар.

РСФСР-ниң Президент соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин, округтарның болгаш участоктарның соңгулда комиссияларын тургузарының бүрүн эргелерин болгаш чурумнарын «РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр доктаадыр.

РСФСР-ниң Президент соңгулдаларының белеткелиниң талазы-биле соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазын, соңгукчуларның дансыларын тургузарын, чоңга дыңнадырын, бадылаашкыннарны белеткээрин болгаш эрттирерин, бо Хоойлуну сагыыры дээш контрольду «РСФСР-ге референдум дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң негелделеринге дүүштүр организастаар.

13 чүүл. Соңгулда бюллетени

РСФСР-ниң Президент соңгулдаларының талазы-биле соңгулда бюллетениниң хевирин болгаш сөзүн РСФСР-ниң президент соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы бадылаар. Бо Хоойлунуң 7-ги чүүлүнүң 7-ги кезээнге дүүштүр алфавит чурумун ёзугаар РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттың фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген чылын, ээлеп турар албан-дужаалын (ажылының уун) болгаш ажылдап турар черин бюллетеньге киирер.

РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттың дугайында медээниң соонга бюллетеньге РСФСР-ниң оралакчы президентизинге оларның саналдааны кандидаттың дугайында медээни айтыр.

Соңгулда бюллетеньнерин соңгулда округунуң чурттакчы чонунуң дылының кырынга Төп соңгулда комиссиязының доктаадып тургускан чурумун ёзугаар болгаш оон контролюнга парлаар.

3 Эге. РСФСР-НИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

14 чүүл. РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле бадылаашкынның түңнелдерин үндүрери

Участоктарга бадылаашкын доозулган соонда, оларның медээлеринге үндезилээш, округ соңгулда комиссиялары «РСФСР референдумунуң дугайында» Хоойлунуң доктаадып тургускан чурумун ёзугаар бадылаашкыннарны санаар, ол дугайында протокол тургузар, чогуур комиссияларның бүгү кежигүннери аңаа ат салыр.

Соңгулда комиссияларының протоколдарынга дараазында медээлер кирер:

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле соңгукчулар дансызынга кирген хамаатыларның саны;

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле бадылаашкынга киришкен хамаатыларның саны;

РСФСР-ниң Президентизинге бүгү кандидаттарга удур бадылаан бюллетеньнерниң саны;

РСФСР-ниң Президентизинге кандидат бүрүзү дээш берген бадылаашкыннарның саны;

РСФСР-ниң Президентизинге кандидат бүрүзүнге удур бадылааннарның саны;

күш чок болган бюллетеньнерниң саны.

РСФСР-ниң Президентизинге чаңгыстан хөй кандидаттың фамилиязын арттырган бюллетеньни күш чок деп санаар. Өске майыктың бюллетенин санаашкын үезинде барымдаалавас.

Бадылаашкын түңнелдерин айыткан протоколдарны соңгулдалар соонда беш хонук хуусаа дургузунда РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязынче тускай харылзаа дамчыштыр чорудар.

Хайгааракчының негелдезин ёзугаар участок соңгулда комиссиязы аңаа бергени протокол хоолгазынга аттарын салып бадыткаар.

15 чүүл. РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының түңнелдерин үндүрери болгаш парлаары

Округ соңгулда комиссияларының протоколдарынга үндезилээш РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы соңгулдалар хүнүнүң соонда он хонук хуусаадан эрттирбейн, дараазында сан-түңнерин үндүрер болгаш протоколга киирер:

соңгулда дансызынче кирген РСФСР-ниң хамаатыларының нити саны;

бадылаашкынга киришкен соңгукчулар саны;

РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарның шуптузунга удур бадылаан бюллетеньнериниң саны;

РСФСР-ниң Президентизинге кандидат бүрүзү дээш бадылаан болгаш удур бадылаан бадылаашкыннар саны;

күш чок болган бюллетеньнер саны.

Бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның чартык кезииниң хөйү бадылаан кандидат РСФСР-ниң Президентизи кылдыр соңгуттурар. РСФСР-ниң Президентизиниң бүрүткел үезинде РСФСР-ниң оралакчы президентизинге саналдааны кандидатты соңгуткан деп хары угда санаар.

Бир эвес бадылаашкынга дансызында азы кирген соңгукчуларның чартыындан эвээш кезии бадылаашкынга киришкен, а ол ышкаш бир эвес соңгулда бюллетенинге чаңгыс кандидат кирген, а ол кандидат үнген болза, ынчан соңгулдаларны болбаан деп санаар.

Ниитизи-биле азы чамдык округтарга, азы чамдык соңгулда участоктарынга соңгулдалар үезинде азы бадылаашкын түңнелин үндүрүп турда, бадылаашкын түңнелинге салдар чедирген хажыдыышкыннар болур болза соңгулдаларны күш чок деп санаар. Соңгулданы күш чок деп шинтпирни РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы хүлээп алыр болгаш ону бир ай хуусаа дургузунда РСФСР-ниң Дээди судунга хомудап болур. Соңгулдаларны күш чок деп хүлээп алган шинтпирге хомудаады РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарның бирээзи киирер эргелиг.

Соңгулдалар түңнелдериниң дугайында дыңнадыгны Төп соңгулда комиссиязы соңгулда түңнелдериниң дугайында протоколга ат салган соонда, үш хонук хуусаа дургузунда парлаар.

16 чүүл. Катап бадылаашкыннар

Бир эвес соңгулда бюллетенинге РСФСР-ниң Президентизинге ийиден хөй кандидаттарның аттары кирген, оларның чаңгызы-даа соңгутпаан болза, Төп соңгулда комисиязы эң хөй сан алган кандидаттар талазы-биле РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле катап бадылаашкыннарны томуйлаар. Катап бадылаашкынны бо Хоойлунуң негелделерин күүсетпишаан, ийи неделя хуусаа дургузунда эрттирер. Катап бадылаашкын эрттирер дугайында дыңнадыгны парлаалгага үндүрер.

Катап бадылаашкын үезинде соңгукчулар дансызында кирген хамаатыларның бежен деп эвээш эвес хуузу бадылаашкынга киришкен болгаш өске кандидатка удур бадылаашкыннарның саны хөй болур болза, бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның хөй бадылаашкынын өске кандидатка хамаарыштыр алган кандидат соңгуттурган деп санадыр.

Бир эвес катап бадылаашкын үезинде чаңгыс-даа кандидат РСФСР-ниң Президентизинге соңгуттурбас болза, Төп соңгулда комиссиязы РСФСР-ниң Президентизиниң катап соңгулдаларын томуйлаар.

17 чүүл. Катап соңгулдалар

Бир эвес Президентиге ийиден хөй эвес кандидат кирип турган болгаш оларның кайызы-даа соңгутпаан, а ол ышкаш РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын болбаан азы күш чок деп санаан болза, РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы катап соңгулдалар эрттирер дугайында айтырыгны шиитпирлээр. Бо таварылгада ол соңгулдаларны округ болгаш участок соңгулда комиссиялары чаа составтыг эрттирер дугайында шинтпирни хүлээп ап болур. Бадылаашкыннарны ол-ла соңгулда участоктарынга кол соңгулдалар эрттиреринге тургускан соңгукчулар дансызын ёзугаар эрттирер.

Комиссиялар тургузарын, РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттар депшидери болгаш бүрүткээрин, РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдалары-биле холбашкан өске-даа хемчеглерни бо Хоойлуда көрдүнген чурум ёзугаар боттандырар.

Катап соңгулдалар эрттирер дугайында дыңнадыгны парлалгага үндүрер.

Катап соңгулдаларны кол соңгулдалар эрткен соонда, ийи ай дургузунда эрттирер.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1991 чылдың апрель 24.

БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛ

РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хооркому, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскому, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының чөвүлели база республиканың шериг комиссариады Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 46 чыл оюнга тураскааткан байырлыг кежээни дүүн эрттирген.

Байырлыг кежээни моон мурнунда ышкаш тускай илеткел-биле эгелевээн. Политиктиг чырыдыышкын бажыңының сценазынга Тыва радионуң болгаш телевидениениң күркомунуң хөгжүм оркестри композитор Ян Френкельдиң «Дуруялар» деп ырызының аялгазы-биле эгелээн. «Дуруялар» — Я. Френкельдиң эң сураглыг болгаш сеткилиниң ханызындан чогааткан ырларының бирээзи. Хөгжүм оркестри ону үдеп турда, КАК-тың ажылдакчызы, ыраажы Владимир Зюзько тергиин эки ырлап күүсеткен.

Ооң соонда РСФСР-ниң КП-ниң Кызыл хооркомунуң бирги секретары В. Г. Вальков, дайынның хоочуну, эки турачы А. К. Ак-оол, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну И. И. Корж, республиканың шериг комиссариадының политкилдизиниң начальниги А. Н. Шиповаленко, интернационалчы дайынчыларның чөвүлелиниң даргазы Ю. Арбадаев олар дайынның хоочуннарынга, афганчы дайынчыларга, республика найысылалының чурттакчыларынга Тиилелге хүнү-биле холбаштыр байыр чедирип, чүве чугаалааннар.

Театрның, филармонияның база өске-даа уран чүүл коллективтериниң байырлалга тураскааткан концертин аңаа келгеннер улуг сонуургал-биле көрген.

(Бистиң корр.).

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ КАНДИДАДЫН ДЕПШИТКЕН

Бай-Хаактың Культура бажыңынга РСФСР-ниң Президентизинге кандидат депшидериниң болгаш деткииириниң талазы-биле Таңды районнуң хамаатыларының нити хуралы болуп эрткен. Таңды районнуң күүскомунуң даргазы Б. Д. Сат хуралды ажыткан.

Партия райкомунуң секретары И. Ш. Очур бир дугаарында сөс алган. Россия Федерациязының Президентизин соңгуурунуң айтырыы дээрге эң-не харысалгалыг, хандыр бодаашкын кээр айтырыгның бирээзи дээрзин ол эгезинде демдеглээн. Чүге дээрге Россияның моон соңгааргы сайзыралы, чаартылгалары кандыг политиктиг баштыңчыны соңгуп алырывыстан хамааржыр болгай, ындыг болганда кижи бүрүзү манаа шын шиилгени бодамчалыг кылыры чугула болуп турар. Москваның, Ленинградтың күш-ажылчы коллективтериниң Россия Федерациязының Президентизинге депшиткен төлептиг кандидаттарын ол деткивишаан, оларның аразындан СЭКП-ниң болгаш Совет күрүнениң шылгараңгай ажылдакчыларының бирээзи Николай Иванович Рыжковтуң кандидатуразын чүүлдүгзүнүп деткип турарын чугаалаан. Н. И. Рыжков Красноярск крайдан, Тыва, Якут АССР-лерден ССРЭ-ниң Дээди Совединиң он бирги чыыжының депутады, СЭКП Төп Комитединиң секретарынга, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга ажылдап турган, бистиң республиканың улус ажыл-агыйының айтырыгларын эки билир турган. Оларны шинтпирлээринге бүгү талалыг дузаны чедирип келген, ылаңгыя хөмүр-даш үлетпүрүн, энергетиканы хөгжүдеринче, эвилел ужур-дузалыг бүдүрүлгелерни акшаландырарынче, материал-техниктиг хандырылгазынче онзагай кичээнгейни углаандырып келген. Николай Ивановичиниң идепкейлиг киржилгези болгаш бүгү талалыг деткимчези-биле «1985-1990 чылдарда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин дүргедедир хемчеглер дугайында» СЭКП Төп Комитединиң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы хүлээп алдынган. Ол ышкаш Тыва АССР-ниң чурттакчы чонунуң шалыңынга 30 хуу немелдени киирер дугайында чазактың доктаалын хүлээп алган. Н. И. Рыжков Тывага кээп чораан, соңгукчулар-биле ужуражылгаларны эрттирген, оларның херегледериниң болгаш дилеглериниң кичээнгейин салып, ону хандырарының тодаргай хемчеглерин ап келген. Шак ындыг кижизиг, төлептиг талаларын барымдаалап көргеш, РСФСР-ниң Президентизиниң кандидадынга Н. И. Рыжковту депшидер болгаш деткиир саналды киирип тур мен деп, И. Ш. Очур чугаалаан.

Хлеб заводунуң директору В. А. Панин, районнуң херегленчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазының оралакчызы А. С. Кудрявцева, «Билиг» ниитилелиниң харысалгалыг секретары Т. С. Тюлюш олар хуралга санал берген. Россия Федерациязының Президентизиниң кандидадынга Н. И. Рыжковту депшидип турарын бир эп-сеткилдиг деткээш, бо албан-дужаалды күүседип шыдаар, бодунуң кижилериниң херегледеринге дыңнангыр, күрүнениң шылгараңгай ажылдакчызы дээрзин айытканнар. Пенсионерлер Д. С. Оюн, М. С. Коломысова кандидатты чүүлдүгзүнүп деткээш, ооң кижизиг эң эки шынарларын демдеглеп турганнар.

РСФСР-ниң Президентизиниң кандидадынга Н. И. Рыжковту депшидер болгаш деткиир деп шинтпирни хуралга олуруушкан хамаатыларның хөй нуруузунуң бадылаашкыны-биле хүлээп алган. Россия Федерациязының Президентизиниң кандидады Н. И. Рыжковту деткиир хол үжүү чыыр деткимче бөлүүн тургускан.

(Бистиң корр.).

Мөгейиг

ДОПЧУЛААРГА

Үр үеде Совет Армияның инзы-бүрү албан-дужаалдарынга ажылдап чораан, генерал-полковник, философия эртемнериниң доктору, профессор, 1988 чылдан бээр Шериг төөгүзүнүң талазы-биле институттуң начальниги, Российаның улус депутады Дмитрий Антонович Волкогонов он ажыг чылдар дургузунда И. В. Сталинниң намдарынга хамаарышкан материалдар чыып келгениниң түңнелинде, «Триумф и трагедия» («Тиилелге болгаш өлүм-чидим») деп номну бижээн. Оортан бир эпизодту допчулап көргүзерге мындыг:

«...Мырыңай-ла Поляр дээрбээниң чанында доңат-доштуг Курейка Сталинниң элээн каш чылдарда хоргадап келген чери... Сталинниң Октябрь мурнуу чарыында намдары чеди катап хоругдатканы хааның кара-бажыындан болгаш шөлүгелерден беш удаа дезип үнгени биле-ле өйлежип турар... Ол үелерин келир үедеги баштың хойге сактып чугаалаар хөңнү чок чораан. Сөөлзүредир-даа ол бодунуң шоолуг эвес баштайгы чогаадыкчы шенелделериниң дугайын черле чугаалап көрбээн...

... Бир-ле катап казанакты мурнураан силгип турда, Сталинниң сагыжынга «Иверия» деп солунга парладып четтигипкен, харын-даа сеткилинге таарыжыр шүлүктериниң бирээзи кире дүшкен. Ынчаарда семинарист, он алды-он чеди хар иштинде турган. Дагының чуртунуң дугайында одуруглар оон кударалын улам күштелдирип, кандыг-ла-бир бүлүртүң идегел-биле холужуп турган. Черле ынчаш Сталинниң чүвени сактып алыры кончуг эки чораан болгаш иштинде сымыранмышаан, ол төрээн чериниң овуун тургузуп апкан.

САЛАМУРИ ЫРЛАП БЭЭРГЕ

Хереләиг ай чериниң кырын
Хемергедип суйбаптарга,
Ооң чырыы чаттылбышаан,
Оранымны шыва алыр.
Ак-көк даглар аяңында
Айлаш-кушка чаржалаштыр
Саламури* ырлай бээрге,
Сагыжымдан дек-ле
читпес.
Дагда суглар ыды ырап,
Дагын дагжап, дициттелир,
Караңгыда удаан ээим
Хаттан оттуп, шимээргей
бээр.
Дургуннааны дайзын сүрүп,
Туткаш, чуртка эккеп-даа
каар,
Караңгыже октатканнар
Катап чырык хүнүү-даа көөр.
Харын ынчан сагыш ажып,
Караңгының тайылдырар,
Күчүлүг үн сеткил чүглеп,
Күштүг немеп, сергедиптер.
Чүрек хоозун сокпайн
чоруур,
Шүлүкчүнүң өрү тыртар,
Арыг, чырык бүзүреңниң
Алызындан ожу чаагай!

* Шоор хевирлиг хөгжүм херексели (Грузия).

... Кажан ол мөргүл номчаан ышкаш, чалыы шаанын шүлүктерин бижиреммишаан, номчуп турда, багай казанактың ээзи кадай дыдык өттүр ында турган холүгүр чурттакчызынче бир-ийи удаа бакылап диттигипкеш, элдепсинип кайгаан чүве-дир. Ырай берген аныяк шаанда, Сталин чүгле баштайгы чевен шүлүктериинден кезээ мөңгеде чарылган эвес, харын-даа интеллигентилерниң сентиментализм дижирп ышкаш уярал хөөнүн безин олчаан каггаш. Сталин незинге безин ховар бижигилээр апарган. Кадыгбергээ эрткен биче шаа, чажыт ажылдакчының — дезип чыып тыпкан дургуннуң — амыдыралы шөлүттүрүмчүвүү кыжыран, чүве тоовас, хөлүгүр, каразынчал болдурупканы-даа чадавас»...

Салчак МОЛДУРГА.
очулдурган.

АК АЪТ

Ааай харлыг оолчук турдум,
уттурум чок.
Ачамның мээ айтып берген
аъды турган.
Чиргилчиннеп, талыгырда
чайнап чыдар
Шибат.Цаган меңгизи дег
ак аът чүве.
Караңгыда суткүлештир
агарып кээр,
Харлыг кыжын белен-селен
эскертинмес.
Чүүтүү ооң харга дөмей,
ылгалышпас.
Чугаа харын ... берзе,
көрүп каар сен.
Кулактары табылаңчак,
сүвүр-сүвүр.
Кудуруу узун, чолкүр болгаш
сула баткан.
Челер, маңнаар: чарыштарга
пассокан келир.
Чезим ачам, ...
таарып чораан.
Эвертээтпн баглаап орта
баглап каарга,
Эптии сүргей. Баштын саап
кастынгылавар.
Човар-даштан ... кижи
... иеан дег,
Чогум боду өөлүг эвес,
чараш-даа мал.
Бир-ле катап аалывыска
улус келген.
Биче дүвшүле үези боор,
чайын чүве.
Дайын-чаага дузаламы
чыгжып чоруур,
Дарыймаа дээр дарга баштаан
кыстар болдук.
Ачам ынчан аъдывысты
мыжыктаантын,
«Ада-чуртка белээм ол» дээш
баглап берген.
Келген кыстар ак аътты
кожа аакаш,
Хемни куду киирепэп
бады баржык...
Аъдымның мээн кээргел келген
сеткилим боор,
Карактарым чажын тыртып
ыглдаваан мен.
Ачам кужур телу мени
оожургадып,
«Карэ бенин кудунчагын
алыр сен» —дээн...
Оон бээр ам көвей чылдар
эрткен-даа бол,
Ону бөгүн улам сактыр
апарган мен.
Араатаныг фашистерни
базарынга,
Ак аъдым киржип чораан,
чоргаарап мен!

Сарыг-оол САЛЧАК.

ДАЙЫН СОРБУЗУ

Ада-чурттуң Улуг дайынынга кирипкен Тываның оолдар, кыстары чыл келген тудум-на эвээжеп орарын карактарывыс-биле көрүп, кулактарывыс-биле дыңнап турар бис. Оларның эрткен кадыг-берге оруктарын, тайбың амыдыралга киирип чоруур буинныг ажыл-херектерин салгакчыларга дамчыдары — бистиң бир ыдыктыг сорулгавыс болур.

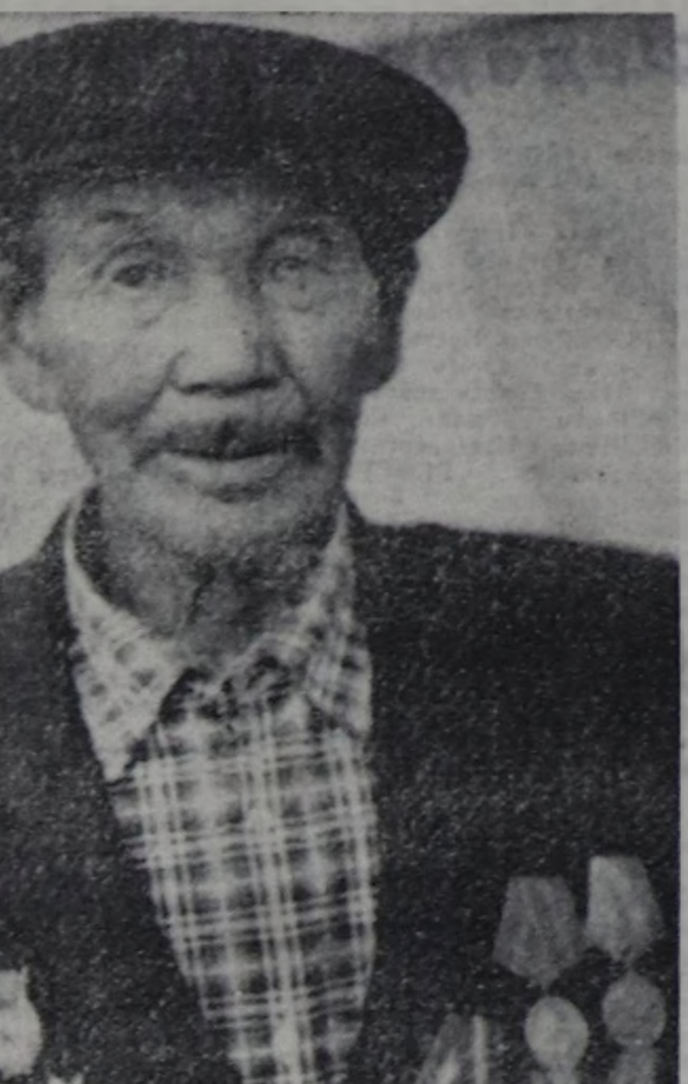

Эки турачы, каргыштыг дайынны көрген, харын-даа аңаа кирипкен Монгуш Дагбаевич Биче-оолду лиай-кара чажымдан тура таныыр болгаш, ооң тоттуг-томаанныг бүдүжүн бо-ла сактып кээр мен. Кегүшыгы хөлбелчиниизээ, хөй чоннуң ырлажып эртип турары Хөндергейниң Шиви-Кудуруу деп черге 1921 чылдың февраль 20-де арат Монгуш Дагбаның бодей өөнге оол уруг төрүттүнген. Авазы Хоогбет дээрзи Биче-оол ийи харлыг турда, Бадына дээр кыс уруун божааш, чок болган. Ол чаш төлдү чоок-кавы төреллери кижи кылдыр азырап каан. А Биче-оолду кырган иези азырап каан. Оолдуң чаш амыдыралы өске эш-өөрүнден ылгал чок, малмаган аразынга эрткен.

Эр боду күш-шыдал кирип, эш-өөрү аныяк оолдар-биле кады чоок-кавы аалдарның ыт-кужун ээрти-ээрти ойтулааштап турар үезинде, хып дээн чалыы эрни ТАР-ның ревшеригже келдирткен. Ол 1940 чыл турган. Бодумда бар материалдарны бадыткадып алыры-биле чоокта чаа эки турачы Монгуш Дагбаевич Биче-оолга ужурашкаш, дайылдажып чораан үезинде сагышта арткан кол-кол болуушкуннарны номчукчуларга чугаалап бээрин оон дилээн мен. Ооң чамдыктары бо:

— 1943 чылдың сентябрь айның эгезинде Тывадан 270 кижи Ада-чурттуң Улуг дайынынче аъттанынкан бис. Кады чоруткан эң чоок эштерим Хандагайты чурттуг Монгуш Конгар, Монгуш Даваа суглар чүве.

Бисти байырлыг хурал кылгаш, Тывадан үдээн чүве. Чазактың чамдык сайыттары чүве чугаалап турганнар. Олар бисти Тываның кызыгаары Борбак-Хаакка чедир үдешкен. Оон ыңай аъттарывысты машиналарга чүдүрүпкен. Хөй машина келген. Ботгарывыс база машиналарга олургулапкан бис. Бисти мурнай 1942 чылда 12 тыва танкист дайынче чоруй барган турган.

Ковров деп хоорайга баргаш, аъг сургуулунга, шериг херээнге өөредилгезин улам чылдап бис. Оон дайылдажыры-биле Украинаның 1-ги фронтузунга барып кирдивис. Орта аъттыг шериг кезээ боол бактааган бис. 1943 чылдың февраль айдан эгелеп тулчуушкунче кирипкен бис. Клевти эрткеш, Ровно, Дубно хоорайларны хостаар тулчуушкуннарга идепкейлиг кирипкен бис.

Дубно хоорайны хостаар дээн тулчуушкунга хорээмче дос оттүр аттырган мен. Аныяк, шыырак турган болгаш госпитальга-даа чыттайн, улаштыр дайылдажып чорупкан мен. Үр болбаанда доңмээмче балыглаттым. Кайтыккан октуң бузундузу оң буттуң дөмек эъдин чара шаапкан. Ол доңмээм эъди бөрү чире соп чипкен ышкаш үзүк-боолук хевээр болгай. Сеткил-чүректе арткан сорбудан ангыда, дайынның мээң мага-бодумда арттырып каан сорбузу ол...

—Тулчуушкун үезинде кижиге коргунчуг-ла боор аа, Монгуш Дагбаевич? — деп, маадырымның сактымышкынын улам тодарадырын оралдаштым.

— Оо, ону чугаалааш чоор сен ону, дуңмам! Баштайгы тулүкте кижи бажын сугар чер-даа тыппас. Чүгле чер, дээр шокарацнаар. Ыш-бус, дааш-шимээн, үе-човуур, ыыгсы аразынга кижи шуут-ла ээдерее кал чазар — дээш, Дагбаевич менче айтырыглыг көрүп келди.

— Дайын үезинде силерни поварлап чораан дижир болгай. Берге-ле ажыл турган боор аа? — дидим.

— Ону сактыры берге-дир. Тулчуушкун үзүктели бээр аразында эш-өөрүңге чемни чедирер сен. Чамдык берге үелерде 6-7 хонук дургузунда үзүктели база бертилээр. Шериглер курлавыры-биле амыдыраарлар.

— Командириңер капитан Кечил-оол чораан, але?

— Ийе. Командиривис капитан Кечил-оол чораан. Конгуг-даа эрес-кашпагай, шиитпирлиг эр чүве ийин. Чоокта чаа аңаа Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты тывыскалнга хөлчок-ла өөрдүм. Кады дайылдажып чораан эш-өөрүмнү бирден-бирээ чокка сактыр ужурга таварыштым...

Бодум хуумда эрткен дайын дугайында, оон кижилериниң чүректеринден балалбас сорбуларының дугайында шүлүүмден мындыг одуругларны сакты хонуп келдим:

Эрткен дайын уржуктары
Эглии келбес төөгү-даа бол,
Чүректерде балыглары
Чүү-даа чүве эмней албас...

Дайындан Тывага 1944 чылдың чайынында ээп чанып келген бис. Бистиң мунуп чорааныывыс, эрес-диидим фронтучу аъттарывыстың чамдызы бодунуң ээзи-биле кады актыг шын дээш амы-тынын берген нер... «Эки аът ээзин кагбас» дижиривис тыва үлегер домакта ышкаш, ээлериниң чанында кезээ мөңгезн-биле артып калганнар... Аъттөл-даа чок чанып келген бис ийин. Бисти база-ла үдээни ышкаш, байырлыг байдалга, кызыгаарга чон уткуп алган...

— Дайындан келген соонарда амыдыралдың чаа оруу-биле базыптынар-ла ыйнаан, Дагбаевич?

— Ынчанмайн канчаар дээр сен. Хандагайтыга келгеш, иштики херектер чериинге 5 чыл ажылладым. Ооң соонда Чадаана хоорайга 1 чыл дуусаалыг механизаторлар школазын дооскаш, «Коммунизмче орук» болгаш «Кызыл тук» колхозтарга (ам совхозтар) 10 чыл дургузунда трактор мунуп келдим. Улаштыр «Коммунизмче орук» колхозтуң Кужур-Чыраа сүт-бараан фермазынга 25 чыл дургузунда инек-даа, бызаа-даа кадарып келдим. Амыдыралымда эрткен оруктарым кол-колу бо-ла ийин, дуңмам — дээш, ол мээң-биле байырлажырынга белеткени берди ышкаш.

— Амыдыралдың кол өзээ—ог-бүлеңер ол бердивис ышкаш? — дей кааптым.

— Ойт. Шынап-ла, ону оорга окта таварышпас — дээш, оожум чугаалап эгеледи.

— 30 харлыг турган, ам кады чурттап орарым өөм ныш-ти Сендажы Доржуевна-биле ог-бүле тутканы мен. Ол Кужур-Чыраа фермазынга 35 чыл дургузунда саанчылап келген. Кайывыс-даа пенсияда бис. Үш оолдут, үш кыстыг бис. Уругларывыстың улуу Зоя Хандагайты суурда садыг шугумунда үр чылдар иштинде ажылдап чору. Оон биче Зина Кызылдың пединститудун дооскаш, Чадаана хоорайда башкылап турар. Раявыс садыг институдун дооскаш, Өвүр райпозунда ажылдай берген. Оолдарның улуу Эрес Хандагайтының район эмнелгезинге хөй чыл чолаачылааш, ам милицияда ажылдай берген. Хүлер-оол дээр оглувус бо фер-маның мурнакчы саанчызы боол үр үе дургузунда ажылдааш, ам ферманың инектерин кадара берген. Хеймер оглувус Чараш-оол шериг чорааш, чаа келди. Удавас ооң шайлалтазын ажыдар бис.

Фронтучунуң делгем хөрээнде чайнап чоруур чазак шаңналдарының аразында «Ада-чурт дайыны» орденниң 1-ги, II-ги чергелери, Тыва Арат Республиканың дээди шаңналы ТАР ордени онзаланып костүп орду.

Бистиң чаңгыс чер-чурттуглары, тыва эки турачыларның бирээзи Монгуш Дагбаевич Биче-оолдуң амыдырал-чуртталгазындан мындыг янзылыг чурумалдарны номчукчуларга бараалгадыр күзел маадыр-биле чугаам үезинде төрүттүнген чүве.

Монгуш ДОРЖУ.

Хөрек демдээ

БАЛЛАДА

От-көс ышкаш изиг хүнде
Кезек оолдар чыглып-чыглып,
Хемче шиглей ылыш киргеш,
Оймак черге келгилээн бис.
Ээремче балыктар дег,
Ээлчештир мөйтүдениип,
Эрикиже шымнып-шымнып,
Элезинге чытгылаан бис.
Солум чугаа аравыска
Чоорту-ла хөнүп келген
Бир-ле кижи дыңнааның
боор,
Бир-ле кижи көргенниг боор.
Хоорош кадын, аравыска
Хөрек демдээ коступ келген.
«Чаражын» дээш ону үглеп
Салдыкпайн баргылаан бис.
Ооладывыс бажын таарткан,
Оожум көрүп. Чалыы ырай
Кыстар ышкаш кыс-ла
болган.
«Кымыл?» дижип ылаптаан
бис.
— Москвадан Мөмея акым
Почта дамчый чорутту!—
дээн.
Чамыр черле үкээрчейр
Чанын салбайн, күжүп каады.
Хөрек демдээн чадаарда-ла
Көрүп, суйбап оргулаан бис.
Шеми хемниң саарыглары
Челээштеллир ...
... чок ...
Бары-чогу дөмей чүве,
Ооргул ону, чадар-дыр» деп.
Шеругектиг сеткил киирээн
Көргеттинген Чамыр ынчан
Холзеш кынган ышкаш болду.
Хөрээн ажа чөлүргүлээш,
Хөөреп үнду. Оозу бо-дур:
— Чогум адын Зоя дээр,
Шола адын Таня дээр.
Аттыг-чарлыг маадыр
кыс-тыр!
Акым ынчаар бижээн болду.
Дөртен бир чыл кыжынында
Фашистерге дыш-даа бербейн,
Төрээн чурт дээш сохчуп
турган
Партизан кыс чорду, оолдар.
Эжелеткен, үптеттирген
Эргим совет черлери дээш,
Өлген-читкен хөй-хөй чон
дээш
Өжээн негеп турган болду.
Москваның фашист сектер
Боой тудуп каавтар деп,
Карак кызыл чүткүп турган
Ханныг хүннер ол-дур,
оолдар
Хорлуг-хоралыг дүмбей дүне
Хайгылчы кыс согур дүш
боол,
Араатаңныг дайзыннарның
Аскзандыва кирс берген.
Эдии-кежи көгергиже
Эттеп-соккан — өлүк
бербээн.
Кылын харга кызыл буттай
Кыланнаткан — өчүк бербээн.
Адын безин Зоя деп
Адап бербээн, Таня дээн.
Дайзыннарының боттарын-на
Дадылыр согдап, шоодуп
турган
Чадажып кааш, азып каары
Чагыдыва сүрүп келген.
Сөөлгү тыныш үзүлгүже
Сөзүн сөглеп четтигипкен.
«Өжээн конгуг, ынчангаштың,
Өлүрүнден коргпас-тыр мен.
Өзү кара фашистерни
Өрттедиңер-хуюктанар...»
Мөйнундаву суккан хендир,
Боой тудуп—дыңзыш кынган.
Аныяк кыс ынчаар диди
Астырып каан чүве-дир ийин.
Чутаа төнген хиресинде
Шуптувус-ла ыыт чок бис.
Бүдүү чаштар караавыста
Бүлденейнип келгилеп-тир.
— Аас-кежиин биске бүрүн
Арттырып кааш, өлүрткен —
деп,
Аравыска чаңгыс домак
Арга чадаар үлешкен бис.
Хөрек демдээн, эртине дег,
Көрүп, суйбап оргулаан бис.
Шеми хемниң саарыглары
Челээштеллир ойнап чытты.
Ынчалза-даа Зоя олбээп —
Ырылар боол куттулбушаан.
Чүректерни саргыдып кээр
Шүлүктер боол
дыңналбышаан
Ооң ады Тыва черим
Кыстарында аттар болган
Отрядтар... кудумчулар...
Кым-на тоду санап чедер.
Холга-бутка дүжүп бербээн
Комсомолчу салыы уруг
Чүректерге өлүм чок боол,
Чүс-чүс чылда дириг
чурттаар
«Дайын» деп сөс, «өлүм» деп
сөс
Дагын эглип келбезин деп,
«Тайбың» деп сөс кезээ мөңге
Тайылбазын күзеп чор бис.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЭЭП КЕЛБЭЭН ДАЙЫНЧЫГА

«...ден эвес месилдежиишкинниң үезинде ийиги заводтун оп үш маадыр гвардейжилери-биле кады өлген...».

Михаил СУНДУП.

Маадыр Кызыл Шеривистиң
аразынга
Фашистерниң ханныг огун
эрттирбейн,
Өжээнин ап, шаап халдап
турганыңны
Өөрлериң шуптузундан
дыңнаан-даа бис.
Мунчук биле Мурзууннаны
ады-сураа
Бурунгу Тывага
дыңналза-даа
Фашист окка таварышкаш,
онгарылбайн,
Бэрганнарның бирээзи сен,
Мурзууна акый.
Тулчуушкундан ээп келбээн
дайынчыга,
Тураскаалдыг хоорунге
демдек кылдыр,
«Сундуй оглу Мурзууна» деп
бижип каан бис
Сумувуска келген улус
мөгейип тур.
Улуг акым Ооржакты
бодап келгеш,
Украина Ровнозун
сактып кээр мен.
Эки турачы аъттыг
шериг эскадрону—
Эрес эрлер караамга
бо көстүп келир.

Монгуш ЮНДЕШ-ООЛ.

Ырлажыылы

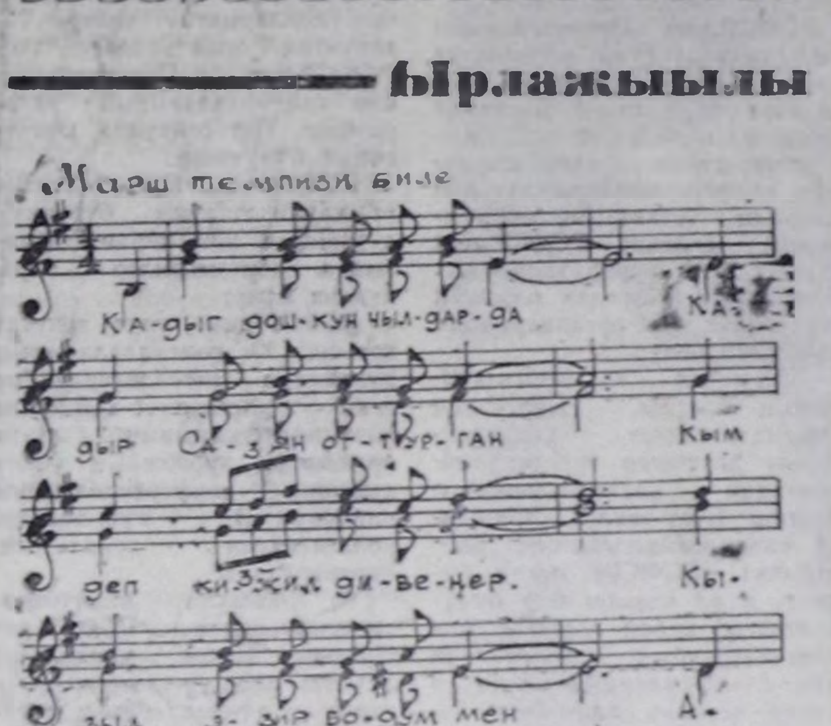

АК-КӨК ТЫВА ОГЛУ МЕН

Сөзү Владимир СЕРЕН-ООЛДУУ.

Аялгазы Батый КЕНЕШТИИ.

Кадыг-доштуп чылдарда,
Кадыр Саян оттурган
Кым деп кижил?—дивенер.
Кызыл эзир бодум мен.
Акым ады—Корчагин,
Аревэчи арат мен.
Тайга чурттуг аңчы бол,
Дайын шөлүн кайгаткан,
Дайынчы!— деп, мактаткан
Таңды-Тыва уктуг мен.
Эжим ады—Кошевой
Эки-тура шериг мен.
Аъттар мунуп өскен бол
Ажыл-ишке чаңчыккан,
Эптиг-демге ижиккен
Элдеп сен—дей бербеңер
Тайбың ишке Комсомол
Дадыктырып каннаган.
Чедер соруу—талыгыр,
Сеткил-чүрээ — кыптыккан,
Октаргайда ужуккан
Орта төл бе?—дивеңер
Акым ады—Гагарин,
Ак-көк Тыва оглу мен.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 9

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 «Май ай турган». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 8.25 «Дайынчы чылдарны сакты-дыр мен...». 8.50 «Өңнүктер-эштер дугайында...». Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң Москва хору. 9.35 «Маршал Жуков. Намдарындан арынңар». Барымдаалыг фильм. 11.00 Мультфильмнер. 11.20 «Эртен ажс хүн болур». Барымдаалыг телефильм. 11.55 «Бир шинниң төөгүзү». (А. Миронов биле А. Папанов сатира театрында). 13.00 Циркке бүгүде ынак. 13.45 «Ийи дайынчы». Уран-чечен фильм. 15.00 «Тиилекчилер». 16.00 «Богүн—Тиилелге байырлалы». 16.15 «Утпас-тыр мен...». «Ыры дугайында сактыышкын» деп бөлүктен. 16.55 Мультфильм. 17.05 «Ойна, эдер-хааржак». Телекорукчуларниң чагаалары өзугаар. 18.40 Кино-чурумал. 18.50 Фашизмге удур демиселге амы-тынындан чарылганнарга чырыткылыг турасказл. Минута иштинде туруп сактыышкын. 19.10 «Чер — бистиң ниити өргээвис» деп фотоконкурс. 19.15 «Солдаттар». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «Солдат ыры фестивалы. 00.15 —00.40 Барымдаалыг телефильм.

ИКИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 8.50 Кыска рассказ антологиязы. Е. Носов. 10.00 С. Алексеевич. «Дайынга кээргел турбас». Фильм-шии. 11.55 Уругларга фильм. 13.00 Дайынчы ырылар ансамблиниң концерти. 14.00 «Шүлүкчү болгаш дайын». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 14.50 Л. Руслановага тураскааткан концерт. 16.10 Мультфильм. 16.25 «Володьканың чуртталгазы». Уран-чечен телефильмниң 1-ги, 2-ги сериялары. 18.40 «Эштерим—солдаттар». 18.50 Фашизмге удур демиселге амы-тынындан чарылганнарга чырыткылыг турасказл. Минута иштинде туруп сактыышкын. 19.10 «Мээң эргим кырганнарым». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 19.30 Делеатскиде музей. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Бокс. Европа чемпионады. Швециядан дамчыдылга. 21.00 «Үе». 21.45 — 23.00 «Дайын». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң 4-кү сериязы.

МАЙ 10

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртенги демир-орук». ССРЭ-ниң улустарының ырлары болгаш танцылары. 7.00 Ритмиг гимнастика. 7.30 Эртенги хоглуг программа. 8.00 ТМА. 8.15 Бистиң садывыс. 8.45 Концерт. 9.20 Мультфильм. 9.50 Уругларга фильм. 10.50 Барымдаалыг телефильм. 11.00 «Эртенги сылдыс». 12.00 «Бурда модем» көргүзүп тур...» 12.30 А. Н. Островский. Фильм-шии. 14.50 Бүгү-российаның телерадиоконкурузунуң лауреады ырлаар. 15.00 ТМА. 15.15 «Овур-хевир». Литературлуг дамчыдылга. 16.15 Режиссер Г. Натансонуң фильмнери. 18.00 Делегей панорамазы. 18.45 Мультфильм. 19.05 Фильм-концерт. 19.40 «Тын-менди үнген кижи чыргазын». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «ВиД» программа. 00.20 — 01.30 «Джаз дүнези».

ИКИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Объектив». Ужуражылышкын. 8.50 «Хуулгаазын чээрен». Мультфильм. 9.10 Орус чугаа. 9.40 Олекминск заповедниктиң салым-хуузунуң дугайында. 10.15 «Кадар он бир» видеоканал. 13.45 Америк футбол. Делегей лигазының бирги чери дээш. 14.45 Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 6-гы фильм. 15.55 «Ачы-буян». (Телерадиомарафонуң түңнелдери-биле). 17.55 Российаның парламент медээзи. 18.10 Коллаж. 18.15 Бокс. Европа чемпионады. Швециядан дамчыдылга. 19.00 «Ынак театрым». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Городок спорту. 21.00 «Үе». 21.45 «Дайын». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң 5-ки сериязы. 23.00 — 00.55 Футбол. ССРЭ кубогу. Чартык финал.

КИНО

МАЙ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: Детям: «Неизвестный с хвостом» 9.30, «Груз-300» 13.50 (кинопанорама), «Без царапины» (Болгария, 2 сериялыг, 16 харга чедир) 11.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Воля вселенной» 9.00, 12.20, «Удивительные приключения Робинзона Крузо» 10.30, 13.50, «Тысячелетие» (АКШ) 15.40, 17.50, 20.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Взорванный ад» 12.00, «Месть» 14.00 «Космическая заварушка» 16.10, (узаткан), 18.30 (узаткан) шактарда,

МАЙ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Без царапины» (2 сериялыг) 10.30, 12.50, 15.40, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ура! У нас каникулы!» 9.00, 12.20, «Удивительные приключения Робинзона Крузо» 10.30, 13.50, «Тысячелетие» (АКШ) 15.40, 17.50, 20.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Гадкий утёнок» 14.20, «Космическая заварушка» 12.20, 15.40, 17.30, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Приключения Пифа» 10.00, «Секретный указ императора» 11.10, 13.10, 15.10, 19.10, (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Профессионал» (Франция) 17.30, 19.40 шактарда.

ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

МАЙ 9-ТА

«Колос» Культура бажыңынга

Аныяктарга дыштаныылга кежээзи. Эгелээри 19.30 шакта.

«Енисей» Культура бажыңынга

Аныяктарга дискотека. Эгелээри 19.30 шакта.

«Авторемзавод» Культура бажыңынга

Видеодискотека. Эгелээри 14.00, 17.00 шактарда.

МАЙ 10-ДА

«Колос» Культура бажыңынга

Аныяктарга дыштаныылга кежээзи. Эгелээри 19.30 шакта.

«Енисей» Культура бажыңынга

Аныяктарга дискотека. Эгелээри 19.30 шакта.

«Авторемзавод» Культура бажыңынга (Заводская 30).

Видеодискотека. Эгелээри 14.00, 17.00 шактарда.

МАЙ 11-ДЕ

«Енисей» Культура бажыңынга

Аныяктарга дискотека. Эгелээри 19.30 шакта.

«Авторемзавод» Культура бажыңынга

Видеодискотека. Эгелээри 14.00, 17.00 шактарда.

АДА-ИЕЛЕРНИҢ БОЛГАШ 8 КЛАСС ДООСКАННАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Челябинскиниң юридиктиг техникуму өөрениринче чалап тур. Хүлээп алырының чуруму: орус дылга (диктант), математикага (аас-биле) экзаменнер дужаар. Экзаменнер август 1-ден 10-га чедир эртер. Техникумга 8 класс дооскаңнарны хүлээп алыр.

Документилерни июнь 1-ден июль 16-га чедир дараазында адресте хүлээп ап турар: Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, бажың № 3. телефону 3-50-20. Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозу.

Тываның арга-ыяш ажыл-агыйы черлери ногааннадылгага ажыглаар олуртур чаш ыяштарны чежени-даа садып турарын дыңнадып тур.

Шагаан-Арыгның арга-ыяш ажыл-агыйындан ыяш, кедр болгаш сибирь волоиазын.

Таңдыныындан — терек ажылап садып ап болур.

Айтырыгны дараазында адрестен билип алыр: Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, 122. Телефон № 2-12-44. Ол ышкаш үстүнде адаттынган черлерден.

Ыяш ажыл-агый органнарының берген эрттирилгелери болгаш аңаа бүрүткээшкин чокка арга-ээлимнерге баарын база инзы-бүрү ажылдарны аңаа чорударын өрт айыылы болуу дег үеннн келгени-биле холбаштыр 1991 чылдың апрель 15-тен октябрь 15-ке чедир хоруглуг. «Тыва ыяш ажыл-агый» каттыжылышкын чонга болгаш органиазицияларга дыңнадып турар.

Эрттирилгелерни чер-черде ыяш ажыл-агыйлары бээр.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

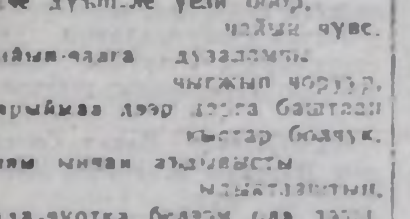

Редактор
З. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34; ● оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ● оралакчылары — 3-45-93. Киндистеп ● партийжиорганизастыг болгаш идеология — 3-36-82 3-36-25 ● советтер ажылының — 3-34-98; 3-41-23 ● хлетуш — 3-34-19; 3-36-73 ● кезээ ажыл-агыйы — 3-41-16: ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ● чагаа килдизи — 3-39-03; ● очулга — 3-34-93; ● корректорлар — 3-34-19; ● ундүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун келбейн барганда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер.

Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арнызы.

Тираж 27815 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 90.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
май
11
суббота
№ 84 (14584)

(Чагыдар ертээ 6 кеп.)
Садар ертээ 10 кеп.

ХАМААТЫ ШЫН ШИЛИП АЛЫЫШКЫН

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ аныяк армейжилер-биле Кремльге ужуражыышкыны

Аныяк армейжилерниң Бүгү-эвилел шимчээшкининиң төлээлекчилери-биле ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң ужуражыышкыны Тиилелге хүнүнде, Май 9-та Кремльдиң Георгий залынга болган. Ужуражыышкынының киржикчилери чурттуң янзы-бүрү республикаларындан Москвага чедип келгеннер.

Президент-биле кады ужуражыышкынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, ССРЭ-ниң камгалал министри, Совет Эвилелиниң Маршалы Д. Т. Язов, ССРЭ Президентизиниң чанында Камгалал чөвүлелиниң даргазының оралакчызы О. Д. Бакланов, аныяк армейжилерниң Бүгү-эвилел шимчээшкининиң командылакчызы генерал-лейтенант Г. Т. Береговой, өске-даа шериг начальниктери, күрүне болгаш политиктиг ажылдакчылар, дайын хоочуннары, хөй нитийниң төлээлекчилери база келген. Р. М. Горбачева ужуражыышкынга киришкен.

Бичиилерниң болгаш элээдилерниң патриоттуг ёзуга кижизидер талазы-биле улуг ажылды аныяк армейжилер шимчээшкини дамчыштыр чорудуп турар. Совет улустуң дайынчы алдар черлеринче походтар, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының дугайында сагыш салыышкын, Төрээн чуртун камгалап турган мөчээн болгаш ады билдинмейн барган маадырларның тураскаалын тургузары, бистиң хөй националдыг чуртувустуң төөгүлүг база культурлуг чаагай чүүлдери-биле таныжары болгаш өске-даа чугула ажылдарны шимчээшкинниң киржикчилери чорудуп турар. Бо бүгү чүүлдерниң дугайында Президентиге ужуражыышкынның аныяк киржикчилери допчузу-биле тодаргай илеткээн. Төрээн чурт, эде тургустунуушкунуң херээ, Президент бодунуң бо берге үеде аныяк армейжилерниң нүүрүнде илеттелдиг деткимчени кезээде алыр дээрзин олар бүзүреткен.

Боттары журналдыг болгаш Москвага шимчээшкин музейлиг болуруң аныяк армейжилер күзеп, бо талазы-биле дузалаарын дилээннер. Георгий залынга келген аныяк салгалдың бедик патриотизминиң дугайында агаар-десант шериглериниң командылакчызы генерал-лейтенант П. С. Грачев чугаалаан.

— Эргим оңнүктер! — деп, эвилең сөстер-биле аныяк армейжилерге бодунуң чугаазын М. С. Горбачёв эгелээн. — Чурттуң бүгү удуртулгазының болгаш Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң өмүнээзинден чүректиң ханызындан изиг байырны силерге Кремльдиң бо өндүр-чаагай залынга, бистиң Төрээн улуг чуртувустуң чүрээнден чедирип тур мен! — деп, чугаазын ол уламчылаан. Аалдарында силерниң бүгү эштериңерге, чангыс полкчуларыңарга база байыр чедирип тур мен.

Албан эрттирип, Ада-чуртунга бараан болурунга белен болгаш күрүнениң салым-чолу дээш бодунуң харысалгазын медереп билир бистиң аныяк салгалывыстың сагыш-сеткилин силерниң шимчээшкиниңер илергейлеп турар. Бо ужуражыышкын болза бөгүн мынчыг алдарлыг хүнде болганы салгалдарның үзүктелиишкин чок харылзаалыын бадыткап турар.

Ийе, бистиң чонувус улуг Тиилелгени чедип алган. Берге, кедергей аар Тиилелгени. Ол Тиилелгеге бистер шуптувус чоргаарланыр бис. Хамыктың мурнунда Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарынга хүндүткелдиң болгаш өөрүп четтиришкиниң сөстерин илергейлээн силерниң чугааңарга каттыжып тур мен. Силерниң бо сөстериңерге бүрүн каттышпышаан, 45 чылдың тиилекчилерин, фронтучуларны, Тиилелгени тылга дарганнап берген кижилерни силер-биле кады алдаржыдарынга белен мен. Маадырлыг ол салгалга алдарның болгаш хүндүткелдиң йөрээлин сөңнээли. Ол кижилер тиилевишаан, болдунмас турган чыгыы кылдыр сагышка кирер деңнелге чок маадырлыг чорукту кылганнар.

Кедергей хөй өлүм-чидимни, кайгамчык улуг күженишкиннерни Тиилелге негеп турган, оларның дугайында шуптувус кезээде сактып чоруур ужурлуг бис. Бистиң күжүвүстү шенээрин кордаан оралдажыышкын кымга-даа турбас кылдыр бодувустуң чуртувусту камгалаарынга кезээде белен арганыг болур ужурлуг бис. Ынчангаш силерниң-биле маңаа кады камгалал министринге, генералдарга, офицерлерге, оларның нүүрүнде Совет Эвилелиниң Чепсектиг Күштеринге, бистиң алдарлыг бүгү Совет Армиявыска болгаш Флодувуска байыр чедирерин күзеп тур мен.

Берге хүннерде чөптүг чоруктуң талазынга турушкан бүгү кижилерни чогууру-биле алдаржыдып, хүндүлээри бистиң улустарывыска кезээде чаңчыл болган. Ынчангаш бистиң Улуг Тиилелгевиске бодунуң салыышкынын киирген бүгү улустарның төлээлекчилеринге, гитлеризмге удур эвилелдиң бүгү улустарынга, фашизмге удур демисешкен чаагай сеткилдиг бүгү кижилерге моортан. Георгий залындан силер-биле кады байыр чедирип, оларның дугайында бөгүн чаагай сөс-биле сактып чугаалаар бодаан мен. Олар бисти дыңназыннар. Фашизмни хүл-ыйба кылдыр чылча шапкан ол дайынчы кады ажылдажылганы сактып чор бис деп чугаалаар эргелиг бис. 1945 чылда майның тиилелгелиг хүннеринде Эльбага болгаш өске-даа ужуражыышкыннарга чугаалаттынган сөстерге болгаш бот-боттарынга бүзүредиишкиннерге шынчы болуп хевээр артар бис.

Силерниң кылып турар чүүлдериңер дээш, хамыктың мурнунда хоочуннар дугайында сагыш салыышкыныңар дээш силерге улуу-биле өөрүп четтиргенимни, Президент кижи болганымда, чугаалаар бодай-дыр мен, эргим аныяк өңнүктер. Бо Тиилелгени биске хандырып, чурттаар, тургузар, бергелерни ажып эртер, бурунгаар хөгжүүр арганы бистерге берген кижилерниң маадырлыг чоруунуң дугайында тураскаалдыг сактыышкынны хевээр арттырар дээш кылып турар чүүлдериңер дээш өөрүп четтирдим.

Патриотчу чаагай сагыш-сеткил силерниң чалыы назыныңарда тыптып келгени кайгамчык эки-дир. Ол сагыш-сеткилди бүгү назыныңарда быжыг кадагалаарыңарга бүзүревишаан, ол хамзаты шилип алыышкын-биле холбаштыр силерге байыр чедирип тур мен. Ол дээрге мораль талазы-биле өндүр-чаагай бедик-тир, ынчаарга силерниң амыдыралыңарга чеже-даа бергелер таварышса чок, ол бедик силерге кезээде хевээр артарын күзеп тур мен. Аныяк армейжилерниң хүрээлеңинге киргеш, кылган ол шилип алыышкыныңарны, ыдыктыг шилип алыышкынны кезээде камгалап, хевээр арттырыңар. Силерге база катап өөрүп четтирдим.

Бистиң республикаларывыстың, эң-не янзы-бүрү националдарның төлээлекчилери мында келгени-биле холбаштыр бо ужуражыышкынга хамаарыштыр ийи дакпыр өөрүп четтиргенимни илергейлеп тур мен. Ол дээрге бистиң бодууң эвес, маадырлыг, ынчалзажок аар төөгүвүстүң эң-не берге үе-чадаларында бистерге кезээде дузалаан ыдыктыг херек болур найыралдың кайгамчык чугула чаагай демдээ-дир. Ол найыралды камгалаңар, кадагалаңар, уламчылаңар. Араңарга чагаалажып, бо ужуражыышкыннар дугайында өңнүктериңерге бижиир боор силер деп идегеп тур мен.

Бо ужуражыышкынның сөөлүнде силерниң иштинерден кижи бүрүзүнүң өңнүктерин немежип ковүдээнин билир мен, ынчангаш ооң-биле холбаштыр силерге байыр чедирип тур мен. Чурттап чорааш, чаңынга идегелдиг өңнүктерлиг болурундан артык өндүр-чаагай чүве чок. Ынчаарда чүү-даа чүве чиик болур. Оон-биле холбаштыр силерге база байыр чедирип тур мен. Силер, аныяк кижилер бистиң чуртувустуң бүгү улустарын шак мынчаар төлептии-биле төлээлеп турарыңар дыка чугула-дыр. Бышкан назылыг, харын оон-даа ажыг назылыг чамдык «даайлар» болгаш «угбалар» безин аңгы-аңгы националдыг чүс-чүс улустар чурттап турар бо чуртка хөй салгалдарның эрткен чүгле он-он эвес, харын чүс-чүс чылдарда найыралды төлептиг тудуп келгенин ышкаш ынчаар чамдыкта кылып шыдавазы хомуданчыг-дыр. Силер эр-хейлер-дир силер, чүге дээрге, кол чүүлдү — кезээде кады чорууру эң-не чугула дээрзин билген-дир силер. Ол конгуг эки-дир. Национал ол төлептиг чорукту камгалап, хевээр арттырыңар, ынчалзажок национал улуурган, турамык чоруктуң хоралыг халдавырын шиитпирлиг ойтур шавыңар. Найыралдажыңар. Найыралдажылгаже силерни кыйгырып тур мен.

Бисте эде тургустунуушкунуң берге бо үезинде — а ол дээрге бодууң эвес үедир,—бистерге буянныг чорук, чаагай сеткил, сагыш човаашкын, эвилең харылзаа эргежок чугула. Силерниң кылып турар чүүлдериңер чогум-на ындыг мозу-шынарларга кижизидип турар. Чалыы назыныңарда киржип эгелээн чаагай херекти чедиишкинниг уламчылаарыңарны силерге күзеп тур мен. Аныяк армейжилерниң тугун бедик болгаш быжыы-биле тудуңар. Кандыг-бир өске девискээрлерни ээлеп алыр болалдыг кижилерни кажан-даа черле белеткевейн турар бис. Чок. Бисте чер эмгежок, девискээр кайгамчык улуг. Бистиң бүгү улустарывыстың эки чурттаарынга муң-муң чылдарда четчир бүгү чүүлдер бисте бар. Ынчангаш бистиң бажыңывыс тайбыңшелээн болгаш чаагай болзун дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр дугайында бодаар ужурлуг бис.

Эң-не кол чүүл: оолдар, уруглар, аныяк эштер уламна хөй өңнүктерлиг болуп, чаа чүүлдерни чедип ап, бистиң бодууң эвес төөгүвүске салгалдарның тудуш харылзаалыының ужур-дузазын билип, амыдыралга шын туружуп ээлеп шыдаар. Оларга дузалаар ындыг шимчээшкин кылдыр силерниң шимчээшкиниңерни санап турар мен. Бо шимчээшкинниң кол утказы ол деп санаар мен, ынчангаш силерниң дагдыныкчыларыңарга база байыр чедирип тур мен, олар ам силерниң өңнүктериңер-биле кады Ада-чурттуң Улуг дайынынга бистиң чонувустуң маадырлыг чоруунга мөгеер дээш Мөңге отче бөгүн чоруп турлар боор.

Бо ужуражыышкын-биле холбаштыр сагыш-сеткилдиң улуг ханыышкынын илергейлеп, силерге Кремльге база катап байыр чедирип тур мен. Бо хүннер силерниң сагыш-сеткилиңерге кезээде артарын күзеп тур мен. Силерниң ажыл-херектериңерге улуг чедиишкиннерни күзедим.

Тураскаал кылдыр чурукка кады тырттырары-биле ужуражыышкын доозулган.

(СЭТА).

ТИИЛЕЛГЕГЕ МӨГЕЙИГ

Бүгү совет улустуң эң ыдыктыг төөгүлүг байырлалдарының бирээзи — Тиилелге хүнү Тываның ажылчыннары бедик күш-ажылчы көдүрлүүшкүнүг уткаан. Частың бо онзагай байырлалы миллион-миллион совет кижилерниң сеткил-сагыжында быжыы-биле доңнаттынган. Тиилелге. Дөртен алды чыл бурунгаар майның тоста ол ыдыктыг сөстү бүгү Европа болгаш делегей дыңнаан. Фашизмниң кара аспаандан Европаны болгаш бүгү кижи төрелгетенни адырып, хостаар эң аар-берге салым-чол совет кижилерге тавармышкан. Аңаа чээрби ажыг миллион совет кижилер амы-тынын берген, муң-муң улуг-биче кижилер Тиилелге дээш дүн-хүн чок ажылдап, аштүреңги чоруктуң дөрт чылдарын шыдажып эрткен. Кымга-даа, кажан-даа дайынның херээ чок деп чүвени совет кижилер бүгү делегейге бадыткап көргүскен.

Тиилелге хүнүнүң эртени Кызылга онзагай болган. Хоорайның кудумчуларынга, Ленин аттыг шөлге кызыл-кызыл туктарны байырлал бүдүүзүнде-ле аскылаан. Эртенгиниң алды шактан эгелеп Төп радионуң дамчыдылгаларынга Тиилелге, тайбың, күш-ажыл дугайында ырлар чаңгыланып турган.

Чыл бүрүде майның бо онзагай эртенинде дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, партия, совет органнарының ажылдакчылары, аныяктар, афганчы дайынчылар Кызылда Николай Гастелло аттыг парктың чоогунда Ада-чурттуң дайынынга мөчээн дайынчыларга тураскаалга дириг чечектерни база гирляндыларны салып, боттарынга байыр чедиржип, эрткен дайынның дугайында сактыышкыннарын чугаалажыры чаңчыл апарган. Хөректеринде дайынчы болгаш күш-ажылчы эрес-маадырлыг чоруктарның бадыткалы болур орден, медальдар чайынаан хоочуннар, афганчы дайынчылар, аныяктар тураскаалга ногаан гирляндыларны болгаш чечектерни салган соонда, хөгжүм оркестри ойнап турда, Ленин шөлүнге чедип келгеннер.

Аңаа алдарлыг «Катюшаның» аялгалары хоочуннарны уткаан.

Байырлалга тураскаатткан митингиниң улус депутаттарының Кызыл хоорайкүскомунуң даргазы В. Х. Кара-оол ажыткан.

— Эштер хоочуннар, гарнизонуң дайынчылары, Кызылдың чурттакчылары болгаш аалчылар! Тиилелгениң баштайгы даштаашкынындан бээр ам дөртен алды чыл болуп турар-дыр. Дөртен алды дугаар демдеглеп турарывыс Тиилелге хүнү— биске эң-не эргим байырлал. Ындыгдаа болза бо Тиилелгени чедип алганывыс кайы хире берге болганын билир бис. Ада-чурттуң Улуг дайыны совет кижилерниң, ооң хөй националдыг чонунуң идея талазы-биле туруштуун, совет шериглерниң мораль-политиктиг сырый чорууң бадыткаан. Совет шериглер чүгле бодунуң чуртун хостаарындан ангыда, Болгарияны, Венгрияны, Польшаны, Румынияны, Чехословакияны болгаш өске-даа чурттарны фашизмден хостаан.

Бо улуг Тиилелгеге Тываның чону эвээш эвес үлүүн киирииштирген. Фронтуже тыва эки турачыларны үдээн. Кызыл Шериге улуг дузаламчыны көргүскен. Тыва чонунуң тергиин дээн оолдар, кыстары аңаа амы-тынын харам чокка берген. Бистер оларга черге чедир мөгеер бис. Совет Эвилелиниң Маадырлары Түлүш Кечил-оол, Хомушку Чүргүй-оол, Николай Макаренко, эки турачы Галина Доваадор, Иван Корж, Тимофей Пичен-оол, Алексей Ак-оол, Виктор Бархатов, Анатолий Загайнов, Александр Кашуников болгаш оон-даа өскелерин бөгүн адавас арга чок—деп, В. Х. Кара-оол митингиниң ажыдып тура чугаалаан.

— Улуг назылыг хоочуннар бистиң эң-не ыдыктыг күзелиивис — бистиң кылып чораан ажыл-ижиивисти, тайбың амыдыралывысты бистиң ажы-төлүвүс ыдыктыы-биле уламчылап, сайзыратсын. Төрээн чуртувус кезээ мөңгеде тайбың турзун, кижилер аас-кежиктиг болзун, социалистиг Төрээн чуртувусту карак огу дег камгалаңар, оолдарым, кыстарым! — деп, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының республика чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбу чүве чугаалааш, кыйгырган.

— Дайынның оттуг чылдарында бистиң маадырлыг солдаттарывыстың, тылга уйгу-чыдын чок ажылдап турган чонувуң күш-ажылы бистиң сагыш-сеткилиивисте мөңгезибиле арткан. Кадыг-дошкун дөртен бир чылды сактып көрээлиңер. Оон бээр удавас бежен чыл болур болгай. Ындыг берге салым-чолга тавармышкан өске чуртту төөгү билбес. Ону чүгле Советтер чурту, совет кижилер маадырлыы-биле шыдажып эрткен. Ам бистерниң тайбың амыдыралывыстың кол сорулгазы — чуртта болуп турар экономиктиг бергедээшкинни ажып эртери. Эвилелди быжыглаары болуп турар. Бо нарын болгаш берге байдалдарда Совет Армия аңаа база-ла бодунуң улуг үлүүн киирип турар. Чижеглээр арга чок күженишкин-биле чедип алган Тиилелгениң ыдыктыг чүүлдерин улам камгалаар бис — деп, Кызыл гарнизонунуң начальниги В. И. Козлов бодунуң чугаазынга демдеглээн.

Ленин шөлүнге болган митингиниң төнчүзүнде гарнизон шериглериниң парады эрткен. Аңаа Кызылдың школачылары — аныяк армейжилер база киришкен.

Тиилелге хүнүнге тураскааткан митингилер районнарга база эрткилээн.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: Кызылда Ленин шөлүнге болган митинг үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

СУГГАТЧЫЛАР

Карл Маркс аттыг совхозтуң гидротехниги Б.Х. Ондарга ужурашкаш, сонуургаан айтырыымга мынчаар харыылаан:

— Совхозтуң бир бригадазы Көк-Теректиң суггарылга системазының буга дөзүн аштап, арыглап, чалдап быжыглааш, сугну бадырган. Борта машина-техника күжү херек. Көк-Теректе 612 га чериниң суггарылгазын эгелей бердивис. Эрткен чылын 392 гектар черге хөй чылдыг сиген тарааш, аңаа кезилдени ийи удаа чоруткаш, оон 1200 тонна мал чемин белеткедивис. Бо чылын кукуруза, картофель, ногаа аймаа олуртур бис. Оон эвээш эвес дүжүттү алырын планнаан бис. Бригада кежигүннери 1448 тонна сенажты белеткээрин база хүлээнген — деп чугаалады.

Бригаданың суггатчылары Болат-оол Дамдын, Билчей Ондар, Григорий Ооржак ак сеткилдиг ажылдап турарлар.

Арагачы ДОНГАК.

Чөөн-Хемчик район.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Тываның № 84 соңгулда округунуң соңгулда округ комиссиязы Советтер бажыңының № 306 өрээлинде туруп турар, телефоннары 2-26-19, 2-15-67. Ажылдаар шагы — эртенгиниң 9-тан кежээкиниң 18 шакка чедер.

Деткиишкин

ЧАҢГЫС ЭП-СЕТКИЛДИГ

Шагаан-Арыг хоорайның Совет Тываның 40 чылы аттыг кинотеатрынга РСФСР-ниң Президентизинге кандидат депшидериниң болгаш деткиириниң талазы-биле Улуг-Хем районунуң хамаатыларының хуралы болуп эрткен.

Райкүускомунуң даргазының оралакчызы Д. С. Дангын-оолга сөс берген. РСФСР-ниң Президентизинге кандидат депшидер чугула болгаш харысалгалыг үлүг хуралдың киржикчилеринге онаажып турарын чугаалаан. Бо албан-дужаалга эң-не төлептиг, ажыл-ишчи, ажылчы чонуң эрге-ажыы дээш чайгылыш чок туржур, Россияның чечектелиишкини дээш мога билбес ажылдаар политиктиг удуртукчу херек болурун чугулалап айыткан. Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнениң көскү ажылдакчызы Николай Иванович Рыжков бо албан-дужаалга бүгү талазы-биле таарыжырын ол чугаалааш, РСФСР-ниң Президентизиниң кандидадынга депшиткен. Ылангыя Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң байдалын ол эки билир, ону дүргедедир дээш боттуг дузаны чедирип келген.

Ак-Туруг ортумак школазының директору Н. К. Бегзи, «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң партком секретары Е. А. Шалган, Шагаан-Арыг хоорай Совединиң даргазы С. Ф. Киреев, «Найырал» совхозтуң партком секретары С. О. Доржу, Шагаан-Арыг хооркүускомунуң даргазы М. К. Анай-оол, «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң ажылчын кооперациязының баштаар чериниң даргазы, Тыва АССР-ниң улус депутаты Ч. К. Айыр-Санаа олар хуралга санал бергеш, Россия Федерациязының Президентизиниң кандидадынга Н. И. Рыжковту депшиткениниң чаңгыс эп-сеткилдиг чүүлдүгзүнүп деткээш, бо бедик албан-дужаалга ажылдап шыдаар, эң-не төлептиг кижи дээрзин демдеглээн.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң секретары, Тыва АССР-ниң улус депутаты, Д. Л. Тинмей хуралдың ажылынга киришкен болгаш чүве чугаалаан.

РСФСР-ниң Президентизиниң кандидадынга СЭКП-ниң болгаш Совет күрүнениң көскү ажылдакчызы Н. И. Рыжковту депшидер, ооң кандидатуразын деткиир деп шиитпирни хуралдың киржикчилери хүлээп алган.

Президентиниң кандидады Н. И. Рыжковту деткиир хол үжүү чыыр он чеди кижи составтыг деткимче бөлүүн хуралдан тургускан.

(Бистиң корр.).

БИР ҮН-БИЛЕ

Тес-Хем районунуң төвү Самагалдай суурнуң ажылчы чонунуң хуралы май 8-те болуп эрткен. Аңаа 327 кижи киришкен. РСФСР-ниң Президентизинге Николай Иванович Рыжковтуң кандидатуразын деткиир дугайында айтырыгны чугаалажып көрген.

Күш-ажылдың хоочуну Ч. Д. Борбай-оол, райпо даргазы Б-Б. М. Иргит, эмнелге ажылдакчызы В. С. Дандар, ССРЭ-ниң улус депутады А. С. Санчат болгаш өскелер-даа хуралга санал бергеш, Н. И. Рыжковтуң бодуунуң, кижилер дугайында сагыш човангырын, ак сеткилдиин, күрүне херектерин, ылаңгыя экономика айтырыгларын ханы билирин онзалап демдеглээн.

1991 чылдың июнь 12-де болур РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының хүнүнде Николай Иванович Рыжков дээш бадылаашкынынарын бээринче санал бергеннер районнуң бүгү соңгукчуларын кыйгырган. Хуралга олурушкан бүгү хамаатылар ол саналды дээш чүс хуу, бир үн-биле бадылаан. Н. И. Рыжковтуң кандидатуразын деткиир деткимче бөлүүн тургускан болгаш ооң даргазынга Д. П. Чөмбүрүктү соңгаан. Н. И. Рыжковтуң кандидатуразын деткээн соңгукчуларның 300 ажыг ат салыышкыннары база чыгдынган.

М. ТИРЧИН,
Ажылчын.

ЧЕДИР КЫЛЫР ЧҮҮЛДЕР ХӨЙ

Барыын-Хемчик районнуң дөрт ажыл-агыйлары бо чылын 14202 га тараа, мал чеми культураларын, 283 га картофельди болгаш ногааны тарырын планнаан. Хову-шөлдерниң ишчилериниң кызыр ажылдарының хемчээли аажок улуг дээрзи бо сан-чурагайлардан безин тодаргай көстүр. Агаар-бойдустуң эрткен чылгы таарымча чок аажызының уржуундан үрезинни баш удур уруп ап шыдаваан. Арыглаттынган тараа үрезинни Хакас автономнуг областың совхозтарындан, Кызылдың сайгарылга баазазындан садып сөөртүр ужурга таварышкан. Бо чылын 630 тонна картофель үрезинни херек. Ооң 540 тоннаазы шыгжамырда. «Барлык» биле «Дөң-Терезин» совхозтар четпес үрезинни «Тыва дагдүгү» комбинаттың ажылчын хандырылга килдизиниң топ складындан сорттап алыр. Таштып райондан саттынып, сөөртүр кылдыр дугурушкан. Шыгжаттынган үрезинниң эки сорттаттынмаанындан, чылыг режимни сагыттынмаанындан үрелгенин маңаа демдеглээр апаар.

Кайы-даа ажыл-агыйларның шөлдери хөй чылдарда улаштыр тарып келгениинден хөрзүнүнүң составы баксырап, дүжүдү кудулап, чемишчидилгени негеп келген. Дөрт ажыл-агый каттышкаш, 3300 тонна органиктиг болгаш 320 тонна минералдыг чемишчидилгелерни сөөртүр, чажарынга белеткээр деп турары нормазындан оранчок эвээш. «Дөң-Терезин» совхозтуң улуг өртек-биле садып алган минералдыг чемишчидилгези кадагал-камгалал чок, ажык дээр адаанда үрелип чыдар.

Часкы тарылганы кыска дуусаада бедик агротехниктиг деңнелге чорудары техниканы баш удур хынамчалыг септеп алырындан хамаарыжыр. «Хемчик» совхоз бо талазы-биле үлегерни көргүзүп, бүгү техниказының шуптузун чогуур үезинде шынарлыг белеткээш, белениниң шугумунда тургускан. Чамдык совхозтарның кол инженерлери артык кезектер тывылбазынга сылдагалааш, мынчага чедир саададып келгени онза таарышпас. АҮК-түң кол агроному Отук-оол Ооржактың чугаазындан алырга, 12 трактор, 2 тараа чаштырар машина ам-даа белен эвес. Септелге ажылдары «Шекпээр» совхозтуң Аңгаты кооперативинде, «Дөң-Терезин» совхозта хожудаан. Кылган шынарын тускай комиссия хынап көрбээн. Ам хову-шөлдерге бот-орулга-чарылгалыг 40 звено ажылдаар. Кышкы үеде оларның экономиктиг өөредилгезин багай эвес организастап, совхозтарга, район төвүнге март айда чып, хуралдарын эрттирип, үениң негелделеринге дүүштүр ажылдаарын сүмелешкен.

Бо хүннерде чугула айтырыг — суггат. Барлыктың суггарылга системазының эргелелиниң администрациязы-биле совхозтар түс-түзунда керээлерни чарып, бугаларны аштап арыгладыр, септеттирерининге 50,5 муң рубльди чарыгдаарын көрген. Амгы үеде районда 6340 га суггаттыг шөл бар. Аңаа 12 звено ажылдаар. Амгы үеде «Хемчик», «Дөң-Терезин» совхозтарның девискээрлеринче суг баткан. Суггатчыларның ажылы чай-чапсар чок. Шык базырылыышкынын дүргедедири негеттинип келген. «Хемчик» совхозтуң механизаторлары 700 га черниң шыгын базырган. «Шекпээр» совхоз шүшпецин көргүзүп, апрельдиң соолгу хүннеринге чедир кирбээн.

Хову-шөлдерге дүн-хүн чок ажылдаар кижилерниң ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче онзагай сагыш салыр ужурлуг. Ындыг турбуже, бүгү ажыл-агыйларының хову турлагларын белеткеттиимээн. Хүнден хүнче чылдырар ерги чаңчылдардан уштунмаан.

Час бодунуң ээлчээн ээлепкен. Бачым-чымыштыг хүннер эгелээн. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, харыысалгалыг кампанияның эгезинде четпестер, чедир кылыр ажылдар хөй. Үе маңнавас. Дарый чоделир негеттинер.

Александр ХЕРТЕК.

УДУРТУЛГАНЫҢ ПОЛИТИКТИГ МЕТОДУ

ИДЕОЛОГИЯ АЖЫЛЫНЫН ПРАКТИКАЗЫНДАН

Партия эге организацияларының ажыл-херектериниң, оларның организакчы, политиктиг болгаш идеологтуг ажылының ужур-утказын, арга-хевирлерин болгаш методтарын чаартырының, партияның иштики демократиязын хөгжүдериниң, массалар-биле харылзааны быжыглаап турарының талазы-биле эрткен чылын республикада партия организацияларының аразынга чарлаан көрүлде түңнели-биле Бии-Хемниң «Туран» септелге-техниктиг бүдүрүлгези тиилекчи болган.

Партийжи сагылга-чуруму быжыглаарының талазы-биле бистиң редакцияга болган «Төгерик столга» киржип чорааш, ук бүдүрүлгеде партия эге организациязының секретары У. К. Бүрүнгүле партияның хүрээлецин быжыглаарының, партийжи сагылга-чурум талазы-биле болгаш эге организацияның ролюн бедидер дээш кылдыныг турар ажылдарының дугайында кыска дыңнадыгны база кылган.

Бо бүдүрүлгеге чедип барып, секретарь-биле болгаш бүдүрүлгениң директорунуң транспорт талазы-биле оралакчызы А. Я. Кураев-биле беседалажып, бо удаада партия организациязының ажыл-херектериниң дуржулгазындан кол тема кылдыр политиктиг, экономиктиг өөредилге, көскү агитация талазы-биле сонуургап, бүдүрүлгеде хоочуннардан коммунист И. М. Горохов-биле чугаалашкан мен.

I. ПОЛИТИКТИГ, ЭКОНОМИКТИГ ӨӨРЕДИЛГЕ

Бүдүрүлгениң чүс чеде ажыг кежигүннеринден 85 хуузу чолаачылар. Интернационалчы бо коллективте ажылчы чонуң экономиктиг, коммунистерниң, специалистерниң политиктиг өөредилгезинче кичээнгей багай эвес. Пропагандистер экономист Татьяна Ивановна Суворослова, кол инженер Александр Константинович Фролов, бүдүрүлгениң директору, Тыва АССР-ниң улус депутады Виктор Дмитриевич Титов, хоочун пропагандист Валерий Федорович Глушков олар ажылчыннарның чаа мергежилдер шиңгээдип, чуртуң политиктиг болгаш экономиктиг амгы байдалын шын билип алырынга, бүдүрүлгениң рынок харылзааларынче шилчидеринге база бүдүрүлгениң иштики курлавырларын чөп ажыглап өөренииринге деткимче дузаны көргүзүп турар.

Чолаачыларга экономиктиг өөредилге кичээлин айда 2-ден эвээш эвес катап эрттирип чаңчыктырган. Кичээл эрттирерин понедельниктен өске хүннер таарышпас. Чүге дизе чолаачыларның ажылында үе-шак доктаамал эвес болгай. Сөөртүр, кылыр, чедирер, эккээр чүъктер, рейстер янзы-бүрү. Ынчангаш айның бирги, үшкү понедельниктеринде эртенги шакта олар кызыл-булуңга чыглыр, кичээлдээр, өөренир. Бо өөредилге чылының эгезинде экономикага хамаарыштыр чолаачылар боттарының ажыл, амыдыралынга чугула херек дээн темаларны өөренип эрткеннер. Чижээлээрге, «Күш-ажыл төлевириниң чижек-нормалары» деп теманы чаңгыс эвес кичээлге сайгарган. Ону өөредирде баштай экономистерниң боттарын өөреткен (чамдык удуртукчулар эрткен чылдың төнчүзүнде Москвага тускай семинарга өөренгеш келген). Ооң соонда күш-ажылчы коллектив чөвүлелинге чугаалашкаш, чолаачыларны машиналарның марказының айы-биле бөлүктээн. Самосвал мунуп турар кижи-биле аңаа чүък машиназында кижиниң планы-даа, сөөртүр чүгүнүң хемчээли-даа аңгы. Кожуглуг машиналар база бар. Ынчап кээрде ылгалдыг чүүлдер хөй апаар. Чолаачылар ам боттарының кылып бүдүрген ажылының хемчээлин, кывар-чаар материалдар чарыгдалын саат чокка санап, экономистер, бухгалтерлер-биле түс-түста санажып билирлер.

Чолаачылар, ажылчыннар экономиктиг өөредилге-биле чергелештир политика айтырыглары-биле база багай эвес чепсеглениир турар. Гараждар, цехтер, бригадалар айы-биле политинформация үзүктел чок эртип турар. Диспетчерскаяда болгаш контораның коридорунуң ханаларында көскү агитацияның янзы-бүрү хевирлеринден медээлерни база ап турар.

Бүдүрүлгениң девискээринде туттунуп турар ийи каът административтиг бажың тудуунуң доозуун удуртукчулар четтикпейн манап турар. Чүге дизе ооң 2-ги каъдынга бир делгем өрээлди политиктиг чырыдышкын кабинеди кылып алыр деп турар. Аңаа библиотека база турар. Ынчан ол партия өөредилгезиниң болгаш экономиктиг билиглер системазының дыңнакчыларынга, идеология кадрларынга, агитас-пропагандисчи активке теоретиктиг, методиктиг дузаның өзулуг төвү апаар. Албан-биле херек кылып, партия райкомунуң библиотеказынче шууджуп турбас болу бээр дээрзин Анатолий Яковлевич биле Улар-оол Кыргысович чугаалаан олурдулар. Пропагандистер амдызында политиктиг литература — Маркстың, Энгельстиң, Ленинниң чогаалдарын, партия съездилериниң материалдарын, партийжи чугула документилер чыындыларын, өөредилге пособиелерин, көргүзүг материалдарын, топ болгаш түс чер солуннарын, журналдарны ыңдуунда ол библиотекадан ап, ажыглап турар. Ындыг янзылыг пропагандисчи топ тургустуна бээр болза, ооң баазазынга районда болгаш Туран хоорайда партия организацияларының пропагандистериниң дуржулгазы солчур семинарларын эрттирериниң практиказын олар амдыгаашта бодап турарлар.

II. КӨСКҮ АГИТАЦИЯ

Оон чамдык хевирлери — Хуралдыл самбыразын, даштыкы плакаттары болгаш көргүзүг самбыраларын, чамдык булуңнары чаартып эгелээн. «Экономиктиг бүгүнгүнү өөредилге» деп стендини дерип кылганы эки. Ында экономика темазынга чугула темаларны белеткээш, дыңнакчыларының ажыглаарынга белен кылдыр азып турар. Хой-ле булуңнардан хереженнер чөвүлелиниң, комсомолчулар булуңнарындан өскежери долу, ылаңгыя социал хандырылгага, шериг үлүгүнге, школага болгаш өг-бүлеге турасклаткан булуңнарда материалдарны кижи сонуургап номчуур. Ону чүгле үезинде чаартып турары күзенчиг. Ынчалза-даа көскү агитацияның чугула хевирлери болур хана парлалгазы биле хана солуну дугайында айтырыышка солун харыы албаан мен. Ажы-биле чугаалаарга, соолгу каш чылда хана солуну хамаанчок, хана парлалгазы деп адаарыкыс дайынчы хуудустар болур шүгүмчүлекчи «Тең», «Крокодил» азы кандыг-бир чугула медээ «Чаңныкы»-даа көзүлбээнин билдим. Бо айтырыг чүгле бо коллективте эвес, кайы-даа бүдүрүлгеге баарывыска ындыг. Хана солун дээрге, күш-ажылчы коллективте партия, профэвилел, комсомол организацияларының болгаш хой-ниитиниң организацияларының органы болур болгаш доктаамал үнүп турар ужурлуг көскү агитацияның эң дээштиг хевири. А хана парлалгазы дээрге хана солун-биле катай үстүнде адааныкыс дайынчы хуудустар ол. Күш-ажылчы коллектив бүрүзүнүң редколлегия кежигүннерин соңгааш, хана солунун үндүрүп чаңчыгып алыр чүве болза, ажылчыннарның чогаадыкчы, күш-ажылчы ниитизиниң кедүрер ийик.

III. ХООЧУННАРДАН ҮЛЕГЕР АЛЫР

Бо бүгү айтырыгларга бодумуң хамаарылгазын, болдаларын, саналдарын коллективтиң хоочуну, пенсионер-даа болза ажылдап турар, мотор цегиниң мастери коммунист Иван Миронович Горохов мынчаар илередип турар:

— Чаартылып, эде тургустунуп турганын катай алыр болза, үжен алды чыл дургузунда бо коллективте ажылдап тур мен. Партия кежигүнүнге база мында кирип алдым, оон бээр ам 23 чыл болуп тур. Эге организацияның ажылын багай деп санавас мен. Ынчалза-даа чедир көөр болдаар айтырыглар бар-дыр ийин. Бирээде, организацияны чаартырының кол фактору — ооң хүрээлениишке чаа күштерни эвилелдеп киирип алыры, кадр составын аныяктадыры. Бо айтырыгла черин тур. Каш чыл улаштыр кежигүнге кижи хүлээп албадывыс. Мээң цегимде 12 кижи бар, а коммунист кижи чаңгыс мен. План күүседиринден өске, чүнү-чүве чүү деп. Часкы ажылдар кидин турар. Район улуг, а артык кезектер чок. Хандырылга кончуг багай. Механизаторлар ону-моңу деп негеп каар, а бериптер чүве чок тывылбас.

Шагда хана солун, хуудустар үнүп турган чүве, мен аныяк турумза. Шынап-ла, хана солуннуң чаа үндүрүлгези бир-ле байырлал болур чүве болбас ийикпе. Ынчан аныяктар дыка дидим, клепкейлиг турган. Чүү-даа чүвени организастаарында, херектиг деп көөрүнде, чугулага алырында чүве-дир ийин. Амгы аныяктарның чүзү дуглай берген деп. Айтып, сургап, өөредип каар болза, олар харын тывызык, шимченгир. Оода-ла бо талазы-биле бодум улуум кирип, шагдакы дуржулгам-даа ажыглазымза чүл? Коллективке доктаамал хана солун турарын чедип алыр дээш туржуп көрейн. Хоочун оннукторум К. И. Фролов, С. В. Леткин оларны-даа эвилелдеддимзе кандыг боор...

Партия организациязының организакчы, мобилизакчы арга-шинээзин, коммунистерниң болгаш кежигүн эвестерниң бот-идепкейин, харыысалгазын бедидери, удуртулганың политиктиг методтарын чогаадыкчы, тывынгыр ажыглаары, коллективке морал-политиктиг байдалды бедик деңнелге таарыштыр тургузары, интернационалчы, идеологтуг болгаш политика-кижизидилгелиг ажылды үениң байдалынга дүүштүр сайзыраңгайжыдары партия эге организациязының секретарынга улуу-биле хамаарыжыр болганда Улар-оол Кыргысовичиге бо айтырыглар дээш бодамдырар боор. Эвилелдээр болза хоочуннар-даа, аныктар-даа кажан-даа чажам дивестер.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: Кызылда хеп чуур черниң ажылдакчылары Зоя Михайлик, Любовь Куляева, Надежда Зябликова эмнелгелерниң болгаш оон өске-даа уруглар албан черлериниң ак-чоорганнарын, аржыылдарын чуп бээрин шалыычы күүседип, макталды ап келгеннер.

Хеп чуур чер цехтиң өрээлдеринде күчүлүг техниканы, чуур болгаш кургадыр дерилгелерни тургускан. Олар ону үрелиишкин чок ажыглап, бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Н. РЫЖКОВ: хажыызынга артып болбас

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы турган Н. И. Рыжков Россияның Президентизиниң албан-дужаалынга депшидериге чөпшээрелин берип болурунуң дугайында медээ алгаш, олче телефон долгаар аргалыг болдум.

Телефонну Николай Иванович боду тудуп алган. Үнүн таныып каапсымза-даа, улуг эрге-дужаалдыг кижилер-биле ужуражыышкын дугайында дугуржурда дузалакчыларын азы секретарын дамчыштыр чугаалажыр болгаш Николай Ивановичини деп айтырыпкан болган мен.

База бир эдепсинги дег чүве: Ильинскоеде чазак чайлагларының девискээринче кирер черге документилеривис хынавады. Мында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң шиитпири биле Рыжковтарга чайлатын хевээр арттырган. Чүгле телефон долгаарынга сени кириптерин шуут чок-даа болза, чүвени канчап билир, серемчилел маңаа артык эвес боор деп бодал башка база киргиледи.

Ийи каът бажыңның казапчазынга корреспондентини кандыг-даа ёзугаал чокка, бодуун ёзу-биле уткуп алдылар.

Рыжковтарда бот-бодундан ылгашпас домейлешкээ бар: ындыг кижилерни улус аас-кежиктиг дээр ийин. Николай Иванович биле Людмила Сергеевнаны ажы-чаңынын тоо-туу, бодуун аян-шинчизи домейлештирип турар. Халашкан премьер-министрин ооң мурнундагы телевизорга көрүп чаңчыкканы албан ёзугаар кеттинмегениндан өске байдалга, бажыңга кедер хептиг турда көөрге, арган зымаар ышкаш болду.

Бажың ээзиниң кабинединге келдивис. Үн бижилер аппаратты белеткээн.

— Николай Иванович, Силер РСФСР-ниң Президентизин соңгуур кампанияга киржир деп канчап шиитпирлептиңер?

— Амыдыралга бо бергелерге, аарыг-аржыкка таварышкаш, канчап чөпшээрежиптинер деп бе? Ажы-биле чугаалаар мен, эрге-дужаал сүрбейн тур мен. Мен ону мынчаар (холу-биле сеглиниң адаанга доора шийбышаан) көрген мен. Беш чыл иштинде Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы боор келдим-даа.

— Эрге-дужаал эдилеп деп чүве кандыг болду?

— Дыка хөй кижилерге ол дээрге өскелерден артык бедик, дээди болуру: айтыышкын бээри, болуун өскелерден артык кылдыр саналары-дыр. Хамыктың үстүнге, коскулең болуксаары, дужаалксаары—ол дээрге база бир аймылдыг зарыг-дыр.

— Силерни эрге-дужаал өскертипкен-дир деп чеже дыңнап көрген силер бе?

— Чок.

— Шуут-ла кымдан-даа чок бе?

— Мен черле сагынмас-тыр мен. Эрге-дужаал мени өскертипкен-не деп бодаар-дыр мен.

(Чугаага шай эккелген Людмила Сергеевна каттышты).

— Бо кижи кажан-даа эрге-дужаал сүрбейн чорду. Ол кандыг чораан болдур, ол хевээр арткан деп-ле санаар мен. Бажын-балгадынга, өг-бүлезинге ындыг өскерилге черле эскертинмээн.

— РСФСР-ниң Президентизинге кандидатка бодумнуң чөпшээрелимни берип тура, эрге-дужаал дугайында бодавайн, өске чүүлдерни удуртулга болдурдум. РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң соонда менче телефоннап эгелээн: Уралдан-даа, Москвадан-даа, хөй-ниити организацияларындан-даа, бүдүрүлгелер директорлары-даа долгап турар апарган: «Николай Иванович, Силер бүрүткедир чөпшээрелимер берзиңерзе кандыг чүвел, бодаңып көрүңер?» Мен эгезинде чүну-даа харыылаар аайын тыппаан мен. Неделя ажыр-даа бодаңып келген чаавас боор мен. Ооң соонда барып харын шиитпирлептим. Чурт эң-не берге байдалдадыр. Дайын үезинде-ле мындыг турган боор. Бо байдалда Россияга, күрүнеге бодунда бар бүгү-ле аргалар-биле бүгү чүвени кылырын кызыдар херек. Мындыг үеде хажыызынга артып каары хоржок.

РСФСР-ге чаа удуртулга келгенден бээр бир чыл эрткен. Эки талазынче чүү-даа чүве өскерилбээн. Хөй-ле маргылдаалар, удур туржуушкун уламчылап турар. Соңгулдаларга Россия парламентизиниң баштыңы-биле кым-даа каашпайн барган, ол бүдүрелдин чедип апкан дижик. Россияга бүгү чүве эки талазынче өскерлир деп бүзүрээр сен бе?

Ындыг шынгыы бодалдарның соонда демиселге киржир деп түңнелге келгени мен. Бир эвес тиилеп алзымза, Россияны шын оруктче үндүрүптер мен деп бодап турар мен. Бодумнуң хамааты хүлээзгемни демиселдэн кирери, аңаа тиилелгени чедип алыры (мен тиилеп үнер бодалдыг мен, бир эвес ындыг эвес болур чүве болза, ол демиселге кирипкен херээ чүү боор) деп бодап турар мен. Ынчангаш бодумнуң хуула бодалдарымны, чылдагааннарымны херекке аабас ужурлуг мен.

— Министрлер Чөвүлелиниң Даргазындан үгениннерни база бодап тур силер бе?

— Ажы-биле харыылаайн: ол дээш кандыг-даа хараадалым чок. Харын-даа оон хойну ажылын болур мен: бистиң чазаавыс бүстүп дүжериниң кырынга турганын билип турган мен. Чүге дээрге бис хамык бакты боттарывыска алган турдувус: чонга таарышпас шиитпирлер, саналдап турар чүүлдер шуптузу чаа болгаш рынок харылзааларынга чоннуң база хөй-ниити медерелиниң белен эвези—бо бүгү бистиң кырывысче чуулган. Бис кошкени чүү идипкен бис, ол бир-ле дугаарында бистиң кырывыска келген.

Ол ажылдан халашканымга ынчангаш хомудавайн, хараадавайн чоруур мен.

— Силер, оон ыңай амгы премьер-министр В. С. Павлов — дыка ылгалдыг болгаш мырыңай өске характерлиг политиктер-дир силер, ынчалзажок силер ийиниң адрезинге дөмейлешкек шүгүмчүлелди кылып турар. Өртектерни бедиптиншаан, рынокче шилчиир деп турганы дээш Силерни шүгүмчүлеп келген, а чаа премьерни — база-ла ол дээш.

— Рынокче шилчииринин программазын бистер кажан эрткен чылдың майда саналдарда, ол нарын айтырыгны комплекстиг ёзу-биле көөрүн үнделээ болдурган бис. Ол документини кичээнгейлиг номчуп көөр болза, хуужудулганы, чамдык бүдүрүлгелерни курумениин эвес болдурары, тывынгыр-кылынгыр чорукту хөгжүдери, акционерлиг ажыл-чорудулганы болгаш өске-даа чүүлдерни анда айыткааны илден көстү бээр. Өртектер дугайы — көрдүнген хемчеглерниң бирээзи-даа болза, өртектер реформаларының айтырыглары база ынчаарда тодаргайлаан айыткан.

Павловтуң кризисче удур программазы амгы үеде чүгле өртектерже чүүй каап турары ышкаш, ынчап база ынчаар көрүп турган деп бодаар мен. Рынокче шилчиири-биле холбашкан эргежок чугула элерини ажыл ам херек кырында дыка оожум чоруп турар. Үүрмек бүдүрүлгелерни хуужудуарын мөөңнактап турары, ынчаш? А ону кылырынга организастыг чүүлдер ам-даа тургустунмаан-дыр...

— Күш-ажыл рыногун тургузарының, хуужудулганы чорударының, бүдүрүлгелер акцияларын садарының орнунга чүгле өртектерни бедиткенин кымның буруузул?

— Төптүң буруузу чүдел дивс, эмин эрттир хөй чугаалажып, маргыжып келгенинде. Эрткен чылдың июльдан чыл төнчүзүнге чедир маргыжып келдивис — ынчап болур турган бе, ынчаш? Ынчаарда маргылдаалар экономиктиг эвес, а идеологтуг, политиктиг характер байдалдыг турган. Идеологтуг ыйыышкын рынокче шилчиишкинни боогдап келген. Идеология ынчаарда бисте экономиканың кырынче үне берген дугайында ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге соолгу саналымга чугаалаан мен. Өртектер тургузарының реформазын 1988 чылда шиитпирлиг камгалаваазымны дээш болумну шүгүмчүлеп болур мен, а ынчаарда белен шиитпирлерге чүгле ийи кижиниң ат салыры негеттинип турган. Ынчаарда чааскаан чүткүзүп турдум: Политбюронуң доктаалдарын күүседири ынчан албан турган болгай...

— Ынчаарда хүлээп алдынмаан шиитпирни Дээди Совет болгаш СЭКП ТК-ның Пленуму ам чүүлдүг деп көрген ышкажыл. Апрель 2-де болууушкунну канчаар көрүп турар Силер?

— Мен бодаарымга, эмин эрттирипкен, дыка-ла эмин эрттирипкен-дир. Өртектерни 311 миллиард рубль чедир өстүргени — эмин эрттир көвүдээшкен-дир! Реформаны оортан ыраккта чиик кылып болур турган деп бодаар мен.

Эмин эрттир бедидипкени шын эвес. Өртектерни бедиткен дугайында телевидение дамчыштыр кажан дыңнааш, кадайымга мынча деп чугаалаан мен: «Ынчаар кылып канчап болур чүвел?» Бичии уругларга херектиг бараанарны каш хуу өстүрери эрткен чылдың майда канчаар кордунуп турганын билир мен. Продукцияның орулгалыг болурунга чедир өртектерни бичии өстүрерин, ада-иелерге кагылганы дуглап бээрин ынчаарда планнап турдувус, бүгү Европада ынчаар кылып турар болгай.

Мыңаыг байдал турда, өртектерни уламна хостут болдурар дугайында кризиске удур программада айыткаанын таарышпас деп санаар мен. Чонуң сагыш-сеткили кедергей дүвүрээшкинниг болу берген, ону шуут ынзараанынга таварыштырарын канчап-даа болдурур болбас. Хостут өртектер ёзугаар япон магнитофонну, чижээ, беш муң рубльге садып болгай-ла: ол дээрге хлеб бичии чаштарның нимк-теп аймаа эвес-тир. Тодаргайлаарга, япон магнитофон бирги чергени эргежок чугула бараан эвес ышкажыл, мээм бодап туржурумну ёзугаар алырга, бичии чаштар, келен, хоочуннар камгалалын хандырылгы кабаге холга алган турар ужурлуг. Рынокче Япония бодунда чиик хевээр чүге бужуу-биле тудуп турар, — деп айтырыгны меңээ улуг дээштиг кижилерниң мурнунга салган мен. Японияга ол байдал факт болгай. Бөлбээнишкейн бис дежир экономистер мени чеже-даа бурудадып, өртектерни сайгарарын Рыжков база катап сегирип алган-дыр деп канчаар-даа айтырыжы берзе, тодаргай продуктуларның бирги чергени эргежок чугула бараанарының, ылаңгыя бичии чаштарга херектиг бараанарның өртээн чингечири дээш моон соңгаар-даа демей-ле туруур мен, өртектерни холга тыныг тудар херек. Ажыобас, мени шүгүмчүлезиннер ам кырганнар, бичии чаштар дугайында сагыш човаан болдамнар. Тиилелге хүнүн баарывыстаа чугаалажып, олурар-дыр бис: хоочуннарның кылган бүгү чаагай чүүлдерни дээш оларга мөгейиг, өөрүп четтиргенимни дамчыдып көрүңер. Оларның ниитизиниң хөй кижилериниң салым-чолу дыка берге болгай. Амгы үениң амыдыралы оларга чаа-даа соргуушкуннарны чоптуг эвес ёзу-биле таварыштырып турар. Оларның эрге-ажыын кажан-даа, кана-даа камгалаарымны оларга база дамчыдып көрүңер.

Аарыг кижиниң Президент кылдыр соңгуп алыр эвес бис бе, бодунун хүлээзгелерин ол күүседип шыдаар ирги бе деп чигзиниишкини кижилерниң бодалынга тыптып келир магатчок. Бадыладыр кылдыр бүрүткедиринге чөпшээрежигенин бээр мурнунда эмчилерниң сүмележиге хуралындан дилет кылып, кадыкшылы байдалымны ылаптыг хынадырда, кадыкшылы байдалым чогум кандыг-дыр деп дорт айтырыгны салган мен. Кадыкшыл байдалыңар ажырбас, аңаа-дыр деп, олар дарылаан.

— Силер боттарыңар ол айтырыгже кирип келдиңер. Ам кээп харын бистиң политиктериниң соңгулда мурнунуң демиселинге киржиринге, ниитизи-биле политика чорударынга кадыкшылдың, ат-алдарның кайы хире ужур-дузалыын биле берген ышкаш-тыр. Силер кадыкшылыңарны канчап чоруур силер бе?

— Кадыкшылымны үргүлчү хайгаарап чоруур мен, сула шимчээшкиннер, гимнастика кылып турар мен. Кадыкшыл камнааш, хөй чем чивезин ораалдажып келдим. Шаанда, заводтуң кол инженери тургаш, таакпылаар бак чаңчылдыг чораан мен. Черле он бир шактан эрте чаным көрбээн мен, баш дескинигжеге таакпылаар турдум. Хөө ышкаш кылдыр кадарып калган мен. «Таакпылаарын каап ап көр, оон башка түңнели кандыг болуру билдингир апарган-дыр» деп, кадайым чугаалаан. Кажан дөртен харлапкаш, ынчангы тыртып турганым «Столичные» деп сигаретаны, бир-ле кижиниң белекке бергени «Ронсон» деп зажигалканы кадайымга ап бердим. Ооң бээр таакпы тыртпадым.

— Эң-не нарын байдал тургустуна бергенде силерни чүү чүве сорук киирерил?

— Кажан берге үе, нарын айтырыглар шиитпирлээр өй тургустуна бергенде чамдык кижилер алаңгып, девидеп эгелээр. А мен бодумну дораан-на холга тудуп, мөөнмеп ынгаптар мен.

Оон ыңай меңде мындыг дүрүм бар: бажыңымче чаным ора, бүгү-ле хомудал-кылыктыг дашгыга каап тар мен. Ынчалза-даа мээң сеткил-хөөнүмнүң кандыызын аалымда улузум эндевес, бажыңда аажы-чаңы эки болурга, өг-бүле байдалы кижини дораан оожургадыптар чүве. 30-40 чыл бурунгаар кады ажылдаан эгелээним дыка хөй өөрүмнү билир мен. Кайгамчык салым-чаяанныг оолдар чораан... Оларны өг-бүле херектери будап каапкан, элгиш-кырыш, нарын чүүлдер. Оларның дыка хөйү аңаа элзыпкан. Хомудаачылы аажок.

— Соңгулда мурнуңуң кампаниязында деп эвес чүүлдер силерни дүвүретпейн турар бе? Мен бодаарымга, Съездиде-даа, хөй-ниити санал-оналында-даа бүгү-ле чүүлдер чаңгыс кордакчының талазында ышкаш-тыр.

— Дүвүредип турар. Чүге дээрге үе дыка эвээш арткан. Шынап-ла, кол кордакчы эш Ельцин, өскелерге, оон иштинде меңээ бодаарга, эң дээре байдалдыг. Ында бүгү структуралар бар, бүгү аппарат ол дээш ажылдаар. А өске кижилер үе-шак эвээш-даа болза, талалакчылар, дузалакчылар диләэр апаар. А мен чүү чүвеге илегеп турар мен? Мээң ажылдап кылып турар программамны чон деткээш, меңээ бүзүрээр боор.

Т. ЗАМЯТИНА.
(СЭТА-ның корр.).

ӨӨРҮШКҮМНҮ ИЛЕРЕТПИШААН...

«Серебрянка» профилакторийге чоокта чаа 60 кижи дыштандывыс. Ол дыштанкычылар янзы-бүрү мергежилдиң улузу болду. Мага-боттуң чүстерин, кемдээшкиннерден тывылган аарыгларны, нерв кошкаан кижилерни ында эмнеп турар. Дыштанкычыларның хөй кезии дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары. Кол эмчи Б. Буурыңал келген кижилерни хүлээп алгаш, түс-түс салбырларже эмнедири-биле сүмелээн болду. Улус кадыының байдалы мага-ботунге өөрүп, эмчилерге чылыг сөстерин чугаалаар чорду. Чүгле эмнээринде эвес, а аъш-чемни таарымчалыг белеткеп берип турары база сеткилге өөрүнчүг.

Өөрүшкүмнү солун дамчыштыр шак мынчаар эмчилерге илеретпишаан, моңаа чамдык күзээшкиннеримни чугаалаксадым. Профилакторий «Каа-Хем» разрезинге хамаарыжыр болганда, ооң удуртукчулары дыштанкычылар-биле ужуражылга эрттирип, лекция, беседадан кылып берген болза. Ынчан дыштанкычылар оларның-биле ажык чугаалашкай-даа. Дыштаныр болгаш байырлалдар хүннеринде хоорайже экскурсияларны организастаза деп санап бар. Ол ышкаш спорттуң хөй хевирлеринге ойнаар бөлүүн шөлдүг турза, эки ышкаш. Чүге дээрге ол база кадыкшылды быжыглаар болгай. Хөгжүм херекселдери чогуун дам чайкле, культура-массалыг ажылдар болбады. Борта кожар-даа болза, библиотекадан организастаза. Солун, сеткүүл номчуксай бээр-дир бис. Харын-даа ооң номчуп кавызынга кинолардан тургусса кандыг ирги? Төптүң болгаш республиканың-даа солуннарындан садып номчаай бис. Бо бүгү саналдарым моон соңгаар өөрениг коор боор деп разрезтиң удуртукчуларынга идегедим.

Агбаан ДОРЖУКАП,
Күш-ажылдың хоочуну.
Өвүр район.

СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ

АЗАНЫҢ БИЧЕЗИ КОНЧУГ

Совет улус болгаш ооң Чепсектиг Күштери фашистиг Германияны тиилээниинден бээр 46 чыл болган оюн демдеглеп эрттирген. Бистиң республиканың найысылалынга ол байырлал бедик көдүрлүүшкүннүг эрткен. Спортчу шөлдерге хол бөмбүү, стадионнарга бут бөмбүү болгаш тыва хүреш болган.

Бо чылын «Шын» солуннуң шаңналы дээш тыва хүреш ам 29 удаа болуп турар. Ол үениң иштинде шүүлген мөгелерин комментатор «Хүреш» стадионунга чарлаан.

Май 9 Кызылга кончуг эки хүн болган. Хүреш көөр дээн кижилер стадионче шуужуп эгелээн.

Бо чылдан эгелээш, хүрежир мөге кижи бүрүзү керээ чарар, камгалал акшазын төлээр. Ооң өртээ 6 рубль. Чүге дизе хүреш үезинде бертик-межелге-даа таваржы берип болур. Ынчангаш хүрежир кижи бүрүзү камгалалдыг турар ужурлуг. Ол болза хүрештиң бир чаа онзагай талазы-дыр. Моон соңгаар ону мөге кижи бүрүзү билген турар ужурлуг.

Стадионнуң соңгу талазындан мөгелерни чыскаап алгаш кирип келген. Оркестр-даа ойнаан. Көрүкчүлер мөгелерни алыш часкаашкыны-биле уткаан. Мөгелер чыскаалып турупканда, судья М. Д. Биче-оол рапортту «Шын» солуннуң редактору В. Ф. Чадамбага берген. Редактор кыска сөс ап, чүве чугаалааш, көрүкчүлерге болгаш спортчуларга Тиилелге хүнүн таарыштыр байыр чедирбишаан, күш-ажылчы чедиишкиннерни, кадыкшылды, аас-кежикти күзеп, ылангыя спортчуларга тиилелге чедип, шуугуп үнерин күзээн. «Дөңге-Баарын» ойнаарга, мөгелер девээн.

Хүреш эгелээн. Дораан-на эрткен чылгы чемпион Владимир Монгуштуң адын мөге салыкчызы кыйгыра берген. Ооң удурланыкчызы Сергей Биче-оол болган. Хоочун мөге бирги салыгда онаан арыг октаан.

Бирги салыгда 32 мөгени хүрештирген. Ынчалза-даа чалдаан 6 мөге ам-даа хүрешпээн. Судья коллегиязы ол дугайын көрүкчүлерге дыңнаткан. Көрүкчүлерниң дилээн ёзугаар ол сес мөгени база хүрештирген. Оларның аразынга хоочун мөгелер Николай Сынаң-оол, Алдын-оол Куулар база «кыстыыш» берген болган. Алдын-оол Куулар ужүүрүнге чедип хүрешкен.

Ийиги салыгда Владимир Монгуш Николай Сынаң-оолду, Радислав Намажап Домбаа Викторну, Алексей Хомушку Сергей Эрес-оолду, Амир Монгуш Уран-оол Донгакты тус-тузунда октагылааш, үшкү салыгже киргеннер.

Үшкү салыг эң-ле солун болган. Көрүкчүлер безин олурган черинден тура халып, кым дээш «аарыырын» безин будап алганнар. Шупту-ла таныыры, боттарының мооң мурнунда «аарып» чораан мөгелери таварышкан. Аяс Монгуш биле Алексей Хомушку таварышкан. Шөл ортузунга Амир Монгуш биле Маадыр Монгуш хүрешкен. Владимир Монгуш биле Артур Сервээдар тудушкан.

Ынчангаш телеоператор Рассказов кымче шыгаап тырттырарын айын тыппаан. Мурнунче шыгаап келирге, артында мөгелер тизирт-чазырт кылдыр сегиржип алыр болган. Кымнарны таптыг тырттырып алганын телевизордан көрүптер бис.

«Шын» солуннуң шаңналы дээш хүреш

Чадаанага май 2-де болган хүрешке Аяс Монгуш шүүлген. Ооң ужүүрүн Алексей Хомушку былаашкан. Бо удаада ол ийи мөге үшкү салыгда таварышканы ол. Алексей кулак дажы негээр болдаан. Ол сес харлыг Аяс акызындан хей-ле сүт «сыз» тудупканы-биле дөмей болган. Алексейден чүгле көк сүт дер төгүлген. Аяс канчанмаанлаа. Аныяк кижи онаан арыг октаан. Ам Алексей Аяска ийи улаштыр кагдырган. Ол кулак дажы та кажан негээтирер?

Үшкү салыгда Владимир Монгуш, Маадыр Монгуш, Алдын-оол Куулар, Радислав Намажап олар боттарының онагларын апкылаан. Ам беш мөге арткан.

Тыва хүрешке болза дөрт мөге артар кылдыр хүрештирер болгай. Ам канчаар, көрүкчүлерниң дилээн хандырган соонда, мөгелер саарзыкталы берген. Төлге тырткаш, ийи мөгени хүрештирер ужурга таварышкан. Финалга дөмей-ле дөрт кижи хүрештирер. Ол талазы-биле кол судья Кызыл-оол Лайдып мөгелерни баш удур сагынып турган. Алдын-оол Куулар (Сүт-Хөл) биле Радислав Намажап таварышкан. Алдын-оол Куулар онаан октап алгаш, дөрт шилиндек мөгениң аразынга кирген. Кымнарыл ол? Кызыл районнуң «Шамбалыг» совхозтан келген кады төрээн алышкылар Аяс, Владимир Монгуштар, Сүт-Хөлден Алдын-оол Куулар, Чөөн-Хемчиктен Маадыр Монгуш олар-дыр. Алыс чурттуң сураар болза, ол дөрт мөге шупту Сүт-Хөл районнуң Баян-Тала чурттуг.

Эрткен чылын Чөөн-Хемчиктиң «Большевик» совхозка Арзылаң Чамыянның шаңналы дээш хүреш болуп турда, Маадыр Монгуш ийи алышкыны октаан чүве. Ам бо удаада ийи алышкы Аяс, Владимир Монгуштарга ийи эжишки Маадыр Монгуш, Алдын-оол Куулар-биле хүрежир ужурга таварышкан. Ындыг таварылгалар база тургулаар чүведир.

Дөрткү салыгда Алдын-оол биле Владимир, Аяс биле Маадыр хүрешкен. Баштай Владимир Алдын-оолду октап чыдар аразында, Алдын-оол хол бажынга долгап чоруй, оорга-биле көвүрүглей чыдакан. Аяс Маадырны хойгаш, чер дайндырыкан. Эрткен чылгы кулак дажын негеп алган.

Ам ийи мөге арткан. Кым шүтлүр деп бодаар сен деп чанымда олурган мөге салыкчызы Артур Монгуштан айтырдым: бо удаада Алдын-оол эки хүрежип тур. Ол боор деп, кижим мындыг. Мээн удур айтырдым, «Ийи салыгда шыырак мөгелерни Аяс октады. Ол кижиниң тынныжы чаа кирип олур. Аъс болза узак дээр болгай. Аяс шүтлүр боор» деп кагдым.

Ийи мөге хүрежип эгелээн. Дөрткү салыгда Аясты Маадыр көдүрүп кээрге, безин саргы дег туттунуп алгаш, турган болгай. Бо удаада Аяс шоолуг күш үндүрбээн. Көрүкчүлер: «Алдын-оол, Алдын-оол! Аяс, Аяс!» деп алгыржып үнген. Удатпаанда Аяс бодуиуң онаан октааш, шүглүп үнген.

«Шын» солуннуң 29-ку чемпиону Аяс Монгуш болган. Аныяк мөгениң дугайында чылыг сөстерни стадионга көрүкчүлерге дыңнаткан. Алдын-оол Куулар ужүүрлешкен. Үшкү болгаш дөрткү черлерни Владимир, Маадыр Монгуштар үлешкен.

Стадионга сагылга-чурум эки болган. Шөлче маннажыр кижилер турбаан. Ийи-чангыс оолдар долгандыр баглап каан кызыл пестерни үзе соккулап турган. Көрүкчүлер оларны чагырып, сургаан.

Шүүлген мөге Аяс Монгушка «Шын» солуннуң редактору В. Ф. Чадамба чемпионнуң кожаазын баглап берген болгаш бирги черге-ниң дипломун база акша шаңналын тывыскан. Ужүүрлешкен болгаш шаңналдыг чер алган мөгелер ийиги, үшкү черге-ниң дипломнарын база акша шаңналдарын алгылаан.

Келир чылын «Шын» солуннуң шаңналының 30 чыл оюн болур. Аңаа мөгелер баш удур эки белеткелдиг келир боор деп күзээр-дир бис.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТА: шүүлген мөге Аяс МОНГУШ.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Эш-өөрүм дугайында

КЫМГА-ДАА АРТЫК ЭВЕС

«Күрүнениң өртке удур демисел чорудар хемчеглериниң дугайында» декретке апрель 17-де ат салдынган. Ажылым, хууда амыдыралым өртке удур албан-биле холбашкан болгаш, Тывага ооң сайзыралын багай эвес билир мен. 1921 чылдан эгелеп тудугсуур биске дүргени-биле немежип, туттунуп эгелээн. Ындыг байдалда өртке удур камгалал черин тургузарын үе негеп келген деп чүве билдингир. Ооң соонда 1926 чылда Тыва Арат Республиканың чазааның доктаалы-биле Кызыл хоорайның чагыргазының бажың ажылагыйының чанынга хей-даа эвес — 12 кижилиг өрт шерин тургускан. Баштайгы дээрезинде машина-техника, түскай мергежилдиг кадрлар-даа чок, хол-биле ажылдаар насос, суглуг доскаарлыг тергелиг, шанактыг дөрт аът турган. Ындыг байдалда берге болбастың аргазы чок, өрттүг өжүрери дыка берге, колдуунда ожуртупмас. Чалбыраалаш күш четтирбейн баар мындыг таварылгалар тургулаан. Үжен чылдарның эгезинде элээн хей өрт болгулаан. Совет Эвилелиниң ТАР-га турган эртем-билиглиг төлээлери өртке удур албанны быжыглаарының айтырыын чугулалап, улуг-хуузун киириштирген дээрзин маңаа демдеглээри черле артык эвес.

Дөртен чылдарның эгезинде Тываның өртке удур камгалал шерии ам болза, Ленин биле Чүлдүм кудумчуларының белдиринге, хөгжүм-шии театрының чоогунга чаңгыс каът ыяш бажыңга турган. Ооң чанынга 40-50 метр түскайлаан бедик кырынга телефониуг сери ыяш турган. Ээлчежип, дүн-хүн дивейн, ооң кырынга ынай-бээр барааннап, таныылдаар турдувус. Ол бедик черден чүгле хоорай ишти эвес, дөө-ле Кара-Хаак, Ээрбек коступ чыдар боор чүве. Таныыл бир черде өрт, улуг ыш көрүп кагза, адаанда дежурныйже телефон-биле дораан дыңнадыр, коңга-медээ-даа үнер-ле, дайынчы ёзу-биле аъттаныптар мындыг бис.

Албан эрттирериинден хостуг кижилерни хоорайже чүгле эрттирилгелиг киирер турган, шериг-биле дөмей дээрим ол. Даргалар, командирлеривис өрт болдурбас сорулга-биле, аъттыг хоорай иштинге профилактиктиг тайылбыр ажылы кылып, ынай-бээр хүнзели чоруп турар боор чүве.

Өрттүң улус ажыл-агыйынга, тулуг-суурга озал-ондактын ТАР-ның Биче хурал Президиуму өөренип көргеш, өртке удур албанны сайзыралдыры-биле чугула хемчеглерни алган турган. Ынчан санывыс 28 кижи четкен, ооң соонда 32 кижиге чедир өскен. Совет Эвилелинден өрт өжүрер дөрт машина эккелген.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээш удаванда, биче сержант А. Юхновец, старшина М. Чот, сержант О. Чарык-Карак олар фронтуже эки тура-биле аъттанып каннар. Немец-фашистиг эжелекчилерниң ышкы шааварынга олар улуун киириштиргеш, шаңнал-макталдыг, амыр-менди дедир ээп келгеш, өртке удур демисел чорудар белен эвес хүлээлгезин база уламчылап келгеннер. Олар ам бистиң аравыста чок. Бистиң албанның амгы аныяк салгалының дайынчылары оларны утпас ужурлуглар.

Тыва Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле каттыжып киргениниң соонда, өртке удур албан улам сайзырап, материалдыг бааза талазы-биле улам быжыгып, кадрлар немежип эгелээн. Ленинградче, Свердловскиже, Красноярскиже тывалар бистиң ажылывыстың аайы-биле өөренип чоруп эгелээн. Баштайгы ол доозукчуларның аразында ам пенсияда Борис Оюн, Константин Макаров, Аскиров Мандан-оол, Виктор Сагаан-оол, мен бодум мынчалдыр кирип турдувус.

Тывага өртке удур албанны удуртуп башкарар килдисти 1945 чылда тургускан. Ол-ла чылын Шагаан-Арыг хоорайга, а дараазында чылын Туранга, Чадаанага, Сарыг-Сепке, Бай-Хаакка өрт шерин ажылдап эгелээн. Янзы-бүрү нацияның төлээлери бот-боттарывысты билчип, деткижип ажылдап, чурттап турган бис. Кады чангыс үүле-херекти бүдүрүп, орустар, тывалар, татарлар, башкирлер дээн ажылдап турдувус. Ажыл-херек улам кылдыкгыр, бүдүүгүр апар чыткан. 1959 чылда Кызылга ийиги өрт кезээн тургускан. Ол-ла чылын Кызылдың төп өрт шерин база өртке удур килдис үениң негелдезин ёзугаар туттунган ийи каът тууйбу бажынче көжүп кирген. Тывага өртке удур албанның сайзыраарынга мурнунда өртке удур албан килдизиниң начальниктери чораан лейтенант М. Тажы-Норбуунун, полковниктер Н. Ворошлов, И. Козьмин оларның улуг-хуузун маңаа черле демдеглексеп турар мен.

Амгы үеде бистиң республикада өртке удур албанның килдистери, кезектери, салбырлары, инспекциялар ажылдап турар. Оларның кол сорулгазы база дөмей-ле — өрт айыылын болдурбазынче углангап хемчеглерни ап чорулары, херек апарган таварылгада өөскүп үнген отту чер алыспайн, дарый өжүрери. Билиин, мергежили четчир оноң дайынчылар ында ажылдап турар. Оларның дугайын дыңнап, билип турар бис. Чижээ, специалистер Александр Гаврилов, Сергей Монгуш, Николай Белогорский, Валерий Монгуш, Виктор Марков, Артур Монгуш болгаш оон-даа өскелериниң ажыл-ижинге хоочуннар чоргаарланыр. Чүге дизе бистерниң кылып келген херээвисти олар, оларның он-он эш-өөрү төлептиг-биле уламчылап турарлар.

Шагаан-Арыг хоорайда өртке удур албанның дөрт каът бажыңы бар. Аңаа республиканың өртке удур албанының ажылдакчыларының билиин бедидер курсту ажыдар деп планнап турарын эки-дир деп бодап турар мен. Оон ынай музей-делгелге ажыдар сорулга-биле белеткел ажылдарын чорудуп турар. Ол база эки эгелээшкин-дир. Ажылдап турар чериниң эрткен оруун, төөгүзүн, кижилерин билип алыры кымга-даа артык эвес.

Сундуй КУУЛАР.

Тываның өртке удур албанының хоочуну, курлавырда майор.

Телевидение

Понедельник

МАЙ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

15.15 «Үр чангы». Уран-чечен фильм. 16.35 Сонуургактарга. «Холуң эккел, өңнүк». 16.50 Л. Бетховен. Ля мажор симфония. 17.30 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 18.30 ТМА. 18.45 Бөдүүн японнар. 2-ги дамчыдылга. 19.15 «Харылзаа» 19.30 М. А. Булгаковтуң төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл оюнга. «Мастер болгаш Маргарита». Фильм-шии. 21.00 «Үе». 21.45 «Мастер болгаш Маргарита» фильм-шиининиң уламчызы. 23.35 «Меридиан». 23.55 — 01.10 Хөгжүм-публицистиг видеофильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 «Моцартка өргүл». 17.25 «Сактып чоруурлар дугайында». Барымдаалыг телефильм.

КЫЗЫЛДАН

17.55 «Ойнаар хоорайжыгаш». «Чуруп өөренип тур бис». Уруглар программазы. 18.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 18.45 Медээлер. 18.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.00 Бокс. Европа чемпионаты. Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 «Үе». 21.45— 02.40 Россия ТВ-зиниң программазы. 21.45 «Айтырыг демдээ». Телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга В. Цветов харыылаар. 22.15 Ажылгыр-тывыкгыр чорук: болур бе азы болбас бе? «Үндезиннери». 1-ги эгези. 23.05 «Оюн-сылдак-биле». 1-ги кезээ. 00.05 «Төрүттүнген хүнүң-биле». Россия телевидениезиниң ажыттынарынга уткуштур. 00.35 Поэзия театры. 00.50 — 02.40 «Оюн-сылдак-биле». 2-ги кезээ.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.55 Бадминтон. Делегей чемпионады. 18.40 Барымдаалыг телефильм.

КЫЗЫЛДАН

20.00 «Тыва—ТВ».

Вторник

МАЙ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Чугула репортаж. 9.20 Т. Вольская ойнаар (домра). 9.30 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 10.30 «Мастер болгаш Маргарита». Фильм-шии. 12.00 ТМА. 12.15—14.00 «Мастер болгаш Маргарита» деп фильм-шииниң уламчызы.

• • •

15.00 Чугула репортаж. 15.15 «Олег болгаш Айна». Уран-чечен телефильм. 16.35 Сонуургактарга. «Авто». 16.50 К. Вебер. «Оберон» увертюра. 17.00 «Чемпионнар-биле кады». 17.30 «Талантылар болгаш мөгейикчилер». 18.30 ТМА. 18.45 Политиктиг диалогтар. 19.15 «Ажылгыр чарылгачы». 19.30 Мультфильм. 19.40 «Аныяктарның хөглээшкиннери». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «ВиД». 22.40 «Сөс». 00.10 «Меридиан». 00.30—02.00 В. Пресняковтуң концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Сөөлгү сад». Телефильм. 8.45; 9.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 2-ги класс. 9.05 Француз дыл. Бирги чылы. 9.55 «Адам Смиттиң акша-хөреңгизи». 10.30 Төөгү. 7-ги класс. 11.00 Француз дыл. Ийиги чылы. 11.35 Тбилисиге айыыл-халаптыг болуушкуннар дугайында фильм. 13.15 «Хем эриинде хүрээ». 13.45 «Инспектор Лосев». Үш сериялыг уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 14.50 — 16.00 «Силерге, хоочуннар...».

• • •

17.00 — 18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.00 Билдинмес Россия. 17.45 Маэстро Паулс байыр чедирип тур.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Уругларга фильм. 18.40 Айтырыглар болгаш харыылар. 19.00 Медээлер. 19.10 «Экивенер!». Информация-публицистиг программа. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Медээлер». Россия телевидениезиниң информация үндүрүлгези. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 «Үннер эндерик — делегей чаңгыс». 21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 — 00.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.45 ССРЭ-ниң улустуң артизи Олег Табаков. «Төрүттүнген хүнү-биле». 22.50 «Кеней уран чүүл». 23.00 «Медээлер». Информастыг үндүрүлге. 23.15 «Өскерткен аннның тема». 00.15 З. Кочиш Шопенни ойнаар. 00.30 — 01.05 Футбол. ССРЭ чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.10 «Правда болгаш Ямск шөлдүң булуңу». «Дедир хат». 18.45 Мультфильм. 18.55 Шулукчу К. Скворцов. 19.20 —20.00 «Үттүп шыдавас-тыр мен...» «Ыры дугайында сактыышкын» деп бөлүктен.

Среда

МАЙ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ажылгыр чарылгачы». 9.20 «Сөс». 10.50 «Талантылар болгаш мөгейикчилер». 11.50 Мультфильмнер. 12.00 ТМА. 12.15 «Аныяктарның хөглээшкиннери». Уран-чечен фильм. 13.35 «Өрелер чаңдырар үе келген». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 14.00 Хөглүг программа. 15.15 «Келир ужурлуг аъттыг кижизи». Уран-чечен телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 17.30 Сонуургактарга. «Бажың комитеди». 17.45 «Рождество хүнүнде Булгаковтуу-биле төлгелээшкин». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.15 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 19.15 Телеочерк. 19.50 Шаандагы романстар. 20.05 «Викарий бажыңынга өлүрүүшкүн». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «Викарий бажыңынга өлүрүүшкүн». Уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы. 22.35 Музыкалыг программа. 00.05 «Чао, Буйнов, чао!» 00.25 — 01.10. «Аарыг төөгүзү». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Россия— амыдыралым». 8.35; 9.35 Физика. 9-ку класс. 9.05 Немец дыл. Бирги чылы. 10.05 Немец дыл. Ийиги чылы. 10.35 Литература. 7-ги класс. 11.05 «Бурда моден» көргүзүп тур...» 11.35 —13.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 12.45 Камера эрткен үени шиничилеп тур. 13.45 «Инспектор Лосев». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы. 14.55 — 15.55 Америк футбол. Делегей лигазының бирги чери дээш.

• • •

16.50—21.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 16.50 Россия парламентизиниң медээчизи. 17.05 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. Хаттылар дугайында. 18.05 Ажылгыр-тывыкгыр чорук: болур бе азы болбас бе? 2-ги эгези.

КЫЗЫЛДАН

18.50 Уругларга фильм. 19.15 Медээлер. 19.25 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Медээлер». 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 «Гомо советикус» «Орустар үнүп чорупкан». 21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 «Медээлер». 23.00 «Өске кижиниң медээзи». Уран-чечен телефильм. 00.05 —01.20 «Ялта-91».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.50 Өске янзылыг тема. 19.20 — 20.00 «Правда болгаш Ямск шөлдүң булуңу».

Четверг

МАЙ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 ИХМ медээлери. 9.15 «Хадынныг арыг херечилеп тур». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүүнүң 1-ги сериязы. 10.10 Э. Грач ойнаар (скрипка). 11.00 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 «Ховуда өглер». 12.40 «Силерге, хоочуннар...». 13.30 — 14.20 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү.

• • •

15.15 Уругларга фильм. 17.20 Фильм-балет. 18.30 ТМА. 18.45 «...Он алды харга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.30 Поэзия минуталары. 19.35 Реклама. 20.00 «Хадынныг арыг херечилеп тур». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүүнүң 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 ИХМ медээлери. 22.00 Опера театры. 23.00 «Бодунга бодун дузала». Дамчыдылгалар арынналарындан. 23.45 — 01.30 «Пи» демдек-биле». Чапсарда (00.45) — «Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Ниити биология. 11-ги класс. 9.05 Испан дыл. Бирги чылы. 10.05 Испан дыл. Ийиги чылы. 10.35 Биология. 8-ки класс. 11.00 «Америкага он бир хонук». 1-ги дамчыдылга. 11.35 — 13.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 11.35 Камера эрткен үени шиничилеп тур. 12.35 «Оркестрниң тывылганы». Музыкалыг видеофильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 13.35 «Инспектор Лосев». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң 3-кү сериязы. 14.40 Эртем-тайылбырлыг фильм. 15.00 Ритмниг гимнастика. 15.30 — 15.50 Р. Тээлдинов ойнаар.

• • •

17.00 «Ажыдымышкын». Телефильм. 17.25 «Алупкада орду».

КЫЗЫЛДАН

18.55 Уругларга фильм. 18.35 Медээлер. 18.45 Медээлер. 18.55 Чарлалдар. 19.00 «Дорт углаңнышкын». Корум-чурум камгалалының айтырыгларынга тураскааткан программа. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарның удуртукчулары киржир.

МОСКВАДАН

20.00 «Медээлер». Информастыг үндүрүлге. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Дорт углаңнышкынның» уламчызы.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 — 01.10 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.15 «Бүгү-ле мнакшылг». 23.25 «Алесь Адамович сөс дилеп тур». 23.45 «Медээлер». Информастыг үндүрүлге 00.00— 01.15 «Ак гвардия». Шии.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 «Вятск мастерлери». 18.45 З. Кочиш Шопенни ойнаар. 19.00 Бистиң Пушкиннивис. 20.00 «Медээлер». Информастыг үндүрүлге 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 — 21.00 Ритмниг гимнастика.

Пятница

МАЙ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Дрессировщик С. Богуславев. 9.25 «Хадынныг арыг херечилеп тур». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүүнүң 2-ги сериязы. 10.20 «...Он алды харга чедир база оон-даа улугларга». 11.05 Илья Калер ойнаар (скрипка). 11.15 «Бодунга бодун дузала». 12.00 ТМА. 12.15—13.35 «Князь Удача Андреевич». Уран-чечен фильм.

• • •

15.15 «Хелчов чалгааранчыг төөгү». Уран-чечен телефильм. 16.20 Сонуургактарга. «Авто». 16.35 «Силерге, хоочуннар...». 17.50 Мультфильм. 18.00 «Харылзаа-шуулган». 18.30 ТМА. 18.45 Мультфильм. 19.00 Палестин айтырыын таарыштыр шиитпирдээр дугайында. 19.30 Дмитрий Маликов. 20.00 «Хадынныг арыг херечилеп тур». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45— 01.00 «ВиД». Төңгениниң соонда (00.45)—«Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 8-ки класс. 9.05 Англи дыл. Бирги чылы. 10.05 Англи дыл. Ийиги чылы. 10.35 География. 6-гы класс. 11.05 «Америкага он бир хонук». 11.35—13.40 Россия ТВ-зиниң программазы. 11.35 Өске янзылыг тема. 12.35 «Оркестрниң тывылганы». Музыкалыг видеофильмниң 2-ги сериязы. 13.40—15.30 Фильм-шии.

• • •

17.00—19.00 Россия ТВ-зиниң программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Уругларга фильм. 18.40 «Экивенер!» Информация-публицистиг программа. 19.20 Медээлер. 19.30 Кызылдың телевидение студиязы 25 харлап турар. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Медээлер». Информастыг үндүрүлге. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Россияның парламент медээчизи. 20.45 Бүгүдеге спорт. 21.00 «Үе». 21.45—00.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.30 Хөглүг программа. 23.00 «Медээлер». Информастыг үндүрүлге. 23.15 «Костүр чылдагаан чок». Уран-чечен фильм. 00.35—02.00 «Ялта-91».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 Ажылгыр-тывыкгыр чорук: болур бе азы болбас бе? 3-кү эгези. 19.00 Россияның парламент медээчизи. 19.15 Арена. 20.15 «Медээлер». Информастыг үндүрүлге.

Суббота

МАЙ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Эртен эрте. Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 6.50 Мультфильмнер. 7.30 Ритмниг гимнастика. 8.00 ТМА. 8.15 Эртенги хөглүг программа. 8.45 Делегей улустарының чогаадылгазы. 9.15 Ажылгыр-тывыкгыр чорук болгаш кончаа сүрүүшкүн. 9.45 Концерт. 10.45 Турция бөгүн. 11.30 Эртенги сылдыс. 12.30 Барымдаалыг фильм. 12.50 Делегей программазы. 13.20 Режиссёр Г. Натансоннуң фильмнери. 15.00 ТМА. 15.15 Чаа салгал шилип ап тур. 16.30 О. Дальдың чогаадылгазының дугайында. 18.00 Делегей панорамазы. 18.45 «Моонзунд». Уран-чечен фильмниң 1-ги, 2-ги сериялары. 21.00 «Үе». 21.45 «5 кадар...». 23.35 Концерт. 00.25— 00.45 ТМА.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кадыкшыл». 8.45 Мультфильм. 9.00 П. И. Чайковский. Сюита концерти. 9.30 Баскетбол. 10.30 Н. Пантелеева ырлаар. 10.40 Хол бөмбүү. Делегей лигазының бирги чери дээш. 11.45—14.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 12.30 Амгы үеде Россияда ажыл соксадыышкынныг шимчээшкин дугайында. 13.10 Мультфильмнер. 13.30 Концерт. 14.30 «Дем каттыжылгазы» видеоканал. 15.30 Россияның телевидениезиниң программазы. 17.30 «Дем каттыжылгазы», видеоканал. 19.00 «Өг-бүле». Телепрограмма. 19.55 Коллаж. 20.00 «Медээлер». Информастыг үндүрүлге. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Барымдаалыг телефильм. 21.00 «Үе». 21.45 Б. Сметана —«Чех ыры». 22.00—00.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 «Медээлер». Информастыг үндүрүлге. 23.15 Музыкантылар — Чернобыльдың уругларынга. Концерт. 00.00 —01.20 «Ялта-91».

КИНО

МАЙ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Я свершу правосудие» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 12.50, 15.40, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ко мне, Мухтар!» 9.00, 12.20, «Последний рейс «Надежды» 10.40, 14.00, «Взлом» (ГДР) 15.40, 18.00 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Без любви» 14.10, «Тысячелетие» 17.10, шактарда.

«ВОСТОК»: «Приключения Пифа» 10.00, «Искусство любви» 11.20, «Космическая заварушка» 13.30, 15.20, 17.10, 19.10, (узаткан) шактарда.

МАЙ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Я свершу правосудие» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ко мне, Мухтар!» 9.00, 12.20, «Последний рейс «Надежды» 10.40, 14.00, «Взлом» (ГДР) 15.40, 18.00, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Гадкий утёнок» 11.50, «Без любви» 13.10, 16.00, «Тысячелетие» 18.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Космическая заварушка» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Проводник» (Дания) 15.20, 17.20, «Принцесса с Луны» 13.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Поросёнок Чок» 10.00, «Секретный указ императора» 11.10, 13.10, 15.10, 17.10, 19.10 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Слонёнок» 13.00, «Пламя» (2 сериялыг, Индия) 14.00, 16.50 шактарда.

МАЙ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Я свершу правосудие» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Двенадцать месяцев» 9.00, 12.40, «Принцесса с Луны» 10.20, 14.00, «Без царапины» (Болгария, 2 сериялыг) 16.20, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сети любви» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Космическая заварушка» (АКШ) 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Секретный указ императора» (Кыдат) 17.30, 19.30 шактарда.

ДИРИГ-ЧУРУК

Сактыышкын

Бистер баддыр-бээжектер Ой-та кырган-ачай дижир бис. Ол мээң шынап-ла, кырган-ачам чүве. Ачамның төрели деп дыңнаан мен. Чогум ол үениң кырганнары ону Ойта-Санчы дижир чораан. Ол кырган-ачамдан шала аныяк Санчы деп аттыг кижилер база турган. Оларның бирээзин Биче-Ойта дижир, а өскезин Чолдак-Санчы деп адаар.

Кырган-ачамны чүге Ой-та деп шолалай бергенин сөөлүнде шору эржигеш апарган бодум-на эскерип каан мен. Ол улус-биле чугаалажып олура, чугаа кадында «Ой-та, дуңмакым» деп каап орар кижи болган. Ол чаңчылы-биле ындыг шолага чедингени илдең.

Мен билип кээримге-ле, Ой-та кырган-ачам арбан дарғалаан чоруур. Эрте час, май ай турган боор, ачам суг, кезек өглер Алдын-Хавак адаа чарыы дөң сай баарынга шыкка турганнар.

«Бир хүн авам: Ой-та кырган-ачаң дириг-чурук эккээр дээш чоруткан-дыр. Кежээ ону көөр бис, хоюңну кодан чоогунга эрте дозуп эккеп доктаадып кааш кел, оглум» дидир.

Дириг-чурук — авамның ол сөзү мени улам-на кайгадыпкан. Дириг-чурук деп чүзүл ол авамның? Ой-та кырган-ачам ону канчап алгаш эккээр кижил? Тергеге чыпшыр шарып алгаш эккээр иргиве. Азы ачамның Дарган кырган-ачай сугдан моортай эккелгени ышкаш кылдыр шоодайга суккаш, так кылдыр богдап дергилепкен келир иргиве» деп-даа бодап, соңуурганчыг тывызыктың баажызын тып чадап, сайның борбак-борбак ыт-теннерин таваңгайларымдан дүжүр суйбап чораш, хоюмну аал чоогунга доктаадып кааш, ааже чүгүрүпкен мен.

Хүн ажып турда кырган-ачам аъдының тергезиниң кырында демир хааржактар салгаш, баг аргамчы-биле так кылдыр чыпшыр шарыглап алган, аныяксымаар эштиг бо-ла келди. Шыңата, дириг-чуруктар бо хааржактар иштинде-ле боор. «Кажан-на ажыдар ирги. Өршээ-далай» деп бодап четтикпейн, чүгүрүп тур-ла мен.

Кино механиги бичии моторжугажын чылыдып алыр дээни-ле ол боор. оозун ажылдадыптарга «пи-пит-пит-пит» дээн соонда, дагжап-ла үнду. Өдекке кирип кээп, чыткылап ап турган хоюмус тиг дээн соонда тура халышкаш, аал артынче маңнажыптылар. Божа агыскан таар сарыг-суу ижип амдажаан дөңгүр көк дузак өшкү авамның хүндүс алгы суйбап божалап турган сыгыртаа дээр ыяш, кара хуумчугашка божа сарыг-суу сыскап ижип турган, ол даштан хоюп ыйай боорга хуумчугаш баа мойнунче кире берген. Хуунун халаңнадып алган дузак өшкү хой соондан алгырып маңнаарга, кодан хой улам хойдугуп, хавааче үнүп каан нар.

Хой кажаазының чанынга кургаг дазырда челеге баглагылап каан чыткан бызаалар челезиниң өргеннерин тура чүткүп алгаш, кожактыг хөй бызаа аал мурнунда шыкче халчып каан нар. Ол арзазында кырган-ачамның хомудун ужулгаш баглап каан аъды баглаажын тура соп алгаш, Калбак-Харагамны өрү дадыралып осказн. Аалдың ыттары хойтан аътты улам хөөктүрүп, оон соондан ээрип маңнашкан. Ол-ла хавак баарын дургаар аалдарның ыттары аңаа улажы бергеннер.

Аалывыска болган ол улуг үймээн үезинде топтап көрүп турарымга, канчаар-даа девидеп турар кижилер бар-ла.

Ой-та кырган-ачамдан өскелери херээжен кижилер. Оларның дээрелери хоюп, тоо бударады маңнашкан малының соонче чүгүрүшкен. Чер четпес хире көк-көк баштарлыг, дөңгүр-дөңгүр кырган-авайлар «Чыда олур чыланнар эвес бис» дээнзиг, чамдыктары шыва тоннарын бөөлдеске эштипкен, а бир чамдыктары белинден бөөй куржангылапкан тоннарының чекнерин ийи чарынга халаңнадыпкан. халактаарлары-даа бар-ла, өө-тынып чодурерлери-даа бар-ла, өглер арзазында ол-бо талазынче элен-тендиң чүгүрүшкен, үймеп-ле турлар.

Ол арзазында сигенниэзи эр кижилер-даа чаңгылап келген. Чоок-кавының улуг-биче кижилери, аревэчилер база «дириг-чурук» көөр дээш чыглып келдилер.

Оон-моон келген улустуң дузазы-биле мал-маганны бөлүп, кажаалаан соолунде кино механиги Ой-та кырган-ачай оглуң оонуң апаралары дугдай ак пөзүн өрү азыпкаш, айтыра-дыр:

— Мотор ажылдатыр дээрге мал-маганыңар хояр, ыт-кужуңар ээрер хоржок, мындыг кажаан. Үнүг чоокшу көргүжер болган-дыр, ам — деп-ле мындыг. «Үнүг бээ боор чүве бе, оонар»-даа дээр кижи бар «Оозун Ой-та кырган-ачай-ла билзин» диштилер. Өгге чүү шоолуг хөй кижи сыңар боор, мурнунга көк-баштыгларның таарыштыр олурткулаптарга-ла өг дола берди. Мен мүн-не өгде авамның тыва тонунун эдээн база чорүй, чениндеи туттуңгаш, кожа олуруп латтым.

Аревэчилер баштаан аныяктар өгге ааза сынчыр боор, коллуу-ла даштын-на. Өгнүң эжин мүн-не ажык. Оон сыңмарлажып бакылаан кижилер дыка хөй.

«Дириг-чурук»-даа эгелээн, дайынныг-ла турган кино боор ол. бөө-моңгузун шыгааш, ыш-бузун бүрүладыр аткылашкан, аът-холүн мунган, шапкылашкан кижилер чүрү шокаранайнып-ла эгелээн. Көк баштыг кырган-авайларда алгырып-кышкырып белининзэрлери-даа бар, «Өлүрдү, оолдарым», «Келди-ле, урүглары», «Кижи адып каап тазын», «Кырывыста келди»-даа дээр кижи бар... «Дириг-чурукта» дайылдашкан кижилерден корткаш, олурган черлерниге ойта-дэлгээ дужүп-даа турар кырганнар бар-ла. Ол-да бүгү болуушкуннар карииңы ынте мээ база коргунчуг апарган. Авамның бир чарыкны холумдан так куспактаныптым.

Кырганнарның коргуп дедидээни кино механигиге аңчыг болганы ол мйнаан, кино үзүктели бээр арзанда:

— Ол дээрге ак пөсте чурук ышкажыл, черже дужуп маннажы бээр эвес, алгыржы бербейн, көрүп олурзуңарза кандыг чүвел — дээш, сургап чугаалаарга ам чарын. «Оон, халак, ындыг чүвеве соомар, урүгларым», «Буржурганчыын ай, боларныы», «Чүрээм хоржок кижа болбазык мен бе, чүрээм-чүрээм ыжай» дижип оожургадылар ийин оң. «Чүрээн базырып» таакпылаарлары база бар болду. Ынчап бергедежип турган, дириг-чурукту төндүр көрүп алтывыс.

Даартазында чүү болганыл дээрге, «дириг-чурук» көөр дээн аныяктар кырганнарның оонуң адаккызын даштында үттегилеп каапкан. Шаараш, дыдык-таар, ойбак-шокар өг болган-дыр-ла.

Кырган-авам — Карак-кадай (база шолазы-ла болгай, чогум ады Борбак-Карак дээр чүве). Ой-та кырган-ачайны «Хуискаалчы ашак, өөм үредип каан сен!» дээш, бергедеткен болбазыкпе.

Авал МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Болган таварылгалар

ӨДҮРЕКТИ КЫЗЫПКАНЫ

Хендергеде сурагдыг аңчыларның бирээзи Ыдам-оол Туматович Хуурак дээр. Улуг хазы Доспанга четпес дээрден башка, Ыдам-оол, шынап-ла, тус черниң «шыдаар» аңчызы. Бир күзүн ол дииңнээри-биле чула белеткенип алган. Мээн сыгыр октуумну база ачылап алгаш, аныяк эр Артель-оол Сагаан-оолду эдертипкен Хендерге бажынче үнгеш, Бестиг-Караны эрткеш, Базырыг таварааш, Үш-Мөөрүктүң ортузунче үне бергеннер. Дииң ол чылын элбек болган. Ийи аңчы кайызы-даа хүнде он ийиден кудулатпайн турганнар.

Олчалыгда аңчы кижи омак дээрн-ле шын. Ыдам-оол биле Артель-оол улуг от ужудуп алгаш, ооргалап, хөөрежип чыдырда, аът кулаа көзүлбес караңгыда дээрден бир чүве хиктелип баткаш, чыткан Артель-оолдуң ийи будунуң арзазынче кире берген. «Авайлап-ачайлап» Артель-оол тура-ла халаан. Ыдам-оол «Кызывыт, кызывыт!» — деп алгырган. Ол арзазында, Ыдам-оол шоодай эккелгеш, Артель-оолдуң хөөеңниг чувуруңден олчаны шоодайлапкан. От чырыынга эккелгеш, аңчылар сонуургап көөрге, алдын баштыг өдүрек болган. Караңгыда хөөкүй өдүрек чырзан отту хөл боор дээш хонупкан чадавас, харын-даа Артель-оол коргуп, алгырып-даа турза, ооң амытынын камгалап каан.

КОКАЙ КУСКУЗУ

Өдүрек кызып турган чылындан эгелээш, Ыдам-оол биле Артель-оол аңнаарда, чарылбас апарганын чон билир. Дииңнээр күс келген, ол чылын диң ховар дээрзин октябрь эгезинде-ле улус чугаалажы берген. Ынчалза-даа Ыдам-оол биле Артель-оол кулаанга чедир дөгеринип алганнар. Ыдам-оолдуң кыс көк ыды, Артель-оолдуң аскыр хүрең ыды база тайга үнүксээш, сыгыгайнып, хөй черге ээрер апарганнар. Ийи өңнүк ийи ыдын эдерткеш, Үш-Мөөрүкче үнүпкен. Үш хонгаш Хүнүнүң-не дииңни бирээ-ийилээр. Артель-оол чилчиин үзе кылаштааш, эртежик одагже чорупорда, ыды оруктан ырак эвесте борбак хар каза берген. Артель-оол чеде бээрге, беш-алды килограмм хире борбак эътти ыды казып үндүрүп келген. Орук олчазын октаар эвес, аңчы шоодайынче кирир октап алган. «Чамдык дарга аңчылар аң өлүргенде, таңдыже оргүүр чаңныглар. Өөрээн, хотлээн эрлер каапкан эът боор» деп Артель аңчы үзе шиитпирлээн.

Одагга келгеш, Артель-оол эжиргеп, улуг аңчы келбээнде дээш, ол эъдин чидиг бал-ды-биле үүй шапкаш үлдуртупкан. Ол арзазында кыска хүн ажып, сын ишин караңгылай берген. Ыдам-оол одагга чедип кээрге, Артель-оол дүлген эъдин эскеш, улуг аңчыга салган. «Па, аң өлүргүн бе? Чүү эъдиңил?» дээш. Ыдам-оол улуг сарыг диштерин ырзайтыр-ла оптуг каттырган. «Дииңнээн эрлер хүнезиниң артыын берди, акый, эмыраан, таңды кежии дээш улдуруптум» дээрге, Артель-оолду улуг аңчы «Эр-хей!» деп мактай каапкан. Ыдам-оол Туматович оорүп, эмырап, чугаазы үнүп келген. Шынап-ла, ийи аңчы арыг агаарга хүнзедир кылаштааныындан чүве ийикле, дүлген эътти шыырак чигеннер. Ийи аңчы үш-үш килограмм хире эъттен чүве артырбаазиннар.

Даартазында олар дииңнээн. Аарый бергеннер. Артель-оолдуң ыяте аараан, аңыыныың хорээ эътсег, кегиртир, кустурар болган. Артель-оол харын пош, шоон артынче уязнтеэ чок, мантаарда башка, чүгээр. Улуг аңчылыга ... шай берип, баарынга кочал салып, улуг салаалары-биле бажын тудуп, «чанаалы аъый эъттарны эккээйн бе» деп сагыжы човап-ла турган. Улуг аңчы зелертеп Артель-оолду шыңгыызы кончуг «дүүнгү эът дүгээш пажын меңээ көргүс» дээн. Ол аарыг кижиниң мурнунга кара пажын бадаазы-биле эккелген. Өремелени берген быдаа узу-биле дук паш кыры көзүлбес болган. Улуг аңчы, кокай кускузу деп дораан билип каан. «Кымнар эът берди?» деп дораан айтырган. Артель-оол «Таныбас мен» дээш: «Ыдым эккелди, акый» деп шыиын чугаалаан.

Бергедеп турган Ыдам-оол каттырыпкан. Кара шайны бажын ажыр ижип-ижип, Артель-оолга бажын туттуруп алгаш, күш-биле чартык кочал эът, дүк, шай кускаш, Ыдам-оол кезек удупкан. Оттуп келгеш, «Өлүрүп-ле каар частым дүннай» дээш, Ыдам-оол Туматович, «хо-хо!» кылдыр каттырып каан.

ИСТЕП ЧОРААШ...

Эртен, ниир-амырда бажым соңгазын кижи соктаан, көрүптеримге, ферма эргелекчизи Бакая болду. «Фермадан бо дүне инек оорлаан, изи Хааржак-Дагның артынче барган ышкаш» диди. Идик-хевимни кончуг дүргени кеткеш, салбыр эргелекчизи Василий Сендиевич Дамдын-оолду эдерткеш, чиик машиналыг ол чече хаптывыс. Лендин улуг сапык идиктиг кижи Күйлуг-Даг арты-биле Кожагарже чаш хар кыры-биле кылаштап үнген хевирлиг. Василий Сендиевичниң сүмези-биле ол исти мыыртыр сүрүптүвүс. Машина баар черге чедир баргаш, чолаачым-биле үш кижиниң Кожагарже үндүрүпкеш, болчашкан черже чоргуп бадып келдим. Ак шаң апарган. холунда боолуг, орус кижи дагны куду меңче мал-биле бадып олур. Иштимде сестип, дезиптер дээрамге, атка багай, кортук болур, бижээмни чешпээш, удур үнүп келдим, келзе-ле — Артель-оол.

«Азарыныы кайызы чорда эликтер силерден хойгаш, аргаже кираш диддилер, аң сегиртип тур силер бе?» деп меңээ ол айтырды. «Аң боор бе, силерни сегиртип тур бис» дээримге эжим бүзүревес. «Фермадан инек читкен, изин чидирип алгаш, шынап-ла сени истеп тур бис, эш» дээримге, эр дорт шакта-ла дилгилээр, аңназр чаңын чугаалап берди.

Ынчап турувуста истекчилер Күйлүг-Даг бажында көстүп келдилер. Бис «хүрежип» эгеледивис. Эштермиин ойнап, коргудары-биле аан. Кончуг эрлер алгы-кышкы-биле кадырны куду борбайнып-ла баттылар. Алдан хар чоокшулаан Василий Сендиевич аңнуктардан дудак чок маңнап келгеш, хөөкүй хаяга диктелиин караан база ол дужуп алган болду. Директор-биле оор тутуу бергени ол-дур дээш, хая-даш, кадыр даг, оргу чер-биле домей болганы ол мнкажыл.

Дамдын-оол дарга келгеш, Артель-оолду ол кончаан. «Ийи бодун узайтып алган, дагже чүге үне бергениң ол, кокай сен бе?», «Кырган кижи хирленкээн, оода хүрежип, херберкежип чүнерил?» дээш, кезек каза отка каггаш снир-ле. Дарганы оожуктуруп алгаш, Суzугу аалдарын кезип чораш, инээвисти тып, оорну тудуп алган бис.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

Чарлалдар бюрозу

ПОПС ХӨГЖУМНҮҢ

Москва студиязының бөлүк артистерниң концерттери бо чылдың май 14, 15 хүннеринде Политехниг чырыдышкын бажыңынга болур. **Эгелээри:** 17.00 болгаш 20.00 шактарда. Бөлүктүң ыраажызы Алёша Блохин — «Оолдар», «Америка», «Че, Андрюша» деп ырларның автору болгаш күүседикчизи.

Билеттерни филармонияның кассазында садып турар. Коллективтер чагыглары 2-55-19 телефон дамчыштыр хүлээп алыр.

КООПЕРАТИВТЕРГЕ, БИЧЕ БОЛГАШ АРЕНДА БҮДҮРҮЛГЕЛЕРИНГЕ

Кооператорларның болгаш бүдүрүлгечилерниң республика эвилелиниң кооператорларның Кызыл хоорай эвилелиниң баазазынга конференцияның шиитпирин ёзугаар тургускан. Мурнуку эвилелдиң эт-хөреңги эргелери болгаш хүлээлгелери чаа тургустунган республика эвилелинче шилчээн.

Эвилелдиң адрези: 667003, Кызыл хоорай-3, Горная кудумчузу, бажың № 28, телефону 6-13-60.

Москва хоорайга болган студентилерниң болгаш аныяктарның XII Бүгү-делегей фестивалының дипломантызы

«Кыргызстан» деп танцының күрүне ансамблиниң концерттери Политехниг чырыдышкын бажыңынга 1991 чылдың май 31-де болур.

Кол уран чүүл удуртукчузу Кыргызстанның улустуң артизи Мелис Асылбашев. **Программада** — делегей улустарының танцылары.

Концерттер 17.00 болгаш 20.00 шактарда эгелээр.

Билеттерни филармонияның кассазында садып турар.

Коллективтиг чагыглары база хүлээп алыр. Телефону 2-55-19.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың февраль 19-та № 102 доктаалынга болгаш № 13-02-01 «Немелде прейскурантыга» дүүштүр **чиик таксиге олурганының хөлезизи 1991 чылдың май 15-тен эгелеп ийи катап өзерин** Кызылдың пассажирлер аргыштырар автотранспорт бүдүрүлгези дыңнадып тур. Пассажирлер олурганының хөлезизин таксометриң көргүскенин ёзугаар ийи катап төлевир хемчээлин ёзугаар санаар.

Шагаан-Арыгның № 2 ортумак школазын 1971 чылда дооскаңнар бо чылдың май 25-те хүндүскүнүң 12 шакта школага келирин оргкомитет чалап турар.

КОНЦЕРТЧЕ ЧАЛАЛГА

«Цигуннуң алдын чечээ» деп онзагай хевиркиң солун көргүзүглерин кылыр артистер бөлүүнүң (Кыдат Улус Республика) концерттерин Тыва АССР-ниң Культура министерствозу Кызылга бир-ле дугаарында организастап турар. Цигун — бурунгу шагның улуг күжениишкининиг оюннарының бирээзи.

Программада: аар, чиик цигун, селемелиг болгаш өске-даа чүүлдерниң ушу, дашты кижи бажының кырынга буза шаавары, а ол кижи дагаа чуургаларының кырынга туруп алыр, эмгежок шил бузундуларының кырынга кылыл-даван танцылаары, чидиг бижек-биле (кинжал) боостааже шанчары, бижектерни боостааже «ажыпары», кижи бажының кыры-биле мотоциклдиг маңналыры болгаш оон-даа өске.

Кыдаттың ушу болгаш цигун ансамблиниң артистери Японияга болгаш Совет Эвилелиниң хоорайларынга чедиишкиннииг ойнааннар.

Кызылга концерттер хөгжүм-шии театрынга дараазында хүннерде болур:

май 12-де 14.00, 17.00, **май 13-те**—17.00, 20.00, **май 14-те**—17.00, 20.00, **май 15-те**— база 17.00, 20.00 шактарда эгелээр.

Тываның арга-ыяш ажыл-агый черлери

ногаанчы ылгага ажыглап олуртур чаш ыяштарны чеже-даа садып турарын дыңнадып тур.

Шагаан-Арыгның арга-ыяш ажыл-агыйындан вяз, клен болгаш сибирь яблонязын, **Таңдыныындан** — терек айлаан садып ап болур.

Айтырыгны дараазында адрестен билип алыр: Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, 122. Телефон № 2-32-44. Ол ышкаш үстүнде адаттынган черлерден.

ЧАА ШИИ

Анги драматургтар Мейо биле Эннекенниң чогаалын ёзугаар В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының орус бөлүүнүң күүсеткени «Мегечи» деп чаа шиизин театрның уран чүүл чөвүлелиниң репертуарга хүлээн алган.

Шиини РСФСР-ниң алдарлыг артизи, орус бөлүктүң кол режиссёру С. Оюн тургускан. Чурук каастаглазын Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу В. Шульга, костюмнер чуруун чурукчу Н. Юша, хөгжүм каастаглазын театрның кол концертмейстери Н. Айрепетова кылган.

Шиниде Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Геннадий Мясников (мистер Гаррисонның ролюнда), Ольга Кузьмина (миссис Гаррисон), артистер Иван Иконников (Джимми), Виктор Черников, Галина Подругина болгаш өскелер-даа ойнап турар. Хөглүг болгаш каттырынчыг болуушкуннар көрүкчүнүң мурнунга көстүп эртер.

— Орус бөлүктүң чаа шиизи солун болгаш кижиниң сагыш-сеткилин хайныктырып келир-дир — деп, театрның уран чүүл чөвүлелиниң кежигүннери, театр критиги А. Күжүгет, режиссёрлар Н. Лопсан, А. Ооржак, балетмейстер В. Доңгак, Театр ажылдакчыларының эвилелиниң харысалгалыг секретары Д. Моңгуш болгаш өскелер-даа чаңгыс аай демдеглээн. Оон-биле кады санал бергеннер ёзулуг-ла профессионал чугааны көдүрүп, уран чүүлдүң эң бедик негелделерин салган: каастагланың, костюмнерниң болгаш күүселдениң стилин ам-даа чаңгыс аайжыдар, хөгжүм каасталгазының аянын тодарадыр. чурукчунуң каасталгазында бар турар аргаларны ам-даа чедир ажыглаар, шиини хөгжүлдезин ам-даа күштелдирер дээш, профессионал сцена уран чүүлүнүң шагда көдүртүнмээн нарын айтырыгларының дугайында солун чугаа болуп эрткен. Ылаңгыя маадырларның сагыш-сеткил байдалын шимчээшкин дамчыштыр ханыладырының, арын-шырайның байдалын ажыглаарының, үн, домакты билдилиг тургузарының дугайында саналдар тодаргай болгаш ажыктыг болган.

В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының орус бөлүүнүң «Мегечи» деп шиизиниң баштайгы көргүзүү 1991 чылдың май 19-та болур.

Алдын-оол ДАРЖАА.
Театрның редакторы, уран чүүл чөвүлелиниң кежигүнү.

ТЫВА КЫСТАР — ДАЙЫНЧЫЛАР

Он дайынчы тыва кыстар
Оттуг чаага шылгаттынган.
Балыгланган солдаттарны
Баалык ажыр чүктеп турган.

Снаряд-ок когжай дегген.
Шыргай арга ыш-бус долган.
Хоорай, суурлар чалбыраашта,
Хорумналган, чартык-чемдик.

Санитаржы тыва кыстар
«Чагган» октан ырбап,
деспээн.

Авыралдыг сөөм чер дээш
Амы-тынын харамнанмаан.

Оңгуларда аккан хандан
Оргуланган шалбаа кызып.
Сапык идик улдуңнарын
Чайыннандыр «будуп» турган.

Он дайынчы тыва кыстың
Оруу узун балаттынмас.
Дидимнериниң кылган херээ
Дириглерге уттундурбас!

Моторя ТИРЧИН.

«ЭР-ХЕЙЛЕР, ХАРААЧЫГАЙЛАР»

Кара далай эриинде чаптыла берген «баштактар» чурту Одесса хоорайга чаңчыл болган «Он шак иштинде 100 километр» деп туристерниң велоралли маргылдаазынга «Хараачыгайлар» кирипкен келген. Аңаа бистиң клубтан чеди кижи чораан. Ол дээрге Кызыл хоорайда чадаг-тергелиг туристерниң клуву-дур.

Кара далайдан эгелээш, Соңгу доштуг океанга чедир чаптыла берген улуг чурттуң чөөн талазындан келген «Хараачыгайларның» чеди борбак төлээзи дөрт чүс ажыг спортчуларының аразынга «эхти» берген. Бистерни кымнар-даа эскербээн.

Эвээш чонуг бичии Тываның бүрүн ээлери боор. ол маргылдаага киржир аас-кежиктиг болдувус. Маргылжар удурланыкчыларывыстың түр-лүүн чүү дээр боор. Терге-техниказы безин бистинниден артык. Тыва чонувустуң ат-алдары дээш шаңналдыг черлерни «хунаажыр» бис деп чугаалажып турдувус.

Маргылдаа эгелээн. Дошдовүңүк черлерин көргеш, буурул баштыг Саян дагларының бажын кырлап өскен эрлер бис деп, хей-аъттыг кирип-даа турдувус. Түс черниң малгаш-баалары каракгарже чеже-даа кирип турза, тергениң дугуйларынга кандыг-даа моондактар болуп турда, бистиң оолдарывыс ундараваан. Техника үрелзе Роман Сувак кандыг-даа мастерскаядан дүрген кыла каап тар. Кожазында эжиниң изиг тынызы чылдып чорда, далайдан келген часкы соок хат-даа шаптык болбаан.

Маргылдаа үезинде Мерген Кончук чаңгыс-даа торгаал сан албайн, болуну бедик мергежилин көргүзүп, ам-даа ажырбас дээнзиг маңнадыи эрте берди. Салган сорулгазын албан күүседир, артык чугаа чок Орлан Ооржак, бухгалтер ажылын база «чуктээн» Вячеслав Севек-биле чаңгыс кижи дег дең шимчээшкиннерин кылбышаан, калыр дошче үне халзы бердилер. Оларның соондан чадаг-тергелерни чедип алган демги «түрлүг» спортчуларывыс: «Эх, вы ребята, откуда?» деп айтырарынга, «Из Тувы!» деп алгырып четтигипкеш, арга иштинче шимеш дээннер.

Финиш чоокшулаан. Роман Сувак үш дугаар тергениң соңгу скорость солуур черин чаткыштап алгаш, өөрүнүң соондан «калгыдыпкан». Ийе, калгыдыпкан. Романның тывызы эвес болза, өске кижи шагда-ла мурнай бээр турган.

Бүгү-эвилел черлелиг маргылдаага киржири ындыг белен эвес. Түс черниң оруктарын билбес болгаш аза бээри анаа бир чүве. Бир кижи эдергеш, Роман Сувак ээр черни билбейн баргаш, артык километр «долгап» чорда, кажан-даа-даа мунгаравас Эдуард Солунам болунун эжип кыйгырыптарга ол дыңнап кааш, дедир шын орукче ээпкен.

Кажан финишче чоруп орда, команданы баштап чораан Владимир Амыр баштай келген оолдарның тергезин «хол-гелепкеш» уткуп алган.

Финиште шыйыгны эрте бээрге, бо удаада корткуу боор турган Николай Баляев маңнавышаан баргаш, Романны өөрээнинден куспактапкан. Өске черге бот-боттарывысты деткижип, дузалажып, ёзулуг найырал деп чүвени көргүзүп турдувус.

Түңнелдерни үндүрген. Тываның «Хараачыгайлар» командазы шаңналдыг үшкү черни алгаш, хүлер медаль-биле шаңнатканын кол судья чарлаан.

Мындыг улуг маргылдаага бир дугаар киришкеш, Бүгү-эвилел маргылдаазынга үшкү чер алыры дээрге биске, тываларга кончуг улуг өөрүшкү болган.

Оюн-оол САТ.
Уран чүүл училищезиниң башкызы.

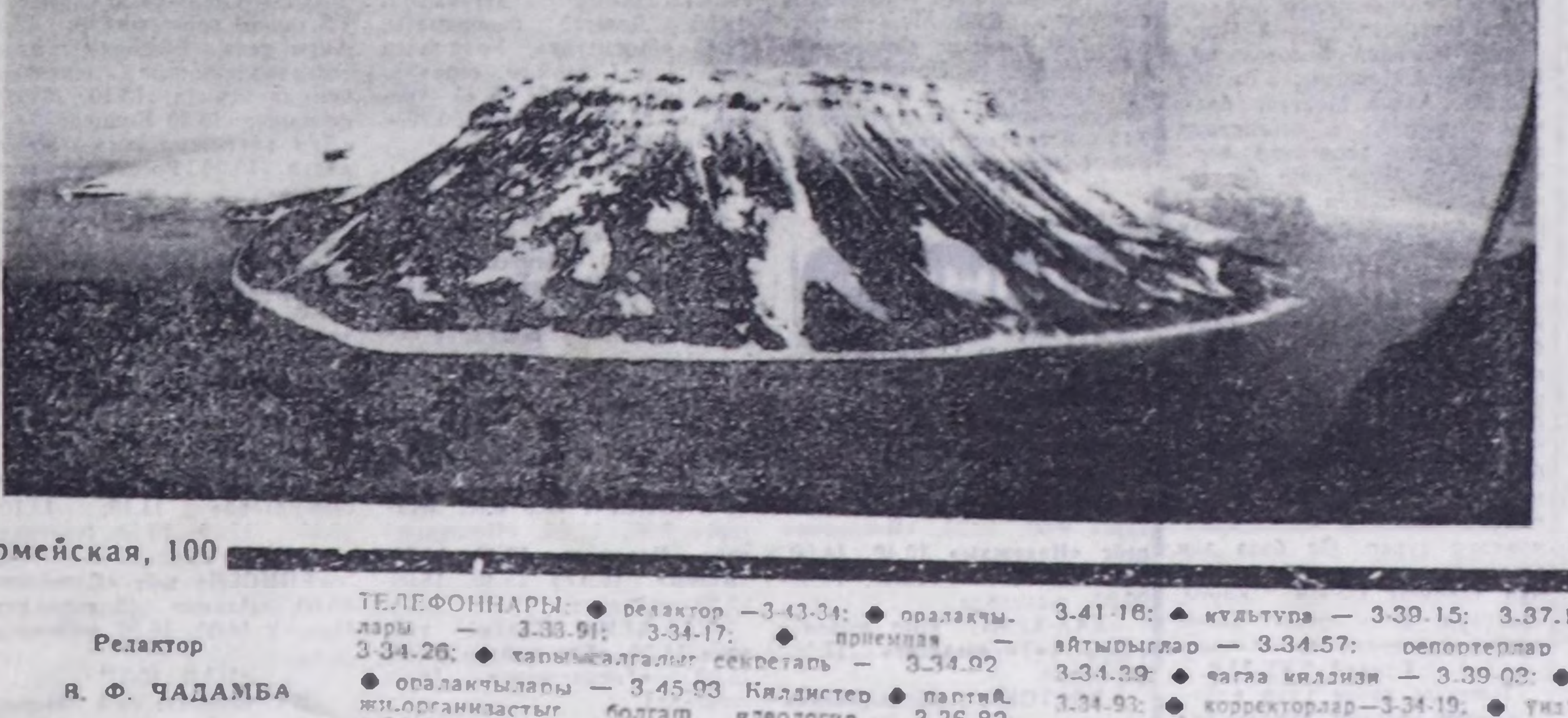

Талыгырда Заполярьениң Франц Иосиф чериниң 190 ортулуктарының бирээзи — Хейс ортулукта совет папанинчи поляржы Кренкель аттыг совет эртем обсерваториязы тургустунган. Оон сорулгазы —Соңгу полюс районунуң чоогунда турар черлерниң агаарының болгаш суунуң байдалын бүдүн чыл дургузунда хынап көөрү. Ол бүгү делегей эртемнинге болгаш практиказынга улуг ужур-дузалыг.

ЧУРУКТА: Франц Иосиф чериниң ортулуктары.

СЭТА-ның фотохрониказы.

КАЙГАМЧЫК-ТЫР

«Саян» ансамблиниң Улуг-Хем районнуң хоорай-суурларынга концерттери дооступ турар. Коллективтиң Тывалелге хүнүнге тураскааткан концерти май 9-та Шагаан-Арыг хоорайга эрткен. Бо удаада концерттиң программазы дыка солун болгаш көрүштүг болду. Хөглүг ыр-шоор, каргыраа-хөөмей, танцы-сам дээш, солун чүүлдер-ле хөй болду. Кажы көрүп ханмас-тыр.

Профессионал деңнелиниң талазы-биле бистиң оолдар, кыстарывыс кандыг-даа улуг артистерден дудак чок-тур деп санаар-дыр мен. Оларның аразындан Надежда Куулар, Солун-оол Соржу, Демир-оол Кежиктиг дээш, оон-даа өскелерин демдеглевес арга чок.

Оларга чоргаарланыр-дыр мен.

Кодур-оол ОЮН.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82 3-36-25 ◆ советтер ажылының — 3-34-98; 3-41-23 ◆ хуралдуу — 3-34-40, 3-38-73 ◆ ... — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39 ◆ чагаа килдизи — 3-39-02; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ ундурукчулер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41

Солун вторник среда четверг пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Кежээзи 2 парлалга ...

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыгларының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тираж 27515 экз. Чагыг № 90.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
май
14
вторник
№ 85 (14585)

(Чагыдар өртээ 6 кеп.)
Садар өртээ 10 кеп.

Хүннүң айтырыы

БАЙЫРЛАЛГА ХЫНАМЧАЛЫГ БЕЛЕТКЕНИР

Тыва улустуң болгаш республиканың бүгү ажылчы чонунуң амыдыралында төөгүлүг ужур-дузалыг болуушкун — Тывага улусчу революцияның 70 чылын байырлалдыг-биле демдеглеп эрттирер дугайында РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюрозу доктаалды хүлээп алган.

1921 чылдың август 13-16 хүннеринде болуп эрткен Бүгү-тываның улустуң Тургузукчу хуралы Тыва Арат Республиканың тургустунганын болгаш ооң Совет Россия-биле бузулбас акы-дуңма эвилелин чарлаан. Арат массаларының бодунуң суверенниг күрүнезин тургусканы оларның хосталга болгаш хамаарышпас чорук дээш үр үеде аар-берге демиселиниң база Октябрьның социалистиг Улуг революциязының дорт салдарының түңнели болган. Тывага улусчу революция тиилээн соонда намның удуртулгазы-биле республиканың ажылчы чону совет улустарының дузазы-биле улусчу-демократтыг күрүнени быжыглаан, антифеодалдыг революцияны боттандырган, экономикага социалистиг хевирни тургузарының, культурага хожудангай чорукту ажып эртериниң үндезинин салган. Ол чылдарда Совет Эвилелиниң составынга Тываның эки тура-биле каттыжып кирериниң политиктиг, экономиктиг болгаш социал белеткелдери кылдынган. Тываның арат массаларының күзелин барымдаалааш, 1944 чылдың октябрь 11-де Тываны хөй националдыг Совет күрүнениң составынга хүлээп алган. Совет эрге-чагырганың чылдарында Тываның улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга үндезин чаартылгалар боттанган.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюрозу Тывага улусчу революцияның 70 чылын бо чылдың августа байырлап эрттирерин шиитпирлээн. Бо хүнну тыва чонуң төөгүзүнде болгаш амыдыралында улуг болуушкун, тываларның национал катап тургустунуушкунунуң, республиканың бүгү улустарының интернационалчы чоруунуң, найыралының, оларның сырый каттыжышкынының база быжыг эвилелиниң байырлалы кылдыр демдеглээр.

Тывага улусчу революцияның 70 чылының байырлалын белеткээр, ону эрттирер талазы-биле оргкомитетти (даргазы Г. Ч. Ширшин) тургускан. Юбилейни белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле кылып чорудар ажылдарның планын оргкомитет хуралынга чугаалажып көргеш, ону бадылаан. Ында республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планныг онаалдаларының күүселдезин хандырарынче кол кичээнгейни угландырган. Үлетпүрнүң, тудугнуң, көдээ ажыл-агыйның, улустуң хереглел бараанарын бүдүрүп үндүрериниң, чоннуң амыдырал хандырылгазын экижидериниң, культураның, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының, социал адырның айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээринче партия, совет, ажыл-агый органнары хүн бүрү сагышты салырын айыткан. Республиканың улус ажыл-агыйының кайы-даа адырында амгы үеде ажыл-иштиң байдалын алгаш көөрге, четпестер болгаш чедир кылдынмаан чүүлдер эвээш эвес. Четпестерни эдип алыр дээш юбилейге белеткел үезинде күш-ажылчы коллектив, кижи бүрүзү онаашкан ажыл-херээн ак сеткилдиг күүседир, бүдүрүкчүлүг ажылдаар, байырлалды чедиишкинниг уткуур хүлээлгелиг.

Тывага улусчу революцияның ужур-дузазын калбаа-биле пропагандалап тайылбырлаар ажыл партия организацияларынга, Советтерге, солуннар, телевидение, радио коллективтеринге бирги ээлчегде онаажып турар. Ынчангаш «Шын» солун «Тывага улусчу революцияның 70 чылы» деп рубриканың адаанда материалдарны парлап эгелээн. Төөгү эртемнериниң доктору Юрий Аранчынның «Төөгүге ужур-дузалыг ном» деп чүүлүн бир дугаарында берген. Ында «ТАР 10 чыл болганы» деп номнуң ужур-дузазының дугайында бижээн. ТАР тургустунгаш, чүгле 10 чыл эрткенде кандыг чаартылгалар Тывага болганын номнуң авторларының бижээн чүүлдериниден эртемден мындыг түңнелди кылган: «Арат массаларының политиктиг медерелиниң өсвениниң ачызында, ССРЭ-ниң дузаламчызынга даянгаш, нам, чазактың удуртулгазы-биле революцияның антиимпериалистиг чадазындан антифеодалдыг чадазынче шилчээш, феодал ёзуну узуткап, хөгжүлдениң чаа оруунче Тываның киргенин номда тодаргай көргүскен». Ооң соонда, ук номга үнген чүүлдерни солунга чара парлаан. Моон соңгаар улусчу революцияның төөгүзүнүң, ужур-дузазының, тыва, орус болгаш оон-даа өске улустарының бүгү талалыг харылзааларының, кады ажылдажылгазының акы-дуңмалышкы найыралының, улус ажыл-агыйының бүгү адырларының хөгжүлдезиниң дугайында материалдарны солун арыннарынга чырыдарының тускай планын кылган. Партия организациялары, Советтер база шак ындыг угланыышкынныг тайылбыр ажылын чорудар сорулгалыг. Ол ышкаш партияның, дайынның, күш-ажылдың, комсомолдуң, ревэниң хоочуннары, Тывага революсчу шимчээшкинниң киржикчилери-биле ужуражылгаларны эрттирер, улусчу революция дугайында лекцияларны, беседаларны организастаар.

Найысылал Кызыл хоорайны, районнар төптерин, чурттакчылыг суурларны ногаанчыдары, ээн-шинчи кинир чаагайжыдары, аңаа быжыг корум-чурумну, сагылга-чурумну тургузары юбилейге белеткелдиң чугула хемчеглериниң бирээзи. Мону чогумчалыг шиитпирлээр дээш хоорайкүүскомнар тодаргай план-хемчеглерни ажылдап кылган, ону боттандырары-биле шимченгир хөделир ужурлуг. Хоорайларда, суурларда улусчу революцияның, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң тураскаалдарын, музейлерни, интернационалчы найыралдың клубтарын, булуңнарын, дыштанылганың болгаш культураның парктарын, театрларны, культура бажыңнарын, стадионнарны эде кылыры, чаартыры, септээри көрдүнген. Ооң-биле чергелештир улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң дугайында фото-делгелгени, чоннуң боттуының уран чүүл көрүлдезин болгаш өске-даа чугула хемчеглерни эрттирери планнаттынган.

Чоокта чаа республиканың оргкомитединиң хуралынга Кызыл хоорkүүскомунуң даргазы В. Х. Кара-оолдуң, Тыва АССР-ниң культура министриниң оралакчызы Н. Л. Верхотурованың байырлалга канчаар белеткенип турарының дугайында дыңнадыгларын алган. Ниитизи-биле юбилейге белеткел ажылдары оожум чоруп турарын демдеглээш, планнаттынган чүүлдерни күүседири-биле ончуг шимченгир ажылдаарын оларга дааскан.

Юбилейге чедир кылыр белеткел ажылдары Кызылда, районнарда ам-даа хөй. Оларны боттандырары-биле партия Кызыл хоорkому, райкомнар, парткомнар, хоорайкүүскомнар, ажыл-агый органнары шак, үе соңгаарлатпайн, дээштиг хемчеглерни, организастыг ажылды чорударын үе неген келген. Ындыг болганда юбилейни эрттирериниң белеткелин дүргедедири хүннүң чугула айтырыгларының бирээзи болуп турар.

МЕХАНИЗАТОР

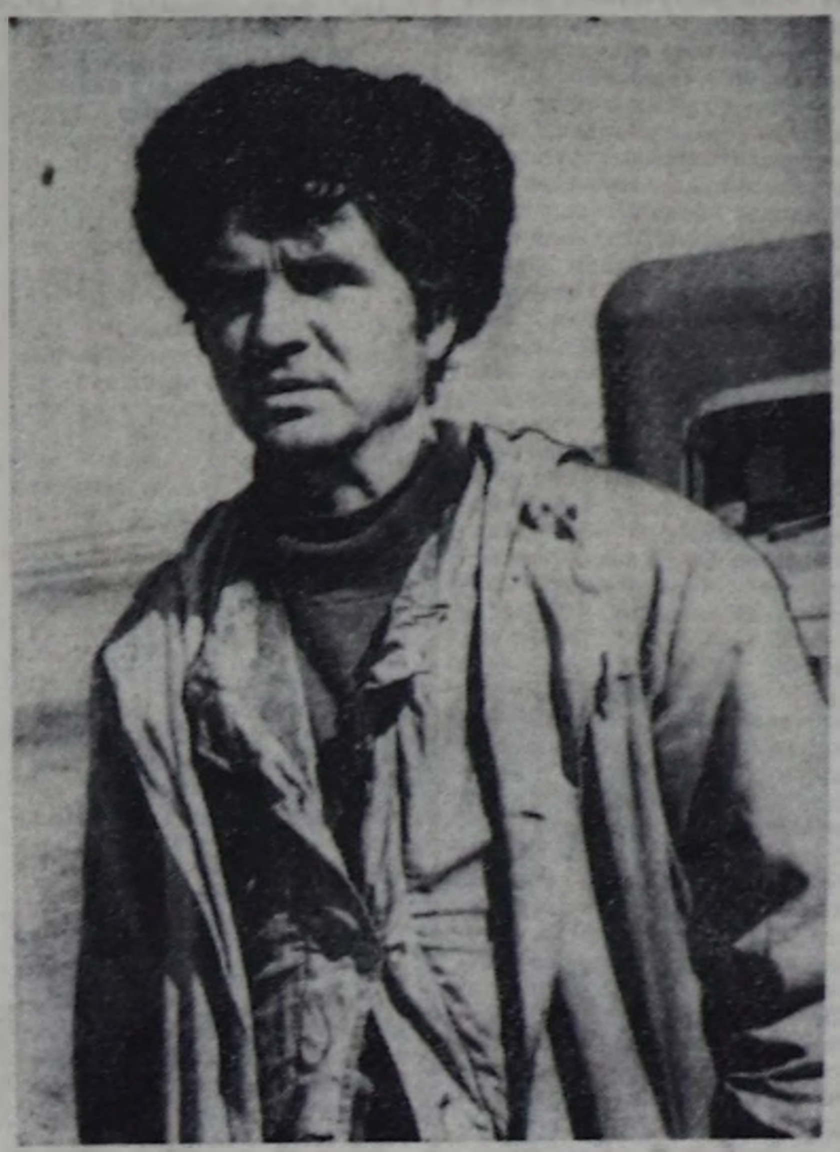

Хоочун механизатор С. А. Макаровтуң бригадазында он сес кижи бар. Олар амгы үеде шык базырыышкынын чорутпушаан, ооң-биле кады көк-тараа чаштырылгазын чорудуп турар. Таңдыда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң бир дугаар хову-трактор бригадазының тараажылары үрезин чаштырылгазынче майның баштайгы декадазында кирген. Чаштырылганы ынчаар орай эгелээнинге агаар-бойдустуң амгы байдалы улуг салдарлыг болуп турар.

Сергей Андреевичиниң алыс чурту— Кочетово суур. Ол аңаа төрүттүнген, аңаа өскен. Ол күш-ажылчы базымын тракторист болуп эгелээн. Оон бээр үжен чыл четкен. Ооң иштинде үш чыл улаштыр ол бригадирниң амыр эвес хүлээлгезин күүседип турар.

ЧУРУКТА: С. А. Макаров.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ АВТОНОМНУГ РЕСПУБЛИКАЛАРЫНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕТТЕРИНИҢ ДАРГАЛАРЫ-БИЛЕ ССРЭ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ БОЛГАШ РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДАРГАЗЫНЫҢ УЖУРАЖЫЫШКЫНЫ

Май 12-де Кремльге болган ужуражыышкынга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачёв, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин, Дээди Советтериниң даргалары: Башкир АССР-ниң— М. Г. Рахимов; Бурят АССР-ниң — С. Н. Булдаев; Кабардин-Балкар АССР-ниң — В. М. Коков; Калмык АССР-ниң — В. М. Басанов; Коми АССР-ниң — Ю. А. Спиридонов; Марий АССР-ниң — В. М. Зотин; Мордва АССР-ниң — Н. В. Бирюков; Соңгу-Осетия АССР-ниң — А. Х. Галазов; Татар АССР-ниң — М. Ш. Шаймиев; Тыва АССР-ниң — Ч.-Д. Б. Ондар; Удмурт АССР-ниң — В. К. Тубылов; Чечен-Ингуш АССР-ниң — Д. Г. Завгаев; Чуваш АССР-ниң — А. М. Леонтьев; Якут АССР-ниң — М. Е. Николаев киришкен.

Эвилел керээзин белеткээриниң болгаш аңаа ат салырының айтырыгларын чугаалажып көрген.

Эвилелдиң чаа Керээзиниң төлевилелин ажылдап кылырын чоокку үеде доозарының эргежок чугулазынга хамааржыштыр ужуражыышкынның киржикчилери чөпшээрешкен. Ук Керээни чарары экономиктиг болгаш политиктиг байдалды экижидериниң, кризисти ажып эртериниң, ниитилелдиң амыдыралын чогумчалыг оруунче кииреринин шиитпирлиг негелдези болуп турар.

Россия Федерациязын болгаш ССР Эвилелин бүдүн хевээр арттырарынга, бистиң Төрээн чуртувустуң бүгү улустарының найыралын быжыглаарынга, кады ажылдажылгазын калбартырынга РСФСР-ниң составынга кирип турар республикалар ханы сонуургалдыг. Төөгүлүг ол сорулганы шиитпирлээринге эргежок чугула үндезиннер амгы үеде бар болуп турар. Бүгү-эвилел референдумун эрттирген, аңаа Россияның улустары Эвилелди хевээр арттырары база чаартыры дээш бадылаанар. Республикаларның бүрүн эргелиг төлээлекчилериниң күженишкиннери-биле чаа Керээниң дугуруштунган төлевилели тургустунган. Улам ындыгы белеткел ажылының болгаш Керээни хүлээп алганының сөөлүнде боттандырар ужурлуг чаартылгаларның перепективалары ССРЭ Президентизиниң болгаш эвилелдешкен тос республикаларның удуртукчуларының кады кылган медеглелинде тодаргайлаттынган.

Ол айтырыгны шиитпирлээрин чаңгыс ай иштинде көөрүн ужуражыышкынның киржикчилери деткээн. ССР Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң тудуш адырлары болур оларның төлээлээн республикалары Эвилел керээзинге бодунуң бүрүн эргелиг төлээлекчилерин дамчыштыр ат салырын бадыткаан. Ынчаарга Татарстан болза чүгле ССРЭ-ниң тудуш адыры болуп, Керээге ат салыр болгаш ооң даразында РСФСР-биле керээ чарар деп бодап турар дугайында М. Ш. Шаймиев медеглээн.

Чаартынган Эвилелге республикаларның эрге-ажыктарын шын дүүштүрери бүгү делегей дуржулгазы-биле ылаттынган федеративтиг тургузугнуң принциптерни чайгылыш чокка сагыыры-биле бүзүрелдиг магадылаттынган туруп болурун ужуражыышкынга санал бергенниер онзалап демдеглээн.

Амгы бергелерни ажып эртери Эвилелдиң, РСФСР-ниң, бүгү республикаларның, политиктиг янзы-бүрү шимчээшкиннерниң, ниитилелдиң патриоттуг күштериниң чүгле дем каттыштырган хөделиишкиниениң оруунга чедип алдынып болурунга хамааржыштыр ужуражыышкынның киржикчилери бир эп-сеткилдиг болган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. Хасбулатов, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазының оралакчызы Б. И. Олейник ужуражыышкынга киришкен.

(СЭТА).

ПЛАН КҮҮСЕЛДЕЗИ КАНДЫГЫЛ?

Көдээ ажыл-агый продуктуларын садарының планын республиканың ажыл-агыйлары эрткен үеде канчаар күүсеткен? Статистиканың республика эргелелиниң 1991 чылдың май 1-деги медээзин ёзугаар алырга, ол көргүзүглер мындыг болуп турар:

Районнар	Мал, куш эъди: План (центнер)	Күүсеткен хуузу	Сүт: План (центнер)	Күүсеткен хуузу
Бай-Тайга	1680	38,2	2050	59,8
Мөңгүн-Тайга	350	35,1	350	23,1
Барыын-Хемчик	4360	52,0	5950	57,4
Өвүр	2040	41,8	1490	39,0
Сүт-Хөл	2840	61,7	6750	36,8
Чөөн-Хемчик	4040	38,5	12790	48,4
Улуг-Хем	7050	31,9	19320	33,8
Таңды	9350	46,3	33750	51,2
Бии-Хем	6630	45,2	22260	60,0
Тожу	390	117,7	1200	50,8
Каа-Хем	5280	67,1	20370	37,0
Тес-Хем	3280	39,6	3230	37,2
Эрзин	4200	17,6	2680	62,8
Кызыл	14710	49,6	16010	44,1
Кызыл хоорай	2500	40,2	—	—
Республика	68700	45,3	148200	46,7

Кышкы үе күс эвес болганда, куш эъдин санаваска, бода база шээр мал эъдин күрүнеге дужаарының хемчээли кудулай бээри чөп. Маңаа ындыг-мындыг маргыжыгның херээ чок. Ол коллуунда-ла малдың күштүг, деңгилделиг байдалындан кончут хамааржыр. Ындыг-даа болза, ону база-ла ажылга харысалга чок чорук кылдыр көрүп болур. Чүге?

Малдың эъткир болгаш сүткүр чоруу аңаа четчир база артыкшылдыг чем курлавырын тургузуп алганывыстан, ажыл-агый удуртукчуларының ол ажылды билдилиг, организакчы ёзу-биле удуртуп турарындан чединишкинниг, орулгалыг болу бээрин билир бис. Ол дирекцисте чогаадыкчы бодалдыг ажылдап, эки удуртуп билбезивис лезээр. Ооң түңнелин үстүнде сан-чурагайлар көргүзүп тур. Аңаа өске тайылбыр кылган ажы бар деп бе?

А инектиң сүдү — дылында деп та чеже чугаалажып келдивис ыйнаан. Пат-ла «өлүг точкадан» үнместээн айтырыгларның бирээзи ол. Ам безин сес район — Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Каа-Хем, Тес-Хем; Кызыл районнар күрүнеге сүт дужаарының чартык чыл планының ооң чадаарда чартыын безин күүседип албаан. Мында база-ла чылдагаан чаңгыс: мал чеминиң белеткелинче чогуур кичээнгей салбаанывыс. Саян артындан садып-ла (хөй чарылгаллар үндүрүп тургаш) алгай бис дээр хөөнге алзып келгенивис, адак дээрге Ак-Чырааның кулузуну чок эвес, азнайган база-ла оон кезип, белеткеп кыштаай бис кылдыр бодай бергилээр шүшпен чанывыс — кыштан малды мөллүккалдык ажырар ужурга бисти таварыштырып турар. Ажылхерекчи эвес шак ындыг чорук сүт саалдазын көвүдедир хамазнчок, ону орайчок кудулаткан. Ол дугайын тайылбыр чокка-ла үстүнде чурагайлардан көрүп болур. Ынчангаш олутнай чоруктан уштунгаш, бо чылын мал чеми белеткээриниң үезинде бүгү-ле бар арга-курлавырларны ажыглап тургаш, ниитизин малынга четчир чемни курлап алырының баштайгы медээчизи, кичээндирни ол-дур. Ону баш удур бодап, угаары черле артык эвес ийин.

БОДУН БОДУ ЧЕМГЕРЕР ДИЗЕ...

● Селектор чөвүлел хуралдан ●

Республикада бо хүннерде часкы хову ажылдары кидин түлүк чоруп турар. Ынчалза-даа оларның темпизи чер-черлерде аңгы-аңгы, чамдык районнарның, ажыл-агыйларның чер ажылдакчылары янзы-бүрү чылдагааннарга, ылаңгыя бойдустуң таарымчалыг эвес байдалдарынга, кандыг-даа ажылдарны чорударынга боттарының баш мининир апарганынга сылдап алгаш, ол чугула ажылдарны чорударының хуусааларын соңгаарладып, олутпай, маажым байдалда артпышаан. А аъш-чем продуктуларының талазы-биле байдал, бистиң коллуунда-ла дотация дузазы-биле амыдырап чоруур республикавыста хамаанчок, бүгү чуртта, Россия Федерациязында аажок нарын бооп турар болгай. Моон соңгаар бисти шак ынчаар амырадып, барык халас азырап кээр чүве турбас, рыноктуң негелделери ындыг.

Ынчалза-даа Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чооктагы сессиязынга хүлээп алдынган көдээ ажыл-агый талазы-биле эргежок чугула шиитпирлерни, чазактың база бо талазы-биле доктаалдарын күүселиксевес, хову ажылдарын сула чорударындан аңгыда, янзы-бүрү чылдагааннар-биле бүдүрүлге черлеринге, хамаатыларга картофель, тараа аймаан олуртурунга чер бербес, арат ажыл-агыйларын тургузукчааннарга дыңнангыр эвес чоруктар кайы хөй. Ындыг байдал-биле эптежириниң кандыг-даа барымдаазы чок, салдынган сорулгаларны дарый, чайгылыш чок күүседериниң талазы-биле хемчеглерни алыр ужурлуг бис. Кайда-ла удуртукчулар эргелеп башкарылганың янзы-бүрү арга-хевирлерин билдилиг ажыглап, чон-биле сүмележип, кады ажылдап билир болдур, ында көдээ ишчилериниң ажыл-ижиниң түңнелдери тодаргайы-биле көстүп турар. Ынчангаш чаа ёзу-биле тывынгыр, шимченгир ажылдаар апаар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак часкы хову ажылдарын эрттирериниң, суггатты билдилиг организастаарының, бүдүрүлге черлеринге болгаш хамаатыларга картофель олуртурунга чер үндүрүп бээриниң айтырыгларынга тураскааттынган селектор чөвүлел хуралды ажыдып тура, ону чугаалаан. Ук хурал май 7-де болган. Ооң ажылынга Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң, Чер реформазының талазы-биле комитединиң удуртукчулары, улус депутаттарының Кызыл хоорай, районнар Советтериниң күүскомнарының даргалары дорт олуржуп, чер-черлерде агроүлетпүр каттыжышкыннарының ажылдакчылары, хоорай, суурлар Советтериниң даргалары, парткомнар секретарьлары, совхозтар база колхозтар удуртукчулары селекторлуг шугум дамчыштыр киришкен.

Чугаалашкан айтырыглар талазы-биле дыңнадыгларны Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн, «Тыва сугмелиорация» каттыжышкынының начальниги Н. А. Жоголь олар кылганнар.

Чер-черлерде часкы хову ажылдарының чоруттунуп турарының байдалы ук чөвүлел хуралды дарый эрттирериниң эргежок чугулазын негеп келген. Эрткен чылын республиканың ажыл-агыйлары хову ажылдарын аажок сула чорудуп, тарааның болгаш ногааларның аргажок эвээш дүжүдүн, эвээш мал чемин ажаап ап, белеткеп алган болгай. Ол «дуржулганың» халаптыг уржуктары бисти чүге-даа өөретпээни ол бе?

Чамдык ажыл-агыйлар бо чылын тараа, картофель, хөй чылдыг сиген шөлдериниң хемчээлин кызырып турар. Ооң уламындан кандыг-даа ажыглал чок артып каап турар шөлдерниң хемчээли улгадып орза-даа, бүдүрүлгелерге, организацияларга, хамаатыларга аңгылап бербейн баар таварылгалар эвээш эвес. Чер дугайында чаа хүлээп алдынган Хоойлуда дорт айыткан болгай, ындыг черлерни аңаа ажылдаксаар кижилерге дамчыдып бээр.

Амгы рынок үезинде бирги ээлчегже дутуржулгалар, керээлер үнүп кээп турар болганда, ол черлерни билдилиг-биле ажыглаарының янзы-бүрү аргаларын ажыглап болгай. Аңаа-ла олурган херээ чүл?

Айтырыглар-ла хөй. Оларның шуптузунга тодаргай дорт харыы бээри берге болбайн аан. Хамык-ла ужур чоннуң социал камгалалының дугайында бичии-даа када утпайн, тывынгыр, шимченгир ажылдаарында. Чогум-на ындыг шынарлар бистиң удуртукчуларывыстың эвээш эвес кезиинге мынчага чедир четпейн турар. Ажылдап билбес болза, өскелерге чайлап бээр апаар. Ол база рыноктуң негелдези-дир.

Ам бо шагда бисти кым-даа азыравас дээрзин база катап демдеглээн. Ынчангаш боттарывысты боттарывыс чемгерериниң бүгү-ле аргаларын дилээр апаар бис. Хамыктың мурнунда бүдүрүлгеге бүрүзү, хамааты бүрүзү бодун боду канчаар тоттурарын бодаар апаар ужурлуг. А ол дээрге бажыңнар чамының дузалал ажыл-агыйларын, совхозтарның, колхозтарның картофель, тараа тарыырынга үндүрүп бергени черлерни эң-не ажыктыг кылдыр ажыглаары-дыр. Тыва чоннуң далган, тараа кылып чиир чаңчылдарын эгидер апаар. Бо дээрге амгы үеде бирги чергениң айтырыглары. Ыраккы коданнарда малчыннарга, ивижилерге безин черлерни аңгылап берип, картофель, тараа олуртуп алырының талазы-биле дузаны шын-на сеткил-биле көргүзери чугула. Бо бүгү мурнуку чылдарда ышкаш саазын кырынга артып каар болза, шынап-ла, ат болганывыс ол. Чүвениң шынын чугаалаар апаар, аш-чутту-даа көөр апаар чыгы бис. А ам дээрезинде ону улуг-ла херекке албайн турар бис. Чаңгыс-ла чижек. Ону улус депутаттарының Кызыл район Совединиң күүскомунуң даргазы А. И. Барков хуралга бүгүдеге дыңнатпаза-даа, чанында орган эштеринге чугаалап орду. Эрткен чылын чазын районнуң удуртулгазы ырак-узак Кунгуртуг суурнуң чурттакчыларынга тарып алзын дээш дыка берге турза-даа, 30 тонна картофельди чедирип берген. А ол картофель барык шуптузу каш-ла хонук иштинде читтине берген. Картофель чивээн улуска солун-даа болду ыйнаан, ынчалза-даа чүвениң алызы бодап, тарып алган болза, бүдүн чылда эвес-даа болза, каш ай дургузунда чиир картофельди өстүрүп ап болур турган. Мындыг хевирлиг чижектерни бо чылын канчап-даа катаптавазының чугулазын чугаалаары артык эвес боор.

Бо-ла бүгү эргежок чугула чүүлдериниң дугайында сонуургалдыг чугаа үш шак ажыр үргүлчүлээн. Биеэги ышкаш чер-черлериниң талазындан төптен дуза дилээн чүүлдер-даа эвээш эвес болган. Чаа аргаларже, харылзааларже шилчээн бис дээш, оларны херекке албайн баар эвес. Ылаңгыя көдээ ажыл-агый машиналарының артык кезектериниң, кывар-чаар материалдар, аъш-чем продуктуларының чамдык хевирлериниң талазы-биле тодаргай даалгаларны оларны харылаар организацияларын удуртукчулары хурал үезинде-ле алган.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельников, чер ажылдакчыларының профэвилелдер рескомунуң даргазы А. Т. Сотпа, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң аграр айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазының оралакчызы В. С. Очур-оол болгаш өске-даа удуртукчулар чөвүлел хуралдың ажылынга киржип, чамдык айтырыглар талазы-биле тайылбырлараы кылып, сүмелерни кииргени.

Николай БАЗЫР.

БЕДИК БҮЗҮРЕЛ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок сессиязынга «РСФСР-ге президент соңгулдаларының дугайында» база «РСФСР-ниң Президентизиниң дугайында» хоойлуларны хүлээп алган. Аңаа дүүштүр соңгулдаларны июнь 12-де эрттирер.

Мөңгүн-Тайга районнуң ажылчы чоннары ам болур Президент соңгулдазын эки билип, аңаа кымның кандидатуразын деткип, депшидерин деп шиитпирни кылган. Ооң чижээн Мугур-Аксынга болган депшидилге хуралындан билип ап болур.

РСФСР-ниң Президентизинге кандидатты депшидер хуралды район Совединиң даргазының оралакчызы, округ соңгулда комиссиязының даргазы Х. С. Конгар ажыткан. «Президент соңгулдаларының дугайында база РСФСР-ниң Президентизиниң кандидатуразының дугайында» илеткелди партия райкомунуң бирги секретары Д. О. Саая кылган. Өске обласьтар, АССР-лер-биле бир дөмей, Тываның ажылчы чону РСФСР-ниң Президентизиниң кандидазынга моон мурнунда ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга ажылдап турган Н. И. Рыжковту депшидип турарын илеткелчи соңгукчуларга чугаалаан. Оон аңгыда, Н. И. Рыжковтуң Тывага хамааржыштыр кылган ажылдарын кысказы-биле тайылбырлаан.

Күш-ажылдың хоочуну, районда хоочуннар чөвүлелиниң даргазы О. Ч. Очур-оол мынча дээн: Н. И. Рыжковтуң адын маңаа адады. Мен ону бүрүнү-биле деткиир мен. Ол дээш кижи бүрүзү бадылаашкынын бээр боор деп кыйгырдым.

Ынчангаш Н. И. Рыжковтуң кандидатуразын өскелер бир үн-биле деткээн. Хурал тускай доктаалды хүлээп алган.

«Мөген-Бүрен» совхозтуң төвү Кызыл-Хая суурга ындыг хуралга база Н. И. Рыжковтуң кандидатуразын адаан. Он дөрт кижи составтыг инициативтиг бөлүк тургустунган.

Маспый-оол ОНДАР.

КАНДИДАТТЫ ДЕТКЭЭН

«Эвилел» бөлүкте депутаттарның хуралы РСФСР-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга кандидатты депшидери база деткиири-биле холбаштыр май 12-де болган. Ол албан-дужаалга кандидат Н. И. Рыжков хуралга чүве чугаалаан.

Санал-оналдарны солушкан сөөлүнде РСФСР-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга Н. И. Рыжковтуң кандидатуразын депшиткен күш-ажылчы коллективтерни деткиир дугайында шиитпирни хуралга хүлээп алган. Ол кандидатураны деткииринге «Эвилел» деп чоннуң Бүгү-эвилел шимчээшкининиң киржикчилерин депутаттар база кыйгырган.

(СЭТА).

СОЛУН КОНКУРС: аңаа киржиилиңер

Тыва Совет Республиканың Күрүне сүлдезиниң, тугунуң болгаш гимнизиниң төлевилелин чогаадып кылыр талазы-биле конкурсту Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму чарлаан.

Аңаа материалдарны 1991 чылдың октябрь 1-ге чедир кирер. Конкурска күзелдиг-ле кижилер киржип болур. Конкурс комиссиязын ийи бөлүк кылдыр тургускан. Оларның составында чурукчулар, композиторлар, журналистер, музыкантылар болгаш өске-даа специалистер, ажылдакчылар киржип турар. Комиссияның даргазынга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунаманы бадылаан.

Төлевилел талазы-биле конкурска келген эң эки материалдарны бүгү улус чугаалажып көөр кылдыр парлаар, республиканың Дээди Совединге бадылаар. Тиилекчи болган авторларга — Күрүне сүлдези дээш 1500, тугу дээш 1000 база гимни дээш 2000 рубль шаңналды доктааткан.

(Бистиң корр.).

Секретарь-биле беседа

КОЛ ЧҮВЕ—БИР ДЕМНИИНДЕ

СЭКП-ның XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң болгаш партияның XXIII республика конференциязының шиитпирлерин амыдыралга боттандырар дээш партия Мөңгүн-Тайга райкому болгаш партия эге организациялары идепкейлиг ажылдап турар.

РСФСР-ниң Компартиязының Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретарынга Доруг-оол Очур-оолович Саая эрткен чылдың октябрьда соңгуткан. Бо харысалгалыг болгаш улуг албан-дужаалга ол ажылдаан үр болбаан-даа болза, партия ажылын чаартыр, аргаларын, хевирлерин сайзыраңгайжыдар дээш элээн хемчеглерни ап турар. Партия райкому бо талазы-биле чүнү кылганын тодаргай билип алыры-биле дараазында айтырыгларны салган мен.

— Партия райкомунуң бирги секретарынга соңгутканыңардан бээр чаа-ла алды ай ажып турар. Бо кыска үениң дургузунда районнуң партия организациязының ажылын чаартыр, ону сайзыраңгайжыдар дээш кандыг хемчеглерни ап турар силер, Доруг-оол Очур-оолович?

— Партияның республика комитединге ажылдап турган бо районну харылап турдум, ынчангаш партия райкомунуң ажыл-чорудулгазын элээн билир мен. Эрткен чылын болган партияның район конференциязынга илеткелчи болгаш санал берген делегаттар партия райкомунуң ажылынга бүгү талалыг ханы анализти берип, четпестерин чидиг-биле шүгүмчүлээн, моон соңгаар кандыг айтырыгларже кичээнгейни салырын тодаргай айыткан. Партия райкому ажылын оожум эде тургузуп, чаартып, партия активи, партия эге организациялары кижилер-биле кошкак ажылдап турарын демдеглээн. Ону эдип алырда, бирги ээлчегде, партия райкомунуң комиссияларының ажылын идепкейжидери чугула деп санаан бис. Бисте 5 комиссия тургустунган, даргаларында партия ажылын билир, шыңгыы негелделиг, харысалгалыг эштерни соңгаан. Оларның ажыл-чорудулгазының дүрүмнерин ажылдап кылган, чорудар хемчеглериниң планын бадылаан, ону боттандырары-биле ажылдап турар бис. Социал-экономиктиг, идеология, партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле комиссиялар ажылын элээн идепкейжиткен.

Социал-экономиктиг айтырыглар талазы-биле комиссия план ёзугаар ажылдап, районнуң бүдүрүглелериниң, совхозтарының экономиктиг көргүзүглерин экижидер, ажылчыннарның, албан-хаакчыларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузар, бо чугула херекти чедимишкинниг шиитпирлээринге партия эге организацияларының киржилгезин чогумчалыг болдурар хемчеглерни алган. Ол ышкаш рынок экономиказынче шилчип турар бо үеде партия организациялары ажылды канчаар организастаарының айтырыгларынче сагышты салып турар. Бо бүгүнүң ачызында Мөңгүн-Тайганың ажыл-ишчилери мал ажылының продукталарын бүдүрериниң, оларны күрүнеге садарының, бажын өстүрериниң планныг онаалдаларын эрткен чылын күүседип, республиканың социалистиг чарыжынга район тиилекчи болуп үнгеш, шилчиир Кызыл туг-биле шаңнаткан. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң, районнуң херектекчилер ниитилелиниң ишчилери 1990 чылда бүдүрүкчүлүг ажылдааныңдан күш-ажылчы маргылдаага шылгарап үнгеннер. Бо коллективтерде партия организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидериниң көрүлдезинге киришкеш, эки түңнелдерлиг болган. Райпода партия эге организациязы (секретары Т. Долгар) республика көрүлдезинге тиилээш, шаңнаткан.

Партия райкомунуң комиссияларының ажылын чогумчалыг организастаары партия ажылын чаартырынга, ажыл-агый, социал айтырыгларны шиитпирлээринге коммунистерни идепкейлиг киириштиреринге улуг салдарны чедирер дээрзинге бүзүредивис. Ынчангаш моон соңгаар оларның ажыл-чорудулгазын улам идепкейжидер, сайзыраңгайжыдар дээш ажылдап тур бис.

— Соңгулдалыг активтиң, тодаргайлаарга, райком кежигүннериниң бо ажылга киржилгези кандыгыл?

— Партия райкомунуң штаттыг ажылдакчылары ээзиш, кол-ла даяныр күжүвүс — партия активи болуп турар. Райком кежигүннериниң, черле партия активиниң, хөй-ниити ажылынга киржилгези багай эвес, идепкейлиг деп санап турар бис. Райком кежигүннерин беш комиссияда билииниң, мергежилиниң аайы-биле хуваагап чүве. Оларның моон соңгаар чүнү кылырынга хамаарыштыр өөредилгезин партия райкому эрттирген. Райком кежигүннери пленумнарга, бюро, комиссия хуралдарынга айтырыглар белеткээринге киржип, районнуң партия организациязының болгаш партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын хандыр өөренип көрүп, эки дуржулганы нептередиринче, четпестерни эдип алырынче сагыш салып турарлар. Аныяктар-биле ажыл чорудар комиссияның кежигүннери партия райкомунуң пленумунга «Аныяктарның социал байдалын экижидер талазы-биле партия райкомунуң сорулгаларының дугайында» айтырыгны белеткээн. Ону пленум бүгү талалыг ханы сайгарып көргеш, «Аныяктар» деп программаны хүлээп алган бис.

— Ол программага хамаарыштыр каш состен чугаалап көрүңерем.

— Мында болза аныяктарны ажылга тургузары, чурттаалга шөлүн бээри, уругларын ясли-сад-биле хандырары, өөредири, билиг-мергежилин бедидери, эрге-хоойлу талазы-биле магадылалы, культурлуг дыштанылгазын бедидери, ажы-чаш, мөзү-шынар кижизидилгезин экижидери болгаш өске-даа чугула айтырыглар кирип турар. Ол ышкаш комсомол организацияларының күш-ажылчы коллективтер, мында партия болгаш өске-даа хөй-ниити организациялары, удуртукчулары-биле харылзаазын быжыглаарын чугулага көрген. Бо программаны боттандырар дээш районнуң партия организациялары ажылдап кирипкен. Чүге дээрге аныяктар бистиң келир үевис болгай. Олар районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир херекке төлептиг үлүүн киирер хүлээлгелиг.

— Партия райкомунуң комиссиялары ажылдап турар-дыр. Районда ээзиш эвес хөй-ниити организациялары бар болгай, оларның-биле партия райкомунуң харылзаазы кандыгыл, Доруг-оол Очур-оолович?

— Бисте районнуң комсомол, профэвилел организациялары, хоочуннар, херээженнер чөвүлелдери болгаш өске-даа хөй-ниити организациялары бар чүве. Оларның удуртукчулары-биле партия райкомунуң ажылдакчылары ужурашкаш, чүнү кады кылырын тодараткаш, бир демниг ажылдаарының талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылган бис. Кол-ла кичээнгейни районнуң мурнунда салдынган планныг онаалдаларын күүседиринче, социал айтырыгларны чөптүг шиитпирлээринче, сагылга-чурумну быжыглаарынче, кем-херек үүлгедир, арагалаар чорукларга удур демиселди күштелдиреринче, кижизидилге ажылын экижидеринче угландырган. Хөй-ниити организациялары-биле харылзаавыс багай эвес деп санаар мен, кады кылган ажыл-херээвистиң түңнелин үе-үелеп үндүрүп тургаш, чедир кылбайн турар чүүлдеривисти эдип алыр дээш ажылдаар бис.

— Партия ажылында бир чаа чүве болза партия райкому болгаш партия эге организациялары ажыл-чорудулгазының программаларын хүлээп алганы болгай. Ону боттандырар дээш кандыг хемчеглерни ап турарыл?

— Партияның район организациязының ажыл-чорудулгазының программазын партияның район конференциязынга бадылаан. Ында партияның организастыг, политиктиг, идеологтуг ажыл-чорудулгазының кол угланыышкынын тодаргай айыткан. Орта үндезилээш, бо чылын партия райкомунуң чорудар ажылының перспективтиг планын тургускаш, бюрога бадылаан. Ол ёзугаар партия ажылын чаартыр дээш ажылдап турар бис. Партия эге организациязы бүрүзүнде программа бар, ону күүседири-биле планнарын тургузуп алган. Олар боттарының хүлээп алган доктаал-шиитпирлериниң күүселдезин хандырар, чон ортузунга, аныяктар-биле ажылды идепкейжидер, коммунистерниң ээ-харысалгазын бедидер, шүгүмчүлелди калбартыр, корум-чурумну быжыглаар дээш хемчеглерни ап турар болу берген. Баш бурунгаар болдамчалыг кылган, ажыл-херекти экижидеринче угланган программа ёзугаар ажылдаары таарымчалыг деп санаар мен.

— Улуг башкы В. И. Ленинниң, ооң үндезилеп тургусканы партияның ат-алдарын болгаш ажыл-херээн бактап, шүгүмчүлээр чоруктар бары силерге, районнуң коммунистеринге билдингир. Маңаа Мөңгүн-Тайганың коммунистериниң хамаарылгазы кандыгыл, ону канчаар үнелеп көрүп турарыл?

— Амгы ажык-чаргыг үеде кижилер солуннардан, журналдардан, радио, телевидениеде дамчыдылгаларындан хөй чүүлдерни билип ап турар, аңаа хамаарыштыр оларның бодалдары, саналдары аңгы-аңгы болуп турар. Ындыг-даа болза бистиң районнуң коммунистериниң туружу быжыг деп дорт чугаалаар мен. В. И. Ленинниң номналыышкынының, херээниң, СЭКП-ның ажыл-чорудулгазының шынныынга, ооң ат-алдарының кудулаашкынынга долу бүзүрелдиглер, ынчангаш улуг башкычывыс, партияның ажыл-херээнге бердингеннер, ону улам быжыглаар, байыдар дээш бүгү күжүн, билиин, аргаларын үндүрүп ажылдап турарлар. В. И. Ленинниң, партияның ат-алдарын быжыглаар дээш бирги ээлчегде хоочун коммунистер демиселди калбарткан. Оларга Ооржак Очур-оол, Саая Шыдыраа, Михаил Кожс, Салчак Борбак-Кара, Октябрь Намчыл болгаш өскелер-даа хамааржыр. Ол ышкаш партия кежигүнү удуртукчулар бо херекти чугула көрүп, боттарының коллективтеринде партияның ат-алдарын бедидер дээш ажылдыг чорудуп келген. Ажыл-агыйлар аразында тудуг участогунуң начальниги Хомушку Достай-оол, «Мөген-Бүрен» совхозтуң директору Виктор Саая, районнуң амыдырал хандырылга комбинадының директору Татьяна Демчик болгаш өскелер-даа бо талазы-биле идепкейлиг ажылдап турар.

Районнуң партия организациязының хөй санныг идеология активи чон ортузунда В. И. Ленинниң ажылының, өөредииниң, партияның ажыл-чорудулгазының дугайында шын тайылбырны кылырынче кичээнгейни салган бис. Бо айтырыгга турасиаттиг политиктиг районга эрттирген.

— Партияның хүрээлениң быжыглаар дээш чүнү кылып турарыл?

— Районнуң ажыл-ишчилериниң иштинде партия кежигүнүнге кирер күзелдиглер эвээш эвес. Оларны киирип алыр дээш партия организациялары ажылдап турар. Сөөлгү үеде ажылга, амыдыралга төлептиг 15 кижини СЭКП кежигүнүнге хүлээп алган бис. Оларның иштинден Мугур-Аксында «Хүнчүгеш» ясли-садиктиң кижизидикчизи Урана Ооржак, малчыннар «Мөген-Бүрен» совхозта Херек Кам-Хүлер, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозта Чечек Ооржак, «Мөген-Бүрен» совхозта комсомол комитединиң секретары Карина Успун онаашкан ажылын, партийжи даалгаларны ак сеткилдиг күүседип турарлар. Партияга кирери-биле белеткенип турарлар ам-даа бар, төлептиглерин хөйү-биле партияга киирип алыр дээш ажылдап турар бис.

— Районнуң партия организациязының мурнунда бо хүннерде кандыг чугула сорулга туруп турарыл?

— Мал кыштагдаашкынын организастыг доозар кол-ла ажылывыс ол. Сөөлгү үеде шээр малдың чаш төлү янзы-бүрү чылдагааннар-биле элээн хорап турары дүвүреничиг байдалды тургускан. Ону моон соңгаар болдурбазы-биле районнуң партия, совет, ажыл-агый органнары, совхозтарның удуртукчулары, тускай эртемниглери, малчыннар бүгү шуптү өлче мөөңнеп, болдунар-ла хемчеглерни ап турар. Бир демниг ажылдап тургаш, четпестерни эдип алыр, районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын чедимишкинниг шиитпирлээр. Тыва улусчу революциянын тиилээнинден бээр 70 чылын, Мөңгүн-Тайга районнун тургустунганындан бээр 50 чылын төлептиг уткуур сорулгалыг бис.

Таан-оол ХЕРТЕК беседалашкан.

«ЧУРТТА БАЙДАЛДЫҢ БОЛГАШ КРИЗИСТЕН ЭКОНОМИКАНЫ УШТУП АЛЫР АРГАЛАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА»

СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан Пленумунуң доктаалы

I.

Чуртта болуушкуннарның уламчылашкыннары совет улусту Эвилелдиң, социализмниң салым-чолунга дыка аймыраалдыг, демдиг берге болуп турарын СЭКП Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль Комиссиязының каттышкан Пленуму демдеглеп тур. Чуртка кажан-даа болуп көрбээн «хоойлулар дайыны» өскээш, хөй чылдарда туруп келген ажыл-агый харылзаалары үзүп турар, сан-хөө системазының саадараашкыны ылдың апарган. Чоннуң амыдырал деңнели дыка чавызап турар. Кижилер даартагы хүнүнге бүзүрел чок болуп, ижигыышкынга таваржыкан. Төптүң политиказынга болгаш чер-черде эрге-чагырга органнарынга чоннуң идегели чавызап турар. Амгы байдал социал частыышкынның кужанышкыны тургузуп келген.

Эрткен үениң улажып келген уржуктары, чурттуң шиитпирлеп турар сорулгаларының нарының болгаш хөй янзы хевирлери, ук сорулгаларны боттандырар үеде болдунган частырыглар ниитилелде таарымча чок ол болуушкуннарның чылдагааннары болуп турар деп, Пленумнуң киржикчилери санап тур. Политиктиг чорудулгаларның чөрүлдээлиг хөгжүлдези социал-экономиктиг чаартылгаларның боттаныышкынынга таарымча чок салдарны чедирген. Националдар аразының чөрүлдээлеринге чедирген национализмниң болгаш башкалаашкынчы чорукуң илереэшкиннеринге ойтур шаавышкынның чогуур үезинде бербээн.

СЭКП-де байдалга хамаарыштыр таарзынмас чорук коммунистерниң ортузунга күштелип, улам-на шиитпирлиг ходелир, СЭКП-ның XXVIII съездизиниң политиктиг угланыышкынын боттандырарының оруктарын болгаш аргаларын партия организацияларының киржилгези-биле тодаргайлаар, экономикада кризисти ажып эртериниң дээштиг хемчеглерин ажылдап кылыр талазы-биле партияның удуртукчу органнарынга барымдаалыг негелделерни илергейлеп турар.

Демиселдиң парламентижи эвес методтарын социализмге удур күштерниң улам-на идепкейлиг ажылдап турары — амгы үениң онзагай байдалы болу берген. Бергелерни болгаш кижилерниң хөөнзүрээшкиннерин олар ажыглавышаан, политиктиг лозуннар-биле ажыл соксадышкыннарынче, аш чарлаарынче, эрге-чагырганың дүрүм ёзугаар соңгуттурган органнарынга удур Конституцияга чөрүшкек хөделиишкиннерже кижилерни ыдалап, хөөктүрүп турар. Армияны, Күрүнениң айыыл чок чоруунуң албан черлерин, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарны өжегерээн бактап, буруудадып турар.

Ниитиледе консервативтиг хөөннерниң, административтиг чагырып дужаар системаны катап тургузар дээн чүткүшкүннериниң барык херекке албайн барып болбас.

Чуртта байдалды экижидер, кризисти ажып эртер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш эвилелдешкен төл республикаларының удуртукчуларының кады кылган Медеглели ТК-ның болгаш ТКК-ның Пленуму деткип тур. Дугуруштунган ол стратегияны чайгылыш чокка боттандырарынга бодунуң бүгү-ле эрге-хүлээлгелерин база салдарын ажыглаарынче бүгү деңнелдерниң Советтерин, бүгү политиктиг болгаш хөй-ниити күштерин улуг дилег-биле кыйгырып тур бис. Ниитилел-политиктиг байдалды экижидер болгаш экономиктиг кризистен уштунар сорулгалыг ниити шимчээшкинге каттыжарын Армениянын, Грузиянын, Латвиянын, Литваның, Молдованың, Эстонияның коммунистеринге, бүгү хамаатыларынга саналдап тур бис. ССР Эвилелинден үнериниң тавартыштырып болгу дег бүгү уржуктарын ханызы-биле ылаптыг бодап көөрүнге ол республикаларның эрге-чагырга органнарын кыйгырып тур бис.

Чурттуң салым-чолун, кижилерниң ат-алдарын болгаш төлептиг чоруун, өг-бүле бүрүзүнге чаагай амыдыралды үнелеп көөр бүгү кижилерниң дем каттыштырып шиитпирлиг хөделир үези келген. Ниитилел чөпшээрежилгезиниң, хамаатылар тайбыңын тургузарының аргаларын дилеп тывары ның, удур туржуушкундан болгаш политиктиг турамык аажылаашкыннардан айтаалрарының эргежок чугулазын тургустунган байдал бадыткап турар.

II.

1. Ниитилелдиң чаартырынче, социалистиг шилип алыышкынның хемчээлдеринге демократтыг үнелиг чүүлдерни болгаш социал чөптүг чорукту бадыткаарынче угланыышкын болуп турар эде тургустуунуушкунга партияның шиижызын СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан Пленуму бадыткап тур.

Диргелип келген халапты болдурбас сорулга-биле дараазында чүүлдерни кылып боттандырары амыдыралчы эргежок чугула деп, Пленум онзалап демдеглеп тур:

— Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин камгалап хевээр арттырар дугайында бүгү чоннуң референдумунуң түңнелдеринге үндезилээш, Эвилел керээзинге ат салыр;

— Конституцияда көрдүнген корум-чурумнуң болгаш хоойлу-дүрүмнүң чуртка катап тургузар;

— кризистен чуртту уштуп алыр талазы-биле бүгү эрге-хүлээлгелерин шиитпирлиг ажыглаарын ССРЭ-ниң Президентизинге, Эвилелдиң болгаш республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарынга, улус депутаттарының чер-чер Советтеринге сүмелээр.

2. ССР Эвилелиниң чаңгыс эвес үрели, административтиг чагырып дужаар, а харын дерзии структураларны республика деңнелинге катап тургузуп турар бүгү күштерге удур шиитпирлиг демиселди Конституцияның норма-чижектериниң хемчээлдеринге республика суверенитедин барымдаалавышаан чорударынче партия организацияларын Пленум кыйгырып тур.

Ниитилел политиктиг бүгү шимчээшкиннер болгаш партиялар-биле ажык маргылдаалары база политиктиг чугаалажыышкыннарның эргежок чугулазын Пленум хүлээп көрбүшаан, күрүне структураларының тургузуун база ажыл-чорудулгазын чаартырының айтырыгларын чугаалажып көөрү чоннуң дүрүм ёзугаар соңгааны эрге-чагырга органнары-биле, хоойлуңуң күштүг норма-чижектериниң тодаргайлаан чурумун ёзугаар чоруттунган турар ужурлуг деп санап тур.

III.

1. СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-зының каттышкан Пленуму экономиканы кризистен уштуп алыр талазы-биле ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң күженишкиннерин деткивишаан. ССРЭ-ниң Премьер-министри эш В. С. Павловтуң илеткелинде айыттынган чазактың кризиске удур ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннары экономиканы эргелеп башкарарын катап тургузарынче болгаш улус ажыл-агыйының чогумчудуп экижидеринче угланган болгаш рынок харылзааларынче шилчиириге таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар деп санап тур.

Ооң-биле чергелештир Пленум ону ажылчы чоннарның эрге-ажыктарынга улам долу дүүштүрери-биле чазактың антикризистиг программазын улам сайзыраңгайжыдары, айыттынган хемчеглерни боттандырарының механизмин ажылдап кылыры болгаш боттандырары чугула деп санаан. Чоннуң амыдыралының деңнелиниң кудулаашкынын доктаадып тургузар, ооң чүнүң-даа мурнунда ээзш оруглгаларлыг боор турар болгаш хөй уругларлыг кижилерниң социал камгалалын хандырар дээш болдунар-ла бүгү чүүлдерни кылыры чугула. Кижилерниң күш-ажыл-биле хандырар, чурттаар орал-сава, херегцел рыногун чогумчудар айтырыгларны күткүлдүг шиитпирлээр.

ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди республикаларның чазактары-биле кады үүрмектеп садар өртектерниң эгелей берген реформазының түңнелдерин чайлаш чок үндүргеш, аңаа амгы байдалдарга тургустунуп келген кирерзе чорууур эдилгелерни кылырын Пленум негээн. Маңаа студентилер школалар буфеттеринде болгаш столоваяларында аъш-чемниң өртээниң улгатканы компенсастаар талазы-биле немелде хемчеглерни боттандырарынче, уруглар барааннарының өртектерин чиигедиринче, а ол ышкаш демир-орук болгаш агаар транспорттарының өртек-хөлезининиң тарифтерин кудуладырынче, социал ужур-дузалыг барааннарны сатканынга онаар 5 хуулуг үндүрүгнү күш чок болдурарынче болгаш чоннуң орулгаларын индексастаарынче онза кичээнгейни салыр.

2. Бүдүрүглениң кудулаашкынын доктаадып тургузарының болгаш ооң хемчээлин өстүрериниң, күш-ажыл чурумун быжыглаарының, бараан бүдүрүкчүлерин хостуг болдурарының, күш-ажылчы коллективтерге материалдыг идиг бериишкиннерин херек кырында тургузарының үндезининге кризистен уштунуп үнүп болур дээрзинге быжыг бүзүрелин Пленумнуң киржикчилери илередип тур. Рынок харылзааларынче шилчиишкин ниитилел кежигүннериниң эт-хөреңги талазы-биле улуг ылгалдыг апаарын болгаш ажылчы чоннарның социал чаалап алыышкыннарын узуткаарын болдурбас таарыштыртынып турар хевирлиг болур. Политиктиг, экономиктиг болгаш эрге-хоойлу ажылдап кылыышкыннарын баш удур чорудуп тургаш, өртектерин хостуг болдурар, бүдүрүглелерни күрүне эргелеп башкарылгазындан аңгылаар болгаш күрүне өнчүзүн өнчүнүң өске хевирлеринче шилчидер, чурттуң хөгжүлдезинге даштыкы капиталды киириштирер айтырыгларны шиитпирлээр.

Күрүне өнчүзүн өске хевирлерже шилчидер айтырыгны күш-ажылчы коллективтерниң болгаш профэвилел организацияларының калбак киржилгези-биле хоойлужудулгаларның негелделерин сагып тургаш боттандырары чогумчалыг деп, Пленум санап тур. Моон мурнунда талашбиле хүлээп алдынгылаан, эрге-хоойлу нормаларынга дүүшпес шиитпирлерни эде көргеш, күрүне өнчүзүн өске хевирлерже шилчидериниң таарыштыртынмайн турар «калчаалыг» калбарыышкынын доп-дораан доктаадып соксадыры чугула. Аренда харылзааларын, коллективтиг болгаш улусчу бүдүрүглелерни тургузарын дамчыштыр ажыл-агыйжы ниитилезиниң талазы-биле боттарының эргелерин боттандырарынга күш-ажылчы коллективтерге партия комитеттери дуза чедирер хүлээлгелиг.

3. Чурттуң чаңгыс аай күрүне бюджет-сан-хөө болгаш банк системаларын катап тургузарынче болгаш быжыглаарынче, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга дээш шыңгыы күрүне контролюн тургузарынче угланган онза хевирлиг антикризистиг хемчеглерни боттандырары дээш Пленум туржуп турар.

Инвестиция программазын кызырарының, камгалал бүдүрүлгезиниң ут-шиин өскертириниң, экономиктиг айтырыглар болгаш аъш-чем хандырылгазының талазы-биле кылдынган дугуржулгаларның шыңгыы күүселдезин хандыраарының, акшаның үне чокталыышкынның болдурбас сан-хөө политиказын чорударының үндезининге курлавырларны херегцел секторунуң адырларынче эде хуваар, ажыл-агыйжы харылзааларны быжыглап тургузар, тускай сорулгалыг стратегиг программаларны планнаар системаны тургузар талазы-биле чазак органнарының ажыктыг ходелиишкиннерин кылыры негеттинип турар. Күрүне болгаш ажыл-агый аппараттарының ебуттэ экономика-биле каттыжа бээринге удур демиселди шиитпирлиг күштелдирерин Пленумнуң киржикчилери негеп тур.

4. СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-зының Пленуму көдээниң социал-экономиктиг байдалының баксыраашкынын, тараачыннарның ажыл, амыдыралында берге чүүлдерниң тургустунуп келгени-биле холбаштыр улуг дүвүрээшкинин илеретпишаан, ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң программазынга чуртту кризистен уштуп алырынга чугула рольду ойнаар агропромышленниг комплекстиң бирги чергелиг хөгжүлдезинге эргежок чугула тодаргай хемчеглерни болгаш материалдыг база сан-хөө курлавырлары тодаргайы-биле көргүстүнген турар ужурлуг деп санап тур. Ол сорулга-биле көдээ ажыл-агыйы биле үлетпүр барааннарының өртек-үнезин доп-дораан деңнейтпери, хоорай биле көдээниң аразынга дең чергелиг бараан алыышкынның хандыраары, эът болгаш тараа бүдүрериниң тускай сорулгалыг программаларын боттандырарынче күженишкиннерни мөөңнээри, аъш-чем болгаш биле үлетпүрлерин техниктиг талазы-биле чаартыр [illegible] эргежок чугула. Аъш-чем аймаан бүдүрерин ховудадырынче тараачынның сонуургалын бедидеринге бүгү талалыг дузалаар, дужаатан продукциязынга хөлзө барааннарны садып тургаш, көдээниң ажыл-ишчилеринге материалдыг идиг бээриниң янзы-бүрү хевирлерин калбаа-биле ажыглаар.

Аграр реформаны, ооң иштинде чер реформазын боттандырып чорудар, хөй талалыг экономиканы тургузар, аңаа үндезилээш өнчүнүң болгаш ажыл-агыйның чорударының янзы-бүрү хевирлерин хөгжүдер, көдээниң социал чаартылгазының бүгү айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле улус депутаттарының Советтери, эрге-чагырганың күүсекчи органнары-биле идепкейлиг кады ажылдажырынче партия организацияларын, бүгү коммунистерни Пленумнуң киржикчилери кыйгырып тур. Тарылга кампаниязын организастыг эрттиреринге болгаш дүжүт ажаалдазынга белеткелге дээштиг дузаны көдээниң ишчилеринге чедирер, көдээ ажыл-агый продукциязының бүдүрүлгезиниң базар чоруун болдурбас.

5. Кризиске удур хемчеглерни боттандырып турар үеде өөредилгениң, эртемниң, культураның, кадык камгалалының болгаш күш культураның хөгжүлдезинче күрүнениң, күш-ажылчы коллективтериниң болгаш хөй-ниити организацияларының кичээнгейиниң кошкаар чорууун болдурбас деп, СЭКП ТК болгаш ТКК демдеглеп тур.

Рынок харылзааларынче шилчиилге үезинде ниитилелдиң интеллектуалдыг болгаш культурлуг күчүзүн камгалаарын болгаш хөгжүдерин хандырып турар хоойлужудулга актылары дүрген хүлээп алырын, аңаа эргежок чугула сан-хөө болгаш материалдыг үндезиннерни тургузарын Пленум саналдап тур.

IV.

1. Амгы үениң нарыны болгаш чидиин барымдаалавышаан, СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан Пленуму кризиске удур органиэас-политиктиг хемчеглерни боттандырар талазы-биле тодаргай ажыл-херектерни кылырын, социал-экономиктиг берге айтырыгларны шиитпирлээрин партия комитеттеринге саналдап тур. Маңаа партияның бүгү звеноларында, Советтерде, күш-ажылчы коллективтерде, массалыг информация чепсектеринде, хөй-ниити каттыжыышкыннарда коммунистерниң ажылын күштелдирер.

2. Партияның соңгаарладып болбас сорулгазы — социализмге удур күштерниң ниитилел тургузуун өскертир, социалистиг күрүнени үрегээр, совет төлээлекчи системаны узуткаар, ССРЭ-ниң иштики болгаш даштыкы айыыл чок чоруурунуң идегелдиин кошкадыр дээн оралдажыышкыннарга удур политиктиг аргалар-биле шиитпирлиг туржуру. Чуртка конституцчу корум-чурумну быжыглаар талазы-биле күрүне органнарының күженишкиннерин партия организациялары бүгү тала-биле деткиир.

3. Партия организацияларынга, массалыг информация чепсектеринге, ажылчы чон ортузунга Пленумнуң ажылының түңнелдерин тайылбырлаарын Пленум СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның партияның өске-даа соңгулдалыг органнарының кежигүннеринге дагзып тур. Кол кичээнгейни партия организацияларынга сагылга-чурумну быжыглаарынче угландырар, күш-ажылчы коллективтерде ажыл-херектерге болгаш байдалга салдарын катап тургузарынга дузаны чедирер. Партийжи звеноларны хамыктың мурнунда цехтерге болгаш бригадаларга камгалап арттырар болгаш катап тургузар талазы-биле чогуур хемчеглерни алыр.

Ниитилел амыдыралының бүгү адырларынга партийжи салдарны боттандырарының эң чугула бирээзи кылдыр кадр политиказын көрбүшаан, амгы үениң кадр политиказының концепциязын ТК-ның Секретариады ажылдап кылыр.

Политиктиг тодаргай байдалда ажыл-херектериң дугуруштунган тактиказын хевирлеп тургузары-биле партия эге организацияларының секретарьларының база партия активиниң СЭКП-ның болгаш эвилелдешкен республикаларының компартияларының төп органнарының кежигүннериниң киржилгези-биле девискээрлер болгаш адырлар аайы-биле чөвүлел хуралдары доктаамал эрттирерин практикалаар.

Ниитилел амыдыралының болгаш партияның бодунуң аңгы-аңгы адырларынга хамааржыр партийжи принципиалдыг шиитпирлерни ажылдап кылырынга партийжи массаларын салал оналыы эң долузу-биле барымдаалаарының эргежок чугулазынче СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң болгаш Секретариадының кичээнгейин угландырып тур.

УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СОВЕТТЕРИНДЕ КОММУНИСТЕРНИҢ АЖЫЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

СЭКП ТК-НЫҢ БОЛГАШ ТКК-НЫҢ КАТТЫШКАН ПЛЕНУМУНУҢ 1991 ЧЫЛДЫҢ АПРЕЛЬ 25-ТЕГИ

ДОКТААЛЫ

1. «Улус депутаттарының Советтеринде коммунистерниң ажылының дугайында» айтырыг талазы-биле СЭКП ТК-ның Ниитилел-политиктиг доктаамал комиссиязының илеткелиниң кол чүүлдүг деп санаар болгаш СЭКП-ниң солуннарынга парлаар. Илеткелдиң материалын практиктиг ажылынга ажыглаарын эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларынга, партия рескомнарынга, крайкомнарынга болгаш обкомнарынга сүмелээр.

2. Улус депутаттарының Советтеринде коммунистерниң ажылын сайзыраңгайжыдар талазы-биле эргежок чугула сүмелерни СЭКП ТК-ның Политбюрозу ажылдап кылыр.

МАЛ КАНЧАП ӨЗЕР БООР

Чоокта чаа Кызылдан «Чедер» баар оруута бир кезек малчыннарга чедер ужурга таварыштым. Ол чораан, бир эвергеп чүвемни мааңа бижип, номчукчулар-биле бодумнуң бодалдарымны үлежир бодадым.

Ол чораан коданнарым колдуунда-ла элезинниг тейлерде бооруун кайгап хаммадым. Ындыг оът-сиген чок, куруг ховуларга оларуп алгаш, канчап черле мал өстүрер боор. Оон баш-саны-даа өзер бе? Мону шуут кайгаар кижи чордум. Бир черде 400 ирт кадарып орар малчынның коданы кажаадан одарже үнүп турда, аңаа чеде бердивис. Ол иртерниң арган, харыксыраан деп чүвези караакка чаржынчыг чораан. Аңаа-ла ылааштап чораш, тендирип чоруй, кээп дүжүп турар вивес силер бе.

— Мындыг оът-сигени чок черге канчап черле мал тудар боор, ажым. Таңды сынының эдектеринче сүрүп көрзе кандыг ирги?— деп кадарчыдан айтырдым.

— Ынаар сүрүп болбайн ваи. Ынчалза-даа ол черлер өске ажыл-агыйларга хамааржыр ыйнаан. А бистиң совхозтуң эки-ле дээн одарларын тараа тарыыр дээш чарып каапкан болбазыкпе, а бистерге, малчыннарга, колдуунда-ла бо элезинниг тейлер арткан—деп оон харыызы мындыг болган.

А ол чарып каапкан черлериниң дүжүдү база аргажок болур чораан. Эрткен чылын ол ховуларга ийи-ле карыыл хире бедик тараа сыптары орар болчук. Оон кандыг эки дүжүт алдынган деп. Ам ынчангаш тараа-даа чок, эът, сүт-даа чок артып каан турарывыстың чылдагааны бо эвес ирги бе?

Эрес-оол ОНДАР

Кызыл хоорай.

ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫЙЛАР

Коллективтиг сад болгаш огород хөгжүдеринге тараачын (арат) ажыл-агыйларны тургусканының болгаш оларга черни хуваарганының дугайында медээни Статистиканың республика эргелели чорүткан. Оон алгаш көөрге, Бай-Тайга районда 4, Барыын-Хемчикте—1, Чөөн-Хемчикте—3, Эрзинде—13 коллективтиг ажыл-агыйлар бүрүткеттинген. Ынчалза-даа оларга чаңгыс га-даа чер бербээн. Таңды биле Бии-Хем районнарда 1-1 ажыл-агыйлар бар. Олар 19 болгаш 15 гектар шөлдерлиг. Каа-Хем районда ындыг коллективтерниң саны—11. Олар 583 гектар черни алган. Тес-Хемде чаңгыс ажыл-агый ажыглаар 75 гектар шөлдүг. Кызыл районда тургустунган 9 ажыл-агый 1471 гектар черни алган.

Коллективтиг тараачын (арат) ажыл-агыйлар амдыызында Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Тожу районнарда чок.

Республикада ниитизи-биле 44 коллективтиг ажыл-агый тургустунган. Оларга 2163 гектар черни быжыглаан.

(Бистиң корр).

КЫЗЫЛ-ДАГ: ооң даартагы хүнү

«Тэли» совхозтуң хожудаңгай салбыры турган «Кызыл-Даг» өшкү ажыл-агыйлыг тускай совхоз кылдыр эде тургустунганындан бээр үр болбаан, үш чыл эрткен. Тус черниң эрес-кежээ чонунуң могаг-дыш чок ажыл-ижиниң ачызында кыска хуусаада чаартылгалар эгелээнин аңаа барган кижи дораан эскерип каар. «Шын» солуннуң социал айтырыглар килдизиниң планнааны ёзугаар бистиң корреспондентивис совхозтуң конторазынга барып, «төгерик стол» артынга ажык чугааны организастаан. Аңаа улус депутаттарының Бай-Тайга райкүүскомунуң даргазының оралакчызы В. Х. Доржу баштаан совхозтуң директору, тускай эртемниглери, парткомнуң, көдээ Советтиң, хөй-нитти организацияларының, школаның болгаш уруглар садтарының төлээлери киржип, кылдынган ажылдарын, планнарын чугаалап берген. Ооң чамдыызын моон адаанда киирдивис.

К. С. ЧҮЛДҮМ, совхоз директору: — Алыс бодум баштайгы эртемниг кижи мен. Партия райкомунга ажылдап турумда, төрээн булуңумнуң чону чаа совхозту удуртур бүзүрелди көргүзүп, чажыт бадылаашкын-биле соңгуп алган. Идегелди шыдаар дээш шырбайза-даа, чаңгыс кижи чүнү канчаптарыл. Партия, совет, хөй-нитти организацияларының деткимчези, кады ажылдап турар эштериниң, хоочуннарның арга-сүмези, киржилгези-биле экономиканы көдүрер, тудуг-суурну хөгжүдер талазы-биле элээн хөй ажылдар кылдынган. Үш чыл дургузунда өшкүнүң баш саны 19 хуу өскен. Кажан чаа совхоз тургустунганда 11 автомашина, 8 трактор турган болза, ооң саны ам ийи катап көвүдээн. Ол хөреңгивис 2 миллиондан 4 миллион ажыг рубль четкен. Эрткен чылын мал ажыл-агыйындан 1 миллион хире рубль орулга кирген. Өшкүден аңгыда, хойну, инекти болгаш чылгыны өстүрер сорулга салдынган.

Социал айтырыгларны шиитпирлээрин тудуг ажылын хөгжүдеринден эгелээрин эгезинде-ле дугурушкан бис. Эрткен чылын суурнуң чурттакчылары боттарының күжү-биле бажың тудуп алырынга машина-балгатты тускайлап, материал-биле хандырарынга, ажыл төлевиринге совхоз 360 муң рубльди чарыгдаан. Ажылчыннар Олег Аптын, Артем Салчак, Мартов Тойбу-Хаа, Кара-оол Бичиндей бажыңнарны баштай шалыпкын тудуп алкан. Чаңгыс чыл дургузунда совхоз төвүнүң 25 өг-бүлелери чаа бажыңнарже көжүп кирген.

Кызыл-Даг — үе-шеверлерниң чурту. ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүннери Сергей Кочаа биле Көгел Саая республиканың Министрлер Чөвүлелиниң берген 111 муң рубльди чөп ажыглап, боттары 8 кижилиг звено тургускаш, шаандагы Көп-Сөөк хүрээзиниң архитектуразынга дөмейлешкек бажыңны 6 ай дургузунда туткан. Үстүкү каъдында өрээлди сарыг шажынның ёзулалын кылыр моол болгаш тибет бижиктер өөренир кылдыр дерээн. Адаанда делгем өрээлдер чонар-даштан, мыштан янзы-бүрү дүрзүлер чазаар, алдын, мөңгүн, алгы-кештен тыва чоннуң эдилелдерин кылыр мастерскаялар, музей кылдыр чоорту дериттинер. Сергей Кочаа чоокта чаа Москвага чедип, ССРЭ-ниң Культура министерствозундан, Культура фондузундан дуза дилээш, деткимчени алган. Бо бажыңны тударынга совхоз машина-балгат-биле дузалаан.

Бо чылын 90 олуттуг уруглар садын, 80 телефонга таарыштыр кылып АТС тудуун, бирээзинге ийи аал ишти чурттаар 14 бажыңнарны, 300 тонна картофель шыгжаар складты, суурга малчыннарның 6 бажыңнарын, 25 автомашиналар тургузар гаражты, кыштагларга 5 кажааны болгаш 11 чунар-бажыңнарны тудуп эгелээш, хөй кезиин ажыглалга киирери көрдүнген.

Рынок экономиказынче шилчилгениниң амгы үе-чадазында ниитики курлавырларны дилеп тывары негеттинер. Ынчангаш алгы-кеш эттеп болбаазырадыр, үс-тывыш ажылдары чорудар, идик даараар, шлактан блоктар кылыр цехтерни, хлеб быжырар черни, далган дээрбезин, бора-тоолай фермазын ийи чыл дургузунда тудуп ажылдар дээн планывысты район Совединиң эрткен сессиязы деткээн.

Е. С. ОЧУР-ООЛ, улус депутаттарының Кызыл-Даг көдээ Совединиң даргазының оралакчызы: — Көдээ Советтиң девискээринде 302 өреге 1136 мыйыстыг бода малды, 7004 хой, өшкүнү, 64 аътты болгаш 46 хаванны тудуп турары бо чылдың эгезинде чоруткан чизеден көзүлген. Чаш төлү-биле ооң баш саны чоорту улам көвүдээр. Мурнуку чылдарда мал тутпайн турган 22 өг-бүлениң шуптузу чээлиин ажыглап, мал-маганны садып алган. Күрүнеден пенсия ап турар 87 кижиниң хуузунда малы четчир болгаш артыкшылдыг эъдин, саржаан садып келген. Шири Чүлдүм, Кочаа Хомушку, Бышкак Салчак, Кара-оол Канчыыр ышкаш хөй мал тудуп турар кижилерни деткип, мактап турар бис.

Арат ажыл-агыйларны хөгжүдүп болуруунуң бүгү аргалары бар. Тускай хоойлу үнген соонда Эзир-оол Хомушку, Кочаа Хомушку, Чымба Салчак баштаан 8 кижи көдээ Советке боттары кээп, кезээ чарып алырын дилээн. Оларга мал одарларын, хонаштарны, сиген кезер, тараа тарып алыр черлерни тускайлап, мал продуктуларын садарын дугуржуру негеттинип келген. Суурда уруглар садтары, школа, Чурукчулар эвилелиниң организациязы, хүрээ, кооперативтер ниити малды тудар планнары база бар.

Кызыл-Дагның чону чоокку үеде эътти, сүттү өске черлерден албайн, боттары бүрүн хандыртынар арга тургустунар.

Р. Х. АРТАА, херээженнер чөвүлелиниң даргазы: — Ийи чыл мурнунда суурувусту көрүштүг кылдыр чаагайжыдарын, бажың бүрүзү огородтуг болурун хүлээнип, республиканың бүгү көдээ суурларының чурттакчыларынга «Шын» солунну дамчыштыр кыйгырыг хүлээп алган бис. Ол талазы-биле бисте чогум чүү кылдынганын маңаа айтыры артык эвес боор. Ленин, Хову кудумчуларын дескилеп, сай теп, суглуг арыктарны кежир көвүрүглээн. Ыяштарны, чечектерни тарып олурткан. Ол-бо черлерде бок-сүрээни арыглап аштап, эргижирээн херимнерни солуп чаарткан. Чурттакчы өг-бүлелерниң шуптузу бажыңнарының чанынга картофель болгаш ногааны өстүрүп ап турар. 23 өг-бүле теплицаларны кылып ап, ногааның ээзүмнерин өстүрүп өөрени берген. Чоокта чаа хуралга херимнерин септээрин, чугайлаарын, чамдыызын будуурун болгаш хээлээрин сүмелешкен. Республиканың чурттакчыларын суурларынга агитквартиралар тургузар ажылдың эгелекчилери эң-не баштай бистиң херээженнеривис болганы билдингир болгай. Ажылдың арга-хевирлерин элээн өскертип, эр кижилерниң шуптузун херээженнер-биле кады хаара тудуп турар бис. Чамдык агитквартираларның даргаларында эр кижилер соңгутканы база бир чаа чүүл болур.

К. Х. АДЫГБАЙ, школа директору: — Бистиң школаның коллективи өөреникчилерни ниитиге ажыктыг күш-ажылга кижизидеринче кол кичээнгейни салып келген. Эрткен чылын совхозтуң 50 га хөй чылдыг сиген шөлүн хүлээп алгаш, ажаалдазын эки чорудуп, агаар-бойдустуң таарымча чок байдалдары турза-даа, багай эвес дүжүттү өстүрген: 1,5 га шөлден 21 тонна картофель дүжүдүн алган. Тускай агар саныывысче 7 муң рубльди кииргеш, чамдыызын төлевирге чарыгдаан. Кышкы үеде малчыннарга оңгачаларны, шагжаларны чазап, саткан. Дузалал ажыл-агыйында 14 хаван, 30 шээр мал бар. Аңаа немей 2 муң рубль-биле анайлар садып алырын дугурушкан. Бо чылын чоннуң херээгел бараанннары бүдүргеш, дузалал ажыл-агыйывыстан, садып алган автомашинавыс биле кожуглуг тракторувусту хөлезилеткенинден ниитизи-биле 9 муң 200 рубльди киирип алыры, ону уругларның ажыл төлевиринге, мастерскаяга эт-херекселдер садып алырынга, дузалал ажыл-агыйны хөгжүдеринге, шаңналга чарыгдаары көрдүнген.

А. А. КҮЖҮГЕТ, иштики херектер килдизиниң участок инспектору: — Үлегерлиг корум-чурумнуг болгаш бедик культурлуг суур дээш эрткен чылын чарлаттынган социалистиг мөөрейниң түңнелин улус депутаттарының Бай-Тайга райкүүскому үндүргеш, бистиң көдээ Советти тиилекчи кылдыр санап, акша шаңналын тывыскан. Девискээрде кем-херек үүлгедиишкинин 2,2 катап кызырылганы, өлүрүүшкүн, уптээшкин, күштээшкин ышкаш аар херектер, автоавария болбааның демдеглээн. Сөөлгү үеде болгулаан оор херектериниң шуптузу илереттинген. Учетка алган 15 назы четпестерниң чамдызы эттингени-биле үндүр бижиткен. Шииттирип чораан 20 кижиниң 17-зин ажылда тургускан. Хөй-нитти черлеринге эзирик кижи көзүлбес. Суурнуң кудумчуларынга кежээки, дүнеки шактарда кижилерже шоглаары болбастаан. Улусчу дружинаның ажылын экижиткен. Совхозта хостаткан комсомол комитединиң секретары Мартов Тойбу-Хаа биле спорт инструктору Июнь-оол Салчак аныяктарның хостуг үелерин ажыктыг, солун эрттирерин холга алган. Янзы-бүрү спортчу секциялар, маргылдаалар үргүлчү болур.

ТҮҢНЕЛ ОРНУНГА

Бо суурга «төгерик стол» организастаарының мурнунда Кызыл-Дагның № 35 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутады К. С. Дилак-биле ужуражып чугаалаштым. «Өшкү ажылын сайзырадыр тускай совхозтарны тургузар дугайында» СЭКП обкомунуң болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1987 чылдың ноябрь 11-де кады хүлээп алганы № 222 доктаалында Кызыл-Дагга 5,4 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн, 5,4 муң өшкү кажаалары тударын, аразы 70 километр кыштагларны бүрүн электрижилерин, суггарылга системазын болгаш өске-даа ажылдарны кылырын айыткан. Оон бээр үш чыл ашкан. Доктаалдың күүселдезин контрольга албаанындан планда көрдүнген ажылдарның хөй кезии боттанмаан, хуусаалары эрткен. Харылзаа салбыры, эмнелге пунктузу, көдээ Совет тар бажыңнарда хевээр. Сүт кухнязы мынчага чедир чок. Хамаарышкан министерстволарның шугуму-биле башкыларга, эмчилерге, культура ажылдакчыларынга чурттаар бажың-балгат туптастаан. Оода-ла аразы 17 километр 7 кыштагны дарый электрижилдери саазын кырында арткан.

Улус депутады К. С. Дилактың тургускан негелдезинге Министрлер Чөвүлели, харылзаар ужурлуг министрлер ам-даа тодаргай харыы бербээнинге хомудаары чөптүг.

Кызыл-дагжылар социал чаартылгаларның оруунче кирген, эде тургустунуп турда, республика органнарының удуртукчулары хүлээп алган доктаалынга ээ болуп, оларны деткиир, практиктиг дузаны көргүзер ужурлуг.

«Төгерик столга» чугааны «ШЫННЫҢ» тускай корреспондентизи Александр ХЕРТЕК организастаан.

Советтер болгаш рынок

БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕЛЕР:
амыдырал ону негеп келген

Улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы Т. К. Каражикпайга бистиң корреспондентивис ужуражып, интервью алган. Чоннуң херээгел бараанннарының бүдүрүлгезин тус чериниң бодунга сайзырадып көвүдедир талазы-биле Советтерниң талазындан кандыг хемчеглер алдынып турарыл деп айтырыг чугааның үндезини болган.

— Чоннуң херээгел бараанннарының бүдүрүлгезин хөгжүдеринче угланган практиктиг хемчеглерни күүском ап чорудуп турар деп чүвени чүнү-даа мурнай, демдеглеп каайн. Ооң бисте бүдүрүгүнүп турарын хуу көргүзүг-биле ап көөр болза, республиканың чамдык районнарынга бодаарга, үлүүвүс элээн деп болур. Чамдык сан-түңнел көрүп көрээлиңер: 1989 чыл-биле деңнээрге, бараан бүдүрүлгезиниң хемчээли эрткен чылын 20,3 хуу өскен, а бо чылын немей өзүлде, 1990 чылга бодаарга, 8,4 хуу болур деп көрдүнүп турар. Чоннуң херээгел бараанннарының бүдүрүлгезиниң хемчээлин көвүдедиринин база бүдүрүлгелерниң сан-хөө байдалын быжыглаарының бир кол аргазы, районнуң экономиказын экижидип быжыглаар талазы-биле программада көрүп кааны-биле оларны бүдүрүп үндүрер чаа черлерни, цехтерни тударын, ажылдарын, эде дерип кылыры боол турар. Рынок үезинде ол — чугула айтырыг.

— Үстүнде силерниң чугаалааныңар ол программада көрдүнген хемчеглерниң кол-ла сорулгазы, негелдези — рынокту чоннуң херээгел бараанннары-биле ботта бар-ла чүүлдерни, болдунар-ла бүгү аргаларны, курлавырларны ажыглап тургаш долдурары, ооң ассортиментизин калбартыры боол турар. Амыдыралчы, шынап-ла, чугула айтырыг-дыр. Ону боттандырарының практиктиг хемчеглери тодараттынган ыйнаан, Түлүш Кенденович?

— Ийе, ажылдап кылдынган хемчеглер бар. Районнуң экономиказын быжыглаарынче угланган сорулгалар салдынган программаны район Совединиң сессиязынга чугаалашкан, депутаттар ону сайгарып көрүп, аңаа хамаарыштыр санал-оналын киирегнер. Районнуң экономиказын быжыглаар сорулга-биле бүдүрүлгелерниң, организацияларның, албан черлериниң ол талазы-биле ап чорудар ужурлуг хемчеглерин планын ооң түңнелинде бадылаан. Бар арга-курлавырларны барымдаалаан мындыг чүве. Салдынып турар сорулгалар, көрдүнген чүүлдер бир-ийи чыл иштинде дарый утда шиитпирлеттине бербези билдингир. Чоннуң херээгел бараанннарының бүдүрүлгезин калбартыр сорулгалыг туттунар, ажыттынар, дериглезин эде кылыр объектилерни 1991-1995 чылдарда кылдыр көрүп каан. Материал-техниктиг баазадан ол дыка хамааржыр. Бир черге, чө харын, совхоз төвүнге-дир, биче бүдүрүлге ажыдып алыр дээрге, айтырыг албан дериг-херекселдерге, материалдарга кээп үзер боор-дур. Ынчангаш ол дээш харысалгалыг, сонуургалдыг кижи бүрүзү шимченгир хөделир, тыптынар апаар.

Кылдынып турар чүүлдер база бар. Эң бети чижээ-дир, «Барлык» совхоз пекарня ажыдып алды. «Шекпээр» совхозта кооперативтер бар, алгы-кеш эттеп турар улус ында бар-дыр, дарганнаар чер, септелге чорударынга ажыглаар тудуг материалдары белеткеп кылыр чазанылга мастерскаязы ажылдарын аажок кызып турарлар. Ол болгаш салдынып турар өске-даа хемчеглерниң күүселдезин совхоз бар аргаларны ажыглап тургаш, чедип алыр дээрзинге бүзүрээр аргаар. Шекпээржилерниң Тыва АССР-ниң улус депутадының мандадын берген депутады Мандан Бышкак-Караевич Сарыглар база бар. «Барлыкты» алыр болза, директору — РСФСР-ниң улус депутады болгай. Оларның болгаш өске-даа депутаттарының холда алганы мандатынга соңгукчулар идегээр, даанып апаар. Черле ынчаш программада көрдүнгенни-биле алыр болза, чоннуң херээгел бараанннарын бүдүрүп үндүрер, кылыр сорулгалыг көрдүнүп турар цехтер, — биче бүдүрүлгелер эвээш эвес. Ындыг болганда, Советтер оларның тургустунарынга, бүт кырынга туруп алырынга бар аргаларны ажыглап, дузалажыр апаар бис. Чүге дизе бо таварылгада, айтырыг чоннуң херээгел бараанннарының бүдүрүлгезин көвүдедиринден аңгыда, рынок үезинде чоннуң социал камгалалының, тодаргайлаарга, немелде ажылдаар черлерни тургузарының дугайында чорууп турар.

— Ындыг харын, рынок үезинде өртектер углаткан бо үеде кижилерге ажылдаар, ажылдап алыр арганы оларга бээри чугула. Амыдыраары аажок нарын апарган мындыг байдалда кижилерни деткиири эргежок чугула. Чугаалаары белен дижир болгай, ынчалзажок оон-моон чүве манап олурары болдунмас апарган шаг-үе-дир бо. Бар курлавырларны кончуг чедингир ажыглавышаан, ажыл-агый харылзааларын быжыглап эжишдери чугула, ол безин эң бети хемчег-дир...

— Курлавырларны шын ажыглаар, ажыл-агый харылзааларын быжыглаар дугайында кончуг чугула айтырыг ол, ылангыя амгы байдалдарда. Программада көрдүнген хемчеглер ёзугаар бир биче бүдүрүлге тургустунду. Ак-Довурак хоорайда даараныылга-трикотаж фабриказының чанында ол биче бүдүрүлге «Мех» деп адаттынган. Ону «ССРЭ-де бүдүрүлгелер дугайында» Хоойлуга болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң «ССРЭ-ге биче бүдүрүлгелерни тургузарының база хөгжүдериниң дугайында» доктаалынга үндезилеп тургускан. Райкүүскомнуң шиитпири-биле биче бүдүрүлгениң бүрүткелин чоокта чаа кылдывыс, агар саны ажыттынган, керээ чарлынган. Ындыг айтырыгларны шиитпирлээринге дорт киржип турарывыс ол. Оон-биле кады мындыг чүүлдү демдеглеп каайн: райкүүскомдан аңгыда, ол биче бүдүрүлгениң тургузукчулары — Барыын-Хемчик партия райкому, Ак-Довурактың даараныылга-трикотаж фабриказы. Кызыл-Мажалыктың эът комбинады болгаш «Тыва даг-дүгү» комбинаттың үлетпүр тудуг комбинады.

— Шымрак-даа черлер-дир. Ол биче бүдүрүлге чүнү бүдүрүп үндүрерил дээрзин ооң ады тайылбырлап чыдар мындыг бе, Түлүш Кенденович?

— Ажыл-агый харылзаалары эргежок чугула. Даараныылга-трикотаж фабриказының бүдүрүп турар бараанннарының ассортиментизин калбартыр сорулга-биле, кештен кылыглар даарап бүдүрери-биле алгы-кешти эттеп, болбаазырадып кылыр. Ооң сорулгазы ындыг. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кештен даараан кылыглар үндүреринге ооң коллективи дорт киржир. Эът комбинады-биле кады ажылдаар апаар. А коллективке хамаарыштыр ам дээрезинде чүнү чугаалап болурул? Чоннуң херээгел бараанннарын тус чериниң бодунга бүдүрер херекке улуг киириринден аңгыда, рынок үезинде кижилерни ажыл-биле, ажылдаар чер-биле хире-шаа-биле хандырар аргалыг база болур. Бүдүрүлгениң удуртукчузу база шилип алдынган. Дериг-херекселдер четчелээр айтырыглар шиитпирлеп чорып турар мындыг улус бо.

— 1991-1995 чылдарда районга чаа ажыттынар азы материалдыг баазазын калбартыр, эде дерип тургузар кол-кол объектилерни болгаш чугаалап олурарыңар ол бүдүрүлгени-даа алгаш көөрге, кижилерни өөредир ийикле, азы өске бир мергежил шиңгээдип алырынга дузалажыр, оларны деткиир дээн чижектиг айтырыглар албан тургустунуп келир хире аа?

— Амгы байдалда ол ындыг болур ужурлуг-даа. Ол талазы-биле бүдүрүлгелерниң боттарының сонуургалы улгаткан деп болур. Оон ыңай кижилерни ажылга киирип тургузар талазы-биле бисте бюро база аңаа сонуургалдыг.

— Чоннуң херээгел бараанннарының хемчээлин рынок үезинде көвүдедир сорулгалыг ооң ыңай кандыг-кандыг хемчеглер көрдүнүп турарыл?

— Бир эвес болдунар-ла чүве болза, аңгор дүгүн ажылдап кылып, аргыыр цех ажыдар сорулга база салып турар бис. Ооң бир нарын чүүлү—аңаа ажыглаар, тургузар дериг-херекселдер даштыкы айтырыг валюта-биле холбашкан болганда, дуза, деткимче херек апаар боордур. Белен чүве черле кайда боор, бир-ле айтырыг албан тургустунуп келир. Ооң-биле кады даараныылга-трикотаж фабриказының салбырларын район болгаш дөрт совхоз төвүнге ынчап чорүй ажыдары база көрдүнген. Чүүлдүг деп көрдүнүп турар айтырыг ол, херээжен чон аразында даараныр, аргыыр уран шевер холдуглар хөй болгай. Ону ынчаар көрүп турары-даа шын.

Эът комбинады чүнү планнап турарыл? Бөгүнгү бүдүрүп турары продукциязының ассортиментизин калбартырының аргаларын коллектив көрүп турар. Фирма магазинин ажыдар сорулгалыг улус ол, бар аргаларын өөренип көргеш, дузалал ажыл-агыйын, харын-даа дилги тудуп өстүрерин бодап турар. Ниитизи-биле байдал ында мындыг. Көрдүнүп, планнаттынып турар чүүлдерден аңгыда, бо хүннерде ажылдап, ачы-дузазын чоңга чедирип турар кооперативтер база бар. Шуптузунуң дугайын харыы угда чугаалаары болдунмас деп чүве билдингир. Кол чүве, көрдүнген хемчеглерниң, сорулгаларның күүселдезин амыдыралга чедип алыры чугула, чүге дизе айтырыг чоннуң херээгел бараанннарының бүдүрүлгезин тус чериниң бодунга көвүдедиринден аңгыда, кижилерни ажылдаар чер-биле рынок үезинде хандырары-биле холбашкан болганда, ол дээш харысалгалыг болуру негеттинип турар. Дилээшкиниг ажылдаар апаар.

— Ындыг харын, рынок ажыл-агыйының үезинде чогумчалыг шиитпирлээри негеттинип турар чугула айтырыгларының бирээзи ол деп чүве билдингир. Биче бүдүрүлгелерниң тургустунуп, бүт кырынга туруп алырынга чер-чер Советтер оларга деткимче, дуза көргүспүшаан, чугула ол херекке олар боттарының арга-шинээн, туружун көргүзер боор дигеш илегел-биле чугаавысты дооступ каалынар, Түлүш Кенденович, четтирдивис.

Интервьюну Вера КУУЛАР алган.

«РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Дээди Соведи «РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында» Хоойлуга дараазында өскерилгелерни киирер деп доктааткан:

1. Хоойлунуң 84-кү чүүлүнүң бирги кезээнде сөөлгү домакты дараазында эдилге-биле киирер:

«Доктааттынган тускай хуусаада ужудуушкун болгаш ужудуушкун-шенелде составынга эр улус 20-ден 25 чыл чедир, херээженнер 15-тен 20 чыл чедир ажылдаан таварылгада, (Хоойлунуң 79 чүүлүнүң бирги кезээ) доктааткан тускай хуусаага четпес (оон иштинде долу эвези база) бир чыл дээш-ле ажыл төлевириниң ийи хуузун пенсияга киирбес».

2. Хоойлунуң 112 чүүлүнүң адын дараазында эдилге-биле бээр:

«12 чүүл. Ажыл төлевиринге район коэффициентилерин доктаадып тургускан районнарда чурттап турар хамаатыларның күш-ажыл болгаш социал пенсияларының кудукку болгаш үстүкү хемчээлдерин бедидери».

Хоойлунуң 112 чүүлүнүң ийи кезээнге дараазында уткалыг домакты немей киирер:

«Үстүнде хамаатыларның күш-ажыл пенсиязының үстүкү хемчээлин база-ла ындыг чурум-биле тодарадыр. Ынчалзажок ону барымдаалап тургаш, күш-ажыл пенсиязының үстүкү хемчээлин тодарадыр район коэффициентизиниң кыдыкы хемчээли 1,5 болур».

3. Хоойлунуң 133 чүүлүнде «...Хоойлуда көрдүнген үстүкү хемчээлден хөй эвес болур» дээн сөстерни ап каар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1991 чылдың апрель 19.

* * *

«РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күштүг болдуруп киргенин база ук Хоойлунуң чамдык чүүлдерин ажыглаарының чуруму-биле холбашкан чамдык айтырыглар дугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. «РСФСР-ниң күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң бичиизинден тура инвалид уруглар-лыг нелерге, Ленинград хоорай бүзээлелге турган үеде ооң бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга база албан черлеринге ажылдап турган болгаш «Ленинградтың камгалалы дээш» деп медаль-биле шаңнаткан хамаатыларга, а ол ышкаш «Бүзээлелге турган Ленинградтың чурттакчызынга» деп демдек-биле шаңнаткан хамаатыларга пенсиялар дээн кезээнде айыттынган чүүлдерни хуусаа бетинде — 1991 чылдың март 1-ден эгелеп боттандырар.

2. «РСФСР-ге пенсиялар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң чамдык чүүлдерин ажыглаарының дугайында киирген тайылбырны бадылаар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1991 чылдың апрель 19.

* * *

РСФСР-ниң Дээди Совединиң 1991 чылдың апрель 19-та хүлээп алган № 1031-1 доктаалы-биле бадылаан

«РСФСР-ниң күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң чамдык чүүлдерин ажыглаар чурум дугайында тайылбыр

«РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 5-ки чүүлүнде доктаатканынга дүүштүр шеригге бертинип-балыгланганының түңнелинде инвалид болган хамаатыларга ийи күрүне пенсиязын — назылап кыраанын дээш (азы доктааткан тускай хуусаада ажылдааны дээш) пенсияны болгаш инвалид талазы-биле пенсияны алыр эргени тыпсыр.

Бирги бөлүктүң инвалидин ажаап-карактааны дээш азы эмнелге албан чериниң кылган түңнелин ёзугаар пенсионерге өске кижиниң ажаап-карактаашкыны негеттинер таварылгада пенсияга немелдени киир санаарын (21, 38 болгаш 70 чүүлдер), бир эвес күш-ажыл кылып шыдавас азырадыкчы пенсия албайн турар болза, ону ажаап-карактааны дээш пенсияга немелдени киир санаарын (21 болгаш 38 чүүлдер), айыттынган Хоойлуда көрген. Оон аңгыда, чогуур категорияларның хамаатыларының Хоойлуга дүүштүр доктааткан пенсияларының хемчээли улгадыр (110 чүүл).

Доктааткан немелделер бүгү пенсионерлерге компенсация хевирлиг болганындан ону пенсионерниң шилип алганын ёзугаар ооң пенсияларының кайы-бирээзинге киирер. Оон-биле кады база-ла пенсионерниң шилип алганын ёзугаар ийи пенсиязының кайы-бирээзиниң хемчээлин доктааткан чурум ёзугаар өстүрер.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1991 чылдың апрель 19.

ХАРАГАННЫГ-ҮЗҮКТҮҢ ХОЙЖУЗУ

«Большевик» совхозтуң хойжузу Комбукай Көкен-оолович Моңгуш беш дугаар оолдап турар 270 хоюн Хараганныг-Үзүк деп черде кыштап хүр ажырган. Бо хүннерге чедир 250 хой оолдаан, 100 баш хойга онаштыр 85 хураган камгалап алдынган.

Дуржулгалыг сакманчылар Мыйдокмаа, Сесиимаа Моңгуштар, Анай Иргит чаш хураганнарны сакман аргазы-биле доруктур азырап турарлар. Бичежек клеткаларга 2-5 баш чаа төрээн хойларны хураганнары-биле кады 7-10 хонук чедир азырап, хайгаараан соолунде хураганнарны аңгылаптарга, олар нелерин боттары тып, ээп турар апаар.

Кыштаг электрижиттинген, малчыннар, сакманчылар хостуг шактарында телевизорну көрүп, приёмникти дыңнап орар. Малчыннарның бажыңы, кажаа-хоразы арыг-силиг, газ плитага чем хайындырып, бир-ле хоорай-суурда дег ажылдап, чурттап орар улус болду. Сугну үзүктел чок сөөрүп эккеп турар.

— Хар-чам улуг, кыш берге, олар чедишпес-даа болза, эрткен чылын боттарывыстың белеткеп алганывыс 24 тонна сигенивис-биле хоювустуң чарлык кезиин тургузу азырап турган бис — деп, Комбукай Көкен-оолович чугаалады.

Эрткен чылын Моңгуштуң өг-бүлези база үре-түңнелдиг ажылдаан. Олар хойдан хураган камгалап база дүк кыргып алыр хүлээлгезин ажыр күүсеткеш, чыл түңнелинде 5 муң рубль орулгалыг болган. Малчыннар дузалал ажыл-агыйын сайзырадып, хуу малының артыкшылдыг эъдин, саржаан совхозунга доктаамал садып келгеннер.

Арагачы ДОНГАК.

Израильдиң эжелеп алганы палестин черлерде чүнү кылып турарын делегей парлалгазы эки билир. Ынчаарга Израильдиң бодунуң палестин чонунуң амыдырал-чуртталгазының дугайында медээлер ховар дыңналып турар. Америк «Тайм» дээр солуннуң бижээниниден алырга, ол чон чурттуң ажыл кылып турар бүгү чонунуң 7 хуузу боол турар. Ынчаарга тудугга ажылдап турарларының 44 хуузу палестиннер, көдээ ажыл-агыйда 17 хуу. А үлетпүрде чүгле 4 хуу.

Израильдиң палестин чону улус ажыл-агыйының эң-не аар-берге ажылдарында ажылдап турар деп, солун бижээн. Ажыл чок палестиннер база хөй. Оон аңгыда чаңгыс адырда ажылдап турар палестин кижи израиль ажылчынга бодаарга, ажыл төлевирин 40 хуу эвээшти ап турар. Оларда кандыг-даа социал камгалал чок.

МУЗЕЙГЕ БАЙЫРЛАЛ

Улуг Тиилелгениң 46 чыл оюнуң байырлалы Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейин база оюп эртпээн. Ол хүннерде аңаа кирген кижилерниң карактарынга Ада-чурттуг Улуг дайынның ка-дыг-берге чылдары көстүп келир. Музейниң эртем-чыры-дыышкын килдизиниң эрге-лекчизи Татьяна Донгак, эр-тем ажылдакчызы Тамара Нурсат келген аалчыларга Улуг Тиилелгеге чедир совет кижилерниң маадырлыг, эрес-диинин чорум, тылга интер-националчы найыралдың ки-жилериниң эрестиг күш-ажы-лын, тыва эки турачыларының найыралчы хүлээлгеле-рин канчаар күүседип турга-нын фото-чуруктар, визы-бү-рү экспонаттар, ужуражылга-лар-биле көргүзүп шыдаан.

Кызылчылар болгаш ес-кээртен келген аалчылар Со-вет Эвилелиниң Маадырлары Түлүш Кечил-оол, Хомушку Чүргүй-оол, Леонид Ефимов, тыва эки турачыларның по-литкилдизиниң комиссары Моңгуш Байыскылаң, Кызыл хоорайның хүндүлүг чурттак-чылар Михаил Пахомов, Ни-колай Макаренко болгаш өс-ке-даа тыва эки турачылар-ның хөрек-чуруктарын, доку-ментилерин, эдилелдерин дел-гээн.

Ол хүн аңаа Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, эки турачы, орденнер болгаш медальдар хөрээн каастаан, партия, совет ажылының хоо-чуну Галина Тонмитовна До-ваадор-биле Кызылдың № 4 школазының чедиги классчы-лары-биле ужуражылга солун болган. Ол өөреникчилерге дайынның халаптыг, өлүмнүг уржуктарын, фашистерниң дерзии үүлгедиглерин, совет кижилерниң дайынчыларның интернационалчы найыралчы карылзаазын, быжыг тура-со-руун. Тиилелге хүнүнге чедир кайы хире берге оруктарны эрткенин делгереңгей чугаа-лап берген. Совет Эвилелинге кузалажыры-биле Тыва Арат Республикадан 10 тыва эки турачы херээжен дайынчы-лары база аъттанган турган. Олардан амгы хүннерде үш-ле кижи арткан. Оон ыңай дайын үезинде тыва кыстар маадырлыг чоруктарны кы-лып, орден, медальдар-биле шаңнаткан дээрзин ол база демдеглээн. Ол ужуражылга-га Кызылда дээди болгаш ортумак өөредилге черлери-ниң студентилери, сургуулда-ры база киришкен. Казань хоорайдан Тывага сургакчы-лап келген 4 кижи уруглары-биле ол ужуражылгага кир-жип, тыва эки турачылар ду-гайында хөйнү билип алган. Залга дайын чылдарының су-раглыг ырыларын бадырып турган. Тываның эрес кызы Галина Доваадорга кызыл чечектерни байырлыг байдал-га тудускан.

Улуг Тиилелгениң 46 чыл оюнга тураскаатткан байырлыг делгелге келген кижилерниң сонуургалын хайныктырган. Дайынның халаптыг үүлге-диглерин көрген-билген ки-жилер чырык чер кырынга тайбың кезээде хүннеп тура-рын күзеп турар.

Раиса ТОЛЗАТМАА.

КАТАП-КАТАП ХЫНААР

●Шүлүктер сайгарылгазы●

Республика болгаш ра-йоннар солуннарында сөөлгү үеде «чамашкылыг» шүлүк-терниң удаа-дараа парлатты-нып турары номчукчуларга чажыт эвес. Кандыг шүлүк-терни «чамашкылыг» дээрил? Бирээде. Хөйге сурагжый бергилээн ырларның азы шү-лүктерниң хөөнүн олчаан бо-дунда сиңирип алган, ажы-биле үлегерлей сөглээр бол-за, өскениң хевин кедип ал-ган шүлүктер-дир. Олардан чаа, чараш бодалдарны, деңнелгелерни тыппас бис. Ындыг шүлүктерни номчуп доо-зупкаш, моон мурнунда ном-чаанывыс азы шээжи-биле билир ырларывысты, шүлүк-тервисти база катап сактып кээп, а бо автор ол ырны азы шүлүкту хоолгалап алган-дыр азы шуут өттүгенин ил-дей-дир диги бээривис та-варылга эвес. Чонуң караа көскү, кулаа дыңнангыр дээрзин кымга-даа билдингир.

Үстүнде бижип алган кыс-ка кииридеивиске ам сайга-рып турар шүлүктеривис ха-маарышпас-даа болза, чам-дык авторларның ат-сывынга адрестээн чагаажыгаш болу-руңга бүзүрээр бис.

Тожу районда ажылдап, чурттап турар Октябрь Тар-гын «Шыны кайдал?» деп шүлүүн парлалга дамчыштыр Тываның чонун нүгүлдеп тур-ганнарга сойгалал кылдыр бижээн.

«Чазый-хоптак, чиижен
эвес тыва чон бис.
Чазак, камга багывыс чок,
бүзүрээр бис.
Биле тура ийи чуртка хораан
салган
Бижикчилер буруу чок бе,
чөөү кайдал?».

Автор Тыва биле Россия-ның чонунуң аразынче «сөөк октап» турар чамдык бижик-чилерге шын сеткил-биле ки-леңнээнин оон шүлүү бадыт-кап турар. Ынчалза-даа шү-лүк боду шөйүлчек, бодалдар бот-боттарындан ылгашпас, эреңгей болганындан парлат-тынмаан.

Ак-Довурак хоорайдан Ма-рия Кужугеттиң «Хемчигеш-тиң хомудалы» деп шүлүүн-де мындыг кударанчыг оду-руглар бар:

«Амылыг-ла бойдуска мен
Ажык-дузам көргүзүп
кааш,
Эң-не сөөлгү дамдым
кадып,
Элезинче кире бээр мен».

Ие-бойдуска хамаарылгавыс сулараан тудум, дамырактар, хемчигештер туржук, далай-лар-даа хир, боктан чүдеп, амыдыралга ажыглаар арга чок апаарын автор диригжи-дилгениң дузазы-биле шын бижип көргүскен. Ынчалза-даа тывынгыр сюжеттиг шү-лүктү автор илеткел хевир-лиг кылдыр узатканындан шынары кудулаан болгаш дээштин сулараан. Ук шү-лүүн автор катап ажылдаар болза, кыска болгаш шынар-лыг чогаал моон үнүп болур.

Таңды районда Кертик-оол Ортунай «Аңчылар» деп ат-тыг эки бижиттинген шү-лүүнге басия хевирлиг оду-руглар кирип, ажык-чарлыг үеже чоокшулатканы, шына-рын кудулатканының түңне-линде, ийи койгунуң кайы-зы-даа алдырбайн барган.

Кижиниң төрээн школазы назыда уттундурбас дээрзин Самагалдай суурда Клара Чиммит бижип турар.

«Салбак чаштыг, кызыл
чааткыг
Чаңгыс үе эштеримниң
Хороводтап ырлаан ыры
Коридорда сиңип калган».

Шүлүктүң ниити хөөнү че-димчелиг-даа болза, ындыг янзылыг шүлүктер арбын болгай. Ынчангаш бо чогаал амдызында эреңгей медээ апарган.

Кызыл районда Эмма Се-рен-оол «Авай» деп баштайгы шүлүүн редакцияже аъткар-ган.

«Өртемчейде авалар дег
Өөрүшкүлүг кижилер чок»
Өртемчейде бүгү-ле авалар өөрүшкүлүг кылдыр бадыт-кааргa, амыдыралга дүүш-пейн баар. Бо талазы-биле автор далаш түңнел үндүр-гени илдең.

Чадаана хоорайда Дадар-оол элээн хөй багай эвес шү-лүктерниң автору дээрзин номчукчулар билир. Ол бо удаа «Шаа кедир, көөр-даа мен» деп дужуметсиг чорукка удурланган шүлүүн чоруткан.

«Пагдан тура чаңгыс чөөде
Шаптылаңган идээргектиң
Сандайындан чайлып дүжер
Шаа келир, көөр-даа мен»
Манаа дужуметсиг хейниң сандайынга «мөөдүрерин» ма-нап чорбайн, «дужуметсиг-лерни боостаалаанымда бө-рү-ле мен» дээн чижектиг, дээштиг одуругларны ажыг-лаары чугула турган.

«Шын» солуңга парлаттын-мас хире, эреңгей шүлүктерни авторларга харылзавас дээрзин бижикчилер билирлер боор. Ынчалза-даа сайгарылгалар-ны ында-хаан-даа болза кы-лып турарга, эгелеп чоруур авторларга дузалыг дээрзин редакция билип турар.

Сөөлгү үеде чамдык автор-лар кошкак чогаалдарын ре-дакцияга эккелгеш, «ол шү-лүкчү ажырбас дээн», «дүү чогаалчы эки дээн чүве» дээш, чиг чогаалчыгаштарын «сыгаар», чаргы үндүрер, ки-жизиг эвес «чан» тывылган. Манаа хамаарыштыр улуг чогаалчы М. Горькийниң мын-дыг сөзүн сагынза артык эвес боор. «Арын-нүүрүн чок болза, улуг утааның-даа ду-залавас».

Бир эвес бо чүгүг одуругт-ларны сактып чоруур болзу-вусса, «чамашкылыг-даа», чаргылыг-даа чогаалдар эвээ-жээр, автор бүрүзү чогаалын редакцияже чорудар-ның мурнунда, эш-өөрү-биле сү-мележир, чеди катап хынап көөр боор дээрзинге идегеп каалы.

Моңгуш ДОРЖУ.
Шүлүкчү.

Спорт медээлери

Улуг Тиилелгениң 46 чыл оюнга тураскаатткан спорт-чу маргылдаалар Кызылга эртчилээн. Ол маргылдаа-ларга хоорайның дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң студентилери, күш-ажылчы коллективтериниң командалары, аңныктар болгаш районнардан келген тоолээлер киришкен.

ФУТБОЛ

Футболга хоорайның бир-ги чери дээш хоочун бут бөм-бүкчүлериниң маргылдаазы Совет Тываның 5 чылы ат-тыг стадионга эрткен. Аңаа «Динамо» болгаш «Спартак» командалары ужурашкан. Хоочун спортчуларның ара-зынга болган бо маргылдаа 2:2 санга хайым-биле доозул-ган. Ынчалза-даа судья кол-легиязының шиитпири-биле пенальтини (11 метрден ми-чиин хаалгаже киир тевери) кылган. Ооң түңнелинде ниити сан 4:3 болуп, спартакчы-ларның тиилелгези-биле доо-зулган.

ЧАДАГ ЧАРЫШ

10 километрлиг дистанция-зынга эр улус аразынга хоо-райның хууда бирги чери дээш ажык маргылдаага Красноярскиниң политехник-тиг институдунуң Кызылда филиалының студентизи Ор-лан Төнүр кашпагай ман-нааш, бирги черни ээлээн. А студент Демир Ооржак биле электри четкилериниң ажыл-чыны Орлан Эренчин олар ийиги-үшкү черлерни чаалап алганнар.

Вячеслав СТЕПАНОВ.

ЧА АДАРЫ

Ча адарынга республика-ның команда болгаш хууда бирги чери дээш маргылдаа-лар Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга ийи хүн ур-гүлчүлээш, доозулган. Аңаа Таңды. Улуг-Хем районнар-ның болгаш Кызыл хоорай-ның шилиндек спортчулары киришкен.

Маргылдааның баштайгы хүнүнде эрткен эге мерге-жилгелерге эр улус аразынга ССРЭ-ниң спорт мастери Олег Кол (Кызыл) 1210 санны ат-кааш, тиилелгени чаалап ал-ган. Найысылалдың тоолээзи Игорь Чамзоо биле Улуг-Хем-ниң спортчузу Виктор Сар-жат-оол олар ийиги-үшкү черлерни үлешкеннер.

Херээжен ча адыкчыла-рындан Галина Тонтоева (Кы-зыл) 1191 санны атнаш, бирги черни ээлээн. Ол мергежилге-лерге Айлаңмаа Куулар биле Долаана Санчаа олар база шаңналдыг болганнар.

Түңнел маргылдаага эр улустан Олег Кол болгаш хе-рээженнерден ча адарынга делегей чергелиг мастер Еле-на Тутатчикова олар кайызы-даа тиилекчи болганнар.

Командалардан бирги шаң-налдыг черлерни шуптузун Кызылдың спортчулары ээлээн.

Спорттуң бо хевири бистиң республикада сөөлгү үеде элээн массалыг апар чоруур. Чүге дизе бо эрткен маргыл-даага безин делегей чергелиг 1, ССРЭ чергелиг 8 мастер-лер болгаш 20 хире кандидат-тар болгаш бирги разряд-чылар киришкен.

Маргылдааның түңнелинде ча адарынга РСФСР-ниң бирги чери дээш Орел хоо-райга эртер чемпионатка кир-жири-биле Тываның шилин-дек командазын тургускан.

(Бистиң корр.).

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

МАЙ 14

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Чугула репортаж. 9.20 Т. Вольская ойнаар (домра). 9.30 Уруг-ларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 10.30 «Мастер болгаш Маргарита». Фильм-шии. 12.00 ТМА. 12.15—14.00 «Мастер болгаш Маргарита» деп фильм-шииниң уламчызы.

• • •

15.00 Чугула репортаж. 15.15 «Олег болгаш Айна». Уран-чечен телефильм. 16.35 Сонуургакчыга «Авто». 16.50 К. Вебер «Оберон» увертюра. 17.00 «Чемпионнар-биле ка-лы». 17.30 «Талантылар бол-гаш могейикчилер». 18.30 ТМА. 18.45 Политиктиг диа-логтар. 19.15 «Ажылгыр ча-рылгачы». 19.30 Мультфильм. 19.40 «Аныяктарның хөглээш-киннери». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «ВиД». 22.40 «Сос». 00.10 «Меридиан». 00.30—02.00 В. Пресняковтуң концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Сооруг сад». Теле-фильм. 8.45: 9.35 Бисти дол-гандыр турар хүрээлел. 2-ги класс. 9.05 Француз дыл. Бирги чылы. 9.55 «Адам Смиттиң акша-хөреңгизи». 10.30 Төөгү. 7-ги класс. 11.00 Француз дыл. Ийиги чылы. 11.35 Тбилисиге айыыл-халап-тыг бөлүүшкүннер дугайында фильм. 13.15 «Хем эриинде хүрээ» 13.45 «Инспектор Ло-сев». Үш сериялыг уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 14.50 — 16.00 «Силерге, хоочуннар...».

• • •

17.00 — 18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.00 Билдинмес Россия. 17.45 Ма-эстро Пауле байыр чедирип тур.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Уругларга фильм. 18.40 Айтырыглар болгаш ха-рыылар. 19.00 Медээлер. 19.10 «Экивенер!». Информация-публицистиг программа. 19.55 Чарлалдар —

МОСКВАДАН

20.00 «Медээлер». Россия телевидениезиниң информация үндүрүлгези. 20.15 «Тамчык-тыг удунар, чаштар!». 20.30 «Үнер эндерик — делегей чаңгызы». 21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 — 00.15 Россия ТВ-зиниң программа-зы. 22.45 ССРЭ-ниң улустуң артизи Олег Табаков. «Төрүт-түнген хүнү-биле». 22.50 «Кенен уран чүүл». 23.00 «Медээлер». Информастыг үндүрүлге. 23.15 «Өскерткен аянныг тема». 00.15 З. Кочиш Шопенни ойнаар. 00.30 — 01.05 Футбол. ССРЭ чемпио-наты.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.10 «Правда болгаш Яиск шөлдүн бүлүнү». «Делип хат...». 18.45 Мультфильм. 18.55 Шүлүкчү К. Скворцов. 19.20 —20.00 «Үттүп шыдавас-тыр мен...» «Ыры дугайында сак-тыышкын» деп бөлүктен.

МАЙДА ҮНЕР КИНОЛАР

«Космоска үүлгедиишкин». Америк дайынчы кино. Хөй чылдар иштинде аяң-чо-рук кылып чораан кайгамчык улуг космос кораблинде тай-бың чуртталга дээш бистиң келир үевисте болуп турар сегиржип алышкын дугайын тоожуп турар.

«Үрээшкин». Дайын соонда Берлинниң бир банкызын үп-тээнииниң дугайында үүлге-диглиг истээн криминалдыг комедия. Тургускан режиссе-ру Франк Бейер.

«Күзезимзе—ынакшыл бээр мен». Валерий Брюсовтуң «Херээженниң демдеглел деп-териниң сөөлгү арынпары» деп тоожузунуң аянынга үн-дезилеп режиссер Василий Панинниң тургускан чаа ажылы-дыр. Тоожу 1910 чыл-да парлаттынган болгаш удаа-ваанда сурагжый берген. Кол рольдарда Вера Сотникова, Нина Русланова, Валерий Золотухин, Ольга Машная, Амаяк Акопян болгаш өске-лер-даа ойнап турар.

«Чөптүг чорукту тургузар дээш». Индий мелодрама. Режиссеру Шибу Митра, кол рольдарда Раджеш Кханна, Падмини Колхапуре. Фильм-ниң болуушкуну Индияның соңгу талазында Кашмир дагларында бир шериг ке-зээнге болуп турар. Капитан Равинниң ролюнда Раджеш Кханна «Чааннар—мээн ой-нүктерим», «Бердиниишкин», «Ынакшылдың шылгалдазы», «Хлеб кескиндизи» деп кино-ларга ойнаан.

«Шыймак чокка» — болгар уран-чечен фильм. Ялмы ег-бүледен үнген ат-алдарның шылгалдазын тудуп шыда-ваан спортчу мөге оолдуң дугайында фильм. Аныяк ак-тер Георгий Стайков моон мурнунда «Ам кайнаар баа-рыл?» «Дүүн» деп киноларга ойнаан болгаш бо кинода ба-за кол рольда.

«Ынакшылдың аяны» (Польша). Сценарийниң ав-тору болгаш тургускан ре-жиссеру Яцек Бромский, оон бо ийиги ажылы болуп турар.

«Чиде берген херечилер»— румын фильм-детектив. Чаа-гай сеткилдиг гайдуктар бол-гаш магалыг чараш херээ-женнер, чараш бойдус ында кол черин ээлээн.

«Кыстың дужу». Геннадий Бегловтуң «Тенекпей» деп романынга үндезилеттинген эротиктиг уран-чечен фильм. Кол маадыр Сергей Авировту Владимир Кнаттың бир ду-гаар ойнааны болур.

«Каналдарны өскертип-шаан» америк уран-чечен фильм. Рольдарда Кэтлин Тэрнэр, Кристофер Рив бол-гаш өскелер-даа ойнап ту-рар.

Үйнук ОЮН.
Киновидеокаттыжыышкынның улуг редакторы.

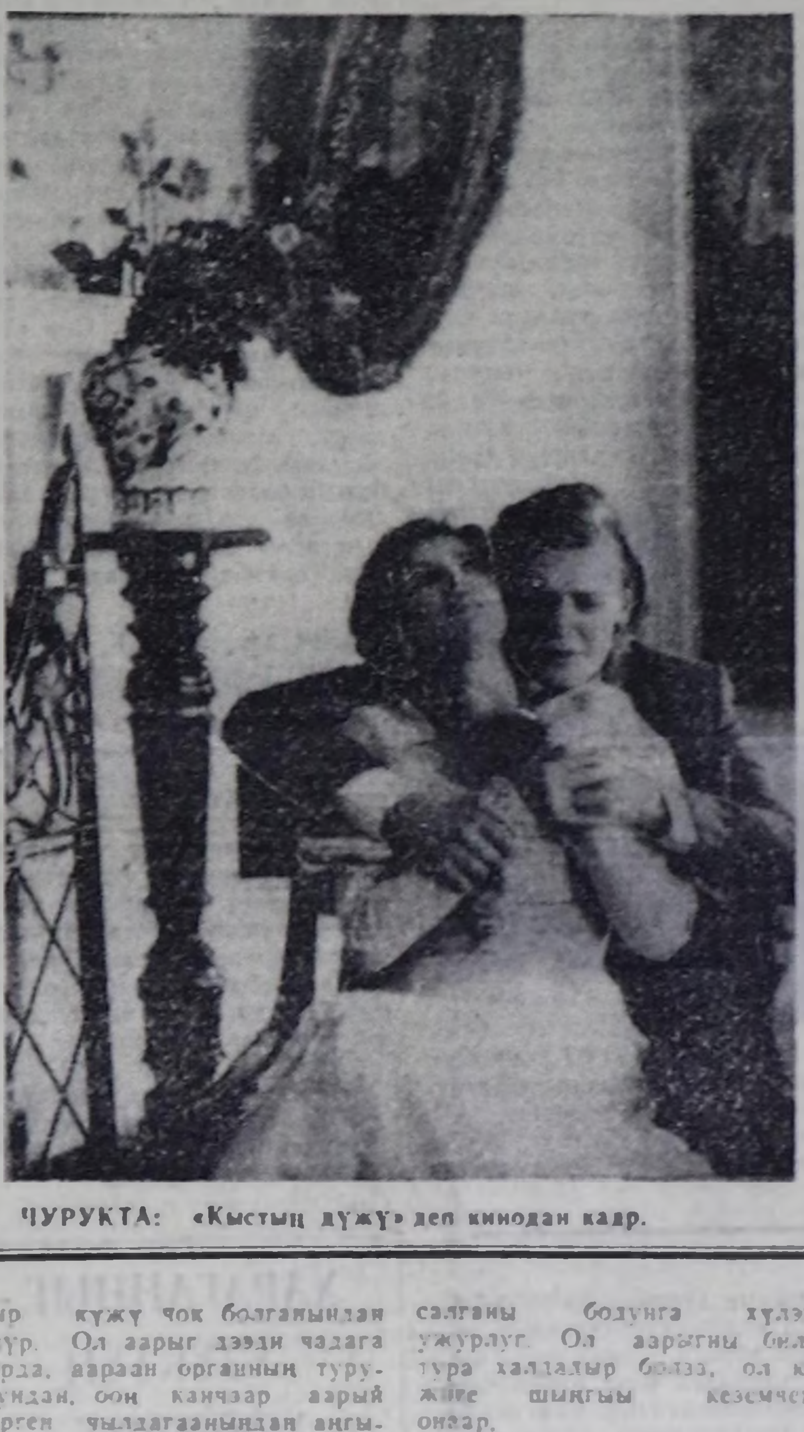

ЧУРУКТА: «Кыстың дужу» деп кинодан кадр.

ТЕЛЕМАРАФОНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Тыва АССР-ниң Күрком-спорту «Амыдыралдың чам-дык кезиин күш-культураже» деп аттыг телемарафонга кир-жиринче чалап тур. Ону 1991 чылдың май 19-та Совет Ты-ваның беш чылы аттыг ста-дионга эрттирер.

Программада: хостуг бол-гаш тыва хүрешке шилилде маргылдаалар, спортчулар-ның көргүзүг оюннары. Эге-лээри 10.00 шакта.

Ук марафонну эрттирер со-рулгазы — күш-культураны сайзырадырының фондузун тургузары, ооң өөзазын бы-жыглаары, амыдыралдың арыг овур-хевирин массалыы-биле пропагандалаары бол-гаш күш-культура-спорт хемчеглериниң шынарын эки-жидери.

Бистиң агар саныывысче ак-ша шилчиирде **«Фонд разви-тия физической культуры и спорта, спецсчёт 14257 РКЦ управления Госбанка г. Кызы-ла МФО 264006» деп бижиир.**

Урутлар спортунга, хоочун-нар болгаш инвалидтер ара-зынга ол талазы-биле ажыл чорударынга деткимче көр-гүскен организацияларга, бү-дүрүлгелерге болгаш хуу ки-жилерге өөрүп четтиришкин-ни илергейлеп тур бис.

Тыва АССР-ниң Күрком-спорту.

КООПЕРАТИВТЕРНИҢ БИЧЕ БОЛГАШ АРЕНДА БҮДҮРҮЛГЕЛЕРИНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Кызыл хоорайның коопе-ративтер эвилелиниң бааза-зынга кооператорларның бол-гаш олча-ажык тывыкчыла-рының республика эвилели тургустунган. Эргидеги эви-лелдиң эт-хөреңгизи чаа тур-густунган эвилелче бүрүн-биле шилчип киргенин дың-надып тур.

Эвилелдиң адреси: 667003, Кызыл хоорай-3, Горная ку-думчузу бажың № 28. Теле-фон № 6-13-60.

• • •

ОРНАП ТУР МЕН

Долузу-биле өртээн төлеп каан болгаш чаагайжыды туттунган ийи өрээлдиг квар-тираны кандыг-даа модель-дин «Жигули» автомобилин-ге орнап тур мен.

Айтырыгны № 2-17-48 те-лефондан билип ап болур.

• • •

УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Красноярскиниң политех-никтиг институдунуң Кызыл-да филиалы техниктиг дээди өөредилге черлеринге кире-рин күзээннерни белеткээр бир болгаш ийи эй хуусаалыг курстарга дыңнакчылар ху-лээп алырын уламчылап ту-рарын дыңнадып тур.

Айтырыгны даразында ад-рестен билип ап болур: Кы-зыл хоорай, Рабочая кудум-чузу 4, Кабинет № 302. Теле-фон № 3-53-72.

• • •

Тураның № 2 ортумак школазы ук школаны 1971 болгаш 1966 чылдарда доос-каннарның ужуражыышкыны болурун дыңнадып тур.

Ужуражыышкын 1991 чыл-дың май 18-те болур.

• • •

ЧАГЫДЫП АЛЫҢАР

Тыва АССР-ниң Министр-лер Чөвүлелиниң «Чазак ме-дээзи» — «Правительствен-ный вестник» солуннуң чагы-дылгазы уламчылап турар. Оон алды айда өртээ — 3 руб. 60 коп.

Чагыдылганы республика-ның бүгү харылзаа белдирле-ринде болгаш «Союзпечать-та» хүлээп ап турар.

• • •

Бай-Тайга районнуң Шуй ортумак школазының 1971 **чылдагы доозукчуларының ужуражыышкыны бо чылдың** май 25-те 10 шакта ук школа-га болурун чарлап тур.

• • •

Улуг-Хем районнуң Ак-Ту-руг ортумак школазының Би-че-кыс Биче-ооловна Донгак-тың адынга 1990 чылдың июнь 16-да тывысканы А № 584630 аттестаттың читкени-биле ону күш чок деп санаар.

КОНЦЕРТЧЕ ЧАЛАЛГА

Москва хоорайга болган студентилерниң болгаш аныяктарның XII Бүгү-делегей фестивалының дипломантызы

«Кыргызстан» деп таныы-ның күрүне ансамблиниң кон-цертери Политиктиг чыры-дыышкын бажыңынга 1991 чылдың май 31-де болур.

Кол уран чүүл удуртукчузу Кыргызстанның улустуң арти-зи Мелис Асылбашев. **Про-граммада** — делегей улуста-рының таныылары.

Концерттер 17.00 болгаш 20.00 шактарда эгелээр.

Билеттерни филармонияның кассазында садып турар.

Коллективтиг чагыгларны база хүлээп алыр. Телефону 2-55-19.

БАЗА КАТАП СПИД

Кижиниң организминде ян-зы-бүрү аарыгларга удур тур-жур арга (иммунитет) эвээш эвес. Кажан шак ындыг арга организмге чок апаарга, ки-жиниң организми бир-ле ду-гаар таварышканы аарыгга бырашпайн баар. Организм-ниң камгаланыр аргазын чок кылыр вирусту эртемденнер сөөлгү чылдарда тодараткан. СПИД аарыы дээрге орга-низмниң аарыгларга удур ви-рус таварыштыр аргазы чок апарганы аарыг хевири.

Амгы үеде ол аарыг бүгү делегейде нептерээн. 110 чурт-ту хаара туткан. Ылангыя Соңгу база Мурнуу Америка-да, Төп Африкада, Барыын Европада... Кадык камгала-лының делегей организация-зы (ВОЗ) бо үеге чедир деле-гейде 10 млн ажыг кижи ол вирустуң эдилекчизи болуп турарын тодараткан.

Бистиң чуртувуста ол аарыг база тыптып келген. Совет Эвилелинде халдавырның эдилекчилери 1050 кижи бол-ган, оларның иштинде 523 ки-жи — бистиң чурттуу, өскеле-ри — даштыкы хамаатылар. Аараан кижилер — 41, олар-ның чартык кезии өлген. Хал-давыр эдилекчилери кижилер-ниң 70 хуузу РСФСР-ниң чурттакчылары болуп турар. Ында 14 харга чедир бичии уруглар база бар.

Бо аарыгның дугайында чүнү билзе богуурул? Аарыг-ны халдадыр кижи — орга-низминде халдавырлыг кижи. Аарыг коллуунда гомосексуа-листер база наркоманнар ара-зында онза нептерээн. Донор-ларның база хан аарыглыг (гемофилия) улустуң аразын-да СПИД база-ла эвээш эвес. Ол аарыгдан аараан уруглар-ның 79 хуузу 6 хардан кудуназылыг, а оларның аараан чылдагааны: организмче хан куттуруп турган азы ие иш-тинге чораан-ла аарый бер-геннер, чок болза авазының эмиг сүдүнден халдавыр ал-ганнар. Организмде халдавыр бар кижилер аарыг эвес-даа болза, боттары ол аарыгны нептередиринге эң айыылдыг бооп турар.

Халдавырның тараар орук-тары мындыг:

1. Хан. 2. Чараа. 3. Карак чажы. 4. Лимфа (эът-бот-та суук чүүл) база эр үре дам-чыштыр халдаар. Ылангыя эр үрезе халдавыр хөй болур.

Бо аарыг эр-херээжен улус-туң харылзаазының үезинде тарап нептерээр, халдаар. Ол ышкаш чедир арыглаттынмаан эмчи херекселдери (шприц, ине дээш өске-даа), аарыг донор кижиниң ханын ажыглаанын-дан база халдаар.

Халдавыр агаар дамчыштыр тарзвас.

Халдавыр организмче кирген соонда үр үениң иштинде аарыгның кандыг-даа хевири көзүлбес, ынчалза-даа ол кижи халдавыр эдилекчизи болу бээр. Аарыгның баштайгы хе-вирлери 2—2,5 чыл эрткенде билдинип келгилээр.

СПИД үезинде кол үрелди-рикчи чүүлдер организмниң иммунитет системазының чет-песиндеи болур. Ол кижиге өске янзы-бүрү аарыглар ты-вылгаш, организмниң камгала-ныр күжү чок болганындан өлүр. Ол аарыг дээди чадага турда, аараан органның туру-жундан, ооң канчаар аарый берген чылдагаанындан аңгы-аңгы аттарлыг болуп турар: өкпе, шөйүнду, мээ болгаш бүгү организмде тарааны. Эң-не бергези ол.

Аарыгның эге чадазында кижиниң шаг-шинээ чок, аажок арыптар, эъди изиир, бестер ыжар. Аарыг кижиде СПИД аарыы барын айтыр көргүзүглер хоочураан ижин-шөйүнду аарыы, үр үеле эът изиири, хоочураан дегдиринш-кин. Бо аарыгның тускайлаан хевириң тодарадып кээр чүве мынчага дээр билдинмес болуп турар.

Ол аарыгны баш удур бол-дурбазынга ажыглаар күштүг эмнер бо хүннерге чедир чок. Бо талазы-биле Кадык кам-галалының делегей организа-циязының национал төптери шыырак шинчилээшкиннерни чорудуп турар.

Бистиң чуртувуста 1987 чыл-да үнген тускай чарлык езу-гаар даштыкыдан келген ха-маатыларга база чигзинниг (риск) бөлүктерниң улуунга эмчи шинчилгезин ылап-ла эрттирер. Ында айтып турары болза организмде ол аарыг-ның халдавыры бар кижи ону тараттпазы-биле бедик харыы-салганы болунга хүлээр ужурлуг. Ол аарыгны биле тура халдадыр болза, ол ки-жиге шыңгыы кеземчени онаар.

СПИД коллуунда чуртталга-ның хевириндеп хамааржыр. Ынчангаш кижи бүрүзүнүң боттуң иштики арыг-шеверин, ол ышкаш эр-херээжен харыл-заа органнарынга арыг-шевер-ни сагыыры база коичуг чугу-ла. Шак ындыг харылзааларны янган база үй-балай, кичээн-гей, харысалга чок чорудары онза айыылдыг. Ылангыя эр улус аарыгдан камгаланырынга презервативтерни ажыглаар болза чогуур. Оларны бүдүре-рин көвүдеткен.

Арагалзашкын болгаш нарко-мания СПИД-тиң профилак-тиказынга шаптык кадып ту-рар. Ынчангаш бо багай та-лаларны чайладыры база бир чугула чүүлдер болур.

СПИД аарыының дугайын кижи бүрүзү билири албан. Бисте база эрткен чылын тус-кай төпту тургускан. Район-нарга лабораторияларны ажы-дар. Аңаа чонну шинчилээр организастаар. Ол бүгүнү кон-трольга алган, боттандырар дээш кичээнгейни күштелдир-ген.

Галина МААДЫ.
Кадык камгалал министерство-зунуң кол акушер-гинекологу.

Эмчиниң сүмези

Республиканың кадыкшыл-га төвү шак мындыг айтырыг-ны сонуургап көргеш, аныяк-өскен ол хамчык дугайында чүнү билирин тодарадыры-биле айтырыглыг анкеталарны таратткан. Ол аарыгның дуга-йында чүнү билирин, оон кан-чаар камгаланырын айтырган турган.

№ 4 ХПТУ-нуң сургуулда-рынга, № 2, 7 школаларның өөреникчилеринге анкеталар-ны тараткан бис. Ында СПИД-биле холбашкан он беш айтырыг кирип турар. Ай-тырыгга харыылап турган-нарның ортумак назыны — 15-20 хар. Шупту 187 анкета-ны берген. Харыыларга кым-даа ат салбас, чүгле харыы-ны бижип каан болур.

Харыыларны анализтеп көөрге, олар чүүл-бүрү. Ын-чаамыже харыылааннарның кол кезии СПИД аарыг-биле аарырының айыылын билип турары билдингеп. «СПИД-тен аараанңарны кандыг улус деп болзаар силер?» деп айты-рыгга хоорайның № 7 школа-зының өөреникчилери (шупту 41 кижи) аңгы-аңгы харыы-лаан болуп турар. Үш кижи — кем-херек үүлгедикчилери-дир дээн, 12 кижи — бүдүш чоктар, 7 кижи — кызаргат-каннар, 33 кижи — кадыг-лааннар-дыр деп харыылаан. Аарыг кижини канчаар көөр силер? деп айтырыгга: 14 ки-жи — кандыг-даа хамаарылга чок дээн, 13 кижи — кээргээр болган, 11 кижи — хараадаан.

СПИД канчаар халдаарыл деп айтырыгга — чээрби ажыг кижи — секс харылзаалар үе-зинде, эң хөй кезии—хан ку-дуп турда деп харыылаан. А 15 кижи хирлиг инелер ажыг-лаанындан дээрзин чугаа-лаан.

Петр БОСЕНКО.
Кадыкшылга төвүнүң эм-чизи.

БАЙЫРЛАЛЧЕ ЧАЛАЛГА

Тывага национал хосталга дээш Тарлашкын тулчуушкуну-нуң 70 чыл оюу болгаш май 9-туң Тиилелге хүнүнүң каттыш-кан байырлалы май 19-та Эрзин районнуң «Чаа орук» сов-хозтуң төвү Бай-Даг суурга болуп эртер. Байырлалга кээп киржир кузелдиг районнар, улетпур, бүдүрүлгелер болгаш албан организациялар черлерин Бай-Даг кедээ Совед бол-гаш «Чаа орук» совхозтуң дирекциязы чалап тур.

Байырлалдың программазында

1. Национал хосталга дээш Тарлашкын тулчуушкунунга амы-тынын берген маадырларның тураскаалынга сактыыш-кынның болгаш чечектер салыышкыны.
2. Районнуң уран чүүл коллективтериниң улуг концерти.
3. Байырлалга тураскааткан 128 улуг, 32 аныяк мөгелер-ниң хүрежи.
4. Аът чарыжы.
5. Марафон 17 километрге.

Чалалга ёзугаар келир черлер байырлалга хүрештирер мө-гелеринге болгаш чарыштырар аъттарынга чагыгларны май 16-га чедир Бай-Даг кедээ Совединге болгаш «Чаа орук» совхозтуң дирекциязынга киирерин дыңнаттывыс.

Байырлалга чонуң херегцел бараанныарын болгаш аъш-чем аймаан хостуг ортек-биле садыглаар.

Байырлал эрттирер оргкомитет.

КИНО

МАЙ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Я свершу правосудие» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шак-тарда.

«ПИОНЕР»: «Двенадцать месяцев» 9.00, 12.40. **«Прин-цесса с Луны»** 10.20, 14.00. «Танцуй, танцуй!» (2 серия-лыг, Индия) 16.20. «Без ш-рапины» 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Взлом» 14.30, 16.40, 18.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сети любви» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/т: «Искусство любви» (Польша) 17.20, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор —3-43-34; ◆ оралакчы-лары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партий-жи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82 3-36-25 ◆ советтер ажылының — 3-34-93, 3-11-23 ◆ улетпур — 3-34-49, 3-36-72 ◆ малгаш ажыл-агыйы — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ◆ чагаа килдизи — 3-39-02; ◆ эчүлга — 3-34-93; ◆ корректорлар—3-34-19; ◆ үндүрүкчүлер—2-27-41; ◆ солун келбейн баргаңда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер.
Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажылы.
Тиражы 27915 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетин-киң болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 90.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
май
15
среда
№ 86 (14586)

(Чагылдар өртээ 6 көп.)
Садар өртээ 10 көп.

ДҮҮН

ТИИЛЕЛГЕЛИГ ЧАНЫП КЕЛГЕН

Моол Арат Республиканың Увс аймааның төвү Улангом хоорайга хостуг хүрешке школачыларның бирги чери дээш улуг маргылдаа болган. Анаа Тываның уругларның спорт школаларының 10 хире мөгелери база киришкен.

Моол черге болган ол улуг маргылдаага тыва өөреникчилер улуг чедиишкинниг болган. Хостуг хүрешке бирги черлерни 32, 36, 40, 52, 60 килограмм деңзилерге Руслан Ховалыг (Кызыл), Байыр Куулар (Чадаана), Белек Куулар (Чадаана), Биче-оол Буян (Кызыл), Хеймер-оол Саая (Чадаана) олар онагларын арыг октааш, тиилекчи болуп шылгарааннар. Ол ышкаш 56 килограмм деңзиге Чадаана хоорайның уругларының спорт школазының өөреникчизи Артур Делгер-оол ийиги черни алган.

Өөреникчилерниң ол улуг маргылдаазынга чемпион болган школачылар дүүн шаңнал-макталдыг чанып келген. Келир үениң мөгелеринге ада-иелери, эш-өөрү чоргаарланыр.

БӨГҮН

СЕМИНАР-ӨӨРЕДИЛГЕ

Районнарда эге класс башкылары болгаш уруглар албан черлериниң кижизидикчилери, методистери барык 70 хире кижи уругларны күш-ажылга, эстетикага, күш-культурага кижизидер талазы-биле түр өөредилгени Кызыл хоорайның школаларында, уруглар садиктеринде эртип турар.

Тыва АССР-ниң улус өөредилге министриниң оралакчызы Любовь Марченко, республиканың башкылар билии бедидер институдунуң школа назы четпээн уруглар кафедразының эргелекчизи Белек-кыс Монгуш районнардан келген эге класс башкыларын, ясли-сад ажылдакчыларын үш бөлүкке үскеш, өөредилгени организастыг чорудуп турар. Чамдык башкылар, кижизидикчилер дүүн Кызылдың № 27 садиинге баргаш, уруглар кижизидилгезиниң талазы-биле өөредилгени чоруткан болгаш арга-дуржулганы солушкан.

Бөгүн ясли-сад ажылдакчылары, башкылар Кызылдың 2, 11, 12 дугаар школаларынга болгаш № 24, 37 ясли-садтарынга барып, кичээлдерин уламчылап, уругларны күш-ажылга, эстетикага, күш-культурага кижизидер талазы-биле дуржулга солчуп, ажык чугааны кылырлар.

ДААРТА

УЖУРАЖЫР

Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң улуг эртем ажылдакчызы, бот-тывынгыр композитор Мерген-оол Нурсат болгаш музейниң фонд эргелекчизи Тамара Нурсат, эртем ажылдакчызы Анна Дыртык-оол даарта Тожу районче ужуражылгаже болгаш школа музейлеринге дуза чедирери-биле чоруптар.

Тоора-Хемниң Культура бажыңынга музейниң эртем ажылдакчызы Мерген-оол Нурсат сарыг шажын эртеминиң чамдык айтырыгларын чоңга тайылбырлап, кижиниң төрүттүнген хүнүн, айын, чылын барымдаалап тургаш, кижилерниң ниити байдалын канчаар тодарадып болурун база тайылбырлаар. Ол ышкаш хүрээ-хииттиң хөгжүм херекселдериниң делгелгезин организастап, чамдык херекселдерге ойнаар.

Музейниң ажылдакчылары Тамара Нурсат, Анна Дыртык-оол районнуң школаларынга барып, музейлерге боттуг дузаны чедирер.

ДҮЖҮТТҮҢ САЛЫМ-ЧОЛУ — СУГГАТТА

Часкы хову ажылдары

Бүгү чурт рынокче кирип турар үеде ажылчы чоннуң амыдыралын экижидеринге чер ажылдакчыларының ролю база улуг болуп турар. Олар тараа культураларын өстүргеш, оон аъш-чем аймаан белеткеп алырының курлавырын тургузуп турарлар. Ындыг-даа болза, сөөлгү чылдарда черден ап турар дүжүдүвүс, черге хамаарылгавыс бо үениң негелделеринге ыракта дүүшпес апарган. Черниң дүжүткүр чоруу кудулаан. Чылдың-на тараа, картофель, ногаа бүдүрериниң база мал чемин белеткээриниң планнарын күүсетпези чаңчыл апар чыдар. Ону күүсетпээн кижилерден негелде кудулаан, харысалга онаары уттундурган. Бүгү-ле чүүл ала-чайгаарлаашкынче кирген. Ооң түңнелинде бистиң магазиннеривистиң делгиирлеринде сүт, эът, колбаса эвээжеп турар.

Саян артындан чеже дилеңир бис. Ам бүгү-ле чүвениң өртээ улгаткан. Ынчангаш бар аргаларны, курлавырларны, билиивисти дүжүт өстүрүп алырынче угландырар ужурлуг бис. Эрткен чылдарның чазыгларын, ажыл-агыйжы эвес чорууувусту өөренип, оон түңнел үндүрер апаар бис.

Бо чылдың агаар-бойдузунуң байдалы өөрүнчүг эвес. Май-июнь айларда чаашкын эвээш болуру баш бурунгаар билдине берген. Час узамдыкан, хаттыг, когурумнуг, соок. Черниң шыгын кургады хадып каапкан. Ынчангаш бедик дүжүттү өстүрүп алырынга, ооң салым-чолун шиитпирлээринге кара чаңгыс магадылал— суггатты шын, шынарлыг чорудары. Элбек дүжүттү суггат ачызы-биле чедип алырын чамдык совхозтарның практиказы көргүскен болгай.

Суггарылга ажылы ниити республикада ындыг-ла эки эвес. Суггаттыг черлерниң шөлдери улгадырдан кызырлып турар. 1961 чылда республиканың Статистика эргелелиниң берген отчётунда ниити суггаттыг шөл 101 муң га ажып турган болза, ам 42 муң га чедир кызырылган. Ол кагдынган шөлдерни катап тургузар дугайында чугула хемчеглерни алырын үе негеп келген. Кайы-даа ажыл-агыйларның девискээринде араттарның бурунгу буга-сумуннарының соргаа бар. Ол үеде оларны хол-биле казып турган болгай. Ам дээрге ажыл-агый бүрүзүнде буга тыртар, казар күчүлүг техника бар. Бо куруккан черлерни ажыглаарынче кичээнгей салырын амыдырал негей берген. Бир гектар кур болгаш куруккан чер эргижирээн 10 гектар черни солуур болгай. Ынчангаш кур, ээзирээн шөлдерни ажыглап тургаш, ирээн, дүжүт бербестээн черлерни дыштандырып, куруктуруп ап болур.

Суггаттыг шөлдерниң буга-сумуннарын күзүн белеткеп, тыртып албаска, чазын халас хөй үени эрттирип, хөй сугну чедир ажыглавайн турарывыс чажыт эвес. Суггаттыг шөл бүрүзүн бригадаларга, звеноларга, малчыннарга, коллективтерге доктаамал быжыглаары чугула. Барыын-Хемчик районнуң «Барлык», Бай-Тайга районнуң «Бай-Тал», Сүт-Хөл районнуң «Алдан-Маадыр» совхозтарда, «Сүмбер-Уула» колхозта суггаттыг шөл бүрүзү ээлиг. Олар кажан, кандыг ажылдар чорударын, кайы үеде суггарарын, дүжүттү кажан ажаап алырын эки билирлер. Ынчангаш ол ажыл-агыйларның черден бедик дүжүт өстүрүп ап турарының чажыды ында.

Суггарылга дээрге нарын, күш үндүрер берге ажыл. Дуржулгалыг суггатчыларны арга-дуржулгазы кууду кижилерге, ылаңгыя чаа ажылдап чоруур аныяктарга быжыглап, оларны өөредири, ажылга чаңчыктырары артык эвес.

Чамдык ажыл-агыйлар черни күзүн суггарып, кыжын булуктадыр ажылларны чорудуп турар. Олар часкы суггатты апрель айда-ла чорудуп, харның сарыг-суун ажыглап турар.

Суггатчыларны тускай идиктер, эт-херекселдер-биле чогуур үезинде хандырар херек. Суггарылганың темпизи оон база хамааржыр.

Сөөлгү үеде районнарда суггарылга системаларының удуртукчулары, тускай эртемниглери база ажыл-агыйларның удуртукчулары ажыл-херекти аразында чууй кагжыр, сугну чогуур үезинде шөлдерже бадырбас, кол болгаш ажылчын буга достерин септевес, оларның уннарында үнген тал, теректерни, бок үнүштерни күзүн аштап, арыглавас чорук часкы үеде сугну чоп ажыглаарынга улуг шаптык боор турар. Чүгле ажыл-агыйларже, Тыва агроүлетпүр эвилелинче чууй кагбайн, оларны чемелеп турбайн күштүг техника-биле чепсегленген, бедик мергежилдиг кадрларлыг Тываның мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының талазы-биле төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжыышкынындан (начальниги Н. А. Жоголь) шиңгыы айтырар үе келген.

Бедик дүжүттү өстүрүп алыры— бистиң шуптувустуң херээвис. Демнежип тургаш ажылдаар болзувусса, бедик дүжүттү өстүрүп алыр бис. Чамдык ажыл-агыйларда суггатчыларга таарымчалыг байдалды тургуспаанындан, ылаңгыя сөөртүп чоруур чылыг вагончиктер, майгыннар-биле хандырбаанындан, шөлдерни чүгле хүндүс суггарып турар. Дүне туразында аксыпкан суг шөлдерни, оруктарны хооргалдап кааптар. Ооң түңнелинде дыка хөй шөлдер ажыглаттынмайн артып кагдынып турар. Ажыл-агый бүрүзүнге дүнеки ээлчег тургузары черле ажыктыг.

Эрткен чылын республика суггаттыг черлерден тараа культураларын дөңгүп-ле 10,1, картофельди —67, ногааны—87, хөй чылдыг сигенни —22, чаңгыс чылдыг сигенни — 12, кукурузаның ногаан массазын 57 центнерни ажаап алган. Чамдык ажыл-агыйлар суггаттыг шөлдерден оон-даа кудуу дүжүттү алганнар.

Мал чеминиң курлавырын тургузуп алырынга хөй чылдыг сиген улуг рольду ойнаар. Ажыл-агыйларның 22 муң гектар ындыг сигени суггаттыг шөлдерде. Оларны багай ажыглап, чогуур үезинде суггарбайн турарывыстан, дөңгүп-ле чаңгыс дүжүт ап турарывыс шүшпен, ажыл-агыйжы эвес, олутпай чорууvустуң түңнели-дир деп шүгүмчүлекчи ёзу-биле көөр ужурлуг бис.

Хөй чылдыг сиген шөлдеринден бир гадан ортумаа-биле 45-75 центнер дүжүттү чылдың-на ап келген «Бай-Тал», «Алдан-Маадыр», «Күш-ажылдың хостуу» совхозтарда болгаш «Сүмбер-Уула» колхозта звеноларның ажылын, дуржулгазын өөренири чугула. Мооң мурнунда чылдарда суггатчы мурнакчы звеноларның дуржулгазын солуннарга чырыдып, тускай плакаттар кылдыр үндүрүп турган болза, ол база уттундуруп бар чыдар.

Тараа культураларын өстүрер талазы-биле «Алдан-Маадыр» совхозта Сергей Бызытпаның, Өпей-оол Монгуштуң, Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозта Валерий Чаткарның, кукурузаның ногаан массазын өстүрер талазы-биле «Революцияның чалбыжы» совхозта Михаил Петровтуң, «Шекпээр» совхозта Борис Монгуштуң, «Х Улуг хурал» совхозта Иван Клюевтиң, картофель өстүрер талазы-биле «Хемчик» совхозта Антон Хомушкунуң, «Шекпээр» совхозта Вячеслав Куударның, «Күш-ажылдың хостуу» совхозта Дадар-оол Иргектиң, «Ленинчи орук» совхозта Виктор Адыяның, ногаа өстүрер талазы-биле «Кара-Хаак» совхозта Татьяна Чарашпанның, Фаина Барынованың, «Бурунгаар» совхозта Анчимаа Түлүштүң болгаш өскелерниң-даа арга-дуржулгазын чырыдып, тускай плакаттар кылдыр үндүрер болза, оон хөй чүүлдүг амыдыралга шиңгээдип алыр арганы бээр боор деп саналдыг мен.

Бо хүннерде частың соок, когурумнуг байдалы суггарылгага шаптыктап, чамдык ажыл-агыйлар аңза багай белеткенип алганы-биле бо ажыл ниити республикада шуудавайн турар.

Суггарылга ажылынче «Алдан-Маадыр», «Сүт-Хөл», «Ак-Туруг», «Күш-ажылдың хостуу», «Чыраа-Бажы», «Искра», «Барлык», «Дөң-Терезин» совхозтарда, «Сүмбер-Уула», «Хорум-Даг» колхозтарда звенолар массалыг кирип турда, Таңды, Каа-Хем, Кызыл районнарның чамдык ажыл-агыйлары шүшпен, олутпай чоруун көргүзүп, эрткен чылдарның уржуктарын ам-даа билбейн турары хомуданчыг.

«Часкы хүн — чылды чемгерер» деп чоннуң ханы утказыг чугаазы бар. Ниитизи-биле бо чылын республиканың ажыл-агыйларында часкы хову ажылдарынга белеткел эрткен чылдаазындан дээре болуп турар. Ону хөй-хөй ажыл-агыйлардан көрүп болур.

Агаар-бойдустуң байдалын өөренип көргеш, бо хүннерде тараа культураларын чаштырар ажылды доозар херек. Оон башка хөлүн эрттир орайтадыр болза, тараа бышпастап, хар адаанче кирип, мал са базып, малга чиртип алырывысты база бодаар херек. Кол-ла чүве—хөрзүннү эки белеткеп алыры. Үнүштүң үнеринге чылыг, шык херек болгай. Когурумнуг үеле тараа культураларын чажып каарга-даа, хазып каап тып болур. Хөй чарыгдал үндүрүп, ону катап чажар ужурга таваржып тургулаан бис. Ону база өөренип көрзе эки.

Рынок үезинче кирип тура, оон алыс утказын ханы угаап билиривис чугула. Бүгү-ле чүвениң өртээ улгаткан болгай. Бир кочал картофель 10, бир кг согуна — 9, бир кг огурец — 12 рубль, а бир хлеб өртээ — 76 көпеек. Бола чүүлдерден түңнел үндүрүп, боттарывыска аъш-чем аймаан курлап алыры-биле бар аргаларны, курлавырларны шын ажыглаар база ниитиниң малынга четчир, шынарлыг чемни белеткеп алыр ужурлуг бис. Кол-ла чүве ажыл-агыйларның бүгү суггаттыг шөлдерин база бажыңнарывыс чанында, дачаларывыста черивисти чөптүг ажыглааш, элбек дүжүт алыры — ам чугула сорулгавыс.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Тыва агроүлетпүр эвилелинде килдис эргелекчизи.

Үүрмектеп садар өртектерни өстүргени-биле холбаштыр чоннуң каражазының орнун дуглаар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Уругларның школа болгаш өске-даа идик-хевиниң үүрмектеп садар өртектерин хары утда улгаттырганы-биле холбаштыр уругларлыг өг-бүлелерниң болгаш өөренип турар аныяктарының социал камгалалынга немелде магадылалдарны тургузар сорулга-биле база чуртта байдалды экижидип тургузар болгаш кризисти ажып эртер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында кады кылган медеглелди удуртулга болдурбушаан, **доктаадырым болза:**

1. ССРЭ Президентизиниң 1991 чылдың март 19-та үндүрген «Үүрмектеп садар өртектер реформазының болгаш чоннуң социал камгалалының дугайында» Чарлыында көрдүнген негелделерге дүүштүр боттандырып турар компенсация төлээшкиннери-биле чергелештир уругларның школа болгаш өске-даа идик-хеп комплектилерин садып алыр сорулгалыг болгаш дараазында хемчээлдерге көрдүнген чыл санында бээр төлээшкиннерин доктаадып тургузар дугайында ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң саналын хүлээп алыр:

школа назыны четпээн уругларга болгаш 13 хар чедир назылыг школачыларга— 200 рубль;

13 хардан өрү назылыг школачыларга, а ол ышкаш ССРЭ чазааның шиитпирлеринге дүүштүр идик-хеп болгаш аъш-чем-биле хандыртынмайн турар профессионал-техниктиг өөредилге черлериниң сургуулдарынга — 250 рубль.

2. Тус черниң агаар-бойдузун барымдаалап көрүп тургаш, школа назыны четпээн уругларга, хүндүскү школаларның өөреникчилеринге, а ол ышкаш профессионал-техниктиг өөредилге черлериниң сургуулдарынга идик-хептиң таарзжыр комплектилерин тодарадырын республикалар чазактарынга, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи болгаш айтыышкын бээр органнарынга сүмелээр.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.
1991 чылдың май 13.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Пленуму

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Пленуму Москвага май 13-те болган. Ону РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары И. К. Полозков ажыткан.

Пленумга кризиске удур программаларны боттандырып турар байдалдарда чоннуң социал камгалалының хемчеглерин боттандырар талазы-биле партия организацияларының сорулгаларының дугайында, РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларынга киржириниң дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының секретары А. Г. Мельниковтуң Пленумга кылган илеткелиниң талазы-биле партияның Тула обкомунуң бирги секретары А. И. Костюрин, Красноярск хоорайда «Сибтяжмаш» каттыжыышкынның бригадири Н. М. Третьяков, партия Краснодар обкомунуң бирги секретары А. В. Маслов, Тюмень областа Исет районнуң Мичурин аттыг колхозунда арендатор Н. А. Сметанин болгаш оон-даа өскелер санал берген. Санал бергеннер республиканы кризистиг байдалдан үндүрер уштуп алырының, чоңга социал магадылалдарны хандырарының дугайын чугаалаан.

Пленумнуң киржикчилери РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларынга киржириниң дугайында айтырыгны база чугаалашкан. Президентиниң кандидатуразынга Н. И. Рыжковтуң болгаш Б. В. Громовтуң кандидатураларын саналдап кирип турган. Чиңгиг дискуссияның түңнелинде коммунистер Н. И. Рыжковтуң кандидатуразын деткиир деп шиитпирни хүлээп алган.

Пленум организастыг айтырыгларны база чугаалашкан.

Пленумнуң ажылынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары О. С. Шенин болгаш өске-даа эштер киришкен.

(РосСЭТА).

СОҢГУКЧУЛАРЫНГА ЧОРААН

ССРЭ-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутады, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин бодунуң округунуң соңгукчулары-биле ужурашкан.

Бистер, соңгукчулар, улус депутады, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинниң Тываның социал-экономиктиг болгаш культура хөгжүлдезинге үндүрүп турар күжүн, энергиязын, билиин эки билир бис. Депутаттың ажыл-чорудулгазын ам-даа ханы билип алыр дээш мугур-аксыжылар чыглып, оон-биле ужуражылганы четтикпейн манап турганнар.

Баштайгы хүнде депутат ССРЭ-ниң 60 чылы болгаш «Мөген-Бүрен» совхозтарның чамдык малчыннарының аалдарынга кирип, кышты кандыг эрттиргенин, оларның амыдырал-чурттаалгазы-биле таныжып, чуртта болуп турар болуушкуннар дугайын чугаалап берген. Ол орук тудугжулары-биле, кызыгааржылар-биле база ужурашкан.

Районда мал кыштаглаашкыны нарын байдалда эрткен. Улуг-даа, чаш-даа мал хорамчалыг болган. Төрүүр ужурлуг 27651 баш хойнуң 24553-ү оолдаан. Оон 18697 хураган алдынган. 100 башка онааштыр 67 хураган болган. Чүс өшкүге онааштыр 46 хуу анай камгалаттынган. Бо чылдың дөрт айларының түңнели-биле 5800 хире улуг, биче мал хораан. Ажылда четпестер хөй. Байдал бир дески эвес. Ол дугайында малчыннар депутатка ажыт-чажыт чогу-биле чугаалап бергеннер.

Дараазында хүн Г. Ч. Ширшин Мугур-Аксы суурнуң бүдүрүлге, организация, албан черлеринге барып, ында ажылдап турар кижилер-биле ужурашкан.

Улус депутады, партия рескомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинниң соңгукчулар-биле ужуражылгазы Мугур-Аксы суурга хөй киржикчилиг болган. Улус депутады аңаа чуртта болгаш республикада амгы ниитилел-политиктиг база экономиктиг байдал, кризистиг байдалдан үнер талазы-биле чазактың ап чорудуп турары хемчеглер дугайын чугаалаан. Рынок харылзааларынче шилчип турар бо үеде, өртектерниң өскени-биле холбаштыр, хандырылганың деңнели куду өг-бүлелерниң, пенсионерлерниң, инвалидтерниң, аныяктарның, студентилерниң болгаш сургуулдарының социал камгалалының талазы-биле партия, ажыл-агый органнарының мурнунда салдынган сорулгалар дугайын база чугаалаан. Оон-биле кады ол соңгукчуларның чагыгларын күүседир дээш канчаар ажылдап, чүнү кылып турарын тайылбырлап, дыңнадыг кылган. Чижээ, депутат Хандагайты — Мугур-Аксы автоорууктуң, Мугур-Аксы суурда 96 оруннуг эмнелгениң, 140 оруннуг уруглар садының тудуун дүргедедир сорулгалыг боттуг хемчеглерни алыр талазы-биле ажылдап турар. Улус депутадының дилээ-биле мөңгүн-тайгажыларның аргыжылгазынга таарымчалыг, эптиг болур кылдыр оларга хонуп-дүжер чер — общежитие, гараж дээн чүүлдер тудуу кылыр черни Кызыл хооркүүском үндүрүп берген.

Соңгукчуларның чагыглары эвээш эвес, күүсеттинип турарындан аңгыда, саң-хөө база материалдыг курлавырларның чедишпейн турарындан, боттандырары ам дээрезинде болбайн турар чагыглар база бар. Ынчалза-жок оларның күүселдези дээш хемчеглер алдынар. Бо айтырыглар-биле кады Г. Ч. Ширшин районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң моон соңгаарты сорулгаларынга доктаап, ол дугайын чугаалап тура, мөңгүн-тайгажыларның кичээнгейин мал ажылын, арат ажыл-агыйын хөгжүдериниң айтырыгларынче, аңаа аныяктарны, пенсионерлерни киириштирип, хаара тударынче углаан. Ооң-биле кады тудуг объектилериниң тударын дүргедедиринге тус черниң бодунда кылын үндүрүп турар туүйбунуң ажы улуг дээрзиниң дугайында чугаа база болган.

Г. Ч. Ширшин түңнелинде соңгукчуларның айтырыгларынга харыылаан.

Партия райкомунга база ужуражылга болган. Г. Ч. Ширшин аңаа районда партияның эге организацияларының секретарьлары-биле чугаа үезинде СЭКП Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль Комиссиязының апрель (1991 ч.) Пленумунуң база партия республика комитединиң болгаш партияның республика организациязының контроль комиссиязының чоокта чаа болуп эрткен каттышкан пленумунуң шиитпирлерин боттандырар сорулгалар дугайында чугаалаан.

Маспый-оол ОНДАР.
Мөңгүн-Тайга район.

Ховар күүседиглерниң кыдат мастерлери

«ЦИГУННУҢ АЛДЫН ЧЕЧЭЭ»

Делегейде ховар «Цигуннуң алдын чечээ» деп кыдат цигун, у-шу бурунгу күүседиглерниң хевирлериниң аргаларын ажыглап чоруур кыдат артистерниң ансамбли удавас Кызылга аалдап келир деп чарлалдар кудумчу бүрүзүнге көстүп келген. Ооң программазында баш кырынга салган даштарны чуура шаварын, кызыл-даван үүрмектеп каан шил кырынга, селеме бистеринге оюн көргүзери, боостааже бижектер-биле кирип шанчары, мотоцикл-биле чыткан (Төнчүзү 4-кү арында).

Көк-тейжилер дег ажылдаар болза...

Ындыг-ла ыраак эвес үеде тыва улус сүттен 30 хире аңгы-аңгы ак чем аймаан кылып чип, ижип чораан дээр. Февраль, март айларда бистерниң ылаңгыя хоорай чурттакчыларының эртен эрте туруп кээп, магазин, ажыттынарынга чедир бир-ийи шак манап, ооң соонда иткилежип, басчылажып тургаш, садып ижип турган сүдүвүс сугга эзилдирип каан кургаг сүт-түр дээрзин кичээнгейлиг кижи амзааш-ла, билип каар турду. Бистер харын ындыгдыр бис, кургаг сүт-даа болза, садып ижип олурар. А суурларда сүт садып турар эвес. Мал-маган тутпайн турар өг-бүлелер, ылаңгыя оларның бичии чаштары, сүт чок канчап амыдырап-чурттап олурарларыл? Нарын-на айтырыг.

Маңаа харыы бээр дээр болза, республиканың мал ажылының эрткен чылгы түңнелдерин көрүптерге-ле, четчир болур ужурлуг. Республиканың 80 хире сүт-бараан фермаларының чүгле чаңгызында чыл дургузунда бир инекке онааштыр ортумаа-биле 3 муң килограмм ажыг, чүгле бежинде 2 муң ажыг килограмм сүт саап алдынып турар. А хөй кезиинде ол көргүзүг бүдүн чартык муң хире, харын-даа муң килограмм четпейн турар фермалар эвээш эвес. Билдингири-биле чугаалаар болза, хүнде бир инектен 3-ле килограмм хире сүт саап ап турар фермалар бар. Сүткүр өшкүден безин оон хөй сүттү саап ап болур. Мындыг эвээш сүт чедишпес болбайн канчаар.

Байдалды канчаар экижидип болурул? Ол дугайында сонуургалдыг чугаа чоокта чаа Кызыл районнуң «Көк-Тей» сүт-бараан фермазынга болуп эрткен «Үш муңчулар клувунуң» ээлчеглиг хуралынга болган. Чыл дургузунда бир инекке онааштыр ортумаа-биле 3 муң ажыг килограмм сүт саап ап турар саанчылар ооң кежигүнү болурун сагындырып каары артык эвес боор.

Клубтуң даргазы, «Көк-Тей» совхозтуң мурнакчы саанчызы Борис Сат, эрткен чылгы республика чемпиону, бир инекке онааштыр 4198 килограмм сүт сагган Римма Допчун-оол ужуражылганың эгезинде чыылганнарны фермазы-биле таныштырган. Фермада онзагай чүү-даа чок, кажаалары, дериг-херекселдери оон оранчок эки фермалар республикада хөй. Ынчалза-даа үстүнде айыткаңым эң эки көргүзүглүг дыл кара чаңгыс фермавыс ол. Ооң чедиишкиниң ажылының чажыды чүдел?

— Кандыг-даа ферманың чедиишкининиң ажылы үш кол үндезининиг, ол дээрге — ажылчыннар, инектер болгаш мал чеми — «Көк-Тей» совхозтуң кол зоотехниги Л. Г. Сагаан ынчаар санап турар. — Ол үш кол үндезин аразында сырый холбаалыг. Ажылынга бердинген, кызымак ажылчыннар кандыг-даа иштиң чедиишкининиң болурунуң үндезини болгай, ынчалза-даа сүт бербес, уксаазы өске инектерден хөй сүт алдынмас, бодунуң ээлчээнде чеже-даа сүткүр уксаалыг инектерден мал чеми чок болза, база-ла хөй сүт алдынмас.

Чогум-на ынчангаш фермада бо чүүлдерже кол кичээнгей салдынып турар.

Ажылчыннар. Фермада ажылдап турарларга чурттаарынга болгаш ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче улуг күш үндүртүнүп турар. Ферма төвүнде ийи каът «Малчыннар бажыңы» туттунган. Ында столовая (эртээ биеэги хевээр, 70-80 көпеек-биле тоттур чемненип ап болур, саанчыларны, өске-даа ажылчыннарны төлевилдип чемгерериниден аңгыда, кадатка хүнзээр инек кадарчыларын хүнде ийи катап машина-биле чедип, халас чемгерип турар), дажок делгем кызыл-булуң, хеп чуур чер (чүгле ажылчын хеп эвес) дээш, оон-даа өске дузалал өрээлдер эвээш эвес. Оон аңгыда, магазин, клуб, уруглар садиги фермада база бар. Ажылчыннарның чурттап турар бажыңнары, уруглар садиги халас. Уруг-дарыы хөй өг-бүлелерге, бот иелерге кыжын одаар ыяшты, хөмүр-дашты база-ла халас дүжүрүп бээр. Бажыңнар чамының дузалал ажыл-агыйларының хөгжүлдезинче улуг кичээнгей салдынып турар. Оон-даа өске чиигелделер, таарымчалыг байдалдар эвээш эвес.

Инектер. Олар инек коданында инектер шуптузу — симменталь уксааның «Элита-рекорд», «Элита», бирги класстың инектери. Инек бүрүзү, ооң салгалдары тускай карточкаларда демдеглеттинген. Кыжын инек төрүүр үеде эң дуржулгалыг саанчылар боттарының саап турары инектерин солуур саанчыларга түр када хүлээдип бергеш, чүгле төрүүр инектер-биле ажылдап кирип тер. Төрүүр инектерни ажаап-караактап, төрүткеш, он хонук иштинде чаажыктырып, ижиктиргеш, саап турар ээлеринге хүлээдип бээр. Клубтуң даргазы Борис Даш-оолович Сат кыжын үеде ам чеди чыл уламчылап ынчаар ажылдап келген.

Мал чеми. Фермада мал чеми — дажок нарын айтырыг. Инектерни кадарар чер чедишпезинден, чайын безин сөөртүп келген чем-биле немей чемгерип турар. Ниитизи-биле мал чемин көвүдедири дээш совхоз чүнү-даа харамнанмайн турар. Ынчангаш бо эртип турар нарын кышты безин ферманың инектери хүр ашкан.

Ужуражылгага оон-даа өске саналдар, дуржулга солчулгазы хөй болган болбайн аан. Ынчалза-даа бир эвес ажылды «Көк-Тей» фермазында ышкаш ынчаар организастаа, ында ындыг бедик харысалгалыг, хамаарылгалыг болур болза, чүгле ынчан чедиишкинниг ажылдаар, хөй сүт саап болур деп санап, мону бижидим. Хөй-хөй черлерде малчыннар база ону угаап-билип, фермага бо-ла чедип кээп, дуржулга солчуп турары ону херечилеп турар. Чүгле чоокку үеде безин фермага Сүт-Хөлдүң, Бии-Хемниң, өске-даа черлерниң саанчылары кээп чораан нар.

Николай БАЗЫР.

Чаш бызаалар ажаакчылары оларын чылыг хүнде даштын кажааже үндүрүп алган болду. Малдың чаш төлү эң-не чымчак, шыырлыг чемин чиир. Чечек Дамбаевна Чыпсынак он чылдың дургузунда чүс-чүс бызааларны ажаап, чемгерип өстүрүп келген. Бодунуң дуржулгазын аныяк ажылчыннарга дамчыдып берип-даа турган. Оон-биле кады ажылдап турар аныяктар ам-даа бар.

Фасолья Бойдуевна Ооржак дээди эртемниг мал эмчизи. Дээди өөредилге черин доосааш, бо-ла Көк-Тейниң сүт-бараан фермазынга бызаалар өстүржүр ажылга кирип алган. Ам бежен ажыг бызааны чемгерип турар. Немелде дензи алыр дизе, малдың төлүн эки чемгерер, ажаар ужурлуг дээрзин ол кончуг эки билир.

ЧУРУКТА: бызаа ажаакчылары Фасолья Ооржак, Чечек Чыпсынак.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ПЕНСИЯ-ЛАЗА-ДАА...

— Хүндүлүг дыштанылгаже үнгенден бээр 5 чыл ашса-даа, ол ынак ажылындан үнер хоңгу чок, өске малчыннарга үлегер-чижээн көргүспушаан, ам-даа шалыпчы ажылдавышаан хевээр. Эрткен чылын хураган кадарып эгеледи. Хураганнары хүр-меңди ажып тур, чаңгызы-даа хоравааан — деп, «Тере-Хөл» совхозтуң директору С. Д. Седен-оол малчынынга чоргаарланып, ынча дээр.

Шынап-ла, Константин Балчырович Суругур Тере-Хөлдүң сураглыг кижилериниң бирээзи. 1956—1978 чылдарда ук ажыл-агыйның Каргы хойжу бригадазын удуртуп келген, а оон соонда улаштыр төрүүр хойну хүлээп алгаш, он үш чыл дургузунда ажылдаан. Сөөлгү дөрт чылда 100 хойга онааштыр 100 хураганны алган. Күш-ажылчы чедиишкиннери дээш аңаа Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп атты тывыскан. Амгы үеде ол Кызыл район Советиниң улус депутады.

К. Суругур магалыг ажылчын кижи. Ол оолдары-биле демнежип тургаш, чыл санында-ла хөй сигенни белеткээр чаңчылдыг. Эрткен 1990 чылда 80 тонна сигенни кезип, сараалап алган. Ынча хөй сигенниг болгаш, сөөлгү үеде хураганнарын колдуунда-ла тургузу азырап турар. Бош-Даг деп черде кыштаанда сигени ам-даа бар.

Константин Балчырович биле Ханды Хүргүл-ооловнаның өг-бүлези эп-найыралдыг, олар 12 оолдуң, кыстың хүндүлүг ада-иези. Уруг-дарыының ажы-төлү каттышкаш, ам 40 ашкан. Оларның аразында кандыг-даа мергежилдиң кижилери бар. Бир оглу база-ла сураглыг малчын апарган. Амыдырал-чуртталгазынга, ажылынга-даа үлегерлиг малчыннар ол-дур.

Депутат кижи ол хүлээлгезиниң талазы-биле кандыг ажылдар чорудуп турарын база сонуургадым. Бир-тээ, малчыннар мурнундан депутат болгаш, оларның чагыгларын күүседири дээш-ле сагыш салып турар. Амдызында кыштагларда чунар-бажыңнарны тудуп эгелээн. Ол база малчын өг-бүлелерге эки болуру чугаажок. А ээр, брезент талазы-биле чагыгларны күүседири бергедеп турар. Сессияларга олурушкулааш, оон шиитпирлерин соңгукчуларынга барып тайылбырлап турар. Кол-ла чүве — кижиниң күш-ажылындан хамааржыр деп чүүлдү эш-өөрүнге угаадып, боду кызымаан, көргүзүп келген. Эрткен чылын 100 хойдан 100 хураганны алган, бир хойдан 400 грамм дүктү планнан ажыр дужааган.

Бо чылын база-ла планын ажыр күүседириниң аргазы бар деп санап турар. Чүге дизе мал-маганы хүр. Кадыкла турза, совхозунга шаа-биле ажылдап бээр күзелдиг малчын өг-бүле — Константин биле Ханды Суругурлар ындыг улус.

Кимн-оол ХЕРТЕК.

ПРОФЕССОР БОТБАЕВ

Эрзин районнуң Ленин аттыг совхозунда түс черниң бодуун, чартык бодуун дүктүг хойлары-биле алай уксааның кошкарларының эдериштирилгезин каш улаштыр чорудуп келгенивистиң дугайында «Шын» солуннуң арыннарынга республиканың Кодээ ажыл-агый дуржулга станциязының улуг эртем ажылдакчызы Б. В. Күнгаа моон мурнунда бижип турган болгай. Эң, дүк бүдүреринге ук уксааның ажыктыг талаларын шинчилелдерниң түңнелдери-биле базыткап болур бис. Ажыл-агыйда алай кошкарларының бирги салгалы бар, ам ийиги салгалын база алыр. Оон ниитиг байдалын өөренип көөр, продуктулуг чоруун бедидер талазы-биле шинчилел ажылдары ам-даа уламчылаар.

Бодум хуумда ук уксааның чогаадыкчызы кодээ ажыл-агый эртемнериниң доктору, профессор Ильяс Махмутович Ботбаевтиң дугайында маңаа бижикседим.

Ол каас-чараш кыргыс чурттунга төрүттүнген, бо чылын эгезинде 60 харлаан. Школа соонда Киргизияның К. И. Скрябин аттыг кодээ ажыл-агый институдун доосааш, эртемден-зоотехниктиң мергежилин чедип алган. Ынчалза-даа ол аңаа доктаавайн, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының А. Н. Северцова аттыг кодээ ажыл-агыйның эртем-шинчилел институдунуң аспирантуразынга кирип алган. Аңаа бир-ле чыл өөренгеш, кодээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады атты хуусаа бетинде камгалаан. Ол ам чурттуң мал ажылының талазы-биле ат-сураглыг эртемденнериниң бирээзи.

Ильяс Махмутович бо-ла эрткен чылдарның дургузунда 170 ажыг эртем ажылдарын бижээн, ооң иштинде 20 ажыг номну парладып үндүрген. Ол-ла үеде кодээ ажыл-агый эртемнериниң алды кандидады белеткээн, амгы үеде беш аспирант ооң удуртулгазы-биле шинчилел ажылдарын чорудуп, эртем аттарын камгалаарынга белеткенип турар. Олар Сураглыг эртемден Бүгү-эвилелдиң В. И. Ленин аттыг кодээ ажыл-агый академиязының аттестация комиссиязының, Алма-Атаның зооветеринария институдунда докторларның диссертация камгалаарының аттестация чөвүлелиниң, «Овцеводство» журналдың редакция коллегиязының кежигүнү.

Чаа алай уксааның хойлары 1934—1981 чылдарда чорутттунуп келген эртем-шинчилел ажылдарының түңнелдеринде хевирлеттинип турустунган. Алай шынаазынга төрүттүнген чаа алай уксааның хойларының мал ажылының талазы-биле тускай эртемниглериниң сонуургап турарын оларның Моолда, Кыдатта безин дүрген нептерен бар чылдары херечилеп турар. Ол улуг кудуруктуг (ужалыг) хойларның дүгү хевис кылырынга дажок таарымчалыг деп санаткан. Бистиң республикада алай уксааның хайыактарының дүгү база ындыг болбайн канчаар. Ынчангаш Батаа Вуевич Күнгааның чоокта чаа Кыргызстан чорааш, Кара-Балты хоорайның хевис комбинады-биле керээ чарып алганының ужуру-даа ол.

Кыргызстанның кадыр-берт дагларында, шынаазарында алай уксааның хойлары сөөлгү үеде дыка дүрген көвүдеп орар, эң чоокку үеде оларның баш саны бүдүн-чартык миллион чедирер сорулга салдынган. Республиканың кодээ ажыл-агыйның эртем-шинчилел институдунуң Эртем чөвүлели алай уксааның чогаадыкчыларын 1991 чылда ССРЭ-ниң Күрүне шаңналынга киирер дугайында шиитпирин хүлээп алган. Ол айтырыг чогумчалыг шиитпирлеттинер дээрзинге чигзиниг чок.

Ильяс Махмутович — ээлдек-ла олут-чыдын чок эртемден. Оон чогаадып тургусканы хойларын нептередип турар черлерге боду чедип, ук черлерде байдал-биле дорт таныжып, кандыг-бир түңнелдерни үндүрерин кызыдып чоруур. Эрткен чылдың май айда ол бистиң станциявыстың ажылы-биле таныжып чорааш, республиканың Агроүлетпүр чөвүлелиниң удуртукчулары, ажыл-агыйларның мал ажылының талазы-биле тускай эртемниглери-биле ужуражып, ажыктыг сүмелерин берген.

Михаил ОНДАР.
Тываның Кодээ ажыл-агый дуржулга станциязының килдис эргелекчизи.

БЕРГЕ, ЧЫМЫШТЫГ

Маа ажылы — берге, чымыштыг. Аңаа ажылдап шыдаар-ла кижи шыдаар. Тамара биле Каадыр-оол Кандаиннар чогум-на ишчи, кызымак улус. Олар Улуг-Хем районда «Ак-Туруг» совхозтуң хойжулары. Мал кадарга-ла 30 чыл ажа берген. Оларның күрүнеге саткан дүгү хөй, өстүрген малы эңмежок. Ажылга арга-дуржулгалыг өг-бүле ээзи каш аныктарны хойжунуң чымыштыг ижинге чаңчыктырган.

Бо өг-бүле кыштаандан кежерде ооң үүрмек септелгезин кылып каар, өдекти бичежек кажаага доллур бөлгеш, олче чаъс суу эртпес кылдыр так базырып каар. Чамдык хойжулар кандыг ийик: кажаа одээ-даа коптарбас, септелге-даа кылбас — ол олчаан каапкаш баар.

Кандаиннар ийи чыл бурунгаар ангор өшкү хүлээп алган. Эрткен чылын бир баштан дүк кыргып алыр планын ажыр күүсеткен.

Кыштаглаашкынны малчын чогумчалыг эрттирип турар.

Найыралдыг өг-бүле он уругну өстүрүп, кижизиткен. Олар шуптузу-ла ада-иези ышкаш ажыл-ишчи, ажылга-даа, өөредилгеге-даа кызымак кижилер болганнар.

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.
Чөөн-Хемчик район.

ХОЙЖУ ӨГ-БҮЛЕ

Хойжу өг-бүле чугаа-соотка тыртым эвес, башкаксымаар бүдүштүг дээрзин шагда-ла билир мен. Бир-ле ужуражы бээримге, Бии-Хем районнуң «Өөк» совхозтуң хойжузу Александр Викторович Сат бодунуң кыска чугаазын мынчаар эгеледи: «Бистиң өг-бүлевис малга дыка ынак. Барык он чыл дургузунда малчыннап, хойжулап келдивис. Көргүзүглеривис багай эвес боор келген. Ынчангаш эки хойжулаан дээш өг-бүлевисти путёвка-биле шаңнаан чүве. Бистиң өг-бүлевистиң амыдыралынга черле уттундурбас болуушкун ол болган. Чехословакияже баар улуг аас-кежик биске таварышканынга дыка-ла өөрээн бис. Ол чуртка нелээ чораш келдивис. Чону дыка ээлдек-ээлдек деп чүвени дораан эскерген бис. Садыгларынга кире бээрге, үлетпүр барааннары, аъш-чем аймаа эңмежок. Дорту-биле чугаалаарга, чүнү алыксайдыр сен, ону садып ап болур. Дыка-ла сайзыраңгай чурт-тур бо деп чүве дораан-на билдине бээр. Столоваяларга, буфеттерге, кафелерге кире бээривиске, бисти оочур чокка чемгерер мындыг чүве болду. Ында белеткээн аъш-чемниң шынары кончуг эки. Суксун аймаа базым бүрүзүнде турар дизе черле хоорем эвес. Оон аңгыда бир солун чүве чүл дээрге, төөгүлүг болгаш туристтаалдыг черлерже экскурсияларны дыка эки организастааны болур. Немец-фашистиг эжелекчилерниң тудуп кыдгаа хоругдаттырганнар лагерьлеринге база чордувус. Улусту диригге-ле газтыг суугуларга өрттедип турган черлерин көөрге, кижиниң иштибаары ажып кээр хойну-ле бодаар чорду. Шак ол суугуларга ажыглап турган янзы-бүрү херекселдер, кыскаштар бар. Өлүрткен кижилерниң аттарын плита даштарда алдын-биле бижип кааны номчудувус. Ында янзы-бүрү нацияның кижилери барын эскердивис. Экскурсияның тайылбырлакчызының чугаазы-биле алырга, шак ол лагерьге канчаар-даа аажок дорамчылаашкыннарны, байысаалгаларны, дириг кижилерге хамаарыштыр чоруткан эмчи шенелделерин, албадалдыг ажылдарны канчаар кылып турганын дыңнааш, кижиниң өжээн-кылыы хайнып келир чорду.

Ажыл-ижинге кезээде ээ-харысалгалыг, хөй ажылынга бичиизинден эгелээш-ле сундулуг, чылдан чылче бедик көргүзүглерлиг, бедик мөзү-шынарлыг шак бо аныяк өг-бүле Ыглаавылак деп черге кыштааш, төрүүр 430 хоюн эки ажааган. Бо хүннерде 360 хой онча-меңди төрүпкен, хураганнарның деңгели эки. Чаңгыс-даа башты хоратпас дээш дүн-хүн чок кызымаккай ажылдап турарлар. Эрткен чылын бо хойжу өг-бүле бир хойдан-на 3 кг эки шынарлыг дүктү кыргып алгаш, совхозунга дужааган. Бо чылын база-ла хойдан-на ол хирени дужаар сорулганы салып алган.

Автолавка эргелекчизи Николай Линик «Өөк» совхозтуң хойжуларын, малчыннарын хомудатпайн, бар-ла үлетпүр барааннарын, аъш-чем аймаан чедирип, оларның чагыгларын тускай кыдыраашка демдеглеп бижип алгаш, ой-таанда апарып бээр чаңчылдыг. Ынчангаш малчын кижи бүрүзү ону мактаар, аңаа бүзүрээр.

Аныяк өг-бүле үш уруглуг. Ынчангаш «Өөк» совхозта ортумак школаның коллективи-биле сырый харылзаалыг. Оларның улуг уруу Инга Сат эки өөредилгелиг, быжыг чурумнуг, өзүп келгеш база-ла хойжу болурун күзеп чоруур. Оон ындай Ирида биле Алексей база ындыглар: өзүп келгеш база-ла хойжу болурун болганчок-ла чугаалай бээрлер.

Өгнүң херээжен ээзи Светлана Эник-ооловна хомудалын хөрээниң иштинге-даа, эш-өөрүнүң мурнунга-даа черле үр тудуп шыдавас, дораан-на чугаалай бээр чаңчылдыг кижи. Ол мынча дей-дир: «Кызыл хоорай өзүп, сайзырап турар-дыр. Хөй-хөй каът бажыңнарны тудугжулар тутканы-дыр. Ону көргеш, сеткил-сагыжым ындазында өөрүүр-дүр. Хойжу кижи бо Кызыл хоорайже үргүлчү чоруп турар эвес. Чылдың ужу-бажында бир келзе кээр, келбезе келбес чүве-ле болгай. Ынай-бээр чоруур бичии-даа чай чок, чымыштыг ажыл-иш хүн бүрүде үстүр эвес. Уруг-дарыынга идик-хеп, эки шынарлыг платье садып алза дээш бо хоорайның барык шупту магазиннерин кезидивис. Кижи магазинге кире бээрге, курут-ла куруг боорга, хомуданчыг-дыр. Хей черге ажык чок чорук кылганын бодай бээр-дир».

Хойжу кижиниң хомудалынга харыы черле тыптып кээр эвес бе?

Кызыл-оол ТАБУРАК.
Кызыл хоорай.

КЫДЫЫНГА ОЛУРУП КААР ХӨҢНҮМ ЧОГУЛ

Элээн каш чылдар бурунгаар республиканың «Шын» солун арнынга «Мен кайгаар-дыр мен» деп эгелиг чүүлүмте Мөңгүн-Тайга районнуң ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг, «Мөген-Бүрен» совхозтарында хойнуң массалыг ара салыр болгаш өлүг хураган төрүүр чорууннуң хөй чылдарның дургузунда үргүлчүлеп келгениниң кол-ла чылдагааны кайдал, чүдел дээрзиниң дугайында чугула, шиитпирлезе чогуур айтырыгны сагыш-сеткилдиг, угаан-бодалдыг дүвүрээшкин-биле бижээн мен. Ынчан «Шын» солуннуң редколлегиязы ону ээзи-биле деткээнин, республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң чамдык совхозтарның кодээ ажыл-агый специалистериниң, ылаңгыя мал эмчилериниң база зоотехниктериниң мээң ол чүүлүмнү деткип, сайгарылгалыг материалдарны бижээнин утпаан мен.

Бистиң районнуң совхозтарының төрүүр хөй коданнарында массалыг оолдаашкынның амгы байдалы биеэги «Мен кайгаар-дыр мен» деп материалче катап эглиринче сагыш-сеткилдиң кончуг дүвүрээшкини-биле албадапты. Шынын-на чугаалаайн, бир талазында, мен кодээ ажыл-агый, ылаңгыя хөй ажыл-агыйының талазы-биле тускай эртем чок, ана бижикчи кижи-дир мен. Ийи талазында, ук мээгуурумдан малчын арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген, шаг-төөгүден-не хөй-биле (ылаңгыя тыва уксааным) байлак Мөңгүн-Тайга районда үр чылдарның дургузунда ажылдап, чурттап чоруур кижи болганымза, хөй ажыл-агыйынга дорт-ла хамаарылгалыг мен. Ынчангаш ында байдал мени кончуг-ла дүвүредип турарының кол-ла чылдагааны ол болганы-биле ам база катап сан-түңнерни тодарганы-биле адаар ужурум-даа ында ийин. Бодап-даа, деңнеп-даа көрүңерден, номчукчулар.

Үнген Ак хой чылының баштайгы кварталы дооступ, хөй оолдаашкынының баштайгы түңнелдери үнген. Ол түңнелдерни бистиң районда ийи совхозтуң аайы-биле бо чылдың апрель 22-ги байдалы-биле алырга мындыг: ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң төрүүр 15.936 хоюнуң 13.716-зы оолданкан. Янзы-бүрү чылдагааннар-биле хойжу коданнарда 1860 хураган өлүп хораан. Кончуг-ла дүвүренчиг, сагыш аарышкылыг чүүл болза, хойжу коданнарда 1064 хойнуң ара салганы болгаш 742 хойнуң өлүг хураганнар төрээни-дир. Ол ышкаш 1326 хой өлген. «Мөген-Бүрен» совхозта байдал мындыг: 437 хураган, 410 хой өлген, 536 хой ара салган, 453-ү өлүг хураган төрээн. 190 баш шээр малды эътке херелгээн. Ынчангаш мен бодаарымга, совхозтарның хойжу коданнарында ынча хөй ара салып, өлүг хураганнар төрүп турда, ооң-биле чергелештир ынча хураганнар, ынча улуг хөй өлүп хорап турда, совхозтуң улуг зоотехниги Э. Б.-О. Хомушку-даа, хойжу бригадада мал эмчилери, зоотехниктерниң амыр-тайбың олуруп, ол таарымча чок байдал-биле эптежип, ол бүгүнүң чылдагааннары кайдаазын тодаратпайн, кандыг-даа хемчег албайн турар деп диаамы-биле чугаалаза чазыг чок. Кижи бодаарга, АҮК-туң даргазы К. Д. Чымдын-оол, АҮК-туң профэвилел комитединиң даргазы У-К. Д. Иргит үстүкү-даа, адаккы-даа черлериниң кодээ ажыл-агый специалистеринден принципиалдыг, күрүне ээзунуң негелдезин тургузуп, ынча хөй когаралдарны чедирип турар специалистерге, чамдык хойжуларга шалыныы чүге-ле болур-чогуур-биле авансылап-даа, ай түңнелдери-биле амыр-тайбың санап берип турар чүвел деп шынгыы айтырыг амгы үениң байдалы-биле ала-чайгаар тургустунуп келир эвес бе?

Районнуң АҮК болгаш совхозтарның кодээ ажыл-агый специалистериниң адрезинге принципиалдыг, шынгыы шүгүмчүлелди кылып тура, районнуң мал аарыглары-биле демисел чорудар станциязының (начальниги Д. О. Очур-оол), ылаңгыя ол-ла станцияның баазазында тургустунган ветеринария лабораториязының (начальниги Н. Б. Доңгак) адрезинге шүгүмчүлелдиң ажыг дузун чедир кагбайн баар болзумза, чугула айтырыгны база катап көдүрүп турар журналист кижиниң арын-нүүрүнге канчап-даа таарышпазын ажы-биле хөйге чугаалаары база чоптуг ийин. Деңнеп-даа, хандыр анализтеп-даа көөр чүве болза, чүге ынча хөй хойлар чылдың-на ара салып турарыл, чүге ынча хөй өлүг хураганнар төрүттүнүп турарыл деп айтырыгга дорт харыыны, харысалганы районнуң мал аарыглары-биле демисел чорудар станциязының, ында ветеринария лабораториязының специалистеринге онаары ийин катап ийиги кадарга-даа, ковуледирге-даа дорт дээри-биле дөмей-дир деп бодаар-дыр мен. Ынчанмыже, хойжуларны харысалгадан кым-даа чайлатпайн турары билдинир. Херек кырында практикадан алгаш көөрге, чедирген каража дээш акша, хураган, мал-биле төлелгелерин хамыктың мурнунда хойжуларга-ла совхозтарның база АҮК-туң техниктиг чөвүлелдери онаап турар ышкажыгай.

Хой малдың ара салыр, өлүг хураган төрүүр чорууну көвүдеп турары-биле чергелештир ССР Эвилелиниң 60 чылы совхозтуң Тоолайлыгда ангор өшкү бригадазының коданнары тодуг-догаа, серген-омак тура-ла, хенертен массалы-биле кырлып турары-биле чогум кым тодаргай ажылдаан, кош-хин аарыы деп чогум чүл ол, чүнүң уржуунда өшкүлер кош-хиннеп бээрин мынчага дээр тодаратканыл, ышкаш? Бо айтырыгны шиитпирлээринге амдыгаа дээр кым-даа — үстүкү-даа, адаккы-даа кодээ ажыл-агый органнарының ажылдакчылары, специалистери сагыш салбайн келген деп чугаалаарындан корбас мен.

Бо бүгү-биле чергелештир бистиң районнуң совхозтарының шээр, бода-даа мал ажылында уксаажыдылга, селекция ажылы, харын-даа бонитировканың деңнели сөөлгү чылдарда кажангызындан-даа кудуу турары база чажыт эвес болдур ийин. Ажык-чарлыг чорук, демократия маңнын, бүт кырында туруп орар бо бистиң нарын үевисте кодээ ажыл-агыйның специалистеринге шын негелдени АҮК-даа, совхозтуң директорлары-даа тургузарга, оларның хөй кезии: «Ажылыңар хүлээп алыңар. Мени ажылдан хостаңар!» сүг-сүг дигилеп, сула чаңнап орарын көргеш, ол болза бодунуң тускай эртем-сургуулун, ат-алдарын, арын-нүүрүн шын камгалап шыдавас, алыс хөөн-тура чок ажылдакчылар-дыр деп кым-даа ындыг түңнелге келир апаар. Тускай ортумак, дээди эртемни кым-даа күрүнениң хөй түмнүг акша-төгерии, дузазы-биле чедип алыр чүве болганда, маңаа специалистиң арын-нүүрү канчап барганы ол деп айтырыгны шын тургузар херек. Маңаа доскут болгаш могаттынар, өске ажылдан тып алыр мен, херек болза өске совхозче, өске районче көже бээр мен дээр оспаксырактарының маңаа бичии-даа ажык-дузазы чогун кодээ ажыл-агый специалистеринге сагындырары база артык эвес деп бодаар мен. Ынчангаш В. И. Лениниң «Совет эрге-чагырганың ээлчеглиг сорулгалары» деп ажылында: «оваашкын ажыл-хүлээлгениң ак сеткилдиг кыл, кызымаккай, эрес-шудургу ажылдап көр» дээн сөс-домаан канчап черле сагынмас, бодавас бис.

Эргим эштер, кодээ ажыл-агыйның специалистери, мээң бо көдүрүп турар айтырыгларымга чогумчалыг харыыларны, сүмелерни «Шын» солун дамчыштыр бээриңерни манап артым. Бо чугула чугаага республиканың хөй-хөй хойжулары улашкы дээрзинге ханы бүзүрел мээң көскү-хөрээмде, сеткил-сагыжымда артып калды.

Авыг-Түлүш БЕГЗИ.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

ХӨРЭЭМ ӨЙГЕН ХӨНДЕРГЕЙНИ

Ындыг-ла ыраак эвес үелерде:

«Узун делгем бады келген
Улуг, биче Хөндергейим»—

деп ырлажып чордувус ийин. Сөөлгү чылдарда «Хөндергей» совхозтуң каш малчыннары безин одар-белчиир хунаажып, алгыш-кырыш-биле чурттап чор бис. Хөндергейлер кызырлы бербээ болбайн аан. Хамык ужур кожа-хелбээ ажыл-агыйларның Хөндергейниң чайлагларын, кыштагларын чыл-чылы-биле эжелеп келгениниден, совхозтуң чер девискээри кызырылган.

«Кызыл тараачын» колхоз турувуста, Чадаана— Кызыл-Мажалык баар чазаглыг оруктан орү Өвүр артынга чедир черлер Хөндергейниң девискээри турду. Сөөлгү чылдарда «Искра», СЭКП XXII съездизи аттыг совхозтарның, Сүт-Хөл, Өвүр районнарның чамдык малчыннары улуг, биче Хөндергейлерни дүй хонуп олуруп аар апарган. Бистер, хөндергейжилер, чайлаглаар чер чок каар-дыр бис. Ол шаалдар аразынга хос черлерге хонуп алгаш, мал-маганывыс оорладып, орта таптыг мал-даа семиртпес, ынчап чайлаар бис.

Ол хамааныкок «Искра», СЭКП XXII съездизи аттыг совхозтар Хөндергей суурдан 7-8 километр ыраак эвес черде инек фермалары тургузуп алгылаан. Ол фермаларның инектери Белдир деп черде тарып каан тарааны чай дургузунда саза базып, чип чайлаар-дыр.

Чер кызыы болганындан, «Хөндергей» совхозтуң кыштагларының аразы чоок. 3-4 километр болгаш-ла кыштаг-хонаш таваржыр. Ооң ужурунда мал чудап кыштаар.

«Тыва» совхозтуң малчыннары база бистиң девискээривиске чайлаглап, күзеглеп турар. Ындыг байдал турда-ла, картофель тарып турган черивисти бо чылын бербейн бардылар.

Черле ынчаш, бисти удуртуп башкарып орар эртем-билиглиг даргаларывысты малчыннар, бистер кайгап чугаалажып орар-дыр бис. Та томаанның, та чүве ожаавазы, тоовазы ындыг чүве — оларның туружу шуут билдинмес улус-тур. Сөөлгү үеде солуннан номчуп, радиодан дыңнап орарга, чер дугайында хей-ле хөөйлү-дүрүмнү үндүрүп турар, а бистиң даргаларывыс ол бүгүнү билги дегле чүве-дир.

Мээң мындыг бодалым бар. Бир-тээ, черни хөлезилеп, арендалап-даа турар чүве болганда, совхоз шыдавас эвес. Хөндергей девискээрин совхозтуң черин кылдыр доктаадып алгаш, өске ажыл-агыйларны ынаар шуут киирбезе кандыг чүвел? Бир болза ледир колхозтажып алгаш, черни катап хуваажыр болза эки деп саналдыг мен. Чүге дээрге ийи-чаңгыс таныыр эш-өөрлер ужуражып келгеш:

— Хогжүн чадаан Хөндергейниң оглуу але— дээрге берге-даа, човаачыг-даа апаар чорду. Мону хөндергейжилер, бистер, хелүн эрттир соңгаарладып турбайн, дарый шупту чыгдып алгаш, аравыска сүмележип көрзүвүсс эки боор.

Чылбак-оол МОНГУШ.
«Хөндергей» совхозтуң малчыны.

ДААЛГА ЁЗУГААР АЖЫЛ СОКСАДЫЫШКЫНЫ

Ажыл соксадыышкыннарын кым удуртуп, а кымнар чорудуп турарыл?

(1991 ЧЫЛДЫН МАЙ 5-ТЕ «СОВЕТСКАЯ РОССИЯ» СОЛУННУҢ № 18 «АЖЫК-ЧАРЛЫГ ЧОРУК» ДЕП КАПСЫРЫЛГАЗЫНДАН)

Эгезинде — саннарны, «аургаг» саннарны, ынчалзажок хөй чүүлдерни көргүзүп, илередип бадыткап турар чурагайларны айтып көрейн. Бистиң чурттувуста чыл бүрүде 710 миллион тонна хөмүр-дашты тып турар, а негеттиннери — 500 миллион тонна, артааш 210 миллион тонна — муң-муң шахтёрларның ажыл чок болу бербезиниң магадылалы-дыр. Эвилелде нийти хөмүр-даш тывыжының 2,4 хуузун Воркутаның шахтёрлары берип турар. Ынчаарга бир эвес Воркутаның бүгү хөмүр-даш шахталары хагдына бээр болза, чурттуң экономиказынга элээн үр үеле аар уржукту таварыштырар, ынчалдажок халапка чедирип шыдавас. Воркутаның хөмүр-дажының тонна бүрүзүнүң бот-үнези 43 рубль. Эвилелде эң-не аар өртектиг, улуг чарыгдалдыг одаар чүүл ол (Кузбасстың болгаш Караганданың бир тонна хөмүр-дажының бот-үнези — 9 рубль). Воркутаның бүгү шахталары карылгалыг. Кажан Донбассты немец фашистер эжелеп алган турда, Воркутадан хөй хөмүр-дашты алыр дээш, ынаар ажылчыннарны, техниканы арбыдадыр чоруткан, ынчангаш хоорайда чурттакчыларның саны 210.000 чедир ынчаар көвүдээни таварылга эвес, хөмүр-даш тывыжын көвүдедиринге олар шупту сонуургалдыг. Заполярьеде карылгалыг ол хоорайның карылгалыг болгаш аар өртектиг хөмүр-дажы чурттуң экономиказынга көңгүс херекчок дээрзин ооң чурттакчылары шагда-ла билир. А ук хоорайның ооң карылгалыг шахталарының кара чаңгыс сорулгазы — кижилерни ажыл-биле хандырары. Ол хире чарыгдалдыг, чурттуң экономиказынга ажык чок шахталарны мынчага чедир тудуп турарының оортан өске чылдагааның тыппаан мен.

1989 чылдан эгелеп Воркутага хөй кижилерниң Москвадан болгаш өске-даа черлерден соксаал чокка кээп турарынга, бүгү Тундра политика-биле чыттаны бергенинге кижи элдепсинмес черле аргажок. НТС-тиң, «Демократтыг Россияның», ДРД-ниң, Россияның демократтыг партиязының, НПГ-ниң — бүгү ол организацияларның чоруткан төлээлекчилери Воркутага кедергей-ле «ынактар». Борис Николаевич Ельцин база Воркутага кээп чораан болгаш чылганнар диммиредир алыш часкап турда, шахтёрларга чылыдыр дерээн 50 (бежен) «Икарус» деп автобустарны доп-дораан чорудуп бээрин азаан. (Ол хирезинде-ле чаңгыс-даа автобусту бербээн, уттупкан боор)... ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы турган үезинде Н. И. Рыжков Воркутага база чораан. Воркутада чониуң амыдыралын, шахтёрларның чиик эвес күш-ажылын ол кичээнгейлиг болгаш сагыш човангыр ээу-биле көрген, а кажан Москваже ээп чоруй барган, «Икарустарны», «Уралдарны» болгаш хар арыглаар машиналарны доран чорудуп берген. (Ийе, аңаа кым-даа алыш часкаваан)... Эгезинде допчулаарга, мындыг-дыр.

Ам ажыл соксадыышкыннарының дугайында дорту-биле чугаалап эгелээрин чөпшээреп көрүңер, хүндүлүг номчукчулар.

АЖЫЛ СОКСАДЫЫШКЫННАРЫНЫҢ КАЖАН, КАНЧААР ЭГЕЛЭЭНИ

Ажыл соксадыышкыны болур дугайы «алды кижиниң» чүве чугаалаар хүнүнде билдине берген. РСФСР-ниң Воркутадан соңгуттурган улус депутаттары Уткин биле Яковлев ынчан хоорайга көстүп келгеннер. Тус черниң телевидениезин ламчыштыр Уткин бодунуң өмүнээзинден Б. Ельцинниң чугаазын ол-ла хевээр номчаан, а Яковлев ажыл соксадыышкын комитеттеринге барып чораан.

Өнчүк-чөңгээлиг болгаш күүсеттинмес экономиктиг негелделерни даразында хүнде чарлааннар. Эвилел чазаа-биле чогумчалыг чугаалажыышкыннарны кылырын болдурбас ындыг негелделерни тургузар сорулга салдынган. «Воркутауголь» каттыжыышкынының чиигинге директору А. Орешкин ол дугайын эскерип каан болгаш Москваже — хөмүр-даш үлетпүрүнүң Министерствозунче эвес, а РСФСР-ниң Дээди Совединиче телефоннап эгелээн — ажыл соксадыышкынның хады чогум кайын үрүп турарын база билген. Б. Ельцинге чедир телефоннаары болдунмаан, ынчалзажок Р. Хасбулатов-биле чугаалашкан, Б. Ельцин-биле чугаалажырынга дузалаарын Орешкин дилээрге, Хасбулатов мынча деп харыылаан: «Борис Николаевич-биле харылзажыр аргалар чок, ооң барган черинде телефон чок. Ол бөгүн дыка шагзыраан кижи». Ажыл соксадыр комитеттер-биле ол боду чугаалажыр дугайында чиигине директорунуң дилээн хандырарындан Хасбулатов ойталаан. Элдептиг-ле чүве: Р. Хасбулатов — РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Б. Ельцинниң бирги оралакчызы-ла болгай.

Ажыл соксадыышкыны шак ынчаар эгелей берген. Ажыл төлевирин 2,2 катап өстүрер дугайында ажыл соксатканнарның экономиктиг негелделерин ССРЭ-ниң чазаа күүседиптерге, ажыл соксадыышкынының организакчылары аңгадай берген: экономиктиг негелделерни чазак хандырган төлээде, шахтёрлар ажылдап эгелээр бодай берген. Ол дугайында ажыл соксадыышкынның Москвада «баштаар чери» дыңнап каан доран-на хемчег алган: Москвада Б. Ельцинниң кабинединиң хүлээп алдышкын орээлинде доктаамал ажылдап турар демги-ле Уткинни Воркутаже кончуг дүрген дедир чоруткан. Шахтёрларны далаш-биле дүрген чыып, митинг кылган, Москвадан эккелгени «Воркутаның шахтёрлар митингизиниң доктаалын» Уткин бедик кодуралгүүшкүн-биле номчаан. Ол документиниң бирги арның үстүкү солагай талазында мындыг адрес ынчарда турган болгаш ам-даа бар: «Москва, Краснопресненская набережная». Москвага, РСФСР-ниң Дээди Советинге бижип белеткээн болгаш Воркутаның шахтёрларының митингизе, оларның кылдыр хүлээп алдынган резолюцияда (доктаалда) политиктиг чаа негелделер көстүп келген. Элдептиг негелде: **шахтёрларның экономиктиг бүгү негелделерин хандырып берген Совет чазакты доп-дораан дүжүрерин** негээн болган. Митингиге киришкен шахтерларның хөй нуруузу чогум чүвениң ужурун ылаптыг билбээннер. Ажыл соксадыышкынның үргүлчүлээрин шиитпирлээн, ынчалзажок дагжыларның 75 хуузу ажылдап кирипкен, а эң хөй шалыңныг шахтёрлар ажылче үнмээн.

Воркута хоорай Советиниң депутады, Совет даргазының бирги оралакчызы, ажыл соксадыр комитеттиң даргазы В. Копасовтуң митингиге медеглели хамык улусту кайгадыпкан. Ол мынча деп медеглээн: **«Москва-биле, Борис Николаевичиниң боду-биле дорт харылзааны үргүлчү тудуп турар бис... Бистиң чурттувуска диктатураның тургустунары чайлаш чок, ынчаарга Ельцин диктатор болурун күзеп турар бис. Коммунистерни болгаш демократтарны телефон чагыларынга ол дораан-на азып каап тар».** Тергиин дээн перспектива-дыр, ындыг эвес деп бе?

БҮГҮ ЧҮҮЛДЕРНИ КАДРЛАР ШИИТПИРЛЭЭР

Воркутага бодунуң бодалдарын боттандырар талазы-биле РСФСР-ниң Дээди Советиниң удуртукчуларының даянып кижилери мында бар, чижээ, дузалал школазының доозукчузу, үстүнде ады кирген Копасов. (Ындыг школа дугайында дыңнаваан эштерге тайылбырлап бээрли: угааны кошкак, кылыктыг болгаш содаачы оолдарны өөредир школа-дыр). Удуртур ажылдарда депутаттардан аңгыда, хоорсоветтиң бедүүн депутаттары база бар, оларның аразында солун кижилер эвээш эвес. Чижээ, депутат Сомов чинжеҢ садыг кылгаш, шииттирип турган. Ажыл-агыйны чорударының чаа хевирлериниң талазы-биле хоорсоветтиң доктаамал комиссиязының даргазы депутат Бахтин — чинжеҢ садыглаашкын дээш ийи удаа шииттирип чораан. Депутат Родионов база шииттирип турган, тускай албан-дужаалдарны ээлевейн турар, ынчалзажок кайгамчык «идегелдиг» болгаш «топтуг» кижи... Ынчаарга Воркутаның хоорай Советинде 8 кижи сөөлгү соңгулдалар мурнунда чылдарда кем-херек үүлгеткеш, шииттирип чораан, амгы үеде депутаттар болуп, хоойлужудуга актыларын хүлээп алырынга олуржуп, акржап турар. Ам ажыы-биле чугаалажып турары ышкаш, олар шуптузу таптаашкын үезинде «демократтыг» идеаларны амыдыралга боттандырарының идегелдиг чепсээ болуп келгеннер.

Ындыг болза-даа Воркутаның амгы политиктиг амыдыралында эң-не «солун» кижилер — РСФСР-ниң улус депутаттары Уткин биле Яковлев дээрзи кандыг-даа чигзиниишкин чок. Ынчаарга оларның шалыңы дыка көвей болгаш оларга дорту-биле, доорзындан, хажызындан, кыйыындан төлеп турар, ынчангаш ооң ээнинге чедир тодаргайлаар аргазы чок. Бирээде, оларның кайызы-даа РСФСР-ниң Дээди Советиниң кежигүннери, чүге «ибиэзэ» чаңгыс округтан Дээди Совет кежигүнүнге соңгуттурупканы черле чиктиг чүве. Ийиде, оларның кайызы-даа Воркутада квартиралыг хирезинде-ле чурттаарга шөлдү Москвадан база апкан. А Яковлев болза кандыг-бир арга-биле үшкү квартираны удавас Ленинградтан база алыр деп турар. Үште, депутаттар Уткин болгаш Яковлев шахтёрлар ышкаш, үр ээлчег манавайн, автомашиналарны дораан садып алганнар, ол садып алышкынның кудурту Таймырда барып үскен. Оларның автомашиналарының өртээниң 50 хуузун РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели төлежип берген. Ол дугайында Воркута хоорайның иштики херектер килдизинде медээлер херечилеп турар.

А Краснопресненск демократиязының идеалдарынга хамаарыштыр бүзүрээчел чамдык хамаатыларның сеткил хомудаашкының ам бичии болдурар ужурга таварыштывыс: ажыл соксадыр комитеттериниң фондузунга ол хамаатылар эвээш эвес акша-хөреңгилерни эки тура-биле киирген болгаш ам-даа берип турар болгай. Чүвениң ужуру чогум чүдел дизе, ажыл соксаткан шахтёрлар ол акша-хөреңгилерден чаңгыс көпеекти-даа албаанында. Ук акша-хөреңгилерни, тодаргайлаарга, ажыл соксадыр комитеттериниң фондузун оларның кежигүннериниң Эвилелге болгаш даштыкыга баарынга, ол ышкаш депутаттар Уткинниң, Яковлевтиң Воркутага, Москвага, өске-даа черлерге чедеринге чарыгдап турар. Оларның аалчылар бажыңнарынга хонукта чарыгдалы 15 рубль, командировка («сургакчылаар») акшазы 20 рубль. (Өске албан черлери аалчылар бажыңының шүүделинге хонукта 12 рубльди, командировкага —3 рубль 50 көпеекти төлеп турар). Ооң ыңай «Англияга баарынга билет садып алзын» дээш депутат Яковлевке 1000 рубльди ажыл соксадыр комитет үндүрүп берген. Англияже ол чогум кымны «үдеп чораанын», ажыл соксадыр комитетке ындыг айтыышкынны кым бергенил? Бо айтырыгны немей тодаргайлаар херек... (Ол муң рубль чоокта чаа Воркута аэропортунга хүндүлүг депутат Яковлевтиң бир элдептиг хөделиишкини-биле холбаалыг болу берген: ийи чараш кысты самолётка ээлчег чокка олуртур кылдыр аэропорт ажылдакчыларын Яковлев албадапкан. Ийи кысты самолётка олуртур төлээде, ийи пассажирни, өске кымнарны-даа бол, самолёттан үндүр хөөглевес болза, Хасбулатовка дораан дыңнадыр мен, а РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызы Р. Хасбулатов аэропорттуң бүгү ажылдакчыларын тарадыр сывырыптар деп, ол аэропорт администрациязынга медеглээн. Дайын киржикчизин болгаш бичии уруглуг херээжен кижини самолёттан үндүрүпкен.)

Россияның соңгу чүгүнүң карак четпес делгемнеринге хөй санныг аян-чорук кылырынга «Олень Эспо» кооперативтиң ажылдакчыларының шүүделин база ажыл соксадыр комитеттиң акша-хөреңгизи-биле дуглап келген, а ук кооперативтиң конторазы (ажылдаар чери) база... ажыл соксадыр комитетте туруп турар. Ол-ла кооперативтиң үш ажылдакчызы — ажыл соксадыр комитеттиң база кежигүннери. Воркутаның ажыл соксаткан шахтёрларынга «материалдыг дузаламчы» фондузунга акша-хөреңгизин халаска берген бүзүрээчел хамаатыларның акшазы-биле кооперативтиң ажылдакчылары Россияның соңгу чүгүн эргилдир ийи мыйызы сураглап, тып, оортан кончаны ап турар! Силерге эпчок чүве чугаалапкан болзумза, мени өршээп-ле көрүңер! Бир эвес сонуургаар болзуңарза, ажыл соксадыр комитеттиң саң-хөө ажыл-чорудулгазын хынап көрген акт хоолгазын почта дамчыштыр шуптуңарга чорудуп берип болур бис. Почта шүүделин силер төлевес кылдыр халас чорудуп бээр бис.

Бичии-ле болза уттуптар часкан-дыр мен. Ажыл соксадыр комитеттиң 11 муң рубль акшалыг агар санын демги-ле Копасовка база ажылдап берген. Акша-хөреңгилерни халас берип турарыңарга «Олень Эспо» кооперативтиң удуртукчулары силерге өөрүп четтиришкинин илергейлеп турлар боор... «Кадр айтырыын» сайгарарын доозар төлээде, **ажыл соксадыр комитеттиң составында шахтёрларның херек кырында чок болуп турарын** адактың сөөлүнде айтып демдеглээрин чөпшээреп көрүңер. «Ажыл соксадырының мурнуу чарында байдалды деткиир» сорулгалыг ажыл соксадыр комитетте өскелерден куду эвес хүндүлүг профессияларның кижилери: страхование төлээзи Староженко, «Олень Эспо» кооперативтиң ажылдакчызы Шейхахмедов, чинжеҢ садыглаашкын дээш шииттирип чораан Филенко, а ол ышкаш бүгү тала-биле таалаңныг өске-даа чамдык кижилер хуралдап турар.

БУЯННЫГ БОЛГАШ ӨСКЕ-ДАА ДУЗАЛАМЧЫЛАР

Шахтёрлар ядарап, хоозураан, ажыл соксадыышкынын кыла берген, оларны кым-даа күткүвээн деп шуугап турарлар. Ынча деп чугаалаар азы бодаар эрге бар-ла ыйнаан, харын. Шахтёрларның күш-ажылы аар-берге, ол дугайы бүгүдеге эки билдингир. Ынчангаш шахтёрнуң күш-ажылы дээштиг бедии-биле төлеп турар. Ол база бүгүдеге билдингир. ССРЭ-ниң чазаанче ыйыышкын кылдыр ажыл соксадырындан ойталаарынга ол бедик төлевир четчир бе, ынчаш? Бодуңар-ла бодап көрүңер, хүндүлүг номчукчулар.

Шахтёрларның шалыңының көргүзүү кылдыр янзы-бүрү парлалгада айтып турар 450 сан Воркутаның шахтёрларынга хамаарышпас болгаш чугула эвес дээр бодал чүвениң шынынга дүүшпейн турар. Экономиктиг негелделерде көрдүнгениниң болгаш шахтёрлар шалыңын 2,2 катап өстүргениниң сөөлүнде Воркутаның дагжыларының айда шалыны: адаккы хемчээли —850, ортумаа —1250, үстүкү хемчээли —2000 рубль болган. Шахтёрларның чылда шөлээзиниң үргүлчүлели — 200 (ийи чүс) хүн.

Воркутаның шахтерлары ориажылгалыг садыглаашкынны кылбышаан, калбак хереглел бараанарының айтырыын шиитпирлеп болур аргалыг. Бо талазы-биле «Октябрьская» шахтаның чижээ тодаргай барымдаа болур. Шахтаның дагжыларының саны — 3600 кижи. Ажыл соксадырының мурнунда сөөлгү үеде ол шахта 4100 видеосистемалар, «Вольво» деп 39 автомобильдер, хеп чуур, дааранып чүс-чүс машиналар болгаш даштыкы бүдүрүлгениң өске-даа бараанарын алган. Ооң ыңай, Воркутаның комиссионнуг магазиннеринде даштыкы бүдүрүлгениң бараанары арбын, Москва өртектеринден ырак чиик: бүдүн чартык катап.

База бир айтырыг бар: ажыл соксадыышкыннарының үезинде шахтерлар чүнүң күзели-биле чурттап турганыл? Эки тура-биле дузаламчы бериишкиннерин үстүнде-ле үндүр бижип каапкан болгай бис: ол акша-хөреңгилер шахтерларга четпээн болгаш олар чаңгыс-даа көпеекти албааннар... Бо чылдың март-апрельде шахтерларның кижи бүрүзүнге 750—850 рубль түңнүг дагжылар акшазын бир кижиге онаашттыр ортумаа-биле 1500 хире рубль түңнүг кылдыр төлеп берген. Ооң-биле бир-ийи ай иштинде чурттап болур деп бодаар мен. «Төөгүлүг хүнге»—1991 чылдың июнь 12-ге чедир чайлыг черле четчир... Аъш-чем садып алырынга ындыг-ла хөй акша негеттинмес: Ленинградтан болгаш Прибалтикадан он-он тонна балыкты, консерваларны, картошканы шахтерлар (ажыл соксадыышкынын уламчылап, чурттуң экономиказынга улам улуг когаралды чедирзин дээш) күрүнеге карылгалыг транспорт — самолеттар-биле, харын пассажирлер-самолеттары-биле, чогуур үезинде Воркутага чедирип берген.

Хөмүр-дашка страхование кылзын дээш Россияның Премьери И. Силаев «Воркутауголь» каттыжыышкынче 41 миллион рубльдан шилчидип берген. Бистиң бо хүннеривисте дыңнадып көрбээн дүрген-биле ол акша Воркутага кээп эгелээн. Ынчалзажок премьерниң шахтерларга баргалаттаан «буянын» оларга көзүлбейн турар: «Воркутауголь» чаңгыс-даа тонна хөмүр-дашка хамаарыштыр страхованиени кылбаан. Кылыр деп-даа болдавайн турар! Хөмүр-дашка хамаарыштыр страхование кылыр дугайында эш Силаев-биле дугуржулгага демги-ле эш Шейхахмедов ат салган: ажыл соксадыышкынынга, биригээр чугаалаарга, «Воркутауголь» каттыжыышкынынга ол кандыг-даа хамаарылга чок — «Олень Эспо» кооперативтиң ажылдакчызы-дыр. Азы мен чүвениң ужурун чедир билбейн тур ирги мен бе, азы Россияның премьери кандыг-бир чутула чүвени чедир чугаалавайн турар магатчок. Бурган азы аза харын. Борис Николаевич Ельцин чүвениң чогум ужуруун биске чедир тайылбырлап берип көрүн: ийи мыйызы чыып турар кооператив хөмүр-даш страхованиезинге, дагжыларның ажыл соксадыышкынынга кандыг хамаарылгалыгыл?!

Ынчалзажок, ол дээрге Москва—Воркута ээзиниң саң-хөө ажыл-чорудулгазының эң-не чажытсымаар, тывызык дег кезээ эвес-тир ийин. Оон-даа артык солун айтырыглар бар. Чамдыктары кижи бажын дескиндире бээр: оларга харыы тывылбас, бүгү байдалды бодаарга—харыы черле тывылбас-даа ышкаш. Чижээ, Улуг Армения идеязының болгаш ажыл соксадыышкынның аразында элдептиг харылзааның ужуру чүдел? Харылзаа ылап бар: Улуг Армения идеязының хөделдирикчизи—«Карабах» комитет Воркутаның ажыл соксадыр комитединиң фондузунче 50 000 рубльди шилчидип берген. Азы: страховка кылдынмаан хөмүр-даш дээш төлеттинген страховка «улуг» болгаш «күчүлүг» деп кандыг сөстер-биле адаттына бээр ирги?

ВОРКУТА ПАРТОКРАТТАРЫНЫҢ ЧИМЗЕНИИШКИННЕРИ

Партократия азы партократтар — грек сөстен үндезилеттинген тодаргайлаарга, партия эрге-чагыргазы азы партийжи чагырыкчылар дээн утказыг.

Сарыылдыг чорукту оскунмаан Воркутада эрге-чагырганың кара чаңгыс органнары— партия хоорkому болгаш милиция деп партийжи солунга бижнири—арай эпчок-ла чүве-дир. Ынчалзажок херек кырында чогум-на ындыг болган. Партия хоорkомунуң бирги секретары Е. Терешенко болгаш ийиги секретары Н. Бондарец—чээрби чыл стажтыг профессионал шахтерлар турган, ынчангаш партия хоорkому ажыл соксадыышкынынга удур болган: ажыл соксадыышкыны Воркута хоорайны болгаш Соңгу чүктүң демир-орук станциязын аар уржуктарга чедирер дээрзин олар кончуг эки билгеннер. 1990 чылдың ажыл соксадыышкынының уржуунда эрткен чылгы 3 миллион торгаалдың түңнелинде демир-орукчулар берге байдалга бо чылдың апрель ортанда таварышкан. Демир-орук-биле хөмүр-дашты сөөртпейн барганының (шахтерлар ажыл соксаткаш, хөмүр-дашты чедир бербээнинин) уржуунда демир-орукчулар орулга чок болуп, 13-кү шалыңны, «буянныг дузаламчыны» албааннар. Ынчангаш Соңгу чүк демир-оруунуң 8-ки салбыры бо чылдың 1991 чылдың апрель 15-те шахтерларга, шыны-биле чугаалаарга, ажыл соксадыр комитетке шыңгыы негелде кылып, дагжыларның ажыл соксадыышкынынга удур боду ажыл соксадырын чарлаан: демир-орукчулар ажыл соксаткан болза, Воркута хоорай херек кырында бүзээлээшкинге таваржыр турган. Демир-орукчуларның чарлааны ажыл соксадыышкыны партия хоорkомунуң дипломаттыг, сарыылдыг, эвилең хемчеглериниң ачызында болбайн барган. Ол ажыл соксадыышкыны бир эвес болу берген болза, чүгле ажыл соксадыр комитетти эвес, харын бүгү Воркутаны бүзээлеп, дуглаптар турган ийик. Демир-орукчуларның хөделиишкиннери ажыл соксадыышкынынга киришкен хөй кижилерни шынап-ла, бодандырып, сергедипкен.

Партия хоорkому дүне-даа, хүндүс-даа соксаал чокка чогуур, бодамчалыг, сарыылдыг хемчеглерни ап, эвилең ажылды чорудуп, чүвениң алыс шынын тайылбырлап: ажыл соксадыышкыны хамыктың мурнунда күш-ажылчы кижилерге улуг согуушкунну таварыштырар, чурттуң амыдыралында бо берге үеде ооң экономиказынга улуг когаралды чедирер дээрзин шахтерларга болгаш демир-орукчуларга угаадып келген. Ынчангаш барык бүгү чүве коллуунда чүгээр болган: шахталарның кол нуруузу ажылдап эгелээн: а демир-орукчулар бодунуң шыңгыы негелделеринден ойталаан.

Ажыл соксадыышкынынга милиция эгезинден бээр шуут удур болган: чүге дизе, ажыл соксадыышкыны хоорайга кем-херек үүлгедиишкиннерин, корум-чурум үрээшкиннерин улам көвүдедиринден өске чүнү-даа бербес дээрзин ол—милиция эки билген, шынап-ла, ындыг болган: кылыр ажыл чок чалгааараашкындан даржылган хөй шахтерлар арагалап, корум-чурум үрээшкиннерин болдуруп келген. «Чагыргазы чок» («хамаарышпас») парлалга чүвениң шынын хажыдып, ажыл соксадыышкыннарының үезинде кем-херек үүлгедиишкиннери, корум-чурум үрээшкиннери шуут болбаан деп бижип турган. Ажыл соксадыр комитеттер чогум-на ынчаар бадыткап келген. Маңаа холбаштыр чогуур шын тайылбырны бээрин Воркутаның милиция начальниги А. Гулагадан дилээн мен.

— Силер бисти база шоодуп тур силер бе?—деп, Анатолий Андреевич менден удур айтырган.

Ындыг бодал меңээ кажан-даа турбааның милиция начальнигинге шыны-биле доран чугааладым.

Ооң сөөлүнде милиция начальниги тайылбырны меңээ берди: ажыл соксадыышкыннарының үезинде хоорайга корум-чурумну хандырарынга дуза чедирер кылдыр иштики херектер килдизи дилег киирерге, ажыл соксадыр комитет мооң мурнунда хөй удаа шииттирип, хулиганзыг үүлгедиглерни кылып чораан Чижиковту «дуза кадар» кылдыр чоруткан. Ооң сөөлүнде комитеттен деткимче дилээринден милиция бүрүн ойталаан. Чижиковтан безин дора кижилерни чорудуп болур турган.

ОРГТҮҢНЕЛДЕР

Бо үстүнде демдеглеттинген, биригээр чугаалаарга, бижиттинген фактылардан чогуур түңнелдерни кижи бүрүзү, номчукчу бүрүзү боду кылыр болза чогуур. Чүге дээрге чугаалаттынган, бижиттинген чүүлдер шупту шын деп, кым-даа амгы үеде бадыткап шыдавас боор. Бистер база. Ажыл соксаткан шахталардан кым-бир кижиниң кулаа кестүп турар дээн ышкаш бодал силерниң сагыжыңарга кирер болза, чүвениң шынынга чоокшулай бергеннер ол болур ийик. Ажыл соксадыышкыннары база чоннуң нийти таарымчаа чоруунуң чүгле уржуу-биле болу бербээн деп санаар болзуңарза, чүвениң чогум шынын элээн билгенинер ол болур ийик.

Бистер бодувустуң талавыстан чүгле чаңгыс оргтүңнелди кылып көрээли: мындыг хемчээлдиг ийиги ажыл соксадыышкыны Воркутага болу бээр болза, политиктиг болгаш ондактыг, кара туразында үзел-бодалдарга, чүткүүшкүннерге чогум-на чемиш болуп, дагжыларга улуг халапты таварыштырары-биле доостур ийик. Заполярьеде карылгалыг, чурттаарынга эптиг эвес ол хоорай дыка-ла хээрек болгаш улуг чарыгдалдыг-дыр, чуртка хэрээ чок хөмүр-дашты мында дүне-даа, хүндүс-даа казып турар. Чеже-даа казып, эки белеткезе, ийиги ажыл соксадыышкыны болур чүве болза, Воркута хоорайга эң ондактыг болур ийик.

Воркутаның шахталарын Россияның юрисдикциязының адаанга (хоойлу ёзугаар эргезинге) киирип шилчиткени-биле холбаштыр ажыл соксадыышкыны апрель 28-те соксааны билдингир болгай.

Дмитрий КАЗАКОВ.
Воркута—Москва.

Өскээр чарыгдаттынган миллионнар

Эрткен чылдың декабрь 26-да «Боттары башкарып кириашкен» деп эгелиг улуг интервьюну «Шынның» номчукчулары сактыр боор. Ында чугаа организациялар болгаш бүдүрүлгелер-биле кады ажылдажылганың «Найырал» девискээр ассоциациязының дугайында чоруп турар. «Коммерция чажыды» деп сөстерниң артынга ажыттынып алгаш, ооң ажылдакчылары үндезин чаартылгаларының оруу-биле чорур ужурлуг ассоциацияның ажыл-херектеринче корреспондентини чоокшулатпайн турганын интервьюнуң эгезинде айыткан.

Чажытталырга, ажык-чарлыг чоруктан оспаксыраарга, кандыг-даа эки эгелээшкинни частырыглар үгаей берип болур дээрзин бөгүнгү амыдырал бадыткай берген.

РСФСР-ниң Саң-хөө министерствозунуң Тывада контроль-ревизия эргелелиниң ажылдакчылары бо чылдың февраль айда ук ассоциацияның 1989 чылдың июль 1-ден 1991 чылдың январь 28-ке чедир ажыл-херектериниң документалдыг хыналдазын чоруткан. Ооң чүү илерээнил?

Ассоциация 40 санныг организациялардан, бүдүрүлгелерден, албан черлеринден, кооперативтерден болгаш Улуг-Хем районнуң ынчан турган бүгү 7 совхозтарындан тургустунган. 1990 чылда районнуң совхозтары 330,3 муң, үлетпүр бүдүрүлгелери, хандырылга болгаш тудуг организациялары 12 муң, кооператив 2 муң рубльди ассоциацияның агар санынче дамчыдыр кылдыр шилчиткен. **«Найырал» ассоциацияның эге өнчүзү чүгле ол болур турган.**

Ынчалза-даа чыткан теве аксынче канмышыл кирген дээни ышкаш, 1990 чылдың күзүнүнде улус депутаттарының Улуг-Хем район Советиниң агар санынче 1990 чылдың август 9-та чардынган керээ ёзугаар, «Красноярскэнерго» бүдүрүлге каттыжыышкынындан 2 миллион 350 муң рубль кирген. Чүү дээш? Документиде мынчаар бижээн: **«Мал чемин болгаш кедээ ажыл-агый продуктуларын чидиргени дээш бүдүрүлгелерге база чурттакчы чонга компенсация (эгидиигe)».** Ол акшаны кайнаар чарыгдаары тода болгаш чиге айыттынган. Ынчалза-даа улус депутаттарының район Советиниң президиуму райкүүскомунуң ажыл-чорудулгазынче холгаарлааш, бодунуң 1990 чылдың август 20-де үндүргени 10 дугаарлыг доктаалы-биле ол миллионнарны «Найырал» ассоциациязынче дамчыдып бериптен.

Ам чүү болганын түңнеп көрээли. 1990 чылда ассоциацияның 342,3 муң рубль дадывыр, район эмнелгезинден 100 муң рубльди болгаш үстүнде айытканывыс эгидилге акшазын алган. Нийти түң 2 миллион 792,3 муң рубль апарган. Акша-көпеек ол хире белени-биле холда кирген болганда, ассоциация кара туразында баш мииниип эгелээн. Янзы-бүрү кооперативтерже шилчиткен акшаның саны 745,6 муң рубль четкен. Кызыл, Саяногорск, Красноярск, Тюмень болгаш Москва хоорайларның организацияларынче болгаш бүдүрүлгелеринче бир миллион 901,4 муң рубльди шилчиткен. Бөгүнгү өртектер-биле алыр болза, чүгле бо дээрге 3,4 миллион хире акша ышкажыл! **А мал чемнерин болгаш кедээ ажыл-агый продуктуларын чидиргени дээш чарыгдаан акша деңгүп-ле 120 муң рубль болган.**

Ассоциация чээли бээр албан чери эвес хирезинде 943,6 муң рубльди 1995 чылга чедир чегдирип чорудупкан. Чээли бергени дээш хуузун алыры ол. Тектүп-чайлып чыдар акшаны чарыгдаар чер тыппаан чүве дег. 675 муң рубльди ассоциация мырыңай халаска, эгидилге чокка чашкаапнапкан. Ооң иштинде 83 муң рубльди Хайыракан суурда ОРС-туң Тыва салбырынга ооң когаралын эгиткен. Чемгерикчи апарган ОРС садыы бурап каарга, ассоциация ооң тынын алганын «Шын» чоокта чаа «Азыраакчылар болгаш чемгерикчилер» деп чүүлүнге бижээн болгай.

Маңаа бичии чардыгыптарын чөпшээреп көр, номчукчу. Чүл дээрге ук материалга харыы биске келбээн, ынчалза-даа «Улуг-Хем» солунга партия райкомунуң ийиги секретары Камбаа Биче-оол материалдың авторунга хамаарыштыр мынчаар харыылаан: «Кодур-оол Өюннүң ажылының стили — улус кайгадыр, сенсациялыг материалдар үндүреринге ынак. Номчукчуларны кайгадырын бодаар, удуртукчуларны бак атка сугарын бодаар кижи». Меңээ эки үнелел берип турарыңар дээш четтирдим, Камбаа Дамчатович. Шынап-ла, солун деп сөстү уктап, бир утказын алыр чүве болза, сенсация дээни ол.

Силерниң мактаддыг сөстериңерге хей-аът кирип, материалымны уламчылап көрейн.

Миллионнарны өскээр чашканнап орар кижилер кымнарыл? Акша чарыгдаарын ассоциация чөвүлели шиитпирлээр. А ол чөвүлелдиң даргазы (ассоциацияның президентизи деп номчу) РСФСР-ниң КП-зиниң Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары Владимир Неделин боор турар. Ассоциацияның чиигине директору мооң мурнунда партия райкомунуң үшкү секретары турган Александр Августовский. Чөвүлел кежигүннери бар-даа болза, сөөлгү сөс кол удуртукчуларда дээрзи билдингир.

Бөгүн дээрезинде «Найырал» ассоциациязы чаңгыс согур көпеек-даа ажылдап албаан. Ынчалза-даа хуузунда эрги медээ-биле 150 бода малдыг, 300 ажыг хой,

База катап сенсация?

өшкүлүг, 200 хире хаванныг. Даартагы хүнүң угаап-бодаары берге апарган бо үеде сандараан экономиканы быжыглаарынче угланган ажылдыг кооперативтерни, ассоциацияларны, акционер ниитилелдерин чүгле деткиир апаар. А бир эвес олар өскээр углай бээр болза канчаарыл?

Улуг-Хемниң девискээринден муруку чылдарда республиканың беш районунга мал чемнерин белеткеп ап турган. Саян-Шушенскийниң суг хевилээниң долганы-биле холбаштыр ам ол боду мал чемнериниң талазы-биле бергедээн. Апрель эгезинге чедир 298 баш бода мал, 235 хаван, 7145 шээр мал, 27 аът хораан. Узамдыкан час районга ем-даа... улуг когаралдары таварыштырар дээрзи билдине берген. Оларны эгидеринге ам өскээр чашканнаттынган миллионнар безин дуза болбас хире апарган. Ассоциацияның бодунуң безин малмагазы чудап елүп турда, ооң ниитиниң малынче кичээнгей салыр харык-шинээ бар бе? Бо чылын кыштаглаашкынның берге болгаш чарын болуру — чоокта чаа эвес, эрткен чайын-на билдине берген турган. Ынчангаш мал чемнерин болгаш кедээ ажыл-агый продуктуларын чидирген дээш берген эгидилге акшаны дорт-ла ынчаар чарыгдаар турган боор. Ол акшаның бир дугаарында, дыка когараан «Найырал», Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтарже, сиген кезип-алыр шелдерин чидирген хоорай чурттакчыларынче ... болза!

Секретарь-бизнесменнерниң идепкейлиг киржилгези-биле чарыпкан акшазы дээш халактап орар үе арткен, ассоциация тоткан-дыр. 2 миллион 350 муң рубль (өртектер улгатканы-биле ам оон-даа хөй боор болур) чылдыына, беш чыл улаштыр келир болгай. Ынча акша элезинче кирген сут ышкаш, ис чокка эсти бербезин дээр болза, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң улус депутаттарының Улуг-Хем район Советиниң президиумунуң эрткен чылдың август 10-да үндүргени доктаалын күш чок болдурар ужурлуг. Акша адрестээн черинче келгеш, адрестээн черинче чарыгдаттынзын. Шынап-даа алыр болза, ол акша бистиң чидиривистиң чүгле кезик-чамдыызын дуглаар болгай. Ыя ону безин халас кежик-тир дээш, оон-моон чаржалажып туруп бээрге, эчис түңнелинде бедүүн кижилер, чон когараар болгай.

Кодур-оол ӨЮН,
(«Шынның» корр.).

ЧАРАШ ЧАҢ-СЕТКИЛ ЭМИ

1983 чылда улуг оглувус озал-ондакка таварышкаш чок боорга, кенниивис ийи чаш оглу-биле артып калган. Азы оранывыска хүлээн алганывыс — өске кижи төлү Ирина Мартыгыровна Чаа-Холдүң чараш кызы чүве. Кенниивистиң арыг-чаагай сеткили, кижиниг бүдүжү «чараш» деп сөстү бадыткаар. Кижиниң кейин азы кудээзи бодунуң толуундан артык үнелиг, сонуургалдыг, хүндүткелдиг болур чүве. Бег-кунчуун, кенниң, кызээзин хүндүлээри —тываларның шаг-дүптен эң эки чаңчылы. Ынчангаш тывалар шаг-төөгүден кады-кожа чурттап-даа чорзаны ол. Бо үеде ол чаагай чаңчыл дөмей-ле хевээр артар ужурлуг.

Оглувус дириг-даа чорда, чок-даа апарганда, кенниивис бисти хомудадып көрбээн. 1985 чылда кенниивис ада-иези-биле келгеш, бисти шайлады, эптиг-чөптүг чугаалашкаш, Чаа-Холче кожа берген. Байырлажып, өөрээл сөзүвүс сөглеп артып калган бис. Ол чорукта эш-өөрүн, төрелдерүлүн чыып, амыдыралдың ужур-чөвүн айыткаан.

Чаа-ла үжен харлыг аныяк кижи өлген-биле кады өлүр эвес, кенниивистиң хуу-салыы-ла ындыг болган боор. Бо ышкаш өлүмге кызаткан оол-биле чурттай берген. Аңаа хорадавазын, хомудаваан бис, а харын кенниивис, ооң өскүс ажы-төлү-ле эки чорза деп күзээн бис. Оглувус орнунга оглувус болган Болат Тюлюшович-биле Иринавыс бисте аъштыг-чемниг аалдап чедип келгеш, чүвениң ужурун чугаалап, салым-чолувус дөмей улус ажы-төлүвүс кадып алгаш, чаңгыс черге азыраачып чурттаарын чөпшээреп көрүңер деп дилээн хевирлиг келгеннер. Оларны чылы-биле хүлээп алгаш, чагыг сөзүвүс берип, чөпшээреп турарывыс чугаалаан бис.

Болат Тюлюшович база Иравыс ышкаш, үш уругнуң иезинден чарылган турган. Олар ам үш кыстыг, үш оолдуг болганнары ол. Өг-бүлезинде өскележип-башкалажыр кандыг-даа чүве чок, харын-даа эп-найыралдыг чурттап чорууар боорга, сагышка чиик, өөрүнчүг-дүр. Оларныңга бис барып, биске олар ажы-төлүн эдертип алган кээп, аралажырывыс үзүктелбейн чор. Уругларывыс ажы-төлү школадан келгеш, бажың ажылын үлежип алгаш кылыр, чайын огородун суггарар, инек хаван, дагаа, кастарын ажаап карактаарлар. Уругларыг күш-ажылга ынак кылдыр кижизидип алыры — оларның келир үезинче ажык орукту ажыдып бергени ол-ла болгай. Чон карза кескү, кулза дыыжы, курут черге мактавадывыс. Бай-Тайганың Чаа-Холдуң чону билир.

Болат оглувус чүгле аалы урутнуң адазы эвес, ол эң-не харыысалгалыг участок —Чаа-Хөл эмнелгезиниң кол эмчизи. Чүс ажыг кижилиг улуг коллективти удуртуп, кижилер-биле ажылдаар деп чүве амыр бе. Ирина биле Болаттың кижизиг мөөрүү бистиң ажыг-шүжүүвүсту чиигедип чорууp. Кенниивистиң ада-иези Чаа-Холде хүндүткелдиг башкылар Мартыгыр Донгакович биле Хүрен Тюлюшовна оларның уруун ынчаар өстүрүп, кижизиткенинге мөгеер бис. Уругларывыс Болат, Ирина биске хүндүткелдиг болуп назыда артар.

Улуургак, турамык, чараш эвес аажы-чаңдан чайлап чоруурун аныяк кижилерге, ооң иштинде кудээлерге, келиннерге күзээр-дир бис.

Николай МУКУЛАЙ.
Пенсионер.
Бай-Тайга район.

Кыска интервью

ОЙНААШКЫНЫ — АВТОМОБИЛЬ

Май 1-де байырлалга тураскаатпан тыва хүреш маргылдаазы Кызылга эрткен соонда, аңаа профэвилелдериниң эви тура күш-культура спорт ниитилелиниң организастааны акша-бараан лотереязының ойнаашкыны болган. Ооң түңнелдериниң дугайында тайылбырлап бээрин республиканың элээди уругларының олимпийжи курлавырның спорт школазының директору В. М. Кара-Тоннугдан бистиң корреспондентивис дилээн.

— Вячеслав Маадыевич, спорт лотереяларын совалгү үеде ойнадырын чаңчыл болдуруп, эки эгелээшкинни чидирбес база ону сайзырадыр дээш силерниң ап чорудуп турар хемчеглериңер республикага күш-культураны болгаш спортту улам хөгжүдеринге база бир идиги берип турар-дыр.

Май 1-де болган лотерея ойнаашкынынга чогум кандыг-кандыг бараалар киргенин номчукчуларывыс сонуургадып турар болгай...

— Кижи бүрүзүнүң эң-не ойнадып алыксаар бараанын автомашина дээрзин билир болгай силер. Ынчангаш аңаа эрги өртээ-биле 12 муң 900 рубльдиң «Москвич-2141» деп чаа маркаының машиназын киирген бис. Оон ыңай 2000 рубль өртектиг «Буран» деп харга чоруур мотоцикл, өңнүг телевизор, 1152 рубль өртектиг «Восход» деп мотоциклдер, 1137 рубль өртектиг магнитофоннар, аңгы-аңгы спорт дериг-херекселдери болгаш он-даа өске бараанныар кирген.

— Кымнар аңаа аас-кежиктиг болганыл, каш чижектерден чугаалап көрүңерем.

— Бо удаада эң аас-кежиктиг кижи Кызылдың чурттакчызы Геннадий Анчы болган. Ол «Москвичти» ойнадып алган. «Орбита» деп магнитофонну база-ла найысылалдан Буян Эргеп ойнадып алды. Оон аңгыда кызылчылар (ийи кижи) «Восход» деп мотоциклдерни алдылар. Оларның бирээзи Андриян Ооржак. Шагаан-Арыг хоорайдан келген аалчы В. Шестериков «Малютка» деп хеп чуур машинаның ээзи болган. Оон-даа өске улус ээзи эвес түңге барааннарны ойнадып алганнар.

— Лотерея билеттерин ниитизи-биле каш акшага сатканыл?

— Ону 50 муң рубльге саткан. Оон чартыы-биле улустуң ойнадып алган барааннарының өртээн төлээн, а артканын — күш-культураны болгаш спортту сайзырадырынга, материал-техниктиг баазаны хөгжүдеринге арттырган.

Ынчангаш, мен бодаарымга, чыл төнчүзүнге чедир ону база бир удаа организастаптарының ар-газы бар хире.

— Четтирдивис.

Виктор КАРА-САЛ беседалашкан.

ЫНАК АВАВЫСКА

Бистиң ававыс Уржут Самбууевна Калин-оол Бай-Тайга районнуң «Кара-Хөл» совхозунуң мурнакчы хоймузу. Ол ажылдап келген чылдарында эки көргүзүглерни чедип ап, чаш хураган бүрүзүн чидириг чок камгалап ап келген. Амгы-даа, келир-даа үеде мал ажылынга херээжен кижиниң үлүү аажок улуг. Ававыс база ындыг: малдың чаш төлүн мендии өстүрер, доруктурар дээш кызымак, чүткүлдүг ажылдап турар.

Хураган бүрүзүн өдекке тодуг, семис-шывырак, аарыг-аржык чок тудар деп чүве дыка берге. Чүгле шуптуң кежээ кижилер ону кылып шыдаар. Бистер ындыг ававысты шак ындыг кижилерге санап чоруур бис. Ынчангаш аваа дыка чоргаарланыр бис.

Ававыс пенсияже үнзе-даа ажылын кагбаан. Уруглары бистер ававыска быжыг кадыкшылды, аас-кежиктиг ажылынга чедиишкинниң узун назынны күзээр бис.

Уруглары ЛЕНА, АНЮТА, АЯНА.

Ховар күүседиглерниң кыдат мастерлери

«ЦИГУННУҢ АЛДЫН ЧЕЧЭЭ»

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

кижиниң бажын тавартыр шурадыры болгаш өске-даа коргунчуг көргүзүглер кирип турарын айыткан.

Ону номчаан, Тывага бир-ле дугаар келир кыдат артистерниң оюн-тоглаазын көөр дээш билет сураглаан кижилер-ле хөй. Хүнде ийи катап болур, 4 хүн үргүлчүлээр концерттиң билеттери шагда-ла саттынган.

Май 12-ниң хүнүнде хүндүскүнүн 2 шакта Кыдат Улус Республиканың Ляонин можузунуң Шэньян хоорайдан келген артистериниң концертин көөр дээн кижилер В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының олуттарын шагда-ла ээлепкен. Даштын билет сураглаан кижилер база-ла арбын. Көжеге-даа ажыттынган. Сцена кырынга анывак, чараш чарлакчы кыс үнүп келгеш, кыдат дыл кырынга көрүкчүлерге байыр чедирген. Аянныг, чараш кеттинген, бир-ле дугаар Тывага келгеш, болунун дылынга чугаалап турган херээжен кыдат кижини көрүп, чугаазын дыңнаарга безин солун. Чарлакчының чугаазын келемечи орус дылга очулдуруп дооскан соонда, концерт эгелээн.

Цигун болгаш у-шу спортчу оюннарының күүседикчилери согун ышкаш, дөрт сыныг бир үе чараш кыстар холдарында челбиништер тудуп, цигун самын теве бээрге, көрүксенчиглиг, алыш часкаашкыннары залга дыңмиреп тургулаар. Оон соонда анывак уруг у-шунуң болгаш цигунуң шимчээшкиннерин кылгаш, сцена кырынга чыдып алырга, оон бажының адаанга ийи, үстүнге үш туйбуну салгаш, улуг маска-биле бир күдер кара, шырак эр чуура шавар деп баарга, көрүкчүлерниң алгы-кышкызы, корткан шимээни хөлчок баар. Демги кижи херлип-херлип туйбуларны довураан бурулазыр чуура шаалтар. Бичии шимчээшкин кылган соон дарый ол уруг туруп келир. Ол дээрге Кыдат Улус Республиканың цигун мастери Ли Цзин Пиндир. Ол дөрт дагаа чуургаларының кырынга туруптарга, көрүкчүлерни база кайгадыр.

Цигунчуң мастерлери Чжан Цзюн Дай үүрмектей буза шаап каан шил хоюндааның кырынга чыдып алыр, оон кырынга чилиг бистиг селемениң кырынга Дэн Бао Юй шөйлүг бээр, оон кырынга улуг хая-дашты ийи кижи аргажып экелгеш, салып каар. Луи Ли Е канчаар-даа аажок улуг маска-биле үш удаа ылдап тургаш, буза шаалтар. Демги кижилер туруп келирге, ооргалары кан кадык, кандыг-даа сорбу чок болурга, улус пат кайгаар, тоолда дег илби-шидилиг чүве-дир ийин.

Чиик цигунуң мастери Сюй Мэй чиндиг бистиг хылыш кырынга ойталап чыдып алырга, ооң кырынга туйбуларны база буза шавар. Ол хылыргай саазын кырынга база туруптар, ой та канчап дешти бербес саазын чүве. Гуань Бао Чжу азып каан узун шил сайгылгаазындан туттунупкаш, кезек үе иштинде астына берген турары база хуулгаазын. Херээжен артистер Ли Ли Хуа биле Ян Пин боостааларынга ийи ужунда бижектиг чыданы үстүрүп алгаш, ыргайгыже күш-биле идип турза-даа, бижектер кадалбас. Бажынга туйбулар салгаш, аңаа узун калбак мыш салгаш, олап мотоцикл-биле халдып эрте бээрге безин демги кижи биезиги дег дүште чок тура халып кээр. Шынап-ла, кыдат оңнуктериниң хуулгаазын, кижи билир аргажок тывызык күүседиглерин сонуургавас аргажок.

Эртенинде кыдат артистерниң очулдурукчузу-биле «Кызыл» аалчылар бажыңынга ужурашкан мен. Ол кижини Сергей Владимирович Науменко дээр. Читада башкы институдунуң даштыкы дыл факультединде кыдат дыл өөренип турар. Ол келир чылын ук институтту дооскаш, Кыдат дылга арыг чугаалаар кижи чораан.

— Читаның күрүне филармониязы Кыдаттың Ляонин можузунуң Шэньян хоорайында тургустунган ховар күүседиглерниң артистериниң каттыжышкыны-биле керээ езугаар ажылдап турар. Бо удаада Абакан хоорайга концертивисти көргүскеш, Тываның күрүне филармониязының чалаады-биле келгенивис бо-дур. Мен-даа артист эвес, келемечи кижи-дир мен ийин — деп, мээң сонуургаан айтырыымга кыска харыы берди.

Ансамбльдиң удуртукчузу Гэо Вэнь Дэга очулдурукчу дамчыштыр сонуургаан айтырыымны салдым.

— Бурятия-биле найыралчы харылзааны быжыглап турар улус бис. Эрткен чылын бистиң ансамбльвис Москва, Ленинград, Свердловск, Хабаровск, Владивосток болгаш өске-даа улуг-улуг хоорайларны эргип-кезип каалтывыс. Кайда-даа барыывыска, бистиң улуг хүндүткел-биле уткуур-дур, ол дээрге улуг найыралдың демдээ-дир. Бо чылын ховар күүседиглерниң аңгы болуг келген шупту тос кижи Тывага бир-ле дугаар келдивис. Агаар-бойдузу-даа эки, чону-даа, чери-даа чараш, хүндүлээчел чер-дир. Моон чорупкаш, Якутск хоорайга аалдап чедер бис — деп, ол чугаалады.

Ынчаар чугаалажып орувуста, ийи артист уруглар Сюй Мэй биле Ли Ли Хуа (чарлакчы) кирип келдилер. Тыва оларга кайы хире таарышканың сонуургадым.

— Тыва дыл билбезивис хомудалчыг-дыр. Ынчалза-даа Тыва онзагай чер-дир. Көрүкчүлерни сеткил-сагышка тааржыр-дыр дишкеш, хоорайның төөгүлүг, тураскаалдыг черлерин, садыгларын көөрү-биле чоруптулар.

Ужурашкан улузумдан шала-була билип алган чүвем болза, кижиде физиктиг, астральдыг, ментальдыг үш бүдүмел бар. Физиктиг бүдүмел дээрге кижиниң бүгү анатомиг тургузуу, астральдыг бүдүмел болза, сагыш-сеткилдиң психологтуг сулазы, ментальдыг бүдүмел дээрге, кижилерниң бодалы-дыр. Ынчангаш аңаа немей цигунуң болгаш у-шунуң чаштарын кадыптарга, биоэнергияның күжү-биле кижилер илби-шидилиг хуулгаазын апаарының ужуру ында ышкаш. Бажынга туйбу салдыргаш, маска-биле соктуруп турар кижиниң сагыш-сеткили, бодалы, хан-дамыры чүгле башка мөөңнестине бээрге ол чүнү-даа тоовас болуп турар.

Кыдат Улус Республиканың «Цигунуң алдын чечээ» деп цигун болгаш у-шу мастерлериниң ансамблиниң оюн-тоглаазы коргунчуг болгаш хуулгаазын болганын көрүкчүлер аразында чугаалажып тургулаар.

— Кинодан болгаш теледамчыдылгалардан кыдат артистерниң уран талантызын көргүлээн мен. Ынчалза-даа онзагай ховар, коргунчуг күүседиглерни бо концерттен амыдыралым иштинде бир-ле дугаар көрүп тур мен — деп, школа-интернаттың башкызы Раиса Лапзын мээң ужурашкаш, чугаалаар чораан.

— Кижи бүзүрээр аргажок чүве-дир. Солун-на-дыр. Кыдат артистерни бир-ле дугаар көрдүм. Хуулгаазын улус-тур — деп, «Дус-Хөл» курортунуң ажылдакчызы Довуу Понгуш чугаага киристи. Магадалын, сонуургалын, кайгаашкынын илередиген кижилер шынап-ла, хөй чораан.

Даштыкы чурттан келген аалчыларга баштайгы концерт эгелээриниң үезинде Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң ажылдакчылары, республиканың өске-даа удуртукчулары көзүлбээн. Концерт сонуургап келбээн-даа. Оюн-тоглаа үезинде чаңгыс чечек тутсуптар кижи безин чок. Ырак-узак черден уран талантызын бараалгадып келген кижилерни хүндүлээн болза, эки-ле чүве-дир ийин.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: күүседиг үезинде.

Төрээн черим аттары

ДУУКАЙ ОДУРУУ

Хорум даштыг Кожээйни
Хонаш кылып албаан-на мен.
Хомушкулар оглу-биле
Холбажы-даа бербээн-не мен.

Ыры үнген дестуг, чогаадынган чылдагааныг. Черлер аттары база ындыг. Чер-чурту-биле чонунуң ыр-шоору тудуш.

Мөңгүн-Тайганың Тоолайлыгда Кожээй деп бичии досаут хемчигеш бар. Ооң кара суу доңмас, кыш-чай чок ырлап чыдар. Кожээй кадыр даглар, кашпалдар-биле кажаалаңып алган. Ары Хемчик-биле аргыжары берге.

Ол шагда Хомушкулар элээди оглунга Хемчиктен келин кысты (кызыжакты) кудалап берген. Ооллуң кыстың тура-соруун-даа барымдаалавааннар. Келин кыс Дуукай аал-чуртун сактып, Тоолайлыгдар биле Шыныын, Бээ-Оюнуң аразында Суур-Тайга бажынче ойле-ойле үнүп, төрүттүнген Хемчик хемин катап-катап харап каап турган. Ол дагның бажында уругнуң сайзанактап ойнап турган, чымы салып каан даштары ам-даа бар. Чанар оруун, чоруур черлерин Суур-Тайга бажындан чиге лей көрүп алгаш, Дуукай бир-ле хүн даңгаар эртен аал-чуртунче чорупкан. Кадыр-бертке таваржып, шаптуг сүтта мунгаштадырын билзе-даа, уругнуң аал-чуртун сагыштаны ол хире күштүг болган. Те, чүнма турлаа Кожелигниң кашпалдарындан чүглур часып, шапкын хемнерни дүрген агымынга алзыр часып чораш, Хемчикче арлып кире берген.

Эзерген кашпал-даа бол,
Элендирип эрте бээр мен.
Эзерем суглуг. Барлык хемин
Эштип, суун кеже бээр мен.

деп уругнуң ырлааны Кожелигниң кашпалдарынга чаңгыланып артып калган.

Хомушкулар кенин Дуукайның изин истээш, Барлык Шыныын кашпалынга муңгашталып туруп калган. А уруг кашпалдың одуруун чаңнып баспайн, эрте берген болган.

Ары Хемчик-биле аргыжарының база бир бичии одуруу ынчаар издттинген. Дидим кыстың эң-не баштай изеп эрткен одуруун сөглүүрэн «Дуукай одуруу» деп чон адай берген.

Бо төөгү чугааны Мугур-Аксы суурда чурттап орар 79 харлыг Л. М.-Ш. Бичеоолдан дыңнап бижидим.

Зоя ДОНГАК.
Эжим.

ЭЭЛИГ ЭЭН БАЖЫҢНАР

Ээлеп-ээзин чүүлдер амыдыралга тургулаар. Чижээлээрге, Чадаана дижик. Ында ээн бажыңнар эндерик. А ол хирезинде бо хоорайның чурттакчылары биске чурттаар бажыңнар бериңер деп хоорайның эрге-чагырга черинин дааргаларының адыр кулаан амыратпастап, кабинеттериниң хаалгаларын хагдырбастаан. Хөөкүйлерни хилинчектеп турбайн, ээн бажыңнарны үлеп бергилепсе деп бодал сагышка кирер чадавас. Ынчалза-даа Саглы ышкаш ховү, сагыш ышкаш чүве кайда боор. Ээн-даа болза, демги ол бажыңнар ээлерлиг боор чүве-дир. Бир эвес бүзүревес болзуңарза, хоорай күскомунуң документилерин кодуруп көрүңер. Ындыг-мындыг кижилер ында-мында чурттап турар деп бижип каан Ээлерлиг бажыңнарның ээн турары база элдептиг де.

Тиилелге кудумчузунда ийи каът бажыңнар бар. Оларны даштындан көөрге, киноларда тырттырып каан дайын үезиниң бажыңнары кара олчаан. Соңгалары өңгек-өңгек, кара-кара. Шаанда бо бажыңнарга шериг кезээниң офицерлериниң өг-бүлелери чурттап турган. Төпчүткен одалгалыг, чиигеттиниер черлери безин иштинде бо чаагайжыды туткан бажыңнарга Чадаананың чону чурттаксап турган үе эрткен. Ам аңаа кым-даа чурттаксавас. Чүге дээрге төпчүткен одалга системазын доңурган соонда, ол бажыңнарга чурттаар арга чок болган.

Чадаанага турган шериг кезээн дүжүрген, офицерлерниң өг-бүлелерин көжүп чоруткан соонда, ол бажыңнарны септелге-техниктиг бүдүрүлгеге дамчыдып берген. Офицерлерниң өг-бүлелериниң орнунче көжүп кирген өг-бүлелер баштай дээрезинде чаагайжыды туткан ол бажыңнарга «чыргап-даа» турган. Ол ышкаш төп одалгазын доңурган. Ынчан харын барыктыг болган. Чайын одалга системазын катап кылган. Ынчалза-даа хой чылды уткуп тургаш база катап доңурган. Тиилелге кудумчузунда 86, 88, 90 дугаарлыг бажыңнарның ээлери квартираларын каггаш, баш углаан черже-ле көжүп чоруткан. Кым ада-иезиниң, кым ха-дуңмазының, кым кайы-бир таныштарының бажыңнарында, оларның-биле сыңмарлажып чурттап орар. Эң шыдамык, эң тывызык чурттакчылар артып калган. Оларның квартираларынче кирип көөр болзуңарза, ванналарында хөмүр-даш уруп, орээлеринче суугулар салып алган. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде ленинградчылар ышкаш «дайын байдалында» чурттап орарлар.

А. Н. Монгуш чаагайжыды туткан бажынче 1989 чылда көжүп кирген. Ам ооң чаагайжыды туткан бажыңы чаагайжыды туттунмаан бажынче «хуулган». Ийиги каътта квартиразынга сууту салгаш, ону одап, ыжыдуну даштыгаар үндүр теп турар. Квартираның иштин соок. А өг-бүледе 4 бичии уруг бар. Эң бичиизи чаа-ле 8 айлаан. Оларның кожазы К. Т. Чаш оол кончуг тывызык кижи болду. Суг чылдып турган «Титан» дээр суугуну орнунга хөмүр одаар, кылын демирден кылган суугу салып алган. Чаңгыс ок-биле чугаалаарга, чунар ванна орээлин одалга чери кылып алган. База бир өг-бүлеге кирдим. Оон эр ээзи квартиразының иштинге «квартылгалар» тывынга берзтенип турар кижи болду. «Титан» орнунга улуг суугу салган, квартираның одалга системазын аңаа кошкаш, чүгле оон бодунуң квартиразын чылыдар кылдыр аргалаар деп бодап алган. «Дуңчуужа» тулганга, ындаа суугу деп чүве ол эвес чүве урей шапкан, ванналарны болгаш өске-даа дериг-херекселин оорлаан, а бажыңнар боттары эрткен-дүшкен кижилерниң «арыгланыр», «чиигениир» чери болу берген. Септелге-техниктиг бүдүрүлге чери бо бажыңнарны септээр шаг-шинээ чок боол турар. Билбес эвес, акша-төгериг, тудуг материалдары дээш септелге дугайында айтырыгның барып үепес чылдагааны-ла чок. Бо бүдүрүлге ук бажыңнарны, аргалыг-ла болза, хоорайның коммунал ажыл-агыйынга дамчыдып бериптерин ыыдып турар. А демгизи капитал септелге соонда, хүлээп ап болур дээш, тепкеш чыдыпкан.

Бо бажыңнар чокта-ла хоорайның коммунал ажыл-агыйының септээр бажыңнары четчир. Советская кудумчузунда 4 «А», 2 «Б», 2 «А» дугаарлыг дээш өске-даа бажыңнарда база ээзи чок ээлиг квартиралар бар. Ол квартираларны алган кижилер чурттаар арга чок, септелге херектир дээш, көжүп кирбейн турар, азы ада-иезиниң, ха-дуңмазының бажыңнарынче көшкүлей берген. Бир эвес квартираларны ынчаар ээн каап турар болза, оларның соңгалары баступ, бажыңнарның одалга системазы кыжын доңа берип болуру чугаажок.

Чадаана хоорküускомунда бажың ээлчээнде ниитизи-биле 225 өг-бүле турар. «Төп одалга системалыг ийи каът бажыңнардан кижилер квартиралар алыксавас-тыр. Шупту ийи аал иштинде чурттаар бажыңнарже чүткүүр» деп хоорküуском дааргазы В. М. Сегбе чугаалады. Бирээзи бодаарга, хамык ужур кижилерниң «чүткүлүнде» эвес, а төп одалгалыг бажыңнарга оларның «бүзүревестей» берген. Ол бажыңнардан квартира ап алырга, одалга системазын доңуруп каар чадавас-ла чүве-ле?

...ын септээр ужурлуг. Чылдың чартыы эртер чыгаан, ынчалза-даа план ажыл-херек боол, боттанып эгелевээн. Септээр дээн ийи бажыңны бо чылын септеп шыдавазы бөгүн билдингир апарган. Чурттакчыларны дүвүредип турар чүүл канализация системазының эргилээни. А сантехниктиг дериг-херекселдер-биле хандырылга дугайында айтырыг шиитпирлеттинмээн. Бир эвес чыскаап бижинир болза, Чадаана хоорайның чуртталга фондузунуң байдалының дугайында айтырыглар ам-даа хөй. Ам дээрезинде моон-биле кызыгаарланып каалы.

Ам бок дугайында. Чадаананы бок тудуп чинир деп барган хоорай дизе хөөрем эвес. Бир эвес бүзүревес болзуңарза, бажыңнарның хериминериниң иштинде, кудумчуларже, хоорайны долгандыр топтап көрүңер. Субботник үезинде бокту чамдызын аштаан-на боор он харын. Бокту чазын аштаар чаңчылдыг улус. Ийи каът бажыңнар чанынга суг болза, бок часка чедир овааланы берген чыдып чыдар. Бок аштаары — Чадаанага база берге айтырыгларның бирээзи. Бөгүн бо хоорайда бок аштаарынга, сөөртүрүнге таарыштыр дериттинген машина-техника, контейнерлер чок. Коммунал ажыл-агыйның кол инженери Ш. С. Ооржак 1986 чылда бок сөөртүр машина берген чүве, ол машина ам чок деп чугаалап олурду.

Алыс сорулгазын ажыр болза, кончуг эки «Чурттаар оран-бажың-2000» деп программаны чогаатканнар болгай. Ол программа ёзугаар 2000 чылга чедир өг-бүле бүрүзүн чуртталга бажың-биле хандырары көрдүнген. Бир эвес ол күзел боттанып эгелей-даа берген чүве болза, чуртталга бажыңнарының фондузунга хамааржыр Чадаанада ышкаш болза, 2000 чылга чедир-даа...

Шыныра-оол СУВАН, («Шынның» корр.)

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

1991 чылдың апрель төнчүзүнде болгаш май эгезинде ИХМ-ниң дежурный кезээнге кем-херек үүлгеткен болгаш озал-ондак болдурган 253 дыңнадыг кирген.

Суклак суурнуң чурттакчызы П. Чамыян өске хамдатылар-биле кады хаван комплекизиниң девискээринден элээн үр үе иштинде оорланып келген. Чедирген когараалды тодарадып турар. Кажан ооң бажыңын үжептерге, 32 калибрлиг, дугаары чок чолдак боо тывылган.

Улуг-Хем районнуң Торгалыг суурда участок шаглаазы милицияның улуг лейтенантызы В. Самбылдың квартиразының соңгаларын дүне када хулиганзыг сөс-биле буза шапкан. Кайда-даа чурттап турары билдинмес В. Дамдын туттурган.

Апрель 24-те Барыын-Хемчик районнуң төп эмнелгезинге Хонделең суурдан хорээнче болгаш солагай талакы быктынче бижектеткен А. Ооржакты эккелген.

Кады арагалаан кижизи, ол-ла суурнуң чурттакчызы Х. Хомушку маргышканының түңнелинде бижектээн болган. Кызыл районнуң Шамбалыг суурнуң кудумчузундан О. Монгуштуң өлген мөчүзү тывылган. Каразыттырып турар А. Ондар, А. Сарыглар, М. Ховалыг туттурганнар.

Апрель 26-та Хандагайты — Мугур-Аксы оруунга чолаачы Л. Салчак «Урал» автомашинаның башкарыын күш четпейн баргаш, аңдара доңгапкан. Түңнелинде В. Салчак ол-ла черинге өлген.

Апрель 26-та Боом даазы «ЗИЛ-130» 28-19 ТВЛ күрүне дугаарлыг автомашинадан эртип бар чораан транспортту боолап турган. Бир «КамАЗ» машинаның мурнуку дугуюн чара аткан. Милицияның участок инспектору А. Бауманның дүрген хемчег алганының ачызында Суклак суурнуң чурттакчызы О. Тоспанчык туттурган. Оон унуи чолдактадып каан ТОЗ-8 деп бооңу хавырган. Оон-биле кады Д. Намзын туттурган.

Май 1-де «Май 1» совхозтуң малчыны, херээнче бижектеткен А. Дулбааны район эмнелгезинге эккелген. Ол-ла хүн доңмээнче бижектеткен назы четпес А. Уүракты эмчиге кескен. Кем-херек үүлгеткен улусту тодарадып, туткан.

Ол-ла хүн Барыын-Хемчик районнуң Аянгаты суурундан Э. Монгуш биле М. Монгушту эккелген. Оларны боо-биле балыглаан болган. Каразыттырган кижини милиция ажылдакчылары туткан.

Эң-не аар кем-херек май 2-де Өвүр районнуң Дус-Даг суурунга болган. Бир чурттакчы бажыңдан С. Соянның, ооң кадайының болгаш уруунуң өлүг мөчүлери тывылган. Оларны хөй катап бижектээн болган.

Байырлал хүннеринде эзирихтиң салдары-биле 2 өлүрүүшкүн болган. Шагаан-Арыг хоорайга М. Саган-оол бодунуң кадайы-биле кады арага ишкеш, маргышканының соонда, кадайын өлүрген. А Суг-Хол суурга И. Саяа бодунуң ашааның бажынче балды-биле каккаш, соп өлүрген.

Анатолий САДОВОЙ,
милицияның майору.

Чарлалдар бюрозу

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ажылгыр чарылгачы». 9.20 «Сес». 10.50 «Талантылар болгаш мөгейикчилер». 11.50 Мульт-фильмнер. 12.00 ТМА. 12.15 «Аныяктарның хоглээшкиннери». Уран-чечен фильм. 13.35 «Өрелер чаңдырар үе келген». Баримдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 14.00 Хөгжүм программазы. 15.15 «Келир ужурлуг аъттыг кижилер». Уран-чечен телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 17.30 Сонуургакчыларга. «Бажың комитеди». 17.45 «Рождество хүнүнде Булгаковтуң-биле тоолээлзешкин». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.15 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 19.15 Телеочерк. 19.50 Шаандагы романстар. 20.05 «Викарий бажыңынга өлүрүүшкүн». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «Викарий бажыңынга өлүрүүшкүн». Уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы. 22.35 Музыкалыг программа. 00.05 «Чао, Буйвол, чао!». 00.35 — 01.10 «Адрыг тоогүзү». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Россия — амыдыралым». 8.35; 9.35 Физика. 9-ку класс. 9.05 Немец дыл. Бирги чылы. 10.05 Немец дыл. Ийиги чылы. 10.35 Литература. 7-ги класс. 11.05 «Бурда моден көргүзүп тур...». 11.35 — 13.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 12.45 Камера эртken үениң шиңчилеп тур. 13.45 «Инспектор Лосев». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы. 14.55 — 15.55 Американ футбол. Делегей лигазының бирги чери дээш.

16.50—21.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 16.50 Россия парламентизиниң медээзи. 17.05 «Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. Хаатылар дугайында». 18.05 Ажылгыр-тывызыгыр чорук: болур бе азы болбас бе? 2-ги эгези.

КЫЗЫЛДАН

18.50 Уругларга фильм. 19.15 Медээлер. 19.25 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Медээлер». 20.15 «Таңмыктыг удумар, чаштар!». 20.30 «Гомо советикус». «Орустар үнүп чорупкан». 21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 «Медээлер». 23.00 «Өске кижилерниң медээзи». Уран-чечен телефильм. 00.05 — 01.20 «Ялта-91».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.50 Өске ыяштар тема. 19.20 — 20.00 «Правда болгаш Ямск шоллук булуңу».

КИНО

МАЙ 15-те

«НАПЫРАЛ»: «Я сверщу правосудие» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыныы» 9.00, 10.20. «Принцесса с Луны» 11.40, «Танцуй, танцуй!» 14.00, 19.20. «Без царапины» 16.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Взлом» 14.30, 16.40, 18.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Тысячелетие» 15.00, 17.10, 19.20 (узаткан) шактарда.

Өг-бүле айтырыының телазы-биле төп ужурашкынынга киржиринче хөй-ниити организацияларының, албан черлериниң болгаш бүдүрүлгелериниң база кооперативтерниң төлээлекчилерин чалап тур. Ужурашкыжык бо чылдың май 30-те 16 шакта болур.

Айтырыгны № 3-61-45 телефондан билип ап болур.

Өг-бүле айтырыының телазы-биле төп бо чылдың июнь 1-де 15 шакта уругларга бүүшүр дуза чедирериниң кежээзин эрттирер деп турарын чарлап тур.

Кежээзин эртиреринге «Спутник» дээр аныяктарның чуртталга тудуунуң комплекизи дузалаар.

Айтырыгны № 3-61-45 телефондан билип ап болур.

КОНЦЕРТЧЕ ЧАЛАЛГА

Май айның 18-те күрүнениң «Саян» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болур.

Эгелээри 18 шакта. Билеттерни филармонияның кассаларынга садып турар. Коллективтиг чагыгны № 2-55-19 телефон дамчыштыр кирип болур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА
Индекс 54241.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжынар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-нин Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл май 16 четверг № 87 (14587)

(Чагыдар ертээ 8 кеп.), Садар ертээ 10 кеп.

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНДЕ

«Мал кыштаглаашкынын бүрүн доозар талазы-биле партия Таңды райкомунуң органнзакчы ажылының дугайында» айтырыгны партияның республика комитединиң секретариадынын бо чылдың май 13-те болган ээлчеглиг хуралынга чугаалажып көрген.

Партия райкому, совхозтарның парткомнары кышкы үеде байдалдарга мал ажылын болур-чогууру-биле белеткээри дээш агроүлетпүр каттыжылышкынының, совхозтарның коммунист удуртукчуларының, специалистерниң партия эге организацияларының харысалгазын херек кырында бедитпээнин хүлээп алган доктаалда демдеглээн.

Бөдүүн болгаш чулуктуг мал чемнерин белеткээр планны ажыл-агыйлар кыштаглаашкын эгелегиже чедир чүгле 48 хуу күүсеткен. «Коммунизмниң херели» совхозтуң хандыртынганы чижеглээн башка мал чемниниң единицазы чүгле 2,1 центнер, ССРЭ-ниң 50 чылы совхозтуң—5, С. К. Тока аттыг —8 центнер болган. Ажыл-агыйлар кыштаглаашкынче мал кажааларын белеткеп албайн кирген, оларның иштинден хөй кажаалар чогуур үезинде септеттинмээн. Чылдыылга черлерин сүт-бараан фермаларының хөй нуруузунуң кажааларынга донурган. «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлгеге ажыл-агыйынга мал чемнерин белеткээр пех ажылдаваан. Дыка хөй малчын коданнарда болгаш фермаларда шагжаларны болгаш деспилерин багай ажыглап турар. Малдың, ылангыя төрүүр өйларның, аныяк малдың чайгы семиртилгезин багай чоруткан, деңгели арган малдарны кыштаглаашкынга кирген.

Мал кыштаглаашкынынга белеткелде болгаш ону эрттиргенинге болдурган бо бүгү четпестер малдың улуг хорамчазынга чедирген. Кыштаглаашкынның чеди айларының дургузунда совхозтарга 876 бода мал өлген, ооң иштинде «Россия» совхозка—275, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйынга—110, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозка—273 баш хораан. Хой болгаш өшкүнүң хорамчазы 4776 баш болган, азы 1,6 катап көвүдээн. Чүгле ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозка безин 3742 баш, «Коммунизмниң херели» совхозка 3838 мал хораан. Малдың хорамчазы хөй болган түңнелинде ооң баш саны эвээжээн. Бо чылдың май 1-де байдал ёзугаар алырга, мыйыстыг бода малдың баш саны 4,9 хуу, ооң иштинде 623 инек хораан азы 14,6 хуу, 21,8 муң хой, өшкү өлген азы 19 хуу кызырылган. Эрткен чылдың деңнелинден 302 бызааны, 7525 анай, хураганнарны эвээш алган. Эрткен чылдың деңнелинден «Россия» совхоз төрүүр чүс баш малга онааштыр 37 хураганны, ССРЭ-ниң 50 чылы совхоз—36, «Сосновское»—52 хураганны эвээшти алган. «Коммунизмниң херели», «Россия» совхозтар, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы хой, өшкүнүң баш санын дыка эвээжеткен.

Зооветеринарлыг ажылдарны баш бурунгаар чорударынга хамаарыштыр специалистерниң харысалгазы чавыс. Баштайгызын оолдаан аныяк инектерни эдиктирип саарының, чаш бызааларны өстүрерниң технологиязын чамдык фермаларда сагывайн турар. Малды тарып эмнээрин чогуур үезинде чоруттпайн келген. Фермаларның хөй нуруузунуң арыг-шевер байдалы багай болуп турар. Деңгели кошкак малдарны тус-тузунда чемгерерин хөй коданнарда болгаш кыштаглаарда организаставаан. Хуналарны болгаш баштайгызын оолдаан малдарның чаш төлүн тускай учетка албаан.

Бо чылдың дөрт айларында районга малды садып алганы эрткен чылдың ол үезинде турганындан 36,9 хуу, сүт —28 хуу эвээш болган. Районда бир инектен сүт саалдазы ниитизи-биле 125 килограммга, ооң иштинде «Россия» совхозка—153, ССРЭ-ниң 50 чылынга—179, «Революцияның чалбыыжынга» — 73, «Сосновскоеге» — 142 килограмм кызырылган.

Малчыннар ортузунга ажылды күштелдирер, бүдүрүлгениң эң чугула участоктарынга коммунистерниң күжүн шын таарыштыр тургузар талазы-биле парткомнарның, парторганизацияларның ролюн база харысалгазын партия райкому четпес бедидип турар деп, партия рескомунуң секретариады санаан. Оларның ажылында тодаргай угланыышкынныг болгаш дорт сорулгалыг чүүлдер ам-даа эвээш. Мал кыштаглаашкынын чедиишкинниг чорударынче материал-техниктиг аргаларны база кижи күжүн бүрүн эвүлелдээринге олар дээштиг салдарны чедирип шыдаваан. Кышкы үеде байдалдарга мал ажылын багай белеткээни дээш ажыл-агый удуртукчуларындан болгаш специалистеринден шыңгыы негелдени кылбаан.

Мал ажылында ажыл-херектиң байдалы дээш совет органнарның удуртукчулары коммунистерден негелде куду бооп турар. Чамдык күш-ажылчы коллективтерде социалистиг чарыш багай организастаттынган, экономиктиг өөредилге чорувайн турар. Районда база республикада «Чүсчү» болгаш «Үш-мунчулээ» клубтарның кежигүнү болур эрге дээш хойжуларның болгаш саанчыларның аразында шимчээшкин чогуур деңнелде организастаттынмаан. Чамдык сүт-бараан фермаларында, хойжу бригадаларда күш-ажылдың сагылга-чурумун куду бооп арттышаан. «Россия», С. К. Тока аттыг, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтарның парткомнары чамдык специалистерниң, саанчыларның болгаш хойжуларның арагалаар чоруктары-биле эптежип турар. Бо чылдың март айда С. К. Тока аттыг совхозтуң бир хойжузунуң харысалга чок чоруундан 441 улуг хой, 400 хураган өрттенип өлген.

Партия райкомунуң болгаш райкүүскомнуң, партия организацияларының болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтериниң малчыннарның амыдырал-чуртталгазынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш күженишкиннериң каттыштырбайн турарынче секретариат кичээнгейни угландырган. «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйынындан аңгы сүт-бараан фермаларында столовайлар, буфеттер болгаш кызыл-булуңнар ажылдавайн турар. ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, С. К. Тока аттыг совхозтарның хойжуларынга автолавкалар ховар барып турар.

Партияның республика комитединиң секретариады мал кыштаглаашкынынга белеткелди чогуур үезинде чорударынче, ону эки эрттирериниче фермалар болгаш бригадалар ажылдакчыларын, коммунистерни кошкак мобилизастап, мал ажылын хөгжүдериниң айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле совет, ажыл-агый органнарының удуртукчулары коммунистерден чогуур негелдени кылбайн турары дээш партия райкомунга, ооң бюрозунга болгаш бирги секретары эш Ю. К. Губаревке айыткан.

Эрткен кыштаглаашкынның кандыг янзылыг болганын райкүүском-биле кады ханы анализтеп көргеш, оон чогуур түңнелдерниң ылырын партия райкомунга сүмелээн.

Болдунган частырыгларны база чедир кылдынмаан чүүлдерин өөренип көрүп тургаш, келир кышка белеткел ажылдарын организастаар талазы-биле тодаргай хемчеглерниң планын ажылдап кылыр болгаш ону боттандырар. Партия организацияларының, кодээ Советтериниң, совхозтар удуртукчуларының болгаш специалистериниң кичээнгейин малдың өлүр болгаш өске-даа чылдагааннардан хораар чоруун болдурбазынче, мал продукциязын бүдүрериниң болгаш садарының талазы-биле болдунган хожудаашкынны чок болдурар дээш болдунар-ла хемчеглерни алырынче угландырар. Часкы-чайгы үеде бүгү малдың санитарлыг ажылдап кылыышкынын чогуур үезинде шынарлыг чорудар, хой кыргылдазынга бүгү талалыг белеткенир, малдарны коданнар аайы-биле чогуур үезинде чайлагладыр болгаш малдың чайгы семиртилгезин эки организастаар. Өске районнарның ажыглап турар дуржулгазын ёзугаар партия райкому хойжу турлагларда чуртталга бажыңнарының болгаш мал кажааларының септелгезин баш удур часкы-чайгы үелерде чорударын райкүүском-биле кады хандырар. Мал чемнерин белеткээринге белеткел ажылдарын эгелээр, мал чеми белеткээр бригадаларны болгаш звеноларны четчелеп тургузар, оларны чогуур техника-биле хандырар.

Фермалар болгаш бригадалар коллективтеринде күш-ажыл чурумунуң болгаш хөй-ниитиниң сагылга-чурумунуң кандыг байдалдыг турарын кыска хуусаада сайгарып көөрүн рескомнуң секретариады партия райкомунга, совхозтарның парткомнарынга даарткан. Экономиктиг, административтиг болгаш кижизидилгениң өске-даа хевирлерин-биле арагалаар, ажыл шагы үзер болгаш өске-даа чурум үрээшкиннерин чок болдурар.

Районнуң агроүлетпүр каттыжылышкынын республиканың агроүлетпүр эвилели-биле кады ажыл-агыйларны специалистер, массалыг мергежилдиң ажылчыннары-биле четчелээн турарын чедип алыр, ол ажылга бүгү талалыг деткимче-дузаны көргүзер.

Райкүүском, кодээ Советтер, профэвилел организациялары болгаш ажыл-агый органнары-биле кады хойжу турлагларының культуразын бедидер, оларның социал-амыдырал байдалын экижидер талазы-биле комплекстиг хемчеглерни ажылдап кылгаш боттандырарын партия райкомунга сүмелээн. Малчыннарның негелде-хереглелдеринге кончуг кичээнгейлиг болур, фермаларга столоваяларны болгаш буфеттерни ажыдар, клубтарның болгаш кызыл-булуңнарның ажылын диргизер. Автолавкаларның ажылынга, хойжу турлагларга солун, сеткүүл болгаш мал ажылдакчыларынга ачы-дуза чедирилгезинге база медицина хандырылгазынга контрольду күштелдирер.

Партия райкому, совхозтарның парткомнары улус депутаттарының чер-чер Советтериниң, АҮК ажылдакчыларының профэвилелиниң райкомунуң болгаш профкомнарның удуртукчулары коммунистер-биле кады мал ажылының продуктуларын бүдүрерин көвүдедир, малдың чаш төлүн бүрүн камгалап алыр болгаш малдың хораар чоруун болдурбас дээш малчыннар ортузунга дээштиг күш-ажылчы чарышты организастаар. Ооң түңнелдерин чогуур үезинде үндүрер болгаш хөйге дыңнадып чарлаар. Мурнакчы саанчыларның болгаш хойжуларның район клубтарының ажылын идепкейжидер.

ЦЗЯН ЦЗЕМИНЬ МОСКВАДА ЧЕДИП КЕЛГЕН

ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачевтуң чалалгазы-биле ККП ТК-ның Чиигине секретары, Кыдат Улус Республиканың Төп шериг чөвүлелиниң даргазы Цзян Цземинь албанның аян-чорууш кылып, май 15-те Москвада чедип келген.

Ийи чурттуң күрүне туктары-биле шиметтинген Внуково аэродромга Цзян Цземиньни ССРЭ-ниң оралакчы президентизи Г. И. Янаев, СЭКП ТК-ның Чиигине секретарыкки оралакчызы В. А. Ивашко болгаш албанның өске-даа кижилери уткуп алган.

Оркестр КУР-нуң болгаш ССРЭ-ниң күрүне гимннерин ойнаан. Цзян Цземинь биле Г. И. Янаев ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштерниң үш хевириниң хүндүлүг таңныылын эргээн.

(СЭТА).

Шериг-Далай Флодунда матростарның болгаш старшиналарның албан-дужаалдарын хуусаазы күштүг шериг албанында турарлар-биле эки тураның керээзин ёзугаар четчелээр талазы-биле шенелдени ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунга чорудар дугайында

ССРЭ-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. Матростарның болгаш старшиналарның албан-дужаалдарын 1991 чылда хуусаазы күштүг шериг албанынче келдирткен шериг албаныглар-биле эки туразын барымдаалап керээ ёзугаар четчелээр талазы-биле шенелдени 1991-1994 чылдарда Шериг-Далай Флодунуң дөрт каттыжылышкыннарынга чорударын ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунга чөпшээрээр.

2. Хуусаазы күштүг шериг албанын алды айдан эвээш эвес хуусаада эрттиргенде Шериг-Далай Флодунуң матростары болгаш старшиналары-биле керээни 2,5 чыл хуусаада чарар.

3. Бо доктаалдың 2 чүүлүнге дүүштүр керээ чарган Шериг-Далай Флодунуң матростары болгаш старшиналары хуусаазы күштүг шериг албанынга турарын үргүлчүлээр. Олар болгаш оларның өг-бүлелери күштүг хоойлужудулгада көрдүнген эргелерни болгаш чиигелделерни ажыглаар. Оон-биле чергелештир ол матростарга болгаш старшиналарга бедиткен акша төлевирин тыпсыр, оларның хемчээлин болгаш төлээр чурумун ССРЭ-ниң Министрлер Кабинеди доктаадыр.

4. Шериг албаныглар бир эвес кем-херек үүлгеткеш, судка шииттирген, албан-хүлээлгезинге дүүшпес азы хуусаазы күштүг шериг албанын олар керээ ёзугаар эки тура-биле эрттирер хөөн чок болган таварылгада оларның-биле керээ дугуржулгазының күш чок болдуруп болур.

Керээ ёзугаар матростарның болгаш старшиналарның албан эрттирген үезин дугуржулга күш чок болган таварылгада «Бүгү-ниити шериг хүлээлгезиниң дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң доктааткан хуусаазы күштүг шериг албанының хуусаазынга кирр санавас болгаш шериг албанының айыттынган хуусаазын олар эртер ужурлуг.

5. Матростарның болгаш старшиналарның хуусаазы күштүг шериг албанын эки тура-биле керээ ёзугаар эрттирер дугайында Түр журумун ССРЭ-ниң Министрлер Кабинеди үш ай хуусаада бадылаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.
Москва, Кремль,
1991 чылдың май 12.

КҮСКҮ ҮЕ КӨРГҮЗЕ БЭЭР

Часкы хүн чылды чемгерер

Кааң, харын-даа ышкам болгаш аяс хүн. Бригада төвүнде делгем шаңда чалдай-чалдай төп каан кызыл-тас үрезинн. Ынаар ындыг-ла ырак эвес диалиндекте чылды чемгерер часкы хүн, шак бүрүзүнде чай чок, шалып ажылдаан агрегаттар. Каа-Хем районда «Бурунгаар» совхозтуң Хайырлыгда бирги бригадазының амгы хүннерде ажыл-ишчи чурумалы ындыг. Олар черниң шыгын базырып, чаштырылга мурнунуң болбаазырадылгазын кылып дооскаш, чүгле май 13-те кызыл-тас чаштырылгазынче кирер аргалыг болган. Бо чылгы частың соок, хаттыг хүннери дыка-ла узамдыгып келген соонда арыглап, хораннап каан үрезинни черниң хөрзүнүү ынчаар хүлээп ап эгелээн.

— Бригадавыста 16 механизатор бар. Колдуунда-ла үр чылдарда ажылдап келген хоочун тараажылар. Часкы хову ажылдарынче кирер мурнунда бригаданы чедиштир четчелээр ужурга таварыштывыс. Чүге дээрге механизатор кадрларның чедишпейн барганы. Ынчангаш тайгага ыяш белеткеп, ажылдап турган кижилерни часкы хову ажылдарынче хаара тудар ужурга таварыштывыс — деп, бригадада агроном Борис Хигет тараа шаңынга ужуражы бергенивисте чугаалай-дыр.

Механизатор кадрлар чедишпейн турза-даа, бригадада өске тараажылар часкы ажылдарга белеткелди багай эвес чоруткан. Олар «К-701», «Т-150» маркалыг тракторларны, кодээ ажыл-агый машиналарын боттары септеп, кылып алганнар. Амдыызында техника туруушкун чок ажылдап турар. Баштайгы хүннерде кызыл-тас чаштырылгазынче беш агрегатты кирген. Оларны дуржулгалыг болгаш хоочун механизаторлар башкарып турар. Агрономнуң чугаазы-биле алырга, ол агрегаттарда Сергей Багай-оол, Седип Бүрүкей, Эрес-оол Эрелчин, Сергей Лакпа ышкаш хоочун механизаторлар ажылдап, дүжүттүң салым-чолун олар шиитпирлээр, оларның амгы ажылының шынарындан ниити түңнел үнер, ажылга чедиишкин келир. База бир демдеглеп каар чүве бар. Ол болза, механизатор Александр Амыяның кызымак ажылы. Бо тараажы «Т-150» маркалыг трактор-биле чаштырылга мурнунуң болбаазырадылга ажылын чааскаан кылып четтигипкен. Ону шынап-ла, ёзулуг ажыл-херекчи, бедик харысалгалыг чорук кылдыр көөр, үнелээр херек. Ындыг-даа болза, ол коллективте Александр ышкаш кижилер чаңгыс эвези өөрүнчүг. Бот-идепкейи кыптыгып чоруур, ажыл дээнде амыр-дыжын бодавас ындыг кижилерниң бирээзинге агроном Сергей Оюнну адады. Ол бо сезонда «К-701» маркалыг трактор-биле кызыл-тасты 500 гектар шөлге чаштырар хүлээлге алган. Ол эки-дир. Ындыг кижилерни бүгү талалыг деткиир, оларга материалдыг деткимчени көргүзери черле албан.

Бригадада агроном Б. С. Хигет бодунуң күш-ажылчы базымын совхозтуң хову-шөлдеринге эгелээн. Борис Санааровичиниң механизатор стажы барык чээрби чыл чеде бээр. Ол амгы үеде Кызылдың кодээ ажыл-агый техникумунуң агрономия салбырында бот-өөредилге-биле өөренип турар. Ону бо чылын доозар. Совхозка база бир специалист немежир. Ындыг-даа болза, совхозка аныяк специалистерниң, ылангыя механизатор кадрларның немешпейн турары амгы хүннерде агрономнуда, өске механизаторларны-даа дүвүредип турар. «Аныяктар хоржок-тур, ажылдан дезер, оспаксыраар» деп, агроном чогенип чугаалады. «Ада-иези бай-шыырак, акша-төгеринниң хөйү кончуг болганы ол ыйнаан» дидим. «Чок, ында эвес, а аныяк кижилерниң боттарында, тура-сорук чок чоруунда» деп, Борис Санаарович түңнеп кагды. Аныяктар дугайында бо бодалга хоочун механизатор А. Т. Кунгаа, М. У. Монгуш база киржи бердилер. «Оларны өөредир, кижизидер, ажылга чаңчыктырар болза эки-дир». Алексей Такталовичиниң бодалы ол-дур. «Аныяктарны түр курстарга өөредип алыр, тракторист, чолаачы мергежилдер чедип алыр арганы оларга бээр ужурлуг чүвең ийин». Мындыг бодалды Меристалав Удай-оолович илеретти.

Тыва улус «хүн ийис» дижир чүве болгай. Ону өскээр чугаалаарга, амыдыралдың амгы чазы келир чылын база эргип келир дээни ол. Ынчангаш мурнувуста бүдүн-бүдүн чылдар бар болганда, механизатор аныяк кадрларны «Бурунгаар» совхозка белеткеп алырының айтырыын ында инженер-техниктиг ажылдакчылар шиитпирлээр, амыдыралга боттандырар апаарлар. Ол дээрге оларның дорт хүлээлгези ышкажыл.

Часкы хову ажылдары-биле холбаштыр повар айтырыын шиитпирлээри амыр эвес болган. Доктаамал ажылдыг кижилер түр када ындыг хүлээлге күүседиринден ойталаан. Чамдыктары ынаваан. Чүгле Вера Лагба биче сеткилдиг кижи болган. Ол ам бригада төвүнде ниити чуртталга бажыңының комендантызы болбушаан, ооң шалазын чуп, чемин белеткеп турар. Механизаторлар бир өрээлде-ле ийи-ийи, дөрт-дөрт болуп алган чурттап, ажылдап турар. Оларның ак чоорганнарын неделя санында солуур — эки дыштанып алыр аргазы таарымчалыг, ынчалза-даа телевизор көрбейн, радио дыңнавайн турар. Оларның кайызы-даа үрелик. Оон ынай бо хову турлаа дыка эки болдур эвеспе. Ындыг-даа болза, ону ажыглалга кииргенден бээр чаңгыс катап септеп көрбээн, бо чылын шалазын доозулаваан, чугайлаваан. Ындыг эки турлагны ам черле экижидип, сегидип алыр үе келген.

Бригада аренда керээзи-биле ажылдап турар. Ол эки түңнелди бээр, кижилерниң хууда сонуургалын көдүрер турбуже, ындыг эвес болган. Эрткен чылын бригада совхоз-биле керээ чарып алзалаа, күзүн барып ооң түңнели көзүлбейн барган. Оон чылдагаанын тодарадып алыры-биле ниити чурттала бажыңының эжинге олурган кезек тараажыларга айтырыг салдывыс. Бистиң салган айтырыгларывыс дыңназаш, чамдык механизаторлар моон дүрген-не ыраалы дээре-дир дээн ышкаш, тургаш кылаштажып чоруй бардылар. А чүгле эң-не «сонуургалдыг» кижилер — хоочун механизатор А. Т. Кунгаа, М. У. Монгуш, агроном арты. Оларның дузазы-биле чамдык чүүлдерни тодараттывыс. Элээн маргыжа-маргыжа олар мындыг түңнел кылдылар: кажан керээ чарып турар үеде чүгле ийи таланың специалистери, удуртукчулары киришкениниң ажыы чок. Ону чугаалажып турар үеде экономистер, бухгалтерия ажылдакчылары бригаданың бүгү кежигүннери-биле ужуражылга кылыр ужурлуг. Ынчан ук керээниң алыс утказын — чуну, кандыг хемчээлдиг ажыл кылыры, машина-техника, кывар-чаар материалдар ажыглааны, чарыгдааны, азы оларга камналга чедип алганы, дүжүт өстүрер талазы-биле хүлээлгезин ажыр азы четпес күүсеткенинде төлевириниң кандыг болуру дээш база өске-даа айтырыгларны тодарадып, аңаа чедиигир тайылбырлал кылыр турган. Бир эвес ынчалган болза, механизатор бүрүзү ону эки билип алган, тура-соруктуг ажылдаар турган ийик. Ам база-ла ындыг эки биллинмес, тодаргай эвес. Тараажылар анаа-ла туугай ажылдап турар. Бир-тээ, арендада керээзи дээн болганда, ооң бүгү-ле байдалдары керээге быжыглаттынган, ону коллектив кежигүннеринге чедир дыңнаткан турар дээрзин совхозтуң удуртукчулары, специалистери холга алыр, ону контрольдаар апаар эвеспе. Ону чогум-на ынчаар кылыры уттундуруп турар деп чүвени механизаторлар-биле чугаалажып олура билген бис.

Тараажыларның кылыр ажылдары эвээш эвес. Олар кызыл-тасты 1400, суланы 420, чаңгыс чылдыг сигенни 500, рапсты 220 гектар черге тарыыр. Оон бедик дүжүттү өстүрүп алыры-биле олар чайгы үеде болбаазырадылга ажылын үзүктелдирбес. Бир эвес эрткен чылын бир гектардан-на ортумаа-биле 7 центнер дүжүт алган болза, бо чылын 12 центнер чедир алыр бодалдыглар. «Черниң шыгы эки-дир. Гектардан-на ол хире дүжүттү черле аптар боор бис» деп, Борис Санаарович мээң шала чигзинген айтырыымга ындыг харыы берди. Агрономнуң сөзүнүң кайы хире шынныг апаарын күскү хүннер көргүзе бээр.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр.).

Улуг-Хем районда Арыг-Үзүүнүң шынаазының кедээзинде даглар белдерин тарыырынга белеткеп каан. Чоогалар-даа, чигилдирлер-даа бедик дүжүттү берип болур ышкаш сагындырар. Черни болбаазыратканының шынары бедик. Бо шөлдерде «ҮТКА 25 чылы» совхозта Сарыгбай Каң-оол баштаан механизаторлар кызыл-тасты чаштырып кирипкен. Ийи трактор-биле чеден гектарны тарып доозупканын чугааладылар. Арткан шөлдерге база үрезиннерни чаштырарлар. Оларның-биле чугаалаштывыс.

— Эрткен чылда моон дүжүдү кайы хире болганыл?

— Ыйгылак черлерге дүжүт чаагай үнген. Деңгеликтерге шоолуг эвес болду. Чаашкындан аңгыда, мону амдыызында суггарар арга чок болгай. Улуг-Тейниң үстүү талазы-дыр бо, даштыг черлерни өдекшидип, болбаазырадырын оралдашкан бис. Суггат бар чүве болза, тараа моон дөмей-ле чаагай өзер чер-ле болгай — деп, механизаторларның бирээзи чугаалай-дыр.

Чаштырылга агрегаттарын кошкан тракторлар даглар кедээзинче углай чүткүдүп чоруптулар. Тараажылар шупту салган сорулгалыг, бедик дүжүттү моон ап болурунга идегелдиг болдулар.

ЧУРУКТАРДА: Арыг-Үзүүнүң шөлдеринде кызыл-тасты чаштырып, хүн бүрү кызымак ажылдап, эрте чажар культураларны тарыырын дүргеп доозар дээш күштү моон-нээн тараажыларның бирээзи Сарыгбай Каң-оол.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЧАШТЫРЫЛГА ШУУДАЙ БЕРГЕН

Чөөн-Хемчик районнуң колхоз, совхозтарының дээвискээринге чылыг хүннер келгени-биле кады часкы хову ажылдарының темпизи дыка шуудай берген. Районнуң ажыл-агыйлары амгы хүннерде кызыл-тас чаштырылгазынче бүрүн кирген. Ниитизи-биле чөөн-хемчикчилер бо чазын кызыл-тасты 6571, арбайны 2832, чаңгыс чылдыг сигенни 6183 гектар черге тарыырын көрүп турар.

Районнуң чамдык ажыл-агыйлары тараа культураларын суггаттыг черлерге чаштырар. Ындыг болганда, оларның чымыштыг ижи бүдүн чай дургузунда үзүктел чок уламчылаар ужурлуг. Оон калында машина-техниканы чөп ажыглаары, оларның кывар-чаар материалдарының курлавырын тургузуп алыры — анаа-ла орда шиитпирлеттине бербес берге ажылдарның бирээзи деп чүвени тараажылар билип турарлар. А бир эвес техника үрели берзе канчаарыл, артык кезектерни кайыын тып-тынып алырыл? Часкы хову ажылдарының үезинде тургустунуп келир янзы-бүрү айтырыглар-ла хөй.

Шак ындыг айтырыгларны «Чыраа-Бажы» болгаш «Искра» совхозтарның инженер-техниктиг ажылдакчылары часкы хову ажылдары эгелээр мурнунда-ла болур-чогууру-биле шиитпирлеп ап шыдаан. Бо совхозтарның күчүлүг тракторлары, тараа чаштырар агрегаттары хову турлагларында шагда чеде берген. Оларны амгы хүннерде тараа чаштырылгазында бүрүн ажыглап турар. А механизаторларның хандырылгазы амдыызында багай эвес: аъш-чем аймаа четчир, оларның дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургускан. Чаштырылганың баштайгы хүннеринден эгелээш-ле механизаторлар бир демниг ажылдап, бедик бүдүрүкчүлүг чоруун көргүзе берген. Ооң түңнели бо: «Чыраа-Бажы» совхозтуң тараажылары кызыл-тасты 400, арбайны 340, чаңгыс чылдыг сигенни 230 ажыг га черлерде чаштырган. «Искра» совхоз чаңгыс чылдыг сигенниң үрезинин база тараан. Ажыл уламчылавышаан.

(Бистиң корр).

Рынок болгаш амыдырал

КУРЛАВЫРЛАРНЫ ТЫВАР, АЖЫГЛААР

Экономиктиг чаартылгаларның амгы нарын болгаш берге үезинде ажылдыг организастаарының эргижирээн чаңчылдарындан дарый уштунуп, чаа ѳзү-биле хѳделири, бодунуң девискээринде бар иштики курлавырларны дилеп тывары, ажыглаары негеттинип келген. Чоокта чаа бистиң корреспондентивис ыраккы «Кара-Хѳл» совхозка барган, директор Борис Маңнаевич Хертектен интервью алган. Ону моон адаанда парладывыс.

— Рынок экономиказынче шилчип кирип, боттары орулга тып, амгы тускай амыдырал-чурттаарының үези келген болгай. Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Район Советиниң кыжын эрткен сессиязынга бо айтырыгны чидии-биле тургускан. Бай-Тайганың беш ажыл-агыйларының саналдап киирген хемчеглерин аңаа бадылаан. Ырак-узак тайга-сын артында турар бистиң совхозтуң администрациязы түс черде эрге-чагырганың дээди органы болур кодээ Совет, ооң депутаттары-биле сүмелешкеш, чоокку чылдарда чогум чүнү кылып ап болурувуң, орулга тыварының планын тургускан. Ында херек кырында кылып алтар чүүлдер киирген.

— Борис Маңнаевич, тодаргайлаарга чүлерил ол?

— Кара-Хѳлдүң девискээри бойдустуң байлаа-биле республикада сурагжаан чер дээрзин чон билир. Кара-Хѳл, Даштыг-Хѳл, Алаш, Маңгы хѳлдер, хемнерден балыкты ѳйлеп тудуп, дузаар, кадырар, керээ ѳзугаар хереглээн черлерге садар тускай звенону тургузар. Ак-Довурактан, Кызыл-Мажалыктан, Тээлиден чѳпшээрел чок кээп, ону хоозурадып турар чазый-чилби кижилерниң оруун дуглаар. Аңныыр-тывыш черлери-биле баш удур дугурушкаш, аңныыр-тывыш звенозун тускайлап, лицензия ѳзугаар сыын мыйызын, диин, киш, ас болгаш ѳске-даа аңнар кештерин дужаар аргавыс бар. Ону даштыкы чурттарже үндүргеш, бараанарга, валютага орнап болур. Черниң арбын байлаа — катты, тоорукту, мѳѳгүнү, эмтиг оъттарны чыырын база планнаан.

Совхоз тѳвүнде чазаныр мастерскаяга бажың иштиниң эт-херекселин бүдүрер хемчеглерни алыр. Шлак белеткээр блокту бодувуска база белеткеп алыр бис. Мурнуку чылдарда малывыс кежинден орулга киирип албайн турдувус. Ол ажык үнелиг чиг эт-тир. Ону ам маңаа болбаазырадыр, хеп даараар. Кондитер кылыгларын бүдүрер тускай цехти ажыдарынга дериг-херекселдерин садар талазы-биле республиканың хереглекчилер эвилелиниң баштаар черинге дилегни база киирдивис.

— Шаанда совхозуңар тѳвү Дапсы-Аксы суурга туруйбу бүдүрер чер ажылдап турган болгай. Ындыг цехти ажыдары планда кѳрдүнген бе?

— Ону хѳй кижилер саналдап турар. Цехти ажыдарының мурнунда дойнуң курлавырын тодарадыр, санаар апаар. Совхоз тѳвүнүн чанынга, Дапсы, Чѳлүү хемнериниң кыдыгларынга, геологтар шинчилеэдер чорупкаш, ол ынчаар курлавырлар эвээш деп түңнел кылган. Аңаа ундараваайн, шинчилел ажылдарын дарый чорударын кѳрүп турар.

— Кара-Хѳлдүң девискээри кайгамчык чараш бойдус-чурумалдыг чер-дир. Ону кѳѳр, аңда дыштаныр дээш Алтай крайдан, Хакасиядан аңгыда, чурттуң ѳске девискээрлеринден аян-чорукчулар чайгы үеде кээп турарын билир силер. Ону силерге орулгалыг болдурарының аргазы бар бе?

— Бо чугула айтырыг-дыр. Чакпыыл, чѳпшээрели чок, оон кедерезе ѳрт үндүрер, мѳш кезер, балык тудар, аң-мең олуртер кижилерниң кээрин хорууп, Кара-Хѳлче, Мѳңгүлек тайгазынче, Кастыг-Хѳлче болгаш ѳске-даа черлерже баарының туристиг маршруттарын ажыдып, аъттарны белеткеп, бажың-балгатты тудар болзувусса, орулга чайгаар-да холувусче кирер. Чонунуң шаандан бээр ажыглап келгени Кара-Чодаа. Тураалга аржааннар мыйчага чедир шинчилеттинмээн. Бо айтырыглар кодээ Советтиң, совхозтуң удуртукчуларының кичээнгейиниң тѳвүнде турар. Иштики курлавырларны дилеп тывары, амыдыралга ажыглаары — кол сорулгавыс болуп артар.

Александр ХЕРТЕК беседалашкан.

СОВЕТ: ооң шиитпирлээр айтырыглары

Аъш-чемни канчап кѳвүдедирил?

Амгы үеде чер-чер Советтериниң, ажыл-агый удуртукчуларының кол кичээнгейинде, чурт рынок экономиказынче кирип турар үеде, чонну аъш-чем продуктулары-биле долу хандырар, кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң хемчээлин кѳдүрери болур.

Бо таварылгада мал, чер ажыл-агыйының продукциязын бүдүрерин кѳвүдедиринге шиитпирлиг роль совхозтарга хамааржыр. Ооң биле кады аъш-чем продуктуларының курлавырларын немей бүдүреринге хамаатыларның хуузунда ажыл-агыйын хѳгжүдүп, картофельди, ногаа аймаан тарып ѳстүрери, хамаатыларның хуузунда мал бажын кѳвүдедири, эътти, сүдүнден — ѳреме, саржагны, ээжегейни, ааржыны, быштакты, чѳкпекти, курутту, кызыл-тасты, чиңгетарааны тарып ѳстүрери аъш-чемниң элбекшилин, оон курлавырын тургузарының база бир кол оруу болур.

Ынчангаш бо айтырыглар улус депутаттарының чер-чер Советтериниң, оларның күүсекчи комитеттериниң, ажыл-агый удуртукчуларының кичээнгейиниң тѳвүнге турар ужурлуг дээрзин бистиң бѳгүнгү амыдыралывыс негей берген.

Хамаатыларның дузалал ажыл-агыйын моон сонгаар хѳгжүдерин, оларга кандыг дузаны чедирип болурун, районнуң социал хѳгжүлдезин дүргедедир дугайында бо апрель айның эгезинде Сүт-Хѳлге улус депутаттарының район Советиниң, ооң күүсекчи комитединиң, чер-чер Советтериниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарының база районда хѳй-нитти организацияларының удуртукчуларының, ол ышкаш активтиң киржилгези-биле болуп эрткен хуралга чугаа болган.

Аңаа районнуң АҮК даргазы, райкууском кежигүнү И. Ш. Мѳңгүш бо чылдың дургузунда аъш-чем продуктуларын элбекшидеринге хамаарыштыр районнуң ажыл-агыйларынга боттандырып чорудар хемчеглер-биле чыылганнарны таныштырган. Бо талазы-биле программада эки чүүлдер эвээш эвес. Часкы тарылга үезинден эгелээш районда турар бүдүрүлге, албан, организацияларга картофель, ногаа тарыыр шѳлдерин хуваап бээрин, чонну картофель, ногаа үрезиннери база рассадалар-биле хандырарын, тараа тарыыр черлерин бээрин ѳѳренип кѳѳрүн, чоннуң хуузунда аныяк, тѳрүвес малын чайгы үеде тайгаларже калдырып, одарладырын, бажың чанында огородтар суггарылгазын организастаарын, совхозтар тѳптеринге бичии бүдүрүлгелер-дээрбелерни, уругларның сүт кухняларын, район тѳвүнге сүт болбаазырадыр цехти ажыдары планнаттынган.

Районнуң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы Б. Д. Ховалыг бодунуң шугумунуң талазы-биле чондан эът, саржаг, дүк садып алырын эрткен чылдыы деңнелиинден кѳвүдедир, район тѳвүнге кондитер, колбаса цехтерин ажыдып, кодээ садыгларын дамчыштыр аъш-чем бараанарын чонга саларын элбекшидерин чугаалаан.

Хуралдың киржикчилери боттарының санал-оналдарын. га чурт эт-үлетпүрүн район иштинге хѳгжүдеринге ыяш ажыл-агыйының ролюн онзалап демдеглевишаан. Сүт-Хѳлге ыяш ажыл-агыйын база аңныыр-тывыш ажыл-агыйын тургузарын саналдап киирген.

Чоннуң бо киирип турар саналдарын ѳѳренип кѳѳру чугула. Шынап-ла, чоннуң хереглел бараанарының бүдүрүлгезин кѳвүдедир, чурттаалга тудуунуң темпизин дүргедедир, хуузунда бажың тудар, септелгеге хереглээр чугула тудуг материалдарын ук черге бүдүрүп ап болур аргазы турда-ла, ону ырак-узак черлерден сѳѳртүп, ынаар хѳй хемчээлдиг акша-хѳреңгини үндүрүп, кывар-чаар материалдарны ажыр чарыгдап турары канчап-даа таарышпас. База бир кол айтырыг аъш-чем программазын шиитпирлээринге бойдустуң хайыралы, ооң ала-чайгаар үнүп турар байлаа: кат-чимис, тайга тооруу, мѳѳгүлер, тайга-шынааларында сүстүнүп чыдар үргенелер, Хемчиктиң унун дургаар үнген чыжыргана, хемнер, хѳлдерде балык-байлаң бо бүгүнү бар аргаларны ажыглап тургаш белеткеп болур. Бо талазынче районнуң хереглекчилер ниитилелиниң белеткелдер талазы-биле салбыры онза кичээнгейни салыр ужурлуг.

Хемчеглерни амыдыралга боттандырып чорударын улус депутаттарының чер-чер Советтери, күүскомнар, доктаамал комиссиялар контрольга алган турар ужурлуг.

Ажылчы чоннуң аъш-чем-биле хандырылгазын экижидер, оларның хууда ажыл-агыйын хѳгжүдеринче угланган Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң 1989 чылдың февраль 22-де хүлээп алганы «Хамаатыларның хууда ажыл-агыйын хѳгжүдер талазы-биле Бай-Тайга районнуң Кызыл-Даг, Каа-Хем районнуң Бүрен-Аксы суурларының чурттакчыларының республиканың чонунга кыйгырыының дугайында» доктаалы бо хүннерде чугула болуп артпышаан.

Болуп эрткен хуралдың түңнелин апрель айның сѳѳлгү хүннеринде районнуң чурттакчылыг суурларынга эрттирген.

Сүт-хѳлчүлериниң бо ап чорудуп турар хемчеглери чурттакчы чонну аъш-чем продуктулары-биле хандырарын экижидеринге хамаатыларның хууда ажыл-агыйы улуг салыышкынны киирер, ниитиниң бүдүрүлгезиниң чарлып болбас кезээ болуп артар болгаш кодээ чурттакчыларның күш-ажыл база бойдустуң курлавырларын чѳп ажыглаарының аргазынче угланган чугула хемчег болур.

Сорулга КУУЛАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң инструктору.

ХОЙЖУНУҢ ҮЛҮҮ

Бора-Хопуй Хѳкпештеевич Куулар — Чѳөн-Хемчик районда чаа тургустунган «Хорум-Даг» колхозта хоочун малчыннарның бирээзи. Ол хѳй чылдарның дургузунда мал ажылынга ажылдап, малдан алыр эътти, сүттү, дүкту, кешти кѳвүдедиринге эвээш эвес үлүүн киириштирип келген.

Малчын сѳѳлгү каш чылда Ак-Хаяның аар ийинде Ыйгылакка кыштап келген. Бо чылгы час узун, берге-даа болуп келзе, дуржулгалыг хойжу тѳрүүр 340 ажыг хоюнуң чүс бажынга онаштыр 89 хураганны бо хүннерде менди камгалап ап шыдаан.

Бора-Хопуй Хѳкпештеевич Чыргакы хем унунче чазаглап кѳжүп келген. Ол ынаар кѳжериниң мурнунда кыштаанга үүрмек септелгени кылган, ооң девискээрин аштап, арыглап каан.

ЧУРУКТА: Б.-Х. Х. Куулар.
Виктор ХОВАЛЫГНЫҢ сѳзү, фотозу.

Кооператорларда

АМГЫ ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ-БИЛЕ...

Чѳөн-Хемчик районнуң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чери чонга отчёдун берип, чоокта чаа хурал эрттирген. Аңаа чугаалашкан чамдык айтырыгларны Чадаанадан бижикчи Александр МОНГУШ редакцияже бижип чоруткан.

Чадаана хоорайда универсам тудуу холдуунда доозулган. Ол чуртта аъш-чем аймааның чегейтээни-биле, түс черниң ону бүдүрүп алыр бүдүрүлгелери чок болганы-биле бодунун долу күчүзү-биле ажыглаттынмайн, аңаа-ла бараны чаагай болуп турар.

Чадаана биле Хѳндергей кодээ Советтери боттарының суурларынга садыг тѳптериниң тудуун дүргедедир сорулга-биле районнуң хереглекчилер ниитилелиниң Күрүне банкызында коммерция-садыг банкызының агар саныынче түстүзүнда 100-100 муң рубльди шилчиткен. Ѳске кодээ Советтер хереглекчилер ниитилелинге база-ла ындыг черглиг дузаламчыны чедирер болза, оларның девискээрлеринге амгы үениң негелдези-биле бо хевирниң садыг тѳптери туттунары чугаажок.

Улуг хемчээлге эът шыгжаар соодукчунуң тудуу бо чылын доозулбас. Чүге дизе соодукчунуң тудуунга хѳй цемент хереглеттинер. Аңаа бар шаптык — красноярцылар эрткен чылгы националдар аразында чѳрүлдээлер, хоп-меге ужун биезги тудуг материалдарын болур-чогуур-биле чорударынын керээзинден ойталаан болганда, ону боттандырып алыры нарыыдаан. Ынчангаш чаңгыс-ла идегел Кызылдың «Тудуг кезектер» комбинадынга баш бурунгаар белеткеттинген блоктар-биле тудуп алыры. Ынчангаш 500 тонна эът соодукчузун келир 1992 чылда кылдырып, туттуруп алырының аргазы тургустунуп турар. Ынчан районнуң чурттакчы чонундан, кыш-чай чокка кайы хире-даа хемчээлге эътти хүлээп алыр аргалыг апаар.

Хереглекчилер ниитилелиниң садыг киллизи фондулуг бараанардан аңгыда, янзы-бүрү бараанарының артык курлавырын тып, Абакан, Минусинск хоорайлардан 35 муң рубльдың бараанарын чонга эккеп саткан. Олар колдуунда аъш-чем аймааның бараанары болуп турар.

Кооперативтер болгаш хууда ажыл-агыйлыг кижилерден керээ ѳзугаар 253 муң рубльдиң бараанарын садып сайгарган. Хереглекчилер ниитилелинге хамаарышкан баш бурунгаар керээ чардыган баазалар-биле садыг киллизиниң харылзаазы четпес болуп келген. Ынчангаш бо ниитилелдин даргазының садыг талазы-биле харылап турар оралакчызы Нина Шаравиевна Ондар, бо чергениң ажылдарынга доктаамал хаара туттунган товароведтер болуунуң удуртукчузу Наталья Мѳчекпеновна Ооржак боттарының ажылдарындан негелдени күштелдирип, амгы үениң байдалы-биле ажылдаары күзенчиг.

Районнуң үлетпүр комбинады керээ ѳзугаар кѳрдүнген бараанарны үе-шаанда садыг четкилеринче киирип келген. Ынчалза-даа маңаа бүдүрүп болур национал эдилелдер, бала, согааш, деспи дээш, оон-даа ѳске бичежек хемчээлдиг бараанарны бүдүрүп, кылбайн турар.

Чурттакчы чонга тудуг бараанарын 1990 чылда ниитизи-биле 285 муң рубльге саткан. Районнуң ыяш ажыл-агыйы чериниң бүдүрүп кылган продукцияларын чон алыксаваайн, садып албайн турар. Ѳртээ аар, шынары багай, стандартка дүүшпес.

1989 чылда Чадаана хоорайга тудуг материалдары садары-биле склад-магазинни ажыглалга киирген. Ынчалза-даа ооң ажылы амдыгаа дээр шуудавайн турар. Эрткен чылын ол колдуунда шуут ажылдаваан.

Хереглекчилер ниитилелиниң белеткел конторазы чонну аъш-чем, кат-чимис продуктулары-биле доктаамал хандырар дээш кызымаккай ажылдап, планныг оналдалар ѳзугаар чондан эът садып алырын 166 хуу, саржагны — 128, катты — 158, мѳѳгү чыып белеткээрин 210 хуу күүсеткилээн.

Эрткен ийи чылда хереглекчилер ниитилели ниитизи-биле орулгалыг ажылдаарын чедип алган-даа болза, ооң чамдык коллективтери деңдески ажылдавайн келген. Оларга колбаса кылыгларының цегин, кондитер цегин, хѳй-ниитиниң чемненилге черлерин хамаарыштырып болур. Хейлиг суксуннар цеги, аалчылар бажыңы, хоорайның Космос аттыг кафези карылгалыг ажылдаан.

Оон ыңай күш-ажылдың сагылга-чурумунда хажыдышкыннар база бар. Чамдык садыгжылар садыгның дүрүмнерин хажыдып, садып алыкчыларга каржы-хажагай, эвилең-ээлдек эвес болуп келген. Хѳй-ниитиниң чемненилге черлеринге чем нормазын чедир кагбайн баар таварылгалар тургулаан. Столоваяларның санитарлыг байдалы ыракта четпес, чем белеткелиниң шынары куду. Ол дээш олар чаңгыс эвес удааның торгаалдарын алган. Ынчалза-даа оларда ниити ажылдың байдалы ам-даа экиживейн турар.

Специалистиң сүмези

КАМГАЛАНЫР ХЕРЕК

Бруцеллез — хоочураар, халдавырлыг аарыг. Ооң бактериялары кижиге-даа, малгада тыптып кээр. Бо аарыгдан малдың бүгү хевири, кижи аарып болур. Чиг сүт, эки хайындырбаан эът чиген кижи оон аарый бээр таварылгалар бар. Хойдан халдадып алганы бруцеллез кончуг айыылдыг болуп турар. Хойга кошкар салган үеде, аът аңаа тарып боозадыыга үезинде ооң бактерияларын дүмчүк, карак база балыглыг кеш дамчыштыр чыпшырып ап болур. Оон аңгыда, аарыг малдың ара салыр болгаш аңаа тѳрүп турган үезинде база тарап болур. Ынчан чүгле бруцеллезтан аараан малдардан халдавырны чыпшырып алыр. Черлик амытаннар, хээкчилер, хан сорар насекомнар бруцеллезтуң тарадыкчылары боор турар.

Хойларның бруцеллезтан аарый бээриниң кол демдээ болза, ара салыышкын үезинде эстенгизиниң саалай бээринден болуп турар. Ынчангаш аарыгны чогуур үезинде билип алыр дээш болза, бруцеллезтан аарыг, аарыг эвезин тодарадып алыры-биле малдың боттанып келген үрезин ветеринария лабораториязынче чорудар херек. Малдың ара салыр үезинде бруцеллез бар-дыр деп сезиг алган соонда, ооң дугайын мал эмчизинге дыңнадыры албан. Ынчан ол ону таратпазының хемчеглерин баш удур алыр апаар.

Кодан малды бруцеллезтан баш удур камгалаар сорулга-биле аңаа чаа немежип келген малдарны бир ай дургузунда карантин байдалынга тургузары ажыктыг. Ол үеле ооң ханын алгаш, бруцеллезка хамаарышкан шинчилгени кылып ап болур. Одарларның санитарлыг байдалын үргүлчү хайгааралга алыр чорук улуг ужур-дузалыг болуп турар. Оон ыңай хуу малдарны ниитиниң-биле каттыштырбазы база ажыктыг. Чүге дээрге хуу мал бруцеллезка удур шинчилге эрттирбээн боол болур. Ынчангаш ѳске малдарга халдавыр чедире бээр. Специалистерниң чѳпшээрели чокка малдарны бир кодандан ѳскезинге кадарып болдурбас, кадык мал кырынче бруцеллезтан аараан малдарны салыры хоруглуг.

Бруцеллезтан аараан малдарны кодандан чогуур үезинде үзүп чорудары черле чугула. Бруцеллез инфекциязын ыяап-ла чок кылыр, узуткаар херек. Ону чорударда кажааларга санитарлыг байдалды сагыыры албан. Ынчан ол ажылга хаара туттунган кижилерниң ажылчын хептери дезинфекциялаан болгаш арыглаан турар. Ону кылырда дезинфекция кылыр херексселдерни ажыглаар. Дезинфекция кылырынга ажыглаары-биле ажыг натрийниң 2, формальдегидтиң 2, кальцийлиг дустуң 5, хлорлуг чугайнын 2-2,5 хуу хоюлдуларын сүмелеп турар. Ара салган малдың боттанып келген үрезин, хирленип, бокталы берген чадыгны дораан бѳлгеш ѳрттедип кааптар, а оларның чыткан черлерин дезинфекциялаар. Кижилерниң бруцеллезтан аарый бээрин болдурбас сорулга-биле бруцеллезтуг малдыг фермаларга, хойжу коданнарга ол аарыгга удур тарылга эрттирген кижилерни ажылдадыр. Бүгү ажылчыннар санитарлыг болгаш тускай идик-хеп-биле хандыртынган турар. Олар үе-үелеп эмчи шинчилгезин эртер.

Турлаг бүрүзүнге чунар чер, аржыыл, саван, баштайгы дузаның аптечказы турар.

Валентина ЧАДАМБА.
Эртем ажылдакчызы.
Кызыл хоорай.

СЕСЕГЕНИҢ МАЛЧЫННАРЫ

Чоокта чаа Сүт-Хѳл районнуң Карл Маркс аттыг совхозунуң малчыннарынга чорааш, хой оолдаашкынының байдалы-биле таныштым.

Дугар-оол Товай-оолович, Часыг Сотпаевна Ондарларның кыштаа Сесегенин Шат-Ужу деп черде. Аренда керээзи-биле ажылдап турар малчыннар тѳрүүр ужурлуг 228 хоюнуң хураганнарын онча-меңи, чидириг чок камгалап алганнар.

Эрткен чылын чүс баш хойга онаштыр 122 хураганны камгалап ап, хой бүрүзүнден 3 килограмм дүктү кыргып алган, республиканың малчыннарының Наадымынга киржип, хеп чуур машина, хол шагы болгаш хүндүлел бижиктер-биле шаңнатканнар. Ѳдек кыштаан баш удур хынамчалыг септеп, мал чемин четчир кылдыр белеткеп ап, янзы-бүрү зооветеринарлыг аргаларны билдилиг ажыглап тургаш, мурнакчы малчыннар чылдын-на бедик кѳргүзүглерни чедип ап келгеннер. Эрткен чылдың түңнелдери-биле малдың продуктулуг чорууун чедип алганы дээш совхоз дирекциязы оларны «Урал» мотоцикл-биле шаңнаан.

— Шупту-ла чүве чүгээр, чогумчалыг боол турар чүве бо. Автосадыг ховар кээр, келзе-даа, кижиниң хереглээн бараанары барык чок боор, бо-ла хомудаачыг. Сугну, почтаны боттарывыстың садып алганывыс «ГАЗ-53»-биле сѳѳртүп эккеп аар-дыр бис. Ѳѳм ээзи-даа, күдээм-даа чолаачы мергежилдиг болган, ол-ла эки — деп, Часыг Сотпаевна чугаалап олурду.

Арагачы ДОНГАК.

КѲВҮРҮГЛЕР ҮРЕЛИП ТУРАР

Чайлаглаар үе келирге Бай-Тайга районда «Бай-Тал» совхозтуң малчыннары бергелерге бо-ла таваржы бээрлер. Ынчан машина-техника-биле кѳжүп алыры бергедеп келир. Чүге дээрге кѳвүрүглер үрелип турар. Совхозтуң девискээринде Шындазын, Сут-Кажаа, Сурбузун-Аксы кѳвүрүглери-биле аъттыг, чадаг кежери ондактыг апарган. Оолап чоруурундан чолаачылар, трактористер сестир.

Бо кѳвүрүглерни суг дажываанда, харын-даа суг доштуг чыдырда септеп, селип ап турган болза, ындыг турбас ийик. Оон ыңай Хемчик бажында чайлаглаарже баар оруктар база ындыг: берге, шаптараазынныг. Бо хемче киир аккан Чиңге-Хем биле Чѳөн-Хемнин кѳвүрүглерин септээр үе ам база келген. Олар база үрелип, буступ эгелей берген. Бо бүгү совхозтуң удуртукчуларын дүвүреттейн турарын кижи кайгаар. Черле бо талазы-биле боттуг ажылды чорудары ам сонгаарладып болбас айтырыгларның бирээзи кылдыр санаар мен.

Кара-оол ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.
Тээли суур.

АНЫЯКТАРГА ХООЙЛУ ХЕРЕК

Юристиң бодалы

Чоокта чаа республиканың «Тываның аныяктары», «Молодежь Тувы» солуннарга «Аныяктар дугайында» Хоойлу тѳлевилелдерин бүгү чоннуң мурнунга бараалгадып, сайгарар болгаш санал-оналдарын дыңнаары-биле парлаан. Ниитизи-биле янгы-амгы бѳлүктерниң ажылдап кылганы 3 янзы тѳлевилел бар болур турар. Оларның кайызын-даа багай деп болбас. Кайы-даа бѳлүк, авторлар боттарының бо хүннерде болгаш келир үеде аныяк-ѳскенниң мурнунга тургустунуп кээр хѳй-хѳй айтырыгларны кандыг арга-хевирлерин ажыглап, кандыг хоойлуга даянып алгаш ажып эртерин база күрүне, чазак, албан, бүдүрүлге болгаш хѳй-нийти организациялары, каттыжыышкыннары ол талазы-биле кандыг ажылдарны кылып чорударын боттарының тѳлевилелдеринге айыткаңы онзагай.

Аныяк назынны кижи бүрүзү эртер, бо назынында оон угаан-медерели быжыгып, даараазында чылдарын туружун магадылаар. Аныяк чылдарга тураскааткан чеже шүлүк, чогаалдар чок дээр, аныяктарның кужу-биле чурт дыка хѳй бергелерни ажып эрткен, ол тѳѳгүнүң арыннары-дыр. Оон биле чергелештир шак бо назынында кандыг-ла бар эмчок берге таварылгаларга таваржыкан, азы чинк сеткил-биле эдип, баазы болбас частырыыгларны кылгаш, келир үезин дыка хѳй оолдар, кыстар карартып, моондактарны боттарынга боттары-ла тургузуп турарын база билир бис.

Эрткен 1990 чылда бүгү кем-херек үүлгеткеннерниң 70,4 хуузу 30 хар четпээн аныяк улус, оларның ниитизинде назы четпестерниң саны база хѳй. Сан-чурагайлар адавас-ка-ла, хүн бүрүде хѳй-ниитиниң корум-чурумун, кем-херектерни кымнар үүлгедип турарын чон билир. Амгы ниитилел-политиктиг байдалды аныяктарга хамаарыштыр демдеглээр болза чурттуң социал-экономиктиг, политиктиг ѳскерлиишкиннерге аныяктарның идепкейи канчаар-даа аажок ѳскен, ону чүгле мактаар апаар. Күрүне, совет органнар боттуг дузаны чедирип, деткиир болза эки. Ук ажылга эрге-чагырга органнары улуг кичээнгей салбайн турарындан бо хүннерде аныяктар боттарының негелделерин, сорулгаларын база күзелдерин чамдык таварылгаларда хоойлуда кѳрдүнмээн аргалар-биле тургузуп кээп турар апарган. Ындыг чүүлдер кайы-даа талага экини чедирбес. Чижек кылдыр Кызыл хоорайга 3 аныяк кижиниң ап чарлап турганын киирип болур. Чүгле ол дээш бүдүн республиканың улус депутаттары сессияга чугааланыр ужурлуг айтырыгларын 2 хонукта уараткан, а депутаттарының хѳй кезии харысалгалыг ажылдарда ажылдап турар болгай. Удуртукчу кижи ийи хонук хамаан чок, чартык хүн иштин безин ажылынга турбас болза кандыг ийик? Бо байдалды хѳй талалыг тайылбырлап болур.

Мен бо чүүлүмге аныяктарга хамаарыштыр хоойлудан эгелээн болганымда чамдык юридиктиг айтырыгларга доктаан кѳрейн.

Бо хүннерге чедир бистиң чуртта чүгле аныяктарның амыдырал-чурттаалгазын, ѳѳредилгезин, ажылдаарын болгаш күрүнениң политиктиг, социал-экономиктиг, культурлуг хѳгжүлдезинге киржир эргелерин база хүлээлгелерин тодараткан чаңгыс-даа хоойлу чок. Ындыг дүрүмнер янзы-бүрү хоойлуларда, доктаалдарда хѳйү-биле бижиттинген. Ынчангаш аныяктарның хѳй кезии боттарының эргелерин, хүлээлгелерин билбези ол. Ындыг байдал турбас ужурлуг. Аныяктар дугайында чаңгыс хоойлуну хүлээп алыры чугула. Бо амгы үениң негелдези.

Тѳлевилелдерниң кол-кол чүүлдеринге кичээнгей салбайн, бо хоойлуну Тыва АССР-ге кажан хүлээп ап болуруңга доктаап кѳрейн.

Хоойлу дээрге күрүнениң дээди хоойлужудулга органының хүлээп алган дүрүмү болгай. Ол күш кирген соонда, бүгү эргелеп башкарар черлер, күүсекчи органнар, хѳй-нийти каттыжыышкыннары, албан, бүдүрүлге черлери болгаш удуртукчулар, хамаатылар айыттынган дүрүмнерни кажык чокка сагыыр күүседир ужурлуг. Оон аңгыда, хоойлу чамдык министерстволарның, ведомстволарның, албан, бүдүрүлге база оон-даа ѳске хѳй-нийти органнарының үндүрүп турары доктаалдарынга, дүрүмнеринге бодаарга күштүг болур.

Ооң-биле чергелештир кандыг-даа хоойлу чурттуң Үндезин Хоойлузунга (Конституциязынга) чагырткан турар. Ол чүгле юридиктиг эвес, а политиктиг айтырыг-дыр. Бо хүннерде кандыг-даа Хоойлуну хүлээп аарының мурнунда база бир принципиалдыг байдалды кичээнгейге алган турар ужурлуг бис.

Чүл дээрге 1990 чылдың декабрь 12-де Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң чедиги чыыжының дѳрткү сессиязынга бистиң тѳѳгүвүске мѳңге артар «Тыва Совет Республиканың бот-догуннаашкынының дугайында» Декларацияны хүлээп алган. Декларацияның 6-гы чүүлүнде «Тыва Совет Республика РСФСР биле ССР Эвилелиниң составында, ССР Эвилелиниң, РСФСР-ниң кезээ болганда бот-бодунуң эргелерин болгаш хүлээлгелерин доктаадып, тодарадып турар чогуур Керээни чарар» деп айыткан. Бо хүннерде ындыг керээлер чардынмааны-биле Тыва АССР кандыг эргелерин болгаш хүлээлгелерин бодунга арттырып, а кандыгларын ССР Эвилелинге, РСФСР-ге дамчыдып бээри билдинмес.

Ынчан ол керээлер чардынган соонда Үндезин Хоойлуларны хүлээп алыр апаар. Мындыг байдал турда, «Аныяктар дугайында» Хоойлуну бо чоокку үеде сессияга киирип, сайгарып база хүлээп аары халас ажыл апаар деп бодаар мен. Оон орнунга кайы-даа чаданың улус депутаттары бо хүннерде чугула айтырыглар: аъш-чем, бараан болгаш ажыл-агый айтырыгларынче кичээнгейни угландырары чугула. Ол дээрге чүгле аныяктарның эвес, бүгү чоннуң негелделери-дир.

Аныяктар дугайында хоойлуну хүлээп аарын сонгаарладыры бо айтырыгже кичээнгейни салбас дээни эвес. Хоойлуну хүлээп алган соонда, бүгү бар бергелер ала-чайгаар шиитпирлеттине бербес болгай. Аныяктар талазы-биле ажылдыы республиканың Министрлер Чѳвүлелинде, СЭКП-ниң Тыва рескомунда, БАЛКЭ-де чорудуп турар. Чүгле бо органнар бот-бодундан хоорук ажылдап турар. Бо үениң чалыы ѳскени кончуг идеологтуг мѳгилдежиишкиннер үезинде таварышканы-биле каш чыл бурунгаар аныяктарны чаңгыс черге, ажылче мѳѳңнеп турган комсомолга база хѳңнү калып, бүзүрелвестээн. Комсомолдуң талазындан эки санал үнүп турза-даа, кичээнгейге албастаан. Ооң бир чылдагааны — комсомол дээрге күрүне албан чери эвес, а хѳй-нийти политиктиг организация ышкажыл. Кандыг-бир ажылды аныяктар-биле организастаар күзел турза-даа, болуунуң акша-хѳреңгизи четчир эвес. Ам бо хүннерде безин аныяктар солуннары саазын чогундан үнместээн, а саазын дээрге-ле база акша. Ам канчаарыл?

Мээң бодап турарым-биле алырга, аныяктар-биле ажылдаар күрүне эрге-чагырга чазаанынга чорудары күзенчиг. Бо хүннерде байдал-биле алырга, күрүнениң дээди эрге-чагыргазы аныяктарже шоолуг кичээнгей салбайн турар. Тыва АССР-ниң Дээди Советинде аныяктар-биле ажыл чорудар доктаамал комиссия бар. Комиссияда чүгле хостаттырган 1 депутат ажылдап турар. А республиканың Министрлер Чѳвүлелинде аныяктар-биле ажыл чорудар тускай орган чок. Шак бо чылдагаан-биле аныяктар боттарының сонуургалдарын, күзелдерин, негелделерин тургузуптар черлерин билбези, а удуртуп баштаар даргаларывыс аныяктар-биле кандыг-даа тодаргай ажылдарны чорутпас, аныяктарның талазындан кымдан айтырып, негээрин билбезинде деп бодаар мен. Аныяктарга хамаарышкан кандыг-бир айтырыг тургустунуп кээрге, янзы-бүрү министерстволардан, комитеттерден, күүскомнардан сан-чурагайларны чыгаш, түңнеп каар, ол-ла. А оларның-биле доктаамал ажыл чок.

Тыва АССР-ниң Конституциязының 11-ги кезээниң 92-ги чүүлүнде Дээди Советтиң эргезинде «...Тыва АССР-ниң Министрлер Чѳвүлелиниң саналдааны-биле министерстволарны база комитеттерни тургузар болгаш дужүрер» дээн. Шак бо дүрүмгү удуртулга болдургаш, бистиң республикага аныяктар талазы-биле ажыл чорудар, Министрлер Чѳвүлелинге болгаш Дээди Советтиң мурнунга отчёт бээр тускай күрүне комитедин тургузар болза кончуг чугула. Шак ындыг комитеттер районнар бүрүзүнге база турары күзенчиг. Боттарының ажылдыы чорудулгазын ол комитет чүгле аныяктарның сонуургалдарын, эрге-ажыктарын, хосталгаларын болгаш күрүнениң социал-экономиктиг хѳгжүлдезинге оларның киржилгезин хаара тударын кѳѳр. Ѳскээр чугаалаарга, ол комитет аныяктар ортузунга ажыл чорудар болгаш күрүне эрге-чагыргазының органы апаар. Шак ындыг комитетти «Аныяктар дугайында» Хоойлуну хүлээп аарын манап турбайн, дораан тургузуп ап болур. Бо саналга чоннуң, ылангыя аныяктарның, улус депутаттарының, харысалгалыг ажылдакчыларның санал-оналын солун таварыштыр дыңнаары күзенчиг.

Мындыг чүүлдер тургустунуп кээп болур. Бир-ле дугаарында, акша-хѳреңги. База-ла бир аппарат тургузуп алгаш, оларга хѳй-хѳй акша-хѳреңгини үндүрер бе? Бир-тээ, аныяктарже кичээнгейни угландырган чүве болганда, тургустунган комитетти акшаландырарын түс черде хоорай болгаш кодээ Советтер, а республикага Министрлер Чѳвүлели ону шиитпирлеп болурунуң аргазы бар деп бодаар мен.

Ийи дугаарында, чүге ыяап-ла күрүне комитеди, а кандыг-бир киллис эвезил?

Мен бодап кѳѳрүмге, аныяктарның саны хѳй чүве болганда, оларның айтырыгларын, харысалгазын күрүне талазындан киллис чадазынга чедир шиитпирлеп шыдаттынмас, ынчангаш күркомитетти тургузар дээрим ол.

Анатолий ДАМБА-ХУУРАК.
Тыва АССР-ниң прокурорунуң бирги оралакчызы, юстицияның биче чѳвүлекчизи.

ОКТЯБРЬНЫҢ ДОРТ САЛДАРЫ-БИЛЕ

1921 чыл тыва улустуң чүс-чүс чылдаргы тѳѳгүзүнге кайгамчыктыг улуг болуушкун болуп кезээ мѳңгеде арткан. Ол чылдың август айының 13-16 хүннеринде Оюннар (амгы Таңды) кожууннуң Суг-Бажы (ынчан ол орус суурну Атамановка деп адаар турган, а 1942 чылдан эгелеп Кочетово апарган) деп черге тыва кожууннарның тѳлээлекчилериниң улуг хуралы чыылгаш, Тываның тѳѳгүзүнде бир-ле дугаар тускай күрүне —Тыва Арат Республиканы чарлаан.

Оон бээр ам 70 чылдар эртип туру. Октябрьның социалистиг Улуг революциязының дорт салдары-биле ѳѳскүп үнген Тываның улусчу революциязының чылдарында тыва араттар орус ажылчын ангының болгаш тараачыннарның база кызыл партизаннарның, кызыл шериглерниң боттуг дузаламчы деткимчезинге даянгаш, Тываның девискээринге хѳделип чоруп турган ак гвардейжилерге болгаш даштыкы интервентилерге (моол феодалдарның, кыдат милитаристерниң шериглеринге) удур демиселди калбартканнар.

1921 чылдың март айда кыдат эжелекчи отрядты база май айда атаман Казанцевтиң Моол девискээриндеп шургуп кирип келген ак дээрбечилерин чылча шапкан соонда, Тывага таарымчалыг байдал тургустунуп, тыва араттарның моон соңгааргы салым-чолун шиитпирлээринге чогумчалыг байдал тыптып келген.

Ол үеде Тывага ажылдап турган коммунистер Я. С. Чугунов, Ф. Г. Фальский, И. Г. Сафьянов, ѳске-даа эштер РКП ТК-ның Сиббюрозунуң болгаш Сибревкомнуң даалгазын херек кырынга боттандырып, Тываның бүгү кожууннарының нииты хуралын чыылдыргаш, орта Тываның моон соңгааргы салым-чолунуң болгаш хѳгжүлдезиниң дугайында айтырыгны шиитпирлээри-биле суртаал ажылын калбартканнар. Ол сорулга-биле совет тѳлээ чери 1921 чылдың июнь 25-26 хүннеринде амгы Чадаана девискээринге Бээзи болгаш Даа кожууннарның тѳлээлерни-биле кады чѳвүлел хурал эрттирген. Ол үеде Бээзи биле Даа кожууннар феодалдыг Тываның эң-не улуг, хѳй чурттакчылыг кожууннары болуп, ол ийи кожууннуң санал-оналы бүгү Тывага салдарлыг болуру билдингир. Чадаанага болуп эрткен хурал Тываны тускай догуннаан күрүне кылырын чедип алыр дээр дугайында доктаалды хүлээп алган болгаш ол айтырыгны дорт шиитпирлээрин ам болур бүгү Тываның ниити хуралынга кѳѳрүү бадыткаан.

Тываның бүгү кожууннарының тѳлээлекчилериниң нииты хуралын Суг-Бажынга чыылдырганы база-ла таварылга эвес болгаш тѳѳгүге улуг политиктиг болуушкун болуп арткан. Хамааты дайынының болгаш улусчу революциянын чылдарында Таңды эдээниң орус суурлары Тывага революстуг шимчээшкиннин тептери болуп, ол үеде Суг-Бажынга С. К. Кочетовтуң каттышкан партизан отрядының штавы, Кызыл Шериг кезектери, Сибревкомнуң тѳлээ чери турумчаан турган. Оон ыңай кызыл партизаннар болгаш кызыл шериглер-биле кады Шагаан-Арыг, Чадаана, Хандагайты таварты Тываның мурнуу кызыгаарын кежий походтааш, Таңды эдээнге ээп келген 50 хире боо-чепсектиг тыва партизаннар база-ла Суг-Бажынга доктааган турган.

Хурал 1921 чылдың сес айның 13-те ажылын эгелээн. Тускай чалалга-биле Бээзи кожуундан Чымба бээзи ноян баштаан 20 эрге-дужаалдыг дүжүметтер, Даа кожуундан Буян-Бадыргы ноян баштаан 10 кижи, Оюннар кожуунундан Ажыкай ноян баштаан 17 кижи, Салчак кожуунундан 9 кижи, Маады болгаш Чоодудан — 3 кижи, Тожудан — 2 кижи, Шалык кожуунундан 1 кижи шупту 62 ноян, дүжүметтер бараалгап келген. Тожу кожууннуң нояны Тоңмит хуралдың ажылынга киржиринден ойталап, моол хүрээге чүдүлге эрттирер кижи мен дээш Моол кирген, а амбын-ноян Соднам-Балчыр хуралга киржир чалалга чорударга, ону хүлээп албазы, шуут ойталаан. Ындыг чылдагаан-биле Салчак кожуунунуң нояны Идам-Сүрүң база келбээн.

Совет Россияны тѳлээлеп, Улуг хуралга 18 кижи киришкен. Коммунистиг Интернационалдың Ыраккы Чѳөн чүк секретариадының база революстуг Моолдан тѳлээлер киришкен.

Хуралды башкарып, удуртуп эрттирер президиум составынга 11 ноян-дүжүмет эрге-дужаалдыглар болгаш 5 совет тѳлээ (Я. С. Чугунов, Г. Я. Стрелков, И. Г. Сафьянов, П. С. Медведев, М. Гурков) соңгуткан. Хурал даргазынга хүн ноян Буян-Бадыргы, секретарынга — Оюн сумузундан Дарыма дузалакчы соңгутканнар.

Дорт хүн уламчылаан Улуг хуралдың ажылы хѳй-хѳй кижилерниң кичээнгейинге арткан. Кожуун, сумулардан албан ѐзузу-биле чаладып келген эрге-дужаалдыг дүжүметтерден аңгыда, оларның аът-хѳлүн, аъш-чемин белеткеп бээри-биле кады келген араттар, азы ѳскээр чугаалаарга, ноян, дүжүметтерниң айбычылары, дузалакчылары хуралдың чорууп турганын караа-биле кѳрүп, кулаа-биле дыңнап турганнар. Хурал ажык шѳлге эртип турган. Ынчангаш Суг-Бажының чоок-кавызынга Элегес унунга, Межегейге турган аалдарның улузу база-ла хайгаарап, кѳѳрүп, сонуургаар турганнар. Хоочуннарның чугаазындан алырга, ол хүннерде Суг-Бажының девискээринге «кижи бажы кизирт, аът бажы козурт» турган дижип, бадыткап турарлар.

Баштайгы тургузукчу хуралдың ажылы эгелээни-биле Сибревкомдан И. Г. Сафьянов, орус чурттакчы чоннуң крайревкомдан Г. Я. Стрелков, РКП-ның Тывага органиастаттынган районбюрозундан М. М. Терентьев, Кызыл Шериг кезектериниң шериг комиссары Я. С. Чугунов, партизан отрядының мурнундан С. К. Кочетов, моол тѳлээ Чегдыржап дээш ѳске-даа аалчылар Хуралдың киржикчилеринге изиг байырын чедирип, үре-түңнелдиг ажылдаарын күзеп, чүве чугаалааннар.

Улуг хуралдың хүн айтырыынга Тываны тускай догуннаан күрүне кылдыр чарлаары, ооң баштайгы Конституциязын хүлээп алыры, эрге-чагырганың органнарын чаа ѐзу-биле организастаары, Совет Россия болгаш революстуг Моол-биле найыралдыг харылзааларны быжыглаары, Тываның девискээринге чурттап турган орус чон-биле тываларның аразынга кожа-хелбээ, эп-найыралдыг чурттаарының дугайында дээш шупту 26 айтырыгны чугаалажып, шиитпирлеп кѳѳрү-биле киирген турган.

Тыва кижилерниң тѳѳгүзүнге, салым-чолунга дорт хамаарылгалыг ол айтырыгларны чугаалажып, шиитпирлеп турда, удурланышкак, маргылдаалыг үзел-бодалдар бо-ла үнүп кээр турганын хуралдың протоколу херечилеп турар. Кажан Тываны хостуг эргелиг, кымга-даа хамаарышпас, тускай догуннаан национал күрүне кылдыр чарлаар дугайында айтырыгны чугаалажып эгелээрге, Тожунуң тѳлээзи Лопсаң мээрең Тыва дээрге эвээш санныг, күчү-шылал чок, хожудаңгай чурт-тур, ынчангаш Тожунуң чону Моолдуң чагыргазынга артарын күзеп турар деп нүгүлдүг медеглелди кылган.

Хуралдың киржикчилери чамдык тѳлээлерниң ындыг янзылыг медеглелинге чѳпсүнмейн, буруу шаап, Тываны тускай күрүне кылдыр чарлаар деп саналды деткээн. Бүгү-Тываның тургузукчу хуралы «Таңды-Тываның Улус Республиказы (Тыва Арат Республиканы баштай ынаар адап турган) болза, бодунуң иштики херектериниң талазы-биле хостуг, кымдан-даа хамаарылга чок, Таңды-Тыва улустуң тускай күрүнези болур. Делегей харылзааларының талазы-биле республика Совет Россияның камгалал хайгааралынга бактаап турар» деп тѳѳгүлүг резолюцияны хүлээп алган.

Тыва күрүнениң политиктиг болгаш экономиктиг үндезиннеринге база арат чоннуң хостуг эрге-шѳлээзинге хамаарышкан айтырыгларны чугаалажып турда, феодал дүжүмет бѳлүктүң чамдык тѳлээлери ындыг айтырыгларга удурланып, ындыг херектерни чоннуң сонуургалынга шиитпирлээрин күзевейн, ук айтырыгларны чугаалажырынга Совет Россияның тѳлээлерин киириштирбезин чедип алыр дээш оралдажышкынын кылып эгелээн. Бо талазы-биле хурал даргазы хүн ноян Буян-Бадыргының туружу феодал бѳлүктүң чүткүлүн илередип турган: «Мен бодаарымга, биске эң-не кол айтырыг болур бот-башкартынар эрге дугайында айтырыгны Совет Россияның тѳлээлериниң дузазы-биле шиитпирлеп апкан болганывыста, тывалар бодунуң амыдыралын, боттарының чамчылдарын эки билир болгай, ынчангаш хѳй чылдарның дуржулгазынга даянгаш, эң-не чѳптүг шиитпирни хүлээп ап болур чүве болганда, ѳске бүгү айтырыгларны чүгле Таңды-Тываның тѳлээлери боттары шиитпирлезе эки боор» деп, хоралыг саналды Буян-Бадыргы үндүрген.

Совет тѳлээ чериниң кежигүннери хуралга бодунуң үзел-бодалын албадап сыгалайн, харын араттарның эрге-ажыктарын камгалап, Тываның тѳѳгүлүг келир үезин бодап, феодал бѳлүктүң ийи арынныг политиказын сойгалап, оларның хоралыг оралдажышкыннарын хѳй чоннуң мурнунга ажыы-биле ойтур шаап, чамдык феодал идегеттерниң эрги ѐзуну ѳскертпейн хевээр арттырар дээн күзел-соруун дорту-биле-ле илередип турганнар болгай. Хуралдың киржикчилериниң кѳскү-ле хѳй кезии совет тѳлээлер бо хуралдың ажылының тѳнчүзүнге чедир киржир болгаш бүгү-ле чугаалажып турар айтырыгларны шиитпирлээринге бүрүн эргелиг киржир ужурлуг деп доктаалды хүлээп алган.

Улуг хурал Таңды-Тыва Улус Республиказының баштайгы Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) бадылаан. Конституцияның тѳлевилелин совет тѳлээ чери биле Бээзи болгаш Даа кожууннарның чагыргазы хуралга бараалгаткан. Дутуржуп, чугаалашкан түңнелинде совет тѳлээ чериниң бараалгатканы тѳлевилел колдуунда-ла хүлээп алдынган.

Конституцияның чамдык чүүлдерин чугаалажып турда, ылаңгыя «Таңды-Тыва Улус Республиканың бүгү-ле хамаатылары бүгү чоннуң чѳпшээрели-биле үндүрүп турар хоойлунуң мурнунга деӊ эргелиг», «Истелге үезинде кижилерни эриндээр, кинчилеп бектээр болгаш хилинчектеп шаажылаар чорукту күш чок болдургаш, торгаар азы албадап ажылдадыр чорук-биле солуур» деп Конституцияда айыткан. Бо чүүлге удур феодал бѳлүктүң талазындан чидиг удурланышкынны болдурган. «Мээң бодап турарым болза, хамааты бүрүзүнүң эргези ооң ээлеп олурар ажыл-албаны-биле болгаш дужаалдулгазы-биле, амыдыралдын база бүгү чоннуң ѳрү депшидип каан байдалы-биле тодаргайлаттынар ужурлуг. Чижээлээрге, бо хуралга мени бистиң кожууннуң эң-не адак дээн карачал кижизиниң эргелеринге деңнээр дээр болза, мен ооң-биле черле чѳпшээрежип шыдавас мен» деп, Буян-Бадыргы ыят чогу-биле чугаалааш, эрги феодализм үезинде араттарның эрге-шѳлээ чок чоруун хевээр арттырар дээш оралдажып турганы ол.

Хуралга чугаалажып турган айтырыглар араттарның сеткил-сагыжын ѳѳртүп, оларның бот-идепкейин, мээ-медерелин кѳдүрүп, хуралдың ажыл-чорудулгазы, ооң хүлээп ап турган шиитпирлери арат чонга политиктиг школа болуп, улустуң сонуургалын болгаш идегелин илередип турган. Кижи бүрүзү хоойлу мурнунга деӊ эргелиг болур деп бир дугаар Конституцияда айыткан чүүлдү араттар канчаар-даа аажок ѳѳрүшкү-биле хүлээп ап, боттарының аразынга деткип, чүүлдүгзүнүп турганын хуралдың протоколунда безин демдеглээн.

Ол үеде Тываның девискээринге доктаамал чурттап турган орус чонга хамаарыштыр Улуг хурал мынчаар шиитпирлээн: «Таңды-Тываның девискээринде турар орус чонну совет автономнуг улус кылдыр санаар болгаш олар Совет Россияның Конституциязын ѐзугаар чурттаар, ук Конституцияга чагыртыр ужурлуг». Орус чоннуң хѳй саннын (1921 чылда Тывага барык 18 муң хире орус чурттакчы санаттынып турган) болгаш оларның эрге-ажыын ѳѳренип кѳргеш, совет хамаатыларның тускай органын — Орустуң бот-чагыргалыг күш-ажыл колониязын организастаан. Совет хамаатыларының эрге-чагыргазының ол органы тыва болгаш совет улустарның аразынга акы-дуңмалышкы найыралды база ТАР хѳгжүлдезинге бодунуң эвээш эвес үлүүн киирген тѳѳгү бадыткап турар.

Конституцияның ѳске чүүлдеринде эрге-чагырганың дээди болгаш чер-чер органнарының тургузуунуң база соңгулдалар дугайында, хүрээ-хииттиң, шажын-чүдүлгениң айтырыгларының дугайында дээш ѳске-даа чүүлдерни кысказы-биле киирген. Тыва республиканың баштайгы чазаа база-ла үндезилеп тургускан. Чазакты ынчан Конституция ѐзугаар Тѳп Чѳвүлел деп адаан турган. Ооң составынга Буян-Бадыргы, Чымба бээзи, Лопсан-Осур чагырыкчы, Ензак чагырыкчы, Дамдың хүйзү, амбын-ноян Соднам-Балчыр, Тоңмит ноян мындыг 7 эрге-чагырга тудуткан ызыгуурта феодалдар кирген. Соднам-Балчыр биле Тоңмит хуралдың ажылынга безин киришпээн нояннарны соңгуп алган турган. Чазак кежигүннеринин баштайгы хуралын 1921 чылдың октябрь 3-те эрттирерин доктааткан турган.

Баштайгы чазактың составынче улуг эрге-дужаалдыг дүжүметтерниң, нояннарның бактаап киргени база чазактың ажыл-чорудулгазынга ындыг янзылыг корум-чурумну доктаатканы феодал-теократ бѳлүктүң тайлымы-биле болдуна бергени билдингир. Олар бүгү-ле аргаларны ажыглап тургаш, хѳгжүлдениң чаа революстуг үе-чадазында ол революцияны улам хаңылатпас дээш боттарының тура-соруун хуралга дѳгеп, эрге-чагырганы, феодализмниң ѐзу-чурумун холундан салбас дээш оралдажышкыннарны кылып турганнар. Чамдык чугула-чугула айтырыгларны хуралга кѳрүп чугаалажып турда база Конституцияның чүүлдерин бадылап турда, феодалдар, дүжүметтер шиитпирлер хүлээп алырынга бодунуң уржуун халдатканы тодаргай болгай.

Тыва Арат Республиканың тургустунганының баштайгы чылдарында феодал-теократ бѳлүктер, оларның талалакчылары араттарның политика талазы-биле хожулаңгай чоруун, ужук-бижик билбезин база оларның аразындан ѐзулуг революстуг арга-дуржулгалыг кадрларның чогуу ажыглап, сумуларга-даа, кожууннарга-даа, тѳпке-даа эрге-чагырга органнарын холгаарлап алыр аргалыг болганнар.

Бүгү-тываның 1921 чылда болуп эрткен Улуг хуралы тыва кижилерниң моон соңгаарргы хостуг болгаш депшилгелиг хѳгжүлдезинге тѳѳгүү талазы-биле кайгамчык ужур-дузалыг эргилделиг болуушкун болуп арткан. Октябрь революциязының дорт салдары-биле Тѳп Азияга чаа улус-демократтыг күрүнениң тѳрүттүнгенин. Улуг хурал чарлааш, улусчу революцияның тиилелгезиниң чаалап алышкынынарын бодунуң баштайгы Конституциязынга хоойлужудуп бадыткааш, чурттуң моон соңгаарргы хѳгжүлдезиниң оруун үндезилеп салган. Чүл дизе ол хурал феодализмниң дазылын тура тыртар сорулгалыг арат чоннуң революстуг демиселиниң эгезин, ѐзулуг улусчу демократтыг күрүне тургузуун чедип алырының эге базымын база Совет Россияның хѳй националдыг акы-дуңмалышкы улустары-биле кожа-хелбээ чурттаганы, найыралдыг кады ажылдажылганы уламна быжыглаарының болгаш сайзырадырының сорулгазын салган.

Тыва Арат Республиканың тургустунганы дээрге чүс-чүс чылдарның дургузунда иштики, даштыкы мѳлчүкчүлериниң дарлалының адаанга чораан арат массаларның бодунуң хамаарышпас национал күрүнезин чедип алыр дээш демисежип чораан чүткүлүнүң амыдырал кырынга боттанганы ол болган.

В. И. Ленинге баштаткан Совет чазак чаа күрүнениң тывылганынга байыр чедирбишаан, 1921 чылдың сентябрь 14-те РСФСР-ниң Даштыкы херектериниң Улус Комиссары Г. В. Чичеринниң ат салганы кыйгырыгны тыва улустуң адынга чоруткан. Ол кыйгырыгда мынча дээн: «Амгы үеде Россияның ажылчыннары биле тараачыннары чонну кѳѳр хѳңүү чок, кара туразында ажылап турган хаан чазакты дүжүргеш, хаанның дүжүметтериниң эрге-чагыргадан шуут чайлаткан үеде, ажылчы массаларның күзел-соруун илергейлээн Россияның ажылчын тараачын чазаа Урянхай крайны бодунуң девискээри кылдыр кѳрбейн турар болгаш ону ынчаар кѳѳр кандыг-даа барымдаазы чок деп байырлыбиле дыңнадып тур».

Совет чазак Тыва Арат Республиканың тускай догуннаашкынын херек кырында хүлээп кѳргеш, ооң моон соңгаарргы тѳѳгүлүг хѳгжүлдезинге бүгү талазын экономиктиг болгаш культурлуг деткимче дузаламчызын кѳргүзерин ук кыйгырыгга айыткан. Тываның политиктиг болгаш күрүне талазы-биле хамаарышпас чоруун хүлээп кѳргени ол үеде, Октябрь революциязының сѳѳлүнде Совет күрүнениң боттандырып эгелээн ленинчи национал политиканың үндезиннерин бүрүнү-биле дүгжүп турган Совет Россия, сѳѳлзүредир Совет Эвилели ТАР-ның национал хамаарышпас чоруун тайгылыш чокка сагып, оон быжыгарынга бүгү талазы-биле дузалап, деткип келген.

Тываның улусчу революциязының, ооң түңнелинде тургустунган Тыва Арат Республиканың 70 чылын байырлап тура, тыва кижилерниң эртип келген оруун, оларның хѳгжүлдезиниң үе-чадазын ѳѳктүп, салгалдан салгалче бурунгаар шимчээшкиниң ындыг билир ужурлуг бис. 23 чылдарның дургузунда улусчу Тываның чылдарында хожудаңгай, кара дүмбей чоруктан, ужук-бижик чок чоруктан уштунарының баштайгы депшилгелиг базымын тывалар боттандырган. Совет Тываның тѳѳгүзү 1944 чылдан эгелээн. ТАР-ның ССРЭ-ниң составынга киргени тѳѳгү талазы-биле база кайгамчыктыг ханы утказыг улуг болуушкун болуп арткан. Эрткен, барык 47 чылдарының дургузунда Совет Тываның овур-хевири — ажыл-агыйы, эртем-культуразы, аажы-чаңы, угаан-медерели — бо бүгү чүүлдерниң караккa кѳскүзү-биле ѳѳрүшкүлүг, боттуг чединишкиннер-биле долдунган. Бо бүгүнү аныл-ла алачайгаар, белени-биле эвес, харын кандыг кадыг бергелерни, частырыгларны ажып эртип чораш чедип алганывысты Совет Тываның Октябрь революциязының соондагы 70 чылдаргы тѳѳгүзү бадыткап турар.

Владимир ОЧУР.
Тѳѳгү эртемнериниң кандидады.

Чоннуң социал айтырыглары

ТАЛОН ҮЕЗИНДЕ ТАЛОН ХЕРЕК

Амыдырал-чурттаалганың чаа нарын байдалынче чон кадаа-биле кирген. Аъш-чем, барааннар, кино-концерт, аргыжылганың орук ѳртээ ѳскен. Пенсия, эвээш акша-шалын ап турар хѳй ажы-тѳлдүг кижилерге чурттаары берге-лээн. Акша-тѳгерик бар-даа болза, талон чокта ховар бараанарны, аъш-чемни чүгле бараалдаар апарган. Кижи кижи-ле болгай, ынчангаш чаңгыс чер-чурттугларымның хомудаан сѳстерин-даа, а чамдыктарының ээртир суксун орнунга янзы-бүрү одеколоннар, хырбалар, эмнер база кылымал чүүлдер ижип чоруурун кѳрүп, дыңнап чор мен. Ѳлүм-чидим, куда-дой, ырак-узак черден үрде кѳрүшпээни эш-ѳѳрү, ха-дуңмазы дээш, дириг кижиге ѳѳрүшкү-даа, качыгдал-даа таваржы бээр. Ынчангаш бо талон системазының үезинде хамаатты кижи аза чогуур талонну алза деп саналым бар.

Ырак суурлардан арага садып чораш, янзы-бүрү чылдагааннар ужундан, ижеринге кѳрдүнмээн чүүлдер ишкеш, амы-тынындан чарлып, ажы-тѳлүн ѳскүс каганнарның кайызын ол дээр. Арага ишпес «зона» чарлаттынган соонда, чон кылымал суксуннарны массалыг-биле кылып ѳѳрени берген, ооң кадында оът-сиген тыртар, дозу, апетон, бензин тынар нарыы чѳптестер база-ла тыптып келген.

Корум-чурумнуң байдалынга база ажыл-агыйга арага хоруушкуну салдарлыг болбайн аан. Ол удуртуп баштаар даргаларга эки-даа болза, чок кадыын үрен, алыксак-чыксек кижилерге 30-40 рубльди арага дээш алзып, бо берге үе-чадада ядарап турар. Бир эвес ѳй-хемчээлдиг талоннуг турган болза, ол аңгы херек.

Ийи чыл чоокшулаан боор. Суур чурттакчыларының хуралдары кудумчулар аайы-биле эртип турган. Кур-Чер кѳдээ Советтиниң күүскомунуң даргазы хурал эгелээр мурнунда: «Ажыы-биле чугаалаарга, чон кылымал араганы 25-ке садып, ону ижип туруп берген. Канчалза эки? Силерниң арга-сүмеңер, саналыңар алыр дээш хурал эрттирип тур бис» деп чугаалаан. Ынчан бир каш кижи талонну бадылааш, ѳске кылымал арага кылыр чорукту хоруур деп саналдаан-даа чүве.

— Ол чүнерил? Ол «самак», «тѳнмес-сарыгта» водка немептеривиске, чүү-даа бүтпес —дээш, саналдарны үзе шаап каапкан. Түңнел чок хурал болган ийин.

Ээртир суксун талоннарын корум-чурум үрекчилери, назы четпээннер, ажыл чоктар, аарыг кижилерге бербес болза, ол бир янзы турар ужурлуг. Ээрип алгаш, хѳй-ниити черинге кѳскүленип, кем-херек үүлгеткеннер боттары хоойлу ѐзугаар буруузун хүлээзиннер.

Эрткен чылын күскээр чүве. Кызыл кирип чораш, чорумал машина дозуп мунупкаш, суурнуң үстүү дужунга дүштүм. Суг унунда ырлаан-шоорлаан, ай-дедир маңнашкан ээрик кижилерниң хѳйүн кайгап тур мен. «Куда дүшкен, оон тараан улус-тур аа» деп бодап каан мен. Кара ындыг боор чүвел аан. Одеколон ишкеш «байырлап» турган кижилер болган-дыр. Ындыг «байырлалдар» болганчок-ла боор чүве.

Дириг кижиге чүү-даа херек апаар деп үстүнде чугаалаадым. Ийи-чаңгыс мал-маган азыраарынга, черле ынчаш ээртир суксун херек апаар таварылгалар турар. Мени арага дээш тынын саткан эш деп бодай бербейн кѳр, номчукчу. Ишпес кижи мен дээрге, мегe апаар. Ам бежен ажа берген назыным иштинде алым-сураам-даа үнмээн. Чогум ол чемнин 40 хар ажа дүжуп чорааш, ынаа-кайда бичии четтириптер мындыг мен ийин.

Хѳѳкүй ажыл-ишчи чонумнуң кадыын, оларның амыдыралынга ол чемнин херек апаарын (негелделиин) билип, Кур-Чер суурнуң чонунга водка талонун чѳпшээрээрин удуртукчу эштерден диләэр дээн күзелимни ам чажырып, тыржап шыдавайн бижиптим.

«Арага ишпес зона» база-ла үстүнден кудуу дужаап чагырар үеде тывылган деп билир мен. Мээң чечем боор, назыхары 60 ажа берген хѳѳкүй хурал мурнунга туруп келгеш: «Мен-даа ол чүвени ишпес мен. Ооң херээ чок» деп саналдаан дээр чүве. Хѳѳкүй кара бажы агаргыже чурттаза-даа, чазыпканы ол-дур ийин. Кѳѳрге, бо-ла ижипкен чорууп. Эш-ѳѳрүнүң чемелээн сѳстерин-даа дыңнап чорур ийин. Кара угаан-биле боданарга, кѳдээ чериниң чурттакчылары ээзи кызаашкында таварышкан деп билир мен.

Хоорай чурттакчылары янзы-бүрү аъш-чем аймааның талоннарын ап турар, а бистерде ол база чок. Хоорайжылар эът, колбаса аймаан норма ѐзугаар күрүне ѳртээ-биле садып ап турар болгай. Тодаргайлаарга, 1 кг колбаса ѳртээ 8-9 рубль, эът ѳртээ база ындыг. А бистинде колбаса ѳртээ 19-20 рубль, эът—12, тырткан эъттиң 18 рубль. Кандыг шаңынга үндезилээш, доктааткан ѳртек чүвел ол? Кѳдээ чонну мал азыраар дээн болгай, а ону азыраар-ла кижилер азыраар-дыр ийин. Азыраары база аактыг-ла болдур эвеспе, ооң кадында «ийи буттуг бѳрүлерниң» база апкан турар. Кѳдээде чаш ажы-тѳл, аарыг-аржык кижилер, бора-бүдүн кижилерге чурттаарын кандыг деп бодаар силер? Олар база-ла хоорай чурттакчылары ышкаш, эътти, колбасаны чиксээрлер. Араганы талону чок чериниң кижилери 9 рубль 80 кѳпеек орнунга 30 рубль чарыыр. Ынчап кээрде бо талазы-биле болур-чогуур хемчеглерни алыр үе келген.

Эрензен ТЕЖИТ.
Кур-Чер суур.

БЫЗАА АЖААКЧЫЗЫ

Эрзин районда сүт-бараан фермаларының ажыл-ишчилери эрткен кыштың берге үелеринде малды азырап, чемгерип, кызымак ажылдаан. Ооң түңнелинде фермаларда инектер, молдургалар, бызаалар чылды онча-менди ашкан.

Ам чылыг үе келген, одарлар ажыттынган. Шыпаалларда, шаттарда кѳк сиген шымырарып чыдар. Ол районда «Чаа орук» совхозтуң хѳй санныг саар инээ, молдургалары шынааларның делгемнеринче одарлап үнүп турар. Кадарчыларның ажыл-кижи ам делгем одарларже шилчээн. Бызаалар ажаакчылары тургузу азыраарындан аңгыда, малдың чаш тѳлүнүң одарже киргеннерин ферма чанынып шѳлдеринче одарладып турарлар.

ЧУРУКТА: ол ажыл-агыйның сүт-бараан фермазының мурнакчы бызаа ажаакчызы Чооду Байырмаа бежен ажыг бызааны ажаап, оларданнемелде дедзиин ап, ажылынга мактадып турар.

Ожемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Автотранспортка озал-ондак болдурбаал

КИЖИ БҮРҮЗҮНГЕ ХАМААРЖЫР

Техникага озал-ондак болур чорук дээрге-ле, бистиң шуптувустан, кижи бүрүзүнден хамааржып турар. Ынчангаш күш-ажыл камгалалын удуртукчу-даа, ажылчын-даа кижи шыңгы сагыыр болза эки. Кайда-ла бо ажылды эки тургускан болдур, ында сагылга-чурум-даа быжыг, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү-даа бедик боор турар. Оон аңгыда ол кижилерниң ажылдаар туруштарын таарымчалыг кылдыр тургусканындан база кончуг хамааржыр.

Күш-ажыл камгалалынче сагыш салып турар коллективтер республикада эвээш эвес. Ооң чижээнге «Тыва дагдүгү» комбинатты киирип болур. Аңаа чаа ажылдап келген кижилерге арга-сүмени кадып, чогуур тайылбырны кылып, ажыл үезинде серемчилелдиг болурун чугаалап бериптурар. А бистиң кѳдээ суурларывыста бо ажыл кончуг кошкак. Ооң кадында чамдык удуртукчуларда ол дээрге инженер-техниктиг ажылдакчыларның хереэ-дир дээр хоон бар. Ол ората шын эвес. Кадыкка хоралыг черде ажылдап турар кижилерге ооа чадаарда сүт безин бербейн турар болгай. Ону Бай-Тайга районнуң «Кара-Хѳл», «Кызыл-Даг», «Бай-Тал» совхозтарындан, район товуунде АТБ-ден кѳрүп болур. Ындыг чижектер ѳске-даа организацияларда бар.

Чамдык билип апкы дег чүүлдерни херекке албайн база баргылаар бис. Ооң түңнелинде транспортка озал-ондак бо-ла болу бергилээр. Чижээ, ажылчыннарны ажылдаар черинге чедирериниң айтырыы дижик. Транспорт-биле хандырылганың багайындан чамдык кижилер ѳске транспорт дозуп олурупкаш, озал-ондакка таваржы бээр чүүлдер тургулаар. Ооң түңнелинде чамдык удуртукчулар ѳске транспортка чораш бертин-межелге таварышкан кижин-дир дээш аңаа материалдыг болгаш моральдыг дуза чедирбейн баарлар. Ол канчап-даа шын эвес. Ооң кадында чогум озал-ондак кандыг чылдагаан-биле болу бергениниң дугайын илередир комиссияны удуртукчунуң дужаалы ѐзугаар тургуспайн баар-дыр.

Моон мурнунда чылдарда автотранспортка озал-ондак болур чоруктар «Бай-Тал» совхозка, район АТБ-зинге хѳй турган. Оларның удуртукчуларынга хамаарыштыр хемчег ап турза-даа, түңнел кончуг ѳскерилбээн. Эрткен чылын автоаварияла оон мурнунда чылга деңнээрге, районга 9 сан кызырылза-даа, АТБ-де ол кѳргүзүг үш катап ѳскен. Техникага озал-ондак болу бээринге ында инженер-техниктиг ажылдакчыларның кошкак ажылы, кижилер органзынга тайылбыр ажылын чогуур деңнелинге чедир тургуспайн турары кылдыр кѳѳр херек.

Бо ажык-чарлыг үеде автомашиналарны ѳске кижиге мундурганының түңнелинде болу берген озал-ондакка чугас ол бүдүрүлгениң кол удуртукчулары хоойлу ѐзугаар харылаар апаарын сагындырып каайн. Ѳлүм-чидимниг, бертик-межелиг озал-ондак автомашиналар аварияларының түңнелинде болу бээри сѳѳлгү чылдарда кѳвүдээн боорга, ону катап чугаалап турарым ол. Ындыг таварылгалар колдуунда-ла автомашинаны чолаачылар ээрик баш-карып чорда бо-ла болу бергилээр-дир.

Кижиниң кадык болгаш күштүг чорууруунуң бир үндезини — күш-культура болгаш спорт деп билип турар мен. Сѳѳлгү чылдарда бистиң районда спорт ажылы ээзи ежип орар. Район-даа, зона-даа маргылдаалары бистиң борта эртип турар апарды. Аңаа киржир болгаш ону кѳѳр кижилерниң саны база кѳвүдеп турарын эскерип, билип турар бис. Чижээ, «Бай-Тал», «Кара-Хѳл», «Мурнакчы» совхозтарының спортчулары эки кѳргүзүглерни чедип ап турары ѳѳрүнчүг-дүр. Ындыг-даа болза, «Тээли», «Кызыл-Даг» совхозтарда болгаш ѳске улуг организацияларда бо ажыл ам-даа кудуг деңнелде. Маңаа хамаарыштыр чугаалап каар бир чижек бар. Чүл дээрге кайы-ла ажыл-агый спорт залы тудуп алган-дыр, ында ук ажылдың түңнелдиң аажок, а спорт залы чок коллективтерге ону эки кижилерниң айтырыы черле берге апаары билдингир. Спорт дугайын, аңаа хандыкшылга хамаарыштыр чугаалай бергенимде ужур бар чүве. Чүл дээрге аныяк кижи бүрүзү-ле спортка ынак болур болза, арага-дарыже хандыкшыыр. Аңаа суңдулуг апаар чоруу чок болур (а бистиң чолаачыларывыстың, механизаторларывыстың хѳй кезии аныяктар болгай) дээрзинге бүзүрээр мен. Элээр баш-биле эндег кылыр чорук ында-хаая болур ышкажыгай. Ынчангаш күш-ажыл камгалалын экижидериниң, ѳскээр чугаалаарга, ажыл үезинде транспортка, тус-тус ажылчын туруштарга озал-ондак болдурбазының үндезини —сагылга-чурум, негелделиг болгаш харысалгалыг чорук, бот-серемчилел дээрзин билип алыры артык эвес. Бо-ла бүгүнүң түңнелдиг болурунун кол улуг удуртукчу кижи бүрүзүнге онаажыр апаар.

Адыг-оол СЮРЮН,
Бай-Тайгада АҮК-түң техникага озал-ондак болдурбазының талазы-биле улуг инженери.

Рынок болгаш медицина

ӨСКЕЛЕРНИҢ КҮСЕЛИ-БИЛЕ БЕ?

● Чүнүң-даа мурнунда кижилерниң эрге-ажыын камгалаар ●

Медицинаның рынок харылзааларынче баштайгы базымнары оон проблемаларын болгаш чөрүлдээлерин чидиглендирбишаан, чаа айтырыгларын улам немештирип турар.

Аңаа холбаштыр ырак барбайн, редакцияның почтазындан база телефон-биле келген айтырыглардан көрээлинер. Ол дээрге медицинаның төлевирлиг ачы-дуза чедирилгези-дир. Тургустунуп турар кооперативтер, биче бүдүрүлгелер, кадыкшыл төптери... боттарының ачы-дузазын чарлап, херелекчилерни хаара тудуп, ажыл-чорудулгазын улам-на калбартып бар чыдар. А херек кырында төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң шынарын, түңнелин база оларның ажыл-чорудулгазының өске-даа талаларын кым контрольдап башкарып турарыл? Төлевирниң хемчээли кандыг болур ужурлугул, ол чүден хамааржырыл? Ындыг янзылыг айтырыглар-ла хөй.

Аарыг кижилерни дүвүреди турар айтырыгларга харыыны, тайылбырны алырын оралдажып, дуржулгалыг, бедик мергежилдиг специалистерниң бирээзи Б. Ө. Монгуш-биле, кадык камгалал министри Б. М. Чүглур-биле, министриниң оралакчызы О. Х. Ондар-биле чугааны кылдым. Ол ышкаш «Альтернатива» кооперативтиң (арага ишпестер ниитилелиниң чанында) Кадыкшыл төвүнүң долу эвес бот-орулга-чарылгалыг кадыкшылдар салбырының, наркодиспансерниң эмнээшкин-профилактика төвүнүң төлээлери-биле база чугаалажып, каксы-даа бол, таныжып мен. Кадык камгалал министерствозунуң шугуму-биле Улусчу медицинаның эртем-практиктиг төвү ажыттынып база немешкен болгай. Олар дыка хөй эки чүүлдерни кылып, кижилерниң кадыын экижидеринге дузалап турары чугаажок.

Ынчалза-даа маргылдаалыг айтырыглар тургустунуп кээп турар. Ылаңгыя ине-биле эмнээрин медицинаның төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң үстүнде адааныыс кончуг нептеренгейнин ажыглап турар. Езулуг чүве болган. Ында багай чүве чок, ол эки-дир харын. Ынчалза-даа ону ажыглаарынга тодаргай барымдаалар турар ужурлуг.

Ине-биле эмнээри улусчу медицинага эрге-бурунгу үеден ажыглаттынып келген. Аңаа кижилерниң калбак херелели, бүзүрели-даа харын ол-биле тайылбырлаттынар болгу. Ине-биле эмнээрин бистиң республикага невропатолог эмчилер И. В. Панарина, Г. И. Осипова, Б. Ө. Монгуш олар 1980 чылда ажыглап эгелээннер. Олар аңаа тускай специализацияны эртип, өөренип алганнар.

Билчитмаа Өдекеевна 1968 чылда Иркутскиниң медицина институдун дооскаш, невропатолог эмчи болуп ажылдап келген. Ине-биле эмнээшкинниң тускай курузунга 1980 чылда Казаньга өөренгеш, аңаа шылгалдаазы дужаап, ине-биле эмнээр мергежилдиң шынзылгазын алган. Ындыг специализацияны 1988 чылда Улан-Батор хоорайга база эрткен — чылын кыдат специалистерден өөренир аргалыг болган. Дуржулгалыг эмчи бодунуң мергежилин чылчыылдан практиказы-биле байыдып ажылдавышаан, иглотерапияның чажыттарын хандыкшылдыы, кызымаа-биле шиңгээдип ап, ону ажылынга чедимчелиг ажыглап турар. Ол дугайын мында кииргеним тавары эвес. Ине-биле эмнээшкинни кончуг билдилиг болгаш овааржымчалыг ажыглаар дээрзинге специалистер маргышпас боор. Сөөлгү үеде ону калбаа-биле ажыглап турар апарганы-биле холбаштыр оон шынары аскап турар апарганының чижектери амыдыралда бар. Чижектен ап көрээлинер. 58 харлыг бир угбай (ол кижиниң адызын, адрези бар) хан базымышкыны улгатканындан чартыктап аараан. Ону ажытөлүг эмнелгелерге чыттырып эмнеткен соонда, байдалы хире-шаа-биле чүгээртеп келген. Оон бир кооперативтиң чарлалын көргеш, аңаа барган. Аарыг кижини ине-биле эмнеп эгелээн. Эмнээн санында 7 рубль төлеп турган, ынчап чоруй, ине санын көвүдеткени дээш эмчи 15 рубль алган. Ынчаар эмнеткен соонда аарыы улуг-ла билдиртпээн. Харын-даа баксыраан, № 2 поликлиниканың невропатологун бажыңынче чалаар ужурга таварышкан. Ол эмчи аарыг кижини эмнеп турган, оон байдалын көргеш, аарыы хоочурааныы барымдаалааш, шиңчилгени эрттирген, бирги бөлүктүң инвалиди деп документтерни кылдырып алырынга сүмелеп, дузалашкан.

Бо таварылга дугайын Б. Ө. Монгуш эмчиден база айтырдым. Оон санап турары-биле, кооперативтиң эмчизи аңаа 3 ангы частырыгны кылган. Ине-биле эмневес ужурлуг турда, ындыг эмнээшкинни кылганы, ине санын көвүдеткени; акша алганы — таарышпас. Бодунуң саналын Б. Ө. Монгуш ине-биле эмнеп турар эмчилерниң чыылган чериинге чугаалап турган.

Өске чижек. Кадыкшыл төвүнүң кадыкшыдар салбырынга эмнедип турган, бир ажылчын кижи аарыы улам улгадып баксыраан, республика эмнелгезиниң нерв эмнээр салбырынга чыдып эмнедир ужурга таварышкан.

Оон-даа ангы чижектерни көргүзүп болур.

Специалистер боттары билир хирезинде, аарыы таарышпас чамдык кижилерни эмнээн аттыг болу бээри элдептиг. Дуза дилээн аарыг кижилерниң бүзүрелин ынчаар өскээр ажыглай бээрге болур бе?

Бистиң республикага эрткен чайын чалаттырып келген кыдат эмчилер төлевирлиг ачы-дузаны көргүскен. Оон аңгыда министерствонуң болгаш хууда кижилерниң даа дилээ-биле кыдат специалистер ине-биле эмнээринге кезек кижилерни өөреткен. Аңаа өөредип, лекция номчуп турган кыдат профессорнуң сагындырып турганы — улусчу медицинаның специалистерин Кыдатта 6 чыл дургузунда өөредип, белеткеп турар, а 3 ай дургузунда аңаа өөредири берге деп чүвени чугаалаан. Оон кадында очулдурарының шынары кончуг хиреглиг турганы билдингир. Аңаа белеткелди эрткен эмчилерниң хөй кезии моон мурнунда ине-биле эмнээринге кандыг-даа практика чок, өске мергежилдиң эмчилери болган. Ол ышкаш эмчи безин эвес, чүгле акша төлээн кижилер өөренип алыр аргалыг болган. Чамдык «чаа эмнекчилер» ынчаар тыптып келгеш, боттарының күжүн төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезинде шенеп, боттандырып турары ол.

Кадык камгалал министерствозунуң болгаш өске-даа специалистерниң санап турары-биле алырга, медицина ачы-дузазын чедиреринге (ылангыя төлевирлиг) специалистиң бедик мергежилдии, категориязы, профессионализм база амгы үениң чаа аппаратураларын ажыглаары кончуг чугула деп санап турар. Чижээ, шинчилгениң амгы үениң чаа аппаратуралар дузазы-биле кылганда, азы дээди категорияның эмчизи консультацияны эрттиргенде, ынчан төлээр өртээ арай улуг болуру чөп.

Кадык камгалал министерствозунуң талазындан кадрларны белеткээринге, оларны шын шилип ап, дуваарынга хамаарыштыр чамдык чүүлдерни үндезини-биле эде көөрү негеттинерин ажык-чарлыг үеде чугаалаар апаар. Бети кыдыы, мында киргеним чижек. Кыдат специалистерниң дуржулгазын өөрениринге киирген бөлүктү кандыг-даа шилилге чокка кылган, аңаа өөредип алыры эргежок чугула районнарда ажылдап турар невропатологтардан колдуунда кым-даа кирбейн барган. Сөөлзүредир аңаа хамаарыштыр негелде, хомудал база болуп турган. Ол дугайында хомудал Министрлер Чөвүлелинге база четкен хевирлиг. Кадык камгалал министерствозу кадр белеткелиниң айтырыын шыңгыы контрольга алыр, медицина хөй-ниитиниң санал-оналын дыңнаар, дөгеййленген принциптерден чайлаар үе келген. Бо талазы-биле кадрларның национал составын база барымдаалаар, эмчилер чедишпейн турар көдээ черлерге ажылдап болур аныяк кижилерни деткиир, оларның билиг-мергежилин бедидеринче онза сагыш салыр ужурлуг. Амгы үеде Кыдат республикага специализация эрттирери-биле бир эмчини чорудар деп турары редакцияга дыңналып келди... Чамдыкта кадрларны өөредип деткип каарга, түр ажылдааш чоруп турары чажыт эвес. Тус черниң кадрларын дидими-биле деткиир, бедик мергежилдиг специалистерни, ылаңгыя районнарга быжыглаарының чаа аргаларын бодаары министерстводан кончуг хамааржыр.

Кыйывысыта бар аргаларны чедир ажыглавайн турарывысты база көрүп болур. Республиканың бодунуң баазазынга чүге өөредип болбазыл? Хөй чылдарда ине-биле эмнеп ажылдап келген бедик мергежилдиг специалистеривистиң дуржулгазын аңаа чедишкинниг ажыглап болгу дег.

Медицина ачы-дузазының кандыг-даа хевиринге сорулга — чүгле кижилерниң кадыынга дузалаары, экижидери болгай. Чүгле акша төлээр-ле болза, эмнээн болуп-ла турары чөптүг бе? Азы бодунга ажыктыын бодааны ол бе? Ынчап баар чүве болза, ачы-буянныг, эвиралдыг медицина чамдык кижилерге ажык-кончаа кирип алырының аргазы апарбас бе деп чигзиниглиг номчукчуларның айтырып турары үндезин чок эвес ышкажыл? Маңаа чангыс талалаары канчап-даа болдунмас. Өскениң күсели-биле ажык-кончаа алыры медицинага турул болур бе?

Кайы-даа кооператив, организациялар-биле чугаалажырга олар күрүне прейскурантызын ажыглап турар бис дээр. Ындыг турбуже, төлевири ол-бо талаларынче өскертирииниң чылдактары-ла хөй. Чижээлээрге, инени кандыг металлдан кылганын (алдын ине, мөңгүн ине дээш) барымдаалап, өртекти улгаттырып турар чоруктар бар. Ол шын эвес деп, Б. Ө. Монгуш эмчи санап турар. Эмнээшкинниң өртээ аарыгны экиртип эмнеп каары дээш көрдүнген болганда, кандыг арганы, кандыг инени (та алдын, та мөңгүн инени) ажыглап тургаш, экиртип каарыл, оон хамаарышпас.

Кижилерниң кадыкшылы дыка хөй чүүлдерден хамааржыр. Амыдыралының хевири, чуртталга байдалы, ажыл-кижи... Специалистерниң эртем бугаар шинчилеп, тодарадып кааны-биле ол-ла факторларның иштинде медицинадан кижиниң кадыкшылы чүгле 10 хуу хамаарылгалыг деп турар. Кандыг таварылгада, каяа барып эмнетсе ажыктыгыл дээрзин херек апарганда кижи бүрүзү чүнү-даа мурнунда эки бодаары артык эвес. Ону чүге чугаалап турарыл диве, чамдыкта кижилерниң сагыжынга хөй акша-төгерик төлеп тургаш эмнетсе-ле, аарыг сегир ышкаш. А херек кырында түңнел чок, шоолуг эвес-даа болгулаар ышкажыл. А аарыг кижиниң акша-төгерии хилис үне бээр таварылгалар чүгле оларның боттарының халымак чорууңдан хамааржыры билдингир.

Чамдык мындыг чүүлдер тургустунуп келгени-биле холбаштыр төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезинде ажылдап турар специалистерни чыгтааш, Кадык камгалал министерствозунуң удуртукчулары чугаалы кылып турганы министр тайылбырлаан. Ынчангаш медицинаның төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезин Кадык камгалал министерствозунуң талазындан контрольдап башкарып турар сорулга-биле **башкарар чөвүлелди** (координационный совет) тургузуп алырын бодап турар. Ынчан Кадык камгалал министерствозу тургузукчу-киржикчизи (соучредитель) болур апаар.

Оон аңгыда, специалистерниң (Б. Ө. Монгуш) санап турары-биле, улусчу медицина аргалары-биле ажылдап турар кижилерниң ассоциациязын тургузуп алыр үе келген. Аңаа ине-биле эмнээр специалистер, тибет медицинаны билирлер, эм оъттиген-биле эмнээр специалистер, ламалар, астрологтар, кемдээшкинни тудуп эмнээрлер, экстрасенсер дээн ышкаш кижилер кирип болур. Районнарда ажылдап турар шыырак специалистер база хөй болгай. Ассоциацияны тургузуп алырынга деткимче, дуза херек. Ол айтырыгны сонуургап турар, күзелдиг кижилер Билчитмаа Өдекеевна Монгуш-биле сүмележип, харылзажырын дилеп турар. Хоорайның № 2 поликлиниказа № 516 кабинетте, телефону 9-79-57 (Первомайская деп автобус доктаар черде).

Күрүне медицинаzы башкарлып чадап турда, иммунитива шимченгир, дүрген ходелгеннерниң холунда кирген. Чуртта нарыыдааштынарның, дефициттиң байдалынга медицина ачы-дуза чедирилгезиниң рыногу кончуг дүргени-биле өзүп эгелээн. Кадык камгалалында күрүнениң эвес структуралар ала-чайгаар тыптып келгеш, материалдыг курлавырларның болгаш кадрларының элээн кезээн боттарынче чайып алыр аргалыг болганы бөгүн кестүн келген. Чүл дээрге ол ачы-дуза чедирилгезиниң шынарын кым-даа контрольдавайн турар, нормативтиг чаңгыс даай документилер ам дээреде чедишпес, чок. Ынчан кээрде, аарыг кижилерниң эрге-ажыының хензиг-даа камгалалы чок, кым-даа оларга болушпайн турар. Азы курүг декларация болуп артпышаан. Өске талазындан алырга, рынок-биле демисежири берге: административтиг хоруушкун болган тудум-на, чижек, аар өртек-үнелиг, шынарын кым-даа контрольдап шылавас «кара рынок» улам калбарарын өске областарының, республикаларының чижектери көргүзүп турарын солуннардан хүн бүрү номчуп болур.

Рынок харылзааларынче шилчилге үезинде медицинага эргелеп башкарылганың административ-күрүне деминелинге контрольду кошкатпайн, харын ону сайзырадыры база хөй-ниитиниң контрольдуң хөгжүүрүнге деткимче бээри таарымчалыг. Маңаа күрүне медицинаzының талазындан чурттакчы чонуң бүгү бөлүктериниң медицина дузазын алырынга социал дең магадылалдыг болдурары, ангы-ангы структураларга чөптүг конкуренция байдалын тургузары, медицина дузазының шынарынга магадылалды хандыраары чугула.

Дуржулгадан алгаш көөрге, медицина дузазының рыногун башкарарынга эң-не таарымчалыг арга — камгалал медицинаzы болур ужурлуг. Камгалакчы организация медицина дузазының шынарын, көрдүнген хевирлеринге ачы-дуза чедирери дээш боду долу харыысалганы алыр. Ынчалза-даа «камгалал медицина» дугайын төп солун, сеткүүлдерден чүгле номчуп таныжып турар бис. Чогум чүл ол, кандыг болурул дээрзин бистиң республиканың амыдыралындан ам-даа көрбээн бис.

Бо дээрге келир үениң айтырыы-дыр. Ынчалза-даа аңаа амдыгааштан бодамчалыг белеткенири чугула. Бистиң республикада медицина хандырылгазы рынок харылзааларынче 1992 чылда шилчиир деп турар. Рынок дээрге-ле илбилиг согунчугаш эвес-ле болгай. Үези келди-ле дээш, шилчиишкин дегийт-ле алачайгаар бүде бербес, ол белен эвес болуру билдингир.

Кадык камгалалы бодунуң социал ужур-утказының талазы-биле бистиң ниитилеливисте онзагай черни ээлеп турар. Өске-даа чурттарның дуржулгазындан көөрге, кандыг-даа ниитилелге кол социал айтырыгларны шиитпирлээрин күрүне боду чүктээр ужурлуг деп бижип турар болгай. Хөй-нити болгаш хууда медицина күрүне медицинаzы-биле кажан-даа деңге чаржып шыдашпас. Ол чүгле чурттакчы чонуң чамдык бөлүктеринге ачы-дуза чедиреринге база диагностикага, эмнээшкинге онзагай аргаларны (технологияны) ажыглазары-биле холбаштыр углаанышкынныг турар.

Намчал ООРЖАК.
(«Шынның» корр.).

ЧОРУУҢАР ЧОГУЗУН, ЭМЧИ

Чадаана хоорайның төп эмнелгезинде чоннуң кадыы дээш шын сеткил-биле бердинип ажылдап чоруурларның аразындан акушер-гинеколог Надежда Назыновна Ойдупту бүзүрел-биле адап болур. Ол эмчи ажылдаа-ла беш чылдың нүүрүн көре берген. Арга-дуржулга-даа хирези-биле чыгдынган деп болур. Ажылы дээнде кызымаккай, хөй-нити ажылдарындан чажам дивес бо эмчиниң коллективинде хүндүлээр. Чырык чер кырынга төрүттүнер чаптанчыгбайларының чежезин ол хүлээп албаан дээр. Хөй-ле авалар аңаа өөрүп четтиргенин илередип, мөгейип чоруур.

Чай чок ажылындан аңгыда, Тыва АССР-ниң улус депутатазы хүлээлгезин эки билип, соңгукчуларының тургускан айтырыгларынга дыңнангыр болур дээш оралдажып-ла турар. Ажыл-херээнер бүдүнгүр-ле болзун, эмчи.

ЧУРУКТА: акушер-гинеколог Н. Н. Ойдуп.

Сөзү, фотозу Виктор ХОВАЛЫГНЫҢ.

ӨРТЭЭ УЛУГ-ДАА БОЛЗА...

Кызыл хоорайда кадыкшылга төвүнүң чунар-бажыны ажыттынгандан бээр үр болбаан. Баштай маңаа улус эвээш кээп турган болза, ам дыка көвүдээн. Оон чүгле өртээ улуг: душка кирерге, 1 рубль 05 көпеек, а изиг буска кирип чунгаш, 1 рубль 95 көпеекти төлээр. Кол-ла чүве — хоорайның өске чунар-бажыңнарынга бодаарга, мында кончуг арыг-силиг болгаш делгем.

Чунар-бажыңның бодунда эмнээр салбырында эмчи консультациязы, ине-биле эмнээри, салаа-биле массаж кылыры, хайындырган оъттуң бузу-биле тынарының гимнастиказының аргаларын ажыглап турар. А кадыкшылга салбырында курган бус, өл бус, массаж, суг массажы база косметика салбыры ажылдап турар. Чунар-бажыңда чоокта чаа буфетти база ажыткан. Оон изиг шай, соктар, минералдыг суглар суксунга ижип, пирожки, булочкаларны чооглап болур. Ол ышкаш буфеттиң делгирлеринде улусчу медицинаның хоор дээн эм оъттарын садып турар. Чүгле өртээ-ле улуг. Чижек-биле көргүзерге, Корейга бүдүрген 100 мл. женьшень 200 рубль. Казахстанның бир таблетка хая чүгү 9 рубль. 200 грамм чойган үзү 15 рубль. 50 грамм ары чигири 1 рубль. 50 грамм чигирлиг киш-кулаа 50 көпеек.

Чунар-бажыңга келген кижилерге таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш оон коллективи эки чүүлдерни кылып турары илден. Дыштаныр, оотур манаар делгем, арыг-силиг өрээлде өңнүг телевизор доктаамал ажылдап турар. Чунар-бажыңның душтарынга кирерге, Шивилиг, Алаш, Чүрек-Дөргүн аржааннары сагышка кирер.

Бо чунар-бажыңның өртээ аар-даа болза, аңаа киргеш, чиик, сергек болуп, оон арыг-силиинге, таарымчалыының база алдын өртектиг үени оочурга халас чидирбезинге кижиниң сагыжы ханар. Ол понедельник, вторник хүннеринде дыштанып, Чаңында № 2 чунар-бажыңны хаап турда, бо чунар-бажын средадан эгелеп ажылдай бээр.

Хеймер-оол МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ОЙНААШКЫННЫГ САЛЫЫШКЫННАР

1991 чылдың апрель 6-да Элиста хоорайга болуп эрткен ойнаашкынның тиражтың таблицазы

РСФСР-ниң Ажаалга банкыларының албан черлеринде шыгжамырында ойнаашкынныг салыышкыннар талазы-биле дараазында дугаарларынга таварышкан

Ойнаашкынның таварышкан дугаарлары	Шыгжаап акшаның түңүнге ойнаашкынның хемчээли (хуу-биле)
А-38	чээрби беш
А-59	чүс
А-113	чээрби беш
А-122	бежен
А-172	чээрби беш
А-222	чээрби беш
А-249	бежен
А-315	чээрби беш
А-329	чээрби беш
А-379	чээрби беш
А-427	чээрби беш
А-441	чээрби беш
А-486	чээрби беш
А-553	чээрби беш
А-598	чээрби беш
А-623	чүс
А-642	чээрби беш
А-704	чээрби беш
А-732	чээрби беш
А-769	чээрби беш
А-808	чээрби беш
А-867	чээрби беш
А-914	ийи чүс
А-942	чээрби беш
А-983	чээрби беш

РСФСР-ниң Ажаалга банкыларының бүгү албан черлеринде шыгжаттынган ойнаашкынныг салыышкыннарның 1000-дан ынай дараазында муңнар бүрүзүнде үстүнде кирген дугаарлар база-ла ол хемчээлдиг ойнаашкыннарга таварышкан. Чижээ, А-1038, А-2038, А-1172, А-2172, А-1486, А-2486 оон-даа ынай.

Комиссияның даргазы улус депутаттарының Элиста хоорай Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы С. Б. УЛЮМДЖИЕВ.
Комиссияның харыысалгалыг секретары Л. Н. АФАНАСЬЕВА.

АКША-БАРААН ОЙНААШКЫННЫГ САЛЫЫШКЫННАР

1991 чылдың апрель 6-да Элиста хоорайга болуп эрткен ойнаашкынныг тиражтың таблицазы

РСФСР-ниң Ажаалга банкыларының албан черлеринде шыгжамырында акша-бараан ойнаашкынныг салыышкыннар талазы-биле дараазында дугаарлары таварышкан

Ойнаашкынның таварышкан дугаарлары	Шыгжаап түңүнге ойнаашкынның хемчээли (хуу-биле)
В-31	чээрби беш
В-64	бежен
В-100	бежен
В-134	чээрби беш
В-161	чээрби беш
В-221	чээрби беш
В-270	чээрби беш
В-312	чээрби беш
В-348	чээрби беш
В-364	чээрби беш
В-426	чээрби беш
В-477	чээрби беш
В-486	чүс
В-526	чээрби беш
В-580	чээрби беш
В-600	чээрби беш
В-653	чээрби беш
В-692	чүс
В-727	чээрби беш
В-767	чээрби беш
В-814	чээрби беш
В-862	чээрби беш
В-888	ийи чүс
В-935	чээрби беш
В-984	чээрби беш

РСФСР-ниң Ажаалга банкыларының бүгү албан черлеринде шыгжаттынган ойнаашкынныг салыышкыннарның 1000-дан ынай дараазында муңнар бүрүзүнде үстүнде кирген дугаарлар база-ла ол хемчээлдиг ойнаашкыннарга таварышкан. Чижээ, В-1031, В-2031, В-1221, В-2221, В-1814, В-2814 оон-даа ынай.

Комиссияның даргазы улус депутаттарының Элиста хоорай Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы С. Б. УЛЮМДЖИЕВ.
Комиссияның харыысалгалыг секретары Л. Н. АФАНАСЬЕВА.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы хүндүскү салбырының бирги курузунга студентилер хүлээп алырын чарлап тур.

Хүндүскү салбырга:

Автомобиль болгаш автомобиль ажыл-агыйы мергежилге автотранспорт факультединге;

үлетпүр болгаш хамаатылар тудуг мергежилге тудуг факультединге;

автомобильдер болгаш автомобиль ажыл-агыйы үлетпүр болгаш хамаатылар тудуг мергежилдерге бот-өөредилге салбырынга.

Хүндүскү база бот-өөредилге салбырларынга билдиришкиннерни июнь 20-ден июль 15-ке чедир чорудар, кирерипин экзаменнерни — июль 16-дан 31-ге чедир, институтка хүлээп алыры — август 1-ден 5-ке чедир.

Институтка кирерлер математикага, орус дылга база литературага бижимел-биле, физикага аас-биле экзамен дужаар.

Ортумак школаны алдын (мөңгүн) медальдыг, тускай ортумак өөредилге черин азы профтехучилищени «кончуг эки» доосканнар хүлээп алыр комиссияның доктааткаңы чаңгыс экзамен дужаар. «Кончуг эки» демдек алза, өске экзаменнер чокка дээди өөредилге черинге кирип алыр, «дөрт» азы «үш» демдек алза, шупту экзаменнерни дужаар.

Кайы факультетче кирерин база кандыг мергежилге өөренирин айыткан билдиришкинни ректорнуң адынче чорудар. Билдиришкинге дараазында документилерни кожар: ортумак билиниң дугайында документини (болдун); тускай ортумак өөредилге черин доосканнар — демдээн ушта бижээн диплому, 3×4 хемчээлдиг алды фото-чурук, бөрт чокка, күш-ажыл дептеринден ушта бижилге, № 086/У майыктын эмчи шынзылгазы.

Паспортун, шериг билетин боду эккээр.

Институттуң филиалынга бо чылдың июнь 1-ден эгелеп бир ай хуусаалыг белеткел курстары ажылдаар. Институтче кирерлерге математикага база физикага кыска хуусаалыг, төлевирлиг курстарны органиэастаар.

Институтка хүлээп алырда 1991 чылда ССРЭ-ниң дээди өөредилге черлеринге хүлээп алырының чурумун барымдаалаар.

Билдиришкиннерни база документилерни дараазында адресче чорудар: 667001, Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, бажың 4.

КОНЦЕРТ-КЕЖЭЭЖЕ ЧАЛАЛГА

Май 17-де хөгжүм-шии театрынга ССРЭ-ниң улустуң артизи, Тываның күрүне шаңналының лауреады Алексей Боктаевич Чыргал-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга тураскааткан концерт-кежээ болур. Аңаа күрүне филармониязының, уран чүүл училищезиниң, республиканың уран чүүл школазының чогаадыкчы коллективтери, «Чеди-Хаан» ыры-хөгжүм ансамбли, «Урянхай» (Хову-Аксы), «Аян» рок-бөлүктер киржир. Эгелээри 18.30 шакта. Билеттерни филармонияның кассазында садып турар, телефону 2-55-19.

Телевидение

МАЙ 16

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 ИХМ медээлери. 9.15 «Хадының арыг херечилеп тур». Урал-чечен телефильминиң баштайгы көргүзүүнүң 1-ги сериязы. 10.10 Э. Грач ойнаар (скрипка). 11.00 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 «Ховуда өглер». 12.40 «Силерге, хоочуннар...». 13.30 — 14.20 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү.

• • •

15.15 Уругларга фильм. 17.20 Фильм-балет. 18.30 ТМА. 18.45 «... Он алды харга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.30 Поэзия минуталары. 19.35 Реклама. 20.00 «Хадының арыг херечилеп тур». Урал-чечен телефильминиң баштайгы көргүзүүнүң 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 ИХМ медээлери. 22.00 Опера театры. 23.00 «Бодунга бодун дузала». Дамчыдылгалар аржынарындан. 23.45 — 01.30 «Пи» демдек-биле». Чапсарда (00.45) — «Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35, 9.35 Нинти биология. 11-ги класс. 9.05 Испан дыл. Бирги чылы. 10.05 Испан дыл. Ийиги чылы. 10.35 Биология. 8-ки класс. 11.00 «Америкага он бир хонук». 1-ги дамчыдылга. 11.35 — 13.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 11.35 Камера эрткен үени шиңчилеп тур. 12.35 «Оркестрниң тывылганы». Музыкалыг видеофильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 13.35 «Инспектор Лосев». Үш сериялыг урал-чечен телефильмниң 3-кү сериязы. 14.40 Эртем-тайылбырлыг фильм. 15.00 Ритмиг гимнастика. 15.30 — 15.50 Р. Тазейдинов ойнаар.

• • •

17.00 «Ажылдымышкын». Телефильм. 17.25 «Алупкада орду».

КЫЗЫЛДАН

18.55 Уругларга фильм. 18.35 Медээлер. 18.45 Медээлер. 18.55 Чарлалдар. 19.00 «Дорт улганнышкын». Корум-чурум камгалалының айтырыгларынга тураскааткан программа. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарның удуртукчулары киржир.

МОСКВАДАН

20.00 «Медээлер». Информастыг үндүрүлге. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Дорт улганнышкынның» уланчызы.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязындан. 22.45 — 01.10 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.15 «Бүгү-ле ынакшыл». 23.25 «Алесь Адамович сөс дилеп тур». 23.45 «Медээлер». Информастыг үндүрүлге 00.00—01.15 «Ак гвардия». Шии.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 «Вятск мастерлери». 18.45 З. Кочиш Шопенниң ойнаар. 19.00 Бистиң Пушкинивис. 20.00 «Медээлер». Информастыг үндүрүлге 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 — 21.00 Ритмиг гимнастика.

КИНО

МАЙ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Разящие богомолы» (Таиланд) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Пропал друг» 9.00, 12.40. К/к «Орлёнок» «Взорванный ад» 10.40, 14.40, «Я свершу правосудие» (2 сериялыг, Индия) 16.50, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Без царапины» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Взлом» (ГДР) 14.40, 17.00, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Космическая заварушка» (АКШ) 17.30, 19.20 шактарда.

Тываның күрүне филармониязы «ЧАЛЫЫ-НАЗЫН» цирк-эстрада бөлүүнге
1. чарлакчы,
2. эксцентрика, клоунада күүседикчизин боор ажылдаар күзелдиг кижилерниң шилилге конкурзун эрттирип турар.

Конкурс филармонияның бажыңынга май 22-ге чедир 10 шактан 13 шакка чедир эртип турар.

Айтырып кээр адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың 58, кадрлар килдизи, телефоннары: 2-46-02, 2-55-19.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34; ● оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партий, жизь организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ● советтер ажылының — 3-34-98, 3-41-22 ● клетчик — 3-34-49, 3-36-73 ● бодаа ажылдарый — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ● чагаа килдизи — 3-39-03; ● очулга — 3-34-93; ● корректорлар — 3-34-19; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун келбейн барганда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажыглы. Тираж 22915 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 90.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл май 17 пятница
№ 88 (14588)
(Чагыдар өртээ 6 көп.) Садар өртээ 10 көп.

«КҮШ КИРИП АЛЫР КЫЛДЫР ЧУРТКА ДУЗАЛААР»—

коммунистер партиязының амгы үеде сорулгазы ындыг

Амгы частың политиктиг календары бистиң кижи бүрүзүнге ол азы өске-даа чергези-биле хамаарыжыр болуушкуннар-биле шуут долдунган. Оларның аразындан эң-не сурагдыы — СЭКП Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль Комиссиязының каттышкан Пленуму болуру маргыш чок. Коммунистерниң сагыш салыышкыны болгаш планнары — ол дээрге ам оларның боттарының шуут-ла иштики херээ-дир деп кым-бир кижи канчаар-даа бадытказа, Пленумнуң ажылын миллион-миллион кижилер, бистиң бүгү ниитилеливис салдыныш чок кичээнгей-биле харагалзап турган. Массалыг информацияның даштыкы чепсектери, мурнукузу-биле дөмей, Пленумче бирги чергениң кичээнгейин угландырган. Ооң түңнелдери чуртта, бистиң партияда байдалга тураскааттынган ол берге, дүшкүүрлүг чидиг ёзу-биле демдеглеттинген чугаа амгы үеде изиг-изиг маргыжышкыннарны болдуруп турар.

Ийет, бүгү-ниитиниң күүседири албан, бүгүдени хаара тудуп турар директиваларны партийжи шуулганнарга ам хүлээп албайн турар. Ол дээрге хамыктың мурнунда, коллективтиг чөвүлежилге, шилип алышкын, хүннүң эң чугула айтырыгларының талазы-биле бистиң туруштарывысты чиге ылавылаары-дыр. Оларга эң чугула ол айтырыгларга, хүрээлелинде 16 миллион ажыг кижини хаара туткан коммунистерниң партиязынга кым-бир кижи тоомча чогун илереди бээр бе кай? ССРЭ-ниң Президентизи удурткан эрге-чагырганың Эвилел органнарында ооң төлээлекчилериниң хөй кезии бактаап турар партияга аан.

Чуртта байдал бистиң шуптувусту дүвүредип турар: кестиң кырында ол чедип келгеш, улам-на чидигленишаан. Кризистиг тамыдан экономиканы канчап уштуп ап, чоннуң чурттуң, күрүнениң салым-чолунга болуушкуннарның айыылдыг дүшкүүрлүүн канчаар доктаадырыл? Айыыл-халап-биле кыжанып турар ондактыг байдалды сайгарып көөр талазы-биле сагыш-сеткил ундараашкыны, шыжыгылышкыны өрини ашкан, бирээзи өскезинден дүвүренчиг болуп турар. Ол сайгарып көрүүшкүннерде хөй-хөй чүүлдер чөптүг-даа болуп турар. Ынчалзажок фактыларны шаалда чок хоозун бадыткап болбас, чүгле буруулугларны дилеп тывары-че ынчап азы херекти олче сарыыл чок чыгап болбас. Бакташкын-биле айыыл чайлаттынмас. Чүнү кылырыл? — амгы үеде кол айтырыг ол-дур. Аңаа харыыны кижилер эң массалыг, эң салдарлыг партиядан, хамыктың мурнунда, ооң соңгулдалыг дээди органнарындан айтырар эргелиг. Пленумдан чогум-на ону манап турганнар, хамыктың мурнунда, ооң ужурундан Пленумнуң ажылынга сонуургал канчаар-даа аажок улуг болган.

Ынчалзажок манаашкыннарының талалары бо таварылгада хөлчок калбак болгаш хөй хевирлиг болган деп чугаалап болур. Хөй-ниитиниң сагыш-сеткилы-даа, амгы үеде чуртту муңгаралышкынга таварыштырып турар ханы чөрүлдээлер, ниитилелде база ол ышкаш СЭКП-ниң бодунда янзы-бүрү күштерниң болгаш агымнарның эң чидиг демиселя-даа ында илереттинген. Партия ТК-ның чиңгине секретарының отчет бээриниң, М. С. Горбачёвтуң ол албан-дужаалдан халажып болурунуң дугайында негелделерниң янзы-бүрү таларынга хамаарыштыр дамчыыр чугаалар Пленум мурнунда аажок көвей дыңналган. Хөй-хөй кижилер сенсацияны манап турган. Ооң-биле чергелештир чамдыктар — СЭКП-ниң ажык удурланыкчылары «дорайтаан тудуп, улам дээре» деп принцип ёзугаар хөделбишаан, бистиң партиявыстың, чоңга ооң салдарының ... болгаш политиктиг аренадан ам-на дүжери ол-дур деп кордап турганнар. Чурттуң таварышканы бергелерге өскелер ангадай бергеш, ниитилел амыдыралының бүгү адырларын демократтыг ёзу-биле, үндезини-биле чаартырындан партияны, ооң ТК-зын ойталаарынче албадаарын оралдажыр дээш ол үени ажыглааннар.

«Бир болза бистиң күрүне тургузуувусту үрээринге кыжанып турар база бир ультрареволюсчу авантюрага ону таварыштырган, бир болза тоталитарлыг ёзу-чурум-биле чагдынып алган эрткен үеже дедир ону эгитпишаан, чуртту реформаларның оруундан астыктырар оралдажыышкыннарны чүгле сөс кырынга эвес, харын-даа херек кырынга баш удур кылып турар-дыр. Чоон болгаш барын үзелдиг радикалдарның планының чүнү чугаалап турарын тайылбырлаан-даа херээ чок боор деп бодай-дыр мен. Ол ийи угланышкын — кайызы-даа хоралыг. Аразында эптеш чок өжээннешкен-даа ышкаш болза, оларның ам каттыжа бергени амгы үеде эң-не айыылдыг болуп турар» деп, Пленумну ажыдып тура, М. С. Горбачев дорт чугаалаан.

Ол бүгү ындыг, азы ындыг эвес-даа болза, Пленумнуң ниити байдалынга-даа, антикризистиг программаны долгандыр калбарган сагыш-сеткил талазы-биле шыжыгылышкынныг, чамдыкта шугулдаашкынныг маргыжышкынга салдарлыг болганы элдепсиниг эвес. Ажыл-ишчи, боттуг чугааже ооң киржикчилери дөгере база дораан-на кирбээн, шынчы турушту дораан-на ээлеп албаан дээрзин эскерип көөр херек. Амгы үеде бөдүүн, бергедээшкин чок аргалар турбас дээрзин билзе чогуур — базым бүрүзү коммунистерден эрес-дидим чорукту, политика талазы-биле быжыг турушту, бодамчалыг болгаш шиитпирлиг чорукту негээр.

Үүрмек чүүлдерни, сагыш-сеткил талазы-биле шыжыгылышкыннарны херекке албайн баар болза, чуртту кризистен канчаар, кандыг методтар-биле уштуп ап болурун болгаш уштуп алдынган турарын хандырган турар ужурлуг янзы-бүрү ийи көрүүшкүн тодазы-биле илереп келген. А ол дээрге, СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазының кол угланышкыннарын, бүгү партия организацияларының күштерин ажыглаарын тодарадыры-дыр.

Бистиң ниитилеливисти үндезини-биле чаартыр ужурлуг реформаларны уламчылаарының, хөгжүдериниң оруунга боттуг шиитпирлерни дилеп тывар — бирги көрүүшкүннүң алыс утказы ол-дур. Эде тургустунуушкунуң, демократчыдылгаже угланышкынның кедилиинге ол үндезилеттинген. Пленумнуң бүдүүзүнде тодаргайы-биле илереп келген болгаш бодунуң айыылдыг утказы-биле ээрш эвес талалакчыларны хаара тудупкан өске көрүүшкүн,—бүгү чуртка онза байдалды тургузуп, кадыг-дошкун сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну киирери-дир. Чурт сандараашкыннардан, митингилээшкиннерден, ажыл соксадыышкыннарындан болгаш ультиматумнардан шылагзаан болбайн аан. Ынчалзажок ындыг байдалда безин эде тургустунуушкун мурнундагы үениң бодун тондүр чурттап каапкан политиктиг системаның оруунче дедир эгиип болур бе? Ындыг янзылыг «шилиишкин» эде тургустунуушкунга таарышпас, сөөлгү алды чылдарның болуушкуннарын амгы үеде шүгүмчүлекчи ёзу-биле үнелеп турган кижилерниң хөй кезии безин ону чүүлдүгзүнмес болгаш деткивес дээрзин чугаалаан ажы бар бе?! Бо дээрге 1985 чылдың апрель соонда демократтыг бүгү-ле чаалап алышкыннардан ойталаар, чуртту авторитар-бюрократчы системаже, тоталитаризмче, эргелерни болгаш хосталгаларны базарынче, социализмниң өскерткени бүгү-ле чүүлдерже дедир киирер дээни ол-дур, ол чорук делегейниң амгы үеде сайзыралындан халаптыг хожудаашкынга чайлаш чок чедирер.

ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң, улустуң чугаалажыры ышкаш, эргинден-не хүлээп алдынганы антикризистиг программазының дугайында резолюцияларын болгаш медегелдерин чамдык партия комитеттериниң СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның Пленумунуң мурнуу чарыында хүлээп алганы маргыжышкынга база салдарлыг болган. Чамдык улуг партия организацияларының «штабтары» аңаа шыңгыы шүгүмчүлелдиг үнелелди бээринче далашканнар — чамдыкта быжырымчалыг, ханы сайгарып безин көрбейн-даа.

Партияның ооң организастыг, идеологтуг структураларының талазындан эчис-сорулгалыг практиктиг ажыл-биле быжыглавас болза, кандыг-даа, харын эң-не быжырымчалыг дээн программа безин чүнү-даа бербес. Үстүнден айтышкын ёзугаар «деткип тур бис» дээр, амыдыралдың хүлээп албааны практикаже дедир эглириниң дугайында чугаа чорбайн турар болбайн аан. ССРЭ-ниң чазааның антикризистиг программазында четпес чүүлдер хөй, ону чедир кылыры шыңгыызы-биле негеттинип турар дээрзин Пленумга чугаалажып көрүүшкүн көргүскен. Ооң ужурундан санал бергеннерниң сагышсыраашкыны билдингир болган: айыттынган хемчеглер ниитилелдиң байлар болгаш ядыылар дээр чарлышкынын күштелдиреринге, массалыы-биле ажыл чокталыр чорукка чедире бербес ирги бе, кризистен үнериниң кол үүргези ажылчы чоннуң эктинге онаажы бербес ирги бе? Харын-даа далаш хөделиишкиннерниң чогумчалыг эвес чижектери ам безин бар ышкажыл, оларның политиктиг болгаш социал уржуктары алызынга чедир ханы бодаттынмаан-дыр. Чижээлээрге, чоокта чаа өртектерни дыка өстүрген, долу үнелиг компенсация-биле ол быжыглаттынмаан, массаларның таарзынмаан чоруун ол болдурган, чамдык республикаларга дүшкүүрлүг байдалды күштелдирген. Чоннуң ындыг килеңнээшкинин баш удур билип, социал камгалалдың чогуур өйүнде хемчеглери-биле килеңнээшкинниң чалгыын өөскүтпейн барбас турган бе, кай? Ооң-биле чергелештир партия комитеттеринде ышкаш, эрге-чагырганың чер-чер органнарында ындыг хемчеглерни баш удур аптар үе-даа, аргалар-даа турбужеге, аңаа чүгле төптү бурууладыры шуут чаңчыл апарган.

Кижилерниң эрге-ажыктарын кызып-кыяр чорук дээрге партияга, коммунистерге согуушкун болур деп чүве билдингир, тодаргай эвес шиитпирлер дээш чемелээшкиннерни боттарынга хүлээп албышаан, бо таварылгада буруу чок черге буруулуг кижилер апаарлар. Пленумнуң индириинден ол дугайын дискуссияның киржикчилери дүвүрээзин-биле чугаалап турганнар.

ССРЭ Президентизиниң болгаш тос республиканың удурткучуларының кады кылган медегелин чуртта байдалдың хөгжүлдезинге эргилдениң үндезини кылдыр бедик-биле үнелеп, дугуруштунган стратегияны амыдыралга боттандырарынга бүгү талазы-биле идигни бээринче Пленум кыйгырган. Кризистен экономиканы уштур талазы-биле ССРЭ-ниң чазааның күженишкиннерин ол деткээн. Ынчалзажок антикризистиг программаның хөй-хөй кезектерин күштелдирип, ону бот-

СЭКП ТК-НЫҢ БОЛГАШ ТКК-НЫҢ КАТТЫШКАН ПЛЕНУМУНУҢ ТҮҢНЕЛДЕРИНГЕ ХАМААРЫШТЫР

тандырарының аргаларын ханы бодап көөрүнүң чугулазын айыткан. Кол-ла чүве — ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын долузу-биле барымдаалап көрүп, чоннуң амыдыралының деңнелиниң кудулаашкынын доктаадыр, ооң социал камгалалын хандырар дээш болгу дег бүгү-ле чүүлдерни кылыры. Кижилерни күш-ажыл-биле хандырарының, чурттагы оран-бажың, хереглел рыногун чогумчударының айтырыгларын улам турушту-биле шиитпирлээр херек. «ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди республикаларның чазактары-биле кады өртектерниң эгелээн реформазының түңнелдерин соңгаарладыышкын чок үндүрүп, байдалдың негеп келгени эдилгелерни аңаа киирерин Пленум негеп тур» деп. «Чуртта байдалдың болгаш кризистен экономиканы уштуп алырының оруктарының дугайында» доктаалда демдеглеп турар. Студентилерге болгаш школачыларга дүштеки чемнерниң өртектерин өстүргениниң орнун дуглаарының, уруглар бараннарынга өртектерни чингедир талазы-биле немелде хемчеглер дугайында чугаа чоруп турар. Ол ышкаш демир-орук болгаш агаар транспортунга чаа тарифтер дугайында база чоруп турар. Социал чергелиг бараннарны сатканындан 5 хуу үндүрүгнү немээрин солуурун Пленум негээн.

Күрүнениң чаңгыс аай банк системазын катап тургузар болгаш быжыглаар, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгага күрүнениң шыңгыы контролюн тургузар сорулга-биле кризиске удур онзагай хемчеглерни доп-дораан боттандырарын Пленум саналдаан. Бо талазы-биле озалдаашкынны канчап-даа болдуруп болбас, дуглаттынмас когаралдар кыжанып келген. Ажытталчак экономикага болгаш күрүне база ажыл-агый аппарадының ооң-биле холбажып каттыжа бээринге удур демиселге ынчан улуг когарал таваржыр апаар ийик.

Көдээниң социал-экономиктиг байдалының баксырааны-биле база тараачыннарның амыдыралында бергелерниң улгатканы-биле холбаштыр коммунистерниң ханы сеткил дүвүрээшкинин Пленум илергейлеп, агроүлетпүр комплекизин чугулалап, херек кырында колдадыр хөгжүдеринге тодаргай хемчеглерни ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң программазынга ылаптыг айтырын Пленум сүмелээн. Ол дээрге кризистен чуртту уштуп алырының кол негелделериниң бирээзи-дир. Аъш-чем продуктуларын бүдүрерин көвүдедиринге тараачыннарны ёзулуг сонуургалдыг болдурарының, оларның үре-түңнелдиг ажылдаарынга эргежок чугула бүгү чүүлдерни тургузарының үези келген. А ол чүл дээрге көдээ ажыл-агый болгаш үлетпүр продукциязының өртектериниң деңзигүүрлүг болурун катап тургузарының, хоорай болгаш көдээниң аразынга өртек үнезин бир дөмей орнажылганы хандырарының айтырыгларын соңгаарладыышкын чокка шиитпирлээри-дир. Чер болгаш ниитизи-биле аграр реформазын чорударының хажыызынга коммунистер аңаа-ла туруп болбас ужурлуг. Көдээниң социал тургузуушкун айтырыгларындан коммунистер база дашкаар туруп болбас ужурлуг. А ону чедип алырда, часкы тарылга кампаниязын эрттиреринге, бо дыка берге чылдың дүжүдүн ажаап алырының белеткелинге хамаарыштыр көдээ ажыл-ишчилерге дээштиг дузаны көргүзериниден эгелээр херек.

Өөредилгени, эртемни, культураны, кадык камгалалын болгаш күш-культураны хөгжүдеринче күрүнениң, күш-ажылчы коллективтерниң кичээнгейин кошкадыр чорукту черле болдуруп болбас. Бистиң чуртувуска амгы үеде чеже-даа берге болза, ооң келир үезиниң дугайында сагыш салыр херек, ниитилелдиң угаан-бодал болгаш культура күчүзүнүң хөгжүлдезинден бистиң келир үевис колдуунда хамааржыр болгай.

Чуртту кризистен уштуп алырының соңгаарладып болбас эң чугула сорулгаларының бүгү комплекизин шиитпирлээринге партия организацияларының күштерин киириштирериниң эң чугула сорулгаларын Пленумнуң доктаалында тодаргайлаан. Ол сорулгаларны эң-не кысказы-биле допчулап айтыр болза, ол дээрге чурттуң бо берге үезинде күштерни мөөңнеп, шын угланыышкынга хөделдирер талазы-биле аңаа дузалаары-дыр. Чуртка ынчаар дузалаарынче политиктиг өске күштерни болгаш шимчээшкиннерни СЭКП база кыйгырып турар. Чуртту кризистен уштуп алырының чорудулгаларын дүргедедир төлээде, чоннуң чаагай чоруун хандырарынга, бистиң ниитилеливиске конституустуг корум-чурумну катап тургузарынга база быжыглаарынга сөс кырынга эвес, а херек кырында сонуургалдыг ниитилелдиң патриоттуг бүгү күштерин, демократтыг бүгү политиктиг шимчээшкиннерни үстүнде сорулгаларны чедип алырынче каттыштырбышаан, кады хөделиринге бодунуң бүгү салдарын, авторитедин, партияның аргаларын ажыглаарынга СЭКП белен.

(Төнчүзү 2-ги арында).

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР КАБИНЕДИНИҢ ХУРАЛЫ

Экономиканы кризистен уштуп алыр талазы-биле ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң болгаш бүрүн эргелиг республикалар чазактарының дем каттыштырып ажылдаарының программазын чогаадып кылыр чымыштыг ажыл дооступ турар. ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң даргалааны-биле Кабинеттиң хөй кижи киржикчилиг калбак хуралы май 15-те Кремльге болган, республикалар чазактарының удурткучулары, улус депутаттары, хөй-ниити организацияларының төлээлекчилери аңаа киришкен болгаш программаның төлевилелин чугаалажып көрген.

ССРЭ-ниң Премьер-министриниң оралакчызы **В. И. Щербаков** хуралга илеткел кылган болгаш ийи чаданы эрткен программа төлевилелин чедир ажылдап кылыры «онунуң» ат салып, кады кылган медегелениниң сөөлүнде дүргедээнин демдеглээн. Республикалар-биле кады ажылдажылга ол ажылдың, ону чедиишкиниг доозарының үндезини болган.

Ажылдаарының көрдүнген хемчеглерниң үндезини эрги системаже дедир эглиишкин эвес, а бүгү угланышкыннар аайы-биле, ооң иштинде экономиканы күрүнениң эвес болдурарын киириштирбишаан, рынокче шилчиирин дүргедедири болуп турар. Экономиктиг чаңгыс аай девискээрин хевээр арттырып хөгжүтпүшаан, республикаларның суверенитедин холбаштырып турганы, чүгле ынчаарда ону чедип ап болур. Акшаның саарлырын быжыктырары, ук девискээрге чаңгыс аай төлевир-санажылга чепсээ болур рубльдиң ролюн бедидери эргежок чугула.

Программаның төп, кол айтырыы — кризиске удур хемчеглер, ук хемчеглер рынок байдалдыг болуп турар. Үндезин бааза адырларның болгаш бүгү улус ажыл-агыйының чогумчалыг ажылдаарын бо чылдың күзүнүүге чедир катап тургузар арга бар апарган. Акша-хереңгилерниң өртек-үнезиниң кудулаашкынын соксадыры, кижилерниң амыдырал деңнелиниң кудулаарын болдурбазы эргежок чугула. Аъш-чемниң чедишпес байдалындан уштунуп үнери, рынокту катап тургузары чугула сорулга болуп турар. Ол айтырыгларны шиитпирлээр төлээде, республикалар аразынга дугуржулгаларны болгаш күрчагыгны чайгылыш чокка чигези-биле күүседирин, бараан бүдүрүкчүлеринге хостуг аргаларны тывсырын саналдаан. Оларның хостуг аргаларынга үндезилээш, 1992 чылдың планың, чаңгыс аай күрчагыгын төлевилеп турар. Эвилелдиң болгаш республикаларның херегледдерин, эрге-ажыктарын аңаа барымдаалап көөр.

Аъш-чем болгаш хереглел рыногун бараннар-биле долдурар төлээде, продукцияларны чорудуп бээрин 1991 чылдың деңнелинге катап тургузары чугула деп санап көрген. Чуртка ажыл чок чорукту болдурбазынче, хамаатыларның социал камгалалдын күштелдиреринче улуг кичээнгейни программада угландырган. Ниитилелдиң бүгү хереглел фондуларын чоннуң ортузунда социал хандырылгазы кошкак бөлүктерин — пенсионерлерни, инвалидтерни, бичии уругларгыг өг-бүлелерни хандырарынче угландырары эргежок чугула.

Программа төлевилелин чугаалажып көөрү чидиг байдалга болуп эрткен. Украина чазааның баштыңы **В. П. Фокин**, Кыргызстан Республиканың Премьер-министри **Н. И. Исанов**, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **И. С. Силаев**, Белоруссия чазааның баштыңы **В. Ф. Кебич**, Казахстанның Премьер-министри **У. Караманов**, ССРЭ-ниң министри турган **Н. А. Паничев** олар санал бергеннер.

Хуралдың түңнелинде **М. С. Горбачев** чүве чугаалаан болгаш бүдүрүлгениң дээштиг идиг берикчизи болуп шыдаар аргалыг документини белеткээри дем каттыштырган ажылдың түңнелинде чедип алдынганын демдеглээн. Чуртту кризистен уштуп алырының чогум-на экономиктиг айтырыгларын шиитпирлээринче Эвилел болгаш республикалар чазактарының кичээнгейин программа угландырган турар ужурлуг деп, ол онзалап айыткан. Ынчалзажок экономиканың сандараарының ооң социал болгаш политиктиг уржуктарының кыжаныышкыны ам-даа бар дээрзин чамдык кижилер амга чедир тодаргай медереп билбейн турар.

Бүдүрүлгени быжыг турушттуг кылдыр экижилериниң үндезин кол айтырыгларынче, аъш-чемниң, бараннар айтырыгларын шиитпирлээринче, чээли-сан-хөө системазын, акша саарылгазын быжыглаарынче хурал киржикчилериниң онза кичээнгейин Совет күрүнениң баштыңы угландырган. Рынокче шилчиир үеде чоннуң социал камгалалын күштелдирер хемчеглерин айыткан программаның бөлүк кезээнге ол тодаргай доктааган.

(СЭТА).

Б. Н. ЕЛЬЦИННИҢ АЯН-ЧОРУУ ДООЗУЛГАН

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцинниң Чехословакия Социалистиг Федеративтиг Республикага аян-чоруу доозулган. Аян-чоруктуң сөөлгү хүнүнде совет аалчы Братислава хоорайга чораан. Аңаа ол Словакия Республиканың чазааның даргазы Ян Чарногурский болгаш албанның өске-даа кижилери-биле ужурашкан.

Ужуражышкын соонда парлалга конференциязы болган. Аңаа чүве чугаалааш, Б. Н. Ельцин аян-чоруктуң үезинде болган чугаалажышкыннар эки түңнелди берген деп демдеглээн. Чехословакия биле Россияның аразында экономиктиг кады ажылдажылганың чаа үе-чадазы ажыттынган. Садыг харылзаазын хөгжүдер талазы-биле дугуржулгалар чедип алдынган.

ЧСФР-ниң Президентизи В. Гавелге болгаш чурттуң Федералдыг хуралының Даргазы А. Дубчекке РСФСР-ге кээр дугайында чалалганы дамчыткан. Чалалга хүлээп алдынган.

Россия парламентизиниң даргазы Славин, ону үдеп чоруур эштер тейде совет дайынчыларының хөөрүнге чечектерни салган.

Б. Н. Ельцин ол-ла хүн Москвада чедип келген.

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Москва, май 15. (СЭТА). Россияның парламентизи ээлчеглиг хуралынга «РСФСР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин чугаалашкан. Бо айтырыг талазы-биле илеткелди Дээди Советтиң Хоойлужудулга талазы-биле комитединиң даргазы С. М. Шахрай кылган. Бо айтырыгны сайгарып чугаалажыры чугула, чүге дээрге удавас республиканың девискээринге Президент соңгулдалары болур болгай деп, илеткелчи онзалап демдеглээн. С. М. Шахрай Конституцияның кандыг-кандыг чүүлдеринге эдилгелер болгаш немелделер киирдингенин тус-тустап тодаргай чугаалап тайылбырлаан.

Төлевилел бүрүнү-биле хүлээп алдынган болгаш ону РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге бадылаары-биле киирер деп шиитпир хүлээп алдынган.

Ол хуралга өске-даа хоойлулар төлевилелдерни чугаалашкан. Кежээки хаалгыг хуралга Армения биле Азербайджанның аразында болуушкуннарның дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Кижилерни өмнеп-чиңнээр талазы-биле Тывада сураглыг Чедер хөлдүң чөөн талазында Чеди-Паштың ховуларын эрткеш, кадыр баалыктың кырынга үнүп кээр болза, Каа-Хемде «Бурунгаар» совхозтуң Хайырлыг хову-трактор бригадазының төвү болгаш ону долгандыр бүргээн делгем ховулар көстүп кээр.

Төптүң адаа талазында ужу көзүлбес улуг дилиндекте дөрт агрегат чарышкан дег үрезин чаштырып тур.

— Чаштырылганы кажан доозар силер?—деп, хоочун механизатор Эрес-оол Эренчинден айтырдым.

— Ам үш хүн чаштырдывыс. Май 25 үезинде доозар бис. Час дыка соок болганындан орайтап эгеледивис—деп, ол харыылады.

Хайырлыгның тараажылары бо сезонда чаңгыс ээлчег-биле ажылдап-даа турар болза, үрезин тарыырын кыска хуусаада, шынарлыг чорудар дээш демниг ишче багай эвес белеткелдиг киргеннер.

ЧУРУКТАРДА: «Бурунгаар» совхозтуң хоочун тараажылары (солагай талдан) Седип-оол Бүрүкей биле Эрес-оол Эренчин.

Владимир МОНГУШТУҢ фотолары.

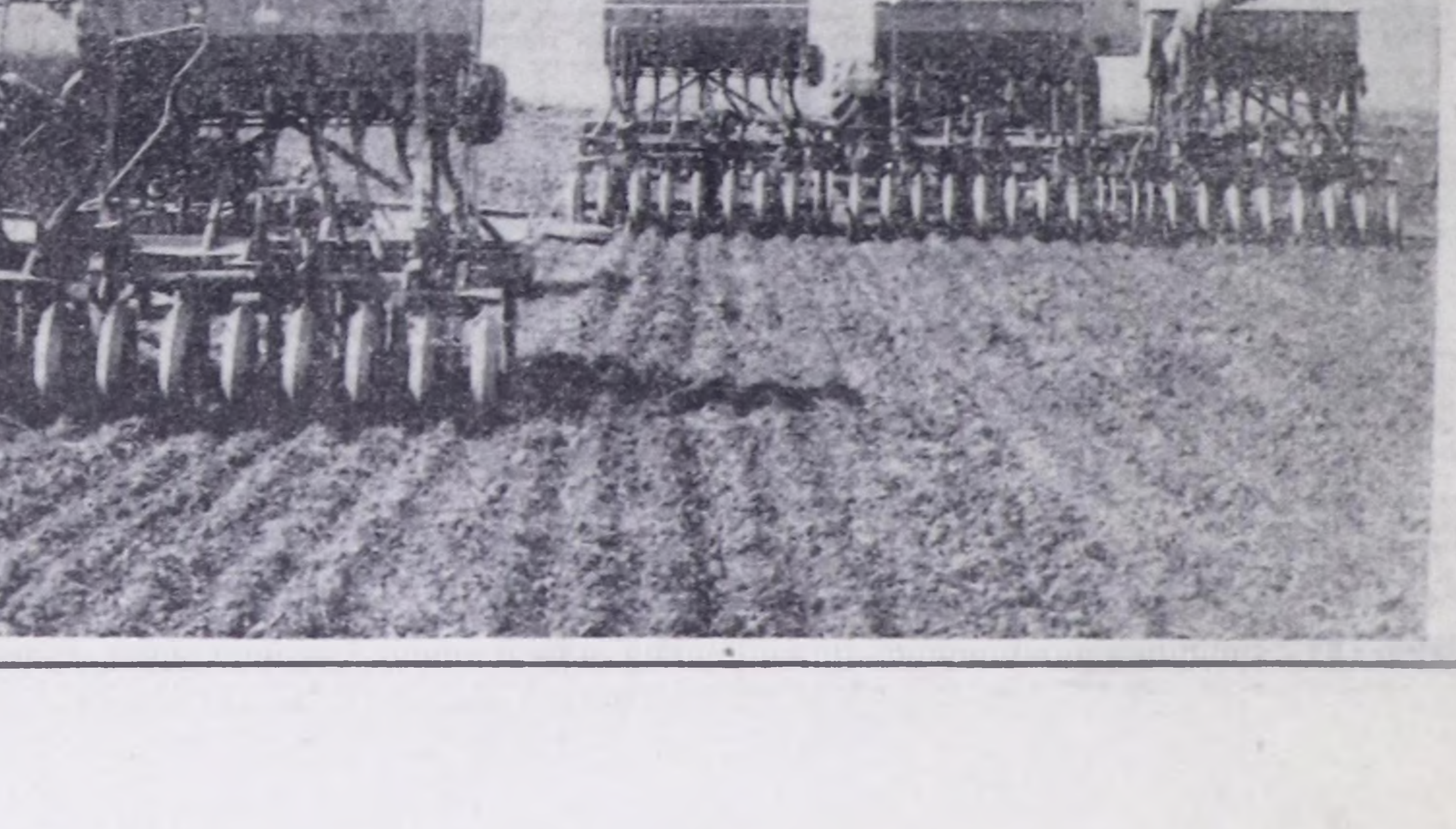

«КҮШ КИРИП АЛЫР КЫЛДЫР ЧУРТКА ДУЗАЛААР»—

коммунистер партиязының амгы үеде сорулгазы ындыг

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Политиктиг демиселдиң туттунуп шыдавас, кедергей өжээтен илереэшкиннерин, шыжыккан үзел-биле шиитпирлерни хүлээп алыр дээр чүткүлдү ажып эртпээн шаанда кризистен чуртту уштуп алыры болдунмас. Дедир аткаарлаашкынны, дүрүм ёзугаар тургустунган күрүне тургузугларының үрелирин, эрге-чагырганың ээнзирей бээрин болдурбазы эргежок чугула. Бир эвес ону болдуруптар болза күрүнеге болгаш ниитилелге шуут терингдээриниче чүткээн удурланышкак политиктиг күштерниң дерзии демиселиниң айыылы чайлаш чок кыжанып келир ийик. Кара туразында ээлчеглиг аажылаашкын, шуут дерзии диктатура ынчаарда демократтыг институттарны, тодаргайлаарга, амгы демократтыг эрге-чагырга органнарын солуптар апаар. Реформаларның аргазы-биле, тайбың аргалар-биле чуртту сайзырадып чаартырының төөгүлүг ынаныжы ынчан база оскундурар апаар.

Улус депутаттар Советтеринде коммунистерниң ажылының дугайында тускай доктаалды Пленумнуң хүлээп алганы билдингир болгай, ынчаарга Советтер амгы үениң байдалдарында политиктиг демиселдиң төвү болу берген. Ынчангаш чоннуң эрге-чагырга органнарынче кичээнгейни күштелдирери, оларның-биле харылзаалары болгаш кадры ажылдажылганы калбартыры бистиң партиявыска онза чугула ужур-дузалыг. Бодувустуң туруштарывысты быжыглаар төлээде, ол ажылывыс кыска хуусаалыг кампания эвес, а үргүлчүнүң болур ужурлуг. Ол дээрге СЭКП-ниң политиказының принципчалдыг, үр үеде узун хуусаалыг угланыышкыннары-дыр.

Партияның бодунда эң-не чөрүлдээлиг болгаш сеткилге дүвүренчиг чорудулгаларның болдунуп турарын Пленум оон-биле чергелештир база көргүскен.

«СЭКП-де байдалга хамаарыштыр сеткил ханмаан чорук коммунистерниң ортузунда күштелип, улам-на шиитпирлиг хөделир болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң политиктиг угланыышкынын боттандырарының оруктарын база аргаларын партия организацияларының киржилгези-биле тодаргайлаар, экономикада кризисти ажып эртер талазы-биле дээштиг хемчеглерни ажылдап кылыр дугайында үндезиниг негеделер партияның удуртур органнарының мурнунга салдынып турар» деп, Пленумнуң доктаалында демдеглээн.

Пленумнуң иштинден дыка шыңгыы шүгүмчүлелдер дыңналып турган. Чидиг шүгүмчүлелдерни партия комитеттериниң чамдык удуртукчулары, оларның арызында СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң чамдык кежигүннери Пленумга кылып эгелээн. Ында ылгалдыг чүүл: Эвилел чазааның, партия ТК-ның Чиңгине секретарының адресинге шүгүмчүлелдер кажангызындан-даа артык чидиг, кам-хайыра чок болган, ынчалзажок чамдык шүгүмчүлелдерде бодунуң ажыл-чорудулгазының бот-шүгүмчүлелчи анализи кылдынмаан. Ынчаарга чер-черде буураашкынныг четпестер дээш харысалга өске кымга-даа эвес, а ында партия комитеттериниң удуртукчуларынга дорт онаалпас дээн ышкаш хөөннер бар болган. Чижээ, хөмүр-даш бассейннеринде ажыл соксадыышкыннарының чалгыынга ында партия организацияларының чыттыр бастырганы, олар чүгле салдар чедирип шыдаваан эвес, харын ажылчын шимчээшкини-биле харылзааны тудуп чадааны дээш харысалганы ол партия комитеттериниң удуртукчулары хүлээвес бе, ынчаш?

А хөй партия эге организациялары экономикага салдар чедиреринден чайлай бергенин, күш-ажылчы коллективтерде идегелдиг болгаш авторитетти оскунганын чүнүң-биле тайылбырлап болурул,—ук идегел болгаш авторитет ол черлерге чүден-даа артык чугула болгай. Төптеп айтыышкыннар четпес болганы ол ирги бе?

СЭКП чүгле бодунуң составының эвес, харын моон соңгааргы хөгжүлдениң оруктарының дугайында коммунистерниң үзел-бодалдарының болгаш билиишкиннериниң талазы-биле база чаңгыс аай эвес болуп турары Пленумга белеткелдиң, ооң ажылының үезинде илереп келген.

Чидиг айтырыглар кажан бүгү талалардан немештир эңдерлип турар чидигленген ниитилел байдалының үезинде шыдажып билири, килдеш кынмазы, шын угланыышкынны чидирбези ындыг-ла белен эвес харын. Ынчангаш бистиң социалистиг шилип алышкынывыска шынчы болуп артпышаан, бергелерни болгаш чигзиниишкиннерни ажып эртип турган, ниитилел амыдыралының бүгү талаларын үндезини-биле чаартырының оруу-биле бурунгаарлаары эргежок чугула. Оон өскээр хөделир арга биске бердинмээн.

Партия — ниитилелдиң кезээ, ниитилел-биле кады ол чаартынар, амыдыралдың эң нарын чорудулгаларын боттуг чүүлдерни, бодап, сайгарар талазы-биле ниитилелдиң негелделериниң бедик деңнелинге туржур ужурлуг. Ындыг турбуже, партия чогуур анализти кылырындан озалдап турары ховар эвес, политиктиг инициативаны чидирип турары хомуданчыг-дыр, ол дээрге хөйге көзүлдүр-ле авторитетти оскунары-дыр, ынчангаш ол чорукту СЭКП-ниң удурланыкчылары ажыглап, бистиң партиявыс чогумчалыг хөделиишкиннерин кылыр, демократтыг чаартылгаларны чорудар шимээ чок дээр бодалды массалар ортузунга өөскүдүп турар. Хөй-хөй партия организациялары ындыг чигзиниишкиннерге чылдакты чамдыкта боттары берип, чаа байдалдарда ажылын оожум эде тургузуп турар. СЭКП-ниң ээлчег чок съездизин чыылдырар дугайында негеделер база тургустунуп турган, ынчаарга XXVIII съездиниң шиитпирлери херек кырында чүгле чаа боттанып эгелээн болгай, ол дугайын чамдык кижилер уттуп турар. Ёзулуг демократтыг үндезинге ажылдап кылдынган политиктиг угланыышкынының барын кым-бир чамдык кижилер база уттуп эгелээн, ол чиңгине угланыышкынны барымдаалаар болгаш удуртулга болдурар херек.

Санал бергеннерниң чамдык чидиг шүгүмчүлелдери-биле холбаштыр СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының албан-дужаалындан халажыр дугайында айтырыгны М. С. Горбачевтуң тургусканы партийжи шуулганның ажылынга эң нарын үе-чада болган. Ол медеглел эде тургустунуушкунуң удуртукчузунуң адресинге шыңгыы, харын-даа дорамчылаашкынныг шүгүмчүлелдерге хамаарыштыр чүгле изигленишкинниг харыы эвес. 1985 чылда эгелээн угланыышкынны канчаар көөр дугайында, кризистен уштунуп үнериниң эң чугула айтырыгларын канчаар шиитпирлээр дугайында, келир үеже кол угланыышкыннарны шилип алыр дугайында айтырыг тургустунган. Демократтыг реформалардан, чүткүлдерден, СЭКП-ниң болгаш ооң удуртулгазының эгелээни экономиктиг, политиктиг, угаан-бодал адырларынга үндезин чаартылгалардан ойталаары болза, партияга өлүмнүг согуушкун болуп, ону политиктиг амыдыралдан ап октаптар турган ийик.

Болуушкуннар ынчаар хогжээн болза, кыжаныышкынныг, айыылдыг болуп ол доостур турганы кижи бүрүзүнге билдингир болур ужурлуг. Ынчалзажок ол ынчаар болдунмаан!

Партийжи иштики харылзааларны силгиириниң чаа чалгыынче партияны киир тыртар дээн оралдажыышкыннарга чидиг маргылдаашкыннар түңнелинде Пленум удур болган, а ындыг оралдажыышкыннар бүттүнген болза, мындыг берге үеде ол чорук чурттуң амыдыралының эң-не кол айтырыгларындан партияны алаактырып, кризистен уштунар талазы-биле практиктиг ажылга бүгү күштерни мөөңнээр арганы аңаа бербес турган ийик. Партияда, ооң «кол штавында» демократтыг, депшилгелиг күштер сырый каттыжып, эде тургустунуушкунче угланыышкынны камгалап шыдаан. Ол күштер партияда, чуртта четчир салдарлыг болгаш авторитеттиг, ынчангаш олар улам-на идепкейлиг ажылдаар ужурлуг. Ол чорук бүзүрелди оттуруп турар.

Чурттуң, чоннуң, партияның дээди эрге-ажыктарын барымдаалааш, Төп Комитеттиң кежигүннери бадылаашкыннарның хөй нуруузу-биле СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң саналын деткээн болгаш ТК-ның Чиңгине секретарын халаар дугайында айтырыгны чугаалажып көрүүшкүнден уштур дугайында шиитпирни хүлээп алган. Ол шиитпирге чүгле 13 кижи удур бадылаан, 14 кижи дадагалзаан.

Партияны чарылдырарының, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шугумундан оон ойталаарының айыылы чайлаттынган, — болуушкуннар чогум-на ынчаар айыылдыг кылдыр шилчиир берип болур турган. Боттуг политиктиг сарыылдыг угаан болгаш эң-не аар байдалдарда бөлүглежиишкин үзел-бодалдарын, шолук эрге-ажыктарны, изигленишкиннерни бирги чергеже болдурары, айтырыгны чүгле бодунуң көргени-биле принципиалдыг бедикче көдүрери, ынчангаш эң-не нарын байдал турда партияны, ооң туруштарын кошкадыры— эң харысалга чок чорук дээрзин медереп билгени тиилеп үнген. Партияга эң чугула айтырыгларга харыыларны дилеп тывары, удур туржуушкунга чедирер кылдыр эвес, а харын— ТК-га болгаш ниитизи-биле партияга таарымчалыг байдалды тургузарынга, партийжи эш ёзузунуң принциптериниң бадыткаарынга идиглиг кылдыр чорудары эргежок чугула.

Амгы үеде чогум-на ындыг байдал бүгү партия комитеттеринге, бүгү парторганизацияларга турустунары партияга амыдыралчы чугула ужур-дузалыг болур. Пленумга болган берге, шыңгыы чугаадан бодамчалыг, чогуур түңнелдерни хамыктың мурнунда СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның кежигүннери, республика болгаш өске-даа чер-чер комитеттериниң удуртукчулары кылыр ужурлуг. Ол дээрге коммунист бүрүзүнүң хереэ-дир. Принципиалдыг шиитпирлерни болгаш программаларны ажылдап кылырынга бүгү партия кежигүннерин улам идепкейлиг киириштирериниң, партийжи массаларның эрге-чагыргазын херек кырында бадыткаарының, коммунистерниң политиктиг культуразын бедидериниң эргежок чугулазын Пленумга онзалап демдеглээн.

Партияның теоретиктиг ажылында четпестерниң дугайында, эрткен үени ханызы-биле бодамчалыг сайгарып көөрүнүң, амгы үениң нарын айтырыгларын боттуу-биле анализтээриниң болгаш келир үениң сорулгаларын чиге-биле эртемге үндезилеп баш бурунгаар тодаргайлаарының чугулазының дугайында Пленумга база чидии-биле чугаалажып көрген. СЭКП-ниң чаа Программазын белеткээри бо ажылга улуг идиг болуру маргылдаа чок, ынчаарга чаа Программа болза чаа идеяларны, көрүүшкүннерни тывылдырарынга, оон-биле кады эде тургустунуушкунуң дуржулгазын шиңгээдип алырынга, ооң чөрүлдээлерин илередип тодаргайлаарынга, чуртта болгаш делегейде амыдыралдың боттуг байдалдарын, ниитилел хөгжүлдезиниң угланыышкыннарын барымдаалап көөрүнге дузалаар сорулгалыг. Программаның баштайгы дөзевилели ам белеткеттинген болгаш СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары ону Программа комиссиязының кежигүннеринге дамчыдып берген. Ооң-биле чергелештир чогааттынган немелде төлевилелдер база бар. Ол айтырыгларны партийжи парлалганың арыннарынга чугаалажып көөрү чоруп турар. Программа төлевилелин чедир ажылдап кылырын дүргедедири, ону чугаалажып көөрүнге коммунистерни хөйү-биле киириштирери, ол Программа партияның стратегиязының болгаш тактиказының, СЭКП-ниң ёзулуг чаартырының, ниитилелге ооң авторитедин быжыглаарының быжыг, боттуг үндезини болган турарын чедип алыры эргежок чугула деп, Пленум санап көрген. СЭКП-ниң чаа Программазының төлевилелин партияга чугаалажып көөр кылдыр 1991 чылдың бирги чартымында парлаарын СЭКП-ниң XXVIII съездизи Программа комиссиязынга даашкан болгай.

• • •

Бодун сайзыраңгайжыдарындан кортпазынче В. И. Ленин партияны кыйгырып турган болгаш бот-оожургаашкындан кичээндирип чораан. Бо угланыышкынга күжениишкиннерни ийи, үш катап улгаттырарының эргежок чугулазын СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның апрель (1991 ч.) Пленумунуң түңнелдери бүзүредип турар. Бистиң партиявыс чүгле ындыг арга-биле бодунуң хүрээлениин эде тургузуп, сырый каттыштырып, чоннуң идегелин чедип ап, демократтыг реформаларның оруу-биле ниитилелди хандыр чаартыр кылдыр шилип алган угланыышкынынга ам быжыг туруп шыдаар.

Музейден медээлер

МУРНАКЧЫЛАР КЫМНАРЫЛ?

Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң килдистериниң эртем ажылдакчыларының арасында чарышты организастаан. Чоокта чаа бирги кварталдың түңнелин үндүрген. Экспонаттарны делгеп салганы, оларны немеп ап турары, чон ортузунга агитас-массалыг ажылдарны чорудары дээш, өске-даа чүүлдерни мааңа барымдаалап көөр. Солун делгелгелер хөй эрткилээн. Ылаңгыя сарыг шажын темазынга делгелгени улуг эртем ажылдакчызы Мерген-оол Ховалыг организастаан. Фонд килдизи база эки ажылдаан. Көжер делгелгелерни база организастаан. Улуг эртем ажылдакчызы Тамара Нурсат, фонд эргелекчизи Анна Дыртый-оол сарыг шажын дугайында делгелгеге хөй экспонаттарны делгеп салганнар. Эрте-бурунгу төөгү залы (эргелекчизи Елена Бай-Кара) база эки ажылдаан.

Үстүнде адааным чарыштың тиилекчилери болган килдистерниң ажылдакчыларынга шаңнаарга немей 15 хууну төлээр дугайында шиитпирни комиссия хүлээп алган.

•

ДЕЛГЕЛГЕ

Сарыг шажын темазынга көжер делгелгени эртем-чырыдыышкын килдизи Сүт-Хөл районга организастаан. Чурттакчылыг суурларга, фермаларга делгелгелер болган, солун тайылбыр ажылын база чорутаан. Сарыг шажын талазы-биле үш янзы фондудан экспонаттар чонну сонуургаткан.

Раиса ТОЛЗАТМАА.

НЕГЕЛДЕ ЧӨПТҮГ

Апрельде ССРЭ-ниң Профэвилелдериниң Бүгү-эвилел конфедерациязының пленуму болуп эртген. Аңаа амгы үеде чуртта болуп турар экономиктиг берге байдалга хамаарыштыр айтырыгларны чугаалашкан.

Амыдыралдың бүгү талаларынга кээп дегген өртектер өзүлдезинге хамаарыштыр конференцияның пленумунуң киржикчилериниң санал-оналы кончуг чидиг болган. Ол бүгү айтырыгларга хамаарыштыр бистиң республикада байдал кандыгыл? База-ла эки эвес. Өске черлерде байдалдан шоолут-ла дээредевес.

Бистиң республиканың чурттакчы чону колдуунда көдээ черлерде мөөңнеттинген. Ажыл-биле чугаалаарга, бисте улуг дээн бүдүрүлге-черлери эвээш. Ынчангаш чоннуң колдут кезиниң ап турар шалыңы кудү, а садыг-магазинде бараан өртээ каш катап улгаткан. Дыка хөй өг-бүлелер хөй уругулуг. Оларның чиир чеми колдуунда хлеб аймаа база чигир. Мону чүге бижип турсен дизе, Ортаа Азияның республикаларында чоннуң амыдырал байдалы биске дөмей болгай. Ол республикаларның чазактары чоннуң амыдырал-чурттлагазының нити байдалын барымдаалап, чоннуң кол херерлел бараанарының өртек-үнезин хевээр арттырып турар. Ону дуглаштырыптар акша-хөреңгин тып ап турарлар. Бо айтырыг чиик эвес, берге, ынчалза-даа Тываның чазаа бо айтырыгны узамдыктырбайн, чоннуң амыдырал байдалын өөренип көрүп турташ, кыска хуусаада бо бүгүнү шиитпирлеп, чонунуң социал байдалынга деткимчени көргүзер боор деп идегеп турар бис. Мындыг-даа болза аргаларны ажыглаза кандыг деп: бирээде, көдээ черлерге хлеб аймааның, чигирниң өртээ чиигетсе. Ийнде, студентилерниң, ажылчыннарның столоваяларынга, школаларның, садиктерниң чемненир черлеринге чем өртээн эрги турганы хевээр арттырза. База ол ышкаш аргажок чединмес кыргаңнарга, инвалидтерге чем өртээн таарыштыр көрзе. Үште, көдээниң ажыл-ишчи кижилериниң, малчыннарның кедер идик-хевиниң (тужурка, кидис идик, сапык, бродни идиктер) өртээн эрги турганы хевээр арттырза. Дөртте, хөй уругулуг өг-бүлелерниң санын учётка ап, ындыг өг-бүлелерге аъш-чем аймааның өртээн таарыштыр көрзе.

Чуртта нити байдалды хандыр хайгаарап көөр чүве болза, чоннуң ижер-чиир продуктуларының нити херегели бараанарының талазы-биле тандырылгазы амгы турар байдалдан улам дорайтап болурунуң кырында келгеп. Ынчангаш бо частан эгелеп көдээ черлерде-даа, хоорайларда-даа чурттап турар чок ооңа чадаарда картошка, ногаа тарып, ажаап алырының аргаларын бодаза эки. Болдуннар-ла чүве болза, өг-бүле бүрүзү өзүүчел —хаван, дагаа дээн чижектиг азырал амытаннардан эгелээш дузалал ажыл-агыйдан тудуп эгелезе черле чазыг болбас. Дузалал ажыл-агый тудар күзелдиг кижилерни ажыл-агыйлар, албан черлери, организациялар деткип, кижи бүрүзүнге дуза катса чогуур.

Бо айтырыгларны шиитпирлээринге Советтерде, профэвилелдеринде эрге-чагыргада, арга-сүме-даа бар. Чүгле оларның талазындан дидим, шиитпирлиг хөделиишкиннер, акша-хөреңги тыптынары херек.

Борис БОКАШТАЙ,
ССРЭ-ниң Профэвилелдериниң Бүгү-эвилел конфедерациязында Тывадан төлээ.

Сүт-Хөл районда сүт-бараан фермаларының саанчылары, тускай эртемниглери «Көк-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазының мурнакчы дуржулгазын өөренип ап чорааннар.

Кара-Чырааның саанчылары Долчаңмаа Ондар, Алдан-Маадырдан Надежда Ондар, эр саанчы Кара-Сал Эртине дээш, оон өске-даа чаэрби ажыг кижи мал кажаалырында дериглелерни таарыштыр кылып кааның магадааннар. Сүт-Хөлдүң мал кажааларында ындыг шугумнары тургусканы кудуу деңнелдиг дээрзин олар демиеп, четпестерни, ажылында хожудаашкыннарны эскерген.

— Сүт-Хөлдүң фермалары чүден, чүге хожудаар ужурлугул, мурнакчы дуржулганы ажылывыска ажыглап турбаш, сүт саалдазын көвүдедир ужурлуг бис— деп, олар быжыг сорулганы салганнар.

ЧУРУКТА: мурнакчы дуржулга солчуп келген Сүт-Хөлдүң саанчылары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КАНДИДАТТАРДА БУРУУ ЧОК

Ам таптыг-ла ийи чыл ажыр Тыва АССР-ниң улус депутаттарының санын чедир соңгуп чадашкан бис. Аңаа соңгудар дээн күзелдиг кижилерниң саны хөй. Чамдык таварылгаларда чер, чурт тыртар дээш соңгудалар дугайында Хоойлунуң чүүлдерин сагывас ийиңе, азы участок болгаш округ соңгулда комиссияларында дуржулга чок эштерниң частырыгларындан соңгулдаларны катап чорудар ужурга таваржып турар.

Сөөлгү соңгулдаларга кайа, кажан, кандыг частырыглар болганының дугайында чугаалап бээрин бистиң корреспондентивис Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдалар талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының секретары Петр Михайлович Самороковтан дилээн.

— Петр Михайлович, февральда Азас соңгулда округунга соңгулда болуп турган үеде чүү болганыл, соңгулдага ашкан депутатты чүге бүрүткевейн барганыл?

— «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында», Хоойлунуң 32-ги чүүлүн хажыткан болуп турар. Ол соңгулда округунга улус депутадының кандидадынга ийи кижини депшиткен. Тожу районнуң «Тоора-Хем» совхозунуң директору Седеней Барааноич Дугурнуң база ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы, геология эртемнериниң кандидады Калин-оол Сереевич Күжүгеттиң кандидатураларын чон идип үндүрген.

Депутаттарга кандидаттар чон-биле ужуражып, оларның чагыгларын ап, бир эвес депутат болу берзе ону-мону кылырын аазап турганнар.

Дешшиндиге үезинде округ соңгулда комиссиязы ийи улуг частырыг кылган. Бирээде, совхозта күш-ажылчы коллектив чөвүлели хуралдааш, конференцияны кажан эрттирериниң ай, хүнүн дугуржур турган. Ийнде, каш кижизен бир төлээни соңгуурун шиитпирдээр. Бо талазы-биле күш-ажылчы коллективтиң чөвүлели кандыг-даа хурал эрттирбээн, доктаал хүлээп албаан болган. Делегаттарны кым-даа соңгуваан. А херек кырында конференция болган. Ону эрттиргенинин дугайында протокол бар. Конференцияны февраль 18-те эрттирген деп бижип каан.

А протоколда киирген каасырылганы кижи көргеш вайгай бээр. Таңмалык сүт-бараан фермазынга, «Чеэзэш» ясли-садка, инженерлерге, пилорама цегинге болгаш өске-даа черлерге эрткен хуралдарның протоколдарының бижиттингени конференция соонда болгулаан. Февраль 19-тан эгелээш 25-ке чедир доллурдунган протоколдар бар. Ажыы-биле чугаалаарга, барлуг хажыдыышкыннар болдунган. Делегаттарның даңзызын чаңгыс-ла хол үжүү-биле бижип каан болган.

Ийнде, участок комиссиязының кежигүннери эвес улус соңгулда үезинде боттары дорт киржип турганнар. Ылаңгыя көдээ Совет даргазы К. Б. Кушкаш урнаны ажыдып, санап, бюллетеньнерни аңгылап турган. Округ комиссиязының кежигүннери участок комиссиязының ажылынга киржир эрге чок турар ужурлуг. Соңгулда болуп турган үеде Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү безин киржир эргези чок.

Мындыг ийи улуг частырыгны кылган. Маңаа депутаттарга кандидаттарда кандыг-даа буруу чок. Округтуң соңгулда комиссиязы холгаарлап, Хоойлуда айыттынган чүүлдерни хажыткан.

— Хажыдыышкыннар болганын канчап билип кагдыңар? Мооң мурнунда соңгулдалар болуп турда ындыг хажыдыышкыннар турганын билир болгай силер. Сукпакка база ындыг чүүлдер тургулааның мен сакты-дыр мен.

— Силерниң чугаалап олурарыңар шын-дыр. Сукпакка база болган чүве, харын Амгы бо хажыдыышкынны улус депутадынга кандидаттап турган К. С. Күжүгет боду эскергеш, конференция соонда округтуң соңгулда комиссиязынга билдириишкинни киирген. Комиссия кежигүннери кандыг-даа кичээнгей салбаан болгаш харыы бербээн. Оон соонда Төп комиссия кежигүннери ийи катап хыналданы кылган. Ол комиссияның ажылынга сөөлгү катап мен база кириштим. Хажыдыышкынны ылап кылган болган. Ынчангаш июнь 12-де катап соңгулда чорудары шиитпирлээн.

— Катап соңгулдага үстүнде адаанывыс кандидаттар боттарының кандидатураларын киирип болур бе, оларның боттарында буруу чок ышкажыл, азы кандыгыл, Петр Михайлович?

— Оларда бүрүн эрге бар. Катап депшиттирип болур. Ийи кандидатураның кайызы-даа төлептиг улус. Частырыгны кылган улус өске болгай. Үстүнде чугаалаадым. Ам Дугур боду катап депшиттирип эгелээн. Күжүгет ынаваан. Оларның боттарының эргези-дир.

Шынап-ла, соңгулдалар болуп турган үеде округ-даа, участок-даа соңгулда комиссияларында улуг харысалга онаажып турар. Улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлуну комиссия кежигүннери шуут доктаадып алган болур ужурлуг. Депутат кижиниң салым-чолу олардан база улуг хамаарыжыр. Бистер чүгле төлептиг кижилерни соңгуп алыксаар болгай бис.

Бистиң соңгуп алган депутаттарывыстың арызында бодун кончуг кижи кылдыр көрлүнер, чоннуң чагыынче сагыш салбас, хурал-суглаага тура халып, бичии-ле чүве дээш үнүн көдүрер улустар барын соңгукчулар пат билир апарган. Ынчангаш төлептиглерниң төлептиглерин депутаттарның саныг олуруунче киирер ужурлуг бис.

Бир эвес соңгулдалар дугайында Хоойлунуң чүүл бүрүзүн эки өөренип, ону эки билип алган болза, кандыг-даа комиссия кежигүннери үстүнде ышкаш частырыгны кылбас турган ийик.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ
беседалашкан.

ШЕМИНИҢ ЧЫЛГЫЧЫЗЫ

Бо чылын Шемиде «Большевик» совхозтуң дениксээринге час орай келген. Кезек-кезек оймактар. Кара сугулуг алаак. Оон ыңай чорууртар, бичежек дег ээзэ черле аал коданы бар. Ону шагдан бээр Алдыы-Ховү-Аксы деп адап келген. Бо черден улам-на ынайлаан чазаглап көжерге, Шеми бажынга үнүп келир.

Ол ынчаар бир кодан чылгы чорууур. Ооң кадарчызы Сергей Куулар. Чоокта чаа оон-биле ужуражып, чугаалажыр аргалыг болган мен. Өгнүң хереэжен ээзи — Любовь Опан-ооловна база Сергей Чүлдүмович кайызы-даа аныяк улус. Оларның өг-бүлезиниң амыдыралдың чедер четпес талалары, ажы-тол кижизидилгезиниң, бараан садырылгазының, чурт ниитилелинге болгаш өртек-үне улгатканының айтырыглары оозун эрттээн. Олар ол дугайын боттарының-биле билип, чугаалажып ордулар.

Сергейниң ачазы база чылгычы чораан. Ол хөй чыл дургузунда ажылдаан. Сергей бичиизинден тура чылгычы кижинин ажылының чажыттарын ачазының чагыг-сүмезинден билип ап, ону хүн бүрүнүң ажылынга ажыглап чораан. Ам бо хүннерде Сергей Кууларның коданында 280 чылгы бар. Оларның иштинден төрүүр бе саны 58. Чаш кулунчактар ам-даа удур немежип турар. Оларның баш саны хоравайн. Күш-дөңгелиг эки. Баксырап, арынкан кулун чок. Чаа төрүттүнген кулунчактарны иезинге эмзирер, аныяк белерни чаажыктырар ажыл чамдыкта Любовь Опан-ооловнага база таваржы бээр. Бо талазы-биле ооң дуржулгазы бар болгаш ол аңаа колдуунда-ла бергедевес апарган. Чамдык таварылгаларда эмзик аныяк белер кулунун эмзирбейн, кааптар таварылгалар база турун кээр.

— Бо көрүңер даай, үгбам. Буян деп кулун-дур бо. Иези хозуп кааптарга, ам канчаар, сүт эмискиктеп, чемгерип турган, өстүрүп алдывыс. Хоптаан көрбес бе? — деп, өгениң, чем эрээн, чассып чедип келген кулунчааны Люба эргелиг көргеш, чугаалай-дыр.

Чылдар эртип-ле турар. Сергей Кууларның кадарган чылгызы өзүп, немежип турар. Бо өг-бүлениң мал-маган дээнде улуг сонуургалдыг. Кымыыңк деп чүвезин кыштагның арыг-силиинден, олары дээш үргүлчү сагыш салып орарындан эскерип каар. Эрткен чылын олар 100 беде-ниң ол хире кулунну меңди өстүрүп, дорукутурган. Ам база ындыг түңнелдерни чедип алырын бодап, шиитпирлеп алган.

Любовь Куулар, шынап-ла, дуржулгалыг малчын болду. Чаа төрүттүнген кулуннарны ол өөнүң чанында ажаап, чемгерип турар. Ол өг-бүле ам чазаглап көжер деп турар. Олар ам Ак-Чүрек-Ойга баарлар. Ол дээрге оът-сигениниг, кадыр-берт чер. Чай дургузунда олар ийи-үш-даа турлаг солуурлар. Оор-сук база кончуг, ынчангаш серемчилелди кошкатпайн, малга хайгааралды доктаамал тургузуп, колдуунда-ла оон-биле кады чоруур болза эки деп, олар санап турарлар. Чылгычы өг-бүлениң оозу чок. Хайгаарал багайда кандыг-даа мал хоржок мышкажытай. Таалай-даа бээр, үстүп-даа каар, аңаа шуут ис чок чиде-даа бээр.

— Беш уругулуг бис. Уругларывыстың үжү школаны. Үлетпүр бараанарының өртээниң улгатканы-биле холбаштыр бичии кижилерге идик-хеп садып алырының айтырыы бергедеп тур. Акша-төгериг бар-даа болза, олар садыгда чок боор-дур —деп, өгнүң хереэжен ээзи улуг хомудал-биле чугаалап орду.

Аңаа улаштыр Сергей мынча диди:

— Аъш-чем-биле хандырылганы багай дивес мен. Ооң кадында совхозувус машина-техника айтырарга дузалажыр-дыр. Ынчалза-даа совхозтуң удуртукчулары, тускай эртемниглер чылгычы кижиниң амыдыралын черле сонуурган көрбес боор чүве-дир. Та чүге ындыг чүве, ону черле окта-ла билип чадап орар бис. Малдың күш-дөңгелин-даа көрбес, оон укталызының байдалын-даа сонуургавас боор-дур. Бистиң чылгывыстың арызында Каа-Хем районндан эккелген укталыг дөрт аскыр бар. Оларны бо совхозка эккеп салгандан бээр 10 чыл чеде берген. Бо үениң дургузунда кодан мал пат-ла төрелдежип калган деп болур. Бот-боттарын улуг-ла тоошпас апаар чүве-дир. Белерни бээн хайгаарап чоруурга ындыг. Ол дугайын директорга чугаалап шаг болган бис. Тоовас, херекке албас-тыр. Ай үш аскыр эккээр болган чүве. Сураг барды. Бе бүрүзүнден кулун алырын, ону эки өстүрүп, дорукутурарын мээнден негеп турар, ол хирезинде боттары дуза көргүспес. Маңаа келбес-тир. Байдал мындыг турда кулунну мен кайыын эккээр мен. Мээн бодалым-биле алырга, аскырларны беш-алды чыл болгаш-ла солуп турары эки ышкаш ийин. Малдар арасында төрелдежи берген соонда, мал төлүнүң шынары баксыраар, дензизи кудулаар болгаш кулун өлүүчел, ырбыска коонак болур.

Чылгычы өг-бүле аренда керээзи-биле ажылдап турар. Ынчалза-даа ам база чамдык мооцдактарга таваржы берген. Төлевир акшазын бербейн барган. Чылдагааны: кулунун чогуур дензизин чедир албаан-дыр силер дээр. Шак ындыг хөөн-биле Сергей совхозунга 30 ажыг кулунну кандыг-даа төлевир чок азырап берип турар. Анаа-ла кулуннар алганы дээш 30 ажыг акша төлээн. Бир эвес немелде деңзи чок болза, көпеск-даа төлеп бербес. Херек болза, бодунар деңзилеп алынар дээр мындыг. Канчаар-даа бодап көөрге, ол черле шын эвес чүве-ле-дир. Ам деңнеп көрүңер: керээде көргүзгенин мындыг: 100 беден 65 кулун. А херек кырында 75 кулун болган. Маңаа база-ла төлевир бир янзы тургу дег. Ынчалза-даа ол кулуннарны чылгычы болу алыр эргелиг. Совхозка дужаап, азы өске кижилерге саарыптып база болур. Ындыг-даа болза аренда деп сөстүң алыс утказын көрүп, ажылды анаа хүүштүр чорудар эвес чүве бе?

Чылгычының база бир бодалы бар. Каа-Хем районга «Совет Тыва» совхозтуң дуржулгазын өөренип көргеш, бо совхозка бе сүдүнден хымыс чүге кылып болбас деп. Болур, арга бар. Чүгле организастаар херек. Ону район-даа төвүнге, совхозка-даа ажыглап болгай. Садып-саарып, орулга киирип алза деп бодап орар мен. Ол база эки бодал-дыр. Ону деткиир, хымысты эмнелгеге, урутлар садыынга, бригадаларга үлештир садып база болур-дур. Бо айтырыгны моон соңгаар өөренип көөрү күзенчиг-дир.

Аныяк өг-бүлениң амыдыралы чүгле чылгы кадарары-биле кызыгаарланмайн турар. Олар чеже-даа тайга-таңды бажында мал малдап чорза, солун, сеткүүл, радио оларны кагбайн чоруур. Ол чок болза, оларга бир-ле чүве дудуу ышкаш сагындырар. Сөөлгү үеде тыва номнар аңаа ындаваан чедип турар. Тыва дыл кырынга номнарны көвүдедир болза эки дээрзин олар чугаалап турарлар.

Зоя НАМЗЫРАЙ,
Кызыл хоорай.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга үр чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргенниң демдээ кылдыр «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң омунээзинден шаңнаары болза:

Кызыл хоорайдан

Афанаскин Иван Митрофанович — пенсионер.
Байыр Чечек Кууларовна — № 9 ортумак школаның башкызы.
Борисенко Петр Васильевич — «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынының ТМЭ-ниң ясли-садигиниң музыка удуртукчузу.
Бородич Семен Ильич — Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг хөөлбээниң турар чериниң зоназын белеткээр талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында килдистиң эргелекчизи.
Бузыкаева Фаина Аракадьевна — Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының факультет деканы.
Зайцев Алексей Васильевич — «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынының ТМЭ-ниң өрүмнээр тургузугнуң машинизи.
Ильина Нина Александровна — № 9 ортумак школаның башкызы.
Исакова Галина Ивановна — № 7 ясли-садиктиң кижизидикчизи.
Исаков Иван Алексеевич — «Тувкоммунэнерго» бүдүрүлгезиниң транспорт цегиниң начальниги.
Камзалакова Галина Дмитриевна — № 14 ортумак школаның башкызы.
Лубягин Владимир Викторович — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.
Лукина Галина Фёдоровна — № 14 ортумак школаның башкызы.
Муравьёва Капитолина Васильевна — № 7 ясли-садиктиң кижизидикчизи.
Надыл Зинаида Шожуевна — № 9 ортумак школаның башкызы.
Наседкин Анатолий Васильевич — харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң автобаазазының чолаачызы.
Охотников Николай Васильевич — «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынының ТМЭ-ниң моторизи.
Петрова Анна Федуловна — «Тыва суг-милиорация» каттыжышкынының ТМЭ-ниң ясли-садигиниң кижизидикчизи.
Провалов Валерий Леонидович — № 14 ортумак школаның башкызы.
Рудзитис Нина Александровна — Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының улуг башкызы.
Салчак Екатерина Алексеевна — уран чүүл училищезиниң башкызы.
Сулейманов Амир Мухарамович — уран чүүл училищезиниң башкызы.
Сухарева Надежда Андреевна — Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының кафедразының улуг башкызы.
Тутатчиков Виталий Алексеевич — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.
Шерстнева Надежда Яковлевна — № 7 ясли-садиктиң кижизидикчизи.
Шулепов Владимир Николаевич — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОН

Плюшенов Иван Александрович — «Красноярскэнерго»-нуң энергия хайгааралының салбырының инспектору.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Монгуш Донзук Суванович — районнуң агроүлетпүр каттыжышкынының чолаачызы.
Монгуш Ондес Дөмүргенович — Хөдергейниң дузалал школазының башкызы.
Попкова Зоя Парфильевна — Чадаана хоорайның № 1 ясли-садигиниң кижизидикчизи.
Сат Маданмаа Динмиейевна — районнуң ИХК-ниң ведомстводан дашкаар камгалал салбырының ажылчыны.
Сивакова Дарья Парфеновна — Чадаана хоорайда. пенсионер.
Тюлюш Александра Самбуевна — районнуң төптүккен библиотека системазының Чыргакы филиалының библиотекары.
Ховалыг Чечек Өлзей-Бадировна — Хөндергейниң дузалал школазының башкызы.

Шеми ортумак школазындан

Доржу Кара-оол Ишкирович — башкы.
Имажап Тамара Чамьяновна — башкы.
Имажап Даш-оол Канович — башкы.
Кара-Сал Өю Баахановна — башкы.
Монгуш Аваа Билчээевна — башкы.
Шагдыр Магар Иргитовна — башкы.

«Тыва» совхозтан

Донгак Достай-оол Ырбан-оолович — директорнуң оралакчызы.
Куулар Хеймер Седеновна — нормировщик.
Монгуш Анай Дадарыклаевна — техажылчын.
Ооржак Хеймер Санчат-ооловна — мал эмчизи.
Сат Билимаа Чамыяновна — ажылчын.

«Большевик» совхозтан

Куулар Беллир Самбыжыковна — бухгалтер.
Куулар Валентин Чамыянович — директор.
Монгуш Алдын-кыс Очуровна — малчын.
Монгуш Сержинмаа Чапчыновна — бызаа ажаакчызы.
Ооржак Морзук-оол Майдырович — тракторист.

Чадааннаның материал-техниктиг хандырылга бүдүрүлгезинден

Араптан Олчеймаа Борбаковна — кол бухгалтер.
Монгуш Седен-оол Норбуевич — инженер.
Ооржак Любовь Кудер-ооловна — склад эргелекчизи.
Саая Эрес-оол Доржуевич — инженер.

(Уламчылыг).

Архив— төөгүнүң шыгжамыры

Тывага улусчу революцияның 70 чылынга

ТӨӨГҮЛҮГ ДОКУМЕНТИЛЕР

Архив—төөгүнүң шыгжамыры, турасказы. Оон ажык-дузазын ам бо ажык-чарлыг, кижи бүрүзү бодунуң үзел-бодалдарын чугаалап шыдаар турар үеде биле берген болгай бис. Оон мурнунда чылдарда архивче кирери кончуг берге турган, документилер көөрде, элээн хөй бюрократтыг оруктар эртер база документилерниң чамдык кезин чажыт болгулап турган болгаш шиңчилел ажылын кылып чорааан кижиниң холунче белен-не кирбес турганын ам билип турар бис.

Ам ындыг эвес. Тываның төөгүзүнге хамаарышкан документилерниң чамдызы моол, эрги моол дылдарда бижиттинген, Тыва Арат Республика документилери эрги латиничиткен шрифт-биле бижиттинген, а Советтиг Тыва чылдарында документилер орус, тыва дылдар кырында. Шинчилел ажылдары кылып турар кижиге дыл талазы-биле бергедээшкиннер таваржып болур. 70 чылдарның эгезинден бээр моол дылдан очулга элээн шапкыны-биле чорүп турган болза, ам шуут соксаан. Дыл билир кижилер чогунуң хараазы-биле база өске талазында акша-төгерик-биле хандырылга эң-не кудуу деңнелде.

1986 чылдан эгелээш, эрги тыва латиничиткен үжүк-биле бижээн документилерни бистиң хүндүлүг кыраганнарывыс идепкейлиг очулдуруп эгелей берген турган, а бо чылда байдал база шоолуг эвес. Төөгүге хамаарышкан солун, ажыктыг документилер очулга чок хөйге, келир салгаалга билдинмейн чыдып каар болза, хомудаачыг-дыр.

Тыва Арат Республика фондуларының документилери ажык байдалче шилчээн, ажыглалды-биле чугаалаарга, ында чажыт чүү-даа чок-ла боор чүве-дир. Харын-даа амгы бо берге үеде, бистиң Тыва республикавыс бот-догуннаашкынның оруунче база рынок экономиказынче шилчип турар үеде, ол документилер кончуг ажыктыг болуп турар. Ол чылдарның документилери (Күрүнениң архив фондузунга хамааржып турар) айыыл чок, чериниң, иштики херектер чериниң, партия архивиниң документилери шуптузу 30-40 болгаш 50 чылдарда Тывага болгаш Совет чуртка боор турган каржы-дошкун репрессия чылдарын өөренип көөрүнге дыка-ла ажыктыг болган деп дорту-биле чугаалап болур. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, архив документилери аңгы-аңгы кижилерге болгаш төөгү эртемнинге ажык-дузазын көргүзе берген. Ол дээрге ажык-чарлыг, демократияның салдары-дыр.

Бо чылын Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюн демдеглээр болгай бис. Ындыг болган тейээде бистиң Күрүнениң төп архивиниң документилери ажыл-агыйның кандыг-даа салбырынга херегленттинис бээр. Ынчангаш олар ужур-утка талазы-биле мындыг бөлүктерге чарлып турар: 1756 чылдан 1914 чылга чедир, 1914 чылдан 1921 чылга, 1921 чылдан 1944 чылга, 1944 чылдан 1985 чылга чедир.

Баштайгы бөлүктүң документилеринде колдуунда моол дыл кырында, ужур-утказының талазы-биле маньчжур-кыдат эжелел, албан-маадырларының тура халышкыны: орус колонизацияның эгезин көргүскен болгаш Урянхай крайның хөгжүлдези дээш, оон-даа өске материалдар бар. Ийиги бөлүктүң (1914-1921 чылдар) документилери Тывага орус чоннуң салдарын, кызыл партизаннарның хөделишкиннерин болгаш баштайгы Советтерниң тургустунганын көргүзүп турар. Үшкү бөлүкке (1921-1944 чылдар) Тыва Арат Республиканың тургустунганының, оон хөгжүлдезин, мал, чер ажыл-агыйы, коллективизация дугайында, Тываның политиктиг амыдыралын көргүскен документилер хамааржыр. Дөрткү бөлүк — Советтиг Тываның амыдыралынга хамаарышкан документилер болур.

Күрүне архивинде 600 ажыг фондуга 112 муң хире документилер шыгжаттынып чыдар. 6 муң ажыг номнар, брошюралар, журналдар, 400 ажыг моол, орус, тыва дылдар кырында солуннар библиотекада шыгжаттынган. 2 муң ажыг чуруктарның 1845-п темалыг 19 альбомнарның арыннарында кирип турар.

Күрүне архивинде Тываның төөгүзүнге, репрессия чылдарынга болгаш архив херээниң хөгжүлдезинге хамаарышкан делгелгелер база бар.

Тыва күрүнениң ажыл-агыйының, культуразының хөгжүлдези, сайзыралы дээш боттарының үлүг-хуузун киирип чорааннарның хууда фондулары база бар. Ылавылаарга Сергей Кочетов, Ондар Байыр, Агбаан Серекей, Артем Бообак-оол, С. Беспалов, Н. Крюков, А. Пальмбах, П. Шалагин болгаш өскелер-даа хамааржыр. С. К. Токаның хуу фондузу 1976 чылдан бээр чыып келгеш, садашкан бис, чаңгыс-ла документ бар. Х. А. Анчымаа-Тока оон документилериниң чамдызын-даа бээриниен ойталаан.

Амгы үеде Ала-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң болгаш Максим Мунзук, Кызыл-Эник Кудажының хуу фондуларын тургузза деп сорулгалыг улус бис. Ол ажыл база-ла хүндүлүг хоочуннарывыстың боттарынга улуг хамааржып апаар. Кижилерниң хууда документилери архив черинге киргеш, ол-ла хевээр шыгжагга чыдып бээр эвес, олар үргүлчү ажыглалга турар болгаш шинчилел ажылы кылып чорууларга, төөгү эртемнинге ажыктыг болур. Ол документилерни ажыглаарын чүгле ол кижинин чөпшээрели-биле чорудар.

Архив дээрге эртем-шинчилел кылыр күрүне албан черинге хамааржыр. Оон ажылдакчылары үш кол угланышкынныг ажылдап турар: 1) албан-организация черлериниң документилерни эмгелеп, чыып, дужаары; 2) күрүне шыгжамырынче дужааттынган херектерни учётка ап, микрофильм кылып, оларны кадагалаарының байдалын тургузары; 3) күрүнениң архив фондузунуң документилерин төөгү эртемнинге ажыглаары.

Сөөлгү чылдарда архив черлериниң аттарын өскен деп санап болур, чүге дизе эрткен оруунче хая көрнүрү кымга-даа артык эвес апарган болгай. Күрүне архивиниң информация, публикация килдизи сөөлгү чылдарда бодунуң ажылын идепкейжиткен болгаш хөйге билдиниир ажылдарны кылып чоруткаинар. Килдистиң эргелекчизи Т. А. Бондаренко архив херээниң талазы-биле мергежил берген болгаш килдистиң ажылын чорудар чаңгы тургусканы.

Күрүне архивиниң бот-орулга-чарылгаже шилчээни-биле холбаштыр килдистиң кылыр турар ажылдары өртектиг апарган. Ол база-ла ийи талалыг болуп турар: бирээде, ажылдакчыларның акша-төгериин ажылдап алырынга бичии идиг турза-даа, ийиде, пропаганда, агитация кылырынга ол тургустунган өртектер шаптыктыг боор турар. Ынчалза-даа чуртта амыдыралдың аайы-биле чон база өөренип бар чыдар. Чурттуң экономиказының баксыраашы бистиң бо албан черивистен көөрге-ле илдең-дир.

Бергелер турза-даа, шиитпирлеттинмээн айтырыглар хөй-даа болза, архив ажылдакчылары чамдык чедиишкиннерлиг болуп турар. Хөй чылдар иштинде бодунуң ажылынга мергежил берген, дуржулгалыг ажылдакчылар бисте хөй. Оларга Т. А. Бондаренко, Л. А. Чечекбаа, Л. О. Хойлака, Е. С. Тактан, И. И. Пархоменко, С. К. Гушина, И. Б. Баян, К. Х. Очур, Н. Л. Куинчи хамааржырлар.

Тывага улусчу революцияның 70 чылынга уткуштур архив ажылдакчылары улуг белеткелди чорудуп турар болгаш төөгүнү сонуургаан кижилерни чалап тур бис.

Билимаа ШИРИН-ООЛ,
Тыва республиканың Төп архивиниң директору.

ДИЛЭЭВИС БОТТАНМААН

Улуг-Хем районда Чодураа суурнуң чурттакчылары немелде магазинден (ларёк-даа болгай-ла) ажыдып берип көрүңер деп каш чыл улаштыр хуучулар хуралынга-даа, район удуртукчулары-биле ужуражышкын үезинде-даа неген, дилеп келдивис. Ол хуралдарга райпо баштаар чериниң даргазы А. Черепанов-даа, өске-даа ажылдакчылар олуржуп турган. Биске мынчага чедир дорт харыы-даа бербээн. Ойзуп-кыйзып, харын-даа бисти кыжыраан-даа хевирлиг болуп турар. Үш чыл бурунгаар хуучулар хуралырыска: «Райпода артык магазин туттуруптар херекги чок. Кассада херенгилиг кижи бар бе? Биске чаалыге бериңер, оон-биле магазинден туттуруп бээли»—дээн.

Бистиң Чодураа суурда чаңгыс-ла холушкак бараанар садыы бар. Ынчангаш аъш-чем-биле кады өске барааннар киириптерге, шыдалы кошкак, инвалид болгаш кырган кижилер оон бараан садып алыр туржук, олче кирери безин бергедей бээр.

67 харлыг, күш-ажылдың хоочуну, пенсионер кижи мен. Февраль төнүп турда, магазинге тоолай кежи бөрттер, бодуун сорочка хөйленнер кирген деп дыңнааш, ол ийиниң бирээзин мензэ, бижип берип көрүңер деп эндээримге. «үлекчи» (ындыг кижилер база бар) оргаш: «Сенээ таарыжыр бараан чок» деп кагды. Чүгле чаңгыс ук бижип каан болду.

Чаңгыс магазинге тырлып алгаш, мынчаар бергедежип турарывысты райпо даргазы А. Черепанов-даа, районнуң удуртукчулары-даа кайын билирлер ийик. Оода чаңгыс көргеннер эвес аан. Удуртукчулар кадайлары, районнуң харысалгалыг ажылдакчылары магазинге оочурга турар эвестер. Чоннуң караа көсүү, кулаа дыжыы деп чүвени оларның эскериичеңнеп турары элдептиг-дир.

Магазинге кирген барааннарны садып-саарып турарын көдээ Советтер даргалары, ажылчын контроль органнары, депутаттар хынап, ол ажылды холга алзыннар. Бо дээрге чоннуң негелдези-дир. Бистиң магазинивиске үстүнде адааным харысалгалыг ажылдакчылар чаңгыс удаа безин хынадла кылган деп чүвени мынчага дыңнап көрбээн чүве-дир.

Маңаа бир чижектен киирейн. Эрткен чылдың төнчүзүнде Чааты көдээ Совединиң почта турган ийи өрээл бажыңның септелгезин ыяк кылгаш, аңаа аъш-чем магазинни ажыдар кылдыр белеткээш, райпо даргазы А. Черепановка чезе бээрге: «Бисте артык чарыгдаал чок, акша чок» дээш херекке-даа албаан болду. Арай деп-ле оран-сава белеткеп бээрге, ол дарга ынчаар ойталап каапкан ийин. Чамдык фермаларда безин столовая, магазин бар ышкажыл. Эвээш эвес чурттакчылыг салбыр төвү черге чүге магазин ажытпайн турарыл? Районнуң удуртукчулары бо айтырыгга дорт харыыны кажан бээрлер ирги?

Баир ХЕРТЕК,
Күш-ажылдың хоочуну, пенсионер.
Улуг-Хем район.

ДУЗАВЫС КӨРГҮЗЭЭЛИҢЕР

Чээрбиги чүс чылдың эң-не улуг болгаш коргунчуг халавы — Чернобыльга беш чыл мурнунда болган авария та чеже-чеже кажыдалдарны, кижилерниң үрелген салым-чолун, боттанмаан күзелдерин болгаш идегелдериң, политиктиг месилдежиишкиннерни база күүсеттинмээн аазаашкыннарны бодунче сиңирип албаан дээр. Бистиң төөгүвүстүң хайлыг, ажыг бир хүнү ол. Ынчангаш-ла бис апрель 26-ның хүнүн уттур эргевис чок. Хөгжүлдениң бижиттинмээн дүрүмү-биле ону уттуптар кижиге айыылдың катаптай бээрин канчап билир..

Чернобыль айыылының зоназында улус бөгүн канчаар чурттап, чүнү бодап, чүге идегеп турарлары? Чернобыль халавы бисти чүге өөреткенил? Оон кандыг кичээндириг алган бис, ындыг чүве катаптавас деп магадылалды кым бээрил? Бо айтырыгларга харыылаарын оралдажып, ол дугайында бодап чорууру бис.

Ол коргунчуг айыыл кижи төрелгетенниң психологиязын өскерткен. Шынап-ла, хээрек болгаш балыглаптып болур делегейде чурттап чоруур-дур бис деп чүүлдү карак-биле көрген бис. Бөгүн Чернобыль айыылынга таварышкан кижилер бистиң кээргээр сеткиливиске болгаш материалдыг дузаламчывыска идегеп турарлар. Оларга күрүнениң талазындан дуза чедирилгези янзы-бүрү чылдагааннар-биле чедишпейн турар. Ол аварияның түңнелинде 5 млн. кижи, оон иштинде 1,5 млн. бичии уруглар когараан деп чүвени чугаалаарга-ла, кайы хире хөй дуза херек дээрзи билдине бээр. Ам-даа ук зонада 80 муң өг-бүлени көжүрери арткан. Бир бичии уругну даштыкыга эмнедиринге 200 муң доллар херек болуп турар. Чернобыль халавынга таварышканнарга бөгүн дузалашпас болза, даарта орайтап болур.

Амгы үеде бистиң бодувустуң чуртувус иштинде байдал баштай бодувусда дуза болгаш буян чедирбеш, оон делегей хемчээлдиг ачы-буянны көргүзерин онаап турар. Чүнү-даа мурнай Чернобыль халавынга таварышкан кижилерге дузалажып, оларга ачы-буян көргүзерин чонувустан дилеп тур бис. Тайбыңның совет фондузу, тайбың камгалалының совет болгаш Россия комитеттери Украинаның, Белоруссияның база Россияның когараан кижилеринге материалдыг болгаш моральдыг дуза чедиреринге идепкейлиг чоруун көргүзүп турар.

Бо чылдың апрель 10-да Москвага Тайбыңның совет фондузунуң баштаар чериниң пленуму болуп эрткен болгаш аңаа Чернобыль АЭС-инге аварияның уржуктарын узуткаары дээш база когараан кижилерге дуза чедирилгезин организастаар талазы-биле ажылды чорударын чугаалашкан. Ук айтырыгны пленумга чугаалажып көргеш, Чернобыль программазы фондунуң ажыл-чорудулгазының мурнады чорудар угланышкыны болур деп шиитпирлээн. Ол чорук бистиң организациявыстың ёзулут утказынга болгаш оон гуманныг база буянныг принциптеринге дүгжүп турар.

Фонд 1990 чылдың апрель 26-да «Чернобыль» деп телемарафонну эрттирериниң эгелекчилериниң бирээзи болган. Телемарафонунуң агар санынче 93 млн. рубль кирген. Оон-биле кады он-он муң кижилерниң салым-чолу соңгаарладып болбас хемчеглерни алырын неген турар. Эрткен чылын телемарафоннуң үезинде бистиң республиканың чурттакчылары материалдыг дуза кылдыр 6 муң 400 рубльди шилчидип берген. Кызыл хоорайның албан черлеринден, организацияларындан 1 дугаар божудулга бажыңы (1500 рубль), ИХМ (800 рубль), Энергосбыт (500 рубль), пединститут болгаш 1 дугаар поликлиника 200-200 рубльди чорудкан. Ынчалзажок көдээ районнар болгаш чурттакчы чон ындыг-ла кончуг идепкейлиг эвес болганы хараадаанчыг. Ам бо удаада республиканың районнары ачы-буян чедирилгезинге идепкейлиг киржир боор деп идегээр-дир бис. Тайбың камгалалының болгаш тайбың фондузунуң Тыва республика комитединиң мурнундан мен бистиң республиканың чонундан Чернобыль айыылынга таварышканнарга дуза чедирерин дилеп тур мен. Рынокче шилчилгелиг үеде бистиң чаңгыс чер чурттугларывыстың хөй кезин материалдыг бергедээшкиннерге таваржып турарын база билип турар бис. Ынчалзажок АЭС-ке болган аварияга когараан кижилерниң байдалы оон-даа нарын болгаш берге дээрзин билзе чогуур.

Тайбыңның совет фондузунуң пленумунга дуза чедирилгезиниң өске-даа хевирлерин өөренип көөрү чугула деп демдеглеттинген. Чижээ, чамдык регионнарда бичии уругларны болгаш харын-даа бүдүн-бүдүн өг-бүлелерни чайгы үеде дыштанылгаже чалаары чаңчыл апар чыдар. Тываже Украина болгаш Белоруссиядан өг-бүлелерни чүге чалап болбас деп? Чайгы үеде Тываның агаары калыкка болгаш дыштанылгага кончуг таарымчалыг болгай. Бир эвес когараан районнардан аалчылар чалаар болзуңарза, ийи талаже орук хөлезинин Тайбыңның совет фондузу төлээр.

Чернобыльга дузаның өске-даа хевирлери туруп болур. Чижээ, айыылга таварышкан зонаның областы, районнары-биле дорт харылзаа тудары, күш-ажылчы коллективтерниң, школаларның, эмнелгелерниң шеф дузазы. Чернобыльга когарааннарга акша дузаламчызын «№ 705701, Туважилсоцбанк, фонд Чернобыля Советского фонда мира» деп адресче чорудар.

Владимир БАГАЙ-ООЛ,
Тайбың камгалалының Тыва республика комитединиң даргазы, пединститутуттуң улуг башкызы.

Социал айтырыглар

БОТТАРЫВЫС ХАНДЫРТЫНАР ДЭЭШ

— Хлеб ортээ улгатканынга чурттакчылар хомудавайн турар. Харын-даа чамдык улус камналгалыг болурунга таарымчалыг дижир болдулар. Рынок үезинде кандыг-даа аъш-чемге, эт-сепке база хеп-сыңга камналгалыг болурунче амыдырал албадап келгенин кижи бүрүзү эскерип турар чадавас. Шүдүнзени чымчак ыяштан бүдүрер болгай. Моон ортээн харын-ам-даа улгаттырып каар болза деп бодаар мен. Ону ажытөл кайы-хамаанчок ажыглап ойнаан турар. Мынчаар овзарымча чок ажыглаанының түңнелинде, чамдыкта өрт-халап-даа болгулай бээр —деп. Тес-Хемде райпо баштаар чериниң даргазы Б.-Б. М. Иргит-биле хандырылга дугайын чугаалажып олурувуста ындыг бодалын илеретти.

Оон камналгага хамаарыштыр чугаазынга каттышпас аргажок. Кандыг-даа чүвеге камналгалыг болуру боттарывыстан хамааржыр. Даргаының чугаазы-биле алырга, бар турган барааннарны улаштыр-улаштыр чонга садып үндүргүкен. Ынчангаш чон элээн курлаамырлыг боор дээрзин ол чугаалады. Ам барааннар алды ыйдан ынай көөр. Ынчап кээрге чурттакчылар чүгле магазинче көрүп алгаш орар чоруктан ыштунуп, боттары боттарын хандыртынарынче сагыш салыр болза дузалыг дээрзин ол демдегледи. Бай-Тайганың Кызыл-Дагда согааш, баланы кылып турар. Оларның дуржулгазын өөренип, тараа соктап чиир болза таарымчалыг деп, ол сүмеледи. Үениң байдалы боттары азыраарынче угландырып келгениниң чонга сагындырбышаан, оларга бо талазы-биле тайылбыр ажылы чорудары чугула апарган. Тараа соктап чиир согааш, баланы база тараа тыртар дээрбени улустуң чамдыктары эдилеяшааның көрген мен. Самагалдай суурда база бо эттерни амдыгаа чедир хумагалыг эдилеп чоруурлар бар болдур ийин. А харын ону массалыы-биле ажыглаар кылдыр, чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинге согааш, баланы бүдүрерин сүмелезе ажырбас боор. Чүге дээрге оларның чаа ажыттынган чазанылга цеги бар. Материал-ла бар болза, ону кылыр кижилер тыпты бээр. Чоннуң боттары хандыртынарынга ол база дуза. Ынчалзажок чежемейниң-даа согааш, бала белеткеп алырга, тараа чок болза канчаарыл? Мону ажыл-агыйның удуртукчулары амдыгааштан бодаваже хоржок. Күскү дүжүт болу бээрге, чонга садарының аргазын база өөренип көөр апаар.

Бир тээ, аъш-чемни чон боттары белеткеп алырын сүмелеп турар болганда, ада-өгбелериниң шагдан бээр ажыглап чораан Сайгын дээрбезин катап тургусса чүл? Ону ажылдадырынга күчүлүг ток-даа херегленттинмес, чүгле суг күжү-биле ажылдаар магалыг эт дээрзин, ону эдилеп чоразн кырганнар үнелээрин бо-ла дыңнаар мен. Чурттакчылар шоолай тарааны хоорүп белеткээш, далган кылдыр тырттырып ап чорду. Кончуг-ла ажыктыг эт. Ам малчыннарга ындыг чемни белеткээш садар болза дыка-ла таарымчалыг ийик. Бо ажылды бир кооперативтен тургускаш, даандырза. Дагдыныкчы кижини башкарыкчы кылгаш, ажыл чок аныяктардан аңаа быжыглаза деп күзел бар. Ажыглал чок бажыңдан көжүрүп эккелгеш, септеп-селип, таарыштыр тудуп ап болур. Аңаа эге салыр материалдыг баазаны өске черлерден өөренип көөр. Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозунуң ындыг дээрбезин чүге үлегерлеп кылып ап болбазыл? Амгы үеде машина-техникага чүткүлдүг кижи болза, чогаадыкчы ёзу-биле ону кылып болур деп бодаар мен. Маңаа бүгү ажыл-агыйларның удуртукчулары киржилгелиг болур болза, улам демниг. Чүге дээрге ажыл-агыйлар ол дээрбени графиктеп тургаш ажыглап болгай. Кандыг-даа ажылды эгелеп алыры берге. Оон чоорту дөмей-ле шудай бээр.

Картофель өг-бүлелериниң аъш-чеминге хереклээр ийиги хлеви-дир. Район төвүндеп 3 километр черде турар— «Белдир-Арыг суурну чижеглеп көрейн. 1950-60 чылдарда чурттакчы бүрүзүнүң бажын девискээринге тараан картофелн сагланнадыр үнер турду. Ол чемни санныг-ла өг-бүле тарывас чүве. Чүге дээрге чамдыктарының бүлези эвээш, чүве кылыр шинээ чок кырган-даа бар. Бо чылдың февральда ажылым аайы-биле аңаа четкеш, көдээ Совет күүскомунуң даргазы О. С.-Б. Арапчорга ужуражып, чурттакчыларның аъш-чем хандырылгазын сонуургап, эрткен чылын кайы хире картофель тарааның айтырдым. Суурда 256 өрегеден 20 өг-бүле картофель тараан. чамдыктары өске шөлдерле аппарып олурткан. Ынчап кээрге чурттакчылар бо чемни тарып алырынче сагыш салбаан. Харын-даа чаяан боор, совхозтуң тараан картофелиниң дүжүдү эки болган. Ынчан чон оон садып чиир аргалыг болган. Ниитиниң чемненилге черинге база үрезинге ажыл-агый борбакдаа картофель курлавырлап албаан. Чүге ындыг байдалга келгенин даргадан сонуургаарымга, колхоз турда-ла туткан ногаа шыгжаар складын чылыглап, таарыштыр септеп-селип албаан. Моон-на уржуундан ам база оон-моон картофель тыптынар деп турар. Чурттакчылар ажылагыйже көрүнгеш орар чоруундан адырлыр үе келген. Кол ажылы-биле чергелештир боттарының девискээринге картофель, ногаа тарыырынче массалыы-биле кирзе эки. Органиктиг чемишчидилге чок дээр эвес. Хараал-Тей суттараан фермазындан мал одээнден сөөртүп ап болурдур. Бо ажылды суурда херээжэннер чөвүлелиниң активтери организастап, чонну аъш-чемин боттары холу-биле тудуп кылып турган, белеткеп алырынче эвилеңдээр үе келген.

Картофель шыгжаар подвалдарны амдыгааштан белеткеп, келир кышка аъш-чем шыгжаар черин баш бурунгаар кылып алыры дузалыг. Ажыл-агый ногаа, картофель шыгжаар складын бо чылын ам-на таарыштыр септеп-селип алыр боор дээрзинге идегеп каалы. Ынчалбас болза, күзүн ажаап алыр эбек дужуду база-ла өскелерниң холунче саттына бээр. Боттарынга өстүрген болганда, ону ниитиниң чемненилге черинге четчир кылдыр курлавырлаар апаар.

Картофель, ногаа өстүрериниң-биле чергелештир, чеди чүзүн малдың оода-ла бирээзин өстүрери амыдыралдың бир дөзү ында. Шагда Чыргаланды көдээ Совединиң девискээринге мал-маганныг чурттакчы арбын турду. Ынчан үстүү, алдыы суурнуң чурттакчылары шээр болгаш бода малдарын ээлчеглежип кадарар, карактаар чүве. Ам ол чаагай чаңчыл чоорту ошкен. Ам санныг өг-бүле бода болгаш шээр малдарны тудуп орарын эскердим. Олар дээрге ажылга чүткүлдүг, кызымак өг-бүлелер-дир. Бо чылын чээли алыры-биле 16 өг-бүле көдээ Советке билдиришкин киирген. Оларның дилээн хандырган. Мындыг хемчеглерни моон соңгаар-даа уламчылаары чонга улуг дуза.

Хууда дузалал ажыл-агыйлыг, ылангыя шээр азы бода малдыг болурга, оон ажыы улуг. Үрүг-дарыгның күш-ажыл кижизидилгезинге база дыка дузалыг. Инек малды азырап, оон сүтүн саггаш, бодунга херегленинден артыкшылдыын кооперацияга садыглап азы совхозунга дужаап турар өг-бүлелер бисте эвээш эвес. Ынчалзажок саар инек тудары берге айтырыгларның бирээзи болуп турар. Мал азыраар өг-бүлелерге бүгү талалыг дузалаар деп айтышкын бар. Мынчап кээрге, оларга сиген белеткээр черлерни айтып бээр. Өске-даа немелде чемнерни садар ужурлуг. Бо дээрге чер-чер Советтериниң күүскомнарының боттандырар дорт хүлээлгези-дир.

Сиринмаа ЧООДУ.

СУШ ДИЖИРИВИС СӨӨШТЕ

Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажы сактышкыннарынга болгаш чогаалдарынга бодунуң өскен төрээн чери Хендергениң дугайында бижий бээрге, оон каас-чаражы, байлаа каракаа чайгаар-ла чуруттунуп келир. Келир үези, келизи чок деп санаттырып, кагдынган, чоорту-ла саңдарап орар бичии суурларның черге камхайыра чок, төтчеглекчи хамаарылганың дугайында чидиг айтырыгларны парлалгага, радио, телевидениеге баштай-ла шыгжызы-биле көдүрүп кээп, ыдыктыг Хайыраканны камгалаан сеткилдиң ханызындан бижиттинген дүвүренчиг материалды бижээн кижи база-ла хүндүткелдиг чогаалчывыс болгай.

Чогаалчының сеткилиниң дүвүрелин мени база-ла дүвүредип, өскен-төрээн черим Сөөш (ону ам орусчудуп Суш дээр апарган бис) суурже бола эргилдирип келир.

Төрээн суурум , ындыг-ла кончуг ырак эвес үеде миллион ажыг орулгалыг «Тиилелге» совхозтуң төвү турду. Чурттакчы чону аажок найыралдыг интернационалчы суурнуң ажыл-агыйының адырлары-даа хөй турган чүве. Оон девискээри база бичии эвес: янзы-бүрү байлактарлыг тайга-эзим, оон эдектерин дургаар элбек оъттуг шынаалар, тарылга шөлдери, олар-белчиирлер-даа четчир турган.

Республиканың болгаш районнуң ынчангы удуртукчуларының бүгү-ле чүвени каттыштырыксаар, улгаттырыксаар сеткил-хөөнүнден бүгү-ле хай-халап (оон өске сөс тыппадым) эгелээн чүве 1969 чылда бистиң колхозту «Искра» (амгы «Саян» совхоз) колхозу-биле каттыштырган, суурувус салбыр төвү апарган. Колхозчуларның хөй кезии өске суурларже, ажыл-агыйларже, ылангыя орус чурттакчылар харын-даа республикадан дашкаар ажыл дилеп, көжүп чоруткулаан, колхозтуң бүгү техниказын, малын, эт-херекселдерин совхозтуң төп турлаанче, өске ажыл-агыйларже сөөртүп эгелээн... Саңдараашкынның эгези ол болган.

Амгы үеде ол үедеги колхозтуң девискээри, оон байлактары аажок-ла шын эвес ажыглаттынып турар деп бодаар мен. Чижеглей бодап көөрге, ол хире девискээрге хаван азыраар 3-4 фермазы, мыйыстыг бода малдың 2 фермазын, элээн каш хой кодааннарын, бир өөр чылгыны, куш фермазын хостуг-биле тудуп болгу деп. Бегирээниң калбак-делгем хову-шөлдеринден тараа, мал чеми культураларының, дазыл чемиштиглерниң бедик дүжүдүн доктаамал ап болур. Кат-чимистиг үнүштер садын тударынга ол дыка таарымчалыг болур ужурлуг. Суурнуң бодунга ыяш болбаазырадыр, алгыкештен янзы-бүрү хеп-сын, суй белектер кылыр болгаш өске-даа пехтерни ажылдып болгай.

Амгы үеде суурда 500 хире ажыл кылып шыдаар кижилер чурттап турза-даа, оларның чүгле 120 хирези кандыг-бир доктаамал ажыл-ишке хаара туттунган. Ынчангаш арткан кижилерге ажыл тып бээр, ылангыя аныяктары ажыл чок чорукту чайгылыш чок элерилчилери — арагалаашкын, наркомания болгаш өске-даа оларның боттарынга-даа, өскелерге-даа айыылдыг боор болур хоралыг, айыылдыг чаңчылдардан чайладып, күш-ажылга өөредир дээр болза, Сөөшке чаа совхоз тургузары эргежок чугула апарган ышкаш.

Кызыл-оол ХӨВЕҢМЕЙ.

ИХМ дыңнадып тур

Майның 6-дан 12-ге чедир республиканың иштинге 153 кем-херек үүлгединшикиң бүлган. Оон иштинде 101 кижиниң өнчүзүн оорлаан, 24 оорлаашкын күрүне өнчүзүнге болган. 18 кижиниң магадылга кемдээшкинин чедирген. 8 үптээшкин, 7 автотранспорт оорлаашкыны, 2 күштээшкин, 3 өрт болган.

Май 6-ның дүнезинде Кызылдың № 1 школазының эжиин үреп киргеш, бидонда 152 рубльдиң хендир-үзүм оорлаан.

Май 7-де хоорай рыногунуң чоогунга автобус-биле «Восход 3-М» мотоцикл ускуулешкен. Түңнелинде ДОСААФ-тың курсантызы М. М. Кызыл-оол өлген.

Саяногорск хоорайның чурттакчызы А. Носов Кызылдың чурттакчызы М. Крышина-биле дайнаар резинаны Шагаан-Арыг хоорайга улуг өртекке садып турган тут-турган. Олардан 420 ындыг резинаны хавырган.

Тока аттыг совхозтуң бригадири бодунуң эрге-дужаалын соора ажыглап алгаш, өттүзүнге турган 400 рубль өртектиг «Элита-Класс» төрүүр хойну бузурупкан.

«Ласточка» кооперативтиң даргазы 3 муң ажыг рубльди шиңгээдип алган.

Барыын-Хемчиктиң мяш ажыл-агый үлетпүрүнүң складындан май 11-ниң дүнезинде шлактан кылган ханаңы үреп киргеш, «Урал» деп бензин хирээзин болгаш машина артык кезектерин оорлаан.

Май 9-та Шагаан-Арыг хоорайның Юбилейная кудумчузунга «ГАЗ-53» маркалыг, 30-33 ТВЛ күрүне дугаарлыг автомашина-биле «ИЖ-Планета-5» мотоцикл ускуулешкен. Түңнелинде мотоциклди башкарып чораан кижи, пассажир өлген.

Майның 9-че дүне Тыва АССР-ниң күрспорт комитединиң складындан 11 автопокрышканы оорлаан. Оон ниити түңү 3420 рубль.

Кызыл хоорайның чурттакчызы В. Маловтуң бажыңының даштынга турган «ВАЗ-2109» маркалыг машиназының иштинден Малиге бүдүрүп үндүрген 1800 рубль өртектиг магнитофонну оорлап аппарган.

Кызыл-Мажалык суурнуң нефтебаазазының таныылы У. К. Канзайның хой кажаазының шоочазын үрээш, 20 баш хоюн оор алган.

Хамааты Л. Миларина Кызыл хоорайның иштики херектер килдизинге бодунуң назы четпес оглундан үш таныывазы тыва оолдар «Восход-3 М» маркалыг, 82-09 ТВА дугаарлыг, шимчедикчизиниң дугаары Б-6656, рамазы Б-5639 дугаарлыг мотоциклдин былаап аппарганының дугайында билдиришкин кирген.

Май 12-де «Кара-Даш» кооперативтиң тудуунуң девискээриндин 60 саңныг шиферни оорлап аппарган.

Хөй-ниити черлеринге ээнрик чораны дээш 257 кижи ээрликтер сергедир черге кирген. Биче хулиган херек кылганы дээш 42 кижи туттурган. 37 чолаачы автотранспортту ээрик башкарып чорааны илереттинген.

Владимир ТУРОВ.
Милицияның подполковниги.

Рок бөлүктер

ОЛАРГА ИДЕГЕЛ

Ыры-хөгжүм ансамбльдериниң болгаш рок бөлүктерниң конкурс-көрүлдези апрельдиң сөөлгү хүннеринде республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болуп эрткен. Аңаа шупту 9 районндан 14 коллектив киришкен.

Көрүлдеге бөлүктер боттарының шаа-биле эки белеткенгенин илерээн. Ыры-хөгжүм ансамбльдериниң боттарының хөгжүм, репертуар-программазын таарыштыр шилип алганын, чогаадыкчы чорууну сайзыраанын демдеглээш, жюри кежигүннери ийи азй углалыышкыныг жанр бөлүктерге аңгылаан. Ол болза, рок-бөлүктер болгаш ыры-хөгжүм ансамбльдери-дир.

Рок бөлүктер аразында эң шымырак белеткелдиг, программазы утка-шынарлыг, күүселдези бедик деңнелге болган коллективтерге Хову-Аксы суурнуң Культура ордузунда «Урянхай», Кызылдың уран чүүл училищезиниң «Интернат», Кызыл хоорайның «Дүн ортузу» деп рок-бөлүктер хамааржыр.

«Урянхай» рок-бөлүк бодунуң күүседип келген программазында орус, тыва болгаш даштыкы композиторларның ырларын база аялгаларын аянныг чараш күүседип, саксофонга «Джазтыг чурумалдар» деп аранжировкалаан аялганы колдап ойнааның көрүкчүлер болгаш жюри эки деп демдеглээн.

Ол рок-бөлүктүң удуртукчузу Аполлон Байкара бодунуң уран салым-чаяаның көргүскен.

Кызылдың уран чүүл училищезиниң «Интернат» рок-бөлүү бодунуң хуузунда шынарлыг сайзырап, хөгжүп орар бөлүктерге санаттынар. Оон удуртукчузу Игорь Дүлүш чаа-чаа аргаларны дилеп тып, ажыглап турар чогаадыкчы уран-мергежилиин көргүскен. Рок-бөлүк колдуунда Игорь Дүлүштүң бижээн ыры болгаш аялгаларын күүсеткен. Бөлүктүң кол ыраажызы Софья Кара-оол-Дүлүш кайгамчык джаз ыраажылар-биле деңнелдиг ырлааның жюри демдеглээн. «Интернат» өске бөлүктерден черле уран тывынгыр аргалары-биле ылгалдыг.

«Дүн ортузу» рок-бөлүк Кызыл хоорайывыстың адын камгалааш, багай эвес түңнелди көргүскен. Оон удуртукчузу Октябрь Саая бодунуң чогааткаңы ырларны ажыглавышаан, «Дүн ортузу» деп композицияны эки шынарлыг көргүскен.

Ыры-хөгжүм ансамбльдер аразында эң шылгараан, эки белеткелин көргүскен коллективтерге Барыын-Хемчик районндан «Чеди-Хаан» (удуртукчузу Алексей Сарыглар), Өвүрнүң Солчур суурдан «Аңгырак» (удуртукчузу Шойдан Мерген), Ак-Довурактың Культура ордузунуң «Кара-Даш» (удуртукчузу Александр Ооржак) деп бөлүктер хамааржыр. Бо ыры-хөгжүм ансамбльдериниң ургулчу белеткенип, репертуар-программазында чаңгыс аай эвес, чаа аялгаларны немеп, аранжировкалап, күүседип турары илдени-биле илерел келир. Ол ышкаш ыры-хөгжүм ансамбльдериниң кол күүседикчилери боттарының ырларын бедик деңнелге күүседип турары черле оорунчуг. Ылангыя «Аңгырак» ыры-хөгжүм ансамблиниң ыраажызы Уран-кыс Куулар гитарага ойнавышаан, «Солчурумну» ырлай бээрге, ада-өгбелериниң каас чурумалдыг чуртту карактыг костүп, сеткил-сагыш чайгаар-ла таалай бээр.

Чадааның «Челээш» ансамблиниң бичии ыраажызы Анжела Сат «Ойнаар кыс» деп ырыны дыка-ла чараш, чаптанчыг күүседип, сцена кырын каастай аарак ойнап турары магадавас аргажок. Оон аңгыда Бай-Тайга районндан «Оттук» ансамблиниң ыраажызы Байлаң-оол Кызырыкпай «Чеди-Тейни» сөзүг билдингир кылдыр таалаңчыг ырлаан. Ол-ла хөгжүм бөлүүнүн программазында сыгыт-хөөмейни ажыглап кииргени улуг чедиишкин, чаа ажыдыышкын.

Көрүлдеге киржип келген ыры-хөгжүм ансамбльдери эки, шынарлыг белеткенгенин көргүскеннер. Ынчалза-даа чамдык ансамбльдер камгалалган адын солуп өскертпээни эл-ле эдиртиг. Тес-Хем районнуң «Хаяа» ыры-хөгжүм ансамбли ам бо көрүлдеге «Тес» апарган. Кызыл хоорайның рок-бөлүү «Дүн ортузу» деп атты чаа эдилеп эгелээн.

Республиканың эртем-методиктиг төвүнде ансамбль бүрүзүнүң дансызы бар деп чүвени удуртукчулар утпас болза эки. Көрүлдениң салган сорулгазы ыры-хөгжүм ансамбльдериниң чогаадыкчы сайзыралын, күүседир ырларны, аялгаларны аянчыдып аранжировкалазанын, боттарының чогааткан ырларын күүседирин кол негелде кылдыр көрген. Оон түңнелинде ансамбльдерниң хөй кезии боттарының чогааткан ыры болгаш аялга-композицияларын күүсеткен. Ынчалза-даа чамдыктарының чогаадып алган ырларының сөстеринче сагыш салбайн, аялгага, ритмге сөстер тааржыр болза-ла ажырбас деп бодаар хөөнү шын эвес. Бажын тударда шыгаар, хемчээр болгай. Ынчангаш аныяк өзүп олурар чогаадыкчы салым-чаяаныг аныяктар чогаадып алган ырларының сөзүн район бүрүзүнде тургустунган чечен чогаал каттыжыышкыннарынга сиңгартып алыр болза эки. Сөстери чечен-мерген эвес, утка-шынары куду шүлүктер хөй болгай.

«Чүгүрүктү соңгаар сүрер
Үезн кээр.
Чувур-биле шала чүгүрүр
Үези кээр».

Бо одуругларны чүү деп билирил? Мону күүсеткен ыраажылар черле бодаңыр болза эки ышкаш. Ырның сөзү багай болурга, чеже-даа хөгжүмү эки болза, ол улуг үнелел чок болуп артар.

Четпестер база чедиишкиннер-биле капсырлажы бээр болгай. Чамдык ыры-хөгжүм ансамбльдериниң киржикчилери сцена чурумун хажыда бээри хомудаңчыг. Боттары адыш часкап, клоун артистер оттунуп, салбаңайнып тургаш, көрүкчүлерден адыш часкаашкынның дилеп алыр Ол база чараш эвес, хой адыш часкаар болза, түңнел оон илеревес болгай, ыры-аялганы шын, чараш, аянныг, бедик деңнелге күүседирииден хамааржыр. Ынчангаш мындыг четпестерин кедээниң культуразын кодурүп, ону сайзыраңын чоокту аныяктар моон соңгаар чидирип алыр болза эки.

Көрүлдеге Каа-Хем, Бии-Хем, Сут-Хол, Тожу районнардан ыры-хөгжүм ансамбльдери киржип келбээн. Ында уран-чечен, салым-чаяаныг аныяктар чок эвес-ле болгай. Ол болза райкүүскомнарының культура килдистеринниң эргелекчилериниң кошкак ажылын, ол шаанда район иштинге, чоп ортузунга көрүлде-конкурсту организастап эрттирбээни-дир.

Уран салым-чаяанныг аныяктарның чогаадыкчы ажылынга чедиишкиннерни күзеп каар апаар. Олар ам дараазында болур көрүлдеге оонда артык киржир дээрзинге идегел бар.

Клара МОНГУШ.
Республиканың эртем-методиктиг төвүнүң улуг методизи, жюри кежигүнү.

УЛУГЛАР КАНДЫГ БОЛДУР...

Бир оолдуң, ийи кыстың иези мен. Оглум ортумак школаны дооскаш, шериг албазын эрттиргеш келгеш, төрээн хоорайының хөгжүлдезинге үлүүн кадып, тудугла ажылдап турар. Уругларым ортуну кызым бо чылын ортумак школаны доозар, а эң бичези—бешки класстчы. Уругларым чыскаап бижип орарым чылдагааны: ужелээ өзе берген кижилер-дир. Бичезин санаваска, ийя улуу амыдыралдың кандызын-даа, кижилерниң ажы-чаңын, оларның сөглээн сөзүнүң ужур-утказын билир аныяк кижилер. Оол-даа, кыс-даа уругга ол хире назы ада-иезинден кичээнгейни шыңгыы негээр.

Солун, сеткүүл, радио, телевидение дамчыдылгаларының «аксындан» дүшпестээн деп болур аныяктарывыс база мен ышкаш иениң ажы-төлү. «Оолдуг кижи оя, кыстыг кижи кыя сөглээр» деп үлегер домакты өгбелеривис аңаа черге сөглеп кагбаан. Ажы-төлү дыңнап орда, ада-ие аксы-сөзүн тыртынып ал, бодамчалыг болуруң күзээр. Бир эвес уругларының мурнунга эпчок чүве кылыпкан болза, ол дээш шаг-ботка сеткил саргыыр чүве.

Уруглар өг-бүлезинге, оон кежигүннериниң аксындан кажан-даа дыңнаваан багай состерни көрүп, билип чорбааны үш-баш чок аажы-чаңны доора кижилерден дыңнай бээри, көре бээри кижиге ийи дакпыр аар, хомуданчыг болур-дур. «Бо шагның аныяктары ажыл кылыр хөңнү чок, корум-чуруму багай, аксы-сөзү ойда-кайда, культуразы куду...» дээш-ле баар болгай бис. Оларның ындыг болганынга кым буруулугул? Улуг кижилер, ада-иелер боттарывыс-тыр бис. Чижек: эрткен чылдың төнчүзүнде, көк-ле хүндүс бажыңывыс иштин оорлаттывыс. Оорнуң аңа кажан-бир черле долар чүве дээн. Удаваанда оор туттурган. Оор — мээң оглум шышкаш, чаа-ла чээрби хар ашкан оол болган. Ада-иези көдээде чурттап турар. Кайызы-даа школада башкылар. Бир хүн оолдуң (оларның атсывын адааш чоор мен) ада-иези суд албаның ажылдакчызы деп бир эр кижи эдертип алган бажыңывыска: «Билдириишкиниер деп алыр...» деп көрүңер, оглувус аарыг кижи. Силерге акша берээл...» деп келген. Оларның, ылангыя иениң төлү дээш дүвүрээн сеткилин билдивисте-даа, ужур-човүн чугаалааш, оларның саналын хүлээп албаан бис. Улуг уругларывыс бажыңга турган, ол бүгүнү дыңнаан. Арын-нүүрнү акша-биле садып болбас деп чүвени уругларывыс-даа, улуг боттарывыс-даа билир бис.

Ийиги чижек. Бо чыл эгезинде бир дыштаныр хүнде, кежээ бажыңывыска кодээде чурттап турар төрелдеривис болур уруус келген. Кайызы-даа

Мораль темазынга

шымырак ээрик. Соок-чарда, ам арта орай кежээ, хоорай черге ындыг байдалдыг каййын келгенин айтырдывыс. Эр кижиниң кады төрээн дуңмазының бажыңынга хүндүс келгеш, арагалааның, дуңмазының үнгүр сывырталканың эр кижи чугаалаан. А херээжен кижи чүве чугаалаар харык чок. Доңгандыр дээн сеткил-биле орун хостап, секперээже чытсын дээн, чугаа дыңнаар ужурдаа чок. Аас ажар-ла — «смайт-шорт». Уругларга дыңналбазын дээш оргал эжиин хаап кааш, кухнига кээп чем кыла бердим. Чүве кылдырар боор бе. Ийи ээрик боттары аразында шалышкаш турар. Ыыт-шимээн дендээн. Кожаларымдан човап, пат боор, хоруурумга, менче удур халдаар: «Хоорайда чурттап орар мен дээш, өзүурээва. Кызыл эвес дээрден башка, бис база-ла район төвү, улуг коданың чурттакчылары бис. Билдиң бе?..»

Канчап-даа чадашкаш, келген бажыңынче арай деп чорудупкан бис.

Бо ийи чижектен кандыг түңнел үндүрүп болурул? Бо дөрт ада-ие бежен хар четпээн кижилер. Баштайгылары —чоннуң ажы-төлүн эртем-билиглиг өөредип, чараш аажы-чаңга кижизидип чорур башкылар оглун канчаар кижизидип алганнары ол! Аңы оолдуң бодунуң улуг зуразы бе? Ийигилери — дөрт, беш ажы-төлдүң ада-иези, харындаа кырган-ава, кырган-ача. Аксы-сөзүн туттуптар шыдавас кылдыр ээрип алгаш, төрелдери-даа бол, боттарындан улуг улус бажыңынга келгеш, уруг-дарыг корүп турда, ындыг чаржыныг мөзүзүн көргүзери дээрге-ле. Чүгле боттарының чорүп алган ажы-төлүнге эвес, бүгү чаштарга, аныяктарга үлегер-чижек чок, эң багай аажы-чаң, турамык сеткил-хоон-дур. Ылангыя ава кижи ындыг бээрга, ажы-төлү кымдан үлегер алырыл, кымга илдээрил, бүзүрээрил. Садик назылыг чаштарның ада-муна «майттаныр», үендээн сөстер эпна чорууруңуң үлетери чогум-на ындыг иелер, адалар ол-дур. Чаш кижи сөстүң багайын, чаражын ылгап шыдавас, ол чүгле өттүнер. Өттүнүп алганы оолежок бүдүштен кандыг кижи болуру билдингир ышкажыл.

Адын-сывын адавазымза-даа, чижекке алганым ада-иелер дег, амгы салгалга үлегер чок, ажы-төлүнүң салым-хуузу дээш үезинде сагыш салбайн, шөш соонда чулуруун чайып дээн ышкаш, айыыл-халап болу бергенде, ам кээп бажын шаштынар чорууvустан богун зораан чарлыылынар. Чүгле өг-бүлеге эвес, кажа-даа чораш, ада-ие деп хүндүлүг адывыс бодаалынар, ажы-төлүвүске кижизиг үлегер-чижээвис көргүзээлинер. Орус улустуң «Чуну тарып алган сен, ону ажаар сен» дээн үлегер домаазының алыс утказын хандыр бодаалынар, бүгү талазын боттарывысты шуудуулээлинер, эргим ада-иелер!

Валентина САТ.
Кызыл хоорай.

Чүгле фактылар

БОТТАРЫ ТУТТУНГАН

Улуг-Хем районнуң ИХК-ның КАИ салбыры хынаарыбиле Тываның цемент заводунуң дирекциязынга хамаарыжыр, № 33-03 ТВЛ автомашинаны доктааткаш, пат кайгаан. Бирээде, машинаны кандыг-даа документизи чок Олег Распопов башкарып чораан. Ийнде, оон иштин долдур маграцтар, четкилер дыгын каан болган.

Ол-ла кежээ, май 15-те, Олегтиң ада-иези, эдип-чазаар колонияның начальниги подполковник Николай Распопов, паспорт столунуң начальниги Ирина Распопова олар оглунга болчуп аажок болганнар. Херек кырында факт бадыткаттынып турда, чүнү канчаар боор.

Олегтиң чугаазы-биле четкилеп хонар дээн даргалар өске машинага чораш, билдиртпейн барган. Ол четкилерни удаптар болза, Улуг-Хемниң 2-3-даа удаа кежир салып болур. Ынчизи-биле узун дургу бир километр ажа бээр.

Ам бо үеде балык-байлаң үүргенеи ковудеп турда, бо айның 25-ке чедир балыктаары хоруглуг.

Районда күрүне машиназы мунуп алгаш, эрге-дужаалын ажыглап балыктаар даргалар ковудээнин районда күрүне балык инспекциязының инспектору Михаил Новиков бистиң корреспондентивиске чугаалаан.

Кодур-оол ОЮН.

Эмчилерден сүме алыксадым

ХАРАМ БАЗЫРНЫГАРЫ ДЕП ЧҮЛ?

Бистиң ада-өгбелеривистиң чугаазындан дыңнаарга, шаандан тура, «Харам базырныктым» деп улус бо-ла чугаалай берген орарын чаңгыс эвес удаа дыңнаар чүве. Удуп чыдар үеде, чогум ол кижиниң организминге болу бээр эldeптиг болуушкун чүден болу бээрин, канчап ынчап баарын, кандыг таварылгада тыптып келирин мынча назынымда солун, сеткүүлдерден-даа, радио, теле көргүзүглерден-даа билип, дыңнап, чомуп, көрүп чадаан кижи мен.

Даап бодап оргага, кижиниң организминиң шагзырап турупканындан, ал-боттуң алыс кошкап баксыраанындан, удуп чыдып алганының эпчогундан, орун-дөжектиң туружунуң таарымча чогундан азы сыртыктың эмин эттир бедииниден, чок-ла болза эмин эттир чавызындан, ажыл, амыдыралдың азы амыдырал-чуртталганың аар бергезиндеп ындыг болур чадавас. Нерв системазының кошкааңдан азы шиңгээдип алган аъш-чеминиң шыңаа составындан, хан-дамыр эргилдезинде кандыг-бир хажыдыышкыннар азы өскерлиишкиннер болу бергениниден харам базырныгар таварылга болу бербээн бе? Бо айтырыгларның кайызы кижиниң организминге удуп чыдырда болу бээр таварылгага хамаарылыг боор болурул? Өске кандыг-кандыг дөрт тода харыылар, сүмелер барыл?

Кижиниң харам базырныгары деп чугаалаар, организминиң бо элдептиг болуушкунунуң онза чылдагааннарының дугайында эртемниг-даа өөредиинден, херек кырында практиканың-даа базыткаалыныңдан билип ап болур аргазы бар деп бодаар мен. Бо мындыг таварылганы чүге билип алыксап тур сен дээрге, мен бодум болганчок-ла харам базырныгар таварылгага бо-ла таваржы бээр кижи чорумн. Бо корткунчуг болгаш элдептиг боор турар организмниң болуушкунундан канчап адырлып алырын бо дап чор мен.

Бодумнуң организмимге херек кырында таваржып эрттирип чоруур бо болуушкунну билир шаам-биле бижиирге мындыг. Үк болуушкун кижи удуп чыдырда таваржыр чорду. Сагыш карангылап деп чугаалаар чүве бе, азы тыныш тындынмастап, албот шимчеттинместеп келир (билип чыдарымга тынып-даа чыдар ышкаш болгай сен). Чаңгыс салаанны-даа шимчедип шыдавас сен. Бүгү бодумну кандыг-бир коңнуг бижыг чүвеле чыпшыр тан кылдыр шарып, бектеп каапы биле домей. Ынчап кижиге дыка-ла коргунчуг байдал турустунуп келир. Өлүрүм олдур деп бодай бээр сен. Ол үеде бажыңда азы өгге олурган улустуң чугаазын белени тода дыңнап чыдар сен. Хоранныы канчаар ону. Оттурунтар кижи болза эки. Алгырар дээринге-даа алгыртынмас чорду. Чамдыкта харын бүгайнып девидеп чыдырында, улус билип каап-тар таварылгалар база турду-даар.

Организмниң шак мынчаар болу бээр таварылга байдалындан кижи өлүп болур бе? Чамдык кижилерниң улус чыткаш, одунмайн, ол-ла хевээр «кызыл-дустааны» ээзэп эвес таварылгалар база тургулаан болгай. Оон чыдаганы азы уржуу кижиниң организминиң бо элдептиг болу бээр байдалындан эвес ыйнаан?

Организмниң бо элдептиг болганчок-ла болуп таваржы бээр байдалын баш бурунгаар болдурбайн барып болур арга бар бе? Бо болуушкунга удур чүнү кылза эки түңнел болур ужурлугул? Мен кижиниң организминге таваржы бээр бо болуушкун ну анаа-ла оон чамчылы, кижи бүрүзүнге чиик эртер та, варылга деп санавас мен. Кижиниң дыштаныр, уйгузун хандыр алырынга шаптыктап турар бо чүүл болза, кижиниң ниити организминиң мааңгыя нерв системазын үрегдеп, оон таарымчалыг байдалга ажылдаарынга дыка-ла шаптыктап турар деп билип чоруур мен. Чүге дээрге мындыг байдал кижиниң организминге таваржып кээрге, ниити организм дыкала хилинчектенир болду. Организм шуут пат туруптар. Аар-берге байдалга таваржыр. Кижи бодап көөрге, организмге мындыг берге болуушкун нерв системазы-биле ковчуг сырый харылзаалыг, хамаарылгалыг боор. Организмниң бо болуушкунун эки ханы казып, өөренип, шинчилеп, үндезинниң тывар болза, бо талазы-биле тускай эртемниг кижилер эртем адын-даа камгалап ап болур аргазы бар чадавас. Мындыг таварылга организмге анаа эвес, кандыг-ла-бир элдептиг болуушкунун чылдагааның херек кырында барын херечилеп турар.

Моон мурнунда, алдан чылдар ортан үезинде, мындыг материалды солунче бижиникте, харыы келбээн. Менээ дузалап сүмелээр эмчилер турар болза, дыка-ла өөрүүр ийик мен. Манап артым.

Кенден-оол САРЫГЛАР.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

МАЙ 17

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Дрессировщик С. Богуслаев. 9.25 «Хадыныг арыг херечилеп тур». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүүнүм 2-ги сериязы. 10.20 «...Он алды харга чедир база оон-даа улугларга». 11.05 Илья Калер ойнаар (скрипка). 11.15 «Болунга болуп дузала». 12.00 ТМА. 12.15—13.35 «Князь Удача Андреевич». Уран-чечен фильм.

• • •

15.15 «Холчок чалгааранчыг төөгү». Уран-чечен телефильм. 16.20 Сонуургактарга. «Авто». 16.35 «Силерге, хоочуннар...». 17.50 Мультфильм. 18.00 «Харылзаа-шуулган». 18.30 ТМА. 18.45 Мультфильм. 19.00 Палестин айтырыын таарыштыр шиитпирлээр дугайында. 19.30 Дмитрий Маликов. 20.00 «Хадыныг арыг херечилеп тур». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45—01.00 «ВиД». Төнгенниң соонда (00.45)—«Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртен-тайлабырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 8-ки класс. 9.05 Англи дыл. Бирги чылы. 10.05 Англи дыл. Ийиги чылы. 10.35 География. 6-гы класс. 11.05 «Америкага он бир хонук». 11.35—12.40 Россия ТВ-зының программазы. 11.35 Өске аязылыг тема. 12.35 «Оркестрниң тывылганы». Музыкалыг видеофильмниң 2-ги сериязы. 13.40—15.30 Фильм-шии.

• • •

17.00—19.00 Россия ТВ-зының программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Уругларга фильм. 18.40 «Эквиенер!» Информация-публицистиг программа. 19.20 Медээлер. 19.30 Кызылдың телевидение студиязы 25 харлап турар. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Медээлер». Информастыг үндүрүлге. 20.15 «Тамчыктыг улунар, чаштар!». 20.30 Россияның парламент медээзи. 20.45 Бүгүдеге спорт. 21.00 «Үе». 21.45—00.35 Россия ТВ-зының программазы. 22.30 Хоглуг программа. 23.00 «Медээлер». Информастыг үндүрүлге. 23.15 «Костүр чылдагаан чок». Уран-чечен фильм. 00.35—02.00 «Ялта-91».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.15 Ажылдыр-тыныксыр чорук болур бе азы болбас бе? 3-кү эгези. 19.00 Россияның парламент медээзи. 19.15 Арена. 20.15 «Медээлер». Информастыг үндүрүлге.

УЖУРАЖЫЛГАЛАР БОЛУР

Кызыл хоорайның дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде өөренип турар Чөөн-Хемчик чурттуг студентилер болгаш сургуулдар-биле ук районнуң активиниң болгаш ада-иелер телээлекчилериниң ужуражылгазы болуруң баш удур дыңнадып тур.

Ужуражышкын бо чылдың май 21-де 14 шакта Политиктиг чырыдышкын бажыңынга болур.

• • •

«Тыва агроүлетпүр тускай монтаж» трестиң Кызылда тудуг чери

дараазында ажылдакчыларны ажылга чалап турар: чолаачылар, Т-150 тракторнуң трактористери, автоэлектрик, каңнакчы, кран болгаш экскаватор башкарыкчылары, токарьлар, слесарьлар, материал болуунуң улуг бухгалтери, санажылга бөлүүнүң бухгалтери.

Ажылдаан тускай чингелдеиг чылдары дээш телевизорни болгаш он үшкү шалыны тыпсыр.

Ажылдаар черде столовая бар болгаш ажылчыннарны тускай автобус-биле аргыштырар.

Тудуг чериниң адрези: Кызыл хоорай, Энергетиктер кудумчузу, бажың № 21, телефоннары 4-17-50, 4-12-69.

КОНЦЕРТТЕР

А. Б. Чыргал-оол аттыг Кызылдың уран чүүл училищезиниң студентилериниң отчёттуг концерти

училищениң улуг залынга 1991 чылдың май 22-де болур. Училищениң фортепиано, улусчу, үрер хөгжүм, клуб, сирижер-ыр, уран чүүл салбырларының чогаадыкчы программаларын концертке көргүзер. Кирери хостуг болгаш кызыкдааг кижилерниң шуптузун чалап турар. Эгелээри 17.00 шак.

Бо чылдың май 18-те республиканың хөгжүм-шии театрынга 14 шакта уругларның тайны школазының концерти болур.

• • •

М. Мейонуң, М. Эннекенниң «Кадайым—мегечи» деп американ комедия шиизиниң баштайгы көргүзүү

орус дылга 1991 чылдың май 19-та Тываның күрүнениң В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болур. Эгелээри 19 шак.

ҮРЕЗИН КЫЛДЫР АЖЫГЛАП БОЛУР

Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң Кызылдың садыг баазазы 1990 чылдың дүжүлдүнден белеткеттинген картофельди болгаш согунаны чеженн-даа бүдүрүлге болгаш албан-организация черлериниң коллективтеринге, совхозтарга база хамаатыларга садып турарын чарлап тур. Оларны арыглап аштап каан. Үрезин кылдыр ажыглап болур.

Бир кг. картофельдиң өртээ 10 копеек, согунаның — 2 рубль 50 копеек.

Айтырыгны дараазында адрестен билип ап болур:

Кызыл хоорай, Каменистая кудумчузу 15. Телефон №№ 3-32-63, 3-32-11.

УЖУРАЖЫШКЫН

Самагалдайның ортумак школазын 1966 чылда дооскаңнарның ужуражыышкыны бо чылдың май 25-те болурун дыңнадып тур.

• • •

Кур-Чер ортумак школазы 1981 чылдың доозукчуларын май 25-те 10 шакта болур сөөлгү конга байырлалынче чалап тур.

Школаның дирекциязы.

КОНКУРСТУГ ШИЛИЛГЕ

Кызылдың автотранспорт техникуму «Автомобильдер болгаш автоорук машиналарының септелгези», «Орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруу» деп эртемнер башкыларының конкурстуг шилилгезин эрттирип турарын чарлап тур.

Конкурстуң хуусаазы ол дугайында солуннарга чарлал үнген соонда бир ай болур.

Айтырыгны дараазында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу 415. Телефон №№ 2-27-80, 2-48-38.

ТУРГУЗУКЧУ КОНФЕРЕНЦИЯ

Кызылда болгаш республиканың районнарында чурттап турар чигир диабединден аараан кижилерни Политиктиг чырыдышкын бажыңынга 1991 чылдың май 21-де 16 шакта чыглырып дилеп турар. Тыва Диабет ассоциациязының тургузукчу конференциязын аваа эрттирер. Ассоциацияның сорулгазы — аарыг кижилерни эм-биле хандырарынга, профилактика талазы-биле консультация алырынга, методиктиг литература-биле, таарыжар аъш-чем хандырылгазынга дузалаары.

Оргкомитет.

КИНО

МАЙ 17-де

«НАПЫРАЛ»: «Разящие богомолы» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Пропал друг» 9.00, 10.20 «Аквалангн на дне» 12.00, «Я свершу правосудие» 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Слонёнок» 14.20, «Без царапины» (2 сериялыг) 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Танцуй, танцуй!» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Тысячелетие» (АКШ) 17.20, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор —3-43-34; ● оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25; ● советтер ажылының —3-34-98; 3-41-23; ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ● хова ажыл-агыйы — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ● чагаа килдизи — 3-39-02; ● очулга — 3-34-93; ● корректорлар—3-34-19; ● үндүрүкчүлер— 2-27-41; ● солун келбейн барганда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны.

Тираж 27815 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, лер полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 91.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
май
18
суббота
№ 89 (14589)

(Чагыдар өртээ 6 кеп.).
Садар өртээ 10 кеп.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ХУРАЛЫ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы А. И. Лукьяновтуң даргалааны-биле май 16-да Кремльге болган.

Эвилелдиң чаа Керээзиниң төлевилелинге хамаарыштыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталар комитеттериниң болгаш доктаамал комиссияларының, депутаттар бөлүктериниң база тус-тус депутаттарның киирген саналдарын чугаалажып көөр чурумунуң дугайында айтырыгны хуралга көрген.

ССРЭ чазаадың кризиске удур программазын боттандырары-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга чугаалажып көөр хоойлу төлевилелдериниң даңзызын Президиум тодаргайлаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бешки сессиязының ажылын уламчылаары-биле холбаштыр өске-даа айтырыгларны хуралга база чугаалажып көрген.

(СЭТА).

РСФСР-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

Үүрмектеп садар өртектерниң улгатканы-биле холбаштыр бичии уругларның база өөреникчи аныяктарның социал камгалалын күштелдирери-биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели 1991 чылдың май 15-те «Уругларның болгаш өөреникчи аныяктарның социал камгалалының талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган.

Дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлериниң столоваяларының чеминиң өртээниң өскени-биле бир студентиге онаалтыр 52 көпеектин, 1991 чылдың сентябрь 1-ден эгелээш 1 рубльди, профессионал өөредилге черлериниң сургуулдарынга—2 рубльди, ниити билиг школаларының өөреникчилеринге 41 көпеекти компенсация кылдыр бээрин доктаалда көрген.

Бир кижизи айда 135 рубльден ашпас орулгалыг өг-бүлелериниң бир болгаш ийи харлыг уругларынга садар сүт аймаандан кылган продуктуларның өртек-үнезин дуглаар немелде компенсацияны 1991 чылдың июль 1-ден эгелеп киирер.

Ол бүгү чарыгдалдарны республика бюджединден дуглаар деп, чазак доктааткан.

БЕШ ХУУЛУГ ҮНДҮРҮГНҮ РСФСР-ГЕ КҮШ ЧОК БОЛДУРГАН

ССРЭ Президентизиниң Чарлыын ёзугаар 1990 чылдың декабрь төнчүзүнде доктааткан үлетпүр болгаш аъш-чемниң кол бараанарын саткаяндан беш хуулут үндүрүгнү барык бүгү аъш-чем бараанарынга хамаарыштыр РСФСР-ниң бүгү девискээринге күш чок болдурган. Ол дугайында РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин Россия парламентизиниң палаталарының каттышкан хуралынга май 16-да дыңнаткан. Чогуур доктаалга республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев ат салган деп, ол чугаалаан. Спирт аймаанга, арыг кофеге, таакпы аймаанга, шоколад кылыгларынга хамаарыштыр беш хуулуг үндүрүг хевээр арткан.

(СЭТА).

Сүт-Хөл районнуң Сүт-Хөл суурну Суг-Аксы суур кылдыр эде адаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Сүт-Хөл районнуң Сүт-Хөл суурну Суг-Аксы суур кылдыр эде адаар.
2. Сүт-Хөл районнуң улус депутаттарының Сүт-Хөл кодээ Соведин улус депутаттарының Суг-Аксы кодээ Соведи деп адаар.
3. Бо Чарлыктың 1 пунктузун бадылап бээрин РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумундан дилээр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай
1991 чылдың май 13.

ДООЗУПКАН

Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхоз өшкү кыргылдазынче организастыг кирген. Кыргылда пунктузунуң эргелекчизи Өлег-оол Доңгактың удуртулгазы-биле 32 кижилиг звено 60 хүннерде 1870 баш сергелерни кыргып дооскан. Бир башка онаалтыр сергеден 1,2 кг эки шынарлыг дүктү кыргып алган. Бо сан эрткен чылдарга деңнээрге, эки көргүзүг.

Үр үеде өшкү кадарып келген кадарчылар Хомушку Чечек-оол 74, Сүрүң Делгер-оол 54, Хертек Бак-көк 82, Күргек Сейнек-оол 175 килограмм эки шынарлыг дүктү тус-тузунда планындан ажыр ап, тиилекчи болгулааннар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга район.

«Арат болгаш тараачын ажыл-агый дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузун күштүг болдуруп киирериниң чурумунуң дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. «Арат болгаш тараачын ажыл-агый дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузун ону хүлээп алган хүнден эгелеп күштүг болдурар.

2. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге, улус депутаттарының чер-чер Советтеринге дагзыры болза:

ук Хоойлуну боттандырар талазы-биле чогуур хемчеглерни бир ай хуусаада чугаалажып көөр болгаш хүлээп алыр;

ажыглаттынмаан төнчүттүнген капитал салыышкыннарны болгаш бюджет хөреңгилерин арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга күрүнениң талазындан дуза көргүзер сорулга-биле 1991 чылдың ийиги чартыында эде хуваар.

3. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң кодээ ажыл-агый талазы-биле доктаамал комиссиязы «Арат болгаш тараачын ажыл-агый дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң херек кырында кандыг ажыглаттынып турарын 1991 чылдың түңнелдерин барымдаалап, чугаалажып көөр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай, 1991 чылдың апрель 26.

„АРАТ БОЛГАШ ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫЙ ДУГАЙЫНДА"

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Хоойлузу

Бо Хоойлу Тыва АССР-ниң девискээринге арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны, оларның ассоциацияларын организастаарының болгаш ажыл-чорудулгазының экономиктиг, социал болгаш эрге-хоойлу үндезиннерин тодарадып турар.

Хоойлу хамаатыларга арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны тургузар эргени, ажыл-агый талазы-биле бот-тускайлаң чорукту, оларның ажыл-чорудулгазынга дуза көргүзерин, хостуг кооперастажыр дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарын болгаш эргелерин күрүнеден камгалаарын магадылап турар.

I БӨЛҮК

Ниити чүүлдер

1 чүүл. Арат болгаш тараачын ажыл-агый* дугайында билиишкин

1. Тараачын ажыл-агый дээрге юридиктиг эргелиг, бот-тускайлаң ажыл чорудар субъект болур, ол дээрге боттарының эт-хөреңгизин болгаш оларны бүгү назынының иштинде ээлеп, салгал дамчыдар ийикпе, азы арендалап алганы чер участоктарынга кодээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрерин, болбаазырадырын болгаш сайгарарын боттандырып турар тус хамаатылар, өг-бүле азы бөлүк кижилер болур.

2. Тараачын ажыл-агый болза экономиктиг ажыктыг чүүлдүң принциптеринге боттандырар хостуг ажылгыртывыгар чоруктуң хевири болур.

3. Өг-бүлениң күш-ажыл кылып шыдаар кежигүннери база ажыл-агыйны кады кылып турар өске-даа хамаатылар тараачын ажыл-агыйның кежигүннери деп санадыр.

4. Тараачын ажыл-агыйның удуртукчузу ажыл-агыйның билдилиг кежигүннериниң бирээзи болур. Тараачын ажыл-агыйның удуртукчузу бүдүрүлгелер, организациялар, хамаатылар болгаш күрүне органнары-биле харылзааларга ооң эрге-ажыктарын төлээлээр.

2 чүүл. Экономиктиг системага тараачын ажыл-агыйның турар чери

1. Тараачын ажыл-агый күрүне, коллективтиг, бот-тускайлаң болгаш өске-даа бүдүрүлгелер болгаш организациялар-биле кады экономиктиг системаның дең эргелиг звенозу болур.

2. Күрүне, хой-ниити болгаш кооператив органнарының талазындан тараачын ажыл-агыйның ажыл-агыйжы болгаш өске-даа ажыл-чорудулгазынга, ооң хоойлу негелделеринге үрээн таварылгадан аңгыда, холтаарлап киреоин болдурбас.

Тараачын ажыл-агыйның эргезин үрээн күрүне болгаш өске-даа органнарның ходелиншкиннериниң, а ол ышкаш ындыг органнарның тараачын ажыл-агыйга хамаарыштыр хоойлуда көрдүнген хүлээлгелерин болур-чогуурну-биле боттандырбааның түңнелинде тараачын ажыл-агыйга таварылган когаралдарны, а ол ышкаш чогуур үезинде алдынмайн барган олча-ажыкты ук органнар эгидер. Когаралды эгидер дугайында маргылдааны судка сайгарып көөр.

3. Тараачын ажыл-агыйның бүдүрүлгелер, организациялар, хамаатылар болгаш күрүне эргелеп башкарылгазының органнары-биле харылзаалары керээлерге, туда болгаш туда эвес санажылга операцияларының үндезининге тургустунар.

Күрүне экономиктиг бырааларны: чээлилер болгаш салыышкыннар талазы-биле хуу ставкаларын, үндүрүглерни, өртектерни, экономиктиг санкцияларны, күрүнениң тускай сорулгалыг акшаландырыышкыннарын, социал болгаш экология нормативтерин болгаш өске-даа чүүлдерни ажыглап тургаш, тараачын ажыл-агыйларны хөгжүдеринге дузалаар.

3 чүүл. Тараачын ажыл-агыйларның тургузукчу болгаш каттышкан ажыл-чорудулгазы

Продукция бүдүрер, болбаазырадыр болгаш сайгарар, материал-техниктиг хандырылга, тудуг, техника, суг ажыл-агыйы, ветеринария, агрохимия, консультация болгаш ачы-дузаның өске-даа хевирлериниң талазы-биле эки тура-биле каттыжып база кооперативтерге, ассоциацияларга, эвилелдерге болгаш өске-даа организацияларга кирип, а ол ышкаш кодээ ажыл-агыйга хамаарышпас бүдүрүлгелерни, каттыжыышкыннарны, консорциумнарны, банкыларны, страхование черлерин, ооң иштинде даштыкы партнерлар-биле каттышкаш, тургузуп база оларга кирип, өртек-үнелиг саазыннарны садып база садып ап болур. Олар адыларның база девискээр ассоцияцияларының, эвилелдериниң болгаш кооперативтериниң кежигүннери боор болур болгаш, а ол ышкаш кодээ ажыл-агый, үлетпүр болгаш өске-даа бүдүрүлгелер-биле керээлиг харылзааларны тургузуп болур.

* Мооң ынай тараачын ажыл-агый дээр.

II БӨЛҮК

Тараачын ажыл-агыйны тургузары

4 чүүл. Тараачын ажыл-агыйны тургузар эрге

1. Тыва АССР-ниң кодээ ажыл-агыйга ажылдап шыдаар дүрүмнүгзалыг, кодээ ажыл-агый талазы-биле тускай билиг-мергежилдиг азы тускай белеткелдиг эрткен бот-башкарлыышкын чоруур болган 18 хар четкен хамааты бүрүзү тараачын ажыл-агыйны тургузар болгаш чер участогун алыр эргелиг. Тараачын ажыл-агыйын тургузарын күзээн кижилер хой апарган таварылгада ол черде чурттап турар хамаатылар чер участогун бирги ээлчегде алыр эргелиг.

2. Чер участогу ооң эргезинге хамааржыр улус депутаттарының Соведи тараачын ажыл-агыйны тургузарын күзээн кижилерниң конкурс үндезининге шилип алыр эргелиг.

3. Тараачын ажыл-агыйны организастаар база чер алыр талазы-биле тургустунуп келген маргылдааларны колдуунда суд дамчыштыр сайгарып көөр.

4. Өг-бүлениң кайы-бир кежигүнүң тараачын ажыл-агыйны тургускан таварылгада, ооң арткан кежигүннери ажыл-агыйның ажыл-чорудулгазынга бүрүн азы кезиктеп тургаш киржир дугайында шиитпирни боттары хүлээп алыр.

5 чүүл. Чер участогун тыпсып бээриниң негелделери

1. Тараачын ажыл-агыйны чорударын күзээн хамаатының билдириишкининге үндезилээш, чер участогу ооң эргезинге хамааржып турар улус депутаттарының Совединиң шиитпири-биле ук хамаатыга бүгү назынының иштинде ээлеп, салгал дамчыдар чер участогун тускайлап бээр. Тараачын ажыл-агыйны чорудары-биле чер алган хамаатыларның кодээде чурттакчылыг черде турар бажыңының чанында чер участогу аңаа хевээр артып калыр.

Тараачын ажыл-агый бүдүрүлге сорулгаларынга чер участогун немей арендалап ап болур. Чер участогун арендага улус депутаттарының Советтери, түр үеде күш-ажыл кылып шыдавас апарган чер ээлекчизи, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринче албан эрттирери-биле келдирткен болгаш өөренип чоруй барган хамаатылар берип болур. Хамаатыларның черин арендага бээриниң хуусаазы беш чылдан ашпас ужурлуг.

2. Улус депутаттарының Советтери тараачын ажыл-агыйны чорудар дээн хамаатыга бүгү назынының иштинде ээлеп, салгал дамчыдар чер участогун күрүнениң доктааткан нормазынга дүүштүр халаска, а арендага ук нормадан хой хемчээлге берип болур.

Улус депутаттарының Совединиң черин бүгү назынының иштинде ээлеп, салгал дамчыдар дугайында үндүрген шиитпири ук участокту натурага (турар черинге) тускайлап бээринге болгаш чер алган эргени бадыткаан күрүне актызын тыпсып бээринге үндезин болур.

Арендалап алган эргени талаларның чарган керээзи бадыткаар, ону ук чер участогу ооң эргезинге хамааржып турар улус депутаттарының Соведи бүрүткээр.

3. Чер участогун колдуунда чаңгыс шөлге турар кылдыр тускайлап бээр. Тараачын ажыл-агыйны чорудары-биле чурттакчылыг черлер чоогундан чер участоктарын тускайлап бээрде, чоннуң ажыглап турар участоктарынга, хой-ниити ажыглап база мал кадарып турар черлерге, хөлдерге, хемнерге, оруктарга, парктарга, спорт объектилери кылган болгаш өске-даа черлерге дегбес.

4. Тараачын ажыл-агыйны чорударынга кайы хире хемчээлдиг чер участогун тускайлап бээрин улус депутаттарының Советтери тараачын ажыл-агыйның кежигүннериниң саны, ооң кандыг ажылга тускайлаттынганы база черниң кадастрда өртек-үнезин барымдаалап тургаш, дараазында хемчээлдерге тодарадыр:

— тараа болгаш мал чемнери бүдүреринге ажыглаар кодээ ажыл-агый черлерин — 200 га чедир:

— сүт бүдүреринге ажыглаар кодээ ажыл-агый черлерин—200 га чедир:

ооң иштинде тараа тарыыр черни—30 га чедир:

— эът бүдүреринге ажыглаар кодээ ажыл-агый черлерин—250 га чедир:

ооң иштинде тараа тарыыр черни—45 га чедир:

— картофель, ногаа, бахчи культураларын өстүреринге:

тараа тарыыр суггаттыг черни—10 га чедир;

— суггат чок черни—15 га чедир.

Тыва АССР-ниң Чер реформазының күрүне комитеди-биле дугурушканы ёзугаар аргыжары берге, ырак-узак болгаш бедик дагларлыг районнарда турар черлерден чер участогун тускайлап бээриниң хемчээлин өскертип болур эргени улус депутаттарының район Советтеринге тыпсыр.

5. Черни тускайлап бээри, черге күрүне актызын тургузары, чер-кадастр документациязын, чер таарыштырылгазын, арга-ыяш таарыштырылгазын чорудары, агрохимиктиг шинчилээшкиннерин болгаш хөрзүннүң экологтуг паспортун тургузары-биле холбаштыр үнген чарыгдалдарны бюджет хөреңгилериниң күсели-биле дуглаар.

Тараачын ажыл-агый (чер ээлекчизи) чер таарыштырылгазы-биле холбашкан ажылдарны боду чагыдар болгаш акшаландырар эргелиг.

6. Бүдүрүлге болгаш социал-амыдыралга ажыглаар объектилер чок боор турар девискээрлерге тараачын ажыл-агыйны организастап турар үеде баштайгы чарыгдалдарны: оруктар тударын, электри шугуму тургузарын, суг хандырылгазын кылырын, телефон харылзаазын тургузарын, чер таарыштырылгазын болгаш мелиорация ажылдарын чорударын күрүне бодунга алыр. Улус депутаттарының чер-чер Советтери чуртталга бажыңнарын болгаш бүдүрүлге объектилерин тудуп алырынга дузалажыр.

6 чүүл. Тараачын ажыл-агыйын чорудары-биле чер фондузун тургузарының чуруму

1. Тараачын ажыл-агыйын организастаары-биле улус депутаттарының районнар (хоорайлар) Советтери чер фондузун курлавыр черлерден, а ол ышкаш колхозтардан, совхозтардан база өске-даа чер ажыглакчыларындан, чер ээлекчилеринден эгидип алган черлерни күсели-биле тургузар. Эгидип алыр черлерге:

а) кодээ ажыл-агый ажыглалынга турган чер ээлечеттирилгезинден үнген азы үнези кудулаан кылдыр санаткан черлер;

б) айыттынган сорулгаларынга ажыглаттынмайн турар бүгү категорияларның черлери;

в) кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге берген болгаш бир чыл иштинде ажыглаттынмаан, а ол ышкаш кодээ ажыл-агыйдан аңгы сорулгаларга берген болгаш ийи чыл иштинде ажыглаттынмаан черлер;

г) арга-ыяш ажыл-агый бүдүрүлгелериниң арга-арыг база чадаң үнүш үнмээн болгаш кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге ажыглап болур черлер:

д) кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң соолгу беш чылда херек кырында дүжүткүр черлериниң кадастр үнелелин ёзугаар тодарадыр нормативтиг дүжүдүнден 20 ажыг хуу куду боор турар черлер хамааржыр.

2. Эде хуваары-биле илереттинген болгаш чер курлавырынче киирген черлерни совхозтардан, колхозтардан, бүдүрүлгелериниң, организацияларның база албан черлериниң дузалал кодээ ажыл-агыйындан, өске-даа бүдүрүлгелерден, албан черлеринден болгаш организациялардан улус депутаттарының чогуур Советтери хамаатылардан тараачын ажыл-агый тургузар дугайында билдириишкиннерниң кирген шаа-биле эгидип алыр. Ол черлерни эгидип алырынга чер ажыглакчыларының болгаш ээлекчилериниң чөпшээрели херек чок. Күрүнениң арга-арыг фондузундан черлерни эгидерин арга-арыг фондузунуң ээлекчизиниң чөпшээрели-биле кылыр.

3. Тараачын ажыл-агыйны организастаар чер фондузунга кодээ ажыл-агыйның санитарлыг негелделерге дүгжүр продукциязын бүдүреринге таарышпас черлерни киирбес.

7 чүүл. Тараачын ажыл-агыйын чорударынга чер курлавырындан чер участоктарын бээриниң чуруму

1. Тараачын ажыл-агыйны чорудар күзелин илереткен хамаатылар, доктаамал чурттаар кылдыр көжүп кээрлерни киирништирбишаан, чер участогун алырда чер участогунуң хамааржыры улус депутаттарының район (хоорай) Совединге эргежок чугула үндезилел-тайылбырлыг билдириишкинин киирер.

Билдириишкинге чер участогун ажыглаар сорулгазын, ооң төлевилей көрген хемчээлин база турар черин, күш-ажыл кылып шыдаарларын аңгы санавышаан, өг-бүле кежигүннериниң саның, а бир эвес арендага алыр болза, ажыглаар хуусаазын база айтыр.

Улус депутаттарының Соведи ол билдириишкинниң чер реформазының талазы-биле район комитединче чер хуваар талазы-биле материалдарны белеткээр кылдыр чорудар.

2. Чер участогун тускайлап бээр дугайында шиитпирни билдириишкин кирген хүнден ийи ай хуусаа иштинде улус депутаттарының район (хоорай) Соведи улус депутаттарының кодээ (суур) Совединиң санал-оналын барымдаалап тургаш хүлээп алыр. Шиитпир хүлээп алырының хуусааларын үрээн азы чер фондузунуң барының дугайында медээни чажырганы дээш буруулуг кижилерниң шуут боттарынга онаалтыр бир муңдан 3 муң рубль чедир хемчээлдиг торгаал хевирге административ хемчег онаар.

3. Улус депутаттарының район (хоорай) Совединиң чер участогу хүлээп бээриниден ойталааны шиитпирни улус судунга бадырыжып болур.

8 чүүл. Совхозтар база дузалал кодээ ажыл-агыйларның ажылдакчыларының, колхозтар кежигүннериниң тараачын ажыл-агыйын организастаарының онзагай талалары

1. Совхозтар, колхозтар, дузалал кодээ ажыл-агыйының коллективтеринге черни дараазында ийи вариантының кайы-бирээзин ёзугаар үлүглерге хуваап үлээр эргени бээр.

1-ги вариант. Черниң акшага үнезин тургузар.

Совхозтарның, дузалал кодээ ажыл-агыйларының ажылдакчыларынга, колхозчуларга кодээ ажыл-агый черлериниң өртек-үнезинде оларның үлүүн бадыткаан чер акциязын бээр. Акцияларның ээлери үлүг-орулгазын алган акцияларны салгал дамчыдар эргелиг.

2-ги вариант. Совхозтуң, дузалал кодээ ажыл-агыйының ажылдакчызының, колхозчунуң чер үлүүнүң хемчээлин коллективтиң шиитпири ёзугаар тодарадыр болгаш чогуур документ-биле шынзыдар. Чер үлүүн салгал дамчыдып болур. Ону арыг орулганың кезиин хуваай үлеп турда барымдаалап болур.

2. Совхозтуң, дузалал кодээ ажыл-агыйының ажылдакчызы, колхоз кежигүнү бүрүзү, ооң иштинде пенсиялап үнген болгаш ол ажыл-агыйга 10 чылдан эвээш эвес ажылдааннар, а бир эвес инвалид апарганы-биле пенсияже үнген болза, стажындан хамаарылга чокка, бүдүрүлге фондуларының өртек-үнезинге үлүг-киржилгелиг болур эргелиг. Совхозтуң дузалал кодээ ажыл-агыйының ажылдакчызының, колхоз кежигүнүнүң үлүүн ажыл-агыйга ажылдаан стажынга база күш-ажылчы салыышкынынга дүүштүр тодарадыр. Ону коллективтиң хуралы бадылаар. Айыттынган түңге акцияны бээр азы кандыг-бир өске документ-биле шынзыдар.

3. Совхозтуң, дузалал кодээ ажыл-агыйының ажылдакчызы, колхоз кежигүнү аңаа күш-ажылчы коллективтиң азы бүдүрүлгениң администрациязының чөпшээрежилгези чокта безин ооң составындан үнер болгаш тараачын ажыл-агыйны тургузуп алыр эргелиг. Тараачын ажыл-агыйынга улус депутаттарының район (хоорай) Совединиң шиитпири-биле ооң кежигүннериниң чер үлүүнүң хемчээлинге азы акцияларының өртек-үнезинге дең хемчээлдиг кылдыр онаажыр чер участогун бээр. Бот-тускайлаң ажыл-агый чорудары-биле тускайланып үнген кижи болуунуң чер участогунуң хемчээлин аренда күсели-биле улгаттырып ап болур. Чер участогун колдуунда-ла чаңгыс черде турар кылдыр тускайлаар, а билдириишкин ээзи чөпшээрежир болза, бажын чанының дузалал болгаш бүдүрүлге чер участоктары кылдыр тудуп болур.

Участокту аргалыг-ла болза ажыл-агый тургузуп турар хамаатының бажыңының чоогунга үндүрүп бээр ыңчалдажок өске ажыл-агыйларның база совхозтуң, колхозтуң кезектериниң аңгылаңнап-башкалаңнаан болдурбас.

Чер үлүүнүң (акциязының) ээзи ооң салгалынга дамчыдып бээр эргелиг. Совхоз, колхоз, дузалал ажыл-агыйы кижиге ол пенсияже үнүп турда, ажылдакчының күзээни-биле ооң чер үлүүнүң өртээн (акцияларын) үш чыл хуусаа иштинде кезиктеп-чамдыктап төлеп бээр хүлээлгелиг.

Пенсияже үнүп турар ажылдакчы болуунуң чер үлүүн (акцияларын) өске ажылдакчыга садыптар эргелиг. Тараачын ажыл-агыйын тургузуп алыр сорулга-биле совхозтан, колхоздан, дузалал кодээ ажыл-агыйдан үнүп турар ажылдакчыга совхоз, колхоз, дузалал кодээ ажыл-агыйы ооң үлүүнүң (акцияларының) күсели-биле бүдүрүлге чепсектерин бээр азы үлүүн (акцияларын) садып алыр хүлээлгелиг. Бир эвес совхоз, колхоз, дузалал кодээ ажыл-агыйы ындыг аргазы чок болза, тараачын ажыл-агыйының чер үлүүнүң өртээниң хемчээлинге банкыдан чээли алырының магадылакчызы болур болгаш ол чээлини ажыглааны дээш хуусаа эгидер ужурлуг.

4. Совхозтарның, дузалал кодээ ажыл-агыйларының ажылдакчылары, колхозтар кежигүннери хамаатылар оларның составындан үнгеш, тараачын ажыл-агый тургузар күзелин илереткен таварылгада билдириишкин киирер, аңаа олар боттарынга хамааржыр чер үлүүнүң (акцияларының) өртек-үнезин, чер участогунуң кайы хире шөлдүг боор болуруң, каяа турарын, эт-херекселиниң даңзызын айтыр. Совхоз, дузалал кодээ ажыл-агый, колхоз хамаатының билдириишкинин бир ай хуусаада сайгарып көөр болгаш ону протокол-биле азы бүдүрүлгениң удуртукчузунуң (колхоз даргазының) дужаалы-биле, а ол ышкаш кодээ (суур) Совединиң бижик-биле кады материалдарны улус депутаттарының район (хоорай) Совединге дамчыдып бээр. Ол чогуур шиитпирни бир ай хуусаада хүлээп алыр. Бо айтырыгны сайгарып көөрүнүң болгаш шиитпир хүлээп алырының хуусааларын үрээн таварылгада буруулуг кижилерниң шуут боттарынга хамаарыштыр бир муңдан үш муң рубль чедир түңге торгаал онаар. Колхозтуң, совхозтуң, дузалал кодээ ажыл-агыйының составындан үнер күзелдиг кижилерге ол бүдүрүлгелер тодаргай чер участогун бээриниден ойталаар болза, улус депутаттарының район (хоорай) Соведи чер участогунуң турар черин боду тодарадып бээр эргелиг. Чер участогун тускайлап бээриниден ойталаан таварылганы судка сайгарып көөр.

9 чүүл. Тараачын ажыл-агыйын бүрүткээри

1. Тараачын ажыл-агыйын чер участогун назыны-биле салгал дамчыдып ээлээр эргени тывыскан күрүне актызын бергениниң азы арендалап алган керээге ат салган соонда улус депутаттарының район (хоорай) Соведи бүрүткээр.

2. Бүрүткээн соонда тараачын ажыл-агыйы юридиктиг эрге-байдалдыг арын апаар: банк албан черинге санажылга саның болгаш валюталыын-даа санныг киириштир өске-даа саннарны ажыдар; өске бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери-биле база хамаатылар-биле ажыл-агыйжы харылзааларны тудар; бот-тускайлаң бараннар бүдүрүкчүзү кылдыр барымдаалаттынып көрдүнер.

3. Улус депутаттарының район (хоорай) Соведи тараачын ажыл-агый бүрүзүнге бүрүткел карточказын ажыдар, кодээ (суур) Соведи ону ажыл-агый дептеринге киирер.

III БӨЛҮК

Тараачын ажыл-агыйын чорудуп турар хамаатыларның черни ажыглаар талазы-биле эргелери болгаш хүлээлгелери

10 чүүл. Тараачын ажыл-агыйны чорудуп турар хамаатыларның эргелери

1. Тараачын ажыл-агыйын чорудары-биле салгал дамчыттынып, бүгү назынының иштинде ээлээр ёзу-биле чер алган хамааты дараазында эргелерлиг болур:

а) черге бот-тускайлаң ажыл-агый чорудар;

б) чер участогунда бар руда эвес казымал байлактарны, торфту, арга-арыгны, суг объектилерин, чер адаандыг дус чок сууң, а ол ышкаш черниң өске-даа ажыктыг шынарларын ажыл-агыйының херегцелинге доктааттынган чурум ёзугаар ажыглаар;

в) чурттаар черни, бүдүрүлгениң, хүн бүрү амыдыралдың тудугларын база өске-даа тудугларны кылыр;

г) доктааттынган чурум ёзугаар суггарылга, кургадылга, культуртехниктиг болгаш өске-даа мелиорация ажылдарын чорудар, бойдус камгалаарының негелделеринге дүүштүр хөөлбектерни болгаш өске-даа суг шыгжамырларын кылыр;

д) улус депутаттарының Советтерин дамчыштыр доктааттынган чурум ёзугаар чер участогун орнаар;

е) түр када ажыл кылып шыдавас, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге албан эрттирери-биле келдирткен база өөренип чорупкан таварылгаларда чер участогун азы ооң кезиин арендага бээр;

ж) чер участогун салгал дамчыдып бээр;

з) чер участогун күрүне албадал-биле хуваап алганда, алдынмайн барган олча-ажыкты киириштир чарыгдалдарын болгаш карылгазын эгиттирип алыр.

2. Арендада тараачын ажыл-агыйын чорудары-биле чер участогу алган хамаатының эргелери мындыг болур:

а) черни аңаа берип турда, салган негелделер ёзугаар ажыглаар;

б) доктааткан чурумну база аренда керээзинде айыткан ёзугаар чер участогунда бар руда эвес казымал байлактарны, торфту, арга-арыгны, суг объектилерин, чер адаандыг дус чок сууң, а ол ышкаш черниң өске-даа ажыктыг шынарларын ажыглаар;

в) аренда керээзинге дүүштүр чурттаар черни, бүдүрүлгениң, культура амыдыралдың бар тудугларын база өске-даа ту-

(Төнчүзү 2-ги арында).

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Хоойлузу

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арынга).

дугларны кылыр;

г) үр хуусаалыг арендалыг таварылгада чер участогун азы оон кезиин түр үеде ажыглаары-биле дамчыдар;

д) аренда берикчиниң күзели-биле керээни хуусаазы четпээнде - ары соксатканда, оон иштинде чер участогун күрүнениң болгаш хөй-нийтиниң херегледиинге хураагаанда алдынмаан олча-ажыкты киириштир чарыгдалдарын болгаш карылгазын эгиттирип алыр.

3. Тараачын ажыл-агыйын чорудары-биле участок алган хамааты дараазында чүүлдерниң онуу кылып алыр эргелиг: оон тарып алган чүүлдери, тарып каан көдээ ажыл-агый культураларны болгаш үнүштери, ажаап алганы көдээ ажыл-агый культураларны болгаш ону сайгарарындан орулга; тудуглар, продуктулуг болгаш ажылчын мал, куш, көдээ ажыл-агыйның болгаш өске-даа техника база дериг-херекселдер, транспорт аймаа, херекселдер болгаш өске-даа эт-хөреңги.

4. Күрүне органнары, бүдүрүлгелер, организациялар, хамаатылар тараачын ажыл-агыйны чорудуп турар хамаатыларның эргелерин база хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын сагыыр хүлээлгелиг. Тараачын ажыл-агыйы, оон кежигүннери өске кижилерниң база организацияларның эргелерин болгаш хоойлунуң камгалалында турар эрге-ажыктарын хажытпас болур ужурлуг. Тараачын ажыл-агыйының эргелерин боттандырарының талазы-биле маргылдааларны суд шиитпирлээр.

11 чүүл. Тараачын ажыл-агыйын чорудуп турар хамаатыларның хүлээлгелери

Тараачын ажыл-агыйын чорудар чер алган хамааты дараазында хүлээлгелерлиг болур:

а) черни берген сорулгазынга дүүштүр бүдүрүкчүлүг ажыглаар, оон үнүш-дүжүткүрүн бедидер, черлерни камгалаар талазы-биле чогуур хемчеглерни боттандырар, бодунуң ажыл-агый чорудулгазының түңнелинде ук девискээрге экология байдалының баксырай бээрин болдурбас;

б) чер үндүрүүн болгаш чер дээш аренда төлевирин ай-шаанда киирип турар;

в) өске чер ээлекчилериниң болгаш чер эдилекчилериниң эргелерин үрбес;

г) улус депутаттарының район Совединге черлерниң байдалының болгаш ажыглалының дугайында медээлерни, а ол ышкаш чер кадастрын чорударынга эргежок чугула медээлерни чогуур үезинде киирген турар;

д) черлерниң үнүш-дүжүткүрүн чавызатканы дээш когаралды доктааттынган чурум ёзугаар эгидер;

е) бойдус, төөгү болгаш культура тураскаалдарының камгалалдыг зоналарын ажылдаарын азы оларга өске-даа саадар чедирерин болдурбас;

ж) күрүнениң топография, геодезия тудугларын база демдектерин үрээрин азы адырып чок кылырын болдурбас.

Тараачын ажыл-агыйын организастаары-биле арендага болгаш ээлээри-биле берген чер участогун хуваап болбас.

Хүлээлгелерде көрдүнген чүүлдерни хажыткан таварылгада тараачын ажыл-агыйының удуртукчузунга күштүг болуп турар хоойлулар ёзугаар харысаалга онаар.

12 чүүл. Чер дээш төлевир

1. Чер дээш төлевирни чер үндүрүү азы аренда төлевири кылдыр тыртар, ону чер участогунуң хемчээлинден, шынарындан база оон турар черинден хамаарыштыр оон кадастр үнелелин барымдаалап тодарадыр.

Тараачын ажыл-агыйының ээлеринде турар чер участогу дээш чер үндүрүүн тыртар, а арендазындаазындан — аренда төлевирин тыртар.

2. Чер участогу дээш үндүрүг онаарының хемчээл-нормазын болгаш чурумун Тыва АССР-ниң хоойлужудулга актылары-биле доктаадыр.

3. Улус депутаттарының район (хоорай) Советтери чер үндүрүүн база аренда төлевирин тыртарынга чиигелделерни кезек үеде оларны тыртарын долузу-биле азы кезик-чамдыын хостаар, төлээрин соңгаарлаар, хемчээл-нормазын эвээжедир хевирлиг кылдыр доктаадып болур. Бедик дагдыг болгаш аргыжары берге черлерде көдээ ажыл-агый черлерин шиңгээдип ап турар тараачын ажыл-агыйларын чер дээш төлевир кылырындан долузу-биле хостаан турул болур. Оларның сайгаарылтуралы экология талазы-биле арыг продукцияны дээш садып алыр өртектерни бедидип болур.

Чер үндүрүүн болгаш аренда төлевирин тараачын ажыл-агыйны бир дугаар организастаан хамаатыларда, а ол ышкаш көдээ ажыл-агыйга таарыштыр чаа-ла шиңгээдип ап турар чер участоктары дээш үш чыл хуусаада тыртпас.

4. Чер дээш төлевирлер бюджеттерже кирер болгаш олар чүгле черлерни хамгаалаарынга, шынарын экижидеринге, чер таарыштырылгазынга, ук хемчеглерни боттандырарынга ээлекчилерни болгаш арендаторларны деткииринге ажыглаар.

5. Улус депутаттарының чер-чер Советтери чер дээш төлевир кылыр алган акша-хөреңгини ажыглап турарының дугайында үндүрүг төлекчилериниң мурнунга чыл сайында отчёдун бээр хүлээлгелиг.

13 чүүл. Черлерни ажыглап турарын хынаары

Черлерни ажыглап турарын күрүне талазындан хынаарын улус депутаттарының Советтери, Тыва АССР-ниң Чер реформазының талазы-биле күрүне комитеди болгаш оон чер-черде органнары күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр чорудар.

IV БӨЛҮК

Тараачын ажыл-агыйының эт-хөреңгилери

14 чүүл. Эт-хөреңгиниң составы болгаш ону тургузары

1. Тараачын ажыл-агыйының эт-хөреңгизи болза чурттаалга болгаш ажыл-агый тудуглары, мелиорация тудуглары болгаш өске-даа тудуглар, продуктулуг болгаш ажылчын мал, куш, көдээ ажыл-агыйның болгаш өске-даа техника болгаш дериг-херекселдери, транспорт аймаа, херекселдер болгаш ажыл-агый база өске-даа ажыл-чорудулганы боттандырарынга эргежок чугула эт-хөреңги болур.

2. Тараачын ажыл-агыйының эт-хөреңгизи дараазында чүүлдерден тургустунар:

— тараачын ажыл-агыйының акша болгаш материал хөреңгилери;

— продукция сайгарганындан, бүдүрген ажылдардан, ачы-дузадан, а ол ышкаш күш-ажыл чорудулгазының өске-даа хевирлеринден алган орулгалар;

— үнелиг саазыннардан орулга;

— банк кредиттери болгаш өске-даа кредиттер;

— бюджеттен дотация;

— бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш хамаатыларның бергени дедир эгитпес болгаш ачы-буян кылып берген дадывыры, дузаламчызы;

— күштүг болуп турар хоойлужудулганың хоруваан турары өске-даа чүүлдер.

15 чүүл. Эт-хөреңгиниң ээлери, ажыглаары болгаш баш миниири

1. Тараачын ажыл-агыйының эт-хөреңгизи нийти үлүг өнчүзү болур эргени ёзугаар оон кежигүннеринге хамааржыр. Тараачын ажыл-агыйының кежигүннериниң чангыс үн-биле шиитпирлээни таварылгада эт-хөреңги нийти каттышкан өнчү боол болур.

2. Тараачын ажыл-агыйының эт-хөреңгизин оон кежигүннери боттарының аразынга дугурушканы ёзугаар ажыглаар. Эт-хөреңгини баш миниириниң талазы-биле дугуржулганы тараачын ажыл-агыйының удуртукчузу азы бүзүреттирген кижи-даа кылып болур.

Эт-хөреңгиниң ажыглаарының болгаш баш миниириниң оон өске чурумун ол эргежок чугула апарганда дугуржулга ёзугаар доктаадыр.

3. Тараачын ажыл-агыйының кежигүннериниң бирээзи оон составындан үнгенде, кол акша-хөреңгини хуваап болбас. Эт-хөреңгиниң аңаа онаашкын кезээн (акша салыышкынын, үлүгүн, хуузун) акша-хөреңги-биле чедир төлеп болур эт-хөреңгиниң үлежиириниң болгаш компенсацияны төлеп бээриниң чурумун тараачын ажыл-агыйының бүгү кежигүннериниң аразынга дугурушканы, а бир эвес ол болдуумас болза, суд дамчыштыр доктаадыр. Ол үеде компенсацияны төлеп бээриниң хуусаазы беш чылдан эртпес болур ужурлуг.

4. Тараачын ажыл-агыйы аңаа хамаарышкан өнчү эргелиг эт-хөреңгилерни бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш хамаатыларга садар болгаш дамчыдып бээр, солужар, арендага дужаар эргелиг.

5. Тараачын ажыл-агыйы бүдүрүлгелерден, каттыжыышкыннардан, организациялардан болгаш хамаатылардан эт-хөреңгини садып алыр азы арендага алыр эргелиг.

6. Тараачын ажыл-агыйының эт-хөреңгизин күштүг боол турар хоойлужудулганың ёзугаар эки тура ёзуга үндезилээш, камгалаттынар (страхование).

16 чүүл. Тараачын ажыл-агыйының бүдүрүлге ажыл-чорудулгазы

Чер участогун ээлээр эргеге үндезилеттинген тараачын ажыл-агый бодунуң хуузунда эрге-ажыктарын барымдаалааш, бодунуң ажыл-чорудулгазының үг-шиин, структуразын болгаш бүдүрүлгеге хемчээлин боду тускай тодарадыр. Ол ажыл-агый көдээ ажыл-агыйның продукциязын бүдүрүп үндүрерин, болбаазырадып кылырын болгаш сайгарарын ажыл-чорудулгазының кол хевири болдурбушаан, күштүг боол турар хоойлужудулга-биле хоруваан ажыл-чорудулганың кандыг-даа хевирин кылып чорудуп болур.

17 чүүл. Тараачын ажыл-агыйның продукциязын сайгарарының чуруму

1. Тараачын ажыл-агыйы бодунуң бүдүрген продукциязын баш миниир болгаш бир эвес ону керээ ёзугаар өскээр саарбаан болза, бодунуң күзээни-биле күрүнениң белеткел организацияларынга, колхоз рыногунга, күрүне болгаш кооперация четкилеринге, өске-даа херегленкчилерге ону садып сайгарар эргелиг.

2. Продукцияның шынарының, санитарлыг негелделериниң болгаш өске-даа чергениң талазы-биле күштүг боол турар нормативтерни сагыыры тараачын ажыл-агыйынга албан болур.

3. Тараачын ажыл-агыйы кылып, бүдүрген продукциязынга өртектерни боду доктаадыр.

4. Күрүне болза тараачын ажыл-агыйының чугула херегледиинин турар стандарттыг дугаар шынарлыг бүгү продукциязын күрүнениң садып алыр, дугуржулга ёзугаар болгаш өске-даа өртектерни ёзугаар шуптузун хүлээп алыр хүлээлгелиг.

5. Тараачын ажыл-агыйының бүдүрген продукциязын доктааттынган чурумну ёзугаар төлевир-биле даштыкыже чорудар, а ол ышкаш даштыкы херегленкчилер-биле садыглажып орнажыр.

18 чүүл. Тараачын ажыл-агыйының материал-техниктиг хандырылгазы

1. Тараачын ажыл-агыйы оон чогумчалыг ажылдаарынга эргежок чугула материал-техниктиг курлавырларны күрүнениң хандырылга организацияларының системазындан, оон иштинде тараачын ажыл-агыйларга тускай берген фондуларның күзели-биле совхозтарга болгаш колхозтарга күштүг боол турар өртектер ёзугаар садып алыр. Үе-түс ажыл-агыйларның аайы-биле фонд улуг болгаш лимиттиг курлавырларны тараачын ажыл-агыйларның бот-башкарылгазының органнары, ассоциациялары, эвилелдери азы өске-даа черлери хуваар.

Материал-техниктиг курлавырларны чорудуп бээрин хандырылга органнары боттандырып чорудар. Оон аңгыда, олар материал-техниктиг курлавырларны кандыг-даа бүдүрүлгелерден болгаш организациялардан, колхоз рыноктарындан, чоннан, а ол ышкаш күрүнениң болгаш кооперативтиг-даа үүрмектен садар садыг четкилеринден садып ап база болур.

2. Тараачын ажыл-агыйга хамаарышкан тракторларны, көдээ ажыл-агый техниказын болгаш дериглелерин, чүък автомобильдерин күрүнениң агросервис бүдүрүлгелери болгаш организациялары совхозтарга, колхозтарга күштүг боол турар мөөңнеп садар өртектерни, тарифтерни ёзугаар, а ол ышкаш дугуржулга ёзугаар совхозтар, колхозтар, хамаатылар септээр болгаш техниктиг ажаалга-хандырылгазын кылыр.

3. Чедери берге, ырак-ыяк, бедик даг-даштыг одар-белчиир черлерни ажыглап турар тараачын ажыл-агыйлар материал-техниктиг хандырылганы бирги ээлчегде алыр эргелиг болур.

19 чүүл. Тараачын ажыл-агыйының акша-хөреңгизи

1. Тараачын ажыл-агыйының акша-хөреңгизи продукцияны (ажылдарның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң), чээлилерниң, бюджеттен акшаландырылгазының, халас дузаламчыларның болгаш өске-даа дөстерниң күзели-биле четчелеттинип тургустунар.

2. Тараачын ажыл-агыйлар акша-хөреңгини кадагалаар болгаш санажылганың, чээлиниң болгаш касса санаашкынның ажылдарын кылыры-биле валюта-биле катай-хаара, банкыга санажылганың болгаш өске-даа агар санарны ажыдар эргелиг.

3. Тараачын ажыл-агыйының бюджетке төлевирлери-биле катай-хаара бүгү санажылгаларын санажылга документилериниң кирериниң календарлыг ээлчээн ёзугаар (төлевир хуусаалары келгенде) кылып чорудар.

4. Тараачын ажыл-агыйының акша-хөреңгилерин үндүр бижиирде, чүгле оон чөпшээрели болгаш судтуң шиитпирин барымдаалаар.

20 чүүл. Тараачын ажыл-агыйга чээли тыпсыры

1. Тараачын ажыл-агыйы чээли тыпсырының негелделерин айыткан дугуржулгаларга үндезилээш, күрүне болгаш коммерция, оон иштинде кооператив-даа банкыларының берген чээлизин ажыглаар эргелиг.

2. Тараачын ажыл-агыйының алган чээлизин баш удур салыышкын-биле болгаш хүлээлгелерин күүседириниң өске-даа хевирлери-биле дедир эгидер. Чээлини чогуур үезинде эгитпээн таварылгада банк албан чери суд дузазын дилевейн, баш удур магадылаары-биле хүлээп алганы эт-хөреңгини сайгарар болгаш ону сайгарганындан кирген акшаны өре төлээринге киириштирер эргелиг.

Баш удур магадылал салыы кылдыр негелде хоойлужудулгазын ёзугаар хавыртынмас эт-хөреңгиден аңгыда, бараан-материалдыг үнелиг чүүлдерни, бүдүрген продукцияны болгаш чээли алыкчызының өске-даа эт-хөреңгизин хүлээп алыр.

3. Бир эвес продукция алыкчылары (херегленкчилер) чээли хөреңгизин ажыглааны дээш хуу төлээр болза, тараачын ажыл-агыйлар оларга продукцияны чорудуп бериш, ажылды кылып, ачы-дузаны көргүзүп болур.

Тараачын ажыл-агыйы организацияларның, бүдүрүлгелерниң болгаш хамаатыларның продукциязын чээли ёзугаар садып алыр, оларның ажылдарын болгаш ачы-дузазын ажыглаар эргелиг.

4. Улус депутаттарының Совети тараачын ажыл-агыйларга халас материалдыг дузаламчыны түс чер бюджетиниң күзели-биле көргүзер азы ажыл-агыйны хөгжүдеринге чарыгдалдарны дугаары-биле тараачын ажыл-агыйларга хуу чок чээлини тыпсыр эргелиг.

21 чүүл. Тараачын ажыл-агыйга үндүрүг онаары

Тараачын ажыл-агыйындан алыш-чем үндүрүүн колхозтардан, совхозтардан болгаш көдээ ажыл-агыйның өске бүдүрүлгелеринден дег ышкаш, күрүнениң садып алыр өртектерин ёзугаар хоойлужудулгада доктааткан чурум-биле хавырар.

Чаа организастаттынып турар тараачын ажыл-агыйындан үш чыл иштинде ынчаан чем үндүрүгнү тыртпас.

22 чүүл. Тараачын ажыл-агыйга күш-ажыл

1. Бүдүрүлгеге эргежок чугула апарган таварылгаларда Тыва АССР-ниң күштүг боол турар хоойлузун ёзугаар хөлезилээр күш-ажылды ажыглаарын чөпшээрээр. Хөлезилээр күш-ажылдың негелделерин хамаатылар-биле оларның күш-ажылын ажыглаар дугайында керээге айыткан туруп болур.

2. Оларның күш-ажылын ажыглаар дугайында керээни чарган хамаатыларның ажыл төлевирип хүн бүрү чарыгдалдарның составынга киир санаар болгаш бирги ээлчегде чурум ёзугаар боттандырып чорудар. Ол дугайында онза дугуржулга чок болза, ындыг төлевир тараачын ажыл-агыйының ажылының түңнелдеринден хамаарышпас, ынчалза-даа күрүне бүдүрүлгелеринде шак-ла ындыг профессияларның ажылдакчыларыныындан куду болбас ужурлуг.

3. Тараачын ажыл-агыйының удуртукчузу кижи бодунун ажыл-агыйының кежигүннеринге болгаш оларның күш-ажылын ажыглаар дугайында керээ чарган хамаатыларның ажылының айыыл чок болур негелделерин хандырар хүлээлгелиг.

4. Тараачын ажыл-агыйга күш-ажылдың харылзааларын ол ажыл-агыйның кежигүннери доктаадып тургузар.

5. Тараачын ажыл-агыйының кежигүннериниң болгаш оларның күш-ажылын ажыглаарының дугайында керээ чарган хамаатыларның күш-ажыл стажының дугайында демдеглел бижимелдерни тараачын ажыл-агыйының удуртукчузу күш-ажыл дептеринге киир бижиир болгаш ону бүрүткээн черин ёзугаар улус депутаттарының чер-чер Советтери бадыткаар.

23 чүүл. Тараачын ажыл-агыйынга учёт болгаш отчёттуг болуру

1. Тараачын ажыл-агыйы бодунуң ажылының чарыгдалдарының болгаш түңнелдериниң учёдун кылып чорудар.

2. Тараачын ажыл-агыйының черин ажыглап, ажылдаарының, күрүне чээлилерни ажыглаарының, үндүрүглер төлээриниң, күш-ажыл камгалалының талазы-биле, мал аарыгларын, үнүштер аарыгларын болгаш хоралакчылар тыптып кээрин баш удур болдурбазының, бойдусту камгалаар дугайында хоойлужудулганы сагыырының талазы-биле ажыл-чорудулгазынга контрольду күрүне органнары боттандырып чорудар.

24 чүүл. Тараачын ажыл-агыйының харысалгазы

Керээде айыткан хүлээлгелерни, чээли-санажылга болгаш үндүрүг салыгла-чурумун, продукцияның шынарынга негелделерни үрээни, ажыл-агыйны кылып чорударының өске-даа негелделерни үрээни дээш РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң күштүг боол турар хоойлуларында айыттынган эт-хөреңги харысалгазын тараачын ажыл-агыйы бүрүнү-биле чүктээр. Экология талазы-биле хоралыг продукцияны биле тура сатканы дээш тараачын ажыл-агыйның удуртукчузунга административтиг азы кеземче харысалгазын онаар.

25 чүүл. Тараачын ажыл-агыйының кежигүннериниң күрүне социал страхованиези болгаш социал хандырылгазы

1. Тараачын ажыл-агыйының удуртукчузу болгаш өске-даа кежигүннери дең эрге-биле күрүнениң социал страхованиезин ажыглаар. Страхование дадывырларын тараачын ажыл-агыйының кежигүннериниң ажылдап алганы акшазының (орулгазының) бүгү түңүн барымдаалап төлээр. Тараачын ажыл-агыйны хөгжүдери-биле холбашкан херек кырында чарыгдалдарны орулгага киир санавас.

2. Тараачын ажыл-агыйларының кежигүннериниң күрүнениң социал камгалалыгын — страхование дадывырын РСФСР-ниң «РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында» Хоойлузу-биле доктаадыр.

3. Тараачын ажыл-агыйынга күрүнениң социал камгалалының страхование дадывырларын төлээриниң чурумун РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаадыр.

4. Тараачын ажыл-агыйларның кежигүннери «РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун ёзугаар пенсия алыр эргелиг. Пенсия алыр үеде тараачын ажыл-агыйынга ажылдаан бүгү үени оларның нийти стажынга киир санаар.

5. Тараачын ажыл-агыйларның кежигүннери түр үеде күш-ажыл кылыр аргазы чок апарганда ажылчыннар, албан-хаакчылар болгаш колхоз кежигүннери-биле бир дөмей, күрүне страхованиезиниң талазы-биле дузаламчыларны база хандырылганың өске-даа хевирлерин ажыглаар. Тараачын ажыл-агыйлар кежигүннери болуп турар херээженнер оон аңгыда иштенгени база божуур дээш шөлээлерни, ол ышкаш ажылдап турар херээженнер-биле бир дөмей, өске-даа шөлээлерни болгаш чиңгелделерни алыр.

6. Ажыл-агыйларның кежигүннериниң болгаш оларның күш-ажылын ажыглаар дугайында керээ чарган хамаатыларның тараачын ажыл-агыйынга ажылдаан үезин күш-ажыл дептеринде болгаш ону бадыткап турар документилерде бижимелдер социал страхование талазы-биле дадывырларны төлээни бадыткап турар болза, нийти болгаш үзүктел чок ажыл стажынга киир санаар.

7. Тараачын ажыл-агый кежигүннериниң болгаш оларның күш-ажылын ажыглаар дугайында керээ чарган хамаатыларның күш-ажылчы ажыл-чорудулгазының учёдун тараачын ажыл-агыйлары бот-тускайлаң чорудар.

8. Тараачын ажыл-агыйларның кежигүннеринге оон мурнунда доктааткан пенсияларны долу хемчээли-биле хевээр арттырар.

9. Оларның күш-ажылын ажыглаар дугайында керээ чарып алган, хүлээлгезин күүседип ажылдап турган хамаатыларга тараачын ажыл-агыйының кежигүннери бертик-межелди таварыштырган азы кадыын баксыраткан таварылгада ук хамаатыларга чедирген когарал дээш тараачын ажыл-агый материалдыг харысалганы хүлээр.

26 чүүл. Черни салгаалга дамчыдып бээри

Тараачын ажыл-агыйы чорудуп турар хамааты кижиниң чер участогун тараачын ажыл-агыйының өске кежигүннери-биле дугуржуп-чөпшээрешкенин ёзугаар ол ажыл-агыйның кежигүннериниң бирээзинге салгал ёзузу-биле дамчыдып бээр.

Ындыг кижилер тывылбаан болза, чер участогун тараачын ажыл-агыйы чорудар күзелин илереткен, өлген кижиниң өнчү-хөреңгизиниң салгакчыларының бирээзинге бо Хоойлунуң 1 пунктузунуң 4 чүүлүнде негелделеринге дүүштүр дамчыдып бээр. Ындыг ээлээн каш салгакчылар тывылган таварылгада чогуур чер участогу оон эргезинде турар улус депутаттарының Совети салгакчы кижини конкурс ёзугаар шилип алыр.

Чер участогун салгал ёзугаар алырда, кымга-даа мурнай бээр дугайында маргылдааларны суд шиитпирлээр.

Тараачын ажыл-агыйын чорудар күзелдиг салгакчылар чок болур болза, чер участогун хууда дузалал ажыл-агыйы чорударынга доктааткан хемчээлдерин ёзугаар бир болза, чурттаалга бажыңы тудары-биле азы хууда сад болгаш мал ажылы чорудары-биле салгал ёзугаар дамчыдып бээр.

Тараачын ажыл-агыйын чорударын уламчылап турар салгакчылар чер участогун салгал ёзугаар алган таварылгада күрүне каайлызы төлевес.

27 чүүл. Тараачын ажыл-агыйының өнчү-хөреңгизин салгап алыры

1. Тараачын ажыл-агыйының удуртукчузу азы кежигүнү өлген таварылгада оон өнчүзүнүң кезиин бо Хоойлунуң 3 пунктузунуң 15 чүүлүнде айыткан чурумну ёзугаар салгал дамчыыр ёзу-биле дамчыдып бээр.

2. Тараачын ажыл-агыйын чорударын уламчылап турар салгакчылар салгал ёзугаар алган өнчү-хөреңгизи дээш күрүне каайлызы төлевес.

3. Өнчү-хөреңгини салгал ёзугаар алырын бо Хоойлуга немешпир негелде хоойлужудулгазы база таарыштырар.

V БӨЛҮК

Тараачын ажыл-агыйларының ассоциациязы

28 чүүл. Тараачын ажыл-агыйларының ассоциациязы

1. Ассоциацияны тускайлаң тараачын ажыл-агыйларын каттыштырган азы оларның коллективтериниң шиитпирлээнин ёзугаар совхозтарны, колхозтарны эде организастаан таварылгада тургузуп болур.

2. Ассоциация болза оон киржикчилериниң бадылаары Уставка үндезилеп ажылдаар юридиктиг албан чери болур эргелиг, бүдүрүлгелерге хамаарыштыр ам күштүг боол турар хоойлужудулгада көрдүнген чурумну ёзугаар улус депутаттарының район (хоорай) Совединге күрүне ёзузу-биле бүрүткедир.

3. Ассоциацияда кирип турар тараачын ажыл-агыйлар тускайлаң чоруун хевээр арттырар, чер участоктарын алыр болгаш юридиктиг албан чери болур эргелиг, оларга бо Хоойлу база күштүг болур.

4. Мурнундагы совхозтарның, колхозтарның, көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң баазазынга тараачын ассоциацияларын бо Хоойлуда доктааткан чурум ёзугаар өнчү-хөреңгини баш удур үлешкен, а ол ышкаш чер участоктарын дамчыдып берген таварылгаларда тургузар.

5. Тараачын ажыл-агыйлар ассоциациязын тургусканының баштайгы үш чылының дургузунда орулгалардан үндүрүг төлээринден ону хостаар.

29 чүүл. Тараачын ассоциациязының эргелеп башкарылгазы

Тараачын ассоциациязының эргелеп башкарылгазының дээди органы болза, оон киржикчилериниң — тараачын ажыл-агыйлар баштыңчыларының нийти хуралы болур.

Ассоциацияның нийти хуралы күүсээри хүлээлгелерин болгаш ассоциацияның ажыл-чорудулгазын хүн бүрүде таарыштырып боттандырар ассоциация чөвүлелин соңгуур.

Таарыштырылга чөвүлели эргежок чугула апарганда ассоциацияны эргелеп башкарарының ажылчы аппаратын тургузуп болур.

30 чүүл. Тараачын ассоциациязының бүдүрүлге-ажыл-агый ажыл-чорудулгазы

1. Бодунуң орулгаларын боттандырары-биле тараачын ассоциациялары дараазында эргелерлиг болур.

коммерция, сан-хөө болгаш, чээли, техниктиг хөгжүлде талазы-биле оон киржикчилериниң аразында дугуржулгалыг нийти хөделиишкиннерин боттандырар;

эки тураның шинчилээшкиннериниң күсели-биле сан-хөө хөреңгилерин болгаш материалдыг курлавырларны ассоциациядып тургузар, чамдык бүдүрүлге-ажыл-агый хүлээлгелерин төптүдер;

оон киржикчилериниң аразында харылзааларны санажыр өртектерниң, тарифтерниң, расценкаларның дузазы-биле таарыштырар.

2. Ассоциацияның коллективтиг (үлешпес) өнчүзү боол турар эт-херекселдерниң өртээ азы аңаа хамааржыр акцияларның пакеди оон бүгү киржикчилериниң эт-сениниң өртээниң азы ассоциацияның бүгү акцияларының өртээниң 40 хуузундан ашпас болур ужурлуг.

3. Эки тура ёзуга үндезилээш, ассоциажыткан сан-хөө хөреңгилериниң чылда ортумак түңү сөөлгү үш чылда оон киржикчилериниң каттышкан орулгаларының чылда ортумак хемчээлиниң 10 хуузундан ашпас ужурлуг.

4. Бир эвес Уставта көрдүнмээн болза, а ол ышкаш кажан ассоциация магадылакчы боол турар таварылгаларда тараачын ассоциациязы оон киржикчилеринде байдал дээш, а оон киржикчилери ассоциацияда байдал дээш харысалга хүлээвес.

31 чүүл. Ассоциациядан үнери болгаш ону дүжүрери

1. Чардынган керээлерге дүүштүр, оон киржикчилериниң мурнунга хүлээлгелерин арттырбышаан ассоциация киржикчизи тараачын ажыл-агый оон үнүп болур.

2. Ассоциацияны оон киржикчилериниң шиитпирин ёзугаар дүжүрер, ассоциацияны дүжүрерин бүдүрүлгени узуткаар талазы-биле ам күштүг боол турар хоойлужудулгада доктааткан чурум ёзугаар боттандырар. Ассоциацияның коллективтиг (үлешпес) өнчүзү болур эт-херекселдер ассоциацияны дүжүрген соонда артып каар болза, Ассоциацияның Уставынга дүүштүр оон киржикчилеринге үлеп бээр.

VI БӨЛҮК

Тараачын ажыл-агыйының ажыл-чорудулгазын соксадыры

32 чүүл. Тараачын ажыл-агыйының ажыл-чорудулгазын соксадырының негелделери

Тараачын ажыл-агыйының ажыл-чорудулгазы дараазында таварылгаларда соксадыр:

а) чер участоктарын көдээ ажыл-агый сорулгаларынга бир чыл дургузунда ажыглаваанда;

б) оон ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында шиитпирни тараачын ажыл-агыйының кежигүннери хүлээп алганда;

в) ажыл-агыйның ажыл-чорудулгазын уламчылаар күзелдиг ук ажыл-агыйның кежигүнү азы салгакчызы артпаанда;

г) чер участоктарын черниң үрелип баксыраарынга чедирип кээр аргаларны ажыглаан таварылгада;

д) чер участогун Хоойлуда доктааткан чурумну ёзугаар күрүнениң болгаш хөй-нийтиниң херегледиинге ажыглаары-биле хураап алганда;

е) буурап дүшкен таварылгада.

ж) аңаа ажылдап турганнар Тыва АССР-ден үнүп чоруткан-да.

33 чүүл. Тараачын ажыл-агыйының ажыл-чорудулгазын соксадырының чуруму

1. Тараачын ажыл-агыйының ажыл-чорудулгазын соксадырының дугайында шиитпирин судка көөр.

2. Доктааткан чурумну ёзугаар тараачын ажыл-агыйының чер участогун күрүнениң болгаш хөй-нийтиниң херегледиинге ап бээрин оон күзелин ёзугаар, оон-биле дең үнелиг чер участогун тускайлап берген соонда, чер участогун ап турар бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар чаа тускайлап берген черге чурттаалга, бүдүрүлге болгаш өске-даа объектилерни тудуп бергенде база ажыын чидиргениниң киириштир чарыгдалдарын болгаш карылгаларны долу хемчээлге эгиткен соонда улус депутаттарының Совети шиитпирлээр.

3. Тараачын ажыл-агыйының ажыл-чорудулгазын соксаткан таварылгада, оон эт-хөреңгизин оларның күш-ажылын ажыглаар дугайында керээ чарган хамаатыларның күш-ажылын төлээринге, бюджетке төлевирлерге, банкылардан алган чээлилерин эгидеринге, өске-даа кредиторлар-биле санажырынга ажыглаар. Артып калган эт-септи болгаш оларны садып-саарганындан алдынган акша-хөреңгини нийти өнчү кылдыр камгалап арттырар азы үлежир.

4. Арат азы тараачын ажыл-агыйының ажыл-чорудулгазының соксаттынганының бүгү таварылгаларында улус депутаттарының чер-чер Советтери азы черниң чаа ажыглакчызы черни ээлеп турганының үезинде черниң үнүш-дүжүткүрүн херек кырында бедидикенинге үндүрген чарыгдалдарны мурнунда чер ээлекчизинге долузу-биле эгидип бээр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың апрель 26.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттарынга Азас № 112 соңгулда округунга округтуң соңгулда комиссиязы дараазында кандидатураларны бүрүткээн:

Дугур Седеней Баранович 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тоора-Хем» совхозтуң директору, Кызыл хоорайда чурттап турар.

Монгуш Сыкырбай Ырышевич 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң киллис эргелекчизи, Кызыл хоорайда чурттап турар.

Чооду Кара-оол Күшкеевич 1936 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Сыдымчыгаш» солунунуң харысалгалыг секретары, Кызыл хоорайда чурттап турар.

ЧАА АССОЦИАЦИЯ

Үлетпүр, тудуг, транспорт, харылзаа, садыг организацияларындан база ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг шинчилелдер ... тургустунган эки тура ассоциациязының тургузукчу хуралы дүүн Кызылга, Политиктиг чырдынышкын бажыңынга болуп эрткен.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң бирги секретары А. И. Ванжа инициативтиг бөлүктүң өмүнээзинден ук хуралды ажыткан.

Ажылдың ажыктыын бедидеринге, бүдүрүлге-техниктиг херегледин продукциязынга болгаш чоннуң херегледи барааннарынга республиканың улус ажыл-агыйының болгаш чоннуң херегледин бүрүн хандырарын чедип алырынга дуза чедирери, рынокче шилчилге үезинде бараан бүдүрүкчүлериниң эргелерин болгаш эрге-ажыын камгалаар талазы-биле хемчеглерни боттандырып чорудары чаа тургустунган ассоциацияның кол сорулгазы боол турар.

Ассоциацияның Уставының төлевилелин аңаа чугаалажып көрген, бадылаан. Ассоциацияның кежигүннери боол турар организацияларның дугуржулгазынга ат база салдынган. Ассоциацияны бүрүткээш, оон президиумун, президиумунуң составын болгаш даргазын ол хуралга соңгаан.

(Бистиң корр.)

ИДЕГЕЛИМ ОДУ ӨШТҮ

Чоокта чаа Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ээлчеглиг сессиязы болуп эрти. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың ханы анализтиг, долу илеткелин аажок кичээнгейлиг дыңнааш, сеткилимниң хомудап артып калганының дугайында бижиксей дир мен.

Илеткелде кирген хойжулар дугайында кезекте оларның пенсияже үнериниң, ажыл төлевириниң, мал турлагларын электри чырыы, суг-биле хандырарының, эмнелге, садыг айтырыгларының, чурттаар оран-сава болгаш чунар-бажыңнар тударын дүргедедириниң дугайында чүүлдер чок болду.

Республикада 500 ажыг хойжу 55 хардан өрү назылыг деп илеткелде айыткан чорду. Моон соңгаар хой ажылынга кымнар ажылдаарыл деп айтырыг боду-ла тургустунуп келир ышкажыл. Малчыннарның хандырылгазы багай турда, аныяктар хой малдап үнмес дээрзинге бүзүрелдиг мен.

Бир дугаар малчынның үнүп турар аныяктарга, өгнү, инектиң халас бээр деп доктаал 1989 чылда үнген болгай. Ынчалза-даа оон дугайында тайылбыр ажылын кым-даа чорутпаанындан ону билир кижилер ховар, а совхозтар ону билбээчеңнеп эрттирип боттандырарынче далашпайн турарлар. Оон уламындан мал кадарып турган чамдык аныяктарның суурларже катап кожуп кирип турарын көрүп тур бис.

Оон аңгыда, аренда болгаш арат ажыл-агыйлар бот-баш-картынар дээн чүүлдерже үш-баш чок далажып, бодамча чок ажылдаанывыстан мал ажылында контроль болгаш хынала кошкадыр-ла конгаан. Оон уламындан мал бажы өспестээн, оон өлүп-хораар чоруу көвүдеп турар. Бот-башкарылга-ла дээш шупту чүвени суда салыптар болзувусса, мал ажылының байдалы улам баксыраар дээрзинге бодум хуумда бүзүрелдиг мен. Район-даа даргалары, республика-даа удуртукчулары малчыннарга барбас, оларның ажылынга тоомча чок турда, республикада малдың баш саны 150 муң бажы хораны харымдаа эвээш деп бодаар мен.

Ам бо ажы-чем, идик-хеп болгаш өске-даа херегледиг чүүлдерниң өртээ талыгыр өзүп, малчыннарның ажылының төлевири бичии хевээр боол чыдып каап турар үеде, хоокуй малчыннарның хой кезиниң пенсияга чедир чурттаары-даа берге-ле боор. Пенсиязынга четпейн, чырык-чылыг бажыңнар көрбейн, «ушкулап» каап болур. Хойжуларның пенсияже үнер хуусаазын инижилер-биле деңнеп, ол айтырыгны база катап көдүрүп көрзе кандыг ирги?

Сверлов ХАЙЫН.
Эрзин районунуң «Чаа орук» совхозтуң хойжузу.

АВТОНОМНУГ РЕСПУБЛИКАЛАР МЕДЕГЛЕЛ КЫЛГАН

1991 чылдың май 12-де Кремльге ССРЭ Президентизи М. С. Горбачёв-биле болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин-биле Россия Федерациязының составында кирип турар республикаларның Дээди Советтериниң Даргалары ужуражышкын эрттирген дээрзин парлалгага дыңнаткан болгай. Аңаа Эвилел керээзин белеткээриниң болгаш аңаа ат салырының айтырыглары чугаалашкан.

Ук ужуражышкын ССРЭ Президентизиниң эвилелдешкен төс республикаларның — РСФСР-ниң, Украинаның, Белоруссияның, Узбекистанның, Казахстанның, Азербайджанның, Таджикистанның, Кыргызстанның болгаш Туркменистанның удуртукчуларының чуртта байдалды экижидер база кризисти ажып эртер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында кады кылган Медеглелиниң соонда болган. Ужуражышкынның киржикчилери чуртта байдалды сайгарып көргеш, дугурушпутунган кады ажылдажылганы боттандырарын, ылаңгыя чоокку үеде Эвилел керээзиниң төлевилелин ажылдап кылырын доозарын, ол дугурушпутунган документиге үстүнде адаттынган республикаларның делегацияларын ат салып болурун эргежок чугула деп санаан.

Ол кады кылган Медеглел 1990 чылдың апрель 26-да хүлээп алганы «ССР Эвилели болгаш федерация субъектилерниң аразында бүрүн эргелерни аңгылаар дугайында» ССРЭ Хоойлузун хажыдып, РСФСР-ниң улус депутаттарының III ээлчег чок Съездизиниң кол оргазын хүлээп алганы «Эвилел керээзиниң болгаш аңаа ат салыр чурумунуң дугайында» доктаалга дүүшпейн турарын барымдаалааш, ССР Эвилелиниң Федерация чөвүлелиниң кежигүннери, он алды республикаларның удуртукчулары 1991 чылдың май 7-де боттарының ужуражышкынынга Медеглел кылган.

Мурнунда автономнуг турган 16 республикаларның удуртукчулары Эвилел керээзинге боттарының бүрүн эргелиг делегациялары киржип, ССР Эвилелиниң субъектизи болганда ат салыр күзелдиин Кремльге май 12-де болган ужуражышкынга баалыткаанаар.

Ук Медеглелди бөгүн парладывыс.

ССР Эвилелиниң Федерация чөвүлелиниң кежигүннериниң, республикаларның Дээди Советтериниң Даргаларының Медеглели

Бистер, ССР Эвилелиниң Федерациязы чөвүлелиниң кежигүннери, он алды республикаларның — Абхазияның, Башкирияның, Бурятияның, Кабардин-Балкарияның, Калмыкияның, Карелияның, Коми ССР-ниң, Марий ССР-ниң, Мордовияның, Соңгу Осетияның, Татарстанның, Тываның, Удмуртияның, Чечен-Ингушетияның, Чувашияның, Якут-Саха ССР-ниң удуртукчулары 1991 чылдың май 7-де болган боттарывыстың ужуражышкынывыска ССРЭ Президентизиниң болгаш эвилелдешкен төс республикаларның күрүне эргезин чагыргазының дээди органнарының удуртукчуларының 1991 чылдың апрель 23-теги «Чуртта байдалды экижидер болгаш кризисти ажып эртер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында кады кылган Медеглелин чугаалажып көргеш, дараазында чүүлдү медеглээрин чугула деп санап тур бис.

ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш эвилелдешкен төс республикаларның удуртукчуларының кады кылган Медеглелин политиктиг дугуржуушкунну чедип алырынче болгаш бистиң чуртувусту кризистен үндүреринче чугула базым кылдыр, бүгү политиктиг болгаш хөй-ниити шимчээшкиннериниң кады ажылдаарынче кыйгырыг кылдыр үнелеп көрүп тур бис. Ол шиитпирлерге дүүштүр бистер, бо Медеглелге ат салган ССР Эвилелиниң Федерация чөвүлелиниң кежигүннери база ажылдаар сорулгалыг бис.

Эвилелдиң чаа Керээзин дүрген чарар чорук ССР Эвилелинде байдалды чогумчалыг болдурарынга идиг бээр дээрзи-биле ужуражышкынның киржикчилериниң чөпшээрежип турар болгаш ооң төлевилелин чоокку үеде доозар дугайында саналды деткип тур. ССР Эвилелиниң Федерация чөвүлелиниң шиитпирин өзугаар бо чылдың март 9-та парлаттынган Эвилелдиң чаа Керээзиниң төлевилели 27 республикаларның бүрүн эргелиг төлээлекчилериниң чөвүлел хуралының бир деминг туружун илергейлеп турар. Бо төлевилелде республикаларны эвилелдешкен болгаш автономнуг деп аңгылаваайн, бистиң республикаларывыстың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны хүлээп көрүп турар. Эвилел референдумунуң үезинде бистиң чуртувустуң улустары дең эргелиг боттогуннаан республикаларның Эвилели дээш бадылаан.

Чогум-на ынчангаш бистер Эвилел керээзин чүгле ол ужуражышкынга киришкен республикаларның төлээлекчилери ат салыр дээн кады кылган Медеглелге, а ол ышкаш ССР Эвилелиниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң деткээн Эвилел керээзиниң концепциязын эде көөр дээн оралдажышкыннарга чөпшээрешпейн турар ужурувус ында.

Кады кылган Медеглел ССР Эвилелиниң 1990 чылдың апрель 26-дагы «ССР Эвилели биле федерация субъектилериниң аразында бүрүн эргелерни аңгылаар дугайында» Хоойлузун, бистиң республикаларывыстың Федерациязын — ССР Эвилелиниң субъектизи болур күрүне-эрге хоойлу байдалдарын коскузу-биле бызыглап турар ССРЭ-ниң өске-даа хоойлуларын хажыдып турар. Бо бүгү актылар болза, керээ чорудулгазынга болгаш Эвилел керээзинге ат салырынга бүгү республикаларның киржилгезиниң эрге-хоойлу үндезинин боор турар. Ук Медеглел РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок III Съездизиниң кол оргазын хүлээп алганы «Эвилел керээзиниң болгаш аңаа ат салырының чурумунуң дугайында» доктаалынга, республикаларның Дээди Советтериниң Эвилел керээзиниң төлевилелин деткээн шиитпирлеринге чөрүшкек болуп турар.

Бистиң республикаларывыстың салым-чолунга амыдыралчы ужур-дузалыг айтырыгларны бистиң-биле дугурушпайн, хүлээп алырын болдурбас ужурлуг деп санап турар бис. ССР Эвилелиниң субъектилериниң дугайында айтырыгны албан өзугаар структураларындан дашкаар, ССР Эвилелиниң хоойлуларын херекке албайн шиитпирлеп болбас. Бо талазы-биле кады кылган Медеглелди Эвилел керээзин чарарын өөн-биле узамдыктырып турары деп көөр апаар-дыр.

Эвилел керээзинге атты бистиң төлээлээн республикаларывыс канчаар салырыл, республикалардан кирген делегациялар составы-биле бе, азы бот-тускайлан бе дээрзин республикаларның боттарының Дээди Советтери ажыктарлыг болгаш демократтыг арга-биле шиитпирлээр. Айтырыгны чүгле ынчаар шиитпирлээрге ССР Эвилелиниң-даа, Россия Федерациязының-даа политиктиг болгаш социал-экономиктиг туруштуг чорууну бызыглаарының үнезиин болур.

ССР Эвилелиниң Федерация чөвүлелиниң кежигүннери, республикаларның Дээди Советтериниң Даргалары:

Башкир ССР	М. РАХИМОВ.	Мордва ССР	Н. БИРЮКОВ.
Бурят ССР	С. БУЛДАЕВ.	Соңгу-Осетин ССР	А. ГАЛАЗОВ.
Кабардин-Балкар ССР	В. КОКОВ.	Татар ССР	М. ШАЙМИЕВ.
Калмык ССР	В. БАСАНОВ.	Тыва АССР	Ч.-Д. ОНДАР.
Карел АССР	В. СТЕПАНОВ.	Удмурт Республика	В. ТУБЫЛОВ.
Коми ССР	Ю. СПИРИДОНОВ.	Чечен-Ингуш ССР	Д. ЗАВГАЕВ.
Марий ССР	В. ЗОТИН.	Чуваш ССР	А. ЛЕОНТЬЕВ.
Абхаз ССР	В. АРДЗИНБА.	Якут-Саха ССР	М. НИКОЛАЕВ.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Төнчүзү. Эгези № 88 «Шында»).

СҮТ-ХӨЛ РАЙОНДАН

Каң-оол Хүреңмаа Хөөкүйооловна — Сүт-Хөл ортумак школазының башкызы.

Монгуш Болат Дугуржапович — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң экономика реформазының талазы-биле комиссиязының даргазы.

Монгуш Сендиш Селбиковна — Сүт-Хөл ортумак школазының өөредилге эргелекчизи.

Ондар Билчинмаа Кончуковна — Сүт-Хөл ортумак школазының башкызы.

Ондар Клавдия Борбак-ооловна — Сүт-Хөл ортумак школазының башкызы.

Ондар Маадыр-оол Саспык-ович — районнуң киночетки дирекциязының киномеханиги.

Ондар Хүрен-оол Салбагарович — районнуң спорт комитединиң даргазы.

Сарыглар Эрес-оол Шойдунович — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң культура килдизиниң чолаачызы.

Карл Маркс аттыг совхозтан

Дангыт Сарыг-Баштыг Хомушкуевич — пенсионер.

Ондар Нюра Сотчуташовна — пенсионер.

Ондар Сенди-Сюрюн — Бады-Байыровна — пенсионер.

Ондар Уйнук Дазагарович — пенсионер.

Ооржак Серен Күдерековна — инек кадарчызы.

Сат Сиилия Сереновна — пенсионер.

«Октябрь 30 чылы» совхозтан

Куулар Александр Демчи-Сүрүнович — электрик.

Куулар Моча Сундуй-ооловна — малчын.

Куулар Хамааты Мыйын-ооловна — хойжу.

Монгуш Арандуу Даваасевна — ажылчын.

Монгуш Кызыл-Уруг Кендиновна — хойжу.

Монгуш Хожуй-оол Биче-оолович — малчын.

ЭРЗИН РАЙОНДАН

Ага Бобура Самаевич — Ленин аттыг совхозтуң ажылчыны.

Бамба Бады Шыыраповна — Ленин аттыг совхозтуң кол зоотехниги.

Банзай Кама Хертековна — агроүлетпүр каттыжыышкынының кол агроному.

Буду Каптагай Быратович — Ленин аттыг совхозтуң чолаачызы.

Дадаа Иван Данзырынович — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң саң килдизиниң ревизор-контролеру.

Дөмүр-оол Уйнук-оол Дордумович — агроүлетпүр каттыжышкынының башкаар чериниң даргазы.

Дондук Анатолий Лажысевич — Ленин аттыг совхозтуң механизатору.

Доржу Соян Давыкович — Ленин аттыг совхозтуң малчыны.

Кара-оол Харалбаа Салаевич — улус депутаттарының район Совединиң даргазының оралакчызы.

Куулун Доржатмаа Ламажаповна — Ленин аттыг совхозтуң ажылчыны.

Мангар Соскал Маажыевна — Нарын суурда участок эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Өөвей Назылмаа Доондаевна — Ленин аттыг совхозтуң ажылчыны.

Оюн Серенбил Шыырапова — районнуң төп эмнелгезиниң санитарказы.

Сагды Ношпу Самдановна — районнуң төп эмнелгезиниң ажылчыны.

Сүгдүров Доржу Шожулапович — агроүлетпүр каттыжыышкынының кол экономизи.

Уржук Ижи Дамбаевич — Ленин аттыг совхозтуң малчыны.

Чыпсымаа Доржу Бегзиевич — агроүлетпүр каттыжышкынының кол инженери.

Чыпсынак Бады Дамбаевич — агроүлетпүр каттыжышкынының кадр талазы-биле специализи.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы

Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.

1991 чылдың май 6.

Телевидение

Понедельник

МАЙ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Контакт». 9.20 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары (Индонезия). 9.25 «Тоянчы автобус». Уран-чечен фильм. 11.00 Мультфильм. 11.15 А. Шенберг. Симфониктиг шүлүглел. 12.00 ТМА. 12.15 Футбол дорнуулалы. 12.45 Концерт. 13.30—14.00 «Чернобыль зонаның сталкери». Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

* * *

15.00 Б. Сметана. Операга увертюра. 15.15 «Эрлер болгаш өске-даа артиктары...» Уран-чечен телефильм. 16.40 Сонуургактарга. «Балыктың им-демдээ-биле». 16.55 Поэзия минуталары. 17.00 «Чемпионнар-биле кады». 17.30 «Уругларга дамчыдылга» (немец дыл кичээли). 18.30 ТМА. 18.45 «Рыноктуң хоойлузун өөредир». 19.15 Э. Володарскийниң сценарийлери өзугаар фильмнер. 21.00 «Үе». 21.45 Футбол дорнуулалы. 22.15 Фильм-шии. 23.50 «Меридиан». 00.05 — 01.15 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 Ажылгыр кижиниң эртени. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 9-ку класс. 9.05 Итали дыл. 10.05 Орус чугаа. 10.35 Биология. 7-ги класс. 11.05 «ТелеЭКО». Журнал. 11.35 — 13.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 12.05 Музыкалыг дамчыдылга. 12.20 Д. Мережковский. Шии. 13.15 «Медээлер». 13.35 «Өске кижиниң медээзи». Уран-чечен телефильм. 14.40 «Планета». 15.40 Гандбол. 16.20 «Булгаковтуу-биле рождестводан телгелээри». Телефильм. 16.55 Хемелээшкин талазы-биле делегей маргылдаалары.

КЫЗЫЛДАН

17.40 «Салгынчыгаш». Уругларга дамчыдылга. 18.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 18.45 Медээлер. 18.55 Чарлалдар. 19.00 «Телемарафон». Күш-культура — бистиң амыдыралывыстың кезээ.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.45 Телерадиоконкурстуң дипломантызы ырлаар. 21.55—22.55 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.10 «А» программа. 22.55 — 23.55 Волейбол. Делегей лигазының бирги чери дээш.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.40—20.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.35 П. Бунич. «Сес дилеп тур мен». 18.50 Концерт. 19.00 А. Д. Сахаровтуң салым-чолунуң болгаш амыдыралының дугайында. 20.00 «Медээлер». 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Мынчаар-ла чурттап чор мен». Телефильм.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Тыва ТВ».

Вторник

МАЙ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Чугула репортаж». 9.15 «Болуруу өскелерниң аразында, өскези боттарының аразында». Уран-чечен фильм. 11.00 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 «Чемпионнар-биле кады». 12.45 В. Готовцева ырлаар. 13.05 — 13.25 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү.

* * *

15.00 Мультфильм. 15.15 «Шылгалдага белеткел». Уран-чечен телефильм. 16.20 М. Равель. «Болеро». 16.40 «Экскурсия». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.00 Уругларның музыка клуву. 17.45 Политиктиг диалогтар. Узбек республиканың Президентизи И. А. Каримов дамчыдылгага киржир. 18.30 ТМА. 18.45 Мультфильм. 18.45 Дипломатиктиг эвес беседалар. 19.20 «Байырлыг, теннекпейлер...» Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «ВиД». «Тыынгырлар шөлү». 22.40 «Кинопанорама». 00.20—00.30 «Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.55 География. 7-ги класс. 9.05 Француз дыл. Бирги чылы. 9.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 2-ги класс. 10.25 «Чеди кыстан болгаш чаңгыс кыс». Уран-чечен телефильм. 11.45 «Медээлер». 12.00 Барымдаалыг фильм. 12.20 К. Вебер. «Оберон» увертюра. 12.30 Ритмиг гимнастика. 13.00 Мультфильм. 13.20 Концерт. 13.55 — 16.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 16.00 «Силерге, хоочуннар».

* * *

17.00 — 18.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.45 Узбекистанда орус дылдыг чоннуң амыдыралының дугайында.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Шивээ тываларын». Телефильм. 18.50 Уругларга фильм. 19.00 «Экивенер!» 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Медээлер». 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 Рыночке базымнар.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 — 23.00 «Медээлер».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Арендаторлар». Телефильм. 19.00 Концерт. 20.00 — 20.15 «Медээлер».

Среда

МАЙ 22
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ажыгыр чарылгачы». 9.20 «Байырлыг, теннекпейлер...» Уран-чечен фильм. 11.00 Мультфильм. 11.15 Уругларның музыка клуву. 12.00 ТМА. 12.15 Концерт. 13.10 — 13.30 «Хайыы черде бажың». Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

* * *

15.00 «Тураскаал кылдыр тырттырган чурук». Уран-чечен телефильм. 16.10 Сонуургактарга. Бажың комитези. 16.25 Уругларга кыска метражтыг фильмнер. 17.05 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 18.05 Поэзия минуталары. 18.15 ТМА. 18.30 Кижи болгаш хоойлу. 19.45 «Демидовтар». Уран-чечен фильмниң 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «Демидовтар». Уран-чечен фильмниң 2-ги сериязы. 23.00 — 00.00 «Ыры-91».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35, 9.35 Физика. 7-ги класс. 9.05 Немец дыл. Бирги чылы. 10.05 Немец дыл. Ийиги чылы. 10.35 Физика. 7-ги класс. 11.05 Бистиң садывыс. 11.35 — 13.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 11.45 Театр фестивалының арын-нары. 13.15 «Медээлер». 13.35 Чайынналчак Дрезден. Делгелге дугайында. 14.15 — 15.00 Концерт.

* * *

16.00 Концерт (Италия). 16.55 — 19.55 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.10 А. Д. Сахаров.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Уругларга фильм. 18.35 «Идегелдиң сылдызы». Бичии чурукчу Надя Рушеваның дугайында. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Медээлер». 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Армяже келдиришкинниң айтырыгларының дугайында. 20.50 Ансамбль ойнаар. 21.00 «Үе». 21.45 — 23.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.45 — 00.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.10 Ленинградтың бүдүрүлгелериниң удуртукчулары-биле ужуражышкын. 19.20 СЭКП-ниң эт-хөреңгизин национализастаар дугайында референдум болур бе? 19.40 «Бугор» мындыын келген санитар». 19.55 — 20.00 Коллаж.

Четверг

МАЙ 23
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 ИХМ-ниң медээлери. 9.20 Чылгы мал ажылының айтырыгларының дугайында телефильм. 9.45 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.45 «Демидовтар». Уран-чечен фильмниң 1-ги сериязы. 12.00 ТМА. 12.15 «Демидовтар». Уран-чечен фильмниң 2-ги сериязы. 13.30 — 13.50 «Дугаары чок школа». Телефильм.

* * *

15.00 Барымдаалыг фильм. 15.15 «Дужаал». Уран-чечен телефильмниң 1-ги сериязы. 16.20 Сонуургактарга. 16.35 Музыка шыгжамыры. 17.20 Мультфильмнер. 17.45 «Заип: чоок черде көрүш». 18.30 ТМА. 18.45 «Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.25 «Оруктарга хынаалда». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 ИХМ-ниң медээлери. 22.00 «Арыг дээр». Уран-чечен фильм. 23.45 РСФСР-ниң улустуң артизи М. Плетнев И. Гайдның хөгжүмнерин күүседир.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.45; 9.45 Бойдус эртеми. 5-ки класс. 9.05 Испан дыл. Бирги чылы. 9.55 Адам Смиттиң акша-хөреңгизи. 10.35 Биология. 6-кы класс. 11.05 Испан дыл. Ийиги чылы. 11.35 —13.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 12.10 А. Д. Сахаровтуң амыдыралының дугайында. 20.00 «Медээлер». 13.35 Делегей конкурстарының лауреаты Н. Трулль ойнаар. 14.15 Ритмиг гимнастика. 14.45 — 15.45 Фильм-концерт.

* * *

17.00 — 19.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.15 Атомнуг энергетика дугайында.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга фильм. 18.10 «Саян эдээнде кежээ». Литература-хөгжүмнүг программа. 19.00 Медээлер. 19.10 «Экивенер!» 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Медээлер». 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Кижизидилге дугайында 20 минута». 20.50 Реклама.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.45 — 23.45 Россия ТВ-зиниң программазы. Чапсарда (23.00) — «Медээлер». 23.45—00.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Уран-чечен публицистиг программа. 19.00 Бичии концерт. 19.10 Коллаж. 19.15 «Кижи. Чер. Октаргай». 20.00 —20.30 «Медээлер».

Пятница

МАЙ 24
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Инновация. Маркетинг. Туннел. 9.15 «Оруктарга хынаалда». Уран-чечен фильм. 10.50 «Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 11.30 «Хайгыылчының блокноду». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.00 ТМА. 12.15 — 13.30 Кижи болгаш хоойлу.

* * *

15.00 Инновация. Маркетинг. Туннел. 15.15 «Дужаал». Уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы. 16.20 Сонуургактарга. «Кичээнгейлиг: тырттырайн». 16.35 «Силерге, хоочуннар...» 18.00 Бистиң садывыс. 18.30 ТМА. 18.45 Р. Тазейдинов дошпулуурга ойнаар. 19.05 Кинопрограмма. 19.35 «Хая көрүш». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «ВиД». 00.00 — 00.20 «Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 Ажылгыр кижиниң эртени. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Хостуг чылгы сүрүг». Телефильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 4-кү класс. 9.05 Англи дыл. Бирги чылы. 10.05 Англи дыл. Ийиги чылы. 10.35 География. 6-гы класс. 11.05 «Делегей рыногунче дүлгүүр». 11.35 —13.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 12.35 «Симфония миниатюралары». 13.15 «Медээлер». 13.35 Музыка кинопрограммазы. 14.15 — 15.05 Концерт.

* * *

17.00 — 19.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.00 Реклама.

КЫЗЫЛДАН

18.05 Уругларга фильм. 18.15 Аныяктар программазы. 19.00 «Тыва ТВ чалап тур».

МОСКВАДАН

20.00 «Медээлер». 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 Медээлер. 20.40 Медээлер. 20.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.45 — 23.45 Россия ТВ-зиниң программазы. Чапсарда (23.00) — «Медээлер». 23.45 — 00.55 «Байкал дугайында симфония». Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 Д. Мережковский. Шии. 19.00 Телекөвүрүг. 19.55 Коллаж. 20.00 «Медээлер». 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Спортту бүгүдеге. 20.45 — 21.00 Улустуң аялгалары.

Суббота

МАЙ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Даң бажында. 7.00 Мультфильм. 7.30 Ритмиг гимнастика. 8.00 ТМА. 8.15 «Библия черде». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 8.50 Эртенги хөглүг программа. 9.20 Бистиң садывыс. 9.50 «Эртенги сылдыс». 10.50 «Бурда модель» көргүзүп тур...» 11.20 Славян бижиктиң болгаш культураның байырлалының ажыдыышкыны. 13.30 «Өдүр-хевир». 14.30 П. И. Чайковский. «Удуп чыдар чараш кыс» деп балеттен концерт-сюита. 15.00 ТМА. 15.15 «Марафон-15». 16.00 Тооллар болгаш ужуралдар. 18.00 «Делегей программазы». 18.45 «Бузуреңдиг салгал». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүүнүң 1-ги болгаш 2-ги сериялары. 21.00 «Үе». 21.45 Өг-бүле телевикторниазы. 22.45 «Ынак эвес болзумза, дыңнава...» 23.45—00.45 А. Серовтуң чаа пластинказын музыкаже шилчидери.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 8.45 Орус чугаа. 9.15 Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 6-гы фильм. 10.30 Кузнецовтуң иппликаторлары. 11.15 Мультфильм. 11.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.15 «Медээлер». 13.30 «ТВ ТУ дугайында». 14.30 «Дем каттыжылгазы» видеоканал. 15.30 — 17.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 15.30 Съездиниң хүн демдеглели. 15.45 «ССРЭ миссизи — Америка миссизи». 17.15 Уруглар сады. 17.30 «Дем каттыжылгазы» видеоканал. 19.00 Волейбол. Делегей лигазының бирги чери дээш. 20.00 «Медээлер». 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 П. И. Чайковский. Романстар. 21.00 «Үе». 21.45 — 23.45 Россия ТВ-зиниң программазы. Чапсарда (23.00) — «Медээлер». 23.45 — 01.15 «Солун практиказындан таварылга». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
КЫЗЫЛДАН

12.00—17.00 «Тыва ТВ».

Воскресенье

МАЙ 26
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Даң бажында. 7.00 «Эртенги сылдыс». 8.00 ТМА. 8.15 «Кадыкшыл». 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртка бараан болуушкун». 11.00 Эртенги хөглүг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 13.00 «Кодээдеги дамчыдылга». 14.00 «Селенит». Телефильм. 14.10 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары (Ирландия). 14.15 «Ону силер шыдаар силер». 15.00 ТМА. 15.15 Режиссер Г. Натансонуң фильмнери. 16.55 Политиктиг диалогтар. 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 19.00 Улуг-хүн кинозалы. 21.00 «Үе». 21.45—00.40 А. Н. Островский. Фильм-шии. Чапсарда (23.30) — Хронограф.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаже, чыскаалыңар! 8.15 Шаандагы романстар. 8.30 Барымдаалыг фильм. 9.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 9.30 Съездиниң хүн демдеглели. 9.45 РСФСР-ниң улус депутаттарының IV Съездизинде. 11.20 Фильм-йорээл. 12.25 Билдиинмес Россия. 12.55 «Ералаш». 13.15 «Медээлер». 13.30 А. Кашпировскийниң сеансыларының дугайында. 14.45 Бүгүдеге педагогика. 15.15 Улустуң ыыткан ырлары. 16.00 «Планета». 17.00 — 19.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.00 Музыкалыг программа. 18.30 Политиктиг программа. 19.00 Автор телевидениези. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Автор телевидениези. 21.00 «Үе». 21.45 Мультфильм. 22.00 — 23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 — 23.15 «Медээлер».

КИНО

МАЙ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Разящие богомолы» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Пропал друг» 9.00, «Дикие лебеди» 10.30, «Акваланги на дне» 12.20, «Я свершу правосудие» 14.10, 17.00, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Люби и верь» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Без паранджи» (2 сериялыг) 14.00, «Танцуй, танцуй!» (2 сериялыг) 16.40, 19.20 шактарда.

МАЙ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Разящие богомолы» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Пропал друг» 9.00, «Дикие лебеди» 10.30, «Акваланги на дне» 12.20, «Я свершу правосудие» 14.10, 17.00, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Слонёнок» 12.00, «Люби и верь» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сказка о потерянном времени» 10.00, «Танцуй, танцуй!» (2 сериялыг) 11.10, 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Сказка про Емелю» 13.00, «Утро» (2 сериялыг, Индия) 14.30, 17.10 шактарда.

МАЙ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Захочу — полюблю» 9.30, ТХО «Скифы» (16 харга чедир) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Как проводят каникулы Болек и Лелек» 9.00, 12.30, «Дом с привидениями» 10.30, 14.00, «Разящие богомолы» (Китай) 15.50, 20.20 (узаткан), «Я свершу правосудие» (2 сериялыг, Индия) 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Давайте любить» 13.50, 15.40, 17.30, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Взлом» (ГДР) 16.00, 18.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Люби и верь» (2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

АЯН-ЧОРУКЧУЛАРГА

Кызылдың аян-чорук болгаш экскурсиялар бюрозу дараазында черлерже аян-чорукчуларны чорудуп эгелээнин дыңнадып тур:

Чагытай хөлге балыктаарын күзээннерни 3 хонукта дыштаныры-биле аңаа чедирер. Автобус пятница хүнүнде 18 шакта «Мөңгүлек» гостиницаның чанындан ынаар чорууր. Воскресеньеде 16 шакта балыкчыларны ап алыр. Балыкчыларга хемени бээр, 5 рубль чедир кежиктиг чемни садар, балыктаар чепсээрелдин база бээр. Гостиницага ажылдап турар. Балык тудуп шыдаваан балыкчыларга чаа тудуп баар балыкты садар. Балыктаар херекселдерни болгаш чылыг хевин балыкчылар ап алгаш келир. 25 кижилиг турисчи балыкчыларга садар бир путёвканың өртээ —893 рубль 68 көпеек.

Шушенскоеже музей комплекизинге баар 37 кижи составтыг турисчи бөлүк 2512 рубльдиң, а Саян-Шушенск баар база-ла ол хире кижи составтыг бөлүк 2682 рубльдиң путёвказын садып алыр.

«Заря» теплоход Улуг-Хемге уругларны селгүүстедип турар. 60 уругнуң садып алыр путёвказының өртээ 192 рубль болур. Селгүүстээшкин бир шак уламчылаар.

Ол-ла теплоход-биле ийи хүн уламчылыг селгүүстээр 60 кижи 4388 рубльдиң путёвказын садып алыр.

Республиканың чурттакчылары Дус-Хөлге база Хадын хөлге дыштаныр путёвкаларны садып ап болур. 25 кижи составтыг бир бөлүк 239 рубльдиң путёвказын садып алыр.

Айтырыгны дараазында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 1, «Мөңгүлек» гостиница. Телефон № 3-12-81. Коллективтиг чагыгларны хүлээп алыр.

* * *

«Тыва турист» дээр коммерция төвү дараазында черлерже баар путёвкаларны тарадып турар:

Тожу районнуң хөлдеринче — 8 хонук хуусаалыг, тайгаларже дыштаныр туристээрн — 6-8 хонук;

«Чехов» теплоход-биле Енисейни дургаар селгүүстээшкин — 10 хонук;

Болгария — 14 хонук, сентябрь айда. Аңаа чораш Кара далайга дыштаныр.

Брест — Польша — 8 хонук, сентябрь айда.

Теплоход-биле экскурсия кылырының, Сибирьниң хоорайларынга баарының база тайга үнүп коллективтиг дыштанылга кылырының чагыгларын баш удур хүлээп ап турар.

Айтырыгны дараазында адрестен билип алыр: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 1, «Мөңгүлек» гостиница. Телефон №№ 3-01-33, 3-12-19.

КАЗЫРА, ЧАРЫНЧЫ, КУСКУН

● **Болган таварылга** ●

Алдын-Булак суурнуң чурттакчызы Куулар Дөрбет-оолдуң казыразы хенертен чиде берген. Чай эгезинде-ле садып эккелгеш, ашкарып-чемгерип, бажын чанында шыкка өртеп, баглап өөредип каан. Оозу олээнге пат чанчыгып калган. Чанында кожазы бажыңнарның быззаа, молдургаларны-биле шыкче калы чалап кээрге безин дус чылгаар, чарба чиир чүве болгаш бо-ла дедир чана чүгүрүп келген турар.

Суур чанында шыргай кызыл-хараган, ак талдар үнген чыдыг шыкты дилеп, Дөрбет-оол ашак бажын ыжыткан. Сутже кирр октапкан дап дег, сүткүр увсаалыг симменталь инек оглу кончуг арзаазай молдургазы ынчаар сураг барган. Оор алган деп чүве тодаргай. Оон башка ол азырал молдурга черге хендир-дүндүр кайын чорур.

Ам канчаар боор участок шагдаазы Сотпаякка барган. Оозу Дөрбет-оол ашакты дыңнап олура, мынчаар түңнээн:

— Сээң оон-даа тыптыры берге молдурга-дыр, ашак. Ис-даш база чок-тур. Көрген, билген кижилер бар эвес. Ону кайын, канчап тывар мен? Ынчалзажок черле чүвени канчап билир, өске-даа оор херектер истелгезин кылып тургаш, көргей мен аан. Черле ынчаш бодуң ис-даштан кезип, оон-моон сурагланганың дээре боор. Ындыг-мындыг чүве билдине берзе, меңээ дораан дыңнадыр эвеспе.

Ашак бажыңынга ээп кээрге, кадайы Өшку-Саар база немээн:

— Чүгле шагдаага билдирип кааш, оон-биле кызыгааржаттынып олурба. Бот база сураглаанмас болза, кайын боор. Дөө ол өрү Каран-Көрүр ашакка барып көрем. Кончуг чарынчы кижи дижир болгай. Эрткен чылын Сүлдемниң кезек төрүүр четкен инээ чиде бээрге, ол ашакка барып, чарын салдырып көөрге, оозу «Бир-ле черде баглап каан турар мал-дыр, дүрген дилээр болзуңарза, тып аптар чадавас улус-тур силер» дээн. Оон Сүлдем хамык ажы-төлү-биле Берт-Арыгны аглап дилээр орта, биезги төрүүр четкен боос инээн бир кижи оорлап алгаш, арыгга бо чажырып өртеп каан турган. Кончуг инээн ынчап тып алганнар болгай.

Каран-Көрүр салган чарының соодун ээзип алгаш, ооң соонда топтап, шинчилеп көрген. Хөмүр кылдыр кааргты өрттевип калган чарынны олбо эргилдир тудуп, долгандыр топтап көргүлээш, Санчыт ашак чугаалеп-тыр:

— Молдурган кижи холунда киргеп хире-дир, төрел. Хевирин бодаарга, ырактан эвес, чоокта кижи алган болгу дег. Оруу узак эвес. Дилээр болза, тып болур эвеспе. Бо чарында куш дылы-ла хөй душкен чүве-дир. Оозун бодаарга, куш дойлаан сенинге таваржырың чадавас боор. Харын оон кедерезе, ол куштар сени бир чүвеге эдертип чедирзе хөннү...

Даартазында Дөрбет-оол дам бажыңында турун алгаш, алаак шыктарны, кызыл-хараган аразын дилээри-биле чорупкан. Бар чыткаш барзаның көөрге, ынаар ыракта-ла бир черде кускуннар дескинип турар болган. Демги Каран-Көрүр ашактың чугаазын сактып келгеш, ам Дөрбет-оол кайда-ла кускун караш дидир, ынаар дап бээр апарган. Бирде кускуннар чиде-даа бээр, бирде дээр долгандыр дескине-даа бээр мындыг. Ол-ла ынчап диленип улчуп чораш, бир черге кээр орта, мырыңай чанында куй-тулашканнар. «Мында-ла бир чүве болган боор» деп бодааш, Дөрбет-оол ашак анаа чылбыртып чеде бээрге, кара кускуннар хараган аразындан ужуп ынай болганнар. Анаа баарга, биезги молдурганың кежин, бажын болгаш дүктерин хөөп каан чыткан. Кускуннар ону тып алгаш, эваа чыглып турган чүве боон-тур. Ашак оозун шоодайлап алгаш чорупкан. Тыпкан чүвезиниң дугайын участок шагдаазынга база дыңнаткан. Биезги-ле түңнелин чугаалаан:

— Чеже-даа эът чытса, ону сээң казыраң эъди деп канчап ылгап билир боор. Эъг биле эът дөмей. Эътти садыгда база садып, хуу улус база базаарлап турар ышкажыл. Ынчангаш мен чүнү-даа аазап шыдавас кижи-дир мен.

Ам шынап-ла, молдурганың оорлуун тыптыры берге деп калган. Дөрбет-оол ашактың чөгели төнген. Ынчалзажок кускун ушкан черже углай кылаштаар апарган. Хевирин бодаарга, чарынчының чугаалааны черле углуг болгу дег. «Ол куштар сени бир чүвеге чедирзе хөннү-дүр эвеспе» дээн-не болгай кылдыр бодааш, Дөрбет-оол кускун көзүлген черже баарын үргүлчүлевишаан. Суур чанынга эпти-ле ужуп кээп турар бир кускун бар апарган. Биезги кускун суурдан ырак эвесте сүг унун дургаар ужуп дескинип каап турар. Ол кускунну каш-даа хүн хайгаараарга чангыс ол-ла черинге хүннүн тегерип кээр мындыг. Сугнуң кырынга кончуг чавыс ушкулаар, чамдыкта харын-даа сүг кыдыынга сайда хонуп алган, ол-бо чаңнадыр кылаштап каап, сугже көрүп алган олурар-даа.

Бир-ле хүн ол унүн чыдар тереӊ соок кара сугнуң эриин дургаар кылаштап, хайгаарап чоруурга, биезги-ле кара кускунну бо кылыйтып келгеш, сугнуң эриин куду чылыйтып баткаш, ында ырак эвесте, ушкаш ээремче дүлдүне берген бир дөс талдың кырынга хонар часкаш, үнген. «Чүнү мынчап турар амытан боор бо» кылдыр бодааш, Дөрбет-оол демги черге чеде бергеш, ээрем иштинде талче көрүп алгаш, кезек турган. Сактырга, ында тал адаанда, ээрем дүвүнде сайзааак чүве-даа көзүлгеш ышкаш. Ам-на топтап көре бээрге, хөлчок улуг хылыргай хапта бир-ле чүвени долдур суккаш, аксын тая кылдыр дүй богаан, сүг иштинде ушкан талдың будуундан адырылбас кылдыр баглап каан болган. Ол унүп чыдар кончуг соок кара сугну кажар оорун соодукчу кылдыр ынчаар ажыглап, казыразының эъдин үрелбези-биле ында шыгжап турган чүве-дир.

Куулар Дөрбет-оол ашак кускуннуң чажыдын ындыг янзы ажытканын участок шагдаазынга бүдүү барып медээлепкен. Оон шагдаа-биле келээ барган. Үштүп көөрге, целлофан шоодайда суп каан чүве инек эъди болган. Ашак биле шагдаа неээ ону кымга-даа ыттавайн, дугурушканын ёзугаар, хүндүс ашак часкаан кызыл-хараган иштинге чыдып алгаш манап, а дүне шагдаа-биле кады келээ келеп тургаш, ийи хонганда казыраның оору сүг-соодукчузунуң иштинде шоодайда суп каан эъдинден дүлүп чиири-биле ойлей алыр дээш чедип кээр орта, ону тудуп алганнар-дыр. Ол шынап-ла, ырак эвесте суурнуң бир чурттакчызы болган. Кускуннуң болгаш чарынчының чамдыы ындыг болган. Та душ болган, та шынын ол чүве ийикпе, чарынчының чугаазы олчаан херек кырынга болган чүве-дир.

Куулар АРАКЧАА.

Тывага улусчу революцияның 70 чылынга

ТӨӨГҮНҮҢ АРЫННАРЫНДАН

50-60 чыл бурунгаар «Шын» солунга парлаан турган чүүлдер:

Тывага улусчу революцияның 70 чылын таварыштыр шаанда «Шын» солунга парлаан турган чүүлдерни номчукчуларга солун кылдыр парлаарын күш-ажылдың хоочуну Донгак Мижит база дилээн. Ооң дилээн хандырып, бо чүүлдү парладывыс.

«ССРЭ-ниң Покровский баштаан экспедициязы 8 ай 26-да Москважэ ээп чанар».

(1931 чылдың август 19-та үнген № 25 «Шын» солун).

МАРГЫЖЫГ

Эштер, кым 100 төгерик алыр эвес, чээ!

Профес Тон Чөвүлеэн 2000 төгериктиги оюн-шин чогааткан эштерге шаңнал кылдыр бээри-биле фонду салды.

...Үк шилилерни чогааткаш, профес Тон Чөвүлээниниң чалыңга чогаалчы А. Көк-оолга (артист) эккеп бээр. 2 хонгаш хармызын дыңнаар. Бир эвес ырак черде болза, чагаа-биле болгаш «Шын» солундан көрүп алыр».

(1935 чылдың январь 16-да үнген № 5 «Шын» солундан).

ТАР 15 ЧЫЛ ОЮНУН УЛУГ БАЙЫРЛАЛЫНЫҢ ЭРТКЕНИ

I. ЧЫСКААЛ

Ынчап турда-ла өрү агаарда залаан тырылээн чүве болган. Чыскаалчылар чаңгыс угда командылаан чүве-биле дөмей өрү көрүпкеш, адыжының аарыырын-даа уткаш, мойнунуң шылаарын-даа билбейн, байырлап, уралап, «Интернационал» ырладып турду. Ол чүл дээрге Улуг Совет Эвилелинден Тываның улузу сонуурган көрзүн дээш чорупкан ужар-хемелер ушуп келгеш, чыскаал кырынга дескинип, саазында парлап каан лозуннар, солуннарны эгээрден октап турда, кускунуң харының туттулгуп чаап турган ышкаш чаап турду»...

II. БЕЛЕКТЕР

«...Улуг Совет Эвилелиниң Тывага белекке берген 7 чычааны, 2 эвин чычааны, 2 кино-чурук чычааннары, бир тараа комбайны ындыр бааргында чедип келирге, чыскаалда турган чон уралап, хөгжүм «Интернационал» ырладып, адыш часкаашкыны чаа-чаазы-биле эгелеп, улажып чыжыргайнып турда, кадыг кижи каттырыптар, үүн кижи ыглаптар хире сонуургаанчыг, өөрүнчүг болду...»

(1936 чылда үнген № 55 «Шын» солундан).

САМЫЫН-БИЛЕ ХҮРЕЖИҢЕР

Каа-Хем кожуунуу болур ам үеде Тон кооптуң 3 дугаар лаңгыш черинге садыг кылып турар Айлымаа деп херээжен бодунуң эрги ашаа-биле кады 4 ашактыг. Оларның адын санаарга Араптан, Данзын, Борумаа база эрги ашаа. Бо болза, бир талазында бодунга амыдыралда дыш чок, ийи талазында бодунуң өзер төрүүр чоруунга болгаш арыг-шевер сагып камгалаар чоруунга-даа каттыышпас. Бо болза, Тываның «Шын» солунунга чарлааны бир дугаар кадыг хемчег болур.

Дыңнаар Кулак.

1931 чылдың декабрь 24-те үнген «Шын» солундан).

1931 ЧЫЛДА «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКТОРУ ТУРГАН МАҢНАЙ-БАЙЫРНЫҢ ТАРН ТК-ГА ТАЙЫЛБЫР ЧАГААЗЫ

«ТАР чазагының черлелен «Шын» солунуу 1931 чылдың май ай 1-де тыва үжук-бижикке бүрүн-мозун шилчидер деп доктаал үндүрген. Ону күүседир дээш, эртемниг эш-биле кады шиижайнып ажылдааш, чазактың доктаалының хүүсаазындан мурнай (4 айда-ла) «Шын» солунну тыва үжук-бижикке бүрүн-мозун шилчидип күүсеттирипке күжин, хей-биле ажылдап дугулаштым. Ынчангаш «Шын» солунун чериге редакторлап турган үе-шагының иштинде солун-парлалганың ажылынга идепкейлиг ажылдап турганымга санаткап ийик мен.

Оон мени май 15-те Чадаанаже сургакчылаткан. Анаа май 16-дан октябрь тонгузунге (26-га) чедир кожуунга ажылдадым. Кол кылган ажылдар мал садып алыры. Бо үеде 13 удаа илеткел кылдым. Хөйге үлегер болзун дээш бодумнуң кара чангыс шарымны кооптка ожегээр садып киирип, ажыл бүдүрерин кылып-кылайгаш улаг-сеге дивейн, 2 аъдымны мунуп, сургакчылап турдум.

Оон мени өске ажылга бар дээн. Ол дээрге кылып каан даазы бодаар ажыл чүве-дир. Кара чангыс хуу үндүрүп шыдавас тур мен дээрниге өске ажыл тывар дээн. Мээң дилээм, күзелим мени тааржыр өске ажыл бээр ийик бе, азы топ Москва хоорайже сургуулга чорударын дилээм.

22.XII—1934 ч. Маңнай-Байыр».

ОЛ ЫРАКТА-ЛА МААДЫР ЭВЕС

• • •

«Ол чүү-ле таваржыр болдур — хазырган дагаа эъдин, рис болгаш эътти кил-килибиле, бисквиттерни — шуптузун чип-ле турар. Чыл келген тудум ону чемгерери бергедеп орар...» деп, бодунуң оглунуң дугайында Кыдаттың бир-ле хензиг сууржугажындан тараачын Мей Ли ынчаар чугаалаар. А ооң оглу Чжи Ли чүгле үш харлыг болза-даа, ооң деңзизи 50 килограмм ажа берген.

Бичии оолдуң кызыгаар чок чем чиири (ол төрүттүнүп келгенде-ле 8 килограмм турган) баштайгы хүннерден-не эгелээни чүгле ооң ада-иезин эвес, а бүгү можуну кайгадыпкан. Эмчилерге баарга, олар оолда эки шинчилеттинмээн аарыг — эрттир чемнениринин хоочургай синдрому бар деп түңнелге келгеннер. Бичии оолду чүгле тускай диета камгалап шыдаар диткен. Ындыг болбаза ол 7 харлыында 140 килограмм деңзилиг апарып, келир үезин кезе шыйып каалтып болур... Ынчангаш кыдат оол ыракта-ла күштүг маадыр эвес, а берге салым-чолга таварышкан дуза херек бичии кижижигеш болуп турар.

СЭТА-ның фотохрониказы.

• • •

сонуургактарга

ОЛ ХИРЕ БЕРДИНГЕН БОЛУР

Ээзинге аажок бердинген, эргелиг дириг амытаннар бар деп чүвени билир бис. Ол дугайын ном-дептер кижилерге хөйнү чугаалап турар. Бир эвес ээзи бак чаннавас болза, өөредип, бодунга иштиктирип алганы аңнар, куштар, өске-даа дириг амытаннар оозунга белен-не өскерилбес, ылынчы бооп артарлар. Ону дараазында чижектер-биле бадыткап болур.

Барык чүктүң чамдык чурттарында складтарда үнелиг бараалнарны, чүүлдерни оорлардан чыланнарга кадартып турарының чижектери бар. Канчаар? Шагар чыланнарны дүне олче салып кириптер мындыг. Чыланны ындыг «ажылга» өөредип алыры барык болдунмас хире сагындырар, а шынында, ээзиниң идегелинге олар ол хире бердинген, хандырып турарлар-дыр.

Аргентинада теро деп адаар хартыга ышкаш кушту кодан-турлаг камгалап кадартыры-биле өөредип алган кижилер база бар. Улуг эвес шак ол куш ээлери чокта дүне, хүндүс-даа турлаг-суурже өске кижилерни, дириг амытаннар чагдатпазын кызып, чидиг үнү-биле медээлеп, чамдык таварылгада, кел ливээн залчыже харын шоглап эгелээр. А Австралияда страустарны кадарчы кылдыр өөредип ап турары солун. Тергиин дүрген маңгыр ол куш өөр хойларже өске кижи-даа, араатан аң-даа чагдатпас. Кичээнгейлиг кижи-ле. База солун аа. Англияда Эмворт дээр хоорайның бир чурттакчызы ээрге гаражын таңнылдадып турар, ынчаар өөредип алганы ол.

ЧУРУМ ҮРЭЭН ДЭЭШ

Канадада Уотеруэйс хоорайда почтачы Джоб Маккоуняе орэй кежээ ыттар халдаан. Ыттарның аажок тергиидеп турганын почтачы камгаланыр сорулга-биле, ап чорааны тускай газ-биле чаштырып, «оожургадып» каан. Ынчангаш ыттың ээзи ол дээш ону судка берип каан мындыг. Суд үрглаа болбаан, судья түңнел шиитпирин номчааан. Ол ёзугаар, дириг амытаннар тударының чурумун хажытканы дээш ыттың ээзи штрафтаткан, оон-биле кады, почтачының нервизин «дүвүреткени» база орлу берген чүвүрү дээш 400 доллар компенсацияны ол төлээр болган. Чурум үрээшкинин база катап катаптаар болза, ыттың ээзи ийи чылга шииттирип болур.

КАМЕРА БЕЗИН...

Лима хоорайның Лампа болгаш Эмансипасьон деп кудумчуларының белдиринче банкыларының болгаш хөй санныг министерстволарның албан-хаакчылары чоокшулавастаан. Чүге дээрге ында авторучка оорлаарынга мергежээн бир кижи «ажылдай» берген. Анаа келгеннерниң карманнарынга чораан он-он хире авторучкалар ында кончуг аваангыр оорнуң өнчүзү апарган. Ручка «часкап» турда, ол илби-шидилиг чүве-биле дөмей-ле, ынчалза-даа ону тудуп аар дээш чадашкан.

Найысылалда «Комерсио» солунунуң журналистери база демир-үжүк ап чоруур кижилер болгаш, ол оорну тудар деп шиитпирлээнир. Олар хайгааралды тургускаш, оорнуң каинын, канчаар келгенин илередип, чурукка база тырттырып алган. А чогум оорнуң авторучка часкап турда шалыпкыны кончуг болган, тургузуп каан камера безин тырттырып ап четтикпес болган.

КАРА-БАЖЫҢГА 60 ЧЫЛ

Перунуң Уанко хоорайда кара-бажыңда орар Исидоро Меса—ховар кижилерниң бирээзи. «Исидоро кайгалдын» хары 107 деп ында бажыңнаткан оорларның бирээзи санап турар. Чогум оон чеже харлыын базыткаары берге-ле ыйнаан, ынчалза-даа Исидороның допчу намдарында бир сая полицейжилерниң чыгааннышкынын болдурбайн турар: Перунуң ол «хоочун» оорларының бирээзи болур Исидоро Меса кара-бажыңга эң бир дугаарында 1915 чылда киругааттырган, ынчан-на ол чедингет назылыг турган.

Бодунуң ында хөй чыл чурттааныңын тажыдып ол «Экспресо» деп солунуң журналистеринге берген интервьюзунга полиция-биле кажан-даа сегиржип ап чорбааны, чүгле дээап билири-биле тейуулбылап турар. Ынчалза-даа үргүлчү-ле кайыы четтирбейн барып чораан деп, туттуруп база ап турган. Ынчангаш ол ииштиви-биле 60 чыл дургузунда кара-бажыңга олуруп келген.

СҮТТҮҢ АЖЫК-ДУЗАЗЫ

Хүннүң-не бүдүн чартык литрден хөй сүтту ижип ап чоруур эр кижиниң чүрээ, ону шуут ишпес кижиге бодаарга, дыка ховар зарыыр. Ындыг түңнелди Мурнуу Африканың эртемденнери үндүрген. Ол эртемденнер 45-тен 59 хар чедир назылыг беш муң хире эр кижилерни шинчилээн чүве-дир. Он чыл эртенде илерээни—сүт ажип чоруур кижилерниң чүгле 1,2 хуузу, а ону ишпестерниң—10 хуузу чүрээ аарыг болган.

Эмчилерниң санап турары-биле алырга холестерин чавызадыр бүдүмелдер сүтте хөй. Оон-биле чергелештир эртемденнер чолдак дурт-сынныг эрлерниң чүрээ узун дурт-сынныгларда хөй зарыыр дээрзин база илереткен.

Аяк шайны аартап ора...

Та бүзүреңер, та бүзүревеңер

АРЫКАЙ-ХАМ

Тожуну Ак деп төрел бөлүк уктуг Арыкай-Хам дээрзиниң дугайында көргенимни, дыңнаанымны кысказы-биле бижип көрейн. Ооң даштыкы хевир-дүрзүзү мындыг: дөшпер магаботтуг, кезээде хүлүмзүрүп чораан ышкаш көстүр, кызыл-хүрең шырайлыг, бедик думчуктуг, карактарының бирээзи көк, бирээзи ак. Дузааргак, биче сеткилдиг, чугаакыр. Ол чоокку чылдарга чедир чурттап чораан.

...Арыкай-Хамны 40 чылдар үезинде бир бичии уругну дириге хөмдүрген деп бүрүүдаткаш, шиидип байысаары-биле чыккылама сооктуг январьда Кызылга эккелген. Бир-ле хостуг үени ажыглааш, кужур Арыкай бүдүү дезипкен. Чадаг кижи ындыг соокта Тожу четпейн өлген боор дээш ону сураглаваан. Ол хевээр ис чок чидип, сураг барган. Чидип-чидип, бежен чылдарда Өдүгенде оон сураа үнген. Арыкайны шагдаалар база катап барып тудуп алгаш, хем-биле салга олуртуп алгаш бадып олурганнар. Улуг ужар кээр орта хам ынаар шурай берген. Ам-на өлгени ол дээш хевээр каапканнар. Элдеп чүве, аллан чылдар үезинде Арыкай-Хамның сураа база катап Өдүгенде дыңналган. Ол хевээр ону сураглаваааннар...

Бодум хуумда ону бежен чылдарда Тожуга каш-даа көрген болгаш ужурашкан мен. Мойнунда оттуг-ыяш хааржаз дег хемчээлдиг 6-7 хире ак пөстер халаңнадып алган чоруур ашак чүве. Төлгелээр дей бергенде ол ак пөстерни ажып көргүлээш, түңнелин чугаалаар. Ында хевир-дүрзү, үжүк-бижик-даа көзүлбес, ынчалза-даа хам ону ажыткылааш, химиреңип «номчуп» олурда, пөстүң өңү өскерлип турар ышкаш болчук. Ону элдепсинген мен. Айтырарымга, ол пөстерни 1929 чылдан бээр мойнунда чалап чоруур кижи мен дээр чораан.

База бир коргунчуг таварылга. Салдам суурга чурттап турган аңчы Хуракай деп кижи хенертен өлген. Үш хонганда өлген кижиниң үнер чүгүн айтырып алыры-биле Арыкайны чалап эккелген. Хам мойнунда ак пөстерин уштуп алгаш, кезек «номчуп» чорүй, хааржакче көргеш, пат кайгай берген. «Бо кижинер дириг-дир, чүге ону хөмер деп бардыңар» деп дүвүреп үнген.

Хамның чугаазын тоовайн, ажаар дээш хөөрге аппаргаш, дөң довурак кырынга хааржакты салгаш, оон аксын токкулаар калап эгелээнчер. Богда сүлде, иштинде кижи хааржактың аксын ажыда идип, тепкеш, бажын уштуп кээп, өндейип олуруп алган. Ону ажаап келген ээрик ээлээр кижилер алгы-кышкы-биле суурже маңнажыпкан. Бо таварылганы ол чер чурттуглар ам-даа чугаалажыр. Ынчан хөөрге чаңгыс Арыкай-Хам арткан. «Өлген» аңчы Хуракайны эдертип алгаш, суурже кирип келген. Аңчы Хуракай ол бачыттыг таварылганың соонда 5 чыл чурттааш, Чээзылар деп суурга тиккен кылымал (самогон) арага ишкеш, амы-тынындан чарылган.

Арыкай-Хам-биле бодум-даа таварышкан таварылгаларымны болгаш өскелерниң-даа таварышкан чүүлдерни оон-даа хөйнү чугаалап болур мен. Чоннуң аразынга кандыг-даа кижилер чоруур чүве-дир деп чүвени ынчан ол үелерде ылап-ла бүзүреп көргеним ол.

Алдын-оол МААДЫ.

Дерзиг-Аксы суур, Каа-Хем район.

Шыдыраага бодал херек

Ак тала бодунуң бодаларын каап бергилептер. Ол бодаларны чиир таварылгалар ушпен эвээш эвес болур.

Бодалганы Юрий ОНДАР тургускан.

Шүлүк

..ыдыраажындан

ЧАССЫП ЧОРДУМ

Төрээн хемим, төрээн хемим,
Төлүң меңээ эргим-дир сен.
Уруг чаштан амга чедир,
Узун оруум сеңээ эрткен.

Хаак аъттар чарыштырып,
Катты-хөглүг чаштып ойнап.
Кажык адып, ырга чижип,
Канчаар хөглеп чорбадым дээр.

Саарыгларың сүзүп, кежип,
Салдамыңга эштип, шымнып,
Сайлыг-даштыг эриң орта,
Сайзанактап ойнап өстүм.

Агым баткан хемимниң сээң,
Арыг кылаң аржаан суугуну,
Адыш долдур довуп ижип,
Авамга дег чассып чордум.

Эрээн шокар чечектериң
Эң-не баштай камныг чулгап.
Эрзин хемим эриин орта
Эргиимге сунган ийик мен.

СЕТКИЛ ХАНАР

Даглар, даглар, бедик даглар,
Талыгырда ырак силер.
Дээрде көшкен булуттар дег,
Тергиин бедик, чоргаар силер.

Ак-көк Тывам дагларынга
Аныямдан ынакшаан мен.
Ажык байлаа чүрээм өөртүр,
Айдыс чыды сеткил ханар.

СОГАҢНАШТЫ

Тайга черинң чурумалы
Таалалым оттурупту.
Шүлүк бижиир чүглүг күзел
Чүге-ле ийик, ыптып келди.

Шиник, чараш тайга черинң
Шимелдези соруу киирип,
Чүреккейим билген ышкаш
Чүге-ле ийик, согаңнашты.

Зинаида САМБУУ.

КРОССВОРД

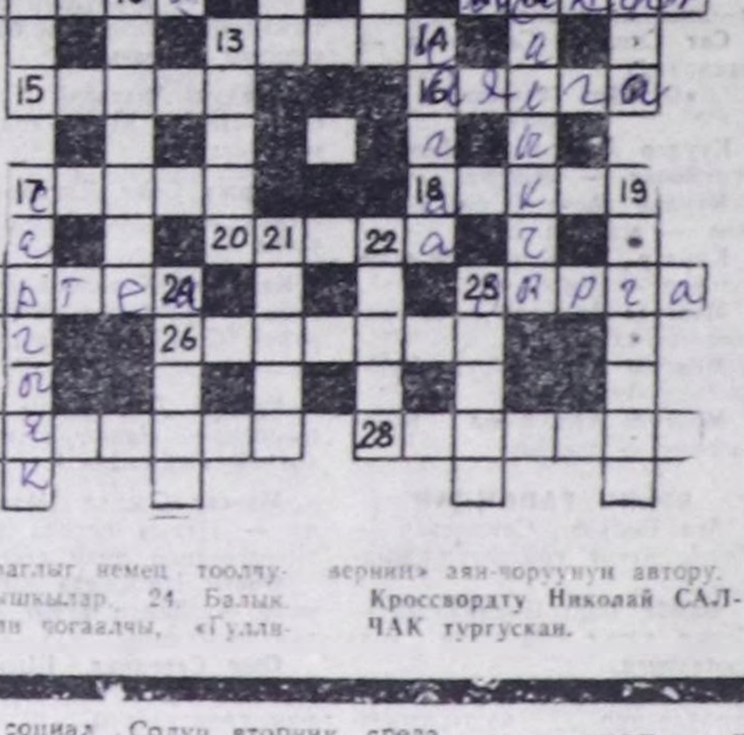

ДООРА ДУРГААР: 5. Бии-Хемде хем. 7. Куш. 8. Барыын-Хемчиктиң чер ады. 9. Ча кезээ. 11. Тыва деп даараарының бир хевири, каасталга. 13. Тыва төрел бөлүк. 15. Химиктиг элемент, металл. 16. Кызылда садыг. 17. Стаханов хоорайның ... үеде ады. 18. Сүт-Хөлде суур. 20. Аргентинага тывылган ... 23. Билиг, өөредиг. 25. Херээжен кижиниң каасталгазы. 26. В. Катаевтиң «Полктуң оглу» деп тоожузунуң маадыры. 27. Неделяның бир хүнү. 28. Славян бижиктиң тургузукчуларының бирээзи.

УЗУН ДУРГААР: 1. Баартак дөлгелге. 2. Эм үнүш, шаваа. 3. Дүне ужар дириг амытан. 4. Кээрр чүзүнү. 6. Кыс тевс. 7. М. Кенин-Лопсанның «Херээжениң чоргаарады» деп чогаалының маадыры. 10. Ында кезээ, баг. 12. Хүреш маргылдаазының киржикчизи. 13. Даг-Алтайның эрги ады. 14. Харылзааның бир хевири. 17. Малдың иштики органы. 19. Совет чогаалчы. 21. Хакасияда хоорай, демир-орук станциязы. 22. Сураглыг немец тооллулар, алышкылар. 24. Балык. 25. Англи чогаалчы, «Гулливерниң» аян-чоруунуң автору.

Кроссвордту Николай САЛЧАК тургускан.

ХАРЫЫ

Май 2-де үнген № 60 «Шынга» парлаттынган кроссвордка харыыны өскелерден мурнай Улуг-Хем районнуң Ак-Тал суурдан **Чечек Сүге-Маадыр**, Чөөн-Хемчиктиң Чыраа-Бажы суурдан **Борис Монгуш**, Эрзин районнуң Нарын ортумак школазының өөреникчизи **Долаана Бимба**, Барыын-Хемчиктиң «Хемчик» совхозунуң **Монгуш Алдын-оол** шын тып чорутқан. Оон харыызы бо:

ДООРА ДУРГААР: 1. Хараача. 8. Чазылар. 9. Ортулук. 11. Тана. 12. Ажыс. 14. Кадарчы. 18. Одага. 20. Маадык. 21. Паром. 22. Аржыл. 26. Абаза. 27. Клара. 28. Амыргаа. 29. Чыып. 31. Лион. 34. Чалалга. 35. Цейткот. 36. Яковлев.

УЗУН ДУРГААР: 2. Алаш. 3. Чары. 4. Сарадак. 5. Чыда. 6. Кула. 7. Хураган. 10. Угаан. 13. Хорагай. 15. Агроном. 16. Чадаана. 17. Шыдыраа. 19. Аваш. 20. Мажаа. 23. Чагытай. 24. Карты. 25. Сафонов. 30. Шаар. 31. Лото. 32. Үгее. 33. Тевс.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ● редактор — 3-43-34; ● оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-26; ● «харысалгалыг секретарь» — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партий-организастың болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ● советтер ажылының — 3-34-98, 3-41-23 ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● кодээ ажыл-агый — 3-41-16; ● культура — 3-39-15, 3-37-11. социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39 ● чагаа килдизи — 3-39-02 ● оралга — 3-34-93, ● корректорлар — 3-31-19, ● үндүрүкчүлер — 2-27-41 ● солун келбейн барганда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чыдазы 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудазы. Тиражы 27915 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыышкыны херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыңы № 1.

Чагыг № 91.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
май
21
вторник
№ 90 (14590)

(Чагыдар өртээ 6 көп.)
Садар өртээ 10 көп.

ОРБИТАДА КАТТЫШКАН ЭКИПАЖ

СЭТА-ның дыңнадыы

1991 чылдың май 18-те, Москваны-биле 15 шак 50 минута турда, космостуң «Союз ТМ-12» корабльни Совет Эвилелинден салып үндүрген.

Экипажтың составында: командир Анатолий Арцебарский, борт-инженер Совет Эвилелиниң Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Сергей Крикалев болгаш космонавт-шинчилекчи, Великобританияның хамаатызы Хелен Шарман.

«Союз ТМ-12» корабльдиң ужудуушкунда «Мир» комплекс-биле тудуштурары болгаш сески кол экспедицияның космонавтылары Виктор Афанасьев болгаш Муса Манаров олар-биле кады шинчилелдерни эрттирерин ужудуушкун программазында көрген.

«Союз ТМ-12» корабльдиң борт системалары чогумчалыг ажылдап турар. Анатолий Арцебарскийниң, Сергей Крикалевтуң болгаш Хелен Шарманның кадыкшыл байдалы эки.

Космос аппараттарының тудуштурулгазы дүүн болган.

(Космонавтыларның допчу намдарларын болгаш фото-чуруктарын солуннуң дараазында номеринге парлаар).

ДҮВҮРЭЭЗИННИГ ШУУЛГАН

Улуг-Хем районнуң малчыннарының бо чылдың дөрт айларын болгаш эрткен кыштаглаашкынны түңнээн хурал-сүмележиишкини Арыг-Үзүү суурга болуп эрткен. Мал ажылының салым-чолу дээш дүвүрээзин хурал соонда мурнакчыларны шаңнап мактап турда безин аңаа келген кижи бүрүзүнүң сеткил-сагыжындан ыраваан. Ындыг болбастың аргазы чок. Көрүңер даан.

Район 100 башка ыяаштыр 29 бызаа, 57 анай-хураган алган. 473 бода мал, 341 хаван, 29 аът, 11829 (райкүүском даргазы Бадарчы Седенниң илеткээни-биле 16 муң 800) баш шээр мал хораан. Районга мындыг чаржынчыг көргүзүглер кажанда-даа туруп көрбээн. Номчукчуга дециээр арганы бээри-биле АҮК ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы Борис Бокаштайның саналындан каш сөстен киирип көрейн: «Маңаа 60 чылдарны сөөлзүреди ажылдап эгеледим. Ынчан районга 18800 бода мал, 225 муң шээр мал турду. Ам чеже-дир? Кудургайны куду киискиндип-ле ор бис. Эрткен чайын маевкалап чайлааныывыс чажыт эвес болгай. Рынок-даа аңаа-даа үеде малывыстан халбактанмас болзувусса, кажан-даа өөделевес бис».

Мал бажының районда эң кудуку деңнелде келгенин санал берген эштер барык дөгерези мал чемнериниң чедишпези-биле тайылбырлаан. Ол шын. 16 центнер чем единиизаның орнунга дөңгүп-ле 5-6 чедирип алырга, ындыг болбайн аан. А мал чемнерин белеткеп алырының курлавырлары турган болдур ийин. Чамдык малчыннар хол кадыры деп чүвени уткан болгай. Кадыр-биле сиген кезерин чамдык совхозтар хоруур чыгыы турду. Чижээ, Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Кечил-оол аттыг совхоз хол-биле кескен сигени ортээн малчыннарга төлеп бээринден ойталап турган болгай. Артык акша төлеттине бээр дээш аан. Харам кижи ийи катап төлээр дээр болгай. Үк совхоз ийи эвес, дөрт-беш-даа катап ажыр төлээр ужурга таварышкан. Саян ажып, Моол кирип, чуну канчанмады дээр. Кедизин бодаваска ындыг боор-дур.

Саян-Шушенск ГЭС-тиң тудуу Эвилелге ажыктыг болган дээрден башка, районга дыка улуг когаралдыг болган. Чидириглин кезик-чамдызын эгидери-биле ГЭС чылдың-на компенсация акшазын районга шилчидип берип турар. Ынчалза-даа ол акшаның дөрт адрезинче четпейн турарын «Найырал» совхозтуң кол экономизи Зоя Доржу, «Чааты» совхозтуң директору Каев Бады, «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң малчыны Фаина Самдан болгаш өскелер-даа чидин-биле шүгүмчүлээн.

Малчыннарның боттуг саналдарындан мындыг чүүлдер илерээн. Чер ажылдыглар чайын ынча тонна сиген белеткеп кагдывыс дээр. Малчын турлагларга ол сигенниң чүгле чартызы келзе келир. Ынчангаш белеткеттинген сигенни чүгле кыштагга чедирип кааңда бар деп санаар болза эки. Шак мону дүрүмчүдүп алыр болзувусса, мал чемниң отчёт-үчёдунга-даа, чарыгдалынга-даа эки.

Дыка хөвей малчыннар дөргүл-төрелдериниң чажырып чоор бис. улуг-биче дарга-бошкаларының мал-маганын база азырап берип орар болгай. Ооң шүүделинге кол нуруузунда арага-дары соңнээр. Ам ооң орнунга олар мал чеминиң белеткелинге дузалажыр ужурлуг. Билип алыңар, чежемейниң-даа чоок төрел болзуңза, бир эвес мал чеми белеткежип бербес болзуңза, кандыг-даа малчын сээң малыңны кыш ажырып бербес. Бо дүрүмнү кижи бүрүзү думчукка кертип алза эки боор.

Чайлаглаар үе чоокшулаан. Малчыннар даргаларынга каш катап чедип турган, талыйтыы чоруй баар. Оон күскээр оларны дедир эккеп алырын «уттуптар». Чамдык даргалар шак ынчаар малчыннарны-даа, малды-даа адыг-бөрү аксынче киир каапкаш, тамчыктыг оргулаар. Эки отъ-сиген машиналагат четпес черлерде, а специалистер аът мунуп билбес болгаш чайладыр ынаар баш сукпас. Малчын кижи социал камгалал чок болганда, эң түреңги байдалда чурттап чоруур. Малчыннарның акша-шалыын улгаттырар, амыдырал-чуртталгазын экижидер деп чугаа аңаа-ла каас-коя сөстер апарган. «Ак-Хем» совхозтуң малчыны, пенсионер Ирина Данзырыңны дыңнаптаалы.

«Чаңымда орар бо Букша дарга бистиңиге чаңгыс чораан. Малчыннар даргавыс ол чуведир дээш аажок сонуургаар чорду. Улуг даргаларывыс Кызылга орду туттуруп бээр боор турду. Оозу кайыл? Чок. Эмчилеп чораш, Кызылга баш сугар чер тыппас кижи чордум. Мээң малчын дептеримче корнур кижи-даа тывылбас. А даргалар бистиң бүдүрген эъдивисти чип, бүдүрген дүгүвүстен кептя кедип алган кылаштажып турар болгай. 28 чыл дургузунда айда 80 акшага хой соондан кылаштап келдим. Ажыл кылбас улус машиналарны чүзүн аайы-биле солуп мунуп турда, бо кижиниң ооруурну шимчевес боор-дур!

Шынап-ла, бистиң ниитилеливис малчыннарның шыдамыын, оларның өскээр кайнаар-даа барып шыдавазын ажыглап алгаш, хензиг акшага мал кадартып, тодуп орар. Уйгудыш, төлевири барык чок ындыг ажылга кым ызырныры? Аныяктарны улдаар-даа болза ынаар углавас. Хоорай-суурларда аштакчылар безин 120 рубль ап олурар болгай. Малчыннарның социал байдалын экижитпээн шаанда, мал ажылынга ажылдаар кижилер тывылбас-даа. Ынчангаш ниитилел малчыннарга хамаарылгазын орду-дуган аазап орбайн, доп-дораан херек кырынга үндезинни-биле өскертир ужурлуг.

Кодур-оол ОЮН.
«Шынның» корр.

СЭКП-НИҢ ДЕЛЕГАЦИЯЗЫ

КАМПАЛА. (СЭТА). Национал удурланыышкын партияның (НУП) чалааның ёзугаар СЭКП-ниң делегациязы албан ёзузунуң аян-чоруун кылып, май 18-те Угандада чеде берген. РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары, СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-ниң улус депутады Г. Ч. Ширшин СЭКП-ниң делегациязын баштап чоруур. Угандаың премьер-министриниң бирги оралакчызы, НУП-туң удуртукчузунуң оралакчызы Эрия Категайя болгаш албанның өске-даа кижилери «Энтеббе» деп делегей аэропортунга делегацияны уткаан.

Аңаа чеде бергеш, Г. Ч. Ширшин медеглел кылган. «СЭКП-ниң делегациязы албанның тускай аян-чоруунуң аайы-биле силерниң чуртуңарга бир-ле дугаар келгени бо. НУП-туң төлээлекчилери-биле ужуражыр болгаш бистиң политиктиг организацияларывыстың аразынга кады ажылдажылганың айтырыгларын чугаалажып көөрүнге, НУП-туң ажыл-чорудулгазы-биле таныжарынга, СЭКП-ниң болгаш ССРЭ-де амыдыралдың амгы болуушкуннарының дугайында силерге чугаалап бээринге, ийи талаларга сонуургалдыг чамдык айтырыгларны чугаалажып көөрүнге, силерниң чуртуңар дугайында хөй чүүлдерни билип алырынга идегеп турар бис. СЭКП-ниң делегациязының Угандага чедип келгени —бистиң күрүнелеривистиң болгаш улустарывыстың аразынга найыралдыг чаагай харылзааларның херечизи-дир» —деп, Г. Ч. Ширшин бодунуң медеглелинге онзалап демдеглээн.

Тыва АССР-ниң 1991 чылдың июнь 12-де РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын эрттирерин хандырары-биле холбашкан чамдык айтырыглар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Улус депутаттарының районнар, Кызыл хоорай, хоорайлар (район чагыргалыг), суур болгаш кодээ Советтери, оларның күүсекчи болгаш айтыышкын бээр органнары хамаатыларның РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының айтырыгларының талазы-биле күзел-соруун хостуг илередириниң магадылалдарын РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының дугайында хоойлужудулгага хажык чок дүүштүр хандырар, хамаатыларның РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларынга киржир эргезин боттандырарынга хоойлуга дүүшпес кандыг-даа салдар чедирерин болдурбас.

2. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын эрттирериниң материалдыг хандырылгазының, ону транспорттуң болгаш харылзааның бүдүрүлгелериниң, организацияларының хандыраарының айтырыгларын шиитпирлээр.

Күрүне органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар болгаш оларның каттыжыышкыннары «РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 5 чүүлүнге дүүштүр соңгулдаларның белеткелинге болгаш эрттирериңге эргежок чугула оран-саваны болгаш дериг-херекселдерни соңгулда комиссияларының эргезинге төлевир чокка тыпсып бээр. Эрге-дужаалдыг кижилер соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин боттандырарынга салдар чедирип дузалаар, доктааткан чурум ёзугаар оларның ажылынга херектиг эргежок чугула медээлерни болгаш материалдарны бээр хүлээлгелиг.

3. Хөй-ниити организацияларынга, массалыг информация чепсектеринге соңгулдаларга белеткелдиң болгаш эрттирериниң айтырыгларының ужур-утказын, бадылаашкынның чурумун чурттакчы чоннуң калбак массаларынга билдингир кылдыр бүгү талалыг база боттуг тайылбырлаарын хандырарын сүмелээр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың май 13.

Улус ажыл-агыйының база адырларының чогумчалыг ажылдаарын хандырар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Улус ажыл-агыйы кризистиг байдалда туруп турар. Бүдүрүлге кудулап турар, национал орулга 10 хуу кызырылган. Ажыл-агый харылзааларының үзүлгени муң-муң бүдүрүлге черлериниң ажылын соксадырының кыжаныышкынын херек кырында тургузуп келген. Хөй миллион кижилер ажыл чок артар чыгай берген.

Бүгү бүдүрүлгелерниң чогумчалыг ажылдаарынга дорт хамаарылгалыг база адырларынга онза хемчеглерни ап чорударын байдал негеп келген.

Экономиканы кризистен уштур талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң деткээни программаны болгаш ССРЭ Президентизиниң база республикаларның дээди албан-дужаалдыг кижилериниң 1991 чылдың апрель 23-те кады кылган медеглелин удуртулга болдурбушаан, **доктаадырым болза:**

1. Электроэнергетиканың, хөмүр-даш нефть, газ, химия, нефть болбаазырадып кылыр үлетпүрүнүң, металлургия болгаш демир-орук транспортунуң үзүктелиишкин чок ажылдаарын хандырар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди, республикаларның чазактары боттандырар.

Ажыл-агыйны онза чугулалап чорударының, күш-ажылга болгаш бүдүрүлгеге ниит бээриниң негелделерин үстүнде айыткан бүдүрүлгелерге хамаарыштыр 1991 чылдың дургузунда ажыглаар. Күрүне чагыгларын болгаш ажыл-агый керээлерин күүседири дээш, күш-ажылдың база бүдүрүлгелерниң сагылга-чурумун үрээни дээш ажылдакчыларның харысалгазын, ооң иштинде материалдыг харысалгазын хары утга бедидер.

2. Кол адырларның бүдүрүлгелеринге бүдүрген продукциязының 10 чедир хуузун (ооң тодаргай хемчээлин республикаларның чазактары доктаадыр) дугуруштунган ирттектер-биле иштики рынокка саарар азы доктааткан чурум ёзугаар лицензия-биле (экспортче продукция чорударының хүлээлгезин күүсеткенде) даштыкыже чорудар эргени тыпсыр.

3. Нефть, газ, химия болгаш нефть болбаазырадып кылыр, металлургия үлетпүрүнге 1991 чылда онза хемчег кылдыр санааш, бо чылдың январь-апрель айларында бүдүрүлгениң ортумак хемчээлинден ажыр продукция бүдүрерин көвүдедип турган коллективтерниң продукция бүдүрерин (натура-биле) 1 хуу көвүдеткени дээш-ле оларның айда херелгел фондузун 5 хуу өстүрер. Ону боттандырарынга бүдүрүлгениң бодунга арткан арыг орулганы ажыглаар, а бир эвес арыг орулга чедишпес болза — бюджетке киирер дадывырны эвээжедир.

ССРЭ-ниң Энергетика болгаш Электрификация министерствозу, ССРЭ-ниң Хөмүрдаш министерствозу, ССРЭ-ниң Орук харылзаазының министерствозу ол адырларның ажылдакчыларының ажыл төлевирин оларның күш-ажылының түңнелдери-биле дүүштүр көрүп тургаш, өскүзү-биле өстүрерин көрген 1991 чылда хүлээп алдынган шиитпирлерниң ыяап-ла күүсеттинген турарын хандырар.

4. Улус депутаттарының чер-чер Советтери, оларның күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнары кол адырларның ажыл-чорудулгазынга үндезин чок черге холгаарлап кирипшпейн, оларның ажылын экижидеринге бүгү талалыг дузаны хандырар.

Бүдүрүлгелер аразының, бүдүрүлгелер биле эргелеп башкарылга органнарының аразында маргылдааларны ССРЭ-ниң Дээди арбитраж судунга, эвилелдешкен республикаларның чогуур арбитраж судтарынга көргеш турарын доктаадыр.

5. Бо Чарлыктың 1 чүүлүнде айыттынган адырларның ажылынга 1991 чылда чамдык онза байдалдарны тургузарын чугула деп санаар. «Коллективтиг күш-ажылчы маргылдааларны (чөрүлдээлерни) шиитпирлээриниң чурумунуң дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң күш-ажыл маргылдаазын (чөрүлдээни) шиитпирлээриниң аргазы ажылды соксадыры болбас ужурлуг дээн 11 чүүлүн хөмүр-даш, нефть, газ, химия болгаш нефть болбаазырадып кылыр, металлургия үлетпүрүнүң бүгү бүдүрүлгелеринге ажыглаар.

Бүдүрүлгени ледир организастап азы бүдүрүлгениң девискээринге хөй-ниитиниң чурумун үреп турар кижилерге, бир эвес оларның үүлгедиишкиннериниң хевири кеземче харысалгазынга онаашпас болза, административтиг болгаш материалдыг харысалганы оларын доктаадып тургузар.

6. ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди, эвилелдешкен республикаларның чазактары бо Чарлыкты херек кырынга күүседирин хандырар шиитпирлерни ийи неделя хуусаада хүлээп алыр, а ол ышкаш ажылдың онза чурумун хандырарынга чугула өскерилгелерни болгаш немелделерни ССРЭ-ниң хоойлужудулга актыларынга киирер дугайында саналдарны ССРЭ-ниң Дээди Соведингe киирери-биле белеткээр.

7. Бо Чарлык ону парлап үндүрген хүнден эгелеп күштүг болур.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль.
1991 чылдың май 16.

«Көдээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузун күштүг болдурарының чурумунуң дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. «Көдээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузун ону хүлээп алган хүнден эгелеп күштүг болдуруп киирер.

2. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге, улус депутаттарының чер-чер Советтеринге дагзыры болза:

— мурнунда хүлээп алгылааны боттарының шиитпирлерин «Көдээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунга дүүштүрер:

— хүлээп алдынган Хоойлуну күүседири-биле эргежок чугула бюджет акшазын 1991 чылда көөр.

3. 1991 чылдың июль 1-ге чедир улус депутаттарының районнар Советтериниң сессияларын белеткээр болгаш эрттирер, оларга «Көдээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузун күүседирин хандырар талазы-биле дээштиг хемчеглерни тодарадыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың май 17.

«Дөге даанда «Ленин» деп бижээн сөстү өскерткен факт дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаалын күүседир талазы-биле хемчеглер дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Дөге даанга «Ленин» деп бижикти катап тургузар талазы-биле улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң хемчег албаанын демдеглээр.

2. «Дөге даанга бижик талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң апрель 26-да хүлээп алган доктаалының дугайында» улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң Президиумунуң 1991 чылдың май 8-те хүлээп алганы № 21 шиитпирин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы «Дөге даанда «Ленин» деп бижээн сөстү өскерткен факт дугайында» доктаалынга дүүшпес болганы-биле күш чок болдурар.

3. «Дөге даанда «Ленин» деп бижээн сөстү өскерткен факт дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаалын күүседирин хандырарын улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиден негээр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың май 17.

ЧОЛААЧЫ

ЧУРУКТА: Чөөн-Хемчиктиң «Тыва» совхозта Ховалыг Сембиневич Маадыр чээрби беш чылда чолаачылап, ажыл-агыйның янзы-бүрү чүъктерин дажыглап келген. Ам бригадаларже улус чедирер автобусту башкарып, база-ла мактадыг ажылдап турар. Көдээ Советтиң депутаты хүлээлгезин ол эки күүседип, чоннуң чагыгларын боттандырарынга идепкейлиг киржип турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ТЫВА АССР-НИҢ ХАМААТЫЛАРЫНГА

Эргим хамаатылар! ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң саның кызырар дугайында ССРЭ чазааның шиитпиринге дүүштүр Германиядан, Венгриядан, Чехословакиядан, Польшадан, Моол Арат Республикадан совет шериглерни база дайынчы техниканы үндүрүп алырын план ёзугаар боттандырып турар.

Бистиң республиканың девискээринде турар шериг кезектеринге МАР-дан дайынчы техника 1991 чылдың май-июньда кээп эгелээр.

Тыва АССР-де турар шериг кезектеринге дайынчы техниканың немежип келири —шериглерни немей киирери эвес, ынчангаш ооң-биле холбаштыр айтырыг тургустунуп келбезин дээш ол дугайын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели чоңга тайылбырлап турар. А МАР-дан шериг кезектерин үндүрүп алыры — бистиң кезектеривистиң штатта кордүнген техниказын доктаамал турар черинче сайгарылдыр көжүрери-дир. Ынчангаш бо айтырыгны сеткил дүвүрээшкини чокка, тап-билээ болгаш шын билиишкин-биле көөрү, кандыг-даа чүзүн-баазын дамчыыр чугааларга бүзүрей бербезин чугула. Транспорт оруктарын өөндактавас дээш ол техниканы чоорту, эвээш бөлүктеп киирер.

Шериг техниказын чүдүрген аар чүъктүг автомашиналар-биле уткужа берген үеде, эң-не кичээңгейлиг болуруң: орукка ол үеде озал-ондакты болдурбазын чоондан, ылаңгыя транспорт аймааның чолаачыларындан Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели дилеп турар.

Бистиң Совет Чепсектиг Күштеривистиң амгы үеде сагыш салыышкыны, чурттал-газы бистиң-биле бир дөмей. Ынчаарга бистиң чуртувустуң идегелдиг камгалалын хандырар талазы-биле кайгамчык улуг харысалга Совет Чепсектиг Күштерге бүрүн онаажып турар. Төрээн чуртувусче даштыкы кандыг-даа халдаашкынга ойтур шавыышкынны оларның бээринге белениң бистер кончуг эки билир болгай бис. Тываның девискээринче шериг техниказын киирер дугайында айтырыгны кичээңгейлиг болгаш ылаптыг шын билириң, ону күрүнге ужур-дузалыг эң чугула хемчег кылдыр санап көөрүн Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели республиканың хамаатыларындан база катап дилээн. Кандыг-бир айтырыг тургустунуп келген таварылгада 2-51-11 телефонче долгап, чогуур тайылбырны ап болур.

ЧОННУҢ КҮЗЕЛИ

Кызыл хоорайның, районнар төптериниң база көдээ суурларның сөөлгү чылдарда өзүп, сайзырап турарынга, аңаа күрүнениң хөй акша-хөреңгизи үнүп турарынга кижиниң сагыш-сеткили өөрүп чоруур чүве-дир. Ындыг-даа болза бистиң Каа-Хем районнуң ажыл-ишчилеринге кончуг берге чүве бар. Ол болза чазын, күзүн Каа-Хем суун кежип алыры-дыр. Ону кежилдир көвүрүг тудар дугайында чон хөй-хөй дилеглерин кылган, айтырыгларны тургузуп келген.

Ынчалза-даа мынчага чедир чүү-даа бүтпээн. Көвүрүгнү кылырынга хөй акша херегин билдингир болгай. Хем суун кежерде паром барда оон-биле, а чокта хемелээр болгай. Бо таварылгада улуг чидириглерге — озал-ондакка кижилер таваржып турар. Аңаа хамаарыштыр чаңгыс чижек. Бо чылдың апрель 19-та «Бурунгаар» совхозтуң ажылчыннары ажылдан кел чыткаш, кежээ хемни кежип ора, хемеден аңдарылган. Ооң түңнелинде сес кижи амы-тынындан чарылган. Ол кижилерниң өг-бүлелери, чоок дөргүл-төрелдери шак ынчаар аар качыгдалга таварышкан.

ССРЭ-ниң улус депутады, Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттары, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак олардан Каа-Хемниң кежир көвүрүг тудар айтырыгны чазак черинге тургузуп, чоннуң чөптүг негелдезинге кичээнгейлиг болуп көөрүн каа-хемчилер идегеп турар.

Чыргал-оол ОНДАР.
Каа-Хем район.

МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ХҮННЕРИ

Кызыл хоорайда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хүннери бо айның төнчүзүнге чедир эртип турар. Хоорайның чурттакчыларын боттарының сонуургап турар айтырыгларының талазы-биле ажыл шагының үезинде 2-29-66 телефон дамчыштыр тургузарын диледи.

«ЧЕР РЕФОРМАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА»

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Хоойлузу

1 чүүл. Чер реформазы болза черге ажыл-агыйның чорударының янзы-бүрү хевирлерин дең байдалдыг хөгжүдеринге, хөй хевирлиг экономиканы хевирлеп тургузарынга, Тыва АССР-ниң девискээринге черни чеп ажыглаарынга болгаш камгалаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының эрге-ажыктарынга дүүштүр черни эде хуваар сорулгалыг. Реформа чоруп турар үеде хамаатыларга, бүдүрүлгелерге, организацияларга, албан черлеринге, каттыжыышкыннарга болгаш эштежилгелерге черни үлей үзүп бээрин, Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазында доктааткан чурум ёзугаар оларның чер алыр эргезин быжыглаар.

Чер реформазын боттандырарын улус депутаттарының чер-чер Советтеринге, анаа союзугааллыг министерстволар болгаш ведомстволар-биле кады Тыва АССР-ниң Чер реформазының талазы-биле күрүне комитединге дагзыр.

Тыва АССР-ниң Чер реформазының талазы-биле күрүне комитеди чер таарыштырыкчызы, организастыг, контроль болгаш консультативтиг хүлээлгени күүседир.

2 чүүл. Тыва АССР-ниң Конституциязынга дүүштүр чер болгаш чер иштиниң байлактары, суг, үнүш болгаш дириг амытаннар Тыва АССР-ниң чонунуң байлаа болур. Айыттынган бойдус байлактарын ээлээрин, ажыглаарын болгаш айлап башкарарын РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң хоойлуларынга, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң оларның бүрүн эргелеринге хамаарыштыр үндүрген актыларынга дүүштүр чорудар.

Көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүреринге чер участоктарын улус депутаттарының Советтеринге ээлээр база ажыглаар кылдыр бээр. • Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазында доктааткан таварылгалардан аңгыда чер участоктарын хавырарын болдурбас.

Ажыл-агыйны башкарып чорударының бүгү-ле хевирлерин: колхозтарны, совхозтарны, тараачын ажыл-агыйларны, оларның кооперативтерин болгаш ассоциацияларын хөгжүдеринге республика идигин бээр: өнчүнүң күрүне, колхоз-кооперативтиг, коллективтиг-үлүглүг хевирлериниң хөй талалыын болгаш дең эргелиин ол бадыткаар.

Чер ээлекчилери болгаш чер ажыглакчылары черни чеп ажыглаар, ону хумагалыг көөр, ооң үнүш-дүжүткүрүн бедидер хүлээлгелиглер.

3 чүүл. Бүгү-ле черни Тыва АССР-ниң күрүне өнчүзү кылдыр быжыглаар.

Эвилел болгаш республика керээлеринде база ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазында доктааттынган чурум база негелделер ёзугаар черни ниити-эвилел сорулгаларынга ажыглаар кылдыр ССР Эвилелинге, РСФСР-ге тодаргай хуусаада берип болур. Маргылдаалыг таварылгаларда черни бээр дугайында айтырыгны референдумга шиитпирлээр.

4 чүүл. Хууда дузалал, арат азы тараачын ажыл-агыйны, сад, мал ажылын чорудары, а ол ышкаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чорудары-биле холбашкан өске-даа сорулгаларны боттандырары-биле чер участоктарын бүгү назынының иштинде ээлеп, салгал дамчыдар база аренда кылдыр хамаатыларга берип болур. Ук чер участоктарынга чер ээлекчизи, чер ажыглакчызы чурттаалга бажыңнары болгаш ажыл-агый тудуглары кылып ап болур эргелиг.

Чер участоктарын даштыкы хамаатыларга чүгле аренда кылдыр бээр.

5 чүүл. Совхозтарга, колхозтарга болгаш кооперативтиг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге, акционер ниитилелдеринге, а ол ышкаш хамаатыларга коллективтиг сад база огород ажылын чорударынга чер участоктарын коллективтиг (ниити азы үлүглүг) өнчү кылдыр дамчыдып болур. Арат азы тараачын ажыл-агыйны организастаар сорулга-биле оон үнер апарган тараачыларга, коллективтиң кежигүни бүрүзү чер участогун болуунуң үлүү хевирлиг кылдыр алыр эргелиг.

6 чүүл. Дачалар, гаражтар тударынга, а ол ышкаш тывынгыр хууда ажыл чорударынга болгаш ажыглаарын хоойлу ёзугаар хоруваан өске-даа чүүлдерин кылырынга чер участоктарын бүгү назынының иштинде ээлеп, салгал дамчыдар азы аренда кылдыр хамаатыларга бээр.

7 чүүл. Чер участоктарын ажыглаарын ооң иштинде арендага бээрин юридиктиг чуруму ёзугаар быжыглаарынга чедир чер участоктарын ажыглаарының ооң мурнунда доктааткан эргези хамаатыларга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга хевээр артар, ынчалза-жок бо Хоойлунуң күштүг болуп кирген үезинден эгелээш, хуусаазы ийи чылдан ашпас ужурлуг. Ол хуусаа төне бээрге, айыттынган эрге күш чок болур.

8 чүүл. Чер реформазын чорудуп турда, бүгү назынының иштинде ээлеп, салгал дамчыдар кылдыр черни Тыва АССР-ниң хамаатыларынга дамчыдарын ук административтиг районда доктааткан чер үлүүнүң ортумак хемчээлинге дүүштүр, өг-бүлениң кижи саны болгаш көдээ ажыл-агыйда ажылдап турарларының санын барымдаалап, чаңгыс өг-бүлеге хамаарыштыр улус депутаттарының Советтери халас чорудар. Арат азы тараачын ажыл-агыйны чорударынга «Тараачын (арат) ажыл-агыйның дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунда доктааткан эң мидыкы нормазындан ажыг немелде шөлдү арендалап ап болур. Бо чурум черге коллективтиг-үлүглүг өнчүнүң тургустунуп бээр таварылгаларынга база ажыглаттынар.

Хууда дузалал ажыл-агыйны чорударынга чер участоктарын улус депутаттарының көдээ, суур, хоорай Советтериниң доктаадып тургускан нормаларының хемчээлинде бүгү назынының иштинде ээлеп, салгал дамчыдар кылдыр хамаатыларга халас бээр.

Сад болгаш мал ажылын чорударынга бүгү назынының иштинде ээлеп ап, салгал дамчыдар кылдыр оон мурнунда-ла берген бүгү черни, а ол ышкаш көдээ ажыл-агыйның ээлеп продуктулуг ажыглаан черлерин болгаш үрелген черлерин хамаатыларга халас бээр.

9 чүүл. Чер ээлекчилери болгаш чер ажыглакчылары черни тускайлап баш билип, бүдүрүлге продукциязын болгаш ону сайгарганындан орулгаларны боттары айлап башкарар. Күрүне, ажыл-агый болгаш өске-даа органнарның база организацияларның талазындан ажыл-агый чорудулгазынче холгааралдаары хоруглуг. Чер ээлекчилериниң болгаш чер ажыглакчыларының ажыл-чорудулгазынга контрольду боттандырар талазы-биле күрүне база өске-даа органнарның РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазында көрдүнген эргелеринге бо чүүл хамаарышпайн турар. Эрге-хүлээлгелеринге дүүшпес азы хоойлу чурум негелделерин үрээн мидыг актыны күрүне азы өске-даа орган үндүрген таварылгада, чер ээлекчизи азы чер ажыглакчызы мидыг актының бүрүнү-биле азы чамдыызы күш чогун хүлээп көөрүнүң дугайында шиидикчиниң судче азы арбитражче кирер эргелиг.

10 чүүл. Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр чер ээлекчилеринге чылдың-на чер үндүрүүн онаар. Чер үндүрүүн улус депутаттарының чер-чер Советтериниң тускай счёдунче кирер болгаш черни ажыглаарын база камгалаарын организастаары-биле, ооң дүжүткүрүн бедидери, чер кадастрын болгаш чер ажыглалдының мурнуун киирери, девискээрни инженер база социал талазы-биле чаартыры-биле холбашкан сорулгаларга ону ажыглаар. Тыва АССР-ниң хоойлужудулга актыларынга дүүштүр акша-хөреңгиниң кезиин республика бюджединге төндүрүп ап болур.

Арендага дамчыткан чер дээш аренда төлевирин тыртар, ооң хемчээлдерин Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазында доктааткан чурум ёзугаар керээлер-биле тодарадыр.

11 чүүл. Черниң шынарын экижидер, хөрзүнүнүң үнүш-дүжүткүрүн болгаш арга-шыны фондузунуң черниң продуктулуун бедидер талазы-биле ажылы, экология талазы-биле арыг продукцияны бүдүрериниң дээш чер ээлекчилерин база чер ажыглакчыларын улус депутаттарының чер-чер Советтериниң бюджеттериниң акша-хөреңгизиниң күсели-биле шаңнап мактаар. Оон-биле чергелештир Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң хоойлужудулгазында доктааткан чуруму ёзугаар чер дугайында хоойлужудулганы үрээн, черни хирлендирген болгаш баксыраткан, ооң үнүш-дүжүткүр болур чорууну кудулатканы дээш оларга административтиг база кеземче харыысалгазын онаар.

12 чүүл. Тускай сорулга эвес, үре-түңнел чок ажыглаттынып турар, а ол ышкаш ажыглалдан үнген азы ээзи ажыкты бээр ажыглал черни кылдыр көрдүнген черлерниң кезиин чер реформазының боттанмышкынының үезинде хураттынган болгаш улус депутаттарының Советтериниң шиитпири-биле дараазында эде хуваары база чер участоктары херегленчи хамаатыларга ону тускайлап бээри-биле чер талазы-биле тускай фондуже дамчыттынган турул болур.

Ол фондулардан арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны организастаарынга, хуу дузалал ажыл-агыйны, сад, мал ажылын чорударынга черни бирги ээлчегде аңгылап бээр.

13 чүүл. Чер харылзааларын-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып көөрү-биле улус депутаттарының чер-чер Советтери чер талазы-биле депутаттар комиссияларын тургузар.

14 чүүл. Чер реформазын үе-чадада айын-биле чорудар. Баштайгы үе-чадада черни баш билип башкарар талазы-биле эргелерин улус депутаттарының чер-чер Советтеринге быжыглаарын боттандырар. Оон-биле чергелештир административтиг кызыгаарларны илээзиилээр, хамаатыларның, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның черге херегленин тодарадыр. Дараазында оларга катап хуваарынга черниң тускай фондузун тургузар, чер үндүрүүнүң болгаш аренда төлевириниң хемчээлдерин доктаадыр.

Ийиги үе-чадада улус депутаттарының чер-чер Советтери болгаш Тыва АССР-ниң Чер реформазының талазы-биле күрүне комитединиң органнары Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр бүгү назынының иштинде салгал дамчыыр болгаш аренда кылыр черни хамаатыларга, бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш албан черлеринге дамчыдарын база быжыглаарын боттандырар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың апрель 25.

«Чер реформазының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузун күштүг болдурарының чурумунуң дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. «Чер реформазының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузун ону хүлээп алган үезинден эгелээш күштүг болур.

2. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге:

— чер реформазының талазы-биле район комитеттерин ай хуусаада тургузарын хандырары;

— Тыва АССР-ге чер реформазын чорударының республика программазын 1991—1992 чылдарда ажылдап кылырын болгаш боттандырарын дагзыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың апрель 25.

Көдээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Хоойлузу

Көдээниң социал адырының болгаш Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының структуразында агроүлетпүр комплекизиниң материал-техниктиг баазазын мурнады хөгжүдериниң кол чүүлдерин бо хоойлу тодарадып турар.

I БӨЛҮК

Кол чүүлдер

1 чүүл. Көдээниң мурнады хөгжүлдезин экологтуг, экономиктиг, эрге-хоойлу болгаш социал политика-биле күрүне магадылап турар.

2 чүүл. Көдээ чонунуң экономиктиг ажыл-чорудулгазы өнчүнүң күрүне, кооператив, коллектив-үлүг хевирлериниң хөй талалыынга болгаш дең эргелиинге, ажыл-агый чорудулгазының бүгү хевирлериниң: колхозтар, совхозтар, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар хевирлериниң, оларның кооперативтериниң болгаш ассоциацияларының хөгжүлдезинге, чер реформазын эрттиреринге, күш-ажылчы коллективтерге бүдүрүлге фондуларын өнчү кылдыр садып алыр азы арендага дамчыдар, арат болгаш тараачын ажыл-агыйын тургузары-биле чер үлүүн алыр эргелиг кылдыр колхозтардан болгаш совхозтардан хостуг үнер эргелеринге үндезилеп боттанып турар.

Ажыл-агый чорудулгазының бүгү хевирлери бүдүрүлгезин организастаарынга, бодунуң продукциязын сайгарарынга, орулгаларын хуваарынга дең эргелиг.

3 чүүл. Көдээниң болгаш агроүлетпүр комплекизиниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң мурнады хөгжүдер темпилери дараазында чүүлдер-биле хандыртынар:

— республика, тус чер деңнелинге инвестицияның демдеккизи-биле;

— сан-хөө, кредит болгаш курлавыр политиказы-биле;

— күрүне деткимчезиниң системазы-биле.

4 чүүл. Көдээни мурнады хөгжүдериниң оруктарын барымдаалавааска, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлде программазы хүлээп алдынмас.

II БӨЛҮК

Көдээниң социал политиказы

5 чүүл. Көдээниң чурттакчылыг черлериниң хөгжүлдезин кады чурттаарының чаңчыл кылдыр тургустунган хевирлери — суурлары болгаш аалдары деңдески көөрүнүң болгаш оларның шуптузунуң дең эргезин барымдаалап боттандырар.

6 чүүл. Көдээ-биле холбашкан суурларга болгаш биче хоорайларга чурттаалга бажыңнарының, инженер тудугларының, школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң, ниити билиг школаларының, культура, кадык камгалал, социал хандырылга, коммунал-амыдырал херелгел объектилериниң тудугларын, оруктар чаагай жыдылгазын кылырын, а ол ышкаш телефонжудулганы, харылзааны, радиожудулганы, телевидение дамчылылгазын, медицина, садыг, амыдырал болгаш хандырылганың өске-даа хевирлерин мурнады хөгжүдери-биле хандыртынар.

7 чүүл. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде хаара тудуунган ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларының, келезиленген ажылдакчыларның эргелери болза:

— үргүлчүлээдиг ажыл неделязын доктаадып тургускан ажылдаар черин, мергежилиниң аайы-биле кылган ажылы болгаш күүсеткен нормазы дээш амыдыралга четчир хемчээлди барымдаалаан эң биччи ажыл төлевиринден эвээш эвес төлевирин 6 ай дургузунда алыр, мергежилинге өөренир болгаш билиин бедидери, мергежилиниң аайы-биле тодараткан ажылын болгаш бердинген нормазын күүсеткени дээш күш-ажыл төлевирин чурттаарынга четчир эң биччи хемчээлден барымдаалавышаан, алыры, күш-ажыл хоойлужудулгазынга дүүштүр шөлээни алыры;

— кылыр ажылдың байдалы өскерилгенде ажыл төлевирин арттырбышаан, билиг-мергежилин бедидери.

8 чүүл. Күш-ажыл кылыр кижилер чедишпес районнарга көдээ ажыл-агыйга ажылдаары-биле көжүп келген өг-бүлелерге, а ол ышкаш ажыл-агыйларның болгаш көдээ Советтериниң чагыгларын ёзугаар чоруткан улус ажыл-агыйының, культуразының, кадык камгалалының, харылзаазының, амыдырал болгаш хандырылгазының өске-даа адырларының, күш-культуразының болгаш спорттуң, эрге-хоойлу камгалаар органнарының специалистеринге дараазында чиигелделерни доктаадыр:

— бажың чанында тудуглары болгаш участоктуг аңгы чурттаалга бажыңын 10 чыл ажылдаан соонда, хуу өнчү кылдыр дамчыдар кылдыр бээри. Баштайгы ийи чылда тус чер бюджединиң күсели-биле одаар чүүл-биле халас хандырар, ол чиигелделерни доктаамал алыр ужурлуг кижилерден аңгыда:

— мурнунда чурттап турган черинде чурттаалга шөлүн көдээге ажылдаар керээзиниң хуусаазының дургузунда бронь ёзугаар арттырар;

— бир эвес ажылының стажынга үзүктелиишкин бир айдан ашпайн турар болза, көжер үени санавас, ол ажыл төлевиринге немелделер болгаш өске-даа чиигелделер алыр үзүктел чок ажыл стажын хевээр арттырар:

— хууда дузалал ажыл-агыйын организастаары-биле эндилге чок дузаны көргүзер.

9 чүүл. Көдээге хууда чурттаалга бажыңын тудар ажылды сайзырадырынга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, улус депутаттарының Советтериниң күүседикчи комитеттери, ажыл-агый органнары болгаш бүдүрүлгелер идиг бээр.

Көдээ черге хуу чурттаалга бажыңнарын тударынга, капитал септелге кылырынга, чаартып кылырынга болгаш инженер тудуглар тударынга бажыңның смета өртээ хемчээлдиг кредитти колхозтарның, совхозтарның, ассоциацияларның, кооперативтериниң, аренда коллективтериниң, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының, агроүлетпүр комплекизиниң өске-даа бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажылдакчыларынга бээр, оларны тудуг материалдары-биле мурнады хандырар.

Чээли ажыглааны дээш төлевирин чиигелделиг байдалдарга боттандырар.

Колхозтарның, совхозтарның, агроүлетпүр комплекизиниң өске-даа күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының үш чылдан эвээш эвес үеде ажылдаан ажылдакчыларынга күш-ажылчы коллективтиң шиитпири ёзугаар чээлиниң беженден эвээш эвес хуузун бүдүрүлгелериниң болгаш ажыл-агыйларының күсели-биле дуглаар.

Өске ажылдакчылар кредитти чер-чер Советтериниң шиитпири ёзугаар база оларның акша-хөреңгиниң күсели-биле дуглаар. Кредиттиң арткан кезиин тудуг кылып турар кижи тудугунуң кайы хире үр хуусаалыын барымдаалап 10—50 чыл дургузунда деңдең кылдыр үзүп төлээр.

10 чүүл. Көдээге орулгалар-биле эгитпес социал инфраструктураны тудар чарыгдалдарны Тыва АССР-ниң бюджединиң болгаш «Көдээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр республика (РСФСР) бюджединиң акша-хөреңгизиниң күсели-биле боттандырар.

11 чүүл. Күрүнеге көдээ ажыл-агый продукциязын садып турар үеде контрактациязы керээзин ёзугаар ооң өртээнге көдээге эргежок чугула материал-техниктиг курлавырларны күрүнениң мөөңнеп садар өртээ-биле садар.

III БӨЛҮК

Малчыннарның күрүне деткимчези болгаш социал камгалалы

12 чүүл. Мал ажылдакчыларының болгаш оларның өг-бүлелериниң амыдыралын мурнады хөгжүдери-биле база социал камгалалын боттандырары-биле республиканың күрүне болгаш ажыл-агый органнары дараазында байдалдарны тургузар:

— чурттаалга шөлүн бирги ооңурда бээр, а одарладыр малдың ажылдакчыларынга ол адырга он чыл ажылдаан соонда чурттаалга шөлүн чурттап турар черинге оочур чокка бээр;

— уругларны школа чанының интернаттары-биле болгаш школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге бирги ээлчегде тургузар;

— назы-харының аайы-биле пенсияже үнерин чиигеткен дараазында байдалдарны тургузар: ийиже болуп 15 чыл ажылдаан эр кижилерге 55 хар четкенде; ийиже болуп 10 чыл ажылдаан херээжен-нерге 50 харлыында;

— малчыннарга болгаш оларның өг-бүлелеринге республиканың санаторийлеринче болгаш дыштанылга бажыңнарынче путёвкаларны бирги ээлчегде бээри;

— бир дугаар малчын мал турарларга болгаш одарладыр малдың өске-даа ажылдакчыларынга өгнү халас тускайлаар, а ол ышкаш үзүктел чок болзэр кылдыр суттуг болгаш өске-даа малды бээр.

IV БӨЛҮК

Инвестиция политиказы

13 чүүл. Көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрери болгаш ону болбаазырадыры-биле холбашкан үлетпүр бүдүрүлгелерин хоорайларга болгаш көдээ черлерге тударын болгаш ажылдап турарларын калбартырын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң-биле дугуржуп турган, а девискээрлер аразынга ужур-дузалыг объектилерни тударын РСФСР-ниң Дээди Совединиң-биле дугуржуп турган чөпшээрээр. Тудуг организацияларының хосталган курлавырларын болгаш күчүлерин көдээни сайзырадырынче шилчидер.

14 чүүл. Күрүнениң төпчүткен капитал салыышкыннарының тускайлаан акшазын көдээниң социал хөгжүлдезинче болгаш агроүлетпүр комплекизиниң материал-техниктиг баазазын быжыглаарынче мурнай шилчидерин хандырар. «Көдээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр республика (РСФСР) бюджединиң тускайлаан акша-хөреңгизинге дүүштүр чыл санында дараазында чүүлдерни акшаландырар:

— арат болгаш тараачын ажыл-агыйын хөгжүдерин деткиир программаны;

— көдээниң социал инфраструктуразын тургузарын, ооң иштинде чурттаалга бажыңнарын, инженер коммуникацияларны, школаларны болгаш школа назыны четпээн уруглар албан черлерин, культура болгаш кадык камгалал объектилерин, автомобиль оруктарын, ооң иштинде ажыл-агыйлар иштиниң оруктарын тударын, электрижиндилгеге, газчыдылгага, телефонжудулгага болгаш радиожудулгага чарыгдалдарны, көдээниң чурттакчылыг черлерин суг-биле хандырарын;

— ажыл-агыйлар аразының мелиорация системаларын болгаш суг дамчыдар хооллайларны, бойдус камгалалының болгаш гидротехниктиг тудугларны тударын, черниң дүжүткүрү-биле холбаштыр черни үндезини-биле экижидерин, хөй чылдыг үнүштерни тарыырын;

— ээн-чем болгаш болбаазырадылга үлетпүрүнүң салыгнын иштиниң чемнелилгезиниң болгаш амыдырал хандырылганың бүдүрүлгелерин, ооң черин мелиорастаарын болгаш мелиорастаан системаны ажаап-тежээрин, белеңи берге районнарже көжериниң чарыгдалдарын, катай объектилерин тударын болгаш ээргени кылырын;

— күрүнениң хоорай тудуушкузунуң техниктиг политиказын чорударынга — чер-чер Советтериниң девискээрлерин комплекстиг хөгжүдериниң ниитгине пландарын, чаа хевирниң чурттаалга болгаш хөй ниити бажыңнарының төлевилелдерин, норма-методика үндезиннерин ажылдап кылырынга дилеп тывышкын ажылдарын;

— тудуг индустриязының болгаш тудуг материалдарының тус чер баазаларын хөгжүдер чарыгдалдарын;

— чер тургузуунун, үрелиишкиннерге удур хемчеглерниң болгаш хоралакчылардан база аарыглардан үнүштерни камгалаар хемчеглерниң, ветеринария болгаш санитар албаның тударының чарыгдалдарын;

— бедик мергежилдиг специалистерни болгаш ажылчыннарны өөредиринге болгаш билиин бедидеринге, а ол ышкаш ниити-адыр ужур-дузалыг эртем-шинчилел болгаш дургулга-конструктор ажылдарын эрттиреринге чарыгдалдарны:

— агаар-бойдузу берге черлерде турар ажыл-агыйларның болгаш бүдүрүлгелерниң орулгазы эвээш продукциязының өртектеринге доталаларны, а ол ышкаш көдээ черлерге пассажир аргыштырар автотранспорт бүдүрүлгелериниң орулга албас чарыгдалдарын эгидерин, кредит дээш хуу төлевирин.

15 чүүл. Аразында дугуржулга ёзугаар колхозтарның, совхозтарның, агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлгелериниң болгаш тараачын (арат) ажыл-агыйларының хөгжүдеринче бүдүрген продукциязының азы үндүргү онаавас арыг орулгазының чамдыызын шилгидер эргени үлетпүр бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларга тывсыр.

Агроүлетпүр комплекизинге продукция бүдүрүп бээринче шилчип турар өске-даа улус ажыл-агый комплекстериниң бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының арыг орулгазының чамдыызын ийи чылда үндүргүден хостаар.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге дузалал цехтерин болгаш дузалал бүдүрүлгелерин хөгжүдерин деткиир сорулга-биле кадрлап чыл дургузунда ажылдаары-биле оларның арыг орулгазын күрүне үндүрүүн тыртарындан хостаар.

16 чүүл. Республиканың агроүлетпүр комплекизиниң рынок харылзааларынче шилчилгезинде материал-техниктиг курлавырлар-биле хандыртынарын күрүне чагыының деңнелинге боттандырар.

V БӨЛҮК

Өртектер политиказы

17 чүүл. Күрүнениң өртектер политиказын көдээ ажыл-агый продукциязынга болгаш чиг эт күрүнениң садып алыр болгаш керээлиг өртектериниң, бүдүрүлгениң чепсек хереекселдеринге, материалдыг курлавырларга болгаш көдээниң ачы-дуза тарифтеринге мөөңнеп садар өртектерниң системазын дамчыштыр боттандырар.

VI БӨЛҮК

Үндүрүглер. Бюджет-биле аразында харылзаа

18 чүүл. Колхозтар, ажыл-агыйлар аразының бүдүрүлгелери болгаш организациялары, совхозтар болгаш күрүнениң өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, кооперативтер болгаш арат, тараачын ажыл-агыйлары чаңгыс аай чер үндүрүүн азы аренда төлевирин төлээр.

Чаа тургустунган арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны үндүргү онаалдазындан үш чылда хостаттырар.

19 чүүл. Совхозтарның, колхозтарның, арендаторларның, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң албан төлээр страхованиезин дүжүрер болгаш 1991 чылдан эгелеп көдээ ажыл-агый культураларын тараан шөлдери-биле катай эт хөреңгизиниң эки тура страхованиезин киирер.

VII БӨЛҮК

Өөредилге. Культура болгаш кадык камгалалы

20 чүүл. Бүгү хевириниң ниити билиг школаларын, эвээш санныг өөреникчилер-биле катай, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң шиитпири ёзугаар чоннуң негелдезин барымдаалап, өөреникчилер санын кызыгаарлавайн ажыдар. Көдээниң өөреникчилер саны эвээш школаларының эге класстарының аңгы-аңгы назылыг өөреникчилериниң өөредилгезин аңгы чорудар. Көдээ школа программазынга болгаш өөредилге аргаларынга аграр күш-ажылдың база көдээ амыдыралдың онзагай талаларын барымдаалаар.

Эвээш өөреникчилерлиг школаларны хаарын ол черде чурттап турар болгаш уруглары ында өөренип турар айыкке, азы ам өөренир хамаатыларның чыыжынга шиитпирлээр.

21 чүүл. Көдээ чоннуң ажылдаар байдалының өскерилгени-биле холбаштыр ажылдан хосталган кижилерниң профессионал белеткелин болгаш өске мергежилге өөредилгезин күрүне, кооператив албан черлериниң болгаш организацияларының системазынга, а ол ышкаш хуу үндезинге боттандырар. Көдээ ажыл-агый угланыышкынның тускай өөредилгени бюджет акша-хөреңгизиниң күсели-биле акшаландырар.

Көдээ профтехучилищелериниң чанынга ажылчын кадрларны бүдүрүлгениң болуунга белеткээр, өөредир болгаш билиин бедидер талазы-биле методиктиг төптериниң четкизин тургузар.

22 чүүл. Социал-культура адырының, чонунуң амыдырал хандырылгазының, кадык камгалалының, улус өөредилгезиниң, санитар болгаш ветеринар албаның, күш-культураның болгаш спорттуң көдээ черде ажылдап турар специалистеринге хоорай черлерде ындыг мергежилдерде ажылдап турар специалистерге деңнээрге, шалыңнарынга болгаш тариф ставкаларынга 25 хуу немелдени доктаадып тургузар.

Улус депутаттарының чер-чер Советтери өөредилге-кижизидилге, медицина, социал-культура албан черлериниң турар черлерин болгаш чурттакчылыг черниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң деңнелин барымдаалап тургаш, үстүнде адаттынган мергежилдерниң ажылдакчыларының ажыл-төлевиринге немелде бедиткен коэффициентти киирип болур, специалистерни дугуржулга ёзугаар хөлезилеп ажылдадыр системаны ажыглаар.

23 чүүл. Орулгазының составында бюджет акша-хөреңгилиг культура, күш-культура болгаш спорт албан черлерин тус чер болгаш республика бюджединче төлевирлериниң бүгү хевирлеринден хостаар.

24 чүүл. Көдээ черде өөредилге, культура, кадык камгалал болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылдакчыларының бүгү категорияларынга агроүлетпүр комплекизинде ажылдакчыларга көрдүнген чиигелделер база хамааржыр, ооң иштинде чурттаалга шөлү-биле, аъш-чем продуктулары-биле, школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге орун-биле бир дугаарында хандырар.

25 чүүл. Көдээниң өөредилге-кижизидилгезиниң школа назыны четпээн уруглар болгаш школалардан дашкаар албан черлеринге ажылдаары-биле келген педагогика дээди өөредилге черлерин болгаш училищелерин доозкан, өске-даа специалистерге, көдээ ажыл-агый дээди өөредилге черлерин болгаш техникумнарын совхозтарның болгаш колхозтарның күсели-биле дооскан специалистерге ажыл-агый тудуп алыры-биле көрдүнген чаңгыс удаа бээр пособиениң чуруму болгаш хемчээлдери база хамааржыр. Көдээде өөредилге черлериниң педагогика ажылдакчыларын ном үндүрүлгезиниң продукциязы-биле чиигелделиг байдалга хандырар, аңаа күрүнениң ол орулгаларга берип турар, ажыл төлевириниң 10 хуу хемчээлдиг акша компенсациязы база киирер.

26 чүүл. Көдээге өөредилге системазы өөредилге-кижизидилге чорудулгазын хандырар талазы-биле амгы үениң негелделеринге дүгжүп турар нормативтер комплекизинге үндезилеп чорутунар. Өөредилгениң бүгү хевирлериниң магадылаттынган нормативтиг демиселиниң хемчээлинге чедир акшаландырарын сан-хөө акша-хөреңгизиниң немелде дөстериниң бары-чогу хамаанчокка боттандырар.

Көдээге өөредилгени хөгжүдер талазы-биле бүдүн программаны акшаландырарын Тыва АССР-ниң бюджединиң болгаш «Көдээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр республика (РСФСР) бюджединден тускайлаан акша-хөреңгиниң күсели-биле боттандырар.

27 чүүл. Көдээниң өөредилге-кижизидилге албан черлеринге чер участоктарын, оларның негелдезинге дүүштүр, ооң иштинде өөредилге болгаш дузалал ажыл-агыйларын тургузарынга болгаш хөгжүдеринге хоойлужудулга ёзугаар дамчыдар.

Школаларны болгаш профессионал-техниктиг училищелерни, школа назыны четпээн уруглар албан черлерин сургуулдарның күш-ажыл болгаш профессионал белеткелин организастаарынга эргежок чугула материалдар, техника, үрезин, акша-хөреңги-биле хандырарынга агроүлетпүр каттыжыышкыннары, колхозтар, совхозтар болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелери дузаны көргүзер. Олар ажылчыннарны болгаш специалистерни белеткээрин өөредилге черлери-биле керээлиг үндезинге боттандырар, ыңчаар специалистерниң ажылдаарынга, чурттаарынга болгаш дыштанылгазынга эргежок чугула байдалдарны тургузар талазы-биле хемчеглерни алыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың апрель 26.

Коммунист, ооң ажыл-херээ

ҮРГҮЛЧҮ ЧОН АРАЗЫНДА

Партком секретарының ажылы чымыштыг, эртен даң бажындан орай кежээге чедир уламчылаар. Ооң кол-ла сорулгазы — партконуну, партия эге организацияларының дайынчы арга-шиңгээзин болгаш коммунистерниң бот-идепкейин, харысалгазын бедидери, партия ажылын чаартыры, совхозтуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир херекке партийжи удуртулганы экижидери, партийжи, күш-ажылчы сагылга-чурумну быжыглаары, кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди күштелдирери болур. Бо бүгү айтырыгларны чедиишкиннииг шиитпирлээрде коммунистерниң болгаш ажылчы чонуң ортузунга партийжи организастыг, идеологтуг ажылды идепкейжидери чугула болуп турар.

Ынчангаш Улуг-Хем районда Кечил-оол Түлүш аттыг совхозтуң партком секретары Эрес-оол Донгакович Сереп партия ажылын чаартырынче, ооң стилин, арга-методтарын сайзыраңгайжыдарынче хүн бүрү кичээнгейни салып келген. Ажыл-агыйның партком секретарынга ол алды чыл ажылдаан, ындыг болганда, партия ажылының талазы-биле биче эвес арга-дуржулгалыг болу берген. Бо үениң дургузунда партия комитединиң, партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын чаартырынче угланган хемчеглерни алганындан, олар элээн идепкейлиг ажылдап турар болу берген.

Партком хуралдарынга партия эге, хөй-ниити организацияларының ажылын экижидеринге, совхозтуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге, партийжи, күш-ажылчы сагылга-чурумну быжыглаарынга, коммунистерниң партийжи даалгаларны, онаашкан ажылын канчаар күүседип турарынга хамаарыштыр болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалажып турар. Чедер-четпестерни аңаа илереткеш, ону эдип алырда, экижидерде чүнү кылырын шиитпирлеп ап турар. Ооң күүселдезин организастаарынга база хынаарынга партия кежигүннерин киржип келген. Партия эге организацияларының, соңгулдалыг партия активиниң ажыл-чорудулгазын идепкейжидери-биле практиктиг дузаны чедирип турар.

Совхозта 153 коммунист бар. Оларны совхоз бүдүрүлгезиниң чугула адырларында быжыглаан болгаш партийжи даалгаларны берген. Коммунистерниң хөй нуруузу планныг онаалдаларын күүседип, партийжи быжыг туруштуун көргүзүп турарлар.

Партия комитединиң мурнунда салдынган сорулгаларны чедиишкиннииг шиитпирлээр дээш коммунистерниң болгаш ажылчы чонуң ортузунда Эрес-оол Донгакович идепкейлиг ажылдап турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Э. Л. Сереп.
Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

СОВХОЗУ ДУЗАЛАВАСКА...

Сүт-Хөл районнуң Карл Маркс аттыг совхозунуң малчыннары Бегзиваа Сат-оолович, Клара Сүрүн-ооловна Куулар-лар Сесегениң Улут-Бут деп черге 270 хойну кыштатканнар. Ооң 210 хураган камгалап алдынган, 60 хураган янзы-бүрү чылдагааннардан өлүп хораан.

— Арга чарыы чер болгаш, бо кыштаг төрүүр хойга таарышпас. Биске аңгы, таарымчалыг кыштаг херек. Мал кижи эмчилери ында-хаая келгилээр-дир. Эрткен чылын белеткеп алган 10 тонна сигенивис төнүп каарга, Шекпээрде төрелдеривистен алыр болган сигенивис сөөртүп аар дээш совхоз дирекциязындан машина дилеп чадаптывыс. Өске улус-биле дугуржуп, кожууглут трактор-биле Шекпээрден сиген сөөртүп алгаш, дүне када кел чыда, Бегзиваа Сат-оолович сиген кырындан аңдарылгаш, бажы кемдээн. Ам эмчиде чыдар — деп, Клара Сүрүн-ооловна хомудаан сеткилин чугаалады.

Карл Маркс аттыг совхозтуң дирекциязы малчыннарның ажылынга мындыг хамаарылгалыг болганы чөгенчиг-дир. Малчыннарның ажылдап, чурттаарынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузары — оларның хүлээлгези. Совхозта хөй ооддаашкыны доостур четкен. Малдың чаш төлүн камгалап алган көргүзүглери аңгы-аңгы. Ол дээрге малчыннарның, зоотехспециалистерниң, совхозтуң удуртукчуларының дең-дески эвес ажылының түңнели-дир.

Арагачы ДОНГАК.

КОНСТИТУЦИЯНЫ ХҮЛЭЭП АП ТУРГАНЫ

Тывага улусчу революцияның 70 чылы

1921 чылдың төөгүлүг август айында болгаш ол улуг чыышка Танды-Тыва улустуң бүгү кожууннарының төлээлекчилери киржип, кандыг айтырыгларны аңаа шиитпирлээнин бо хүннерде республиканың чону база катап сонуургап номчуп турар. Ол ындыг болур ужурлуг-даа — чүге дээрге чеден чыл бурунгаар тыва чоннуң амыдыралынга улуг болуушкун болган.

Август 13-16 хүннерде болгулаан ол Улуг хуралга барык үжен хире айтырыгларны сайгарган. Ол үениң документилери-биле таныжарга, бүгү айтырыгларны дыка демократчы байдалга шиитпирлеп турганы илден. Маргылдаалар база изиг-изиг болгулаан. Ынчалзажок бүгү делегаттарның чаңгыс — чаа Тываның моон соңгааргы оруун шын тодарадыр сорулгалыг турганы оон билдингир. Ынчангаш ук хурал бистиң чонувустуң амыдыралынга төөгүлүг хүн болуп киргени чөп.

Бөгүн бис аңаа чугаалажып турган айтырыгларның бирээзи, Танды-Тыва улустуң баштайгы Конституциязын канчаар хүлээп алганын кыска-зы-биле таныштырбышаан, ук Конституцияның сөзүглелин парладывыс.

Август 14, хуралдың ийиги хүнү. Хүн айтырыының чүгле үш дугаарынга келген. Танды-Тыва улустуң бот-тодарадылгазының дугайында айтырыгны чугаалажып доостан соонда, Конституция төлевилелин чугаалажырынче делегаттар кирген. Баштай-ла санал бергеннер ук Хоойлунуң мурнунга кижи бүрүзү дең болур ужурлуун демдеглеп турган. Чогум ук төлевилелди чазакка баштай көөрүн саналдап турганнар база бар, ынчалза-даа маңаа, эң аттарларлыг хуралга көөр ужурлуг чүве-дир дээш делегаттарның хөй кезии хүлээп албаан дээрзин архив материалдары бадыткап турар.

Улуг хуралга Совет Россиядан чалаткан, Сибирьниң революстуг комитединиң даргазы Иннокентий Сафьянов орус делегацияның ажылдап кылган Конституциязының төлевилелин бижимел-биле кирген. Ук төлевилелди баштай тыва дылче очулдургаш, баштай делегаттар танышкан соонда, эм чугаалажып этээрин хурал дугурушканын документилерде айыткан. Чогум ындыг шиитпирни хүлээп алыр мурнунда аңгы-аңгы саналдар база турган. Чижээ, Маады кожууннуң төлээзи Лопсан-Осур Советтиг Россияның шагдагы таалакчызы мен дээрзин чугаалааш, Конституция төлевилелин чугаалашпайн-даа хүлээп алырын саналдап турган. Ол дээрге чүгле мээң эвес, кожууннуң чонунуң күзели-дир дээрзин ол немээн.

Хуралды даргалап турган Буян-Бадыргы Лопсанның саналынга мынча деп харыылаан: Бир эвес Маадылар кожуунунуң чону ону чугаалашпайн хүлээп алыр дээн болза, ол дээрге оларның эргези-дир, а өске кожууннар чугаалажыр дээр болза база хоруп шыдавас бис.

Конституция төлевилелиниң чугаалажылгазы август 15-те база уламчылаан. Аңаа Хемчик кожууннуң делегаттары Конституция төлевилелин аалынга-ла ажылдап кылганын дыңнаткан. Ниити утказы колдуунда деңнележип турар дээрзин олар чугаалап турганнар, чүгле беш параграфта аңгылаанып турар чүүлдер бар, оларны-даа эдип ап болур. А Хемчик кожууннуң делегаттарының бир кол удурланып турган чүүлү — төлевилелде кымчылаар чорукту болдурбас дээни болган. Буруулуг кижиниң кезедириниң бир кол аргазы ол деп санап турганнар.

Ол талазы-биле крайның революстуг чөвүлелиниң даргазы эш Стрелков тайылбыр кылгаш, хосталгазын казып пиндери болгаш албадал-биле ажылдадыры эң улуг шииткел, ол эттээриниң артык кижизидикчи салдарлыг дээрзин демдеглээн. Аңаа Сафьянов база улажып, шаагайтаар, эттээр чорук эргиниң чыдып калган артыкшыны деп чугаалап турган. Ол хиреде маргылдаалар изиг-изиг болган. Дыка хөй делегаттар ооң-биле чөпшээрешпейн турган. Чүгле Тываның кожазы революсчу Моолда болгаш Кыдатта шаагайтаар, эттээр чорукту дүжүрген деп бадыткалдар соонда харын, делегаттар чөпшээрешкен болуп турар.

Шак ынчаар Тываның эң баштайгы Конституциязын 1921 чылда хүлээп алган.

Танды-Тыва Улус Республиканың (Урянхай крайның) Конституциязы

§ 1. Танды-Тыва Улус Республиказы болза хостуг, бодунуң иштики херектеринге кымдан-даа хамаарышпас, Танды-Тыва чоннуң бот-эргелелинге кымдан-даа хамаарышпас, хостуг болур.

§ 2. Танды-Тыва улустуң бүгү хамаатылары бүгү чонуң чөпшээрели-биле үндүрген хоойлу мурнунга дең эргелиг.

§ 3. Чоннуң чырыдыышкынын болгаш культурлуг деңнелин бедидери дээш Республика сагыш салыр.

§ 4. Бодунуң күзелин ёзугаар кайы-даа шажынга чүдүүр эргени Танды-Тываның хамаатыларынга бээр. Тараа тарып, мал азырап турар чүдүлгелиг кижилер хөй-ниитиниң чурумунга бир дөмей чагыртыр болганындан, өске хамаатылар-биле бир дөмей хөй-ниити албан-дужаалдарын ээлеп болур. Ажыл-агый кылбайн турар, а бурганга бараан болганы дээш ап турар орулгазы-биле амыдырап орар шажын-чүдүлгелиг кижилер хамааты херектерге киржир эргезин ажыглавас болгаш кандыг-даа харысалгага онаашпас.

§ 5. Республика бүгү чоннуң кадык камгалалы дээш сагыш салыр.

§ 6. Бодунуң күрүвезиниң акша-хөреңгизин тургузары база чурттуң экономиктиг байдалын көдүрери дээш Республика сагыш салыр, өске республикалар-биле кады ажылдап турган үеде чурттуң даштыкы капиталистерниң эжелеп алыр чоруун болдурбас.

§ 7. Байысаап турар үеде таагайтаары, кинчилеп дөңгүлээри болгаш эттээри хоруглуг, ону торгаал-биле болгаш албадап ажылдадыры-биле солуур. Балдыр-шыдалдыг кижилерни ниитилеште ажыктыг кылдыр торгаар болгаш суптун шиитпирин ёзугаар албадалга ажылдаар кылдыр шиидер, хөреңги чоктарны дорт-ла хөй-ниити ажылдарынче хаара тудар. Хөй-ниити ажылдарынга шиитпирген кижилерни мөөңнээри-биле республиканың төп эргелелиниң чамынга хосталгазын казытканнарның бажын тургузар.

§ 8. Ак бандалар-биле болгаш Танды-Тываның девискээрин даштыкы капиталдың колониязы кылдырып оралдажып турар өске-даа империалистер-биле шиитпирлиг демиселди Совет Россия-биле эвилелдежип алгаш Республика чорудар.

§ 9. Республикада дээди хоойлужудулга эрге-чагыргазы бүгү кожууннарның чыыжынга онаажыр, ол чоннуң депутаттарындан тургустунар болгаш чылда бирден эвээш эвес катап чыглыр.

§ 10. Танды-Тываның бүгү-ниити чыыжынче депутаттарны кожуун бүрүзүнден чурттакчы чоннуң санынга дүүштүр, эң эвээш чурттакчылыг, 2 кижи соңгуур сумулардан ниити хуралдарга көвүдедир соңгудар.

§ 11. Дээди күүсекчи эрге-чагырга Бүгү-ниити Төп Чөвүлелге (Чазакка) онаажыр, аңаа кожуун бүрүзүнден бир-бир кижи кирер. Чыыштар аразында үеде Төп Чөвүлел бүрүн эрге-чагыргалыг болур, бо Конституцияга дүүштүр доктаалдарны ол үндүрүп болур.

§ 12. Республиканың бүгү ажыл-херектерин Төп Чөвүлел эргелеп башкарар, ээлчеглиг бүгү-ниити чыыштыы чылдырар, даштыкы харылзааларга Республиканы төлээлээр.

§ 13. Бодунуң ажыл-чорудулгазынга Төп Чөвүлел бүгү-ниити чыыштың айтыышкыннарын удуртулга болдурар болгаш соң мурнунга коллективтиг харысалгалыг болур.

§ 14. Төп Чөвүлелдиң ээлчеглиг чыыжы бир чылда дөрттен эвээш эвес катап чыглыр. Чөвүлелдиң 2 кежигүнүнүң бидиринишкиниң ёзугаар эргежок чугула апарганда, Чөвүлелдиң ээлчег чок сессиязын чыып болур. Сессиялар аразында үеде Чөвүлелдиң ажыл-херектерин болгаш ооң административтиг удуртулгазын Чөвүлел кежигүннери ээлчег ёзугаар удуртур.

§ 15. Төп Чөвүлелдиң эргелеп башкарылгазының административтиг херектерин кылып чорудары-биле практиктиг ажылдакчыларны (кайы хире херек болдур, боду көрүп турган) чалаар.

§ 16. Тус-тус кожуун бүрүзүнүң ажыл-херектерин кожуун эргелекчизи кожуун чыыжынга соңгуткан үш кижи-биле коллективтиг башкарып чорудар. Эргелекчи болгаш коллектив чылда кожуун чыыжын ийиден эвээш эвес катап чыылдырар.

§ 17. Сумуну суму чыыжынга соңгуткан үш кижилиг чөвүлел коллективи башкарар.

§ 18. Кожууннарның болгаш сумуларның албан-дужаалдыг бүгү кижилерин кожууннуң бүгү-ниити чыыжынга бадылаар.

§ 19. Суму коллективтери боду шиитпирлеп турган суму чыыштарын чыылдырар, аңаа сумунуң хөй-ниити херектерин чугаалажыр.

§ 20. Суму бүрүзү кожуун эргелелинге чагыртыр, кожуун — Төп Чөвүлелге чагыртыр.

§ 21. Бир эвес, суму болгаш кожуун чыыштарының доктаалдары болгаш чамдык албан-дужаалдыг кижилерниң ажыл-чорудулгазы бо Конституцияның доктаалдары-биле дүүшпес болза, Төп Чөвүлел солуп каап тар.

§ 22. Шииткел хүлээлгезин суму чөвүлели сумуга онаар, кожуунга — кожуун коллективи онаар, аңаа көрүп болбас херектерни Төп Чөвүлел сайгарар.

КЫЗЫГААР БИЛБЕС ХОПТАК ЧОРУК

Сөөлгү үеде бистиң республикада күш үндүрбейн олчалажык чедип алыр чорукче чүткүл көвүдээн. Янзы-бүрү аргалар ажыглап тургаш, аңаа хуу кижилер-даа, кооперативтер-даа албан-дужаалдыг-даа кижилер хуузунда байыыр сорулга салгаш, ону чедип ап турарын бис көрүп, дыңнап, номчуп турар бис. Ылаңгыя хоойлу-дүрүмнү сагывайн, бойдустуң байлаан-даа, күрүнениң акша-хөреңгизин-даа камгалавайн, чүгле бодунга шиңгээдип алыр чоруктар бистиң республиканың өскээртен келген улустуң талазындан нептерей апарган.

Ол чорук республиканың экономиказынга болгаш ооң хөгжүүрүнге эвээш эвес когаралды чедирип турар.

Ындыг чижектерниң бирээзинге Кызыл хоорайда бажың тудар комбинаттың чанында 1988 чылдың август айда тургустунган «Искра» дээр тудуг-монтаж кооперативин кирип болур. Ооң ажылчыннары Украинада Запорожье хоорайда чурттап турар. Маназ 15 хонуктап кээп ажылдап турар. Кооперативтиң даргазы Н. П. Головко, ооң кадайы Л. А. Головко — кооперативтиң бухгалтери база-ла ол чер чурттуг.

Кызылдың бажың тудар комбинады бо кооперативти организастап тургузуп турган, ооң даргазынга Николай Павлович Головко дээрзин томуйлаан. Аренда ёзугаар комбинат аңаа бүгү дериг-херекселди, механизмнерни, бүдүн цехти берген болгаш база акша-хөреңги-биле дузалаан. Баштай «Искра» кооператив комбинат-биле база автомотога хандыкшылдыглар ниитилелиниң 12 дугаар гараж кооперативи-биле чоңга садар хууда машина гаражтары тудар дугайында дугуржулганы кылган. Туттунган ол гаражтарны дугуржулга ёзугаар «Искра» кооператив комбинатка база 12 дугаар гараж тудар кооперативке дужаар турган.

Тудуг тударда бир дугаарында ооң төлевилели, сметазы херек болгай. Ындыг документилерни өскээртен хоорзилеп алган бир кижиге кооператив даргазы кылдыртып алган. Ол кылдыртырда артында, аңгы тускайлан турар гаражтың сметазын тургустуруп алган. Херек кырында, туткан гаражтары тудуштур узун дургаар бир одуруг, азы ийи таралаан ийи одуруг гаражтар болган. Ынчап кээрге дыка хөй ажыл хемчээли болгаш артык ханалар, фундаментилер сметада ажыр көрдүнген. Хуу гараж садып алыкчыларын ынчаар мегелеп тургаш, олардан хөй артык акшаны ап турганы илерээн. Чамдык садып алыкчылар хомудал-билдириишкинин ернии чогуур органнарже кирип эгелээн. Аңаа үндезилээш бо «Искра» кооперативтиң ажыл-агыйының ханы документалдыг ревизиязын Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң дилээн ёзугаар РСФСР-ниң Саң министерствозунуң Тывада контроль-ревизия эргелели кылып чоруткан.

Бо ревизияны чорударынга Күрбанкының Үлетпүр-тудуг банкызының, Кызыл хоорайның улус депутаттарының күүсекчи комитединиң капитал тудуг килдизиниң, «Тыва хамааты тудуг» институдунуң база республиканың болгаш Кызыл хоорайның үндүрүг инспекцияларының специалистери кирипкен.

«Искра» кооперативтиң туткан хуу гаражтарын санап, оларны тударынга үндүрген тудуг материалдарының, тускай кезектериниң, конструкцияларының хемчээлин хынап көрген. Ооң түңнелинде илерээни чүл дээрге, кооператив ниитизи-биле 877 гараж туткан, ооң иштинде 83 гаражты чаңгыс одуруг кылгаш ооң 70-ин подвал чок, 13-тү подвалдыг кылган. 794 гаражты ийи одуруглааш, ооң 526-зын подвалдыг, 268-ин подвал чок кылган. Ынчангаш тускай турар чаңгыс-чаңгыс гаражтарны тудуштур туткаш, садып алыкчыларга тускай гаражтың өртээ-биле садып, артык акша ап турганы илерээн.

Туттунган 877 гаражтың 506-зын бажың тудар комбинатка саткан, ооң иштинден подвалдыг 246 гаражты бирээзин-не 4115 руб. 11 көп. кылдыр 1012317 рубльге саткан. Херек кырында, ол гаражтарның бирээзиниң өртээ 2367 рубль, азы 582282 рубль түңнүг болур турган. Артыкка алган акшазының түңү 430035 рубль болган. Ол-ла комбинатка подвалдыг 41 гаражты бирээзин-не 4490 рубльге, азы ёзулут өртээ 2500 рубль турда, ажыр садып, артыкка 81590 рубльди алган, 2500 рубль өртектиг 54 гаражты 4444 рубльге саткаш, артыкка 104976 рубльди, 2500 рубль өртектиг 118 гаражты бирээзин-не 4357 рубльге садып, артыкка 219126 рубльди, 1620 рубль өртектиг 47 гаражты бирээзин-не 2676 рубльге саткаш, артыкка 49632 рубльди алган. Ынчангаш ниитизи-биле Кызылдың бажың тудар комбинадындан өртээн улгаттырып тургаш, артыкка 885359 рубльди алган.

База-ла бо ёзугаар Кызылдың автомотога хандыкшылдыглар ниитилелиниң № 12 гараж кооперативинге 285 гаражты улуг өртекке саткаш, ооң артыкка 307480 рубльди алган. Ооң иштинден чогум өртээ 2500 рубль 11 гаражты 3800 рубльге саткаш, артыкка 14200 рубльди, бирээзи-ле 1620 рубль өртектиг 274 гаражты 2690 рубльге саткаш, артыкка 293180 рубльди алган.

Чамдык садып алыкчылар гараж өртээн кооперативтиң бодунга эккеп төлеп турган. Ниитизи-биле 86 гаражты кооператив боду хуу улуска кассазын дамчыштыр, азы банкыда агар санын дамчыштыр саткан. Бо 86 гаражты 183320 рубльге садар турган, херек кырында 284527 рубльге саткан болгаш, оларның өртээн 1-2 катап артыкка 101207 рубльди алган. Ниитизи-биле чүгле 877 гараж дээш артык кезектер, конструкциялар болгаш ажыл хемчээли кирип тургаш, оларның өртээн 1-2 катап «агаардан» улгаттырган. «Искра» кооператив чондан аңаа хилис 1294046 рубльди ап чиген.

Туттунган 877 гаражтың 531-инге хынала кылып, оларның хемчээлин, чарыгдаттынган кезектерин, конструкцияларын, кылдынган ажылдың хемчээлин көрген. Ооң түңнелинде артыкка немей 646 фундаментини, 267 хананы, 13780 дөрбелчин метр гидроизоляцияны, 848,4 кубометр бетонну, 25700 тонна дой-довуракты, 1658,8 кубометр таваан белеткээр элезинни, 13780 дөрбелчин метр кара-саазын шывыгны, 530 ригельдерни, 262 хаалгаларны артыкка бижээни илерээн.

Кооперативтиң даргазы Н. П. Головко 1989 чылдың июль эгезинде кооперативтиң ажылдакчыларының хуралынга мындыг айтырыг көдүрүп келген: «Мен бо кооперативтиң ажыл-херээ дээш бодумнуң карманымдан 20,0 муң рубльди чарыгдаптым. Ону меңээ эгидип бериңер» дээн. Хурал ооң дилээн хүлээп алгаш, Н. П. Головкога 20,0 муң рубльди эгидип бээрин шиитпирлээн. Н. П. Головко ол-ла дораан кассадан июль 3-те 20,0 муң рубльди ап алган. Херек кырында хыналда үезинде ол чарыгдалды бадыткаан кандыг-даа документ чок болган. Ынчангаш 20 муң рубльди Головконуң акшын ёзугаар аңаа халас берген. Чогум херек кырында документилер ёзугаар чарыгдаан акшазы 8831 рубль 43 көп. болган. Ол акшаны дүрүм ёзугаар документилери-биле бадыткап тургаш, Н. П. Головко база-ла кассадан ап алган.

«Искра» кооперативтиң даргазы Н. П. Головко база кооперативтиң бухгалтери, ооң кадайы Л. А. Головко ыңай-бээр хоорайлар кезип чорупт турган, «командировкага» чорааш бис дээш кассадан хөй түңнүг акшаны ап турган. Хыналдадан илерээни чүл дээрге, ол ап турган акшаларын бадыткаар кол документилер — командировкалаар дугайында дужаалдар, командировка шынзылгазы чок болган. Командировка шынзылгазы чок болганда барган черинге ыяап-ла демдегледир деп дүрүм кады сагыттынар. Ындыг демдеглел чок болбайн аан.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1988 чылдың март 18-те үндүрген 351 дугаар «ССРЭ иштинге ажыл-албан командировкаларының дугайында» доктаалын сагывайн, бодунуң хууда чоруун кылып чорааны-даа, албан ажылы кылып чорааны-даа билдинмес, аңаа-ла самолёт билеттери кожуп тургаш, кооператив даргазы Н. П. Головко ниитизи-биле кассадан 4744 руб. 80 көп. алган, а ооң кадайы Л. А. Головко 2872 руб. 50 көпеекти алган. База-ла бо ышкаш 352 руб. 50 көпеекти В. И. Сафронов алган, 70 руб 50 көпеекти Ф. Н. Ушаков алган. Ниитизи-биле «командировкалааны» дээш кассадан 8040 руб. 30 көпеекти бо улуска берген.

1990 чылдың декабрь 31-де кооператив кежигүнү О. Я. Миндияров деп кижиге кассадан 3528 рубльди берген. Ол акшаны ол-ла дораан акт ёзугаар Миндияровтан үндүр бижипкен. Актыда айтып турары чүл дээрге, бо 3528 рубль 784 кг эът садып алырынга чарыгдаттынган деп каан. Эътти кооперативтиң столовазынче дужааган дээн. А херек кырында ону бадыткаар фактура чок болуп турар. 1990 чылдың март айда кооператив даргазы Н. П. Головко «Тувасна6сбыттан» даттыы дүктүг ийи хөректээш кышкы тонну алгаш, бирээзин-не 139 руб 50 коп, азы 279 рубльди кассага төлээш, бодунга алган.

1990 чылдың декабрь 5-те Украинаның Запорожье хоорайында турар «Голубая мечта» деп кооперативке 200 муң рубльди дузаламчы кылдыр шилчиткен. Ону шилчидерде кооперативтиң 1990 чылдың ноябрь 16-да «Голубая мечта» дээр чаа тургустунар кооперативке 800,0 муң рубльди шилчидер деп шиитпирин барымдаалаан. Ол 800 муң рубль кайыын келирил? База-ла демги гаражтар өртээнден эвес ыйнаан?

Ооң ыңай ол-ла Запорожье хоорайга 500 муң рубль-биле чуртталга бажыңы тудар деп шиитпир база үнген. Ооң соонда, Кара далай кыдыынга дача садып алыры база шиитпирлеттинген. Ынчап кээрде, маңаа 15 хонуктап кээп ажылдап тургаш, янзы-бүрү арга-биле күш-ажылчы эвес орулга чедип ап, боттарының келир үеде ажылын, чурттаар бажыңын болгаш дыштаныр черин баш удур белеткеп ап турганы ол-дур.

Ам бо кооперативтиң удуртукчуларының ап турган акша-шалыңын маңаа сайгарып көрээлиңер. 1988 чылдың август айдан эгелээш, 1991 чылдың март 1-ге чедир кооперативтиң бүгү ажылдакчыларынга 1803712 рубль шалың санаттынган. Ооң иштинден кооператив даргазы Головконуң шалыңы 359804 рубль, азы ниити шалың түңүнүң 19,95 хуузу, ооң кадайы Л. А. Головко дээрзиниң шалыңы 117973 рубль, азы 6,54 хуузу, оралакчы дарга Чабановтуң шалыңы 119711 рубль, азы 6,64 хуузу, кооперативтиң ревизору Сафроновтуң шалыңы 79479 рубль, азы ниити шалың түңүнүң 4,4 хуузу болуп турар. Н. П. Головконуң чылда ортумак шалыңы 133261 рубль, айда ортумак шалыңы 11105 руб., а хүнде ортумак шалыңы 437 рубль боор турар.

Л. А. Головко чылда ортумак шалыңы 43694 руб., айда — 3641 руб. хүнде — 143 руб. 35 көп., Чабановтуң чылда ортумак шалыңы 44337 рубль, айда — 3695 руб., хүнде —145 руб. 46 көп., Сафроновтуң чылда ортумак шалыңы чылда — 29346 руб., айда — 2453 руб., хүнде — 96 руб. 58 көп. Бо үстүнде адаан дөрт удуртукчуларның ниити шалыңы 676967 рубль. Азы шупту санаан шалыңның (1803712 руб.) 37,53 хуузу болган.

Аңаа бөдүүн ажылчыннарның чылда ортумак шалыңы 7452 руб., айда ортумак шалыңы 621 руб., а хүнде — 24 руб. 44 көпеек болган. Бо харын ёзулуг шын шалың-дыр. А даргаларының шалыңын тудуг тудуп, кара ажыл кылбаан хиренинде, ажылчыннарның шалыңындан оралдок улуг боор турар. Чижээ, даргазы Н. П. Головконуң айда ортумак шалыңы ажылчыннарның айда ортумак шалыңындан 18 катап улуг, ооң кадайының шалыңы 5,8 катап, оралакчызының шалыңы 6 катап, ревизорунуң шалыңы 4,7 катап улуг боор турар.

Ол дугайында кооперативтиң ажылчыннары билбес-даа чадавас. Оларның үндүрген күжүн ажыглап, оларның ачызы-биле байып ап турар даргаларны аңаа бөдүүн ажылчыннар чүү деп болап турар ирги?

ССРЭ-ниң Кооперация дугайында хоойлузун ёзугаар кооператив бүрүзү бухгалтер учёдун, отчёдун ыяап-ла чорудар ужурлуг. Ынчалза-даа бо «Искра» кооперативте ындыг учёт негелде ёзугаар кылдынмайн турар болгаш бо хоойлуну хажыдып турар.

Үстүнде айыттынган сан-түңнерни кадып кээрге, «Искра» тудуг-монтаж кооперативинден 1522087 рубльди дедир тыртар ужурлуг, ооң иштинде кооперативтиң даргазы Н. П. Головкодан 24744 руб. 80 көп., бухгалтер Л. А. Головкодан 2872 руб. 50 көп. дедир эгидер ужурлуг. База Кызылдың бажың тудар комбинадынга, а ол комбинат хуу гараж садып алыкчыларынга 885359 рубльди дедир эгидери чугула. 12 дугаарлыг гараж тудар кооперативке 307480 рубльди дедирледир, азы ол-ла түң кезиинде барып хуу садып алыкчыларга эгиттинер ужурлуг. Ооң ыңай 86 гаражтың артыкка алдынган өртээ 101207 рубльди кооперативтиң бодунга барып төлеп турган хуу садып алыкчылар гараж өртээниң ылгалын барып негеп алыр болза аан.

Бо кылдынган документалдыг ревизияның материалдарын Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединге берген.

Хүлер-оол ХЕРТЕК,
РСФСР-ниң Саң министерствозунуң Тывада контроль-ревизия эргелелиниң килдис эргелекчизи.

ДӨРГҮНЕКТЕ ААЛ

Эрткен чылын Каа-Хемде «Бурунгаар», «Совет Тыва» совхозтарның девискээринге каңдаашкын болган. Олт-сиген үнмээн. Ынчангаш малга чегнир саңныг чем белеткеп ап шыдаваан бис. Арга-хорга тыптывып тургаш, ажыг сооктуг кышты ажып, чылыг хүннерлиг үеге келдивис. Чайын безин мал одары чедишпес, куу дазырларга олура, ниитиниң малын кыштан хүр-меңди ажырып алыры ындыг-ла амыр эвес. Шак мындыг бодал-биле «Совет Тыва» совхозтуң Дөргүнекте малчыны Кара-оол Самбуу-биле номчукчуларны таныштырар бодадым.

Чоокта чаа, Кара-оол Самбуу сугга чеде бердим. Хөй чаш мал көргеш, сагыш-сеткилим көдүрлүп келди. «База бир кодан хойну совхозунга өстүрүп, доруктуруп турарың дээш» деп чугаалааш, ооң мөге холдарын туттум.

Кыш кончуг берге-даа болган болза, хөй бүрүзүнден чаш хураганны канчап камгалап алганын сонуургаарымга, ол мынча диди:

— Хамык ужур ээзиниң харысалгалыында. Оон ыңай одар-белчиирни таарыштыр кадарары, мал чемин хумагалыг, хынамчалыг чарыгдаары, кажааны чылыг тургузары, ооң иштинге өл-шык болдурбазы чугула.

Өгнүң херээжен ээзи база ажыл-ишчи, кежээ кижи. Малчынның бажыңынга аренда дугайында чугаа үнүп келирге, Чылбаккай Күшкаш-ооловна ора: «Аренда айтырыын херекке албайн келдивис. Даланкан база херээ чок. Өөренир, көөр херек. Баян-Колду малчыннар сурган, ооң сигенден кезип алыр болза эки боор» диди. Ол бодалга мен каттыштым.

Чажыргаш, мактангаш канчаар. Берге кышты, когурумнуг часты шыдажып эрткеш, малның чаш төлүн колдуунда меңди ап турар хойжуга торгаарланмас аргам чок-тур.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Каа-Хем район.

УЛУС СУДТАРЫ: оларның айтырыглары

Бистиң республикада улус судтарының материал-техниктиг баазазының байдалы амгы үеде черле кандыгыл? Дээди Советтиң Президиумунуң чоокта чаа болган бир хуралынга чугаа ол дугайында болган. Ол талазы-биле харыысалгалыг, аңаа хамаарылгалыг албан черлериниң төлээлеринден аңгыда райкүүском даргалары, улус судьялары Президиум хуралының ажылынга киришкен.

Улус судтарының материал-техниктиг баазазының дугайын чугаалажып турары таварылга эвес деп чүвени аңаа ол талазы-биле дыңнадыг кылган юстиция министри Ю. Т. Стал-оолдуң, Дээди Советтиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы Н. А. Ондарның чугаазында чүүлдер, судьяларның болгаш сөс алган өске-даа эштериниң саналдары бадыткап турар. Чүге дизе хуралдың чорудуунда дыңнап, юстиция министериниң дыңнадыындан-даа ап көөрге, судтарның материал-техниктиг баазазы, шынап-ла, коткак. Ону ылаңгыя судьяларның ажылдап турары суд албанының оран-бажыңнарынга хамаарыштыр чүнү-даа мурнай чугаалаар болза эки. Кандыг-даа айтырыгны көдүрүп көөрге, черле ындыг, чедир шитпирлээр, кылдынмайн барган чүүлдер, четпестерниң албан үнүп келири дег оон-биле кады дериг-херекселдер-биле, чурттаалга шөлү-биле, оргтехника-биле хандырылга дээн чижектиг чүүлдер астыгып калбаан, база тургустунуп турган. Бо бүгүнү фактылар-биле бадыткап, байдал черле чогум кандыгыл дээрзин хуралга болган чугаага үндезилеп көргүзерин оралдажыыл.

Район Советтериниң күүскомнары судтарга дуза чедирериниң чамдык хемчеглерин ап турар дээрзин юстиция министри дыңнадыынга демдеглээн. Ынчалзажок мындыг байдалды көрээлиңер: районнарда 15 судтар бар, оларның турар оран-бажыңынга хамаарыштыр чугаалаар болза, Барыын-Хемчик, Таңды районнарның улус судтарының бажыңнары харын, чеден чылдарның төлевилели-биле туттунган болгаш амгы байдалда ажылдап болур, чүгээр деп санаттынып турар. Бай-Тайгада район судунуң бажыңының байдалы база ажырбас. Ындыг түрбүже, адааның баштайгы ийи районнуң улус судтарының турар бажыңнарынга капитал септелге чорудары негеттинип турар. Район Советтериниң судтарга хамаарылгазын, боттарын билдир, дузалажып ажылдаан турарынга хамаарыштыр чугаалажы бээрге, колдуунда-ла Бай-Тайга район Советиниң күүскому улус судунуң ажыл-чорудулгазын экижидеринге идиглиг ап чорудуп турары хемчеглери-биле чижек кылдыр кирип турар болду. Судтуң амгы бажыңын райкүүском түс чериниң бюджети-биле туткан. Ынчап келирге арткан районнарда ол айтырыгның чогумчалыг шиитпирлеттинмейн турарындан, суд бажыңнарында байдалдар — шөлү биче, тар, эрги, капитал септелгениң үе-шаанда кылдынмайн турарындан, судьяларның чогумчалыг ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунмаан бооп турар. Оон чижээ — Тожу, Өвүр, Бии-Хем, Тес-Хем районнарның улус судтары эрги бажыңнарда, а Кызыл районга, Кызыл хоорайга хамаарыштыр алыр болза, улус судтарының оран-бажыңының шөлү биче, ажылдаар өрээлдер, херек көөр залдар чедишпес. Кызыл хоорайның улус судунуң бажыңынга хамаарыштыр байдал кандыгыл деп чүве редакцияга билдингир. Шөлү тар болганындан, кабинеттер, залдар чедишпезинден, судьяларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарның тургустунмайн турарын, херек көөрде залды ээлежип мээзар ужурга таваржып, чамдык таварылгада, херектерни ажылдаар өрээлдеринге көрүп турарын Кызыл хоорайның улус судунуң судьязы Л. Д. Дамдын бистиң солунга сөс ап, бо чылдың эгезинде бижээн. Бо-ла айтырыгга хамаарыштыр ол-ла улус судунуң улус төлээзи часкаар база чагаа чоруткан. Айтырыгның катап-катап көдүрүүнүң турарының чылдагаанын барымдаалааш, редакция ону база парлаан. Ол чүүлдер солун арнынга үнген, аңаа кым-даа харыы, тайылбыр бербээн. Дээди Советтиң кежигүннериниң судтарның оран-бажыңнарының дугайын, оларның ниити материал-техниктиг байдалын чугаалажып турары, шынап-ла, таварылга эвес. Судтарның моон соңгаарғы ажыл-чорудулгазынга ол идиг болур. Чүге дизе бо айтырыг моон мурнунда мындыг байдалга шак мынчаар тургустунмайн турган дээрзин санал бергеннер чугаалап турдулар. Хуралдың хүлээп алганы доктаалдың херек кырында күүселдезинден, боттанырындан хөй чүүлдер хамааржыр.

Судтарның материал-техниктиг баазазын быжыглаарынга хоорайкүүскомнарның сонуургалы чавыс бе?. Кылдынган чүүлдерни министри Ю. Т. Стал-оол-даа, судьялар-даа демдеглээн. Ынчалзажок күүскомнардан улуг дузаны, деткимчени манап турарлар.

Чурттаалга шөлү, уруглар ясли-садтары-биле хандыртынганын хуралга боор турган чугаадан билдиним турар-биле, четпес дээрзиниң кандыг-даа барымдаазы чок хире. Кайда-даа харын, чиңиг айтырыглар-ла болгай ол. Чурттаалга бажыңы-биле хандырарын сандадып турарының чылдагааннарын күүском даргалары хуралга тайылбырлааннар.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң ээлчег чок ийиги сессиязының «Республикага кемдерек үүлгедир чоруктар-биле демиселге соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» доктаалында көрдүнген объектилерниң тудуун тодаргай эвес хуусаалаарже чылдырып турар. Суд черлериниң чаа тудугларының чорувайн турарында чоптуг чылдагааннар бар болбайн аан, акша-хөреңги-биле холбаштыр-даа, тудуг күчүлериниң чедишпези база салдарлыг боор турар. Ынчалзажок ол тудугларны бүдүрүлгениң эвес дээш шоолуг-ла никазынгей салбайн баар чоруктар база бар. Президиумнуң бо хуралының доктаалы, аңаа болган чугаа, саналдар ол айтырыгны шиитпирлээрниң аргаларын бээр дээрзинге идегээр апаар.

Чугаа акша-хөреңги дугайында тургустунуп келирге, саналдарга маргылдаалыг айтырыглар-даа үнүп турду. Тодаргай түңнел шиитпир дээр болза, ындыг болур ужурлуг-даа. Чамдык саналдарның кол утказы мындыг. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. П. Болбаттың санап турары-биле алырга, чугула эвес деп объект кажан-даа турбас, ынчангаш күүскомнардан хөй чүүлдер хамааржыр. Акша-хөреңги хуваалдазын чорудуп тура, Министрлер Чөвүлели ол-бо деп айтыышкын бербейн турар, ынчап баар болза, амгы бо үеде таарышпас деп бодап илереэн.

Чүгле моон бээин алырга, айтырыгны күүском боду шиитпирлеп көрүп, ажылдарының аргазын оларга бүрүн берип турар-дыр, шынап-ла, үениң негелдезин ынчап барган болгай. Ынчалзажок «акшаны кайыын алырыл, хөреңги чокта, чүнүң-биле тударыл» дигеи айтырыг база тургустунуп турду. Тодаргай мындыг тудугну моон-биле тудар дээш акша бээр болза кылыр апаар диген санал база кирген. Күүскомнар мындыг байдалды чүү деп көрүп турарыл?

Амгы байдалдарда, рынок харылзааларының үезинде бот-башкарып, шимченмес болза, чүве белен бүтпес дээрзиниң дугайын кайда-даа чугаалажып турар болгай. Судтарга оран-бажың тудуун канчаар чорутса экил дээрзин Президиумга чугаалажып турарда идиглиг болбайн канчаар, ынчалзажок Юстиция министерствозунуң удуртукчуларының, улус судтарының талазындан кызымак, шимченгир болуруунуң чугулазынын дугайында санал бергеннер база чугаалаан.

Материал-техниктиг байдал боду тургустунуп келбезин, ол дээш ажылдаар, туруштар апаар дээрзин Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов тайылбырлааш, ажыл-агый башкарылгазының эргижирээн арга-левирлеринден уштунуп, кандыг-даа айтырыгга соңуургалдыг бооп, ону чедип алыры дээш кызарын Юстиция министерствозунга ол күзээн. Ындыг янзылыг бодал республиканың коммерция-дугуржулга күрүне компаниязының чиигине директору Б. Т. Саиннинин саналында база бар. Дериг-херекселдер-биле хандырылга дугайын чугаалап тура, ол ийи албан черниң аразында дугуржулга чарлынмаанда амгы үеде байдал карын апаар дээрзин тыннатпышаан, камгаланып, хандыртының билириниң чугулазын сагындырган. Шимчениг ажылдаарыже хоржок диген бодалды ол база илереткен.

Хуралга болган чугаа, оон түңнелдери улус судтарының ажылынга чамдык айтырыгларны моон соңгаар шиитпирлээринге идиг болур ужурлуг.

Вера КУУЛАР.

Автор айтырыгны тургузуп тур

ДЫКА-ЛА ТААРЫМЧА ЧОК

Амыдыралда черле ындыг болгай. Кым-даа кайы-бир эмнелге-биле бо-ла холбашкы берген болур. Мен база-ла республиканың эмнелгезиниң карак эмнээр салбырыбиле салымым «тудуш» кижи мен. Мен мааа ол эмнелгениң караа багай улуска таарымча чок байдалдарының дугайын бижикседим.

Ол эмнелгени хоорайның барык талазында тускайлап берген дөрт каъттыг бажыңче шилчиткениниден бээр чыл ашкан.

Колдуу делгем шөл дугайын бодааш, караанын көөрү багай улустуң дугайында хензиг-даа сагыш салбайн барганы черле тодаргай. Херек кырында алыр болза ында барык-ла согур чыгыы кижилер эмнедип барып турар болдур ийин. № 2 маршруттуг автобус-биле аңаа чедир чораш, душкеш кудумчу кежери айыылдыг, улуг чүък машиналары үзүк чок шуужуп турар. Кудумчуну кешкен соонда база берге. Оон бедигээшче үнгеш, казып каан оңгарлар чаны-биле эртер, караа багай улус ол оңгарларже аңдарылза канчаарыл?

Ол-ла эмнелгениң турар чери агаарының арыының талазы-биле тергиин багай черде. Үлетпүр районунуң 7-8 одаага черлерин чүк-чүктен ыштап турар. Оон аңгыда, ында баазадан бараан чүдүрген машиналар даажы кулак үзүк. Ам эмнелгениң каъттарын эргип көрээли. Бирги каътта — столовая, хеп азар чер, склад, 2-ги каътта — шинчилер өрээлдер, 3-кү каътта палаталар, дөрткү каътта кезер чер база кестирген улуска палаталар. А туалет кайда деп бодаар силер? Эр улустуу — 3-кү каътта, херээженнерни — 4-кү каътта. Караа багай улуска эптек-ла аа, харык-даа кижилер бот-боттарын карактажып турар болгаш мүн-не чүгээр. Чамдыкта шынап-ла, чаржынчыг, сыйбаныл чорааш, аргалзынып апаар сен.

Чогум эмнелгеде эп-найыралдыг, ажыл-ишчи коллектив ажылдап турар. Эргелекчизи — Г. П. Ооржак. Персонал бо эмнелгеде мырыңай чедишпес, колдуунда, орун санын бодааш, кижилерниң аарыының талазын барымдаалаваан хире. Мамаа барык-ла ийи кижиниң бирээзинге-ле ажаакчы херек. Бичии уруглар шуут хайгаарал чок, эшкаар үне маңнай бергеш, кыштың соогунда доңза, ас-са, чайын сугга дүшсе кым харыылаарыл? Уруглар палатазынга штат езугаар ажаакчылаза, кижизидикчи-даа көрдүнмээн, ынчангаш олар шуут хайгаарал чок. Өске хоорайларда бүгнүнүг сеткил пиитилелдери бар болгай. Бистиң хоорайывыска база ол хүлээлгениң ооңа кезиин келир үениң эмчилери, башкылары-даа болза, холга ап болгу дег. Мында чыдар уругларга шак ол сургуулдарның дузазы кончуг чугула.

База бир бижиксээн чүүлүм — аъш-чем дугайы. Караа багай улустуң аъш-чем аймаанга ногаа, чимис, ханды херек. Чемни республика эмнелгезиниң чем белеткээр черинге кылгаш, дажып турар. Ол машиналарда чем-биле кады аарыг улус-даа чорып турар. Чем чамдыкта озалдаар, чемниң чамдыы чок болгулаар. Шынарже сагыш салза эки.

Республиканың Кадык камгалал министерствозунга мындыг санал кирериксээн мен. Эмчи училищезиниң баазазынга диета сестраларын, а кулинария салбырларынга эмнелгелерге ажылдаар поварлардан белеткезе эки. Эки повар, эмчи-биле деңнежир деп чугаалааныңда ужур бар. Республика эмнелгезиниң база бо салбырның удуртукчулары-биле чугаалажырга, доктааттынган штат саны, смета кончуг кызы деп чыдлагаан-наар. Кадык камгалал министерствозу бо берге айтырыгларны өөренип көргеш, дузалаарын ол эмнелгеде эмнедип турар улустуң мурнундан солуп дамчыштыр тургузуп тур бис.

Карак эмнээниниң чыдар салбыры № 1 азы 2 поликлиниканың дөрткү каъдынга тургускаш, амгы турары бо эмнелгеге Кызылдың барык база мурнуу талазында чурттакчыларга поликлиниказы ажылын кээп болза дыка таарымчалыг. Ам № 2 поликлиникага чедир чоруур аарыг улуска берге, чангыс-даа автобус аңаа четпейн турар. Кадык камгалал органнары бо айтырыгны черле өөрениг көөрү күзенчиг.

Софья СТРЕЛЕЦКАЯ.

КОНФЕРЕНЦИЯ БОЛГАН

Республиканың бүгү районнарында херээженнер конференцияларын чорудуп турар. Олар боттарының ажыл-херектерин чугаалашпышаан, мурнунда кандыг сорулгалар барын, ону канчаар күүседирниң дугайында айтырыгларга доктаап, боттарының саналдарын кирип турар.

Кызыл районнуң херээженнери боттарының конференциязын эрттирген. Аңаа илеткелди районнуң херээженнер чөвүлелиниң даргазы Галина Петровна Бессмертных кылган. Суурлардан келген делегаттар санал-оналдарын кирип, четер-четпестерин чугаалап, арга-дуржулга солушканнар.

Конференцияның киржикчилеринге көргүзери-биле үш өгну тиккеш, өгнүң иштин каастап дерээн. Өгнүң иштинде аптара, үлгүүрну, орунарны, ширтек, хевисти дөжеп, аскан.

Эжик аксында эр кижиниң эдилелдери: чүген, чулар, ээзер, сыдым, кымчы, аргамчы, үлгүүр талазында херээжен кижиниң паштаныры-биле белен херекселдери: туткуш (паарыл) шай, дус хаптары, илбек дээш, хөй-ле херекселдерни делгээн.

Суур бүрүзүнден келген делегелерин райком бажыңының бирги каъдында делгеп салган.

Баян-Кол суурнуң херээженнер чөвүлели «Сойгалаар» деп хана солунну кылып делгээн солун.

Районнуң херээженнер конференциязындан республиканың херээженнер съездизинче делегаттарны соңгаан.

(Бистиң корр).

Чагаа килдизиниң почтазындан

БАК КИЖИ БАЛАЛЫГ

№ 67 «Шынга» студент О. Ч-ның «Шаам тоңдур ыглап алгаш» деп чүүлү парлаттынган соонда, редакцияга чагаалар база келгилээн. Оларның арызындан үш-ле чагаага доктаксадывыс. Оларның ийизин үстүкү классчы оол, уруг бижээн. Бирээзин Сүт-Хөлден сески классчы Уяна. Ажылдавас, өөренмес, шак ындыг бөлдүнчүп алган тоңап чоруур оолдарны ол база хараалдааткын-биле көрүп, чөгенгенин илередип турар. Оларның кылыр-ла чүвези үштээр, оорланыр, дилеңнир. Карман үжээр чорук мырыңай кедерээн. Кижилерниң амыдыралы берге үеде кызып турган ажылдап алган кан акшазын арын-нүүрүн артыынга каапкаш, уштуп алгаш баар, харын-даа үптей бээри ховар эвес.

Тыва кижи адын бодап, өске чоп мурнунга бужарын көргүспес болза деп, бо бичии школачы уруг шын-на сеткилин илередип турар.

Найысылалдың бир школазының өөреникчизи он бирги классты оол база-ла бак чаңчылдар чүге чедирип болурун эш-өөрүнге чагып, ылаңгыя үстүкү классчы чамдык кыс уругларның таакпылаар, харын-даа арага ижер бээр чоруун тергиин багай чорук деп санаан. Шак ындыглар ол бак чаңчылдыга эш-өөрүн сорердирип оралдажы бээри кончуг багай. Школачы чылдарындан бак чаңчылга өөренир болза, кезээн барып орта кижи болбас. База-ла улус чоп, алгыртыр, сөлук чоктар оон үнер. Үстүкү классчы школачы оолдуң түңнеп турары ылаптыг. Бакты эдербейн, экини эдерзе эки.

Студент О. Ч.-ның «Шаам тоңдүр ыглап алгаш» деп материалын номчааш, болунун талазындан санал-оналын киргеннерниң арызында Өвүрден малчын Д. Ховалыг база бар. Бистиң тыва аныяктарывысты сагыш-сеткил буурааш-кынынга чедирип турар бак чүүлдерниң бирээзинге ол видеофильмнерни хамаарыштырган. Ында бөлүп турар киноларның кол-ла утказы мындыг дээн: өлүрери, күштеп күчүлээри, янганнап саттынары. О. Ч.-ны доранчылап турган бак кижи дүрзүзүн шыкмыгач оол кадагааты фильмнер мадырын өттүнгени ол дур. Бакты черле эдерген херээ чок. Малчын аза аныяк-өскенге ындыг бак чүүлдерин өттүнмезин сүмелеп турар.

Видеоаппаратура долганып алгаш, бүгү назынын аңаа эрттирер бе? Үен-даян киноллар көргүскеш, акша ажылдап алыры ыячыг-даа эвес бе деп, малчын, шынап-ла, хомудаап сеткилин илередип турар. Видеофильмнер көргүзеринге кандыг-даа контроль чок. Моон дугайында кайда-даа удуртукчулар, ылаңгыя улус депутаттары чүнү бодап турарын бо автор айтырыксап турар. Бак үлегер эдергеш, чашпан тыртар чоруктар база чок эвес, бар болдур ийин. Чалыы чараш үезин кижи канчап шак мынчаар хилис эрттирерил, че? Малчынның салып турар айтырыы черле чоптуг деп бис база санап турар бис.

«Шаам тоңдүр ыглап алгаш» деп материалды долгандыр хөй-ниитиниң бодалы мындыг янзылыг илереттинген болуп турар. Бак үлегерге хамаарыштыр үстүкү классчылар база сагыш салып турары черле эки. Эш-өөрүнге экии-ле кузээншаан «бак кижи балалыг, пар мыш хөлүг» деп үлегер домакта чугаалааны дег арагалаар оорланыр, чашпан тыртар бак чорук экиге черле чедирбес деп түңнелди солунче материал бижээн уруглар-даа, үстүкү классчылар-даа шын түңнелди үндүрүп турарлар.

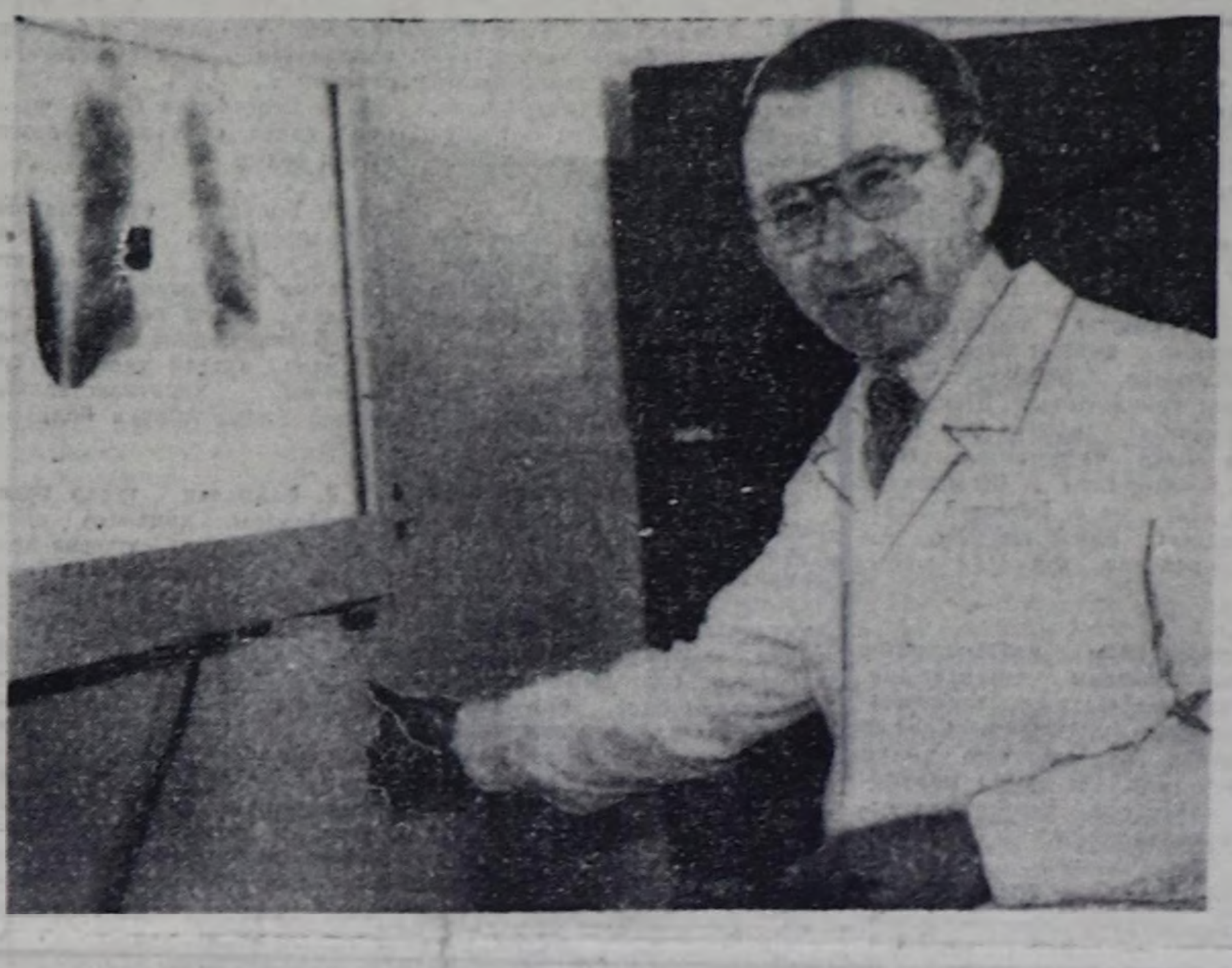

ЧУРУКТА: дуржулгалыг эмчи Борис Георгиевич Чубаров республиканың өкпе аарыглары эмнээр диспансеринде элээн каш чыл ажылдап, аңаа келген улусту экирти эмнеп, чоннуң макталын болгаш хүндүткелин чаалап алган.

Аарыг кижилерже доктаамал кичээнгейни салып, аарыгны ылаптыг тодарадырын ол чедип ап келген. Оон чугаа-сооду оожум, улусту сүртетпес, чымчак хүлүмзүрүглүг чугаалаар. Диспансерде диагностика салбырынга ажылдап киргеш, медицинаның мурнакчы арга-дуржулгазын ажылынга ажыглап, чүс-чүс кижилерни ол эмнеп, кадыкшылын быжыктырган. Эмнеткен кижилер аңаа сөрүп четтиргенин илергейлеп, эмчизин хүндүткел-биле адап чоруурлар.

Өхемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

БИСКЕ КЫМ ДУЗАЛААРЫЛ?

Каа-Хем районнуң сес совхозунуң бежи, албан черлери, организациялары, бүдүрүлгелери Каа-Хемниң оң талазында турар.

Совхозтарның сүт-бараан фермалары, тарылга шөлдери хемниң солагай талазында болганындан, чылдың кайы-даа үезинде хемни кежип, ажыл-үүле бүдүрер-дир бис.

Эң ылаңгыя часкы, күскү үелерде аргыжылгавыс дыка нарыыдаар. Күскээр кыжын дош оруу үнмээнде, чазын паромнар тургустунмаанда, хемни кежип, ажыл үүле бүдүрери шуут чөвулаң.

Оон уржуундан чылдың-на хөй-хөй кижилер сугга дүжүп, амы-тынындан чарлып турары улуг дүвүрелди болдуруп турар. Бо чөвүлең бистиң Бүрен-Хем суурнуң чурттакчыларын база оюп эртпейн турар. Бадыткал кылдыр апрель 19-та болган халапты бижип көрейн.

Ол хүн бистиң «Бурунгаар» совхозтуң бөлүк ажылчыннары хем ол чарыынга ажылдап дүшээш, кежээ ээп чанары-биле хем эриинге чедип келирге, ында хеме манаан үш студент база бар болган. Удаваанда хеме келген.

Аңаа турганнар: — Улус хөй-дүр, Уурук-суурукта кежирип каан көрүнер — деп хемечи Владимир Түсмиштен дилээрге, ол ынаваан.

— Ажыл шагы дооскулгандыр, катап-катап кежип турбас мен, шупту олуруптуңар! —дээн, хеме башкарыкчызының айтыышкынын ээгаар аңаа турган улус шупту хемеге олурупкан. Удаваанда хеме аңдарылган.

Бо халаптың түңнелинде, бистиң совхозтуң чолаачылары Базыр Биликти, Орлан Бадарчы, Богдан Ондар, Мижит-оол Сандарва, беш уруттуң иези Кара-кыс Ондар, шаанакчы Николай Монгуш, студентилер Саяна Монгуш, Роман Камаа, хемечи Владимир Түсмиш амы-тынындан чарылган. Чолаачы Виктор Догус-оол, механизатор Сергей Оюн, студент Аяна Монгуш эштип үнүп кээр аскежиктиг болуп, дириг артканнар.

Чолаачылар Мижит-оол Сандараа, Богдан Ондар оларның мөчүүзүн ол-ла кежээ тып алдывыс. Арткан чеди кижиниң мөчүүзүн ам-даа тып чадаштывыс. Эрткен 20 ажыг хонуктарда ылгаан ажылывыс-ла ол болду. Түңнел чок.

Чамдыкта хеме-даа тывылбайн баар. Дуза дилеп, райкүүскомче, республиканың ОСВОД черинге, Иштики херектер министерствозунга-даа барып турдувус. Чугаалап өске дээштиг дуза эккелбедивис. «Бурунгаар» совхозтуң директорлузу, Бүрен-Хем кодээ Советиниң хиреңшар-биле дузалап турду, аңаа четтирдивис дээр бис.

Район Советиниң улус депутаты Петр Миков хемечин бээринден сёталаан 1990 чылда хемечивис Александр Пузанов ээзирик сугга эндей бээрге, суурнуң хөй чону дилеп турган, тып алдывыс. Бо удаада ындыг болбаан. Чамдык чангыс чер чурттугларывыс хая көрнү бээрге, хөөн карарып каар-дыр.

Сугга эндээшкенни мынчага тыппадывыс. Биске кым дузалаарыл, бистиң кадыгдалывысты кым үлежирил?

Журналист О. Ванзат-оолдуң апрель 23-те «Тувинская правда» солунга бо халап дугайында бижээн чүүлү ныгыл хевирлиг болду. Сугга дүшкеннерниң чамдыызын тускай команда ужулган, амы-тынындан чарылганнар хемечиниң ялбактаан деп бижээни бисти кайгатты. Ол үеде аңаа турбаан. Бүрен-Хем суурнуң кайдазын билбес дириг херелилер Аяна Монгуш, Виктор Догус-оол, Сергей Оюн биле безин ужурашпаан Ольга Нанзат-оол чүүлду чүге үндезилеп, ынчаар нүгүлдеп бижий бергенил?

Каа-хемчилерниң бо човуланы кажанга чедир уламчылаарыл? Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, партия республика комитеди чоннуң дилээн хандырып, хемни кежир чаңгыс көвүрүг туттуруптар аргазы чок болганы ол бе? Каа-хемчилерге болгаш бо хүнкерде когаралаңнарга дуза херек. Ха-дугма, төрел чон биске дузалап көрүңер.

Когаралаңнарның өмүнээзинден Маадыр-оол БАДАРЧЫ.

ЧАРЛАЛДАР БҮРОЗУ

ТВ

МАЙ 21

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
6.30 «Эртен». 9.00 «Чугула репортаж». 9.15 «Болуннуу өскелерниң аразында, өскези боттарының аразында». Уран-чечен фильм. 11.00 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кижээлир). 12.00 ТМА. 12.15 «Чемпионнар-биле кады» 12.45 В. Готовцева ырлаар. 13.05 — 13.25 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү.

• • •

15.00 Мультфильм. 15.15 «Шылгалдага белеткел». Уран-чечен телефильм. 16.20 М. Равель. «Болеро». 16.40 «Экскурсия». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.00 Уругларның музыка клуву. 17.45 Политиктиг диалогтар. Узбек республиканың Президентизи И. А. Каримов дамчыдылгага киржир. 18.30 ТМА. 18.45 Мультфильм. 18.45 Дипломаттыг эвес беседалар. 19.20 «Байырлыг, тенекрейлер...» Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «ВиД»: «Тывыжыглар шоузу». 22.40 «Кинопанорама». 00.20—00.30 «Меридиан»

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.55 География. 7-ги класс. 9.05 Француз дыл. Бирги чылы. 9.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 2-ги класс. 10.25 «Чеди кырган болгаш чаңгыс кыс». Уран-чечен телефильм. 11.45 «Медээлер». 12.00 Барымдаалыг фильм. 12.20 К. Вебер. «Оберон» увертюра. 12.30 Ритмиг гимнастика. 13.00 Мультфильм. 13.20 Концерт. 13.55 — 16.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 16.00 «Силерге, хоочуннар».

• • •

17.00 — 18.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.45 Узбекистанда орус дылдыг чоннуң амыдыралының дугайында.
КЫЗЫЛДАН
18.30 «Цэнгэл тывалары». Телефильм. 18.50 Уругларга фильм. 19.00 «Экивемер!» 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.
МОСКВАДАН
20.00 «Медээлер». 20.15 «Тамчыктыг ууумар, чаштар!»
КЫЗЫЛДАН
20.30 Рынокче базымнар.
МОСКВАДАН
21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязындан. 22.45 — 23.00 «Медээлер».
ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
18.30 «Арендаторлар». Телефильм. 19.00 Концерт. 20.00 — 20.15 «Медээлер».

КИНО

МАЙ 21-де
«НАЙЫРАЛ»: «Захочу-полюблю» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.
«ПИОНЕР»: «Как проходят каникулы Болек и Лелек» 9.00, 12.30, «Дом, с привидениями» 10.30, Разящие богомолы» 14.00, 15.50, 19.30 (узаткан), «Сон девственницы» 17.40 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Я свершу правосудие» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.
«ВОСТОК»: «Люби и верь» (2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

ХҮЛЭЭП АП ЭГЕЛЭЭН

«Тыва агросервис» күрүне-кооператив каттыжыышкыны совхозтардан, колхозтардан, кодээ ажыл-агый кооперативтеринден, тараачын ажыл-агыйлардан болгаш агроүлетпүр комплекизиниң өске-даа бүдүрүлгелеринден **1992 чылда чүъктер сөөртүлгезинге чагыгларны хүлээп ап эгелээн.** Чагыгларга чүъктер аттарының даңзызын, оларның тоннага ниити хемчээлин, тонна-километрге чүък сайгарылгазының хемчээлин кварталдар аайы-биле айтыр. Чагыгларны 1991 чылдың июль 1-ге чедир хүлээп алыр.

Чагыглар хүлээп алыр адрези: **667007 Тыва АССР. Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчу, 97. «Тыва агросервис» каттыжыышкын, телефоннары 3-48-41, 3-38-32.**

ДООСКАННАРГА

Чыраа-Бажының ортумак школазын 1971 чылда дооскаңнарның ужуражыышкыны **бо чылдың май 23-те болурун** дыңнадып тур.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ УРАН ЧҮҮЛ ШКОЛАЗЫНЫҢ СУРГУУЛДАРЫНЫҢ АДА-ИЕЛЕРИНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Республиканың уран чүүл школазының сургуулдарының ада-иелериниң ниити хуралы **май 25-те 14 шакта уран чүүл училищезинге** болурун дыңнадып тур.

ЧАЗАЛГА

Май 18-те үнген «Шынга» Төп соңгулда комиссиязының дыңнадыы парлаттынган. Депутатка кандидат С. Б. Дугурнуң чурттап турар чериниң төп соңгулда комиссиязының бергени-биле Кызыл хоорай деп шын эвес парлаан. Ол Адыр-Кежиг суурда чурттап турар.

Профэвилелдерниң спорт ниитилелиниң Тыва чөвүлели, республиканың Спорт күрүкому, оларның спортчу база район органнарының коллективтери профэвилелдерниң ВДФСО даргазының оралакчызы

Орлан БРИГАДОВИЧ СЫМЧАННЫҢ

мөчээнин дыңнатпышаан, ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге хаңы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ● редактор — 3-43-34; ● оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17, ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93; Киңдистер ● партийжи-органнастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-38-25; ● экономика ажылының — 3-31-98, 3-41-22; ● улетпүр — 3-31-19, 3-26-72; ● кодээ ажыл-агыйы — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ● чагаа килдизи — 3-39-03; ● очулга — 3-31-93; ● корректорлар — 3-34-19; ● үндүрүкчүлер — 3-27-41; ● солун келбейн барганда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арнызы. Тиражы 27815 экз. Чагыг № 92.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитетиниң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үнүп эгелээн

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
май
22
среда
№ 91 (14591)

(Чагыдар ортээ 6 кеп.),
Садар ортээ 10 кеп.

СЪЕЗД АЖЫТТЫНГАН

МОСКВА, май 21. (РОССЭТА). РСФСР-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизи Россияның хоойлужудулгазын республикага президент институдун тургусканынга дүүштүрер сорулгалыг. Дөрткү Съезд бөгүн, май 21-де Кремльдиң Улуг ордузунда ажыттынган. Ооң киржикчилери «РСФСР-ниң Президентизиниң дугайында» Хоойлуну бадылаар, республиканың Конституциязынга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер. Президентиниң албан-дужаалынга Төп соңгулда комиссиязының бүрүткээн кандидаттарын улус депутаттары чугаалажып көөр. «РСФСР-ниң Конституциязы судунуң дугайында» Хоойлуну Съезд бадылаар болгаш ол судтуң кежигүннерин соңгуур. Россияның Дээди Совединиң кежигүннерин «сайгарып» көөр дугайында айтырыгны чугаалажыр. РСФСР-ниң улус депутаттарының негелделеринге хамаарыштыр отчёттарны чугаалажып көөрүн шиитпирлээн.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Сарыг-Септиң Барыын талакы № 70 соңгулда округунга округ соңгулда комиссиязын тургузар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының Каа-Хем район Совединиң президиумунуң киирип келген чүүлдерин чугаалажып көргеш, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 22 чүүлүнге үндезилээш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Сарыг-Септиң Барыын талакы № 70 соңгулда округунга округ соңгулда комиссиязын дараазында составтыг тургузар:

Бжитских Зинаида Алексеевна —районнуң статистика килдизиниң начальниги.

Кара-Монгуш Олег Тавыс-оолович—«Улуг Октябрь» совхозтуң тракторизи.

Куулар Галина Агбан-ооловна — «Улуг Октябрь» совхозтуң кол экономизи.

Мамышева Лидия Григорьевна — районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының кадрлар талазы-биле кол специализи.

Петрова Александра Павловна—улус депутаттарының Каа-Хем район Совединиң күүскомунуң иштики херектер килдизиниң паспорт столунуң начальниги.

Ростовцева Наталья Николаевна — районнуң харылзаа белдириниң санакчызы.

Ситникова Елена Николаевна —улус депутаттарының Каа-Хем район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң бухгалтери.

Стародумов Сергей Анатольевич — районнуң шериг комиссарнадында албан-хаакчыт.

Тапаева Ольга Леонидовна—Сарыг-Сеп суурда № 5 уруглар садигиниң кижизидикчизи.

Хайдып Татьяна Хандыкаевна — ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының Сарыг-Септе салбырының кол бухгалтери.

Чигарских Трофим Андреевич —районнуң чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң начальниги.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай:
1991 чылдың май 16.

РСФСР-ниң Президентизинге кандидат дээш

«РСФСР-ниң референдумунуң дугайында», «РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» хоойлуларның негелделеринге дүүштүр республикага бо чылдың май 7-ден 15-ке чедир хамаатыларның хуралдарын болгаш ат салышкынынарының чыылдазын эрттирген.

267 кижини хаара туткан 21 инициативчи бөлүктү тургускан турган.

Хамаатыларның хуралдарынга болгаш чыыштарынга улуг күрүне ажылдакчызы, мерген угааныг политик, эртем-билдилиг ажыл-агыйжы, бедик мергежилдиг экономист болгаш кижилерниң негелде-херегледерлеринге сагыш човаар бөдүүн болгаш культуразы бедик кижи Н. И. Рыжковту Президентиниң кандидадынга депшиткен болгаш деткээн. Ол Совет Тываның айтырыгларын эки билир болгаш ооң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге улуг дузаламчыны болгаш дузаны көргүзүп келген.

РСФСР-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга Н. И. Рыжковтуң кандидатуразы дээш 32 муң 31 соңгукчу адын салган, ооң иштинде Улуг-Хем районудан — 4274, Таңдыдан — 3627, Бии-Хемден—3395, Сүт-Хөлден —2888, Кызыл районудан — 2597, Эрзинден—2401, Бай-Тайгадан—2285, Каа-Хемден —2149, Тес-Хемден — 2004, Барыын-Хемчиктен — 1995, Мөңгүн-Тайгадан—1235, Өвүрден—1005, Чөөн-Хемчиктен—835, Тожу районудан 321, Кызыл хоорайдан 1020 соңгукчу ат салган.

Ындыг болзажок Каа-Хем болгаш Өвүр районнардан чамдык медээлерниң чогуур үезинде кирбээнинден база Кызыл хоорай Совединиң даргазы Ю. П. Слободчиковтуң хоорайның коллективтеринге хоойлунуң негелделеринге дүүштүр тургустунгулаан инициативчи бөлүктерни бүрүткээринден ойталааныының ужурунда дыка хөй хол ужүү ниити протоколга кирбээн.

РСФСР-ниң Төп соңгулда комиссиязы Тыва АССР-ниң 27 муң 857 хамаатызының холунуң ужүүн хүлээп алган.

Партияның Кызыл хоорколунуң бюрозунда

РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хоорколунуң ээлчеглиг бюрозунга Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларынга хоорайның коммунистериниң организастыг болгаш пропагандисчи ажылды чорударынга киржилгезиниң дугайында айтырыгны чугаалашкан.

«Тыва тудуг» каттыжыышкынының, садыг бүдүрүлгелериниң күш-ажылчы коллективтериниң, хоочуннарының, Кызыл гарнизонунуң шериглериниң РСФСР-ниң Президентизиниң кандидадынга Компартияның Совет күрүнениң кеску ажылдакчызы, ажылга, амыдыралга арга-дуржулгазы улуг Н. И. Рыжковтуң депшиткенин чүүлдүгзүнүп көргенин база дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының республика, хоорай чөвүлелдериниң, девискээр партия организацияларының Н. И. Рыжковтуң кандидатуразын деткээн пропаганда ажылын чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле чорудар дээн эгелээшкинин партия хоорколунуң бюрозу деткээн. Ынчангаш хоорайның бүдүрүлгелеринге, албан черлеринге, организацияларга, дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге, чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле Н. И. Рыжковтуң кандидатуразын деткиир ажылды чорударын партия эге организацияларынга сүмелээн.

Партия эге организацияларының хуралдарын июль 1-ге чедир эрттирер, аңаа РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларынга коммунистериниң организастыг болгаш пропагандисчи ажылды чорударынга киржилгезиниң дугайында айтырыгны чугаалашкаш, кижи бүрүзүнүң туружун, тодаргайлаарга кым дээш бадылаашкынын бээрин тодарадыр.

Бюрога Президент соңгулдаларының үезинде партия организацияларының чорудар организастыг болгаш пропагандисчи ажылының кол утказы тодарадып алган болгаш бо талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң кежигүнү, партия хоорколунуң бирги секретары В. Г. Вальков РСФСР-ниң Компартиязының пленумунуң ажылының түңнелдериниң талазы-биле дыңнадыгны бюрога кылган.

Бистиң корр.

КОСМОСКА УЖУРАЖЫЫШКЫН
СЭТА-ның дыңнадыы

1991 чылдың май 20-де Москваның-биле 17 шак 31 минутада турда «Союз ТМ-12» космос корабльн башкарылгалыг «Мир» комплекс-биле тудуштурган.

Виктор Афанасьев, Муса Манаров, Анатолий Арцебарский, Сергей Крикалев болгаш Хелен Шарман составтыг каттышкан совет-британ экипаж планда көрдүнген ажылдарны күүсеткен.

Эртем-техниктиг болгаш эмнелге-биологтуг шинчилелдерниң база шенелделерниң каттышкан программазын чеди хонук дургузунда космонавтылар боттандырар сорулгалыг. «Мир» станцияның тоску кол экспедициязы ужудуушкун үезинде солчур.

Виктор Афанасьев, Муса Манаров, Хелен Шарман май 26-да «Союз ТМ-11» корабль-биле Черге чедип келир, а Анатолий Арцебарский, Сергей Крикалев Орбитага ажылды уламчылаар.

КАНДИДАТТЫ ДЕТКЭЭН

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга найысылалдың үлетпүр болгаш аъш-чем бараан-нар садыгларының күш-ажылчы коллективтериниң төлээлекчилериниң хуралы болуп эрткен. Россия Федерациязының Президентизинге кандидатты деткиир дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан.

Партия Кызыл хоорколунуң секретары В. А. Асонычев сөс берген. РСФСР-ниң Президентизинге кандидат депшидилгези Россияның автономнуг республикаларында, областарында, округтарында канчаар чоруп турарын ол чугаалаан. Амгы үеле байдал-биле алырга он ажыг кижини Президентиниң кандидадынга депшиткен болуп турарын айыткан. Оларның иштинден Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнениң кескү ажылдакчызы Николай Иванович Рыжковтуң кандидатуразын деткиир, Россияның Президентизинге ол ажылдап шыдаар дугайында саналды В. А. Асонычев киирген.

Бо саналды РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретары А. И. Ванжа деткээн. Н. И. Рыжковту ол кончуг эки таныыр, билир, ооң уламындан Николай Ивановичиниң Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир херекке кандыг күш-ажылчы салыышкынын киргенин чыылганнарга чугаалап берген. Ооң идепкейлиг киржилгези, бүгү талалыг деткимчээп-биле «Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир дугайында» СЭКП Төп Комитединиң, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын, Тыва АССР-ниң чурттакчы чонунуң шалыңынга 30 хуу немелдени киирер дугайында шиитпирни хүлээп алган.

РСФСР-ниң Президентизиниң кандидадынга Н. И. Рыжковту депшидекениң хуралдың киржикчилери бир үн-биле деткээн.

(Бистиң корр.).

СОВЕТ-АНГЛИ КАТТЫШКАН КОСМОС ЭКИПАЖЫ

ЧУРУКТА: (солагай талазындан) экипажтың командири Анатолий Арцебарский, шинчилекчи-инженер Хелен Шарман, бортинженер Сергей Крикалев.

СЭТА-ның фотозу.

АНАТОЛИЙ ПАВЛОВИЧ АРЦЕБАРСКИЙ

Анатолий Павлович Арцебарский 1956 чылдың сентябрь 9-та Днепропетровск областың Покровск районунуң Просяная деп суурунга төрүттүнген.

1977 чылда Харьковтуң Кызыл Сылдыс орденниг, Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры С. И. Грицевец аттыг ужудукчуларның дээди шериг авиация училищезин дооскан. Шериг-Агаар Күштеринге ужудукчу-инструктор, ооң соонда шенекчи-ужудукчу боол албан эрттирген. «1 класстың шериг-инструктор ужудукчузу», «2 класстың шенекчи-ужудукчузу» мергежилдерлиг.

А. П. Арцебарский 1980 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Кол ажылынга ажылдап тургаш, 1987 чылда Москваның Серго Орджоникидзе аттыг авиация институдун доосхан.

Космос ужудуушкунунга 1981 чылдан бээр белеткенип эгелээн. «Союз ТМ», «Мир» корабльдерге ужудуушкун кылырының белеткелиниң бүрүн курузун эрткен.

СЕРГЕЙ КОНСТАНТИНОВИЧ КРИКАЛЕВ

Совет Эвилелиниң Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Сергей Константинович Крикалев 1958 чылдың август 27-де Ленинградка төрүттүнген.

1981 чылда Ленинградтың механика институдун доосхан соонда «Энергия» эртем-шинчилел каттыжыышкынынга ажылдаан. Ажылдап келген үезинде бодун бедик мергежилдиглиг специалист кылдыр көргүскен. Космос техниказының чаа хевирлерин чогаадып кылырынга киришкен.

С. К. Крикалев—самолёт спортунуң талазы-биле ССРЭ-ниң спорт мастери. Сергей Константинович космос ужудуушкунунга 1985 чылдан бээр белеткенип эгелээн. Баштайгы беш ай хуусаалыг космос ужудуушкуннарын 1988-1989 чылдарда каттышкан совет-француз экипажка болгаш дөрт дугаар «Мир» эртем-шинчилел орбита комплекизинге бортинженер боол кылган. «3 класстың космонавтызы» мергежилди аңаа тывыскан.

ХЕЛЕН ШАРМАН

Великобританияның хамаатызы Хелен Шарман 1963 чылдың май 30-де Шеффилдиге төрүттүнген.

Шеффилд университединиң химия факультедин 1984 чылда доосхаш, Джи-и-си дээр электри болгаш электроника приборларының корпорациязынга ажылдап кирген. Ооң соонда «Марс» компанияның кондитер фабриказынга ажылдай берген. Ажылдап турган үезинде Лондоннуң университединге өөредилгезин уламчылап турган.

Хелен Шарман 1989 чылда космонавтылар белеткээр Ю. А. Гагарин аттыг төпке тренировка кылып эгелээн. «Союз ТМ» корабльге болгаш «Мир» орбита комплекизинге ужудуушкун кылырының долу белеткелин эрткен.

«Орбитаның «Мир» эртем-шинчилел комплекизиниң каттышкан совет-британ экипажынга— космонавтылар Виктор Афанасьевке, Муса Манаровка, Анатолий Арцебарскийге, Сергей Крикалевка, Хелен Шарманга

Орбитаның «Мир» эртем-шинчилел комплекизинге бир демниг ажылдап эгелээннер-биле холбаштыр силерге чүректиң ханызындан байыр чедирип тур мен.

Бистиң чурттарывыстың аразынга найыралды болгаш кады ажылдажылганы чаа бедиктерге хөгжүдүп бээрүнүн арга-ларының барын силерниң ужудуушкуннар көскүзү-биле бадыткап турар. Баштайгы совет-британ космос ужудуушкунунуң киржикчилери болур аас-кежик силерге таварышкан.

Каттышкан ужудуушкунуң программазын чединишкиниг күүседирин болгаш менди-чаагай ээп чанып кээриңерни күзеп тур мен.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ МИХАИЛ СЕРГЕЕВИЧ ГОРБАЧЕВКА

Орбитаның «Мир» эртем-шинчилел комплекизиниң каттышкан экипажы чылыг байыр чедиришкини болгаш эки күзээшкиннер дээш Силерге өөрүп четтиргенин илередип тур.

Биске көргүскен бүзүрелди бадыткаарын болгаш каттышкан ужудуушкуннуң программазын чединишкиниг күүседир дээш боттарывыстың билиивисти база арга-дуржулгавысты бүрүнү-биле бээривисти Силерге бүзүредип тур бис.

Орбитаның каттышкан «Мир» эртем-шинчилел комплекизиниң экипаж командири **Виктор Афанасьев**.

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ МИХАИЛ СЕРГЕЕВИЧ ГОРБАЧЕВКА

Орбитаның «Мир» эртем-шинчилел комплекизинде каттышкан совет-британ экипажтың ужудуушкунунуң программазын күүседип эгелээнин Силерге илеткеп тур мен.

Комплекстиң борт системалары эки ажылдап турар. Бего космонавтының шуптузунуң кадыкшыл байдалы эки.

Орбитаның каттышкан «Мир» эртем-шинчилел комплекизиниң экипаж командири **Виктор Афанасьев**.

НОМЧУКЧУЛАРГА

Солун саазының чогуур үезинде чорутпаанындан «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарының дараазында номерлери май 25-те үнер.

«ТЫВАЛАРДА ТАРЛАШКЫННЫ»...

Бай-Дагга — таптыг-ла чеден чыл бурунгаар тулчуушкун болган девискээрге байырлал болур деп дыңназаш, Эрзинче туткуп ор бис. Изиг. Езулуг-ла чайгы хүннер соонда ыяштарның бүрүлери часты берген. Хемнер дажып, кызыл-сарыг апарган. Бөгүн чогум сериин, булуттар оон-моон дыргелген.

Балгазын. Кожазында — Кызыл-Арыг суур. Актарның бир отряды Моолдан Тываже шурүп кирген, бөлүк актар Тарлашкын-Аксында турар, а өскелери Хемчикче аъттанган деп араттардан медээ алгаш, партизаннар Атамановкадан (ам Кочетово) үнгеш, Состовкага бир хонуп, ооң аъттангаш, Чагытайлаап маңаа келген чүве-дир. Борта база бир хонганнар.

А бо Шуурмакка шагзыраан партизаннар дыштанып, шайлап турда, хар чаап, дүвү эгелээн. Соок дүне болган. (Агаар-бойдустуң «чаны» база солуи. Бис Эрзинге барып хонгаш, эртенинде көөрүвүске, дагларда база хар чаапкан болган эвеспе).

Ынчан хайгыылчылар Оюн Самбуу, Тутатчиков, Аскыров оларны өөрү четтикпейн манап турганнар. Олары мырыңай хүн ажар чыгаанда келгеннер. Олар дайзынның паарамының мырыңай чанынга четкеш, даалгазын күүседип шыдапканнар.

Партизаннар-биле кады хөделир кызыл шериг отрядының командири-биле шаап халдаашкын планы тургустунган турган: Кочетов Кара-Хөлдеп ашкаш, актарның артындан тылдан халдаар, бир взвод кызыл шериг Самагалдай хүрээзин бүзээлээр, өске шериглер Хайыраканны Чээрениеп ашкаш, актарже дорт шаап кирер.

Ам төөгүден олуруглар: «Партизаннар отряды... май 23-че дүне Тарлашкын хемниң аксынга, Самагалдайдан 30 км черге, турушту ээлеп алган». Кызыл шериг отрядының командириниң «байдалы өске болган. Командириниң аллапканындан... кызыл шериглер эге турушту ээлеп ап шыдавааннар. Ол... Поползухинниң кол күштери хүрээде деп билген. Тарлашкынче чоруурун командир соксаткан, партизаннарже элчи кагыскаш, хүрээде камгаланып туруп алган дайзын-биле тутчур дээш оларны маңаа берген. Херек кырында хүрээге каш-ла борбак актар турган...» («Тываның төөгүзү»).

Бистер ам Тарлашкын-Аксында келдивис. Мурнуу чүкче, Тес кыдыында, мырыңай чоокта, «Чаа орук» совхозтуң фермазының кажаалары, бажыңнары көстүп тур. Кочетов аттыг сүт-бараан фермазы. Доктаадывыс. Хемчигеш кыдыында бетоннап шуткаан бедигээште кончуг улуг дашты тургузуп каан. Бижик: «С. К. Кочетовтуң командылааны кызыл партизаннар бо черге 1921 чылдың май 23-те ак гвардейжилерниң улуг күжүн чылча шапкан».

Ийет. Тулчуушкун эгелээн чер бо. Ынчан партизаннар кады хөделир ужурлуг отрядын манап чадааш, боттары шаап халдап кирер деп шиитпирлеп алган. Берге чүве — дайзынның саны олардан хөй, ок-чемээ эңдерик.

Партизаннар чогум канча бижыглакпып алган турганыл? Ону ылавылап алыр дээш бистер хире каш-даа кижиден ол хүн, даартазында айтырган бис. Чамдыктары —Улуг (Мурнуу) Хараал-Тейге дээр, өскелери — соңгу (Бичи) Хараал-Тейге дижир. Хөй кезии — Соңгузунга дишкен. Төөгү эртеминиң доктору Ю. Л. Аранчын (ол чалалга ёзутаар ук байырлалга киржип четкен) база ынча диди. Дөртен чылдар эгезинде аңаа бичии тураскаал демдекти тургускан турганы база-ла ындыг бодал шын дээрзин бадыткап турар. Соолүнде Бай-Даг суур чанында амгы улуг

Улусчу революцияның 70 чылы

тураскаалды кылган соонда демги демдек үрегдеттинген.

— «Чогум-на ол дагның эдээнче бодувун отрядының бир кезиин сургууя кылдыр-ры-биле Поползухин эдертип келди. «Марштаарынар-даа тас-ла-дыр, чогум тулчуурнар кайы хире ийик, көргейле бис»— деп, партизанны баштактаныл турдулар —деп, Сергей Кузьмич Кочетов соолунде сактып бижээн. —Партизаннар дагдан ээрлеп дег кылыйтып баткан. Изиг тулчуушкун эгелээн. Актар эткаарлай берген, ооң ууйу соксаал чок боолап туруп бергеннер. Ол тулчуушкунга ийи удаа балыглаткан. Эрес

(Төнчүзү 2-ги арынында).

КОММУНИСТИҢ ТУРУЖУ

ЧАА АРГАЛАРНЫ АЖЫГЛАЗА-ДАА

Партия райкомунуң эвээжелиг бюрозунга бригада партия организацияларының ролюн бедидер болгаш ажыл-чорудулгазын чаартыр талазы-биле «Чаа орук» совхозта парткомнуң ажылының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

СЭКП-ның XXVIII съездизиниң, РСФСР-ның Компартиязының Тургузукчу съездизиниң болгаш партия Уставының негелделеринге дүүштүр совхозта партком (секретары Б. К. Бумбажай) бригада партия организацияларын удуртуру-биле ажылының стилин, арга-методтарын эде тургузарда чаа чүүлдерин чогаадыкчы ёзу-биле ажыглап турар. Ылаңгыя партия организацияларының ролюн, дайынчы арга-шиизээзин бедидер, үениң байдалынга хамаарыштыр чаа негелделерни барымдаалап, бригада партия организацияларының ажыл-чорудулгазынга партияның иштики демократиязын хамгалаар, ажыл-ишчи тодаргай чорукту чедип алыр, хүлээп алган шиитпирлерниң күүселдезин боттандырарынга сонгуулдалыг партия активин кириштирер, коммунистерниң идепкейлиг чорууун чедип алыр дээш организастыг болгаш масса-политиктиг ажылды чорудуп турар.

Парткомнуң составында 7 партия организациязы кирип турар болгаш учётта 71 коммунистер бар. Материалдыг бүдүрүлгеде бүгү коммунистерниң 62 хуузу ажылдап турар. Совхозтуң экономиказының кол азыры — мал ажылында 33 коммунистер хаара туттунган, 4 хойжу бригадада партия организацияларын тургускан.

Бригада партия организацияларының ажылынга хүн бүрүнүң контролюн тургузуп, практиктиг дуза чедирериниге харысаалгазын бедидери-биле парткомнуң кежигүннерин, удуртукчу коммунистерни партия организацияларынга быжыглап, учёдун оларда тургускан. Мооң мурнунда олар чаңгыс төпте партия организациязының учёдунга турганнар. Ол мынчаар хуваатттынган: төпте партия организациязынга партком кежигүнү, тудугжу Х. С. Дандаа, № 1 хойжу бригадада партком кежигүнү, совхоз директору Д. С. Хорлуу, № 2 хойжу бригадада партком кежигүнү, совхозта профэвилел комитединиң даргазы Н. Ш. Дирчинчап, № 3 хойжу бригадада партком секретары Б. К. Бумбажай, № 4 хойжу бригадада кодээ Совет даргазы Б. Ч. Севилбаа болгаш өскелер-даа.

База бир чаа чүүл болза 1990 чылдың ноябрьда коммунистерниң нийти хуралынга партияның XII район конференциязының түңнелдери болгаш партия организациязының сорулгаларының дугайында айтырыгны чугаалажып көргеш, СЭКП-ның XXVIII съездизиниң шиитпирлерин боттандырары-биле партия организациязының ажыл-чорудулгазының программазын бадылаан. Ону боттандырарының хемчеглерин ап турар. Хөй-нийти организацияларын дамчыштыр бодунуң политиказын чорудар болгаш социал-политиктиг айтырыгларны шиитпирлээрде ажылдың чаа арга-хевирлерин шилип ап турар. Парткомда 4 комиссияны тургускан, оларны партком кежигүннеринге удуртуру-биле даасткан. Социал-экономиктиг айтырыглар, идеология, аныктар, хөй-нийти организациялары-биле ажыл чорудар комиссиялар ажылдап турар.

Партия ажылының чаа аргаларын, хевирлерин шилип алгаш, партком ону төнчүзүнге чедир кылып шыдавайн келгенин бюрога шүгүмчүлээн. Партком болгаш комиссия кежигүннери боттарының кылза чогуур айыткан хемчеглерни боттандырып шыдавайн турар. Хойжу бригадаларда, автопаркта партия эге организациялары ажылынга чаа чүүлдерни ажыглап, нептередип чорутпаанындан ужур эдертир, эрегейлээр чоруу уламчылавышаан. Хойжу бригадаларда партия хуралдары элээн үр үеде эртпээн.

Партком, партия хуралдарынга коммунистерниң отчёттарын эвээш дыңнап, партийжи характеристикаларны бадылавайн турар. Партия хуралдарынга хүлээп алган доктаалдарның күүселдезиниң дугайында дыңнадыгларны кылбайн келген.

Коммунистерниң ролюн, харысалгазын, идепкейин бедидеринче угланган хемчеглерни четпес ап турар. Оларның-биле тус-тузунда беседалашпайн келген.

Партия хуралдарын белеткеп эрттиреринге болгаш хүлээп алган шиитпирлерниң күүселдезин организастаарынга партком, партия организациялары ажылчын коммунистерни, депутаттарны болгаш хөй-нийти организацияларының төлээлерин эвээш кирииштирип турар. Нийти чаагыг-биле Коммунистиг партияны буруудадыр, ооң адресинге янзы-бүрү хөй чүве чугаалаар кижилерге удур тайылбыр ажылы кошкак тургустунган. Партиядан үнүксээр хөөннер чамдык коммунистерде бар. Ындыг чылдагааннар-биле автопаркта партия организациязындан К. В. Сагды, Н. С. Дун-Сагаан партия хүрээлеңниден үнгеннер.

Партия райкомунуң бюрозунуң хүлээп алган доктаалын партия амыдыралында чаа чүүлдерни чогаадыкчы ёзу-биле ажыглаарын, илереттинген четпестерни дарый эдериниң талазы-биле организастыг хемчеглерни алырын парткомга (Б. К. Бумбажай) даасткан.

Еизук КАН-ООЛ,
Партия Эрзин райкомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи.

МЕЖЕГЕЙНИҢ ТАРААЖЫЗЫ

Каък холдуң делгемнери хадымарлап каап чыдар. Механизатор Александр Чыгакпанович Оюн ол шөлдерде тараа үрезинин чаштырып чорун турар. Ол тракторундан үнүп келди. Ажылы шуудантыр болган-на боор, каттырадыр. Тараажы кижиниң омак-сергээ ооң ажыл-ижиниң таарымчалыындан хамааржыр болгай. Тарып эгелээн бо шөл бир дугаарында өл-шык болду. Калбак ховуда эңчек болуп чоруй барган шөлдү бо ССРЭ-ниң 50 чылы совхозтуң механизаторлары илиртеп, аңаа чемишчидилгелерни топ, болбаазыраткан. Өске талазында ол база эки.

Александр Оюннуң башкарган күчүлүг техниказы бүзүрелдиг. Эки сеттеттинген. Часкы тарылгага белеткенип, бүгү чүүлдерни боду мык кылып алган. Маңаа Таңды сыннарының өл-шыгы кээп турар. Ынчангаш чер шык тыртып чыдар. Бо шөлдерни суггарар арга-даа чок. Амдызында байдал ындыг дээрзин тракторист чугаалап ор.

— Баштай эрте чажар культуралардан көк-тарааны чаштырган бис. Ам кызыл-тасты чаштырарынче кирдивис. Черниң шыгы четчир, ол эки-дир. Бо чылын маңаа хар кылын болган болгай —деп кагды.

Межегейниң тараажызы Оюн оглу чүъктүг машина кээрге, сеялкаларже үрезинин боду узуп уруп тур. Ажылчынның ажылгырын магададым-даа. Ооң тараан таразы удавас маңаа чалгый бээр. Тараажы аңаа база өөрүүрү чугаажок деп бүзүрээр мен.

ЧУРУКТА: механизатор Александр Оюн.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧОННУҢ ҮНҮН ДЫҢНАЗА ЧҮЛ?

Номчукчунуң бодалы

Репрессия канчап тывылганыл, ооң кол хартаачызы кымыл? Бо айтырыгга мээң хууда бодалым мындыг. Ону кымга-даа сыгавайн турар мен. Төөгү эртемнериниң доктору Юрий Лудужапович Аранчын чиге-ле сөглээн. Ооң бижээн материалдары төөгүнүң арттырып кааны архив документилеринге үндезилеттинген болгаш кандыг-даа чигзиниг чок. Кандыг-даа аймак-сөөк чон бодунуң төөгүзүнүң тодаргай үе-чадазында ырак-чоок, кожа-хелбээ чон-биле экономиктиг, политиктиг харылзааны ыяап-ла тудар. Ындыг харылзаа чоннуң хөгжүп сайзыраарынга эки-даа, багай-даа салдарны чедирер. Тыва капиталистиг эвес орук-биле хөгжүлдезиниң бирги чадазындан эгелээш, бөгүнге чедир Совет Эвилели-биле дорт харылзаалыг, Коммунистиг партияның удуртулгазы-биле чурттап келген. Репрессия Тывага эвес, улуг Совет Эвилелинге тывылган, оон дорт удуртулгазы алганын төөгү бадыткап турар.

Репрессияның тывылган чылдагаанын дилеп, ооң шынын, мегезин билип алыксай бергей чылдагааным чүдел?

Ажылдап турар школамда чурт-шиичилел музейин тургузуп алдым. Ында Салчак Токаның амыдырал-чурттаалгазынга, ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр бир өрээл бар. Аңаа келгеннер Салчак Токаның дугайында эки-даа, багай-даа чүвелерни чугаалап турар. Бо өрээлдиң турарын, турбазын, Салчак Токаның кемниг хе[illegible] билип алыр дээш партия, совет ажылдакчылар-биле, эртемденнер-биле чаңгыс эвес удаа чугаалажып келдим. Түңнел чаңгыс. Архив материалдарын аңдара-дүңдере көөрге. Ю. Л. Аранчынның шын болуп турар ыңкажыл.

Чоокта чаа республиканың бүгү-ле школаларындан районнарда ажылдап турар төөгү башкыларының семинары болган. Аңаа төөгү эртемнериниң кандидады М. Х. Маннай-оол Тыва төөгүзүнүң талазы-биле солун лекцияны номчуп берди. Айтырыглар, оларга харыы-даа хөй болган.

Кудумчуга Б. Б. Чүдүкке ужуражы бердим. Амыр-менди солушканывыс соонда, ол меңден: «Салчак Токаның 90 харлаарын демдеглеп эрттирериниң дугайын бижээн Оюн Короданың чүүлүн номчудун бе, үзел-бодалың чүл?» —деп бо. Ол ышкаш чылдың-на эрттирип турарывыс совет улустуң эп-найыралының айы декабрьда «Чаңгыс өг-бүледе» деп кыйгырыгның адаа-биле эрткен бир дыштанылга кежээзинге дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну, пенсияже үнгүже Сарыг-Сеп кодээ Совединиң күүскомунуң даргазы чораан Л. С. Камсалаков чүве чугаалааш, Салчак Токаның ажыл-чорудулгазынга доктаап, Сарыг-Септе Енисейская кудумчузу мурнунда Тока кудумчузу турган, ол кудумчуну катап Тока кудумчузу деп эде адаарын саналдап турду. База бир чижек, күш-ажылдың хоочуну, пенсионер. Каа-Хем районнуң школаларынга башкылап чораан Л. И. Синиткина мээң ужурашкаш: «Токаның 90 харлаар юбилейин ыяап-ла эрттирерин негеп тур бис»— диди. РСФСР-ның КП-ның Каа-Хем район комитеди бодунуң үзел-бодалын илередип, Токаның стелллазын Мерген сүт-бараан фермазының кол кудумчузунга эккеп тургузуп, ону эде кылып, чаартырын организастап турар.

Тываның девискээринде чүгле тывалар эвес, хөй национнуң төлээлери чурттап, ажылдап турар чүве болганда, Токаны буруудадырының мурнунда орус болгаш оон өске-даа чоннуң үнүн база өөренип көрзе чүл? Комиссия ажылдап турар болгай. Ол шын түңнелди үндүрер, төөгүнү будавас дээрзинге бүзүрел улуг.

Иргит ДОСТАЙ,
Төөгү башкызы.
Каа-Хем район.

ЧУРТТАКЧЫЛАРНЫҢ ДААЛГАЗЫ-БИЛЕ

Улуг-Хем районнуң Көк-Чыраа сумузунга өскен, салым-хуузун ол суур-биле доңнаанар Тываның кайы-даа кыдыт-кызыгаарында бар. 1988 чылдың июнь 18-те Саян далай алдынче кирер черивис Көк-Чыраа-биле байырлажылганың сөөлгү ёзулалын эрттирип, арат-чонувусту чыгганывыс таан уттундурбас. Аңаа хөөредиг чокка кижи бажы кизирт болган чүве. Ындыг хөй чон чыглырын ожаваан биске кезек када изиг-ле болган. Чон ынак черинден чарлырының бергезин ыры-шулукке илередип, куюмнап, ураан хөөнүн чымчадыры-биле «Ажырбас, сени утпас бис, Көк-Чыраа!» деп турганы дүүн чаа-ла болуп турган дег-дир.

Мээн ол суурумнуң ора-сомазын чашпан дүй эзе берген, бетондан кылган чунар-бажынның хамалары «Мен таныыылдап артым» дээзинг, агарар, куйт дээр кускун-даа, сайт дээр сааскан-даа чок болган. Ооң чурттакчылары тоглаан тараа ыпкаш, ол-бо черлерже көжүп чоруй барган.

Ооң кол нурузу Шагаан-Арыгның чаагайжыды туттунган 2 каът бажыңнарынче көшкен. Амыдырал канчаар-даа аажок дапаштыра бээрге, азыраан малын саткаш, не черинден чарылгаш, хоорай амыдыралынче кирген Базыр-оолдар, Доспан-оолдар, Шогжаттар болгаш өскелер-даа «Көк-Чыраа» деп сөстү дыңнааш, баштары көдүрлүп, хөректери бедип кээрин кэраам-биле көрүп, сеткилим-биле билир болгаш бо одуруглар ны бижип олурарым ол.

Кыжын «Улуг-Хем» солунга Сорук Намчылович Саттың Көк-Чырааны Белдир-Кежиинге катап дэргизер дугайында чүүлү үнген. Ону номчааш, сайгарылганы бөлүктежип кылгаш, меңээ ол материалды деткип, чагаа бижирин чаңгыс чер-чурттугларым дааскан турган. Ону ол дораан күүсеткеш, материалды редактор эш А. Оксурга бээримге, кончуг таарзынган кижи, ынчалза-даа солунга чүүлүм үнмээн.

Көк-Чыраа дугайында айтырыгның көдүрлү бергени район болгаш «Шын» солуннарга «Бажыңнар ковудээн, ат болдувус!» деп чүүлден эгелээн. Хайыракан суурда ээзи чок, хос бажыңнар талазы-биле совхоз директору, бистиң чаңгыс чер-чурттувус Маадыр-оол Доңгак тайылбыр берип турган: «Амдаа 40 бажың тудар, ону туттурар 4 млн. акша бар, ол 40 бажыңның 20-зин районнуң суггарылга эргелелинге бээр, 15-ин Ийи-Талга, артканын Арыг-Бажынга тудар» диген. 4 млн. акшаны суг алааанче кирген черлерниң когаралын эгидери-биле үндүрген. Ынчап кээрге, когараан чон ол акшадан ода-ла Көк-Чыраа аттыг турлаг, ферма хевирлиг улуг эвес сууржугаштын тавааан салза чүл?

План-бюджетке ол айтырыгны кирип көргеш, бистиң янзы-бүрү чадаларда депутаттарывыс ол айтырыгны район, республика чергелиг сессияларга чугаалажырын күзээр ийик бис. Рынок экономиказынче кирип турар бо берге үеде чоннуң ындында-ла ажыл, тывылбас хоорайже моорнеп турбайн, черин арендага берип, деткимче чедирер болза, бис база алан кэйгай берген орбас бис. Көк-Чырааның сиген шөлү Калбак-Шык чыл-чылы-биле район сиген-биле хандырар чаңгыс ыннаныштыг чери. Аңаа совхоз директорлары аразында акша салышкаш, харын-даа тураскаал кылдыр стелла тургузар болза кончуг-ла эки.

Калбак-Шыктың үстүү чарыы, шаанда Уэун-оол ирей чурту. Чер-Бажыңнар чоокшулады турлаг тудуун эгелээр болза, аңаа ажылдаар күзелдиглер эңмежок. Бети дээрге баштайгы тудуг материалы дужургүнерге таңнылдаар күзелдиг Одай-оол акый бар-дыр. Механизатор Вадим Кара-оол, харылзаа салбырында ажылдап турар Каадыр-оол Кыргыс, райпода Маадыр-оол Одай-оол болгаш өскелер-даа аренда керээзи-биле ажылдап, суурнуң адын мөңгежидип диргизер күзелдиглер.

Бир эвес бода мал азыраар, семиртир дизе, бүгү курлавыр ол черде бар, а совхоз директору М. Доңгак, «Сиген шөлү саза бастырбас мен. Күзелдиг инек кадарчылары бар болза, Эъжимче баргаш, моллургалдан хүлээнип алзын» дээни таан доскут, кыдыра-дыр. Чайын канчап-ла кадарчылар тайгалавайн, хоорай тегерип орар деп ван. «Электри шөөр, кудук казар, шүүдү улуг» деп сылдаглап турар айтырыгларның бажыкзы база ырак эвес. Районда ады алгаан «Найырал» ассоциациязының онсолагай талаже улеп турар акшазы, суг, далай дээш шүүдээн, когараан көк-чыраажылар ышкаштарга дедир эгиттиннер ужурлуг акша ышкажыл. Бис ол миллион-миллион акшазын хөйнү-даа эвес, ооңила деткимче кылдыр ора-сомазын эгелеп бээр акшадан харылзаларын дилеедивис.

Мария ДАМЧАЙ.
Шагаан-Арыг хоорай.

«ТЫВАЛАРДА ТАРЛАШКЫННЫ»...

70 Тывага улусчу революцияның чылы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында). лидам партизаннар дайзынны шуут сыпба шапкан, ол 175 кижизин өлүрткен, 240 кижизин балыглаткан. Поползухин бодун база туттуруп алган. Партизаннардан 8 кижи өлүрткен, 29 дайынчы балыглатканы.

Ук сегиржип алышкын канчаар эгелээнин ооң киржикчилериниң бирээзи Иван Митряшкин мынчаар сактып чугаалаан:

— Эртенги чем соонда ак командир Поползухин дөртен хире саңныг кижизин (оларны чаа элээдип чыып алган хевирлиг) сургуулдадыр дээш чыскаап алган шуут-ла бисче углай базып ор. Дайзын партизаннарже, бодунуң өлүмүнче удур бар чыдарын оожаавайн, душте-даа чок келир. Биске чедир ужен хире базым артканда эш Кочетов «Боола!» деп командылады. Даашташкын деминиг болгаш кадыг чок болган. Эвээш-ле кижи дириг арткан. Поползухин чүвениң ужурун дораан биле тыртып кааш, амытынын авыралдап, холун көдүрүп алган дорт-ла бисче маңнап келди».

Күштүг «ураалааш», маңнаарже дап бердивис. Актар кежээ-ле адып турдулар, ынчалза-даа бистиң ыйыдмышыңнывыска шыдашпааннар. Дайзын паарадын каггаш, Тарлашкын ындынче дезип, тейлер аразынга эптиг турушту ээлеп алган.

Ийе, ол черде тур бис. Актарның атказлай бергени тейлер, чоогалар саргыык дег сыгыглачып кестүп чыдырлар. «Сыгыг» бүрүзүндең актарны үндүр шавар берге үүлеге партизаннар таварышкан. Тулчуушкун үш шак ажыг үеде үргүлчүлээн.

Амы-тынындан Тарлашкынга чарылган маадыр дайынчы Вася Тувиныы дугайында эгы чугаалаары черле артык эвес боор. Чырык делегейге ол чээрби чыл безин чедир чурттаваан. Ам болза хенииг оолак, аксында аа сүдү келирде. Мээн эжим ерге девдин ынак, шөлге ажылдаан тура келергей карак кызыл. Бисдүг-ле тавнажы кижи чүве дег, ынчаарда он беш харлыг (ооң эжи база-ла ол хире турган боор) Ванюша —Тарлашкын тулчуушкунунуң база бир киржикчизи Иван Митряшкин сактып бижээн. Эжинден чарылганын ол мынчаар сагынган: «...Кезек актар бисче шыгаай бердилер. Дискектениш олура душкеш, сактырымга-ла, боозун мээн бажымче углап алган ышкаш болган кижиже адып-ла дүжүрдүм. Диг-ле дээн — кижим холдарын атпаш кылгаш, олура душту. «Че, кайы хире-дир»— деп мактаныр бодап, хажымымче көрүндүм, а мээн Васям дээрже көрүп чыдыр. Өлүмнүг ок ооң солагай талакы караандан бичииле өрү, хаваанче кире берген болду».

Чүү дээр боор, чаш назын, чалыы амыдырал хараданчыг. «Дошкун үе, дошкун дажылал». Ынчалза-даа ынчангы революсчу кыптыгыышкынны, күштүг тевиглин, эрес-маадыр мөзүнү бо таварылгадан база көөр бис...

Май 19-тун эртени Ыйай-бээр көшкен кара булуттарлыг, сырыгтылап каап турар соок хүн. Улуг-Хайыраканда хар чаапкан, мунгаш ак кестүп чыдыр.

Байырлалдың эгезинде пионерлер, спортчулар суур чанында улуг тураскаалга, Тарлашкын-Аксында демдек-тураскаалга боодалдар салган.

«Дыннаар, дыннаар!» дээн хөгжүм медээзи чаңгыланып унду. Кодээ Совет даргазы Б. Ч. Севилбаа байырлалдың эгелээнин чарлаапкан. Гимнни ырлаткан, туктү көдүрген.

Башкарыкчыларның өткүт, чараш үннери чыылганнарның кичээнгейин ала берген:

— Чечен-чимис чегей үнер
Чээрби чылдар эгезинде
Кочетовтуң шерии-биле
Холдарындан туттунчуукаш,
Акы-дуңма партизаннар
Аралажып демин каткан
Арыг, Өвүр, Саян, Таңды
Аът дуюу соотпас турган...

Хенертен дүвүрээзиниң, күштүг аялга диңмирей берди. Эмге-тиикчок улустуң долгандыр олуруп[illegible] стадион иштинге ракеталар дизиннейндир частып, ыш-бус хөме ап келген — театржыткан көргүзүг эгелээн: Тарлашкын тулчуушкунундан бир көргүзүг — кыска сегиржип алышкын. Шулуктуң онзагай аяны, сеткилди хөлзедип келир аялгалар, партизаннар, актар кылдыр кеттинген, бот-тывыныр артистерниң көргүзүглери ук тулчуушкунуң берге, дошкунун бир янзы арга-биле дамчыткан болбайн.

Кыска митингиге Эрзин райкүүскомунуң даргазы К. А. Мон. «Чаа орук» совхозта партком секретары Б. К. Бумбажай сөс алгаш, чыылганнарга байыр чедирип, хостал-га, хамаарыштас чорук дээш демиселчилерге амгы салгалдарның мөгейип чоруурун, найыралдың демниг чоруктуң күжүнүң дугайын чугаалааннар. Төөгү эртемдени Ю. Л. Аранчын Октябрь революциязының ачызында, ооң дайлымы-биле, орус чоннуң демиселинге даянгаш, 70 чыл бурунгаар ТАР-ның тургустунганын чугаалап, Тарлашкынга болган тулчуушкунуң ужур-дузазын демдеглээн.

Ооң соонда байырлал парады, концерти болган. Аңаа районнуң бүгү совхозтарындан төлээлер, чалаткан аалчылар, оларның аразында Кызыл-Арыг школазының талантылыг өөреникчилери киришкен. Нийтизи-биле алыр болза, байырлалдың программазынга он бир райондан улус, аңаа немей хүрешке Моолдуң ийи аймаандан мөгелер, киришкен (спорт маргылдааларындан фоторепортаж дараазында номерге үнер). Кочетово суурдан эккелген кожер делгелгениң чыылганнар база сонуургаан. Кижи бажы кизирт, аът (машина) бажы козурт болган байырлал. Аъш-чем садары, аалчыларны хандырары база багай эвес организастаан.

Мындыг, дыка хөй киржикчилиг байырлалды аңаа колдуунда бир дугаар эрттирген деп болур. Ынчангаш чамдык четпестер турган болбайн. Организакчылар ол дугайын билип турар улус болду. Ылаңгыя суурнуң стадионунуң бичежек, сандайлары эвээш, чавыс, аът салыр чер ырак дээш өске-даа. Суур чанында тураскаалда бижикте немей тодаратк дег чүүл бар ышкаш: төөгүге дүгжүп турар бе? Черле ынчаш ол тулчуушкун дугайында болдунары-биле хөйнү билип алгаш, тускай тайылбыр-буклетти чурук-хоруктуг кылдыр үндүрүп болгай. Ам безин берге, чылдар эрткен тудум төөгү медээлери тывары улам бергедеп бар чыдары билдингир.

Төөгүде ады кирбээн, ол болуушкун-биле холбаалыг кижилер турган эвес бе? Чижээ, Карий дээр эрес эр дугайында чамдык чугаалар бар: партизаннарның орук баштакчызы, медээчизи турган. Тарлашкын-Аксынга быжыгланыр черни партизаннарга ол айтып берген деп, Актарның делип бар чыда, Теске ыштажай аарак дүлүпкен турган оксемзээн сөөгүнде моол партизанар ап ажыглаан-дыр дей, үстүнде алааным эртемден биске чугаалап орду. Ол чер чурттуг А. Б. Аракчаа дортен чылдар эгезинде тей баарынга тураскаал хевирлиг чүве турган, олген партизаннарны аңаа хөоржүткен деп билип турган бис деп чугаалады. Ынчан безин аңаа хола эмгежок чүве, ачамга ачамның дуңмазы Даңза-Кылыр дарганга, оларның даалгазын ёзугаар, хола чыып берип турган, ол тураскаалга бо-ла баар турдувус дээр кижи чорду. А чогум калган партизаннарны тевелерге чүдүрүп аппарган дижир.

Кыжказы-биле чугаалаарга, немей билип алгы дег, кылыпкы дег чүвелер бар хире ийин. Немелде материалдар тыптыжып, оларны чогга тарадыр чүве болза, сурагтыг чогаалчының «Тываларда Тарлашкынны дыңнаваан нар тывылбас боор» дээни улам-на үндезинниг апаары чугаажок.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ.
Виктор КАРА-САЛ (фото).
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТАРДА: тулчуушкун болган черде тураскаал (бирги арында): концерт үезинде.

БҮГҮДЕГЕ ТААРЫМЧАЛЫГ

Белдир-Арыг суурнуң чурттакчы чону бо хүннерде суур чаагайжыдылгазы, өг-бүле куруг чокка ногаа, картофель тарып олуртур дээш чүткүлдүг чоруун көргүзүп турарын кижи эскерер. Чыргаланды кодээ Соведи, херээжэннер чөвүлели совхоз дирекциязы-биле кады бир демниг хөделип, келир кышка белеткелче сагыш салып турары черле эки. Амыдырал-чурттаалга байдалы бо хире нарын, берге үеде ногаа, картофель тарып албас болза, шынап-ла, канчап амыдыраарыл. Рынок үези бодунуң негелделерин илип үндүрүп келген-не болгай. Кижи болу эки хөделип, моон соңгаар канчаар чурттап-амыдыраарынга белеткенмес болза, черле херек бүтпес.

Чүнүң-даа мурнунда, тус-тус бажыңнар, кудумчулар аайы-биле картофель тарыыр девискээрлерни суггарып, белеткээринче сагыш салдынган. Суг сөөртүр машинаны, тракторну тускайлап тургускан. Доктааткан өртек-биле оларны хөлезилеп алыр. Шак мынчаар тургусканы черле эки, кымга-даа ол бүгү таарымчалыг болуп турар.

Картофель үрезиин чок улуска совхоз комбикорм-биле Таңды, Каа-Хем районнарның ажыл-агыйларындан үрезинни орнааш, эккеп салып турар. Совхоз база Агар ховузунга картофельди олуртур, 100-100 дөс малинаны, инек-карааны агитквартираларның чагыын ёзугаар эккеп саткан. Суурнуң херээжейнери чимистиг үнүштерни тарып өстүрерин шенеп эгелээннер. Чүгле ол эвес ногаа аймаан (ногаан согуна, редис, морковь дээш өске-даа) база өстүрүп олуртурунче дыка хөй херээжейнер кирипкеннер.

Суур чаагайжыдылгазын чазын субботник хүнүнден-не эгелээн. Ол ажыл ам-даа уламчылавышаан. Хериммерни септээн, чугайлаан, штакетниктерни тургускан. Черле көөрге херимнери-даа ак чайт болур суур-ла болгай. Уруглар ойнаар үш шөлчүгешти база кылып турар. Материалдарны совхоз тускайлап берген. Бичиилерге ол таарымчалыг-ла болур.

(Бистиң корр.).
Тес-Хем район.

Политиктиг өөредилге чаартылгада

Түңнезе-даа уламчылаар

Политиктиг өөредилге системазында школалар бо чылын курстарга өөренип кыштаан темаларын түңнээринге, оон алган билиин хынааарынга белетнел ажылдарын доозуп, түңнел кичээлдерни эрттирип эгелей берген. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин ёзугаар партия организациялары боттарының иштики ажыл-чорудулгазының дайы-биле политиктиг өөредилгени кандыг янзылыг тургузуп алырын боттары шилип алыр апарган үеде түңнел кичээлдерни эрттирип каапса-даа, кичээлдерни эрттирерин уламчылаза эки деп чүвени РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдывышкын бажыңы сүмелеп турар.

Чуртта болуушкуннарның углаашкыннары совет улустуң, Эвилелдиң, социализмниң салым-чолунга дыка айыылдыг, берге болуп турарын мырыңай чаа болуп эрткен СЭКП ТК-ның болгаш Төп Контроль Комиссиязының каттышкан Пленуму демдеглээн болгай. Ындыг берге өйде политиктиг өөредилге чылы доозулган-на дээш политикадан хоорлуп, ном-дептер, солун, сеткүүл ажытпайн барып болбас. Радио, телевидение-даа дамчыдылгаларын дыңнаар апаар болгай бис. Совет ниитилелдиң амыдыралының чаартынган үе-чадазының нарын байдалдарында, Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы кажангызындан-даа артык нарын ажыл-чорудулгаже шилчээн үеде партияның хүрээлелинге быжыг турушту коммунистерни кижизидери политиктиг өөредилгеден негеттинип турар. Ындыг болганда өөредилгеде төнчү чок.

«Хүн бүрү эвес-даа бол, дыңнакчыларны чыый тырткаш, партияның, чурттуң амыдыралында чаа чүүлдер-биле, чазактың доктаал-шиитпирлери-биле таныштырары, ону өөренири — амыдыралдың негелдези» — деп, ПЧБ-ниң консультантызы Э. М. Кужугеттиң чугаалап олурары чөптүг. Чазактың антикризистиг программазы дээш ышкаш болгаш оон-даа өске чугула документилерни чүгле политиктиг өөредилге кичээлдеринге эвес, экономиктиг билиглер курстарынга сайгарып, өөренип, билип алыры чугула апарган.

Ниитилел амыдыралында хей талалыг нарын болуушкуннар, чоннуң социал байдалында дорайтаашкыннар политиктиг школаларга, семинарларга, клубтарга «төгериктиг столдар», дискуссиялар, депуттар эрттирерин негеп, анаа дыңнакчыларның сагыш-сеткилин, бодалын үлежип, санал-онал солчур аргаларны ажыглаарынче чыгап келген. Ындыг аргаларны чамдык пропагандистер бо өөредилге чылында багай эвес ажыглаан дээрзин Эдер-оол Мастаевич-биле беседа үезинде билип алдым. Пропагандист деп харысалгалыг даалганы хөй чылда ак сеткилдиг күүседип турарлардан Өвүр районунуң Торгалыг ортумак школазында хоочун башкы Сүндүп Чамбалович Доңгакты, Чөөн-Хемчик районунуң «Тыва» совхозунуң экономизи Өнер-оол Амырбитович Кууларны, Бай-Тайга районунуң Тээли ортумак школазында башкы Анатолий Балындаевич Сааяны, Тожу районунуң Ий ортумак школазының башкызы, Ий суурда ясли-садта политиктиг өөредилге пропагандизи Татьяна Тюлюшовна Куушкашты, Сүт-Хөл районда Бора-Тайга ортумак школазының башкызы Александра Бораевна Сарыглары, Бии-Хемде Туранның № 1 ортумак школазында хоочун башкы Юрий Михайлович Некрасовту болгаш оон-даа өскелерни ол адаан.

Амыдыралга чоннуң негелдезиниң улгатканы-биле бир дөмей, дыңнакчыларның политиктиг билигге негелдези, олче чүткүлү база өскен. Ынчангаш Политиктиг чырыдывышкын бажыңының хүннерин бо өөредилге чылының дургузунда Кызыл районнуң Шамбалыг, Кара-Хаак, Баян-Кол суурларынга эрттирип, чүгле дыңнакчылар-биле эвес, күш-ажылчы коллективтерге барып, консультантылар ажылчыннар-биле ужуражылгаларны эрттиргилээн. Ол ышкаш тус черлерде пропагандистерниң, дыңнакчыларның (оларның чалаашкын, дыңнатканы ёзугаар) шилип алганы темаларынга кожер семинарларны Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарның төптеринге район масштабтыг кылдыр эрттиргилээн.

Политиктиг өөредилгениң чаа системазы амыдыралдың демократчы шимчээшкиннеринге дүүштүр чаартыныр турар чүве болганда, эртем-техниканың чедиишкиннерин болгаш партияның политиказында, чазактың доктаал-шиитпирлеринде чаа чүүлдерни өөредилгеге бодунга пиңгээттирзин, утка-шынары-биле дыңнакчыларны сонуургадыптар, хандыкшыдыптар хөй янзы девиирлерлиг болзун дээш өөредилге чылының дургузунда пропагандистерниң республика семинарларын беш удаа организастап эрттирген. Олардан «Гуманныг, демократтыг социализм» деп курсту удуртуп турар пропагандистерге, эрткен чылдың ноябрьда эрттирген «СЭКП-ниң чаа Уставы» декабрьда семинарга «Башкартынар экономика» деп темалыг, баштыларның теоретиктиг семинарларын удуртуп турар пропагандистерге эрттиргилээн семинарлар бооп организакчыларының-даа, пропагандистерниң-даа сеткилинге таарымчалыг, ажыктыг, солун бодалдары арттырган.

ПЧБ-ниң хүннериниң, кожер болгаш анаа семинарларның сорулгазы — пропагандистерге, дыңнакчыларга методиктиг болгаш практиктиг дуза чедирери, оларның аразында харылзаазын, коммунистерниң партийжи туружун быжыктырары, күштерин каттыштырары.

Бо өөредилге чылында политиктиг билиг-биле дыңнакчыларны үениң негелдезинге дүүштүр чепсеглээринин багай эвес дуржулгазын Өвүрнүң Торгалыг, Солчур ортумак школаларында, теоретиктиг семинарлар, Бай-Тайга районда политшколалар, Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозунда школалар ап, дыңнакчыларның сонуургалын, идепкейин бедилерин чедип алган.

Политиктиг өөредилге чылының дургузунда политшколалар, курстар болгаш теоретиктиг семинарлар СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин, анаа хүлээп алган документилерни, гуманныг, демократтыг социализмниң алыс утказын, башкартынар экономикаже шилчилге үе-чадазының, ниитилелдиң улам ындай демократчыдарының, тускай логунаан социалистиг күрүнелерниң эвилелин камгалап арттырарының болгаш улам быжыглаарының, СЭКП-ниң чаартыынының айтырыгларын болгаш оон-даа өске чугула документилерни сайгарган, чугаалашкан, өөренген.

Өөредилгениң чугулазын чүгле кызыгаарлаан үеде — өөредилге чылының дургузунда эвес, а ону доктаамал болдурар дээш ам-даа чогаадыкчы дилээшкиннерлиг ажылдаарынга, пропагандистерниң ажылынга, оларның үре-түңнелдиг ажылдаарынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузуп, деткимче-дузаны көргүзер боор дээрзинге чер-черлерде партия организацияларынга ылгап улуг.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.).

Номчукчулар-биле чугаалажылга

АЙТЫРЫГ — ХАРЫЫ

Эрткен чылдың октябрь 17-де «Шынга» мындыг эгелиг база рубрикалыг чүүл парлаттынганын номчукчулар сактырлар боор. Ол чүүлде номчукчуларның социал айтырыгларга хамаарышкан бөлүк чагааларынга Кызыл хоорайның улус судунуң улус судьязы Л. Д. Дамдын харыы-тайылбыр берген. Ам база номчукчуларның аңгы-аңгы темалыг мындыг бөлүк чагааларынга харыы-тайылбыр бээрин оон дилеп, бижикчилер-биле чагаалажырын уламчылаарын бистиң корреспондентивис анаа сүмелээн. Улус судьязы ону күзелдиг-биле хүлээп көрген, беседалашкан. Ону моон адаанда парладывыс.

— Любовь Дамбыл-ооловна, мурнунда харыы-тайылбыр кылган чагааларыңарга бодаарга, авторларның бо чагааларының темазы аңгы-аңгы. Ындыг чагааларны сайгарып, харыылаары-даа чиик дивес-тир. Ам дараазында авторнуң чүүлүн сайгарып кириптээли. Улуг-Хемниң Торгалыг суурда чурттап орар Кима Түлүш мындыг айтырыг салган-дыр: «Дөрт уругнуң иези кижи мен. Ийи бичии кызым соонда, 6 ай ажылдааш, аттестация эрткеш, шылдавадым. Бичии уругларым азырап, үш чыл олурганым үелеринде хөй чүүлдер өскерилген. Аттестацияның чүүлүнде көрдүнгениш 1 харлыг уруглуг кижи аттестация эртсин дээн, а ийи уруглуг болганда, чиигелде бар бе азы чок бе?

— Кима Очур-ооловна чагаазында кайы организацияда, кандыг мергежилде ажылдап турарын айытпаан болду. Ынчалзажок аттестацияга хамаарыштыр ниити-даа болза, харыыдан бээрин кызыдып көрейн. Ындыг шылгалданы эртери аңгы-аңгы мергежилдиг кижилерниге тус-тус болур. Чижээлээрге, башкы, эмчи, бухгалтер, инженер дээш, өске-даа мергежилдиг улустуң хууда билиин база ажылын кайы хире ханы билирин хынаар шылгалда-дыр. Чогум аттестация эрттирер чурумда чиигелде көрдүнмээн. Ынчалзажок силер РСФСР-ниң күш-ажыл хоойлуларының кодекизиниң 33 чүүлүнүң 1-ги азы 34-кү чүүлүнүң 2-ги кезээнде айыткан негелделер-биле будап турар чадавас боор силер. Бо чүүлдерниң айыткан кезектеринде кажан организация, бүдүрүлге дүшкенде азы ол-ла черлерниң ажылчын штады кызырылганда, өг-бүлелиг ажылдаар чүгле не кижи арттарда, ынчан администрация чиигелделерни өөренип көөрү албан.

Ийиде, РСФСР-ниң күш-ажыл хоойлуларының кодекизиниң 170 чүүлүнде дортубиле айыткан. Чаш ажы-төлдүг азы иштиг-саатты херээжен кижилерни ажылга хүлээп албас деп хоойлуда көрдүнмээн. Ынчангаш ажылдаар чер бар-ла болза, администрация ындап-ла хүлээп алыр апаар. Чүгле херээжен кижиниң кадыкшылынга хоралыг, аар ажылдарга хүлээп алырын чөпшээревезе чогуур. Бир эвес узун хуусаалыг шөлээмер соонда, бодуңарның ажылыңарже эрте үнер дээн болзуңарза, ол дээрге силерниң эргенер-дир. Ону кым-даа хорувас. Амгы, чаа хоойлу ёзугаар уруңар 1 хар 6 ай четпээнде ажылыңарже үнүп келириңерге, администрация күш-ажыл хоойлуларының кодекизиниң 165 чүүлүнде айытканы-биле орнунга турган кижини хостап, силерни хүлээп алыр ужурлуг. Бир эвес ажылга шуут хүлээп албас болза, ажылдап турар черинерниң профэвилел комитединче билдириишкин киирер апаар. Силерниң ол дилээнерни хандырбас болза, ажылга тургузарының билдириишкинин бижиири чугула.

— База бир чагаа. Бо «Шынның» бөлүк номчукчуларындан келген-дир. Мында мынча дээн. «Бажың оочурунга хөй чылда туруп келдивис. Чоокта чаа бажың алыр аас-кежиктиг болдувус. Хоорхүүскомга баарывыска, 18 хүн ажылдаарын сүмелээш, бир эвес тудугжуларга ынчаар дузалашпас болзувусса, ордер бербес диди. Чогум кандыг улус ажылдаар чүве ирги? Чүгле кара ажылчыннар бе?» Бо айтырыгга харыылап бээрин диледивис.

— РСФСР-ниң чурттаар оран-сава кодекизиниң 7-ги чүүлүнге база ССРЭ Конституциязынга дүүштүр ССРЭ хамаатылары чурттаар оран-сава алыр эргелиг. Ол эрге күрүнениң база хөй-нитти организацияларының чурттаар оран-сава фондузун сайзырадып тудуп турарындан, оон үлелгезин чөптүг, шын хуваарындан хамааржыр. Устуунде чагааның утказындан көөрге, бөлүк чурттакчылар хоорхүүском таварыштыр бажың алыр улус хире. Кижи бүрүзү бажың айтырыы чиииг байдалда дээрзин билир болгай. Ындыг болганда, тудугжуларның ажылын шапкынчыдары-биле бажың алыр чурттакчылар дузалажыр кылдыр хоорхүүском чылдың-на шиитпир үндүрүп каар. Тудугжуларга дузалажыр ол шиитпирни чөптүг деп көрүп турар бис. Бо ажылдан аарыг, инвалид база кырган улустуг өг-бүлелерни хостап турар.

— Кызыл районнуң Шамбалыг суурга чурттакчы Сүге-Маадыр Иргиттиң чагаазында мындыг айтырыг бар. «Бирээде, кандыг-даа бүрүү чок чоокан хамааты кижини багай сестер-биле соглеп, чүдүрүү-биле шанчып, эттеп, тенниилеп, дорамчылаар болза, ындыг херекти оттурары кеземче хоойлузунда көрдүнген бе? Ындыг дорамчылалга таварышкаш, бо айтырыгны сонуурган олур мен. Бодум дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну кижи мен». Бо кижиниң көдүрген айтырыы шын деп бодай-дыр мен, Любовь Дамбыл-ооловна?

— Ийе. Мен анаа чаттыр мен. Хамааты кижи багай сестер-биле соглееткеш, харыылаа эттеткен таварылгада, ол дорамчылаткан кижи шагдааже чериинге азы судка хомудал бижиир эргелиг. РСФСР-ниң кеземче хоойлузунуң 130, 131 чүүлдеринге хамаарыштыр бак согледип, дорамчылаткан дээш кеземче херээн оттурар дугайында база РСФСР-ниң негелде кодекизиниң 7 чүүлүнде кижиниң ат-алдарын куду көрүп, чиик азы аар кемдээшкинге чедирген болза, кагараан хамааты милицияга хомудап, херек оттурарын дилээр. Шамбалыгда чурттап орар кырган мындыг таварылганы хөйнү көрүп келдим дээн. Ол боду район төвүнден ырак чурттап турар болганда, суурнуң участок шагдаазынга хомудал билдириишкин киирер болза эки. Ол кижи силерниң билдириишкиниңерни сайгарып көрген, ук херекти милицияже азы судче шилчидер ужурлуг.

— Редакцияның социал айтырыглар килдизинге чурттаар оран-сава дугайында сонуурган чагаалар база эвээш эвес келир. Чөөн-Хемчикте Чыргакы суурнуң Малчын кудумчузунда чурттап орар Эзер-оол Куулар дараазында үш айтырыгны салган: «Республиканың кодээ суурларында колхоз турда-ла туттунган бажыңнар бар. Чамдызы 40 чыл чеде берген. Оон чурттакчылары хөлезинин үргүлчү төлеп келген. Амгы үеде олар кымга хамааржырыл? Ийиде. 1960-70 чылдарда бажыңнарның хөлезинин чурттакчылар ажыр болгаш чедир төлеп келген. Оларны хүү бажың кылдыр санаар бе? Үште, бухгалтерия аппаратының чамдык ажылдакчылары бажыңнар буступ калгыжерге чедир хөлезинин эгидер диңнир. Ол шын бе?

— РСФСР-ниң чурттаар оран-сава кодекизиниң 101 чүүлүнде көрдүнгени-биле совхоз бажыңнары албан бажыңнары кылдыр санаттынар. Моон мурнунда колхозтуу турган бажыңнар совхозтуу болуп артар. Совхоз бажыңнарының үлелгези, хөлезиниң база чиигелделери чурттаар оран-сава кодекизиниң хоойлузунуң дүрүмнеринге долузу-биле чагыртан турар. Ынчалзажок бажың төлевиринде чиигелделер РСФСР-ниң чурттаар оран-сава кодекизиниң 58 чүүлүнде айытканы-биле совхозтуң ажылчы чонунуң ниитизи хуралынга кандыг ажылчыннарга бажың хөлезинин чиигелделиг көөрүн шиитпирлээр. Чижээлээрге, ажылагыйга хөй чылдарда ажылдаан пенсионерлерге, ажылының дайы-биле инвалид апарганнарга, хөй уруглуг өг-бүлелерге дээш өске-даа.

Сиринмаа ЧООДУ
беседалашкан.

ӨСКЕРИЛГЕЛЕР БОЛГАШ НЕМЕЛДЕЛЕР

РСФСР-ниң Дээди Соведи «РСФСР-ниң кеземче, негелде, кеземче-чорудулга, негелде-чорудулга кодекстеринге болгаш административтиг чурум хажыдывышкыннарының дугайында кодекске өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Хоойлуну хүлээп алган.

«Парлалга болгаш массалыг информацияның өске-даа чепсектерниң дугайында» ССРЭ Хоойлузун хүлээп алганы-биле холбаштыр РСФСР-ниң Дээди Соведи ук кодекстерге дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирген:

РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң дөрткү онза кезээниң адын дараазында эдилге-биле киирген: «Хамаатыларның политиктиг, күш-ажылчы, өске-даа эргелеринге болгаш хосталгаларынга удур кем-херек үүлгедиишкини».

Кодекстиң 140 (1) чүүлүн дараазында утказыг кылдыр немээн: 140 (1) чүүл. Журналистерниң хоойлуда көрдүнген профессионал ажыл-чорудулгазынга шаптыктааны.

Журналистерниң хоойлуда көрдүнген профессионал ажыл-чорудулгазынга кандыг-даа хевир-биле каржызы-биле шаптыктааны, а ол ышкаш парлалганың азы массалыг информацияның өске-даа чепсектериниң хостуг чоруун кызыгаарлаар сорулга-биле медээлерни тарадырынче азы тарадырындан ойталаарынче албадааны дээш:

бир чыл хуусаага чедир эдип чазаар ажылдарга шиидер ийикпе азы ийи муң рубль чедир торгаар.

Ол-ла үүлгедигни албан-дужаалын ажыглап кылганы дээш, —

чогуур албан-дужаалды ээлеп, азы чогуур ажыл-чорудулганы кылыр эргезин казывышаан, азы казывайн, азы чогуур албан-дужаалды ээлээр азы ажыл-чорудулганы кылыр эргезин бир чылдан беш чыл чедир казывышаан, ийи чыл хуусаага эдип чазаар ажылдарга шиидер, азы чогуур албан-дужаалды ээлээр азы чогуур ажыл-чорудулганы кылыр эргезин казывышаан, азы казывайн, бир муңдан үш муң рубль чедир торгаар.

Бо чүүлдүң бирги болгаш ийиги кезектеринде көрдүнген чүүлдерни журналиске болгаш оон чоок кижилеринге күш дөгеп турган, азы оларның эт-хөреңгизин үреп азы узуткап турган, азы анаа болгаш оон чоок кижилеринге кыжаныр турган, а ол ышкаш хээлилеп турган үүлгеткен болза, —

үш чыл чедир хуусаага хосталгазын казып, азы ол-ла хуусаада эдип чазаар ажылдарга шиидер, азы чогуур албан-дужаалды ээлээр азы чогуур ажыл-чорудулганы кылыр эргезин казывышаан, азы казывайн, үш муңдан беш муң рубль чедир торгаар».

130 чүүлдүң ийиги чүүлүн дараазында эдилге-биле киирген:

«Парлап, азы чүүлге, өске арга-биле тарадып нептередир азы массалыг информация чепсээнге, ат салбаан чагаага нүгүлдээнде, а ол ышкаш нүгүл кылганы дээш мурнуунда судтадып турган кижи нүгүлдээнде, —

чогуур албан-дужаалды ээлээр азы чогуур ажыл-чорудулганы кылыр эргени казывышаан, азы казывайн, ийи чыл чедир хуусаада эдип чазаар ажылдарга шиидер азы үш муң рубль чедир торгаар».

131 чүүлдүң ийиги кезээн дараазында эдилге-биле киирген:

«Парлалга чүүлдеринге азы массалыг информация чепсектеринге дорамчылааны, а ол ышкаш мурнунда дорамчылааны дээш судтадып турган кижи дорамчылаан болза, —

чогуур албан-дужаалды ээлээр азы чогуур ажыл-чорудулганы кылыр эргезин казывышаан, азы казывайн, ийи чыл чедир хуусаада эдип чазаар ажылдарга шиидер, азы үш муң рубль чедир торгаар».

РСФСР-ниң Негелде кодекизинге 7 чүүлдү дараазында эдилге-биле киирген:

«7 чүүл. Ат-алдарын болгаш төлептиг мөзүзүн камгалаары

Бир эвес хамаатының азы организацияның ат-алдарын болгаш төлептиг мөзүзүн баксыраткан медээлерни тараткан кижи ону бадыткап шыдавас болза, хамааты азы организация агартырын суд ёзугаар негээр эргелиг.

Бир эвес хамаатының азы организацияның ат-алдарын болгаш төлептиг мөзүзүн баксырадып турар бадыткаттынмаан медээлерни массалыг информация чепсектеринге нептерезткен болза, ону массалыг информацияның ол-ла чепсектеринге агартыр.

Бир эвес хамаатының ат-алдарын баксырадып турар, бадыткаттынмаан медээлер организациядан үнген документилерге турар болза, ындыг документини солуур.

Өске таварылгаларда ат-алдар баксыраткан медээлерни агартырының чурумун суд доктаадып тургузар.

Эргелерин болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын кызагдап турар медээлерни массалыг информация чепсектеринге парлаткан хамааты азы организация массалыг информацияның ол-ла чепсектеринге бодунуң харыызын парладыр эргелиг.

Бүрүү шавынышкынын азы харыызын массалыг информация чепсээнге хамаатының азы организацияның парлалдырының дугайында негелдени судка чүгле массалыг информация чепсээ ону парлаарындан ойталаанда азы хоойлуда көрдүнген чурум ёзугаар парлаваанда көөр.

Шынга дүүшпес медээлерни массалыг информация чепсээнге тарадып, хамаатының ат-алдарынга болгаш төлептиг мөзүзүн баксыраткан, азы өске-даа эт-хөреңгиге хамаарышпас кагарал чедиргенде хамаатыга чедирген моральдыг (эт-хөреңги эвес) кагаралды судтуң тодаратканы хемчээлин ёзугаар массалыг информация чепсээ, а ол ышкаш албан-дужаалдыг кижилер азы хамаатылар эгидер».

Кодекске 171 (1), 171 (2), 171 (3) деп чүүлдерни немээн.

171 (1) чүүл. Массалыг информация чепсектериниң продукциязын белеткээриниң болгаш тарадырының чурумун хажытканы дээш харыысалганы айыткан. Массалыг информация чепсээн бүрүткевээнде, азы ону үндүрерин болгаш парлаарын соксадыр дугайында шиитпир хүлээп алган соолунде продукция белеткээнде азы тараткан үндүрген тиражын хавырбышаан, беш чүс рубль чедир торгап болур. Ону албан-дужаалдыг кижилер кылган болза, бир муң рубльге чедир торгаар, тиражын хавырар.

Бо чүүлдүң бирги болгаш ийиги кезектеринде көрдүнген чүүлдеринде хажыдыышкынны мурнунда кылганы дээш административтиг кеземчеге онаашкан кижи ону чыл дургузунда катаптаан болза, бир муңдан үш муң рубльге чедир торгаар. Бүдүрген продукцияның тиражын хавырар, ону белеткээринге болгаш тарадырынга ажыглап турган техниктиг херекселдерин хавырып-даа, хавырбайн-даа барып болур.

171 (2) чүүл. Ында солун (журнал, хүүлүс...) дугайында медээлерни (чижээ, солуннуң адын, үндүрүкчүзүн, каш катап үнерин болгаш өске-даа ук үндүрүлге дугайын айыткан адресин) чогаа парлап дыңнадырының чурумун хажытканы дээш харысалганы көрген. Бир эвес үстүнде адаттынган ол медээлер чокта, азы оларны мегелеп тудуп бижээш, массалыг информация чепсээниң продукциязын үндүрүп тарадып болза, хамаатыларны ийи чүс рубльге, албан-дужаалдыг кижилерни — беш чүс рубльге торгаар, бүдүрүүнген продукцияны хавырып-даа, хавырбайн-даа барып болур.

Солуннуң парлап турар үеде контроль экземплярны бээриниң чурумун хажыткан-за база торгаар. Ону 171 (3) чүүлде айыткан.

Ук Хоойлуда парлалга продукциязынга хамаарышкан өске-даа немелделерни болгаш эдилгелерни киирген.

ҮЕЗИНДЕ ЭМНЕДИҢЕР

Бис, малчыннар — хойжулар, саанчылар, кадарчылар, чылгычылар болгаш өскелер-даа — изиг-соокта-даа, ольшыкта-даа, соок-доңатта-даа кадывысты камнавайн, төрээн Тывавыстың экономиказын хөгжүдер, ооң келир үедеги сайзыралын хандырар дээш кызып-кылайып ажылдап чоруур бис. Бодунуң кадыын камгалап, эмнеинр, шөлээ алыр дээн малчыннарның оруунга ажылдаар кижилер белен тыптыр эвес, хөй кезиивис уткуже чедир, шөлээдыш-даа чок, шырбайып, ажылдап чоруур болгай бис. Кандыг-бир сыдаңгы, сыргыгга таварышкаш, тоор эвес бис, ынчап чораш-ла кандыг-бир аарыгны кедередип, хөлүн эрттирип аарывыс ховар эвес.

Чыл бүрүзүнде ооңда-ла чаңгыс катап малчыннарның долу эмчи шинчилгезин эрттирип турза кандыг ирги? Амгы үеде эмчилер малчыннарның колдуунда-ла уттупкан дээр болза, чазыг чок болур. Шинчилге чогуудан та чедже малчын боду билбес аарып, кадыы баксырап чоруур чүве.

Чоокта чаа Кызыл хоорайда малчыннар эмнелгезинге чыдып эмнедип турдум. Эмнелгеге хол-будум аарыг бооп келдим. Бүгү бодумга эмчи шинчилгезин эрткеш, аарып чоруур аарыгларым санап четпес хөйүн билдим. Маңаа чыдып алгаш көрүп чыдарга, аарыы эң хөй улус малчыннар боор чүве-дир — бирээзиниң-не аарыы бештен канчап-даа эвээжевес. Даргаларывыстың, удуртукчуларывыстың бистиң кадывысче кичээнгей салбайн келгениниң носку херегиш бо деп бодаар мен.

Аарыг улгадып, бергедээнде, удур эмнеп аары чугула дээрзин ам кээп билдим. «Кызыл дустаар» чыгыы эмнедип чорук, берге аарыгларга туттурганымны мынчага чедир эскербейн, ханылап алганымга аажок хомудаар-дыр мен. Хомудаарга-даа канчаар, ажылымның дайы ындыг болган ышкажыл, доктаамал эмчи шинчилгези эртип, эмнедип турар үе малчыннар, бисте кайда боор. Мен дег мындыг байдалга келген мал ажылдакчылары кайы хөй деп бодаар мен.

Ынчангаш эргим эштерим хойжулар, саанчылар, кадарчылар, чылгычылар болгаш өскелер-даа, мен ышкаш аарыыңарның ханылай бээринге чедир шыдажып, херекке албайн чорут турбайн, өй-шаанда эмнедип туруп көрүңер. Удуртукчуларывыс, даргаларывыс бисте, малчыннарже, бисти өй-шаанда эмнээринче кичээнгейден салып туруп көрүңер.

Свердлов ХАЙЫН,
Эрзин районнуң «Чаа оруук» совхозтуң хойжузу.

КИРЖИКЧИЛЕРИ ЭВЭЭШ

Тываға революцияның 70 чылынга тураскааткан уран чүүл көрүлдези Бай-Тайга районда Шуй суурга эрткен. Анаа 8 коллектив киржир деп планнап турган. Херек кырында 3 коллектив киришкен. Көрүлде болур деп баш бурунгаар билдингир, анаа белеткел чорун тураа-даа, херек кырында үш-ле борбак боттывыңгыр уран чүүл коллективи киришкен. Эмнелге коллективи сүт болза, концертин үндүрериниң кырынга келгеш, программазы таарышпас-тыр дээш, киришпейн барган. Бо бүгү чүнү көргүзүп турарыл дээрге, Тываның төөгүзүнде чырыткылыг болуушкунну демдеглеп эрттерирниче Шуй суурда чогуур сагыш салбайн турарын херечилеп турар-дыр.

Көрүлдеге киришкен Шуй кодээ Совединиң ортумак школазының, «Мурнакчы» совхозтуң конторазының коллективтери шуптү шаңналдыг черлерни ээлеп, шаңнатканнар.

Дадар-оол СҮРҮН.

МООЛ ХЕРЭЭЖЕННЕР ТЫВАДА

Моол Арат Республиканың аймактарының херээженнер комитеттери-биле республиканың херээженнер чөвүлели доктаамал харылзааны тудуп, арга-дурумдааны солчуп турар. Бо удаада Завхан аймактан чогаалчы херээженнер делегациязы бистиң республикада чедип келгеш, «Эне сөзү» солунунуң редакциязынга ужуражылгаже кирип, херээженнер солунун үндүрериниң дуржулгазын сонуургааннар. Ужуражылгага Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссия даргазы З. Н. Сат киришкен.

Делегацияның аймактың херээженнер комитединиң даргазы Тунгалак баштап чоруур. Оон үрүү үшкү классты Байырмаа ава, хүн, чечектер дугайында шүлүктерин номчуп берген. Салым-чаяанныг эгелеп чоруур шүлүкчү Алдын-Цэцэг чогаалдарын номчаан. Ие кижиге тураскааткан оон шүлүү ырны апарган.

Моол делегацияның чалаазының ёзугаар Тываның херээжен чогаалчылар ассоциациязының кежигүннери июль айда ол аймакче баарлар.

(Бистиң корр.).

Даштыкыда

● **ВАШИНГТОН.** Германияның канцлери Гельмут Коль ажылчын аян-чорук кылып, АКШ-та чеде берген. Ийи чурттуң каттышканының соонда герман дээди удуртулганың бир дугаар кылган аян-чоруу ол болур. Герман удуртукчунуң АКШ-ка чеде бээриниң бүдүүзүнде «Вашингтон пост» солун «Коль найыралдың болгаш кады ажылдажылганың нүүрүн тудуп, бисте аалдап келир. Ындыг боллажок, бо удаада болур чугаалажылгашкыннарның уткахөөнү моон мурнунда турганындан бир янзылыг болур. Германия делегей херектеринге АКШ-биле деңнерги эргелиг партнёр болурун чедип алыр сорулганы салган» деп бижээн.

Аян-чоруктуң үезинде Европада турустунуп келген чаа политиктиг байдалдарда НАТО-га Германияның полюнуң, Европаның камгалалын эде көөрүнүң, Чөөн Европада чурттарга, оон иштинде ССРЭ-ге дуза көргүзериниң, делегейге садыг харылзааларын хөгжүдериниң айтырыгларын чугаалажыр.

СОФИЯ. Болгарияда политиктиг байдал чидиг боол эргишээн. Янзы-бүрү партиялар болгаш шимчээшкиннерниң аразында чөрүлдээлер ханылап турар. Ындыг байдалдарда Демократтыг күштерниң эвилели дээр политиктиг каттыжыышкынның национал конференциязы эрткен воскресеньеде бооп эрткен. Болгарияның парламентизи — Улустуң улуг хуралының депутаттарының аразында чөрүлдээлер чидигленип, чамдык партияларның төлээлекчилери парламент кежигүнүнден үнүп чорупп турары-биле холбаштыр каттыжышкынның сорулгаларын болгаш ажыл-чорудулгазының тактиказын конференцияга чугаалашкан.

Демократтыг күштерниң эвилели каттыжышкынның төлээлекчилери парламент кежигүнү 40 депутат оон үнүп чорупкан.

● **МАДРИД.** Испанияның даштыкы херектер министри Ф. Ордон Ордоньес массалыг информация органнарының төлээлекчилеринге интервью бергеш, Югославияда боол турар болуушкуннарга тодаргай доктааган. Европа ниитилежилгезинде кирип турар чурттар ол чурттуң бүрүнбүдүн турар чоруун камгалап арттырар дээш боттарындан хамааржыр хемчеглерни ап турар деп, ол чугаалаан.

Ол айтырыгны сайгарып чугаалажыры-биле дээди деңнелдиң делегациязын ынаар чорудар деп шиитпир хүлээп алдынган. Люксембургтуң премьер-министри Жак Сантера, Европа ниитилежилгезиниң комиссиязының даргазы Жак Делор удавас Югославияга баар.

● **КАИР.** Израильдиң удуртукчулары өске чурттардан келген еврейлерни улуг хоорайларга чурттатпас деп шиитпирни хүлээп алган. Ол дугайын чурттуң сан-хөө министри Ицхак Модаи израиль радиозу дамчыштыр медеглээн. Сөөлгү каш чылдарда даштыкы чурттардан хөй кижи Израильге чурттаары-биле чедип келген. Ылангыя Совет Эвилелинден дыка хөй еврейлер ынаар көже берген. Чон көвүдээнинден чурттуң улуг хоорайларында чурттаар чер четчишпестээн.

Өске чурттардан келген кижилерни Палестинадан эжелеп алган девискээрлерге чурттадыры-биле ынаар көжүрүп турар. ССРЭ-ден келген еврейлер ол черлерге чурттаарындан ойталап турар.

● **БАГДАД.** Курдистанның демократтыг партиязының даргазы Масуд Барзани «Курдистанга автономияны тыпсыр дугайында чугаалажыышкыннарда сөөлгү үеде ээлээн бурунгаарлаашкын чедип алдынган. Ындыг боллажок бистиң бурунгуларывыстың шаг төөгүден бээр чурттап келген нефтилиг черлерни Курдистанның чонунга бербес дээн корлдаашкыннарга удур бис» — деп, журналистерге медеглээн.

(СЭТА).

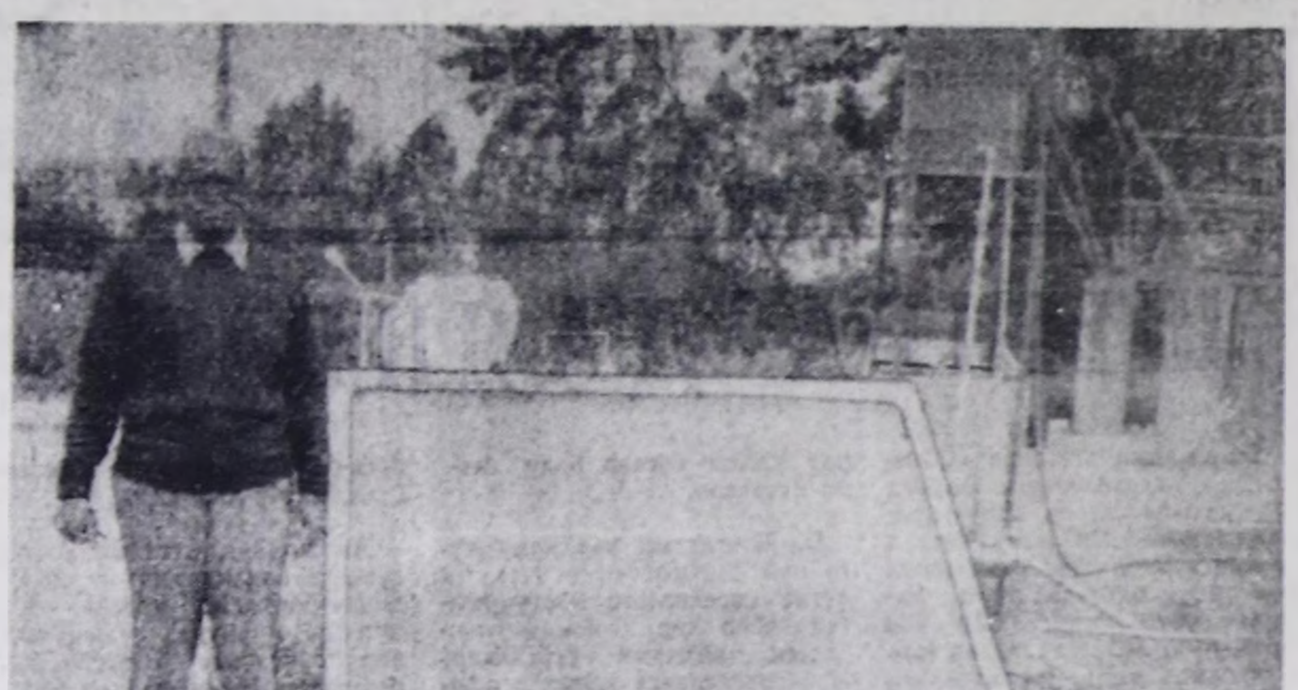

ИНДИЯ. Хүн энергиязын ажыглаарының эптиг аргаларын дилеп тывар дээш Индияда улуг ажылдарны каш чыл улаштыр чорудуп турар. Ол ышкаш хаттың болгаш биогазтың энергиязын ажыглаарының талазы-биле шинчилел-шенелде ажылдарын боттандырып турар. «Хүн фабриказының» турар черинде янзы-бүрү дериг-херекселдерни тургускан. Чижээ, иштинде чиигге хоолайларлыг улуг панельдан хүн эдерти чоруп турар кылдыр дерээн. Хоолайларда сугну дамчыдып каан. Ызээн сугну хереглээн черлерниче чорудуп турар. Фотоэлементилер хүн энергиязын электри энергиязынче дорт шилчидип турар. Янзы-бүрү артынчыларны, мал өдээн иридип изиткеш, оон үнген газ аймаан одаар чүүл кылдыр ажыглап, хат күжү-биле ажылдаар дээрбени, суг сордурар насосту ол-ла шенелде участогунда дерип тургускан.

ЧУРУКТА: хүн, хат энергиязы ажыглап турар ферманың ээзи Ч. Капурнуң сүт чылыдар панельдиң чанында тураары.

СЭТА-ның фотозу.

ДЭЭРЕ ДЭЭНИН ПАРЛААР...

Чүгле хырны-ла тодуг чорза, өске чүүлдер кижиге база кандыг-даа хамаан эвес-ле болгай. Уран чүүлге, литератураga, культурага дээш амыдыралдың өске-даа тывызылгаларынга кижи сонуургалдыг.

Чурттуң экономиказын рынок харылзааларынче шилчидип эгелээни, өртектерниң улгадып турары-биле холбаштыр өөредилге номнарының, тускай литератураның болгаш чечен чогаал номнарының үндүрүлгезиниң моон соңгаар кандыг болурунуң дугайында айтырыглыг чагаалар «Шынның» культура килдизинге кээп турар. Ол-ла айтырыгларга хамаарыштыр интервьюну бистиң корреспондентивис Тываның ном үндүрер чериниң директору М. С. Хомушку-биле кылган.

— Матпа Самбуевич, ажыл-агыйжы харылзааларының өскерлип, өртектерниң улгадып турары-биле холбаштыр ном үндүрер чериниң ажылы кандыг принциптерге тургустунарыл?

— Оларның дугайында бөгүн чүге чугаалаары берге боор. Экономиктиг харылзаалар көнчүг дүргени-биле өскерлип турар. Мурнунда турган ажыл-агыйжы харылзааларының үстүп эгелээни бистиң көнчүг берге байдалга таварыштыра берген. Саазын бүгү чуртта чедишпейн турар. Оон-биле хандырылга бергедээн. Ном парлаар саазынның бергедээшкиннер туруп кээр чадавас деп сестип турар бис. Байдал ындыг-даа болза, 1991 чылда ном үндүрүлгезинге эргежок чугула акша-хөреңги талазы-биле бүзүределдиг камгаланып алган бис. Ынчалза-даа саазын өртээ, типография чарыгдалдарының өртээ дээш ам дээрезинде билдинмес чүүлдер бар. Оларның өртек-үнези билдингир апаарга, бо чылдан эгелээш, кандыг байдалга ажылдаарывыс элээн тодаргай апаар.

1990 чылда мурнуку чылдарга бодаарга, ном үндүрериниң демнелин кудулаттывыс. Оон бир чылдагааны — номнар парладып турарывыс типографияның дериг-херекселиниң эргилээни, күчүзүнүң эвээжи. Чаа типографияны ажылдалга киирип тер болза... Тывага ном үндүрүлгези элээн экижир.

Тываның ном үндүрер чери кандыг принциптерге ажылдаарыл деп айтырыг салдыңар. Кол принцип тыва дылда үндүрүп турар номнарның өртээн күрүне өртээнден улгаттырбазы. Эң ылаңгыя бичии уругларга номнарны. Кол принцип ол деп бодаар мен. Оларның өртээн улгаттырбазының бир оруу — суурглыг чогаалчыларның номнарын парлап үндүрери. Оларны улуг өртек-биле саткаш, оон үнген орулга-биле тыва дылда үндүрген номнарга үндүрген чарыгдалдарывыстың карылгазын дуглап ап турар бис. Чамдык кижилер бисти чүге ол номнарны парлап үндүрүп турарыл, оон орнунга тыва дыл кырынга номнар үндүрзе деп чемелеп-даа турлар. Ындыг чемелел ном үндүрер черге байдал-биле эки таныш эвес кижилерниң талазындан үнүп турар. Бир эвес карылганы ынчаар дуглавас болзувусса, тыва дыл кырында номнарның өртээн күрүне өртээнден улгаттырар апаар-дыр бис. Эң ылаңгыя өөредилге номнарын эки, чараш каасталгалыг кылдыр Уфа, Смоленск, Казань хоорайларда типографияларга парладырга чарыгдалы кончуг хөй боор-дур.

— Номнар парладып алганы дээш чагыкчылар акша-төгерик киирбейн турар бе? Өөредилге номнары суг болза, Улус өөредилге министерствозунуң чагыы эвес бе?

— Номнарның барык шуптузун күрүнениң тускайлап берген акша-хөреңгизинден күсели-биле парлап үндүрүп турар. Ынчалза-даа Улус өөредилге министерствозу өөредилге номнары үндүрериндек үнген карылганы бодунуң акша-хөреңгизи-биле дуглап берип турар. «Улуг-Хем» альманахтың дөрт үндүрүлгезиниң арыг карылгазы эрги өртек-биле 30 муң рубль чеде бээр. Бо дээш оон-даа өске карылгаларның кезик-чамдыызын Тываның ном үндүрер чери хире-шаа-биле дуглап турар.

— Янзы-бүрү тускай литература бар-дыр. Ол дээрге партийжи литература, көдээ ажыл-агый дугайында номнар дээш оон-даа өске. Оларны үндүрер дээш чагыкчылар акша-хөреңги шуут киирбейн турар ышкажыл?

— Чок. Ол бүгүнү Тываның ном үндүрер чериниң күсели азы күрүнениң акша-хөреңгизи-биле үндүрүп келген. Ынчалза-даа чарыгдалдарын боттарының акша-хөреңгизи-биле дуглап турар чагыкчылар база бар. Чижээлээрге, Пушкин аттыг библиотека «Кижилер болгаш болушкуннар», «Парлалганың төөгү бижидилгези» деп библиографтыг материалдарын бодунуң күсели-биле үндүрүп келген. Культура министерствозунуң эртем-методиктиг төвү ырлар, шиилер чыындыларын база министерствонуң акша-хөреңгизи-биле үндүрдү. Бир эвес авторлары алыр болза, шүлүкчү Антуфьев бодунуң акшазы-биле шүлүктериниң чыындызын үндүрүп алды. Ак-Довурактан Ховалыг Маадыр-оол «Кашпалдар кырында хадыыннар» деп номун орус дылда үндүрер деп ном үндүрер черге киирген. Спонсору «Тыва даг-дүгү» комбинат боор-дур.

Черле ынчаш ноорту чагыглар ээзгаар ном үндүрерниче шилчиир апаар чадавас бис. Ынчалза-даа ол чагыг бүрүзүн күүседип турзун дээни эвес. Бир дугаар ээлде — номнуң шынары. Тускай эртемниглер, критиктер, чогаал чөвүлелдери ном бүрүзүнге шынгыы үнелелди бээр апаар. Ном үндүрер черде чөвүлел база бар. Чечен чогаал номнарынга үнелелди ол чөвүлел база бээр. Чогаалдары бедик үнелелди алган, оларны үндүрериниң чарыгдалдарын боттары дуглаар авторлар бар болза, оларның номнары элээн дүрген үнер болбайн канчаар.

— Чечен чогаал номнарын үндүрериңге өскерлиишкиннер болур бе? Оларның хемчээли эвээжей бербес бе?

— Колдуунда мурнуку деңнелге турар. Чечен чогаал номнарын Кызылда типографияга парладып турар бис. Типографияның бергедээшкиннериниң уржуунда эрткен чылын чамдык номнарны 1991 чылче шилчиткен бис. Чечен чогаал номнарын ном үндүрер чер чырыкче үндүреринге ой-шаанда белеткеп шыдаар. Саазын-биле хандырылга, типографияның күчүзү дээн ышкаш айтырыг шаптыктай бээр-дир. Бо чылдың баштайгы кварталында, ажылы-биле чугаалаар болза, ажыл-херээвис үстүнде адааным чылдагааннар-биле арай-ла берге болду.

Тываның ном үндүрер черинде ам 40 авторнуң номнары бар. Шүлүктер чыындылары хөй, ынчалза-даа шынары шоолуг эвес. А проза чогаалдары эвээш, а бар номнарның база-ла шынары ындыг-ла кончуг эвес. Эң эки дээнин үндүрер бис.

— Авторларның чогаалдарынга ындыг-ла чөптүг эвес үнелелди бербейн келгенинден чамдык авторларның чогаалдары чырыкче үнмейн турар деп чемелелдер дыңналып турган болгай. Аңаа силерниң хамаарылгаңар кандыгыл?

— Чечен чогаалга хамаарыштыр алыр болза, маргылдаалыг айтырыг харын. Кижи бүрүзүнүң чогаалдарга хамаарылгазы бир янзы болгай. Эң ылаңгыя автору боду болза суг... Мен бодум чогаалдар үндүрбейн турар болганымда, дараазында харыыны берип болур мен деп бодаар-дыр мен. Чогаалдың шынары эки, идейлиг утказы каныла болза, кайы-даа авторнуң номун үндүрер бис. А чогаалчы кижи бүрүзү бижээн чогаалдары чөптүг үнелелди алзын дээш база туржур ужурлуг. Ол дээрге удур туруушкун эвес, а чогаадыкчы ажылдың бир талазы деп бодаар мен. Авторларның чогаалдарынга чөптүг үнелелди бээриниң чадалары бар-дыр. Ол дээрге чогаал каттыжыышкыннары, херээжен чогаалчыларның ассоциациязы, чогаалчылар эвилели-дир. Тываның ном үндүрер черинге чырыкче үндүрер дээн чогаалдарны хынамчалыы-биле шилип ап турар бис.

Шаңгыр-оол СУВАҢ чугаалашкан.

ЧОГААДЫКЧЫ ЭГЕЛЭЭШКИН

Районнуң Культура бажыңынга культураның хоочуннары Чудур Салчакович Артай-оол биле Ульяна Даржааевна Хертек оларның чогаадыкчы кежээзи солун байдалга эрткен. Кежээге хөглүг, баштак чугаалар, дузаашкынныг шоодуглар, таалангыг, уяранчыг ырлар, шииден үзүндүлер күүседиттинген.

Районда Культура бажыңының чанында улусчу театрның чурукчузу, культура шугумунга 20 ажыг чылдарда барзан болуп чоруур, талантылыг юморист Чудур Артай-оол — Улан-Удэниң культура институдунуң доозукчузу, улусчу театрның режиссёру.

Оон концерттерге ойнаар аал рольдары бистиң хүн бүрүде таваржып турарывыс амыдыралдың эскиттерин сойгалаан дузаашкыннар, хөглүг-баштак чугаалар, шоодуглардан укталган көргүзүглер болур. Чудур Салчакович 60 чылдарның ортан үезинде бирле дугаар сценаже үнерде «Балыкчы» деп үн чок көргүзүглен эгелээн. Оон соонда удаа-дараа концерттерге киржип, уран талантызын чылдан чылче байыдып, көрүкчүлерниң ынак артизи апарган.

Чогаадыкчы кежээге Чудур Артай-оол Кызыл-Эник Кудажының «Делуманың хуулгаазыны» деп шиизинден үзүндүнү, чайгы үеде мал чеминиң белеткелиниң үезинде ажылдан былдаар, чалгаа кижиниң дугайында шоодуглуг көргүзүг «Былдаар-оолдуң чылдаа» деп бодунуң чогаатканы чүүлүн, Виктор Көк-оолдуң «Хаырзан бот» деп шиизинде Седиптиң ырларын, орус дылдан тыва дылче очулдурган «Бежеңги ыт» деп шоодуглуг көргүзүүн болгаш өске-даа хөглүг-баштак, дузаашкынның номерлерин күүсеткени көрүкчүлерни улуг сонуургаткан.

Ульяна Даржааевна Хертек Мугур-Аксы ортумак школазын дооскаш, Кызылдың уран чүүл училищезин 1977 чылда доозуп алгаш, районнуң Культура бажыңынга кээп ажылдай берген. Уран чүүлге сонуургалы 4-5 харлыында-ла эгелээн Ульянаның ачазы уран талантылыг, ырлаар кижи чораан. Ачазының соон салган, артист болурун бичии турган-ла шиитпирлеп алганы аңаа деткимче болган. Культура шугумунда болуунуң назыны аныяк-даа болза, он дөрт чылдың иүүрүнде ажылдап чоруур.

Чогаадыкчы кежээге Ульяна Хертек бот-тывынгыр композитор Сергей Бадыраашың «Мерген хемим», моол улустуң «Чолон хонор», Ростислав Кенденбильдиң «Кызылывыс сесерлиги» дээш, оон-даа өске ырыларны таалангыг, уянгыг-биле күүседирге, көрүкчүлер бедик үнелелди берген.

Районнуң культура амыдыралында чаа чүүлдер көстүп кээп турары чурттакчыларга өөрүнчүг. Удавас культураның хоочуннарының чогаадыкчы кежээзи болур. Районнуң үндезилеттинип тургустунганындан бээр 50 чыл болур оюнга база Тывага улусчу революцияның тиилээшкининиң 70 чылынга тураскааткан бот-тывынгыр уран чүүлдүң көрүлдезин районнуң Культура бажыңынга майның 24-26 хүннеринде эрттирер. Орта күш-ажылчы коллективтер, албан черлери, организациялар шупту киржир. Концерт программазынга хойнуң ырыларын, национал хөгжүм херекселдерин, хөөмей, каргыраа, тыва, совет, делегей улустарының танцыларын, ырларын, уран номчулганы, хөй чүге ырлажырын, интермедияларны болгаш өске-даа жанрларны кэлбаа-биле киирер.

Бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдезин эрттирер организастыг комитетти тургускан. Ол ажылдарны чорудуп эгелээн.

Хурал ЧҮЛДҮМ.
Мөңгүн-Тайга район.

ЧАДААНА ХЕМ ЧАЛГЫЫ ОЛЧААН

Ол хоорайның Культура бажыңының чанынга шелге чүс-чүс аныяк-чалыы, хоочундаа чадааналылар чыылгаш, Тывага улусчу революцияның 70 чылынга алдар болдурган кудумчу байырлалын эрттирген.

Чыылганнарга удуртукчулар Чадааның алыс төөгүзүн чугаалап берген. Хоочуннарны чалап, оларга «Хоорайның хүндүлүг хамаатылары» деп аттарны тывыскан. Кызыл кожааларны оларга баглап берген. Мурнакчыларны, мергежилиниң аайы-биле тергиннерни хүндүлеп, мурнуку одуругга олурткан. Оларның аразында орустар-даа, тывалар-даа, хакастар-даа хөй болган.

Уран чүүлдүң талантылыг бот-тывынгыр артистериниң концерттеринге чаа-чаа ырыларны чон магадап дыңнаан. Бичии школачы Аржаана Сат «Ойнаар-аыс» деп хөглүг ырызын ырлап бээрге, оон ачазы Анатолий Сат үдээн. Ол ырыны улус катап-катап күүседирин дилеп турган. Бичии школачы ырлаарга, ооң аялгазы-биле чадааналылар танцылааннар. Хөглүг танцы-самны күүсетпишаан, ырлашкан чон Чадаана хемниң тереҢ суунуң дүргектелген чалгыгларынга дөмейлежип турду.

Культура одааның чанынга аккыр огнү тиккеш, тыва улустуң буруңгу чапчылдарын сагып, чинге-тарааны, далганы, өремени, быштакты, манчыны болгаш оон өске-даа чемнерни делгээн. Эрзинден, Тожудан, Улуг-Хемден, Дагг-Алтайдан келген аалчыларны аңаа хүндүлеп, шайлаткан.

Арагалаашкынны болдурбазынче угланган ыры, шүлүк, шоодуглар күүселделери база солун, каттырынчыг болган. «Арага — ажыг хоран» дээн чергелиг чуруктар, плакаттар, лозуңнар хөй болган.

Хем кыдыында чиңгир ногаан стадионга аныяк мөгелерниң хүрежин хөй кижи барып көрген. Дыштанылга кежээзинге Чадааның чурукчуларының чураан чуруктарын делгээн. Дмитрий Саяның, Сергей Монгуштуң, Виктор Монгуштуң, Артур Кара-Салдың, Солаан-оол Монгуштуң өңнүг чуруктарын чыылганнар улуг сонуургал-биле көрген.

ЧУРУКТАРДА: бичии ыраажы Аржаана Сат ыры күүселдезинде; Чадааның мурнакчылары.
Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 22
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 «Эртен». 9.00 «Ажылдыр чарылгачы». 9.20 «Байырлыг, тенекпейлер...» Уран-чечен фильм. 11.00 Мульт-фильм. 11.15 Уругларның музыка клуву. 12.00 ТМА. 12.15 Концерт. 13.10 — 13.30 «Ханы черде бажын». Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

• • •

15.00 «Тураскаал кылдыр тырттырган чурук». Уран-чечен телефильм. 16.10 Сонуургактарга. Бажың комитеди. 16.25 Уругларга кыска метражтыг фильмнер. 17.05 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 18.05 Поэзия минуталары. 18.15 ТМА. 18.30 Кижи болгаш хоойлу. 19.45 «Демидовтар». Уран-чечен фильмниң 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «Демидовтар». Уран-чечен фильмниң 2-ги сериязы. 23.00 — 00.00 «Ыры-91».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 7-ги класс. 9.05 Немец дыл. Бирги чылы. 10.05 Немец дыл. Ийиги чылы. 10.35 Физика. 7-ги класс. 11.05 Бистиң садывыс. 11.35 — 13.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 11.45 Театр фестивалының аргынары. 13.15 «Медээлер». 13.35 Чайынналчак Дрезден. Делегейге дугайында. 14.15 — 15.00 Концерт.

• • •

16.00 Концерт (Италия). 16.55 — 19.55 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.10 А. Д. Сахаров.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Уругларга фильм. 18.35 «Идегелдиң сылдызы». Бичии чурукчу Надя Рушеваның дугайында. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Медээлер». 20.15 «Тамчыктыг уаушар, чаштар!». 20.30 Армияже келдиришкин айтырыгларының дугайында. 20.50 Ансамбль ойнаар. 21.00 «Үе». 21.45 — 23.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.45 — 00.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.10 Ленинградтың бүдүрүлгелериниң удуртукчулары-биле ужуражыышкын. 19.20 СЭКП-ның эт-хөреңгизин национализастаар дугайында референдум болур бе? 19.40 «Бугор» ындындан келген санитар». 19.55 — 20.00 Коллаж.

КИНО

МАЙ 22-де

«НАЙЫРАЛ»: «Переключая каналы» (АКШ) 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.40 (узаткал) шактарда.
«ПИОНЕР»: «Солнце в кармане» 10.40. «Неразлучная пятёрка» (ЧССР) 9.00, 12.10. «Разящие богомолы» 14.00, 15.50, 17.40. «Сон девственницы» 19.30 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Я сверну правосудие» (2 серийлыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.
«ВОСТОК»: «Трагедия в стиле рок» (2 серийлыг) 13.30, 16.20, 19.10 шактарда.

КАДЫКШЫЛГА ТӨВҮНГЕ КЕЛИҢЕР.

Кызылда чаа туттунган спорткомплекс бажыңында кадыкшылга төвү ажылдап турар. Аңаа эмнедип, кадыын экижидип алыр күзелдиг кижилер тус-тус бөлүктерге адын бижидип алыр. Күш-ажылчы коллективтер боттарының ажылдакчыларының кадыын экижидери-биле чагыгларны киирип болур. Профэвилел комитеттери-биле кады эмнээшкинниң өртек-төлезинин төлээр.

Күш-культура шимчээшкиннерин, тренажёрларга кичээлдерни кылыр, бассейнге эштир, сауна дээр чунар-бажыңга кирер болгаш массаж кылдыртыр. Терапевт, акушер-гинеколог эмчилер консультацияны берип турар.

Оон аңгыда радикулит, остеохондроз дээн чергелиг аарыглары ине-биле болгаш «Джуна» метод-биле эмнеп турар. Тыныш, чүрек-дамыр болгаш чем хайылдырар органнары аарыг кижилерни «Цигун» дээр кыдат арга-биле база эмнеп турар. Эмин эртир семирээн болгаш нервизи кошкаап кижилер база эмнедип ап болур.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 10. Телефон № 3-53-87.

ҮРЕЗИН КЫЛДЫР АЖЫГЛАП БОЛУР

Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң Кызылдың садыг баазазы 1990 чылдың дүжүдүнден белеткеттинген картофельден болгаш согуназын чеженн-даа бүдүрүлге болгаш албан организация черлериниң коллективтеринге, совхозтарга база хамаатыларга садып турарын чарлап тур. Оларны арыглап аштап каан. Үрезин кылдыр ажыглап болур.

Бир кг картофельдиң өртээ 10 көпеек, согуназының — 2 рубль 50 көпеек.

Айтырыгның дараазында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, Каменистая кудумчузу, 15. Телефон № № 3-32-63, 3-32-11.

КОНЦЕРТЧЕ ЧАЛАЛГА

Москва хоорайга болган студентилерниң болгаш аныяктарның XII Бүгү-делегей фестивалының дипломантызы

«Кыргызстан» деп танцының күрүне ансамблиниң концерттери Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 1991 чылдың май 31-де болур.

Кол уран чүүл удуртукчузу Кыргызстанның улустуң артизи Мелис Асылбашев. Программада — делегей улустарының танцылары.

Концерттер 17.00 болгаш 20.00 шактарда эгелээр.

Билеттерни филармонияның кассазында садып турар.

Коллективтиг чагыгларны база хүлээп алыр. Телефону 2-55-19.

А. Б. Чыргал-оол аттыг Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулдарының отчёттуг концерти

училищениң улуг залынга 1991 чылдың май 22-де болур. Училищениң фортепиано, улусчу, үрер хөгжүм, клуб, дирижер-ыр уран чүүл салбырларының чогаадыкчы программаларын концертке көргүзер. Кирери хостуг болгаш сонуургалдыг кижилерниң шуптузун чалап турар. Эгелээри 17.00 шак.

Комсомол обкомунуң «Спутник» туризм бюрозу 1991 чылдың июнь 21-ден июль 1-ге чедир Моол Арат Республикага баар путёвкаларны тарадып эгелээн. Путёвканың чижек өртээ (самолёт биледи-биле кады) 1010 рубль.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай. Политиктиг чырыдыышкын бажыңы. Кабинет № 16.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАЛГА

«Тыва тудуг» тудуг каттыжыышкынынга доктаамал ажылдаары-биле дараазында мергежилдерниң ажылчыннары херегленттинип турар: чазанныкчылар, малярлар, тудуг машиналарының болгаш механизмнерниң электриктери, автовышка чолаачызы, таңныыл.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Складская кудумчузу, 1 «а». Телефон № 3-34-71.

ХҮЛЭЭП АП ЭГЕЛЭЭН

«Тыва агросервис» күрүне-кооператив каттыжыышкыны совхозтардан, колхозтардан, көдээ ажыл-агый кооперативтеринден, тараачын ажыл-агыйлардан болгаш агроүлетпүр комплекизиниң өске-даа бүдүрүлгелеринден 1992 чылда чүъктер сөөртүлгезинге чагыгларны хүлээп ап эгелээн. Чагыгларга чүъктер аттарының данзызын, оларның тоннага ниити хемчээлин, тонна-километрге чүък сөөртүлгезиниң хемчээлин кварталдар аайы-биле айтыр. Чагыгларны 1991 чылдың июль 1-ге чедир хүлээп алыр.

Чагыглар хүлээп алыр адрези: 667007 Тыва АССР. Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчу, 97. «Тыва агросервис» каттыжыышкын, телефоннары 3-48-41, 3-38-32.

ШЫНГА ДАЯНГАН

Ном болгаш номчукчу

Бо чылдың эгезинде «Союзпечать» киоскилеринге Эдуард Донгактың «Бүрен ховузунуң чажыттары» деп ному көстүп келген. Библиотекарь кижи болгаш, кандыг-даа ном чыгаже үнүп келирге, ону чон аразынга пропагандалаар сонуургалдыг мен. Чогаалчының бо ажылын кедергей кичээнгейлиг номчааш, документалдыг тоожу-дур деп түңнелге келдим. Автор чогаалында архив материалдарынга хөй даянып турары-биле тоожу жанрындан элээн ырап турар. Ынчаарга болуушкуннарның бойдусу, маадырларның хөй саныы, оларның овур-хевирлериниң эвээш-бичелеп көстүп келгенин алгаш көөрге, «Бүрен ховузунуң чажыттары» тоожуга чоокшулашкак. Оон ыңай автор ук ажылды ам-даа уламчылаар деп турары-биле алыр болза, бо улуг хемчээлдиг, Тываның моон мурнунда парлалгага көстүп көрбээн тоогүзүн чугаалап турар үнелиг чогаал болу бээри магатчок.

Э. Донгактың чаа ному чүге ном садыгларынга эвес, а чүгле киоскилерге көстүп келген чоор деп, номчукчулар бистен айтырып турганнар. Библиотекаларга келир деп бодаан бис. Шынында автор ону бодунуң акша-хөреңгизи-биле үндүргеш, ном садыгларынга кандыг-бир чылдагаан-биле берип шыдавайн, «Союзпечатька» берген болду. Парлалга дугайында чаа хоойлу үнүп келген. Авторларның боттарының күсели-биле ном үндүрериниң Тывага баштайгы шенелдези боор. Өске-даа авторлар боттарының чогаалдарын шак ынчаар үндүрер чүве болза, чонга ажыктыг хире-дир. Чүге дизе номчукчулар тыва номнар чедишпес дээш, бисти, библиотекарьларны чемелээр. Ылаңгыя уругларга чогаалдар бижип алган авторлар боттарының ажылдарын база шак ындыг арга-биле үндүрүп алырын сүмелексээр-дир мен.

Ам номнуң дугайында бодумнуң бодалдарымны илередирин кызыдып көрейн. Чүнүң-даа мурнунда үжен чылдар төнчүзүнде Тывага репрессиялар чогум кандыг янзылыг, кымның политиказының ыйындышкыны-биле болуп турганын бодум хуумда ук номдан эскерип кагдым. Номда автор ТАР чазааның баштыңнарының Тывага контрреволюстуг организацияны тургусканывыс шын деп өчүп турганын ол хевээр киирген. Шынап-ла, ындыг өчүктерни номчааш, олар чүге ынчаар өчүп берип турганнарыл, шынында ТАР-ның революстуг чазааны намын дүжүрер деп турганы шын-дыр кылдыр бодай-даа бээр. Автор сөөлүнде ук өчүктерниң чүге ынчаар болу бергенин чүгле бодунуң сөзү-биле эвес, чамдык фактыларны киирип тургаш, хөй черге өлүрткен кижилерни агартып турар. Чижээ, прокурор Кара-Сал Бирилейниң Чүрмит-Тажыга чагаазын маңаа киирейн: «Хүндүлүг акым! Мени ыштыкы херек ямызының чөпшээрели-биле силерге ужуратып көрүңер. Оода мени чаңгыс катап чемгерип көрүүңер. **(Кезек черлерде состер билдинмес. Э. Д.)** Кедергей аштап тур мен. Чаңгыс катап чемгерип каарын дилеп тур мен». Албадааштын-биле чоруткан байысаалга деп чүве көстүп кээр. «Тостуң херээнге» хамаарыштыр нүгүл чогааткан байысаакчыларны автор илереткен.

Автор
нуң чаа номун документалдыг тоожу дидим. Моону чамдык бадыткаар чүүлүм болза, номнуң маадырларының аажы-чаңы, оларның ниити делгерилгезин көргүзүп келгенинге даянгыр ынча дээр мен. Чижээ, күрүне банкызының даргазы Оюн Таңчайның ажыл-чорудулгазының чамдык талалары илерел келген. Тываның экономиказын хөгжүдер дээш улуг сагыш салып чораан кижи кылдыр көстүп келирдир. Оон мурнунда Хемчик-оол, Чүрмит-Тажы олар дугайында үен-даан чугаалар дыңнаар ышкажыр бис. Оларның өчүүнүң байдалындан, өскелерниң-даа оларга хамааржыр чугаазындан алырга, чазак баштыңнары хүлээлгезинге харысалгалыг кижилер-ле-дир. Ол ышкаш Тываның ынчангы эртем-билиглиг аныяктарын бажыннап алган, оларны байысаап турганын номдан билдим. Ынчангы аныяктар чамдык чоптүг айтырыгларны кодуруп кээш, буруугга онзашкан-дыр деп билдим. Тываның чогаалчылары Сарыг-оол, Бүрбү оларны база ында киирген. Бо-ла кыска тайылбырдан ук ном төөгү талазы-биле дыка үнелиг-дир деп бодум хуумда санап турар мен.

«Бүрен ховузунуң чажыттары» библиотекаларда чок. Эвээш саныг үнген болгаш, номнуң ховары кончуг. Номчукчуларның саналы болгаш дилээ-биле автор-биле ужуражылгаларны кылыр деп турар бис. Оларны кылырда ынап-ла клубтарга тускай кежээлер чарлап, шүүдеп турбайн, библиотеканың номчулга залынга, коллективтерге чорудары белен болгаш ажыы улуг.

Бо ном чүгле кижилерниң хуу библиотекаларында. Номбиле таныжкан чамдык кижилер оларны библиотекаларга бээрин база саналдаксап турар мен.

«Бүрен ховузунуң чажыттарынга» хамаарыштыр кыска чүүлүмнү киирдим. Бо номда четпестер бар. Бирээде, номнуң каасталгазы четпес, садыгга чыдырда ону номчукчулар шуут эскербес. Ужуктер кедергей бизиргей болгаш өңү четпээниниден улуг назылыг кижилерниң номчуурунга дыка халалыг. Моон соңгаар авторлар боттарының күсели-биле чогаалдарын үндүрер апарза, хууда чагыг дээп-ле сагыш салбайн баары шын эвес. Чүнүң-даа мурнунда, номчукчулар дугайында бодаар ужурлуг.

Полина МОНГУШ,
Библиотекарь.
Торгалыг суур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ тарыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ◆ советтер ажылының — 3-34-08; 3-41-22 ◆ улетпүр — 3-34-49, 3-36-72 ◆ көдээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41

Солун вторник среда четверг пятница. суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тираж 27815 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1.

Чагыг № 92.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжынар!

1925 чылда үнсезиглеттинген

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязынын Тыва рескомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
май
25
суббота
№ 92 (14592)

(Чагыдар өртээ 6 кеп.).
Садар өртээ 10 кеп.

Часкы хүн чылды чемгерер

«СУГ-ЛА ЭВЭЭЖЕВЕС БОЛЗА...»

Олар ажылының төнчү түңнели чүдең хамааржырын эки билирлер. Ынчангаш сугну хилис агыспазын бодап, ажылдап турарлар. Кымнарыл ол? Таңдыда «Коммунизмниң херели» совхозтуң нийги ховү-трактор бригадазының нийги звенозунуң ажылчыннары-дыр. Бир эвес эрткен чылын бо бригада коллективи суггаттыг шөлдерде бүгү-ле ажылдарны культуралар аайы-биле кылбайн, а нинти күш-биле күүседип турган болза, бо чылын ындыг практикадан үнген. Бригаданы ам үш звеного үзүп каан. Бирги звено силос, сенаж шөлдеринде ажылдап турар. Ийигизи—картофель, турнепс, хөй чылдыг сиген өстүрер, а үшкүзү база ындыг: тускайлаан чер-лиг, хуузунда шөлдүг.

Үстүнде адааным нийги звенонуң кежигүнү дөрт-ле кижи. Ынча боорда ажылчын арга-коргалыг эрлер. Удуртукчузу — Д. Д. Оюн. Шупту-ла бот-боттарын эки билчир, хөй чылдарда совхозунуң ховү-шөлдеринге дерин, күжүн төп келген, хоочун ажылчыннар. Олар техника бүрүзүн кончуг эки «таныырлар», беш салаазы дег билир дизе хооредиг черле болбас. Дуржулгазы улуг, билири-даа шыырак. Дадар-оол Данзынович оларны улуг хүндүткел-биле адады: Кара-оол биле Дажы-Дондуп Шара-Хуураковичилер, Петр Яндакович. Дөртелдирзиниң фамилиязы — Оюн. Ийи алышкы биле ийи эжишки.

— Ашактар звенозу-дур ийин. Бо бригадада бистерден улуг назылыг тараажылар чок — деп чугаалааш, Дадар-оол Данзынович уламчылады. — Күүседир ажылывыс хемчээли бо-дур. Картофельди 6, турнепсти 20, чаңгыс чылдыг сигенни 100 гектарга олуртур, тарыыр бис. Амдызында шөлдерниң бирги суггарылгазын чорудуп тур бис. Картофель шөлүн барык доостувус. Люцерна шөлүнүң чүгле 30 гектарынга суг бадырып четтиктивис. Чылыг хүннерни соок агаар солуп алды. Ооң-на уламындан сугнуң хемчээли кызырлып тур. Шөлге ажылдааш, кижи доңуп турар чүве-дир. Аар, узун час боор тур. Чылыыр болза дээривиске-даа, хоржок ийин. Бөгүн база хорүп тур силер. Бүргеп, хадып тур ышкажыл. Дүүн сыннар баштарынга хар дүжүптү. Бөгүн база хар чаар чадавас, соорга-ла суг кызырлы бээр-дир. Суг эвээжевес-ле болза, бистиң ажылывыс шуудаар, кандыг-бир идегел тыптып кээр. Агаар-бойдустуң байдалы багай-дыр дээш кайын аваа олуруп алыр ийик бис. Ажылдаар, шырбаяр апаар.

Ол хүн, шынап-ла, ынчалды. Кочетово суурга чедип келгенивисте, звено удурукчузунуң чугаазын бадыткаан чүве дег, күштүг хат-лаа келди, бичии-бичии борбак хар-даа дүжүп турду. Агаар-бойдустуң ындыг дошкун аажызы суггатчыларга шаптык кадып турза-даа, олар ажылды колдуунда-ла хол-биле кылып турганы, 300 тонна хөй чылдыг сигенни күзүн кезип алырын, гектар бүрүзүнден-не 80 центнер картофельди ажаарын хүлээнип турар. Ынчаарга ол культураларны олуртурда, чажарда, күзүн ажаап алырда ажыглаар техниказы—4 «Беларусь» трактор, картофель олуртур бир база сиген кезер техника бар. Оларның септелгезин ам чорудуп, боттары четчелеп ап турар. Суттарылганы шөлдерге чорударыг-биле кады олар аңаа чемишчидияге төгер ажылды багай эвес организастаан. Ылаңгыя картофель шөлүнге өдекти четчир кылдыр төккен.

Суггатчы кижиге суг сузүн кедер резина идиктер кончуг ажыктыг. Ону кирза сапык идик солуп шыдавас: чаңгыс хүн кедерге-ле, ишти өде бээр. Олар амдызында боттарының эрги идиктерин (ажылчын өске хептерин четчир) кедип турарлар. Бо үүрмек айтырыг эвес-тир. Ону специалистер билир. Ындыг болганда суггатчыларны резина идиктер-биле хандырарын олар кайын уттуп алган деп, оларга тып бээр, дуза көргүзерлер боор.

Д. Д. Оюнга удурткан суггатчы звено ам бо хүннерде картофель олуртулгазынче кирер деп турар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ЧУРУКТАРДА: суггатчылар ажыл үезинде.

Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** фотолары.

РСФСР-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизинде

Бо хүннерде РСФСР-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизи ажылын уламчылап турар. Съезд ажыттынган хүнде ооң хүн айтырыының талазы-биле санал-онал солчулгазы болган. Чидиг дискуссияның түңнелинде дараазында айтырыгларны хүн айтырыынга киирер дугайында доктаал хүлээп алдынган:

1. «РСФСР-ниң Президентизиниң, РСФСР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун бадылаары.

2. РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттар дугайында.

3. «РСФСР-ниң Конституция судунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун бадылаарының дугайында. РСФСР-ниң Конституция судун соңгуур дугайында.

4. Янзы-бүрү айтырыглар:

Азербайджанда болгаш Арменияда байдал дугайында;

«Чер реформазының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң күүсеттинип турарының дугайында. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы Б. М. Исаевтиң информациязы.

Эвилел керээзиниң болгаш Федерация керээзиниң төлевилелдерин ажылдап кылыр талазы-биле ажылдың чоруп турарының дугайында. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. Хасбулатовтуң информациязы.

Оларның бижээни билдириишкиннерин ёзугаар РСФСР-ниң чамдык улус депутаттарын РСФСР-ниң Дээди Совединиң кежигүнү хүлээлгелерден хостаар дугайында.

Съезд ажыттынган хүнде РСФСР-ниң Дээди Совединиң комитединиң даргазы С. М. Шахрай бирги айтырыг талазы-биле илеткел кылган. Илеткел талазы-биле санал-онал солчууШкуну ийи хүн уламчылаан соонда ук Хоойлу хүлээп алдынган.

Май 22-де эртенги хурал эгелээр мурнунда Россия Федерациязының депутаттары Индияның сураглыг күрүне ажылдакчызы Раджив Гандиниң террористерниң холундан барганының дугайында медээни дыңнааш, ооң чырыкылыг тураскаалын бут кырынга туруп ёзулаан. Ооң соонда саналдар уламчылаан. Кежээки хуралга РСФСР-ниң Конституциязынга немелделер болгаш өскерилгелер дугайында илеткелди Дээди Советтиң комитединиң даргазы Г. С. Жуков кылган. Илеткелдер талазы-биле дискуссия үезинде янзы-бүрү саналдар дыңналып турган. Чижээ, РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттар В. В. Жириновский А. М. Макашов, А. М. Тулеев Президент соңгулдаларын соңгаарладыр дугайында медеглелди киирген.

Дараазында хүнде депутаттар РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарның дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ол айтырыг талазы-биле дыңнадыгны РСФСР-ниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының даргазы В. И. Казаков кылган. Соңгулданың баштайгы үе-чадазының организастыг эрткенин ол демдеглээн. Президентиге кандидаттарны депшидеринге РСФСР-ниң соңгукчулары идепкейлиг киришкен. Алды кандидат хоойлуда көрдүнген негелде ёзугаар депшиттирген. Оларның бежи чогуур деткимчени соңгукчулардан алган. Ынчаарга В. В. Жириновскийни депшиткен партия кандидатты деткээн ат салышкынаарын чыгбаан болганындан ооң дугайында айтырыгны бо Съездиге шиитпирлээр апаар. Бир эвес депутаттарның хөй кезии ол дээш бадылаар болза, ооң кандидатуразын чажыт бадылаашкын даңзызынга киирип болур деп, комиссияның даргазы чугаалаан.

В. В. Жириновский бодунуң программазының дугайын чугаалаан болгаш депутаттарның айтырыгларынга харыылаан. Кандидатуразын бадылаашкынга тургузарга В. В. Жириновскийниң кандидатуразын киирер дээш 477 депутат бадылаан, 417 кижи удур бадылаан, 36 кижи дагалзаан. Ынчангаш ол кандидатура чажыт бадылаашкынга кирер болган.

Депутаттар ооң соонда янзы-бүрү айтырыгларны чугаалашкан.

(Рос СЭТА).

РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттар дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ

ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының даргазы эш В. И. Казаковтуң дыңнадыын чугаалажып көргеш, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң демдеглээри болза, «РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 8 чүүлүнге дүүштүр РСФСР-ниң Президентизиниң кандидаттары кылдыр эштер В. В. Бакатин, Б. Н. Ельцин, В. В. Жириновский, А. М. Макашов, Н. И. Рыжков, А. М. Тулеев олар бүрүткеттирген.

Либерал-демократтыг партияның депшиткени эш В. В. Жириновскийни РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле чажыт бадылаашкын бюллетеньинге кииреринге «РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 7 чүүлүнге дүүштүр РСФСР-ниң улус депутаттарының нийти санының бештиң бириниден эвээш эвес кезииниң деткимчези эргежок чугула.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаалдыры болза:

1. РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттар дугайында РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының даргазы эш В. И. Казаковтуң дыңнадыын хүлээп алыр.

2. РСФСР-ниң Президентизинге кандидат эш Владимир Вольфович Жириновскийны деткиир талазы-биле чажыт бадылаашкынны чорудар.

. РСФСР-ниң Президентизинге кандидат эш В. В. Жириновскийни деткиир талазы-биле чажыт бадылаашкынның түңнелдерин РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязынга чорудуп бээр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы

Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1991 чылдың май 22.

ДЕПУТАТ СОҢГУКЧУЛАРЫНДА

Чурттакчы чоннуу эргежок чугула ашчем продуктулары-биле болгаш үлетпүр бараанары-биле хандырар херекке улус депутаттарының сорулгаларын Таңды район Совединиң сессиязынга чоокта чаа чугаалашкан. Ооң ажылынга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутаты Ч.-Д. Б. Ондар киришкен.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң, ССР Эвилелиниң Федерация Чөвүлелиниң болгаш Конституция комиссиязының кежигүнү кижи болгаш кылып чоруткан ажылдарының дугайын ол аңаа чугаалаан. Ч.-Д. Б. Ондар чугаазынга кол-ла кичээнгейни Эвилел керээзиниң болгаш аңаа ат салырының чурумунуң дугайында айтырыгга хамааржыштыр он алды автономнуг республикаларның Дээди Советтериниң Даргаларының кылганы медеглелинче угландырып, ол дугайын тайылбырлап чугаалаан.

Сессия ажылын дооскан соонда, «Коммунизмниң херели», С. Тока аттыг совхозтарга мал ажылдыглар-биле чугаалажып, сүт-бараан фермаларынга, малчын кодааннарга чедип, чер-черде байдал-биле таныШкан. Ооң-биле кады ол школаларның, урутлар албан черлериниң, магазиннерниң кайы хире, канчаар ажылдап турарын соңуурган. Кочетово, Элегес, Чал-Кежиг суурларга башкылар болгаш чурттакчылар-биле беседалашкан. Ол ужуражылгаларга улус депутаты чүртта бөгүнгү нийти байдалды, бодунуң депутат ажыл-чорудулгазының дугайын чугаалап турган. Депутаттан чоң эвээш эвес айтырыгларны салып турган болгаш чаа Эвилел керээзин чарарын дүргедедиринге соңуургалын олар илереткеннер.

Куулар ДАРЖАА.

ПАРЛАЛГА БАЖЫҢЫНГА УЖУРАЖЫЫШКЫН

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң секретары, Тыва АССР-ниң улус депутаты Д. Л. Тинмейниң журналистер-биле ужуражыышкыны Парлалга бажыңынга май 22-де болган. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының болгаш ТКК-зының каттышкан Пленуму РСФСР-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга коскү күрүне ажылдакчызы Н. И. Рыжковтуң кандидатуразын деткээнин, Тываның коммунистери ооң кандидатуразын база деткип турарын эш Тинмей дыңнаткан болгаш 1991 чылдың июнь 12-де болур РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларынга уткуштур журналистерниң сорулгаларынга тодаргай доктаагаан.

Совет Россияның Президент соңгулдаларынга чедир ам каш-ла хонук арткан. Ынчангаш соңгулда мурнунуң кампаниязы эң-не харысалгалыг үе-чадазынче кирген. Ынчаарга Н. И. Рыжковтуң кандидатуразын деткип, Тывага баштайгы үеде 32031 кижи ат салган болза, ам ат салышкыннарының саны 44 муң четкен. Кандидаттың болгаш ооң программазының дугайында соңгукчулар ортузунга агитацияны улам-на калбартыры эргежок чугула деп, партия рескомунуң секретары онзалап демдеглээн. Ооң дараазында журналистерниң хөй санныг айтырыгларынга ол харыылап, делгерэңгей тайылбырны берген.

Айтырыг. Н. И. Рыжковтуң кандидатуразын деткиир ат салышкынын Кызыл хоорайга чорударын хоорай Совединиң даргазы Ю. П. Слободчиков моондактаан болгаш соңгукчуларның хамааты эргезин херек кырында кызыгаарлаан-дыр. Ону канчаар көрүп турар силер?

Харыы. Хоорай Совединиң даргазы эш Слободчиков ат салышкынын чүгле моондактаан эвес, харын Кызылдың соңгукчуларының Н. И. Рыжковтуң кандидатуразын деткээн хөй ат салышкыннарын «хуусаазы эрткен» деп чылдак-биле нийти санга киирбейн барган. Ынчангаш хоорай Совединиң даргазының ол чиктиг хөделиишкиннери соңгукчулар ажыы-биле буруу шаап турар.

Айтырыг. РСФСР-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга депшиттирген болгаш бүрүткеттирген кандидаттарның бирээзи РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин болгай. Ол кандидаттың дугайында чүнү чугаалап болур силер?

Харыы. Борис Николаевич Ельцин кончуг нарын, ииштики улуг чөрүлдээлиг кижи, бир хүн бир черге бирээзин, өске хүн өске черге анаа удурлашкак чүве чугаалаар. Доктаамал эвес. Бо чылдың март 15-те Кино бажыңынга чыылганнар мурнунга ооң чугаалаан ондактыг сөстерин сактып көрүңер. РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдалары болгандан бээр бир чыл ажыг үе эрткен. Чуртта социал-экономиктиг кризисти ажып эртеринче угланган ССРЭ Президентизиниң болгаш Эвилел чазааның чугула хемчеглеринге удур Ельцинниң хөделиишкиннери чүгле Россияның эвес, харын бүгү чурттуң экономиказынга соргуннун хевирлиг болган. Ельцин РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазынга соңгуткан үеден соңгаар Россияның социал-экономиктиг байдалы, национальдар аразының харылзаалары улам баксыраан. РСФСР-ниң Күрпланы үзүткаттынган.

Б. Н. Ельцинниң дорт удуртулгазы-биле чогааттынган Россия Федерациязының чаа Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелин кичээнгейлиг номчуп көрүңер. Ол документ Россияга капитализмниң эң бак, дерзии хевирин катап тургузарынче угланган. А бир эвес Б. Н. Ельцин РСФСР-ниң Президентизинге соңгуттуруп алыр болза, ындыг Конституцияны күштүг болдуруп бадыладырын ол оралдажыр, а ооң уржуктары чүгле Россияга эвес, харын бүгү чуртка ёзулуг халаптыг болур дээрзин кымга-даа чажыт эвес.

Ажыл соксадышкынчаларын ап көрүңерден. Экономиктиг, политиктиг ажыл соксадышкыннары Россияга, бүгү чуртка, оларның экономиказынга, социал-политиктиг амыдыралынга кедергей улуг когаралдарны таварыштырган болгаш таварыштырып-даа турар. Ельцин Кузбасска ажыл соксаткан шахтёрларга баргаш, мынча дээн: «Ажыл соксадышкынын соксадырын азы уламчылаарын бодуңар билиңер». А шахтёрлар дугайында, Россияның экономиказын экижидер дугайында ёзулуг херек кырында сагыш салып турар күрүне ажылдакчызы кижи болза, ажыл соксадышкыннары чурттуң экономиктиг амыдыралын саңдарадып, дагжыларның өске адырларының ажыл-ишчилериниң амыдыралын улам баксырадып турарын тайылбырлап, ажыл соксадышкынын болдурбазынче шахтёрларны кыйгырар ужурлуг турган.

Айтырыг. Н. И. Рыжковтуң дугайында чүнү чугаалап болур силер?

Харыы. Уралдың улуг бүдүрүлге черинге ол баштай мастерлеп киргеш, ооң чиңгине директорунга чедир ажылдаан. Экономиканы болгаш техниканы тергиин эки билир. Нарын айтырыгларны шиитпирлээрде ол бодамчалыг кижилерге, кичээнгейлиг, сагыш човангыр. Сөөлгүреди ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга ажылдап турган үезинде хенертен аараан, үш ай ажыг эмнедип, дыштанган. Чүгле эмнеп турган ийи-чаңгыс эвес, харын хөй эмчилерниң чыыжы Н. И. Рыжковтуң кадыкшылы бүрүн катап тургустунган деп түңнелди кылган. Дээди мергежилдиг эмчилерге бүзүрээр апаар. Бүгү чуртка билдингир коскү күрүне ажылдакчызы Рыжковтуң кандидатуразын бистиң республиканың күш-ажылчы коллективтериниң эң хөй нуруузу бир үн-биле деткээн.

Айтырыг. Дөге дааның кырында «Ленин» деп бижимелдиң өскерткениңге чүгле Кызылдың чурттакчылары эвес, харын чайгыылаардың аалчылары эл депсиниң, алыс узун билбейн турар. Ынчаарга «Ленин» деп бижимелди катап тургузар дугайында республиканың Дээди Советтиң доктаалды хүлээп алганын чамдык хамаатылар дыңнаваан магат чок. Ук доктаал амга чедир чүге күүсеттинмээнил?

Харыы. Сессияның адрезинге тус-тус хамаатыларның болгаш күш-ажылчы коллективтериниң, чижээ, Кызылдың № 1 база 2 ортумак школаларының, Кызылда аъш-чем садыында садыг каттыжыышкынының коллективтериниң, төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар талазы-биле Бүгү-эвилел ниитилелиниң Тыва салбырының чөвүлелиниң президиум хуралының киржикчилериниң бижимел кыйгырыглары келген болгаш бижимелди катап лопдорзан тургузарын, төөгүнүң, культураның тураскаалдарынга хора чедирер ындыг хөделиишкиннерни моон соңгаар болдурбас талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни алырын негээн.

Доктаал төлевилелин чедир ажылдап кылыр комиссияның составынга Г. Я. Эпп болгаш Ю. П. Слободчиков биле кады ажылдап турдум. Бо айтырыгны ол эштер «хей чүве-дир» деп санап турар. Ынчалзажок сарыылдыг угаан, шынныг чорук кажан-даа тиилээр.

Амыктарның «Спутник» деп чуртталга комплексиниң ажылдакчызы Владимир Амырның удуртулгазы-биле бөлүк кижилер бо чылдың апрель 21-де, В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 121 чылының бүдүүзүнде, Дөге даанда «Ленин» деп бижимелдиң боттарының кара туразы-биле «Дөгээ» деп солаан, а херек кырында «Дөгээ» деп даг Тываның бүгү девискээринде чок. «Ленин» деп бижимел 1970 чылдан бээр туруп келген.

В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнүң бүдүүзүнде Дөге даанда «Ленин» деп бижимелди өскерткен чорук Кызыл хоорайның болгаш республиканың ажылчы чонунуң киленнээшкинин болдурганын, ындыг хөделиишкин В. И. Ленинниң адын болгаш тураскаалын дорамчылаарынче угланганын, ССРЭ-нин болгаш Совет Тываның төөгүзүнче халдаар дээн оралдажыышкын болуп турарын Дөге даанда «Ленин» деп бижимелди өскерткен фактының дугайында бо чылдың апрель 26-да доктаалынга Тыва АССР-ниң Дээди Соведи демдеглээн болгаш ук оралдажыышкынны буруу шаапышаан, «Ленин» деп бижимелди ийи хүн дургузунда катап тургузарын улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединге даасан. Ындыг турбуже, хоорай Совединиң даргазы Ю. П. Слободчиков республиканың Дээди Совединиң доктаалын тоовааан.

Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга Ю. П. Слободчиков олуруШкаш, Дээди Советтиң доктаалын чүгле май 8-те алган мен деп чылдак чугаалаан. Ол доктаалды солуннарга парлаарын партия рескомунуң пленумунуң үезинде республиканың Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондарга саналдаан мен. Доктаалдың амга чедир парлаттынмааны чылдагааны меңээ билдинмейн турар. Массалыг информацияның чепсектери бо таварылганы кичээнгейден дашкаар арттырып болбас ужурлуг деп бодаар мен.

Айтырыг. Бо чылдың апрель 24-26-да болган Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга Кызыл хоорайда араганың улуг өртекке садар коммерция магазининиң хоойлуга чөрүшкек ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында айтырыгны чидиг-биле тургускан болгай. Ында бир шил водканы 30 рубльге садып, кижилерни мелчуп, төөредип турар. Бо айтырыг талазы-биле тускай доктаал хүлээп алдынган, а ол база амга чедир күүсеттинмээн. Чылдагааны чүдел?

Харыы. Ол магазинни хаар дугайында Тыва АССР-ниң бөлүк улус депутаттарының негелдезин бир неделя хуусаада чугаалажып көөрүн улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединге (эш Слободчиковка) даасан доктаалды республиканың Дээди Соведи бо чылдың апрель 26-да хүлээп алган. Ынчалзажок магазин амга чедир араганы улуг өртекке сатпышаан, а хоорай Соведи магазинни хаар дугайында айтырыгны принципиалдыг ёзу-биле амга чедир чугаалажып көрбээн.

Магазинге арага саткаанындан кирген акшаны хоорай бюджединче шилчиткеш, культура-массалыг хемчеглерни чорударынга бүрүн ажыглаарын саналдаан мен. Акша-хөреңгилерниң чедишпези-биле ындыг чугула хемчеглер сөөлгү үеде эвээш чоруттунуп турар болгай. Ук магазинде араганы улуг өртекке садып эгелээнин кызылчылар шынгыы буруу шаап турар. Республиканың Дээди Совединиң сессиязы боол турган хүннерде Политиктиг чырыдыышкын бажыңының чанында хериммерге ындыг бижимелдиг негелделер көстүп келген: «Слободчиков эрге-чагыргада турда, бистиң амыдыралывыс айыылга таваржып турар-дыр». «Юрий Петрович, бистер силерге идегевейн турар бис». «Хоорай Совединиң бодамга чок шиитпирлериниң уржуктарынга таваржырын күзевес бис». «Бистиң ажы-төлүвүстү арага-биле төөретпенер». «Магазинни бөгүн хаап каар болзунарза, дээрге силерге идегеп болур бис». «Араганы эвес, а культураны бисче бериңер!» Сессия сөөлүнде ай эртип турар, а магазин араганы улуг өртекке сатпышаан. Маңаа холбаштыр парлалга бодунуң бодалын илереткейлээр ужурлуг деп санаар мен.

Айтырыг. Тывада болуушкуннар дугайында эрткен чылын республикадан дашкаар солуннарга нүгүлдээшкинниг, чөңгээ өөскүдер хөй материалдарны парлап турган. Ындыг хевирлиг материалдар чамдык солуннарда бо чылын база

(Төнчүзү 3-кү арында).

Тыва Совет Республиканың Күрүне сүлдезиниң, Тыва Совет Республиканың Күрүне тугунуң, Тыва Совет Республиканың Күрүне гимнизиниң төлевилелдеринге конкурс чарлаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаалдыры болза:

1. Тыва Совет Республиканың Күрүне сүлдезиниң, Тыва Совет Республиканың Күрүне тугунуң болгаш Тыва Совет Республиканың Күрүне гимнизиниң төлевилелдеринге конкурс чарлаар.

2. Тыва Совет Республиканың Күрүне сүлдезиниң, Тыва Совет Республиканың Күрүне тугунуң болгаш Тыва Совет Республиканың Күрүне гимнизиниң төлевилелдеринге конкурстуң негелделерин бадылаар. Конкурстуң негелделерин парлалгага парлаар.

3. Конкурс комиссиязын ийи аңгы бөлүк кылдыр дараазында составтыг бадылаар:

Комиссияның даргазы:

Солунам Владимир Васильевич — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы.

Бирги бөлүк (Тыва Совет Республиканың Күрүне сүлдезиниң болгаш Күрүне тугунуң төлевилелдериниң дугайында түңнелди белеткээр талазы-биле):

Тинмей Доозур-оол Лайзапович — РСФСР-ниң КП-зының Тыва рескомунуң секретары;

Салчак Иван Чамзоевич — ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү;

Дондук Тойбу-Хаа Хертекович — ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү;

Ондар Товарищтай Чадамбаевич — Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң даргазы;

Монгуш Доруг-оол Алдын-оолович — ТДЛТЭШИ-ниң директорунуң оралакчызы;

Бойду Николай Сюрюкович — персональдыг пенсионер;

Богдановский Анатолий Григорьевич — «Тувинская правда» солуннуң редактору.

Ийиги бөлүк. (Тыва Совет Республиканың Күрүне гимнизиниң дугайында түңнелди белеткээр талазы-биле):

Ондар Чылгычы Чимит-Доржуевич — Тыва АССР-ниң культура министри;

Кенденбиль Ростислав Докур-оолович — композитор;

Борисенко Владимир Ильич — Кызылдың урал чүүл училищезиниң башкызы;

Чадамба Владимир Федорович — «Шын» солуннуң редактору;

Даржай Александр Александрович — Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң даргазы;

Кыргыс Зоя Кыргысовна — Тыва АССР-ниң Композиторлар эвилелиниң даргазы;

Козлова Светлана Владимировна — шүлүкчү;

Шоюн Александр Сан-оолович — «Сылдысчыгаш» солуннуң редактору;

Шулепов Александр Николаевич — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Үлетпүр, транспорт, тудуг болгаш архитектура талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы

Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың май 13.

Тыва Совет Республиканың Күрүне сүлдезиниң, Тыва Совет Республиканың Күрүне тугунуң база Тыва Совет Республиканың Күрүне гимнизиниң төлевилелдеринге конкурстуң НЕГЕЛДЕЛЕРИ

Тыва Совет Республиканың төөгүлүг, национал культура болгаш экономиктиг онзагай чүүлдерин илередип көргүзүп турар ооң күрүне атрибутиказын тургузар сорулга-биле конкурсту чарлаан.

Тыва Совет Республиканың Күрүне сүлдезиниң база Күрүне тугунуң төлевилелдерин 50х50 см хемчээлдиг ватман саазынга өңнеп чуруп көргүскен турар ужурлуг. Чуруктарга сүлдениң болгаш туктуң дурзу-хевириниң символикаларының ужур-утказының бижимел тайылбырын кожар. Тыва Совет Республиканың Күрүне гимнизиниң төлевилелиниң сөзүн тыва болгаш орус дылдарга киирер. Гимн төлевилелиниң аялгазын клавирге болгаш партитурага киирер.

Конкурска күзелдиг бүгү кижилер киржир.

Конкурс комиссиязы киирген бүгү саналдарны сайгарып көөр. Эң эки төлевилелдерни чоннуң чугаалажып көөрү-биле парлалгага үндүрер, а ооң соонда Тыва АССР-ниң Дээди Совединге бадыладыры-биле киирер.

Материалдарны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунче 1991 чылдың октябрь 1-ге чедир киирер.

Конкурска кирер төлевилелдерин аңгы чагаа хавынга «Конкурска» дээш чорудар, аңаа авторунуң дугайында медээлерни (фамилиязы, ады, адазының ады, чурттап турар адрези) кожар.

Төлевилелдерни Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга бадылаттынган Тыва Совет Республиканың Күрүне сүлдезиниң, Күрүне тугунуң болгаш Күрүне гимнизиниң авторларынга дараазында хемчээлдиг акша шаңналдарын тыпсыр:

Тыва Совет Республиканың Күрүне тугу дээш 1000 рубль:

Тыва Совет Республиканың Күрүне тугу дээш—1000 рубль:

Тыва Совет Республиканың Күрүне гимнизи дээш — 2000 рубль.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы

В. КАЖИН-ООЛ.

ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ ЫНДЫГ

Партийжи туруш

«Ак-Хем» болгаш «Ак-Туруг» совхозтарда коммунистерниң нийти хуралынга «Ниитилел-политиктиг байдалды экижидер талазы-биле коммунистерниң сорулгаларының дугайында» Российның Компартиязының ТК-зының база Төп контроль комиссиязының каттышкан Пленумунга чугаалашкан айтырыгларга хамаарыштыр боттарының туружун коммунистер тодарадып чугаалашкан. Бо айтырыг талазы-биле илеткелди партияның Улуг-Хем район организациязының контроль комиссиязының даргазы В. А. Чержей-оол совхозта (ол «Ак-Туруг» совхозтуң партия организациязында бактаап турар) коммунистерниң амыдыралы, ажыл-иши-биле холбап кылган.

Бистиң боттуг бергелеривисти, частырыгларывысты болгаш эрттирипкен чүүлдеривисти ажыглап алгаш, экстремистиг күштерниң идепкейжээнин, харын-даа оларның байдалды улам хөрлээледип, кижилерниң сагыш-сеткилинге үй-балай бодаашкыннар киирип, хооглу-дүрүмнерни дорт үрээринче чамдык кижилерни ыдалап турарының хараазы-биле партияның, коммунистерниң мурнунга нарын, берге сорулгаларның тургустунуп турарын илеткелчи-даа, санал бергеннер-даа демдеглээн.

— Партияда, чуртта болуп турар берге байдалда чоң ортузунга тайылбыр-массалыг ажыл, коммунистерниң бир деминиг быжыг туружу херегледдинип турар. Бо талазы-биле парткомнуң-даа, партия райкомунуң-даа организакчы ажылы кошкак-тыр. Хөй-ле хооглу-дүрүм хүлээп ап турар. Оларның ужур-утказын билип алыр хамааңчок, саның безин адаары мен ышкаш кырганга берге-дир. Чугула дээн хооглуларның, документилерниң кол уг-шиин бедик мергежилдиг эштер билдингир кылдыр тайылбырлап бээр чүве болза эки-ле-дир ийин.

Социалистиг чарыш дугайын кым-даа ыттавас апарган. Илеткелде база-ла дыңналбады — деп, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну М. Х. Данзырың саналынга чугаалаан.

— Бир-бир бодаарга, кандыг-даа эрге-чагырга чок, чүгле эрге-чагырга чаалап, ээлеп алыр дээш демисел чоруп турар ышкаш сагындырар. Сагылга-чурум чокта канчап бир демниг ажыл бүдерил. Демократияны, ажыкчарлыг чорукту соора билип, оларның алыс утказын чедир билбези-биле чамдык кижилер «бодум билир мен...» дээр хөөнүг. Чижээ: МТМ эргелекчизи коммунист М. Дортай-оол бир чаа тракторну акызы болур кижиге берипти. Хову бригадазында механизаторлар-биле ижин-кара чокка чугаалажы бээр кижи мен. Чөптүг чорук кайдал? Таныш-корум тыртар чорук эки чүвеге чедирбес, ажылчыннарга үлегер-чижек болбас. Коммунистер дем чок, бот-боттарын билишпейн баардыр бис. Часкы ажылдарга белеткелививс база харык чок-тур—деп Ю. М. Очур-оол хомудалын илереткен.

— Ниити агым-биле ужур элерип турар улус-тур бис ийин —деп, коммунист В. У. Дембирел улаткан.— Ботгарывыста тодаргай чүве чок. Партком, профком, совхоз дирекциязы аразында дем чок-тур. А алыс сорулга бисте чаңгыс болгай. Сонгарыи кайында-даа адырда чорбайн турар. Хову турлагларын күскү дезээр, саңдаргай. Кым-даа харыысалга чок апарган...

Чер-черде ажыл-агый харылзаалары саңдаргай, бергедээшкиннер кыр-кырынга немежип-ле турар апарган үедир бо. Чамдык кижилер өске партияларның, янзы-бүрү бөлүктерниң салдарынга алзып турар хире. Бо хуралга эгеннен баштады чамдык хову ажылдакчыларын чаладывыс, келбедилер. Чамдык коммунистер хуралга безин келбес, дадывыр-даа төлевес апарган. Чижээлээрге, Эрезээ Дажы-Нава чыл чыгыы, а Лариса Маадыр-оол бо чыл эгезинден бээр дадывыр төлевээн. Кызыл-Дагның, Ак-Туруг кодээ Советтиң, МТМ-ниң коммунистериниң чүгле чартык кезии бо хуралда келген. Медээ-дыңнадыг-даа чок-тур. Ындыг эштерни партия эге организациязынга чугаалажып корбейн турар-дыр дээрзин коммунист О. М. Седип хомудап чугаалаан.

Шынап-ла, коммунистерниң дүвүредин сеткилге чоок албас, оларның саналынга каттышпас аргам чок болду.

Партийжи сагылга-чурумну быжыглаар, коммунист бүгүдезиниң туружун тодарадыр, партияның ат-алдарын, ролюн көдүрер дээш чуртта демисел чоруп турда, бисте байдал ындыг турда, партияның район комитеди чүнү көрүп, билип олурарыл? Коммунистерниң чүгле бо хуралынга безин санал-оналып чүү деп билип турарыл, оларның айтырыгларынга кандыг харыы бээрил?

Роман ХУНАЙ-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Улуг-Хем район.

РЫНОК болгаш АМЫДЫРАЛ

БЕЛЕТКЕЛДИГ, БОДАМЧАЛЫГ КИРЕР

Ам бо хүннерде кайы-даа чыгаарга, рынок дугайында чугаа дыңнаар. Бистерниң хүн бүрүде амыдыралывыс-биле холбашкан экономика айтырыглары — ижер, чиир аъш-чемивис, кедер идик-хевивис, алыр акша-төгеривис ол чаа, билбезивис солун-даа, корткуушку-даа, рынокка кээп удуп турары-биле кижи бүрүзүн дүвүредип, идегел берип, сезиндирип-даа турар.

Бөгүүнгү келзедип турар ол айтырыгның кол угланыышкыннарын СЭКП ТК-ның октябрь (1990 ч.) Пленуму, ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV съездизи берген. Ынчалза-даа рынок харылзааларынче кирер дугайында айтырыгда ам-даа билдинмес, туугай, чамдык таварылгаларда, шуут-ла баш мунгаш чүүлдер эндерик.

Рынок дээрге мөөң билип турарын-биле алырга, садыг-саарылга, садыг-кончаа дээн утказыг, бүдүрүкчүлер биле хереглекчилер арaзында экономиктиг харылзаа болгу дег. Бүдүрүкчүге хамаарыштыр садар-саарар продукцияң бар болза сат, а хереглекчиге хамаарыштыр акшаң бар болза, садып ал дээни ол. Кандыг-бир продукция бүдүрүп алырда, ажылдаар херек. А акшалыг болур дизе, база-ла ажылдаар. Бүдүрүкчү-даа, хереглекчи-даа ажылдаар, оон өске орук чок. Оларның кайызы-даа рынокка барып таваржыр. Бирээзи бараанын беер, өскези акшазын.

Планныг экономикадан аңаа шуут удур рынок экономиказынче шилчиилге ындыг-ла амыр эвес, харын хөй-хөй кижилерге ол «аарышкылыг» болур. Рынокче шилчип турар үеде өртектер улгатпас деп чүве черле турбас. Кошкак хандырылгалыг ол бөлүктерге, кижилерге күрүне социал камгалалды тургузары хоойлуга кордүнген.

Мындыг, эки-ле билдинмес, бистерге шуут чаа амыдыралды ужур-утказы кижи бүрүзүнүң эге-ажыынга дээп турар рынок экономиказынче шилчип кирер дээш улуг-хемниглер чамдык ажылдарны чорудуп турар. Партия райкомунуң ажылдакчылары рынок экономиказының айтырыгларынга ажык чугааларны совхозтар бүрүзүнге, Шагаан-Арыг хоорайның күш-ажылчы коллективтеринге 1990 чылдың ноябрь, декабрь база бо чылдың январь айларында эрттиргилээн. Кызылдан, Новосибирскиден бедик мергежилдиг лекторлар, эртемденнер район активинге тайылбырларны кылган.

Ам бо хүннерде ол документилерни тургузуп алырында эң-не берге айтырыг —өртектер чок болуп турары. Ону чазак та кажан берип тер чүве. Чүү-даа болза, кодээ ажыл-агый продуктуларын садып алыр болгаш белеткээр өртектери бар. А бараанныны үрмектеп садар. Үлетпүр продукциязының өртектери чок. Черле мындыг байдалда тыптып келир «диңир-диңир» деп өске оргулуг документ өртектер талазы-биле чок. Программалар ажылдап кылырынга, санаашкын-дөзевилел чорудаарынга бүлүт моондак ол апарган.

Партия райкомунуң социал-экономиктиг комиссиязының планында кордүнгенин бүгаар, январь 22-де бюрога Улуг-Хем районунуң баштаар черинин даргазы, коммунист Николай Черепанов биле Шагаан-Арыг ыяш ажыл-агый черинин директору коммунист Виктор Прудников СЭКП ТК-ның октябрь (1990 ч.) Пленумунун «Чурттуң экономиказын рынок харылзааларынче шилчидер, херегдел рыногун орталандырар дугайында» доктаадын күүседир дээш коллективтеринде чорудуп турар ажылының дугайында сымнадыглар кылган. Райпода болгаш ыяш ажыл-агый черинде рынокче шилчип кирер программалар ажылдап кылдынган болган.

Районнуң программазында материалдыг базаны хөгжүдер быжыглаары чугулалап кордүнген. Программа үш үе-чадалыг 1995 чылга чедир хуусаалыг кылдынган. Ол үе дургузунда болунуң ажылчыннарынга 278 дөрбелчин метр чурттаалга шөлүн, бооразуужуур, эзиртпес суксуннар бүдүрер, карамель кылыр, ногаа дузаар цехтерни, тутуг материалдары садар 2 садыгны Хайыракан, Торгалыг суурларга, Арыг-Бажы, Эйлиг-Хем, Хайыракан, Торгалыг суурларга садыгларны, Шагаан-Арыг хоорайга садыглаар төптү, 200 тонна эът кирер соодуужуну, Эйлиг-Хем, Ак-Тал, Торгалыг суурларга хлеб быжырар черлерни, Шагаан-Арыг хоорайга столовая-ны ажыглаалга киирери көрдүнген. Чоңга ажыктыг, ооң садыг хандырылгазын экижидеринче угланган садыг, хлеб быжырар черлерни совхозтарның-даа, районнуң-даа хөреңгизи-биле тударын планнаттынган. Ооң ангыда садыглар ажылын арендаже киирер.

Бараан эргилдезинин ортумак деңнели эрткен 1990 чылдыындан 5 хуу, районнуң бөлүнүн бүдүрген продукциязы база ол хире өзүлделиг болур деп көрүп турары бараан айтырыы берге бо үеде, бүде-ле бээр чүве болза өөрүнчүг. Бо белен эвес сорулганы боттандырарда райпо өске бүдүрүлгелер-биле, совхозтар-биле, арендаторлар, хамаатылар-биле, кооперативтер-биле харылзааже улуг кичээнгейни угландырар деп турар. Чоннан эът, саржаг, картофель, ногаа садып алырын, кат, мөөгү, аңы чигирин белеткээрин чыл санында өстүрер кылдыр көрген. Мөөгү хайындырар хереглел садып тургузарын планчаан. Ногаа дузаар цехтиң тудуун бо чылын ажыглаалга киирер дээш кызыдып турары идегелдиг болдуруп турар.

Бир эвес программада кордүнүп турар чүүлдер саазын кырынга эвес, херек кырында бүде бээр болза, райпо рынокче «сара чүткүп» кирер бээр хире.

Ыяш ажыл-агый черинин директору В. Прудниковтуң чугаазындан алырга, ооң белеткели районнуң деңгелинге четпес. Программа ... дөзевилел херекке 5 кол сорулганы айыткан. Ол сорулгаларны боттандырары санаашкыннар, ... бодалдар-биле бадыткаттынмаан.

Ынчалза-даа программада чамдык чүүлдерни демдеглеп болур. Инженер-техниктиг ажылдакчыларны, ажылчыннарны рынок дугайында чугула документилер-биле таныштырып өөреткен. 1991 чылда продукцияның кымга садарын тургузарын апкан. Бүдүрүлгениң ... кулудатпас ... талалар көргүзүп турар. Рынокче ... чалазында (шупту 3 үе-чадалыг) арга-арыг камгалалы бюджеттен хандыртынырындан хосталып, долу бот-орулгага чарылгаже киирерин көргени солун. А үлетпүр ажыл-чорудулгазы (продукция бүдүрери) биче бүдүрүлге апаар. Ону хандырар сорулга-биле чаа станоктарны (шала манзалары бүдүрер) тургузуп, ажыглаалга киирер. Ыяш артынчыларындан продукция бүдүрер ажылдар база планнаттынган.

Ыяш ажыл-агый черинин программазы ниити утка талазы-биле чүгээр-даа болза, ону ам-даа хандыр ажылдап кылыры негеттинип турар.

Райпода, ыяш ажыл-агый черинде рынокче шилчиир дээш кылган программаларның кол утказы ажырбас, чүгээр-даа болза, бөгүнгү ажыл херектеринде четпестер ийи коллективтиң кайызында-даа хөй. Садыгларда аъш-чемнин болгаш херегледдиң өске-даа бараанныры чоңга чедишпес. Садыгжыларның ажыл шагы барымдаалавас, озалдаар, эрте дуглап каaптар, каржы-хажагай, ээлдек эвес чоруу хереглекчилерни хомудадып турар. Бо бүгү четпестер рынокче бистерни кады эдерип кирип келген. Соңнал дуңкуурлуг чоруктуң, кижилерниң сеткил-хөөнүн карактыр хоочунуң база бир чылдагааны ол.

Ыяш ажыл-агый чери болуунуң бир талазын бюджеттен азыранып кылдыр тургускааның садып хоиңү чок болуп, чоңга херектиг дыка хөй продукцияны кылып болур турган, ону бүдүрерииче ычээштей салбайн келген. Рынок ындыг удуртукчуну бодамчалыг кылдыр албадаптар.

Районнуң рынокче шилчииринин кол угланыышкыннарын декабрь айда эрткен район Советинин сессиязы биле партия райкомунуң пленумунуң каттышкан хуралынга чугаалажып көрген. Совхозтар, бүдүрүлгелер рынок үезинде канчаар ажылдаарының, кандыг продукция бүдүрүп, саарлып амыдыраарын ам удаа тодарадып санап турар. Ол ажылдарны шыыралыг, бодамчалыг, чогаадыкчы чорукту харам чок берип тургаш кылыры, оон дүргедээрин негеттинип келген.

Дугар ООРЖАК,
РСФСР-нин КП-нын Улуг-Хем райкомунуң социал-экономиктиг комиссиязының даргазының оралакчызы.

ФЕРМАДАН ТУРГУССА...

Бай-Тайгада «Хара-Хөл» совхозтуң сарлык кадарчызы дуңмам Даржаа Шиловтуң аалынга чоокта чаа чордум. Ооң ажылын сонуургадым. Ол ынчан мынча дээн:

— Сарлык — кымын, чайын-даа кажаа, сиген, саваңдаа херегдевес. Тайга, сыннарга өзүп-доругуп чоруур. Ону азырап, ажаары өске малдардан черле эптиг. Оларны орпарга-даа, бөрүлерге-даа белен алдырар эвес. Ооң эъдин күрүнеге дужаап турар бис. Саар кылдыр өөредип алыры-ла берге мал.

— Силерниниде инек фермазы бар ийикпе — деп айтырдым.

— Колхоз турда тас инек фермазы турган чүве. А кажан бо ажыл-агый совхоз апарга, ону дүжүрүп каапкан. Чүге дээрге тыва уксаалыг инектерниң сүдү эвээш, ынчангаш орулгазы шоолуг эвес боор чораан. Ынчалза-даа ферма турда, саржагны күрүнеге дужаап, чоңга садып-даа турду ийин.

«Хара-Хөл» — мал ажыл-агыйлыг совхоз. Ол хиреинде инек фермазы ында чок боорга кайгадым. Ол ышкаш сарлык фермазын тургузуп ап болур арга канчап чок деп. Совхозта ясли, школа, эмнелге дээш өске-даа албан черлери бар-дыр. Оларны сүт-биле чүге хандырып болбазыл? Сааны чегей чон садып-даа алгай ла. Амгы аъш-чем талазы-биле берге үеде сарлыктарны саар кылдыр өөретсеш, ооң хоюг сүдүнден ак, сарыг саржагны чүге кылып ап болбас боор. Ону-даа чоңга садарга орулга-ла киирер ыйнаан.

Совхоз ангор өшкү дүгү кыргып алыр талазы-биле республикада көскү черин ээлеп. Ээзи эвес орулганы оон киирип ап турар. Ол дүктүң өртээ-биле 29-30 хире суттуг, уксаалыг инектерни садып алгаш, сүттен кылган янзы-бүрү тыва чем аймаан сатса ону кым-даа алыр апаар. Амгы үеде бистиң республика саржаг-биле бергедеп турар-дыр. Ону Кызылга-даа садар болза орулга-ла болгай.

Сарлыктың каржы-дошкунундан корткаш, ооң сүдүн ажыглавас деп чүве дыка-ла кайгамчык чорду. Кызымак чүткүлдүг-ле болур болза ону черле өөредип ап болурунуң аргазы бар деп бодаар мен.

Сарыг саарылга кылып ... ол совхозтуң удуртукчулары ... эртемнерни инек ... сарлык ферма... совхозтуң ажылчыннарын хайгаарал талазы-биле боттуг ажылды чорудар боор деп ... артым.

Вера КУЧУН.
Кызыл район,
Каа-Хем суур.

УГАНДАГА АЯН-ЧОРУК ДООЗУЛГАН

СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва ресскомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин баштаан СЭКП-ниң делегациязының Угандага аян-чоруу доозулган. Чуртту удуртуп турар Удурланыышкынның национал шимчээшкини (УНШ) партияның чалаазының ёзугаар совет делегация аңаа чораан.

Аян-чоруктуң үезинде совет делегация чурттуң президентизи Йовери Мусевени, парламент даргазының оралакчызы Мозес Кигонго болгаш өске-даа күрүне удуртукчулары-биле чугаалажыышкыннарны кылган. СЭКП биле УНШ-тың арaзынга дорт харылзааларны тургузар дугайында дугуржулга чедип алдынган.

Делегацияны үдеп тургаш, кылган медеглелинге УНШ-тың секретариадының делегей килдизиниң эргелекчизи Артур Гакванди «СЭКП-ниң төлээлекчилериниң биске чорааны үре-түңнелдиг болган. Ийи чурттуң болгаш оларның политиктиг партияларының арaзынга кады ажылдажылганың база найыралдың үндезиннери тургустунган» деп чугаалаан.

(СЭТА.

ТӨЛЕП БЭЭР ИРГИ БЕ?

Сүт-Хөл районнуң «Ишкин» совхозунуң хоочун малчынынга санадып турар Анчымаа Көшкендеевна Ондар болгаш Ондар-оол Белекович Сат оларның өг-бүлези үжен чыл дургузунда мал ажылынга бараан боол келген.

Дуржулгалыг малчыннар эрткен чылын 280 баш эр анайларны хүлээп алганнар. Ол анайлары ам хунан сергелер апарган. Оларның баш бүрүзүнден 700 грамм дүк кыргын аар хүлээлгезин малчыннар ажыр күүсеткен.

Чыл бүрүде бедик көргүзүглерлиг ажылы дээш совхозтуң удуртулгазы оларны таңнап мактап-даа келген. Ынчалза-даа сеткилге таарышпас, арай эпчок чүүлдер база тургулаар. Оларның бирээзиниң дугайында Ондар-оол Белекович мөңээ мынчаар чугаалап олурду:

— Эрткен чылын кадарып турган сергелеримден пландан ажыр 2 тонна эътти дужаадывыс. Ынчалза-даа совхозувус ол дээш биске чүнү-даа төлеп бербээн. Ынчап баарга, кижиниң холу-даа салдынып бээр-дир. Бо чылын пландан ажырганывыс 29 килограмм дүгүвүстүң садым-чолу база ындыг болур эвес ирги бе деп бодап олурар мен. Ындыг болур болза, дыка-ла хомудаңчыг болур.

Совхозтуң удуртулгазы бо айтырыгны канчаар шиитпирлээр деп турар ирги?

Бораш ОНДАР.

А БИСТЕР ЧООНГАН БИС

Бежен чылдарда Тандыр районнуң суур бүрүзүнге суг болгаш дизель күжү-биле ажылдаар далган дээрбелери турган чүве. Колхозтар, болгаш совхозтар, хуу чон таразын дээрбелеп ап, далгандан чаагай чемнерин кылып чораан.

Рынок харылзааларынче шилчиишкинниң амгы үезинде аъш-чем аймаа чедишпейн баар таварылгалар бо-ла турун кээр болгаш өртектери тайылтыр өзе берген болганда, ажыл-агыйлар дээрбелерни катап тургузуп, таразын дээрбелеп, садар болза эвээш эвес орулга киирип ап болур деп бодаар мен. Бо дээрге амгы үеде аажок чугула социал айтырыг ышкажыл.

Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозу дээрбени кылып алган ажыглап турар болгай. А бистер, оларның кожалары, чоонган бис? Кожаларывыстың чаагай үлегерин эдерээнивисее?

Севээн ОЮН.
Бай-Хаак суур.

Сааты Лопсанович Кууларның тракторну часкы ховуну кежилдир чүткүп бар чораан. Күчүлүг «К-700» деп маркалыг техниказын септеп белеткеп алгаш, часкы хову ажылдарынче кирипкени ол.

Каъ хөлдүң чанында муң ажыг гектар шөлдер бар. Ооң шуптузун тарыыр. Көк-тарааның үрезинин аңаа чаштырар. Кызыл-тасты, суланы база чаштырар. Куулар Саатының механизатор эштери ооң соондан чыда калбайн чораан. Александр Чыгакпанович Оюн база часкы ховуларның шыгын базырып, ону болбазырадып, ажылче эрте киргеннерниң бирээзи.

ЧУРУКТА: Куулар Сааты.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕЛЕР

Рынок үезинде амыдырал-чурттаарының бүгү-ле аргаларын ажыглаар ужурлуг бис. Ындыг арганың бирээзи болза чер-черлерге үүрмек бүдүрүлгелерни тургузары. Ол дээрге бир талазында, чоңну ажыл-биле хандырарының аажок ажыктыг аргазы. Ол ышкаш ону тургузары бөдүүн, хөй чарыгдал негеттинмес.

1990 чылдың август 8-те ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели «Биче, үүрмек бүдүрүлгелерни тургузар дугайында» тускай доктаалды хүлээп алган болгай. Ажыл чок кижилерни күш-ажылче хаара тудар болгаш хамаатыларның тывыкыр, ажыл-херекче идепкейин көдүрер сорулга-биле ындыг бүдүрүлгелерни тургузары эргежок чугула деп ук доктаалда айыткан. Үстүнде айыткан нормативтиг документ ёзугаар үүрмек бүдүрүлгелерни ажыл-агыйның кайы-даа адырларынга, өнчү-хөреңгиниң кандыг-даа хевиринден хамаарылга чокка тургузуп болуруп айыткан. Ындыг-даа болза, үүрмек бүдүрүлгелерни тургузары ССРЭ-ниң эвилелдешкен база автономнуг-даа республикаларның хоойлулары ыяап-ла доктааткан чөпшээрээн турары албан. Ону кандыг ажылдарның талазы-биле тургузарын ол хоойлуларга айыткан турар ужурлуг.

Ынчаарга ам үүрмек бүдүрүлгелерниң ажылчыннарының саны чеже хире кижи боол болур деп айтырыг бажа турун келир. Ооң чуруму ындыг: үлетпүр болгаш тудуг организацияларының шугуму-биле ажылдакчыларының саны 200, эртем база эртем шугуму-биле ачы-дуза чедирер бүдүрүлгениң ажылдакчыларының саны 100, а бараан-сараан бүдүрбес черлерниң 25, а садыг талазы-биле ындыг биче бүдүрүлге тургузуп алыр болза, ооң ажылчыннарының саны 15 кижи чедип болур.

Ынчаарга ам чер-черлерниң байдалын өөренип көрүп тургаш, эвилелдешкен база автономнуг республикаларның Министрлер Чөвүлелдери бичии бүдүрүлгелерниң ажылдакчыларының ниити санын үстүнде көргүзүглерден кудуладып-даа болур. Ынчангаш бо эргени бистиң Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели чөптүг ажыглап, бүгү байдалды өөренип көөр болза эки. Биске, шынап-ла, 200, 100 камаанчок, 50 кижилиг бүдүрүлгени организастаары безин бергедей берип болур.

Ооң ангыда бичии бүдүрүлгелер хөй адырлыг, янзы-бүрү ачы-дуза чедирер угланыышкынныг боор болур. Бисте үндүрүг дугайында хоойлу-дүрүмге дүүштүр мындыг бүдүрүлгелерге база чиигеделер турар. Чижээ, кодээ ажыл-агый продукциязы болбазырадыр бүдүрүлгелер, ол ышкаш чоннуң херелел бараанкарын кылыр, тудуг болгаш тудуг материалдары белеткээр, септелге-тудуг талазы-биле үүрмек ажыл-агыйлар тургустунган соонда, оларны ийи чыл дургузунда үндүрүгден хостаар, орулгадан үндүрүг тыртпас.

Үүрмек бүдүрүлгелерни кайы-бир бүдүрүлгениң, ажыл-агыйның салбырларының баазаларынга-даа, чижээ совхозтарның цехтеринге, салбырларның баазазынга тургузуп болур. Мындыг таварылгада ук салбырның күш-ажылчы коллективиниң шиитпирин дүлээн алыры шуут албан. Ону ук хуралдың протоколу кылдыр тургузар. Чүгле аңаа коллектив кежигүннериниң хөй кезии олургаш бадылаан турар ужурлуг. Ол ышкаш өнчү-хөреңгиниң ээзинин (совхозтуң, салбырның, звенонуң) бижимел чөпшээрели ыяап-ла херек. Үстүнде айыткан документилерден ангыда үүрмек ажыл-агыйның (бүдүрүлгениң) уставын ажылдап кылган турар, ону тургускан организация ыяап-ла бадылаар. Уставта ол ажыл-агыйның херии, ооң ады, турар чери, кылыр ажылы, удуртур органы, хайгаарал чуруму, эргелери, өнчү-хөреңгини тургузары, орулганы үлээриниң чуруму болгаш өде тургузар база азы узуткаар-дүжүрериниң чурумнарын айыткан турар.

Бичии ажыл-агыйларны хамааты кижи бүрүзү, оларның өг-бүлези болгаш кады ажылдап турары-даа кижилер, күрүне база арендалыг ажыл-агыйлар, хөй-ниити, акционер, база янзы-бүрү каттыжышкыннары, ол ышкаш күрүне хөреңгизин башкарар күрүне органнары тургузар эргелиг.

Үүрмек бүдүрүлгениң уставынга продукцияны канчаар бүдүрери, ону садып саарарының чуруму, коллектив кежигүннериниң үндүрер-киирериниң дугайында айтырыглары база көөрү чугула.

Белеткеп алганы бүгү-ле документилерни бижидериниң-биле кады чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттеринге бүрүткедир-биле чорудар. А үүрмек бүдүрүлге тургустунган соонда, кол ажыл-агый, бүдүрүлге оон-биле тускай керээни чарып алыр ужурлуг. Ол ышкаш чаа тургустунган коллектив бажын-байгатты, өске-даа кол хөреңгини арендага бээр ийикке, азы садар айтырыгларны база шиитпирлээр.

Үүрмек бүдүрүлге болу херек чүүлдерни арендалап алган база боор бол... Бо таварылгада аренда болза, ышкаш арендазының узун сайзыралының бир хевири болур.

Бир эвес үүрмек бүдүрүлгелерни аңгы хамаатылап организастап турар болза, херек документилер үстүнде айыткан-биле бир дөмей, чүгле уставы ынчан ол коллективти тургузуп турар хамаатыларның башкарылгазы бадылаар ужурлуг. А коллектив тургустунганының дугайында күүсекчи комитет документилерни алгаш, ийи неделя дургузунда бадылаар. Чөптүг эвес черге бүрүткээринден ойталаан таварылгада, ук шиитпирни судта хомудаар эргелиг.

Үүрмек ажыл-агыйлар бүдүрүлгелериниң орулгазын канчаар чарыгдаарын шиитпирлээр эргелиг. Оларга план, ... нормаларны кым-даа тургузуп, онаап болбас. Ындыг эрге кымда-даа чок. Бүдүрер продукциязының хемчээлин оларның тускай чарып алган керээзинге айыткан турар, ол ышкаш оларның материал-техниктиг хандырылгазының дугайында база-ла керээге айытыр.

Үүрмек бүдүрүлгелер дугайында тайылбыр ажылы чон арaзында дыка кошкак боол турар. Чамдык удуртукчулар бо айтырыгларны коллективтерге өш-биле тайылбырлавайн турар. Чүге дизе оларны тургузар дугайында сонуургалы-даа чок болганы-биле деткивестир. Ажыл-агыйжы эвес чоруктуң билыткалы бо дур ийин. Ол ышкаш ындыг бүдүрүлгелерни тургузар дугайында тода ажылдап кылган норматив документилер база чок. Ындыг болганда бистиң эвилел үүрмек бүдүрүлгелерни тургузары, ооң ажылы-биле холбашкан кол-кол документилерни ажылдап кылгаш, коллективтерге дузалаар-дыр деп шиитпирлээн бис. Ону чоокку үеде эгелээр апаар бис.

Александр ООРЖАК.

Тыва АССР-ниң Юристер эвилелиниң даргазы, юридиктиг эртемнерниң кандидады.

Р. ГАНДИНИҢ ӨЛҮРТКЕНИ

Индияның сураглыг политиктиг болгаш күрүне ажылдакчызы Раджив Ганди 47 харлыг бар чыда дерзии өлүрүкчүлерниң холундан өлген. Май айның 21-де ол Тамилнад штатка соңгулда мөрнүнүн митингизин эрттирери-биле Срипарумбудур хоорайга чедип келген. Ол хоорайның чурттакчылары улуг алгыш-биле уткуп, аңаа чечектерни тутсуп турган. Индий чоннуң чаңчылы-биле хүндүлүг аалчының мойнунга боодал чечектерни кедирип хүндүлээр. Ындыг янзылыг бөлүк үезинде бир херээжен кижи Раджив Гандиге чечектер тутсуп турда, мегейип чыда, хойлап алган чорааны бомбаны частыдырган. Ол чоокка турган 16 кижи өлген. 20 ажыг кижи балыглаттынган.

Өлүрүкчү кижи, чогум кайы партияга азы шимчээшкинге хамаарылыл, ону кым ыдалаанын деп чүве ам дээрезинде билдинмейн турар. Бо хулгааныышкын талазы-биле истелге чоруп турар.

Раджив Гандиниң өлүрткенинге холбаштыр кажыыдалдың телеграммазын ССРЭ-ниң удуртукчузы индий чазакка чорудупкан. М. С. Горбачев биле Р. М. Горбачева Гандиниң өг-бүлезинге кажыыдалдың телеграммазын чорутканы.

Раджив Гандиниң орнукшулдарының ... киржилгезин-биле ССРЭ-ниң Оралакчы президентизи Г. И. Янаев Индияже чеде берген.

(СЭТА).

ПАРЛАЛГА БАЖЫҢЫНГА УЖУРАЖЫЫШКЫН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

катап көстүп кээп турар апарган. Маңаа холбаштыр чүнү чугаалап болур силер, Дозур-оол Лайзапович?

Харыы. Ол материалдарны ондактыг «кара» материалдар деп санаар мен. Ында өжегерээн нүгүлдээшкиннер, хажыдыышкыннар, хоорединишкиннер, чөңгээ өөскүдүүшкүнүг хөй болуп турар. Чижээ, «Политиктиг» аш чарлаашкыны дээр фактының дугайында А. Луговскаяның «Тыва: качыгдаашкынның илергейлээшкини» деп чүүлү неделя санында үнер «Союз» солунга 1991 чылдың февраль 6-да үнген. Бо чылдың февральда «политиктиг аш чарлаан чамдык хамаатыларның хөделиишкининиң 170 бүдүрүүге деткээн, республиканың 14 районнарының 10 муң төлээлекчилери аш чарлааннарга кээп чораан» деп, автор мегелеп бижээн. О. Воронинниң «1990 чылдың билдинмээн дайыны» деп база-ла нүгүлдээшкиннинг чүүлү Москва хоорай Совединиң неделя санында үнер № 4 «Столица» солунунга бо чылын парлаттынган. Милицияның онза даалгалыг отрядының 2500 шагдаалары Ак-Довурак хоорайның чанынга тус черниң тыва дээрбечилери-биле улуг тулчуушкун кылган деп, ол чүүлде автор нүгүлдээн. А херек кырында кандыг-даа «тулчуушкун» болбаан. Тывага келген ол шагдааларның бүгү саны чүгле 35 кижи болгай.

Тыва дугайында нүгүлдээшкинниг парлалга материалдарынга хамаарыштыр ийи саналды киирген мен. Бирээде, Тыва дугайында эрткен чылын нүгүлдээшкинниг материалдарны солуннарга бижээн хамаатылар О. Липчинскаяның, О. Васенинниң кеземче херээн сайгарып көөрүн дүргедедир талазы-биле хемчеглерни алырын Тыва АССР-ниң улус депутады, РСФСР-ниң Дээди Совединиң кежигүнү К. А. Бичелдейге, Тыва АССР-ден ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Москвада ажылдап турар улус депутаттарынга дагзырын, ийиде, хамаатылар О. Луговскаяның, О. Воронинниң нүгүлдээшкинниг материалдарынга хамаарыштыр кеземче херээн Тыва АССР-ниң прокуратуразы РСФСР-ниң Кеземче кодексиниң 74 чүүлүн ёзугаар көдүрерин саналдаан мен.

Бо айтырыгларга хамаарыштыр даалганы сессия Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш эрге-чурум талазы-биле доктаамал комиссиязынга берген.

Айтырыг. «Центр Азии» солунга төлеп чок чамдык материалдарны парлап турар. Ону кандыг деп бодаар силер?

Харыы. Кызыл хоорай Совединиң органы «Центр Азии» («Азия төвү») солун республика найысылалының амыдыралын шоолуг чырытпайн, социал-политиктиг болгаш экономиктиг чугула айтырыгларны көдүрбейн, кижилерниң сагыш-сеткилинге дүвүрээзин үндүргү дег «солун чүүлдер» сүрүп турарын чүүлдүг деп канчап-даа санап болбас.

Айтырыг. Сессия бүдүүзүнде тыптып келген кандыг-бир депутаттар каттыжышкынының дугайында чугаа чоруп турар. Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

Харыы. «Деткимче» дээр депутаттар каттыжышкыны— боду адаттынган ээлчеглиг организация тыптып келгенин медеглээн. 1991 чылдың апрель 14-те ооң хуралынга 11 депутат, оон иштинде Тыва АССР-ниң 5, Кызыл хоорай Совединиң—4, Бии-Хем район Совединиң—2 улус депутаттары олурушкан. Ол каттыжышкынның бодунуң сорулгазы кылдыр салган айтырыглары хевириниң талазы-биле чүүлдүг ышкаш: «Демократчылылганың, чоннуң эрге-чагыргазының, санал-оналдарның хөй хевирлиинниң принциптерин боттандырар талазы-биле улус депутаттарының кужениишкиннерин каттыштырары» «Соңгукчулар-биле бүгү талалыг харылзааларны быжыглаары», «Күрүне эрге-чагыргазының органнарынга соңгукчуларның дүрүм ёзугаар эргелерин, эрге-ажыктарын камгалаары» (бар хоойлулар болгаш норма-чижектер аңаа чедиишпези ол бе?), а ол ышкаш «Политиктиг болгаш күрүне структураларын сайзырангайжыдары». «Кадр политиказын эде көөр талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни хүлээп алыры болгаш боттандырары». Бо айтырыглар—херек кырында Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң бодунуң эрге-хүлээлгелери-дир.

Мege демократтыг партияларның программаларындан хоозун шуугаашкынның дараазында лозуннарны чаа каттыжышкын бодунуу кылдыр база бижип алган: «Бир эвес хоойлу багай болза, ону хоойлу аргазы-биле өскертир херек», «Кижи эргелерин сагыыры» «Ядыы кижи хостуг болуп шыдавас» болгаш оон-даа өске.

Аңгы-аңгы деңнелдерде Советтерниң улус депутаттары кандыг хоойлуга үндезилээш ол каттыжышкынга кирип болуру база эки билдинмес, өске республикаларда улус депутаттары аңаа кежигүн болуп кирер дээни мырыңай элдептиг. Хуралдарны ай санында бирээден эвээш эвес катап эрттирерин шиңгыы планнап турар. Тускай фондуну, ол ышкаш парлалга органын тургузары көрдүнген, а аңаа акша-хөреңгини алыр черин айытпаан.

«Депутаттар каттыжышкынының» хуралынга 10 ажыг айтырыгларны, оон иштинде Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазын дүжүреринге хамаарыштыр Дээди Советтиң регламентизин өскертир дугайында, республиканың адының дугайында, Эвилел болгаш Федеративтиг керээлер, Тыва АССР-ниң хоойлулар төлевилелдериниң дугайында, Кызылдың № 5 соңгулда округунуң талазы-биле болгаш РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларынга белеткел дугайында база өске-даа айтырыгларны чугаалажып көрген.

«Демократтыг Россия» — «Демократтыг Тыва» блоктуң Кызылда салбыры тургустунган дугайында «Центр Азии» солунуң сөөлгү номерлериниң бирээзинге бижээн. Салбырның дең эргелиг даргаларынга Тыва АССР-ниң демги-ле улус депутаттары Генрих Эпп, Вячеслав Салчак (оң солунга Александр деп адаан) соңгуткан, оларның кайызы-даа — «Деткимче» каттыжышкынның даргалары, салбыр чөвүлелиниң составынга «Тываның ревсомолунуң Улуг хуралының даргазы мен» деп адаттынган Андрей Ашак-оол, Сергей Баир, Моңгуш Байыр-оол («Коммунистер демократия дээш»), Александр Феоктистов («Россияның хостуг демократтыг партиязы») кирген.

Парламент бөлүктүгештериниң нептерээнин, кымны-даа төлээлевээн эвээш санныг кижилерниң бичии бөлүү бодунуң туразы-биле кандыг-бир организацияларны тургузуп, оларның эрге-хүлээлгелеринге хамаарышпас айтырыгларны чугаалажып, хөй-ниитиниң санал-оналын будулдурар чорукту болдуруп болбас деп санаар мен.

Парламентиниң ындыг «оюнчук» бөлүктери алызында политиктиг кандыг-бир үзел-бодалдарны боттандырарынче утланганы амыдырал бадыткаан болгаш бо талазы-биле бүзүреп көрген бис.

Орус патриот, партия кежигүнү эвес Ида Чарнецкаяның чагаазындан (1991 чылдың май 18-те «Советская Россия» солунга парлаттынган) чамдык состерин чижек кылдыр айтыр бодай-дыр мен: «Демократтардан» чүгле алгы-кышкы, шуугаазындан, чылчырууушкундан өске ажыктыг чүү-даа чок. Олар чүгле хоозураашкынны болдуруп турар... Олар бурууну өскелерниң кырынче мергежилдиг чүүй каап, алгырып, мегелеп база кажарлап, митингилер, ажыл соксадыышкыннарын организастап, кижилерни тооредип билирлер. «Демократтарның» кылып билир чүвези чүгле ол-дур, ажылатыйны олар башкарып билбес болгаш экономиктиг айтырыгларны шиитпирлеп шыдаар шинээ чок».

Бистиң Тывада кижилер ол дугайын база билип эгелээн болгаш кым чогум чүнү кылып турарын эскерип турар апарган.

Ынчаарга Г. Я. Эппти барымдаа чок, харын СЭКП-ге хамаарыштыр өжээтен буруудадышкыны-биле холбаштыр Тыва АССР-ниң 43 депутаты эрткен сессияга политиктиг медеглел кылгаш, буруузун миннирин Эптен негээннер. СЭКП-ниң Италияның Сицилия ортулуунда «мафия» дээр өлүрүкчү чажыт организация-биле, Тываның ажылдакчыларын — мыйыстыг адыгуузун бола малдың баш саны-биле Эпп дөмейлээн. Бо-дунуң буруузун миннирииден Эпп ындыг арын-нүүр чогу-биле ойталааныы демдеглээр херек. Бо талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Мандат комиссиязы чогуур сайгарылганы кылыр ужурлуг деп санаар мен.

Мege демократтарның алыс сорулгаларын, оларның ёзулуг арнын, үрегдекчи хөделиишкиннериниң хоралыын сойгалап илередири — массалыг информация чепсектериниң эде тургустунуушкун херээнге эн-не үнелиг салыышкыны болур ийик.

ТАРЛАШКЫН ТУЛЧУУШКУНУ

70 Тывага улусчу революцияның чылы

1921 чылдың чазы. Совет Россияга орус улустуң болгаш ооң Чепсектиг Күштериниң маадырлыг демиселиниң түңнелинде иштикинниң болгаш даштыкының контрреволюстуг күштери чылча шаптырган, ооң девискээри Ыраккы Чөөн чүктен өскези долузу-биле хостаттынган үези. Ынчалза-даа Тывага байдал (1914 чылдан бээр Тыва Россия күрүнезиниң составынга турган болгай) дүвүрээзинниг болуп артпышаан турган. Дайын шөлүнге аптырган ак гвардейжилерниң чамдык кезии Барыын Моол девискээринге хөделип, барон Унгерниниң дөрт башкарылгазынга кирген. Ак генералдар Бакич, Казанцев олар Унгерниниң дужаалы-биле Тываның девискээринче шургуп киргеш, оортан Минусинск, Красноярск хоорайларже халдап, Совет Россияга удур чаа фронт ажыдарын оралдажы берген.

1921 чылдың апрель 22-де Моолдуң Улаагом хоорайга доктаап турган ак шериг кезээниң командири подполковник Чемагин Буян-Бадыргының адынга дараазында негелде-медээни чорудкан: «Силерниң кичээнгейиңерге болгаш чогуур удуртулга болдурарынга дыңнадырым болза: Урянхайда чурттап турар орус кижилер-биле немежип каттыжар отрядтың командиринге мени томуйлаан чүве. Урянхайга бүгү-ле шериг-административтиг херектерни эргелеп чорударда чүгле мээң-биле харылзажыр силер. Силерниң чүгле революция мурнундагы Россия-биле аргыжып чурттаар дээр күзелиңерни билгеш, силерниң болгаш бистиң ниити дайзынывысты (Совет Россияны ынча дээни ол—В. О) дүргени-не узуткаар төлээде бистиң шериивисти боо-чепсек-биле хандырып көрүңер...».

Мындыг чидылыг документилер архивтерде бар. Ол чүнү чугаалап турарыл? Кыдат отрядты болгаш колчакчыларны узуткаан соонда хөй санныг боо-чепсек араттарның, партизаннарның холунга кирбезин ак гвардейжилер билип турган. Ынчангаш ол чепсекти ноян-дужуметтерниң дузазы-биле хавырып алырын актар күзеп турганнар.

Бо сорулгазын чедип алыры-биле актар атаман Казанцевтиң ниити командылалы-биле Тываның мурнуу девискээринче халдап киргеннер.

Май айның баштайгы хүннеринде ак шериглер Эрзиниң девискээри Тарлашкын деп черге чедип келгеш, амгы Эрзин кирген улуг оруктуң чоогунга хем унунга майгыыннар тиккеш, доктааганнар. Аңаа турда, Казанцевтиң адынга хүн ноян Буян-Бадыргыдан чагаа келген, ол чагаада ак солааннарны ноян Хемчикче чалаан. Прапорщик Поползухинге командылаткан отрядын Тарлашкынга арттырып кааш, Казанцев боду кезек солдаттарын эдерткеш, О. Шынаа, Ү. Шынаа, Дус-Даг, Торгалыг, Хандагайты таварааш, май 21-де Чадаанага чедип келген, белеткеп каан өглерге ак шериг доктааган.

Кызыл партизаннарның командылал чери ак гвардейжилерниң Тываның девискээринге ол-бо черлерже шимчеп чорупп турганын Оюн Самбуу болгаш өске-даа араттарның медээзинден тодаргай билип ап турган. Тарлашкынга актарның чедип келгенин 1921 чылдың май 15-те О. Самбуу С. К. Кочетовка дыңнаткан. Партизаннарның болгаш кызыл шериглерниң каттышкан шериг чөвүлели актарның Тываже шургуп кирип келгенин чугаалажып көргеш, херекти соңгаарлатпайн, бар-ла күштерни мөөңнеп алгаш, актарны узуткаар дугайында шиитпирлээн.

С. К. Кочетовтуң саналы-биле партизан отрядының командылалының төлээлери тыва партизан бөлүктериниң удуртукчулары-биле сүмележип, Чадаанада чеде берген Казанцевтиң шериин узуткаар дугайында чугаалажыышкынны база кылган.

Таңды сээниң орус суурларының чурттакчылары ол үеде кижи-не часкы тарылганы калбартып, партизаннар база-ла ол ажылга хаара туттунган турган. С. Кочетов, И. Митряшкин, И. Саломатов, С. Коровин болгаш өскелер-даа актар Тарлашкында чедип келген деп медээ дыңнааш, партизаннар хову ажылын ара кагтааш, база-ла чыглып ужурга таварышкаңын сактып чугаалааннар. Шериг чөвүлелиниң шиитпирин ёзугаар С. К. Кочетовтуң партизаннары А. Лезебниковка командылаткан кызыл шериглер кезээ-биле каттыжып алгаш, май 18-те Тарлашкынга турган актарга удур чорупканнар. Каттышкан революстуг күштерниң орук айтыкчызы О. Самбуу болуп чораан. Шуурмакка чеде бергеш, С. К. Кочетовтуң партизаннары Шуурмактан иштээр хову кирбейн, одуртур эзимнеп чорупкаш, Кара-Хол таварааш, актарның артындан, тылындан халдаар, а А. Лезебниковтуң кызыл шериглери Самагалдай хүрээзин таварааш, ак шеригниң мурнуу талазындан халдаар деп шиитпирни хүлээп алган.

Партизаннар кадыр-берт, орук чок черлеп чораан, чогуур үезинде дайзынның лагериниң чоогунга чеде берген. Май 23-түң хүнүнде партизаннар кызыл шериглерни манавайн, актар-биле дайылдажып киргеннер. Кызыл шериглерниң чогуур шагында чеде бээр черинге келбээн чылдагааны болза, Самагалдай хүрээзинге хайгыылга олурган каш борбак ак шериглер-биле таварышкаш, А. Лезебников дайзынның кол күжү мында-дыр деп билгеш, хөй үени орта эрттирген болган.

Кадыг-дошкун, үш шак чартык хире ургулчулээн тулчуушкунның түңнелинде С. Кочетовтуң партизаннары Поползухинниң ак шериглерин узуткаан, чүгле эвээш актар боо-чепсээн, терге-шаңнаан, бир үгер-боозун бежиг октапкаш, дескен дижир. Прапорщик Поползухин боду туттурган. Актарның 175 кижизин олурткан, 240-ы балыглаткан, хөй-хөй боо-чепсек партизаннарның холунга кирген.

Партизаннар база улуг когаралга таварышкан—29 партизан балыгланган. С. К. Кочетов ийи удаа балыглангаш. Дүрген болгаш кадыг-дошкун сегирижип алышкынның үезинде рота командири В. Зуев, партизаннар В. Тупицын, З. Табаев, Л. Гурьянов, А. Чертов, Л. Лазарев, И. Бортников тулчуушкун шөлүнге амы-тынындан чарылган, а аар балыгланган И. Пахомов дедир чанып олура өлген.

Ол-ла майның 23-те тыва араттар Казанцевтиң бөлүүн база-ла узуткаан. Чадаанага болган бо бөлчешкүнүн дугайын «Урянхайның чагырыкчызы мен» деп адаттынган моол феодал Цурунту ванның 1921 чылдың июнь айда Буян-Бадыргы биле Чымба бээзинге чорудкан чагаазында тода чырыткан. Ак шериглерниң командылакчызы Казанцев бодунуң шериглери-биле Тарлашкын хемге турда, Хемчиктиң хүн ноянындан (Буян-Бадыргыдан) чагаа алган. Казанцевтиң Хемчикке кээрин ноян ол чагаада дилээн. Казанцевке ноян боо-чепсек, ок-чемзек белеткеп каан болгаш чеже хире херегил, ол хире шеригни бээрин аазаан. Удавааңда Казанцев отряды-биле кады май 21-ниң хүнүнде Хемчикке чедип келген. Нояннар Буян-Бадыргы, Чымба Казанцевке ужурашкаш, ланчылар болгаш ок-чемзек-биле чепсегленген 400 шеригни бээрин аазааннар. Ынчалза-даа чон боо-чепсек тудар хөөн чок-тур деп, Чымба бээзи медеглээн. Ооң соонда май 23-те дүптеки чем үезинде боо-чепсектиг 200 кижи Казанцевтиң өөн бүзээлээш, боолап эгелээн. Соолунде Казанцевтиң биске медеглээни болза: «Чүгле тын меңди үндүм, бүгү документилеримни, бижиктеримни, эт-севимни, ол ышкаш солдаттарга хеп кылып бээр дээш эккелгеним даалымба, суүйлумбу чүүллеримни каггаш, дезип келдим»— дээн. Нояннар Буян-Бадыргы, Чымба бээзи силерге дужаарывыс болза, бүгү артып калган эт-херекселди, ийи чүс орус ланчыны, 40 муң окту болгаш пулеметту Улаастайже, бисче ында артып калган Белдир-Хемчик-биле доп-дораан чорудуңар деп айыткан чагааны алган.

Ак гвардейжи дээрбечилерни чылча шаапкан чорук партизаннарның, кызыл шериглерниң, араттарның аддар хүнзүткелин база күчүзүн канчаар-даа аажок көдүрген болгаш ажылдың арат массаларны аңгы талазы-биле медерелиниң, политиктиг идепкейиниң бедииринге дузалаан. Казанцевтиң бөлүүн узуткаашбиле Тывага үш чыл уругулүлеп келген демисел тиңдеседип-биле доозулганы ол болган. Ынчангаш партизаннарның, кызыл шериглерниң база араттарның Тарлашкынга болгаш Чадаанага ак дээрбечилерни чылча шапкан тиилелгези Тываның девискээринге тайбың чорукту чедип алырының аргазын берген.

Владимир ОЧУР,
Төөгү эртемнериниң кандидады.

Телевидение ТВ

Понедельник

МАЙ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00. «Харылзаа». 9.20 Футбол тайылбыры. 9.50 «Данчик». 10.20 «Хөй үн—чаңгыс делегей». 10.25 Мультфильмнер. 10.50 «Хууларларның салгакчызы». Уран-чечен телефильм. 12.00 ТМА. 12.15 «Хууларларның салгакчызы» деп уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы. 13.20 Документалдыг фильм. 13.50 «Ыры-биле дедир келир мен» А. Днепров ырлаар. 14.25 «Одагдан хатка алыскаңнар...» деп фильмниң баштайгы көргүзүү. 14.50 «Саругасима ортулуктан сарбашкын». Мультфильм. 15.05 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен телефильм. 5-ки фильм — «Дөртен бир чыл». 1-ги сериязы. 16.15 Уругларга шак (француз дыл). 17.15 Рынок хоойлузун ёзугаар. 17.45 «Харылзаа». Экономика тайылбыры. 18.00 ТМА. 18.15 Славян бижиктиң болгаш культураның хүннеринге тураскааткан концерт. 21.00 «Үе». 21.45 «Рудольфио». Фильм-шииниң баштайгы көргүзүү. Автор — В. Распутин. 23.00 «Бистиң аалчывыс — Ж.-П. Жумез». 23.15 «Телескоп» 00.30—00.50 «Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 Ажыл-ишчиниң эртени. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Дааш чечек». Фильм-шии. 10.20 «Межозерье». Орус улустуң Соңгу чүгүнүң мыш тудуг архитектуразының дугайында. 10.50 «Адам Смиттиң акша ораны». 11.30 — 13.20 «Россияның ТВ программазы. 11.30 Телебиржа. 12.00 Россияның телетеатры. 12.55 Хөгжүм программазы. 13.15 — 13.30 Медээлер. 17.15 — 19.00 Россияның телепрограммазы. 17.45 Телемарафон «Афганистан — бистиң тураскаалывыс болгаш качыгдалывыс».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.15 «Тыва черде». Медээлер. Тайылбыр. Интервью. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Ажык чугаа». Чоннуң кадыкшылын камгалаар айтырыгларга хамаарыштыр Тыва АССР-ниң кадык камгалал министри Б. М. Чүгдүр болгаш министрниң оралакчылары харыылаар.

МОСКВАДАН

21.45 Волейбол. ССРЭ-ниң, Италияның шилиндек командалары ойнаар. 22.45 Медээлер. 23.00—00.35 «Губерния амыдыралындан чамдык чүүлдер» деп уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Дорту-биле». Чогаалчы болгаш режиссер Амарның амыдыралының база чогаадыкчы ажылының дугайында (Баку). 19.50 Коллаж. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Футбол тайылбыры. 21.00—21.45 «Үе»

КЫЗЫЛДАН

21.45 «Тыва ТВ» деп сайгарылга телекомпанияның программазы.

Вторник

МАЙ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Чугула репортаж». 9.20 В. Распутин—«Рудольфио». 10.35 «Теремок». 11.00 Уругларга шак (француз дыл). 12.00 ТМА. 12.15 «Туруш». 12.35—14.30 Л. Берман фортепианога ойнаар. 15.00 «Чугула репортаж». 15.15 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен телефильм. 5-ки фильм. «Дөртен бир чыл». 2-ги сериязы. 16.25 «Авто». 16.40 «Чемпионнар-биле кады». 16.55 «Албан-ажыл мындыг». Телефильм. 17.45 «Бичии уругларның хөгжүм клуву». 18.30 ТМА. 18.45 «Цхинвалиниң уруглары». 19.35 Н. Пейко. Хөгжүмнүң нарын аялгалары. 19.50 Мультфильм. 20.00 «Чогум чүү кижилерин». РСФСР-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга кандидаттар-биле таныштырылга. 21.00 «Үе». 21.45 «Солун чүүлдер шөлү». 22.40 «Театр болгаш ТВ». 00.10—00.30 «Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Трасса Алсиб» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 8.45 Бичии уругларга фильм. 9.50 «Степа—моряк». Мультфильм. 10.15 «Компьютер-биле чугаалажылга». 11.00 «Частың хүнү». 11.30—13.30 Россияның телепрограммазы. 13.30 Силерге—хоочуннар. 14.25 — 14.55 Ритмниг гимнастика.

* * *

17.00—19.00 Россияның телепрограммазы. 17.15 Уран-чечен публицистика программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.15 «Тывага улусчу революцияның 70 чылынга». Тарлашкын тулчуушкунунга тураскааткан байырлалдан репортаж. 18.40 Айтырыглар болгаш харыылар. 19.00 «Экии!» 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Теннис маргылдаазы. 21.00 «Үе». 21.45 —23.45 Россияның телепрограммазы. РСФСР-ниң улус депутаттарының IV Съездизинде.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 «С» бригада. «Хааглыг зонаже кирип моорлаар». 19.00 И.С. Бах. «Тараачын ыр аялгалары». 19.30—20.00 Ритмниг гимнастика.

Среда

МАЙ 29
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ажылгыр шапкынчы». 9.20 Хөгжүм программазы. 10.05 «Бичии уругларның хөгжүм клуву». 10.50 Уран-чечен кыска телефильмнер. 12.00 ТМА. 12.15—13.45 «Театр болгаш ТВ».

* * *

15.00 «Ажылгыр шапкынчы». 15.15 «Элезинниг ээн ховуда кедергей чараш чер». Уран-чечен телефильм. 16.20 Соңуургактар делегейи. «Домком». 16.40 Бичии уругларга шак (англи дыл өөредилгези). 17.40 ТМА. 17.55 «9-ку студия». 18.55 «Бистиң чаш назынывыстың булуттары». Телефильм. 19.55 «Ховуга боолаашкын». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 «Үе». 21.45 «Европага немешпир». 22.55 Футбол. ССРЭ-ниң болгаш Кипрниң шилиндек командалары ойнаар. 01.00 Теннис маргылдаазы. 01.15—03.10 Футбол.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Фламинго». Эртем-нептерелдиг фильм. 8.55 «Чаш назын дүшке кирер». Фильм-концерт. 9.05 Бичии уругларга фильм. 10.10 «Хоочун өнүүккен». Л. Лещенконуң концерти. 11.10 «Ак теве оглу». Мультфильм. 11.30 — 13.45 Россияның телепрограммазы. 13.30 Медээлер. 13.45—14.30 «Эвилен чорук».

* * *

16.45—19.00 Россияның телепрограммазы. 16.45 Съездиниң хүн демдеглели. 17.00 «Самагарт». Самараның аныяк шүлүкчүлери. 17.20 Хөгжүмчүлер — Чернобыльдың уруглары. 18.05 «Өскениң чурттунга аңнаашкын». Телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Уругларга фильм. 18.25 «Тыва черде». 18.55 «Ретро». Эрткен үе дугайында. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Интернационалчы найырал клувунда».

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.45—23.45 Россияның телепрограммазы. 00.45—01.05 «Мээң ыгыланырым». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 «Александр Солженицынның сөзү». 18.45 Парлалга олуду. 19.00 АКШ-тың далай чадаг шериниң президент оркестри ойнаар. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Коллаж». 20.35—21.00 «Хөгжүмнүң мөңгүн удазыннары».

Четверг

МАЙ 30
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 —«Эртен». 9.00 —ИХМ-ниң медээлери. 9.20 Футбол. Европа чемпионаты. ССРЭ-ниң болгаш Кипрниң шилиндек командалары. 2-ги оюн. 10.10 «Чемпионнар-биле кады». 10.25 «Салгынчыгаш». Мультфильм. 10.35 «Гайдарның партизан кокпазы-биле». Телефильм. 11.00 Уруглар шагы (англи дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15—13.55 Футбол. Европа чемпионнарының кубогу. Франция — Югославия. 15.15 «Иван». Уран-чечен телефильм. 16.25— «Соңуургактар оралы», «Бистиң өөнүктеривис динстер». 16.40 «Авам, ачам болгаш мен». 17.10 «Рококо». 17.30 «...16 хардан өру». 18.15 Бүгү-россияның «Россияның үннери» телеконкурстуң лауреады «Релит» триозунуң күүселдези. 18.30 ТМА. 18.45 «Фантазия». Телефильм. 19.05 Мультфильм. 19.30. Концерт. 20.00 «Кым кымыл»: РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарны таныштырып тур бис. 21.00 «Үе». 21.45 ИХМ-ниң медээлери. 22.00 «Эфирде хөгжүм». 00.00—01.50 «Пи». демдектиң адаа-биле». Чапсарда (00.45) -- «Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги сула шимчээшкин. 8.15 «Практикадан таварылга» деп документалдыг фильмниң баштайгы үндүрүлгези. 8.00 Н. Чепрага ырлаар. 9.05 Уругларга фильм. «Кырган мастерниң чагы». 3-кү сериязы. 10.10 Б. Туманянның кыржилгези-биле концерт. 10.50 «Айның артыы талазы». Мультфильм. 11.00 «Отрадада хүрээ». 11.30—13.30 —Россияның ТВ программазы.

* * *

11.30 «Совершенно секретно» солунуң ажылдакчылары. 13.00 Александр Солженицынга сөс. 13.30—14.05 «Лонго Май үр-ле чуртта». Бирги дамчыдылга.

* * *

16.30 Теннис. Францияның ажык чемпионады. 17.00 — 19.00 Россияның ТВ программазы. 17.00 Уран-чечен публицистиг программа.

КЫЗЫЛДАН

18.05 Уругларга фильм. 18.15 Туранның № 1 школазының өөреникчилери-биле ужуражыышкын. 18.45 «Далай деңнелинден 1600 метр бедикте». Кино-чурумал. 19.00 «Экии!». 19.45 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 Дыңнадыглар. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.30 Телефильм. «Хайгыылчының блокноду». 21.00 «Үе». 21.45 —23.45— Россияның ТВ программазы. 21.45 «Кандыг чурттап чор сен, Россия?». Документалдыг фильм. 23.00 «Дыңнадыглар. 23.15 Швед музыка. 23.45—00.50 —ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 Айтырыг демзээ. В. Познер. «Чугаа». 18.45 «Республика» чогаадыкчы каттыжышкынның күүселдези. 19.00 — 20.00 Музыкалыг телеабонемент.

Пятница

МАЙ 31-де
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Г. Тельман. 9.30 «Блокада хүннериниден үнген бис». Телефильм. 10.10 — «...16 хардан өру». 10.55 «Ховуда боо даажы». Уран-чечен телефильм. 12.00 ТМА. 12.15—13.55 Кинопанорама».

* * *

15.15 «Студенниада кыштаг». Уран-чечен телефильм. 16.25 «Соңуургактар делегейи». 16.40 Орус ырлар ансамблиниң концерти. 17.05 «Силерге, хоочуннар...» 18.30 ТМА. 18.45 Мультфильм. 18.55 С. Рахманинов. Симфониктиг фантазия. 19.10 «5 «Б» класста аазатпай». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «ВиД» көргүзүп тур». 00.00 «Меридиан». 00.20 — 01.20 Джаз портреттер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги сула шимчээшкин. 8.15 «Хадин» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.10 Уругларга фильм. «Кырган мастерниң чагыы». 4-кү сериязы. 10.15 Музыкалыг телеабонемент. 11.15. «Чаа тоол». Мультфильм. 11.30—13.30 — Россияның ТВ программазы. 11.30. Документалдыг фильм. 12.00. «ССРЭ даңгынназы — Америка даңгынназы» Конкурс. 13.30—14.05 «Лонго Май үр-ле чуртта». 2-ги дамчыдылга.

* * *

17.00—19.00. Россияның ТВ программазы. 17.00. Клуб. 17.30 Кино сылдыстары. Любовь Орлова. 18.15. Диалог Андрей Битов биле Резо Габриадзе.

КЫЗЫЛДАН

19.00. Медээлер. 19.20. «25 харлаар бис». Кызылдың телестудиязының 25 чыл оюнга. 19.50. Чарлалдар. реклама.

МОСКВАДАН.

20.00. Дыңнадыглар. 20.15. «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30. Теннис. Францияның ажык чемпионады. 21.00. «Үе». 21.45. Классиктиг хөгжүм концерти. 22.00—23.50. Россияның ТВ программазы. 22.00 Парлалга олуду. 22.15. Хөгжүмчүлер — Чернобыльдың чаштарынга. 2-ги кезээ. 23.00. Дыңнадыглар. 23.15 — 23.50. Нью-Йорк, университетиниң профессору Александр Янов-биле ужуражыышкын.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00. Дрезденде делгелге. 19.45—20.00 Спорт.

Суббота

ИЮНЬ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Эртен эрте. «Вера». Барымдаалыг фильм. 6.50 «Алдын дагаажыгаш дугайында тоол». «Корабльчигеш». Мультфильмнер. 7.30 Ритмниг гимнастика. 8.00 ТМА. 8.15 Эртенги хөглүг программа. 8.45 «Циркке шупту ынак». 9.30 Орус аяннар. Аас чогаал триозу. 9.45 Итали сюжеттер. 10.35 Эртенги сылдыстар. 11.35 Режиссёр Г. Натансонуң фильмнери. «База катап ынакшыл дугайында». 13.10 «Чер—бистиң ниити бажыңывыс». Телефотоконкурс. 13.15 Чогаалчы А. Прохановбиле ужуражыышкын. 14.30 Айның чок шимчээшкин. 15.00 Медээлер. 15.15 «Майя деп ары» 1-ги сериязы. (Германия, Австрия). Хөй сериялыг мультфильм. 15.50 «Делегей панорамазы». 16.35 ХТК-91. 18.35 С. Прокофьевтиң «Золушка» деп балединден сюита. 19.15 «Кым кымыл» РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарны таныштырып тур бис. 20.15 Шүлүк чогаалының минуталары. 20.20 Бичии концерт. 20.30 Кожамыктар баймалалы. 21.00 «Үе». 21.45 «Меңгеде ашаа». Уран-чечен телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 00.20 — 02.25 Дүн ортузунда.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.45 Эртенги гимнастика. 8.00 «Дириг амытаннар делегейинде». 9.30 Волейбол. Делегей лигазынга бирги чер дээш. ССРЭ биле Японияның шилиндек командалары. 10.30 — 12.30 Россияның ТВ программазы. 12.30 «Киносерпантин». 1-ги кезээ. 14.30 «Демнежилге» видеоканал. Уруглар камгалалының хүнүнге. 15.30 Россияның ТВ программазы. 17.30 «Киносерпантин» 2-ги кезээ. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Кадыкшыл». 21.00 «Үе». 21.45—23.45 Россияның ТВ программазы. 23.45 «Киносерпантин», 3-кү кезээ. 00.15 Теннис. Францияның ажык чемпионады. 00.45 — 02.10 «Сени көөр хөңнүм чок». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
КЫЗЫЛДАН

12.00 — 17.00 «Тыва ТВ» деп саарылгалыг телекомпанияның программазы.

Воскресенье

ИЮНЬ 2
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Дан бажында. «Салгаашкын» Телефильм. 7.00 «Эртенги сылдыс». 8.00 Медээлер. 8.15 «С формула». Спортчу өг бүлелерниң телеконкурзу. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эртеден». 10.00 «Ала-куртка бараан болган». 11.00 «Эртенги хөглүг программа». 11.30 «Дириг амытаннар делегейинде». 13.00 Кадээге шак. 14.00 Хөгжүмнүг киоск. 14.30 «ВЕДИ». 15.00 Медээлер. 16.15 «Москваның кайгамчыктары» оркестрниң концерти. 15.35 Рок-кичээл. 16.35 Улуг-хүн концерти. 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 19.00 «Диссонанс». Мультфильм. 19.50 «Бичии холдаашкыннер». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Үе». 21.45 «Туруш». Грем Грин-биле ужуражыышкын». 22.50 «Эстраданың тергиинneри — хоккейниң тергиинnеринге». 01.25 — 01.45 Хронограф.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Сула шимчээшкинче чыскаалыңар! 8.15 «Өг бүле». Телепрограмма. 9.15 «Европаның культура төптери». Эртем-нептерелдиг фильм (Италия). 9-кү фильм — «Милан». 10.30 Арена. 11.15 — 13.30 Россияның ТВ программазы. Теннис. Францияның ажык чемпионады. 14.00 Режиссёр Ю. Леденин фильмнери. «Долгандыр тундра», «Ийи эдайы» болгаш өске-даа. 17.10. Пляж волейболунга бүгү эвилел маргылдаазы. 15.40 «Эспаньола» ансамбль ойнаар. 17.00 — 19.00 Россияның ТВ программазы. 19.00 Авторлар телевидениези. 21.00 «Үе». 21.45 Улуг кижилерге мультфильмнер. 22.00—23.25 Россияның ТВ программазы. 23.15—00.15 «Луш». Барымдаалыг фильм.

Кысказы-биле

ЭКИБАСТУЗЧЕ ЧОРУПКАН

Элээди оолдар аразынга хостуг хүрешке 1991 чылда ССРЭ чемпиону тыва спортчу Чечен-оол Монгуш бодунуң тренери Чадамба Ооржак-биле Экибастуз (Казахстан) хоорайже чорупкан.

Аңаа хостуг хүрешке чурттар аразының спортчуларының шилилде маргылдаазы эртер. Бо маргылдаага ССРЭ чемпионадынга дензи бүрүзүнге бирээден алды дугаар чер ээлээн совет мөгелерден аңгыда дашттыкыдан чалаткан шилиндек мөгелер киржир. Маргылдаа май айның 30-ден июнь 2-ге чедир уламчылаар.

Экибастуз хоорайга болуп эртер бо маргылдааның түңнелинде Европаның бирги чери дээш аныяктар аразынга Турцияга болур маргылдаага киржир мөгелерниң составын тургузар. Ол маргылдаа дыка шыңгыы. Чүге дизе аңаа дензи бүрүзүнге бир чурттан чаңгыс мөге хүрежир. Моон алгаш көөрге, ам болур шилилде маргылдаага тиилелге чидиг байдалга эртер дээрзи билдингир.

(Бистиң корр).

СИБИРЬГЕ ЧЕМПИОННААН

Бокса Сибирь зоназының бирги чери дээш элээди оолдар аразынга ажык маргылдаа Омск хоорайга болуп эртген. Аңаа тос областарның болгаш крайларның база автономнуг областарның спортчулары киришкен. Тывадан ол маргылдаага 7 кижи киришкен.

Ыраккы Күнгүртүг школазының тоску клазының өөреникчизи Саян Бегзи 50 килограмм чедир дензилиг боксерларның аразынга шылгараан, элээди оолдар аразынга Сибирь зоназының чемпиону аттыг чаалар алган. Кемерово, Иркутск, Томск болгаш Тюмень чурттуг удурланыкчыларын ол арыг тиилээн. А түңнел оюнда ол спорт мастериниге кандидат Ринат Юдаевти сан-биле ажып каан. Самагалдайдан Монгул-оол Бадарчы биле Кызылдан Владимир Чадамба олар дензилеринге түс-тузунда үшкү черни ээлээр аргалыг болган.

Тываның шилиндек командазы Алтай крайның, Томск болгаш Новосибирск областарның төлээлерин мурнап алгыы черни ээлээн.

Маңаа Күнгүртүгда ажылдап турар аныяк тренер Радомир Даваазының болгаш өске-даа спорт ажылдакчыларының кызымак ажылдап турарын айтыр бодаан мен.

Удзвас школачыларның бирги чери дээш Россия Федерациязының маргылдаазы болур. Аңаа С. Бегзи киржиринге белеткенип турар.

Илья ШИВИТ-ХУУРАК.

Янзы-бүрү одуруглар

Чилчиң үстүп халаажыраан
Чыргал маңаан уппа өгбе
Ширтек-дөжээн олбук бодап,
Шимээн-не чок ылым барган.
Сөөскен даңза шыйылаажы
Сөглеп четпээн далаш сеткил —
Одун көзээн кошкүнүүүн
Оңдаан чүрээн кожудупкен.
Суугуда дыштыраан кас,
Сүгүр чаштың силирээжи,
Дииминиришкин чыжыраажы —
Дүвүрээзин эштаан ышкаш.
Дерде чыла сырбаш кынган
Делем чүрек шимирт диген.
Мочүде тудуш сүнезинден
Мөгүдээзиниг чиигеш кынган.

* * *

Бүстүп дүшкен хүрээ орну...
Буурзан шажын сомазы бе?
Буруу кылган калчаа кижи
Үүлгедии бе?
Хүлер шуткул болу берген
Хүнүт Богда өврүнде
Хүлүмзүрүг сиилбиттиимээн
ужуру чүл?

* * *

Эртенги дан, кылан шалын —
Эртежиниң эртинези
Эткир уганн кыпсыкчызы.

* * *

Хелегениң эскет чокка
дүжери дег,
Хөме келгеи өлүм хүнүн
ожаавас бис.

* * *

Кызыгаар чок чарлыышкынны
ооттавас мен.
Кыйыывыстан чорумал боон
каржып эртсин.

Раиса ТАМБА-СЮРЮН.

РЕПОРТЕРЛАР БӨЛҮҮ
ТЕЛ. 3-34-39

Эрзинде Бай-Даг суурнуң чоогунга, Тарлашкынга болган тулчуушкунунуң 70 чыл оюнга тураскааткан байырлалдың үезинде концерт көргүзүглер, оюн-тоглаа, спортчу маргылдаалар арбын болган.

БАЙЫРЛАЛДА ОЮН-ТОГЛАА

Районнуң бот-тывынгыр уран чүүл коллективтериниң кежигүннери ол эртен шимеп каан стадионга чедип келгеш, боттарының түс-түсте күүседир номерлерин белеткеп эгелей бергеннер. Он бир шак үезинде чон олуттарны доллур ээлептер орта, көдээ артистерниң концерти эгелээн. Аңаа Нарын, Эрзин суурларның, Бай-Дагның болгаш өске-даа черлериң төлээлери боттарының уран талантызын чыылган чонга бараалгаткан. Төрээн чурт, хамааты дайыны, күш-ажыл, ынакшыл дугайында ырлар, шүлүктер, янзы-бүрү танцылар, сыгыт-хөөмей көрүкчүлерге улуг таалалды болдурган.

Байырлалдың эң солун чүүлдериниң бирээзи — аът чарыжы эртежик эгелей берген. Мунукчулар сооткан аъттарны эртенги серинн турда-ла, Тестиң ол чарыында Ямаалык ховузунче айдарган. Тыртар чери — Бай-Хөл чаны. Ынчаар шилээн. Чүге дизе моон мурнунда чылдарда аъттарны Хайыракан дааның баарындан Бай-Даг суурга чедир салыр турган. Ам ол черлерде орук тудуу чоруп турар болгаш маршрут кылдынмаан.

Ямаалык—Бай-Хөл аразының хемчээли барык 25 километр. Чүгүрүк аъттарның чарыжынга «Чаа орук» совхозтуң мурнакчы чылгычызы Сергей Ынаалайның хүрең-шилги аъды эртпен.

— Боду чылгычы болгаш эки аътты эндевес, өөредип алыр эр ыйнаан бо,— деп, аңаа турганнар аразында чугаалажып турдулар.

Оларның ол чугаазы чөп боор. Чылгычы кижи аъттың кандыг бүдүштүгүн эндевес болур ужурлуг. А чылгычы С. Ынаалай боду республиканың шырак дээн мөгелериниң аразынга чаңгыс эвес удаа «тудуп чораан» белен эвес эрлерниң бирээзи дээрзин демдеглээри артык эвес. Боду бо удаада шаңналга үш харлыг аътты, алдын медальды чаалап алган. Ооң аъдын Эдик Эрендей мунган.

Тес-Хемде «Чодураа» совхозтуң малчыны Байыр-оол Данзырының аъды ийи дугаарында келген. Ооң шаңналы—100 рубль. «Кызыгаар» совхозтуң малчыны Василий Баянның аъды үш дугаарында келген.

Тыва хүрешке республиканың он бир районнарындан 128 мөге киришкен. Хүрештиң үшкү долгандырыы төнген соонда он алды мөгениң аразынга Моолдуң Убса-Нурдаа болгаш Завхан аймактарындан келген ийи мөге база арткан. Дөрткү салыгда Завхан аймактың мөгези Аюрзананы Ак-Эрик суурдан Сүктер Шимет амалап алгаш, үр болбаанда октаан. Убса-Нурнуң төлээзи Эрдэнэни Эрзинден Василий Чазыр база-ла түс чалап алгаш октаан. Ынчангаш Моолдуң бо «Арзылан» мөгелери бо удаада чер албаан.

Түңнел салыгга Сүт-Хөлден келген ады шоолуг билдиниес аныяк мөге Мерген Ондар биле Сүктер Шимет хүрешкен. Маңаа Ак-Эриктиң дуржулгалыг мөгези октаатл, шүүлген. Бай-Даг суурдан чээрби харлыг Александр Биликти биле Кызылдан келген хоочун мөге Александр Чоллак олар үш-күдөрткү черлерни үлешкеннер. Сески черге чедир хүрешкен мөгелерни шаңнаан. Бо хүрешке Таңдыдан келген орус мөгениң болгаш кызыгаарда албан эрттирип турар солдаттарның база хүрешкени көөрүкчүлерге солун болган.

Элээди 32 мөгениң хүрежи база болду. Аңаа Белек Чопуй (Бай-Даг) шүүлген. Эрзинден Белек Өлзей үжүүрлежип калды. Олар республикага шаанда сурагжып турган мөге Василий Сагдының чээнери-дир. Ынчангаш ол хоочунуң шөлче болганчок-ла үне халып кээп турарында кижи кайгаар чүве чок боор.

Тарлашкын тулчуушкунунуң болган черинден Бай-Даг суурга чедир хемчээлге кроссту эрттирген. Аңаа Бай-Тайганың спортчузу Суун-оол Монгуш мурнаан.

Байырлал хүнүнде чонга дүлген эътти, суксунну, өске-даа аып-чемни районнуң болгаш «Чаа орук» совхозтуң курлавырындан саткан.

Байырлалды демниг организастажып, корум-чурумну тударынга Эрзин райкүүскомунуң, ИХК-ның ажылдакчылары идепкейлиг чорууи көргүскен.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: байырлал үезинде.

Авторнуң фотолары.

ЧАЛЫЫ ҮЕМ САГЫНДЫРАР

Чергелешкен даглар бүргээн
Черим-чуртум болуп чораан
Шаандагы эргн Чаа-Хөл
Чалыы үем сагындырар.
Сарыг-шокар олбук ышкаш,
Чараш, делгем шыктарынга
Чаңгыс класстар өөрүм-биле
Чаржып маңнап, ойнап өстүм.
Шаг-шаа-биле олчаан турбас,
Чээрбиниң өскерлир дээр.
Чаа-Хөлдүн девискээри
Чаа далай дүвү кирген.
Шылураашкан чалгыглары
Шуужупкаш, эрикке кээп,
«Чүвү дилеп чор сен?»
дээнзиг
Чүгүргүлээш, ыңай болду.
Шак-ла ынчаа караам уунга
Шагда эрткеп чылдарымның
Ора-сома дүрзүлери,
Ол-ла хевээр коступ келди.
Дүлиг берген бодалымдан
Дужүмде дег, адырылгаш,
Чалгыгларга алааргааштын
Шала мунгак, орувуттум.

Сарра КУУЛАР.

КӨДЭЭ ДЕП ЧҮЛ?

Көдээ деп чүл? Хөглүг суурлар,
Хөлегелиг арга-арыг,
Арыг агаар, саглап чечек
Алаак, шынаа, бедик даг-дыр.
Көдээ деп чүл? Арыг көк дээр,
Хөлдер, хемнер, хөөлбектер-дир.
Шейлүп чоктаан калбак шөлдер.
Шөлээн оъттаан өшкү, хой-дур.
Көдээ деп чүл? Ишчи чон-дур.
Хөөмей үннүг тараажылар,
Ак сүт саглан саанчылар
Ажыл кылган кижилер-дир.

Сарыг-оол ХЕРТЕК.

«ТЕЛЕМАРАФОН»: ТҮҢНЕЛДЕР

Тыва АССР-ниң Спорткүркому «Телемарафон-91» деп күш-культуржу байырлалды Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга эрткен воскресеньеде организастаан. Ооң кол сорулгазы—республикага күш-культураны болгаш спортту хөгжүдүп, сайзырадыр тускай фондуну тургузары.

Ук фондуну тургузуп, аңаа кирип алган акша-хөреңгини спорттуң болгаш күш-культураның баазазын экижидеринге, ону пропагандалаарынга, чаа-чаа солун маргылдааларны организастап эрттирерииге, талантылыг аныяк спортчуларны өөредип, оларны Россия, Эвилел база делегей чергелиг маргылдааларже хөйү-биле кирииштирринче, күш-культуржу коллективтерге практиктиг дузаны чедирериге, спорт талазы-биле тускай эртемниг специалистерни белеткээринге, спортчу маргылдааларны эрттирериниң шынарын бедидеринге база өске-даа хемчеглерге чарыгдаар.

Тыва АССР-ниң Спорткүркому «Марафон-91»-ниң эрттирер мурнунда республиканың бүгү совхозтарының болгаш колхозтарының, бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң удуртукчуларынга чалалга-бижиктерни чоруткулаан.

Бистиң чалалга-кыйгырывыска бир дугаарында харыылап, акша-хөреңгизин агар санче шилчиткен организацияларга, хамаатыларга улуг-биле четтиргенивисти илередтивис. Оларга Кызылдың бир дугаар ортумак профессионал-техниктиг училищези (директору О. Доржу), «Тыватур» ассоциация (президентизи О. Петров), уран чүүл училищези (директору В. Нагорный), садыг училищези (директору Г. Молодцова), чогаалчы О. Суваклит болгаш оон-даа өскелер.

Воскресеньеде эрткен телемарафонга Тываның сураглыг спортчулары, тренерлер, спорттуң хоочуннары, күш-культураның болгаш уран чүүлдүң ажылдакчылары, бүдүрүлге база албан черлериниң удуртукчулары, хамаатылар хөйү-биле киришкен.

Тывага күш-культураны болгаш спортту сайзырадыр сорулгалыг эрткен бо телемарафонга № 1 профтехучилище 3 мун рубльди салган. Хүлер-оол Аскировтуң удурткан «Экспресс» кооператив 1 мун, «Трудовые резервы» спорт ниитилели 1500, сарыг шажынның Тывада ниитилели база 1500, Культура министерствозу 300 рубльди түс-тузунда шилчиткеннер.

«Совет Тыва», «Сүт-Хөл» болгаш «Шамбалыг» совхозтар база эвээш эвес дузаламчыны көргүскен. Спортчу деритлер каттыжыышкыны 500 рубльди киирген.

Бо марафонга чүгле кызылчылар эвес, а районнарда спорттуң хоочуннары, бичии чаштардан бээр киришкен. Тыва АССР-ниң улус депутаттары Владимир Сүге-Маадыр, Сүт-Хөлден Мөңге Кара-Сал, РСФСР-ниң КП-ниң Кызыл хоорүкомунуң бирги секретары В. Г. Вальков олар база материалдыг эвээш эвес дузаламчыны киргеннер.

Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазы С. Ы. Ооржак 200 рубльди, уран чүүл училищезиниң башкызы Оюн-оол Сат 250 рубльди салганнар. РСФСР-ниң алдарлыг тренерлери Евгений Тулатинков биле Валерий Оюн олар түс-түзүнда 200, 100 рубльди спорттуң сайзыраары дээш салганнар. Александр Доржу, Иван Хураган олар түс-түзүнда 150-150 акшаны фондуже киргеннер.

Бо марафонга Сүт-Хөлден хоочун спортчу Кызыл-оол Монгуштуң өг-бүлези идепкейлиг киржип, акшаны салбышаан, өг-бүлезиниң тургусканы концертин көрүкчүлерге бараалгаткан. Ол-ла черден келген хоочун мөге Сыын-оол Күжүгет база бодунуң үлүүн салган.

Ол хүн болган кросс маргылдаазының болгаш хүрештиң тиилекчилери шаңналга алган акшаларын база фондуже киирген.

Ниитизи-биле телемарафон үезинде ук фондуже 21 муң ажыг акша кирген. Бо хүннерде ону шилчидери-биле аазаан организациялар база бар. Ынчаарга Сүт-Хөлге удавас улуг маргылдаа болур. Аңаа Кызыл-оол Монгуш шүүлген мөгеге бодунуң аъдын шаңнал кылдыр салыр болган.

Күш-культураны болгаш спортту сайзырадырының фондузун тургузары-биле марафонга киришкен албан черлеринге, совхозтарга база хамаатыларга улуу-биле четтирдивис.

Лазо СЕДИП.
Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

«Хемчиктиң сылдызы» солуннуң шаңналы дээш

1991 чылдың июнь 15-те районнар аразының «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң шаңналы дээш 128 мөгениң тыва хүрешке маргылдаазы болурун чарлап тур. Хүреш Барыын-Хемчик районнуң төвү Кызыл-Мажалык суурга 13.00 шакта эгелээр. Шүүлген мөгениң аът-биле, үжүүрлешкениң — арт болгаш акша-биле шаңнаар. Хүрешке киржиринче бүгү районнардан мөгелерни чалап тур бис. Моолдан 6 мөгени база чалаан.

«ХЕМЧИКТИҢ СЫЛДЫЗЫ» солуннуң редакциязы.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу, Чогаалчылар эвилели, Театр ажылдакчыларының эвилели, В. Ш. Кок-оол аттыг хөгжүм-шии театры хөй кожегелиг шиилерниң хааглыг республика конкурузун чарлап тур.

Конкурстуң негелделери:

— жанрлары кызыгаар чок (трагедия, драма, комедия, хөгжүмнүг комедия, оперетталарга либретто):

— тема шиилгези хостуг (төөгү, амгы үениң, эде тургустунуушкун, чаа утаап-бодаашкын дугайында дээш оон-даа өске).

Тиилекчилерге дараазында шаңналдарны тывсыр:

— теманы уран-чечен көргүскениң дээш —500-500 рубльдиң ийи шаңнал:

— маадырларның овур хевирин долузу-биле көргүскени дээш—400-400 рубльдиң ийи шаңнал:

— мактал шаңналдар — 200-200 рубльдиң үш шаңнал.

Конкурска шиилерни бижик кагар машинага ийи хооларга парлаап, авторнуң атсывын айытпаан кылдыр 1991 чылдың сентябрь 30-ге чедир дараазында адреске хүлээдир. 667000, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 33, Тыва АССР-ниң Театр ажылдакчыларының эвилели «Конкурска». Телефоннар: 2-10-59, 3-41-36, 2-11-91.

Аныяктарның делегей туризминиң «Спутник» бюрозу

1991 чылдың июнь 22-ден июль 7-ге чедир Дунай круизинче Чехословакия, Венгрия, Австрия, Югославия — бо чурттарны таварты солун аян-чорукче чалап тур.

Айтырыг тургузар чери: Кызыл хоорай, Политиктиг чырыдыышкын бажыңы, № 16 кабинет.

«АЛ» сериялыг 176383 дугаарлыг херечилелди Кызылдың автошколазы 1982 чылдың июнь 4-те Март-оол Бичиневич Салчакка тывыскан турган. Ол херечилел читкениң барымдаалааш, ону күш чок болган деп санаар.

телевидение

МАЙ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Даң бажында. 7.00 Мультфильм. 7.30 Ритмниг гимнастика. 8.00 ТМА. 8.15 «Библия черде». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 8.50 Эртенги хөглүг программа. 9.20 Бистиң садывыс. 9.50 «Эртенги сылдыс». 10.50 «Бурда молец» көргүзүв тур...» 11.20 Славян бижиктиң болгаш культураның байырлалының ажыдыышкыны. 13.30 «Оңур-хевир». 14.30 П. И. Чайковский. «Удуп чыдар чараш кыс» деп балеттен концерт-сюита. 15.00 ТМА. 15.15 «Марафон-15». 16.00 Тоолдар болгаш ужуралдар. 18.00 «Делегей программазы. 18.45 «Бузурелдиг салгал». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүүнүң 1-ги болгаш 2-ги серияларлы. 21.00 «Үе». 21.45 Өг-бүле телевикторинازы. 22.45 «Ынак эвес болзумза, дыңнава...» 23.45—00.45 А. Серовтуң чаа пластинказын музыкаже шилчидери.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 8.45 Орус чугаа. 9.15 Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 6-гы фильм. 10.30 Кузнецовтуң шпилькаторлары. 11.15 Мультфильм. 11.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.15 «Медээлер». 13.30 «ТВ ТУ дугайында». 14.30 «Дем каттыжылгаг» видеоканал. 15.30 — 17.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 15.30 Съездиниң хүн демдеглели. 15.45 «ССРЭ миссизи — Америка миссизи». 17.15 Уруглар сады. 17.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 19.00 Волейбол. Делегей лигазының бирги чери дээш. 20.00 «Медээлер». 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаптар!». 20.30 П. И. Чайковский. Романстар. 21.00 «Үе». 21.45 — 23.45 Россия ТВ-зиниң программазы. Чапсарда (23.00)—«Медээлер». 23.45 — 01.15 «Солун практиказындан таварылга». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
КЫЗЫЛДАН

12.00—17.00 «Тыва-ТВ».

КИНО

МАЙ 25-те

«НАЙЫРАЛ»: «Унесённые ветром» (АКШ, 3 сериялыг) 9.40, 13.50, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Маугли» 9.00, 12.20, «Новые приключения Кота в сапогах» 10.30, 14.00, «Переключая каналы» (АКШ) 15.50, 18.00, 20.10 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сон девственницы» 15.40, «Разящие богомолы» 13.50, 17.30, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Я свершу правосудие» (2 сериялыг) 13.30, 16.20, 19.10 шактарда.

МАЙ 26-да

«НАЙЫРАЛ»: «Унесённые ветром» (АКШ, 3 сериялыг) 9.40, 13.50, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Маугли» 9.00, 12.20, «Новые приключения Кота в сапогах» 10.30, 14.00, «Переключая каналы» (АКШ) 15.50, 18.00, 20.10 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Тайна золотого брегета» 12.00, «Сон девственницы» 17.30, «Разящие богомолы» 13.50, 15.40, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Пропал друг» 10.00, «Я свершу правосудие» (2 сериялыг) 11.20, 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к/б: «Приключения Пифа» 13.00, «109-й идет без остановок» 15.00, 17.00 шактарда.

МАЙ 27-де

«НАЙЫРАЛ»: «Смерть Пеликана» (Германия) 10.10, 12.10, «Унесённые ветром» (АКШ, 3 сериялыг) 14.10, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Осторожно, Василёк!» 9.00, 12.30, «Мио, мой Мио» 10.30, 14.00, «Захочу, полюблю» 16.00, 18.00, 20.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Разящие богомолы» 13.50, 15.40, 17.30, 19.20 (узаткан) шактарда.

Берт-Даг көдээ Совети, Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң дирекциязы, парткому, профкому совхозтуң үнелелекчилериниң бирээзи, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, Маадыр-ие, күш-ажылдың хоочуну

Саара Чалдыраевна
МОНГАЛБИИНИҢ

мөчээнин дыңнатпышаан, оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге хамы кажыыдалды илергейлеп тур.

Партия Кызыл хоорkому, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының республика чөвүлели, «Тыва автотранс» каттыжыышкыны 1941 чылдан бээр СЭКП кежигүну, күш-ажылдың хоочуну, Тываның баштайгы херээжен чолаачыларының бирээзи

Ондар Кененовна
ЧАНГААНЫҢ

үр болгаш аар аарааш мөчээнин дыңнатпышаан, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге хамы кажыыдалын илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор —3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи организастыг болгаш идеология — 3-36-82 3-36-25 ◆ советтер ажылының 3-34-08, 3-11-22 ◆ кластуу — 3-34-19, 3-28-73 ◆ көдээ ажыл-агый — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: 3-37-11: социал айтырыглар — 3-34-57: репортерлар бөлүү — 3-34-39 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: ◆ отчуга — 3-34-93: ◆ корректорлар—3-34-19: ◆ үндүрүкчүлер— 2-27-41: ◆ солун келбейн баргаңда — 2-32-75: ◆ бухгалтерия — 3-43-41

Солун вторник среда четверг пятница суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын.

Тираж 27815 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер зер. полиграфия болгаш ном садыының херектерииниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 93.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжынар!

ШЫН

1925 чылда үнсезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязынын Тыва рескомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл май 29 среда

№ 94 (14594)

(Чагыдар өртээ 8 коп.) Садар өртээ 10 коп.

М. С. ГОРБАЧЕВ Дж. БУШ-БИЛЕ ЧУГААЛАШКАН

Май 27-де орай кежээ ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев АКШ-тың президентизи Дж. Буш-биле телефон дамчыштыр чугаалашкан.

Боттуг болгаш чөптүг байдалга эрткен беседага чепсектиг күштерни кызырарының, ийи чурттуң аразынга экономиктиг харылзааларны калбартырының болгаш дээди деңнелге ужуражылганың дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

Чорудуп турар ажылдарның чогумчалыг боол турарын база ол ажылды чедиишкиниг доозарынга бүзүреп турарын ийи чурттуң удуртукчулары илереткен.

(СЭТА).

Дувүренчиг медээ

ХОМУДАЛ ЧӨПТҮГ БЕ?

Май 27-де Кызыл хоорайның автобус доктаар черлеринге кижи бажы кызырт турган. Хамык ужур автобустарнын келирин пассажирлерниң үр манааны. Чаңгыс-ла маршрутка ындыг болган бе дээрге, өске маршруттарга база-ла ындыг болган. Чамдык кижилер ажылындан, чамдыктары дүштекн чемиинден озалдаан. Ынчангаш пассажирлерниң хомудалы улуг болган.

Хоорайның чонун болгаш оон-моон келген аалчыларын мынчаар дүвүредип турар айтырыгның ужурун тып, пассажирлерге чүвениң шынын чедирер дээш харылзашпаан-на черливис чок болган. «Восток» доктаамалында диспетчерже 2-66-44 дугаарлыг телефонче долгаарывыска, «Силерге чүү херегил? Силерниң айтырыыңарга харылап турар чайым чогул» дээш, телефон данзазын октаптар болду. 2-62-56 дугаарлыг телефон тып алгаш, ынаар долгаарывыска база-ла хаайынга каккады. «Даргаларывыс каттыжышкында олуруп турар. Ынаар долганар. Оон билип алынар. Биске чүү хамааан» дээш телефон данзазын база октапкан.

Кайнаар-даа долгап чадап кааш, огулуг харыы тып чадааш, хоорайның пассажир транспортунуң коммерция-ажыглал албанының телефонун тып алдывыс. Олар биске харын мындыг харыыны берген:

— Бистиң албаныывыс Кызылдың пассажир АТБ-зы-биле керээлиг ажылдап турар. Ол керээни ёзугаар АТБ биске хүнүң-не 37 автобус бээр ужурлуг. Херек кырында 21-23 автобус берип каар-дыр. Ол чедишпес. Май 27-ниң хүнүнде 14 автобусту чедир бербейн барды. Автобустарывыс септелгеде турар, чолаачыларывыс айда кылыр ажылын кылып каапкан. Ажыл шагын арттыр ажылдаан дээш чолаачыларга төлеп бээр акшавыс чок деп чылдагаан кагар боор-дур. Манаа чижек кылдыр чамдык маршруттарга май 27-де каш автобус ажылдап турганын айтып каавы. Эң хөй пассажирлер аргыжып турар 15 дугаар маршрутту ап көрээл. Бо маршрутка 5 автобус ажылдаар турган, а май 27-де херек кырында чаңгыс-ла автобус ажылдап хүнзээн. Өске маршруттарга ажылдаар автобустарны база-ла пассажир АТБ-зи чедир бербээн.

Бо үстүнде каш чижектен алгаш көөрге, пассажирлерниң хомудалы чөптүг боор турар-дыр. Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совети бо айтырыгны чүге кулааның дашты-биле эрттирип, билбээчеңнеп олурарыл?

Маңай-оол ОЮН.
«Шынның» корр.

Хүннүң айтырыы

РСФСР-ниң Президент соңгулдалары

РСФСР-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизинге РСФСР-ниң Президентизиниң дугайында» Хоойлуну хүлээп алган. Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының даргазы В. И. Казаков Съездиге дыңнадыг кылгаш, «РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 8 чүүлүнге дүүштүр Россия Федерациязының Президентизинге кандидат кылдыр В. В. Бакатин, Б. Н. Ельцин, В. В. Жириновский, А. М. Макашов, Н. И. Рыжков, А. М. Тулеев бүрүткеткенин чугаалаан. Ол дыңнадыгны Съезд хүлээп алган. Бо хүннерде РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттар соңгукчулар-биле ужуражылгаларны эрттирип турарлар.

Бистиң республиканың ажылчыннары, тараачыннары, интеллигенциязы РСФСР-ниң Президентизин соңгуурунуң айтырыын эң-не хандыр бодап көөр, кончуг харысалгалыг айтырыг деп билип, санап турар. Чүге дээрге Россия Федерациязының кижилериниң салым-чолу, амыдыралы, республиканың моон соңгаар сайзыралы, чаартылгалары кандыг политиктиг баштыңчыны Президентиге соңгуп алырындан улуу-биле хамааржыр болгай. Ындыг болганда соңгукчу бүрүзү шилилгени кончуг бодамчалыг кылыры амгы үеде эң чугула болуп турар.

Москваның, Ленинградтың күш-ажылчы коллективтери РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарны дөпшидип тура, оон бирээзинге СЭКП-ниң болгаш Совет күрүнениң көскү ажылдакчызы Николай Иванович Рыжковту адаан. Бо кандидатты Россия Федерациязының 600 ажыг күш-ажылчы коллективтери бир эп-сеткилдиг чүүлдүгзүнүп деткээн. Тыва АССР-ниң ажылчы чоннарының дыка хөй хуралдарынга болгаш чыыштарынга улуг күрүне ажылдакчызы, бедик мергежилдиг экономист, кижилерниң негелделеринге, херегледеринге сагыш човангыр Н. И. Рыжковту РСФСР-ниң Президентизиниң кандидадынга дөпшиткен болгаш деткээн. Президентиге бүгү талазы-биле төлептиг кандидатты Кызыл хоорайның, бүгү районнарның соңгукчуларының хөй нуруузу чүүлдүгзүнүп деткип турар. РСФСР-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга Н. И. Рыжковтуң кандидатуразын деткип турар дугайында 27 муң ажыг хамаатыларның холунуң үжүүн РСФСР-ниң Төп соңгулда комиссиязы хүлээп алган.

Кызыл хоорайда партияның, күш-ажылдың, дайынның хоочуннарының РСФСР-ниң Президентизиниң кандидадынга Н. И. Рыжковту деткиир талазы-биле хуралды эрттиргеш, аңаа найысылалдың бүгү соңгукчуларынга кыйгырыгны хүлээп алган. Ында айытканы болза: РСФСР-ниң Президентизиниң албан-дужаалын тургусканы күүседикчи эрге-чагыргаларының быжыглаарынга чугула болгаш харысалгалыг базым болуп турар. Кандыг Президентиниң соңгуп алырывыстан Россияның улустарының салым-чолу хамааржыр.

Кандидаттарның допчу намдарларын, программалыг мергеледерин бистер, хуралдың киржикчилери эң-не кичээңгейлиг, ханы өөренип көргеш, РСФСР-ниң Президентизиниң кандидадынга Николай Иванович Рыжковту бир үн-биле деткиир деп улуг харысалгалыг шиитпирни хүлээп алдывыс.

Соңгулда мурнунуң ажылынга идепкейлиг киржиринче, Россия Федерациязының Президентизинге төлептиг кандидат Николай Иванович Рыжков дээш бадылаашкынын бээриниче хамаатыларны кыйгырып тур бис деп, кыйгырыгның төнчүзүнде айыткан.

РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хоорkомунуң эзлчеглиг бюрозунга Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларынга хамаарышкан айтырыгны чугаалашкан. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының республика, хоорай чөвүлелдериниң, девискээр партия эге организацияларының Н. И. Рыжковтуң кандидатуразы дээш пропаганда ажылын чоннуң чурттап турар черинин аайы-биле чорудар дээн эгелээшкинин бюро деткээн. Ол ышкаш Президент соңгулдаларының үезинде партия организацияларының чорудар организастыг база пропагандисчи ажылының кол угланыышкынын тодарадып алган.

Часкы хүн чылды чемгерер

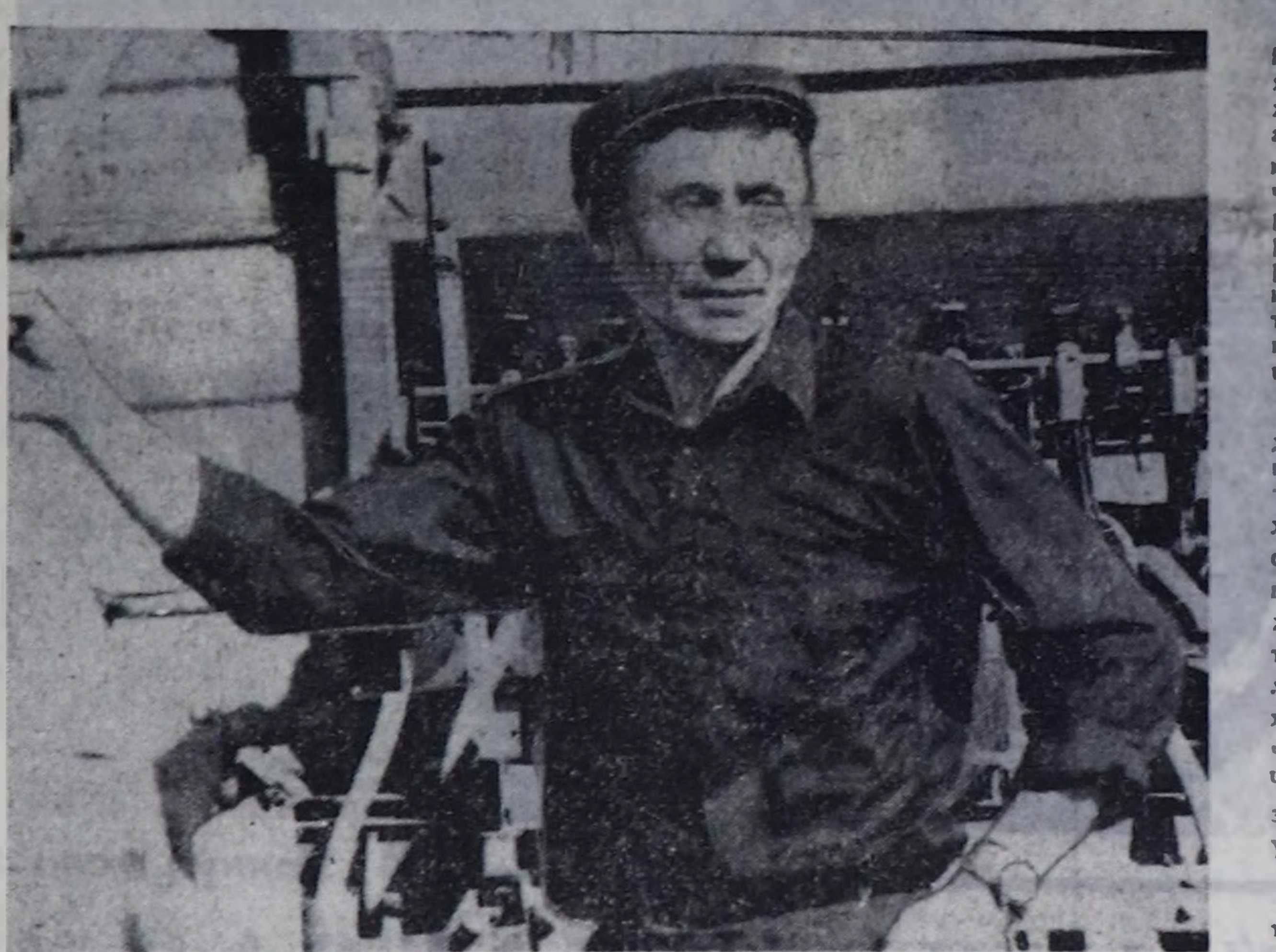

ЧУРУКТА: Улуг-Хем районда «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң чолаачызы Иван Доржу бо чылдың часкы хову ажылдарынга идепкейлиг киржип, тарылга шөлдеринче тарыыр үрезиннерни чедирип турар. Бригаданың таражылдарынга тараа культураларының болгаш мал чемнериниң үрезинин чаштырарынга шалыпчы үлүүн киирген, мактадды ап келген.

Арыг-Үзүүнде Улуг-Тейниң делгемнеринге эрте чажар культураларны чаштырып турган механизаторлар Михаил Доржута, Сарыгбай Каңоолга болгаш оон өске-даа шалыпчы ишчилерге дузалажып келген үезинде чурукту тырттырган. Шалыпчы чолаачы бригадаларга өске-даа херектиг чүүлдерни саадал чокка чедирип берип турар. Часкы хову ажылдарынга дузалашкан ооң күш-ажылчы үлүүн эш-өөрү үнелээр.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

КЫСКА ХУУСААДА, ШЫНАРЛЫГ

Барыын-Хемчик районда бо хүннерде часкы хову ажылдары кидин түлүк чоруп турар. Тараа болгаш мал чеми культуралары тарыыр талазы-биле план-хүлээлгелери улуг «Барлык» совхозта бо ажыл канчаар чоруп турарын сонуургап, бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис Хөюг-оол Моңгуш совхозтуң кол агроному М. А. Сарыгларга ужуражып, интервью алган.

Интервью

— Мөңгүн-оол Алдын-оолович, чугаавысты суггаттан эгелептээли, чүге дээрге силерниң совхозта суг аттыг шөлдүң хемчээли хөй болгай, бо талазы-биле ажыл-иш канчаар чоруп турарыл?

— Ийе, суггаттыг шөл бисте бар, оон хөй сигенниң кезии, мал чеми болгаш тараа культураларын ажаап ап турар бис. Ниитизи-биле суггаттыг шөл бисте 3229 гектар. Ам ол шөлдерден 750 ажыг гектарны суггарган. Бо чазын соок болганы-биле Барлык суу орайтап баткан, ынчангаш суггаттың темпизи оожум чоруп турган. Бир эвес мурнуку чылдар дег, суг эрте элбек келген болза, бис ам ындыг шөлдүң 60-70 хуузун суггарып аптар турган бис. Соолгу хүннерде суг элбеп келген, ынчангаш суггатчыларның ажылдажы дүн-хүн чок хайнышкынныг чоруп турар. Суггатта ам 8 звенода 50 ажыг суггатчы ажылдап турар, оларның саны ам-даа немежир.

— Суггатчылар дүн, хүн чок ховуга ажылдап, чурттаар улус болгай, оларны аъш-чем, оран-сава, кедер идиктер, дериг-херекселдер-биле хандырганы кандыгыл?

— Суггатчыларның ажылдап, чурттаарынга бүгү-ле таарымчалыг байдалды шыдаар шаавыс-биле тургузуп берип турар бис. Олар колдуунда бичии бажыңнарда, а чамдыктары сөөртүп чоруур вагоннарда чурттап турарлар. Аксы-Барлыктың суггатчыларынга бо чылын чаа улуг вагон садып бердивис. Аъш-чем-биле хандырылга ажырбас, суг идиктери болгаш суггатчыларга херек дериг-херекселдерни четчелээл бис. Суггатчылар колдуунда аренда керээзи-биле ажылдап турар болгаш боттары ам совхозтан диленип, азырадыр хөөннерден уштунуп турарлар.

— Тараа культураларының чаштырылгазы кайы хире чоруп турарыл, суггаттыг болгаш тараа, мал чеми тарыыр шөлдерниң хемчээлин улгаттырган бе?

— Бо чылын тарылга шөлүнүң хемчээлин улгаттырбаан бис, а эргижирээн шөлдерни каггаш, ооң орнунга 150 хире га чаа шөлдерниң хөрзүнүн болбаазырадып, чаартып, тарылга чоруткан бис. Бо чылын 2100 га черге тараа культураларын чаштырып, тарыыр планныг бис. Амгы хүннерде чаштырылгада 12 агрегаттар ажылдап турар. Тараа культураларын аренда керээзи-биле ажылдап турар Алдын-оол Кара-Сал биле Хувискаалчы Күжүгеттиң звенолары чаштырылганы боттары чорудуп турар. Алдын-оол Кара-Салдың звенозу суггат чок черге, а Хувискаалчы Күжүгеттиң звенозу суггаттыг черде чаштырылганы чорудуп турарлар. Амгы хүннерде ийи звено 740 га черде сула, арбай, кызыл-тас культураларын чаштырып, тараан. Хөрзүннүң өл-шыгын ажыглап, тайга эдээ черлерге болгаш Шыраа-Булак аксында шөлдерге А. Кара-Сал 600 ажыг га суланы тарып алган, а Х. Күжүгет 450 га суггаттыг шөлүнүң 100 ажыг газында арбай, кызыл-тасты тараан. Тараа чаштырылгазын чоокку хүннерде доозар сорулга салган, күжениишкиниг ажылдап турарлар.

— Чулуктуг мал чеми өстүрер звенонуң ажылының дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Чулуктуг мал чеми өстүрер талазы-биле Михаил Наксыл-оолдуң арендалыг звенозу ам ажылын база шуудаткан. Олар сенаж шөлүн бүрүн суггарган, ам 350 гектар кукуруза шөлүн суггарып эгелээн. Бо звенодан аңгыда чаңгыс чылдыг болгаш хөй чылдыг сиген шөлдеринде суггатчылар ажылын шагда-ла эгелээн. Кол кичээнгейин база хөй чылдыг сиген шөлүнче салып турар бис.

— Мөңгүн-оол Алдын-оолович, ам бо шагда бисти кым-даа азыравас дээрзи билдингир болгай. Ынчангаш боттарывысты боттарывыс чемгерериниң бүгү-ле аргаларын дилээр апаар бис. Совхозта картофель, ногаа өстүрер талазы-биле бо чылын кандыг хемчеглер ап турарыл?

— Картофель өстүрери-биле ажылдап турар Алексей Мөөктээрниң звенозу бо чылын 35 га черге ону олуртуп, дүжүттүг алырлар. Бо хүннерде картофель олуртулгазы эгелээп, үрезинин четчири-биле тыптынып алган. Таңдының Дуржулга станциязындан эрте быжар картофель үрезинин база садып алган. Картофель шөлүн суггарып, чемишчидип белеткээн.

Ногаажыларның ажыл-ижи ам хайныккан. Дуржулгалыг ногаажы Федора Сааяның 34 кижилиг бригадазы ам 14 га черде морковь, свекла, редиска, укропту чажып, тараан. Ниитизи-биле теплицаларда 3500 дөрбелчин метр черде рассадаларны (өзүмнерни) олурткан бис, ооң өзүлдези эки. Оларның хөй кезии — капустаның, ону 25 га черге олуртур. Ногаажыларның ажылдап, чурттаарынга бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургускан бис. Совхозтуң ажылчыннарынга картофель олуртуп алыры-биле 35 га черни совхоз шөлүнден аңгылап берген бис, а үрезин чок улус картофельди «Тыва дагдүгү» комбинаттың ажылчын хандырылга килдизиниң складтарындан чиик өртек-биле садып ап турар.

«Барлык» совхозтуң чер ажылдыглары часкы хову ажылдарын кыска хуусаада, шынарлыг чорудуп, оон элбек дүжүттү алыр дээш күжениишкиннерлиг ажылдап турары кол агрономнуң интервьюзундан билдингир-дир. Амгы рынок үезиниң негелдези мындыг болгай, ынчангаш ийя билекти сывырныпкаш ажылдаар апаар.

СЭКП ТК-ның Секретариадының хуралы

АЖЫТ ЭКОНОМИКАГА УДУР

СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының оралакчызы В. А. Ивашконуң даргалааны-биле СЭКП ТК-ның Секретариадының ээлчеглиг хуралы болуп эрткен.

Ак сеткилдиг совет кижи бүрүзүн амгы үеде эң-не дүвүредип турар айтырыгны — экономика адырларында улам нептерээшкинниг кем-херек үүлгедиишкиннерниң дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. Кем-буруулуг бөлүктерни туткан дугайында эвээш эвес материалдарны солуннар бижип, телевидение демдеглеп, чажырган азы хаварган үнелиг хөй чүүлдерни болгаш акша-хөреңгилерни көргүзүп турар. Экономиктиг дээрбечи чорук бар болуп, мафия нептерээп, а кем-буруулуг ол үүлгедиишкиннерни болдурбас болгаш сый шавар талазы-биле шиитпирлиг хемчеглер алдынмайн турар деп бодал чоннуң иштинде тургустунуп турар.

Херек кырында чогум чүү болуп турарыл? Экономика адырында кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди күштелдиреринче угланган хемчеглерниң дээштиги кандыг болуп турарыл? Бо талазы-биле ССРЭ Президентизиниң Чарлыын боттандырар херекке бодунуң ээлээр туружун партия комитеттери, коммунист удуртукчулар тодаргайлаан бе?

Бо болгаш өске-даа ол хевирлиг айтырыглар дугайында сеткил дүвүрээшкинниг чугаа СЭКП ТК-ның Секретариадының хуралынга болган. Чугаалажып көрген айтырыгның чүгулазын барымдаалааш, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чамдык комитеттериниң болгаш комиссияларының коммунист даргаларын, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының удуртукчуларын Секретариаттың хуралынга чалаан.

Экономика адырында кем-херек үүлгедиишкиннерин ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы В. А. Крючковтуң, ССРЭ-ниң иштики херектер министри Б. К. Пугонуң, ССРЭ-ниң Чиигине прокурору Н. С. Трубининиң кылган дыңнадыгларында боттуу-биле тодаргай анализтеп айыткан. Экономиктиг кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди организастаар талазы-биле чоруттунуп турар ажылды бот-шүгүмчүлекчи ёзу-биле демдеглээн. Чоннуң амыдыралчы чугула херегледериниң дөрт хандыраары-биле холбаалыг ажыл-агыйның чогум-на ындыг адырларын хоойлу-дүрүм үрээшкиннери улам-на хаара тудуп бар чыдар угланыышкынын хуралга айыткан. Ол чорук хамыктың мурнунда чоннуң херегжел бараанарын кадагалаарын, ажыглаарын болгаш сайгарып садарын боттандырып турар бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга хамааржыр. Ажыл-агый харылзааларының улам-на үрелгени, херегжел рыногунуң сандараашкыны, ук рынокту экономиктиг эвес аргалар-биле башкарып таарыштырар дээн чер-черниң хөй органнарының оралдажыышкыннары, садыгның үрмектеп садар четкизинге бараанарны чорудуп бээрин база чедирерин үзүп турары, чедишпес чорукту өжегерээн тургузуп келгени кем-херек үүлгедиишкиннеринге идиглиг үндезин болган. Чуртта чиижен садыглаашкынның өөскээнин, массалыг кыжаныышкынныг характерлиг болу бергенин бадыткаан статистиктиг саннарны хуралга тодаргай адаан, кооператив, күрүне болгаш каттышкан бүдүрүлгелерниң даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазының системазында хоойлу-дүрүм үрээшкиннери дыка өскен.

СЭКП ТК-ның секретары Е. С. Строев өөрүнчүг эвес ол саннарны анализтеп көргүспүшаан, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның адрезинге шүгүмчүлел кылган— хоойлу-дүрүм үрээшкиннери мынчаар өзүп турда, кем-херек үүлгедиишкиннерни кылган азы аңаа идиг берген кижилерге кеземчени чүге онаавайн турарыл? Улуг эвес хемчээлдиг кем-херек үүлгедиишкиннери дээш хоойлу ёзугаар онаар кеземчени чымчатканын ам айыылдыг кем-херек үүлгедиишкиннеринге хамаарыштыр ажыглап турар апарган. Чижээ, эрткен чылын садыг чурумун каржызы-биле үрээн 60 муң ажыг кижиниң иштинден чүгле 7 кижи хостанган ... болгаш казыттырып шииткен. Чиижен садыглаашкын, садыгга улуг хемчээлдиг хажыдыышкыннар, самчыгдаашкыннар ышкаш, айыылдыг кем-херек үүлгедиишкиннери дээш кеземчени онаавас чорукту канчап-даа болдуруп болбас деп, оратор чугаалаан.

Эрге-хоойлу камгалаар органнарның адынга элээн хөй чөптүг шүгүмчүлелдерни кылгаш, Е. С. Строев ында ажылдап турар коммунистерни камгалаар талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни алыр херек деп чугаалаан. Ол черлерни бот-тускайлан болгаш эвилел органнарындан хамаарылга чок болдурар, оларга политиктиг партиялар тургуспас деп чүүлдерни ажыглап алгаш, боттарынга таарыштыр коммунист ажылдакчыларны ажылындан үндүрүп, боттарының политиктиг эрге-ажыктарын чедип алырынга таарыжыр, «боттарының» кижилерин оларның орнунга олуртуп турары чажыт эвес деп, ол чугаалаан. Ынчаарга эрге-хоойлу камгалаар органнарның күжү ам-даа чедишпес боол турар. Ведомство контролю кошкаан. Ажыл-агыйжы эвес чоруктарның үндерээнинге чамдык совет органнар тодаргай удур туржуп шыдавайн турар. Партия комитеттери, бүгү коммунистер боттут эвес чүүлдер-биле демиселге идепкейлиг киржир, оларның ниитилелге үрегдекчи салдар чедирер чоруун чок болдурарын чедип алыр ужурлуг.

Бисте чедип алдынмайн турар чүүлдерниң бирээзи болза, хамаатыларның хууда айыыл чок болур чоруунуң хандыртынмайн турары болур деп, СЭКП ТК-ның секретары В. М. Фалин демдеглээн. Кем-херек үүлгедир чоруктарның хемчээли дыка улгаткан, ынчангаш кижилер боттарының болгаш чоок кижилериниң амы-тыны база кадыы дээш кончуг дүвүреп турар апарган. Үе талазы-биле алырга, ол чорук эде тургустунуушкун-биле капсырлажы берген, ынчангаш чон ону эде тургустунуушкундан тыптып келген чүве деп санап турар. Ол дээрге частырыг-дыр деп, ол чугаалаан. Бир эвес эрге-хоойлу камгалаар органнар кем-херек үүлгедир чоруктарны баш удур болдурбас дээш боттарында бар аргаларны долу хемчээлдии-биле ажыглаан болза, ол талазы-биле амгы үеде тургустунуп келген берге байдалдарны болдурбайн барып болур турган. Ол дугайын боттарынга рынок харылзааларын тургузуп турган өске чурттарның дуржулгазы көргүзүп турар. Оларның хүлээп ап турган хоойлуларын, оларның ажыглап турган дуржулгазын таныжып көөрге, ол тодаргай билдине бээр. Онза байдалдарда олар дээштиг хемчеглерниң системазын ажыглап турган. Эрге-хоойлу камгалаар органнарнын ажылдакчыларын камгалаарынга хамаарыштыр алырга, партия организациялары оларның амы-тынынче халдаан чаңгыс-даа таварылганы аңаа эрттирип болбас ужурлуг. Боттарының эрге-хүлээлгелериниң аайы-биле ССРЭ Конституциязын, хамаатыларның эргелерин камгалап турар кижилерниң ат-алдарын баксыраткан таварылгаларга безин аңаа эрттирип болбас херек. Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирер дугайында айтырыгны партияның өмүнээзинге Дээди Советке тургузарын ол саналдаан.

Чурттуң экономиказының рынок харылзааларынче шилчип турарының темпилеринге бодаарга, хоойлужудулга чорудулгазының кончуг хожудап турарын демдеглээш, партия Москва хоорkомунуң бирги секретары Ю. А. Прокофьев кооперативтерде хоойлу-дүрүмнүң негелделерин сагывайн, боттарының эрге-ажыктарын колдадып турарының чылдагааннарынга доктаараан. Хоойлу-дүрүм үрээр чоруктар харылзаштырылга тудуп база барзааннарны садып алгаш, улуг өртектерге садып турар кооперативтерде кончуг хөй боор турарын ол демдеглээн. Ынчаарга үндүрүг онаар система бүгү кооперативтерде чаңгыс аай боол турар. Ындыг болганда материалдыг кежиктерни кылып, бүдүрүп турар кооперативтерниң саны кончуг эвээш. Бүгү кооперативтерниң саныңга онаашт алырга, оларның саны чүгле алды хуу.

Бо айтырыгны чугаалажып көөрүнге киришкен СЭКП ТК-ның секретарлары П. К. Лучинский, Б. В. Гидаспов, В. А. Купцов болгаш оон-даа өскелер экономикага кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселге черчерде партия организацияларының чогуур кичээнгей салбайн, аңаа киришпестей бергенин демдеглээннер. Экономиктиг кем-херек үүлгедиишкиннериниң улгадып турарының чылдагааннарын девискээр аайы-биле бүгү талалыг анализтеп көөр, херектиң тургустунуп келген байдалынга партийжи-политиктиг үнелелди бээр болгаш экономикага кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселге тодаргай хемчеглер албайн турар совет эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың чер-чер органнарының, оларның удуртукчуларының ажыл-чорудулгазынга боттарының хамаарылгазын тодаргай илереткеш, ол дугайын калбак хөй-ниитиге дыңнадып чедирер херек. Бо ажылга бүгү деңнелдерниң коммунист депутаттары, ажылчын контроль болгаш ажылчы чоннуң өске-даа бот-башкарылгалыг каттыжышкыннары идепкейлиг киришкен турары чугула. Ак сеткилдиг күш-ажылды, олча ажык тывыкчыларының-даа күш-ажылының шынчызын бадыткаарынга, халывалдыг негелде-хереглел өзүлдезин шынчы эвес кижилерниң харын-даа оон эрткеш, кем-херек үүлгедикчилериниң байыг хөреңги чыырынга ажыглап болбазынга хамаарыштыр хөй-ниитиниң санал-оналын тургузарынга идепкейлиг салдар чедирери-биле күш-ажылчы коллективтерге, бүгү чурттакчы чон ортузунга тайылбыр ажылын күштелдирери база чугула.

СЭКП ТК-ның секретары А. С. Дзасохов СЭКП ТК-ның ССРЭ-ниң Айыыл чок чорук чөвүлели-биле, күрүне эргелеп башкарылгазының өске-даа органнары-биле улам ханы кады ажылдажылгазының эрге-хоойлу органнарынга партияның шугумун шудургу чорударының эргежок чугулазынче, кичээнгейни угландырган. ССРЭ-ниң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң болгаш Министрлер кабинединиң чугаалажып турар айтырыг талазы-биле СЭКП ТК-ның Секретариадының бодалы-биле таныштырарын ол саналдаан. СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязы чогуур ажылды калбартыр, ажыл-агыйжы эвес чоруктар-биле база хажыдыышкыннар-биле эптежи берген коммунистерге хамаарыштыр эптеш чок чорукту илередир ужурлуг деп, ол чугаалаан.

Эрге-хоойлу ажыглалының практиказын экономикага тургустунган байдалга дүүштүр таарыштыр тургузарынче угланган хоойлужудулга актыларын дарый хүлээп алыры онза эргежок чугула апарган деп, түңнелинде чүве чугаалаан В. А. Ивашко демдеглээн.

Чиигине секретарының оралакчызы ала-чуртчуларын оорлап, чоннуң кабыгдалыкга байып ап турар фактыларын партия комитеди бүрүзү кадаа-биле ажык-чарлыг болдурарынче кыйгырган. Маңаа ажылчын контрольдуң, улустуң дружинниктериниң, массалыг информацияның чепсектериниң киржилгези чугула. Партия эге организациялары күрүне аппарадының ажыт экономика-биле тутчуп харылзаажылгазының таварылгаларынга принципиалдыг үнелел бээр ужурлуг.

Чугаалажып көрүүшкүнүң түңнелинде доктаалды хүлээп алган, ында экономика адырынга кем-херек үүлгедиишкиннин кызырарынче угланган партийжи туружу илереткен.

СЭКП ТК-ның Секретариады даштыкыда совет албан черлериниң партия организациялары-биле ажылдың чамдык айтырыгларын база чугаалажып көрген.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының — партияның Астрахань обкомунуң бирги секретарынга Г. А. Горбуковту, Воронеж обкомунуң бирги секретарынга И. М. Шабановту, Украинаның Компартиязының ТК-зының — партияның Запорожье обкомунуң бирги секретарынга В. Н. Малевтиң бадылаар дугайында саналдарын хүлээп алган.

СЭКП ТК-ның парлалга төвү.

70 чыл: эртем-практиктиг конференция

ОКТЯБРЬ РЕВОЛЮЦИЯЗЫНЫҢ АЧЫЗЫНДА

Ол эртен, май 21-те партия Тес-Хем райкомунуң болгаш райкүүскомнуң бажыңынга хөй дайынныг болган. Районнуң партия, совет, ажыл-агый органнарының удуртукчулары, үлетпүр-бүдүрүлгелериниң, совхозтарының, албан черлериниң, организацияларының, школаларының төлээлекчилери, партийныг, күш-ажылдың, дайынның хоочуннары эртенгиниң 10 шак четпээнде-ле, хуралдаар залга чыглып эгелээн. Тывага улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан эртем-практиктиг конференцияның ажылынга киржири-биле оларның чыглып келгени ол.

Районга улусчу революцияның байырлалын эрттирер оргкомитет эртем-практиктиг конференцияны чогуур деңнелге организастаары-биле элээн ажылдарны чорудкан болду. Тес-Хем районнуң, Самагалдай болгаш өске-даа суурларының төөгүзүнүң, районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң, культуразының, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының сайзыралының дугайында чугаалап турар фото-чуруктарлыг, материалдарлыг альбомнары, районнуң хөгжүлдезинге күш-ажылчы үлүүн киирген бүдүрүкчү мурнакчыларының, аңгы-аңгы үелерде районнуң партия, совет, ажыл-агый органнарынга ажылдап чораан удуртукчуларының, тускай эртемниглерниң фото-чуруктарын болгаш өске-даа солун документилерни мында делгээн. Мамаа келгеннер бо бүгүнү сонуургал-биле көрүп, бодунуң районунуң талазы-биле билиин улам байыдып алганнар.

Тывага улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан эртем-практиктиг конференцияны партия Тес-Хем райкомунуң бирги секретары, байырлал эрттирер оргкомитеттиң даргазы С. М. Достай ажыдыкан.

«Ленин болгаш Тыва» деп темага илеткел кылыры-биле РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң секретары, экономика эртемнериниң кандидады Д. Л. Тинмейге сөс берген. Бистиң Коммунистиг партиявыстың, делегейниң бирги социалистиг күрүнезиниң үндезилекчизи, Октябрьның социалистиг Улуг революциязының удуртукчузу болгаш организакчызы Владимир Ильич Лениниң могаг-шылаг чок ажыл-чорудулгазының, өндүр улуг өөредиг номналының, оон амыдыралчызының дугайында конференцияның киржикчилеринге ол чугаалап берген.

В. И. Лениниң номналы, өөредии, ажылдары, боду бүгү кижи төрелгетенге хамааржыр. Оон ады Октябрьның социалистиг Улуг революциязындан, бүгү делегей төөгүзүнүң эргилдезиниң ол үе-чадазындан адырылбас, тудуш холбаалыг. Марксистиг теорияга, политикага, практикага ооң кайгамчык улуг салымышкынының хемчээли оон-биле тодараттынар. Чээрби чүс чылдың баштайгы он чылдарының дуржулгазының бүгү байлаа В. И. Лениниң чогаадыкчы эртем-практиктиг ажыл-чорудулгазынга марксисчи туруш ёзугаар мөөңнеттинген, түңнеттинген база сайзыраттынган. Ол дээрге делегей төөгүзүнүң чаа үе-чадазының революстуг ханы чаарттылгаларының дуржулгазы болганын илеткелчи айыткан.

Лениниң дугайында бүгү-ле чаагай бодалдарны карарттып, аңаа удур өжегээр халдаашкыннар кылыы, ат-алдарын кудуладырын оралдажып турар чамдык кижилер бар. Бүзиннииг болгаш бүзүштүг ол кижиниң, оон теоретиктиг өөредиин үндезин чок черге бактаар, бүгү-ле багай чүүлдерни оон кырынче чүүй каары үндезинин-биле шын эвес болуп турар. В. И. Лениниң теоретиктиг номналын камгалаарының, улам ыңай хөгжүдүп сайзырадырының, баштыкчының ат-алдарын көдүрериниң ажылын моон соңгаар чорударының чугулазын конференцияга демдеглээн.

Улуг баштыкчы болгаш башкы В. И. Лениниң хөй талалыг ажыл-чорудулгазы, амыдыралы, өөредиг номналы Тываның бүгү ажылчы чонунга эргим үнелиг болуп турар. Чүге дээрге 1921 чылда Тывага улусчу революцияның тиилээни, оон соонда республикага боттанган чаарттылгалар Октябрь революциязының, В. И. Лениниң тургусканы болгаш удуртканы Коммунистиг партияның, Совет чазактың ачызында кылдынганын тыва улус эки билир.

Тываның улус ажыл-агыйын хөгжүдер херекке В. И. Ленин-биле кады ажылдап чораан эвээш эвес большевиктер киришкенин чыылгаларга илеткелчи дыңнаткан. Оларның бирээзи баштыкчы-биле кады чеди чыл ажылдаан П. А. Шахунова Тываның геология-шинчилел экспедициязынга дыка хөй чылдарда ажылдааш, партия эге организациязын секретарьлап турган, улус ажыл-агыйының хөгжүдериниң беш чыл планнарын тургузар херекке идепкейлиг киришкен. Улуг Ленин-биле кады ажылдап чораан өске-даа сураглыг кижилер Тывага кээп чораан болгаш республиканың экономиказын, культуразын хөгжүдер херекке үлүүн киирген. Оларга өөрүп четтиришкиниң чылыг сөстерин илереткен.

Улусчу революцияның чылдарында чаа амыдыралды тургузар, тыва болгаш совет улустарның аразынга хөй талалыг харылзааларны хөгжүдер болгаш быжыглаар дээш демисежип келгенниң түңнелинде ССРЭ-ниң составынга Тыва республиканың эки тура-биле каттыжып кирериниң политиктиг, экономиктиг, социал белеткелдери кылдынганын Д. Л. Тинмей чугулалап айыткан.

Тываның эртем-шинчилел институдунуң директору, төөгү эртемнериниң доктору Ю. Л. Аранчын тыва улустуң эртеш оруунуң төөгүлүг үе-чадаларының дугайында илеткелди кылган.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының ужур-дузазының дугайында ол чугаалаан. Мону чамдык эртемденнер дүрүм ёзугаар болбаан деп санап турары шын эвес, ол дүрүм ёзугаар боттанган. Ону В. И. Ленин удурткан болгаш организастаан. 1921 чылда Тывага улусчу революцияның тиилээни Октябрь революциязының доос салдары болган.

Тыва Арат Республика тургустунган соонда, оон экономиказының, культуразының хөгжүлдезиниң үе-чадаларын чыылганнарга эртемден билдингири-биле тайылбырлап берген. Антифеодалдыг революцияның дүрген доозар, чуртту капиталистиг эвес оруктап социализмче хөгжүдер, арат массаларны орта хаара тудар талазы-биле намның болгаш чазактың чорудуп турганы хемчеглеринге доктаан. Ужен чылдарның эгезинде тыва национал ужуктуң бижик үндезилеттинип тургустунган, феодалдарның өнчүзүн хавырганын, колхоз шимчээшкиниң эгелээнин болгаш республиканың социал экономиказын хөгжүдеринче угланган өске-даа ажылдар кылдынган. Ылангыя Тываның чаза Совет Эвилели-биле экономика, культура талазы-биле сырый харылзаазы эгелээн. Орус болгаш тыва улустарның акы-дуңмалыштыы найыралы сайзырап, калбарып, быжыгып турган. Оон ачызында 1933-1944 чылдарда Тыва Арат Республиканың экономиказы база культуразы шапкыны-биле хөгжүп, сайзыраан эртемден чугулалап айыткаш, тодаргай чижектерни киирген. Тыва улустуң амыдыралынга кончуг улуг болуушкуну национал бижиктиң тургустунганын онзалап демдеглээн. Ол үеде республикага улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының чаа үлетпүр бүдүрүлгелери, колхозтар тургустунган, тудуг ээзи сайзыралды алган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының кончуг берге чылдарында акы-дуңма совет улуска бүгү талазы-биле дуза, деткимче көргүзериниң интернационалчы шимчээшкинин тыва араттар калбарткаш, фашистиг эжелекчилерге удур совет улустуң демиселинге хүн бүрү дузазын чедирип турганын Ю. Л. Аранчын чугаалаан. Совет улуска оон Кызыл Шеринге тыва араттар эвээш эвес материалдыг дузаны чедирген. Тыва улустуң ол патриотчу чоруун чогаалчы В. Кожевников «Дузаламчы» деп чогаалынга бедик-биле үнелеп бижээнин айыткан. Ада-чурттуң Улуг дайынынга тыва эки турачылар киришкеш, немец эжелекчилерге удур маадырлыы-биле демисешкен. Чүргүй-оол Хомушкуга, Түлүш Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атты тывысканы ону тодаргай херечилеп турар. Ада-чурттуң дайынының чылдарында тыва болгаш хөй националдыг совет улустарның аразында кады ажылдажылга калбарган болгаш акы-дуңмалышкы найырал улам быжыккан.

Тыва улустуң амыдыралынга эргилделиг үе-чада болза, 1944 чылдың октябрь 11-де Тываны Совет Эвилелиниң составынга хүлээп алганы болур. Совет эрге-чагырганың чылдарында Тывага улус ажыл-агыйының, культураның бүгү адырларынга социалистиг үндезин чаарттылгалар боттанганын, чүү кылдынганын, тодаргай чижектерни киирип турган чугаалаан.

Тываны Совет Эвилелиниң составынга киирер дугайында шын эвес шиитпир хүлээп алган деп чамдык эштер шугумнуп турар. 1944 чылда тыва улустуң ССРЭ-ге эки тура-биле каттыжар дугайында шиитпир алышкыны шын болганын Совет Эвилелиниң бүдүн-бүрүн камгалап арттырар талазы-биле референдум долузу-биле баштыкаан. Бадылаашкынга киришкеннериниң 91 хуузу чаңгыс аай Эвилел дээш бадылаашкынын берген.

Тываның эртем-шинчилел институдунуң директорунуң оралакчызы, төөгү эртемнериниң кандидады М. Х. Маннай-оол Тываның бурунгу болгаш орта үе чылдарда төөгүзүнүң дугайында илеткелди кылган. Тываларның ол чүс чылдарда ажыл-ижиниң, амыдыралының, культуразының талазы-биле төөгү материалдарын тывар, чыып белеткээр дээш эртемденнер кандыг шинчилел ажылдарын кылганын, оон түңнелдерин тайылбырлааны солун болган.

Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну С. Н. Самдан Тес-Хем районнуң төөгүзүнүң дугайында сактыышкынын чугаалап берген.

Самагалдай долу эвес ортумак школазының башкылары болгаш өөреникчилери эртем-практиктиг конференцияга идепкейлиг киришкеннер. Калдак-Хамар оруун канчаар тудуп турганының дугайында белеткээн рефератын тоску класстың өөреникчизи Лилия Тумат номчуп таныштырган. Ол улуг орукту улусчу арга-биле тудар дээш республиканың районнуң ажылчы чону бергелерге торулбайн, күш-ажылчы бедик көдүрлүүшкүннүг, тура-соруктуг ажылдап турганын улустуң сактыышкыннарынга үндезилеп бижээни амыдыралчы солун болган. Тоску классчылар Светлана Дордум, Айслу Чанчын Самагалдай хүрээзиниң алдан-маадырларының ырларының дугайында бижээн рефераттарын номчаан.

Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну В. Ч. Сарбаа сөс алгаш, Тывага улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан эртем-практиктиг конференцияга солун илеткелдер, дыңнадыглар болганын мактап, чыылганнар улусчу революция, Тываның сайзыралының дугайында бичее эвес билиглерни алганын чугаалаан.

Конференцияның киржикчилери «Ак-көк дениниң чурту» деп кинону, Самагалдай долу эвес ортумак школазының чурт-шинчилел музейин сонуургал-биле көрүп, республиканың, районнуң, Самагалдайның төөгүзүнүң, сайзыралының, ажылчы чонунуң ажыл-ижиниң, амыдыралының, культуразының дугайында билиин улам ханыладып, байыткан.

Эртем-практиктиг конференцияның бодунуң салган сорулгазын чедип алганын, оон киржикчилери идепкейлиг ажылдаанын партия райкомунуң бирги секретары С. М. Достай түңнелинде чугаалааш, оларга өөрүп-четтиргениниң илереткеш, ажылынга чедиишкиннерни күзээн.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

КАНДЫГ ЧУРТТАП ЧОР СЕН, МАЛЧЫН?

Кайы-бир номчукчу бо чүүлдүн адын көргеш-ле, ону номчуваайн-даа эскээр «улуглап» чорупкаарын канчап билир. «Мал-маган, кажаа-хораа дугайында солун чүү боор» деп санай бергилээрин хаая эвес болдур ийин. Кижи амытанның харамдык сонуургалы чаргы-чааны, алгыш-маргыш-биле долдунган материалдарже чүткүүр болган чүве ышкажыл. Ынчангаш-ла сеглгү үеде хоп-чип бижиир солун, сеткүүлдүң өртээ ооң бот-үнезинге дүүшпес-даа болза, карманывыс каксап чыдар болгай бис. А демгилер коммерцияга сылдан алгаш, бистиң мындада-ла дартагар эвес кармаатарывысче шыгаап алгаш, материал бижип олурарын кенен боттарывыс ожаар эвес бис.

Ол-даа канчаар, чүнү номчуур-номчуваазы эзиниң турар-ла ыйнаан. А мээн сорулгам — малчыннарның социал айтырыгларынче ам база кижизингейни угландырары. Чеже удаа келдурлуп келген хилинчектиг айтырыг дугайында катап-катап бижиири — мелегей чорудувушкун даа эвес, а амыдыралда бар чүвелен хая көрүнгеш, хол чаңгып, шыгырт олурутар аргавыс чогу ол. Журналист кижиниң хүлээлгези база ындыг болгай.

Бо чазын Тандыда бир хойжу аалдын ажыл-чыыжынга киржип хүнзээш, хөөкүйлерни дең ылап-ла кээргеп келген мен. Мал ажылын холу-биле тудуп кылбаан кижи ону карааа-биле бузурэп көрбээн шаанда, ол ажылдың кандыг берге үүлелиин кайда ожаар ийик. Ужун кажаа иштинге чаш хураганнар чемгерип, төрүүр хойлар суггарып маңнап турунда-ла хүн ажа хона бээр, кежээ ал-шаан төнген өгге эгиштеп кээр сен. Хой-хураган чемгерер, суггарары дээрге улуг ажылдың чүгле кезии-дир. Даштың турар улуг, сутлуг доскаарның адаанга от салыр, оон кажаа-же чылыг сугну хумун-биле дажыглаар (шанаан азы бичии терген бар болза аксын кежик, ынчалза-даа херээжен кижи чааскаан суглуг бидонну оон кырынче салып шенеп көр даан), оон соонда мал-маганның адаан курлаглаар, ыяш-дажын чарар, чаш хураганнар эмзирер чем хайындырар, оларны незинге алзыр, хөй кадарып чоруур кижиниң азыы-чемин кылыр... Ах, оода-ла дөрт холдуг болзунза аар!

Мээн барган аалымның ээзи угбай шак ынчаар хүнзедир-ле чааскаан карааннадыр халып келир, та канчап четтигип турар кижи. Ол часкы соокта чуга джемпериниң кырындан чүгле «чеки-чок» кеденип түтсуп-ла турар. Хеп солуй кедип турар чай-хос бар эвес. Бажынга кээргендир чем кылгаш, дашкаар малче үне маңнаар — изиг-соок каккылаштыр шыдажып-ла турар: пат чаңчыкканы-ла ындыг боор. «Сакманчы деп кижи бо назынымда иштинде көрүп көрбээн мен, чеже-даа дилээрге, совхоз бербес» деп, ол хомудады. «Кандыг хомудалдарнар барыл, угбай» деп айтырымга ол шуптузун тө каап бергеш, «чүгле мээн ат-сывымны солунга биживе шуве, лунмам оон башка даргалар мени хоптаныл чыткан деп баар» диди. Чүү дээрил аан, кээргенчиг-ле чон-дур бис ийин, назынывыс иштинде ол дарга-бошкалар дээр кижилерден коргуп, сестип келир...

Редакцияга келген чагааларның чамдызындан одуруглар. «Шын» солуннуң доктаамал номчукчузу боордан башка, солунче чүве-даа бижип көрбээн мен. Херек өйгем бодаллар мени демир-ужук тударынче албадапты. Сеглгү каш чылдарда район эмнелгезиниң чолаачызы болуп ажылдап келген мен. Эрткен чылын эмнелге хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер деп сорулга салырга, эгелекчи саналды коммунист арын-нүүрүм-биле деткип, ол тускайлаан мал-маганның кадарчызы болуп, кедээлеп чорутум. Баштай кол эмчи чагай аазаашкыннарны чугаалап турган. Оон соонда хензиг-даа дуза көргүспеди. Эң-не берге ажыл — кышкы үеде малды суггарары. Улуг доскаар эккеп бериер деп чадаштым. Уругларым незибиле кыштадыр дош чүктеп, эргизип турган, суггарып келдивис. Ам кудук казып тур мен. Бистиң берге байдалда чурттап турарывысты кол эмчи Дугар-оол Хертек эки билир. Негеп-даа шаг болдум, кандыг-даа түңнел чок» деп Бай-Тайганың Тээлинден Анай-оол Хертек бижээн. Бо чагаада фактыларга хамаарыштыр дарый хемчег алырын райкүүскомдан дилээн бис.

Ам чүге чеккен-дир бис че? Кижилер тус черинде кады-кожа ажылдап-чурттап олурары даргаларындан дуза дилеп чадап кааш, редакцияны эш тыртып, херек өйгем мугаралын бээр бижип турар апарган. Чаныңарда чонуңар кайда-чүле редакциялардан сеглгү дуза дилей бергиже чедир чүнү канчап олурар силер, хүндүлүг даргалар? Силерни чоннуң, ажыл-ишчилерниң эрге-ажыын камгалаар кылдыр даргалатып кагбаан чүве бе, азы чүгле айтырышкын берип олурар кылдыр чымчак сандай ээлелип кааны ол бе? Кандыг-даа дарганы азы депутатты депшилдип турда, чонга, шынап-ла, чагчаашкын дег аазаашкыннар кылып турарын дыңнаарга, магадаанчыг-ла болур. А херек кырында «ынаганнын бажын ыт чиир, ыыгыржааның бажын өрт чиир» апары хаая эвес. Ол дугайында тус чериниң даргаларының кулаан конгалап чадашкан номчукчулар хүнниң-не редакцияже бижиир. А редакция хүндүлүг даргаларының чедир кылбаан ажылының уржуундан чаргы-чааны чарар күүсекчи орган апарган. Ол ажыг журналист бүдүн республикага четтикпейн турда, мындыг «ажылдар» база кылдыртыр боор-дур.

Малчыннарның хандырылгазының дугайында дуктуг чүве тазаргыже, тас чүве дуктейгиже бижип келгенивисти база сактып олур мен. Оон дыргак каразы хире-даа өскерилге болбааның дараазында чагаа херечилеп бээр. «Бистиң «Тере-Хөл» совхозтуң ыракты малчыннарынга талон үлеп каан. Балыктыг малчыннарының талонунда таңма чок, а суур улузунда — таңмалыг. Суур садыындан бараан садып алыр дээрге Шынаа көдээ Совединиң таңмазы чок. Ынчангаш бисте бербес. Бисте тускай малчын дептери база чок. Ындыг дептерлиг болза кайыын-даа талон чокка садыгланып алыр кылдыр чөпшээреп кагза эки ышкажыл» деп Кунгуртугдан Сергей Сурунгур бижээн.

Ажыы-биле чугаалаарга, ийи-чаңгыс район төвү азы найысылалга малчын кижи чедип келгеш, садыгланып алыры берге. Чижээ, суурга кээрге оон таакпызы төнүп калган дижик, ынчан кайыын таакпы кавырактаныр ыл? Оларның өстүрүп каан малының ээдин чип олурагаш-ла, садыг-магазинивиске ийи-чаңгыс кирерге олардан бок-сак бараан харамнанып, малчыннары артыктап пат-ла олурар ышкажыл бис. Оон аңгыда автомагазиннер эргелекчилери шупту база ак сеткилдиг эвес: чамдык ховар бараанарны малчыннарга-даа чедирбейн, бетинге «шуудуп» кааптар. Бо талазы-биле кандыг контроль туруп болурун солуңга безин бижип, арга-дуржулга улежип турдувус чоп. Сергей Сурунгурнуң санап турары ышкаш, шынап-ла, малчын бүрүзүнге тускай дептер азы шынзылга кылып берзе кандыгыл? (Чамдык малчыннарда ол бар-даа болза, өлче кым-даа көрүнмес). Оон ужур-дузазын малчыннарга, бар-ла чиигелдени дарый көргүзериниң деннелинге чедирип каар. Чижээ, шынзылганы көргүзерге орук биледи малчын оочур чок садып алыр эргелиг болур. Азы эмчи-домчуга кирерде оочурлаваайн эрте бээр кылдыр ган. Ындыг-ла улуг эвес чиигелделер ышкажыл ол.

База бир нарын айтырыг — бажың-балгат айтырыы. Бүгү назынының-да хойжулап келген малчыннар пенсияже үнгеш, суурда бажың-балгазы чок каар таварылгалар бо-да болур. Ындыг утпалыг хомудалдар эндерик. Ынчангаш малчыннап үнген, өг-бүле бүрүзүн бажың оочурунга билдиришкин кирбээнде-ле, көдээ Советтер боттары даңзылап алза чогуур. Кижи дугайында сагыш човаашкын ынчаар сагындырыг чокка болуп турар болза, сагыш ышкаш чүве-дир ийин.

Ам удавас чайлагларже көш эгелээр. Ынчан малчыннарны ийи-үш катап машина дилеп келгиже чедир хилинчектевейн, шалыпкын көжүрүп каарындан эки чайлагдаарының сеткил-хөөнү база хамааржыр. Оода көжүп-дүжүп алырынга чамдык совхозтар машина-балгат бербейн баары шуут кайгамчыктыг. Дем чугаалашканым угбай чаңгыс катап машина дилээримге, совхоз бербээн деп хомудаан чүве. Ол дуңмаларының дузазы-биле көжүп ап чоруур. Хой бригадири деп кижилер бар, оларга кандыг-даа хомудал тургузарга бажы-биле баар. Хойжуларның канчаар чурттап олурарын, чүзү четпезин бо бригадирлер так билген турар ужурлуг болгай. Ынчалза-даа ийи-чаңгыс келгенде огулуг дуза көргүспези оларның халас шалың чип турарын херечилеп турар ышкажыл. Малчыннарның бажында мындыг хөй санныг «специалистерниң» акша-шалыны база-ла малдан келир болгай, артык акша бар эвес.

Ол ышкаш конторазарда бухгалтерлер, экономистер деп кижилерде ёзулуг-ла ёзу барымдаалакчылары барын бодум билир мен. Малчынның акша-төгериг чүге эвээжил деп айтырыынга орта харыы бербес, оон кедерезе айтырыг салган кижиге хораадаар. «Хаандан хаалгачы коннуг» дээн ышкаш, өкпе-дарыштыг олурар бухгалтерлер чок эвес болдур ийин.

Чогум черле кандыг чурттап олур силер, малчыннар? Бүгү байдалыңарны редакцияже ажыт-чажыт чокка бижип көрүңер. Силерниң чагаа-хораа бижип олурар чайыңар чогун база ындыг чаңчыл чогуңарны билип турар бис. Ынчалза-даа кижи бодунуң эрге-ажыы дээнде туржур апаарын база утпаалыңар. Силерниң бүгү-ле сагыш аарып чоруур бодалдарыңарны, хомудалдарыңарны, саналдарыңарны республиканың чазанче, Агроүлетпүр эвилелинче чорудуп бээрин база солуңга парлаарын аазап тур бис. Канчаар чурттап олурарыңарны дарга-бошкалар, бүгү чон билзин, эргим хойжулар, чылгычылар, саанчылар, сарлыкчылар, инейжилер база оларның ажы-төлү, төрелдери.

Надежда ЭРГЕП.

● ● ●

ЧУРУКТА: (ортузунда) Тыва АССР-ниң улус депутады Нина Хертековна Хертек Бай-Тайганың Тээли суурда уруглар эмчизи болуп ажылдап-ла он чыл ашкан.

Чаштарның кадыын камгалап, быжыктырып, аарыгларны баш бурунгаар болдурбазының хемчеглерин алырынга ол мында медицина ажылдакчылары-биле демнежип, ажылдап келген.

Ол соңгукчуларының чагыгларын күүседир, тулуг-суурну хөгжүдер, корум-чурумну быжыглаар дээш кызымак.

Охемчик **ОНДАРНЫҢ** фотозу.

○ ● ●

Чоннуң социал айтырыглары

КЫЙЫЫНГА КАНЧАП АРТАР...

Самагалдайның хоочуннар чөвүлели хоочуннарны чыггаш, амыдыралывыс талазы-биле бо-ла ажык чугаалажы бээр бис. Чоокта чаа чыылгаш, чедер-четпестерин сайгаржып, чамдык хоочуннар амыдыралчы саналдарын-даа кииргиледи. Мындыг чыыштарга боттарывыс шиитпирлеп шыдавейн баар айтырыгларывыс база турар-дыр. Ынчангаш райкүүском даргаларының бирээзин азы көдээ Совет күүскомунуң даргазын кээп олуржурун дилээривисте, кандыг-ла-бир чылдагаан ужун келбейн баар. Мынчап кээрге хоочуннар чөвүлели чүү шиитпирлеп алырыл? Дөмей-ле болдунмас.

Бо даргалар кээр чүве болза, сүмележип алыр айтырыглар чок деп болбас. Чижээлээрге, күрүнезинге болдунар шаа-биле ажылдап каан болганда, өске кижилер ышкаш, аъш-чем, идик-хеп садып алыксаар болгай. Чамдык даргалар «Телевизор өртээ 2000 рубль-дир. Ындыг акша силерде бар эвес» деп, хоочуннарны куду көөр хөөнүг. Шынында садып алыыр дээш тускайлап бээр болза, кырган-даа болза, эттиң экизин эдилексээй-ле. Идик-хеп-даа кээрге ындыг, шала эң-не чиик өртектиин бараалгадыксаар. «Өлүр-даа болза, хөгжүмнүг болур» деп орус чоннуң мерген домаанда ужур-ла бар. Хүнү чоокшулап орар-даа болза, күрүнезинге эки, багай-даа болза шаа-биле үлүүн киирип каанда, үениң агымындан чыда калбайн, амыдырап-чурттаарын хоочуннар бодап чоруур бис.

Бистиң чыжывыска район даргазы киржирин база дыка күзээр бис. Оон олуржурун чүге күзексээр силер дээрге, база-ла аъш-чем хандырылгазының дугайын шиитпирледиривис ол. Кырганнарның хөй кезии айда алыр пенсиязы-биле чурттап турар. Ындыг болганда, ол акшаны үезинде берип турарын олар дыка күзээр. Та кандыг чылдагаан-биле чүве ийик, ону алыры ынаан-ла 4-5 хонук саадаар. Бо талазы-биле билип, ону саадатпазының айтырыын сайгаржып чугаалажыры-биле почтаның база ажаалта банкызының харысалгалыг удуртукчуларын чалай бээр ужурувус бо.

Кырганнарга магазинниң тускайланынга өөрүп турар бис. Ол биске дыка таарымчалыг. Ынчалзажок аңаа кирген бараанарны пенсионерлерниң база инвалидтерниң даңзызын барымдаалап турган, чедиштирзе эки. Бо база-ла бараан ховартаанда садыглаашкынның бир кол сагыыр чуруму болур.

Бараан ховартаанда чүгле магазинче көргеш орарга база таарымча чогун билип турар бис. Харын-даа тус чериниң бодунга бичии бүдүрүлгелерни ажыдып, аңаа продукция бүдүрери ажыктыг. Хоочуннарның бирээзи С. Н. Самдан «Сайгынга тараа тырттырар дээрбени катап тургузуп алыр. Оон аңгыда алгы-кеш эттээр кооперативтен база тургусса. Ажыл чок аныяктарывысты өлче хаара тутса» деп саналын киирди.

Ооң саналынга шуптувус каттыштывыс. Бир эвес райкүүском база көдээ Совет бо айтырыгларны шиитпирлежиринге дузалажыр болза, бис кайын-на кыйыынга көрүп орар деп бис. Биске сүме, деткимче херек болгай. Семён Начыновичиниң бо саналын дыка деткиксээр бис. Амгы үеде ажылдаар черлериңден чамдык улус кызырлыышкынга таваржып турар үеде, мындыг бичии бүдүрүлгелерни таптыг бодап турза, амыдыралга ажыктыын ханы анализтеп көргеш, ажытса деп бодалдыг бис.

Амгы үеде удуртукчулар чон аразынга чоруп, кандыг-даа кижилер-биле ажык чугаалажыр болза, ынчан ам ажыл бүдери чугаажок. Кижилерниң ажыл-ижин, амыдырал-чурттаалгазын билбейн чыткаш, чеже-даа удуртукчу кабинетиниден башкарыкчы болурга, аңаа бодүүн кижи безин бодап орарга, таарышпас хире. Ынчаммайн канчаар, ол кижиниң сеткил-сагыжын, амыдырал-чурттаалгазында чүү болуп турарын билир эвес. Бир эвес бичии када безин ээ көрүүн, чугаалажыр болза, сеткил-сагышка-даа өөрүнчүг болур.

Бисте чөвүлел бар. Хоочуннарның бо чөвүлели бар-даа болза, четпестеривисти ажыы-биле миннир апаар бис. Ынчалзажок бистерниң ажылдаарывыска шаптыктыг чүүлдерни маңаа айтыры артык болбас. Ийи-чаңгыс чыглып чугаалажыр дээривиске безин, доктаамал өрээливис чок. Ында-хаая көдээ Советтиң залынга чыглыр дээривиске, чектексээр болгай. Боттарывыстың документилеривис шыгжаар черивис чок. Шак мындыг кызыы байдалда бис. Бир эвес таптыг бодаар чүве болза, биске тускай турар кураавыр өрээл тыпты берип болгу дег. Хүндүлүг дыштанылгаже үнгеш, мынчаар-ла чоннуң кыйыынга артып каарывыска, бисте хомуданчыг-даа чүве-дир.

Федор ТАУ.
Тес-Хем район.

Реплика

ЭКИ, БАГАЙ ДЕП ЧҮЛ?

«Найырал» ассоциацияның чөвүлелиниң хөй даргалар чалаан хуралынга бир дугаар олуржур аас-кежиктиг болдум. Ийе, мени аңаа олуржурунче кым-даа чалаваан, оон-на чылдагааны-биле ассоциацияның удуртукчулары мени сагындырып кагды: «Хуралга олуржур дугайын баш бурунгаар дыңнадыр херек!»

Хуралдың чартыынга олурушкаш, дыка солун чүүлдер дыңнадым. Өске чартыынга сак-хөө айтырыгларын чугаалажы бергеш, корреспондентиниң аңаа олуржуру күзенчиг эвес дээш, мени хуралдан үне бээрин дилээн. Оозун «коммерция чажыды» дээр чүве-дир. Чөптүүм айлыг эвес, чөрүшпедим.

Чөвүлел даргазы, РСФСР-ниң КП-зиниң Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары Владимир Неделин даштыкы болгаш иштики партнерлар-биле керээлерниң чардынганын, дериг-херекселлериниң келир айда кээп эгелээрин хуралдың киржикчилеринге дыңнатты. Ыяш артынчыларындан кылыглар бүдүрер цех бүдүн республиканы бүрүн хандырар. 30 хуузун өскээр саарар аргалыг. Алгы-кеш, дүк болбаазырадыр цехтерни кажа тургузарын чугаалашкан.

Эгезинде «Найырал» ассоциациязының хөгжүлдезиниң дугуюн ыяш-биле моондактап турган, ам дериг-херекселдер келир деп баарга республиканың улуг-улуг организацияларлы, бо хөй нити организацияның мурнунга барык-ла диске кырында турар дээн хөөнүг чуганы база дыңнадым. Ыяш артынчыларындан тудуг материалдары бүдүрер цех бо чылдың соолзүредир ажылдай бээр болганда, район школаларының өөреникчилеринге чөвүрээ, будук, дазыл чыгаап-даа болур турду. Июль айда Саратовтан ийи дээрбе кээрге, бирээзин «Ак-Тал» совхозка бээр. Ассоциацияның Москвада төлээзи Александр Резяни ачылыг ассоциациязынга 600 муң хире рубльды камнап берген деп база дыңназым.

Бо бүгү эки-дир. Ынчалза-даа чыылган хөй удуртукчуларның чаңгызы-даа херимииниң иштинде чүү болуп турарын ожаавады. А байдал мындыг. Районда чылдың-на бүдүн совхозтуң мал-маганы хире мал хорап турар. Мындыг темпилиг чоруур болза, каш чыл болгаш районга күтүкениң мал бажы төнер. Ол-даа канчаар, бир хүн район эмнелгезиниң моргунга чымыс Хайыракан суурдан үш кижи чыткан болгай. Партия райкому, райкүүском бизнесче шиммитга берген. Мал-даа бажы, кижи-даа бажы хораарга, харысалга оңаар улус тывылбастаан. Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчылары арай деп бүдүн-бүрүн кыш ашкан, ол хирезинде район котельнаязының ажылын шуудадып алыр дугайында бодал амгы үеде улуг-даа, бичее-даа удуртукчуларның бажынга чок.

Моңу бээр дээр.

Коңур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

ШЕВЕРЛЕР ИЛЕРЭЭН

Шамбалыг ортумак школазынга суурнуң херээженнер чөвүлелиниң организастааны уран кылыглар болгаш аъш-чем делгелгезинге хөй кижи киришкен. Аъш-чем кылырынга Анай Акмар, хеп даараарынга Клара Монгуш шылгараан.

Тыва тондан, курткадан эгелээш, эң чынарлыг даараан кылыгларны Тамара Саая, Алефтина Очур, Чечек Тюлюш, Белек Чоодү, Галина Койгуумай, Наталья Монгуш, Людмила Тюлюш, Чечен Сандан-оол делгээн.

Ясли-садка «Куш — бистиң өңнүүвүс» деп делгелгеге уругларның беш бөлүү киришкен. Жюри шеверлерин илереткен. Тывызыктар, тыва оюннар ойнаан соонда, чаштар концерт көргүскен.

Сара МОНГУШ.

ЭРТКЕН ОРУУВУСТУҢ ЧАМДЫК БАРЫМДААЛАРЫ

(Эгези № 90 «Шында»).

Кандыг-даа ниитилелдиң эң-не үнелиг эртинези, чурт бүрүзүнүң чоргаарланыр национал байлаа, кол бүдүрүкчү күжү — кижи. Ынчангаш ниитилелде үнелиг өске бүгү-ле чүүлдер кижиниң чаагай чоруунга, аас-кежиинге, эрге-ажыынга бүрүн чагыртканы, бараан болган турар ужурлуг. Бистиң Коммунистиг партиявыстың үндезилекчизи, Совет күрүнениң тургузукчузу Владимир Ильич Ленин бистерни, совет кижилерни чогум-на шак ынчаар өөреткен.

Ынчаарга төөгүнүң архив материалдарын ёзугаар алырга, 1944 чылда Тываның бүгү чурттакчыларының саны 83 муң, 1945 чылда—95 муң 400 кижи турган. А Тыва АССР-ниң Статистика эргелелиниң сөөлгү чаа медээзин ёзугаар алырга, амгы үеде республиканың бүгү чурттакчы чонунуң саны 310 муң четкен. Эрткен дөртен ажыг чыл дургузунда республиканың чурттакчыларының саны 3 ажыг катап өскен! Ынчалзажок Төрээн Тывамның тыва, орус, украин, бурят, хакас болгаш өске-даа аңы-дүмма националдыг чонунуң ниити саны ам дээрезинде чартык миллион чедир өспээни хомудалчыг. Шагдан бээр бистиң-биле кожа аңы-дүмма моол улусту Азия дипте эвээш санныг национарларның бирээзи кылдыр демдеглеп турар. А херек кырында — амгы үеде Моол Арат Республиканың чурттакчы чонунуң ниити саны 2 миллион ажыг (Кыдатка бачыттыг «культура революциязының» халаптыг чылдарында иптики Моолдан, кыдат девискээрден хөй моолдар мал-маганы-биле кады МАР-же көжүп, тодаргайлаарга, дезип чедип келген), малының бажы 25 миллион четкен. Тываның чурттакчыларының саны Моолдуундан чеже-даа эвээш болза, бистиң республиканың экономиказын болгаш культуразын улам ыңай чедимишкинниг хөгжүдеринге ооң ниити бүдүрүкчү күштери чедер болгаш харын артар, ол улуг күчүнү чуртта, республикада бодүүн эвес, харын болгаш берге бо үеде тургузукчу күш-ажылче бүрүн утландылары — үениң негелдези деп санаар мен. Экономиктиг кризистен чуртту уштуп алырының, чоңга аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарын көвүдедириниң кол аргазы — совет кижи бүрүзүнүң тургузукчу, бүдүрүкчү, ак сеткилдиг күш-ажылы деп, ССРЭ чазааның амгы баштыңы В. С. Павловтуң утаадып турары маргыжар аргажок чүүлдүг деп санаар мен.

Совет эрге-чагырганың чылдарында Тываның кодээ ажыл-агый хөгжүлдезинде чамдык көргүзүглер деңнештирилгези. 1940 чылда Тываның бүгү малының баш саны 1 миллион 515 муң 449, 1941 чылда—1 миллион 850 муң, 1944 чылда—1 миллион 105 муң 992 турган (партия рескомунуң партархиви, фонд-2, херек-4, арын 46). А Тыва АССР-ниң Статистика эргелелиниң сөөлгү медээзин ёзугаар алырга, 1991 чылдың январь 1-де республиканың бүгү малының (хуу мал-биле кады) ниити баш саны 1 миллион 546 муң 196 баш, азы өзүлде 39,8 хуу болган, ооң иштинде мыйыстыг бода мал —205 муң, хой—920 муң 900, өшкү—305 муң 900 четкен. Ынчаарга 1944 чылда турганындан малдың ниити саны 440 муң 204 башка немешкен.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

«Совет эрге-чагырганың чылдарында Тываның малының бажы кудулаан, харын төнер чыгаан» деп харысалга чок чамдык кижилерниң чулчуруушкуннарының үндезин чогун бо санаар, деңнештирилгелер маргыжар аргажок сөйгалап турар. Тывага совет амыдыралдың үезинде малдың баш саны чүгле кудулаваан эвес, харын өскен. Ынчалзажок ол өзүлде салдынган сорулгаларның деңнелинге четпээнин база демдеглээр херек. Чылдагааны — ажыл-агыйны башкарарының социалистиг системазында четпестер бар-даа болза, а бистиң бодувустуң ажыл-агыйжы эвес, организас чок чорууvустуң улуу черле улуг деп санаар мен. Мал бажының шоолуг өспейн турарының чылдагааннарын 1945 чылдың ноябрьда болган Тываның коммунистериниң бирги конференциязы чигези-биле айыткан: «Мал бажының өспейн, я кудулап турарының кол чылдагааннары — мал чемиңиң чедишпези, төрүүр малдың кызыраашкыны, ара салышкыны, ылаңгыя малдың ниити улуг хорамчазы, ажаалданың четпези... Дөртку беш чылдың төнчүзүнге чедир малдың ниити баш санын бүдүн чартык миллион чедир өстүрерин партияның область организациязының сорулгазы кылдыр айтыр» (партия рескомунуң партархиви, фонд-2, херек-4, арын 15).

Мал бажын өстүрерин-ге, ооң продуктулуун бедидеринге мооңдактыг ол кол чылдагааннарның амгы бистиң бо хүннеривиске чедир чайлаттынмааны хомудалчыг-дыр. Ниитиниң малынга четчир чемни белеткеп алырының аргазы барык бүгү совхозтарда бар: амгы үениң техниказы, мергежилдиг кадрлар — механизаторлар. Чижээ, эрткен чылдың чайынында, күзүнүнде Таңды болгаш Улуг-Хем районнарының девискээринге сиген көңгүс үнмээн эвес-ле болгай. Ындыг турбуже, сиген кезиилдезиниң, силос салышкынының кидин түлүк үезинде «Ак-Туруг» совхозтуң девискээринге пятница самында 2-3 черге куда дүжүрүп, хөй кижилер куда сөөлүнде суббота, воскресенье, харын понедельник хүннеринде безин мал чемиңиң белеткелинге киришпейн турганы кыштаглаашкынга белеткелге мооңдак болбааны ол бе? Чугаажок болган. Күрүнениң үндезини болур өг-бүле немежири — чаагай өөрүшкүнүң байырлалын сиген, тараа кампаниязының мурнуу чарыында азы ооң сөөлүнде эрттирер дугайында чонуң ортузунга тайылбыр ажылын кылыр болза кодээниң ажыл-ишчилери чүүлдүгзүнер дээрзинге бүзүрээр мен.

Малга быжыг чем-суурну тургузар дугайында Тываның амыдыралынга онза чугула сорулганы моон мурнуда ышкаш, ам кыдыра көөр болзувусса, рынок харылзааларының амгы нарын, берге үезинде чүгле кодээниң эвес, харын бүгү республиканың хамааты бүрүзүнге аар уржуктарлыг болур дээрзин бүгү кижилер ханызы-биле медерел билген турар ужурлуг. А республиканың мал ажылында амгы байдал дыка дүвүренчиг: малдың хорамчазы үстүнде демдеглеттинген чылдагааннарның уржуундан чүгле кызырылбайн турар эвес, харын улам көвүдээн. Чижээ, 1990 чылда Таңдының ажыл-агыйлары мал чемин белеткээр планын чүгле [illegible] хуу күүседибейн, ооң түңнелинде 1990-91 чылдарда мал кыштаглаашкынының үезинден бо чылдың май 1-ге чедир совхозтарга, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйынга мыйыстыг бода малдың баш саны 4,9 хуу кызырылганын, ооң иштинде төрүүр, сүт бээр 623 инектиң, 21 муң 800 ажыг хой, өшкүнүң өлүп хораанын РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң секретарьлазының 1991 чылдың май 13-те болган ээлчеглиг хуралынга демдеглээн.

Мал ажыл-агыйының хөгжүлдези чер ажылының деңнелинден дорт хамаарылгалыг. Ынчаарга Тывага чер ажылын чорударда, моон мурнунда болдурган улуг частырыглар чүгле мал ажылынга эвес, харын республиканың бүгү экономиказының ниити хөгжүлдезинге дыка багай уржуктарлыг болган деп санаар мен. Чижээ, кур болгаш куруккан черлерни чуртка 60 чылдарда шиигээдип ап турган үеде колдуунда мал ажылдыг Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Эрзин, Тес-Хем районнарга безин «Кур болгаш куруккан черлер делгерезин, ура!» дээн соонда, түс черниң онзагай байдалдарын барымдаалап көрбейн, сиген шөлдерин, мал одарларын авдарып каапкан. Ам ында бөгүнге чедир бок үнүштер азы элезин чыдарын көрүп турар-дыр бис. Чер хөрзүнү чүгээр дүжүт бээр азы ажыктыг сиген үнер кылдыр катап тургустунарынга бетинде дизе 80-100 чыл негеттинерин агрономияның Адачурт болгаш делегей практиказы бадыткап көргүскен болгай. Ол ышкаш Тыва АССР-ге турган Мелиорация болгаш суг ажыл-агый министерствозунуң удуртулгазы ол чугула ажылды барык мугулай чорутканы күрүнеге, совхозтарның мал, чер ажылынга улуг когаралды чедиргени, колдуунда ажык бербээни кымга-даа чажыт эвес.

... 1994 чылдың октябрь 11-де бистиң республиканың бүгү ажылчы чону Совет Тываның 50 чылын байырлап, демдеглээр болгай. Тывага улусчу революцияның 70 чылын бистер демдеглевишаан, алдын юбилейивиске чедир малывыстың баш санын ийи миллион ажыр өстүрер сорулганы салгаш, чедишкинниг күүседип болур аргалы Совет эрге-чагырганың чылдарында коллективтиг ажыл-агыйларның материал-техниктиг хандырылгазы магадылап турар деп бодаар мен.

1944 чылда [illegible] ажыл-агыйларга чүгле 43 трактор турган (партархив, ф-2, х-4, арын 51). Тыва АССР-ниң Статистика эргелелиниң 1991 чылдың май 1-ге чедир кылган медээзин ёзугаар алырга, чүгле чаңгыс Таңды районнуң ажыл-агыйларында безин 406 трактор, 161 комбайн, а республиканың ниитилештирген кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң ажыглалында 2476 трактор, 755 тараа комбайны бар. 1945 чылдың ноябрьда Тываның автотранспорт эргелелинге чүгле 37 чүък машиназы, ооң иштинде 20 хире автомобиль херек кырында ажыглаттынып, артканнары септелге баазазының барык чогунуң түңнелинде анаа турган. А 1991 чылдың май 1-ге чедир медээ ёзугаар алырга, чүгле совхозтарда безин 3120 чүък машиназы, ооң иштинде Таңдының ажыл-агыйларында — 274 чүък автомобили бар болуп турар.

Коммунистиг партияның, Совет күрүнениң Тыва дугайында доктаамал сагыш салышкынының ачызында республиканың кодээ ажыл-агыйының алган бо күчүлүг болгаш хөй санныг техниказын камналгалыг, бедик бүдүрүкчүлүг кылдыр чөп ажыглаар болзувусса, мал, чер ажылын улам ыңай сайзырадып, рынок харылзааларынче бүрүн шилчиириниң уржуктарын, бергелерин ажып эртпишаан, кодээ ажыл-агый продукциязын арбыдадыр бүдүрүп шыдаар бис. Ону чедип алырда, хамыктың мурнунда сагылга-чурум, организастыг чорук, эп-найыралдыг, бир демниг, бүдүрүкчүлүг болгаш ак сеткилдиг күш-ажыл, бедик харысалга эргежок чугула дээрзин кижи бүрүзү ханызы-биле медерел билген турар ужурлуг.

«Эрткен, барык 47 чылдарның дургузунда Совет Тываның овур-хевири — ажыл-агыйы, эртем-культуразы, аажы-чаңы, угаан-медерели— бо бүгү чүүлдерни карак-ка көскүзү-биле өөрүшкүлүг, боттуг чедишкиннер-биле долдунуп турар. Бо бүгүнү анаа-ла ала-чайгаар, белени-биле эвес, харын кандыг кадыг-бергелерни, частырыгларны ажып эртип чорааш, чедип алганывысты Совет Тываның Октябрь революциязының соондагы 70 чылдардагы төөгүү бадыткап турар» деп, төөгү эртемнериниң кандидады В. Ч. Очурнуң бо чылдың май 16-да № 87 «Шынга» парлаттынган «Октябрьның дөрт салдары-биле» деп чүүлүнге бижээнинге бүрүн каттыжар мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.
«Билиг» ниитилелиниң кежигүнү.

(Уланчылыг).

АДЫШТА—«АЛДЫН» ФОРСУНКА

Чуруктa: Т-40 тракторнуң шимчедикчизиниң форсунказы. Ооң мурнунда ол 7 рубль 20 көпеек өртектиг турган. Ам— 74 рубль! Ол өртекти кандыг «дээлперден» алганы ол? Бо адыш иштинде 250 килограмм тараа «чыдары» ол-дур. Ынча тараа-биле адышта форсунканың бот-үнезин деңнештирер болза чүл? Кайызынга чарыглал улугул?

Н. Никитинниң фотозу (СЭТА-ның фотохрониказы).

РЕВШЕРИГНИҢ УЖУРАЖЫЫШКЫНЫН ЭРТТИРЗЕ

Тывага улусчу революцияның болгаш Азия диптиң төвүнге төөгүде эң-не баштай тургустунган Тыва Арат Республиканың 70 чыл оюн бо чылдың август 10-11 хүннеринде байырлап эрттирери тыва улустуң амыдыралынга политиктиг чугула улуг болуушкун. Ону Тыва АССР-ниң чонунуң өөрүп, деткип турары чугаажок деп билип турар мен.

Бо онза чугула төөгүлүг болуушкунну демдеглээри-биле чергелештир, Тываның улусчу революциязының чаалап алышкыннарын чээрби (1924—1944) чылдарның дургузунда шынчы камгалап, бодунуң ыдыктыг дайынчы хүлээлгелерин эрестиг күүсеткен Тываның Араттың Революстуг Шеригиниң халажылгада турар офицерлериниң болгаш дайынчыларының ол байырлалга тураскааткан Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары болгаш кызыл партизаннар-биле каттышкан ужуражыышкынын азы слёдун ол хүннерде эрттирери саналдап, дайынчы эштеримниң дилег-саналдарын деткип тур мен.

Тес-Хемниң Самагалдайда чурттап турар, 1942-1947 чылдарда АРШ-тың болгаш Со-ча тараа-биле адышта форган Оюн Кара-оолдуң күзел-соруу хайныгып, «Шын» солунга «Ревшериглер кайда силер?!» деп чагаазын бижип, Тываның улусчу шеригиниң албанынга турган, ам халажылгада турар офицерлериниң дайынчыларының ужуражыышкынын эрттирер айтырыгны чогуур черлер-биле чугаалажырын менден дилеп чеже-даа катап бижээн ийин. Ооң баштайгы чагаазын республиканың шериг комиссариадының политкилдизиниң начальниги подполковник А. И. Шаповаленкога дамчыдып берген мен. Мынчангаш Тываның улусчу революциязының болгаш Улуг Октябрьның төөгүлүг чаалап алышкыннарын камгалаарын хандырган АРШ-тың албанынга бараан болуп чораан, ам халажылгада турар офицерлериниң болгаш дайынчыларының (оларның ам дыка эвээжи арткан) ужуражыышкынын бо байырлалдың хүннеринде эрттирери эптиг-даа, политика талазы-биле ужурлуг-даа деп билип турар мен.

Артём БОРБАК-ООЛ.
ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуну, халажылгада полковник.

Сөөлгү шакта

Янзы-бүрү медээлер

● **БЕРЛИН.** Демократтыг социализм партиязының конференциязы Гере хоорайга ийи хүн дургузунда үргүлчүлээн. Партияның бо чылдың июньда болур съездизинге бадылаар болгаш хүлээп алыр чаа уставтың төлевилелин конференцияның делегаттары чугаалажып көрген. Демократтыг социализм партиязының ажыл-чорудулгазынга херээженнерни идепкейлиг киириштирер сорулга-биле партияның бүгү удуртур органнарының составының 50 хуузу херээжен партийжылер болуру төлевилелде айыткан.

● **НЬЮ-ЙОРК.** 213 пассажир, экипажтың 10 кежигүннери олурган «Боинг-747» самолёт Таиландының найысылалындан Австрияның найысылалы Вена хоорайже углай чорупкан сөөлүнде эрткен воскресеньеден понедельникче дүнезинде, Бангкоктан соңгу талаже 160 километрге Сулханбури мужунуң кырынга часты берген. Анаа олурган чүгле сөс кижиниң мага-боду амдызында тывылган.

● **АДДИС-АБЕБА.** Эфиопияның революстуг улусчу демократтыг фронтузунуң (ЭРУДФ) кезектери эрткен воскресеньеде найысылалдың делегей аэропортун эзелепкен. Пассажирлер аргыштырар самолёттар найысылалдың аэропортунга кээп хонары айыылдыг дээрзин тура халышкынның киржикчилери ол аэропортту апкан сөөлүнде сагындырган. Президент ордузунуң чанынга ол хүн бир шак дургузунда тулчуушкун болган. Танкылар болгаш дайынчы машиналар кудумчуларга көстүп келген. Олар чогум чазак шериглериниң бе, азы тура халыкчыларның бе деп айтырыгга хамаарыштыр тайылбырны телеграф агентилелдери кылбаан.

● **РОТТЕРДАМ.** НАТО кежигүннери чурттарның болгаш Варшава Керээзиниң организациязынга кирип турган чурттарның күрүне туктары дайын сөөлүнде эрткен төөгүнүң дургузунда бир-ле дугаарында Роттердамның «Де Дулен» деп концерт залының баарында кожа киискип турар. Соңгу Атлантика ассамблеязының чаакы сессиязы болуушкуну ажылын ында дооскан. ССРЭ-ниң, Болгарияның, Венгрияның, Чехословакияның, Польшаның болгаш Румынияның парламент депутаттары чалалга ёзугаар сессияның ажылынга киришкен.

Европага айыыл чок чоруктуң чаа системазын тургузары НАТО-ну чаартыры, боо-чепсекти даштыкыже садыглаарын соксадыр дээн ышкаш чугула айтырыгларны үш хүн дургузунда үргүлчүлээн сессияга чугаалажып көрген. ССРЭ-де экономиктиг чаартылгаларга деткимчени көргүзериниң чугулазын сессияның чамдык киржикчилери демдеглээн.

● **ПАРИЖ.** «Франс пресс» агентилелдиң дыңнатканы ёзугаар алырга, Францияның чаа премьер-министринге Эдит Крессон томуйлаткан. Чуртта нарын социал айтырыгларга чаа чазак таварышкан. «Эр-Энтер» ужар чүүл транспортунуң ужудукчуларының болгаш борт механиктериниң ажыл соксадышкынын бо чылдың май 30-де кылырын чарлаан. Ажыл төлевирин болгаш пенсияны өстүрерин, техниканың айыыл чок болур чорууп хандырарын негевишаан. Париж метрозунуң ажылдакчылары май 30-де база ажылче үнмес деп турар.

● **АФИНЫ.** Германияның Федеративтиг Республиказының канцлери Гельмут Коль Грецияның Крит ортулуунга чоокта чаа чоруп турган үезинде мынча деп медеглээн: «Европага миллион-миллион кижилерни өлүмге таварыштырган Гитлерниң чөптүг эвес болгаш дерзии дайынын Германия кажан-даа утпас».

(СЭТА).

КАНДИДАТТАРНЫҢ УЖУРАЖЫЫШКЫННАРЫ

РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттар бо хүннерде соңгукчулар-биле ужуражыышкыннарын үргүлчүлеп, область, крайларны кезип чоруп турар.

КРАСНОЯРСК. Н. И. Рыжков Липецкиниң болгаш Смоленскиниң соңгукчулары-биле ужурашкан соонда, Красноярск крайда чедип келген. Ол баштайгы удаада крайның төвүнде «Енисей» дээр химия комбинадының коллективи-биле ужурашкан.

Н. И. Рыжков бодунуң кол сорулгам болза рынок харылзааларынче шилчип кирип турар үеде чурттуң болгаш Россияның бүгү чонунуң социал камгалалын күштелдирери болур деп чугаалаан. Бо чылдың апрель айда болган өртектер угладышкынынга хамаарыштыр салдынган айтырыгга харылап тура, ол ук хемчеглерни «чедир бодаттынмайн кылдынган» хемчеглер деп санаан.

Ужуражыышкынның киржикчилери Н. И. Рыжковту деткиирянче чаңгыс чер-чурттугларын кыйгырган резолюцияны хүлээп алган, чүге дээрге, ооң программазы «материалдыг үнелиг чүүлдерниң дорт бүдүрүкчүлериниң: ажылчыннарның, инженер-техниктиг ажылдакчыларның, тараачыннарның эрге-ажыктарын эң долу илередип, республикага болгаш чуртка хамааты тайбың чорукту кадагалап арттырары дээш сагыш салмышкын-биле долган».

• • •

КЕМЕРОВО. Улус депутаттарының Кемерово область Советиниң даргазы А. Тулеев Кузбасстың хөй-ниитизиниң төлээлекчилери-биле ужурашкан.

— Россияның чурттакчы чонунуң санал-оналындан бодумнуң программамны тургускан мен. Кол чүве—чүнүң-даа мурнунда кандыг-даа кижиниң кижи деп мөзүзүн катап тургузары болур. Чоннуң социал камгалалын күштелдирбишаан, кижи бүрүзүнүң ак сеткилдиг күш-ажылы-биле чеже-даа акша-көпеекти ажылдап алырынга бүгү талалыг таарымчалыг байдалдарны тургузары дээш туржур мен деп, ол чугаалаан.

А. Тулеев ооң соонда Ыраккы Чөөн чүкке, Уралга, Ленинградка ужуражыышкыннарны кылыр.

(СЭТА).

Н. И. РЫЖКОВТУҢ УК-ЫЗЫГУУРУ

Чоокта чаа Донецкиниң шахтёрларынга чорааш, Николай Иванович Рыжковтуң төрелдерниң чурттап орар суурунга чордум. Дзержинск хоорайның чоогунда Дружба дээр суурда ооң адазы база дуңмазы Евгений Иванович чурттап орарлар. Ийи өрээлдиг чыдыгыр бажыңчыгаш, даштыңда сарай, чунар-бажың болгаш чайгы кухня. Ёзулут-ла тараачын кижиниң коданы. Бажыңның эргижирээни коңчуг, ынчалзажок арыг-шевер, даштын агартыр чугайлап каан. Коданда хөй-ле чүве кат-чимистиг ыяштар, олар ак торгу дег, кидин-не чечектели берген— оларның чаагай чыды эжиня болгаш соңгаларын ажыдып каан бажың иштин айдызап кээп турар.

Иван Федорович бажыңында чааскаан чурттап орар, хеймер оглу Евгенийниң кадайы кырганны карактап, аъш-чемни кылып берип турар. Иван Федоровичиниң кады кырааны эрткен чылын чок апарган. Элээн болганда, Николай Иванович адазын Москваже аппарган. Кырган аңаа бир неделя хире чурттааш, дедир чедип келген.

— Иёт, Николай, сугга элээн чурттадым. Чоруй барган дээш оглум ам-даа мени чемелээр ийин, чедип келидер деп чагаалап-ла турар. Москвага чүнү кылырыл? Ынчан Николай коңчуг эрте ажылынче чорупкаш, кежээ он бир шак ажа бергенде кээр кижи болду. А мен кежээ эрте удуп чыдып алыр кижи мен. Орта чугаалашкан чүве-даа чок, хүннер ынчаар эртип-ле турар. Бир неделя болгаш, чаныпкан мен ийин— деп, ол чугаалады.

Бажың иштиниң эт-херексели өске тараачыннарныындан ылгал чок, онзаланып көстүр чүве-даа чок. Бетики өрээлде орун, аяк-сава шкавы, чемненир стол. Ындыкы өрээлде улуг аптара, диван, дөрде стол, булуңда телевизор. Стол артында ханада хоолар иштинде фото-чуруктар — ортузунда бүгү делегейге билдингир кижиниң улгаттырып каан портреди. Иван Федорович телевизор көөрде, ол чуруктуң баарынга олуруп алыр, ооң олуруп чанчыккан чери бо.

Эрткен чылын телевизор дамчыштыр чазакка хамаарыштыр боон турган улуг болгаш чидиг чугааларның дугайын бодап келгеш:

— Оглуңарны чамдыкта кээргеп-даа турдуңар бе? — деп оон айтырдым.

— Кээргевес боор бе. Кым даа кижи оглун, кызын кээргээр-ле болгай, олар өг-бүлелиг, түс амыдыралдыг-даа болза, чеже-даа улгадып, назылай берзе-даа.

Рыжковтарның ук-төөгүзүнүң дугайын чугаалап бээрин дилээримге, ол мынча деп чугаалады: «Рыжковтар алызындан тараачын улус. Мен билип келгенимде, бо черге ада-ием төрелдери-биле кады көжүп чедип келди. Бо хемниң ындында ховужукка үш бажың тудуп алдылар. Ооң соонда, ырак-чоок төрелдер немежип эгелээн. Ол черге хутор тургустуна берди. Улус ону Рыжков хутор деп адай берген чүве. Бир кыс дуңмалыг алды алышкы бис. Акыларым улгадып келгеш, бо шахтага ажылдай бээр турган. Мен база чээрби тос чылда шахтёр апардым. Ол үеде Коля төрүттүнген чүве.

Бо оглум Евгений база шахтёрлап турган, пенсияже үндү. Ажылдап турган, даг мастериниң школазын кежээки өөредилге-биле доозуп алган мен. Дөрт чыл рабфакка база өөрендим.

Коля мени дөзээн. Өөредилгеде дээнде кызымаа коңчуг кижи, ынчап чорааш, инженерге чедир өөренип алгаш, депшип ажылдай берди. Томааныг кижи, Гена дег эвес. Генаның бичиизинде тенээ коңчуг чүве.

Бир катап Чаа чылда кадган кырган-биле кады Коля сугга чеде бердивис. Ынчан ол «Уралмаштың» директору апарган чүве. Кежээ оглум чедип келгеш, дыка-ла каттырып, бистер-биле мендилешти. «Чүү болду?» деп айтырдым. «Заводта дамчыыр чугаа тыпты берген-дир, ачай. Сени Москвада улуг ажылда ажылдап турар, ынчангаш оглу депшип турар ышкажыл деп». Оглумга мынча деп чугаалаадым: «Ындыг чугаа кылып турар кижилерниң «мээң министерствомче» чорудувут азы эдертип алгаш кел, оглум. 550 метр ханы чер иштинде «министерствога» хүүрек тудуп ажылдаарга, изиг-ле болдур ийин» дидим.

Кижилерге адааргаар, төрел-дөргүл тыртыжар, мактанып кээргеттинер деп чүве Николайда чок. Бичиизинден тура кызымак, төлептиг кижи...».

Иван Федорович мени бүрүузады - бербес боор. Дзержинск хоорайга чедип келгеш, хоорүүском даргазының оралакчызы Л. Совковадан мындыг айтырыгны салдым:

— Николай Иванович чурттуң чазаан баштап турган, чаңгыс чер-чурттугларынга дузалап турду бе?

— Ажыл, амыдыралывыс дугайын ында-хаая келгенде, сонуургаар кижи. Чогум дузалапкан чүвези чок. Бистер оон кандыг-бир чүве дилээринден диднимес бис. Рыжковтар шынтузу ак сеткилдиг улус, кажарлаар, ажыттаар деп чүве оларда чок. Чүгле кызыл күш-биле ажылдаар — ак сеткилдиг чурттап чоруур — деп чугаалаан чүве.

Николай БЕЛАН.
«Советская Россия» солуннуң корр.

КИЖИЗИДИКЧИ ТАЛАЛАРЫН АЖЫГЛААР

Чагаалар допчулалы

Буддизм — делегейниң эң нептереңгей үш шажын-чүдүлгелериниң бирээзи. Чөөн чүк чурттарының колдуу, ооң иштинде тывалар база, Богда бурганга чүдүп чораан. Болуушкуннарның харылзашкааның, материалдыг, угаан-бодал эгелерниң холбаалышкының, кижиниң этиктиг культуразының оруктарының дугайында ханы философчу бодалдары-биле, гуманныг угланышкыны-биле буддизм ылгалып турар. Будданың дөрт кызыгаар чок байдалдар дугайында өөредии: буянныг чорук болгаш кээргээчел сеткил, сагыш-сеткилдиң чогумчалыы, өөрүшкү амгы бистиң амыдыралывыска дыка чоок. Кижиге эки чүүлду кылырын буян кылдыр көөрү база хиннектенигден хостаылырының идеязы база солун: мага-боттуң сөстү алган бодалдарның арыглаңнышкынын моральдың, кижиниң бодун ап чорууруунун, чер кырынга чурттаарының, таарзылганың база чөптүг чоруктуң принцизи кылдыр көөр.

Чон бүрүзү төөгүлүг, культуразы, чаңчылдары, шажын-чүдүлгези онзагай боор. Бис бодувустуң төөгүвүс дугайында чүнү билир бис. Аныяктарга чүнү дамчыдар бис?

Чуртта болуп турар өскерлиишкиннер угаан-бодал айтырыгларын база оюп каггбаан. Кезек үеде архитектура тураскаалдары болур хүрээлерни үрегдеп, шажынны хоруурунга чедип турган болзувусса, ам чүдүлгеге хамаарылга өскерилген. Оон кижизидилгеге ажыктыг чүүлдерни ажыглаар болза, кандыг-даа хора болбас. Тывада сарыг шажын ниитилели тургустунган, чамдык ажылдар кылдынып турар. Улусчу шеверлер Кызыл-Дагда Көп-Сөөк хүрээзин тудуп алган. Кызылда база бичежек хүрээни тудуп эгелээн. Каргазоны белеткеп эгелээн.

Редакцияга шажын-чүдүлгеге хамаарышкан чээрби ажыг чагаалар келген. Авторлар боттарының хамаарылгазын бижип, айтырыгларны салып, арга-сүмезин кадып турар. Үрегдеп каапкан хүрээлерни көрген, ада-өгбезинден сарыг шажын дугайын дыңнаан хоочуннарның чагааларында сонуургаачыг чүүлдер бар.

Чыраа-Бажыңдан **Осур-оол Моңгуш** Чадаананың Алдыы-хүрээзиниң тавааннаа кыргып турган, малгаштаан деп бижип турар. Ол хүрээ Чадаанада Комсомолдуң 30 чылы аттыг кинотеатрның мурнуу чарыынга турган. Ийи кожа турар дуганнарның иштин-даштын ваажок каас турганын ол сактып турар. Бурганнар, дагылдар, коңга-дамбыра, үрер ак туң, кадактар, ном-судур эндерик турган. Орүйгү-лама Байыр-Хелин баштаан ламаларны дээди хемчег-биле шажылаан соонда, ол дуган [illegible] кезек ээн турган. 1939 чылдың кара доңдак-та дүже [illegible] да ол дуганнарны үрегдеп каапкан болган.

Бежен чылдарда ол чоокта Кызыл-Чыраа деп черге өг-хүрээ тургузуп аарга, ламазы Төре-Комбуу кызаглаан, хүрээ хорениизин Хайыракан колхозка берипкен.

Чадаанадан **Аракчаа Оңдар** Үстүү-хүрээни музей-хүрээ кылдыр тударынга акшаны үндүрүп берген хиреде, чүге шимчеш дивейн олуруп берген бис деп айтырып турар. Хайыракандан **Дакпай-оол Моңгуш. Михаил Чамыяң** Алдыы-Ишкинге дуган турганын бадыткап турар.

Хүрээ тудуунга чон дузалаар деп бодалдарын хөй авторлар илередип турар. Шамбалыгдан **Күтүн-оол Оңдар** ламаларның эминиң күштүүн айтып, бо талазын сайзыратса деп саналдап турар. Тулутунуң шынарын иштиниң каастыгазы бодаза эки деп. Шагаан-Арыгдан **Валерий Хуурак** бижип турар. Ламаларның чурттаар бажыңнарын, дузалал ажыл-агыйны тударын көрзе эки деп сүмелерни киирип турар.

Хүрээзиниң тударынга хөй акша үнер, орта олурар ламалар чок болза, улус келбейн барза, канчаар деп Чербилен **Роман Очур-оол** бижээн. **Чамыян Тюлюш** шажынче чонну хандыдары дыка берге деп санап турар. **Серин-оол Сарыглар** шажынга удурун катап база бижип, ламаларның чуруун-даа солунга үндүрүп, төвүт дылды аныяктарга өөредир деп бижип турарын кайгап турар. Чамдык авторлар хүрээже эртем-билиглиг-даа кижилер бүзүү барып турар, элдептиин деп турар. Чүдүүр-чүдүвези хамааты кижиниң херээ, ону ам хорувас. Амыдыралдың бергелеринге таварышкаш, сагыш-сеткилдиң дыжын алыры-биле, хүн, чүк, соодал көргүстүрүп, эм-дом чалап алыры-биле чон ламаларга, ном кымчуптар баштыларга барып турар деп чамдыктары бижип турар.

Шажынны хүлээп көөр-көрбези база хамааты кижиниң болуну херээ. Шажынның депшилгелиг талаларын эскербейн, шуут чүүй шаап турганывыстан хөйнү чидирген бис. Кижиниң эргезинге, арын-нүүрүнге, культуразынга хамаарышкан бо чергелиг нарын айтырыгларга чаңгыс талалаан, дорт үнелел ам арай чигзиничиг апарганын чагаалардан билип ап болур. Кызылда өг-хүрээлерже автобустар чүге чорбазыл деп айтырыг база салдынган, ам «Кызыл» гостиница чанындан автобус ынаар чоруп турар.

Сарыг шажын эртемниг астрономияга дүүшпес деп, бир башкы кижи бижээн. Буддизмниң философчу үндезиннерин анаа үзе шавары бүзүренчиг эвес хире. Борта эртемге үндезилээн туруш негеттинер. Дыка хөй авторлар шажынның кижизидикчи талаларын айтып турар. Каа-Хем суурдан **Дөрбет-оол Моңгуш** шажынның философчу утказын, буянныг теректи суртаалап турарын деткип бижээн. Оран-таңдызынга, оду-көзүнге, дагып-тейлеп, бойдузун хумагалаары дег эки чүве кайда боор деп, ол түңнеп турар. Кызыл районнан **Алдын-оол Ооржак** кижиниң иштиги-хөннү, арын-нүүрү-биле сырый холбаалыг буддизмге сонуургалдың өзүп турары таварылга эвес дээрзин айыткан. Улусчу медицинаны, чаңчылдарны хандыр өөренип, аныяктарга дамчыдар чүүлдер ол.

Херектен алды тыва оолдар боттарының шажынга хамаарылгазын база бижээн. Кандыг-даа нация боду чүдүлгелиг. Ону чону, чурту дээш чүрээ соп, баары ажып сеткилин аарып чоруур кижи бүрүзү билир деп, олар демдеглеп турар. Бүгү чон боттарынга даянгыш болуп, тыва хүрээни кылып алыр болза, чонуң сагыш-сеткили чымчаар. Бо оолдарның бир-ле чүвеге бүзүрели артып калганы кижи сеткилинге эки-дир. Бүзүрел чокта берге...

Артык ХОВАЛЫГ.

Симфония хөгжүмүнүң алдарлыг дирижёру, ССРЭ-ниң улустуң артизи Евгений Светланов бо таварылгада бир тускай хүлээлгеге таварышкан. Ол Ленинградтың М. И. Глинка аттыг үлегерлиг капеллазының Москва консерваториязының улуг залынга концерт көргүзүүн удуртуп, дирижёрлап эртирген. Капелланың удуртукчузу РСФСР-ниң улустуң артизи Владислав Чернушенко ол үеде залга көрүкчүлеп орган.

— Евгений Федоровичиниң башкарганында үнелиг чүүлдерни эскердим, ону ажыглаар аваар бис — деп, ол концерт соонда чугаалаан.

ЧУРУКТА: Евгений Светланов (оң талазында) биле Владислав Чернушенко концерт соонда.

СЭТА-ның фотохрониказы.

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮН ДЕМДЕГЛЭЭН

Бистиң республиканың Телерадиокүркомунуң телевидениениң дамчыдылгалары-биле чергелештир «Тыва-ТВ» деп чаа дамчыдылга костүп келген тургаанын номчукчулар эскерген боор. Ол элээн каш айлар дургузунда болуп шенеп, неделяда ийи удаа дамчыдылгазын кылып турган. Ынчалза-даа көөр кижилер ону көөр, а чамдыктары билбес-даа турганы шын. Ооң кадында «Орбита-сервис» база аңаа чаржалажып, янзы-бүрү кинолар көргүзе берген. Ынчангаш, «Тыва-ТВ» дугайында билир кижилер улам ховаргаан. Ол сестерни дыңнааш, харын-даа чамдыктары американ дайынчы кинолар, шалдаң-чаңагаш кижилер көргүзер чер деп билип-даа турган.

Байдал ындыг турда, ону организастап турарлар уидаравааи. Боттарының күжүн, оргазын шенеп көргеш, калбак көрүкчүге бараан боор шыдаар деп түңнелге келген. Ол дугайында эрткен пятницада болган ажыдыышкынга демдеглээн, «Тыва-ТВ» мурнундан бээр турун келген-даа болза, май 24-тү төрүттүнген хүнү деп санап турар.

Ол ажыдыышкынга ук телекомпанияның тургузукчулары — Тыва АССР-ниң Телерадиокүркомунуң, «Орбита-сервис» төптүң, партия рескомунуң болгаш хооркомунуң ажылдакчылары, тургузарынга материалдыг деткимче көргүзеринге белен өске-даа бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларының төлээлекчилери киришкен.

Ажыдыышкын программазын дыштаныылга хевирлиг кылдыр организастаан. Идиктеп делгелгелерин, солун ырлар концерттерин организастаан. Башкарыкчылар Д. Оюн биле А. Серен келгеннерге таарымчалыг болзун дээш бүгү чүүлдерни кылганнар. Ол бүгү-биле чергелештир чогум кандыг сорулганы ук телекомпания салып турарын дээрзин база чыылганнар билип алган. Бирги кол сорулга — бистиң амыдыралывыста эскертинмейн эртип турары чүүлдерни база чонга дыңнадыр, чонну үнүн дыңнаар сорулгалыг массалыг информацияның бир чедиси болур. Эде тургустуушкунга деткимче көргүзер, чаңгыс сес-биле чугаалаарга, амыдырал-биле деңге базар.

(Бистиң корр.).

БОЙДУС БАЗА АЯЛГАЛЫГ

Чиңгир ногаан ээзимнер-даа, мөкүлчек ак баштыг сыннар-даа тус-тузунда аялгаларлыг. Ол ээзимнерден болгаш сыннардан сыстып баткылаан мөңгүнелчек өңнүг дамырактар, дажыг хемнер догерези аңгы-аңгы аялгаларлыг. Ындыг болганда, бүгү бойдус тускай хөгжүмнүг ышкажыл? Ол-ла хөгжүмнү салым-чаяанныг кижилер амыдыралдың янзы-бүрү болуушкуннарынга хамаарыштыр чаа, тускай аялгалар кылдыр чогаадып, дирижидип турарлары ылап-тыр дээрзин ССРЭ-ниң улустуң артизи, композитор Алексей Боктаевич Чыргал-оолдуң чогаадыкчы ажылынга тураскааткан В. Көк-оол аттыг хөгжүмнүг театрынга болган көрүлде-кежээден чаныв ора, бодап чордум.

Алексей Боктаевичиниң бүгү-ле аялгалары төрээн Тывазының хорзүнүүнден чемин тырткан. Ыланыя «Челер-Ой» дээн чижектиг чогаалы шагда-ла улустуу апарганы композиторнуң болунуң чону-биле ханы харылзаалыын, чаңгыс дазылдыын херечилеп турар. Ооң Тывада он-он муң дыңнакчылары Эрзин, Тес-Хем, Тожу, Тере-Холь, Мөңгүн-Тайга, Моген-Бүрен чедир дээрзи билдииңир.

Национал культура азы национал чаңчыл дээрге чүгле национал идик-хеп эвес, а национал мөзү-шынар, сагыш-сеткил дээрзин улуг орус критик В. Белинскийниң чогаалын дамчыштыр билир бис. Ынчангаш ынак хөгжүмчүвүс Алексей Боктаевич Чыргал-оолдуң биске арттырып бергени национал мөзү-шынарывыстың, сагыш-сеткилдивистиң каас-чаражын чалгын-чүглериңвис ышкаш кылдыр үнелеп, кадагалаарывыс болгаш салгалдан салгалче дамчыдарывыс арткан дээрзин билир ужурлуг бис.

Кызылдың уран чүүл училищезин суралгыг композиторувустуң ады-биле адааны—ооң арыг дамырактар дег аялгаларының база бир дамдызы дээрзи чугаажок.

Моңгуш ДОРЖУ.

Чүнү бараалгадыр бис

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюн улус ажыл-агыйының хөй янзы адыры демдеглээри-биле баш бурунгаар белеткелдерни кылып эгелээн. Оларның-биле бир дөмей, республиканың амыдыралында бо төөгүлүг болуушкунга уткуштур Тываның херетлекчилер эвилелиниң чамдык белеткел ажылдарын чорудуп турар. Кооперацияның специалистери, удуртукчулары Россия Федерациязының херетлел бараанарын кылып турар бүдүрүлгелери-биле дугуржулга кылып, керээни чарып эгелээн. Чижээлээрге, шаажаң аяк база өске-даа савалар бүдүрер үш завод-биле дугуржулганы кылган. Ол дээрге Чоон чүкте Артём болгаш Владивосток хоорайларда, Ярославль облазында, Первомайск хоорайда заводтар-дыр. Бо шаажаң заводтарындан «Тывага революцияның 70 чылы» деп бижиктиг аяктарны болгаш өске-даа шаажаң сава аймаан манап турар бис.

Москваның 1, 2 дугаарлыг шак бүдүрер заводтары-биле дугуржулганы кылган. Бо заводтар «1921 — Тыва — 1991» деп бижиктиг хол шактарын бүдүрүп бээр ужурлуг. Красноярскиниң алгы-кештен бараан бүдүрер галантерея фабриказынга өөренкчилер сумкаларын кылып бээрининң чагыын киирген. Бо эдилелдер база-ла тускай юбилей бижиктиг болур. Абаканның трикотаж хептер бүдүрер фабриказының ажылчыннары Тываның юбилейинге бичче эвес үлүүн кадар. Олар 70 чыл, революция дугайында бижиктерлиг футболка хөйлеңнерни бараалгадыр. Ындыг бараанарны 100 муң рубльге бүдүрер керээ чардынган.

Тываның республика типографиязы-биле база дугуржулга кылдынган. Ооң ажылчыннары Азия төвү чуруктуг, тыва хээлерлиг тускай саазыннарны кылып үндүрер. Ооң бижээ Тывага революцияның 70 чылынга тураскааттынар. Мындыг каасталгалыг саазыннарны уран-чечен номнарны ораап садарынга, а ном арыннарынга сутар шак-ла ындыг каасталгалыг диликдек саазыннарны база парлап бүдүрер.

Россия Федерациязының херетлел барааннарын бүдүрер өске-даа бүдүрүлгелерни-биле дугуржулга-керээ ажылдары ам-даа уламчылавышаан. Бо нарын ажылды херетлекчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазының садыг талазы-биле оралакчызы З. А. Шишигинаның удуртулгазы-биле Г. С. Беленкова, Л. С. Середкина, Н. Н. Гаврилова олар кызымак, тывынгыр чорудуп турар.

Константин САТ.

Республиканың херетлекчилер эвилелиниң килдис эргелекчизи.

ААЙЛАЖЫЫШКЫН

Бодун-даа ойнап алыр, спорт-даа ойнап алыр дээш лотерея билеттерни ойнадып турарын билир бис. Бо чылдың май 1-де профэвилелдерниң ВДФСО-нуң лотерея билеттерин ойнатган. Ниитизи-биле 50 муң рубльдиң билеттерин тараткан. Оон чартыынга ойнап алыышкыннарны киирген. Өске арткан акшаны спорт тудугларын дериирингe, спортчулар кедери-биле спортчу хептер болгаш дериг-херекселдерге үндүрген.

Ойнап алыышкыннарның тиражын солуннарга парлаан. Көдээде чурттакчы чон дыкала манаан. Кандыг-бир кижиниң аксының кежин саглаанайып чорууру база бар, чамдык кижилер күзээнин чедип алыр, өскелери чежедаа күзеп, алыксаарга курүг болур.

Бо удаада аас-кежик Бай-Тайга районунуң «Тээли» совхозунуң Ээр-Хавак сүт саараан фермазының ажылчыны Самдар-оол Дамдынович Иргитке таварышкан. Оон-биле таныжып чугаалажып дээмга мынча диди: бир катап район төвү кирип чорааш, лотерея билеттери садып турган, оон чаңгыс билет алган кижи мен. Мээн соомда авам чораан, база оң билет эккелген. Кымның садып алган билезин билбес мен. Шуптузу холужуп калган чүве болгаш. Солунга кажан үнүп келирин манап олурдувус. Бир хүн солун келген. Фермада ажылчыннары шүүштүрүп эгелээн. Бодум билетим көөрүмге, «Москвич-412»-ге таварышкан. Караамга бүзүрээрин мен. Өске кижинге көргүстүм. Улузум алгырыпкан. Мээн холум тудуп, дүрген барып эккел дээш турупкан. Байырлал соонда келгеним бо. Ам машинаны баазадан эккээрин манап олур мен.

Самдар-оол Иргит 21 харлыг, шериг баарынга белеткенип турар. Болу Ээр-Хавак фермазында мал чеми белеткээр бригадада ажылдап турар. Бо чылын мал чеми белеткеп алыры-биле черни суггарып, оон богун аштап эгелээн.

Аныяк оол Ак-Довураккa ДОСААФ-ка чолаачылар курзун доозуп алган. Ам бодунуң хууда «Москвичизин» мунуп алгаш, ажыл-херээн кылып эгелээн. «Москвичиниң» өртээ 12493 рубль.

Ол ышкаш «Чодураа» совхозтуң тракторизи Роман Бадарчы «Урал» мотоциклди, Красноярскиниң көдээ ажыл-агый университединиң Кызылда филиалының белеткел салбырында өөренип турар Адыгжы Иргит «ИЖ-Юпитер» мотоциклди, «Тыва кобальт» комбинатта техниктиг контроль килдизиниң контролёру Ранса Ооржак өңнүг телевизорну, (өртээ 1365 рубль), Кызылда техниктиг хандырылга станциязының улуг механиги Чадамба Биче-оол бут бөмбүкчүзүнүң бүрүн комплектизин (өртээ 84 рубль), бодунуң күзеп чорааны «Мечта» деп электриплитаны (өртээ 93 рубль), «Саян» универмагының садыгжызы Рада Сат, Красноярскиниң көдээ ажыл-агый университединиң Кызылда филиалының башкызы В. Н. Ермолина спортчу курткасы (өртээ 95 рубль) болгаш «Үш-Белдирже» баар путёвканы (өртээ 750 рубль) ойнадып алганнар.

Кым хөй ойнадыр болдур, ол кижиге ойнаашкын таварылгы чадавас. Профэвилелдерниң ВДФСО-нуң дараазында лотерея билеттерниң ойнадыышкыны август айда болур. Аңаа база автомашиналар, мотоциклдер соодукчу камералар, спортчу хептер дээш, янзы-бүрү барааннарны ойнадыр.

Лотерея билеттерин районнарда профэвилелдерниң ВДФСО черлери тарадыр. Ойнап алырын күзээн кижилер ону садып ап болур.

Бистиң республикада спорт баазаларының чедишпейн турары-биле оларның тудуун кылырынга дыка хөй акша негеттинип турар. Ынчангаш лотерея билеттерин тараткаш, оон бежен хуузун спортчу тудугларже болгаш дериг-херекселдер алып алырынче үндүрүп, спортту көдүрүп, чонну кадыы дээш бар аргаларны тывар эпаар.

Моңгуш ОЛЗЕЙ ООЛ.

Өөренирин күзээннерге

Кызылда күрүнениң педагогика институду хүндүскү салбырның бирги курузунга дараазында мергежилдер айыы-биле студентилер хүлээп алырын чарлап тур:

Математика, информатика база саналга техниказы; физика, информатика база саналга техниказы; химия база хандыртыкылга күш-ажылы; биология база күш-культура; география болгаш төөгү; национал школага орус дыл болгаш литература; тыва дыл болгаш литература; педагогика болгаш эге өөредилгениң методиказы.

Кирериниң экзаменнерин 1991 чылдың июль 15-тен июль 30-ге чедир дараазында эртемнерге дужаар:

Математика, информатика база саналга техниказы тускай мергежилге — математикага (аас, бижимел-биле), орус дылга база литературага (эдертиг, чогаадыг), национал школа доозукчуларынга (эдертиг).

Физика, информатика база саналга техниказы тускай мергежилге — физикага (бижимел-биле), математикага (аас-биле), орус дыл болгаш литературага (эдертиг, чогаадыг).

Химия база хандыртыкылга күш-ажылы — химияга (бижимел-биле), математикага (аас-биле), орус дылга база литературага (эдертиг, чогаадыг).

Биология болгаш күш-культура тускай мергежилге — биологияга (аас-биле), күш-культурага (чиик атлетика, гимнастика, эштири), орус дылга болгаш литературага (эдертиг, чогаадыг).

География болгаш төөгү тускай мергежилге — географияга (аас-биле), төөгүге (аас-биле), орус дылга болгаш литературага (эдертиг, чогаадыг).

Национал школаларга орус дыл болгаш литература тускай мергежилге — орус дылга (аас-биле), литературага (аас-биле), орус дылга база литературага (чогаадыг).

Тыва дыл болгаш литература тускай мергежилге—тыва дылга (аас-биле), тыва литературага (чогаадыг), орус дылга болгаш литературага (эдертиг).

Педагогика база эге өөредилге методиказы тускай мергежилге — орус дылдыг абитуриентилерге: орус дылга (аас-биле), математикага (аас-биле), орус дылга база литературага (чогаадыг), тыва абитуриентилерге — тыва дылга (аас-биле), математикага (аас-биле), орус дылга болгаш литературага (эдертиг). Педагогика болгаш эге өөредилгениң методиказы тускай мергежилге өөренирлерниң музыка дыңнаарын база хынаар.

Билдириишкиннерни июнь 25-тен июль 15-ке чедир дараазында документилерни шаап-ла чыгташ чорутканы-биле хүлээп алыр: ортумак эртемниң дугайында документи (боду), № 086 V майыктыг эмчи шынзылгазы, күш-ажыл дептериниң ушта бижилге (ажыл стажтыгларга), 3×4 хемчээлдиг алды фото-чурук, паспортту база шериг хүлээлгезинге хамаарылга дугайында документини боду экээр.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың февраль 8-теги № 86 «Дээди болгаш ортумак эртемниг специалистерни белеткээринге дугуржулгалыг хамаарылгаларны сайзырадыр хемчеглер дугайында» доктаалын ёзугаар Кызылдың педагогика институду үстүнде айыттынган мергежилдерге башкылар белеткээриниң планындан ажыр хүлээп алыышкынның чорулдарда дугуржулгалыг үндезинге сонуургалдыг организацияларадан специалистер белеткээрде, өөредилгениң ортээн бүдүрүглелерге төлээр. Керээни кирериниң экзаменнеринге чедир беделя хире хуусаада чарар.

Абитуриентилер кирериниң экзаменнерин чедиишкинниг дужааган таварылгада институттуң курбаны эгелелинге РКЦ 120167 агар саныыче (код 264006) өөредилгениң ортээн шилчиткенде институтка хүлээп алыр.

Бойдус-география факультединге беш чыл өөредилгениң ортээ стипендияны кирииштирбеске 26147 рубль: физика-математика факультединге 18308 рубль; биология факультединге 10459 рубль; эге өөредилге факультединге 10459 рубль. Курүнениң доктаатканындан 30 хуу бедик стипендияны бүдүрүлге чери төлээр.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың март 23-теги № 51 доктаалынга үндезилээш, бүгү мергежилдер айыы-биле хүлээп алыышкынның 80 хуузун көдээ школаларның доозукчуларындан алыры кордүнген.

Документилерни дараазында адреске хүлээп алыр: **667000, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 34, хүлээп алыр комиссия.**

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы хүндүскү салбырның бирги курузунга студентилер хүлээп алырын чарлап тур

Хүндүскү салбырга:

Автомобиль болгаш автомобиль ажыл-агыйы мергежилге автотранспорт факультединге;

үлетпүр болгаш хамааты тудуг мергежилге тудуг факультединге;

автомобильдер болгаш автомобиль ажыл-агыйы үлетпүр болгаш хамааты тудуг мергежилдерге бот-өөредилге салбырынга.

Хүндүскү база бот-өөредилге салбырларынга билдириишкиннерни июнь 20-ден июль 15-ке чедир чорудар, кирериниң экзаменнери — июль 16-дан 31-ге чедир, институтка хүлээп алыры—август 1-ден 5-ке чедир.

Институтка кирерлер математикага, орус дылга база литературага бижимел-биле, физикага аас-биле экзамен дужаар.

Ортумак школаны алдын (мөңгүн) медальдыг, тускай ортумак өөредилге черин азы профтехучилищени «кончуг эки» доосканнар хүлээп алыр комиссияның доктаатканы чаңгыс экзамен дужаар. «Кончуг эки» демдек алза, өске экзаменнер чокка дээди өөредилге черинге кирип алыр, «дөрт» азы «үш» демдек алза, шупту экзаменнерни дужаар.

Кайы факультетче кирерин база кандыг мергежилге өөренирин айыткан билдириишкинни ректорнуң адынче чорудар. Билдириишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак билииниң дугайында документиниң (боду); тускай ортумак өөредилге черин доосканнар — демдээн ушта бижээн диплому, 3×4 хемчээлдиг алды фото-чурук, бөрт чокка, күш-ажыл дептериндеи ушта бижилге, № 086/V майыктыг эмчи шынзылгазы.

Паспортун, шериг билеткин боду экээр.

Институттуң филиалынга бо чылдың июнь 1-ден эгелеп бир ай хуусаалыг белеткел курстары ажылдаар. Институтче кирерлерге математикага база физикага кыска хуусаалыг, төлевирлиг курстарны организастаар.

Институтка хүлээп алырда 1991 чылда ССРЭ-ниң дээди өөредилге черлеринге хүлээп алырының чурумун барымдаалаар.

Билдириишкиннерни база документилерни дараазында адресче чорудар: 667001, Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, бажың 4.

Тываның кодээ ажыл-агый техникуму «Бухгалтер санажылгазының болгаш ажыл-агый чорудулгазының талазы-биле экономист» деп мергежилге өөредири-биле 8 классты доосканнардан сургуулдар хүлээп алырын чарлап турар. Сургуулдарны 1991-1992 өөредилге чылындан эгелеп хүлээп алыр.

3 чыл иштинде өөрениириниң ортен-хөлезини 2 муң рубль болур. Стипендияны сургуулдарны өөредип чорутган черлери төлээр. Бо дугайында техникум-биле керээни чарар.

Техникумга кирер дээн кижилер орус дылга (диктант) болгаш математикага (аас-биле) шылгалда дужаар.

Билдириишкинге кожар документилер:
1. Билииниң дугайында документ (боду).
2. Совхозтан чоруткан бижик.
3. Эмчи шынзылгазы (№ 086 майык).
4. Характеристика.
5. Чурттап турар черинден шынзылга.
6. Ажылдап турган черинден шынзылга.
7. Күш-ажыл дептериндеи ушта бижилге.
8. 3×4 см. хемчээлдиг фото-чуруктар.

Хүндүскү салбырга билдириишкиннер хүлээп алыры 1991 чылдың марттың 15-тен эгелээн. Кирериниң шылгалдалары 1991 чылдың июльдуң 15-тен 30-ге чедир. Техникумга кирр санаары 1991 чылдың августуң 1-ден 5-ке чедер.

АДРЕС: 667001, Кызыл хоорай, Найырал кудумчузу, бажың № 2 «а». Телефон № 2-25-53.

Кызылдың башкы училищези хүндүскү школа болгаш назыны четпээн салбырларга база класстан дашкаар ажылдың организаторларының бөлүүнге 1991-92 өөредилге чылында сургуулдарны хүлээп алырын чарлап тур.

Ортумак эртемниг кижилерни хүлээп алыр. Школа салбырынга кирерлер орус дылга (диктант, чогаадыг) болгаш математикага (аас-биле) экзаменнерни дужаар. Школа назыны четпээн салбырга кирерлер орус дылга (диктант, чогаадыг), төөгүге (аас-биле) экзаменнерни дужаар.

Училищени доосканнар эге класстарга болгаш уруглар садынга музыка болгаш чурулга уран чүүлүн башкылаа болур немелле мергежилдиг болур. Ынчангаш училищеге кирерлер ол мергежилдерге салым-чаяанының талазы-биле хыналданы эртер.

Өөредилгениң бүгү хевирлеринге дараазында кижилерни кирериниң экзамени чокка хүлээп алыр: ортумак школаның алдын медаль-биле доосканнар, дайын киржикчилери болгаш дайын инвалидтери.

Директорнуң адынга бижээн билдириишкинге кожар документилер: ортумак эртемниң дугайында документ, № 086У майык-биле эмчи шынзылгазы, күш-ажыл дептериндеи ушта бижидиңге, ону администрация шынзыткан болур, 3х4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук. Паспорт биле шериг документизин комиссияга боду ап алгаш келир. Өг-бүле байдалының дугайында шынзылгалыг болур.

Билдириишкиннерни июнь 1-ден июль 15-ке чедир хүлээп алыр. Экзаменнер июль 15-тен 31-ге чедир болур.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу 69. Телефон № 2-63-84.

Тываның кооператив-садыг училищези 1991-92 өөредилге чылында дараазында профессияларга айыы-биле сургуулдарны чыырын чарлап турар: үлетпүр болгаш аъш-чем бараанарының магазин садыгжызы, повар, хлеб-кондитер кылыгларының бүдүрүкчүзү. Өөренир хуусаалары — поварның 1 чыл 8 ай чартык, хлеб-кондитер кылыкчыларының —1 чыл 5 ай, садыгжының —1 чыл.

Училищеге өөренип кирер дугайында билдириишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак билиг дугайында аттестат, паспорт, район, сельсо, рабкооп черлериниң чоруткан бижии, 3×4 хемчээлдиг 5 фото-чуруктары, № 086 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы.

Хүлээп алыышкын комиссиязы 1991 чылдың июль 1-ден август 15-ке чедир ажылдаар. Кирерин күзээн кижи бүрүзү-биле беседа кылыр. Хүлээп алган дугайында дыңнадыгны адрезин ёзугаар комиссия чорудар.

Айда 80 рубль стипендияны бээр. Нийти чуртталга шөлү-биле хандырар. Училищеге өөренип турган үезин күш-ажылдың нийти стажынга кирер. Училищениң доозукчулары 2 чыл дургузунда херетлел кооперацияның шугумунга ажылдаар хүлээлгелиг.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 41, телефоннары: 2-55-07, 2-36-54.

Кызылдың № 4 ортумак профтехучилищези 1991-1992 өөредилге чылында сургуулдарның чыылдазын чарлап турар.

3 чыл хуусаалыг өөредилге-биле дараазында специалистерни белеткээр: шеверлекчи-малярлар, штукатурщу, автокран машинизи (автокрановщик), суургалыг краның болгаш көвүрүг краның машинизи, электрогазкаңнакчы, иштики санитар-техниктиг системаларның, дериг-херекселдерниң, хол-биле каңнаашкынның эптекчизи, демир-бетон конструкцияларның эптекчизи, электри-биле каңнакчы, тудуг чазаныкчызы, бызаңчы, хептекчи, электри-биле каңнакчы, 2 чыл хуусаалыг өөредилге-биле дашчыны, каңнакчыны белеткээр.

8 класстан кудуу эвес билиглиг 15-16 харлыг оолдарны, уругларны хүлээп алыр.

11 класс доосканы болгаш шериг албан эрттирген оолдарны 1 чыл хуусаалыг өөредилгеге база хүлээп алыр. Өөренир тускай эртемнери: маляр, штукатурщу, демир-бетон конструкциялар эптекчизи, каңнакчы.

Өөренирин күзээннер дараазында документилерни киирер. Хүлээп алыр дугайында директорнуң адынга билдириишкинге шилип алган тускай эртемин айтыр, төрүттүнген дугайында херечилелдиң боду, билиинниң дугайында херечилел азы аттестат, № 086 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чуруктары, өөренип турган черинден характеристика.

Хүнде дөрт удаа халас чемненилге-биле, ниик-хеп аймаа болгаш күзээннерни нийти чуртталга бажыңы-биле хандырар.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 1, телефоннары 3-40-56, 3-42-09, 3-42-92.

Республиканың уран чүүл школазы 1991-1992 өөредилге чылында өөренип кирер уругларның чыылдазын эгелээр.

Уран чурулга болгаш хөгжүм салбырларынче (фортепиано, флейта, домра) 7 харлыг уругларны алыр. Улустуң база үрер хөгжүм херекселдерниң салбырларынче (баян, труба, флейта) нийти билиг школаларының 2-ги клазын доосканнарны хүлээп алыр. Кирериниң экзаменнери июнь 3-тен 5-ке чедир 9 шактан 12 шакка чедир эртирер.

Кээр адрези: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, № 2, уран чүүл училищези, № 20 орээл.**

Хүлээп алыышкын шылгалдаларының үезинде хөгжүм салбырларынга — дыңнаарын, ритм тывырын, сактыычалын, уран чурулга салбырынга — чуруурун, композиция тургузарын хынаар.

телевидение

МАЙ 29
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ажылгыр шапкынчы». 9.20 Хөгжүм программазы. 10.05 «Бичии уругларның хөгжүм клуву». 10.50 Уран-чечен кыска телефильмнер. 12.00 ТМА. 12.15—13.45 «Театр болгаш ТВ»

• • •

15.00 «Ажылгыр шапкынчы». 15.15 «Элезинниг ээн ховуда келерген параш чер». Уран-чечен телефильм. 16.20 Согуурактар зелегейи. «Дом» ком». 16.40 Бичии уругларга шак (англи дыл өөредилгези). 17.40 ТМА. 17.55 «9-ку студия». 18.55 «Бистиң чаш назынывыстың булуттары». Телефильм. 19.55 «Ховуга боолаашкыны». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 «Үе». 21.45 «Европага немештир». 22.55 Футбол. ССРЭ-ниң болгаш Киприн шилиндек командалары ойнаар. 01.00 Теннис маргылдаазы. 01.15—03.10 Футбол.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Фламинго». Эртем-нептерелдиг фильм. 8.55 «Чаш назын дүшке кирер». Фильм-концерт. 9.05 Бичии уругларга фильм. 10.10 «Хоочун өңнүкке». Л. Лещенконуң концерти. 11.10 «Ак тевс оглу». Мультфильм. 11.30 — 13.45 Россияның телепрограммазы. 13.30 Медээлер. 13.45—14.30 «Эвилеч чорук».

• • •

16.45—19.00 Россияның телепрограммазы. 16.45 Съездиниң хүн демдеглели. 17.00 «Самагалт». Самараның аныяк шүлүкчүлери. 17.20 Хөгжүмчүлер — Чернобыльдың уругларынга. 18.05 «Өскениң чуртунга аннаашкын». Телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Уругларга фильм. 18.25 «Тыва черде». 18.55 «Ретро». Эрткен үе дугайында. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удукар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Интернационалчы найырал клувунда».

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.45—23.45 Россияның телепрограммазы. 00.45—01.05 «Мээн пыганнаным». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 «Александр Солженицынның сөзү». 18.45 Парлалга олуду. 19.00 АКШ-тың далай чадаг шериниң президент оркестри ойнаар. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удукар, чаштар!». 20.30 «Коллаж». 20.35—21.00 «Хөгжүмнүң меңгүн удазыннары».

КИНО

МАЙ 29-т:

«НАЙЫРАЛ»: «Короткий фильм об убийстве» (Польша, 16 харга чедир) 10.10, 12.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Юность Бемби» 9.00, 12.10, **«Короткие рукава»** 10.30, 13.40, **«Смерть Пеликана»** (ГДР) 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Исчезнувшие свидетели» 13.50, 15.40, 17.30, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Разящие богомолы» 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 (узаткан) шактарда.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАЛГ

«Тыва тудуг» каттыжыышкынынга доктаамал ажылдаары-биле дараазында мергежилдерниң ажылчыннары херетлеттинип турар: чазанынчылар, малярлар, тудуг машиналарының болгаш механизмнериниң электриктери, автовышка чолаачызы, таңныыл.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Салдская кудумчузу, 1 «а». Телефон № 3-34-71.

Самагалдай суурда төп район эмнелгезиниң 60 чылын 1991 чылдың июнь 14-те, эртенгиниң 10 шактан эгелеп демдеглээр. Бо эрткен чылдар дургузунда Тес-Хем районунуң кадык камгалал шугумунга ажылдап турганнарны аңаа чалап турар.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241.

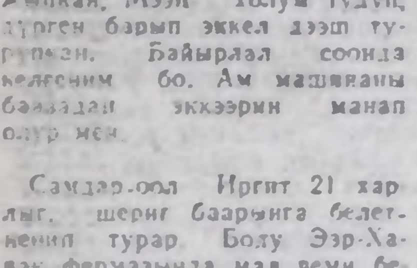

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34; ● оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-26; ● тарыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ● оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ● партийжизн-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ● советтер ажылының — 3-34-98, 3-41-23 ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● көдээ ажыл-агый — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39 ● чагаа килдизи — 3-39-03; ● отдел — 3-34-93 ● корректорлар—3-34-19; ● үндүрүкчүлер— 2-27-41; ● солун келбейн барганда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница суббота хүннеринде үнер. Чылда 250 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы.

Тираж 27815 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 94.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл май 28 вторник

№ 93 (14593)

(Чагыдар өртээ 6 кеп.) Садар өртээ 10 кеп.

Часкы хүн чылды чемгерер

ДУРЖУЛГАДАН ӨӨРЕНИР

● Таңды районда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң аренда кержээлиг хову-трактор бригадазының ажыл-херээ ●

Н. Н. Ефимовка удурткан тараа бүдүрер хову бригадазы чүгле районда эвес, а оон дегискээринден дашкаар билдингир апар чыдар. Николай Николаевич—дуржулгалыг механизатор. Оон ажыл стажы хөй. Кижилерге эптиг-ээлдек, ак сеткилдиг кижи. Бригада 25 кежигүннүг. Назы-хар, күш-ажылчы стаж талазы-биле аңгы-аңгы кижилер. Ында бирги класстың 13 механизатору бар. Бригадир биле учётчиктен аңгыда, ол коллективте 2 слесарь, 2 каңнакчы, бир механик база ПТУ сургуулдары бар. Нийти тараа шөлү 6747 га. Оон иштинде үрезин чаштырар шөл 4447 га. Ол дээрге нийти тарылга шөлүнүң 65 хуузу-дур. Тарылга ээлчеширилгезинде чайын андарар шөл 25-30 хуу болуп турар. Черниң чайгы андарылгазының бо хуузун чер ажылының үргүлчү-ле эки дужут алыр-албас зоназының бистиң байдалдарывыска дужудуңун магадылалы кылдыр бригадир санап турар.

Бригада аренда ёзугаар 1989 чылдан эгелеп ажылдаан. А эрткен чылын коллектив 1 миллион 300 муң 374 рубльдиң продукциязын алган. А 1989 чылда оон ийи катап эвээш продукцияны бүдүрген. Ол ылгалды кандаашкын соонда дужут бербээн шөлдерни үндүр бижип каапканы-биле тайылбырлап болур. Ынчалза-даа аренда кержээзинче шилчээни-биле холбаштыр бригадир бот-тускайлаң чорукту алган болгаш хөй дужуттуг өстүрер сорулга-биле тараа культураларын чаштырарының структуразын бүзүреддиниле өскерткен.

Хөй чылдарының хайгааралдарының болгаш түңнелдериниң ачызында шак ындыг вариантыны шилип алыр аргалыг болган. Ынчангаш бригадага чугаалажып көргениниң соонда база совхоз директорунуң болгаш агроалбанның деткээниниң түңнелинде шак ындыг структура-биле тараа культураларының чаштырылгазын чоруткан. Ол ёзугаар көк-тараа 330, кызыл-тас — 2945, арбай—638, сула—545 гектар черни ээлеп турар. Оон аңгыда 1985 чылдан бээр шиңгээдип ап келгени коллективтиг кержээниң чыгдынган дуржулгазы база бар. Бо үе дургузунда бригада кежигүннери олчуп-солчуп база турган. Кижи саны 50 чедип турда, оларны удуртуп башкарары берге болган. Оон кадында техниктиг чепсегдели багай болганындан тарылганы кыска агротехниктиг хуусааларда чорудар арга чок апаар турган.

Ынчалза-даа каш чыл бурунгаар төрүттүнген интенсивтиг технология мында ам ээзээн эки шиңгээттинип турар. Аренда ёзугаар керээ чарып алгаш, бригада тарылга шөлүнден аңгыда, 415,8 муң рубль түңнүг хөреңгини база алган. Ол дээрге аңгы-аңгы күчүлүг 10 трактор, 17 комбайн, кедээ ажыл-агый машиналары, үрезиннер, минералдыг семиртикчилер болгаш өске-даа дериг-херекселдер-дир.

Тываның төлевилел-шинчилел химизация станциязының дузазы-биле хөрзүнге агрохимиктиг шинчилелди чоруткан. Хөрзүннүң хевирин болгаш ында ириндиниң хемчээлин тодараткан. Хөрзүнче чылдын-на теккен семиртикчидилгениң ажыктыг байдалын барымдаалап, хөрзүннүң картазын өөренип көрбүшаан, химизация станциязының сүмелээни ёзугаар семиртикчидилгени тарылга ээлчештирилгезиниң шөл бүрүзүнге ажыглап эгелээн. Хөрзүннү кускү үеде семиртикчидип турар. Бригада чайгы андарылгаже улуг кичээнгейни салып турар. Ынчан олар аңаа болбаазырадылганы 5-6 удаа чорудар. Ынчан база-ла черни семиртикчилер. Ол гектар бүрүзүнге 3-5 центнер немелде дужуттуг бээрин дуржулга көргүскен.

Эки үрезиннер, ону тарылгага белеткеп алыры — кол чүүл деп коллектив санап турар. Бригада сорттуг үрезиннер-биле хандыртынган. Оларны чажар кондициязынга чедир арыглаарын, хоранналарын олар боттары чорудуп турар. Бо технологтуг чорудулганы бригада соок дужер бетинде белеткеп ап турар. Оон башка үрезин соок хүннерде чарлып, үрелгеш, бодуун үнүүчел шынарын чидириптер.

Бригада керээ ёзугаар бир гектардан-на 13,5 центнер дужуттуг алыр тургаш, 10 центнерни алган. Ол чүгле тарылга шөлүнден-дир. Агаар-бойдустуң берге байдалының түңнелинде тарылга шөлүнүң 2 муң хире гектарын үндүр бижээн. Ынчангаш ол нийти чылдарга багай салдар чедирген. Ол шөлдерни үндүр бижээни-биле дужудун ажаап ап болгу дег шөлдерге эде санаашкын чорударга, бригада бир гектардан-на 16,0 центнер, а совхоз 8,2 центнер дужуттуг ажаап алган. Кедээ ажыл-агый культураларын бүдүрериниң интенсивтиг технологиязының шын ажыглаанының дугайын бо чижек көргүскен.

Совхозтуң болгаш өске бүгү салбырларның удуртукчулары-биле коллективтиң бүгү удур-дедир харылзааларын керээ тодарадыр. Керээде кол чүүл — бүдүрүлге программазы. Продукция бүдүреринге чагыг болгаш совхозтуң администрациязының белен продукцияны коллективтен садып алырының саңажылга өртээ база ында кирип турар. Санажылга өртектери— ол дээрге керээ-биле чардынган санажылга өртектери-дир.

Төнчү санаашкынга продукция болбаазыраткан соонда дензизинге болгаш шынарының байдалы-биле санаттынар. Саваң тараа кылдыр санаттынган соонда база-ла олла өртектер-биле үнелеттинер. Совхозтуң иштинде салбырлар-биле санаашкыннар кылырынга ажыл-агыйның бодунда план-учёт өртектери бар болуп турар. Санаашкыннарны чектер ёзугаар чорудар. Коллективтиң санаашкын чорудар агар саны банкыда бар. Чыл дургузунда төнчү санаашкынга чедир ай санынга авансызын бээр. Орта класстыы дээш немелде төлевирни санаар, ынчалза-даа күш-ажылга киржилгезиниң коэффициентизин ажыглавайн турар. А штрафты тургускан. Штрафтаткан кижи төнчү санаашкында немелде төлевирниң беш хуузун чидирер.

Чер дээш аренда төлевирин бригадада ажылдап кылгап. Бир гектар дээш 79 рубль 52 көпеек төлээр. Амортизация санаашкыннарының нормалары болгаш кол-кол дериглелериниң барын барымдаалап көргеш, аренда төлевирин 81,3 муң нийти түңге доктааткан.

Бригадага нийти орулга 925,2 муң рубль болган. Керээ ёзугаар оон 70 хуузун бригадага санаар. Ол дээрге материалдыг деткимчениң, ажыл төлевирииниң база социал-культура утпанымышкыының фондуларын тургузарының хөреңгизи-дир. Оларның чүгле 30 хуузу күш-ажылдын төлевиринге баар. Бригаданың агар саныче курлавыр кылдыр 100,0 муң рубль кирген. Чамдык фондулар амыдыралдың өске адырларын экижидеринге чарыгдаттынар.

Аренда кержээзин киргени-биле холбаштыр экономиктиг көргүзүглер чылдын-на экижип олурар. Коллектив кежигүннери билиин бедидип турар. Ында билиг бедидериниң аңгы-аңгы курстары ажылдап, дуржулга солчуушкуннары калбарып турар. Оларда күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедик. Ынчалза-даа мындыг бригадалар бисте эвээш. Ол хараадачыг-дыр. Олар элекке тарап, эгелээн херээн соксатпазын дээр болза, чүнү канчаар(ы)л? Продукция дээш төнчү санаашкын кылып тура, коллективтиң эрге-ажыын кызып-кыйбазы — кол чүүл ол деп, бригадир Николай Николаевич Ефимов чугаалап турар.

Нина ТРОШЕВА.
Тываның Агроүлетпүр эвилелиниң эртем болгаш мурнакчы дуржулганы шиңгээдип алыр, пропагандалаар талазы-биле килдизиниң улуг специализи.

СӨӨЛГҮ КОҢГА

Сөөлгү коңга... Сактыр-дыр силер бе? Бистер шупту сөөлгү коңганың дүвүренчиг байырлалын эрттирген бис. Чеже-даа чылдар эртер болза, ол кижиниң сагыжынга артып калыр. Бөгүн сөөлгү коңганың байырлалы база сагыш-сеткилди хөлзедип кээр, байырланчыг болду.

Чүзүн-баазын чечектер, ак фартуктарлыг уруглар, галстуктарлыг оолдар, каас кылдыр кеттинип алган башкылар, ада-иелер. Байырлалдыг болгаш кударанчыг аялга: «Доозукчу эжим, доозарын кызыт, чалыы назын ырын чарыштырып ырлаал...» Школачы чылдарыңдан сантымышкыннар караацының мурнунга караацайнып эрте бээр. Бир дугаар бирги класска келгениң, «А» деп үжүктү айтып берген баштайгы башкың, баштайгы «беш» демдээң, ада-иениң өөрүшкүзү, сен дээш чоргааралы. Оон соонда чаңчыттарың-биле үлежир чангыс класчы эжиң, баштайгы ынакшылың, хайыралыг күзелдериң школачы чылдарыңда төрүттүнер. Школачы чылдар билдиртпейн, шууҗуп эрте бээр. Бир көөрүңге чүнү-даа билбес кижиден улуг оол, кыс апарган боор сен, а башкыларыңның арыннарында үе база бодунуң изин арттырып каанын ынчан, сөөлгү коңгага, эскерер сен. Сеткилиң дүвүреп, караа чажы бүлдешейнип кээр. Шак-ла ындыг дүвүрелди, мииииишкиннерни Кызылдың № 2 ортумак школазының бо чылгы доозукчулары сеткип бодаан. Эрткен субботада оларга сөөлгү коңга эрткен. Оон уранчыг үнү оларның сагыжынга бүгү назынында уттундурбас боор артып каар.

ЧУРУКТАРДА: Кызылдың № 2 ортумак школазының сөөлгү коңга үезинде.

БЕЛЕТКЕЛ КОМИТЕДИНИҢ ХУРАЛЫ

Чаа Эвилел керээзиниң төлевилелин ажылдап кылыр талазы-биле белеткел комитединиң хуралы ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле болуп эрткен.

Хуралдың ажылынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, Эвилел парламентизиниң Национальдар Совединиң Даргазы Р. И. Нишанов, эвилелдешкен республикаларның президентилери, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хөй кезииниң Дээди Советтериниң даргалары киришкен.

(СЭТА).

СЪЕЗД АЖЫЛЫН ДООСКАН

МОСКВА. (РосСЭТА). РСФСР-ниң улус депутаттарының дөртку Съездизи эрткен субботада ажылын доосқан. Оон мурнунда хүннерде депутаттар түс черниң бот-эргелелиниң реформазы-биле холбаштыр база республикага президент албан-дужаалын тургузуп кииргени-биле чергелештир РСФСР-ниң Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында айтырыгны чугаалажып көргеш, ол дугайында хоойлуну хүлээп алган.

Хоойлуда элээн хөй өскерилгелерни болгаш немелделерни киирген. Чижээ, РСФСР-ниң Конституциязында «автономнуг республика» деп сөстерни «РСФСР-ниң составында республика» деп сөстер-биле солуурун ында көрген.

«РСФСР-ниң Конституция судунун дугайында» Хоойлу оон мурнунда Дээди Советке хүлээп алдынган болза-даа, ону Съезд бадылаваан болгаш ам-даа чедир ажылдап кылгаш, дараазында Съездиге киирер деп шиитпирни хүлээп алган.

Эвилел керээзиниң болгаш Федеративтиг керээниң төлевилелдерин ажылдап кылып турарының дугайында информацияны Дээди Советтиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. Хасбулатов кылган.

Шериг оолдарның аваларының Съездиге киирген кыйгырыын, улус депутаттарының негелделериниң, Съездиге хамаатыларның кииргени чагаа-билдиришкиннериниң сайгарлыгганының дугайында информацияны дыңнаан.

Съезд хагдынарының мурнунда ону даргалап турган Б. Н. Ельциниң саналы-биле 1990 чылдың июнь 12-де Россияның күрүне суверенитединиң чарлаанының дугайында декларация хүлээп алдынганы-биле холбаштыр ол хүнүг ажыл хүнү эвес кылдыр чарлаар дугайында доктаал хүлээп алдынган.

(РосСЭТА).

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдалары

ЧҮНҮ БИЛИП АЛЗА ЭКИЛ

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын бир дугаар эрттирер деп турары бо. Ол албан-дужаалга кордакчы кандидаттар чаңгыс эвес, ээзээн хөй деп чүве биске билдингир.

Тыва АССР-де РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле округ соңгулда комиссиялары тургустунган, участок соңгулда комиссияларының—198. Оон кежигүннеринде күш-ажылчы коллективтерниң, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның муң беш чүс ажыг төлээлери соңгуттурган.

Президент соңгулдалары-биле холбашкан айтырыгларны соңгукчулар Тываның № 84 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязындан салып, харыылап бээрин дилеп турарлар. Ол айтырыгларга харыыны солун дамчыштыр бээрин шиитпирлээн бис.

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының дугайында Хоойлуда Президент болур кижиниң хар-назының тодаргай кылдыр айтып кааның номчукчулар билир. Беш чылда соңгуттурар Президентиниң назыны — 35 хардан кыдуу эвес, 65 хардан улуг эвес болур ужурлуг.

Соңгулдаларга РСФСР-ниң 18 хар четкен хамаатылары киржир. Оон-биле кады төрүттүнген хүнүнүң хуусаазы 1973 чылдың январь айдан июнь 12 чедир аныяк оолдар, кыстар соңгулдаларга база киржир.

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы кандидаттарны бүрүткээн. Амгы үеде кандидаттар соңгукчулар-биле ужуражып эгелээн. РСФСР-ниң улус депутаттарының съездизи депшиттирип үндүрткүнген кандидаттар дугайында айтырыгны көрүп каапканының соонда, РСФСР-ниң Президентизинге бүрүткеттинген кандидаттарның түңнел даңзызы биске билдингир апаар. Бюллетеньнерни ынчан парладып эгелээр бис.

Кандидатка хамаарыштыр оон ыңай чүнү чугаалап болур(у)л? Ол чүс чедир бүзүреттирген кижилерлиг боор болур. Билир-ле болгай бис, соңгулда кампаниязын эрттирериниге дузалашпышаан, олар боттарының кандидады дээш агитация ажылын чорударлар.

Соңгулда кампаниязы чорып турар үеде, улуг ажыл участок комиссияларынга онаажыр. Май 28-ке чедир соңгукчуларның даңзызын тургускан турар ужурлуг, соңгукчулар бодунуң ат-сывының ында кирген-кирбээниң шүүштүрүп хынаар. Соңгукчу кижи адын даңзылан тыппайн барган болза, участок комиссиязынга ол билдириишкин киирер апаар. Даңзыга өскерилге киирер айтырыгны комиссия көөр. Соңгулдаларның эртер хүнүн, черин, шагын чурттакчы чоңга комиссия июнь 2-ден эгелеп дыңнадыр. Оон-биле кады, бюллетеньнерни бээри база соңгукчуларның бадылаашкынын санаары —эң харыысалгалыг ажыл. Бадылаашкын чорып турар үеде, соңгулда участоктарынга таарымчалыг бүгү байдалдар кылдынган турар ужурлуг. Соңгукчу кижи бюллетеньни аңаа кордүнген тускайлап кааң кабинага долдурар ужурлуг. Бюллетеньнерде Президентиге кандидаттар дугайын айтып каан турар. Президентиге кандидаттың дугайында тайылбыр соонда, оралакчы президентиниң кандидадының дугайында тайылбырны бюллетеньге киирер. Соңгукчу бюллетеньни долдуруп тургаш, бадылаашкынын берип турары кандидатының адын даңзыга арттырып каар. Бир эвес ол Президентиге кандидаттарның шуптузунуң фамилияларын шыйып каар болза, бюллетеньде киирттинген кандидаттарга оон удур болганы ол болур.

Соңгукчуга бадылаашкын бюллетенин оон документизин барымдаалап бээр. Ону ап тура, даңзыга ол адын салыр. Бажыңга бадылаашкын чорударының чамдык онзагай талаларынга доктаап көрейн. Бо соңгулдаларга база ол арга көрдүнген, ынчан соңгулда участогунга чедип чылдагаан-биле кээп шыдавас хамаатының участок комиссиязынга киирген бижимел билдириишкинин барымдаалаар деп чүвени демдеглеп каайн. Бадылаашкын чоруткан хааржакты ажыдып турда, ында бюллетеньнерниң саны ол талазы-биле кирген билдириишкиннерниң санынга дүүшкен турар ужурлуг.

Дараазында чүүлдү база билип ап болур. Бюллетеньни долдуруп турар үеде, соңгукчу кижи дузалаштырып алыры-биле комиссия кежигүнүнден база хөй-нийти хайгааракчы кижиден аңгыда, кайы-бир кижини кабинаже чалап ап болур.

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдалары июнь 12-де, средада, эртенгиниң 7 шактан 22 шакка чедир эртер. Ажыл хүнү деп чүвени эскерип тур боор силер. Мындыг таварылгада канчаар(ы)л? Участокка кайы үеде барып бадылаарын баш удур планнап алыр болза эки, ажылга чедир бе, ажыл сөөлүнде шактарда бе? Арга бар болза кайы-даа үеде барып бадылаашкынын берип болур.

Участок комиссиязының даргазы 22 шакта бадылаашкынны доозулган деп чарлаар болгаш бадылаашкынның түңнелин үндүрүп, санап эгелээр. Бадылаашкынның түңнелдерин РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы дыңнадып, парлап үндүрер. Түңнелин 1991 чылдың июнь 22-де үндүрер.

Пётр САМОРОКОВ.
Округ соңгулда комиссиязының секретары.

Номчукчуларның айтырыгларынга харыы

КАА-ХЕМНИ КАНЧАП КЕЖЕР?

Чөөн-Хемчик районнуң Шемиде ажылдап, чурттап турар Оолак Даржаавич Кара-Саллан редакцияга чагаа келген. Ол кымның-даа сагыш-сеткилин дүвүредип келир чагаа. Автор бодунуң чагаазында мынчаар бижип турар:

«Каа-Хем»—байлак төөгүлүг районнарның бирээзи. Хамыктың мурнунда бо район орус болгаш тыва чоннуң найыралының төрүттүнген черлериниң бирээзи-дир.

Бо районче чоннуң аргыжылгазы чылдың дөрт эргилдезинде бичии-даа узуктелиишкин чок. Ындыг турбуже Каа-Хемни кежир көвүрүг тутпааны амка-ла аар-берге уржуктарга таварыштырып турар. Оон түңнелинде чылдың-на Каа-Хемни хеме-биле ыңай-бээр кешкен кижилер озал-ондак, айыыл-халапка таварышкаш, амы-тынындан чарлып, оларның мага-боду тывылбайн барып турарын улуг дүвүрээзин кылдыр көөр ужурлуг.

1991 чылдың апрель 19-та «Бурунгаар» совхозтуң суруунуң дужундан ол сууржэ хеме-биле кежип бар чыткан 11 кижиден чүгле 3 кижи дириг үнген, а 8 кижи Каа-Хемче бады барган. Оларның мага-боду амга чедир тывылбады. Оларның аразында Бүрен-Хем суурда чурттап турар кыс дуңмам Зинаида Кара-Саллың ортун уруу болгаш 2 күдээзи ол-ла үеде суггa барган, олчаан тывылбайн турар. Кадың тарун каан дуңмамның уруу болгаш дом-ле уруум-дур, күдээлер дээрге моон ооддарым-дыр.

Ындыг улуг эгиттинмес каража-когаралга таварышкаш, хүнүн-не хем унунда чадаг кылаштажып, муңгаралга алыскан карак чажы төккен ада-иелер, ха-дуңмаларны, дөргүл-төрелдерни көргеш, баар ажыр база-ла карак чажы төктүр чорду.

Каа-Хемни кежир мынчага чедир көвүрүг тутпаанынга кым буруулуг(у)л? Тываның чазаа болгаш Каа-Хем районнуң удуртулгазы буруулуг. ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар чорып турар үеде депутаттарга кандидаттар: «Бүдүн хемнерни кежир долдорзан көвүрүглер салыр бис, оруктарны асфальтылаар, школалар, эмнелгелер, малчыннарга бажыңнар туттурар бис» дээш, аазаваан-на чүвези чок. Ол аазаашкыннар кайыл? Чүге хоозун аазаашкыннар-биле чон мегелеп турар(ы)л?»

РЕДАКЦИЯДАН: Номчукчунуң шак мындыг дүвүренчиг чагаазын алгаш, Тыва АССР-ниң Экономика талазы-биле күрүне комитеди болгаш Тываның автооруктарының төвилел-септелге-тудуг каттыжыышкыны-биле харылзашкывыс. Бо албан черлериниң харыысалгалыг ажылдакчылары биске мындыг харыыны берген.

Көк-Тейде паром чоогунга көвүрүгнү бо 1991 чылдың ийиги чартыында тудуп эгелээр. Баш бурунгаар санаалга ёзугаар алырга, ол көвүрүгнүң сметада көрдүнген өртээ 12,5 миллион рубль. Оон тудуун 1995 чылда бүрүн доозары планда көрдүнген. «Мостстрой-2» трестиң Красноярскиде көвүрүг тудар 7 дугаар отрядының көвүрүг тудукчулары бо көвүрүгнү тудар.

Бо чүүлдү өрүп турда, Москвадан чазак телеграммазы база келген. Ону Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, РСФСР-ниң улус депутады Ш. Д. Ооржак чоруткан. «Биске кым дузалаар(ы)л?» деп чүүл «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаттынганы-биле холбаштыр Каа-Хемни кежир көвүрүгнү бо чылын тудуп эгелээр болгаш эргежок чугула акша-хөреңгини тускайлап бергенин ол телеграммада айыткан.

КОСМОНАВТЫЛАР ЭЭП ЧЕДИП КЕЛГЕН

«Мир» станцияга ужудуушкун программазын долу күүсеткеш, совет космонавтылар Виктор Афанасьев, Муса Манаров, Великобританияның хамаатызы Хелен Шарман май 26-да ээп чедип келген. Оларны дүжүрүп бадырган аппарат Джезгазган хоорайның мурнуу-чөөн талазынга 68 км. черге хонган. Космонавтыларның кадыының байдалы эки.

«Мир» орбита комплекизинге кылдынган ажылдарның түңнелдерин улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга ажыглаар. Англи хамааты Х. Шарманның совет космонавтылар-биле кады шинчилел ажылдарын чоруткан ийи чурттуң кады ажылдажылгазын хөгжүдеринге улуг салыышкын болган.

Космос вахтазында ам Анатолий Арцебарский биле Сергей Крикалев шинчилел ажылдарын уламчылап турар.

(СЭТА).

АНЫЯКТАР АССОЦИАЦИЯЗЫ

Тываның аныяктар ассоциациязы тургустунуп турар. Оң тургузар талазы-биле оргкомитеттиң хуралы болган. Ассоциацияның президентизин, удуртур органын соңгуур, бүрүткедир болгаш өске-даа айтырыгларны сонуургалдыг организацияларның киржилгези-биле чугаалашкан.

Ассоциацияның президентизи албан турар, бүрүткедирини Кызыл хоорай Советинге кылыр, тускай таималыг, агар санныг, уставтыг организация болур деп, оргкомитет даргазы Ю. Ананьиниң кыска дыңнадыынга демдеглээн.

Аныяктар ассоциациязының тургузукчулары — партия, комсомол рескомнары, Культура, күш-ажыл министерстволары. Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күркомитет база өске-дээ бүдүрүлгелер. Чазак 400 муң рубльдан дузаламчыга берген. Кол сорулгазы — аныяктарның ажылче хаара тудар бо ассоциацияже улуг кичээнгей салып турар.

А. Брокерт, И. Сада, А. Ашак-оол, партия рескомунуң ийиги секретары А. И. Ванжа, күркомитет даргазы Л. Х. Тас-оол, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунам болгаш өскелер-даа боттарының саналдарын киирген.

Тос кижи составтыг ассоциация чөвүлелин соңгаан. Ассоциацияның президентизинге ССРЭ-ниң улус депутады Александр Санчат соңгуткан.

(Бистиң корр.).

Н. И. РЫЖКОВ: «Тываның чонунга байыр чедирдим»

СЭКП ТК-ның Ниитилел эртемнериниң академиязынга эвилелдешкен республикаларның, АССР-лерниң, областарның, крайларның солуннарының редакторларының өөредилгези бир неделя үргүлчүлээн. Кичээлдерниң ийиги хүнүнде РСФСР-ниң Президентизинге кандидат Николай Иванович Рыжков солуннарның кол редакторлары-биле парлаалга конференциязын эрттирген.

Бистиң солуннуң редактору Владимир Федорович Чадамба база ол парлаалга конференциязынга киржип, даразында материалды ол парлаалга конференциязындан кылган. Ону ам солуннуң номчукчуларынга таныштырар-дыр бис.

— Бөгүнгү бистиң ужуражылгавыс база силерниң меңээ салыр айтырыгларыңар мээң программамны улам тодарадып, ону ёзулуг чонга чедиишкир болгаш билдингир база ону амыдыралга боттандырар апаар чүве болза, ажылдаарывыста кончуг улуг ужур-дузалыг болуру чугаажок,— деп Николай Иванович Рыжков парлаалга конференциязын эгелээн. Моон соңгаар ам Россияның аңгы-аңгы черлеринге чон-биле ужуражып, радио, телевидениеге чүве чугаалаарымда редакторлар-биле ужуражылга меңээ кончуг үнелиг, улуг дуза болуру чугаажок.

Силерниң мурнуңарга улуг-ла угталар салган хөй-ле чүве чугаалап турбас мен. Кол-ла чүве — силерниң сонуургап турар, тодарадыр ужурлуг айтырыгларыңарга харыыны бээрин кызыдып көрейн.

Россияның президентизиниң эрге-дужаалы дээш демиселге эгелээнин шупту билир болгай бис. Мен база ол демиселге киржир деп тодаргай шиитпирин хүлээп алдым. Ынчангаш силерниң мурнуңарга чүге ону кылганым ол деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир. Эң ылаңгыя ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга беш чыл ажылдаан болгаш чурттуң дээди политиктиг удуртулгазынче кирип турган база ооң бүгү эки-багай талаларын херек кырында билир кижиге ол чүге херек апарган чоор деп аан.

Бир чыл бурунгаар, ССРЭ-ниң улус депутаттарының III съездизинге Совет Эвилелиниң Президентизин соңгуурунга холбашкан айтырыгга ол эрге-дужаал дээш Горбачевтан аңгыда мээң болгаш Бакатинниң ады база кирген турганын солуннардан номчаан болгай силер. Ынчан мен съездиниң индиринче үнүп келгеш, болумнуң кандидатурамны уштуп каапкан мен.

Чүге дээрге ол үеде чурттуң Министрлер Чөвүлелин чүгле чаа тургустунган болгаш оон келир үеде кылыр ажыл-ижиниң программазы ооң мурнунда 2-3-ле ай бурунгаар тургустунган болгай. Мен ону ажылдап кылчып, амыдыралга боттандырар дээш ат салчып турган кижиге каш-ла ай эрткенде база бир өске эрге-дужаал дээш кордакчылар аразынга киржири кончуг эпчок апарган. Ынчангаш депутаттарның мурнунга үнүп келгеш, ажылдап кылган программамны амыдыралга херек кырында боттандырар дээш ажылдаар апаар мен деп тайылбырны берген мен. Ол дээрге мээң хамааты, коммунист кижиниң партийжи хүлээлгези болгай. Оон башка депутаттар болгаш чурттуң чону чүү деп билир турганыл? Бо кандаай кижи апарды, бөгүн мында, эртен анаа ажылдаар мен дээш, эрге-дужаал сүржүп туруп берди дээр. Ол мээң арын-нүүрүмге, чурттап эрткен амыдыралымның кол негелделеринге канчап-даа дүүшпес турган. Ынчангаш ол үеде ол эрге-дужаал дээш кордакчыларның аразындан адымны уштуп каапканым ужурлуг ындыг чүве.

Оон бээр бир чыл эрти. Мен ам база соңгулдаалар-биле холбашкан айтырыгда база катап таваржы бердим. Бистиң ниити чуртувус болгаш Россия кандыг берге байдалда келгенин көрүп тур мен. Байдал кончуг берге болгаш ол чаңгыс черге доктаап, оон соонда чоорту экижир хамааныок, улам бергедеп бар чыдарынга дүвүревес, мындыг берге үеде кудуундан анаа-ла хайгааракчы болуп көрүп турар аргам чок апарган.

Ынчалза-даа мээң хөй чылдарда кады ажылдап келген эштерим, таныыр улузум меңээ кээп, сен эрге-дужаал деп чүвени көрген болгай сен база ол ышкаш аарып база турдуң, ынчангаш Президентиниң эрге-дужаалы дээш демиселче кирериңниң мурнунда сээң анаа киржириң албан бе, эки боданып көр деп чагыг-сөзүн-даа берип турдулар.

Мен ам тодаргай шиитпирни хүлээп алдым деп эгезинде-ле силерге чугаалаан болгай мен. Россияның салым-чаяазы ол хире берге, харын үеде оон анаа-ла кудуундан хайгааракчызы боор турар болзумза, ол мээң амыдыралымның кол негелделеринге канчап-даа дүүшпес апаар. А Президентиниң соңгулдазындан, ол эрге-дужаалга чым орарындан Россияның моон соңгаар кандыг орук-биле чоруру дыка хамааржыр апаар.

Демисел кончуг калыг-дошкун, берге, чаныш-сыныш чок болурун эки билип турар мен. Ынчангаш Президент эрге-дужаал дээш чүгле киржир эвес, а харын анаа тиилелгени чедип алыр дээш туржур мен. Ону чедип алырынга мында олуруп турар Россияның аңгы-аңгы черлеринден келген редакторлар, силерниң улуг-туумар база кончуг улуг болур деп чүвени билип тур мен. Парлаалганы чуртта дөрткү эрге-чагырга деп турары анаа эвес-ле болгай.

РСФСР-ниң Президентизиниң эрге-дужаалынга кордакчылар бот-боттарының аразында деңнээ эвес байдалдарлыг болуп турарын маңаа чугаалаксадым. Чүге дээрге Б. Н. Ельцинниң деткимче бөлүктери эрткен чылын Россия Федерациязының соңгулдалыг органнарын, оон даргазын соңгуп турар үеден тура-ла, доктаамал ажылдап турар болгай. А бистерге, чаа кордакчыларга бүгү-ле чүвени мындыг кыска үеде боттарывыстың күжүвүс-биле деткимче бөлүктерин чер-черлерге мындыг кыска үеде тургузуп ап турар болгай бис. Эң ылаңгыя Россияның аңгы-аңгы регионнары-биле харылзааны бо хүннерде туруп ап тур бис.

Сөөлгү медээлер-биле алырга, мээң кандидатурамны Россияның республикаларында, крайларында, областарында, хоорай, суурларында ниитизи-биле 700 ажыг хөй-ниити организацияларның, күш-ажылчы коллективтерниң, бүдүрүлгелерниң, колхоз, совхозтарның ажылчылары деткээн. Ол бүгү мени хөй-ажыт кирип, тура-соруумну көдүрүп турар.

Бодумнуң келир үелерги программамны 2-3 сөс-биле чугаалап көрейн. Мен бодаарымга, амгы үеде эң чугула чүүл — ниитилелде байдалды оожуктуруп, чогумчалыг чорукту чедип алыры болур. Амыдыралында ниитилелде дүвүрээзин чорип турда, чогумчалыг чурттап, чогумчалыг ажылдап, амыдыралывыс деңнелин бедидери дыка берге. Чуртту болгаш республиканы амгы кризистен үндүрери эң чугула айтырыг болур. Оон үнериниң мен бодаарымга, ийи оруу бар. Бирээзи — ол дээрге бөгүн доораан кылыр ужурлуг чүүлдер. Рынок механизмнерин дамчыштыр, күрүне башкарылгазын дамчыштыр чуртта болгаш республикада кризистиг байдалдарны доктаадыр херек. Мээң программамга ол дугайын тодаргай көргүзер мен, ону шиитпирлээриниң оруктары база саналдаттынар.

Башкарттынар рынок харылзааларынче шилчилге үезинде чоннуң социал камгалалын кандыраары чугула. Ол дээрге дыка чидиг айтырыг. Тутгай шарлаттынган лозун тодаргай херектерни негеп турары ам көскү апарган. Ону бистер апрель 2-де чарт эскерип каан бис. Чүгле амыдырал деңнелин моон кудулатпас эвес, харын-даа эки шалыыныг кижилерниң социал камгалалын тургузуп турар ындыг хемчеглерниң системазын ажылдап кылыр ужурлуг бис.

Бистиң экономикавыстың моон соңгаар сайзыралы-биле холбаштыр өртектерни шагда-ла эде көөрү чугула турган. Ынчалза-даа өртектерни холуп эрттир аартатканы шын эвес. Ону бо чылын эвес, а харын 1988 чылда-ла кылыр турган-дыр ийин. Ынчан кылган болза чарыгдалдарны дугаарынга 100 млрд. хире акша херек турган, а ам анаа 311 млрд. рубльга үндүрген. Үени чидирип деп чүвениң түңнели ындыг боор-дур. Мен ынчан шак бо айтырыгны тургузарымга мени деткивейн барган, а парлаалганың массалыг чепсектери мээң адрезимге янзы-бүрү шүгүмчүлелдерни хөйү-биле бижип эгелээн болгай.

Рынок экономиказынче шилчип турарывыс бо берге үеде мен башкарттынар рынокче шилчиирин чедип алыр дээш туржур мен. Биске сүмелеп турары ышкаш, сес ай болгаш кол продуктуларны хостуг өртектерже шилчидер деп турарын шуут шын эвес деп санап турар мен. Өртектерниң өзери-биле холбаштыр улустуң шалыңның өзүлдезин база эгелээр. Оон каяа барып доктаарывыс шуут билдинмес. Ынчангаш кол чем продуктуларынга доктаамал өртектерни тургускаш, ону шыңгыы контрольга алыры чугула. Ынчанмас болзувусса чоннуң чурттаалгазы улам нарыдап, бергедээр, а ону болдурбас дээш бүгү күжүвүстү салып ажылдаар ужурлуг бис. Ам силерниң меңээ салыр дээн айтырыгларыңарны дыңнап, анаа харылаарын оралдажып көрейн.

Чер-черлерден келген редакторлар боттарының билип алыксаан, солуннарынга чырыдыксаан айтырыгларын мурнун былаажып, салып-ла эгеледилер.

Н. И. Рыжковтуң артык үе-шагы шуут чок, так-минута бүрүзүн планнап кааны оон бүзүреттирген болгуп ажылдакчылары чугаалап турдулар. Мен база каш сөс солчурун оралдаштым. Чүге дээрге Николай Иванович Рыжков бистиң республиканың амыдыралын эки билир. Янзы-бүрү айтырыгларны шиитпирлээринге бүгү талалыг дузаны чедирип келген дээрзин билир мен. Эң ылангыяда хөмүр-даш үлетпүрүн, энергетиканы хөгжүдеринге, эвилел ужур-дузалыг бүдүрүлгелерни акшаландырарынче ол онзагай кичээнгейни угландырып келген.

Николай Иванович Рыжковтуң идепкейлиг киржилгези болгаш бүгү талалыг деткимчези-биле «1985-1990 чылдарда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин дүргедедир хемчеглер дугайында» СЭКП Төп Комитединиң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы хүлээп алдынган болгаш ол доктаал амыдыралга боттанган. Ол ышкаш республиканың чурттакчы чонунуң шалыынга 30 хуу немелдени киирер дугайында казактың доктаалын хүлээп алган. Тыва дугайында ооң сагыш-сеткилинде чүү арткаанын билип алыры меңээ сонуургаачыг-даа болган.

— Николай Иванович, мен силерниң-биле ам ийи дугаар ужуражып, айтырыг салыр аргалыг болдум. Силерниң-биле бирги ужуражылгам 1979 чылдың февраль 23-те бистиң республиканың найысылалы Кызыл хоорайга болган. Ынчан Силер Красноярск крайдан, Якут, Тыва АССР-лерден ССРЭ-ниң Дээди Совединиң он бирги чыыжының депутадынга кандидат боор, соңгукчуларыңар-биле ужуражып турган үениер болгай. Ынчангаш бистиң республикага хамаарыштыр бодалыңар, күзээшкиниңер чүү ирги?

— Ийе, Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг байдалын, кандыг айтырыгларны чугулалап шиитпирлезе эки дээрзин кичээнгейим ховунге тудуп келген мен. Силерниң республиканың удуртукчулары-биле Москвага үргүлчү ужуражып, кандыг-бир бергележи берген айтырыгларны шиитпирлээринге ол эштерге деткимчени, дузаны чедирип келген мен. Салаа базып санаар болза, хөй үе негеттинер, ажы-даа чок боор. А кылыр, шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар ам-даа хөвүн билир мен. Ынчангаш ажыл-ишчи, кызымаккай, хүндүлээчел Тываның чонунга эки күзээшкиннерлиг мээң байырымны солун дамчыштыр чедирерин дилеп кээйн.

— Четтирдим, Николай Иванович. Албан-биле чедирер мен.

РСФСР-ниң Президентизинге кандидат Николай Иванович Рыжков-биле болган парлаалга конференциязынга редакторлар хөй-ле айтырыгларны салган. Ол ужуражылга үезинде Н. И. Рыжковтуң Тывага кээп турган үезинде чурукка тырттырып, ону «Шын» солунга үндүрүп турганымны сактып, чанып келгеш, архивте фото-чуруктарны дилеп тургаш, шак мындыг ийи чурукту тып алдым.

Владимир ЧАДАМБА.

ЧУРУКТАРДА: Н. И. Рыжков, Г. Ч. Ширшин болгаш Ч-Д. Б. Ондар олар «Азияның төвү» тураскаалдың чанында: Н. И. Рыжковтуң Кызылдың № 2 школазының өөреникчилери-биле чугаалажып турары.

Авторнуң фотолары.

Херээженнер чөвүлелинде

ДЕТКИМЧЕ

Рынок экономиказынче кирип турар үеде, херээженнер ажылының идепкейжидери чугула айтырыгларның бирээзи деп санап турар мен. Чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле херээженнерниң идепкейлиг, бот-тывынгыр, чогаадыкчы кезээн дамчыштыр чоннуң амыдырал деңнелин үениң тургузуп турар нарын байдалдарындан уштунарының аргазын бээр ужурлуг.

Аъш-чем, шык-хеп өртээ улгадып турар бо үеде хөй ажы-төлдүг ээзи орулгалыг өг-бүлелерге, чаш уруглардыг иелер, аныяктар айтырыын шупту-ла не херээженнерни дүвүретпишаан, келир салгалдың амыдырап-чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп, оларны өөредип-кижизидери херээженнер чөвүлелдериниң кол сорулгазы болуп турар.

Ынчангаш бистиң «Мурнакчы» совхозтуң партия комитеди, Шуй кожуун Совединиң күүсекому совхозтуң директору-биле бир демей, херээженнер чөвүлелиниң ажылын идепкейжидер дээш улуг сорулганы салып, бот-тывынгыр чогаадыкчы ажылдаарынга деткимчени берип турар бис.

Совхозта херээженнер чөвүлелин партком кежигүнү, район Совединиң депутады коммунист Чимиснаа Сарыг-Сереновна Оолак удуртуп турар. Ол совхозтуң специалистери-биле бир демей, хостаткан, тускан шалыыныг ажылдап турар.

Херээженнер ажылын экижидер дээш, партия комитединге ай-айда отчёдун дыңнап, арга-сүмени берип, материалдыг, моральдыг деткимчени совхозтуң удуртулгазындан доктаамал чедирип турар. Чоокта чаа, апрель 25-те, совхозта партком хуралынга, чоннуң чурттап турар девискээр аайы-биле назы-хар барымдаалавас отрядтарның болгаш төрелдер комитединиң ажылын удуртуп турар дугайында херээженнер чөвүлелиниң даргазы Ч. С-С. Оолактың отчёдун дыңнадывыс. Ооң түңнелинде ада-иениң школа-биле харылзаазы, кижизидилгеге ролю төрелдер комитединиң талазындан кошкак болуп турарын партком кежигүннери актив түңнээш, бүгү ада-ие хуралын чыылдыргаш, школаның администрациязындан өөредилге-кижизидилгелиг ажылдар талазы-биле харылзаазының эргелекчизин дыңнаар дугайында айтырыгга доктааган.

Суурда херээженнер чөвүлелинде 12 кижи ажылдап турар. Оон кежигүннеринде янзы-бүрү ажыл-агыйда ажылдап турарлар коммунистер, депутаттар хаара туттунган. Олар айда бир удаа хуралдап, амыдыралчы айтырыгларны шиитпирлээринге үлүүн киирип, кварталдар аайы-биле сончарышты организастап турар.

Ол ышкаш темалыг кежээлерни агитквартталдар аайы-биле план ёзугаар эрттирери чаңчыл апарган. Чаагай чаңчылдарны нептередир, аныяктарга тыва ёзулалдарны өөредир талазы-биле ажылды чорудуп турар. «Уруг бажы кылбыктаары» деп ёзулалды № 4 Чодураа, Чыжыргана аттыг агитбажыңнар, «Буруунгу тывалар Шагаа байырлалын канчаар байырлаарыл» деп темага кежээни хоочуннар чөвүлели организастап эрттирген. Ынчангаш бистиң суурга шагаа байырлалын чылдың-на эң солун организастап турар апарган. Бо чылын ол байырлалды ийи кезек черге эрттирдивис — Сайыр-Аксынга, Оваа деп тейжигешке.

Байырлалдар, ёзулалдарны культурлуг-биле эрттирериниң аңгыда, херээженнер чөвүлели корум-чурумну быжыглаар айтырыгга, арыг-шевергин тударынга, суур чаагайжыдылгазынга болгаш уруглар кижизидилгезиниң янзы-бүрү хевирлеринге херээженнер чөвүлели үлүүн киирип турар.

Совхозта херээженнер чөвүлели боттарының активин белеткээр, өске черлерниң дуржулгазын өөренип алыр ажылдарны база чорудуп турар. Олар 1989 чылда Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайга суурга, бо чылын Бай-Тал суурга дуржулга солчуп чораннар. Ам удавас «Кара-Хөл» совхозтуң херээженнер чөвүлели-биле ындыг дуржулганы солчурлар.

Херээженнер чөвүлелинде хөй чылдарда ажылдап келген хоочун активчилер Сарыг-Тараа Сорунзан, Чечек Шомбул, Севилбаа Шойдан, Дарья Алдай, хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Күске Делгеровна Сүрүн, аныяк агитквартал даргазы Елена Салчак болгаш өскелерниң-даа хөй-ниитичи идепкейи улуг.

Совхозта херээженнер чөвүлелиниң ажылында эки чүүлдер барын чугаалап турда, моон соңгаар кандыг айтырыгларже кичээнгейни угландырза чогуурул деп айтырыгга доктаамсадым. Активчи херээженнерниң чогаадыкчы бот-идепкейин көдүрер, аныяк иелерниң анаа кижилгезин чедип алыр, Өртектер өскени-биле чоннуң амыдырал деңнелин кошкатпас дээш аъш-чем аймаан боттары кылып алыр чорукка өреге бүрүзүн өөредир.

Ие херээженнерниң уруглар кижизидилгезинге харылзаазын бедидерин чедип алыр сорулганы салган.

Светлана САМБЫЙ-ООЛ,
«Мурнакчы» совхозта партком секретары.

ЧУРУКТА: суурда херээженнер чөвүлелиниң активчилери (солагай таладан оң талаже) Дарья Алдай, Соңгулда Хертек, херээженнер чөвүлелиниң даргазы Чимиснаа Оолак, Елена Салчак.

Дадар-оол СҮРҮҢНҮҢ фотозу.

Суурувустуң аян-шинчизи

КОЛХОЗУВУС ХӨГЖҮДЭЭЛИ

Хорум-Даг суурнуң турар чери чараш чурумалдыг. Шагның дөрт эргилдезиниң чаагай чайы келирге, бир янзы болу бээр. Чайгаар бүткен оът-сигенниң, арга-арыгның ону чиигир-ногаан өнче шилчий бээр. Кижиниң өскен-төрээн суурнуң дег, эргим чүве турбас. Салбырны колхоз кылдыр эде адаандан бээр каш-ла айлар эрткен. Бо болуушкун чурттакчыларның сагыш-сеткилин амыраткан. Бүгү чүве бистерниң холувуста апарганда, ам оон ёзулуг ээлери болуп ажылдаар, чурттаар ужурлуг бис. Чурттакчы бүрүзү корум-чурумну тутпушаан, бажын-балгадының арыг-силиин хайгаараавышаан, оон девискээриниң шевээн дузалал ажыл-агыйынга, картофель болгаш ногаа тарыырынга чөптүг ажыглаар апаар. Ону амдыгааштан боданмааже хоржок. Чүге дээрге картофель, ногаа тарыыры ам кижиниң түлүк болгай. Инектерлиг кижи болза, оон өөрээ огородунга ажыктыг чеминчидилге ол-дур. Ону ажыглаарга картофель чаагай үнер.

Алыс шаанда суурувус сайзыраңгай ажыл-агыйлыг турду. Чиңээлээрге, хаван, дагаа, кара диңги, инек, чылгы фермалары хөгжүлдени алган, чурттакчылар оон ажыын көрүп келген. Ам ону шак ынчаар чүге сайзырадып болбас деп. Болур ужурлуг. Шээр мал безин аажок өскен. Чогум-на мал-маган өстүреринге суурнуң туружу дыка таарымчалыг. Ам колхоз кежигүннери демнежип кылыр болза, канчаар-даа сайзырап болур.

Шагдан бээр үс-шевер бызанчылар суурнуң аян-шинчизинче база сагыш салып турган. Столовая, чыдын эмнелге, ынаш дилгирер пилорама дээш, өске-даа тудуглар бар. Чыраа-Бажын совхоз кылдыр шилчиткен соонда бо-ла бүгүнү кежүрүп аппарган. Ооң соонда шоолугла хөгжүвээн. Баштайгы колхоз турган үезинде суурнуң херээженнери Бора-Чыраага картофельдиң ногааны өстүрүп турган. Ак-Хаяга арбуз үнериң үндезин чурттакчылар үнелеп ханмас. Черле ынчаш ногааны шыдаар шаа-биле өстүрүп, чаагай дужутту ап чораанын өөредиглиг.

Самаң бажыңнарга хереглээр тулуг материалын кылырда, херээженнер киришпейн барбас. Чамдыкта чер суггаржырынга безин эр улустан дудак чок ажылдаарын хоочуннар чугаалап турар. Мындыг ажылдарга элээди оолдар, кыстарын киириштирип, ажылга өөредип чораан. Ынчан шактыг ажылдаар деп чүве бар эвес, эртен дан бажындан кежээ орайга чедир ажылдаар. Ынчаар ажылдап чаңчыкканындан туруп-могаанын безин сагынмастар. Колхоз үндезилекчилери — ол үениң аныяктары бо хире ажылгыр, эрес-кежээ чораан. Ам оларның чедир кылыр ужурлуг ажылдарын амгы чурттакчылар сайзырадып уламчылаар ужурлуг бис.

Суурувуска ийи каът чаа школа, интернат, спортзал, гараж болгаш чурттаалга бажыңнары немежир. Эрги школага хөй кижи өөренген. Эртемнерниң үндезинин оон алган доозукчулар хөй. Бо школа эрги-даа болза, суурнуң аян-шинчизин хевир киирип турганы чугаажок. Чаа тудуглар немежири эки болбайн аан. Ынчадаажок оларның аян-хевирин үревес, камнаар дээш ажыл-ишти углаар ужурлуг бис. Ол бүгү чүгле бистер, чурттакчылардан хамааржыр. Ынчап кээрге ажы-төлдүң кол кижизидикчилери — ада-иелер бөже доктаамал сагыш салыр апаар бис. Хорум-дагжылар хостуг үезин чөптүг ажыглаарынга чуткулдуг. Ол чүл дээрге спорттуң хөй янзы хевирлеринге маргылдааларны эрттирикчээр. Бо талазы-биле чамдык чедишкиннер-даа бар.

Тудуг-суур хөгжүүрү-биле чергелештир чурттакчылар боттарывыс алыр бүрүзүнүң ажылынга улуувусту киирер болзувусса эки. Чүге дээрге суурнуң сайзыралы бистерниң бедик бүдүрүкчүлүг ажылывыстан хамааржыр. Бир эвес кандыг-бир адырда чедир кылдынмаан ажылдарны көрүп алгаш, кыдыындан анаа-ла хайгааракчы болуп, шугумчулеп, боду-даа күш-ажылга киржир хөңнү чок орар болза, канчап-даа таарышпас. Четпестерни боду холу-биле тудуп кылып турган, эдер болза, ам чөптүг болур. Ынчан бистиң амыдыралывыс хөгжүүр, сайзыраар. Эрткен кыштың шылгалдазы ажыл-агыйларга дээштиг болганы чадавас. Мал-маганга бээр сиген-шырбиништи-даа чогуур негелдезинге чедир белеткеп албаан. Ол бөгүнү ында-мында өлүп-хорап турар мал бажы бадыткап турар. Ийнде, чайгы семиртилгени четпес организастаанындан база болганы чадавас. Мындыг байдалга келбес кылдыр бистиң колхозувустуң чону мал чеминиң белеткелинче массалыг үнүп көрзээнкер. Маңаа аныяктарның күжүн мөөңнээри чугула. Сүттүң, эъттиң үнер дээзү ында болгай.

Чурттакчыларның хөй кезии — херээженнер. Ынчангаш колхозтуң ажыл-ижинге оларның киирер үлүү биче эвес. Чайгы үеде ногаа звенозу тургузуп ап болур-дур. Оон өске-даа тус-тус звенолорну тургузуп, ажылдың аңгы-аңгы хевирлеринге үлүүн киирер болза, олар ыңдаар. Маңаа чүгле организастыг ажылдар негеттинип турар. Боттарының кол ажылы-биле чергелештир дузалал ажыл-агыйы база картофель, ногаа өстүрери дээш ажыл-ла хөй. Ындыг болганда шуптувус демнежип ажылдаар болзувусса, кандыг-даа бергелерни ажып эрте бээр бис. Кыштаны ажылдыы түңнели-даа эки болур.

Галина ООРЖАК,
Хорум-Даг суурда херээженнер чөвүлелиниң даргазы.
Чөөн-Хемчик район.

Эки кижилер дугайында

ЭРГИ-БАРЛЫКЧЫЛАР ОНУ УТПААН

Амгы экономиктиг база политиктиг-даа берге үеде бистиң Эрги-Барлыкка шаанда ажылдап, чурттап, түс чериниң чонунга ачы-хавыязын чедирип, дузалап чораан орус эштерниң аразындан агроном Игорь Васильевич Огурцовту черле утпас, оон кылган ажылы дээш өөрүп четтиргенивисти илередип чорур бис. Мен бодум хуумда оон-биле баштай комсомол райкомунуң кежигүннери тургаш таныжкан мен. Ынчан ол МТС-тиң комсомол организациязының секретары турган. Баштай-ла ону 1951 чылда ВЛКСМ Барыын-Хемчик райкомунуң конференциязынга көрдүм.

МТС-тиң эде организастаашкынының соонда ону бистиң Эрги-Барлыкка «Большевик» колхозтуң агрономунга ажылдазын чоруткан. Тыва дыл билбес аныяк кижиге кодээге ажылдаары дыка-ла берге турганы билдингир. Ынчалза-даа дээди эртемниг, хып дээн аныяк, шилип алган мергежилинге сундулуг эр бергелерге торулбаан. Онаашкан ажылынга кызымаан бадыткап, колхозчуларның хүндүткелин чаалап алгаш, чаа тургустунган коллективтиг ажыл-агыйның быжыгарынга улуг улуг-хуузун киирген. Ынчан ону бис колхозтуң даргазының оралакчызынга соңгуп алган турдувус. Тыва дылды ийи дугаар чылында-ла өөренип апкан, колхозчулар-биле анаа чугаалажыр, хуралдарга тыва дылга санал бээр, илеткел кылыр кижи, тыва чоннуң национал чаңчылдарын улуг сонуургал-биле өөренип ап, колхозчуларның бажың-балгадынга кирип, оларның аак шайын ижип, бодуун бичии сеткил-биле чоннуң илетгелин бүзүрелин чаалап алган.

Игорь Васильевич колхозка ажылдап чедип келгеш-ле, агротехниктиг өөредилгени организастаан. Улусту өөредип, чаңчыктырбаан шагда, ажыл-гүле бүтпес дээрзин ол билип турган-дыр. Кыжын хову ажылдакчыларын чыып алгаш, кичээлдедип турду. Тайылбырлаарының бирдүүнү аажок, ынчангаш улус анаа күзелдии-биле өөренип, хөй чүүлдерни билип алган. Оон түңнелинде хову ажылдакчылары 1952-1955 чылдарда бир гектардан ортумаа-биле 23 центнер чедир тараа культураларын ажаап ап, районга эң дээре көргүзүглүг турдувус.

Шак ындыг чүүлдү көргеш, районда өске колхозтар-биле деңнеп, «Большевик» колхозту үрезин өстүрер кылдыр тускайлаар болза эки деп, аныяк агрономувус санап турган. Ону районнуң кадээ ажыл-агый килдизинге саналдап киргенин билир мен.

Эрги-Барлыкка ногаа өстүрерин эгелээн кижи Игорь Васильевич. База-ла колхозчуларны өөреткеш, чазын теплицаны кылдырган, рассаданы анаа өстүрген, чогум ону та кайыын алган кижи, эки-ле билбес мен. Анаа боду-ла колхозчулар-биле кады ажылдаар турупнар кижи. Күзүнүнде артык ногаавысты саткан бис.

Аныяк специалистиң ажылга кызымаан, чон-биле харылзаазын көргеш, ону харын колхозту даргаладыр дугайында саналды чамдык эштер база киирип турган чүве. Бистиң аныяк агрономувус хөй-ниитиниң ажылынга база ынак. Спортчу. Ону колхозтуң комсомол организациязының секретарының оралакчызынга соңгуп турганывыс база таварылга эвес.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, И. В. Огурцов Эрги-Барлыкка балаттынмас исти арттырган. Кериэ-дугуржулгалыг үезин кээрге, Эрги-Барлыктан чорупкан кижи. Ынчан ол биске ажылдап турган, тур келген кижи мен деп кажандаа көргүспээн, ажылды арыг сеткил-биле кылыр чоржук.

Оон арткан изи кылдыр бодум хуумда, Эрги-Барлыкта ногаа звенолорының ажылын көөр-дүр мен. Ногааны улус бажыңнарының чанында база-ла тарып, өстүрүп ап турар. Ол чүл? Аныяк агрономнуң арттырган изи ышкажыл.

Тыва Совет Эвилелиниң составынга каттышкан баштайгы чылдарда соңгаартан чаладын келген тускай эртемниглер дыка-ла улуг дузаны чедирген ийин. Ону утпас мен. Бо дугайын аныяктарга угаадып, чугаалап чор мен.

Хомушку ОЧУР,
Эрги-Барлык суур.

СОЛАҢГЫЛЫГ СОҢГУ ЧҮКТЕ

Солаңгылыг Соңгу чүкке чедип, Верхоян сыынарының инженерлеринге чордувус. Ол дугайында материалдар апрель 18-19 хүннеринде үнгүлээн «Шын» солунда парлаттынган. Ону ооң-биле доозуп каары, оон өске чүүлдерин номчукчуларга ыттавайн баарын — хамык чүвени көрүп-билип алган кижиге хараадаанчыг. Бо берге үеде мээң ынаар аъттанган херээм-даа, хүлээлгем-даа ол — ол черниң дугайын тыва чонга чугаалаары. Ынчангаш солунга үнген чүүлдерге дегбейн болгаш, чамдык солаңгыларымны илередирин кызып көрейн.

Баштай мындыг демнелгелерни сактыры чугула хире-дир. Якутияның девискээри 3 миллион 103,2 муң, а Тываның 240 муң дөрбелчин километр. Чурттакчы чону 1 миллион 010 муң, а Тываның 310 муң кижи. Бөмбүрзектиң кургаан барымдаалаар болза, Якутияның эң мурнуу кызыгаары Москва, Новосибирск, Красноярск хоорайларының безин оранчок соңгу талазы-биле эрткен. Ынчангаш ооң кажан-даа эривес доң чер кырында турар ужуру ол. Якутия Кызыл Соңгу чүкте болганындан ооң девискээриниң хөй кезиинге хүн чайын ай-айы-биле ашпас, дүн кыжын база ай-айы-биле туруп-ла бээр. Эң солун чүве — чырыктың дээрге солаңгыланып туруп бээри.

«Томпо» совхозтуң девискээри Верхоянск биле Оймякон хоорайларының — бөмбүрзектиң эң-не соок черлериниң аразында чыдар. Ынчангаш хар сентябрьда чаггаш, июньга чедир эривес таварылгалар хөй. Ону болгаш черле ол чериниң ниити байдалын чээртык метр улуг дептерде чуруп, бижип, демдеглеп каан, менде бар. Хамык одар-белчиирниң шынарын, хөрзүнде янзы-бүрү будумелдерниң хемчээлин, хат-шуурганның күжүн, ут-шиин, өске-даа оон айтырыгларны оон көрүп алыр. Ол-ол чылдар дургузунда кылып келген шинчилелдерниң түңнели ында. А бистиң Тывадан мындыг медээлер тып алыры берге — тускай дептер туржук, медээлер безин чок. Агаар медээзин хүнде чаңгыс катап чарлап каар, арта-ла, бүгү Тывага кылдыр. Ынчангаш медээлерде частырыглар дыка хөй. А бежен чылдарда агаар медээзин район болгаш метеостанцияның чер бүрүзүнге аңгы-аңгы берип турду, чонунуң ажылдаарынга ол эптиг. Шынап-ла, Күнгүртүг биле Хам-Сыраның агаары аңгы болгай. Агаарның өскерлиишкинин шак бүрүзүнде чарлап турар черлер база бар. Агаар медээзин чурумчулар дугайында айтырыгны номчукчулар (Чиижээлээрге, Каа-Хемде «Ленинчи оруқ» совхозтан Карма Доржу) солун арнынга кедүрүп турдулар, а ногуур черлерден харыы ам-даа чок.

«Ивн ажылдыг «Томпо» совхоз» деп өңнүг дептер менде база бар. Чуруктарлыг. Ында база хамык медээлер чыгдынган. А бисте мындыг дептерлиг совхоз туржук, кандыг-даа организация чок. Тыва дугайында безин мындыг ном тывылбас. Ол туржук, чер-чуртувус, сураглыг кижилеривис, мал-маганывыс чуруктары, кижиге белек кылдыр сунуптар чүве чок.

Якутияның инженерлериниң чылдың болур байырлалы ол совхозка эрткен. Оон-биле чергелештир «Соңгу чүктүң шолбаны» даңгына конкурузу база болган. Ынчангаш республиканың булуң бүрүзүндеп хөй телээлер чыылган. Бис хүндүс-даа, дүне-даа чоруп турган, ээрик көзүлген азы чурум үрээн кижилерни сураан безин дынналадывыс. Каш чыл мурнунда машиналыг улус арага садып, өлүк айтырып келгеш, оларның аразында чаңгыс-даа кижи албаан дээрзин ажылчыннар чугаалап турду. Корум-чурум дугайында айтырыывыска харыы мындыг болду.

— Яның номундан алырга, Чингис-Хаанның шериинин баштыкчызы тыва кижи турган болгай. Эрткен чылын солунга Тыва дугайында медээ номчааш, ону бодап ордум — деп, Чурапча районда Хорбала суурдан келген Анатолий Васильевич Ефремов ынчап чугаа үндүрүп кээрге, партияның реском секретары Василий Васильевич Скрябин бистиң байдалывысты ол кижиге дыка эки тайылбырлап берди.

Оон-моон улус хөй, янзы-бүрү-даа болза, үзел-бодалывыс, сагыш-сеткиливис каттыжып турар болду. Культура харылзааларының талазы-биле чугаа кылып чоруп турар япон Кейджи Оотомо Белоруссияга Чернобыль халавынга таварышкан бичии уругларга ужурашканын чугаалааш: «Беш уруглуг мен, бежен бир харлыг мен. Хиросиманың уржуун көрген мен, ол каяа-даа, кажан-даа катаптавас ылдыр туржуулуңар» — дээш, акызының чажын чолуп турду. Бир миллиард рубль түңнүг дузаламчы көргүзер дээн Япониядан чорүткан эмнелге автобустарының чуруун каш хонук мурнунда солундан көргеш, үргүлчү каттырып, үргүлчү тейлеп, чалбарып чорувур Оотомону номчукчуларга чугаалавас аргам чок болду.

«Томпо» совхозта ажыл чок кижи чок. Чүге дээрге ында мал дилер, бызаанаар, эът ыштаар болгаш колбасалаар, алгы-кеп эттээр, идик кылыр, хеп даараар, суй-белек кылыр болгаш оон-даа өске цехтер — бичии ажыл-агыйлар хөй. Ылаңгыя национал хеп болгаш эт-херексел бүдүрер цехтиң ажылы дыка солун. Бистиң сыдымывыстың чүгле херээн өрүп каан боор, а бо улустуң сыдымы шуптузун өрүп каан. Чиңгээн аажок. Шанак, шана, барба, тос савалар моон үнүп турар. Чээрби ажыг янзы бараанны оон садып ап болур. Конторада тускай өрээл — музей база бар.

Кузун кажаалааш, чүгле чазын үндүрер инектерин оолдар саап турар, кыс улус чедишпес — оларның ажылдаар черлери хөй. Бүдүн чыл дургузунда ногаа өстүрер чылыг үтекте арбузтар дээвиирзе халаннадыр азып каан дөрбелчин мяштар кырынга өзер. Ында школачылар ажылдап турар, олар өске цехтерде база бар.

«Ивн ажылы» — өөреникчилерниң эң ынак кичээли ол. Мыйыстыг ивини тулуптааш, бүгү херекседи-биле класста тургузуп каан. Ивиниң чиир чеминден эгелээш, идик-хеп болгаш өске-даа херек чүүлдерин ында делгеп каан. Ранцылар, мотошанак — өөреникчи чүве хөй. Шуурганга таварышканда харыы канчаар үттеп кирериңден бээр, дээрниң байдалындан агаарның өскерлиишкинин билип алырынга чедир өөредир. А башкылары — совхозтуң тускай эртемниглери, дуржулгалыг инженерлер, бригадирлер. Олар анмекни канчаар даалаарын, кешти канчаар кадыраарын, эътти канчаар ажаарын, өкчемзек, боо-моңгу — шуптузун өөредир. Тыва кадрлар өөредирин дугуржур дээш, Якутскиниң кедээ ажыл-агый институдунга баарывыска, ында өөредилгениң ниити утказы база Томпо школазында хевирлиг чорду. Институттуң ректору, профессор, кедээ ажыл-агый эртемнериниң доктору Афанасий Васильевич Чугунов бөду ивн ажылының класстарын, музейин, эът чарыштырар шөлүн көргүзүп, тайылбырлап берди. Чылгы мал талазы-биле тускай эртемни база ында чедип ап болур, а бисте чаңгыс-даа мындыг эртемниг кижи бар эвес.

Чээрби беш чыл чедир ажылдапкан ивижи эр кижи 55 харлымында, херээжен кижи 50 харлымында пенсиялап турар. Биске база мындыг болурунга идегээр, ол дээш туржур бис. Ажыл-биле чугаалаарга, бистиң социал байдалывыс Верхоян инженерлеринге черле четпес. Ам айтырыгны мурнукулуундан-даа шиигтырадыр тургузар херек. Тайга улузунга дагганы бичиилеп берип турары — болбаан херек-тир. Черле тожуларны — Тываның Соңгу чүк улузун бир янзы көөр үе келген.

«Чылда алды муңдан эвээш эвес мотошанактарны ап турган улус бис, эрткен чылын чүгле ийи муң келди» — деп, Якут-Саха ССР-ниң кедээ ажыл-агый министри Прокопий Семёнович Ивановтуң өкпелеп органын сактып келдим.

А бисте өкпележир хире безин чүве чок болгай. Чүгле мотошанак эвес, өске-даа эт-херекселдер база мындыг. Бо айтырыгларны ам шиитпирлевес болза, кажан херек бүдерил? Оон уг-шиин билип алыры — сорулгаларывыстың бирээзи ол турган. Ынчангаш ам эки ажылдаар, көрген болгаш билген чүүлдеривисти амыдыралга боттандырар дээш туржур апаар бис.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

ЧУРУКТАРДА: «Соңгу чүктүң шолбаны» даңгына конкурузунуң киржикчизи Индигирканың Хонуу суурдан Ия Слепцова; Япониядан К. Оотомо.

ЭРТКЕН ОРУУВУСТУҢ ЧАМДЫК БАРЫМДААЛАРЫ

Тывага улусчу революцияның 70 чылының дугайында тускай доктаалды РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюрозу 1991 чылдың январьда, а «Тывага улусчу революцияның болгаш Тыва Арат Республиканың тургустунганының 70 чыл оюн демдеглеп байырлаар дугайында» доктаалды Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму 1991 чылдың март 27-де хүлээп алган болгай.

«Тыва улустуң болгаш республиканың бүгү ажылчы чонунуң амыдыралынга төөгүлүг ужур-дузалыг болуушкун — Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюн 1991 чылдың августа болур. 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде боол эрткен Бүгү-тыва улустуң Тургузукчу хуралы Тыва Арат Республиканың тургустунганын болгаш Совет Россия-биле ооң бузулбас амы-дүңма эвилелин чарлаан» деп партия Тыва рескомунуң бюрозунуң доктаалында хамыктың мурнунда онзалап демдеглээн. Тывага улусчу революцияның болгаш Тыва Арат Республиканың тургустунганының 70 чыл оюн 1991 чылдың августа Наадым-биле кады демдеглеп эрттирерин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаалында айыткан.

Тыва, моол улустар — хөгжүлдениң капиталистиг оруун оюп эрткеш, Октябрьның социалистиг Улуг революциязының салдары-биле ниитилел хөгжүлдезиниң социалистиг оруунче углай боттускайлаң кирбишаан, Совет Россияның бүгү талалыг деткимчези-биле бодунуң социал-экономиктиг болгаш культура хөгжүлдезинге боттуг түңнелдерни төөгүлүг кыска хуусаада чедип алган. Азия диптө ээзин санныг шыналар. **«Кошкак, амга чедир дарлаткан улустарны Совет ажылчын-тараачын республиканың канчаар көөрү бүгү Азияга болгаш делегейде бүгү нацияларга, муң-муң, миллион-миллион кижилерге практиктиг ужур-дузалыг болур»** деп, В. И. Ленин айыткан (Чогаалдарының долу чыындызы, т. 39, арын 340).

...Дөртен ажыг чыл бурунгаар, 1944 чылдың октябрь 11-де ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму Тываның ажылчы чонунуң эчис изиг күзел-соруун хандырбышаан, «Тыва Арат Республиканы Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң составынга хүлээп алыр дугайында» бодунуң Чарлыынга мынчаар айыткан: «Тыва Арат Республиканы Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң составынга хүлээп алыр дугайында Тыва Арат Республиканың ажылчы чонунуң Биче хуралының дилээн чугаалажып көргеш, Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Тыва Арат Республиканың Биче хуралының дилээн хандырар болгаш Тыва Арат Республиканы Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң составынга хүлээп алыр.

2. Тыва Арат Республиканы Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың составынга автономнуг область эргелиг кылдыр хүлээп алырын Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Дээди Совединден дилээр.

3. ССРЭ Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 35 чүүлүнге дүүштүр Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Совединге Тыва автономнуг областан депутаттар соңгулдаларын 1945 чылдың апрельде эрттирер (ол соңгулдалар 1945 чылдың апрель 29-та бүгү Тываның девискээринге ажылчы чонунуң политиктиг бедик көдүрлүүшкүнүнүң байдалынга болуп эрткен — автор).

4. ССРЭ-ниң составынга Тыва Арат Республиканың каттыжып киргени-биле холбашкан эргежок чугула организастыг хемчеглерни чорударын, а ол ышкаш Тыва автономнуг область ажыл-агый база культура тургузуушкунунуң талазы-биле хемчеглерни бадылаарын, ол сорулгаларга эргежок чугула акша-хөреңгилерни үндүрүп бээрин ССРЭ-ниң улус Комиссарлар Чөвүлелинге дагзыр». ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң бо Чарлыын «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга ынчаарда парлаан.

ССРЭ-ниң составынга ТАР-ның эки тура-биле каттыжып киргени, а ол ышкаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1961 чылдың октябрь 9-та Чарлыын, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1961 чылдың октябрь 10-да Чарлыын ёзугаар Тыва автономнуг областы Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республика кылдыр эде организастааны Тываның бүгү ажылчы чонунуң амыдыралынга, төөгүзүнге, оон улам ыңай күрүне хөгжүлдезинге улуг ужур-дузалыг эгилделиг үе-чадалар болган. Ол ийи төөгүлүг болуушкуннар-биле холбаштыр Тываның бүгү чер болганынга эрткилээн ажылчы чонуң өөрүшкү-маңнайлыг хуралдарының, соруг киргеп бедик көдүрлүүшкүнүүг митингилериниң киржикчилериниң бирээзи болганымга дурум ёзугаар чоргаарланыр мен.

Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң ёзулуг шапкын бурунгаарлаашкыны, оон чонунуң амыдырал деңнелиниң болгаш ниити культуразының бедиишкиниң кажан тыва улус ССРЭ-ниң составынга эки тура-биле каттыжып киргениниң сөөлүнде Коммунистиг партияның, совет чазактың ленинчи доктаамал сагыш салышкынының, чурттуң акы-дуңма өске-даа улустарының, бирги ээлчегде, орус нацияның буянныг деткимчезиниң ачызында эгелээнин төөгүнүң документилери тодаргай бадыткап турар. Тываның экономиказын болгаш культуразын дүрген хөгжүдеринче, ооң сайзыралының деңнелин Совет Эвилелиниң мурнуй хөгжээн областарының, крайларының, республикаларының деңнелинге чооксуладтырып чедиреринче угланган күрүнениң материал-техниктиг деткимчези күштелген. Чижээ, 87 тракторлары, 25 комбайннары, 129 чүък автомобильдерин, 26 чиик автомашиналарны бээр дугайында Тываның дилээн хандырган шиитпирни РСФСР-ниң Улус Комиссарлар Чөвүлели 1944 чылдың күзүнүнде-ле хүлээп алган. Ынчаарга 1943 чылдың төнчүзүнде бүгү Тывага янзы-бүрү маркалыг чүгле 30 шаа автомашиналар, күрэкономнарга дугайлуг 10 трактор бар турганын ылаптыг эки билир мен.

Совет эрге-чагырганың чылдарында Тываның социал-экономиктиг болгаш культура хөгжүлдезиниң чамдык кол түңнелдерин архив документилеринге даянмышаан, 1944-1945 чылдарда турганы-биле деңнештирип, тодаргай шын билип алыры амгы үениң аныяк салгалынга эргежок чугула деп санаар мен. Чүге дээрге Тыва Арат Республиканың болгаш Тывага Совет эрге-чагырганың баштайгы чылдарында чурттаваан, ол үениң болуушкуннарын бодунуң караа-биле көрбээн аныяк чамдык кижилер «Совет эрге-чагырга чылдарында Тываның малының баш саны эвээжээн, тарылга шөлдери кызырылган, дужүү чавызаан», «национал уран чүүлүвүс, культуравыс, чаңчылдарывыс чиде чыгаан» «Кызылда каш бажың тудуп кааны кымга хамааныл?» дээн ышкаш, оңчук-чөңгээлиг, эрбениг составерин эдип, тыва улустуң эрткен төөгүзүн хажыдып, бүгү-ле эки чүүлдерин карартырып оралдажып, хоозун чулчуруп чоруурун сооңгу үеде, ылаңгыя 1990 чылда чаңгыс эвес удаа дыңнап келдим.

Кандыг-даа төөгүнү бодунуң биле чогаадып болбас, а херек кырында ол кандыг болганын ол-ла хевээр көргүзер дугайында В. И. Ленин онзалап айыткан. Оон ыңай эрткен төөгүзүн эки билбес кижиниң келир үези чок деп чонну шагдан бээр чугаалап келгенинде база ханы утка бар. Ынчангаш Совет эрге-чагырганың чылдарында Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң төөгүзүн шыны-биле көргүзер төлээде, 1944 азы 1945 чылда Тыва чүлүг турганыл? Амгы үеде республиканың кедээ ажыл-агыйының, үлетпүрүнүң, транспортунуң, тудуунуң, кадык камгалалының, улус өөредилгезиниң, урам чүүлүнүң болгаш өске-даа адырларының хөгжүлде деңнели дөртен чылдар бурунгаар турганындан кандыг ылгалдыг болуп турарыл деп айтырыгларга тайылбыр харыыны бээри эргежок чугула деп бодаар мен.

Делегейниң ийиги дайынының (1939 чылдың сентябрь 1 — 1945 чылдың сентябрь 2) болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының (1941 чылдың июнь 22 — 1945 чылдың май 9) чылдарында өлүм-чидимге, материалдыг улуг когаралга таварышпаан улустар делегей кырында барык чок деп чугаалап болур. Ада-чурт дайынының чылдарында совет улус бодунуң 27 миллион оолдар, кыстарын оскунганы, материалдыг кедергей улуг когаралга таварышканы бүгү кижи төрелгетенге эки билдингир. **Тыва улустуң салым-чолунга, амыдыралынга, экономиктиг хөгжүлдезинге, ылаңгыя мал ажылынга дайын база аар уржуктарлыг болган.**

70 Тывага улусчу революцияның чылы

Тываның малының баш саны Совет эрге-чагырганың чылдарында эвес, а дайын үезинде дыка кудулааның төөгүнүң архив материалдары тодаргай бадыткап турар. Чижээ, Тывага улусчу революцияның 20 чылынга чедир ТАР-ның малының баш санын 2 миллион чедир өстүрер сорулга салдынган турган. Ынчалзажок ол сорулга ээн чедир күүсеттинмейн барган: 1941 чылдың ортан үезинге чедир Тывага чоруткан малдың чизе-даңзызын ёзугаар алырга, ынчаарда ТАР-ның чер базар бүгү малының баш саны 1 миллион 850 муң баш болуп, 2 миллионга 150 муң четпээн. Ынчаарга 1945 чылдың түңнелдерин ёзугаар алырга, ооң мурнунда эрткен дөрт чыл дургузунда Тываның малының баш саны чүгле өспээн эвес, харын 1 миллион 105 муң 992 чедир кудулап эвээжээн (РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң партархиви, фонд-2, херек-4, арын 46). Тывага мал бажының ол чылдарда кудулааның кара чаңгыс чылдаганы — чүгле дайын уржуктары эвес, а малдың чем-суурунуң кошкаа, оон хорамчазы, торгүр малдын кызырааны, ниити ажаалданың четпези, мал аарыгларынга удур демиселдиң чавыс деңнелдии — мындыг кудулаашкынның база чылдагааннары болганын Тываның коммунистериниң 1945 чылдың ноябрь 24-26-да болган бирги конференциязы демдеглээн.

(Уланчылыг).

Алексей ДҮГЕРЖАА.

«Билиг» ниитилелиниң кежигүнү.

«ЧОН ДЭЭШ ХЕНЗИГ-ДАА САГЫШ ЧОВААШКЫН ЭСКЕРТИНМЕС...»

●Б. Н. Ельцин дугайында парлалгага үнген чүүлдерден●

1. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1991 чылдың февраль 20-деги доктаалындан: «РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцинниң чугаазында кирген чүүлдер, чурттуң хоойлу ёзугаар соңгуткан органнарын солуурунче, ССРЭ-ниң Президентизин доп-дораан халажырынче углаван кыйгырыглары ССРЭ Конституциязынга чөрүжүп турарын болгаш чуртка онза нарын байдалды тургузуп турарын демдеглээр».

2. РСФСР-ниң Дээди Совединиң алды удуртукчузунуң РСФСР-ниң Дээди Совединге, РСФСР-ниң улус депутаттарынга политиктиг медеглелинден: «РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының экономиктиг политика талазы-биле туружу кедергей чайгылчак болгаш чөрүшкек. Улам өзүп турар кризис байдалдарында ол таарзынчыг эвес шиитпирлер үндүрериңден чайлаксаар, оларның үргезин төпче, өске республикаларже чая каарын оралдажыр, ынчангаш оозу-биле экономикага үй-балай болгаш организас чок чорукту күштелдирип турар. Чедип алдынган дугуржулгаларны, бодунуң чазааның саналдарын, РСФСР-ниң Федерация Чөвүлелиниң кежигүннериниң болдалдарын ол тоовас кижи».

3. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының секретары А. Мельниковтуң «Советская Россия» солунга 1991 чылдың февраль 19-та парлаткан «Россия кайнаар бар чыдарыл?» деп чүүлүнден: «Чок, Б. Н. Ельцинге Россияның болгаш бөдүүн кижилерниң херегледдери үнелиг эвес, ол бот-тогдунуп, кандыг-даа янзы аргалар-биле эрге-чагырга чедип алыр дээш демисежип турар».

4. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының кежигүнү О. И. Кирилловтуң РСФСР-ниң Компартиязының болгаш ТКК-зының каттышкан март (1991 ч.) Пленумунга саналындан: «Россияның Дээди Совединде бодунуң депутаттарын дамчыштыр оппозиция чонга Россияның эрге-ажыктарын кызамдап турарының фактыларын дыңнадып, колдуунда сөс кырында-даа болза, бодун ол эрге-ажыктарның талалакчылары, олар дээш демиселчилер кылдыр көргүзүп турар. Кандыг-чүү-даа болза ол чүүл Ельцинниң бөлүүнге элээн хөй талалакчыларны элзедип кирип турар».

5. Америк публицист Майкл Давидоунун 1990 чылдың декабрь 18-те «Советская Россия» солунга парлатканы «Улуг мегелээшкин» деп чүүлүнден: «Черни хуу өнчү болдурарын чүүлзүнүп турар хоойлуну РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге эрттирип алганы бодунун «төөгүлүг» тиилелгезиниң дугайында чугаалап тура, Борис Николаевич Ельцин мынча деп билинген: социализмден капитализмче ол «төөгүлүг» шимчээшкиниң ёзулуг ужур-утказын совет колхозчулардан болгаш бүгү совет улустан чажырыпкаш, ажыг эмин «чигирлеп» каан мен. Совет колхозчулар черге хуу өнчүлүг болурунга «сеткил-сагыш таалазы-биле» белек эвес болгаш черни садарын кажан-даа чүүлзүнместер деп, бодунун «төөгүлүг тиилелгезиниң» түңнелдеринге хамаарышкан парлалга конференциязынга Ельцин чугаалаан. Ол оппозицияны тиилеп алыры-биле хоойлуда черни 10 чыл дургузунда сатпас деп чүүлдү доктаадып каан. («Шын» билиишкиниң чедип алганда, ол хуусааны кызырып болур апаар деп, Ельцин демдеглээн)...

Мен бодаарымга, черни хуу өнчү болдурары дээрге «бүдүү» контрреволюцияның кезии-дир, ол совет кижилерниң мурнундагы салгалдарының күш-ажылы-биле, оларның канчаар-даа аажок улуг күжениишкиннериниң база когаралдарының үнези-биле тургузуп кааны социалистиг системаны үрегдээринче болгаш божаңнадырынче угланган. Чечемчиди чугаалаар чүве болза, хуу өнчүнүң талалакчылары капитализмче эрттирер эжик ажык турзун дээш буттары-биле ону ааш алырын кордап турарлардыр».

6. «Галанд» дээр ведомстволар аразының хөй адырлыг концерниниң президентизи А. Ф. Завидияның чүүлүнден («Ийи дакпыр мегелээшкин», «Советская Россия», 1991 чылдың март 12) — ону 1991 чылдың март 9-та Кино бажыңынче чалаан, аңаа Б. Н. Ельцинниң чугаазын дыңнаан: «Кара кайгамчык чүве, ынчалза-даа ол факттыр. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының программалыг деп адап болгу дег чартык шак чугаазындан кырында туруп, дээди чагырга боттандырып турары чону дээш хензиг-даа сагыш човаашкын эскертинер хире чаңгыс сөс безин тыппайн бердим. Мен хуу ажылдыг, бүдүрүлгечи кижи-дир мен..., ынчалзажок мен-не болза менден кандыг-ла-бир янзы хамаарылгалыг кижилерни шак ынчаар аажылап шыдавас ийик мен...

Кандыг-даа шынзыдыышкын чок, кандыг-даа балыткал чок, кижилерниң эң-не ёражок чаңын хайындырар мындыг хөй чиндиг сөстерден кижи мырыңай-ла эгенир чүве чорду».

7. «Гласность» солунуң 18 дугаарынга 1991 чылдың май 1-де парлаан Л. Казаковтуң «Даалга ёзугаар ажыл соксадыышкыны» деп чүүлүнден: «Ажыл соксадыышкыны болур дугайы «алды кижиниң» чүве чугаалаар хүнүнде билдине берген. Воркутадан соңгуттурган РСФСР-ниң улус депутаттары Уткин биле Яковлев ынчаң хоорайга кээп түп келгеннер. Тус чериниң телевидениезин дамчыштыр Уткин бодунуң өмүнээзинден Б. Ельцинниң чугаазын ол-ла хевээр номчаан, а Яковлев ажыл соксадыышкынын комитеттеринге барып чораан.

Дараазында хүнде өнчүк-чоңгээлиг болгаш илейтелиг күүсеттинмес негелделерни чарлааннар. Сорулга тодаргай: чазак-биле чогумчалыг чугаалажыышкынны баш удур-ла болдурбас ужурлуг негелделерни салыр. «Воркутауголь» каттыжыышкынының чиигиме директору А. Орешкин ону эскерип каан болгаш Москваже — Хөмүр-даш үлетпүрүнүң министерствозунче эвес, а РСФСР-ниң Дээди Совединче телефоннап эгелээн — ажыл соксадыышкынының хады чогум кайнын үрүп турарын ол ылап билген. Б. Ельцинче телефоннап шыдаваан, ынчалзажок Р. Хасбулатов-биле чугаалашкан. Б. Ельцин-биле чугаалажырынга дузалаарын Орешкин дилээрге, Хасбулатов мынча деп харыылаан: Борис Николаевичиниң дилээринге дузалажы албас мен, чүге дээрге «ооң барган черинде телефон чок». Черле ынчаш «ол бөгүн дыка шагзырап турупкан кижи»...

Воркута хоорай Совединиң депутады, Совет даргазының бирги оралакчызы, ажыл соксадыр комитеттиң даргазы В. Копасовтуң митингиге медеглели хамыкты кайгаткан. Ол мынча деп медеглээн: «Москва-биле, Борис Николаевичиниң шуут боду-биле дөрт харлыгааны үргүлчү туруп турар бис... Бистиң чуртувуска диктатураның тургустунары чайлаш чок, ынчаарга Ельцинниң диктатор болурун күзеп турар бис. Ол коммунистерни-даа, демократтарны-даа чырыткы чагыларынга ам-на харын азып каалтар эвеспе...».

8. Кино бажыңынга бо чылдың март 9-та Б. Н. Ельцинниң чугаазындан: «Комсомольская правдага» шоодугулуг чурук чорду, көргеш, чугаажок-ла өөрдүм: Мавзолей... Шынап-ла, аңаа оочур турбаан чүве, ынчалза-даа сөөлгү үеде катап тыптып келген, чүге дээрге «Ленин» дээниниң оруунга ында «500 хүн программазы» деп каан.

9. «Советская Россия» солунга 1991 чылдың март 9-та парлаттынган тудуг инженери А. Андреевтиң «Силерге бүзүреп чораан кижиниң эргезин ажыглаашкын» деп чүүлүнден: «Силер, Борис Николаевич, эң баштай бүгү улус дыннаар кылдыр артык эргелерни үзүткаар дугайында айтырыгны көдүрген силер.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң бажынга туруп алгаш, Силер бети дээрге Россия ниитинге артык эргелерниң, дарлайган штаттарның, улуг шалыңнарның кочун үзер болгу дег силер. Херек кырында хамык чүве мырыңай сыр дедир болуп турар ышкажыл. Дээди Советтен эгелээш, Советтерде, оларның чанында албаннарда штаттар барык-ла ийи катап, а чамдыктарында мырыңай үш катап өскен, а шалыңнары дээрге оон-даа хөй өзе берген чүве-дир. Оон аңгыда, депутаттар даштыкыже шуут-ла өөр куштар-биле дөмей шуужуп турар апарган. Оларның чамдыктары ажылдаар үезинин барык чартык кезиин аалчы болуп эрттирип турар».

10. Вильнюста чурттап турар орус патриот, партия кежигүнү эвес И. Чарнецкаяның чагаазындан («Үшкү чагаа», 1991 чылдың май 18-те үнген «Советская Россия»):

«Россияның президентизиниң олудунга Ельцинниң кордаа салып чүткүп турары хөй-хөй кижилерни дүвүредип турар. Ельцинниң президент болуксап турары дээрге-ле оон депутаттардан, парламенттен долуубүле хамааршпас болурун чедип алыр деп турары ол-дур. Чашпаачылар ону «Борис хаан» кылып алыксап, аңаа чүдүүр чорукту белеткей бергени. Свердловскиде туристер эргиир «Б. Н. Ельцинниң ажылдаап, чурттап турган черлери-биле» деп маршрутту ажыдар деп турар. А Борис Николаевич «бөдүүн сеткилдиг» кижи болгаш, чүве мыттавайн турар. Дужааргак, өжээн бодаар, кара сеткилдиг, бөгүн-даарта чүнү кыла каантарын баш удур билир аргажок кижиниң эрге-чагыргага кээринге идиг бээри дээрге чүгле мугулай чорук эвес, ол дээрге кем-херек үүлгедии-биле дөмей чүве-дир. Мен хуумда улус мурнунга мындыг бачытты бодумга ап шыдавас мен. Харын сыр дедир шыдаар-ла шаам-биле мындыг халапты боллурбас дээш бүгү чүвени кылып тур мен. Россияны өлүмче аппаар планнарның күүселдезинге кирипшези таныыр-даа, таныевас-даа кижилерге сүмелеп, баш удур сагындырып тур мен. Ельцинге удур демиселде чааскаан эвес мен, оон ёзулуг арный хөй кижилер билип турар...

Ельцин Прибалтиканың фашиссирек күштеринге элдептиг-ле ынак, бодунуң чонунуң, бодунуң чаңгыс чер-чурттугларының күсели-биле ук чарылдырыкчылар аас-кежиктиг болгаш боттарының кызыы сорулгаларын доп-дораан чедип алзын дээш, ол чүнү-даа кылырынга белен, чүге дээрге өске сайзыраңгай улустарның кылыры ышкаш, олар мааап база ынчаар кылып билбестер, ынчаар кылырын күзевестер».

ЭДЕР-ХААРЖАКЧЫНЫҢ 50 ЧАЗЫ

Республикада ады-сураа элээн ментерей берген бот-тывызыгыр композитор Каадыр-оол Монгушович Бегзи бо хүннерде 50 харлап турар. Ол бодунуң чогаадыкчы ажыл-ижин студент чылдарында эгелээн. Кызылдың урам чүүл училищезиниң бирги доозукчуларының бирээзи. Аназ Алексей Боктаевич Чыргал-оолдуң удуртулгазы-биле өөренип турган. 1966-70 чылдарда Чөөн Сибирьниң культура институдун доосхан.

Бот-тывызыгыр композитор, культура ажылының хоочуну Каадыр-оол Бегзиниң сөзүгү чылдарда уругларга хамаарыштыр О. Суванпиттиң сөзүнге «Найырал», «Хүнне-ле хүн», Ч. Кара-Күскениң сөзүнге «Хүмнээргим, чайнап кел!», «Чаштар бис» болгаш оон-даа өске шүлүкчүлерниң сөстеринге бижээн ырлары хөй база ол ышкаш композитор боду сөстерни чогаадып, аялганы бижип чоруурун өөрүнчүг. Аназ «Чолдуг чаштар», «Тайбың турзун!» деп уругларга ырлар болур. Хөгжүмнүг аялгаларын К. Бегзи музыка школаларында уругларга таарыштыр бижээн. Сөөлгү үеде бижиттинген ырылары «Азияның төвү—ак-көк Тывам» сөзү авторнуу. А. Даржайның «Тыва оглер», Ю. Күнзегештиң «Дуңда карам ынчан келир» Г. Мунзуктуң «Чурттай берзэл» чоңга биллингир апарган. К. Бегзи чүгле ырылар бижиириңге эвес «Мээн Тывам» деп симфоникттиг сюитаның автору. Ол хөгжүмнү радиога бо-ла дыңнап бээр болгай бис. Оон бижиттинген ырлары колдуунда чоң-биле быжыг харылзааны илередип, Төрээн чуртунуң каас магалыын алган, амыдыралды, өөрүшкүнү көргүзүп турары өөрүнчүг. Ынчалза-даа авторнуң чынныг ырылар ному бөгүнге чедир үнмээни хомудалдыг.

Майның 25-те Кызылга Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгының Ногаан театрга авторнуң юбилейлиг концерти болган. Ол организастыг эрткен болгаш К. Бегзиниң чогаадыкчы уран талантызы-биле чыылган чон таныжкан.

АК-ЛА-ТУРУУМ

Сөзү Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛДУУ. Музыказы Каадыр-оол БЕГЗИНИИ.

Чаагай сериин салгынынга
Чажымдан-на чаңчыкканым,
Чүзүн-бүрү бойдузунга
Чүлдү-чүрээм эдиккеним.

Кожумаа:
Авыралдыг совет чуртка
Ынакшылым уушуткан каан,
Аттыңган кавайым дег,
Ырым болган Ак-ла-Туруум,
эй-эй,
Ырым болган Ак-ла-Туруум.

Аржаан суглуг булактарын
Амзап чораан хандыкканым мен,
Артыш шыпкан тайгаларын
Аргып чораан дадыккан мен.
Кожумаа:

Сеткилимниң оймас чечээ —
Амыраккa бердингеним,
Черим сенден судалданып,
Аңгага чалгынналдым.

Кожумаа:
Авам ышкаш, ачам ышкаш,
Азырапчы оранымга
Өргүн көвей чонум-биле
Өөрүшкүнү өргүжер мен.

Кожумаа:
Авыралдыг совет чуртка
Ынакшылым уушуткан каан,
Аттыңган кавайым дег,
Ырым болган Ак-ла-Туруум,
эй-эй,
Ырым болган Ак-ла-Туруум.

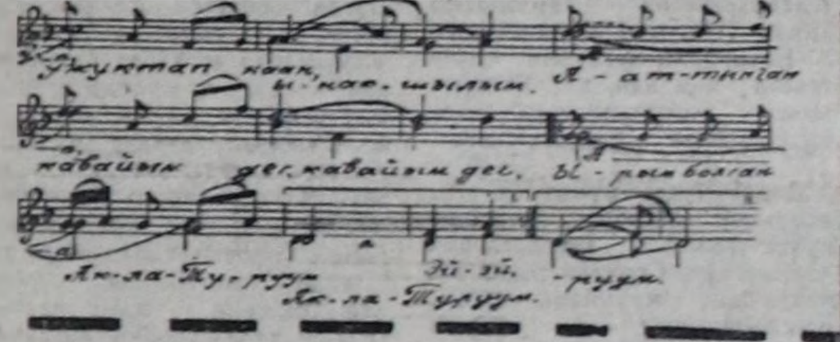

КАДЫК БОЛУР ДИЗЕ—МАҢНА

Чылыг үелер дүшкени-биле Кызыл хоорайда кадыкның бөлүүнүң киржикчилери дашты тыгаа кичээлдеп турар апарган. Олар эртенниң-не дыштанылга парыгының спорт шөлүнге чыглып кээр. Бо кыштадыр «Херел» спортзалынга бөлүк хереэжежиннер, улуг-бичии назылыг янзы-бүрү мергежилдиг кижилери (школачылар, сургуулдар, студентилер, пенсионерлер) сула шимчээшкиннерни кылып, швед чадага херлип, футбол, баскетболду кийи бөлүкке чарлып алгаш ойнап турган. Ук бөлүктүң хоочуннары шак мастери Эльвира Луганина, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Любовь Степановна Токарева, музей ажылдакчызы Тамара Нурсат, типография ажылчыны Виктор Адыг, күрплан ажылдакчызы Даниил Монгуш оглу, кызы Аяс, Наташа-биле, башкы О. Маады, респотребсоюз даргазы Хопук-оол Монгуш болгаш өскелер-даа кичээлдерин үзелбейн, доктаамал чоруп турар.

Бир таарымча чок чүве — парктың спорт шөлүнге тудуг материалдарын төп каан. Ынчангаш амаа баскетбол ойнаар арга чок. Муруңгаттыг дег чер-черлерге кадыкшыл бөлүктерин тургузуп, сула шимчээшкиннерин тускай тренер башкылыг, эмчилиг кылдыр эде көөр болза, чонның кадыкшылга ажыктыг болур.

Раиса ТОЛЗАТМАА
Кызыл хоорай.

ЧАА-ХОЛ ЧАРАШ-ЛА-ДЫР

Чаҗ'ааа туткан деп-даа болур Чаа-Хол чараш-тыр бе?— деп бир аныяк :ш мендей айтырды.

— Дорт-беш хаът тудуглар, ажыглалда кирген чурттарга бажыңнарыг мындыг чараш суурну кым-даа магадавайн канчаар — деп харыылады.

— Тудугаар кылырын амдаа уламчылап турар болдур бис нийи — деп салаалар дег чагылар көзүлгүлээш улуг тудугже көрүп алган тур.

Чаа-Хол дээр ажылчын суурда ажыл-иш хайнып турар. Оон муруңуда келген халайның чалгы ыракта кыланнаар. Кедек черле туткан суурда ижер, чер суггарар суг айтырыы бергедээр дээрин ажылчыннар чугаалажып тур. Хуу ажыл-агыйның бир кезии болур бажыңнар чанының огородтарын суггарарынга сугну кайыын алыры Амыдыралчы айтырыгларның бирээзи ол.

Садыгларга кире бээр сен. Ында чүү бар деп? Бараан садыы куруглаан деп болур. Хептер чыскаал салыр улгүрлер куруглаан болду. Садыгжылар эвээш-бичии бараанналарын ында хаап садып каап чоруп турлар. Оон дужунда чем садыында суурнуң пекарнязынга быжырган изиг хлебтер харын эндере кирген-дир. Оон өске-даа чем бараанналары бар. Чонган садып алган мал эъдиниң улуг садыгчызы Татьяна Доржу садыглаан тур. Ульяна Дамдый-оол хлеб болгаш оон өске-даа чем аймаан алгаш улусту эрттирип тур. Олар ол хүнде хаван эъдин 7 рубль-биле кирип садып алгаш, ону 8 руб. 94 копеекке үндүр саттылар. Өртээ улуг-даа болза эът аймаа күнүмне турар, дорууп садыг-дыр деп бодап турдум. Шимар-ла, Чаа-Холде чаглыг эът бар, оозу эки-дир.

Ол суур ажыл-ишке, омакэлуг, харын-даа берге арыг-аржыгты эмнел-домнаг, эде тудуп болур улустуг. Олег Тойдукка ужурадыым берген мен. Чаңгыс чижек ол. Бажыңга кемдеп, бергеэ арбаан улус аңаа келир. Ында кандыг-даа ижип-шагы чок. Тиглерн каржы берген азы бертинген башты, ол эге суйбай тудуптар. Ол дээрге база бир эмнээр мергежилдиг кижи болду. Кайыын-даа келген, каш-даа кижини ол эмирти эмнээн.

Эрткен айларда ол Кызылга кээп, массаж кылырының 2 ай курзулалыг сургуулун доозуп алган. Аңаа өөрениптура, башкылап турганы улуг эмчилерниң бажыңда хан-дамырын эде суйбап, эмнеп бээрге, олар ону кайгап, магадаанаар-дыр. Олег Павлович ам Чаа-Хол суурнуң эмнелгезинге массаж кылыр, улус эмнээр тускайлаан бир өрээлди алыр, аңаа эмчи болуп ажылдаар.

Олег Чаа-Хол тудуунга он чыл ажыр тудугжулаан, чоңаачылаан. Улуг сууруу тудушкан, бызаичы, чонамы, массаж кылыр эмчи деп уш эртемниг болу берген. Оон ангыда садыглаан, автомашина база ажылдаан. Ынчангаш Чаа-Хол солун ишчи кижилерлиг, чааныда чалгаараалыг дыдлайлыг, садыгларында чаглыг эъттиг суур-дур деп билдим.

ЧУРУКТАРДА: уш эртемниг тудугжу-массажчаар Олег Тойдук эмнешкин үезинде; аныяк садыгжы Орлаана Дугар-Сүрүн.

Отемниң ОНДАРНЫҢ сөзү, фотолары.

ЧАСТЫРЫГЛАР ТАВАРЫШКАН

Өртектерниң күрүне чуруму Таңды районда канчаар сагыттынып турарыл? Чоокта чаа Тыва АССР-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитедн болуңуң ажыл планын езугаар Таңды райпозунуң Балгазын сельпозунуң база Элегес рабкоптуң садыг черлеринде өртектер сагылгазының байдалын хынап чораан.

Баштайла ниитиза-биле таваржып турар четпестерниң дугайында мамаа чугаалаайн. Ол дээрге садып турар бараанналарда өртектер саазыннарының болгаш айыткан өртектерниң чок болуп турары база оларны шын эвес долдуруп турары. Садыг организациялары чүнү-даа мурнай садып алыкчыларга бараан өртээниң дугайында кеску таныштырылганы кылыр ужурлуг, ынчалза-даа ону сагывайн турарлар.

Таңды райпозунуң Балгазын сельпозунуң, Элегес рабкоптуң садыг организацияларынга саарылгадан үндүргүн төлевес бараанналарның ланзызы бердинмээн болгаш астымаан, ынчангаш садыглыкчылар саарылга үндүрүүн контрольдаар арга чок болуп турар. Чижээ, Бай-Хаактың ажыл-агый бараанналарының садыынга торт кылырынга херэглээр хүлүремчигеш апрель 2-ден эгелеп 1 рубль 05 копееектиң орнунга 74 копеекке садыглаттынып турган. 90 копеек өртектиг хүл кактаар саважыгаш 95 кеп. кылдыр, а варенье каар шил аяк-чыгаш 55 копеек болур турбуже, ону 57 копеекке садып турган.

Сосновка суурнуң үлетпүр садыынга бичии уругларның хол-хаптарынга 75 копеекти, а уруглар чадаг-тергезинге 9 копеекти немеп алгаш садып турган. Ол-ла суурнуң ажыл-агый садыынга уругларның хоккей шлемунга саарылга үндүргүн 40 копеек кылдыр шын эвес садып турганы илерээн.

Межегей суурнуң үлетпүр садыынга саазын салфеткаларының өртээ 1 рубль 16 копеек турбуже, ону 1 рубль 19 копеек кылып алгаш, садып турган, а электриктиг дыргактың өртээ эрги ээвээр артып калган болган.

Бай-Хааактың хлеб садыынга 6 ай иштинде ажыглаар ужурлуг суттуг курган кашазы хуусаазындан эрттир 1989 чылдан-на шыгжап келген болгаш ындаарлары ургенин калдап чүвени чуга садыглап турган.

Районнуң чамдык садыгларында бараанналарның төнчүн өртээн салып каан. Ужуру болза баштай бараанның адын, оон сортун, бир метр, комплект азы чаңгыстың өртээ каш деп чүвени айыткаш, садарыга үндүрүүп кайы хире болурун көргүскеш, ам тоочу өртекти садыр ужурлуг.

Балгазын сельпозунга хамаржыр Владимировка суурнуң садыглары ажоок соок, печкалары одаттынмайн кыштаан. Мында база шын эвес өртектер эвээш эвес болган. Чамдык бараанналарның өртээн эде санаазан, а чемдыктарынга 4 рубль 76 копеек чедир эстүрүп алгаш садып турган. 103 рубльдиң школачы формазын 5 рубль, 15 копееккe, а бичии оолдар хөйлениин 60 копеекке өртектиг алгаш турганнар. Харын-даа ол бараанналарны садып четтикпээн болган.

Автомашина хоругуу, айыыр, сэрээ, кечка аксы, дендилер, шоочалар дээш машкан бараанналарның өртээн Балгазын суурнуң ажыл-агый бараанналарның садыынга эде санатттынмаан-биле эрги эвээр садыглап каапкан.

Бараанналарның эрги өртээ-биле ийикке азы саарылга үндүрүүн шын эвес санаар ааш турганнарын тавартыгаалаткан. Элегестиң садыгларынга база турган.

Ынчангаш түңнелинде чуну чугаалаарыл дээрге үстүнде чижектер-биле көргүскен четпестер Таңды районнуң херэглекчилер ниитилелдериниң эде сандашкынының эрээлей чорудулганың херечилел турар-дыр. Эде санашкын комиссияларының составынче мыдыг-ла биллдиг эвес специалистерни киирер турганнар өртектерде хөй частырыгларны эрттирерн бадыткаан. Бо айыылдарның түңнелдерин апрель 30-ге райкүрүкомнуң эвлээниг туралынга дыңнаткан болгаш сайгарылгазын чоруткан.

Маадыр-оол ДАРГАТ.
Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы, Өртектерниң күрүне инспекциязының начальниги.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 28

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Чугула репортаж». 9.20 В. Распутин—«Рудольфио». 10.35 «Теремок». 11.00 Уругларга шак (француз дылы). 12.00 ТМА. 12.15 «Турушу». 12.35—14.30 Л. Берман фортепианога ойнаар. 15.00 «Чугула репортаж». 15.15 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен телефильм. 5 ки фильм. «Дортен бир чыл». 2-ги сериязы. 16.25 «Авто». 16.40 «Чемпионнар-биле кады». 16.55 «Албан-ажыл мындыг». Телефильм. 17.45 «Бичии уругларның хөгжүм клуву». 18.30 ТМА. 18.45 «Цивилизация уруглары». 19.35 Н. Пейко. Хөгжүмнүң нарын аялгалары. 19.50 Мультфильм. 20.00 «Чогум чүү кижилерил». РСФСР-ниң Президентизиниң албан-тужаалынга кандидаттар-биле таныштырылга. 21.00 «Үе». 21.45 «Солун чүүлдер шоузу». 22.40 «Театр болгаш ТВ». 00.10—00.30 «Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Трасса Алсиб» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 8.45 Бичии уругларга фильм. 9.50 «Степа—моряк». Мультфильм. 10.15 «Компьютер-биле чугаалажыышкын». 11.00 «Частың хүнү». 11.30—13.30 Россияның телепрограммазы. 13.30 Силерге—хоочуннар. 14.25 — 14.55 Ритмиг гимнастика.

* * *

17.00—19.00 Россияның телепрограммазы. 17.15 Уран-чечен публицистика программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.15 «Тывага улусчу революцияның 70 чылынга». Тарлашкын тускайлаңгызынга тураскааткан байырлалдың репортажы. 18.40 Айтырыглар болгаш харыылар. 19.00 «Экиш!» 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, часкар!» 20.30 Теннис маргылдаазы. 21.00 «Үе». 21.45 —23.45 Россияның телепрограммазы. РСФСР-ниң улус депутаттарының IV Съездизинге.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 «С» бригада. «Хаагдыг эшикже кирип моорлар». 19.00 И. С. Бах. «Тараа-ның ыр ээлгээлары». 19.30—20.00 Ритмиг гимнастика.

САНАЖЫЛГАНЫ КЫЛЫП АЛЫҢАР

Бүгүнүг дуза болгаш камныышкын фондузунуң Тыва салбырының чыышкынга эрткен чылын тургустунган «Содружество» деп каттыжылганың душкени-биле холбаштыр ол чер-биле санажылгаларны кылып алыры организацияларга болган бүдүрүүлгелерге дыңнадып тур. Ындыг кызылдаларны ук фондуда тургустунган комиссияга келгеш кылып алыр.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Чулдум кудумчузу, 42. Телефон № 3-49-57.

Тываның күрүне филармониязынга даравазынга мергежилдерниң специалистери негеттинип турар: кадрлар кидизиниң инспектору — шалыңы 240 рубль, улуг экономист — шалыңы 310 рубль, «Д» категорияның чолаачылары — шалыңы 200-300 рубль. Штаттан дашкаар билет тараачыкчылары база негеттинип турар. Ажыл төлевизин дугуржуп алыр.

Айтырыглы №№ 2-55-19, 2-46-02 телефоннардан билип алыр.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАЛГА

«Кызылтехсосадыг» фирма сантехник инженерни, бухгалтерни, токарьны, чүдүрүкчүлерни ажылга чалап турар.

Квартирада, чылда ажылдаан түңнелдерин барымдаалап аңаа шаңналдың тывызы, фирма девискээринде магазин, эмнелге пунктузу, буфет ажылдап турар. Ажылга коллектив кежигүннерин албан черниң автобузу-биле чедирер.

Тайылбыр алыр адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 17, автобус доктаар чери «Магазин № 19», ыңаар 2, 10 автобустар баар, фирманың кадр килдизи.

ОРНАП ТУРАР

Кызыл хоорайда Красногвардейская кудумчу, № 1 адресте 11х5,5 м хемчээлдиг (дөрт өрээлдиг) бажыңны 1989-1991 чылдарда үндүрген кандыг-даа маркалыг («Запорожец» ангыда) машиназынга орнап тур мен. Кээр адрези: Кызыл хоорай, Красногвардейская, № 2а, телефоннары 3-43-52, 3-25-28, 18 шак соонда кээр, телефонадап болур.

КОНЦЕРТЧЕ ЧАЛАЛГА

Москва хоорайда болган студентилерниң болгаш аныяктарның XII Бүгү-делегей фестивальның дипломантызы «Кыргызстан» деп танцы-ның күрүне ансамблиниң концерттери Политехтиг чырыдыышкын бажыңынга 1991 чылдың май 31-де болур. Кол уран чүүл удуртукчузу Кыргызстанның улустуң артизи Мелис Асылбашев. Программада — делегей улустарының танцылары.

Концерттер 17.00 болгаш 20.00 шактарда эгелээр.

Билеттерни филармонияның кассазындан садып турар.

Коллективтиг чагыгларны база хүлээп ап тур. Телефону 2-55-19.

ЭМНЕДИП АЛЫҢАР

Донецк хоорайда «Кижите тѳп» деп эмнелгеже черинниң специалистери бо чылдың июнь 2-ден 7-те чедир Кызылга Александр Довженконуң методу езугаар арыглыкчы ишкилан толарадышкыннарлыг база эмнээрниң непреренлиг эвес аргаларын ажыглаар. Медицина эртемнериниң кандидады М. П. Беро дараалыгда харыларга хамааржыр эмнээшкинниң кылыр: арагага болгаш таакпыга сундугуушкун, неоя зарылгары, эмнелгештир семириишкин, дүне сүук албаның доктаазаа, бичии уругларның кедиртиишкини, ... Эмнээшкинниң ажыктыы, дээштиги бирден он шыы чедир доктаадыры база бижидилгеге эмнээшкинниң методикалыг кордукген. Ук хүусканың үргүлчүлелин харыы кижиниң күзээнин езугаар доктаадыр. Бо харыларынга эндиринринге эмчилер дузалаар.

Бут бурунгаар бижидилгени «Альтернатива» кооперативке чорудуп турар. Кооперативтиң адрези: Кызыл хоорай, Дружба (Найырал) кудумчузу, бажың № 57, телефону 2-35-78.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Республиканың уран чүүл школазы 1991-1992 өөредилге чылында өөреник кирер уругларның чыылдазын эгелээр. Уран чүүлге болгаш хөгжүм салбырларынче (фортепиано, флейта, домра) 7 харлыг уругларны алыр. Улустуң база үрер хөгжүм херекселдериниң салбырларынче (баян, труба, флейта) нин билиг школаларының 2-ги классынга доосканнарны хүлээп алыр. Кирерниң экзаменнери июнь 3-тен 5-ке чедир 9 шактан 12 шакка чедир эртирер.

Кээр адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, № 2, уран чүүл училищези, № 20 өрээл.

Хүлээп алыышкын шылгалдаларының үезинде хөгжүм салбырларынче — дыңналдазын, ритм тывары, сактыышкын, уран чуруулга салбырынга — чурукчу, композиция тургузары дыңнаар.

КИНО

МАЙ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Смерть Пеликана» (Германия) 10.10, 12.10, «Унесенные ветром» (3 сериялыг) 14.10, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Осторожно, Василёк!» 9.00, 12.30, «Мио, мой Мио» 10.30, 14.00, «Захочу, полюблю» 16.00, 18.00, 20.00 (улуглар) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Исчезнувшие свидетели» 13.50, 15.40, 17.30, 19.20 (улуглар) шактарда.

«ВОСТОК»: «Сон девственницы» 15.00, 17.00, 19.00 (улуглар) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Ангелочек» (АКШ, 16 харга чедир) 17.30, 19.30 шактарда.

ЭЖЕШ САМЧЫЛАР

Бал танцыларның республика көрүлдези

Бал танцыларының III бүгү-зелег фестивальнга киириштир болуп эрткен чаңчылдыг республика көрүлдези Культураның болгаш дыштаныышкының Гастелло аттыг парыгының Ногаан театрынга болуп эртти.

[illegible]

Ол ышкаш көрүкчүлерниң [illegible]

... чыларын бирээзи. Чөөн-Хем-[illegible]

... турда оваалдан чедип келгенинер. Чүге оваалдан келгенин билир дилеп турганыңга сылдар. Мындыг органнаас чок оруктуг моон соңгаар болдурбас болза эки. Чүү-даа чүве чурумнуг, негеледиг болгай.

Кызыл районунуң танцы коллективи база-ла чүгле келген аттыг болган. Бо дээрге уран чүулуусчу чараш кемирен оваалдан, солуургал корбэзинниг, ажыл-биле чугааларга, тоомчага албаанчалар. Бии-Хем, Улуг-Хем, Бай-Тайга районнарның танцычыларын четтинчейн турдувус. Чүге дээрге бо районнар кирвир [illegible]

... ларда аныяктарның танцы бөгүмүнге хаара тудуп, база удур өөредип ап, чүге болбас деп. Чөөн-Хемчик районнуң танцы бөлүү доктаамал ажылдап турар коллектив-тир. Кол-ла чүве удуртукчу кижилерден хамааржыр-дыр ирге. Ол ышкаш районнуң культура килдистериниң эргелекчилери «Чө, ам канчаар ону» деп болдаар-биле өлөшпес болза эки. Аргалыг-ла болза, коллективти эки турузуп, аныяктарның сонуургалын танцы уран чүүлүнче кииpээдирер ужурлуг.

Көрүлдеге чогаадыкчы чоруун көргүскен коллективтерге ам-даа немешкиннер кузенишаан, Бай-Тайга районга июль 14-15 хүннеринде болур республиканың агиткультбригадалар көрүлдезинге шыырак белеткенип келириңге чалап тур бис.

Зинаида ОНДАР.
Республиканың улусчу чогаадылга, культура-чырыдыышкын эртем-методиктиг төвүнүң ажылдакчызы.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор —3-43-34; ● орлакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● организациялар — 3-45-93 Кидистер ● партий-жы-организастыг болгаш идеология — 3-36-82 3-36-25 ● совет ажылчыннары — 3-34-98, 3-41-23 ● үлетпүр — 3-34-48, 3-36-73 ● чаңгыс ажыл-агый — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ● чагаа килдизи — 3-39-02; ● отдел — 3-34-93; ● корректорлар—3-34-19; ● үндүрүкчүлер— 2-27-41; ● солун кеңнеп бергени — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница суббота хүннеринде үнер. Чыыы 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажылы. Тираж 97815 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкыны херектеринге талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 94

Индекс 54241.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

18

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 чылда үндезилеттинген

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл май 30 четверг

№ 95 (14595)

(Чагыдар өртэ 6 коп.). Садар өртэ 10 коп.

Часкы хүн чылды чемгерер

ХҮН БҮРҮЗҮ ҮНЕЛИГ

«Хемчик» совхозта ховушөлдүң ажыл-ишчилери мурнуку чылдарда шудургу ажылдап, чүгле районунга эвес, харын республикага сурагжып, эки дүжүттү өстүрүп ап келген.

Ол черниң үндезин чурттакчызы, Москваның көдээ ажыл-агый академиязын дооскан совхозтуң кол агроному Светлана Донгак кая, чуну тарырын, ангы-ангы шөлдерниң хөрзүнүнүң байдалын, өлчүгүн, бок үнүштер-биле канчаар демисежирин орук ара тайылбырлап чорду.

Баштай Суглуг-Ой деп черде партия райкомунуң кежигүнү, механизатор Мартан-оол Саяның удурткан аренда керээлиг звенонуң ажылдап турар ховузунга бардывыс. Мында 5 кижи ажылдап турар.

— Он беш хонук дургузунда үзүктелиишкин чок ажылдап, шыкты базырып, бок үнүштерни арыглап аштап, үш ангы тараа культураларын чаштырып келдивис. Суггат чок тайгалар эдектеринге 470 га тараа тарыырын ам-на хонгаш доозуптар бис.

Баштай чашкан тарааларывыстың өзүмнери көгерип үнүп келди. Бо чылын бир гага онааштыр 14-15 центнер дүжүттү ап болурунуң аргазы бар— деп, Мартан-оол Саая чугаалады. Сөглээн сөзүн ол кажан-даа халас ытпас.

Болат Хомушкунуң бүгү ажыл-ижи чер ажылы-биле холбашкан. Трактор-хову бригадазының бригадиринге 20 чыл ажылдааш, аренда керээлиг звенону үш чыл удуртуп турар. Керээзинде айыткан 520 га черниң тараазының 360 газын барганывыс хүнге чедир чаштырып алган.

— Бо чылын Шыраа-Булак тайгаларының эдектери болур Улуг-Хову, Өртен-Хову, Межелик, Шолук-Хову дээр курумтурган черлеривисти тарып тур бис. Изиг хүннер келген. Черниң сиирген шыгы үени манавас, халас бусталып үне бээр. Чаштырылганы ам 4 хонукта доосканы, үнүп орар тарааларывыстың аразында бок үнүштерниң илиирттеп аштаарынче кирерин демин чаа сумелештивис — деп кысказы-биле чугаалааш, ажылынче халажы берди.

Барлык хемниң кыдыында Долгай-оол Саяның удурткан звенозу хей-зэт кирипшкиниг ажылдап турарын көрдүвүс. Суггаттыг 170 га шөлге тараа өстүрерин хүлээнген. Кады чоранывыс кол агроном черниң хемчээлиниң аайы-биле чаштырар үрезинниң нормазын аңаа бээреш, тургузуп берди. Рынок экономиказынче шилчилгениң амгы нарын, берге үе-чадазында өстүрген дүжүттүң чамдыызын ажылчыннарынга садарын, аъш-чем продуктуларының элбекшилин болдунар шаа-биле тургузарын совхозтуң удуртукчулары баш удур планнап турарын деткиир апаар. Ынчангаш бо чылын Болат Хомушку биле Долгай-оол Саяның звенолары 100 га черге чинге-тарааны немей тарыырын хүлээнген. Картофель биле ногаа өстүрер шөлдерниң хемчээлин база улгаттырган.

Ниитиниң малынга чем курлап алырынче кол кичээнгейни салып, чангыс болгаш хөй чылдыг сиген шөлдериниң баштайгы суггарылгазын дооскан. Олег Донгактың звенозу кукуруза шөлдеринче органиктиг чемишчидилгени чаштырып, тарыырынче май 20-де кирген. Ногаа, картофель олуртулгазы кидин түлүк. Ажыл аар, хөй күженишкиннерни негээр. Ында аренда керээлиг 4 звенонуң 41 ажылчыны үстүнден команда, айтышкын, ыйыдышкын чокка, боттары бот-башкарып ажылдаарынга чаңчыга берген. Аңаа барганывыс хүнге чедир 3 га морковь биле 1 га согуннаны тарыыр планын күүседип, картофель олуртулгазын эгелээн.

Часкы хову ажылдарын чогуур хуусааларында бедик агротехниктиг деңнелге чорудары техниканы шынарлыг септеп алырындан кол хамааржыр дээрзин ында кончуг эки билир. Совхозтуң кол инженери Кара-оол Хомушкунуң удуртулгазы-биле машина-трактор парыгының ажылчыннары күжениишкиниг ажылдааны кайы-даа звеноларда быжыглаан тракторларның, кожуг машиналарының болгаш өске-даа дериг-херекселдерниң туруушкун чок ажылдап турары тодаргай бадыткаар. Ажыл үезинде болгулай бээр аар-саар үрелиишкиннерни дүрген септеп кылыр мергежилдиг эдикчилер звеноларны хүн санында эргиир. Мартан-оол Саяның звенозунга барганывыста тараа чаштырар машинаның бир механизми дашка үскеш сыва берген болган. Автопарктың хоочун каппакчызы Мэдыр Ооржак машиналыг кээп, ону тудуштур дыңзаалап берди.

Звенолар, тус-тус механизаторлар ортузунда чарышты организастап, тиилекчилерге материалдыг болгаш моральдыг деткимчени көргүзүп турар. Хову-шөлдерде ажылдап турар кижилерниң ажылдаарынга болгаш чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургускан. Чиик өртектиг аъш-чем аймаан айыткан шактарында ажылдап турар черлеринге чедирерин чурумчуткан.

Эрги-Барлык көдээ Соведи (даргазы Даваалан Алдынкыс) хову-шөлдерни доктаамал эргип кезип, ында ажылдап турар кижилерниң негелделерин, хомудалдарын өөренип көрүп, тарылга шөлдеринче мал кирер чоруктарны болдурбас дээш дээштиг хемчеглерни ап, чоогунда турар аалдарны өскээр көжүрүп эгелээн.

— Часкы хүн чылды чемгерер дижири чөптүг. Халас эрттирген үе эгиттинмес. Бистиң совхозтуң шөлдеринге ажыл-иш моон соңгаар чаңгыс хүн-даа үзүктелбес. Черни суггарар, чемишчидер, бок үнүштерни аштаар болгаш өске-даа чымыштыг ажылдар үргүлчүлээр — деп, ажыл-агыйның кол агроному Светлана Донгак чугаалады.

Шынап-ла, ындыг. Районнуң өске ажыл-агыйларынга деңнээрге, «Хемчик» совхозта чер ажылының культуразы, ап турар дүжүдү бедик. Черниң кежиин четтирер дизе, шак ыңчаар ажылдаар херек.

Александр ХЕРТЕК. («Шынның» корр.).

ЧУРУКТАРДА: звено удуртукчузу Мартан-оол Саая (ортузунда) кады ажылдап турар эштери Каадыр-оол Ооржак, Орлоз Хертек-биле ажыл үезинде. Механизаторларның тараа чаштырып турары.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

М. С. Горбачевтуң Кокчетавка барып чорааны

КОКЧЕТАВ (Казах ССР). (СЭТА-ның тускай корр.). ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев Кокчетавта чеде берген.

Казах ССР-ниң президентизи, Казахстанның Компартиязының бирги секретары Н. А. Назарбаев, Казах ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Е. М. Асанбаев, Казах ССР-ниң премьер-министри У. К. Караманов, улус депутаттарының Кокчетав область Совединиң даргазы, Казахстанның Компартиязының Кокчетав обкомунуң бирги секретары Ч. М. Абуталипов, республиканың, областың болгаш хоорайның өске-даа удуртукчулары М. С. Горбачевту аэропортка уткаан.

Аэропорттан орук дургаар Кокчетавтың чурттакчылары Президентиге байыр чедирип, доктааган черлеринге оон-биле эвилең ужуражып, Эвилел керээзиниң белеткели канчаар чоруп турар дугайында, чуртта байдалдың дугайында, экономиктиг кризистен уштунуп үнер аргаларының дугайында айтырып, боттарының ажыл-херектериниң дугайында аңаа чугаалап турганнар.

Хоорайның төп шөлүнде В. И. Ленинниң тураскаалынга ССРЭ-ниң Президентизи чечектерни апарып салган.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары-биле аңаа ужурашкан.

Республикада эң улуг кооператив коллективтерниң бирээзи — «Синегорье» магазинге М. С. Горбачев барып чораан. Магазинниң үүрмектеп садар бараан саарылгазының чылда хемчээли — 4,5 млн. рубль. Колбаса болгаш өске-даа аъш-чем бараанарының магазинде арбын болуп турарын Москвадан келген аалчылар көрген. Ында өртектер — кооперативтиң.

Аренда коллективиниң бригадири Н. В. Моисеевтиң өг-бүлезинге М. С. Горбачев хүннүң ийиги чартында чеде берген. Моисеевтерниң өг-бүлези-биле кады ында коллектив кежигүннериниң болгаш специалистерниң 26 өг-бүлелери чаагайжыдыр туттунган бажыңнарда чурттап турар. Эрткен чылын аренда коллективи гектар бүрүзүнден 20 центнер тарааны, кукурузаның 254 центнер ногаан массазын ажаап алган. Оон арыг орулгазы 250 муң рубль болган.

М. С. Горбачев болгаш ону үдеп чораан кижилер ол хүн «Златопольский» совхозка, оон салбырларынга, бригадаларынга барган. Ында бүгү коллективтер — арендалыг. Оларның эрткен чылын арыг орулгазы 4,5 миллион рубль четкен. Совхозтуң ниити чедиишкиннеринге үлүүн А. Я. Гардер болгаш оон бригадазының кежигүннери киирген. Олар 6 муң гектар шөлге бедик шынарлыг үрезин тараазын өстүрген. Бригаданың кежигүү бүрүзүнге оналаштыр бүдүрген продукция эрткен чылын 60 муң рубль хемчээлдиг болган.

Ужуражылгаларның түңнелин М. С. Горбачев үндүрбүшаан, экономиканың бүгү адырларынга харылзааларны дидими-биле чаартырының эргежок чугулазын онзалап демдеглээн. Социализмниң кижилерниң эрге-ажыы-биле сырый холбаштырбышаан, бүгү-ле чүүлдерни дем-биле кады кылыр херек. Кижи бүрүзүн өнчүже дедир ээлдирери чугула. Командылап чагырар система эргижирээн. Кылынгыр-тывынгыр, бүдүрүкчү, чарыштыг чорукка ол система чөрүшкек болган.

Ужуражылгаларның киржикчилеринге чедиишкиннерни М. С. Горбачев күзээн.

ССРЭ-ниң премьер-министриниң бирги оралакчызы В. Х. Догужиев, ССРЭ-ниң көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министри В. И. Чернояванов олар ССРЭ-ниң Президентизин үдеп чораан.

ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң хуралы

ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң ээлчеглиг хуралы премьер-министр В. С. Павловтуң даргалааны-биле май 28-те болган.

Бистиң экономикавыстың өске адырларының болгаш көдээниң аразында садыглажылганың, орнажылганың өртектерин дең хемчээлдиг болдурар дугайында айтырыгны хуралга өске чугула айтырыглар-биле чергелештир онзалап чугаалажып көрген. Ол айтырыгны дүрген шиитпирлээриниң эргежок чугулазын ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң Чарлыынга база моон мурнунда айыткан турган. Хоорай болгаш көдээниң аразынга дең орнажылганы доктаадып тургузарын көдээ ажыл-ишчилер шагда-ла манап келген.

Бо чылын совхозтарның болгаш колхозтарның немелде чарыгдалдары 82 миллиард рубль чедер, ол чарыгдалдарны садып алырының чаа өртектеринге барымдаалап көрбээн. Ук чарыгдалдарның иштиинде 54 миллиард рубль — материал-техниктиг чепсек-херекселдер аймааның болгаш капитал тудугунуң өртек-үнезиниң бедээни-биле, 6 миллиард рубль — продукция сайгарганындан төлээр үндүрүг-биле холбашкан. Тургустунар айтырыг талазы-биле доктаал телевилелин шаптыг чедир ажылдап кылгаш, дараазында хуралга база катап чугаалажып көөрүн шиитпирлээн.

Узбекистанның болгаш Туркменияның база Таджикистанның чамдык районнарынга тавараашкан бойдустуң халаптыг болуушкуннарының уржуктарын узуткаар талазы-биле акы-дуңма ол республикаларга дуза көргүзериниң планын кандыг-даа дадагалзаашкын чокка ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди хүлээп алган. Ол республикаларның хөй девискээрлеринге чоокта чаа болган доңат, долу дүжүүшкүннери, шуурганнар Кувейтиге хей нефть өрттенгениниң уржуктарындан болган деп чамдык кижилер чугаалаан.

Туркменияга, Узбекистанга, Таджикистанга чазактың дүрген дуза чедиргени ССРЭ референдумунуң үезинде Ортаа Азияның улустарының кылган төөгүлүг шилип алышкынының шынныын бадыткап турар деп, санал бергеннер онзалап демдеглээн. Бот-боттарынга чаагай сеткилдиг дузалажылга болгаш деткимче чүгле акы-дуңма Эвилелинге болдунуп болур.

(СЭТА).

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын эрттирерде бадылаашкынны организастаарының чамдык айтырыгларының дугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Чер-черден кээп турар саналдарны өөренип көргеш, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

1. Тус черниң байдалдарын өөренип көрүп тургаш, бадылаашкынның эгелээриниң болгаш төнериниң үелерин участок соңгулда комиссиялары бир шак эскертирин чөпшээрээр эргени РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле округ соңгулда комиссияларынга тыпсыр.

2. Бир эвес соңгукчулар даңзызында кирген соңгукчулар шуптузу бадылапкан болза, ырак-узак болгаш чедери берге районнарда, поляр станцияларында, шериг кезектеринде тургустунган чогуур участок соңгулда комиссияларынга бадылаашкынны 22 шактан эрте доозарын чөпшээрээр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.

1991 чылдың май 27.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1991 чылдың май 20-де хүлээп алганы «1991 чылдың июнь 12-де РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле соңгулда бюллетеньнериниң учёт чурумунуң дугайында» доктаалының 1, 2, 3 чүүлдерин ажыглаар чурумунуң дугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

1 пункт талазы-биле. Бюллетеньнерни тускай харылзаа дамчыштыр азы боду алган соонда участок соңгулда комиссиязының үштен эвээш эвес кежигүнү округ соңгулда комиссиязының чоруткан бижикке дүүштүрүп тургаш бюллетеньнерниң санын тодаратканы актыны тургузар. Актыны соңгулда документилериниң кадагалап шыгжаарының чурумун ёзугаар чогуур комиссиялар түңнел үндүрген протоколдар-биле кады кадагалап шыгжаар.

2 пункт талазы-биле. Бо айтырыг талазы-биле РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының 1991 чылдың май 16-да хүлээп алган шиитпирин удуртулга болдурар. Ынчаарга соңгулда комиссиязы бодунга алганы бүгү соңгулда бюллетеньнеринге чаңгыс аай демдеглелдер кылырын хандырар. Соңгулда комиссиязының шиизыттаан бюллетеньнерин бадылаашкынның түңнелдерин үндүрерде санга албас.

3 пункт талазы-биле. Соңгулда бюллетеньнериниң балансызын оон иштинде бюллетень алган соңгукчуларның санын округ соңгулда комиссиязынче чорудар тускай шиизылгага демдеглеп бижиир. Аңаа болгаш түңнел протоколга участок соңгулда комиссиязының даргазы болгаш секретары ат салыр. Соңгулда документилерин кадагалап шыгжаарының талазы-биле доктааткан чурум ёзугаар ук шиизылганы түңнел протокол-биле кады чогуур комиссияларга кадагалап шыгжаар.

Бадылаашкынның түңнелдерин Төп соңгулда комиссиязының бадылааны протокол саазыннарынга демдеглеп бижиир.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы. 1991 чылдың май 27.

ДАГАА ОГЛУН КҮЗҮН САНААР

Частың байдалы багай. Үргүлчү бүрген, хадып каап турар апарган. Ийи-чаңгыс катап хүн караа чылып келирге, ону албан булут дуглаптар, соогу кончуг.

Мындыг берге агаар-бойдусту көре тура оон кежик алыр дээш кижи бүрүзү кызып, черге тараа, ногаалар, картофель аймаан олуртурун, чаагай дүжүт алырын оралдажып турар апарган. Үе кызагдааш, чонну албадапкан. Харын-даа рынок экономиказын кижи бүрүзү биле бергени кончуг эки.

Ам совхозтар безин акша-биле бот-боттарындан продуктулар аймаан сатпастаан. Шоодай картошканы шоодай комбикормга орнаар апарган.

Чоокта чаа «Шамбалыг» совхозтуң төп шаңынга чеде бердим. Кижи бүрүзү чай чок ажылдаан турлар. Тараа чаштырып турар черде тараа сөөртүр бир машина бар. Картофель олуртуру-биле бир звенону быжыглаан. Ийи дугаар бригаданың кежигүннерин мал чеми белеткээр кылдыр эде тургускан.

Шаңда ажылдап турар кижилер боттарының хүлээлгезин күүседип, келген машиналарны дүрген чүдүргеш чорудар. Тараа чүдүрүкчүлери Ульяна Эргек-оол, Калдар-оол Донгак, Стюра Эргек-оол, Буян Куулар олар келген машиналарга тарааны чүдүргеш, чаштырары-биле чорудуп турлар.

Кезек кижи подвалда картофельди хол-биле шоодайлавышаан, чүдүрери-биле дашкаар дажыглап турлар.

— Шаңда ажылчыннар бир хүнде он ажыг шак ажылдаар. Часкы сезон доозулбаанда, шаңдан эрте чорууру болгаш ажылга озалдап келир кижи чок. Кижи бүрүзүн тус-тус участоктарда быжыглаан бис. Ховуда ажылдап турар трактористер, чолаачылар боттарының ажылын сок-саш кылыр хире эвес. Агаар-бойдус чеже-даа сооп турар болза, тарылганы эрте доозарын болдап турар улус. Бо айның төнчүзүнге чедир чаштырылганы-даа, картофель олуртурун-даа доозуптар боор бис—деп, совхозтуң агроному Николай Маады чугаалады.

Шаңның девискээринде кылдынмайн турар техникалар барын эскердим. Бир тракторну холдан үндүрүп ажыглалге кирер деп турар. «ЗАВ-50»-ни эрткен чылын дерип чазаан. Ону кылыр дээн кооператив каггаш, чоруткан. Ам оон артык кезектерин тып алган болгаш бо чылын кылып үндүрүптер.

— Подвалга-даа, шаңның девискээринге-даа чырык кончуг негеттинер болгай, үзүктели бербес ирги бе? — деп, шаң эргелекчизи Седен Чикторович Донгактан айтырдым.

— Чырык талазы-биле бергедээшкин турбас ужурлуг. Бистиң «алдын холдуг» электриктивис бар. Чырык хамааны чок, кандыг-даа техника үрелип каар болза, чүгле ол шыдаар. Бо совхозтуң «тынын» ап турар кижи Оюн-оол Мендип-Баирович Ооржак чүве. Ам далган кылыр цех ажыдып алыр деп турар. Бир эвес Ооржак чок болза бо совхозтуң мыйыстыг бода малы кыжын хорамчага таваржыр турган. Оон ачызы-биле тараа саваны хээндектеп турган, малга чиртип турдувус. Саван үүрмектээр цехти база Ооржак боду чогаадып кылган. Далган кылыр цех удавас ажыглалга кирер. Ыңай-бээр чоруп, далган-даа сатпас апаар бис.

«Шамбалыг» совхоз бо чылын 40 тонна картофель олуртур планныг. Үрезинни Балгазындан сөөртүп алган. Совхозтар аразында орнажылышкынны кылган.

Күзүн дүжүттүң хирезин билдине бээр. Моон мурнунда чылдарда дүжүт эки боорга, бир гектардан 80 тонна чедир ап турган. Бо чылын агаар эки боор болза, ол хирени ап болур. Үрезин улуг, чаагай чорду. Кол-ла чүве үрезинден хамааржыр болгай. Дагаа оолдарын күзүн санаар чүве болганда, картошканы-даа, тарааны-даа күзүн санап, урар апаар.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

МЕДЭЭЛЕР

БАШТАЙГЫ ШЫЛГАЛДА

Кызыл хоорайның 2, 3, 9 дугаар школаларының тоску класстарының өөреникчилери баштайгы шылгалданы дужааган.

Дөрткү микрорайонда турар үш-дугаар школаның тоску классчылары — шупту 24 кижи тыва дылга диктантыны бижээн.

Бо школаның өөреникчилери тоску классчылар Кат Ооржак, Таня Тютешева, Лена Радченко болгаш оон-даа өскелер эрткен өөредилге чылын тергиин эки демдектерлиг доосканнар.

Ук школаның башкылар коллективи шылгалдаларны шынарлыг эрттирер дээш организастыг ажылдап турар.

ҮНҮПКЕН

Үстүү-Енисейниң хем пароходствозунуң Кызыл район эргелелиниң экипажтары агаар-бойдустуң соок болганындан бо чылгы эжиндириишкинниң орай эгелээн-даа, баштайгы хүннерден эгелеп эвээш эвес чүъктерни сөөрткен. Тожу районнуң тудуг организацияларынга материалдарны, кывар-чаар чүүлдерни чедирген.

Күчүлүг «Ангара-45»-тиң Александр Читуневовка удурткан экипажы Тожу районче аъш-чем болгаш үлетпүр бараанарын чедирип чорупкан.

(Бистиң корр.).

СЕССИЯ БОЛГАН

Чөөн-Хемчик районнуң төвү Чадаанага хоорай Совединиң организастыг сессиязы болуп эрткен. Ук сессияга хоорай Совединиң даргазы турган Виктор Маадыевич Сегбе бодунуң эртемиңиң аайы-биле өске ажылче шилчээнин барымдаалааш, ону ажылындан хостаан.

Районнуң күүсекти комитединиң даргазы, Тыва АССР-ниң улус депутады М. Б. Донгак бодунуң саналынга Чадаана хоорайның үс заводунуң директору О. М. Түлүштү хоорай Совединиң даргазының кандидатуразынче идип үндүрген.

Ажык бадылаашкынның түңнелинде О. М. Түлүш хоорай Совединиң даргазынга соңгуттурган.

Аракчаа ОНДАР.

«УГУЛЗАДА»

«Чодураа» совхозтуң төвү Белдир-Арыг суурда чонунуң хереглел бараннарын бүдүрер «Угулза» кооператив тургустунгаш, үр-даа болбаан, чаа-ла үш ай болуп турар. Ол бичче бүдүрүлгениң даргазынга Каадыр-оол Максимович Суваңдиниң соңгаан. Оон кежигүннери колдуунда аныяк оолдар. «Угулза» тургустунган дораан-на чонга ачы-дузазын көргүзе берген. Ында тыва өг иштин дериир аптара, сундук, үлгүүрге болгаш бажың иштиниң херекселдери стол, сандай, комодту кылып турар. Цехте дуржулгалыг үс-шевер мастер Чамыян Дугар-оол аныяк оолдарны бодунуң мергежилинге өөредип турары мактаалыг.

Чурттаалга бажыңы кылыр 6 кижиден тургустунган звено бир ангы. Ында ажыл-агыйга хоочун тудугжу Оммаа Чиниикмааны аныяктарның дагдыныкчызы кылдыр быжыглаан.

Владимир КАРТИ. Тес-Хем район.

ЗАПОЛЯРЬЕДЕ ЧОРУП ТУРАР

МУРМАНСК, май 28. (СЭТА). РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин Заполярьениң күш-ажылчы коллективтери-биле ужуражып чоруп турар. Журналистерге оон чугаалаанындан алырга, бо черде албанның ажыл-херээн ол кылып чоруп турар. Ындыг болза-жок, ол Президент соңгулдаларынга хамаарыштыр кижилерниң салган айтырыгларынга долу харыыны берип турар.

Б. Н. Ельцин Россияның индустриалдыг төптеринге улаштыр баар.

(СЭТА).

Тываның профэвилелдери

№ 5 (13). МАЙ. 1991 ч.

Профэвилелдерниң ажылында база бир харысалгалыг үе келген. Ол—ажылчы чоннуң кадыкшылын болгаш уругларның чайгы дыштанылгазын организастаарының үези-дир. Маңаа чүгле профэвилелдер эвес, а ада-иелер, улус депутаттарының хоорай, район Советтериниң күүскомнары, көдээ Советтер болгаш районнарның улус өөредилге килдистери, партия, ажыл-агый органнары—шупту киржир ужурлуг. Ылангыя уругларның чайгы дыштанылгазын организастаарында таваржып турар чамдык бергелерни ажып эртеринге чүгле ниити күш, уругларның кадыкшылы дээш сагыш салышкынның херек кырында боттанышкыны чугула дээрзин ада-ие, хөй-ниити билир ужурлуг. Ынчангаш бо арынны чоннуң чайгы кадыкшыдылга сезонунуң эгелээринге болгаш уругларның чайгы дыштанылгазын организастаарынга хамаарыштыр белеткээн бис.

БЕРГЕЛЕР ТУРЗА-ДАА...

● КРАСНОЯРСКИНИҢ САНАТОРИЙ-КУРОРТТАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КРАЙ КАТТЫЖЫЫШКЫНЫНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ОРАЛАКЧЫЗЫ А. А. САЯН-БИЛЕ ИНТЕРВЬЮ ●

—Кадык чон — ниитилелдиң байлаа дижир бис. А чоннуң кадыкшылын чедип алыр дээш кандыг-кандыг ажылдар чоруттунуп турар ирги, Александр Антонович?

— Дыка берге үени чурттап эртип турар-дыр бис. Ол чоруктуң кижилерниң кадыкшылынга ындыг-ла эки салдарны чедирбезин билдингир болгай. Ынчалзажок республиканың ажылчы чонунуң чайгы үеде кадыкшылын курорттарга быжыглап, эмнеп, оларны аңаа дыштандырып, болдунар-ла дузаны оларга чедирери бистиң дорт хүлээлгевис болгай. Ниитизи-биле чугаалаарга, бо чылын бистиң ийи курортувуска чонну хүлээп ап, шыдаар хире-шаавыс-биле оларга бараан болурунга белен бис.

Бо чылын Хову-Аксының 36 орунуг пансионадын биске дамчыдып берген. «Үш-Белдирге» Л-410 деп чехословак самолёт хондурар шолду ажыглалга кирген. Ынчангаш ам дыштаныкчылар моон соңгаар ол самолёт-биле ынаар ужуп чедер апаар.

— Курорттарда кандыг-кандыг чаа тудуглар немешкенил?

— «Чедер» курортту бүдүн чыл дургузунда ажылдаар кылдыр шилчидер дээш ажылдар кылдынып турар. Бо хүннерде ында Агроүлетпүр эвилелиниң шугуму-биле үш каът чурттаалга бажыңының болгаш 70 кижи чурттаар бир каът чурттаалга бажыңының тудуу чоруп турар. Курортта ийи чурттаалга бажыңының, видеосалонунуң тудуу дооступ турар.

— Тываның курорттары чыл дургузунда эвес, а сезоннарда ажылдаар болгай. Ынчангаш аңаа ажылдаар кадрлар айтырыын шиитпирлээри белен эвес айтырыгларның бирээзи болгай...

— Шын. Курорттар чүгле чайын ажылдаар болганындан, аңаа ажылдаар доктаамал кадрлар чок—берге айтырыг бо боор турар чүве. Ынчалза-даа бистиң чарлалывыс-биле оон-моон улус база чыглып кээп, биске ажылдап чайлаар-ла-дыр. А эң-не тывылбас ажылдакчыларга поварлар хамааржыр боор чүве. Ынчангаш курорттарга поварлап ажылдаксаар кижилер бар болза, оларны ам-даа чалап тур бис. Кызыл хоорайда телефонувус мындыг: 3-10-77, а «Чедер» курортта телефонувус — 3-39-05. Ажылдаар күзелдиг кижилерни чалап тур бис.

— Тывадан дашкаар дыштаныр дугайында күзелин илередип турарлар база эвээш эвес боор аа?

— Бар болбайн аан. Ынчалза-даа бо үениң белен эвезин чон база билип турар-ла болгай: путёвкаларның-даа өртээ, ынаар ужудуп чедериниң-даа хөлезини дыка улгаткан. Ынчангаш Тывадан дашкаар дыштанып чоруур күзелдиглерниң саны эрткен чылдарныынга деңнээрге, эвээш болуру чугаажок деп билип турар бис. Ындыг болганда, кол-ла чүүл — бистиң бодувустуң курорттарывысты септеп, чаартып, оларның келир үезиниң дугайын бодаарывыс дээри боор. Аңаа херелдетпинер чурттаалга бажыңнарын-даа, корпустарны-даа бүгү аргаларны дилеп тып тургаш, ажыглалга кииpери чугула апарган-дыр, ону үе бистен негеп келгени бо-дур-ла.

Бо хире магалыг каас-чараш бойдус-чурумалдыг черде чурттап турар хиревисте, бо каш санныг курорттарывыстың хөгжүлдезиниң айтырыгларынче кичээнгейивис дыка кошкак-тыр деп дорту-биле чугаалаза черле частырыг болбас боор. Ол айтырыгны ийиги чергениң айтырыы кылдыр көөр чорук дыка таарымча чок деп санап турар мен. Чингис чижек-биле алгаш көөрге, республиканың курорттарын тутчур күчүлүг тудуг организациязын амга чедир биске быжыглаваан бо бүгүнү херечилеп турар-дыр. Ол ышкаш Кызылда малгаш, хол суу-биле эмнениp эмнелгениң тудуу амга чедир шуудавастааш туруп берген болгай.

— «Үш-Белдирже» дыштанып баар дизе, самолёт хөлезинни база путёвка өртээ улгаткан болгай. Бо талазы-биле чүнү чугаалап болур силер, Александр Антонович?

— «Үш-Белдирже» путёвка өртээ өскен — мурнуунда чылдарда 120 рубльдиң путёвказы 372 рубль чедир өскен, а 126 рубльдиң путёвказының өртээ ам 391 рубль болур. Самолёт хөлезининиң база улгатканы билдингир. Ам ынаар Л-410 деп чехословак самолёт ужар апаар. Амдызында ол самолёт ынаар ушпаан чүве, ынчангаш ооң өртээн ам чугаалап шыдавас-тыр мен. Удавас ол самолёт ынаар ужар апаар.

— «Чедер», «Үш-Белдир» курорттарының, Шивилиг аржаанның келир үези кандыгыл?

— «Чедерниң» келир үезиниң схема-тургузуу бо хүннерде кылдынган, белен бар. А дамык ужур чүдел дизе, амгы курорттуң тудуглары аржаан суг кырында туруп турарын эртемденнер тодараткан. Ынчангаш бир эвес болдунар турган чүве болза, оларны өскээр чайладыр ужурлуг чүве-дир ийин. Ону бо хүннерде тускай комиссия шиитпирлээр ужурлуг чүве, а ооң түңнелин номчукчуларга база дыңнадыр бис.

«Үш-Белдирге» бир клубту 1992-1993 чылдарда тудуп, ажыглалга кииpерин планнаан, ооң соонда аңаа столоваяның тудуун эгелээр. Шивилиг аржаанының төлевилелин Москваның төп курорт-төлевилел чери кылып турар. Аңаа 500 кижи дыштаныр, хол чаңынга бичежек суур туттунар. Ооң ниити өртээ 50 миллион рубльден эвээш эвес болур. Ооң төлевилели 1992 чылда доостур ужурлуг чүве.

— Бо чылын республиканың курорттарынга чеже кижи дыштанып, кадыкшылын быжыглап ап болур ирги?

— Ниитизи-биле бо чылын бистиң ийи курортувуска 2300 кижи дыштаныр азы эрткен чылдыынга деңнээрге, 130 кижи хөй. Ол ышкаш мурнуу аржаан — Тарыска чон боттары чедип барып дыштаныр. Ынаар чүгле самолёт-биле барып чедер болганда, ынаар чоруур чон чыглып келген таварылгада ону ужудар, өртээн санап, доктаадыр апаар.

— Самолет хөлезини-даа, путёвка өртээ-даа улгаткан-дыр. А дыштаныкчыларның дыштанырынга, кадыкшылын быжыглаарынга эптиг болдурары-биле кандыг чүүлдер курорттарда барыл?

— Чүгле ол аан чүүлдерниң эвес, а бүгү-ле чүүлдерниң өртээ улгаткан болгай. Ынчангаш чонга таарымчалыг болуру-биле бүгү-ле чүүлдерни кылырын оралдажып турар бис. Аргалыг-ла болза, Кызыл аэропортунга дыштаныкчыларны үр манатпазын, оларны курортче дарый чедирерин кызыдып турар бис. Ол ышкаш курортка оларга чогуур эмнээшкиннерни организастап, аъш-чем-биле чогумчалыг хандырып, хостуг үелерде ойнаар чүүлдерни организастап, а кажан сезон төнерге — база-ла самолёт маңадып, оларны түредип турбайн, дарый чандырып чорударын чедип алыр ужурлуг бис.

Чоннуң культурлуг дыштанылгазынга онзалап чугаалаар чаа чүве чок-даа болза, культура-массалыг ажылдарны аңаа чогуур план ёзугаар организастаар, садыг-магазинни-даа хире-шаа-биле ажылдадыр бис. Амдызында байдалывыс ындыг-ла өөрүнчүг эвес: харылзаа эргелелиниң-даа, аэропорттуң-даа, автотранспорт эргелелиниң-даа, ИХМ-ниң-даа удуртукчулары бо чылын көскү дузаны биске чедирбедилер. Кая-даа чүве айтыртынып чеде бээрге, чаңгыс-ла сос дыңналыр боор чүве-дир: «Чок» дээр.

— Бергелер-даа бар-дыр, ону хире-шаа-биле элериниң хемчеглери база алдынып-ла турар ыйнаан, Александр Антонович?

— Шын, ону элериниң аргаларын ажыглап-ла турар бис. Бергелерни чон боду билип турар. Ынчангаш курорт сезону ажыттында, аңаа бүрүн белен бис деп чугаалаары дыка берге. Ам-даа сагышка четпейн турар чүүлдерни хөйнү чугаалап болур. Бо бүгү бергелерни чоокта чаа профресчөвүлелге болуп эрткен хуралга база чугаалаштывыс. Аңаа Красноярскиден бистиң даргавыс Ю. И. Каргаполов, Красноярскиниң курорт-тудуг даргазы А. Д. Зиновьев, Новосибирскиниң курорт-төлевилел черинден О. П. Светашов, республиканың Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Э. Монгуш, садыг министриниң оралакчызы Л. Н. Сат, курорттар директорлары болгаш өскелер-даа олуруштулар. Чогуур айтырыгларны аңаа шиитпирлеп алдывыс.

Мурнувуста белен эвес сорулгалар, бергелер турза-даа, чонну дыштандырар хүлээлгевисти бодап, аңаа хамаарышкан бүгү-ле чүүлдерни кылыр дээш ажылдап турар бис.

Интервьюну журналист Маадыр-оол КАЛЧАН алган.

ДЕМНЕЖИП ТУРГАШ

Бистиң районнуң агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң составында 8 совхозтуң болгаш 7 бүдүрүлгениң 15 профком боттаап турар. Совхозтарның профэвилел комитеттериниң даргалары колдуунда-ла доктаткан. А «Енисей», «Кызыл тук» совхозтарның профэвилел комитеттериниң даргалары ол хүлээлгелерин хөй-ниити ажылдары кылдыр күүседип турар. Ынчалза-даа бо ажыл-агыйларның профкомнары боттарының ажылдарын багай эвес күүседип турарын маңаа демдеглээри артык эвес.

Агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел организациязының бо хүннерде кылып чорудуп турар ажылдары эвээш эвес. Ылангыя профэвилел активин өөредир, оларга дузалажыр талазы-биле ажылдарже чогуур кичээнгейни угландырган. Ажыл-агыйларның бухгалтерлерин, ажылга айыыл чок чоруктуу чедип алыр талазы-биле ажылдап турар инженерлерни, самажылга болуунуң бухгалтерлерин, профэвилел комитеттериниң даргаларын, ооң комиссияларының удуртукчуларын болгаш оон-даа өске активти чыып, оларның кылыр ажылдарының дугайын оларга таныштырып, тускай өөредилгени эрттирген бис. Чаңгыс эвес чыл аңаа ажылдап чораанңарның аразындан безин чаа чүүлдерни эки-ле билбес кижилер эвээш эвес болур чорду. Кижилерге тайылбырлаар, угаадыр чүве болганда, чаа чүүлдерни эки билип алыры чугула дээрзин ол эрттирген семинарларывыстың киржикчилери чугаалап турдулар.

Бистиң район — ыраалап районнарның бирээзи болгай. Амгы үеде часкы тарылга ажылдары кидин түлүк чоруп турар. Байдал черле багай эвес дээрзин ол талазы-биле кылдынып турар ажылдар бадыткап турар. Районнуң өске-даа удуртукчулары-биле кады ол-бо участоктарже командировкалап, хову-шөлдерниң ишчилери-биле ужуражып, ында байдалды өөренип көрүп, оларга чогуур дузаны чедирерин оралдажып турар бис.

Чоннуң эрге-ажыын камгалаары — профэвилелдерниң кол ажылдарының бирээзи дээрзи билдингир болгай. Ынчалза-даа бо белен эвес ажылда маргылдаалыг айтырыглар бо-ла тургустунуп келири чылдың-на бисти дүвүредип турар. Ылаңгыя бөдүүн-не айтырыгларга чогуур үезинде шын харыы бербес, ыяап-ла маргылдаага чедир чидиглендирер чоруктар эвээш эвес болгулап турарын маңаа чугаалаар бодап турар мен.

«Енисей» совхозта аарыг өг-бүлеге чурттаалга бажыңы бээрин саададып турган фактыга үндезилээш, биске билдириишкин келген. Ону чогумчалыг шиитпирлээр дээш ол совхозтуң удуртукчулары-биле ужуражып, олар-биле кады ажылдап чорудуп тургаш, ол айтырыгны болур-чогууру-биле шиитпирлээн бис. Ам ол өг-бүле чурттаалга бажыңын алган. Ажылчыннарның ажылдап алганы шалыңындан хөй чүүлдер тыртар чоруктар база тургулаан. Ылаңгыя «Совет Тыва» совхозтуң чолаачызы, арендатор Александр Монгуштуң шалыңын дыка казып каапканы санаашкындан билдине берген. Чыл төнчүзүнде ол чолаачы 1450 рубль алыр турган, чүгле 844-түү алган. Ында буруу совхозтуң экономизинде болган. Ол бүгү херекти сайгарып көргеш, чолаачының ажылдап алганы акшазын суд дамчыштыр төледип берген.

Апрель айның 2-ден эгелеп үүрмектеп садар бараанарның өртектериниң өскени-биле чергелештир, дыка берге байдалдар тургустунуп келгени билдингир болгай. Кая-даа чоруурга чоннуң, ылаңгыя хөй уругларлыг өг-бүлелерниң чугаазы-ла мындыг болур чүве-дир: «Магазиннерде аъш-чем ховар, идик-хеп база колдуунда-ла чок деп болур. Ажы-төлдү канчап ашкарар-чемгерер, хепкерер чүвел мону?». Мындыг белен эвес үеде чурттап турар болганывыста, оода-ла дүрүм ёзугаар алыр ужурлуг чүүлдерни ынаар-мынаар чайып, чылдагааннап турбайн, чонга чогуур үезинде бээри чугула болуп турар чүве-дир ийин. Чамдык организацияларның удуртукчулары, бухгалтерлери чоннуң негелделерин дарый хандырар, чогуур айтырыгларны шиитпирлээр тургаш, ону узамдыктырар, хомудалдарны чогуур кичээнгейге албас чоруктар ам-даа бар болуп турар-дыр.

Профэвилелдерниң ажылынга бир чымыштыг үе келген бо-дур: уругларның чайгы дыштанылгазы-даа, кадыкшылга сезону-даа эгелээриниң кырында келди. Бистиң районда чогум доктаамал пионер лагери чок, а школа бүрүзүнде школа чанының лагерьлери ажылдап турарын чедип ап турар бис. Оон ыңай школачыларның бүдүрүлге бригадалары, школаларның ыяш ажыл-агыйлары боттарының ажылдарын улам идепкейжидер болгаш ол талазы-биле районнуң ыяш ажыл-агыйынга, школаларга улуг дузаны чедирер апаарлар. Ол ышкаш каш хонуктуң туристиг походтарынче школачылар аъттаныптарлар. В. И. Лениниң шөлүлгеге турганы Шушенское суурже походтарны организастаарлар, маадыр хоорайларже баарын планнап турар школа коллективтери бар. «Байлак» пионер лагеринче колдуунда-ла өскүс уругларны дыштандырып чорударын планнап турар бис. Бирги сезонда ынаар уругларны дыштандырып чорударының путёвкаларын алдывыс. Ам чүгле белеткел ажылдары чоруп турар.

Чоннуң кадыкшылын быжыглаарының сезону база келген деп чугаалаадым. Республика иштиниң курорттарынга дыштанырын күзээн кижилер дыка хөй болгай. Олардан билдириишкиннер профэвилел райкомунда келгилээн. Путёвка алыксаан кижи бүрүзүнүң дилээн хандырары дыка берге деп санап турар бис. Оода-ла АҮК ажылдакчыларының профэвилел райкомунга 15 путёвка бээр чүве болза, ажыл-агый, бүдүрүлге бүрүзүнге-ле чаңгыс путёвка оказажыр апаар-дыр. Эрткен чылын путёвкалар-биле черле шору хандыртынган турдувус: «Чедер» курортче 28, «Үш-Белдирже»—12, «Дус-Холче» — 24, «Серебрянкаже» — 21 путёвканы алдывыс. Ол ышкаш районда «Чүрек-Дөргүн», Бай-Тайганың Шивилиг аржаанынче чоруп, аңаа кадыкшылын быжыглап ап турганнарның саны база эвээш эвес болган.

Чон ортузунга профэвилел организацияларының ажылын баштап чорудар талазы-биле ажылдарны бистиң ажылдакчыларывыс кызымак чорудуп турарын маңаа черле чугаалавас аргам чок. Ылаңгыя «Совет Тыва» совхозтуң профэвилел комитеди (даргазы П. С. Намдак), «Бүрен» совхозтуң профэвилел комитети (даргазы Б.-У. Д. Сувак) болгаш оон-даа өскелер хөй чылдарда эки ажылдап турарлар. Мурнакчы ажылдап турарларның санын моон ыңай-даа уламчылап болур.

Бир-тээ, профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң адрезинге материал бижип турар болганымда, чамдык мындыг айтырыгларга база доктаар бодап турар мен. Чүл дээрге мооң мурнунда чылдарда ажылга озал-ондак болдурбазының талазы-биле инженерлер ажыл-агый бүрүзүнге турган болгай. Ам бистиң районнуң чүгле ийи совхозунда ындыг инженерлер бар, а өске ажыл-агыйларда оларны кызырып каапкан. Ол кызырышкынны шын эвес деп санап турар бис, чүге дээрге чүгле акша камнап алырын бодааш, ында ажылдап турар кижилерниң кадыкшылын камгалаарының айтырыын шуут херекке албайн турарын ол чорук көргүзүп турар-дыр. Ынчангаш ажылга озал-ондак болдурбазының талазы-биле инженерлерни ажыл-агыйларга катап тургузары чугула деп санаар мен. Ол дугайында айтырыгны шиитпирлээринге, чугаалажырынга профэвилел рескомунуң даргалары дузалажыр боор деп идегеп турар бис.

Макар САНМАЛ.

АҮК ажылдакчыларының Каа-Хем районда профэвилел райкомунуң даргазы.

УРУГЛАР ДЫШТАНЫЛГАЗЫНГА

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш РСФСР-ниң Хамаарышпас профэвилелдериниң федерациязының чөвүлелиниң бо чылдың апрель 18-те хүлээп алганы № 216 доктаалында 1991 чылда уругларның кадыкшыл кампаниязын эрттирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни алыры РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге, крайоблкүүскомнарга РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели болгаш Российнын Хамаарышпас профэвилелдериниң федерациязының чөвүлели дааскан.

Бистиң республиканың Министрлер Чөвүлели болгаш профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлели 1991 чылда уругларның чайгы дыштанылгазын организастыг эрттирер сорулга-биле база доктаалды хүлээп алган болгай. Райкүүскомнарга, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунга, министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчуларынга пионер лагерьлерин май 20-ге чедир белеткээн турарын ол доктаал-биле дааскан. Ол талазы-биле чамдык ажылдар чоруттунуп турарының дугайында чугаа чоокта чаа Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге болган. Ынчалза-даа чедир кылдынмаан ажылдар ам-даа эвээш эвес дээрзин аңаа демдеглээш, моон соңгаарты сорулгаларның тодараткан болгаш хемчеглерин ажылдап кылган.

Уругларның чайгы дыштанылгазын организастыг эрттирер талазы-биле ажылдарны районнарның улус өөредилге килдистери, профэвилелдерниң адырлар аайы-биле республика комитеттери чорудуп турар. Школачыларны аңзы-бүрү хевириниң лагерьлеринче — доктаамал ажылдап турар лагерьлерже, ажыл-агыйлар аразының, күш-ажылдың болгаш дыштанылганың лагерьлеринче, ол ышкаш школалар чанының лагерьлеринче дыштандырып чорударының талазы-биле ажылдарны чорудуп турарлар. Ол ышкаш чүгле хүндүскү үелерде уругларның турары пионер лагерьлери база-ла уругларны манап турар.

Амгы үеде пионер лагерьлериниң начальниктери, улуг вожатыйлар болгаш отряд вожатыйлары бадылаттынган, пионер лагерьлерин кижизидикчи башкылар, вожатыйлар, күш-культура болгаш эштириниң талазы-биле инструкторлар, культорганизакчылар, туризм талазы-биле инструкторлар-биле четчелээшкин ажылдары дооступ турар. Оларны дээди өөредилге черлериниң болгаш школаларның башкылары, училищелерниң болгаш өске-даа ортумак тускай өөредилге черлериниң башкылары-биле четчелеп турар.

Аъш-чем-биле уругларны чайгы үеде хандырарының айтырыы база кол черни ээлеп турары таварылга эвес, чүге дээрге эрткен чылдарныынга деңнээрге, чем продуктуларының өртээ улгаткан. Ынчангаш Садыг министерствозунга болгаш Респотребсоюзка пионер лагерьлерин аъш-чем продуктулары-биле чогуур хемчелге хандырарын база дааскан. Ол ышкаш совхозтарның, бүдүрүлгелерниң уругларның кадыкшыл лагерьлеринге үндүрүп бергени ногааларны күрүне планынче киирбеш, чер-черлерде көдээ Советтерниң тургусканы күрүне өртээ-биле садарын база ында көрген.

Үүрмектеп садар бараанарга өртектерниң улгатканынга хамаарыштыр лагерьде турар уругларның хүнде чиир чеминиң өртээн база тодараткан. Ылаңгыя кадыкшыл лагерьлеринге бир уругнуң хүнде чиир чеминиң өртээ — 6 рубль 50 көпеек. А санаторий хевирлиг кадыкшыл лагерьлеринге—7 рубль болуп турар. Ол ышкаш уругларның чүгле хүндүскү үеде турар лагерьлеринге бир уругнуң хүнде чиир чеминиң өртээ 3 рубль 30 көпеек болуп турар-дыр.

Пионер лагерьлеринге барып дыштанырының путёвкаларының өртээ улгаткан болгаш 220-250 рубль чедип турар. Ынчалза-даа ол түңнүң чүгле 20 хуузун ада-иелер төлээр апаар. А бүдүрүлгелерниң, организацияларның профэвилел хуралдарынга уругларның чайгы дыштанылгазының талазы-биле айтырыгларны чугаалажып тургаш, ол хуралдың шиитпири ёзугаар уругларга халас путёвкаларны тыпсырының болгаш чиик өртек-биле путёвкалар тып бээриниң айтырыын аңаа шиитпирлээри чугула болуп турар.

Мария ОЮН.

Профресчөвүлелдиң культура-кижизидилге ажылдарының талазы-биле инструктору.

ДУЗАЛАЖЫР БИС

Чайгы шөлээ үезинде аңзы-бүрү бак чамчылдар-биле өттешпейн, а хостуг, шөлээн, бодунарга ажыктыг ажыл кылып, кадыкшылыңарны быжыктырып алырыңарны сүмелеп тур бис, эргим номчукчулар.

Чай дээрге колдуунда-ла бүдүн чыл дургузунда өөренген ажы-төлдеривистиң ай ажыг үениң дургузунда дыштанып алыр үези болгай. Ынчангаш ону чогумчалыг эрттирер, аңаа-ла ол-бо суурлар, аалдар, төрелдер кезип эрттирер деп бодалдыг уругларыңарны чагып-сургаар, оларның организастыг, эш-өөрү-биле кады дыштанып чоруун чедип алыры чугула деп бодаар мен. Бо белен эвес үеде, аъш-чем-даа, идик-хеп-даа садып алыры кайы хире берге-дир. Уругну бир ай дургузунда ашкарып-чемгерерин безин чеже акша негеттинерин чугаалаарга-ла четчир ышкажыл. А ол үени ыттүдел чок, сагыш амыр эрттирериниң магадылалы — пионер лагерьлери-дир. Уруг бүрүзү хайгааралда турарын чедип алыры — ада-иениң хүлээлгези. Ынчангаш уругларның кижизидилгезинге хамаарыштыр ажылдап чоруур болганывыста, республиканың профэвилелдериниң күш-культура-спорт ниитилелиниң ажылдакчылары маңаа база төлептиг үлүүвүстү киирерин планнап турар улус бис.

Профэвилелдерниң күш-культура-спорт ниитилелиниң ажылдакчылары чылдың-на чайгы дыштанылга сезону эгелей бээрге, аңаа боттарывыстың киржилгевисти чугаалажып, чай дургузунда чүнү кылырын, каяа, кандыг ужуражыышкыннарны, маргылдааларны эрттирерин, «Хүреш» агитбригадазының кежигүннериниң оюн көргүзүглериниң каяа эрттирерин, кандыг кежээлерни организастаарын планнап, тускай графикти тургузуп, ол ёзугаар ажылдап чоруур улус бис.

Республиканың пионер лагерьлеринге чылдың-на спартакиадаларны эрттирип, спорттуң чайгы хевирлеринге маргылдааларны организастап, тиилекчилерге шаңнал маңналдарны-даа тыпсып турар бис. Ол хемчеглерни июнь-июль айларда эрттирип, аңаа ында дыштанып турар бүгү пионерлерни киириштирип турар. Ол ышкаш бир эвес пионер лагерьлеринге спорттуң организакчылары херек болза, боттарывыстың специалистеривис-биле оларны четчелеп берип-даа турдувус. А бир эвес ындыг мергежилдиглер ам-даа херек болза, оларны лагерьлерже ажылдадып чорударынга ам-даа белен бис.

Эрткен чылын пионер лагерьлеринге дежурныйлаашкынга-даа киржип турдувус. Аңаа чүгле хайгаарал ажылдары-биле кызыгаарланмайн, аңаа пионерлер кежээлерин организастап, спортчу маргылдааларны эрттирип турдувус. Ылаңгыя «Орлёнок», «Байлак» пионер лагерьлеринге эрттирген спортчу хемчеглеривиске уруглар аажок таарзынган, аңаа коллективтиг-биле киришкеннер. Уругларның чайгы дыштанылгазынга хамааржыр өске-даа ажылдарга кириштивис. Ол талазы-биле ажылдарны бо чылын уламчылап, пионер лагерьлеринге аалдап чеде бээрин планнап турар бис.

Республиканың курорттарынга, аржааннарынга аалчылап болуп, каш удаа четкилээн бис. Ылаңгыя «Чедер» курортка «Хүреш» агитбригаданың бот-тывынгыр артистери бо-ла чеде берип, ында дыштаныкчылар-биле спортчу ужуражыышкыннарны кылып, оюн-концерттерни-даа бараалгаткан бис. Ол ышкаш темалыг кежээлерни-даа эрттирип, эрги ырлар аялгаларын-даа дыштаныкчыларга бараалгадып турган бис. Ооң түңнели ыяап-ла концерт, оюн-тоглаа, танцы-биле доостур чүве. Ынчангаш аныяктар-даа, хоочуннар-даа аңаа аажок идепкейлиг киржип, сонуургалын илереткен чорууру таварылга эвес.

«Дус-Хөл» кадыкшылга баазазынга «Спорт хүнүн» база эрттирген бис. Аңаа болган маргылдааларга (тыва хүреш, хол бөмбүүнге) дыштаныкчыларның хөй кезии идепкейлиг киржип, улуг сонуургалдыы көргүскеннер. Ол ышкаш «Чүрек-Дөргүн» аржаанга, Шивилигге профэвилел ажылдакчылары-биле кады чедип, аңаа база-ла оюн-тоглааны, ыр-шоорну бараалгаткаш келген бис. «Үш-Белдир» курортка бистиң ажылдакчыларывыс база чораш келгеннер болгай.

Бо чылын чүнү планнап турар бис? Июль айдан эгелеп курорттарже, пионер лагерьлеринче чиүүшкүннерни организастаары көрдүнген. Пионер лагерьлеринге дузалажыр, күш-культура организакчылары-биле семинарларны эрттирер, оларга практиктиг дуза чедирери база бистиң хүлээлгевис болур. Чагытай девискээриниң, Кызыл чоогунуң лагерьлеринге республиканың сураглыг спортчулары-биле ужуражылгаларны эрттирер, оларның сактыышкыннарны уругларны сонуургадыры чугаажок. Районнарже барып, ында пионер лагерьлеринге чедип, оларга дуза чедирерин планнап турар бис.

«Үш-Белдир» курортка чедип, аңаа ужуражыышкыннарны, кежээлерни, танцыларны организастап, ыр-шоорну бараалгадыр бис. Маргылдаалар база болур. Ол чергелиг солун маргылдааларны «Чедер» курортка, Дус-Хөлге эрттирери планда кирген. Уругларның-даа, улгаларның-даа кадыкшылының быжыглаашкынынга киржип, оларга дузалажыр, бараан болур бис.

Владимир БИЧЕ-ООЛ.

Профэвилелдерниң күш-культура-спорт ниитилелиниң даргазы.

ПУТЁВКАЛАРГА ЧАА ӨРТЕКТЕР

Бо чылын бистиң республиканың ажылчы чонунуң, оларның өг-бүлелериниң дыштанылгазын организастаарынга бүгү чуртта болуп турар социал-экономиктиг болгаш политиктиг байдалдың бергелери база шаптык ужурашпайн турарын билбес кижи ховар. Ылаңгыя кадыкшылдыга черлерни аъш-чем продуктулары, эмнер болгаш өске-даа материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырарының айтырыынга бергелер дыка хөйү-биле тургустунуп келген. Ооң чылдагааны — оларны садып алыр акша-төгериктиң четпестиги, чүге дээрге бистиң бо ийи курортувус карылгалыг ажылдап турарларның санында кирип турар.

Оон өске бир берге чүүлдерниң бирээзи болза, кадыкшылдыга черлеринче барып дыштанырының путёвкаларының өртээниң улгатканы. Чурттуң ниитизи-биле путевкаларның өртээ дыка өскенин чон билир. Ынчангаш бистиң курорттарывыска барып дыштанырының өртээ өскени ол.

Российнын Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының чөвүлелиниң президиумунуң бо чылдың март 23-те доктаалын ёзугаар профэвилелдерниң кадыкшылдыга черлериниң таарымчалыг, эптиниин, сезон аайы-биле ажылдаарының болгаш өске-даа байдалдарының талазы-биле бүгү чүүлдерни өөренип көргеш, чаа өртектерни доктаадып тургусканы. Азы өскээр чугаалаарга, өртектерге коэффициентилерни кемээн болуп турар. Ынчангаш бо чылдың июль 1-ден эгелеп профэвилелдерниң кадыкшылдыга черлеринче барып дыштанырының путёвкаларының өртектери улгадыр. Ол коэффициентилерни мооң адаанга көргүзерге мындыг: кирип эмнедип дыштаныр санаторийлерге, пансионаттарга — 4,1; карылгалыг ажылдап турар кадыкшылдыга черлеринге — 3,1; санаторий хевириниң тускайжыткан санаторий-кадыкшылдыга лагерьлеринге — 3,0. Ынчангаш бо схема ёзугаар алгаш көөрге, карылгалыг ажылдап турар кадыкшылдыга черлеринге 3,1 коэффициентини ажыглаар апаар ышкажыл. Ооң түңнелинде, «Чедер» курортка 24 хүн дургузунда дыштанырының путёвказының өртээ 372 рубль болур-дур. А «Үш-Белдир» курортка 24 хүн дургузунда дыштанырының путёвказының өртээ 372 рубль, а 26 хонук дыштанырга (кеш аарыгларын эмнээринге) 391 рубль болур-дур.

Ол-ла арга-биле чурттуң өске-даа курорттарынче барып дыштанырының путёвкаларының өртээн санап үндүрүп ап болур. Чижээлээрге, «Белокуриха» курортче дыштанырының путёвказының өртээ 160 рубль турган болза, июль 1-ден эгелеп 656 рубль апаар (160 рубль х 4,1). Кадыкшылдыга черлери дыштаныкчыларга бүгү чүүлдерни организастап, ашкарып-чемгерип турза-даа, ооң эгидилгези долу чедип алдынмас турган. Ынчангаш санаторий-курорт черлеринге ажыл-агый механизмин ажыглап киирбишаан, ону рынок хамаарылгазынче чоокшуладып келгени бо. Ынчангаш ол кадыкшылдыга черлериниң путёвкаларының өртээ бүгү чарыгдалдарны дуглаар ужурлуг. Ол сорулга-биле үстүнде доктаал ёзугаар Россия Федерациязының карылгалыг ажылдап турар курорттарынга акша-төгерикти (бистиң «Чедер», «Үш-Белдир» база аңаа хамааржыр) социал камгалал фондузундан болгаш Российнын профэвилелдериниң курорттар эргелелиниң республика чөвүлелиниң акша-хөреңгизи-биле дуглаар дея турар.

Санаторийлерже, пансионаттарже путёвкалар өртээ база өскерилген. Бо чылдың июль 1-ден эгелеп санаторий-курорттарже дыштанырының путёвкаларының өртээ мындыг болур: путёвкаларның 10 хуузун путёвка өртээниң 10 хуузунуң өртээ-биле садып алыр; путёвкаларның 80 хуузун — путёвка өртээниң 20 хуузу-биле садып алыр; путёвкаларның 10 хуузун — халаска бээр. Уруглары-биле кады санаторийлерже азы пансионаттарже баарда: путёвкаларның 10 хуузун халаска бээр; путёвкаларның 90 хуузун — ооң өртээниң 20 хуузун төлээр апаар. Чыл дургузунда ажылдаар тускайжыткан санаторий-кадыкшыл лагерьлеринге: путёвкаларның 30 хуузун халаска бээр; 70 хуузун — оон өртээниң 10 хуузун төлээр апаар.

Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтеринге, интернационалчы дайынчыларга, Чернобыльдың айыыл-халазынга таварышканнарга путёвка бээриниң байдалы ол-ла хевээр арткан.

Ол ышкаш санаторий-профилакторийлерже социал страхованиениң акша-төгерии-биле путёвка алганнарга путёвкаларның 10 хуузун халаска бээр, а 90 хуузун— оон өртээниң 15 хуузун төлээр кылдыр бээр.

Бо чылдың апрель 2-ден эгелеп аъш-чем бараанарының өртектериниң өскени-биле диета-биле чемнениириниң өртээ 40 рубльден 132 рубльге чедир өскенинден путевкаларның 20 хуузун чонга халаска бээр, а артканнарын 22 рубльдин төлээр. Дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлериниң студентилери болгаш сургуулдары 11 рубль төлээр апаар.

Хоорайдан дашкаар пионер лагерьлеринге путевкаларның өртээ 230-250 рубль чедип турар. Ынчангаш ада-иелер путевка өртээниң 20 хуузун төлээр апаар. Ону Российнын Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының чөвүлелиниң бо чылдың апрель 18-те хүлээп алганы № 3-52 доктаалын ёзугаар тургускан.

Март-оол МОНГУШ.

Профресчөвүлелдиң социал камгалал килдизиниң эргелекчизи.

ЧАГЫДЫП АЛЫҢАР

Российнын Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының неделя санында үнер «Пролог» солунга чагыдылга эгелээн. Колдуунда-ла беш ай дургузунда доктаамал үнүп келгениниң түңнелинде бо солун тургустунуп алырының үезин эрткен болгаш улам-на өзүп, быжыгылышкының уламчылап турар. «Пролог» солун бодунуң материалдарының утка-шынарының талазы-биле профэвилел амыдыралын улам хандыр чырыдып, чамдык айтырыгларны кичээнгейниң төвүнге ылаптыг тургузуп, медээлерни хөйү-биле парлап турар.

«Пролог» солун бистиң федерацияның кежигүн организацияларын медээлер-биле доктаамал хандырар, арга-дуржулга солчуруунуң чепсээ болзун дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр апаар дээрзин дыңнатпышаан, бүгү эге организациялар профэвилелдиң акша-хөреңгизи-биле бо солунну чагыдып алырын сүмелеп тур.

Бо арынны профресчөвүлелдин парлалга төвү белеткээн.

РЫНОК: *ачы-дуза чедирилгези, хереглекчи*

ИДИК БАГАЙДА ЭЖИК ЫРАК

Чонуң бо мерген чугаазында хамы утка-ла бар. Шынап-ла, чон аразынга самдар идиктиг чоруурга, каракка дораан илдигер. Кым-бир кижиниң бажыңынче киргеш, үнерде безин эжик ырак мышкаш сагындырар. Ындыг болганда өг-бүле кежигүннери шагдан бээр идиктерин седен аайы-биле септеп-селип, чаартып кедип чораан таварылга эвес. Кызыл-чай чок ажылдаар улуска идиктер даараар, азы септээр черлерин чурттакчыларга тургусканы черле таарымчалыг. Ындыг черлерниң бирээзинге аренда ёзугаар ажылдап турар хоорайның «Обувьбыт» бүдүрүлгезин ап көрээли. Чоокта чаа оон директору В. К. Сарыгларга ужуражып, коллектив кежигүннериниң ажыл-ижиниң дугайын элээн чугаалашкан бис.

Хоорайның өске бүдүрүлгелери-биле бир дөмей, коллектив кежигүннери чаа арга-биле ажылдаарынга чыл хире белеткенген. Боттарының бар арга-курлавырларын санап көрүп, чамдык черге кызырылганы база чоруткан. Ында ниитизи-биле 85 кижи ажылдап турар. Аппаратта дөрт кижи арткан. Оон кызырылгага таварышкан кадрларны анаа ажылынче шилчиткен. «Угулза» цеги мурнуку чылдарда шенелде идиктер бүдүрер турган. Ам ону идиктер даараар цех кылдыр эде тургускан. Цехтиң ажылчыннары бот-башкарнып ажылдаар болу берген. Мынчап кээрге, чаа арга-биле ажылдаарга, ажыктыын олар чоорту билген. Айда 6-7 муң рубльдиң орулгазын киирип тер апарган. Кижи бүрүзүнүң ажылга хамаарылгазы көскүзү-биле өскерилген.

Ажылчыннарның дааниган ажыл-херээнге сонуургалы улгаткан. Кайы хире ажылдаар болдур, ол хирени алырын олар биле берген.

Оон-биле чергелештир «Сапыкчыгаш», «Бопук» база идиктер дүрген септээр цехтерниң чонга ачы-дуза чедирер ажы биче эвес. Ылангыя идиктер септээр цехтиң ажылы кезээде үзүктелбес. Чурттакчылар бо черниң ачы-дузазын ап чаңчыкканы бо кире. Цехтиң ажылчыннарының чамдыктары-биле ужуражып, ажыл-ижин болгаш ажылдап орар байдалын көрдүвүс. Ажылдаар дериг-херекселдер болгаш материалдар-биле хандырылгазы ажырбас. Олар чагыкчыларның идиктерин үлежип алгаш, септеп-селип берип турар. Мурнуку чылдарда цехтиң ажылчыннары бот-орулга-чарылгалыг керээниң ийиги хевири-биле ажылдап турган. Депшилгелиг арганың бо хевири бердинген планын күүсеткен соонда, боттары ажылдап алыр шиңээлиг. Мындыг болганда цехтиң ажылчыннарының бүдүрген ижинге, оон алыр орулгазынга ак сеткилдиг хамаарылга нететтинер. Ынчалзажок «Обувьбыт» бүдүрүлгезиниң директору В. К. Сарыглар база улуг бухгалтер А. О. Ооржактың бо талазы-биле тайылбырын алырга, цехтиң ажылчыннары депшилгелиг арганың бо хевири-биле ажылдааш, чамдыкта планын чедир күүсетпейн бээргилаар болган. Ынчап кээрге, оларның чырык, эт-херекселиниң элеңдизин, ажылдап орар өрээлиниң база өске-даа чарыгдалдарын дуглаар акша мөөңнеттинмейн баар. Рынок үезиниң сапажылга экономиказынга ол бүгү дүүшпейн турар. Ону өөренип көргеш, аренда аргазының квитанция-биле санажырынга цех ажылчыннарын киирген.

Удуртулганың ону ынчаар көргени чөптүг. Рынок үезинде чарган керээзинден бичии-ле хажыдыышкын кылып болза, харын-даа өре-ширеге дүжүп болур. Ажылдап орар өрээлиниң эт-херекселиниң элеңдизин, чылыдылга, чырык дээш чарыгдалдарны дуглаар апаар. Бо-ла бүгү чарыгдалдарны дуглаарынга ажылчын кижи бүрүзү белен турары албан. Ынчалбас болза бүдүрүлге чери шуут үзүткаттынып болур. Ажылга ак сеткилдиг хамаарылга, экономиктиг билиглерни билири, ажылдап турар бүдүрүлгези акша-курлавырлыг болурун чедип алыры ажылчыннардан дыка хамааржыр.

Кандыг-даа мергежилдиг ажылчыннарынга ажылдаарынга таарымчалыг байдал онза чугула. Идиктер септээр цехтиң ажылчыннарында ындыг байдал чогуур негелдезинде эвес. Агаар арыглаар вентиляция кылдынмаан. Каракка көзүлбес доозунну, химиктиг бүдүмелдерниң чытбузун уидур арыглаарынга ол дыка дузалыг. Харын-даа сүттү хүн бүрүде чемге ажыглаар болзувусса, кадыкшылга эки дээрзин ажылчыннар чугаалап ордулар. Оларның бо күзээшкинин моон соңгаар чингелдиг көөрүн удуртукчулар таарыштыр өөренип көрзе эки. Шынап-ла, ажыл ажыл-ла болгай. Бир-ле дугаарында кижиниң кадыы бирги черге-ниң айтырыы болгай. Ажыл-иш кижи чокта бүтпес. Кижи кадык-ла болза, чеже-даа үүлени бүдүрүп болур. Ынчангаш ында профэвилел комитеди ажылчыннарның социал камгалалынче сагыш салыры черле чөптүг.

Бот-орулга-чарылгалыг бо бүдүрүлге чери чонга ачы-дуза чедирилгезин калбартырының аргазын кылып турар. Мурнуку чылдарда пөс, хөм артынчыларын ажыглавайн турган болза, ам ол бүгүден уруглар бопуктары, дус болгаш шай хаптары, пак баглары, курлар бүдүрүп турар болу берген. Ындыг эт-херекселдер бүдүрер цехти эрткен чылдың мартта ажыткан. Бо үениң иштинде цехтиң ажылчыннары 2200 рубль орулга киирген. Артынчыдан чонга хереглел бараанныарын кылыр цехти немээни эки. Ынчалзажок пөс артынчызындан холга тудар сумкалар, өске-даа хереглелдиң эт-севин чогаадыкчы ёзу-биле таарыштыр бүдүрүп болур.

Бүдүрүлгениң ажылчыннары бирги кварталда чаа арга-биле ажылдааш, багай эвес түңнелди көргүскен. Аңаа бадыткал кылдыр тус-тус цехтер канчаар ажылдааның көрээли. «Сапыкчыгаш» цеги планын 104.1 хуу күүсеткен, «Угулза» цеги 16.3 муң рубльдиң ажылын кылыр планын 16,7 муң рубльге боттандырган. «Сапыкчыгаштан» Володя Шавы планын 128.2 хуу күүсеткен. «Угулза» цегинде Юрий Куулар айда 20 эжеш идик даараар даалгазын 30 эжеш идикти даарап четтигип турар. Комбу Кунапай «Бопук» цегинде мурнуку одуругда чоруп орар. Ол 1600 рубльдиң ажылын бүдүрер планын 1800 рубльге күүсеткен. Идиктер дүрген септээр цехте Ольга Курлянчикова, «Унты» цегинде Николай Филиппов олар квартал планын ажырганнар.

Чонуң чагыгларын өй-шаанда бүдүрүп бээринден ангыда, ону шынарлыг кылыры —кол негелде. Ынчалзажок ол негелдени чонуң сеткилинге таарымчалыг кылдыр боттандырары болдунмайн баар таварылгалар бар. Хырба, хөм шынар чок. Хөмнүң чамдыктарының шынары дыка куду. Дараан идиктер элеңдизинге четпейн, орлуп, сөктү бээр. Шынары багай хырбадан чагыкчының идиктериниң улдуну, эжектери хоорлу бээр. Мынчап кээрге чагыкчыларның чемелээшкинин дыңнай бээрин идик септээр азы даараар мастерлер чугаалап турдулар.

«Обувьбыт» мастерлери бирги кварталда шак мынчаар ажылдааш, дараазында айларда ол-ла темпизин кошкатпайн ажылдап турарын көрдүвүс. Рынок үезинде чон олардан ачы-дуза алыр болганда, мастерлерниң шынарлыг хөм, хырба болгаш өске-даа херектиг хандырылгазын экижидериниң чонуң амыдырал хандырылга девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының коммерция төвүнүң удуртукчулары сагыш салыры чугула айтырыг-дыр.

Сиринмаа ЧООДУ.

ЧУРУКТАРДА: идиктер дүрген септээр цехте мурнакчы мастерлер Сергей Дензин, Константин Арылза, Макар Ооржак, Людмила Ооржак олар ажыл үезинде.

Владимир МОНГУШТУН фотолары.

ЭРТКЕН ОРУУВУСТУҢ ЧАМДЫК БАРЫМДААЛАРЫ

70 Тывага улусчу революцияның чылы

Совет эрге-чагырганың чылдарында Тываның үлетпүрү, капитал тудуу, транспорту, садыы дүрген темпилиг болгаш шапкын хөгжээн. Ээн чыткан черлерде чаа суурлар, бүдүрүлге черлери тургустунган. Амгы Ак-Довурактың девискээринге шаанда чурттап чораан араттар ону чүгле Ак-Даш, Кара-Даш дижип, мынчаар ырлажып турганын бичимде дыңнаан мен:

Ээн чыдар Кара-Даштың
Эртинезин эдилезе,
Анаа чыдар Ак-Даштың
Ажыын көрзе, дүжүүн көрзе.

Күш-ажылчы бөдүүн араттарның күзели ам боттанган, моон соңгаар-даа улам ынай боттаныр. Ак-Довурактың даг-дүгүнүң баазазынга В. И. Ленин аттыг комбинат, Хову-Аксының «Тыва кобальт» комбинады, Терлиг-Хаяның бүдүрүлге чери чогум-на Совет эрге-чагырганың чылдарында орус, украин, белорус, бурят, хакас болгаш акы-дуңма өске-даа улустарның хөй санныг төлээлекчилериниң найыралдыг деткимчезиниң, дорт киржилгезиниң ачызында тургустунган. Бүгү-эвилел ужур-дузалыг ол бүдүрүлге черлериниң суурунга национал ажылчын ангының отряды тургустунуп, бедик мергежилдиг тыва кадрлар: инженерлер, техниктер, мастерлер белеткеттинген.

Тываның мурнуу девискээринге Эрзин, Теске чедир чазаглыг орук чок турган үеде мындыг ыры база тыптып келген:

Калдак-Хамар артын, сынын
Каскан болза, аштаан болза,
Хартыга дег чычааннарга
Калбак, делгем орук болза.

Чонуң бо изиг күзели база Совет эрге-чагырганың чылдарында боттанып бүткен. Кылаң орук Самагалдай, Эрзин суурларны эрткеш, Нарын хемни өрү өскепкен. Амыдыралдың болгаш найыралдың чазаглыг чаагай оруу Саян сынын ажылдыр республика найысылалы Кызылды акы-дуңма хакас улустуң Абакан хоорайы-биле, ийиги улуг болгаш узун орук Хемчиктиң чүрек сиилээр бедик кашпалдарын дамчыштыр Абазаның демир-орук белдири-биле тудуштурган. Тыва АССР-ниң ажылчы чонунга, ооң экономиказының, культуразының улам ыңайгы хөгжүлдезинге эргежок чугула янзы-бүрү чүъктерни сөөрткен автомашиналар ол оруктарда, ында хөй санныг көвүрүглерде дүне-даа, хүндүс-даа соксаал чокка шуужуп чоруп турар...

1945 чылда Тывага херек кырында бараанныг продукция бээр чурт үлетпүрүнүң кара чаңгыс бүдүрүлгези — Кызылдың алгы заводу, оон хоорай төвүнге сапык даараар салбыры турган. Ол чылын 7 муң эжеш кидис идиктерни, 15 муң эжеш хөм идиктерни, 3 муң дөрбелчин метр кидисти (өг кылырынга) бүдүрери көрдүнген (партархив, фонд-2, херек-4, арын 58). Ынчаарга чаңгыс 1990 чылда безин республиканың чурт үлетпүрү 104 муң эжеш кидис, 78 муң эжеш хөм идиктерни, 2 миллион 642 муң рубльдиң мебель (эт-херексел) аймаан бүдүрген. Ам Кызылдың чаңгыс дааранылга фабрикасының продукциязының ниити акша хемчээли 1945 чылдагы бүгү продукциязының хемчээлинден 17,2 катап хөй болуп турар!

1981 чылда-ла парлаттынган «Совет энциклопедия словарының» 1371 арнында демдеглеттингенин ёзугаар алырга, социалистиг тургузуушкунун чылдарында Тыва индустриал-аграрлыг республика кылдыр сайзыраан. 1977 чылда оон бүгү үлетпүрүнүң продукция хемчээли 1945 чылдаазы-биле деңнээрге, 59 катап улгаткан. Тываның улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оол Төрээн Тывазының эрткен оруун, ында чаартылгаларны ханызы-биле билип, көрүп, аңаа сагыш-сеткили өөрүп чораан. Ооң «Төрээн Тывам бөгүн» деп шүлүү мындыг одуруглар-биле эгелээн:

Төөгүзү караңгы дүн
Төрээн Тывам бөгүн көргер:
Часкаар чайын чечек шыпкан
Саян, Таңдым шырайы-ла.
Уран тоолда маадыр кыс—
Ужар, хуулар даңгына-ла!
Кыштаг, одар, шаттар,
шөлдер
Кыстар арган хевистер-ле!
Дилмиттиг бай хоорай,
суурлар
Дискен сылдыс дүне хып
кээр,
Ырак күзел, дүжүм-даа
эвес,
Ылап, боттуг чурттаалгам бо!

Совет эрге-чагырганың чылдарында капитал тудуг Тывага кайгамчык дүрген темпилиг калбарган. Тууйбудан туткан болгаш бодунда одалга системалыг чүгле 3 бажың: № 2 ортумак школаның, ниитики херектер органнарының, амгы партия рескомунуң бажыннары 1944 чылда Кызылга бар турган. № 2 школаның үстүкү каъдының соңга караандан 1945 чылдың чазынында Кызылдың мурнуу девискээрин көөрге, ээн шөлдер, ногаан шыктар, малгаштыг тулаалар, даштыг, элезинниг, хола болгаш кара хараганнарлыг хову чыткан. Ам көрүнер даап: дөрт, харын беш, тос каъттыг чурттаалга бажыңнары, чаа бүдүрүлге черлери Совет эрге-чагырганың чылдарында туттунган, дээрже үглай бедип берген туруп турлар. Ол дээрге Тываның амгы болгаш келир үеде салгалдарының улуг кежии-дир.

1945 чылдаа тудуг трезиниң кылыр ажылдарының программазы 5 миллион рубль түңге көрдүнген (акшаның эрги хемчээли-биле). Дараазында беш чылда бүгү Тывага 157 чурттаалга бажыннарын, оон иштинде Кызыл хоорайга 1200 дөрбелчин метр ниити шөлдүг 59 бажыңнарны тудары планнаттынган (партархив, ф-2, херек-4, арын 57). А 1990 чылда, чүгле чаңгыс чыл дургузунда безин күрүнениң 73 миллион 500 муң акша-херекгилериниң күүсели-биле республикага 2158 чурттаалга бажыңнарын 129,4 муң дөрбелчин метр ниити чурттаалга шөлдүг кылдыр ажыглалга киирген, оон ынай хамаатылар бодунуң күүсели болгаш күрүне чээлизиниң дузазы-биле эрткен чылын 13 муң дөрбелчин метр чурттаалга шөлдүг 254 бажыңнарны тудуп алган. Ол ышкаш күрүнениң 183 миллион рубль акша-херекгилериниң күүсели-биле 1990 чылда кол фондуларны ажыглалга немей киирген.

Демир-орук транспорту чок болгаш хем база агаар транспорту ам дээрезинде улуг хемчээлдиг эвес. Тываның экономиказының база культуразының хөгжүлдезинге, чонунуң хандырылгазынга автотранспорт амгы үеде шиитпирлиг рольду ойнап турар. 1945 чылдың ноябрь 1-де байдалды ёзугаар алырга, Тываның автотранспорт эргелелинге шупту 37 автомашиналарның чүгле 20 хирези херек кырында ажыглаттынып турган (партархив, ф-2, х-4, арын 54). 1991 чылдың январь 1-де медээ ёзугаар алырга, Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйында автомашиналарның ниити саны 27 муң 456, оон иштинде чүък сөөртүр автомобильдер—7275 четкен. Республиканың автотранспорт парыты Совет эрге-чагырганың чылдарында ракета ужутуушкуну дег, дүрген калбарып сайзыраанын, өскениң бо саннар бүзүрелдиг херечилеп турар. Чүгле чаңгыс «Тыва транс» каттыжыышкынныа безин амгы үеде 1439 автомашиналар бар —1945 чылда 37 санныг турганындан ам ол хире көвүдээн-дир!

Совет эрге-чагырганың чылдарында Тываның садыг, коммунал ажыл-агый болгаш амыдырал хандырылга бүдүрүлгелери база шапкын сайзыраанын дараазында барымдаалар, саннар бадыткап турар. 1945 чылда Тывага күрүне садыы чок турган, ынчаарга Төп потребсоюз ол чылын Тывага 21 миллион 400 муң рубльдиң янзы-бүрү бараанарын тускайлап берген (партархив, ф-2, х-4, арын 61). Тыва АССР-ниң күрүне болгаш кооператив садыы 1990 чылда 424 миллион рубльдиң янзы-бүрү барааннарын үүрмектеп садар өртектер ёзугаар сайгарган. А 1945 чылда 2 миллион бичии ажыг рубль (акшаның амгы хемчээли-биле) турганындан чурттакчыларга бараан саарылгазы ол хире көвүдээн-дир.

Эрткен чылын республиканың чонунуң акша орулгаларының өскени-биле холбаштыр чурттакчыларның бараан садып алыр аргазының бедээнин Тыва АССР-ниң Статистика эргелелиниң дыңнадыында демдеглээн. Ооң түннелинде соодукчуларны, телевизорларны, дааранып машиналарны, мотоциклдерни, чадаг-тергелерни хамаатыларның садып алыры көвүдээн. Чонга телевидение ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли эрткен чылын 34 миллион 800 муң рубль болган.

1944-1945 чылдарда Кызыл хоорайдан болгаш чамдык улуг район төптеринден ангыда, бүгү Тываның девискээринге сайгылгаан чырык чок турган. Ам республиканың барык бүгү суурлары, харын хөй малчыннар турлагалары-биле чурттуң чаңгыс аай электри системазынга коштунган.

Эрткен дөртен ажыг чыл дургузунда республиканың харылзаа бүдүрүлгелери улам ынай сайзыраан, барык бүгү кодээ суурлар безин телефончуткан, радио харылзаазы-биле хандыртынган. Чүгле 1990 чылда безин республиканың харылзаа бүдүрүлгелери бодунуң кол ажыл-чорудулгазындан 15 миллион 200 муң рубльдиң орулгазын алган.

1944 чылда Тываның ажылчы чонунуң барык хөй ңуруу теледамчыдылгаларын көөрден туржук, телевидение дугайында дыңнаваан турган. 1991 чылдың июнь 12-де Тыва телевидениениң 25 чылын демдеглээр. Амгы үеде республиканың чүгле хоорайларының эвес, харын ырак суурларының безин чурттакчылары телевидение дамчыдылгаларын «Орбита» системазын дамчыштыр көрүп турар. Өңнүг болгаш аңаа телевизорларны хоорай болгаш кодээ чурттакчыларның садып алыры көвүдээн.

1944 чылда турганындан Тываның чонунуң амыдырал деңнели ниитизи-биле бедик чадаже көдүрүлгениниң дараазында барымдаалар бадыткап турар. Чижээ, амгы үеде республиканың чурттакчы чонунуң хуузунда 15 муң 595 автомашиналар бар. Тываның агаар-бойдузунуң бедик дагларының онзагай байдалдарын Совет чазак барымдаалап көргеш, бистиң республиканың Соңгу чуктуң чамдык районнарынга деңнээни — чонуң материалдыг болгаш культурлуг амыдыралынга чаагай салдарлыг болуп турарын онзалап демдеглээр херек. Чонуң биргээр чугаалаарга, улус ажыл-агыйында ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда ортумаа-биле шалыны 1989 чылда 227 рубль турганындан эрткен чылын 246 рубль четкен.

Чуртта болгаш республикада экономиканың ханы кризистиг байдалы тургустунуп, рынок харылзааларынче шилчиишкин эгелээн-даа болза, Ажаалга банкызының албан черлеринге чонуң акша шыгжамыры чыл бүрүде өзүп турар. Хамаатыларның акша шыгжамырының ол албан черлеринде артыышкыны 1990 чылда 5 миллион 600 муң рубльге немей өскен болгаш 1991 чылдың январь 1-де оларның шыгжамырының ниити түңү 156 миллион 600 муң рубль четкен.

(Уланчылыг. Эгези № 93, 94 «Шында»).

Алексей ДУГЕРЖАА,
«Билиг» ниитилелиниң кежигүнү.

КИЧЭЭНГЕЙ ХЕРЕК

Тываның херээженнер съездизинге уткуштур

Июнь 28-те Тываның херээженнериниң XI съездизи болур. Аңаа уткуштур организастыг ажылдар кылдынып турар. Районнарда отчёт-соңгулдалыг конференциялар эртип турар. Съездиниң делегаттарын соңгуп, не кижиниң ажыл, амыдыралынга хамаарышкан чидиг айтырыглар тургустунуп турган.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң чанында херээженнер, өг-бүле болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле килдис эргелекчизи Светлана Николаевна Аракчаадан бистиң корреспондентивис интервью алган.

— Съезд мурнунда чамдык районнарның херээжен чону-биле ужуражып, оларның негелде-хереглелин дыңнап, конференцияларга олурушкандыр силер. Херээженнер айтырынында кандыг шиитпирлеттинмейн турар чүүлдер эскертиннер-дир, Светлана Николаевна...

— Районнарда колдуунда конференциялар эртип кээпкан. Чамдык районнарга барып четтим. Отчёт-соңгулдалар бедик деңнелге эртип турар. Кол-ла айтырыг— рынок байдалдарынга өг-бүлениң социал камгалалы. Уруглар идик-хевиниң, аъш-чеминиң өртээниң эрттээзи-биле холбаштыр бергедээшкиннерге таваржып турарын иелер дүвүрел-биле чугаалап турар боор чорду. Кузун школаже өөренилериниң канчап белеткээр бис деп айтырып турарлар. Ынчангаш чамдык херээженнер чөвүлелдери хөй уруглардыг иелерниң байдалын экижидер хемчеглерни ап турар. Оларга бажыңга ажылдаар аргаларны тургузуп турар. Чөөн-Хемчик районнуң Бажын-Алаак суурда чөвүлел херээженнерни ажылга тургузарынче сагыш салып турар болду.

Конференциялар үезинде херээженнерниң арган, дааран кылыгларын, аъш-чемин делгеп турарын көөрге, дыка-ла уран-шевер кижилер бар боор-дур. Оларны кооперативтерже, бичии бүдүрүлгелерже хаара тудуп, ажылын органистаар болза, бараан ховартаан үеде салып-даа болур, боттары-даа акша-шалын алгай.

База бир тургустунуп турар айтырыг— херээженнерни деткииринин айтырыы. Удуртукчу, депутат херээженнер кончуг эвээш. Херээженнер чөвүлелдери салым-чаяанныг, идепкейлиг кижилерни илередир. Өөредир айтырыгларже кичээнгей салыр болза эки. Ол ышкаш республиканың херээженнер чөвүлелиниң президиум кежигүннеринге сагынгыр, тывынгыр, бот-идепкейлиг бедик аныяктарны сүмелээрин чер-черге болган хуралдарга чугаалап турду.

— Херээжен кижи ие, кырган-ава, угба. Ынчалза-даа хар-назын мергежил, сонуургал аайы-биле ылгалдыг. Ылангыя чогаадыкчы херээженнер боттарының чидиг, мерген сөзү-биле дыка хөй кижилерниң угаан-медерелинге дээштиг салдар чедириптер аргалыг. Категория аайы-биле ажылдаарын канчап чедип ап болурул?

— Херээжен улусту ажылдап турар, ажылдававйн турар, чогаадыкчы, ажылчын мергежилдиг херээженнери деп ылгап ааны чугула. Ынчангаш район, суур бүрүзүнге херээжен чонунуң паспорттарын тургузары чугула. Социологтуг шинчилелдерни кылып болур.

Чогаадыкчы херээженнер чонуң мөзү-шынар кижизидилгезинге, угаан-бодал байлакшылынга улуг үлүүн киирер улус-тур. Оларга даянып ажылдаарын чөвүлелдерге сүмелээр апаар. Республикада бир дугаар херээженнер солуну үнүп эгелээни база чогаадыкчы херээженнерниң эки эгелээшкини деп көрүп, үнелеп турар мен.

— Министрлер Чөвүлелинде чаа килдис ажытканы-биле чергелештир республиканың херээженнер чөвүлели-даа, чаа чогаадыкчы херээженнер организациялары-даа улуг деткимчени манап турар. Килдистиң ажылының чоокку сорулгаларын чугаалап көрүнерем, Светлана Николаевна?

— Дээди Советке хүлээп алдынган херээженнер айтырыгларының талазы-биле доктаал күүселделерин хыналдага алыр бис. Ие-чашка, аныяктарга хамаарышкан бүгү-ле хөй талалыг, нарын айтырыгларны шиитпирлээринге дорт киржилгелиг болуп, салдар чедирер ужурлуг бис. Ажылдың мурнакчы дуржулгазын нептередип, бөлүк аайы-биле семинарларны эрттирерин планнап турар бис. Кол-ла чүве — херээженнерниң идепкейинге санал-оналдарынга даяныры. Иелер солунунга, ассоциацияларга дузалаары— мээн хүлээлгем.

Даштыкыда

ИСТЕЛГЕ УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

ДЕЛИ, (СЭТА). Индияның чазааның баштыңы чораан Раджив Гандиниң өлүрткенин илередип тывар талазы-биле истелге ажылы уламчылап турар. ПТИ агентилелдиң дамчытканындан алырга, элээн фактылар илереттинген. Гандини бомба-биле чазылдырып өлүрери баш бурунгаар планнаттынган турган. Ону өлүрген херээжен ол хүн Гандини өлүрер дээш ийи удаа шенелдени кылган. Баштай ол Гандирге чоокшулап шыдавайн барган, ооң соонда чечек тудускан кижи боогп мегелеттинип алгаш, ол бодунуң иштики курунга быжыглап алгаш чораан частыр бүдүмелин чазылдырган. Бир эвес ол удаада чедиишкин чок болур болза, Гандиниң дараазында баар хоорайларынга база-ла ындыг чепсектиг кижилерни белеткээп турган.

Гандини «Тамил иламны» хостаары дээш хөделип чоруп турар чажыт организацияның удуртукчулары үзүткаттырган деп бидинип турар. Ол дугайын Шри-Ланканың айыыл чок чорук чериниң харысалгалыг ажылдакчылары дыңнаткан. Индияның чазаанга удур туржуп, чуртту шажын-чүдүлге аайы-биле ийи аңгы аңгылаар дээн сорулгалыг ол организацияның чажыт бөлүктери өске-даа удурланыкчыларын ындыг янзылыг политиктиг аргадан чайладып турар.

Раджив Гандини өрттедип орукшуткан соонда ооң хүлүн урган ийи хааржакты чурттуң кол-кол хоорайларының чурттакчыларынга көргүзери-биле кажыдалдыг тускай дерээн поездизин чурттуң найысылалындан чороткан. Ол поезд улуг хоорайларга элээн доктаап чоруп турар. Индий чон ынак баштыңчызынга бердингенин илередип, урналарга чечектерни салып турар. Поездиниң барган черлеринге муң-муң кижилер «Раджив ам-даа дириг!», «Сээң алынны кажан-даа утпас бис!» дээн кыйгырыглар бижээн лозуңнарны тудуп алгаш кээп турар.

Поездиге Р. Гандиниң кадайы Соня Реджив, оглу Рахул, уруу Приянка болгаш Индияның национал конгрези (И) партияның удуртукчулары чоруп турар.

НАЙЫСЫЛАЛДА КИРИП КЕЛГЕН

НАЙРОБИ, (СЭТА). Эфиопияның улустуң революсчу демократтыг фронтузунуң отрядтары чурттуң найысылалы Аддис-Аббеба хоорайда май 28-тиң эртенинде кирип келгенин даштыкы парлалга дыңнаткан. Тура халыкчыларның кезектеринге болгаш танкыларынга удур улуг демисел болбаан. Ындыг болзажок, президент ордузунуң чанынга кээг тулчуушкуннар болган.

Аддис-Аббебадан кээп турар медээлерден алырга, тура халыкчыларның отрядтары үш шак хире болганда хоорайның кол-кол төп черлерин ээлеп апкан болгаш оларны долузу-биле контрольдап турар. Элээн хөй министерстволар, полиция эргелели, радиостанциялар болгаш аэропорт оларның контролюнда алдынган.

80 ИММИГРАНТ

ПАРИЖ, (СЭТА). Франс пресс агентилелдиң дыңнатканындан алырга, бо чылдың эгезинден бээр өске чурттардан 80 муң хире еврей чон доктаамал чурттаары-биле Израильде көжүп чеде берген. Оларның иштинде 64 муң кижи Совет Эвилелинден көшкен еврейлер болур.

Ук агентилел амгы үеде Израильдың чонунуң саны 5 млн. кижи чедип турар деп дыңнаткан. Оларның 4 миллиону еврейлер.

ДЕЛЕГЕЙ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

КИОТО. Чепсегленишкини дүжүрер болгаш боо-чепсекке контроль талазы-биле делегей конференциязы Киото хоорайга болуп эрткен. Шериг үлетпүрүн хамааты үлетпүр кылдыр шилчидерн бүгүдеге хамааржыр делегей ужур-дузалыг айтырыг болуп турар деп, РСФСР-ниң даштыкы херектер министри А. В. Козырев ол конференцияга медеглээн. Ынчангаш бо айтырыгны шиитпирлээр талазы-биле делегейниң калбак кады ажылдажылгазынче конференция киржикчилери күрүнелерниң төлээлекчилерин ол кыйгырган.

ИТАЛИЯДА ЧЕР ШИМЧЭЭШКИНИ

РИМ. Бо чылдың май 26-да Италияның мурнуу облазының төвү Базиликаның районунга чер шимчээшкини болганын моон мурнунда дыңнаткан турган. 25 секунда дургузунда үргүлчүлээн чер шимчээшкини 7 балл болган. Ооң түңнелинде өлүм-чидим болбааның информация агентилелдери дыңнаткан. Ынчалзажок элээн каш кижи балыглаган.

КАҢ ХООЛАЙЛАР

ТОКИО. Совет Эвилелинге садар каң хоолайларны катап бүдүрүп эгелээр дугайында Японияның каң бүдүрер кол үш компаниязы чарлаан. Тиг чок 150 муң тонна каң хоолайларны Совет Эвилелинче чорудуп бээри көрдүнген.

САЛЬВАДОРДА ХАМААТЫ ДАЙЫНЫ

ГАВАНА. Сальвадорнуң чепсектиг күштери Фарабундо Марти аттыг Национал хостаалга фронтузунуң партизаннарынга удур шавар халдааышкыннарны эгелээн. Элээн каш муң шериглер партизаннарга удур танкыларны, артиллерияны чурттуң сес департаментилеринде ажыглап турар.

ЮГОСЛАВИЯДА ДҮВҮРЭЭЗИН

БЕЛГРАД. Югославияның атомнуг «Кршко» электростанцияның девискээринге болгаш чоок-кавызынга айыыл чок чоруктуң онзагай хемчеглерин чарлаан. Станция девискээринге дүвүрээзинин чарлааны —чурттуң националдар аразында чөрүлдээлериниң уламна чидиглентенин херечилеп турар. Словенияның болгаш Хорватияның эрге-чагыргалары Югославияның федерациязын саңдарадырынче угланган хөделишкиннерин соксатпас болза, атомнуг электростанцияны үрегдээр дугайында кыжанылыышкыныг чагаалар алдынган сөөлүнде дүвүрээзинин чарлаан. Станцияны автоматтыг кижилер камгалап турар.

КАНАДАДА ХООЗУРААШКЫННАР

ОТТАВА. Бо чылдың чүгле апрельде безин чуртка 6 муң 600 ажыг бүдүрүлге хоозураан. Ооң иштинде Канаданың чазаа база хоозураашкынга таварышкан деп, либералдыг партияның удуртукчузу Жан Кретьен медеглээн.

ФРАНЦИЯДА БҮДҮРҮЛГЕ КУДУЛААШКЫНЫ

ПАРИЖ. Францияның иштики продукт бүдүрүлгези 1991 чылдың бирги кварталында эрткен чылдың дөрткү кварталы-биле деңнээрге 0,2 хуу кызырылган. Ол дугайын экономиктиг ажыл-чорудулганың түңнелдерин шинчилээр институттуң илеткелинде айыткан (СЭТА).

ДЫШТАНЫЛГАНЫҢ ӨРТЭЭ ЧЕЖЕЛ?

Школачы оолдар, уругларның үр манааны чайгы дыштанылга келген. Оларның бир барыксаар, дыштаныксаар чери пионер лагерьлери болгай. Дыка хөй уруглар пионер лагерьлеринге дыштанып, аңаа ойнап-хөглеп алыксап турары чугаажок.

Чайгы дыштанылга үезинде пионер лагерьлеринге дыштанырының путёвказының өртээ чежел? Бо айтырыгны бистиң корреспондентивис профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң социал камгалал килдизиниң эргелекчизи М. М. Монгушка салган.

— Пионер лагеринге дыштанырының путёвка өртээ бистиң республикада ортумаа-биле 240 рубль болган. Чижек санаашкыннар ёзугаар алырга ындыг. 240 рубль дээрге 21 хонук дыштанырының путёвка өртээ-дир. Бистиң чуртувуска бо чылын өртектерниң өскени уругларның дыштанылгазынга дорт салдарлыг болган. Аъш-чем дээш өске-даа чүүлдерниң өртээ улгатканда, уругларның дыштанылгазын организастаарының чарыгдалдары база өзүп турары чугаажок. Чижээлээрге, пионер лагерьлеринге чаңгыс уругнуң бир хүнде чеминиң өртээ 7 рубль хире. Моон безин алгаш көөрге, уругларның дыштанылгазын организастаарынга чарыгдалдар хөй боор-дур. Аъш-чемден аңгыда, оруп-дөжек, лагерьлерге ажылдаар кижилерниң шалыны, транспорт хөлезинин дээш, чарыгдалдар бар болгай...

— Чаңгыс путёвканың өртээ 240 рубль дээрге хөлүн эртир хөй, ада-иелерде ол хире акша төгериг бар деп бе...

— Ол дээрге путёвканың кезии өртээ-дир. Ооң чүгле 20 хуузун ада-ие төлээр. Акшаже шилчидер болза, 48 рубль-дир. 21 хонук иштинде уруг-дарыы пионер лагеринге дыштанып алзын дээш чүге төлеп болбас деп...

— Өскүс уруглар, хөй уруглуг өг-бүлелер база бар болгай..

— Пионер лагерьлеринге уругларның дыштанылгазын организастаарынга ам-даа 1 миллион 261 муң рубль четпес. Ол акша-биле дузалаар дугайында дилегни РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге киирген бис. Дузалаар боор аазаан. Курлазырдан бээр дээн. Бир эвес ол акшаны аптар болзувусса, оону чүгле өскүс уругларны, хөй уруглуг өг-бүлелерниң уругларын пионер лагерьлеринге дыштандырарынче угландырар апаар бис. Пионер лагерьлери аңгы-аңгы хевирлерлиг болгай. Стационар лагерьлер, күш-ажыл лагерьлери, школа чанында лагерьлер, чүгле хүндүс кээп дыштанып лагерьлер дээш, оон-даа ыңай. Оларның бүгү хевирлерин организастаарының аргаларын ажыглаар ужурлуг бис. Уругларның дыштанылгазын организастаарынга чер-черлерде бүдүрүлгелер дээш өске-даа организациялар киржип, боттарының акша-хөреңгизин киирер ужурлуг. Ынчалза-даа карылгалыг, акша-хөреңги чок бис дээш совхозтар, бүдүрүлге черлери ындыг-ла улуг деткимче бербейн турар. Бистиң уругларывыс дээрге-ле бистиң келир үевис, бисти солуур өзүп орар салгалывыс-тыр. Оларның кижизидилгезинге, өөредилгезинге херек акша-хөреңгиин харамнанмас, дузалаптар арга бар болза, дузалаар херек.

ТЫПСЫР БОЛЗА...

Тывага спортту хөгжүдеринге боттарының үлүүн киирген спортчуларга, тренерлерге хүндүлүг аттарны тывсып турар апарганы өөрүнчүг-дүр. Аныяк өскенниң үлегер ап, оларга дөмей болуксаары хоочун спортчулар хөй болгай. Ындыгларга тыва спорттуң хоочуну Николай Баазанович Кувээзин, Суур-оол Хүргүлекович Ондар, Херел-оол Дажы-Намчалович Ооржак дээш өскелер-даа хамааржыр. Хүндүлүг аттты тывсыры дээрге-ле спортчунуң, тренерниң хей-аъдын чон аразынга көдүргени ол-дур. Ол аттарны тывсырда назы-хары улгадып, юбилейн чедип кээрин манап турбайн, аныяк-даа кижилерге тывсып болза, олар ажыл-ижинге дыка тура-соруктуг болур ийик.

Спортту пропагандалап турар иелкейлиг журналистерниң, радио, телевидениениң ажылдакчыларын база утпас болза эки.

Лада МОНГУЛ-ООЛ,
Студент.

Кадр айтырыы, оларның белеткели

ХАРЫЛЗАЖЫЛГА ЧЕРЛЕ ХЕРЕК

Удуртукчулар болгаш студентилер сургуулдар. Баштайгылары — партияның Чөөн-Хемчик райкомунуң, райкүүскомунуң база республиканың чамдык министерстволарының, ведомстволарының төлээлекчилери, а ийигилери — Кызылдың аңгы-аңгы дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринден келгилээн аныяктар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ынчан партия рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга Чөөн-Хемчик чурттуг кижилер чыглып келген. Аңаа совхозтар удуртукчулары, колхоз даргазы болгаш школа директорлары база кирипкен. Үк ужуражылганың кол сорулгазы чаңгыс: ажыт-чажыт чок, ажык чугаа кылыры. Кол утказы — кадрлар айтырыы, оларның белеткели.

Бо ужуражылга үезинде эрги схема база ажыглаттынган. Ажык чугаа доораан эгелевээн. Ону эрттирериниң база санал-онал солчулгазының шагын кызыгаарлап каапкан. Эрги-ле өөренип калганывыс чаңчыл ёзугаар чыылганнар баштай райкүүском даргазы Макар Доңгактың районнуң социал-экономиктиг байдалынга хамааржыпкан илеткелчи дыңнаан. Ол эки-тир, аныяк кижилер сонуургаан-даа чадавас. Ынчалза-даа ужуражылганы айтырыг-харыы хевирлиг кылдыр эрттиргеш, ол аразында ону чугаалап, тайылбырлаптар арга турган. Оон калында Кызылда өөредилге черлериниң амгы байдалын, ында корум-чурумнуң кандызын. Чөөн-Хемчик чурттуг аныяктарның амгы үеде канчаар өөренип турарын, эртем бүрүзүн оларның канчаар шиңгээдип ап келгениниң дугайында ханы апаалыг, оода чадаарга, кыска тыңнадыг илеткелге шуут болбаан. А чүгле кайы өөредилге черинде каш кижи өөренип турарының дугайында чугаагайлап алган. Бир-тээ, аныяк кижилер-биле чугаа кылып дээн болганда, удуртукчулар ону оон эртпээн болза эки турган-дыр.

Бо ужуражылганың бир кол айтырыы — кадрлар дугайы, техниктиг билиглиг тыва кадрларны белеткээри. Мону моон мурнунда чылдарда шиитпирлеп, чугаалашпайн келген чүве бе? Чок, ындыг эвес. Бо айтырыг амыдыралдан чыдып катбаан турган, ынчалза-даа чүгле чаңгыс талалай берген. Техниктиг билиглер-биле аныяк кижилерни чепсеглээриниң, бүдүрүлге черлерин ындыг кадрлар-биле четчелээриниң айтырыы уттундуруп калган. Чүге ынчап барганыл? А ону чүге бөгүн сактып келген бис? Үе бергеде келгенде-ле хөделип, дүвүреп эгелээр багай чаңчылывыстан кажан уштунар бис? Бо айтырыгларны таптаашкын чылдарындан эгелээш, амга чедир дүжүлгезинден дүшпээн (мыя бо чижек удуртукчу кадрларның база херегин бадыткап тур) хүндүлүг удуртукчуларывыска хамааржыптыр бөгүн салыр апаар бис. Чүге дээрге чүгле ол ужуражылга үезинде безин залга-даа, президиумга-даа Чөөн-Хемчик районда депшээш, найысылалга ажылдаа-ла база үр апарган министерстволар, ведомстволар төлээлекчилери, совхозтар удуртукчулары ордулар ийин. Техниктиг билиглиг кадрлар белеткелин чогум-на олар холга алыр, олар эгелээр турган. Ам канчаар, эрткен үени эгидип алыр эвес, чаа удуртукчулар, чаа аныяктар чаазы-биле чурттаар, ажылдаар, өөренир апаар. Өскээр чугаалаарга, рынок экономиказынче шилчилгениң берге үезинде ажылдап база садыг-саарылга кылып өөренири, чаңчыгары ышкажыл.

Ужуражылгага санал-онал солушкан улуг-даа, аныяк-даа кижилер өөредилгезин ара кааптар эш-өөрүн, корум-чурум үрээр, арагалаар чоруктарны, студент болгаш сургуул аныяктарның ам-даа социал камгалал чогун база өске-даа амыдыралчы айтырыгларны көдүрүп, ону шиитпирлээриниң оруктарын чугаалап, боттарының дүвүрел, сагыш-сыралын чугаалап турган. Ылаңгыя республиканың башкылар билиин бедидер институдунуң директору М. В. Борбай-оол, кадык камгалал министриниң оралакчызы О. Х. Ондар, респотребсоюзтуң даргазы Х. Д. Моңгуш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи Ш. Д. Куулар, автоорук техникумунуң сургуулу Азияна Ооржак, эмчи училищезиниң сургуулу Оксана Ондар болгаш өскелерниң-даа бодалдарынга чыылганнар бүрүн каттышкан.

Ийи тала чамдык айтырыгларны чугаалажып, дугуржуп алган. Студентилерниң 15 кижи составтыг чөвүлелин тургускан. Бо чылын техниктиг өөредилге черлеринче райондан 10 кижини аъткарар. Сессиялар дооступ турар үеде аныяктарны тускай автобус-биле Чадаанага чедирип турар сорулга-биле район АТБ-зы Кызылдан бир автобусту 72 муң рубль-биле садып алган. Чадаана хоорайның банкызында агар саны ажыткан. Оңче акша-төгеригни ада-иелер, албан черлери, организациялар болгаш бүдүрүлге коллективтери киирер. Аңаа чыгдынган акша-биле өскүс болгаш өг-бүлелиг студентилерге, сургуулдарга дуза көргүзер. А аныяктар чайгы үеде төрээн суурларынга чеде бергеш, кандыг-бир ажылга, ылаңгыя мал чеминиң белеткелинге киришкей турарын удуртукчулар негээн. Рынок экономиказының үезинде акшаны боттары ажылдап алыр апаарын аныяктарга олар угааткан.

Амгы үениң, амгы амыдыралдың негей бергени чугаа ынчаар доозулган. Олар ону моон соңгаар-даа уламчылаар боор дугуржушкан. Удур-дедир харылзажылга черле херегин ол ужуражылга көргүскен.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ЧУРУКТА: ужуражылга үезинде.

Ондар **ОХЕМЧИКТИН** фотозу.

ЧАГЫГ СӨЗҮН БЕРБИШААН

Сөөлгү үеде республиканың чамдык районнарының удуртукчулары, ажыл-агыйларның төлээлери Кызылда өөренип турар дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң студентилери болгаш сургуулдары-биле ужуражылганы кылып турар апарган. Бир талазында, студентилерге болгаш сургуулдарга бо ужуражылгалар өөрүнчүг-даа, оларның моон ыңайгы өөредилгезинге болгаш амыдыралынга моральдыг идигни болгаш практиктиг дузаны чедирип турар.

Бо амыдыралчы эки эгелээшкинни Сүт-Хөл районнуң ажылчы чону, күш-ажылчы коллективтер болгаш партия райкому база райкүүском үезиниң чегелдезинге дүүштүр идип үндүрген. Удаваанда олла районнуң чижээн боттарынга херек кырында шиңгээдип, Чөөн-Хемчик районнуң төлээлери Кызылда өөренип турар ажы-төлүнге, чаңгыс чер-чурттуглары-биле ужуражып, дузаламчызын көргүскен-нер.

Эрткен неделяда РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга Өвүр районнуң удуртукчулары, ажыл-агыйларның директорлары болгаш оон-даа өске харысалгалыг эштер Кызылда өөренип турар студентилер болгаш сургуулдар-биле ужуражылганы эрттирген.

Баштайгы хүнде районнуң совхозтарының чорутканы эътти, аъш-чемниң өске-даа хевирлерин студентилерге болгаш сургуулдарга, оларның аразында чаа өг-бүле тудкан аныяктарга хөйү-биле саткан. Садыглажылга мурнунда студентилерге болгаш сургуулдарга акшаны үлээн. Бүдүн болгаш чартык өскүс кижилерге, өг-бүлелиг улуска бедидир көрдүнген акша дузаламчызын берген.

Студентилерге болгаш сургуулдарга аалдаашкынының ийиги хүнүнде ужуражыышкынны РСФСР-ниң Компартиязының Өвүр райкомунуң бирги секретары А. С. Дембирел ажыткан. Чурт бүрүнү-биле рынок харылзааларынче шилчип турар бо үеде социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээри берге. Ынчангаш районнуң девискээринде турар чурттакчылардан аңгыда, Кызылда болгаш өске-даа хоорайларда өөренип турар студентилерже болгаш сургуулдарже улуг кичээнгейни угландырбас болза, аныяк өскенин өөредип-кижизидери болгаш районга кадр айтырыын шиитпирлээри нарын байдалда турар дээрзин ол айыткан. Мындыг ужуражылгалар студентилерниң болгаш сургуулдарның өөредилгезин быжыглаарынга, корум-чурумну экижидеринге, сөөлүнде барып ажыл-агыйларны тускай эртемниглер-биле четчелээринге улуг идиглиг болур деп чугаазынга илергейлээн болгаш аныяктарга бедик сагыл-чурумнуг, эки өөредилгелиг болурун чагаан.

Ужуражылгакынга Өвүр райкүүскомунуң даргазы А. С. Куулар, ажыл-агыйларның директорлары, бүдүрүлгелер удуртукчулары болгаш өске-даа төлээлер, башкылар, хоочуннар сөс алгаш, эки өөренип алгаш, чер-чуртунга келгеш, төлептиг ажылдаарын студентилерге, сургуулдарга кыйгырган.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунам өөрүжүлерин ужуражылгазынга кирипкеш, сөс ап, чүве чугаалааш, айтырыгларга тодаргай харыыларны берген.

Түңнелинде Өвүрнүң боттывыңгыр артистерниң тургусканы каттышкан концертин чыылганнар улуг сонуургал-биле көрген.

Бо үстүнде айыттынган үш районнуң төлээлериниң боттарының Кызылда өөренип турар студентилери болгаш сургуулдары-биле эрттирген ужуражылгалары дыка ажыктыг болган дээрзи билдингир. Мындыг ужуражылгалар моон соңгаар чаңчылчыр апаар.

Виктор КАРА-САЛ.

Кижи бүрүзү билип алзын

ТӨТЧЕГЛЭЭРИН БОЛДУРБАС

Тываның экономиктиг хөгжүлдезинге арга-арыг көскү черни ээлеп турар. Арга тудуг материалдарын берип турарындан аңгыда, ол эм үнүштерин болгаш чем продуктуларын база элбээ-биле берип турар. Кижилер ону шаг-шаадан бээр боттарының херегленинге ажыглап келген. Ынчалза-даа сөөлгү үеде аргадан эм үнүштер чыыр, ында үнүп турар чер-лик чем продуктуларын чыыр кооперативтер болгаш хуу кижилер көвүдээн. Оон-биле холбаштыр ыяш ажыл-агый органнары бойдус курлавырларының ажыглалын өйлеп, башкарар аргазы чок апарган.

Арга девискээри болгаш оон байлаа чежемейниң-даа элбек ышкаш сагындырза, олар кызыг-кызыгаар болгаш төнчү чок эвес болгай. Арга девискээринге ажыл-агыйны угааң сарынныг чорудары негеттинип келген. Ынчангаш чүгле тудуг материалдарын эвес, а аргада бар бүгү байлакты боламчалыг ажыглаар херек.

Бар курлавырларны камгалап-кадагалаар болгаш элбекшидер, арганың эм үнүштериниң, чем продуктуларының белеткелиниң хемчээлин өйлеп, чурумчудар база оларның ажыглаарының контролюн күштелдирер сорулга-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели 1991 чылдың апрель 12-де «Тыва АССР-ниң девискээринге эм үнүштер, кат-мөөгү, тоорук белеткээрин чурумчудар дугайында» дугаары 120 доктаалды хүлээп алган. Ол ёзугаар РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң Кызыл дептеринче киир бижиттинген а ол ышкаш «Тыва АССР-ниң ховар болгаш чидип бар чоруур үнүштери» деп номда кирген үнүштерден эм белеткээри хоруглуг.

Бо ажылды чорудар ужурлуг организацияларның санында «Фармация», арга-ыяш, аңныыр ажыл-агый каттыжыышкынын, республиканың херглекчилер ниитилелиниң бүдүрүлгелери кирип турар. Аргадан эм үнүп, чем продуктулары белеткээр күзелдиг кижилер ол бүдүрүлгелер-биле керээ чаргааш продукцияны оларга дугуржулга өртээ-биле хүлээдир. Арга киирерде тускай билеттиг болуру албан. Үстүнде адаттынган организацияларның бүдүрүлгелериндан дашкаар кооперативтерниң-даа, хуу кижилерниң-даа эм үнүштер, чем продуктуларын белеткээрин хоруур.

1988 чылдың август 24-те Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели дугаары 130 доктаалы-биле хамаатыларның хууда күш-ажыл чорудулгазынга эм үнүштер чыырын болгаш оларны сайгарарын киириштирип турган болза, ам ону күш чок болдурган. Кооперативтерге болгаш хамаатыларга арга-арыгдан эм үнүштер болгаш чем продуктуларын белеткээр патентилерни райкүүскомнар бербес, мурнунда берип каан турган патентилерни күш чок болдурар.

Улус депутаттарының район Советтериниң күүскомнары белеткелин бүдүрүлгелери-биле кады арганың чем продуктуларын болгаш эм чиг эдин садар магазиннерни ажыдар.

Эм үнүштер болгаш арганың чем продуктулары белеткээриниң контролюн күштелдирерин райкүүскомнарга, Тываның арганың девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынынга, Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунга даалкан.

Альберт БАРААН

Тываның арга-арыг ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының арганың күрүне контролюнуң болгаш камгалалының килдис начальниги.

Төлевилелди чугаалажып тур бис

АЖЫЛГА ӨӨРЕДИР ДЭЭШ

Тыва АССР-ниң улус өөредилгезиниң 1991-2005 чылдарда кол угланыышкыннарынга хамааржыштыр Тываның хоочун башкылары В. Кызыл-оолдуң, А. Даржааның чүүлдерин улуг сонуургал-биле номчуп таныжып, оларның саналдарын деткип, бодумнуң бодалдарымны илередир деп шиитпирледим.

Бөгүн болза XXI чүс чылдың ажылчын кадрларын белеткеп турар бис деп чугаалап болур. Школада өөренип турар оолдар, уруглар ол үеде чурттаар, ажылдаар болгай. Келир үениң бедик мергежилдиг ажылчын кадрларын белеткээри бо хүннерден эгелээр. Ооң үндезинин ам салыр болза эки. Бүдүрүлгениң чаа харылзааларынче шилчип, эрат болгаш таразчы ажыл-агый база коллективтиг ажыл-агыйларны тургузуп, турарывыс кадрлар белеткелинче бир янзы хоорун бисти албадай бээр. Ынчангаш школаларга күш-ажылга болгаш ажылчын мергежилдерге өөреникчилерни өөредириниң шактарын көвүдедир үе келген. Ажылчын мергежилдерге уруглар, оолдарны өөредиринге, совхозтарның, колхозтарның тускай эртемниглерин, бедик мергежилдиг ажылчын кадрларны хаара тудуп болур. Оон-биле чергелештир школаларга дузалал ажыл-агыйларын, бүдүрүлге мастерскаяларын, ажылдар херек. Ол ажыл-агыйлар улуг эвес, өөреникчилер аңаа ажылдап турганы, ажылчын мергежилдерни шиңгээдип алырынга херек дериг-херекселдер, техника эймаа-биле дериттинген турар ужурлуг.

Амгы үеде өөреникчи оолдар, уруглар амыдыралче мергежил чок үнүп, школа соонда, бир эвес кандыг-бир өөредилге черинче кирип шыдавас болза, ажылдаарынга, амыдыраарынга бергеледжип турарлар. Бир эвес школага оларны ажылчын мергежилге өөредип каар болза, оларга чиик болур ийик.

Школаларга өөредилге программазынга күш-ажылчы профессионал белеткелче шиңгиы сагыш салыр үе келген. Ынчангаш бо айтырыгны чоокку үеде өөренип көөрү чугула деп бодалдыг мен.

Алексей БӨЛГҮМ ООЛ.
Каа-Хем район.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «Эртен». 9.00 — ИХМ-ниң медээлери. 9.20 Футбол. Европа чемпионады. ССРЭ-ниң болгаш Кипрниң шилиндек командалары. 2-ги оюн. 10.10 «Чемпионнар-биле кады». 10.25 «Салгынчыгаш». Мультфильм. 10.35 «Гайдарның партизан кокпазы-биле». Телефильм. 11.00 Уруглар шагы (англи дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15—13.55 Футбол. Европа чемпионнарының кубогу. Франция — Югославия. 15.15 «Иван». Урак-чечен телефильм. 16.25— «Сонуургактар оралы». «Бистиң өңнүктеривис дииистер». 16.40 «Авам, ачам болгаш мен». 17.10 «Рококо». 17.30 «...16 хардан өру». 18.15 Бүгү-российаның «Российаның уиңери» телеконкурстуң лауреаты «Релит» трионуң күүселдези. 18.30 ТМА. 18.45 «Фантазия». Телефильм. 19.05 Мультфильм. 19.30. Концерт. 20.00 «Кым кымыл». РСФСР-ниң Президентизинге кандидаттарны таныштырып тур бис. 21.00 «Үе». 21.45 ИХМ-ниң медээлери. 22.00 «Эфирде хогжум». 00.00—01.50 «Пи». темдектиң адаа-биле». Чапсарда (00.45) — «Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги сула шимчээшкин. 8.15 «Практикадан тавалыгга» деп документалдыг фильмниң баштайгы үндүрүлгези. 8.00 Н. Чепрага ырлаар. 9.05 Уругларга фильм. «Кырган мастерниң чагыы». 3-кү сериязы. 10.10 Б. Туманянның киржилгези-биле концерт. 10.50 «Айның артыы талазы». Мультфильм. 11.00 «Отрадада хураэ». 11.30—13.30 — Российаның ТВ программазы.

• • •

11.30 «Совершенно секретно» солунуң ажылдыышкыны. 13.00 Александр Солженицынга сөс. 13.30—14.05 «Лонге Май ур-ле чуртта». Бирги дамчыдылга.

• • •

16.30 Теннис. Франциянын ажык чемпионады. 17.00 — 19.00 Российаның ТВ программазы. 17.00 Урак-чечен публицистиг программа.

КЫЗЫЛДАН

18.05 Уругларга фильм. 18.15 Тураның № 1 школазының өөреникчилери-биле ужуражыышкын. 18.45 «Далай деңнелинден 1600 метр бедикте». Кино-чурумал. 19.00 «Экии!». 19.45 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 Дыңнадыглар. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.30 Телефильм. «Хайгыылчының блокнозу». 21.00 «Үе». 21.45 — 23.45— Российаның ТВ программазы. 21.45 «Кандыг чурттап чор сен, Россия?» Документалдыг фильм. 23.00 «Дыңнадыглар». 23.15 Швед музыка. 23.45—00.50 — ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 Айтырыг демдээ. В. Познер. «Чугаа». 18.45 «Республика» чогаалдыкчы каттыжыышкынының күүселдези. 19.00 — 20.00 Музыкалыг телеабонемент.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге курсантыларны хүлээп алыр чыылдаңы Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозу чарлап турар. Дээди школаларга өөрениринин хуусаазы 5 чыл, ортумак школаларга — 2 чыл. Тыва АССР-ниң иштики херектер органнарынга ажылдаар дээди болгаш ортумак эртемниг специалистерни ол школалар белеткээр. Совет Армияга херек кырында шериг албаныи эрттирген болгаш кадыкшылы шериг албанынга тааржыр эр хамаатыларны школаларга хүлээп алыр.

Школаларга кирерин күзээннер орус дылга, литератураga (сочинение), ССРЭ төөгүзүнге аас-биле кирериниң шылгалдаларын, а дээди школаларга кирерин күзээннер — Совет күрүне болгаш хоойлу үндезиннериниң талазы-биле үшкү шылгалданы дужаар.

Школаларга өөренирин күзээннер бо чылдың июнь 15-ке чедир ИХМ-ниң кадрлар килдизинге азы милицияның район килдистеринге келир. Эккээр документилери: кадыкшылының дугайында эмчи шынзылгазы, аттестат азы диплом, шериг биледи, сөөлгү ажылдап азы өөренип турар черинден характеристика, албан эрттирип турган шериг кезээнден характеристиканы-даа эккеп болур. 3×4 хемчээлдиг 4 фото-чуруктар болгаш 9×12 хемчээлдиг бир фото-чурук, күш-ажыл дептериниң хоолгазы.

Кирериниң шылгалдаларын дужаар кылдыр хүлээп алганнар өөредилге черлеринге чедир оруук шүүделин алыр. Конкурсту эрткен кандидаттарны өөренир кылдыр хүлээп алыр, халас чемненилге, хеп болгаш ниити чурттаар чер-биле хандырар. Айда 80 рубль хемчээлдиг стипендияны бээр.

Омскиде дээди школага болгаш Иркутсктиң ортумак техниктиг училищеге хүлээп алыышкын доозулган.

Тайылбырны Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң кадрлар килдизиниң 2-16-35 телефонун дамчыштыр азы Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, № 18 бажыңның 107 кабинединге келгеш, ап болур.

Тываның кооператив-садыг училищези 1991-92 өөредилге чылында дараазында профессиялар аайы-биле сургуулдарны чыырын чарлап турар: үлетпүр болгаш аъш-чем барааннарының магазин садыгжызы повар, хлеб-кондитер кылыгларының бүдүрүкчүзү. Өөренир хуусаалары — поварның 1 чыл 8 ай чартык, хлеб-кондитер кылыкчыларының —1 чыл 5 ай, садыгжының —1 чыл.

Училищеге өөренип кирер дугайында билдириишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак билиг дугайында аттестат, паспорт, райпо, сельпо, рабкооп черлериниң чорутткан бижии, 3×4 хемчээлдиг 5 фото-чуруктары, № 086 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы.

Хүлээп алыышкын комиссиязы 1991 чылдың июль 1-ден август 15-ке чедир ажылдаар. Кирерин күзээн кижи бүрүзү-биле беседа кылыр. Хүлээп алган дугайында дыңнадыгны адрезин ёзугаар комиссия чорудар.

Айда 80 рубль стипендияны бээр. Ниити чурттаглга төлүү-биле хандырар. Училищеге өөренип турган үезин күш-ажылдың ниити стажынга киирер. Училищениң доозукчулары 2 чыл дургузунда херглел кооперацияның шугумунга ажылдаар хүлээлгелиг.

Училищениң адрези: **Кызыл хоорай, Щетиникин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 41, телефоннары: 2-55-07, 2-36-54.**

СҮМЕЛЕП ТУР

Дараазында чүүлдерни садып алыр, садар азы орнаар талазы-биле ңлигип бээрин «Соббо» фирмазы болгаш «Содействие» («Детиимче») деп юридиктиг Тыва республика төвүнүң садыг-саарылга төвү хамаатыларга сүмелеп турар:

— чарыглаар материалдары-биле кады хоолгалаар, көвүдедир техника;
— телевидеотехника;
— амыдыралга ажыглаар электрн техниказы.

Садыг-сайгарылга фирмазының телефоннары: 2-14-32 3-03-26. Тайылбыр алыры-биле эртенгиниң 10-дан 12 шакка, хүндүскүнүң 14-тен 16 шакка чедир кээп болур. Чарлал-информация агентилелиниң адрези: Кызыл хоорай, Наймрал кудумчузу, бажың № 228. «Содействие» юридиктиг Тыва республика төвүнүң адрези: Кызыл хоорай, Лопсанчап кудумчузу, бажың № 4, а ол ышкаш чагаа бижиирде: 667010, Кызыл хоорай-10, а/я № 83 деп адрести ажыглаар.

КИНО

МАЙ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Короткий фильм об убийстве» (2 сериялыг) 10.10, 12.10. «Унесенные ветром» (3 сериялыг) 14.10, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Юность Бемби» 9.00, 12.10. «Короткие рукава» 10.30, 13.40. «Смерть Пеликана» (ГДР) 15.20, 17.20, 19.20 (улаткал) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Захочу — полюблю» 13.50, 15.40, 17.30, 19.20 (улаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Разящие богомолы» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (улаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Сон девственницы» 17.30, 19.20 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34; ● оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-26; ● харысалгалыг секретарь — 3-34-92 ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партийжи-органзастыг болгаш идеология — 3-36-82 3-36-25 ● советтер ажылының — 3-34-98, 3-11-23 ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● колхоз ажыл-агый — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39 ● чагаа килдизи — 3-39-03; ● очулга — 3-34-93; ● корректорлар—3-34-19; ● үндүрүкчүлер— 2-27-41; ● солун келбейн баргаанда — 2-32-75. ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тираж 27815 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетиникин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 94.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл май 31 пятница

№ 96 (14596)

(Чагылар өртээ 6 кеп.), Садар өртээ 10 кеп.

Хойжуларның хуралындан

ХОРАМЧА ХӨЙ. КАНЧААРЫЛ?

РСФСР-ниң КП-зының Чөөн-Хемчик райкомунуң хуралдаар залынга районнуң бүгү ажыл-агыйларының тускай эртемниглериниң, совхозтар директорларының, бригадирлерниң, хойжуларның каттышкан хуралы болуп эрткен. Хуралга «Хой ажылын сайзырадыры» деп чаңгыс чүүл айтырыгны чугаалашкан. Баштайгы илеткелди АҮК даргазы Буга Монгуш кылган. Илеткелчи эрткен чылдың май 1-ге чедир 2480 хураган өлүп хораан болза, бо чылдың ол-ла үезинде 4553 хураган чидиригиг болганын дыңнаткан. Ооң кандыг уржуктардан болганын илеткелчи кысказы-биле тайылбырлаза-даа, кол чылдагааннары чүдел дээрзин тодазы-биле чугаалавайн барганы «дузу чок хымыраан» биле дөмей болган.

Районда ниитизи-биле бо хүннерде дуюг базар шээр мал 65685. Ооң иштинде төрүүр 48 муң. Эрткен, 1990 чылда хойнуң ниити бажы 70859 турган, азы оон 4174 башка кызырылган. Бир эвес мону эътче, дүкче шилчидер болзувусса, районнуң шээр малдан кайы хире карылгалыг боор турары көстү бээр. Мооң-биле чергелештир төрүүр 100 хойга онааштыр 40-ден 50 чедир чаш төл ап турар малчыннар ажыл-агыйларының адыр бүрүзүнде бар.

Хуралга санал берген чамдык малчыннарның дорчу чугааларын кирерээлиңер.

Райком кежигүнү, «Искра» совхозтуң хойжузу Александра Монгуш.

— Он сес чыл дургузунда малчыннап келдим. Баштайгы чылдарда төрүүр 100 баш хойга онааштыр 70-80 хураганны ап турдум. Сөөлгү үш чылда хоюмну орай төрүдүп, ооң дуржулгазы чоруттум. Түңнели эки боор чорду. 1989 чылда 100 башка онааштыр 98-ти, дараазында чылын 100-тү алдым, бо чылын 102-ни алырын планнадым. Кажыы хураганнар доругуп, өзүп келгенде, оларны иелериңден аңгы кадарып, оларның чиир чемнинге ол заржыны (кургаткан-даа болза) холуп берип келдим. Кежээки одар үезинде хураганнарны иелери-биле кадарары ажыктыг. Хойну, хураганнарны эртен кадаргап черинге дүъште-даа, кежээ-даа кадарбас болза эки. Чүм оъттуг черже кадарза дээре. Чайгы үеде одар солуп каш-даа көжер-дир бис. Кол-ла чүве—хойну эки семиртип алырында болур чүве. Арган хойнуң төлү арган, семис хойнуң төлү семис төрүттүнер деп чүвени билзе чогуур. Ол ышкаш малга чиртир сиген-шырбыылды четчири-биле белеткеп алыры, кодан девискээриниң чоогунга 10-15 гектар шөлге сула биле чочак-тарааны холуй тарып алыры ажыктыг...

«Чыргакы» кооперативте хоочун малчын Сагды Ооржак:

— Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Чола Допуроолович Монгуш-биле Улуг-Ховуга хой кадарып тургаш, төрүүр 100 хойга онааштыр 130 чедир хураганны ап турдувус. Хураган, хойларны баштайгы чылдарда сүт-биле суггарбайн турдувус. Олар хар чылгап, оъттап чоруур чүве. Ол үеде хойнуң уксаазы эки турганы база магат. Ам дээрге чыл келген тудумна дөвүнчүктеп бар чор бис. Хоювустуң баш саны кызырылып ор. Чүү болду бо? Хойну эрте төрүдерге эки деп санаар мен. Чүге дизе эрте төрүттүнген хураганнар күскээр эвээш-биче-даа бол дүгүн, немелде дешзизин бере бээр чүве. Кол-ла чүве малчынның бодундан хамааржыр...

Бо ийи малчыннардан аңгыда, Хөндергейден аныяк малчын Роза Сарыглар, «Большевиктен» Байыр-оол Монгуш, «Тыва» совхозтан Очур Монгуш болгаш өскелер-даа социал байдалды өөрениир көөрүн, кадарган малга төлеп берип турар өртектерниң чавызын, малдың уксаазының баксыраанын, кыштагларны оорлап, үптеп турарын, далганны, чигирни, идик-хепти эвээштии эккеп турарынга хомудалын илереткеннер.

Малчыннарның салган айтырыгларынга, хомудалдарынга тодаргай харыыны АҮК-түң тускай эртемниглери: кол зоотехник Радион Сат, бухгалтер Чечек Сарыглар, уксаажыдылга бүдүрүлге чериниң даргазы Олег Монгуш олар бергеннер.

Хуралга чалаттырып келгеннерден Күрагроүлетпүрнүң Чадаанада төлээзи Калбак-оол Ооржак (күртеххыналданың инспектору) кыштагларга серилер кылырын сүмелээн. Ол ышкаш аъш-чем, автосадыгларга хамаарышкан айтырыгларга Херектекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы Петр Монгуш долу харыыны берип, 1 чигир талонунга 1 кг хоюг чигир, 1 кг конфета аймаан бээрин дыңнаткан.

Хуралдың түңнел кезээниң мурнунда партия Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары Дамдын Кара-Сал мынча дээн: «Бүгү-ле организациялар, бүдүрүлгелер рынок экономиказынче кирип турар чүве болганда, хой ажылын сайзырадырының талазы-биле айтырыгны көдүрүп турда, силер дээрге дөө ээр, чүген, аъш-чем чедишпес-тир деп хомудал кирип, азырадыкчы хоонден уштунмайн тураарыңар илдең-дир. Оон орнунга чогаадыкчы, тывынгыр ёзу-биле ажылдап, бот-боттарынга дузалажып ажылдаарының негеттинип келгенин ол айыткан.

Малчыннар хуралынга хой ажылының улам ындай сайзырадырының талазы-биле тускай шиитпирни хүлээп алган. База ол ышкаш өске-даа санал берген эштер коданнарда бар чунар-бажыңнарны кышкы үелерде чедир ажыглавайн турарын айыткаңнар. Малдың чаш төлүнүң өлүп хорааары чылдан чылче өзүп, ковүдеп орар-дыр, ынчангаш моон чогуур түңнелди хойжулар, тускай эртемниглер үндүрер ужурлуг.

Виктор ХОВАЛЫГ.
Чөөн-Хемчик район.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ УЖУРАЖЫЫШКЫННАРЫ

ЧИМКЕНТ, май 29. (СЭТА). ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев Казахстанның кодээ ажыл-агыйының ажылчылери-биле ужуражыышкыннарын уламчылаан. Ол бөгүн Кокчетавтан Чимкентиде чеде берген.

Президент аграр секторда байдалды эки билип алыр дээш кодээниң ажыл-ишчилери-биле ужуражыышкыннарын уламчылап турар. Чимкент—ёзулуг-ла кодээ ажыл-агыйлыг область. Аграр секторнуң бүгү адырлары мында эки хөгжүлдени алган. Мал, чер ажылы болгаш ногаа база кат-чимис өстүрери бо девискээрниң хөгжүлдезиниң кол утланыышкыны болган. Оон аңгыда Чимкентиниң кодээ чону ажыл-агыйны чорударының чаа хевирлерин калбаа-биле ажыглай берген. Күрүне-кооператив, бүдүрүлге-аренда каттыжыышкыннары, тараачын ажыл-агыйларының ассоцияциялары болгаш эвилелдери, аренда дээш ажыл-агыйның оон-даа өске иштики хандылзааларынче колхозтар болгаш совхозтар бүрүнү-биле шилчээн. Эът, ногаа, хөвөн, кукуруза дээш, оон-даа өске продукцияларны бүдүрүп турар 250 бот-тускайлан тараачын ажыл-агыйлар чүгле бут кырында туруп келген эвес, а областа орулгалыг ажыл-агыйларга саназы берген. Фермерлерниң хөй кезии күрүнеден алган чээлилерин төлеп бериокен болгаш ажыл-агыйын улам сайзырадып, машина-техниканы боттары садып ап эгелээн.

Михаил Сергеевич бо бүгү чүүлдерни ындыг фермер ажыл-агыйларның ээлериниң ажылдап, чурттап турар черлеринге чоруп тургаш, сайгарып чугаалажып турар. Ол С. М. Киров аттыг күрүне-кооператив каттыжыышкынының арендаторларынга, Партияның XXI съездизин аттыг совхозта Султан Жакипбаевтиң удуртканы ногаажылар бригадазынга, «Буржура» совхозтуң хойжуларынга чораан.

Ужуражыышкыннар үезинде сан-чурагайлар, тонналар, арыг орулга дээн сөстер үргүлчү дыңналып турган. С. Жакипбаевтиң бригадазы алды өг-бүледен тургустунган. Олар 83 гектар черни арендалап алган. Ында капуста, помидор, огурец, баклажан, тыква, перец, согуна дээш, оон-даа өске ногааларны өстүрүп, бедик дүжүттү ап турар. Чижээ, бир гектар шөлден 240 центнер ногааны, 78 центнер кукуруза тараазын ап турар. Бо хире чаагай дүжүттү чыл санында алыр бригаданың арыг орулгазы арбын дээрзи билдингир. Чүге дээрге ажылдап турар кижилерниң саны эвээш, а ап турар дүжүт чаагай болгаш арбын.

Бригада болгаш өг-бүле арендазы-биле ажылдап турар кижилерниң күш-ажылы хостуг болгаш, шынап-ла, чогаадыкчы апарганын чурттуң Президентизи онзалап сонуурган. Шынап-ла, оларны ол-бо ажылды кылыңар, ону-мону тарыңар деп албадап турар кижи чок, өг-бүле вайы-биле сүмележип алгаш, чүну канчаарын боттары-ла баш миннир. А бригада кежигүннериниң, өг-бүлениң ээдэзи болгаш улгады берген ажы-төлү улуг улуска дузалажып, ажыл-ишке боттарының үлүүн киирип турар. Ындыг янзылыг хостуг ажылдап турар кижилерниң чоргаары, амыдырал-чурттаалгазынга бүзүрелдии болгаш өөрүшкү-маңнайлыы оларның арыннарындан-на илдең. Президент барган черинге-ле улуска ужуражкаш, «Кандыг чурттап тур силер?» деп айтырар чаңчылдыг. Бо черниң чону «Эки тур бис» деп бир демниг харыылаар улус болду. М. С. Горбачев барган черинге Казахстанның удуртулгазының болгаш чурттакчы чонунуң бужыг туруштуун. Эвилелдиң быжыглаары дээш улуг бүзүрелдиин, а кол-ла чүве кызымаккай ажыл-иши-биле республиказының болгаш чурттуң экономиказын быжыглап турарын онзалап демдеглеп турар.

Ужуражыышкыннар үезинде кижилерни дүвүредип турар чидиг айтырыглар база тургустунуп кээп турган. Чижээ, кодээ ажыл-агый продуктуларын күрүнеге садар өртектерниң чиик боол, а машина-техниканың, кодээ ажыл-агыйның чепсек-херекселдериниң садып алыр өртектериниң кончуг улуг боол турары кодээ ишчилерниң сеткил-хөөнүн дүвүредип турар. Ындыг чергелиг айтырыгларга харыылап тура, Президент ону эки билир бис, байдал чарын ындыг болгажок күрүнениң удуртулгазы бо айтырыгны чогумчалыг кылдыр шиитпирлээр хемчеглерни ап турар. Ол бистиң кичээнгейивистиң төвүнде турар деп чугаалаан.

Ол хүн ажыл шагының соонда, М. С. Горбачев «Чимкентшина» бүдүрүлге каттыжыышкынының коллективи-биле ужурашкан. Янзы-бүрү марканың автомобильдериниң база кодээ ажыл-агый машиналарының дугуйларын бүдүрүп турар бо коллективтиң ажылдакчылары бүдүрүлгениң дең-деңки ажылдаарынга саат ужураштырып турар айтырыгларны чидиг-биле тургускан. Ылангыя дугуйлар кылырынга херектиг чиг этти чорудуп бээриниң талазы-биле чарлыган керээлерни чамдык бүдүрүлгелерниң, адырларның күүсетпейн турары бүдүрүлге чорудулгазынга аар уржуктарны тывыраштырып, ажыл телевидение кудулдуп турар.

М. С. Горбачев районнарның удуртукчулары-биле ужурашкан.

ССРЭ-ниң Президентизи Алма-Атаже чедип келген.

ИЮНЬ 12-НИ АЖЫЛ ХҮНҮ ЭВЕС КЫЛДЫР ЧАРЛААР ДУГАЙЫНДА

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың улус депутаттарының Съездизиниң ДОКТААЛЫ

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың күрүне суверенитедин 1990 чылдың июнь 12-де чарлаалы-биле болгаш РСФСР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында декларацияны хүлээп алганы-биле холбаштыр РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң **доктаадыры болза:**

Июнь 12-ни ажыл хүнү эвес кылдыр чарлаар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1991 чылдың май 25.

Рынок болгаш амыдырал

САНАЛЫҢАР ЧҮЛ?

Амгы рынок харылзааларының үезинде кижилерниң болдаар, сактыр-ла чүвези моон соңгаар канчап амыдырап-чурттаарыл деп айтырыг апарган. Ол чөп. Долу күчүзү-биле ажылдап турар бараан рынокту чок болур болза, бурунгаар чаңгыс-даа базым кылдынмас дээрзин билип турар бис. Барааннар элбек турзуң дээр болза чүнү канчалза экил? Ону канчаар организастап болурул? Рынок харылзааларынче шилчип турар үеде бичии-даа соңгаарлатпайн шиитпирлээр ужурлуг айтырыг бо деп бодаар мен.

Шак мындыг айтырыгны шиитпирлеп турар үеде кижи төрелгетен херэглел болгаш хандырылга деп адап турарывыс бурун шагдан бээр бот-боттары аразында маргыжып-даа, бирде эптежип-даа алыр чораан бараан биржазындан кедилиг чүну-даа чогаадып шыдаваан. Ынчангаш бараан биржазы тергиидеп турары-даа ол. Амгы үеде садыг саарылга бистиң экиктеривисти соктап келген. Бараан биржазы анаа-ла аалчы болбайн, а амгы рынок харылзааларында кол черни ээлеп турар. ССРЭ-ге бараан биржалары 20 чылдарның эгезинде болгаш ортан үезинде кончуг хөгжүп турган. 1926 чылдың октябрь 1-ге Россияга 114 садыг биржалары турган. Анаа 8514 садыг-үлетпүр бүдүрүлгелери болгаш хуу кижилер кирип турган.

Чаа экономиктиг политика үезинде (нэп) чурттуң экономиктиг политиказын боттандырып чорударынга эң-ле эптиг болгаш таарыштыныычал чепсек боол турган. Улус комиссариадының чөвүлелиниң декредин ёзугаар бүгү-ле тресттер биржа кежигүнү болур болгаш бодунуң дугуржулгаларын аңаа бүрүткедип алыр турган. Чер-чер органнарынга хамааржыр бүдүрүлгелерниң ортузунга ол база пептерээн турган. Төпчүдүлгеже шилчээн соонда хамык чүве сандарап эгелээн. Ол чүге чедиргенин билир бис.

Садыг биржазы дээрге-ле—бажың-балгаттыг, дериг-херекселдиг, техниктиг чепсек-херекселдиг, эрге-хоойлу саавырлыг болгаш өске-даа чүүлдерни бар организация болур ужурлуг. Ынчангаш эргежок чүгула садыг саарылганы боттандырып, чорудуп шыдаар шиңээлиг болган турар ужурлуг. Садыг-саймаа талазы-биле дугуржулгалар кылырда, продукция бүдүрүп, ону херэглеп турар черлерге ажыл бүдүрүп аптар черлерни садыг биржазы берип турар. Реклама-чарлалдарны организастаарынга, каталогтар, тайылбырлыг чүүлдер парлап үндүреринге дуза чедирип, садыг саарылга чорудуунуң норма-чижектерин болгаш дүрүмнерин чогаадып кылырынга база дузалажып турар. Чуртта болгаш даштыкыда кандыг-кандыг садыг биржалары барын база дыңнадып турар. Садыг биржазында садып сайгарып турар продукцияның бүгү хевирлериниң өртек-үнезин чогуур үезинде дыңнадыры, ярмаркалар болгаш аукционнар организастаары база-ла садыг биржазынга хамааржыр. Садыг биржазының эң-не ажыктыг чүүлү — кайы-даа таланың дугуржулгазы болгаш хүлээлгези албан күүсеттинген турарын магадылап турары.

Тывынгыр-сагыныгр ажыл-чорудулганың сайзырап турар апарганы амгы үеде продукция бүдүрүп турар бүдүрүлге черлери ол бүдүрген продукцияның ээзи болу берген. Моон мурнунда чылдарда кандыг турган ийик. Бүдүрүп каан продукцияны садып-сайгарар дугайында кым-даа сагыш салбас, хандырылга органнары төпчүткен чурум ёзугаар хуваап турду. Ам байдал сыр өскерилген. Заводтар, фабрикалар, совхозтар нарын байдалда таварышкан. Херэглелди олар боттары өөренип көргеш, бүдүрүлгениң хемчээлин боттары планнааш, өртек-үнезин боттары доктаатакаш, бодунуң бүдүрген продукциязын боттары сайгарар апарган.

Бүдүрүлгелерниң хөй кезии садыг-харылзаштырылга органнызацияларының ачы-дузазынче көөр апаар. Бараан бүдүрүкчүлерниң бир-ле дугаарында үзер айтырыы —рынок харылзааларының дүрүмү-биле алыр болза, бүдүрген продукциязын хостуг садып сайгарарын организастап болгу дег доктаамал чери чок боол турары. Ол продукцияны рекламалап-чарлаары, ам туруп турар өртектер дугайында медээ бээри, садыг талазы-биле дугуржулга кылыры база бар боол келир болгай. Шак ындыг идегелдиг, бо бүгүнү организастап болгу дег чер чүгле бараан биржазы боол келир. Бо чокта рынокту эргелеп башкарары база өртек доктаадыры бергедей бээр.

Рынок—үл-сап садар чер эвес-ле болгай. Бо бүгүнү алачайгаарлаашкынның агымынче сула салыптар болзувусса кандыг-даа өртек чокка анаа-ла түрүдүп тургаш, алгаш баар чорукка орук ажыттынмывыс ол болур. Ынчан ол продукцияның өртек-үнези эмин эрттир улут болур.

Борта бараан биржазының ажыктыг талазы бар. Садыг саарылганы ажыы-биле чорударынга, садыг дугуржулгаларын бүрүткээринге, өртектерни тодарадып айтырынга база оон-даа өске экономиктиг бызаларны чорударынга садыг биржазы улуг дузаны чедирер. Чогум-на ынчангаш бүдүрген бүгү продукцияны чүгле садыг биржазын дамчыштыр саарары ажыктыг боол турар. Ылангыя бистиң республикага бо кончуг ажыктыг. Тываның экономиктиг аргалары элээн улуг деп чүвени билир бис. Рынок харылзааларының үезинде улус ажыл-агый комплекизиниң бүгү структуразы үндезини-биле чаартынар ужурлуг. Шак мынчап келирге экономикада хүннүң чүгула айтырыы—республикага бараан биржазын тургузары. Бо бүгүнү өөренип көргеш, чогуур шиитпир хүлээп алыр үе келген. Үениң негелдези ынчап барган дизе частырыг чок.

Бараан биржазының ажыы чүл деп айтырыг туруп кээр магат. Чүгле бүдүрүлге-техниктиг херэглел продукциязынга садыг-саймаа дугуржулгалары кылыр эвес, а чонунуң херэглел барааннарын, кодээ ажыл-агый продуктуларын, чиг этти мөөну-биле садып алыр арга тургустунуп келир. Моон алгаш көөрге, садыг биржазы бистиң республикага мөөну-биле садыглаар рынок харылзааларының база төвү болган турар ужурлуг. Биригээр чугааларга, экономиктиг эрге-ажыктыг, садыгжыларны-даа, херэглекчилерни-даа каттыштырып турар садыг төвү тургустунар. Ол республиканың хоойлуларынга база бодунуң Уставынга чагыртыр бот-башкартынар организация болур ужурлуг. Оон доктаамал кежигүннери—садыг биржазының кол ээзи болур. Оон кежигүннерниң ниити хуралы эргелеп башкарылганың дээди органы болур, а 3-5 чылда соңгуткан биржа чөвүлели — оон күүсекчи органы болур. Ооң ажыл-агый, сан-хөө ажыл-чорудулгазын ревизия комиссиязы контрольдаар.

Биржа бүрүзү барааннарның кандыг-бир хевириниң талазы-биле мергежээн болур ужурлуг. Металлдан кылган продукция, тудуг материалдары, ыяш садар-даа биржалар тургай-ла. Бараан биржазының ажыл-чорудулгазын эргелеп башкарар кылдыр республика корпорациязын (эвилелин) чүге организастап болбас деп? Корпорация чөвүлели болгаш оон президентизи удуртукчу орган болур ужурлуг. Биржа садыглаашкынынче шилчилгеде экономика талазы-биле, ажыл-агыйжы харылзаалар организастаар база информатика талазы-биле билиг элээн шыырак болур ужурлуг.

Садыг биржазы дээрге-ле тывынгыр-сагыныгр кижилерниң оон туржук садыг харылзаштырылга кылыр талазы-биле чаа хевириниң ажылдакчыларының төрүттүнер черин-дир.

Мээң бо чүүлүмнү өөренип көргеш, республикага бараан биржазын тургузар талазы-биле тодаргай санал-оналын солчуруунче министерствоаларның болгаш ведомствоаларның, бүдүрүлгелерниң, фирмаларның, ассоциацияларның удуртукчуларын чалап тур мен.

Баир САНЧИ.
Тыва республиканың садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чиңгине директору.

РСФСР-ниң Президент соңгулдаларынга уткуштур

ЧАҢГЫС ЭП-СЕТКИЛДИГ

РСФСР-ниң Президентизиниң кандидадынга СЭКП-ниң болгаш Совет күрүнениң көскү ажылдакчызы, ССРЭ-ниң улус депутады Николай Иванович Рыжковту Россия Федерациязының дыка хөй күш-ажылчы коллективтери депшиткенин Тес-Хемде Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң ажылчыннары, албан-хаакчылары, инженер-техниктиг ажылдакчылары чаңгыс эп-сеткилдиг чүүлдүгзүнүп, деткип турар. РСФСР-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга Н. И. Рыжковтуң кандидатуразын деткип турарының дугайында хол үжүү салырынга совхозтуң ажыл-ишчилеринден аңгыда, ол девискээрде организацияларның, школаның ажылдакчыларының 90 ажыг хуузу киришкен.

Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Д. Ч. Чооду болууң бодалын мынчаар илередип турар: «Амгы үеде Россияның байдалы кончуг берге деп чүве хөйге билдингир. Оон дүргеи уштунуп үнери, амыдыралды, ажыл-ишти экижидери ам соңгуттурар Президенттен улуу-биле хамааржыр деп билип чоруур мен. Бодап көөрүмге, Н. И. Рыжковту Президентиге соңгуп алыр болза кончуг-ла таарымчалыг. Чүге дээрге ол улуг экономист кижи-дир, ындыг болганда, Россияны чаартыр дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр арга ында бар».

— Биске, тываларга Н. И. Рыжковту РСФСР-ниң Президентизинге соңгуп алыры ажыктыг. Бо дээрге бистиң республикага чоруп турган, ынчангаш ооң ажыл-ижин, негелделерин эки билир. Оон аңгыда партияның болгаш күрүнениң улуг албан-дужаалдарынга ол ажылдап чораан, арга-дуржулгазы байлак, ажыл-ишчи кижи болуп турар— деп, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну В. Д. Эренчин чугаалаан.

Оон өске-даа совхозтуң ажыл-ишчилери Н. И. Рыжковтуң кандидатуразын деткип, ол дээш бодунуң бадылаашкынын бээр күзелин илередип турарлар.

Седип-оол ДОҢГАК.
Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта партком секретары.

КАРЕЛИЯГА БАРЫП ЧОРААН

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин Карелияга барып чораан болгаш Карел АССР-ниң экономиктиг бот-тускайлан чорууң калбартыр хемчеглерни айыткан документиге май 29-та, Петрозаводскиге турган үезинде ат салган.

Карел АССР-ниң девискээринге тургустунар ниити-күрүне орулгаларындан РСФСР-ниң күрүне бюджединге кирер акша шилчидиишкиннериниң 1991-1993 чылдарда Карел АССР-ниң эргезинге арттырар дугайында шиитпир чүгула ук хемчеглерниң бирээзи болуп турар. Ол шилчидиишкин акша-хөреңгилери дараазында беш чыл дургузунда база автономнуг республиканың эргезинге. Ынчалзажок чылда үш хуу төлевирлиг чээлиниң байдалдарынга артар. Чурттуң экономиказынга салыышкыннарының дениелнинде автономнуг республиканың чурттакчыларының чаагай чоруунуң денивели хожудап турар. Үстүнде айыткан хемчеглер Соңгу чүкте республиканың ажылчы чонунуң амыдырал денелин бедидеринге, оон экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге идигни бээр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы ол хүн күш-ажылчы элээн каш коллективтерге барып чораан. Саазын бүдүрер каттыжыышкынга барып чораан үезинде ажылдакчыларның күш-ажылының болгаш амыдыралының байдалдарын сонуургап көрген. В. Туманов баштаан «Тудугжу» кооперативке Россия парламентизиниң баштыңы барган, кооператорлар-биле чугаалашкан. Шыңгыы үндүрүг политиказының түңнелинде ук кооператив элээн берге байдалга таварышканын оон ажылдакчылары чугаалаан.

«Россия черле катап тургустунар. Бо талазы-биле ханы бүзүрээр мен» деп, Б. Н. Ельцин бөрүк бүгү ужуражыышкыннар үезинде медеглеп турган.

(СЭТА).

ТАРААЖЫЛАРНЫҢ КҮЗЕЛИ

«Ишкин» совхозтуң Инек-Даш хову-трактор бригадазы эриктерин дургаар таллар үнген бүга суунуң кыдыында туруп турар. Ында аныяк механизатор Владимир Түлүшке удурткан 15 кижи тура-сорук-туг ажылдап турар. Бригадада алды тракторну быжыглаан. Механизатор кадрлар четпир, ынчангаш ийи ээлчег-биле дүн, хүн дивейн ажылдап, тараа культураларының чаштырылгазын дыка шуудады берген.

— Бо чылгы планыңар кандыгыл? — деп, Владимирден айтырдым.

— Планда көрдүүгени 350 га чүве. Ынчалза-даа бис ону 900 га чедирер деп бодап тур бис.

Бригаданы аъш-чем-биле хандырганы багай эвес. Олар техниканы часкы хову ажылдарынга боттары белеткеп алган. Тракторлар амдыызында үрелиишкин чок ажылдап турар. Поварлар Кара Түлүш биле Дарья Ондар механизаторларга амданныг аъш-чемни ёй шаанда белеткеп берип, кызымак ажылдап келген.

— Бо үе дургузунда мурнакчы, шалыпчы кижилер база илереп келди ыйнаан. Кымнарны адап болур силер? — деп, бригадирден база айтырдым.

— Шиитпирлеп алганывыс мындыг: чаңгызы — хөйү, а хөйү — чаңгызы дээш ажылдаар. Амдыызында ол бодалывыс сагыттынып тур. Ажылывысты чеди хонгаш-ла түңнеп тур бис. Ажылга кызымак, харыысалгалыг чугаалаарынга — Оттуг-оол Монгуш, Аяс Ондар, Алексей Лакпа, Орлан Түлүш, Эзир-оол Ондар, Шыдыраа Монгуш.

Бригада бо чылын арбайны, суланы, кызыл-тасты тарыыр, оон эки дүжүттү алыр сорулгалыг ажылдап турар. Ооң-биле кады мал чеми культураларын база тарыыр. Оортан планда көрдүүгениниден эвээш эвес дүжүттү алыр күзелдиглер.

Механизаторларның чурттап турар чери болгаш ында кызыл-булуң арыг-силиг. Оларның иштин дерип кылган.

Бис, культура ажылдакчылары, ол бригаданың кежигүннеринге лекция кылып, концерт көргүзер бодалдыг чеде берген бис. Ынчангаш черле кандыг темага лекция дыңнаксап турарын олардан айтырдым. «РСФСР-ниң Президентизин соңгуурунуң дугайында лекция азы беседаны кылып берип көрүңерем», Тараажыларның дилээ ындыг болган.

— Чүге? — деп анаа-ла сонуургай бердим.

— Чүге дээрге чону дээш ажылдап, удуртуп шыдаар, угаанныг кижи РСФСР-ниң Президентизи болурун күзээр бис. Чижээ, Николай Иванович Рыжков ышкаш аан — деп, олар харыыладылар.

Оларның күзелин ёзугаар беседаны партия райкомунуң төлээзи С. О. Күулар кылып берген. Ооң соонда механизаторларның айтырыгларынга харыылаан.

Ол хүн «Ак-көк Сүт-Хөл» агитбригада бодунуң концертин тараажыларга бараалгаткан.

Кирилл ООРЖАК.
Агитбригада удуртукчузу.
Сүг-Аксы суур.

АЖЫЛДАП КИРИПКЕН

«Барлык» совхозтуң Аксы-Барлык салбырында К. Б. Саая удурткан мал чеми белеткээр бригаданың кежигүннери аренда керээзи-биле ажылдап, боттарының хүлээлгелерин чыл бүрүде күүседип келгеннер.

Бригаданың кежигүннери (18 кижи) ам хову-шөлдерде ажыл-ижин шагда-ла эгелээн. бо чылгы план-хүлээлгелерин күүседири-биле ажылдап турарлар.

— Бо чылын бригада быжыглаан 640 гектар хөй чылдыг сиген шөлүнден 1650 тонна сигенни кезип, белеткээр планныг. Совхоз-биле керээни чарган. Дугаары 1, 2 суггарылга бугаларының чоогунда шөлдерни Михаил Хомушку биле Алексей Хомушкунуң звенолары суггарып турар. Баштайгы үеде суг эвээш болган чүгле Михаил Хомушкунуң дөрт кижилиг звенозу суггарып турдулар. Олар ам 140 ажыг га черни суггарган. Алексей Хомушкунуң звенозу 50 ганы суггарган. Шупту 11 суггатчы дүн, хүн чок быжыглаан черин суггарып турар — деп, Көк-оол Бочукович чугаалады.

Суггатчыларның ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургускан. Сөөртүп чорууp, иштинге удуур аъш-чем кылыр тускай херекселдиг чаа вагон-бажыңны совхоз директору В. С. Монгуш Мөңгүн-Тайга районундан сигенчилерниң белеткээн сигени-биле садып берген. Ол хову ажылдакчыларынга хөлчок таарымчалыг болганын өөрүп, чугаалап олурдулар. Аъш-чем-биле хандырылганы база эки организастаан. Ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар турда, ажыл-иш чедиишкинниг болуру чугаажок. Арендатор бригада кежигүннериниң трактористтери тараа чаштырылгазынга дузалажып чоруп турар. Сиген кезер техникаларының септелгезин бригада дооступ алган.

Хоюг-оол МОНГУШ.
Кызыл-Мажалык.

Коммунистиң туружу

ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ, НЕГЕЛДЕЛИГДЕ

Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидер дээш көрүлдениң негелделерин күүседир дээш Мөңгүн-Тайга районнуң хереглекчилер ниитилелинде партия эге организациязы (секретары Т. И. Долгар) ажылын чаартыр, оон стилин, аргаларын, хевирлерин сайзырадыгжыдарының тодаргай хемчеглерин ап турар.

Партия эге организациязы бодунуң ажыл-чорудулгазының программазын ажылдап кылгаш, партия хуралынга бадылаан. Ында партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң бот-идепкейин, харысалгазын бедидеринче угланган хемчеглерни тодаргай айыткан. Ол ышкаш СЭКП-ниң, РСФСР-ниң Компартиязының, партийниң республика комитединиң, райкомнуң үндүрген шиитпирлерин күүселдези-биле чүнү кылырын бижээн. Ол программага үнделээн алгаш партия организациязының бүдүн чыл дургузунда чорудар ажылының планын тургускан.

— Ажыл-чорудулганың программазын кылгаш, ол ёзугаар ажылдаарга дыка таарымчалыг-дыр. Чүге дээрге партия организациязының, коммунистерниң сорулгаларын тодаргай айыткан план ёзугаар ооң күүселдезин организастаары кол айтырыг болуп турар — деп, партия эге организациязының секретары Тамара Иргитовна чугаалап турар.

Моон алгаш көөрге, партия организациязының ажылын чаартырынче сагыш салып турары илдең. Ылангыя партийжи организастыг, идеология, кадрлар-биле ажылды экижидеринче, партийжи, күш-ажылчы сагылга-чурумну быжыглаарынче, чонну чугула херегледиң барааннары-биле хандырарын чогумчалыг болдурарынче угланган хемчеглерни алыры мурнукуузундан идепкейжээн. Кадрларның, бирги ээлчегде коммунистерниң билиин-мергежилин, харысалгазын бедидер, оларның негелдени күштелдирер ажылды чорудуп турар. Оон түңнелинде учётта 26 коммунист боттарының партийжи быжыг туружун ээлеп, онаашкан ажылынга-даа, хөй-ниитиниң херээнге-даа идепкейлиг киржип турарлар. Коммунистер Дүү-Дарый Чанзан, Салчак Болатмаа, Тамара Куле, Любовь Хертек өскелерден дээре көргүзүглерни чедип алган. Аныяк коммунист Любовь Хертек пекарня коллективин чогумчалыг удуртуп турарындан ажылдыг чонну эки шынарлыг хлеб-биле үзүктел чок хандыртып келген.

Идеология ажылын экижидеринче доктаамал кичээнгейни салып турар. Политиктиг, экономиктиг өөредилгени багай эвес организастаан. Коллективтиң кескү агитаторынга мактап болур чүүлдер бар. Кызыл-булунда хөй-нити организацияларының булуңнарын аскан, оларның ажыл-чорудулгазының дугайында оон билип ап болур. Бисте чүү болуп турарын деп эгээн бижээн самбыраны аскан, аңаа коллективте ажыл-ниити болгаш өске-даа болушкуннарның дугайында дыңнадып турар. Районнуң хереглекчилер ниитилелиниң бажыңының чанында чараштыр чуруп, бижээн көргүзүг самбыразы келген кижиниң кичээнгейин хаара туда бээр, ында коллективтиң көргүзүглерин бижээн, ону эй санында чаартыры чанчыл болу берген.

Партия организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидериниң республика конкурузунга эрткен чылын тиилекчи болган бо партия организациязы ажыл-чорудулгазын улам экижидериниң хемчеглерин ап турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: Л. Хертектиң удурткан пекарня коллективиниң кежигүннери; көргүзүг самбыразы.

Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

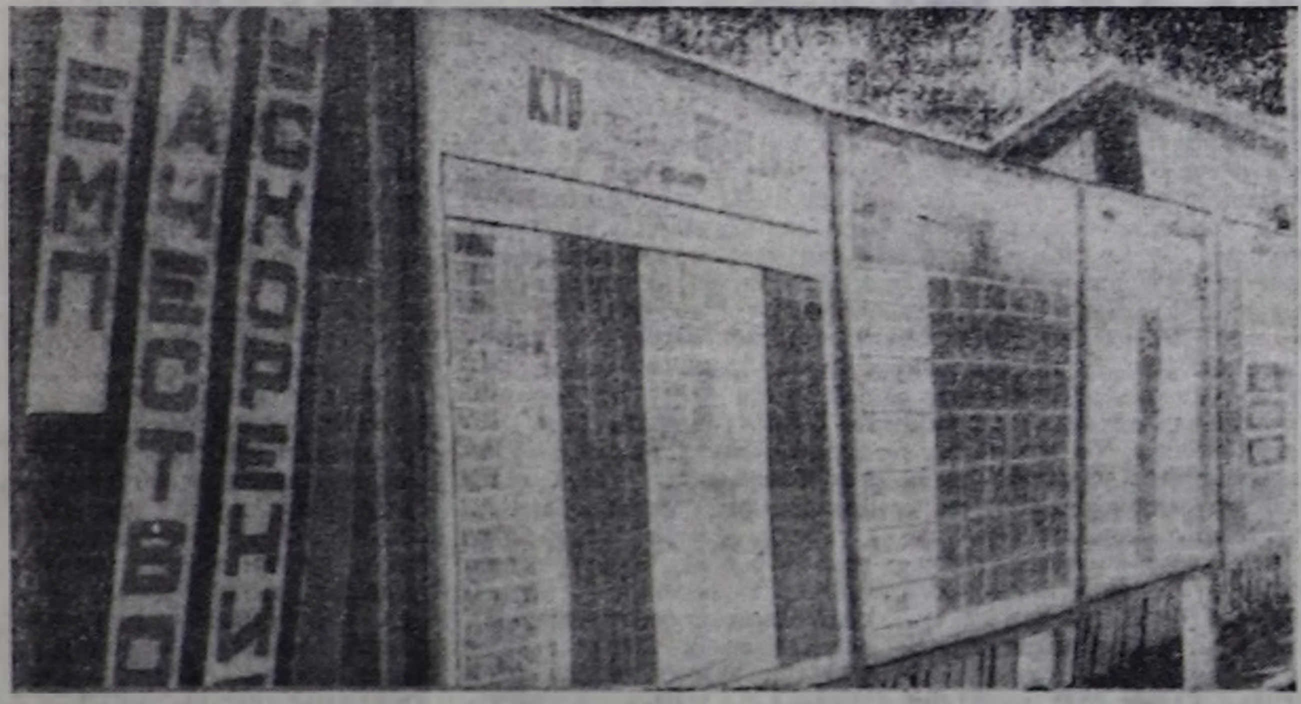

Тываның херээженнер съездинге уткуштур

ТЫВЫНГЫР, САГЫНГЫР ЧОРУК ДУЗАЛААР

Рынокче шилчээн берге үеде херээженнерниң ажыл, амыдыралында бергедээшкиннер тургустунуп келген. Республиканың херээженнер чөвүлелиниң удуртулгазы-биле чер-черде чөвүлелдер оларның ажыл эртемниң оруктарын айтып турар. Сагынгыр-тывынгыр чорук байдалды ажып эртеринге дузалаар. Уругларны, өг-бүлени идик-хеп, аш-чем-биле четче хандырары не кижиден кончуг камааржыр болганда, аңаа слурбайн, бир-ле аргазын көөрү чугула. Ынчангаш экскурсиялап-даа чоргаш, мөөгүлеп, каттап-даа алгай. Дузалал ажыл-агыйын сайзырадып, ногаа, картофель тарып, мал өстүрүп тургаш, өг-бүлеге артыкшылдыг-даа туткай. Өшкү, хой дүгүнден хеп аргааш садып болур.

Дыка хөй херээженнер кызырылгага таварышкан. Оларны ажылга тургузарынче кичээнгей салза эки. Оларның бажыңынга ажылдаар кылдыр чүге кылып болбазыл? Дилээр болза аргалаар тывы бээр. Чамдык районнарда кызырылган нелерни ажылга тургузарын шалыпкын чорудуп турар. А чамдыктарында оларның кажы ажыл чок дээрзин безин билбейн олуруп турар боор.

Уруглар хевииниң, ниитизи-биле бараан өртээниң өскени-биле холбаштыр компенсация акшазын албайн турар херээженнер база чамдык черлерде бар. Херээженнер чөвүлелдери ону хайгааралга алыр болза эки. Өг-бүле бүрүзүнге, чаш уруг бүрүзүнге көрдүнген акша четкен турар ужурлуг. Чамдык ажыл-агыйлар төлээр акша чок дээш олуруп турар-даа боор чорду.

Амгы нарын байдалдарда нелерге дузалаарының эгар саны Шуйнуң херээженнер чөвүлели ажыткан. Чыгдынган акшадан эң бергедеп турар өг-бүлелерге дузаламчы, идепкейлиг херээженнерге шаңнал кылдыр үндүрүп берип турар. Херээженнер чөвүлелиниң даргазы Чимисмаа Сарыг-Сереновна Оолак чылыг, эптиг тыва тоннарны, идиктерни даараар садарын база эки организастаан. Съездиниң боттарывыстың даараанывыс чараш тыва хептерден кедип алгаш кээр болзувусса, кылып турар ажылывысты база херечилээр.

Июнь айның төнчүзүнде болур Тываның херээженнер съездиниң делегаттары кылдыр эң идепкейлиг херээженнер соңгуткан. Отчёт-соңгулдалыг конференциялар Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Кызыл районнарга эки белеткелдиг, солун эрткен. Орта болган саналдарны түңнеп, анализтеп турар бис.

Ие кижиниң ниитилелге ролюн көдүрери бир чугула айтырыг болуп турар. Херээженнерниң ажылдаарынга байдалдар тургустунмайн турар. Кедээ черле нечаштың кадыкшылын камгалаар талазы-биле РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң бо талазы-биле доктаалдарының чер-черде күүселдези шоолуг эвес. Чамдык удуртукчулар ол дугайын билбес-даа болур чорду. Херээженнерге ындыг хамаарылга канчап-даа таарышпас.

Ол ышкаш нелерниң божааш ыңай чаш уругларының хораары элээн бедик болуп турары биеки дүвүретпес арга чок. Ону хандызы-биле сайгарып, чылдагааннарын тодарадыр болза эки.

Херээженнерниң хөй кезии хөй-ниитичилер. Профэвилел комитеттерни, хөй-ниити организацияларын херээженнер удуртуп турары ховар эвес. Оон арай улуг ажылдарже оларны депшидеринче политиктиг организациялар кош-как кичээнгей салып турар. Депутаттар кылдыр идип үнүрген кандидаттар эртпейн баар. Хүнүнде алыр чүүлдер дээр — шак ындыг принцип-биле соңгууру база таарымча чок. Черле ынчаш не кижиже ээ көрнүп, оон деңэргезин камгалаары чүгле херээженнер чөвүлелдериниң эвес, удуртур органнардан негеттинип турар. Министр, райкүүском даргазы черле херээженнер чок-тур. Оларга бо эрге-дужаалды чүге бээрбес болбазыл?

Оон ыңай херээжен чонуң четпес талалары чок эвес, бар. Ону шүгүмчүлекчи ёзу-биле чугаалаар апаар. Кызылдың уруглар бажыңында турар челеп ажыг уругларының чүгле беш-алдызы ёзулуг өскүстер, артканнарының ада-иези дириг. Кыстарның не болурунга белеткели багай, мөзү-шынар кижизидилгези четпес болуп турары ол. Арагалаар херээженнер база бар-дыр.

Херээженнер чөвүлелинде ажылдап турарларга бичии немей төлевирин үш чыл улаштыр ап турар бис. Материалдыг базаа коңгус чок деп болур. Безин түскай кабинет чок бис. Чамдык совхозтар хапын херээженнер кабинеттерин дериджип турар. Шуйда, Кур-Черде ындыг кабинеттер бар. «Тиилелге» совхозтуң херээженнер чөвүлелин Кертик Баян-Сановна Ондар он беш чыл удуртуп турар. Шак ындыг эки ажылдыг чөвүлелдерни хөйү-биле адап болур.

Чамдык ажыл-агыйларда херээженнер чөвүлелдериниң хостаткан даргаларын тургускан соонда, кем-херек үүлгедир чорук кызырылган, ажыл-агыйның көргүзүү экижээн. Ук совхозтар удуртукчулары херээженнерден дыка хөй чүүлдер хамааржыр, оларның холунда кижизидилге ажылы туруп турар деп чүвени эки билип, деткип турар. Ынчалза-даа Чөөн-Хемчик, Кызыл районнарга бо ажылче сагыш салбайн турар. Республиканың херээженнер чөвүлелиниң дилээн ёзугаар Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелинде чаа кылдысты тургусканы база эки. Олар чер-черде чөвүлелдерге дыка дузалыг боор.

Херээженнер шимчээшкининде чаа чүүлдер база кестүп турар. Чогаалчы херээженнер ассоциациязының соон дарый «Өг-бүле» ассоциация база тургустунган. «Эне сөзүнүң» кестүп келгени бүгү херээжен чонга байырланчыг болуушкун. Чүгле саң-хөө дузазын чедирер болза, ол херээжен чонга, ниитилелге совхозтарның чөвүлелдериниң берикчези-биле дөмей дээштиг салдарлыг болур дээрзин бүзүрел-биле чугаалап болур.

Долчун ОНДАР,
Республиканың херээженнер чөвүлелиниң даргазы.

ШЫНАРЫ...?

Кызыл хоорайның ниитиниң чемненилге черлеринде вышчемниң өртээ аажок чугаткан-дыр. Ол-даа канчаар, ындыг-ла ыйнаан. Кандыг-даа бараанның өртээ улгадып турар чүве-дир. Ынчалза-даа ниитиниң чемненилге черлеринде белеткеп, чонга берип турар чем аймааның шынарынче кичээнгейни салыр болза эки. Өртек өскени-биле чемниң шынарын багай кылдыр белеткээре болур бе?

Чемни эки шынарлыг, амданныг кылдыр белеткеп болурунуң чижээ ол-ла Кызыл хоорайда бар-дыр. Министрлер Чөвүлелиниң, партияның республика комитединиң, Агроүлетпүр эвилелиниң чемненилге черлеринде чемниң шынары, кижилерниң чемнерип турары-даа эки-дир. «Улуг-Хем» ресторанында, «Огонек» кафеде, № 3 столоваяда чүге чемни демги адааным черлерде шокчаш амданныг кылдыр белеткеп шыдавазыл?

Мен бодаарымга, ол черлерниң удуртукчу ажылдакчылары повардарга, ажылчыннарга негелде чок, чем кылыры-биле эккеп турар продуктуларның, белеткээн чемниң шынарынче кичээнгей салбайн турары-дыр.

Кадыргы КЫРГЫС.

Ажыглалга кирер тудуглар

ХАМЫК УЖУР КАДРЛАРДА

Бо чылын ажыглалга кирер тудуглар чогуур хуусаазында тудуунар ирги бе, азы мурнуңда чылдарда дег «кыраан тудугларның» санынга киргеш, чыл-чылы-биле туттунмастап туруп бээр ирги бе, дээн айтырыглар солунуңнуң ажылчы номчукчуларын дүвүредип турарын билир бис. Ол чөп айтырыг. Ынчангаш бо чылын ажыглалга кирер кылдыр планнап каан тудуглар ажыглалга кирер бе, ол планнар күүсеттинип болур бе дээрзин борта сайгарарын оралдажып көрейн.

Бо 1991 чылда акшаландырышкынының бүгү дестерииниң күсели-биле республика талазы-биле алыр болза, капитал салыышкынының демчээ-ли 460 миллион рубль. Мону эрткен чылдың деңнели-биле деңнештирип көөр болза, 24 хуу өскен боор турар. Капитал салыышкынга киирген акшаны хуваарга мындыг: бүдүрүлге тудуунга 214 миллион, а бүдүрүлгениң эвес адырга көрдүнген 216 миллион рубль. Моон 139 миллион рубльди чурттаар оран-сава, 25,7 миллион рубльдиң коммунал тудугларга, улус өөредилгезинге 34,3 миллион, культурага 4,3 миллион рубль көрдүнген. Бо акша-хөреңгиниң күсели-биле ниити шөлү 189 муң дөрбелчин метр чурттаалга бажыңнары, 1436 өөреникчи өөренир ниити билиг школалары, 980 олуттуг школа назыны четпээн уруглар албан черлери, 363 орунууг эмнелге, 50 кижи хүлээп алыр поликлиниканы туткаш, ажыглалга кирер ужурлуг. Оон аңгыда Кызылга амыдырал хандырылга бажыңын, макарон кылыглар цегин, Шагаан-Арыгга чонның ус-тывыш кылыгларының фабриказын, Тоора-Хемге самолёт хонар шөлдү ажыглалга кирери көрдүнүп турар. Оон кадында Шагаан-Арыг хоорайга сүт заводун, Улуг-Хем районда цемент заводун, Каа-Хем суурга «Тыва хамааты тудуг» трестиниң баазазын, Кызыл ЧЭТ-тиң тудуун уламчылаары база бар болгай. Бо тудуглардан өске объектилерни тудуп, ажыглалга кирери база көрдүнүп турар.

Ынчалза-даа бо түңнерге байдалывыс кандыгыл? Планнаттынган тудугларны хуусаазында ажыглалга кириптер аргавыс бар бе? Республиканың тудуг комплекизиниң бо чылдың бирги кварталында канчаар ажылдааның анализтеп оорарга, үндүрүп берип каан капитал салыышкыннарның бүрүну-биле шиңгээдип алыр база объектилерни чогуур хуусаазында ажыглалга кириптер хире шинээвис чок хире боор турар. Борта улуг-ла идегээри чигзиниг хире боор турар. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, чаңгыс-даа тудуг организациязы ажылдың хемчээлиниң ёзулдезин чедип албаан. Бо чылдың бирги кварталында акшаландырышкынның бүгү-ле дестерииниң күсели-биле деңгүп-ле 6,76 муң дөрбелчин метр ниити шөлү ажыглалга кирген. Бо дээрге эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, 2 катап эвээш боор турар. Бо үениң дургузунда социал адырның чаңгыс-даа объектизин ажыглалга кирбээн.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң доктаалдарын ёзугаар бадылап каан мурнады тудар ужурлуг тудугларның тудуу кончуг багай чоруп турар. Ук доктаалдарда айтып каан мурнады тудар ужурлуг 25 объектилерниң 11 объектизинде мынчага чедир кандыг-даа ажыл кылдынмаан. Ол объектилерде тудугжуларның холу дегбээн. Бо объектилерниң тудуунга бо чылдың эрткен дөрт айларында 25,6 миллион рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алыр турган, а херек кырында 1,2 миллион рубльдиң тудуг-монтаж ажылдары кылдынган.

«Тыва тудуг» девискээр тудуг каттыжыышкынының база «Шагаан-Арыг тудуг» комбинадының цемент заводунуң тудуун шуушпен чорудуп турар. Бо заводту 1986 чылда тудуп эгелээнинден бээр чүгле 5,7 миллион рубльдиң капитал салыышкынын шиңгээдип алган. Бо заводту тударынга үндүрүп берип каан капитал салыышкынының чүгле 38,8 хуузун шиңгээдип алганы ол боор турар ышкажыл?

Бо чылдың бирги кварталында чылда көрдүнген капитал салыышкынның 8,7 хуузун шиңгээдип алган боор турар. Цемент заводунуң тудуунда ажылдап турар ажылчыннарның саны 100 кижи бетин четпейн турар. Инженер-техниктиг ажылдакчылар-биле тудугнуң четчелеттинмээни ажылчыннарның санын көвүдедиринге база ийи-үш ээлчег-биле ажылдаарынга доктар боор турар. «Тыва тудуг» каттыжыышкынының, «Шагаан-Арыг тудуг» комбинадының удуртукчулары тудугну тудуг материалдары, чыып-эптээр демир-бетон кылыглар, механизмнер болгаш автотранспорт-биле багай хандырып турары ажыглалга кирер тудугларны чогуур хуусаазында ажыглалга кирбейн турарының бир чылдагааны. Электри энергиязы-биле хандырылга болганчок-ла үстү бээр чоруктар база бар. Тудугжуларның күш-ажылын организастап турарында четпестер хөй.

Агроүлетпүр комплекизиниң кол херээ. Кедээ черлерде тудуг ажылы кылып турар керээ-биле ажылдап турар кол тудуг организациялары болур «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының база «Тыва агроспецмонтаж» трестиниң материал-техниктиг баазазы кончуг кошкак боор турарындан, агроүлетпүр комплекизинге тускайлап үндүрүп берген төлевүткен капитал салыышкынын долузу-биле шиңгээттивейн алдынып турар. Республиканың совхозтарында тудуг баазазы кончуг сула сайгаран турар. Совхозтарның тудуг бригадаларын тудуг материалдары, механизмнер болгаш дериг-херекселдер чедишпес, бергедеп турар. Мынчаш келирге ажыл-агый аргазы-биле тудуг тудар план күүсеттинмейн турар.

Кедээ черлерде байдал бо хире дүвүреңниг боор турза, болуунуң тудуунда баазазының объектилери болур Шурмакта кирпич болбазырадыр заводту база Кызыл-Мажалыкта шлак блоктар кылыр цехтиң тудуун «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны кудуу деңнелиг чорудуп турар. Төлевилел-смета документилерин чогуур үезинде ажылдап кылып албаанындан Кызыл хоорайда демир-бетон кылыглар заводунуң болгаш кедээ тудуг комбинадының тудуун эгелеп чадап берген.

Тудугга ажылдаар кадрлар чүге чедишпейн турарыл? Хамык ужур ажылдың аар-бергезин, шалың төлевириниң кудузу. Бо бүгүнүң чылдагааны-биле тудугжу кадрлар тудугдан үнүп чоруп турар. Чүгле эрткен 1990 чылда безин кол тудуг организациялары болур «Тыва тудуг», «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыннарындан, «Тыва хамааты тудуг» трестен үнүп чорукткан кижилерниң саны 4643 кижи болган. Ынчангаш тудуг объектилерин чогуур үезинде ажыглалга кирер деп бодаар болза, тудугнуң кадрлар-биле четчелеп, оларның ажылдаарынга болгаш чурттаарынга таарымчалыг бүгү-ле байдалдарны тургузар ужурлуг бис. Хамык ужур кадрда деп [illegible].

Чыл эгезинден эгелеп тыптып келген хожудаашкынны канчап үнүп алырыл? Тудуг организацияларының удуртукчулары тургустунуп келген берге байдалдан үнер аргазын алыр деп бодаар болза, тодаргай ажылдар кылырга план тургузар ужурлуг. Ынчангаш тудугжуларның ден-дески ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарын тургузар апаар.

Хөй чылдар иштинде туттунуп чадаан «кыраан» тудугларга санадып турар тудуглар бар. Ол дээрге типография, амыдырал хандырылга бажыңы, Пионерлер бажыңы, алгы тон кылыр фабрика, Элдиг-Аксында школа, Шагаан-Арыгга чонның ус-тывыш ажылдаарының бажыңы. Планда көрдүнген объектилерни ажыглалга кирер талазы-биле болдурган хожудаашкыннарны моон соңгаар катаптавас дээр болза, тудуг организацияларының удуртукчулары хожудаашкындан уштунар бүгү хемчеглерни алыр ужурлуг. Кол-ла чүүл тудуг ажылдаар кадрларда. Бо айтырыгны дүрген шиитпирлеп болзувусса, тудуг [illegible]. Тудугжуларның алыр акшазын база өстүрер чугула. Бо талазы-биле тускай программа хүлээп алыр бо чугула апарган.

Дамба МОНГУШ,
Тыва АССР-ниң Экономика талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы.

КҮЗЕЛ, ТУРА-СОРУУН ДЕТКИИР

Болуушкун девискээриниң талазы-биле Сүт-Хөл район өскелеринден база ылгалдыг. Оон бойдузу байлак. Ында хөй кат, тооруктуг тайгалар, хемнер бар. Аң-мең, балык-байлаңы элбек. Тараалаг шөлдер, чайгаар үнген оъттарыг даглар көвей. Ынчангаш хармын-даа ада-өгбелеривистиң чурттап чораан чери — Уруну камгалалдыг чер кылып каары таварылга эвес.

Ол бүгүнү өөренип, сайгарып көрүп тургаш, районну катап тургусканы чөптүг айтырыгларның бирээзи. Ынчалза-даа район тургустунган соонда, оон экономиктиг мөгжүлдезинге кол күштүг ойнаар совхозтарының хөгжүлдезинче кошкак кичээнгей салга берген. Оон түңнелинде кедээ ажыл-агый продукциязын бүдүрери, оон бараан саарылгазы өспейн барган. Ынчангаш чонуң негелдезинге хандырылга чогумчалыг эвес апарган. Бо айтырыгга чижек кылдыр Ак-Даш, Бора-Тайга, Кара-Чыраа, Кызыл-Тайга суурлары кирип болур. Ыраккы тайгалар, хемнер баштарынга чедери берге, орук багай. Ынчангаш кушкур малчыннар бичии чадырларда, кажаалардан чурттап, ниитиниң малын шыжымдайн амыдырап чоруурлар.

Чурттуң поштунде ниити- [illegible] чоруткан. Оон түңнелдеринге «Сүт-Хөл» совхозтуң директорунуң арга-кураавыларын сапаа көргеш, моон мурнунда кооператив болуп ажылдап турган Бора-Тайга, Кара-Чыраа салбырларын тускайлап ажыл-агыйлар кылдыр тургускан. Оларның шимчелери тура-соруктуг ажылдап турарлар.

Районнуң ол ийи ажыл-агыйы бо чылын багай эвес эгелээн. «Сүт-Хөл» совхоз материал-техниктиг базаа чок черде барза-даа, мал кыштаглаашкынын багай эвес эрттирген. Бирги кварталдың түңнели-биле районга ажыл-агыйлар аразының чарыжынга тиилээн. Ажыл-агыйг амдышалзы чүс хойдан-на 88 хураганны камгалап алган. «Сүмбер-Ула» колхоз 85 хураганы ап турар. Тарылга шөлдерин дозуу-биле ажылдаар дээш бо ажыл-агый суггарылгазынче бир дугаарнарга кирген.

«Алдан-Маадыр», «Ишкин» совхозтарның салбырлары Ак-Даш, Кызыл-Тайга суурларының чурттакчылары тускайлап ажыл-агыйлар болуп ажылдаарының дугайында айтырыгны каш удаа көдүрген. Оларны ынчаар тургузарынга бир шаптараазы [illegible]

[illegible] Оон чурттакчылары ону катап тургузуп алыр дугайында чөптүг айтырыгны каш удаа тургускан. Ол-ла салбырның Шеми-Аксында, Мажүрекке делгем оданлары бар. Мал бажы эвээжээн. Ам ол ынчаар кээп кыштаг арткан. Алдан-Маадыр, Ак-Даш суурларының чанында суггаттыг шөлдерден тарааның бедик дүжүдүн доктаамал ап болуруун алдан-маадыржылар бадыткап турарлар. Ам-на амыдырал аңаа катап эргип кээриниң аргалары бар болу берген. Ол суурга школа, клуб, уруглар садын тударын планнап эгелеп турар.

А Кызыл-Тайга салбырының кураавырларын долузу-биле ажыглаар болза, Ак-Даштыының ийи катап артык. Кажан «Ишкин» совхозту тургузуп турда, ол салбырның Ак-Тал сүт-бараан фермазын совхоз чүгле өшкү ажыл-агыйлыг болур дээш дүжүрүп каапкан. Үстүү-Ишкиниң суггарылга системазының [illegible] ында суггаттыг шөлдерниң бир кезин [illegible]. Алдыы, Үстүү-Ишкиннерге, Шом-Шумга шээр мал кыштаглары хөй турган. Өшкү ажылдыг «Ишкин» совхоз тургустунза-даа, улуг-ла хөгжүлде албайн турар. Оон кол чылдагааны — [illegible]

[illegible] чазыг-чылбы кижилерниң турлаа болу берген. Олар ында чадырларын, хонаштарны тудуп алгылаан. Кыш, чай дивес аңнап, балыктап, кат чыып ап, туразында чанындыр чоруп турар. Ол дугайында бис черлерниң чурттакчылары хуралдарга улуг хомудал-биле чугаалап, шугумчулеп турарлар.

Амыдырал өскерлип, чаартынып турар чүве болганда, Ак-Талга, Ишкин-Аксынга турган сүт-бараан фермаларын катап тургузуп ап, ээн калган одарларже, кыштагларже орук-чирикти кылып, чаа бажыңнарын, кажааларны туттуруп, таарымчалыг байдалдарын катап эгидип алыр болза, каш-ла чылдар эрткенде районнуң малы өзүп, немелде продукция бүдүрүлгези амгы хемчээлден чүгле бир курлавырлар-биле 30-40 хуу көвүдедип ап болурунуң бүгү аргалары бар.

Түс чер чурттакчыларының көдүрүп турар айтырыглары чөптүг. Ындыг болганда кедээ ажыл-агый продукциязын көвүдедир, курлавырларны долу, шын, чөптүг ажыглаар [illegible]

БҮТПЕСТЭЭН ТЕПЛИЦА

Амыдырал-чурттаалганың чаа, нарын байдалынче оон бүрүн киргеш, [illegible]

[illegible] Мен бодаарымга, чүгле ажылдаар күзел-соруувус [illegible]. Директорувус Кызыл кирген дээр, [illegible]

[illegible] болза ол-ла-дыр.

Картофель, ногаа өстүрерби-биле чергелештир оларны [illegible]

[illegible] ону дугаар, оон соонда пирожнук кылгаш, столоваяга саткан болза, [illegible]

Раиса ЧЫПСЫН.
Кызыл район, «Тере-Хөл» совхоз.

ЭРТКЕН ОРУУВУСТУҢ ЧАМДЫК БАРЫМДААЛАРЫ

1944 чылдан 1991 чылга чедир Совет Тываның улус өөредилгези, кадык камгалалы, культуразы Коммунистиг партияның, ССРЭ чазааның доктаамал чаагай сагыш салыышкынының, деткимчезиниң болгаш дузаламчызының ачызында шапкын хөгжээнин эрткен оруувустуң чамдык барымдаалары тодаргай бадыткап турар. 1945 чылдың ноябрь 1-де медээни ёзугаар алырга, чогуур назылыг тыва чоннуң 65,4 хуузу номчуур, бижиир, а школа назылыг уругларның чүгле 60 хуузу өөредилгеге хаара туттунган турган (партархив, ф-2, х-4, арын 62).

1945 чылдың ноябрь 24-26-да болган Тываның коммунистерниң бирги конференциязы чоннуң, ылангыя коммунистерниң ортузунда бижик билбес чорукту эң чоокку туусаада ажып эртерин бүгү партия организацияларының сонгаарладып болбас чугула сорулгаларының бирээзи кылдыр айыткан. Ынчаарда күрүне хандырылгазынга 6,4 муң өөреникчилер хүлээп алдынган. Дээди эртемниг 32 башкылары 1945 чылда РСФСР-ниң чазааның шиитпирин ёзугаар Тываже чоруткан. Араттарның ажы-төлүн, эге, долу эвес ортумак школаларга өөредиринге база кижизидеринге олар улуг рольду ойнап эң ырак суурларда школаларга база ажылдап турганнар.

Эрткен дөртен ажыг чыл дургузунда Тыва — бүгү чону үжүк-бижиктиг республика кылдыр сайзыраан. Амгы үеде республиканың 158 школаларында 64 муң 59 өөреникчилер, оон иштинде 12 эге школаларда — 321, долу эвес ортумак 10 школаларда — 1371, 129 ортумак школаларда — 61 муң 298 уруглар өөренип турар. Ол школаларда ниитизи-биле 5072 башкылар ажылдап турар, оон иштинде дээди эртемниг 2579 кижи бар. Амгы үеде республикада үш дээди өөредилге черлеринде — Кызылда Күрүнениң башкы институдунда, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң филиалында, кедээ ажылагый университетиниң Кызылда салбырында 2839, ортумак тускай өөредилге черлеринде 3902 студентилер өөренип турар. Республиканың дээди өөредилге черлеринге чүгле 1990 чылда бээр 701, ортумак тускай өөредилге черлеринге —1350 кижини хүлээп алган. Эрткен чылын дээди эртемни 412, ортумак тускай эртемни — 959 оолдар болгаш уруглар чедип алган.

Дөртен ажыг чыл бурунгаар бүгү Тывага чүгле чаңгыс эртемден — ветеринария эртемнериниң кандидады И. Т. Кызыл-оол турган. Амгы үеде республикада 4 эртем докторлары, 84 эртем кандидаттары, ниитизи-биле 261 эртем ажылдакчылары бар. Оларның аразында төөгү эртемнериниң доктору Ю. Л. Аранчын «Тыва улустуң социализмче төөгүлүг оруу» деп номну бижииринге төөгүнүң солун хөй материалдарын чүгле республикада эвес, харын Москвада болгаш өске-даа хоорайларда архивтерден тып, шинчилеп, өөренип көрген. Профессор Ш. Ч. Сат, дыл эртемнериниң кандидады Д. А. Монгуш болгаш өскелер-даа литературлуг тыва дылды сайзырадырынга, өөредилге номнарын, словарьларны ужугледерни чогаадырынга улуг үлүүн киирген болгаш киирип-даа турар.

1945 чылда Тывага чүгле 345 орунуг 16 эмнелгелерге, 49 эмнелге пункуларынга, Балгазынның туберкулёзка удур санаторийге 25 эмчилер, 50 фельдшер-акушеркалар, 102 эмнелге сестралары ажылдап турган (партархив, ф-2, х-4, арын 64). Тыва АССР-ниң Статистика эргелелиниң 1991 чылдың январь 1-де медээзин ёзугаар алырга, республиканың амбулатория-поликлиника албан черлеринде 1 муң 100 эмчилер, 4 муң 100 ажыг ортумак эртемниг эмнелге ажылдакчылары, вараан хамаатыларны турум эмнээринге 5 муң 900 орунуг эмнелгелер бар. Совет эрге-чагырганың чылдарында туттунган болгаш ажыглалга кирген Кызылдың эмнелге комплекизи ниитилелдиң алдындан артык үнелиг байлаа болур кижилерниң кадыкшылын камгалаарынга улуг рольду ойнап келген болгаш ойнап-даа турар. Республиканың 4 муң хире ажылчыннары 1990 чылда санаторийлерге, курорттарга дыштанып, эмнедип, кадыкшылын быжыктырган. Чүгле Кызылда, районнар төптеринде эвес, харын кедээ черлерде безин амгы үеде дээди эртемниг болгаш бедик мергежилдиг эмчилер ажылдап, чоннуң кадыкшылын камгалап турар.

Совет эрге-чагырганың чылдарында тыва улустуң национал культуразы, уран чүүлү бурунгаар хере базымны кылганын бодум караам-биле көрүп, аңаа сагыш-сеткилимниң ханызындан өөрүп, чоргаарланып чор мен. Мээн ол өөрүшкүмге, чоргааралымга Тываның чаагай сеткилдиг бүгү хамаатылары бүрүн каттыжар дээрзинге бүзүрээр мен. «Тыва национал культураны, уран чүүлдү катап тургузар» деп чугаа дыңнааш, пат-ла кайгаар-дыр мен. Совет эрге-чагырганың чылдарында тыва национал культура, уран чүүл кудулап, харын үрелгени ол бе? Чок! — деп харыны эрткен оруувустуң барымдаалары тодаргай болгаш бүзүрелдиг берип турар.

70 Тывага улусчу революциянының чылы

1944 чылга чедир Тываның национал хөгжүм-шии театрының бажыңы херек кырында чок турган, а Совет Эвилелиниң составынга Тыва эки тура-биле кажан каттыжып кирген соолгунде «Хамаатылар клувун» театр бажыңы кылдыр дамчыдып берген (ам ында филармония туруп турар). В. Көк-оол аттыг Тываның хөгжүм-шии театрының кайгамчык делгем, чараш бажыңы чогум-на Совет эрге-чагырганың чылдарында туттунган, республиканың ажылчы чонунуң, аныяктарының эртинези болуп ол кезээде артар. Чөөн Сибирьде ховар ындыг театр бажыңы — бүгү Тываның чоргааралы-дыр.

1944 чылда хөгжүм-шии театрынга тускай дээди эртемниг чаңгыс-даа тыва артист чок турган. Москваның болгаш Ленинградтың дээди өөредилге черлерин дооскан бедик билиглиг, мергежилдиг артистер, композиторлар, режиссёрлар амгы үеде театрда ажылдап турар. Оларның иштинден уран чүүлдүң эвээш эвес ажылдакчыларынга РСФСР-ниң база Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери деп хүндүлүг аттарны тывыскан.

Дөртен ажыг чылдар бурунгаар Тывага эвээш саныг кызыл-булуңнар, библиотекалар ажылдап турган. Амгы үеде культура бажыңнары чүгле районнар төптеринде эвес, харын совхозтар суурларында база бар. Чоннуң ортузунга культура-чырыдыышкынның ажылын 28 муң 700 ажыг олуттуг 198 клуб албан черлери, 6 музейлер, 221 турум кино четкилери, 3 миллион 949 муң ажыг ном фондулуг 181 массалыг библиотекалар амгы үеде чорудуп турар. Ол бүгү — Тываның бүгү ажылчы чонунуң, аныяк-өскенниниң база эртине-байлаа-дыр.

Интернационалчыларның партиязы. Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы — бистиң ленинчи партиявыс 1898 чылда болган бодунуң I съездизинден сонгаар эрткен төөгүлүг бүгү үениң дургузунда быжыг туруштуг интернационалчыларның партиязы болуп келген болгаш болуп-даа турар. РСФСР-ниң Компартиязының Тыва организациязы — СЭКП-ниң түдүш кезээ.

Совет Эвилелиниң составынга Тываны хүлээп алган соолгунде, Тываның Араттың революстуг намының (ТАРН-ның) 7921 кежигүннеринден болгаш кежигүнүнге кандидаттардан 1944 кижини Бүгү-эвилелдиң Коммунистиг (большевиктер) партиязының хүрээлеңинге чаңгыстап хүлээп алган. Янзы-бүрү чылдагааннарның ужурунда 3574 кижини хүлээп алырындан ойталаан, 340 билдириишкиннер көрдүнмээн (партархив, ф-2, х-4, арын 27). Оон түңнелинде партийжан хүрээлениниң шынар составы экижээн. 1945 чылдың ноябрь 1-де турган байдалды ёзугаар алырга, Тываның партия организациязының составынга шупту 4069 коммунистер бактаап турган, оларның иштинден 315 кижи ажылчыннар, 3136 — тараачыннар, тодаргайлаарга, кол дугунда малчын араттар, 618 — албан-хаакчылар, тывалар — 3705, орустар — 318, арткан-нары — аңы-дүңма өске-даа национал-дарның төлээлекчилери. Ынчаарда 16 райкомнар, 1 хоорком, 320 партия эге организациялары ажылдап турган.

Сөөлгү дөртен ажыг чылдар дургузунда Тываның партия организациязының саны болгаш шынар составының талазы-биле бурунгаар базымны кылып, политиктиг улуг күш кылдыр быжыкканы, бодунуң кежигүннерин дамчыштыр республиканың социал-экономиктиг амыдыралынга чогумчалыг салдарны чедирип турарын даразында чамдык барымдаалар бадыткап турар.

1991 чылдың январь 1-де байдалды ёзугаар алырга, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва организациязының составында 13 муң 735 коммунистер бар. Оларның иштинден тывалар 9780 кижи, орустар — 3498, украиннер — 133, хакастар — 75, буряттар — 41, татарлар — 38. Тываның партия организациязы бистиң Төрээн чурттувустуң 40 ажыг аңы-дүңма национал-дарының төлээлекчилеринден эки тура-биле тургустунган. Партия кежигүннериниң иштинден 3901 кижи дээди, 258 — дооспаан дээди, 6296 — ортумак, 1898 — долу эвес ортумак эртемниг, 1054 — эге билиглиг, 329 кижи — бот-өөредилгелиг. СЭКП кежигүннериниң аразында 3 эртем докторлары, 52 эртем кандидаттары бар.

РСФСР-ниң Компартиязының 1 хоорkому, 14 райкомнары, 2 парткомнар, партияның 545 эге, 448 цех организациялары, 264 партбөлүктер амгы үеде республикада ажылдап турар. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинде, социалистиг чаартылгаларында түңнелдер, сагыш-сеткилге өөрүнчүг көргүзүглер Тываның партия организациязының дорт удурттулгазы-биле, коммунистерниң идепкейлиг киржилгези-биле, Совет күрүнениң дузаламчызы, аңы-дүңма улустарның идиг деткимчези-биле чедип алдынган дээрзин онаалап демдеглээр херек. Ук түңнелдер улуг бергелерни, четпестерни, частырыгларны, сооэ кылдыышкыннарны дамчыштыр Тывада чурттап турар бүгү кижилерниң чүткүл, күженииишкиннери-биле боттанган болгаш боттанып-даа турар.

* * *

Тывага Совет эрге-чагырганың чылдарында эрткен оруувустуң чамдык барымдааларының дугайында кысказы-биле номчукчуларга бижидим. Мээн бо чүүлүмге хамаарыштыр санал-оналын солун дамчыштыр киирерин бүгү номчукчулардан дилээр бодаан мен.

Алексей ЛУГЕРЖАА,
«Билиг» ниитилелиниң кежигүнү.
(Төнчүзү. Эгези № 94 «Шында».).

ЧОННУҢ КАНДИДАДЫ БЕ? ЧОК!

РСФСР-ниң Президентин албан-дужаалды тургузар дугайында Россия референдуму боор эрткен соонда, Борис Николаевич Ельцин ол албан-дужаал дээш демиселге кончуг-ла энтиг байдалдарны алгаш, киржип эгелээн. Харын-даа чиигелделиг байдалдарда деп чугаалап болур.

Шыны-биле алыр болза ол кампания РСФСР-ниң улус депутаттарының үшкү Съездизинге чогуур хоойлуларны болгаш доктаалдарны хүлээп алганының соонда эгелээн. Б. Н. Ельцин баштаан «Россияның демократтары» президент албан-дужаалын чедип алыр дээш демиселди эрткен чылдың төнчүзүнде эгелээн. Ынчап президент албан-дужаалды тургузарын база Совет эрге-чагырганың бүгү күрүне структураларын дужуруп, чок кылырын баш удур көрген «Россия Федерациязының Конституциязының» төлевилелин парлап үндүрген турган. Оон эгелээш-ле, «Росдемнер» болгаш оларның-биле эвилелдешкен массалыг информация чепсгери коммунистерни бактап, нугулдеп, «Демократтыг Россияның» баштыңчыларын алгап, мактап эгелээн.

Оларның чүнү чедип алыр дээш ынчап турары чүгле бистиң чуртувуска эвес, харын даштыкыга илдең апарган. «Росдемнерниң» ындыг янзылыг хөделиишкиннерин эскерип бергеш, «Гардиан» дээр англи солун бо чылдың апрельде мынча деп бижээн: «Херек кырында алырга кандыг-даа удурланыкчыларны чок болганда (президент албан-дужаал дээш демиселди өске кижилер апрель төнчүзүнде эгелээн болгай (Автор) Ельцин ийи ай болгаш-ла Россияның Президентизи апаар. Оон моральдыг болгаш политиктиг авторитети улгадыр. Чоннуң мандадын ол холга алгаш, армияга, милицияга, эрге-хоойлу камгалаар органнарга СЭКП-ниң контролюн чок болдурап, хуу ончуну тургузуптар болгаш Россияга даштыкы капиталдың келиринге оруктуу ажыдар. Ол — Россияның күштүг чагырыкчызы, «сонгуткан хаан» апаар. Россияга хааннарны кажан-даа сонгуп турбаан, олуртпайн турган болгай».

Кончуг-ла солун түңнелдер! Ол солуннуң корреспондентизи Джонатана Стилди билип болур. Ельцин сонгуттунтар болза, даштыкы чурттарга кайы хире ажыктыг апаарын ол ажыы-биле чажырбайн бижээн.

Мону номчааш, кижиниң бодалдарынга янзы-бүрү чүүлдер кирип кээр-дир. Президент албан-дужаалды тургузуптарга, ниитилелдиң политиктиг байдалы өскерли бээр деп чүве черле билдинмир. Россияның Президентизинге кандыг кижи кээринден дыка хөй чүве хамааржыр. Чүнүн-даа мурнунда ол кижиниң мөзү-шынары кандыгыл — шынчы азы шынчы эвес бе, кадыг-дошкун азы кады ажылдап турар эш-өөрүнүң санал-сумелин дыңнап билир бе, турамык, могаттыныр эвес бе дээш, оон-даа өске. Бо дээрге бетинки айтырыглар-дыр. А ол кижиниң артынча кандыг күштер турар турарыл, олар кымның эрге-ажыктарын камгалап турарыл, оларның чүнү сонуургаар чүл деп айтырыглар кол айтырыглар болур. Моон мурнунда коммунист болгаш партия аппараттының ажылдакчызы, СЭКП ТК-ның кежигүнү, харын-даа Политбюро кежигүнүнге кандидат чораан кижи Россияның күрүне политиказынга кандыг рольду ойнай бээрил деп айтырыг бирги ээлчегде эң чидиг тургустунуп турар.

Бо талазы-биле даштыкы чөйгээрчилерниң бодалы бисте билдинип турар. А чурттуң чонунуң бодалы база-ла чаарап кээп турар.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-ның Пленумунга берген санаазынга Волгоград областың улус депутаттарының Новоаннинск район Советиниң даргазы А. Г. Самко мынча деп чугаалаан:

«Бир эвес бистиң удурланыкчыларывыс эрге-чагырганы бурунгу-биле холунга тудуп алзап болза, оларның политиктиг угламчызының кандыг аймактыг болу бээри кижи бүрүзүнге билдине бээр».

Борис Николаевич Ельцин СЭКП-ден үнген соолунде ынча кандыг-даа кежигүн билеэн чок деп, хөй кижилер ындаар билип турар. Ханык ужур мында эвес. Харын бүгү айтырыг чүгле чаңгыс кижиде — Борис Николаевич Ельцинде эвес, а ону депшидип, ону деткип, ону куткуп турар политиктиг күштерде. Борис Николаевич амгы үеде СЭКП-ниң эвес, а өске партияның херек кырында кежигүну-дүр.

Ол чоннуң кандидады эвес, а ону депшиткен партияның кандидады-дыр. Ол партия «Демократтыг Россия» деп шимчээшкинге үндезилээш, тургустунган. Ук шимчээшкин Борис Николаевич Ельцинниң айтышкыны болгаш удурттулгазы-биле тургустунган болгай, ол ышкаш бодунуң кол сорулгазын коммунизмге удур демисел кылдыр салып алган политиктиг эвээш каш органнар Б. Н. Ельцинни РСФСР-ниң Президентизинге кандидат кылдыр депшиткен.

Б. Н. Ельцинни депшиткен күштер тиилээр болза, Россияга эрге-чагыргага буржуаз, чазак Львовтуң, Керенскийниң соолгунде кирер апаар. Социалистиг шилип алышкыны азы капитализм дугайында маргылдаа мынчарда Россияның девискээринге тургустунмас апаар дээрзи кымга-даа чажыт эвес боор. «Демократтыг Россия» шимчээшкиниң херек кырында ол партияның «Федерацияны» дужурери, «Советтерни узуткаары» деп программаларын чарлаан соолунде ук «демократтарның» кол сорулгазы билдине берген — Россияга капиталистиг тургузугну катап эгидери.

Буржуазия чазакты Б. Ельцин баштаар апаар... Элдептиг айтырыг: чонга эки чүүлдерни кылып бээр дугайында келептиг хөй аазашкыннарны Борис Ельцин чарлаан. А чогум чүнү бергенил? Эвээш хандырылгалыг хамаатыларның шалыңын өстүрген бе? Чок! Эвээш хандырылгалыг чоннуң шалыңын болгаш пенсиязын ССРЭ-ниң чазаа өстүрүп, немеп берген. Башкыларның, эмчилерниң шалыңын Ельцин эвес, а Эвилел чазаа өстүрген. Чонга компенсацияларны Ельцин эвес, а база Эвилел чазаа төлеп берип турар. РСФСР-ниң Президентизиниң албан-дужаалын доктаадып тургузарынга хамаарышкан РСФСР-ниң референдумун эрттиреринге 50 миллион рубльди чарыгдаан, а РСФСР-ниң Президентизин сонгуурунга база РСФСР-ниң бюджединден 150 миллионнаар эвээш эвес рубльди чарыгдаары көрдүнген.

Россияның Президентизинге Ельцин сонгуттурар болза, РСФСР-ниң девискээринге Советтерниң системазы дужер апаар, чүге дээрге Б. Н. Ельцин — Россияның девискээринде буржуаз партияларның депшиткен кандидады-дыр.

Владимир МАРКОВ.

БОТТАРЫНДАН ХАМААРЖЫР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң даалгазы-биле Красноярск хоорайда өөренип турар Тыва чурттуг студентилерниң өөредилгези, чурттаалгазы-биле танышкып, студентилерниң боттары база өөредилге черлериниң башкылары-биле ужурашкаш келдим. Ужуражылгашкыннар хурал-суглаа хевирлиг эвес, а амы-хууда ажык чугаа хевирлиг болган. Ужуражып, чугаалашканым кижилерниң бодалдары-биле «Шынның» номчукчуларын кысказы-биле таныштырардыр мен.

Красноярскиниң педагогика институдунуң төөгү факультединиң деканы **Самуиль Ильич Кангун:**

— Төөгү факультединде ам Тывадан 9 кижи өөренип турар. Бо өөредилге чылының бирги чартында 4 студент Кызылда педагогика институдунче бот-өөредилге салбырынче шилчип, академиктиг шөлээ алгылаан. 1988 чылда төөгү факультединче 6 кижи өөренип кирген болза, ам чүгле ийизи өөренип арткан. Олар кызымак өөренип турар.

Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозу институт-биле харылзашпайн, Тывадан келген оолдар, уругларның өөредилгезин, амыдырал-чурттаалгазын сонуургавайн келген.

Красноярскиниң педагогика институдунуң проректору **Михаил Иванович Бордуков:**

— Тыва студентилер-биле 1961 чылдан эгелеп ажылдап келдим. Оларның ниити белеткели кошкак-даа болза, кончуг кызымак, сонуургалдыг өөренир чорду. Сөөлгү чылдарда өөредилгези кошкаш кынныы, идепкейжиш кудулаан. Орус эш-өөрүнге хамаарылгазы сооп, оларга хамаарыштыр кандай чоруктар тып-тып турар апарган. 1990 чылдың чайынында Тывага болган национал-дар аразында таарымча чок чүүлдер соонда, хөй студентилер Кызылда өөредилге черлеринче шилчидип алганнар. Республикада байдал экижиирге, студентилер аразында харылзаалар база чоорту экижээн. Өөренип артып калган оолдар, уруглар эки өөредилгелиг, чурумнуг. Оларга хамаарыштыр хомудалдар чок.

Красноярскиниң пединститудунуң биология болгаш география факультединиң студентилери **Роза Иргит** биле **Антонина Хомушку:**

— Эки өөренип, чурттап турбус. Бир эвес студентилер бужыг чурумнуг, өөредилгеге харысалгалыг болза, башкылар база эки хамаарылгалыг болур. Башкыларның талазындан кандыг-даа кызыпкыйнышкын чок. Башкылар биле студентилер аразында хамаарылгалар студентилерниң боттарындан хамааржыр.

Сөөлгү үеде бистиң республикавыстың талазындан хемчеглер ап, тыва студентилерниң өөредилгезин, чурттаалгазын сонуурган, чазак төлээлериниң, депутаттарның кээп турарының ачызында корум-чурум экижээн. Хоорайлар аразында «кежүп» чоруп турар тыва оолдар келбестээн. Ынчангаш Тывадан келген оолдар, уругларның чурттаалгазы дүвүренчиг эвес апарган.

Медицина институдунуң студентизи **Долаан Калбак:**

— Чүгле медицина институдунда чүс ажыг тыва студентилер өөренип турар. Улуг-Хем районундан безин 14 студент бар. Ниити чурттаалга черинге корум-чурумнуң шыңгыыразындан байдал экижээн. Медицина институдунуң студентилери Шагаа байырлалынга тураскааткан кежээни безин эрттирдивис.

Сөөлгү үеде Красноярскиниң бодунга шылгалда дужаап келген тыва оолдар, уруглар оңу эртип шыдавайн турар. 1990 чылда 10 ажыг кижи келгеш, чаңгызы-даа кирип чадап каан. Оон чылдааны — билиниң кошкаа.

Красноярскиниң инженер-тудуг институдунуң бирги курсчузу **Айлана Хертек:**

— Бо институтче белеткел салбырын таварты кирдим. Өске хоорайларда өөредилге черлеринге өөренир дээш Кызылга шылгалда дужаары дыка берге, чүге дээрге оон бир чылдагааны — Кызылга таныш-көрүш айыы-биле шилип ап турары. Таныш-көрүш айыы-биле кирген оолдар, уруглар өөредилгезин каапкаш чоруй баар боор. Ам дээди өөредилге черлеринче дугуржулга ёзугаар азы эртээн төлээш, өөренип кирип турар апарганы эки-дир. Ынчаар чүгле күзелдиг кижилер өөренир апаар.

Студентилерниң, башкыларының бодалдары ындыг болду. Бо ужуражылгалар соонда тыва студентилерниң өөрениринге, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп турар деп түңнелге келдим. Шупту чүве оларның боттарындан хамааржыр. Тыва чурттуг оолдар, уругларның корум-чурумну үреп турарының чижектери база бар болду. Чижээлээрге, Орлан Саая, Арек Түмен-Байыр ниити чурттаалга бажыңынга апаргалап турган, медицина институдунуң 3, 4 курстарындан үндүрткен.

Тывадан өөренип чоруткан азы өөренип чорудар аныяктарның дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели сагыш салып турары кончуг өөрүнчүг-дүр. Чүгле Россия Федерациязының хоорайларынче эвес, өске эвилелдешкен республикаларже, даштыкы чурттарже өөредип чорудар деп турары кончуг шын. Эртем болгаш дээди өөредилге черлериниң айтырыгларының талазы-биле комитетти тургусканы ол ажылды улам экижидеринге идиг боору чугаажок.

Камбаа БИЧЕ-ООЛ,
РСФСР-ниң Компартиязының Улуг-Хем райкомунуң ийиги секретары, Тыва АССР-ниң улус депутады.

СОҢГУЛДАЛАР: эки тура-биле аңаа киржир

РСФСР-ниң Президентизиниң сонгулдаларынга албан ёзузу-биле киришпес дугайында шиитпирни ТССР-ниң Дээди Совединиң сессиязы хүлээп алган.

Ынчаарга Россияның Президентизиниң сонгулдаларынга киржирин күзээннерге деткимчени кижи эргелеринге дууштур көргүзерин база шиитпирлээн. Улус депутаттарының бодалын ёзугаар алырга, ындыг деткимче Татарстанның күрүне суверенитединиң кол чүүлдеринге чөрүшпес эвес болуп турар. Бадылаашкыннарга республиканың хамаатыларының киржири азы киришпези — чогум-на эки туралының херээ болуп турар.

Татарстанның президентизиниң сонгулдаларының дугайында айтырыгны сессия чугаалажып көрген. Бадылаашкынга кииреринге эргежок чугула 50 муңдан эвээш эвес деткээн ат салышкыннарын чүгле чаңгыс кижи Татарстанның Дээди Совединиң Даргазы М. Шаймиев чедип алган. Июнь 12-де болур сонгулдалар үезинде чажыт бадылаашкыннарның бюллетенинге ону киирер.

(СЭТА).

БӨМБҮРЗЕКТИҢ СУДАЛЫ

● **ПЕКИН.** Азия диптe база бир эң узун демир-орук магистралының ээлчеглиг участогун ажыглаалга киирген соонда чүък өөртүлгезиниң хемчээли улгадыр. Кыдаттың Уйгур автономнуг районундан совет Казахстанче углаан ол магистральды «Европа-Азияның көвүрүү» деп амдыгааштан журналистер адай берген. Ол оруктуң узуну 10 муң 800 километр болур, ол дээрге узунунуң талазы-биле делегейде үш дугаар орук болур. Келир чылдың күскээр чайынында оруктуң тудуу бүрүнү-биле доостур. Ынчангаш Азияда эң улуг чурт — Кыдаттың мурнуу можуларындан чорук кылып чоруткан кижилер болгаш чүък чүдүрген составтар бо орукту таварты Барыын Европаның чурттарынга чеде бээр.

Демир-орук оруунуң тудуун дүргедедир дээш Совет Эвилелиниң база Кыдаттың удуртулгазы чаа дугуржулгаларны кылгылаан, кылыр ажылдарның хемчээлин тодараткан болгаш кайы хире капитал салышкыннарны киирерин тодараткан.

Чаа магистральдың ажыглалын хандырар эргелеп башкарылга черлерин кандыг янзылыг четчелеп тургузарының дугайында чугаалажышкыннар боор турар.

● **БУЭНОС-АЙРЕС.** Аргентинаның чазааның баштыңы Карлос Мен күрүне администрациязының аппаратының реформазының дугайында декретке ат салган. Реформаның кол сорулгазы болза 80 муң албан-хаакчылыг күрүне аппаратының ажылының ажыктыг чоруун бедидери болур деп, «Кларин» солун дыннаткан. Декрет ёзугаар албан-хаакчылар чыл санында мергежил экзаменнерин дужаар, а кижилерни албан-дужаалга депшидерин конкурс үндезининге чорудар.

Реформа үезинде херээжен кижилерни эргелеп башкарылга ажылынга колдады шилип алыры көрдүнүп турар. Күрүне аппаратының ажылдакчыларының 60 хуузун херээжен улус кылыр деп планнап турар.

● **ВАРШАВА.** Польшаның чазаа газ ажыглааны дээш төлевирни 110 хуу, электри энергиязы дээш төлевирни база-ла ол хире хемчээлге өстүрген. Чурттуң профэвилелдериниң «Солидарность» дээр бүгү-польша каттыжыышкыны чазактың хүлээп алганы ол шиитпирни харысалга чок чоруктуң үлегер-чижээ деп санаан.

Польшаның амгы күрүне удуртулгазы «Солидарность»туң дузаламчы деткимчези-биле эрге-чагыргага келген. Ылангыя чурттуң бир дугаар удуртукчузу Л. Валенса профэвилелдериниң ол шимчээшкинниң тургускаш, эрге-чагыргага келген. «Солидарность» профэвилелдери биле Л. Валенсаның аразында чөрүлдээлер моон мурнунда-ла эгелээн болгаш ам ханылап турар.

● **СОФИЯ.** Совет Эвилели бодунуң иштики амыдыралының айтырыгларының талазы-биле кандыг-даа бергедээшкиннерге таваржып турбажок, делегейде күштүг дээш күрүнелерниң бирээзи боор артып турар деп, Болгарияның камгалал министри генерал-полковник Йордан Мутафчиев БТА агентилелге берген интервьюзунга медеглээн.

Чурттуң чепсектиг күштериниң холда тудуп турар боо-чепсээниң болгаш техниказының хөй кезии Совет Эвилелинден алдынган. Шериг техниказының артык кезектерин чорудуп бээрин ол чурт уламчылап турар. Ынчангаш чоокку каш чылдарда Болгарияның шериг чепсээн бүрүн чаартыырының дугайында чугаа турбас ужурлуг деп, ол чугаалаан.

● **ЛАГОС.** КНО-нуң Африка талазы-биле экономиктиг комиссиязының күүсекчи секретары Адебайо Адеделжи Африканың экономиктиг ниитилежилгезин тургузар дугайында саналды деткээн. Бир эвес ол ниитилел тургустунза бээр болза, Африканың бүгү чурттарының казы ажылдажылгазы быжыгар, олар социал, политика болгаш экономика айтырыгларының талазы-биле кескү чедиишкиннерни дүрген чедип алыр.

Ындыг ниитилежилгени бо чылдың июнь 3-те ажыттынар хуралга тургузар. Ол хуралга Африка диптe турар бүгү «Үрүнелерниң хөй кезииниң удуртукчулары киржир.

(СЭТА).

Чоннуң чаагай чаңчылдары

ТӨРЕЛ ХАРЫЛЗААЛАРЫНЫҢ СӨСТЕРИ

Бо үениң чамдык аныяктарының чугаа культуразынче кичээнгей салбас чоруу ада-иелерин, өгбелерин дүвүредип турары чөптүг. Төрелдежиишкин сөстеринге доктаавсап тур мен. Ол сөстерниң чамдызының чогум чүү дээнин, төрелдежиишкиниң кандыг харылзаалыын айтып турарын эскерип көрээлиңер.

Төрел харылзааларын илереткен эң ажыглаттыннар сөстерге «авай», «ачай», «угбай», «акый», «сарыым», «дуңмам», «честей», «чаавай» (чеңгей), «даай», «күүй», «кырган-авай», «кырган-ачай», «кудээ», «келин», «катым», «кат-иези», «бег», «күнчүү», «чээн», «чурж», «куда» деп сөстер хамааржыр. Чамдыызын тайылбырлап, бодувустуң хамаарылгавысты илередип көрээл.

Кижи амытанның эң баштай адап үнер сөстери «авай», «ачай». Өөрүп-байырлаанда, чожуп-мөңгээнде болганчок-ла «ава» деп сөс кижиниң сеткил-сагыжынга эң-не чоок, эргим болгаш таалаңчыг дыңналыр. Делегейниң кандыг-даа чогаалчызының авага тураскаатпаан шүлүктери, одуруглары чок деп дидими-биле бадыткап болур.

Төрел-дөргүл сөстериниң чогум утка-шынарын орта билбес аныяктарны болгаш өөреникчилерни эскерип көөр бис. Ынчангаш ол сөстерниң чамдызынга кысказы-биле доктааптаалы. Кайызының-даа ада-иезиниң ада-иелери уругларынга болгаш оларның уруг-дарынга кырган-ава, кырган-ача болурлар. Акызының кадайы чаавай азы чеңгей болур.

Даайларының кадайларын күүйлерим дээр. Ачазының-даа, авазының-даа ырак-чоок төрел хамааны чокка кыс дуңмаларының өөнүң ишти кудээзи болур. Кудээ төрел бөлүкте хүндүлүг черни ээлеп турар болгаш, чоок хамаарылгалыг кижилер база кудээ дээр. Оолга чиигине каты, кат-иезинге уругнуң ада-иези болгаш уругнуң кады төрээн угбалары өг-бүлези-биле хамааржыр. Чамдыкта кататтары бис дээш-ле, чурттап олурар аныяк өг-бүлениң амыдырал-чурттаалгазынче эмин эртир киржиксээр чүүлдер шаптыктыг дээрзин айтыры артык эвес.

Кудээ оол, келин кыс боттарынга бердинген болур болгаш хүндүлежир. Хорадап, ажынган шинчи эскертинмес турар ужурлуг. Оолдуң ада-иезинге келин кыстың ада-иези, угбалары боттарының өг-бүлелериниң ээлери, ол ышкаш келин уругнуң эр, кыс дуңмалары кудалары болур. Улус салгалдан салгалче кудалажып чурттап келген. Оолдуң-даа, уругнуң-даа төрелдери бот-боттарын куда дижип хүндүлежир. Келин кижиге оолдуң ада, иези бээ, күнчүү болур. Оларның аразында харылзаа бот-боттарын хүндүлежиринден хамааржыр. Бээ, күнчүүрга төрүп каан ада-иезинге дег хамаарылгалыг болурга дыка чиик. Ажык, чазык-чаагай, ажылгыр, эки өөрзүрек бедүүн болгаш топтуг-томаанныг болуру — келин кижиниң аажы-чаңының кол кезээ болур.

Даайларынга төрелдериниң оолдары, кыстары чээннер, кадайының эр, кыс дуңмалары чуржааттары болур.

Чамдык төрел улусту эскерип чорурга, бот-боттарынга дузалашкан, ол-бо чүвени кылышкан, сагыш човаан, бар-чогун үлешкен, төрел харылзааның сөстерин ажыглап билирин магадап ханмас мен. Ынчыг-ла болзувам.

Төрел улустуң бот-боттарынга кандыг хамаарылгалыг апаарын сугдуг караам-биле көрүп, ийи кулаам-биле дыңнап келдим. Аарып-аңкаанда дилеттирип, сагындыртып турбайн, сагыш-сеткилиниң мурнундан бар турган хөлгези-биле аржааннадыр, сеткил-хөннүн деткишкен турарынга кым өөрүвес, өттүнүксевес боор.

Ырак-чоок төрелдерин билбес, кайы хамаанчок чаңнаарлары, бистиң бурунгуларывыс билиндирип, орталандырып чораанар. Ынчангаш төрел харылзааларын уруг-дарынга угаадып, ол бүгүнү ындыкты сагырын негеп чорааннар.

Сарыым (дуңмай) дээрге бодундан бичии кижилерни эр-кызы хамаанчокка, эң эптиг-эвилең хүлээп көөрү болур. Сарыым деп чымчак адаашкыннар колдуунда Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Өвүр, Моңгун-Тайга районнарга нептерээн турган.

Даай. Ол сөске ээзи чок, тааи каапталынар. Даай дээрге кижи сеткилинге чоок эргим болгаш хүндүткелдиг сөс. Чүге дээрге ава талазында бодундан улуг, эр хиндиктиг кижилерни даай дээр.

Төрел харылзааларын илереткен сөстер девискээр аайы-биле ылгалдыг чораан. Тыва литературлуг дылдың сайзыраары-биле ол сөстерниң утказы иле чокка чоокшулажып, кайы-даа девискээрниң дылында сөстү амгы үеде тывалар чугаазынга ажыглап турар апарган. Төрел харылзааларны илереткен сөстерге тыва улус шаандан кандыг-даа шооткан, кыжырган утка киирбес чораан. Сөөлгү үеде ол сөстерниң утказынга шооткан, кыжырган аян киирген чүүлдер тыптып келген. Ол дээрге бодувустуң чонувуска, төөгүвүске, дылывыска хүндүткел чоктуң демдээ-дир.

Төрээн дылывыстың бо хайыралыг эртинезин камны-биле эдилеп чорууулуңар.

Товарищтай ХОВАЛЫГ,
Шагаан-Арыг хоорай.

«АЗАСКА» КЕЛИҢЕР!

Чай болгаш дыштанылга

Чай дужуп, чылыг хүннер келгени-биле холбаштыр кижилер боттарының кадыкшылын быжыглап, шөлээ үезинде санаторийлер, курорттар барып, аржааннар кирип алырын баш удур шиитпирлеп эгелээр. А бир чамдык кижилер, ылангыя аныяктар студентилер тайга-сын кезип, чараш бойдус-чурумалдыг черлерже барыксаар. Ындыг барыксанчыг черлерниң бирээзи—Тожу районда Азас хөл, мында турисчи баазаны тургусканындан бээр элээн үе эрткен. Амгы чүгле бистиң республикадан эвес, харын-даа чурттуң кайы-даа черлеринден дыштаныкчылар, туристер бо-ла чедип кээр.

«Азас» турбаазаның бо чылгы дыштанылга сезонунга кандыг белеткелдиг кирип турарының дугайында чугаалап бээрин бистиң корреспондентивис оон директору Э. Ф. Чистяковтан дилээн.

— Эдуард Феофилович, «Азаска» чыл санында хөй кижи дыштанып турар болгай. Ол талазы-биле бо чылын силерде өскерилгелер бар бе?

— Путёвка өртээ ам 328 рубль. А профэвилел кежигүннеринге оон өртээ шоолуг болбас дээрзин сагындырып каайн. Эрткен чылды алыр болза, турбаазага 1300 кижи дыштанган. А бо сезонда ону 500-ке чедир эвээжедир деп планнап турар бис. Ону кысказы-биле тайылбырлаарга мындыг. Моон мурнунда чылдарда бистиң бааза туржамның Тывада девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынынга баштаап турган. Ам ону Тожу районнуң эргезинге дамчыткан. Ынчангаш материалдыг хандырылганы болгаш санхээну шуптузун райондан хандырар. Кирген орулганың чамдык кезиин район бюджединче кирер апаар бис. А баазавыс бо хүннерде ажылдаарынга белен-даа болза, чедир кылдынмаан чүүлдер бар. Чүге дизе каттыжыышкын биске огулуг-ла дуза көргүспээн. Сөөлгү үеде кандыг-даа материалдар, эт-хөреңги бербээн. Бистиң ажылчыннарывыс март айдан мынчага чедир акша-шалын албаан. Кысказы-биле чугаалаарга, боттарывыстан ырадыр идип корудупкан. А район мынчага дээр тодаргай айтырыглар шиитпирлээрин саададып турар. Баазаны сайзырадып, хөгжүдеринче акша-хөреңги үндүртүнмейн турар. Эрткен чылын он хонук дургузунда бир туристиң чемнинге ортумаа-биле 32 рубль үндүрүп турган болза, ам ону 100 рубльге чедир өстүрер бис. Бо чорук бир талазында, аъш-чемниң болгаш өске-даа чүүлдерниң өртээниң улгатканы-биле холбашкан.

Мындыг янзылыг бергедээшкиннер бар-даа болза, ажылды удур кылып турааш, баазаны үе-шаанда ажылдарынга белен бис.

— Дыштаныкчылар «Азаска» кажандан эгелеп кээрил?

— Бо сезон июнь 10-дан эгелээр. Хаары — сес айның төнчүзүнде. Баазаже чедерде самолётка болгаш теплоходка, а сыңмарлажыр чорукту бөлдүрбазы-биле хүлээп алыышкынны хары угда эвес, а чоорту чорудар бис. Аңаа таныштып, дыштаныкчыларга бүгү талазы-биле таарымчалыг чорукту тургузарынче кичээнгейни углаадырар апаар.

— Азас хөлдүң бойдус-экологтуг байдалының дугайында моон мурнунда республика солуннарынга, радиога шугумчулеп турган болгай. Ам байдал кандыгыл?

— Ону шугумчулээни шын, фактылар бар. Чүге дизе баазаның девискээринде тудуг ажылдарын каттыжыышкын чорудуп турааш, ону ара соксаткаш, хөй бокту, демир-дести болгаш өске-даа чүүлдерни аай-баш чок кылдыр каапкаш, тудугжулары чоргулай берген. Ону аштап, арыглаарының дугайында айтырыгны каш удаа тургускан бис. Түңнел чок.

Каш чыл бурунгаар Тожу райкүүскомунуң шиитпирин ёзугаар Азас хөлге часкы-чайгы үелерде куш боолаарын хораан турган. Ол шиитпир сөөлгү чылдарда шуут күүсеттинмейн турар. Оон ужурундан хөлде өдүрептер болгаш өске-даа куш аймаа сөөлгү үеде дыка эвээжеп турар. Ол дугайында дыштанып келген аалчылар-даа чугаалап келген.

Бистиң баазавыстың чоогунда Үстүү-Енисейниң балык заводунуң ажылчыннарының балык тудар бригадазы турумчуп алган. Чылда балык тудар планныг-даа болза, хөлдүң балык курлавырын өй-чижек чокка узуткап турар апарган. Чүге дизе каш тонна балык тудуп ап турарын кым-даа контрольдавайн келген. Мындыг төтчеглекчи чорук бисти дыка дүвүредип турар айтырыгларның бирээзи. Магаа хамаарыштыр районнуң бойдус камгалал комитединиң даргазы Д. Х. Мылдык чоокку үеде тодаргай хемчеглерни алыр боор деп идегеп турар бис. Чүге дээрге балыкты тудуп-даа турар болза, ону катап көвүдедип, оруун тургузар деп чүгула айтырыг туруп кээр болгай.

— «Азасты» андамызында чүгле үш ай хире ажылдадып турар-дыр силер, Эдуард Феофилович. Ону узадырының аргаларын көрбейн турар силер бе?

— Бис баазаны үр үеде ажыглаарының талазы-биле айтырыгны тургузуп турар бис. Чижээлээрге, чылдың сес айларының дургузунда. А ынчаар дээриивиске чылыг бажыңнар чок. Ынчангаш ам баазаның девискээринде чылыдыр одаар бажыңнар тудуп эгелээн бис. Бо чылын өрээлдиг одалгалыг бажыңның тудуун эгеледивис. Ону улам чылаар бис.

— Дыштаныкчыларның баазаже чедип алырын канчаар организастап турар силер?

— Бо сезонда дыштаныр 500 кижини «Заря» теплоход-биле чедирер деп турдувус. Ынчалза-даа оон өртээ эмин эрттир болду, 150 муң рубльда кайын тывар бис...?

— «Азаска» дыштанган кижилер кадыкшылын быжыглаар талазы-биле чуну кылып болурул?

— Аңаа кээр кижилер дээрге хөй кезиинде-ле шөлээзи азы чайгы каникулда студентилер, пенсионерлер болуп турар. Баазага кижилер сугга эштип, арга кирип, каттап, сыырткыыш-биле балыктаарындан аңгыда, 3, 5, 10 хонуктарның турисчи маршруттарынче үнер. Суг оруу-биле чоруур маршруттар база бар. Оон аңгыда спортчу маргылдаалар доктаамал эртип турар. Чалгаараар үе чок болур.

Чоокта чаа «Тоора-Хем» совхоз-биле дугуржулга база кылдывыс. Ырак тайгада турар иви фермазынга четкеш, оон вертолёт-биле келир. Ол чүүл ажыктыг болур болза, ону улам сайзырадыр бис. Тоора-Хем бажынга, 200 километр хире ыракта улуг шуралгакты көрүксээрлер база хөй.

Туризм херээн улам сайзырадыры-биле инспекторларны үдекчилерни болгаш өске-даа специалистерни өөредири-биле районнуң улус өөредилге килдизи-биле планны тургузуп турар бис.

«Азаска» дыштанырын күзээннерни чалап тур бис, келиңер!

Виктор КАРА-САЛ интервьюну алган.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

МАЙ 31-де

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Г. Тельман. 9.30 «Блокада хүннеринден үнген бис». Телефильм. 10.10 — «...16 хардан өру». 10.55 «Ховуда боо даажы». Уран-чечен телефильм. 12.00 ТМА. 12.15—13.55 Кинопанорама».

• • •

15.15 «Студенчаада кыштаг». Уран-чечен телефильм. 16.25 «Сонуургактар делегейи». 16.40 Орус ырлар ансамблиниң концерти. 17.05 «Силерге, хоочуннар...» 18.30 ТМА. 18.45 Мультфильм. 18.55 С. Рахманинов. Симфониктиг фантазия. 19.10 «5 «Б» класста аазатпай». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «ВиД» көргүзүп тур». 00.00 «Меридиан». 00.20 — 01.20 Джаз портреттер.

ИИЦГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги сула шимчээшкин. 8.15. «Хадия» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.10. Уругларга фильм. «Кырган мастерниң чагыы». 4-кү сериязы. 10.15. Музыкалыг телеабонемент. 11.15. «Чаа тоол». Мультфильм. 11.30—13.30 — Российның ТВ программазы. 11.30. Документалдыг фильм. 12.00. «ССРЭ дангынаазы — Америка дангынаазы». Конкурс. 13.30—14.05. «Лонго Май ур-де чуртта». 2-ги дамчыдылга.

• • •

17.00—19.00. Российның ТВ программазы. 17.00. Клуб. 17.30. Кино сылдыстары. Любовь Орлова. 18.15. Диалог Андрей Битов биле Резо Габриадзе.

КЫЗЫЛДАН

19.00. Медээлер. 19.20. «25 харлаар бис». Кызылдың телестудиязының 25 чыл оюнга. 19.50. Чарлалдар реклама.

МОСКВАДАН.

20.00 Дыңнадыглар. 20.15. «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30. Теннис. Французтуң ажык чемпионады. 21.00. «Үе». 21.45. Классиктиг хөгжүм концерти. 22.00—23.50. Российның ТВ программазы. 22.00 Парлалга салуу. 22.15. Хөгжүмчүлер — Чернобыльдың чаштарынга 2-ги кезээ. 23.00. Дыңнадыглар. 23.15 — 23.50. Нью-Йорк университединиң профессору Александр Янов-биле ужуражыышкын.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00. Президент делегеле. 19.45—20.00 Спорт.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылдың башкы училищези дүндүскү школа болгаш казыны четпээн салбырларга база класстан дашкаар ажылдың организаторларының белүүнге 1991-92 өөредилге чылында сургуулдарны хүлээп алырын чарлаан тур.

Ортумак эртемниг кижилерни хүлээп алыр. Школа салбырынга кирерлер орус дылга (диктант, чогаадыг) болгаш математикага (аас-биле) экзаменнерни дужаар. Школа казыны четпээн салбырга кирерлер орус дылга (диктант, чогаадыг), төөгүге (аас-биле) экзаменнерни дужаар.

Училищени дооскаңнар эге класстарга болгаш уруглар садыга музыка болгаш чурулга уран чүүлүн башкылап болур немелде мергежилдиг болур. Ынчангаш училищеге кирерлер ол мергежилдерге салым-чаяанының талазы-биле хыналдаңы эртер.

Өөредилгениң бүгү хелирлеринге дараазында кижилерни кирериниң экзамени чокка хүлээп алыр: ортумак школаны алдын медаль-биле дооскаңнар, дайын киржикчилери болгаш дайын инвалидтери.

Директорнуң адынга бижээн билдириишкинге кожар документтер: ортумак эртемниң дугайында документ, № 086У майык-биле эмчи шынзылгазы, күш-ажыл дептеринден ушта бижидилге, ону администрацияның шынзыткан болур, 3х4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук. Паспорт биле шериг документизин комиссияга боду ап алгаш келир. Өг-бүле байдалының дугайында шынзылгалыг болур.

Билдириишкиннерни июнь 1-ден июль 15-ке чедир хүлээп алыр. Экзаменнер июль 15-тен 31-ге чедир болур.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу 69. Телефон № 2-63-84.

Кызылдың № 4 ортумак профтехучилищези 1991-1992 өөредилге чылында сургуулдарның чыылдазын чарлап турар.

3 чыл хуусаалыг өөредилге-биле дараазында специалистерни белеткээр: шевержекчи-малар, штукатуржу, автокран машинизи (автокрановщик), сууралыг краның болгаш көвүрүг кражының машинизи, электрогазканнакчы, иштики санитар-техниктиг системаларның, дериг-херекселдерниң, хол-биле каннаашкынның эптекчизи, демир-бетон конструкциялар эптекчизи, электри-биле каңнакчы, тудуг чазакыкчызы, бызаңчы, хептекчи, 2 чыл хуусаалыг өөредилге-биле дашчыны, каңнакчыны белеткээр.

8 класстан кылдуу эвес билиглиг 15-16 харлыг оолдарны, уругларны хүлээп алыр.

11 класс дооскан болгаш шеригге албан эрттирген оолдарны 1 чыл хуусаалыг өөредилгеге база хүлээп алыр. Өөренир тускай эртемнерни: малар, штукатуржу, демир-бетон конструкциялар эптекчизи, каңнакчы.

Өөренирип күзээннер дараазында документилерни кийрер: хүлээп алыр дугайында директорнуң адынга билдириишкинге шилип алган тускай эртемни айтыр, төрүттүнген дугайында херечилелдиң боду, билииниң дугайында херечилел азы аттестат, № 086 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, 3Х4 хемчээлдиг 6 фото-чуруктары, өөренип турган черинден характеристика.

Хүнде дөрт удаа халас чемненилге-биле, идик-хеп аймаа болгаш күзээннерни ниити чуртталга бажыңы-биле хандырар.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажын № 1, телефоннары 3-40-56, 3-42-09, 3-42-92.

Республиканың уран чүүл школазы 1991-1992 өөредилге чылында өөренип кирер уругларның чыылдазын эгелээр.

Уран чурулга болгаш хөгжүм салбырларынче (фортепиано, флейта, домра) 7 харлыг уругларны алыр. Улустуң база үрер хөгжүм херекселдериниң салбырларынче (баян, труба, флейта) ниити билиг школаларының 2-ги клазын дооскаңнарны хүлээп алыр. Кирериниң экзаменнерин июнь 3-тен 5-ке чедир 9 шактан 12 шакка чедир эртирер.

Кээр адрези: **Кызыл хоорай. Ленин кудумчузу, № 2, уран чүүл училищези, № 20 өрээл.**

Хүлээп алыышкын шылгалдаларының үезинде хөгжүм салбырларынга — дыңнаарын, ритм тыварын, сактыышкалын, уран чурулга салбырынга — чуруурун, композиция тургузарын хынаар.

1986 чылда Кызылдың № 2 ортумак школазы Нина Дагбаевна Санчыттың адынга тывыскан «В» сериялыг № 342400 аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

КИНО

МАЙ 31-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: Детям: «Вундеркинд» (Польша) 9.00. «Герой Хиралал» (Индия, 2 серийлыг) 10.40, 13.30, 16.20, 19.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Калоши счастья» 9.00. «Тайна карпатского замка» 10.40, 12.20. «Герой Хиралал» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Захочу — полюблю» 13.50, 15.40, 17.30, 19.20 (уяатка) шактарда.

«ВОСТОК»: «Исчезнувшие свидетели» 14.00. «Разящие богомолы» 15.50, 17.40, 19.30 (уяатка) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Я свершу правосудие» (2 сериялыг, Индия) 16.00, 18.50 шактарда.

ДЫҢНАДЫГ

В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузунуң Тыва республика салбыры июнь 1-де болур турган лотерея ойнаашкынын соңгаарлатканын дыңнадып тур. Эрттирер хүнүн кемей чарлаптар.

«МЕМОРИАЛ» ХУРАЛЫ

Тываның «Мемориал» ниитилелиниң отчёттуг хуралы Кызылга эрткен. Аңаа ук ниитилелдиң кежигүннери, районнарның төлээлери, пенсионерлер база прокуратура болгаш КАК-тың ажылдакчылары киришкен.

Ук ниитилелдиң баштаар чериниң эрткен үеде кылып чоруткан ажылдарының болгаш келир үеде сорулгаларының дугайында илеткелди оон даргазы М. Б. Достак-оол кылган.

«Мемориал» ниитилел моон мурнунда Тывага болуп турган массалыг репрессияларның үезинде амы-тынындан чарылган болгаш үр үеде кара-бажыңналып, хорутталга чораанарга тураскаалды тургузар талазы-биле шиитпир үндүрүп, ол талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алган. Ындыг-даа болза ук тураскаалдың төлевилел, сметазын кылыры, акша-хөреңги-биле хандырылгазы бо хүннерге чедир үзе шиитпирлеттинмээн. Актыг черге нугулге таварышкаш, бооладып өлүрткен чамдык кижилерниң хөөру амгы чедир тывылбайн турар.

Репрессиялар үезинде мал-маганын хавырткан болгаш когараан кижилерге бо хүнге чедир 70 муң рубльди күрүне бюджединден төлээн. Ындыг-даа болза компенсация негээн кижилер сөөлгү үеде улам немежип турары-биле холбаштыр ону төлээринге эвээш эвес акша-хөреңги негеттинип турар.

«Каргыштыг чылдар» деп солуннуң баштайгы үндүрүлгезин кылган. Ам оон дараазында номерин үндүрери негеттинип турар.

Репрессияга таварышкаш, мөчээн азы актыг черге партия кежигүнүнден үндүрткен кижилерни катап намга тургузар ажылдың саадап турарын хуралга санал бергеннер чугаалап турган.

«Мемориалдың» эвээглиг хуралынга Бегай-оол Салчак, Иван Кечик-Севги, Кызыл-оол Түлүш, Кара-оол Түлүш, Оюн Полат, Михаил Шүр-оол, Иван Лопсан болгаш өскелер-даа санал берген.

Тыва АССР-ниң КАК-тың даргазының оралакчызы Ч. А. Уйумбаев, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң хоойлужудулга болгаш хоойлу-дүрүм талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы Н. А. Ондар олар сөс ап, чүве чугаалааш, хуралдың киржикчилериниң айтырыгларынга тодаргай харыыларны берген.

РСФСР-ниң КП-ниң Тыва рескомунуң харыысалгалыг ажылдакчызы А. К. Каңзай хуралдың ажылынга киришкен.

(Бистиң корр.).

Найыралчы харылзаалар

СЕТКИЛ ЧЕЧЭЭ

Ие кижи чаагай сеткилдиң довуу болур. Буяныг болгаш кээргээчел, чымчак болгаш уян сеткил-биле чурттаганы ол каастап чоруур. Аңгы сөөк аймар сеткилин кадып, харылзажып чоруур болза, амыр-тайбың, аас-кежик чечектелир.

Убса-Нур аймактың төлээлери-биле ужуражыышкын үезинде, чогаалчы херээженнерни сонуургап айтыра бээривиске, ындыг улус чок боор деп харыылаан. Часкаар Завхан аймактың херээженнер делегациязы «Эпе сөзү» солунуну үндүрүп эгелээн дуржулгазын сонуургап, редакцияга аалдап чораан. Үстүнде салган айтырыывыска амга «ийе» деп харыы алган бис. Ассоциация биле аймактың херээженнер комитеди нелер солуну үндүрер болгаш чогаадыкчы херээженнер организация тургузар талазы-биле арга-дуржулга солчуруп кады ажылдажырга керээзин чарган.

Май айда моол херээженнерни Цаган-Толгойдан барып уткуп алдывыс. Херээженнерниң аймак комитединиң даргазы ол сес хар ниитинде гылдыр көстүр Тунгалаг Авирмэ ырактан-на меңи таныш кааш, уткуй кылаштапты. Сактышкан угбашкылар дег куспактажыптывыс. Хүндүткелдиң ак-көк кадаан сунуп, ак судувус кудуп турааш, аалчыларны уткуп, хүлээп алдывыс. Уткуп чорааннар — журналист Лидия Иргит, очулдурукчу Григорий Санчаа.

Шоваазы кончуг бичии урут улуг улус-биле тоштуу кончуг мендилежип турар. Ол даргаының уруу Улиастай школазының үшкү классчызы Баярмаа Доржготов болду. Апаа-ла авазын эдерип чоруур чаш уруу эвес, шүлүкчү. Шүлүктерин бижээш, авазынга баштай көргүзер. Кызылга келгеш безин он үш шүлүк бижээн. Ужуражыышкын үезинде шүлүктерин номчуп база турган.

Өске бир чогаалчы Алтан Цэцэг Хомоол. Ол профтехучилище дооскан, эът комбинадында ажылдап турар. Шүлүктери чыыдгы шагда четкен, ам ном кылдыр үндүрер деп турар. Ие кижи дугайында шүлүү ыры апарган. Ол ырының ырлаанын дыңнаарга, өпей ыры сагышка кирер — уяң, сүүк, уяң.

Делегациянын составында херээженнер чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Тунгалаг Пэрэнлэй Нөмрэг сумузунда башкы Дуламжав Цэнд-Аюуш, эмчи Баярчаа Содномдаржаа база бар. Херээженнер айтырыгларын солунга чырыдарын олар хөй айтырган.

Республикада баштайгы херээженнер солуну нелериниң социал айтырыгларын, өг-бүле, мөзү-шынар кижизидилгезин көдүрер, херээженнерниң эргелерин камгалаар сорулгалыг. Оларга организастыг, сан-хөө бергедээшкиннерни чугаалап бердивис. Кым дузалаан деп айтырыгга бергедешкен бис. Улуг деткимченни Тыва АССР-ниң улус депутаттарының Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң доктаамал комиссия даргазы З. Н. Сат көргүзүп турар. Телефонну салдырып берген, бижик машиназын, стол, сандайны садып алырынга дузалаан. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң даргазының оралакчызы В. В. Солупам бистиң айтырыгларывысты билип, сөс-биле-даа бол идигин берип турар.

Завханның херээженнери база солун үндүрерин пландап турар.

Кижизидилгениң өг-бүледен эгелээр. Үезинде сагыш салбайн, сөөлүнде кээп хамык программалар тургузуп, аныяктарывыс канчап барган, мөзү-бүдүжүвүс чүге бузулган деп кайгап орар бис. Өг-бүле куруннуң үндезин дөзү деп чүвени утпайн, өлче куруне сагыш салыышкынын улгаттырар болза, ам бериичс болур болурун, социал айтырыглар-биле чергелештир уралбазал ыдараашкынындан чайлаар хемчеглер чүгула дээрзин кым-бир кижиге билдирери четпейн турар бе? Солун—пропаганданың күчүлүг чепсээ. Хөй-ниити эгээ-биле үнүп эгелээн баштайгы херээженнер солунун чазак деткир болза, хөй айтырыгларны шиитпирлээринге ол улуг киришкинин болур.

Моол херээженнерни «Эпе сөзү» солунунуң сөөлгү ниити номериниң утказы-биле таныштырдывыс. Олар боттарының бодалдарын база чугаалады.

Бичии Баярмаа «Кызыл» гостиницазынга «Мээн сеткилим» деп шүлүктү бижээн. Алтан-Цэцэг Тываның ном үндүрер чериниң кол редактору Н. Куулар-биле ужуражып, чогаадыкчы санал-оналын солушкан. Бистиң компаниянывысты тудуп алгаш, чурээмге чоок болду дээш, ол амыраанын илередир сөстер тыппайн турган.

Каш хонук сыыладып эрткен. Чарлып турар үеде, шагда таныжар эжишкилер дег болган бис. Ак оруктуг, аас-кежиин күзеп каарывыска, аалчыларывыс узун, хөөг моол ырын ырлап-ырлап, бистиң-биле байырлашкан.

Моол делегация Тываның чогаадыкчы херээженнерин июль 11-12-де болур Наадымынче чалаан. Муруувуста чаа аттар, чараш сеткилдер-биле ужуражылга. Сеткилдер билчип бот-боттарын байытып чорууру дег үне турар бе?

Артык **ХОВАЛЫГ.**

ЧУРУКТА: Завхан аймактың херээженнер төлээлери.

Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** фотозу.

СОЛУН КЕЖЭЭЛЕР

Бодунуң башкылап турар эртемнинге өөреникчилерниң сонуургалын тудуп алыр дизе башкы кижи чогаадыкчы арга-биле ажылдаар, чаа чүүлдерни үргүлчү дилээр апаар. Ындыг башкыларның эртигирери кичээлдерин өөреникчилер сонуургаар-даа, башкының бодун хүндүлээр-даа. Ынчаар ажылдап турар башкыларның бирээзи Шуйнуң кадыкшылга школазында физика башкылап турар Ч. Ш. Доңгак деп болаар мен. Бо аныяк башкы 1981 чылда Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң физика-математика факультедин дооскаш, Шуй школазында ажылдап турар.

Бо башкы школага апрельде космонавтика неделязын эрттирген. Ону Юрий Гагаринниң космоска ужудуушкунунуң 30 чылынга тураскааткан. Неделяның хүн бүрүзүн бир-ле солун чүүлге тураскааткан. Чижээлээрге, неделяның баштайгы хүнүнде өөреникчилериниң космос дугайында чуруктарының конкурузун эрттирген. Аңаа өөреникчилер аажок идепкейлиг киришкен. Чуруктарны бүрүзүнге өөреникчилерниң космоске көрүжү, билиин көзүлгон. Эң ылангыя бешки классчы Айлыс Хертектиң, сески классчы Аржаана Ооржактың чуруктары чараш болганын аңаа демдеглээн. Неделяның ийиги хүнүнде космос дугайында хана солуннар конкурузу болган. Конкурстуң тиилекчилери космос дугайында айтырыг-харыылар оюну «Кайгамчык шөл» деп оюнга киржир эргени чаалап алган. Космос дугайында айтырыглар кирген бо оюн дыка солун эрткен. Ол оюнга Чинара Балды, Артыжмаа Ооржак, Чойганмаа Хирлиг-оол тиилекчи болганнар. Тиилекчи класс, өөреникчилерге шаңналдарны тывыскан.

Неделяның организастап эрттиргенин тывынгыр болган. Солун кежээлерде уруглар космос дугайында чаа, ажыктыг чүүлдерни билип алган. Бо неделя дээрге Чап Шыыраповичиниң чаңгыс катап эрттирген чүүлү эвес. Оон мурнунда-даа башкы солун кежээлерни, беседаларны кылып турган. Аныяк башкы физика-биле хамаарышкан солун чүүлдерни өөреникчилеринге ам-даа сонуургадыры чугаажок.

Сергей **ДЕСПИЛЕК.**

ЗОНАГА КИРЖИР

Псков хоорайга автораллиге Российның бирги чери дээш командада болгаш хууда бирги чер дээш маргылдаа чоокта чаа эрткен. Аңаа бистиң республиканың шилиндек автомобилистери киржип, боттарының спортчу арга-мергежилин ол маргылдаага шенеп чорааш келген.

Бирги экипажка чолаачы Сергей Бяканов биле штурман Константин Никифоров олар «Москвич» 2141 деп автомобильдя, ийиги экипажка чолаачы Николай Буймов база Александр Анисимов олар ВАЗ-2108 автомобильге, үшкү экипажка Сергей Беляков биле Сергей Петрунин олар ВАЗ-2105 автомобильге чарыштырганнар.

Ниитизи-биле чүс ажыг экипажтарның аразындан бистиң спортчуларывыс он бешки черни ээлеп, ындыг маргылдаага бир дугаар киржип турар-даа болза, судья коллегиязының талазындан эки деп демдеглеткен. Чүге дизе аңаа чурттуң аңгы-аңгы булуңнарындан шыырак командалар киришкен турган.

Келир чылын автомобильдер чарыжын зона аайы-биле эрттиреринге дугурушкан. Аңаа киржирин-биле бистиң спортчуларывыс белеткелди чорудуп эгелей бергеннер.

Петр **КАТЮБЕЕВ.**
Тренер.

ЧОГААЛЧЫНЫҢ ТОМУ

Чаа ном

Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаалчызы Салим Сүрүң-оолдуң чогаалдарының бирги тому беш муң кезек тираж-биле чырыкче үнген. Мында «Ынакшыл-дыр» болгаш «Ак-Төш» деп хөйге билдингир тоожулар кирген. Шаг-үе төөгүнүн ёзулуг шиилекчизи болгаш шүүрекчизи: 1965 чылда «Ынакшыл-дыр» деп тоожунуң чамдык «националистиг хөөнүг» эгелерин казыыр ужурга таварышкан турган болза, ам ук тоожу долузу-биле парлаттынганын автор томунуң эгезинде база тайылбырлаан.

Ынчангаш «Ынакшыл-дыр» деп тоожу авторнуң баштайгы улуг хемчээлдиг чогаалы болуп турар. Мында амыдырал шаптараазының оруктарлыг, ол чеп-даа, чүге дээрге капталайнда деп-дески чүве чок, бүгү чүве өскерлип, чаартылып турар болгай.

Тоожунуң кол маадырлары тыва оол Хеймерек биле аныяк орус башкы Мария Ивановна сеткил-чүрээнден ынакшыжып, чоок харылзажып эгелээрлер. Ындыг-даа бол оларның амыдырал-чурттал-газы кзалама орукта дег эртжин, дуржулгалыг автор ылавылаан.

Ол ышкаш «Ак-Төш» деп чаа тоожунуң маадырлары база-ла аныяк ажылчыннар. Ук чогаал сезен чылдарда бижиттинген, кол маадырлары Оолак, Марта, Нина болгаш оон-даа өскелер. Мында кол утка — күш-ажыл кижиниң ап-ла каастаар деп принципти угааттынган, ылангыя аныяк хойжу Нинаның мурнакчы үлегер-чижээ черле үнемчелиг дээрзин чогаалчы бадыткаан.

Сандан **САНДЮ.**

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор —3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партий, ниити-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ◆ советтер ажылының — 3-31-93, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ көдээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар белүү — 3-34-39 ◆ чагаа килдизи — 3-39-02; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар—3-34-19; ◆ үндүрүкчүлер—2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудазы. Тираж 27815 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, эр. полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Чагыг № 95.